

O'zbekiston Respublikasi
Maktabgacha va maktab
ta'limi vazirligi

ISSN: 2992-9008
UDK: 37

TA'LIM VA TARAQQIYOT

Ilmiy-uslubiy jurnali

2025-YIL, 6-SON

journal.namspi.uz

Bosh muharrir: Namangan davlat pedagogika instituti rektori B.E.Xusanov
Mas'ul muharrir: Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektor M.R.Qodirxonov
Mas'ul muharrir o'rinbosari: Ilmiy tadqiqotlar, innovatsiyalar va ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlash bo'limi boshlig'i J.A.Yuldashev

TAHRIR HAY'ATI

Aniq va tabiiy fanlar: k.f.d., prof. Sh.Abdullayev, f-m.f.d., dots. R.Xakimov, k.f.d., prof. N.Vohidova, k.f.d., dots. M.Qodirxonov, b.f.d., dots. A.Batashov, f-m.f.n., dots., T.Abdullayev, p.f.n., dots. M.Eshnazarova, p.f.n., dots. G.Nafasov, p.f.n., dots. M.Boltayeva.

Texnika fanlari: t.f.d., prof. A.Umarov, t.f.d., prof. A.Qayumov, PhD, dots. Sh.Xudoyqulov, PhD, dots. Abdunazarov.

Ijtimoiy-gumanitar fanlar: s.f.d., prof. T.Fayzullayev, tar.f.d., prof. A.Rasulov, f.f.d., prof. M.Ismoilov, i.f.d., dots. N.Sotivoldiyev, t.f.n., dots. A.Isoqboyev, f.f.n., dots. O.Mamatov, t.f.n., dots. Z.Haydarov, PhD. J.Yuldashev, PhD. A.Abdullayev.

Pedagogika fanlari: p.f.d., prof. B.Xodjayev, p.f.d., prof. X.Najmiddinova, p.f.d., prof. T.Ismoilov, p.f.d., prof. S.Abdullayev, p.f.d., prof., M.Y.Sobirova, p.f.d., prof., R.Zamilova, p.f.d., prof. Sh.Xujamberdiyeva, p.f.n., dots. A.X.Satarov, p.f.d., dost. M.Asqarova, PhD, dots. M.Asranboyeva.

Filologiya fanlari: fil.f.d., prof. N.Uluqov, fil.f.d., prof. H.Usmanova, f.f.d., dots. X.Shokirova, p.f.n., dots. S.Misirov, p.f.n., dots. Sh.Ubaydullayev, PhD, dots. P.Lutfullayev, PhD, dots. M.Yakubbayev.

Texnik muharrir: R.Tursunov

Tahririyat manzili: Namangan shahri, Uychi ko'chasi, 316-uy.

Pochta indeksi: 160136, Faks: (0369) 227-27-21,

Email: Info@namspi.uz

Nashr sanasi: 2025-yil 30-dekabr

"Ta'lim va taraqqiyot" ilmiy-uslubiy jurnali elektron to'plam sifatida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi (AOKA)ning 2022-yil 25-oktabrdagi № 045044 raqamli guvohnomasi asosida chop etiladi. Jurnal Oliy Attestatsiya komissiyasining 2024-yil 30-noyabrdagi (№ 364/5) yig'ilishi qaroriga asosan pedagogika fanlari bo'yicha falsafa fanlari doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiya ishlari yuzasidan asosiy ilmiy natijalarini chop etish uchun tavsiya etilgan. UDK: 37, Xalqaro standartlashtirish raqami (ISSN): 2992-9008.

Maqolalarning ilmiy saviyasi va keltirilgan ma'lumotlar uchun mualliflar javobgar hisoblanadi.

NAMANGAN DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI 2025

UDK 373.24

MAKTABGACHA KATTA YOSHDAGI BOLALARNING KOGNITIV QOBILIYATLARINI IJODIY FAOLIYAT VOSITASIDA RIVOJLANTRISH TAMOYILLARI

Xakimova Nafosat Solijon qizi

Namangan Davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

E.mail: nafosathakomov@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-0742-333X>

Tel: 998886465552

Annotatsiya. Ushbu maqola maktabgacha katta yoshdagi bolalarning kognitiv qobiliyatlarini ijodiy faoliyat vositasida rivojlantrish tamoyillari haqida. Bolalar rivojlanishida ushbu tamoyillarning muhim jihatlari, metodlari, amaliyotdagi holatlari bayon etilgan.

Kalit so'zlar: kognitiv qobiliyat, ijodiy motivatsiya, multidissiplinar yondashuv, individuallik, ijtimoiy hamkorlik, Reggio Emilia yondashuvi.

PRINCIPLES OF DEVELOPING COGNITIVE ABILITIES OF OLDER PRESCHOOL CHILDREN THROUGH CREATIVE ACTIVITIES

Abstract. This article is about the principles of developing the cognitive abilities of older preschool children through creative activities. The important aspects, methods, and practical cases of these principles in the development of children are described.

Keywords. Cognitive abilities, creative motivation, multidisciplinary approach, individuality, social interaction, Reggio Emilia approach.

ПРИНЦИПЫ РАЗВИТИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ ДЕТЕЙ СТАРШЕГО ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА ПОСРЕДСТВОМ ТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация. В статье рассматриваются принципы развития познавательных способностей детей старшего дошкольного возраста посредством творческой деятельности. Описываются важные аспекты, методы и практические примеры применения этих принципов в развитии детей.

Ключевые слова: познавательные способности, творческая мотивация, междисциплинарный подход, индивидуальность, социальное взаимодействие, подход Реджо-Эмилия.

KIRISH

Maktabgacha katta yosh bola rivojlanishining asosiy bosqichi hisoblanadi chunki, bola 6 yoshga yetganda miya po'stlog'ining asab katakchalari rivojlanib,

og'irligi va tashqi ko'rinishidan katta odamlarnikiga yaqinlashadi. Shu sababli bolaning asab tizimi bilan juda ehtiyotkorona munosabatda bo'lish lozim. Uning nutqi ravon, so'z boyligi yetarli hamda konitiv qobiliyatga ega bo'lishi kerak. Kognitiv qobiliyat bu miyamizning malumotlarni olish, boshqarish, saqlash va ishlatish uchun foydalanadigan aqliy jarayondir. Maktabgacha katta yoshdagi bolalar har kuni eng oddiy qarorlarni qabul qilish uchun kognitiv qobiliyatlardan foydalanadilar ya'ni ikki turdagi ovqatdan birini tanlab yeyishi, markazlar faoliyatidan birini tanlab mashg'ulotda qatnashishishi va boshqalar. Maktabgacha katta yoshdagi bolalar ijodiy faoliyat bilan shug'ullanishlari ularda tevarak atrofdagi narsalarga ijodiy munosabatni tarbiyalashda, faollikni va mustaqil fikrlashni taqozo etadi. Bu bilan bolalarda, faollikni va mustaqil fikrlashni taqozo etadi. Bu bilan bolalarda aql-idrok, o'tkir zehn, kognitiv qobiliyatlarni tarbiyalab boramiz. Kognitiv qobiliyatlar miyaning asosiy funksiyalari sifatida fikrlash, o'qish, o'rganish, malumotni saqlash, fikr yuritish va diqqani jamlashni osonlashtiradi. Kognitiv qobiliyatlar muammoni hal qilish, ma'lumotni eslab qolish va qaror qabul qilishda qo'llaniladi [1]

ADABIYOTLAR TAHLILI

Kognitiv qobiliyatni rivojlantrishga oid qarashlar XX asrda paydo bo'lgan va rivojlana boshlagan, kognitiv nazariyalar asta-sekin bir qancha olimlar tomonidan yaratila boshlangan. Kognitiv qobiliyatni rivojlantrishdagi nazariyalar idrok, tafakkur, xotira va boshqa aqliy jarayonlariga bevosita bog'liqligi keltirib o'tilgan. Bolalardagi kognitiv qobiliyatlarni rivojlantrish haqida psixolog J.Pyajening kognitiv rivojlanish nazariyasi ilgari surilgan, Xususan, bolalardagi abstrakt tushunchalarni o'zlashtrishda avval ularni aniq va vizual ko'rinishda tasavvur qilishga moyil bo'ladi. Shu sababli sonlarni real hayotiy obrazlar bilan bog'lash ularning eslab qolish qobiliyatini oshiradi hamda maniqiy tafakkurning shakllanishiga xizmat qiladi.[2] Kognitiv qobiliyatlar zahirida aqliy, bilish faoliyatlar yotadi. Taniqli pedagog N.K. Krupskaya bolalarning aqliy tomondan rivojlanishida nutqni, voqealar o'yinini, tasviriy faoliyatni rivojlantrishni shuningdek, tevarak-atrofdagi borliqqa to'g'ri munosabatni tarkib topdirish uchun bilim muhim rol o'ynashini aytgan[3]. Kognitiv qobiliyat bevosita kognitiv faoliyat bilan bog'liq chunki faoliyatlar jarayoni rivojlanib qobiliyatlarni rivojlanishiga asos bo'ladi. "Kognitiv faoliyat" tushunchasi kognitiv

pedagogika va kognitiv psixologiyada keng qoʻlanilib M.A.Danilov, A.A.Lyublinskaya, V.K.Buyrak, T.I.Shamalova kabi olimlar kognitiv faoliyatni aqliy faoliyatning bir turi yoki sifati deb hisoblasa, D.B.Godovikova, E.I.Shcherbakovlar esa bolaning bilimga boʻlgan tabiiy istagi sifatida taʼriflaydi[4]. Maktabgacha katta yoshdagi bolalarning kognitiv rivojlanishi nutq, muloqot bilan uzviy bogʻliq. M.M.Alekseva, V.I.Yashin kabi olimlar taʼkidlaganidek: "Nutqni oʻzlashtrishda bola mos keladigan soʻzlarda aks ettirilgan narsalar, belgilar, harakatlar va munosabatlar toʻgʻrisidagi bilimlar ham oʻzlashtradi. Shu bilan birga, u nafaqat bilimga ega boʻladi, balki oʻylashni ham oʻrganadi, chunki oʻylash-ovozsiz yoki baland ovozda gapirishdir, gapirish esa fikrlashdir. Bolalarning nutqini oʻzlashtrishdan soʻng, ularning bilim faoliyati yangi sifat darajasiga koʻtariladi"[5]. L.S.Vigotskiy kognitiv faoliyatni oʻyin faoliyati bilan bogʻliqligini etirof etib kognitiv koʻnikmalarni shakllanishini asoslaydi. "Oʻyin bolalarning ijtimoiy va kognitiv rivojlanishida hal qiluvchi oʻrin tutadi"[6] bundan tshqari ertak ham bolaning mantiqiy fikrlashini, xayol, fantaziya, tasavvurini rivojlanishini taʼkidlaydi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maktabgacha katta yoshdagi bolalarning kognitiv qobiliyatini ijodiy faoliyat vositasida rivojlantrishda quyidagi metodlar samarali hisoblanadi.

Rolli va didaktik o'yinlar orqali o'rganish metodi

Sensor rivojlanish metodi negizidagi Reggio Emilia yondashuvi

Muammoli vazifalar, ijodiy tafakkurni rivojlantrish metodlari

1.rasm Maktabgacha katta yoshdagi bolalarning kognitiv qobiliyatini ijodiy faoliyat vositasida rivojlantrish metodlari

Rolli va didaktik o'yinlar orqali o'rganish metodlari. Rolli o'yinlar bolaning hayotiy vaziyatlarini tahlil qilish orqali muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantradi. Ertak qahramonlari rollari, oila muhiti bilan bog'liq rollar bolalarni ijodiy va salbiy fazilatlarni tez va oson ajratib olishga yordam beradi. Didaktik o'yin-bolalarni qiziqishini oshirishga, yangi bilimlarni oson o'zlashtirishga yordam beradi. Ushbu o'yin orqali boladagi kognitiv ko'nikmalarning shakllanishi mumkin.

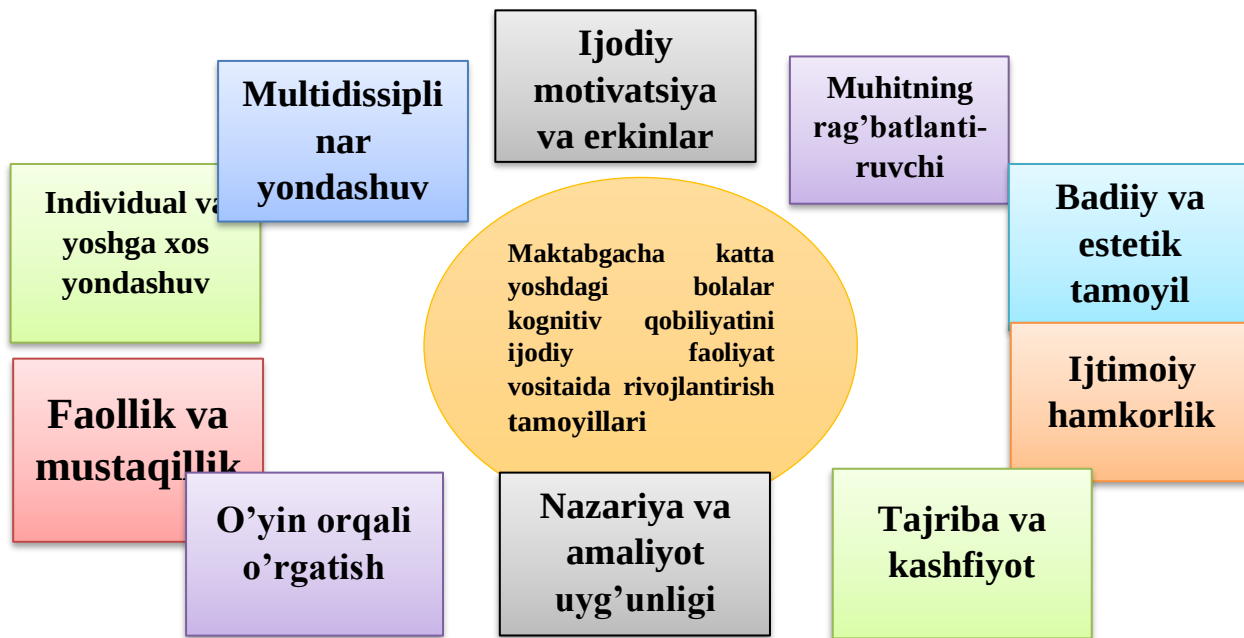
- Sensor rivojlanish metodidan Reggio Emilia yondashuvi- sensor rivojlanish dunyo mamlakatlari tan olgan rivojlanish turi hisoblanadi. Maktabgacha katta yoshdagi bola sezgi a'zolari orqali yangi bilimni o'zlashtirishi bu eng katta samara beradi, mayda motorika aqliy rivojlanishning asosi hisoblanadi, u to'g'ridan-to'g'ri miyadagi neyronlarga tasir qiladi. Shu sababli bola bilan qo'l va barmoq harakat mashqlari, tajibalar uning bilish jarayonini rivojlantrishga yordam beradi. Reggio Emilia yondashuvi bolaga hurmat va uning salohiyatiga ishonish asosida quriladi. Bu yondashuv bolalarni standart testlar va aniq bilimlar uchun emas balki hayotning murakkabligiga tayyorlash, ularning kritik fikrlash, ijodkorlik va muammoni hal qilish qobiliyatlarini rivojlantrishga qaratilgan. Ushbu yondashuvning asosiy savollaridan biri "Bola nimaga qiziqadi va u nima haqida o'ylayapti?"

- Muammoli vazifalar va boshqotirmalar, ijodiy tafakkuni rivojlantrish metodlari- muammoli vaziyatlar bolani mantiqiy fikrlashga undaydi va fikrlash faolligini oshiradi, muloqot jarayoni jadallashadi, o'z fikrini bayon qila oladi. Ijodiy tafakkurni rivojlantrish metodlari esa bolalardagi tasavvur qilish, xotira va bilish jarayonlarini rivojlantrishga xizmat qiladi.

NATIJALAR TAHLILI

Maktabgacha katta yoshdagi bolalar aqliy faoliyati bilimlarni kun davomid yangi o'yinli texnologiyalarga asoslangan faoliyatlar bilan shyg'ullanib qabul qilsa, ijodkorlik, kognitivlik ko'nikmalari rivojlanadi. Maktabgacha ta'lim tashkilotlaridagi katta guuhlarda olib boriladigan tajribalardan keying natijalar shuni ko'rsatadiki, bolalarning kognitiv qobiliyatini ijodiy faoliyat vositasida rivojlantrish tamoyillari muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Ushbu tamoyillar asosida bola rivojlantrilsa uning kognitiv qobiliyati, kreativligi rivojlanadi. Maktabgacha katta

yoshdagi bolalarga kognitiv qobiliyatini ijodiy faoliyat vositasida rivojlantrishda asosiy tamoyillar mavjud bo'lib, bu tamoyillar bolaning tasavvurini kengaytirish, kreativlik, mantiqiy fikrlashga undaydi.

2. rasm. Maktabgacha katta yoshdagi bolalar kognitiv qobiliyatini ijodiy faoliyat vositida rivojlantirish tamoyillari

Maktabgacha katta yoshdagi bolalarni kognitiv qobiliyatini ijodiy faoliyat vositasida rivojlantirishning asosiy va eng zarur tamoyillariga aohida to'xtalib o'tamiz. Jumladan bulardan biri faollik va mustaqillikdir. Maktabgacha katta yoshdagi bolalarda faollik va mustaqillik ularning o'z fikrlash qobiliyatini mustaqil ravishda ishlata olishi va ijodiy jarayonda faol ishtirok etishini taminlaydi. "Maktabgacha katta yoshdagi bolalarda faollikning asosan uch xil ko'rinishi mavjud bo'lib, bular: jismoniy, psixik, ijtimoiy faollikdir" [7]. Maktabgacha katta yoshdagi bolaning individual va yoshga xos yondashuvi uning yoshi, rivojlanish darajasi, qiziqishi va shaxsiy xususiyatlarini hisobga olgan holda ta'lim-tarbiya jarayonini tshkil etishni nazarda tutadi. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida yosh guruhlariga mos tarzda mashg'ulotlar olib boriladi. Har bir yosh guruhining o'ziga xos psixologik va kognitiv xususiyati mavjud. 5-6 yoshdagi bolada tasavvur, mantiqiy, fikrlash va kreativlik rivojlanadigan yosh bosqichi hisoblanadi. Maktabgacha katta yoshdagi

bolalarda qo'llanadigan multidissiplinar yondashuv (multidissiplinar so'zi "ko'p fanli", "ko'p sohalararo" degan ma'nolarni anglatadi) kognitiv qobiliyatni rivojlantirishda hamda tarbiyachilar uchun samarali natijalarni olib keladigan yondashuv hisoblanadi. Maktabgacha katta yoshdagi bola muammolarni hal qilishda ijodiy fikrlashni rivojlantirishga, yangi g'oyalarni kashf etishga va o'zaro hamkorlik qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga eng asosiysi kognitiv qobiliyatni rivojlantirishga asos bo'ladi. "Multidissiplinar yondashuvga ega pedagoglar jamoasi nutq mashg'ulotlari bilan birga musiqiy notalarni ijro etishlari, sport mashg'ulotlari bilan badiiy ijod mashg'ulotlarini uyg'unlashtirish, bolalarni individual xususiyatlarini ilg'ab olishga yordam beradi"[8] Maktabgacha ta'lim tashkilotlaridagi katta guruhlar bilan olib boriladigan multidissiplinar yondashuv asosidagi matematika mashg'ulotlari sa'nat bilan birlashtirgan holda, bolalar geometrik shakllarni chizishi orqali matematik tushunchalarni o'rganadi. . Maktabgacha yoshdagi bolalar ijodiy motivatsiya va erkinlikning muhimligi shundaki, bolani berigan erkinlik uning mustaqil shaxs bo'lib yetishishiga asos bo'ladi. Maktabgacha katta yoshdagi bolalarda olib boriladigan ijtimoiy hamkorlik tamoyili bolalarning guruhdagi bolalar bilan ijodiy loyihalar ishlashda namoyon bo'ladi. Bolalarga bilim berishning jamoa usulida olib borish katta ahamiyatga ega. Ushbu faoliyatlar bolalarda bir-biriga faol tasir etadi, o'z tashabbusi, topog'onligini namoyon qilish imkoniyatini tug'diradi.

XULOSA

Maktabgacha katta yoshdagi bolalar kognitiv qobiliyatini rivojlantirishning eng ahamiyatli tomoni shundaki, ulardagi bilish jarayonlari va fikrlash bilan bog'liq muammolarni bartaraf etadi. Yani, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida olib borilgan faoliyatlar, pedagogik shart-sharoitlar, innovatsion muhit ularning kognitiv qobiliyatini rivojlantirish asosi sanaladi. Maktabgacha katta yosh bolaning ijodiy faoliyatini rivojlantirish uning kreativligini, yangi g'oyalarni ishlab chiqishga yo'l ochadi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Djamilova N., Khakimova N. The Impact of Creativity on the Development of Cognitive Skills of Preschool Children Age 5–7. ISSN: 2692-5206, Impact Factor: 12.23.

- American Academic Publishers, Volume 05, Issue 02, 2025. Journal: <https://www.academicpublishers.org/journals/index.php/ijai>
2. T.S.Kalekeva "sonlarni obrazlar bilan bog'lash orqali mantiqiy va ijodiy fikrlashni rivojlantirish metodikasi" ilmiy maqola Nukus 2021-y
 3. P.Yusupova "Maktabgacha tarbiya pedagogikasi" "O'qituvchi nashriyoti" 1993y 68-b
 4. M.Q.Qodirova "Maktabgacha yoshdagi bolalar kognitiv faoliyatini rivojlantirish" ilmiy ommaviy maqolalar info@jdpu.uz
 5. Sh.muhammedova MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR KOGNITIV RIVOJLANISHINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS) Халқаро анжуман тўплами. Тошкент 676.b
 6. Vigotiskiy, L.S.Mind in society: The development of Higher psychological processes. Cambridge 1978. 159
 7. M.G.Davletshin, Sh.Do'stmuhammedova, M.Mavlonova va b. "Yosh va pedagogik psixologiya" O'quv qo'llanma Toshkent-2007 y 53-b
 8. B.N. Alchurazova "Ko'p tarmoqli maktabgacha ta'lim tashkilotlarida o'quv-tarbiyaviy jarayonni tashkil etishning o'ziga xosligi" Inter educational. <https://cyberleninka.ru/>

UDK: 372.851:004.9

BOSHLANG'ICH SINIF MATEMATIK TA'LIMIDA STEM YONDASHUV ORQALI GEOMETRIK SHAKLLARNI O'RGATISH METODIKASI

Ergasheva Xulkaroy Shukurillo qizi

Urganch davlat pedagogika instituti, magistrant

Inoyatov Shukurillo Turg'unboyevich

Namangan davlat pedagogika instituti, dotsenti

Shinoyatov77@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang'ich sinf matematika ta'limida STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) yondashuvini qo'llash orqali geometrik shakllarni o'qitishning samarali metodik asoslari tahlil qilinadi. Tadqiqotda an'anaviy o'qitish usullari bilan STEM yondashuvini taqqoslash orqali o'quvchilarda fazoviy tafakkurni shakllantirish, mustaqil fikrlash va ijodiy yechim topish ko'nikmalarining rivojlanish darajasi o'rganildi. Maqolada xorijiy tajribalarga, xususan, AQSh, Finlyandiya va Janubiy Koreya ta'lim tizimlarida STEM integratsiyasi asosida boshlang'ich matematika darslarini tashkil etish yondashuvlariga e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: STEM yondashuvi, boshlang'ich ta'lim, matematika metodikasi, geometrik shakllar, fazoviy tafakkur, raqamli ta'lim, interaktiv metodlar, ijodiy fikrlash, modellashtirish, o'quv faoliyati.

МЕТОДИКА ИЗУЧЕНИЯ ГЕОМЕТРИЧЕСКИХ ФИГУР ПО МЕТОДУ STEM-ПОДХОДА В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Аннотация. В данной статье рассматриваются методические основы преподавания геометрических фигур в начальных классах на основе STEM-подхода (Science, Technology, Engineering, Mathematics). Проведён сравнительный анализ традиционных методов обучения и STEM-подхода в развитии пространственного мышления, самостоятельности и творческих навыков учащихся. Особое внимание уделено зарубежному опыту — системам образования США, Финляндии и Южной Кореи, где интеграция STEM активно внедряется в процесс преподавания математики в начальной школе.

Ключевые слова: STEM-подход, начальное образование, методика преподавания математики, геометрические фигуры, пространственное мышление, цифровое обучение, интерактивные методы, творческое мышление, моделирование, учебная деятельность.

METHODOLOGY OF TEACHING GEOMETRIC SHAPES THROUGH STEM APPROACH IN PRIMARY GRADE MATHEMATICS

Abstract. This article examines the methodological foundations of teaching geometric shapes in primary school mathematics through the STEM approach (Science, Technology,

Engineering, Mathematics). A comparative analysis between traditional teaching methods and STEM-based instruction was conducted to explore their impact on the development of spatial thinking, independent learning, and creative problem-solving skills among pupils. The study highlights international practices, particularly from the education systems of the United States, Finland, and South Korea, where STEM integration has become a key component of early mathematics education.

Keywords: *STEM approach, primary education, mathematics teaching methodology, geometric shapes, spatial thinking, digital learning, interactive methods, creative thinking, modeling, educational activity.*

KIRISH

Bugungi kunda ta'lim jarayonida o'quvchilarning nazariy bilimlari bilan bir qatorda amaliy faoliyatini ham rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda [1]. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim bosqichida matematika fanini o'qitishda yangi texnologiyalar va metodik yondashuvlarni tatbiq etish o'quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatini oshirishda muhim o'rin tutadi. STEM yondashuvi — bu fan (Science), texnologiya (Technology), muhandislik (Engineering) va matematika (Mathematics)ni birlashtirgan integrativ ta'lim modeli bo'lib, u o'quvchini mustaqil fikrlash, muammoni tahlil qilish va amaliy yechim topishga o'rgatadi. Aynan geometrik shakllarni o'qitishda ushbu yondashuv o'quvchilarga fazoviy fikrlashni, modellashtirishni va ijodiy yechim topishni o'rgatadi [2-4].

Zamonaviy ta'lim sharoitida o'quvchilarning nazariy bilimlari bilan bir qatorda amaliy faoliyat va muammolarni hal etish qobiliyatini shakllantirish ustuvor vazifaga aylangan. Ayniqsa boshlang'ich ta'lim bosqichida matematikani — xususan, geometrik shakllar mavzusini — faqat yodda saqlash emas, balki hayotiy kontekstda qo'llash, modellashtirish va konstruktiv faoliyat orqali o'rgatish zarurati ortib bormoqda. Shu nuqtai nazardan, STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) yondashuvi interfaol va integratsiyalashgan ta'lim vositasi sifatida keng e'tirof etilmoqda [5]. Xalqaro miqyosda so'nggi yillarda STEM-ta'limga qaratilgan jiddiy tashabbus va investitsiyalar ko'paydi. UNESCO va xususiylar hamkorlar 2024-yilda Yevropada STEM-kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan milliy va mintaqaviy loyihalarni boshladi, shu jumladan ta'lim muassasalarida innovatsion o'quv yechimlarini joriy etish bo'yicha hamkorlik

dasturlari ishga tushirildi. Shuningdek, xalqaro moliyaviy tashkilotlar va donorlar ham boshlang'ich ta'limda raqamli infratuzilma va o'qituvchilarni qayta tayyorlashga investitsiya qilmoqda. Masalan, Jahon banki tomonidan qo'llab-quvvatlangan dasturlar doirasida 2023/24 o'quv yilida bir qator maktablar modellari amaliyotga joriy etilib, o'qituvchilarni malaka oshirish, infratuzilma va pedagogik materiallar bilan ta'minlash orqali o'quv jarayonini modernizatsiya qilishga qaratilgan choralar ko'rildi. Xalqaro ta'lim statistikasi va baholashlari ham STEM hamda matematik- ilmiy ko'nikmalarning muhimligini tasdiqlaydi [6]. OECDning ta'limga oid hisobotlari hamda xalqaro baholov testlari (PISA, TIMSS) natijalari mamlakatlararo ta'lim siyosatida yangilanishlarga sabab bo'lmoqda: ba'zi mamlakatlarda boshlang'ich bosqichdagi matematika va fan ko'rsatkichlari yaxshilanishi kuzatilsa, boshqa joylarda pandemiya oqibatida o'quv natijalari pasayishi aniqlangan — bu esa boshlang'ich ta'limdagi sifat va o'qituvchilarning professional rivojlanishini ta'minlash zaruratini oshiradi [7]. Ayrim davlatlar va tashkilotlar STEM ta'limini milliy strategiyalarga kiritib, o'qituvchilarning kasbiy rivojlanishini, inklyuzivlikni va qizlarni STEMga jalb qilishni qo'llab-quvvatlashga alohida e'tibor qaratmoqda. Masalan, AQSH Milliy fan jamg'armasining STEM-ta'limi bo'yicha yo'nalmalari ham K–12 darajasida tadqiqot va metodik vositalarni qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilgan [8-11].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Ta'lim sohasida yangicha yondashuvlar, innovatsion metodlar va texnologiyalarni o'quv jarayoniga tatbiq etish dolzarb masalalardan biridir. Shulardan biri — STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) yondashuvidir. Bu yondashuv o'quvchilarning bilimlarini fanlararo integratsiya orqali mustahkamlaydi, ularda amaliy fikrlash, muammoni hal etish, kreativlik va tanqidiy tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantiradi. Xorijiy tajribalarga murojaat qiladigan bo'lsak, AQSh, Finlyandiya, Yaponiya, Janubiy Koreya kabi ilg'or ta'lim tizimlariga ega mamlakatlarda STEM o'qitish modeli boshlang'ich ta'lim bosqichidan joriy etilgan [4,5-9].

Masalan, AQShda "Next Generation Science Standards" (NGSS) dasturi asosida o'quvchilarga ilmiy-texnik tafakkurni shakllantirish uchun matematika,

texnologiya va muhandislik fanlari o'zaro bog'langan holda o'qitiladi [7-8]. Finlyandiya ta'lim tizimida esa "Phenomenon-based learning" yondashuvi orqali o'quvchilar real hayotdagi hodisalar asosida bilim oladilar. Bu jarayonda geometrik shakllar atrofdagi obyektlar bilan bog'lab o'rgatiladi, masalan: uyning tomi — uchburchak, deraza — to'rtburchak, to'p — shar shaklida.

Yaponiyada esa boshlang'ich maktab o'quvchilari STEM o'quv dasturlari doirasida "matematika + san'at + texnologiya" integratsiyasida dars olib borishadi. Bu orqali bolalar nafaqat shaklni taniydilar, balki uni yasash, modellashtirish, o'lchash, va hatto o'yinlar orqali qo'llashni o'rganadilar.

O'zbekistonda ham so'nggi yillarda STEM ta'limi bosqichma-bosqich joriy qilinmoqda. "Raqamli ta'lim", "STEAM laboratoriyalar", "Innovatsion ta'lim texnologiyalari" kabi tashabbuslar boshlang'ich sinflarda matematika fanini yanada qiziqarli, amaliy va samarali o'qitish imkonini bermoqda. STEM yondashuvining asosiy maqsadi — o'quvchilarda nazariy bilim bilan birga amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish, ilmiy fikrlashni shakllantirish hamda real hayotdagi muammolarni yechishda matematik bilimlardan foydalanishni o'rgatishdir. Shu sababli, geometrik shakllarni STEM asosida o'qitish boshlang'ich bosqichda katta ahamiyat kasb etadi. Boshlang'ich sinf matematika kursida o'quvchilarga quyidagi asosiy geometrik shakllar o'rgatiladi:

1-sinfda

Mavzular: To'g'ri chiziq, nuqta, kesma, kvadrat, to'rtburchak, aylana, uchburchak.

O'qitish usullari:

- Rangli kartonlardan shakllar yasash.
- "Shaklni top" o'yini.
- Chizmachilik mashqlari (chiziq, burchak chizish).

Maqsad: Shakllarni farqlash, ularning nomini va xususiyatlarini bilish.

2-sinfda

Mavzular: Dumaloq, uchburchak, to'rtburchak, trapetsiya, parallelogramma, romb.

O'qitish usullari:

- Shakllarni taqqoslash va o'lchash.
- Raqamli chizmalar (kompyuter yoki planshetda).

- 2D modellar yasash.

Maqsad: Shakllar orasidagi farqni tushunish, o'lchov bilan bog'lash.

3-sinfda

Mavzular: Hajmli shakllar — kub, to'g'ri burchakli parallelepiped, shar, silindr, konus.

O'qitish usullari:

- Plastilindan modellar yasash.
- Qurilish konstruktori yordamida shakllar tuzish.
- 3D ko'rgazmali modellarni tahlil qilish.

Maqsad: Fazoviy tasavvurni rivojlantirish.

Bu yondashuv yordamida o'quvchilar shakllarni nafaqat rasmda, balki real hayotdagi obyekt sifatida ko'ra oladilar, fanlararo integratsiya orqali texnologiya, san'at va muhandislik asoslarini o'rganadilar, ijodiy fikrlash va muammoli vaziyatlarni hal etish ko'nikmalariga ega bo'ladilar [2-3]. Shunday qilib, STEM asosida geometrik shakllarni o'rgatish — zamonaviy ta'limning muhim metodik yo'nalishlaridan biridir va uni boshlang'ich sinf matematik ta'limida keng joriy etish zamon talabi hisoblanadi. Yuqoridagi xalqaro tendensiyalar va dasturlar boshlang'ich sinflarda geometrik shakllarni o'rgatish metodikasiga quyidagi amaliy xulosalarni beradi:

1. pedagoglarning doimiy malaka oshirishi (STEM metodikasi va raqamli vositalardan foydalanish bo'yicha);
2. ko'rgazmali va amaliy mashg'ulotlarning o'quv dasturiga integratsiyasi (model yasash, 3D modellashtirish, loyihaviy ishlanmalar);
3. inklyuziv yondashuv (turli qobiliyatdagi o'quvchilarni jalb qilish, jinsiy va ijtimoiy tenglikni ta'minlash); va
4. raqamli infratuzilma va o'quv resurslarini qo'llash orqali nazariy bilimlarni amaliy mashqlar bilan bog'lash. Ushbu qadriyatlar xalqaro amaliyotda muvaffaqiyatli deb topilgan loyihalar asosida ishlab chiqilmoqda.

Shu sababli maqolaning asosiy maqsadi — boshlang'ich sinf matematika darslarida geometrik shakllarni o'rgatishda STEM yondashuvining nazariy asoslarini aniqlash, xalqaro tajribani hisobga olgan holda amaliy metodik tavsiyalar

ishlab chiqish va ularni mahalliy ta'lim muhitiga moslashtirish yo'llarini taklif etishdir. Keyingi bo'limlarda biz aynan shu xalqaro tajriba va so'nggi yangiliklarning boshlang'ich sinf sharoitida qanday tatbiq etilishi mumkinligini batafsil ko'rib chiqamiz. Geometrik shakllarni o'rgatishning ahamiyatini sezish uchun boshlang'ich sinflarda geometrik shakllar bo'limi o'quvchilarning tasavvurini kengaytirish, fazoviy fikrlash va o'lchash ko'nikmalarini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. O'quvchilar "doira", "kvadrat", "to'rtburchak", "uchburchak" kabi shakllarni nafaqat nomlab, balki ularni atrofdagi predmetlar bilan bog'lay olishlari kerak [1]. An'anaviy o'qitish jarayonida geometrik shakllar faqat doskada chizish yoki rasm orqali ko'rsatish bilan cheklanadi. Biroq STEM yondashuvi bu jarayonni jonlantiradi — o'quvchilar o'z qo'llari bilan shakllar yasaydi, modellar tuzadi, tajriba o'tkazadi va o'zlari xulosa chiqaradi.

STEM yondashuvining mohiyati: STEM ta'limi o'quvchini passiv tinglovchi emas, balki faol ishtirokchiga aylantiradi. Ushbu yondashuvda:

- S (Science) — geometrik shakllarning fizik va tabiiy jihatlarini tahlil qilish (masalan, kub yoki silindr hajmini aniqlash);
- T (Technology) — raqamli texnologiyalar yordamida shakl modellarini yaratish;
- E (Engineering) — shakllarni konstruktsiya qilish va sinovdan o'tkazish;
- M (Mathematics) — o'lchov, hisoblash va tahlil qilishni amalga oshirish jarayonlarini o'z ichiga oladi.

Masalan, o'quvchilar plastilindan yoki LEGO detalchalardan shakl yasab, ularning hajmi va sirtini o'lchash orqali geometrik tushunchani amaliy faoliyat bilan bog'lashadi [10].

Geometrik shakllarni STEM asosida o'rgatish bosqichlari:

1. Motivatsiya bosqichi. O'quvchilarga hayotiy misol keltiriladi: "Uy qurish uchun qanday shakllar kerak bo'ladi?", "Sharcha nega yumaloq?".
2. Tadqiqot bosqichi. O'quvchilar shakllarning xususiyatlarini tajriba orqali o'rganadilar. Masalan, turli shakllarning og'irlik markazini topish yoki ularning yuzasini taqqoslash.

3. Loyihalash bosqichi. O'quvchilar guruhda ishlaydi, shakllardan foydalangan holda oddiy maketlar yaratadilar (masalan, ko'prik yoki minoraning modeli).
4. Natijani tahlil qilish. O'quvchilar o'z ishlarini taqdim etadi, natijalarni solishtiradi va xulosa chiqaradi.

Bu jarayon o'quvchilarning mustaqil fikrlash, muloqot qilish va jamoada ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi [11]. O'qituvchi bu jarayonda yo'l boshchi sifatida faoliyat yuritadi. U o'quvchilarga savollar beradi, yo'naltiruvchi topshiriqlar beradi va muammoli vaziyatlar yaratadi. O'qituvchi uchun muhim jihat — har bir mashg'ulotni o'quvchilarning yoshiga, bilim darajasiga va qiziqishlariga moslashtirishdir.

NATIJALAR VA MUHOKAMALAR

Boshlang'ich sinf matematika fanida geometrik shakllarni o'rgatishda STEM yondashuvi samaradorligini aniqlash maqsadida tajriba-sinov ishlari o'tkazildi. Tajriba Xorazm viloyatidagi 2 ta maktabning 1,2,3-sinf o'quvchilari orasida olib borildi. Bitta sinfda an'anaviy dars o'tish metodikasi, ikkinchi sinfda esa STEM yondashuvi asosida dars tashkil etildi. Tadqiqot davomida boshlang'ich sinflarda geometrik shakllarni o'qitishda STEM yondashuvi asosida tashkil etilgan tajriba-sinov ishlari o'tkazildi. Unda 1–3-sinflarda o'quvchilarning o'zlashtirish ko'rsatkichlari va fanlarga bo'lgan qiziqishlari an'anaviy metod bilan taqqoslab o'rganildi.

1. Tajriba-sinovning asosiy ko'rsatkichlari

Guruh nomi	O'quvchilar soni	Dastlabki test (o'rtacha %)	Yakuniy test (o'rtacha %)	O'sish (%)
Tajriba guruhi (STEM yondashuvi)	25	62	88	+26
Nazorat guruhi (an'anaviy metod)	25	61	73	+12

Ko'rinib turibdiki, STEM yondashuvi qo'llanilgan tajriba guruhida o'quvchilarning o'zlashtirish ko'rsatkichi 26% ga oshgan, bu esa an'anaviy metoddagi o'sishdan taxminan ikki barobar yuqori. Bu natijalar STEM metodikasi

o'quvchilarning geometrik shakllar haqidagi tushunchalarini amaliy tajriba, kuzatish va modellashtirish orqali mustahkamlashini tasdiqlaydi.

2. O'quvchilarning fanlarga qiziqish darajasi (so'rovnoma asosida)

Savollar	STEM guruhi (%)	Nazorat guruhi (%)
Geometrik shakllarni o'rganish menga yoqadi	92	68
Darsda amaliy ishlar qilishni xohlayman	96	70
Darsda texnologiyadan foydalanish qiziqarli	90	55

O'quvchilardan dars jarayonidagi ishtirok, qiziqish va amaliy topshiriqlarga munosabati bo'yicha so'rovnoma o'tkazildi. Natijalar quyidagi jadvalda keltirilgan. Bunga ko'ra tajribada so'rovnoma natijalariga ko'ra, STEM yondashuvi asosida o'tilgan darslarda o'quvchilarning fanga bo'lgan qiziqish darajasi 20–35% ga yuqori bo'ldi. Bu esa darslarda ko'rgazmalilik, texnologik vositalar va o'yinli metodlar qo'llanishining samarali ekanini ko'rsatadi. Aytaylik, o'quvchilar kub, konus va silindr kabi shakllarni plastilindan yasash, 3D model orqali tahlil qilish yoki real hayotdagi shakllarni aniqlash orqali o'z bilimlarini mustahkamladilar.

3. O'quvchilarning fazoviy tafakkur rivojlanishi natijalari

Baholash mezonlari	STEM guruhi (%)	Nazorat guruhi (%)
Fazoviy tasavvurni qo'llay oladi	87	64
Hajmli shakllarni farqlay oladi	90	69
Shakllar o'lchamlarini taqqoslay oladi	85	66

STEM yondashuvi asosida o'qitilgan o'quvchilarda fazoviy tafakkur, kuzatish va tahlil qilish ko'nikmalari ancha rivojlandi. Ayniqsa, 3D modellar bilan ishlash ularning "ko'rish orqali o'rganish" qobiliyatini kuchaytirdi.

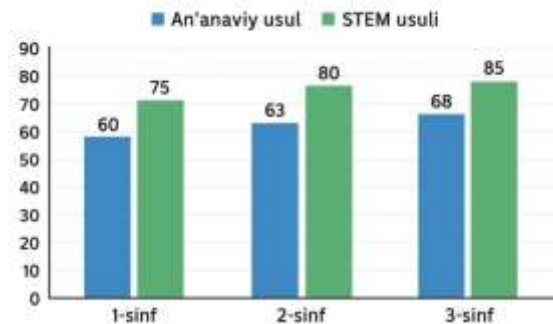
4. Grafik ko'inishda natijalar tahlili

O'QUVCHILAR QIZIQISH DARAJASI

1- Grafik

STEM USULI SAMARADORLIGI

2- Grafik

1-Grafik STEM va an'anaviy guruhlarining o'zlashtirish natijalari X o'qi: Guruhlar (Tajriba, Nazorat), Y o'qi: O'rtacha foiz natijalari. Har bir guruhda "Dastlabki test" va "Yakuniy test" ustunlari. Natijada STEM guruhi ustunlari ancha baland chiqadi, bu esa yondashuvning samaradorligini yaqqol ko'rsatadi.

2-Grafik O'quvchilarning qiziqish darajasi Doira diagrammasida STEM guruhi (90% atrofida) va Nazorat guruhi (60% atrofida) taqqoslanadi. Natijalar tahlili shuni ko'rsatadiki, bunga ko'ra STEM asosidagi o'qitish jarayonida o'quvchilar faol ishtirok etadi, mustaqil izlanadi va ijodiy fikrlaydi. Amaliy faoliyat, modellashtirish va tajriba orqali o'rganish ularning fazoviy tafakkurini rivojlantiradi. Darslarda axborot texnologiyalari, qurilish modellar, 3D ko'rgazmalardan foydalanish o'quvchilarda real hayot bilan bog'liq o'rganish muhiti yaratadi. Nazorat guruhi bilan solishtirganda, STEM darslarida o'quvchilar matematika faniga bo'lgan ijobiy munosabatni shakllantirgan.

XULOSA

Tajriba natijalaridan kelib chiqib aytish mumkinki, STEM yondashuvi asosida geometrik shakllarni o'rgatish - boshlang'ich sinf matematika ta'limida samaradorlikni oshiruvchi va ijodiy fikrlashni rivojlantiruvchi muhim metodik yo'nalishdir. Bu yondashuv orqali o'quvchilar: matematik tushunchalarni amaliyot bilan bog'laydi, ilmiy va texnik fikrlashni o'zlashtiradi, o'z bilimlarini mustaqil tatbiq eta oladi. STEM yondashuvi boshlang'ich ta'limda, ayniqsa, geometrik shakllarni o'rgatishda o'quvchilarning mustaqil fikrlash, kuzatish, tahlil qilish va ijodkorlik ko'nikmalarini rivojlantiradi. Mazkur metodika orqali o'quvchilar geometrik

shakllarni nafaqat eslab qoladilar, balki ularni real hayotdagi jarayonlar bilan bog'lashni o'rganadilar. bu yondashuvi asosida boshlang'ich sinf o'quvchilariga geometrik shakllarni o'rgatish — ularning matematika faniga bo'lgan qiziqishini kuchaytiradi, fazoviy tafakkurni rivojlantiradi va amaliy fikrlashni shakllantiradi. Natijada o'qitish jarayoni yanada qiziqarli, mazmunli va samarali bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Navruzova N. S. Ko'p xonali sonlarda geometrik shakllarni o'rgatish metodikasi. – Samarqand: PEDAGOG, 2023. – bet. 1-8.
2. Radjabov B. S., Mirjamolova M. A. Maktab geometriya kursida aylanish jismlarining hajmini hisoblash formulalarini keltirib chiqarish metodikasi. – Qarshi: Modern Problems and Prospects of Applied Mathematics, 2024. – bet. 12-20.
3. Barakayev M., Shamshiyev A., G'oyibnazarova G. Matematika o'qitish metodikasi. – Toshkent: O'zbekiston Faylasuflari Milliy Jamiyati Nashriyoti, 2019. – bet. 160.
4. Wang T.-L., Yang D.-C. A Comparative Study of Geometry in Elementary School Mathematics Textbooks from Five Countries. – Europe: European Journal of STEM Education, 2016. – bet. 58.
5. Greca I. M., Fernández-Hawrylak M. Teacher Perspectives on Teaching the STEM Approach to Educational Coding and Robotics in Primary Education. – Spain: Educ. Sci., 2021. – bet. 64. [MDPI](#)
6. Semenikhina O. V., Drushlyak M. G., Shishenko I. V. STEM PROJECT AS A MEANS OF LEARNING MODELING FOR PRE-SERVICE MATHEMATICS AND COMPUTER SCIENCE TEACHERS. – Ukraine: Information Technologies and Learning Tools, 2022. – bet. 4. [journal.iitta.gov.ua](#)
7. Le Trung Hieu, Le Thi Thu Ha, Quan Thi Duong. STUDY ON STEM EDUCATION MODELS AND ORIENTATION TEACHING IN ELEMENTARY. – Vietnam: Scientific Journal of Tan Trao University, 2023. – bet. 912. [tckh.daihoctantrao.edu.vn](#)
8. (Anonymous/collective) Mathematics and interdisciplinary STEM education: recent developments and future directions. – Germany: ZDM – Mathematics Education, 2023. – bet. 1199-1217. [SpringerLink](#)
9. Abylkassymova A., Yessetov Y., Tuyakov Y., Ardabayeva A. Teaching geometry in school: Digital resources to develop students' spatial thinking. – Kazakhstan: International Journal of Innovative Research and Scientific Studies, 2025. – bet. 439-450. [ijirss.com](#)
10. Shmigirilova I. B., Rvanova A. S., Tadzigitov A. A., Beloshistova Y. S. Advancing future mathematics teachers' geometric thinking through a Van Hiele-based elementary geometry course. – Russia/Kazakhstan: Journal on Mathematics Education, 2021. – bet. 799-818. [jme.ejournal.unsri.ac.id](#)
11. (Cunha C., Moreira A., Coelho S., Mendonça V., Gomes J. P.) Empowering the Teaching and Learning of Geometry in Basic Education by Combining Extended Reality and Machine Learning. – Portugal/International: (arXiv preprint) 2025. – bet. (not paginated). [arXiv](#)

FIZIKADA YADROVIY JARAYONLARNI O'RGANISHNING STATISTIK XARAKTERI

Xolmurodov Mamatxon Qo'chqarovich,

Zaxidov Ibroximjon Obidjonovich

Namangan davlat universiteti dotsentlari

ibrohimjonzokhidov@gmail.com

ORCID: [0009-0008-4397-6341](https://orcid.org/0009-0008-4397-6341)

Annotatsiya. Ushbu maqolada xatoliklar sistematik va tasodifiy xatoliklarga bo'linishi, xatoliklar asbob-uskunalarining va o'lchash usulining mukammal emasligiga bog'liq bo'lishi yadro fizikasida olib boriladigan o'lchashlarda, yadro nurlanishlarini o'lchashlarda ularning fluktatsion xarakteriga ega ekanligi hisobga olish zarurligi ta'kidlab o'tilgan. Yadro fizikasida jarayonlarning statistik xarakteriga ega bo'lishi bayon etilib, undagi barcha xatoliklar tushuntirib berilgan.

Kalit so'zlar: yadro fizikasi, yadroviy jarayonlar, o'lchashning tasodifiy xatoligi, Gauss xatoligi, o'rtacha kvadratik xatolik, o'lchashlarning statistik xatoligi, nisbiy xatolik, sanash tezliklari.

СТАТИСТИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР ИЗУЧЕНИЯ ЯДЕРНЫХ ПРОЦЕССОВ В ФИЗИКЕ

Аннотация. В данной статье отмечено, что ошибки делятся на систематические и случайные, и что ошибки могут быть связаны с несовершенством приборов и методов измерений. Подчеркивается необходимость учитывать флуктуационный характер ядерных излучений при проведении измерений в ядерной физике. Раскрыта статистическая природа процессов, протекающих в ядерной физике, и подробно объяснены все виды ошибок.

Ключевые слова: ядерная физика, ядерные процессы, случайная ошибка измерения, ошибка Гаусса, среднеквадратическая ошибка, статистическая ошибка измерений, относительная ошибка, скорости счёта.

STATISTICAL NATURE OF STUDYING NUCLEAR PROCESSES IN PHYSICS

Abstract. This article emphasizes that errors are divided into systematic and random ones, and that measurement inaccuracies may be caused by imperfections of instruments and measuring methods. It highlights the necessity of considering the fluctuating nature of nuclear radiation in nuclear physics measurements. The statistical character of processes occurring in nuclear physics is discussed, and all types of errors are thoroughly explained.

Keywords: nuclear physics, nuclear processes, random measurement error, Gaussian error, root mean square error, statistical measurement error, relative error, counting rate.

KIRISH

Dunyida so'nggi yillarda atom yadrosi va elementar zarralar fizikasi, yadro tuzilishi nazariyasi, yuqori energiyalar fizikasining fundamental jihatlarini sohalarida yadroviy bilimlarning fundamental asoslari rivojlantirildi. Yadroviy jarayonlar bilan bog'liq texnologiyalar sohasida 3+ avlod reaktorlari, neytrinosiz beta yemirilish nazariyasini takomillashishi neytrino ossillyatsiyasi, Xiggs zarrasining tajribada topilishi kabi ko'plab olamshumul yutuqlarni insoniyat hayotidagi o'рни va taraqqiyotga ta'sirini bilish va o'rganib borish uchun yadro fizikasini dunyo va zamon talablari darajasida o'rganish lozimligi talab etilmoqda.

Yadro fizikasida yerishilayotgan ilmiy texnik yutuqlar bilan fan mazmunini boyitishga va o'qitish usullarini takomillashtirishga e'tibor qaratish, shu sohaga yo'naltirilgan ishlarni jadallashtirish orqali talabalarni ilmiy dunyoqarashlarini shakllanishida yadro fizikasi muhim o'rin tutishi bilan birga uni o'rganish jarayoni murakkabligi va ma'lum darajada abstraktsiyalashga oid ko'nikmalar bo'lishini taqazo yetadi. Shu ma'noda, ta'lim, ayniqsa oliy ta'lim tizimini yadro fizikasi sohasida yerishilayotgan fan va texnika yutuqlari bilan boyitib, kompyuter dasturlari va yangi pedagogik texnologiyalardan foydalangan holda o'qitish metodikasini takomillashtirish orqali talabalarning fikrlash qobiliyatlari va zamonga mos ilmiy dunyoqarashlarini kengaytirishga yerishish bugungi kunda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Oliy ta'limda atom yadrosi va yelementar zarralar fizikasini o'qitishda yelementar zarralar fizikasi bo'limini o'qitish metodikasi fizik olimlar K.R.Nasriddinov [1], Z.Kanokov va boshqalar [2], tomonidan zamonga mos va yetarlicha takomillashtirilgan holda tavsiya yetilgan. Tadqiqotchi D.A.Yusupov [3,4] atom yadrosi va elementar zarralar fizikasining eksperimental usullari, turli xildagi energiya manbalari xavfsizlik va istiqbol darajalarini taqqoslash orqali o'rganish usullari ochib bergan hamda mavzuga doir juda ko'plab ishlarni misol keltirish mumkin. Shunday bo'lsada yadroviy jarayonlarni o'rganishning statistik xarakterini ifodalaydigan ishlar kam uchraydi yoki mavjud adabiyotlarda jarayonga doir bilimlar to'la yoritilmagan.

TADQIQOT METODLARI

Keyingi yillardagi kuzatishlar shuni ko'rsatdiki, talabalar bilimlarida asosan quyidagi kamchiliklar mavjud ekan: yadro tuzulishi bo'yicha modda va maydon nazariyasi haqida tushunshaga ega emaslik; yadro modellari mohiyatini tushunmaslik; yadroviy o'zgarishlar, yadro reaksiyasi jarayonlarida saqlanish qonunlarini to'la tushunib yetmaslik; yadro bog'lanish energiyasi, massa va energiya aylanishlarida saqlanish qonunlarini to'la tushunmaslik; yadro va zarralar dunyosi to'g'risidagi zamonaviy bilim va tasavvurlarning shakllanganligi yetarli darajada emaslik; radiatsion nurlanishlar bo'yicha fan yutuqlari to'g'risidagi bilimlari yetarli emasligi; atom energetikasi, yadro reaktorlarining ishlash tmoyili, havfsizlik darajalari, zamonaviy yutuqlari va radiatsion chiqindilarni takomillashgan qayta ishlash jarayonlari haqida yetarli bilimga ega emasliklari.

Ko'ramizki, ta'limdagi bunday vaziyatda jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq atom energetikasini rivojlanish kelajagi, yadro reaksiyalari turlari, radioaktivlik va AES larni yangi avlodlari, havfsizlik darajalarini ilmiy baholay olish va unga adekvat munosabatni shakllantirish kabi masalalar bir oz ortda qolib ketadi.

Bu esa talabalarining fanga bo'lgan qiziqishlarini sekinlik bilan so'nishiga, olamni anglashda ilmiy dunyoqarashni shakllanmasligiga olib keladi degan xulosa beradi. Olingan natijalar asosida oliy ta'lim muassasalari talabalarida yadro fizikasi, xususan yadroviy jarayonlar to'g'risidagi bilim, ko'nikma va malakalarining rivojlanganlik darajasini oshirish lozim degan xulosaga kelindi.

Bunga sabab, yadro fizikasidagi tushunchalar, g'oyalar, hodisalar, qonuniyatlar va jarayonlarni amaliyotga tatbiq etishda talabalarni ziddiyatga olib kelgan narsa – bu, darslik va o'quv qo'llanmalarni zamon talablari asosida takomillashtirish, ularning yangi avlodini yaratish, o'quv dasturlari va standartlarni optimallashtirish kabi masalalarni ortda qolishi, o'quv materiallarini qotib qolgan faktlar bilan bayon etilishi, eksperimentlarning zamon talablaridan ortda qolayotganligi, virtual ishlanmalarning majmua jamlanmalari mavjud emasligi, kvant tasavvurlarni kengaytiruvchi virtual ishlanmalarning mavjud emasligi bilan baholanadi.

Ayniqsa fizika o'qitishda yadroviy jarayonlarni o'rganish, yadro nurlanishlarini o'lchashlarda ularning fluktatsion xarakterini ifodalash va fizik kattalikni o'lchash natijasi katta ahamiyatga ega. Fizik kattalikni o'lchash natijasi turli xatoliklar hisobiga haqiqiy kattalikdan farq qilishi mumkin.

Eksperimental fizikada xatoliklar sistematik va tasodifiy xatoliklarga bo'linadi. Xatoliklar asbob-uskunalarining va o'lchash usulining mukammal emasligiga bog'liq bo'lishi mumkin. Yadro fizikasida olib boriladigan o'lchashlarda, yadro nurlanishlarini o'lchashlarda ularning fluktatsion xarakteriga ega ekanligi hisobga olish zarur bo'ladi. Masalan, yadroning radioaktiv yemirilishi statistik xarakterga ega, ya'ni manbaning aktivligi $A = \lambda N$, (λ -yemirilish doimiysi, N -radioaktiv yadrolar soni), har sekunda A -miqdor yadrolar yemiriladi degan ma'noni anglatmaydi. Ushbu holda, har sekunda yemirilayotgan yadrolarning o'rtacha soni haqida gapirish mumkin. Bu yerda o'rtacha miqdor ma'nosi shundan iboratki, o'lchashdagi sanashlar soni ortib borishi bilan tajriba natijasi aniqlashib boradigan son tushiniladi. Shuning uchun radioaktiv manbaning aktivligini o'lchashda, o'lchanayotgan kattalikni doimiy deb qarab bo'lmaydi. Bundan tashqari yadro nurlanishlarini moddalar bilan ta'sirlashuv jarayoni detektorda yuz berib, bu yerda ham ehtimollik xarakteri rol o'ynaydi.

Yadro fizikasida voqea-hodisalarining statistik xarakteriga ega bo'lishi, tasodifiy xatoliklarining bir ko'rinishi bo'lgan statistik xatolikka olib keladi [5,6].

Sistematik xatolik ko'pincha o'lchash uslubi biln bog'liq bo'ladi, masalan o'lchov asboblarning aniqlik darajasi cheklanganligi, noto'g'ri darajalanganligi, tashqaridan ta'sir etuvchi omillar hisobiga olinganligi va boshqalar.

TADQIQOT NATIJALARI

O'lchashning tasodifiy xatoligi. Kichkina chetlatishlar tufayli yuz beradigan xatoliklar, tasodifiy kattaliklar uchun ehtimollar nazariyasiga asosan Gauss taqsimot qonuni bilan aniqlanadi.

Ushbu taqsimot qonuniga asosan, o'lchanayotgan X kattalik qiymati X va $X + dX$ oralig'ida bo'lishi ehtimolligiga teng

$$W(X)dX = \frac{1}{\sqrt{2\pi}\sigma} \exp \left[-\frac{(x-a)^2}{2\sigma^2} \right] dX \quad (1)$$

bu yerda, $\alpha - x$ kattalikning o'rtacha qiymati, σ^2 -o'lchanayotgan kattalikning dispersiyasi

(dispersiya quyidagicha yoziladi $D(X)$)

Dispersiyaning ma'nosi, o'lchanayotgan X kattalikning haqiqiy qiymatidan (α) farqining kvadratining o'rtasini bildiradi.

$$D(X) = (x - \alpha)^2 = \int_{-\infty}^{+\infty} (x - \alpha)^2 W(X) dX = \sigma^2$$

quyidagi kattalik $\sigma = \sqrt{D(X)}$, X -kattalikning o'lchashdagi o'rtacha kvadratik xatoligi deyiladi.

Bir necha takror o'lchashlarning o'rtachasi, ayrim o'lchashlar qiymatlariga qaraganda haqiqiy qiymatiga yaqin bo'ladi. Bir-biriga bog'liq bo'lmagan takror o'lchashlar soni n bo'lganda o'rtacha qiymat $\bar{X} = \sum_i X_i / n$ dispersiya ayrim o'lchashlar dispersiyasidan n marta kichkina bo'lgan dispersiya bilan aniqlanadigan Gauss taqsimotiga bo'ysunishini isbot qilishi mumkin.

$$\sigma^2(\bar{X}) = D(\bar{X}) = D(X)/n$$

Dispersiyanı bilsak u holda Gauss qonuniga asosan o'lchash natijasining ishonchlilik ko'rsatkichini aniqlash mumkin, ya'ni o'lchanayotgan X kattalik $X - \varepsilon$ va $X + \varepsilon$ oralig'ida bo'lish ehtimolligini topish mumkin (ε -ixtiyoriy son).

$$P(\varepsilon) = \int_{x-\varepsilon}^{x+\varepsilon} W(T) dT = \frac{1}{\sqrt{2\pi}\sigma} \int_{x-\varepsilon}^{x+\varepsilon} \exp\left[-\frac{(T-X)^2}{2\sigma^2}\right] dT = \frac{1}{\sqrt{2\pi}\sigma} \int_{-\varepsilon/\sigma}^{+\varepsilon/\sigma} \exp\left(-\frac{z^2}{2}\right) dz$$

bu yerda $(T - X)/\sigma = z$

$$P\left(\frac{\varepsilon}{\sigma}\right) = \frac{2}{\sqrt{2\pi}} \int_0^{\varepsilon/\sigma} \exp\left(-\frac{z^2}{2}\right) dz \quad (2)$$

Gauss xatoligi integrali

$$\frac{2}{\sqrt{2\pi}} \int_0^{\pi} \exp\left(-\frac{z^2}{2}\right) dz$$

qiymatlari ehtimollik nazariyasi bo'yicha hamma adabiyotlarda keltirilgan. Shunday qilib, $P(1) = 0.683$, $P(2) = 0.954$, $P(3) = 0.997$.

Bu qiymatlar quyidagilarini anglatadi: 68.3% ehtimollik bilan o'lchash natijasi haqiqiy qiymatidan eng ko'pi bilan bitta o'rtacha kvadratik xatolikka, 99.7% ehtimollik bilan uchta o'rtacha kvadratik xatolikka farq qilishi mumkin. Demak, bitta o'rtacha kvadratik xatolikdan katta xatolikka yo'l qo'yish ehtimolligi 31.7% ni, ikkita kvadratik xatolikdan katta xatolik bo'lish ehtimolligi 4.6% ni, uchta kvadratik xatolikdan katta xatolik bo'lishi ehtimolligi 0.3% ni tashkil etadi.

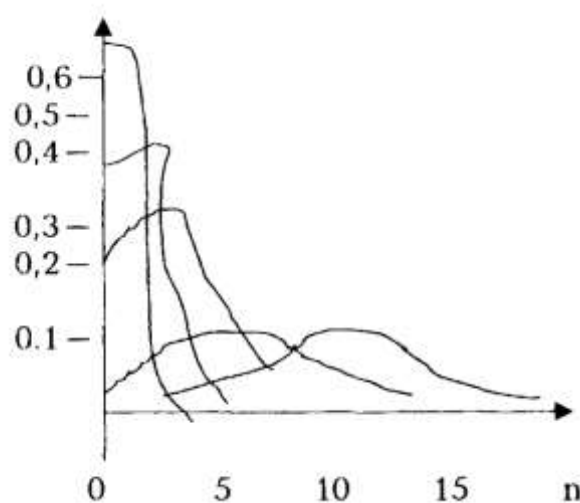
Shunga asosan ko'pincha, ayrim o'lchash natijalari o'rtacha kattalikdan uchtdan ortiq o'rtacha kvadratik xatolikka farq qilsa, bunday natija tashlab yuboriladi. Bu ishini takror o'lchashlar soni ko'p bo'lgan taqdirdagina qilish mumkin. Agarda takror o'lchashlar soni kam bo'lsa (1) va (2) munosabatlardan olingan natijalar, katta xatolar mumkinligi haqidagi fikr to'g'risida noto'g'ri xulosaga olib keladi. Masalan, aniq hisoblash shuni ko'rsatadiki, takror o'lchashlar soni besh marta bo'lsa ikki karra kvadratik xatolikdan katta bo'lish ehtimolligi 12%, uch karra kvadratik xatolikdan katta bo'lish ehtimolligi 4% tashkil etadi. Bu qiymatlar (2) munosabatdan mos ravishda 4.6% va 0.3% teng edi.

O'lchashlarning statistik xatoligi. O'lchanayotgan kattaliklarning o'zi ehtimollik xarakteriga ega bo'lishidan kelib chiqadigan xatolik, boshqa tasodifiy xatoliklar orasida sezilarli rol o'ynaydi. Statistik xatolik, o'lchalanayotgan kattalikning o'rtacha qiymat atrofida fluktuatsiyasi tufayli hosil bo'ladi. Fluktatsiyaning ro'y berishiga asosiy sabab, moddalarning diskret, atom strukturasiga ega bo'lishidir va o'lchashlar soni qanchalik kam bo'lsa, u shunchalik aniq seziladi. Yadro nurlanishlarini qayd qilgichlarda o'lchashlar olib borilganda, sanash tezligi kam vaqtda, fluktuatsiya xatolikning asosiy manbai bo'lib qoladi.

Biz ko'rayotgan hol uchun, fluktuatsiyaning taqsimot funksiyasi Puasson formulasi bilan beriladi, qaysiki, dispersiyani hisoblash imkonini beradi. Qayd qilgichga vaqt birligida tushayotgan o'rtacha zarralar soni n bo'lsa t vaqt ichida N zarralar tushish ehtimolligi Puasson formulasi bilan ifodalaniladi.

$$W(N) = \exp(-nt) \frac{(nt)^N}{N!} \quad (3)$$

n ning turli qiymatlari $W(N)$ ning N ga bog'lanishi 1-rasmda ko'rsatilgan. n ortib borishi bilan taqsimot maksimumi silliqlashib boradi va egri chiziqning o'zi $N = nt$ ga nisbatan simmetrik ko'rinishiga yaqinlashadi. N ning katta qiymatida grafik simmetrik, n ning kichik qiymatida aksincha, keskin asimmetrik ko'rinishiga ega.

1-rasm. n ning turli qiymatlari $W(N)$ ning N ga bog'lanishi

$W(N)$ ifodasidan ko'rinadiki n ning ixtiyoriy qiymatlarida N ning har qanday qiymati mavjud bo'lishi mumkin ekan. Lekin hamma hodisalar ham bir xil tez-tez sodir bo'lmaydi. Agarda N ning qiymati nt ga yaqin bo'lsa, $W(N)$ ehtimollik katta, aks holda ehtimollik kichik bo'ladi. Shuning uchun, tasodifiy kattalik N ni o'rtacha qiymatidan (nt) chetlatishini baholash maqsadida yangi kattalik kiritishga to'g'ri keladi (fluktuatsiya o'lchovi). Bunday chetlanish o'lchovi dispersiya $D(N)$ hisoblanadi. Berilgan taqsimotning dispersiyasini $D(N)$ ya'ni N ning o'rtacha qiymatidan ($N = nt$) o'rtacha kvadratik chetlatishini hisoblaymiz.

$$D(N) = \sum_0^{\infty} (N - \bar{N})^2 = \bar{e}^{-\bar{N}} \sum_0^{\infty} (N - \bar{N})^2 \frac{\bar{N}^N}{N!} = \bar{e}^{-\bar{N}} \sum_0^{\infty} \left[\bar{N} \cdot \frac{N \cdot \bar{N}^{N-1}}{(N-1)!} - 2\bar{N}^2 \frac{\bar{N}^{N-1}}{(N-1)!} + \bar{N}^2 \frac{\bar{N}^N}{N!} \right]$$

Yig'indining ikkinchi va uchinchi hadlari quyidagiga teng:

$$-2\bar{N}^2 e^{\bar{N}} + \bar{N}^2 e^{\bar{N}} = -\bar{N}^2 e^{\bar{N}}$$

Birinchi hadi quyidagiga teng:

$$\sum_0^{\infty} \bar{N} \frac{N \cdot \bar{N}^{N-1}}{(N-1)!} = \sum_2^{\infty} \bar{N}^2 \frac{\bar{N}^{N-2}}{(N-2)!} + \sum_1^{\infty} \bar{N} \frac{\bar{N}^{N-1}}{(N-1)!} = \bar{N}^2 e^{\bar{N}} + \bar{N} e^{\bar{N}}$$

Natijada quyidagini olamiz.

$$D(N) = e^{-\bar{N}} (N^2 + \bar{N} - \bar{N}^2) e^{\bar{N}} = \bar{N} \quad (4)$$

Shunday qilib zarralar sonining dispersiyasi t vaqt intervalida qayd qilgichga tushgan zarralar soning o'rtacha qiymatiga teng. Haqiqiy o'rtacha qiymat noma'lum shuning uchun dispersiyani zarralar soniga tenglashtirib olamiz $D(N) = N$. Sanalgan zarralar sonining o'rtacha kvadratik xatoligi dispersiyaning kvadrat ildiziga teng. Qayd qilingan zarralar soni ko'p bo'lganda Puasson taqsimoti Gauss taqsimotiga o'tadi. Bunda dispersiya $D(N) = N$ qoladi.

$$W(N)dN = \frac{1}{\sqrt{2\pi\bar{N}}} \exp\left[-\frac{(N-\bar{N})^2}{2\bar{N}^2}\right] dN$$

Zarralar o'rtacha soni ortib borishi bilan taqsimot kengligi sekin ortib boradi. Boshqacha qilib aytganda, o'rtacha kvadratik xatolik nt ortishi bilan ortadi, ammo, nisbiy xatolik zarralar sonidan olingan kvadrat ildiziga teskari proporsional ravishida kamayib boradi.

$$\delta = \frac{\sigma}{N} = \frac{\sqrt{N}}{N} = \frac{1}{\sqrt{N}}$$

Bu ifodadan, oldindan berilgan nisbiy xatolik uchun zarralar sonini hisoblash mumkin:

$$N = \frac{1}{\delta^2}$$

Shunday qilib, zarralar sonini 10% nisbiy xatolik bilan o'lchash zarur bo'lsa, qayd qilgichda 100 ta zarra sanalishini kutish kerak.

Statistik xatolik 1% bo'lishi uchun zarralarni sanashlar soni 10^4 ta, 0.1% bo'lishi uchun esa 10^6 zarralarni qayd qilishi kerak. Agarda t vaqt ichida N ta zarralar qayd qilingan bo'lsa, shu vaqt ichida qayd qilingan o'rtacha zarralar soni 68.3% ehtimollik bilan $N - \sqrt{N}$ dan $N + \sqrt{N}$ gacha oraliqda bo'ladi.

Ikkita kattalikni yig'indisi yoki ayirmasining o'rtacha kvadratik xatoligi teng bo'ladi.

$$\sigma(X_1 \pm X_2) = \sqrt{\sigma_1^2 + \sigma_2^2}$$

Agarda t vaqt oralig'ida N zarralar qayd qilingan bo'lsa, vaqt birligida qayd qilingan o'rtacha zarralar soni ya'ni sanash tezligi $n = N/t$ ga teng. Sanash tezligining dispersiyasi quyidagi ifodadan topiladi,

$$\sigma_n^2 = \frac{\sigma_N^2}{t^2} = \frac{nt}{t^2} = \frac{n}{t}$$

O'rtacha kvadratik xatolik,

$$\sigma_n = \sqrt{\frac{n}{t}}$$

Nisbiy xatolik,

$$\delta_n = \frac{\sigma_n}{n} = \frac{\sqrt{n/t}}{n} = \frac{1}{\sqrt{nt}} = \frac{1}{\sqrt{N}}$$

Tajriba natijalarini keltirganda hamma vaqt o'rtacha kvadratik xatolik bilan birga keltirish kerak. Agarda natijalar grafik ko'rinishda keltirilsa, har bir nuqta uchun o'rtacha kvadratik xatolik 1-rasmdagidek ko'rsatiladi.

MUNOZARALAR

O'lchangan kattalik sifatida sanash tezligini olamiz: Shunday bo'lsinki, turli vaqt intervallarida qayd qilingan zarralar soni, ya'ni tajriba natijalari berilgan.

$$N_1 \pm \Delta N_1, \dots, N_2 \pm \Delta N_2, \dots, N_i \pm \Delta N_i, \dots, N_r \pm \Delta N_r$$

bu yerda, ΔN_i o'rtacha kvadratik xatolik. Sanash tezligini va o'rtacha kvadratik xatoligini hisoblaymiz.

$$n_i = \frac{N_i}{t_i}, \quad \Delta n_i = \frac{\sqrt{N_i}}{t} = \sqrt{\frac{n_i}{t_i}}$$

Shu sanash tezliklarining optimal qiymatini, ya'ni o'rtacha vaznli qiymatini aniqlash talab etiladi. Buning uchun quyidagi ko'rinishidagi kattalikni tuzamiz.

$$X^2 = \left(\frac{n_1 - n}{\Delta n_1}\right)^2 + \left(\frac{n_2 - n}{\Delta n_2}\right)^2 + \dots + \left(\frac{n_r - n}{\Delta n_r}\right)^2$$

Eng katta o'xshashlik tamoyili o'ta kam kvadratlar uslubiga olib keladi, ya'ni quyidagi kattalikni minimum qiymatini topish kerak

$$X^2 = \sum_i \left(\frac{n_i - n}{\Delta n_i} \right)^2 = \min$$

Oldingi noma'lum bo'lgan kattalik n ni shunday qiymatini topish kerak, bunda yig'indi minimum bo'lishi kerak. Quyidagi tenglama $dx^2 / dn = 0$ tuzilib, uni n ga nisbatan yechib, n ning optimal qiymati topiladi.

$$n_{\text{opt}} = \frac{\sum P_i n_i}{\sum P_i}; \quad P_i = \left(\frac{1}{\Delta n_i} \right)^2$$

n_{opt} qiymatini o'rtacha vaznli kattalik deyiladi, $P_i = 1/\Delta n_i^2$ ayrim o'lchangan n_i kattalikni vazni deyiladi. Demak, kattalikni o'rtacha kvadratik xatoligi qanchalik kichik bo'lsa, uning vazni shunchalik katta bo'ladi.

O'rtacha vaznli kattalik uchun ikki xil o'rtacha kvadratik xatolikni hisoblash tavsiya etiladi:

a) chetlatishlar xisobi: $\Delta n_p = \sqrt{\frac{\sum P_i (n_i - n)^2}{(r-1) \sum P_i}}$ $r - n_i$ kattalikni qiymatlari soni.

b) vaznli xatolik $\Delta n_e = \sqrt{\frac{1}{\sum P_i}} \Delta n_p$, Δn_e bir-biriga bog'liq bo'lmagan qiymatlar.

Chetlatish o'rtacha kvadratik xatolik nol bo'lishi mumkin, agarda tasodifiy chetlatishlar nol bo'lsa, vaznli o'rtacha kvadratik xatolik hech vaqt nol bo'lmaydi, u takror o'lchashlar soni ortishi bilan kamayib boradi. O'rtacha vaznli kattalikning xatoligi sifatida ikki xil kvadratik xatolikdan kattasini qabul qilish tavsiya etiladi.

XULOSA

Odatda xatoliklar Δn_p va Δn_e bir-biriga yaqin chiqishi kerak. Agarda $\Delta n_p \ll \Delta n_e$

bo'lsa, o'rtacha kvadratik xatolik Δn_e eksperimental qiymati katta olinganidan darak beradi, yoki tasodifiy Δn_p kichkina chiqqan bo'lishi mumkin. Agarda $\Delta n_p \gg \Delta n_e$ bo'lsa, bunga Δn_p ni ortiruvchi jiddiy sabablar bo'lishi mumkin, u holda ularni aniqlash kerak, yoki o'rtacha kvadratik xatolik Δn_p kichkina olingan bo'lishi kerak.

Yuqoridagilardan ko‘rinadiki, atom energetikasida yadro reaksiyalari, uning imkoniyatlarini baholash, yadro va boshqa turdagi energiya manba‘larini ijtimoiy iqtisodiy hayotdagi muhim xarakteristikalarini o‘zaro taqqoslashga imkon beruvchi va o‘lchanayotgan kattaliklarning o‘zi ehtimollik xarakteriga ega bo‘lishidan kelib chiqadigan xulosalar jarayonlarning statistik xarakterini [7-10] o‘rganishda katta ahamiyatga ega ekan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Насриддинов К., Порсакхонов А., Мансурова М. Элементар зарралар физикаси. 2006. Электрон қўлланма. www.педагог.уз
2. Каноков З., Караходжаев А.К., Насриддинов К.Р., Полвонов С.Р. Атом ва ядро физикасидан лаборатория ишлари. Ўқув қўлланма. ЎЗМУ. 2007.
3. Yusupov D.A. "Atom yadrosi va yelementar zarralar fizikasining yeksperimental usullari". Uslubiy qo'llanma. – Namangan, 2016. – 156 b
4. Yusupov D.A., Qo'chqorov H.O. Turli xildagi yenergiya manba'lari xavfsizlik va istiqbol darajalarini taqqoslash orqali o'rganish usullari // Zamonaviy ta'lim. Metodik jurnal. – Toshkent, 2022. - №5. – B. 16-24 (13.00.00, № 10).
5. Абрамов А.И. и др. Основы экспериментальных методов ядерной физики. М. Энергоатомиздат, 1985.
6. Мухин К.Н. Экспериментальная ядерная физика. Книги 1,2. М.: Энергоатомиздат, 1993.
7. Obidzhonovich Z. I., Turgunboyevich I. S. Programming algorithm for approximate solution of newton's equation of motion //Science and innovation. – 2024. – T. 3. – №. A2. – C. 109-115.
8. Boyturayeva G., Zakhidov I. Orienting 7th-Grade Students Towards Career Choices Through Interdisciplinary Teaching of Physics //Maktabgacha va maktab ta'limi jurnali. – 2025. – T. 3. – №. 3.
9. Turdaliyev U. V. Ergonomic requirements of the mobile set designed for performing laboratory exercises of the optics course of physics //science. – 2025. – T. 4. – №. 1-1. – C. 41-45.
10. Turdaliyev U. STEAM ta'lim texnologiyasining optika bo'limini o'qitishdagi samaradorligi //Maktabgacha va maktab ta'limi jurnali. – 2025. – T. 3. – №. 7.

UDK 37.015.3

РОЛЬ РАЗВИТИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ТОЛЕРАНТНОГО МЫШЛЕНИЯ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКЕ МАГИСТРАНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ВУЗОВ

Нарзуллаев Дониёр Шухрат угли

Доктор философии(PhD)., Доцент Университета бизнеса и науки

e-mail: neidjr1996@gmail.com

Telefon raqami. +99897-374-61-61

ORCID: 0009-0003-1216-5726

Аннотация: В число актуальных задач профессиональной подготовки магистрантов педагогических вузов входит формирование у выпускников педагогического толерантного мышления. Эти цели направлены на реализацию социального заказа общества и подготовку кадров, соответствующих требованиям, предъявляемым к сегодняшним магистрам.

Ключевые слова: Педагогические вузы, магистранты, педагогическая толерантность, толерантное мышление, этническая, расовая толерантность, политическая толерантность, религиозная толерантность, гендерная толерантность.

THE ROLE OF DEVELOPING PEDAGOGICAL TOLERANT THINKING IN THE PROFESSIONAL TRAINING OF MASTER'S STUDENTS OF PEDAGOGICAL UNIVERSITIES

Abstract: The current goals of professional training of master's students in pedagogical higher educational institutions include the development of pedagogical tolerance among graduates. These goals are aimed at implementing the social order of society and training personnel who meet the requirements of today's master's students.

Keywords: Pedagogical higher educational institutions, master's students, pedagogical tolerance, tolerant mindset, ethnic, racial tolerance, political tolerance, religious tolerance, gender tolerance.

PEDAGOGIK UNIVERSITETLAR MAGISTRATURA TALABALARINI KASBIY TAYYORLASHDA PEDAGOGIK TOLERANT FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISHNING ROLI

Annotatsiya: Pedagogik oliy ta'lim muassasalarida magistratura talabalarini kasbiy tayyorlashning hozirgi maqsadlari bitiruvchilar orasida pedagogik bag'rikenglikni rivojlantirishni o'z ichiga oladi. Bu maqsadlar jamiyatning ijtimoiy tartibini amalga oshirishga va bugungi magistratura talabalariga talablariga javob beradigan kadrlar tayyorlashga qaratilgan.

Kalit so'zlar: *Pedagogik oliy ta'lim muassasalari, magistratura talabalari, pedagogik bag'rikenglik, bag'rikenglik tafakkuri, etnik, irqiy bag'rikenglik, siyosiy bag'rikenglik, diniy bag'rikenglik, gender bag'rikenglik.*

ВВЕДЕНИЕ

Система формирования толерантного мышления молодежи в Республике Узбекистан определена как состоящая из взаимосвязанных и сбалансированных общественно-политических сфер, таких как государство и личность, государство и гражданское общество, приоритет государства и семьи, защита семьи, государство и национальная безопасность, государство и идеология, государство и образование, государство и общественное здравоохранение, государство и женщины, государство и молодежь.

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ ПО ТЕМЕ

В нашей стране научное наследие великих энциклопедистов и педагогов Абу Насра Фараби, Абу Али ибн Сино, Абу Райхона Беруни, Алишера Навои, Махмудходжи Бехбуди, Абдурауфа Фитрата, Абдуллы Авлония и др., как важное направление педагогической сферы, послужило источником для становления научно-исследовательской деятельности магистрантов, развития у них педагогической толерантности. Научные исследования, монографии и учебники психологов М. Давлетшина, В. Каримовой, А. Леонтьева, А. Маслоу, З. Нишоновой, Л. Рубинштейна, Н. Сафаева, Э. Гозиева и др. освещают психолого-методические аспекты развития толерантного мышления. В теоретическом и практическом исследовании социально-педагогических проблем развития педагогической толерантности большое значение имеют труды зарубежных учёных Г. Ауэрнхаймера, Х. Барковски, М. Беннета, Р. Карбина, Дж. Лока, А. Саны, Б. Сорайи, Г. Хофстеде.

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

В процессе исследования проводились сравнительно-критическое изучение и анализ философской, социологической, психологической, педагогической литературы по данной проблеме; изучение передового педагогического опыта в высших учебных заведениях; использовались диагностические (опрос, анкетирование, наблюдение, беседа, интервью),

прогностические (экспертная оценка, обобщение независимых оценок), педагогические методы и математико-статистические методы (обработка статистических данных, графическое представление результатов).

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ ЗАКЛЮЧАЮТСЯ В СЛЕДУЮЩЕМ:

Выявлены педагогико-психологические особенности и факторы образовательной системы, обеспечивающие эффективность развития педагогической толерантности у магистрантов гуманитарного направления;

На основе авторского подхода педагогически осмыслены содержание и сущность таких понятий, как «педагогическое мышление», «толерантное мышление», «педагогическое толерантное мышление», «модернизированное дидактическое обеспечение» и компоненты педагогического толерантного мышления (ценностно-мотивационный, рефлексивно-оценочный, деятельностный, когнитивный);

Усовершенствована методика организации самостоятельной работы по развитию педагогического толерантного мышления у студентов.

ВЫВОДЫ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ.

1. Педагогический диалог является важнейшим компонентом развития педагогического толерантного мышления у магистрантов. Толерантность – это понимание, признание и принятие образа жизни, поведения, привычек, чувств, мнений, идей и убеждений других; педагогическая толерантность – это приобретение навыков и квалификации толерантных отношений со всеми субъектами образовательного процесса; Под педагогической толерантностью подразумевались личностные и профессиональные качества педагога, способного повышать квалификацию и мастерство студентов, такие как понимание, принятие и признание мнений, взглядов и действий других людей, толерантность к представителям разных религий и культур.

2. Развитие педагогического толерантного мышления у магистрантов способствовало повышению способности и готовности к практической реализации студентами полученных знаний, умений и навыков в области педагогической толерантности как совокупности личностных и профессиональных качеств, основанных на национальных и общечеловеческих ценностях.

3. В современных условиях глобализации обеспечение качества подготовки профессорско-преподавательского состава на уровне современных требований, совершенствование содержания физического воспитания с учетом имеющегося опыта в социально-экономической, политической, культурной сферах общества, развитие педагогической толерантности имеют важное педагогическое значение.

Толерантность воплощает в себе ряд национальных и общечеловеческих моральных норм и эстетических ценностей, а также социально значимых концепций. Таким образом, толерантность трактуется как многогранная социально-психологическая категория.

Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзиёев, выступая на 72-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН, предложил участникам заседания ряд неотложных и серьезных инициатив, в том числе по вопросам просвещения и религиозной толерантности: «Я хотел бы обратиться к участникам сегодняшней сессии с предложением о принятии специальной резолюции Генеральной Ассамблеи ООН под названием «Просвещение и религиозная толерантность». Основная цель этого документа — обеспечить право на образование для всех, содействовать искоренению неграмотности и невежества.

Данная резолюция направлена на поощрение толерантности и взаимного уважения, обеспечение религиозной свободы, защиту прав верующих и предотвращение их дискриминации. С этой инициативой Ш. Мирзиёев обратил внимание на наличие крайне серьезных и неотложных угроз, опасностей и проблем, стоящих перед международным сообществом, решение которых не может быть отложено, на необходимость своевременного и всестороннего осмысления трагических последствий, которые они могут повлечь, а также на важность совместных и согласованных действий всех государств по их устранению. А вскоре после этого, 12 декабря 2018 года, на пленарном заседании Генеральной Ассамблеи ООН обсуждалась специальная резолюция «Просвещение и религиозная толерантность» — исторический документ, единогласную поддержку которому получили 193 государства-члена ООН. Было объявлено, что 51 страна из всех регионов мира подписали ее в качестве соавторов. «Эта резолюция, — говорит Хелена Фрейзер, постоянный координатор

ООН в Узбекистане, — примечательна тем, что она служит приоритетом для глобального мира и процветания, продвигая принципы толерантности и укрепляя культурные и религиозные знания». Корреспонденты южнокорейской газеты The Korea Times высоко оценили, что глобальные инициативы узбекского лидера воспринимаются положительно. Также следует напомнить, что в результате Ш. По предложению Мирзиёева в июне 2018 года Генеральная Ассамблея ООН единогласно приняла резолюцию «Укрепление регионального и международного сотрудничества в целях обеспечения мира, стабильности и развития в Центральноазиатском регионе».

Тот факт, что исследования в области социальных наук принимают категорию «толерантности» в контексте межэтнической и межрелигиозной «толерантности», вызывает научные споры. Потому что толерантность — это универсальная декларативная международно-правовая норма и нормативная система национально-религиозных, демографическо-социальных действий и бездействий в гражданских отношениях, специфичная для каждого государства. Более того, этот вопрос представляет собой высшую форму правовых отношений, проникнутую самыми передовыми гуманистическими идеями в Уставе ООН и других международных актах. Толерантность является показателем демократической культуры и принципом прав и свобод человека, сформированным на «индустриальном» этапе развития, основанном на верховенстве права.

Как сказал известный немецкий философ Макс Вебер, любое общественное движение требует отношений между субъектом и объектом толерантности. В связи с этим исследователи выделяют следующие виды толерантности:

1. Этническая (межнациональная) толерантность — способность формировать принципы толерантности в сфере межнациональных отношений, не считать недостатки и негативные проявления поведения представителей одной нации характерными для всей нации.

2. Расовая толерантность — уважение к представителям других рас и отсутствие предрассудков по отношению к ним.

3. Политическая толерантность - применение принципов толерантности к деятельности различных политических партий и объединений, в том числе оппозиционных, а также к взглядам людей с иными политическими взглядами.

4. Религиозная толерантность — расширение принципов толерантности в сфере межрелигиозных и межконфессиональных отношений, уважение любой религиозной традиции, признание права любой религии на существование, равенство религий перед законом.

5. Гендерная толерантность - пропаганда принципов толерантности к представителям других полов, позитивного отношения к ним, недопущения проявления чувства превосходства одного пола над другим, социального равенства женщин и мужчин, недопущения дискриминации по половому признаку.

6. Возрастная толерантность — неравная оценка качеств и способностей отдельных возрастных групп, предвзятое отношение к особенностям, характерным для одного возрастного периода, необоснованное равнодушие к «недостаткам» (обвинения в неопытности, бесхарактерности или чувство недоверия к молодежи со стороны представителей старшего поколения и т. п.). Одним из главных проявлений толерантности к возрасту является уважение к пожилым людям.

7. Органическая или физиологическая толерантность — терпимое отношение к людям с врожденными или приобретенными индивидуальными недостатками и недостатками.

8. Географическая толерантность - беспристрастное отношение к людям, проживающим в отдаленных районах. Не высмеивайте их манеру одеваться, говорить или вести себя.

9. Социальная толерантность — терпимое отношение к социальному расслоению в обществе.

10. Образовательная толерантность – уважение к людям с разным уровнем образования (высшее, среднее, средне-специальное и т. д.).

11. Сексуальная толерантность — беспристрастное и спокойное отношение к лицам с нетрадиционной сексуальной ориентацией.

12. Маргинальная толерантность — терпимое отношение к людям из маргинализированных слоев общества (нищим, заключенным, бездомным и т.п.).

Все виды толерантности проявляются по-разному в зависимости от их критериев. Методологически и теоретически значимым для нашего исследования является то, что первые письменные идеи о добродетели толерантности были воспеты в зороастрийской книге «Авеста» — одном из основных источников духовности, культуры и государственности нашего народа. Идеи толерантности выражены в основе слов «благородная мысль, благородное слово, благородное дело», высказанных в Авесте. Например, благородная мысль ведет человека к совершенству и освобождает его от злых намерений. Добрые слова сближают людей. Это помогает избежать негативных ситуаций, таких как различные конфликты или недопонимания, которые могут возникнуть между ними. С одной стороны, доброе дело побуждает людей к труду и творчеству, а с другой стороны, оно показывает, что только трудом человек может жить в достатке». Как видно, идеи толерантности являются стержневой идеей в этом историко-философском произведении. «Хвала Богу, создавшему человека ремесленником и мудрецом. «Он сделал человека вождем и правителем всего творения, чтобы он мог бороться со злом и уничтожать его».

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Толерантность — это не концепция, которая возникла сегодня. Эта добродетель на протяжении веков укоренилась в крови нашего народа. Толерантность имеет глубокие исторические корни. Идеи толерантности нашли отражение в таких эпосах, как «Алпомиш» и «Герогль», которые являются великим наследием узбекского народа. Эти уникальные эпосы, передаваемые от предков к поколениям, являются продуктом интеллектуального мышления народа, воплощают его образ жизни, мечты и надежды. В этих эпосах можно увидеть, что пропагандируются идеи, возведенные в ранг великих ценностей, такие как дружба, любовь, ненависть к врагу, прославление Родины, не щадящие даже своей жизни ради интересов народа. На самом деле, можно смело сказать, что идеи толерантности были переданы нашими предками нынешним поколениям через эпосы. Действительно, эпосы «Алпомыш», «Герогли» и другие

составляют одно из духовных наследий узбекского народа, отражая его высокую духовность, прославление человечества, понимание дружбы, высокое восхваление Родины и преданность любви.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Указ Президента Республики Узбекистан «О Стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан». // К быстрому развитию и инновациям на основе стратегии действий. – Т.: Издательско-типографский дом «Гафура Гуляма», 2017. – 92 с.
2. Указ Президента Республики Узбекистан от 19 мая 2017 года «О мерах по дальнейшему совершенствованию межнациональных отношений и дружественных связей с зарубежными странами» / Газета «Халк сузи». 22 мая 2017 г.
3. Асмолов А.Г. На пути к толерантному сознанию [Текст] / А.Г. Асмолов. – М.: Смысл, 2000. – 255 с.
4. Балановская Л. Г. Педагогическая толерантность в сфере физической культуры и спорта / Л. Г. Балановская // Омский научный вестник. – 2010. – № 1 (85). – С. 158-161.
5. Зиновьев Д.В. Социокультурная толерантность: её сущностные характеристики / Д.В. Зиновьев//Парадигма. 1998. – №1. – С.50-61.
6. Mardonov Sh. Yangi ta'limiy qadriyatlar asosida pedagog kadrlarni tayyorlash va malakasini oshirish. –Т.:Fan, 2006. –232 b.

TABIY FANLARNI O'QITISHDA FIZIK BILIMLARDAN FOYDALANISH ORQALI O'QUVCHILAR EKOLOGIK TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHNING O'ZIGA XOS TOMONLARI

Karimov Abdurahmonjon Ma'rufjon o'g'li

Namangan davlat universiteti Fizika kafedrasi mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada oquvchilarning tabiiy fanlarni o'rganish orqali atrof-muhitini chuqur anglashlari, bu esa boshqa fanlarni o'rganishda nazariy asos bo'lishiga to'xtalib o'tilgan. "Tabiiy fanlar" fanidagi fizikaga oid bilimlarni ekologiya fani bilan bog'lab o'qitish hozirgi kun global ekologik muammolari, insoniyat faoliyatining barcha sohalarida dolzarb masalalardan bo'lib borayotganligi va ular oqibatlarini to'g'ri anglashga, muammolar oldini olishga o'rgatar ekan. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 6-sinfida fizik bilimlarni fanlararo o'qitish orqali o'quvchilarning ekologik tafakkurini rivojlantirish, fizik bilimlar orqali tabiiy fanlarni o'qitishda ekologik bilimlaridan foydalanish dars samaradorligini oshirishi va mustahkamlashi ko'rsatib berilgan. Shuninhdek, fizik bilimlarni fanlararo o'qitish orqali o'quvchilarning ekologik tafakkurini rivojlantirish, bu borada olib borilayotgan izlanishlar natijalari va ularning amaliyotga tatbiqi va o'quv fanlari mazmunini integratsiyalashtirish va muvofiqlashtirish olamni ilmiy tushunish uchun mustahkam poydevor bo'lishi bayon etilgan. Yuqoridagi kabi ta'lim amaliyotida mashg'ulotlarni o'tkazish, yangi material mazmuniga mos holda metodlar tanlash, keyin o'quvchilarning mustaqil ishlashlarini tashkil etish uchun masala va savollar yoki topshiriqlar tuzib, ulardan darsda va darsdan tashqari mashg'ulotlarda foydalanib borish kerakligi tavsiya etilgan.

Kalit so'zlar: tabiiy fanlar, ta'lim tizimi, uzviy bo'g'liqlik, atrof - muhit, fizika, fizik bilimlar, ekologik muammolar, fanlararo o'qitish, ekologik tafakkur, ekologik ta'lim va tarbiya.

SPECIFIC ASPECTS OF DEVELOPING STUDENTS' ECOLOGICAL THINKING THROUGH THE USE OF PHYSICAL SCIENCES IN NATURAL SCIENCE TEACHING

Abstract. This article discusses how studying natural sciences enables students to gain a deeper understanding of their surrounding environment, which in turn serves as a theoretical foundation for learning other disciplines. Integrating physics-related knowledge within the "Natural Sciences" subject with ecological concepts is becoming one of the most relevant global issues due to the increasing importance of environmental challenges in all spheres of human activity. Such integration helps students correctly comprehend the consequences of ecological problems and learn preventive approaches.

The paper demonstrates that teaching physics in an interdisciplinary manner to 6th-grade students of general secondary schools promotes the development of ecological thinking, while the application of ecological knowledge in teaching natural sciences through physics enhances and reinforces the effectiveness of the lessons. Furthermore, it emphasizes that interdisciplinary teaching of physics fosters students' environmental awareness, summarizes

ongoing research and its practical applications in this field, and argues that integrating and harmonizing the content of academic subjects forms a solid foundation for a scientific understanding of the world. The study also recommends selecting appropriate teaching methods according to the content of new material, organizing independent student work, and developing problem sets, questions, and tasks for both classroom and extracurricular activities.

Keywords: natural sciences, education system, interconnection, environment, physics, physical knowledge, environmental issues, interdisciplinary teaching, ecological thinking, environmental education and upbringing.

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ ПУТЕМ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ФИЗИЧЕСКИХ НАУК В ПРЕПОДАВАНИИ ЕСТЕСТВОЗНАНИЯ

Аннотация. В данной статье рассматривается, как изучение естественных наук способствует более глубокому пониманию учащимися окружающей среды, что, в свою очередь, служит теоретической основой для освоения других дисциплин. Связь знаний по физике, изучаемых в курсе «Естественные науки», с экологией становится одним из актуальнейших направлений в условиях глобальных экологических проблем, затрагивающих все сферы человеческой деятельности. Такая интеграция способствует правильному осмыслению экологических последствий и формированию навыков предупреждения экологических угроз.

Показано, что межпредметное преподавание физики в 6-классах общеобразовательных школ способствует развитию экологического мышления учащихся, а использование экологических знаний при изучении естественных наук с помощью физики повышает и укрепляет эффективность учебного процесса. Кроме того, отмечено, что межпредметное обучение физике развивает экологическое сознание учащихся; приведены результаты исследований и их практическое применение в данной области. Подчеркивается, что интеграция и согласование содержания учебных дисциплин создаёт прочную основу для научного понимания окружающего мира. В заключение рекомендуется выбирать методы обучения в соответствии с содержанием нового материала, организовывать самостоятельную работу учащихся, разрабатывать задачи, вопросы и упражнения для использования на уроках и во внеурочной деятельности.

Ключевые слова: естественные науки, система образования, взаимосвязь, окружающая среда, физика, физические знания, экологические проблемы, междисциплинарное обучение, экологическое мышление, экологическое образование и воспитание.

KIRISH

Tabiiy fanlar insoniyat taraqqiyotining ajralmas qismi bo'lib, tabiat hodisalari, moddalar, jarayonlar va ularning qonuniyatlarini o'rganadi. Tabiiy

fanlarni chuqur o'rganish orqali inson o'zining atrof-muhitini anglaydi, tabiat resurslaridan oqilona foydalanadi va texnika yutuqlarini amaliyotda tatbiq etadi. Ta'lim tizimida tabiiy fanlarning o'рни nihoyatda beqiyosdir. Chunki ular nafaqat o'quvchilarga ilmiy bilim beradi, balki ularda mantiqiy fikrlash, tahlil qilish, kuzatish va xulosa chiqarish qobiliyatlarini rivojlantiradi. Shuningdek, tabiiy fanlar o'quvchilarda ilmiy dunyoqarashni shakllantirib, ularni jamiyatning faol a'zosi sifatida kamol toptirishda muhim o'rin tutadi.

Tabiiy fanlar o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, ular orasida fizika markaziy o'rin tutib, fizika tabiatning umumiy qonuniyatlarini o'rganadi va boshqa fanlar uchun nazariy asos vazifasini bajaradi. Masalan, kimyo fanida atom va molekulalarning xossalari, energetik jarayonlarni tushuntirishda fizik qonunlardan foydalaniladi. Biologiyada esa hujayralar faoliyati, nerv impulslarining tarqalishi, ko'rish va eshitish jarayonlari fizik qonuniyatlarga asoslanadi. Shuningdek, geografiya fanida iqlim, atmosfera bosimi, gidrologik jarayonlarni tushuntirishda fizika fanining asosiy tushunchalari zarur bo'ladi.

Tabiiy fanlar - biologiya, kimyo, fizika, geografiya va boshqa fanlar - o'quvchilarda tabiat hodisalarini tushunish, mantiqiy tafakkurini rivojlantirish va ilmiy dunyoqarashni shakllantirishda muhim vosita hisoblanadi. Shu bilan birga, ekologik bilimlar o'quvchilarda tabiatni asrash, resurslardan oqilona foydalanish va atrof-muhit bilan uyg'unlikda yashash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Bugungi kunda global ekologik muammolar insoniyat faoliyatining barcha sohalarida dolzarb masalalardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Iqlim o'zgarishi, havoning ifloslanishi, suv va yer resurslarining kamayishi, biologik xilma-xillikning yo'qolishi kabi hodisalar ekologik ongni shakllantirishni zarur qilmoqda. Shu bois ta'lim jarayonida o'quvchilarga ekologik bilimlarni yetkazish, ularni tabiiy fanlar bilan uzviy bog'lash va amaliy ko'nikmalar bilan mustahkamlash ahamiyat kasb etadi.

Ekologik bilimlar o'quvchilarda tabiatni saqlashga, resurslardan oqilona foydalanishga va barqaror yashashga yo'naltirilgan ko'nikmalarni shakllantiradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 30-yanvardagi "O'zbekiston - 2030" strategiyasini "Atrof-muhitni asrash va "yashil iqtisodiyot" yilida amalga oshirishga oid davlat dasturi to'g'risida"gi PF-16-son Farmoni [1] va "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonun [2] va ularda belgilangan vazifalar ta'lim muassasalarida ekologiya o'quvining majburiyligi bildiradi.

Ilg'or o'qituvchilarning ish tajribalarini o'rganish tahlilidan shu narsa ma'lum bo'ldiki, o'quvchilarga "Tabiiy fanlar" fanidagi fizikaga oid bilimlarni ekologiya fani bilan bog'lab o'qitishning shakl va metodlarini didaktik talablar asosida uzviylikda qo'shib olib borilsa yaxshi natija berar ekan.

Ekologik ta'limni takomillashtirishda atrof - muhitni, tabiatni, insonni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan to'g'ri va oqilona foydalanish, tozalik masalalariga e'tibor berish kerak. Bu masalalarni o'quv rejalari, tarbiya bo'yicha dasturlar, fakultativ mashg'ulotlar tarkibiga, ish rejalari mazmuniga kiritish lozim [3].

E.O.Turdiqulovning ilmiy - tadqiqot ishlarida tabiiy o'quv fanlarini o'qitishda o'quvchilarga ekologik ta'lim berishning mazmuni, uni o'rganishning shakl va metodlari, shuningdek, tabiiy fanlarning o'zaro aloqadorligi asosida ularning ekologik mazmuni xususida so'z yuritilsa [4], J.O.Tolipovanning ilmiy - tadqiqot ishlarida [5] biologiyani o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish, ularning shakl va metodlari, shuningdek, o'quv materiallari mazmunidagi asosiy g'oya darsning ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi maqsadlarini amalga oshirish, o'quvchilarda muayyan tushuncha, ko'nikma va malakalarni rivojlantirish, ularning aqliy faoliyati, mustaqil fikrlashi, ta'lim olishga bo'lgan qiziqishini orttirish, tabiatga nisbatan ongli munosabatni tarkib toptirish, shuningdek, pedagogik kvalimetriya, ya'ni tabiatdagi barcha obyektlarni va jamiyatda sodir bo'ladigan barcha jarayonlar, ishlab chiqarish sohasida mahsulotlarning sifatini miqdoriy baholash muammolari va metodologiyasi nazarda tutilgan.

Yuqorida qayd etilgan tadqiqot ishlarida o'quvchilarga ekologik ta'lim va tarbiya berish borasida tabiiy fanlar katta imkoniyatlarga egaligi haqidagi g'oyalar ilgari surilgan.

TADQIQOT METODLARI

Dunyoning pedagogik tadqiqotlarga ixtisoslashgan yetakchi markazlarida fizika ta'limi strategiyalari va mexanizmlarini, metodologik asoslarini takomillashtirish, fizika fanini fanlararo aloqadorlikda o'qitish, o'quvchilarning ilmiy bilish faoliyati va tafakkurini, ijodiy bilish faoliyatini rivojlantirishning metodik va didaktik ta'minotini modernizatsiyalash borasida tadqiqotlar olib borilmoqda. Bunda o'qituvchining turdosh fanlar bo'yicha bilimni rivojlantirish, o'quv jarayonini takomillashtirishda uning pedagogik jarayon va pedagogik - psixologik muhitga integratsiyalash, o'quvchilarning erkin, mustaqil fikrlash, atrofdagi voqelikka ongli munosabatda bo'lish, daxldorlik va ijtimoiy faollik kabi sifatlarini rivojlantirishning strategik va taktik maqsadlarni belgilash hamda ularning amalga oshirilishi jarayonini takomillashtirishga katta ahamiyat qaratilmoqda.

Jumladan fizik bilimlarni fanlararo o'qitish orqali o'quvchilarning ekologik tafakkurini rivojlantirish, bu borada olib borilayotgan izlanishlar natijalari va ularning amaliyotga tatbiqi, davlatimiz tomonidan yaratilayotgan shart-sharoitlar katta ahamiyatga ega.

Tadqiqotchi M.Jumaniyozovanning "Fizika o'qitishda integrallashgan bilimlar va ulardan foydalanishning uslubiy asoslari" mavzusidagi dissertatsiya ishida fizikadan o'zlashtirilishi lozim bo'lgan nazariy bilimlar, amaliy malaka va ko'nikmalar mazmuni integrallashgan bilimlar asosida tashkil etilsa, u holda fizika o'qitish jarayoni samarali kechib, o'quvchilarda olamning fizik, astronomik manzarasini turli tasavvur etish va ilmiy dunyo qarashni shakllantirishda sezilarli yutuqlarga erishilishini nazarda tutgan [6].

V.N.Maksimova [7] o'z tadqiqot ishida sinfda fanlararo aloqalarni amalga oshirishning samarali shakllaridan biri amaliy muammolarni hal qilishdir va ta'kidlanishicha, fanlararo aloqalar voqelik aloqalari bo'lib, ular dunyoning ob'ektivligini aks ettiradi va shuning uchun ta'limning mazmuni, usullari va

shakllarini belgilashi kerak. U fanlararo aloqalarning asosiy didaktik funksiyalarini, ularni o'quv mashg'ulotlarida amalga oshirish usullarini aniqlagan.

Fanlarning o'xshash yoki mazmunan bir xil mavzularini o'qitishda mashg'ulotlarni umumiy yondashuv asosida tashkil etish lozim.

O'quv fanlari mazmunini integratsiyalash va muvofiqlashtirish olamni ilmiy tushunish uchun mustahkam poydevor bo'lib xizmat qiladi. Olamning umumlashgan-moddiy tuzilishi, tabiat va jamiyatning o'zaro ta'sirlashuvi va rivojlanish qonunlari jamiyatshunoslik va tabiatshunoslikning fundamental qonunlariga asoslanadi. O'quvchilarning bilimlar tizimini tashkil etuvchi metodologik tushunchalar (qonuniyat, hodisa, jarayon, model, gipoteza) ning rivojlanishi fanlararo aloqalar asosida amalga oshiriladi. Shaxs va jamiyatning dialektik-materialistik rivojlanishi, fan va badiiy ijodning birligini asoslashda fanlararo aloqalar orqali tahlil qilishda eng avvalo dunyoqarashning o'rni alohida ahamiyatli.

TADQIQOT NATIJALARI

Ekologik muammolar kishilarning atrof - muhitga munosabatini tubdan qayta o'zgartirish zaruriyatini keltirib chiqardi. Umumbashariy qadriyatlar ustunligini qaror toptirish, ta'lim - tarbiyani bolalik yoshidan boshlab, ekologik mazmun bilan to'ldirish, ta'lim jarayonida fanlararo aloqadorlikni yo'lga qo'yish, tabiatga yangicha munosabatni shakllantirish ta'lim amaliyotida dolzarb muammo sifatida e'tirof qilinmoqda.

Biroq umumiy o'rta ta'lim maktablarining 6-sinfida fizik bilimlarni fanlararo o'qitish orqali o'quvchilarning ekologik tafakkurini rivojlantirishning pedagogik jihatlariga bag'ishlangan tadqiqot ishlari atroflicha yo'lga qo'yilmagan.

Ta'lim jarayonida tabiiy fanlar va ularning o'zaro bog'lanishini amalga oshirish moddiy va ma'naviy olamni tadqiq qiluvchi turli fanlarning o'zaro hamkorligi ular rivojining tabiiy jarayoni va o'quvchilarning ilmiy dunyoqarashi va tafakkurini rivojlantirishda fizik bilimlar muhim omil ekanligini nazarda tutish zarur [8].

Umumiy o'rta ta'lim maktablarida ekologik ta'lim va tarbiya tizimini yanada takomillashtirishda o'quv fanlari, shu jumladan, tabiiy fanlar va ularni o'qitish

jarayonida fanlararo bog'lanishni amalga oshirish o'qitish samaradorligini ta'minlashga katta yordam berar ekan. O'quvchilarning ekologik tafakkuri va dunyoqarashi, shuningdek uning madaniyati fizika o'qitish orqali fanlararo aloqalarni qay darajada olib borilganligi g'oyat muhim bo'lib, fanlarning o'zaro hamkorligi fanlar rivoji va o'quvchilar tafakkurining rivojlanish omilidir.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, 6-sinfda "Tabiiy fanlar" fanini [9] o'qitishda fizik bilimlarni fanlararo o'qitish orqali o'quvchilarning ekologik tafakkurini rivojlantirish dolzarb masalalardandir. Chunki quyi sinflarda "Tabiiy fanlar" dan oligan bilimlar 6-sinfda va 7-sinfdan o'rganiladigan fizika fani uchun katta poydevor bo'ladi, shuningdek o'quvchilar fizikadan olgan nazariy bilimlarini ekologik hodisa va jarayonlarga tatbiq qilishni o'rganadilar hamda o'quvchilar tabiat qonunlarini o'rganishda fizika fanining rolini to'la anglab yetdilar. Bu o'z navbatida o'quvchilarning fizikadan bilimlarini kutilgan darajasini shakllantirishga imkon beradi.

O'quvchilarga ekologik ta'lim berish keng qamrovli muammo bo'lganligi sababli uni bitta fanni o'qitish jarayonida amalga oshirish mumkin emas. Buning uchun har bir fanni o'qitish jarayonida mazkur fan uchun xos bo'lgan tushunchalarni berish bilan birga fanlararo bog'lanish, o'quvchilarni ekologik bilimlar tizimi bilan qurollantirish va uni ekologik tarbiya bilan birga qo'shib olib borish zarur.

Barcha fan vakillari kabi o'quvchilarning ekologik dunyoqarashini rivojlantirish bugungi kun Tabiiy fanlarni o'qituvchi pedagoglar oldida turgan dolzarb masalalardan biridir. Tabiiy fanlarni o'qitishda pedagogik texnologiyalardan foydalanish orqali bir vaqtda tabiat va jamiyatda sodir bo'layotgan jarayonlarni fanlararo bog'lanish orqali ifodalash ta'lim samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Fanlararo bog'lanish o'quvchilarning keng doirada fikrlash qobiliyatini, atrofdagi voqea-hodisalarga real baho berish ko'nikmalarini hamda integratsion fikrlarni shakllantirishda katta ahamiyatga ega. Bunda yuqorida aytib o'tilgan ekologik muammolarga e'tibor qaratilishi maqsadga muvofiq.

Shuning uchun mashg'ulotlarda o'quvchilarning ekologik tafakkurini tizimli ravishda rivojlantirish masalasi asosiy masalalardan deb hisolaymiz. Bizningcha

o'quvchilarning ekologik tafakkurini rivojlantirishda quyidagilarga e'tiborni qaratish kerak:

fizik bilimlarni o'qitishda ekologiya bilimlaridan foydalanish mazmuni aniqlash;

fizika va ekologiya oid turdosh mavzular hamda tushunchadan foydalanishga erishish;

fizika va ekologiya fanlarining fanlararo bog'lanishlariga doir mavzularini aniqlashtirish va o'qitish bo'yicha yuqori darajada o'zlashtirish mumkinligi ko'rsatib berish;

umumiy o'rta ta'lim maktablarida tabiiy fanlarni o'qitishda ekologik bilimlardan foydalanib, hodisalarning mohiyatini tez anglab olishlariga yordam berishiga erishish;

tabiat hodisalarini o'rganish orqali tabiatni va inson o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni aniqlashtirish;

ekologiya muammolarining kelib chiqish sabablari, uni oldini olish va barqarorlashtirish hamda masalalarni fizik bilimlarni o'qishda qanday amalga oshirishni o'rgatish.

Yuqoridagilardan shuni aytish mumkinki, fizik bilimlar orqali tabiiy fanlarni o'qitishda ekologik bilimlaridan foydalanish dars samaradorligini oshiradi va mustahkamlaydi. Tabiatni sevishtirish, undan to'g'ri va ongli ravishda foydalana olish orqali tarbiyalash ekologik madaniyatning asosi bo'lib, kishilarda tabiat oldidagi mas'uliyatni anglash hissiyatini hosil qiladi. Tabiiy fanlarni o'qitishda ekologik tarbiya shakllantirishning pedagogik asoslari ilmiy, metodik va axloqiy nuqtai nazardan katta ahamiyatga ega. Fizik bilimlar orqali ekologik muammolarni tushunish va ularni hal qilish uchun ilmiy yondashuvni qo'llash o'quvchilarda ekologik mas'uliyatni oshiradi. Shu bilan birga, ekologik ta'limning samarali bo'lishi uchun metodik yondashuvlar, axloqiy va estetik qadriyatlar, va aniq ilmiy faktlar asosida ishlash zarur. Bunday yondashuv orqali yosh avlodni ekologik mas'uliyatli va ilmiy yondashuvga ega bo'lgan shaxslar sifatida tarbiyalash mumkin.

MUNOZARALAR

Hozirgi zamon ekologik bilimlari insoniyatning global muammolarini tahlil qilish, resurslardan oqilona foydalanish, chiqindilarni kamaytirish va barqaror rivojlanishga yo'naltirilgan. Shu bois, ekologik bilimlarni shakllantirish tabiiy fanlar integratsiyasi orqali amalga oshiriladi va bu jarayonda fizika va ekologiya integratsiyasi energiya almashinuvi, issiqlik balansi, yorug'lik va shovqin hodisalarini o'rganish orqali o'quvchilar ekologik tizimlarda energiya oqimini tushunadi. Masalan, quyosh energiyasidan foydalanish, shamol turbinalari va gidroenergetika tizimlari ekologik va fizik bilimlarni birlashtiradi.

Kimyo va ekologiya: suv, havo va tuproq ifloslanishini tushuntirishda kimyoviy reaksiyalar, toksik moddalar, pH darajasi va boshqa ko'rsatkichlar ekologik bilimning amaliy asosini tashkil qiladi. Shu bilan birga, o'quvchilar chiqindilarni to'g'ri utilizatsiya qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish bo'yicha bilimlarga ega bo'ladi.

Biologiya va ekologiya: tirik organizmlar va ularning ekotizimdagi o'рни, biologik xilma-xillikni saqlash, oziq zanjirlarni o'rganish ekologik bilimlarni mustahkamlashda markaziy rol o'ynaydi.

Geografiya va ekologiya: iqlim o'zgarishi, tabiiy resurslar, suv va yer resurslarini boshqarish ekologik bilimlarning amaliy jihatini boyitadi. Masalan, suv resurslarini tejash, ekologik kartografiya va hududlarni ekologik monitoring qilish.

Fanlararo integratsiya o'quvchilarda kompleks tafakkur va ekologik ongni shakllantiradi, ularni atrof-muhit bilan uyg'un yashashga yo'naltiradi. Shu tariqa, tabiiy fanlar integratsiyasi ekologik bilimlarni chuqur tushunishga yordam beradi va ularning amaliy ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Yurtimizda amalga oshirilayotgan zamonaviy o'quv rejalari va dasturlari jamiyat va tabiat o'rtasidagi aloqalarni uyg'unlashtirish, atrof - muhitga munosabatni fanlararo aloqadorlikda o'rnatish va shakllantirish masalalari muhim ahamiyat kasb etadi.

Bunda asosiy e'tibor o'sib kelayotgan yosh avlodda ekologik tafakkur va madaniyatni rivojlantirishga qaratilib, uzluksiz ta'lim tizimining har bir bo'g'ini, xususan umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'qitiladigan "Tabiiy fanlar" va barcha

o'quv fanlari mazmunidan kelib chiqqan holda, ekologik ta'lim - tarbiya tizimini belgilash va amalga oshirish zarur bo'ladi.

Maktab ta'limidagi tabiiy fanlar o'quvchilarga olamning hozirgi ilmiy manzarasini ochib beradi. Shu bois tabiat haqidagi fanlar o'quvchi dunyoqarashining tabiiy - ilmiy asosini tashkil etadi. Fanlararo aloqadorlik o'quvchilarning umumlashgan ilmiy tushunchalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan bo'lib, bilimlar integratsiyasi ta'limga o'zgacha yondashishni taqozo qiladi.

Tajribalarning ko'rsatishicha, mashg'ulot o'tkazish vaqtida yangi material mazmuniga mos holda metodlar tanlangandan keyin o'quvchilarning mustaqil ishlashlarini tashkil etish uchun masala va savollar yoki topshiriqlar tuzib, ulardan darsda va darsdan tashqari mashg'ulotlarda foydalanib borish o'qitishni takomillashtirishga xizmat qiladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, umumiy o'rta ta'lim maktablarida ekologik ta'lim - tarbiya tizimini takomillashtirish o'quv rejadani o'rin olgan barcha o'quv fanlari, jumladan, tabiiy fanlar va ularni o'qitish jarayonida fanlararo bog'lanishni amalga oshirish [10-16] tabiatdagi borliq, ularda boradigan hodisa va jarayonlar o'zgarishlarining mazmun-mohiyatini anglash, "Tabiiy fanlar" fani mazmunidagi xususiy va umumiy tushunchalarni yaxlit tasavvur qilish va amaliyotga qo'llash ko'nikma va malakalarni tarkib toptirish orqali o'quvchilarda ekologik tafakkurni rivojlantirish imkoniyatini vujudga keltiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 30-yanvardagi "O'zbekiston - 2030" strategiyasini "Atrof-muhitni asrash va "yashil iqtisodiyot" yilida amalga oshirishga oid davlat dasturi to'g'risida"gi PF-16-son [Farmoni](#).
2. Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида "Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. "Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси."- Тошкент, 1993. - 1- сон, 11-модда.
3. Алимов Т.А., Рафиқов А.А. Экологик хатолик сабаблари.- Тошкент: Ўзбекистон, 1991. -70 б.
4. Турдиқулов Э.О. Физика ва экологик таълим. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. - 228 б.
5. Толипова Ж.О. Биология ўқитувчисининг илмий методик тайёргарлиги даражасини ошириш назарияси ва амалиёти. -Тошкент. Фан, 2005. -113 б.

6. Жуманиёзова. М Физика ўқитишда интеграллашган билимлар ва улардан фойдаланишнинг услубий асослари (физика ва астрономия ўқув материаллари мисолида) Педагогика фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация Тошкент - 2007
7. Максимова В.Н. Сущность и функции межпредметных связей в целостном процессе обучения: диссертация ... доктора педагогических наук: 13.00.01. - Ленинград, 1981. - 476 с.
8. Аҳмедова Н.М. Интегратив ёндашув асосида бўлажак ўқитувчиларнинг касбий тайёргарлигини такомиллаштириш: педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. -Тошкент, 2020.- 161б.
9. Sangirova Z. B. va boshq. Tabiiy fanlar: 6-sinf uchun darslik / - Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022. –192 b.
10. Boyturayeva G., Zakhidov I. Orienting 7th-Grade Students Towards Career Choices Through Interdisciplinary Teaching of Physics //Maktabgacha va maktab ta'limi jurnali. – 2025. – T. 3. – №. 3.
11. Zakhidov I. O., Karimov A. M. Development of students'ecological culture by directing innovative activities using steam technology //Science and innovation. – 2024. – T. 3. – №. A10. – C. 251-255.
12. Umarov A., Zakhidov I., Boyturayeva G. Interdisciplinary relationships and its application in teaching the topics of electricity in a school physics course //Science and innovation. – 2024. – T. 3. – №. B1. – C. 166-170.
13. Zakhidov I., Boyturayeva G. Use of Natural Science and Geography materials in Physics teaching //Science and innovation. – 2023. – T. 2. – №. B3. – C. 483-487.
14. Obidjonovich Z. I., A'Zamjon A. D. 6-sinf fizika fanida tovush hodisalarini o 'qitish orqali ta'lim samaradorligini oshirish yo 'llari //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2021. – T. 1. – №. 3. – C. 424-432.
15. Alizhanov D. A., Zokhidov I. O. Teaching in Physics "Electrical Instruments in the House". Saving Electricity //Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry (TOJQI). – 2021. – T. 12. – №. 9. – C. 6107-6112.
16. Boyturayeva G. K., Zakhidov I. O. Ways of implementing interdisciplinary connections in teaching the topics of" electric charge" and" electric resistance" in the 7th grade //Science and innovation. – 2024. – T. 3. – №. A10. – C. 246-250.

UMUMTA'LIM MAKTABLARINING BOSHLANG'ICH SINFI O'QUVCHILARINI TASVIRIY SAN'ATGA O'RGATISHNING MAQSADI VA MAZMUNI

Boltaboyev Azizbek Xasanboy o'g'li

Namangan davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

E-mail: azizbekboltaboyev1994@gmail.com Tel- 943082603

Annotatsiya: Ushbu ishda umumta'lim maktablarining boshlang'ich sinfi o'quvchilarini tasviriy san'atga o'rgatishning maqsadi va mazmuni yoritilgan. Boshlang'ich ta'limda tasviriy san'at o'quvchilarning estetik didi, ijodkorligi va go'zallikka muhabbatini shakllantirishga qaratilgan. Dars jarayonida bolalar rasm chizish, rang tanlash, kompozitsiya tuzish kabi amaliy mashg'ulotlar orqali san'at qonuniyatlarini o'zlashtiradilar. Maqola mazmunida o'quvchilarning badiiy didini shakllantirishda milliy san'at namunalaridan foydalanish, ijodiy faoliyatni rivojlantirish usullari hamda tasviriy san'atning tarbiyaviy ahamiyati ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Natijada, boshlang'ich ta'limda tasviriy san'at fani o'quvchilarning ijodiy dunyoqarashini kengaytiruvchi, estetik tarbiya beruvchi va madaniy ongini rivojlantiruvchi muhim fan sifatida namoyon bo'ladi.

Kalit so'zlar: haykaltaroshlik, kompozitsiya, ijodiy qobiliyat, rang sezish, tabiat, go'zallik.

ЦЕЛЬ И СОДЕРЖАНИЕ ОБУЧЕНИЯ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОМУ ИСКУССТВУ УЧЕНИКОВ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛ

Аннотация: В данной работе рассматриваются цель и содержание обучения изобразительному искусству учащихся начальной школы. В начальном образовании изобразительное искусство направлено на формирование у учащихся эстетического вкуса, творческих способностей и любви к прекрасному. На уроке дети осваивают законы искусства через практические действия, такие как рисование, подбор цвета и составление композиций. В статье научно обоснованы использование образцов национального искусства в формировании художественного вкуса учащихся, методы развития творческой активности и воспитательное значение изобразительного искусства. В связи с этим в начальном образовании изобразительное искусство является важным предметом, расширяющим творческий кругозор учащихся, дающим эстетическое воспитание и развивающим культурное сознание.

Ключевые слова: скульптура, композиция, творческие способности, цветовое восприятие, природа, красота

PURPOSE AND CONTENT OF TEACHING PRIMARY STUDENTS OF COMPREHENSIVE SCHOOLS IN FINE ART

Annotation: This work covers the purpose and content of teaching primary school students in fine art. In primary education, fine art is aimed at forming students' aesthetic

taste, creativity and love of beauty. During the lesson, children master the laws of art through practical activities such as drawing, choosing colors, and composing compositions. The article scientifically substantiates the use of national art samples in the formation of students' artistic taste, methods for developing creative activity, and the educational significance of fine art. As a result, in primary education, fine art is an important subject that expands students' creative outlook, provides aesthetic education, and develops cultural awareness.

Keywords: *sculpture, composition, creative ability, color perception, nature, beauty*

KIRISH

O'zbekistonda barcha sohalarida amalga oshirilayotgan islohotlarning asosiy qismi sifatida ta'lim tizimida, jumladan, maktab ta'limida ham rivojlangan davlatlarning ilg'or tajribalarini va ilm-fanning so'nggi yutuqlarini hamda zamonaviy metodikasini hisobga olgan holda tizimda ma'nan mukammal, barkamol, intellektual rivojlangan shaxsni tarbiyalash asosiy maqsadlardan biri hisoblanadi.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarida tasviriy san'at darslarining asosiy maqsadi o'quvchilarning badiiy-estetik tarbiyasi bilan bog'liq bo'lib, u yoshlarni komil inson qilib shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Tasviriy san'at darslari o'quvchilarning rasm ishlash malakalarini o'stiribgina qolmay, balki ularning badiiy fikr doirasini kengaytiradi, ijodiy qobiliyatlari, kuzatuvchanligini, ko'z xotirasini rivojlantiradi. Shuningdek, bu o'quv predmeti o'quvchilarda milliy istiqlol g'oyalarini shakllantirishda, ayniqsa, axloqiy, vatanparvarlik, mehnatsevarlik ruhida tarbiyalashda katta imkoniyatlarga ega.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Boshlang'ich sinfda o'tiladigan tasviriy san'at o'quv predmetining maxsus vazifalari qatoriga quyidagilar kiritiladi:

- o'quvchilarda tevarak-atrofdagi narsa va voqealarga nisbatan estetik munosabatni tarkib toptirish va go'zallikni his qila bilishga, tushunishga hamda ularni hayotga tatbiq etishga o'rgatish;
- qalam va mo'yqalam bilan rasm, loy, plastilin, steklar bilan haykal ishlash malakalarini shakllantirish;
- narsaning o'ziga qarab rasmini chizish, xotiradan, tasavvurdan rasm chizish sohasida ko'nikma va malakalar hosil qilish;
- o'quvchilarda tasavvur va tafakkurni o'stirish;

- borliqni idrok qilishni, rang sezishni, kompozitsion madaniyatni rivojlantirish;
- bolalarda badiiy-ijodiy qobiliyatni o'stirish;
- o'quvchilarning badiiy fikrlash doirasini kengaytirish;
- san'atga nisbatan qiziqishni o'stirish va uni sevrishga o'rgatish.

Tasviriy san'atning asosiy vazifalaridan biri bu o'quvchilarni estetik, xususan, badiiy tarbiyalash ekan, u hayotdagi, tabiatdagi, san'atdagi, kishilarning munosabatlaridagi go'zalliklarni to'liq idrok etishni shakllantirishdir. Zotan, go'zallik kishilarning aqliga, qalbiga, irodasiga ta'sir etib, ma'naviy dunyosini boyitadi. Hayotga estetik munosabatda bo'lish ilhomning asosi bo'lib, mehnatni quvonch va ma'naviy manbaga aylantirishga yordam beradi.

Jamiyatimizning har bir kishisi qaysi sohada ish olib borayotganligidan qat'iy nazar go'zallik va nafosatni ko'ra olishi, tushuna bilishi kerak. O'quvchilarni estetik jihatdan tarbiyalash maqsadida o'qituvchi ularga tabiatdagi go'zalliklarni, shakl va ranglarning turli-tumanligini ko'rsatadi. Bolalarda quvonch, hayajon baxsh etguchi tabiat go'zalliklari, so'z bilan tasvirlab bo'lmas rang birikmalari uzoq vaqtlargacha ularning xotirasida saqlanib qoladi. Manzara, daraxtlar, barglar va gullarning o'ziga qarab rasmini chizish, ularning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish orqali bolalar tabiatga ko'proq qiziqadigan bo'ladilar. Bunday darslar bolalarga dunyoni keng va atroflicha ko'ra olishga, shuningdek, ko'rish orqali olgan taassurotlari doirasini kengaytirishga, narsalar haqida aniq va to'liq tushunchalar hosil qilishga yordam beradi. Rasm chizish jarayonida bolalar narsalarning shakli, o'lchovlari, fazodagi holati, rangi kabilarni diqqat bilan o'rganadilar.

Boshlang'ich sinflarda tasviriy san'at mashg'ulotlari uch blokdan tashkil topadi:

1. Atrofimizdagi borliq tabiat va shakllarni idrok etish.
2. Narsani asliga qarab tasvirlash.
3. Tasviriy san'at turlari va janrlarida kompozitsiya asoslar.

Bu bloklar o'z navbatida yana kichik bloklarga bo'linadi. Naturaga qarab tasvirlash bo'limi naturaga qarab rasm ishlash va naturaga qarab haykal ishlash qismlaridan tashkil topadi. Kompozitsiya bo'limi esa rangtasvir kompozitsiyasi, dekorativ kompozitsiya hamda haykaltaroshlik kompozitsiyasi kabi qismlardan iborat.

Atrofimizdagi borliq tabiat va shakllarni idrok etish. Bu blok mashg'ulotlarida o'quvchilar tabiatdagi, tevarak-atrofdagi jonli va jonsiz narsalarni, shuningdek, voqea va hodisalarning shakli, tuzilishi, o'lchovlari, rangi va boshqa xususiyatlarini bilib oladilar. Bulardan o'zlarining tasviriy faoliyatlarida foydalanadilar. Shu bilan birga bu blok mashg'ulotlari bolalardagi kuzatuvchanlikni, xotirani, tasavvurni, estetik idrokni rivojlantirib boradi. Borliqni estetik idrok etish mashg'ulotlari odatda mavzuli kompozitsiyalarni bajarishdan oldin o'tkaziladi. Buning uchun mavzuga oid obyektlar yaxshilab kuzatiladi va o'rganiladi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, mazkur boshlang'ich sinfda ham bolaga tasviriy san'atning nazariy asoslarining eng sodda usullarini o'rgatish muhim vazifa hisoblanadi. Chunki bu yoshdagi o'quvchilarga tasviriy san'atning qonun-qoidalarini o'rgatish vositasida kelajakda yetuk rassom-ijodkor mutaxassislar bo'lib yetishishlari uchun zamin yaratadi. Quyida tasviriy san'atning asosiy qonun-qoidalarini keltirib o'tamiz.

Tasvirlanayotgan buyumlar, ushbu buyumning qaysi tomonidan qat'iy nazar (uzoqdan, yaqindan, yuqoridan, pastdan, to'g'ridan yoki chekkadan) chizuvchiga o'zgarib ko'rinadi. Masalan, kubni u yoki bu tomonga burib, uning tomonlarini chizuvchiga o'zgarib ko'rinishini kuzatamiz.

Buyumlarni tekislikda haqqoniy tasvirlashda rassom perspektiva qonuniga bevosita murojaat qiladi. Bu holatni shunday ta'riflash mumkin: "Tabiatdagi barcha buyumlar qanday shakl va katta-kichiklikka ega bo'lmasin, perspektiv qonun va qoidalariga bo'ysunadi va qisqarib ko'rinadi".

Buyumlarning hajmlarini bajarishda, chiziqlarni tortish ketma-ketligiga rioya qilish kerak. Qalamni qog'oz sirtida bir xil kuch bilan bosish va chiziqlar orasidagi masofaning teng bo'lishiga e'tibor berib tasvirlash, chizilayotgan buyumni to'g'ri bajarilishida katta ahamiyatga ega. Aylana (sferik) hajmga ega bo'lgan buyumlarni bajarishda, yuqorida ta'kidlab o'tilgan chiziq tortish ellips shaklida bajarilib, buyumning ekvatoriga yaqinlashgan to'qroq tusda bo'ladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Chiziqli konstruktiv tuzilish. Tasvirlash uchun buyum qanday sodda yoki murakkab bo'lishidan qat'iy nazar u konstruktiv tuzilishga ega. *Konstruksiya* so'zi – tuzilish (qurilish) ma'nosini anglatib, rassom buyumni tasvirlashda ushbu qonunga

amal qilishi shart. Buyumni haqqoniy qilib tasvirlash uchun uning tuzilishini chiziqli konstruktiv tuzilishiga e'tibor berish maqsadga muvofiq. Chiziqli konstruktiv qurish har qanday vazifani tasvirlashda amalga oshiriladi. Quyidagi antik davrga mansub gipsdan ishlangan ko'za va me'morlik bo'lagida ushbu qonunni amalda ko'rishingiz mumkin.

Buyumning konstruktiv tuzilishini uning asosiy qismlaridan hamda yordamchi chiziqlar o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladi (ko'za, konus, piramida va hokazo). Chiziqli konstruktiv tuzilish orqali buyumni to'g'ri tasvirlashda perspektiv qonun-qoidalarga to'liq amal qilishni taqozo etadi. Yuqorida ko'rsatilgan rasmdagi gips ko'zaning hajmini to'g'ri amalga oshirish jarayonida ko'za asosiy, ekvatori, bo'g'izi va yuqori qismi aylanalarining uning buyum tekisligidagi holatiga asosan perspektiv qisqarishini ko'ramiz. Demak, chiziqli konstruktiv qurish buyumning chekka qirralarini kontur chiziqlar bilan murakkab tuzilishga ega bir necha mayda bo'laklardan iborat. Buyumlarda esa ushbu bo'laklarning yengil birlashib yaxlit bir butunlikni tashkil etishdan iboratdir.

Buyumlar o'z hajmiga ega bo'lishdan tashqari nisbatlarda ham, balandligi va eniga egadir. Bu esa buyumlarning nisbati deyiladi. Bir necha buyumlardan tashkil etilgan qo'yilma o'z nisbatlaridan tashqari o'zaro ham katta-kichikligiga qarab nisbatlari mavjud. Haqqoniy tasvirlashda buyumlar nisbatini to'g'ri aniqlash katta ahamiyat kasb etadi. Buyum nisbatlarini to'g'ri aniqlash va tasvirlash quyidagi usulda amalga oshiriladi. Masalan, gips naqsh rozetkasini olaylik. Rozetkaning balandligini eniga nisbatan kattaligini aniqlash uchun qo'lga qalamni ushlab uzatgan holda rozetkaning kichik tomoni – enining o'lchamini qalamda bosh barmoq bilan belgilab, rozetka balandligiga qo'yib taqqoslaymiz. So'ngra ushbu topilgan nisbatni qog'ozda belgilaymiz. Shu usulda bir guruh buyumlardan tashkil etilgan natyurmort yoki boshqa o'zining hamda o'zaro nisbatlarini to'g'ri tasvirlash mumkin.

XULOSA

Boshlang'ich sinf o'quvchilarini tasviriy san'atga o'rgatish - ularning estetik didini shakllantirish, ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish va milliy madaniyatga bo'lgan hurmatni oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu jarayon nafaqat chizish malakasini egallash, balki tabiat, jamiyat va inson hayotidagi go'zallikni

idrok etish, uni tasvirlash orqali estetik qadriyatlarni anglashga yo'naltiriladi. Shu tariqa, tasviriy san'at fani boshlang'ich ta'lim tizimida estetik tarbiyaning asosiy vositasi sifatida xizmat qiladi va shaxsning har tomonlama yetuk bo'lib kamol topishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jalolov J. "Pedagogik texnologiyalar va innovatsion ta'lim". — Toshkent: O'qituvchi, 2019.
2. Karimov B. "Ijodiy ta'lim texnologiyalari". — Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.
3. Xasanboy O'g'li B. A. O'quv jaryonida qalamchizgi va qoralamalarni bajarishda talabalarni kasbiy-pedagogik kompetensiyasini rivojlantirish texnologiyasi //Scientific bulletin of namsu-научный вестник намгу-намду ilmiy Axborotnomasi—2023-yil_7-son.
4. Xasanboy o'g'li B. A. TALABALARNI KASBIY-PEDAGOGIK QOBILYATLARINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI //Economy and Innovation ISSN. — C. 2545-0573.
5. Болтабоев А. Приемы выполнения черновиков в процессе обучения студентов на занятиях изобразительного искусства //Общество и инновации. — 2023. — Т. 4. — №. 4/S. — C. 209-213.
6. Oktyabrov, M., & Ibrohimjonova, S. (2025). O'quvchilarga ranglarni o'rgatishda foydalanish uchun tavsiya etilgan metodlar. Universal xalqaro ilmiy jurnal, 2(4.3), 150-156.
7. Mohirjon, O. (2023). Tasviriy sanat mashg'ulotlarining oziga xosligi. O'zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali, 2(15), 464-470.
8. O'G'Li, B. A. A., & Anvarova, X. I. Q. (2025). Ranglarning xususiyatlari va insonlarga ta'siri. *Science and Education*, 6(6), 753-757.
9. Nabiyev, B., & Usmonova, Y. (2025). NATYURMORT JANRINING RIVOJLANISH TARIXI VA BOSQICHLARINI O'RGANISHNING AHAMIYATI. *Universal xalqaro ilmiy jurnal*, 2(4.3), 196-200.
10. Raximov H., Abdullayeva S. 5-SINF O'QUVCHILARIGA TASVIRIY SAN'AT MASHG'ULOTLARIDA NATYURMORT ISHLASHNI O'RGATISH //Universal xalqaro ilmiy jurnal. — 2025. — T. 2. — №. 4.3. — C. 191-195.
11. Raximov H., Abdinabiyeva M. O'QUVCHILARGA KULOLCHILIK SAN'ATINI O'RGATISHNING NAZARIY MASALALARI //Universal xalqaro ilmiy jurnal. — 2025. — T. 2. — №. 4.3. — C. 219-223.
12. Komoldinov S. MANZARA CHIZISHNING NAZARIY ASOSLARI VA RASSOMLAR ASARLARI TAXLILI MANZARA CHIZISHNING NAZARIY ASOSLARI VA RASSOMLAR ASARLARI TAXLILI //Universal xalqaro ilmiy jurnal. — 2025. — T. 2. — №. 4.3. — C. 264-267.
13. Komoldinov S., Ubaydullayeva M. O'RAL TANSIQBOYEV IJODIDA O'ZBEKISTON TABIATINING IFODA ETILISHI //Universal xalqaro ilmiy jurnal. — 2025. — T. 2. — №. 4.3. — C. 268-272.
14. Sattarov F. I. Practical and theoretical recommendations on drawing landscape compositions //Science and Education. — 2024. — T. 5. — №. 12. — C. 238-241.
15. Islomovich S. F. QALAMTASVIR MASHG'ULOTLARIDA TALABALARNI KOMPOZISIYA OID BILIM VA MALAKALARINI RIVOJLANTIRISH.

UDK: 37.091.12:37.015.3:37.041

KOGNITIV TA'LIM TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA PISA TALABLARIGA MOS O'QUV-METODIK MODEL VA UNING AMALIYOTGA TATBIQI

Umarov Nodirbek Nasirdin o'g'li

Navoiy davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

ORCID: 0009-0003-4029-2925

nodirbek4848umar@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada kognitiv ta'lim texnologiyalari asosida PISA talablariga mos o'quv-metodik modelni shakllantirish va uning amaliyotga tatbiqi o'rganilgan.

Kalit so'zlar: PISA, maqsad bloki, mazmun bloki, tashkiliy-pedagogik blok, tayyorgarlik bosqichi, amalga oshirish bosqichi, amalga oshirish bosqichi, mustahkamlash bosqichi, natijaviy-baholash bloki.

УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ, ОСНОВАННАЯ НА КОГНИТИВНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЯХ, И ЕЁ ПРАКТИЧЕСКОЕ ПРИМЕНЕНИЕ В СООТВЕТСТВИИ С ТРЕБОВАНИЯМИ PISA

Аннотация: В данной статье рассматривается формирование учебно-методической модели в соответствии с требованиями PISA на основе когнитивных образовательных технологий и её практическая реализация.

Ключевые слова: PISA, целевой блок, содержательный блок, организационно-педагогический блок, подготовительный этап, этап реализации, этап внедрения, этап закрепления, результативно-оценочный блок.

A TEACHING AND METHODOLOGICAL MODEL BASED ON COGNITIVE EDUCATIONAL TECHNOLOGIES AND ITS PRACTICAL APPLICATION IN ACCORDANCE WITH PISA REQUIREMENTS.

Abstract: This article examines the formation of an educational and methodological model in accordance with the requirements of PISA based on cognitive educational technologies and its practical implementation.

Keywords: PISA, goal block, content block, organizational and pedagogical block, preparatory stage, implementation stage, implementation stage, consolidation stage, result-evaluation block.

KIRISH

PISA – bu Programme for International Student Assessment ya'ni xalqaro o'quvchilarni baholash dasturi degan ma'noni anglatadi. PISA testlari maktab

o'quvchilarining haqiqiy hayotda kerak bo'ladigan hodisalarni tahlil qilish, ulardan xulosa chiqarish va muloqotga kirishish ko'nikmalarini qay darajada egallayotganini, ta'lim tizimining bu o'zgarishlarga qanchalik moslashayotganini aniqlash maqsadida o'tkaziladi. PISA xalqaro baholash tadqiqotining ahamiyatli tomoni shundaki, tadqiqot keng qamrovli ma'lumotlarni olishga asoslanganligidir. O'quvchilarning savodxonliklari, ijtimoiy-iqtisodiy jihatlar, genderlararo farqlar, oziq-ovqat xavfsizligi, maktab hayoti, oila hayoti va ota-onalar bilan bog'liq jihatlar tadqiqotning muhim qismi hisoblanadi. PISA tadqiqotida asosan savodxonlikning uchta yo'nalishi: o'qish, matematika va tabiiy fanlar bo'yicha 80 dan ortiq davlatdan bo'lgan 15 yoshdagi o'quvchilarning ko'nikmalari va bilimlaridan foydalanish qobiliyati baholanadi.

Kognitiv ta'lim texnologiyalari asosida PISA talablariga mos o'quv-metodik modelni shakllantirish zamonaviy ta'lim tizimi oldida turgan eng muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Chunki PISA dasturi o'quvchilarning bilimlarini emas, balki ularning hayotiy vaziyatlarda muammo yechish, tanqidiy va ijodiy fikrlash hamda funksional savodxonlik kabi kompetensiyalarini baholashga yo'naltirilgan. Shu nuqtayi nazardan ishlab chiqiladigan model maqsad, mazmun, tashkiliy-pedagogik va natijaviy bloklardan iborat bo'lib, har biri o'quv jarayonida o'quvchilarning bilish jarayonlarini faollashtirishga xizmat qiladi. Mazkur modelda fanlararo integratsiya, interfaol usullar va kognitiv psixologiya qonuniyatlari uyg'unlashgan holda PISA fanlari: matematika, tabiiy fanlar, ona tili va axborot savodxonligi misolida amaliy tatbiq etiladi. Bu esa ta'lim jarayonini xalqaro mezonlarga moslashtirish va milliy pedagogikani yangi bosqichga ko'tarish uchun nazariy hamda amaliy asos yaratadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

P. Kendeou, W. Van den Broek, S.G. Paris, E.E. Hamilton kabi olimlarning ishlari kognitiv jarayonlar ya'ni idrok, xotira, fikrlash o'quv jarayonining asosiy mexanizmlari ekanini asoslaydi. Ular o'quv jarayonini faol fikrlash, mantiqiy tahlil va muammo yechishga yo'naltirish zarurligini ko'rsatadi. OECDning PISA bo'yicha metodik qo'llanmalarida o'quvchining funksional savodxonligi, muammo yechish qobiliyati va hayotiy vaziyatlarda bilimni qo'llay bilish asosiy mezon sifatida

ko'rsatilgan. Shuningdek, I.To'raqulov, Sh.S.Tajiyeva, A.A. Jalilov, M.G'ulomova, Sh.Xotambekova kabi mahalliy tadqiqotchilar ishlari o'rganildi.

Ilmiy maqolada nazariy tahlil, pedagogik modellashtirish, diagnostika va kuzatish kabi tadqiqot metodlaridan foydalanildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

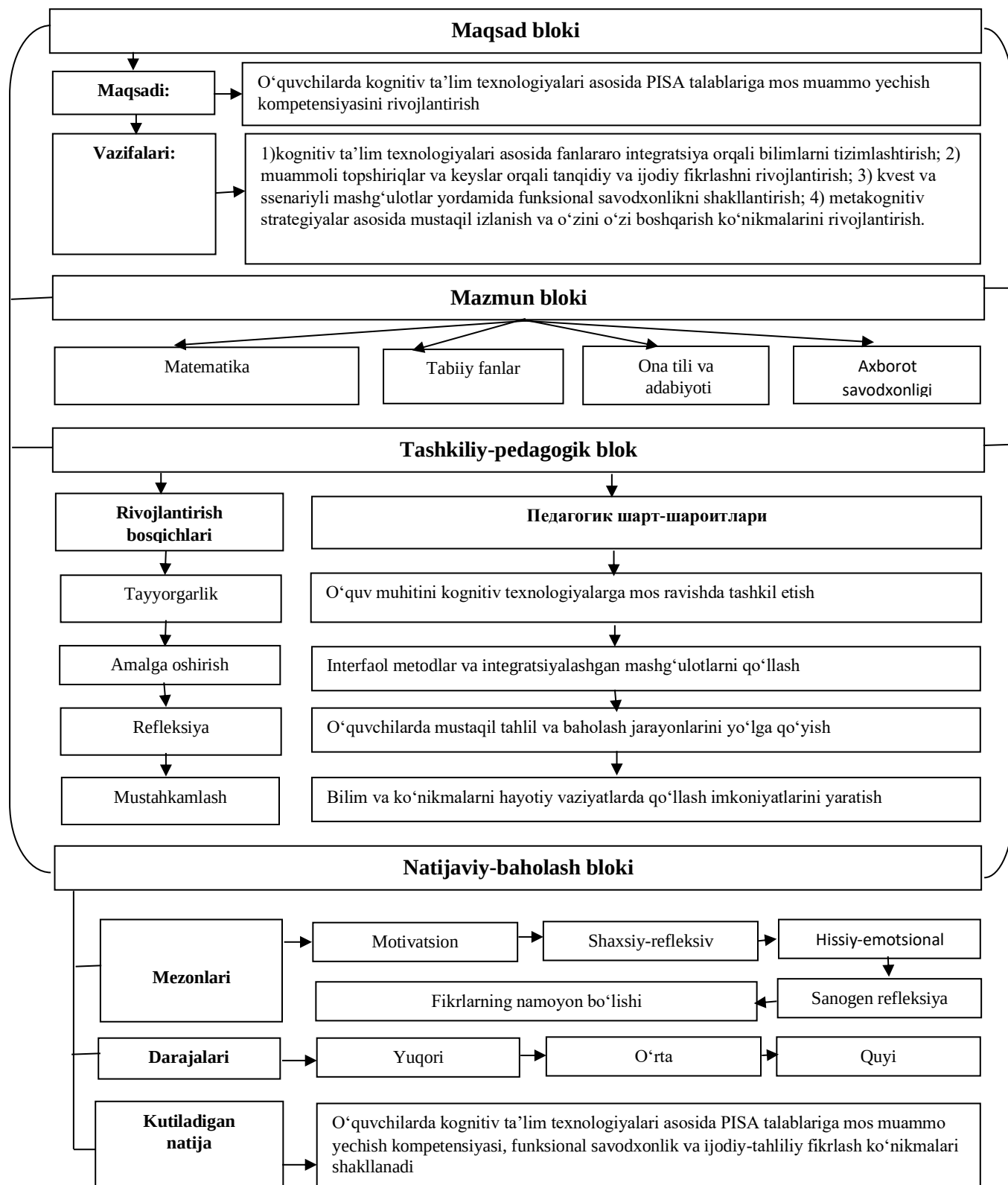
Tadqiqot doirasida kognitiv ta'lim texnologiyalari asosida PISA talablariga mos o'quv-metodik model ishlab chiqildi (Rasm). Mazkur model tuzilishi jihatidan to'rt asosiy blok: maqsad, mazmun, tashkiliy-pedagogik va natijaviy-baholash bloklaridan iborat bo'lib, har biri o'quv jarayonining muayyan jihatini qamrab oladi. Model ilmiy modellashtirishning asosiy tamoyillari: universallik, normativlik, ilmiylik va izchillik tamoyillariga tayanadi. Universallik tamoyili turli fanlar va ta'lim bosqichlarida qo'llash imkoniyatini beradi hamda modelni amaliy jihatdan keng qamrovli qiladi, ya'ni uni bir nechta fan va dars kontekstlarida samarali tatbiq etish mumkin. Shu bilan birga, universallik o'quvchilarni turli ko'nikmalar va kompetensiyalarni shakllantirishda bir xil metodologik asosda yondashishga imkon beradi, bu esa modelning uzoq muddatli samaradorligini oshiradi.

Normativlik uning xalqaro mezonlar, xususan PISA talablari bilan uyg'unligini ta'minlaydi. Bu tamoyil o'quvchilarda shakllantiriladigan bilim, ko'nikma va kompetensiyalarning xalqaro talablar darajasida bo'lishini kafolatlaydi. Shuningdek, normativlik tamoyili o'quv-metodik jarayonda o'quvchilarning bilim va kompetensiyalarini baholash, ta'lim jarayonini standartlashtirish va sifatini nazorat qilish imkonini beradi.

Ilmiylik tamoyili modelning kognitiv psixologiya va pedagogika qonuniyatlariga tayangan holda ishlab chiqilganini ifodalaydi. Bu tamoyil modelning konseptual asosini mustahkamlaydi, uning ilmiy asoslanganligini ta'minlaydi va o'quv jarayonidagi har bir strategiya va metodning pedagogik samaradorligini kafolatlaydi. Shu bilan birga, ilmiylik tamoyili modelni nazariy bilim va amaliyot bilan uyg'unlashtirishga yordam beradi, bu esa uning integrativ va funksional xususiyatini oshiradi.

Izchillik uning bosqichma-bosqich amalga oshirilishini ta'minlaydi. Har bir blok o'zaro mantiqiy bog'langan holda ishlaydi, bu esa o'quv jarayonida tizimli

yondashuvni yaratadi. Izchillik tamoyili o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini rivojlantirish jarayonini doimiy va samarali qilishi, modelni real ta'lim muhitida izchil tatbiq etish imkonini beradi.

Rasm: Kognitiv ta'lim texnologiyalari asosida PISA talablariga mos o'quv-metodik model

Modelning nazariy asoslari va maqsad bloki, avvalo, uning ilmiy-metodologik poydevorini belgilab beradi. Bu blok ta'lim jarayonida kognitiv psixologiya qonuniyatlari, kompetensiyaviy yondashuv va fanlararo integratsiya prinsiplariga tayanadi. Shu asosda ishlab chiqilgan maqsad bloki PISA talablariga mos ravishda o'quvchilarda muammo yechish kompetensiyasini, funksional savodxonlikni, tanqidiy va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan. Maqsad blokining vazifalari esa o'quv jarayonida kognitiv texnologiyalardan samarali foydalanish, o'quvchilarda mustaqil izlanish, metakognitiv strategiyalardan foydalanish va hayotiy vaziyatlarda bilimlarni qo'llash salohiyatini shakllantirishni ta'minlaydi.

Modelning asosiy maqsadi o'quvchilarda kognitiv ta'lim texnologiyalari asosida PISA talablariga mos muammo yechish kompetensiyasini shakllantirishdan iborat. Bu maqsad ta'lim jarayonining zamonaviy yo'nalishlariga javob beradi va o'quvchilarning nazariy bilimlarini hayotiy vaziyatlarda samarali qo'llashini ta'minlashga qaratilgan. PISA dasturida o'quvchilarning savodxonligi faqat bilimlar miqdori bilan emas, balki ularning turli kontekstlardagi amaliyotga tatbiqi bilan baholanishi hisobga olinsa, mazkur model maqsadi aynan shu talab bilan uyg'unlikda belgilangan.

Vazifalar esa ushbu maqsadni amalga oshirishning asosiy yo'nalishlarini belgilaydi. Birinchidan, fanlararo integratsiya asosida bilimlarni tizimli ravishda o'zlashtirish va ulardan hayotiy masalalarda foydalanish imkoniyatini yaratish. Ikkinchidan, muammoli topshiriqlar, keyslar va kvestlardan foydalanish orqali tanqidiy va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish. Uchinchidan, kognitiv texnologiyalar yordamida o'quvchilarning funksional savodxonligini oshirish, axborot bilan ishlash, tahlil qilish va to'g'ri qaror qabul qilish qobiliyatlarini shakllantirish. To'rtinchidan, jamoaviy ish jarayonida hamkorlik madaniyatini va global kompetensiyalarni tarbiyalash. Beshinchidan, metakognitiv strategiyalar asosida mustaqil izlanish va o'zini o'zi boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirish. Shu tariqa, modelning maqsad va vazifalari PISA talablarida belgilangan asosiy

mezonlar: funksional savodxonlik, muammo yechish kompetensiyasi, tanqidiy va ijodiy fikrlash, hamkorlikda ishlash salohiyati bilan uzviy uyg'unlikda belgilangan bo'lib, ular milliy ta'lim tizimini xalqaro standartlarga yaqinlashtirishda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Modelning asosiy maqsadi o'quvchilarda kognitiv ta'lim texnologiyalari asosida PISA talablariga mos muammo yechish kompetensiyasini shakllantirishdan iborat. Bu maqsad ta'lim jarayonining zamonaviy yo'nalishlariga javob beradi va o'quvchilarning nazariy bilimlarini hayotiy vaziyatlarda samarali qo'llashini ta'minlashga qaratilgan. PISA dasturida o'quvchilarning savodxonligi faqat bilimlar miqdori bilan emas, balki ularning turli kontekstlardagi amaliyotga tatbiqi bilan baholanishi hisobga olinsa, mazkur model maqsadi aynan shu talab bilan uyg'unlikda belgilangan.

Mazmun bloki kognitiv ta'lim texnologiyalari asosida ishlab chiqilgan o'quv-metodik modelning asosiy qismini tashkil etadi va u PISA fanlari misolida keng yoritiladi. Bu blok orqali o'quv jarayonining mazmuni matematik savodxonlik, tabiiy fanlar bo'yicha tahlil, ona tili va adabiyotda matn bilan ishlash hamda ijtimoiy-gumanitar fanlarda muloqot va global kompetensiyalar kabi yo'nalishlarda namoyon bo'ladi. Mazmun bloki o'quvchida nazariy bilimlarning izchil o'zlashtirilishi bilan birga, ularni hayotiy vaziyatlarda qo'llashga yo'naltiradi. Shu orqali PISA topshiriqlarida ko'zda tutilgan funksional savodxonlik, tanqidiy fikrlash va ijodiy yechim topish kabi ko'nikmalar rivojlantiriladi. Mazkur blok fanlararo uyg'unlikni ta'minlab, kognitiv psixologiyaning asosiy jarayonlariya: idrok, xotira, tafakkur va diqqatni faollashtirish orqali o'quvchilarning muammo yechish kompetensiyasini shakllantirishda muhim poydevor bo'lib xizmat qiladi.

Matematika fanini kognitiv ta'lim texnologiyalari asosida o'qitish jarayonida hayotiy masalalardan foydalanish o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini tizimlashtirishda muhim ahamiyatga ega. Chunki abstrakt qoidalar va formulalarni faqat nazariy jihatdan o'rgatish o'quvchilar uchun ba'zan qiyin kechadi, lekin ularni hayotiy vaziyatlarga tatbiq etilgan holda anglatish, masalan, maishiy xarajatlarni hisoblash, yo'l yo'nalishini belgilash, vaqt va masofani aniqlash yoki energiya sarfini hisoblash kabi misollar orqali taqdim etish bilimlarning tizimli va mazmunli

o'zlashtirilishiga olib keladi. Bu usul orqali o'quvchi matematik bilimlarni turli holatlarda qo'llash imkoniyatiga ega bo'ladi. PISA topshiriqlarida ham aynan shu jihat ustuvor hisoblanadi, ya'ni o'quvchi faqat matematik formulani bilmasdan, uni turli hayotiy masalalarda qo'llay olishi talab qilinadi. Bu esa bilimning tizimlilikini ta'minlaydi, chunki o'quvchida mavjud bilimlar bir-biriga bog'lanadi va yangi holatlarda qayta tuzilib, muammoni hal qilishga xizmat qiladi.

Tabiiy fanlarda kognitiv ta'lim texnologiyalarini qo'llash, ayniqsa resurslarni tejash, ekologik muammolar va laboratoriya ishlanmalarni o'rganish jarayonida o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini hayotiy masalalar bilan uyg'unlashtirish imkonini beradi. Masalan, suv va energiya sarfini hisoblash, chiqindilarni qayta ishlash, atrof-muhit ifloslanishining oqibatlarini tahlil qilish kabi topshiriqlar o'quvchilarga nazariy bilimlarning amaliy qiymatini anglashga yordam beradi. Bu holatda bilim nafaqat o'rganiladi, balki hayotiy zarurat bilan bog'lanib, amaliy faoliyatga yo'naltiriladi.

Ekologik muammolarni o'rganish jarayonida o'quvchilar turli resurslarni tejash usullarini tahlil qiladi, ularning afzal va kamchilik tomonlarini taqqoslaydi hamda eng samarali yo'lni tanlashga harakat qiladi. Masalan, energiya manbalari: quyosh, shamol yoki neft resurslaridan qay biri ekologik jihatdan maqbul ekanini baholash orqali o'quvchida tanqidiy fikrlash va ijodiy yondashuv rivojlanadi. Bu jarayon PISA topshiriqlarida ko'p uchraydigan real hayotiy muammoli vaziyatlarni yechishga tayyorgarlikni ta'minlaydi. Shu bilan birga, laboratoriya ishlanmalari kognitiv jarayonlarni faollashtirishning samarali vositasidir. Masalan, kimyo fanidan moddalarning reaksiyasi orqali chiqindilarni kamaytirish usulini sinash yoki biologiyada suvning ifloslanish darajasini aniqlash bo'yicha tajriba o'tkazish o'quvchida izlanish, tafakkur va xotira jarayonlarini uyg'un ravishda rivojlantiradi.

Tashkiliy-pedagogik blok kognitiv ta'lim texnologiyalari asosida PISA talablariga mos o'quv-metodik modelning amaliy jarayonida muhim o'rin tutadi. U o'quvchilarda muammo yechish kompetensiyasini rivojlantirish uchun zarur bosqichlar va ularni amalga oshirishga yordam beruvchi shart-sharoitlarni belgilab beradi. Bu blokda ta'lim jarayonining izchilligi ta'minlanadi, ya'ni dastlabki tayyorgarlikdan tortib, yuqori bosqichdagi mustaqil izlanish va ijodiy faoliyatga

qadar ketma-ketlikdagi jarayonlar tashkil etiladi. Shu bilan birga, pedagogik shart-sharoitlar: o'quv muhitini to'g'ri yo'lga qo'yish, axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish, o'qituvchi va o'quvchi hamkorligini kuchaytirish hamda ijobiy motivatsiyani shakllantirish kabi omillar rivojlantirish jarayonining samaradorligini ta'minlaydi. Demak, tashkiliy-pedagogik blok ta'lim tizimida modelni amaliyotga tatbiq qilishda asosiy mezon sifatida xizmat qiladi.

Tayyorgarlik bosqichi kognitiv ta'lim texnologiyalari asosida PISA talablariga mos o'quv-metodik modelni amalga oshirishda boshlang'ich va eng muhim qadam hisoblanadi. Bu bosqichning asosiy maqsadi o'quvchilarning bilim olish faoliyati samaradorligini ta'minlaydigan maxsus ta'lim muhitini yaratishdan iborat. Avvalo, sinf xonalari zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan jihozlanishi, vizual va multimedia vositalari, elektron darsliklar hamda interaktiv platformalardan samarali foydalanish imkoniyatlari yaratilishi lozim. Bunday muhit o'quvchilarning diqqatini faollashtiradi, ularning xotira va tafakkur jarayonlarini uyg'otadi hamda mustaqil izlanishga yo'naltiradi. Shuningdek, tayyorgarlik bosqichida o'quv dasturlari PISA talablariga uyg'unlashtiriladi, ya'ni har bir fan bo'yicha hayotiy vaziyatlarga mos muammoli topshiriqlar va amaliyotga yo'naltirilgan mashg'ulotlar tanlab olinadi. Bu jarayon o'quvchilarda funksional savodxonlikni rivojlantirish uchun poydevor vazifasini bajaradi.

Amalga oshirish bosqichi kognitiv ta'lim texnologiyalari asosida ishlab chiqilgan modelning markaziy qismi hisoblanadi, chunki aynan ushbu bosqichda nazariy asoslar amaliyot bilan uyg'unlashadi va o'quv jarayoni to'liq jonlanadi. Bu bosqichda interfaol metodlar: muammoli topshiriqlar, keys-metod, kvest-o'yinlar, rolli ssenariylar va debatlar asosiy o'quv vositalari sifatida qo'llaniladi. Ular o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, ijodkorona yondashishi va jamoaviy hamkorlikda qaror qabul qilishiga turtki beradi.

Mustahkamlash bosqichi kognitiv ta'lim texnologiyalari asosidagi modelning yakuniy va eng amaliy qismi hisoblanadi. Bu bosqichda o'quvchilar oldingi bosqichlarda egallangan bilim va ko'nikmalarni turli hayotiy vaziyatlarda qo'llash orqali mustahkamlaydilar. Asosiy maqsad nazariy bilimlarni amaliyot bilan

uyg'unlashtirish, ya'ni o'quvchining ta'lim jarayonida olgan tajribasini turmushdagi masalalarni hal qilishga yo'naltirishdir.

Natijaviy-baholash bloki kognitiv ta'lim texnologiyalari asosida PISA talablariga mos o'quv-metodik modelning samaradorligini aniqlovchi muhim qism hisoblanadi. Bu blokning asosiy vazifasi o'quv jarayonida qo'llanilgan metod va texnologiyalarning qay darajada maqsadga erishganini baholash va ularning natijasini aniq ko'rsatib berishdan iborat. Natijaviy-baholash jarayonida o'quvchilarning funksional savodxonlik darajasi, muammo yechish kompetensiyasi, tanqidiy va ijodiy fikrlash ko'nikmalari, shuningdek, PISA topshiriqlarida talab etiladigan kognitiv ko'rsatkichlari inobatga olinadi. Bu blok nafaqat statistik ko'rsatkichlarni to'plash, balki o'quvchilarning rivojlanish dinamikasini kuzatish, ularda shakllangan bilim va ko'nikmalarning hayotiy ahamiyatini baholash imkonini ham beradi. Shu tarzda natijaviy-baholash bloki ta'lim jarayonining uzluksizligini ta'minlaydi va kelgusida pedagogik jarayonni yanada takomillashtirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

XULOSA

Kutiladigan natijalar va ularning amaliy ahamiyati kognitiv ta'lim texnologiyalari asosida ishlab chiqilgan PISA talablariga mos o'quv-metodik modelning samaradorligini aniqlovchi muhim yo'nalish hisoblanadi. Bu natijalar, avvalo, o'quvchilarda muammo yechish kompetensiyasi, funksional savodxonlik, tanqidiy va ijodiy fikrlash kabi zamonaviy ko'nikmalarning shakllanishi orqali namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, ularning amaliy ahamiyati ta'lim jarayonini hayotiy vaziyatlar bilan uyg'unlashtirish, turli fanlardan olingan bilimlarni integratsiya qilish va ularni amaliyotda qo'llash imkoniyatini oshirishda ko'rinadi. Bu esa milliy ta'lim tizimida global standartlarga mos innovatsion yondashuvlarni joriy etish va PISA kabi xalqaro baholash dasturlarida yuqori natijalarga erishish uchun mustahkam poydevor yaratadi.

PISA talablariga mos kognitiv ta'lim texnologiyalari asosida ishlab chiqilgan o'quv-metodik model maqsad, mazmun, tashkiliy-pedagogik va natijaviy bloklardan iborat holda shakllantirildi. Model o'quvchilarda funksional savodxonlik, muammo yechish kompetensiyasi, ijodiy va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga

qaratildi. Shuningdek, u fanlararo uyg'unlik va kognitiv psixologiya qonuniyatlari bilan uyg'unlashgan holda milliy ta'lim tizimida qo'llanish imkoniyatiga ega ekanligi asoslandi.

Ushbu natijalar ta'lim jarayonida metodik yangiliklarni qo'llashni rag'batlantiradi, o'quvchilarning o'zlashtirish samaradorligini oshiradi va xalqaro baholash dasturlarida yuqori ko'rsatkichlarga erishish uchun mustahkam ilmiy-amaliy asos yaratadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" gi PF-5712-sonli farmoni. 2019-yil 29-aprel.
2. I.To'raqulov "O'quvchilar savodxonligini oshirishda PISA xalqaro baholash dasturining ahamiyati". "Sharq uyg'onish davri: innovatsion, ta'lim, tabiiy va ijtimoiy fanlar ilmiy jurnali" 2022-yil noyabr.
3. M.G'ulomova, Sh.Xotambekova "PISA 2022 xalqaro baholash tadqiqoti natijalari va kelgusi rejalar". "Ilg'or xorijiy tajribalar asosida bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishning pedagogik strategiyalari: muammolar va yechimlar" mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi. 2024-yil 20-fevral.
4. Sh.S.Tajiyeva. "Kognitiv qobiliyatlarning ta'lim jarayonidagi o'rni" Yangi O'zbekiston pedagoglari axborotnomasi. 2025-yil 3-jild 2-son.
5. A.A. Jalilov. "Kognitiv qobiliyatlar va ta'lim jarayoni". O'zbekiston Respublikasi fanlar akademiyasi, 2021-yil.
6. A. Muminov. "Kognitiv qobiliyatlarni baholashning muammolari va istiqbollari". O'zbekiston ta'limi, 2019-yil.
7. S.M. Drake, J.L. Reid "Integrated curriculum as an effective learning strategy for the 21st century". Curriculum Journal, 2018.
8. P. Kendeou, W. Van den Broek "The cognitive basis of reading comprehension: The role of knowledge and working memory". Journal of Learning Disabilities, 2007.
9. OECD. Reading Framework for PISA 2018. – Paris: OECD Publishing, 2019.
10. S.G. Paris, E.E. Hamilton The development of children's reading comprehension. – Educational Psychologist, 2009.
11. A. Schleicher World Class: How to Build a 21st-Century School System. – Paris: OECD Publishing, 2018.

BOUNDARY VALUE PROBLEMS FOR INTEGRO-DIFFERENTIAL EQUATIONS WITH A FRACTIONAL-ORDER DIFFERENTIAL OPERATOR

Nafasov Ganisher Abdurashidovich¹

¹Associate Professor of the Department of Mathematics, Doctor of Philosophy (PhD)
in Pedagogical Sciences, Gulistan State University

E-mail: gnafasov87@gmail.com

Eshkuvatov Kozim²

²Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor of the
Department of Mathematics, Gulistan State University,

E-mail: keshkuvatov1950@gmail.com

Eshmuratov Abdimannab³

³Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of
Mathematics, Gulistan State University, **E-mail:** eshmuratovabdimannab@mail.ru

Abstract: This article examines the theoretical foundations of boundary value problems for integrodifferential equations with fractional differential operators, as well as the existence, uniqueness, and stability of their solutions. Equations constructed using the Riemann–Liouville, Caputo, and Grünwald–Letnikov operators are analyzed, based on the concept of a fractional derivative. The increasing complexity of fractional equations with the addition of integral operators and their importance in modeling physical, biological, and technical processes are substantiated. Approaches to solving boundary value problems using functional analysis, operator theory, and numerical methods are proposed.

Keywords: fractional derivative, integrodifferential equation, integral operator, boundary value problem, Caputo operator, Riemann–Liouville operator, stability, uniqueness, function space.

КРАЕВЫЕ ЗАДАЧИ ДЛЯ ИНТЕГРО-ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ УРАВНЕНИЙ С ОПЕРАТОРОМ ДИФФЕРЕНЦИАЛА ДРОБНОГО ПОРЯДКА

Аннотация: В статье рассматриваются теоретические основы краевых задач для интегродифференциальных уравнений с дробными дифференциальными операторами, вопросы существования, единственности и устойчивости их решений. Анализируются уравнения, построенные с использованием операторов Римана–Лиувилля, Капуто и Грюнвальда–Летникова на основе концепции дробной производной. Обосновывается возрастание сложности дробных уравнений с добавлением интегральных операторов, их значение при моделировании физических, биологических и технических процессов. Предлагаются подходы к решению краевых задач с использованием функционального анализа, теории операторов и численных методов.

Ключевые слова: дробная производная, интегродифференциальное уравнение, интегральный оператор, краевая задача, оператор Капуто, оператор Римана–Лиувилля, устойчивость, единственность, функциональное пространство.

KASR TARTIBLI DIFFERENSIAL OPERATOR QATNASHGAN INTEGRO-DIFFERENSIAL TENGLAMALAR UCHUN CHEGARAVIY MASALALAR

Annotatsiya: Ushbu maqolada kasr tartibli differensial operatorlar ishtirok etuvchi integrodifferensial tenglamalar uchun chegaraviy masalalarning nazariy asoslari, ularning yechim mavjudligi, yagonaligi va barqarorligi masalalari o'rganilgan. Maqolada fractional (kasr tartibli) hosila tushunchasiga asoslangan Riemann–Liouville, Caputo va Grunwald–Letnikov operatorlari orqali tuzilgan tenglamalar tahlil qilinadi. Tadqiqotda integral operatorlarning qo'shilishi bilan kasr tartibli tenglamalarning murakkabligi oshishi, ularning fizik, biologik va texnik jarayonlarni modellashtirishdagi ahamiyati asoslab beriladi. Shuningdek, funksional analiz, operatorlar nazariyasi va sonli metodlar yordamida chegaraviy masalalarni yechish yondashuvlari taklif etiladi.

Kalit so'zlar: kasr tartibli hosila, integrodifferensial tenglama, integral operator, chegaraviy masala, Caputo operatori, Riemann–Liouville operatori, barqarorlik, yagonalik, funksional fazo.

INTRODUCTION

In recent years, fractional differential equations and integrodifferential equations have become increasingly popular in mathematical physics, mechanics, biology, economics, and engineering. This is driven by the need to more accurately model the anomalous dynamics of many natural processes, such as diffusion, heat conduction, wave processes, population growth, and currents in electrical circuits.

Since it is difficult to fully describe such processes within the framework of classical differential equations, the concept of fractional derivatives was introduced. These derivatives allow for the "memory effect" to be taken into account on temporal or spatial scales, meaning that the current state of a system also depends on its past states.

RESEARCH METHODOLOGY

Fractional differential operators, particularly the Riemann–Liouville, Caputo, and Grünwald–Letnikov formalisms, in combination with integral operators, allow for a deeper understanding of the complex nonlinear nature of physical

processes. Therefore, fractional integrodifferential equations are one of the most relevant areas of theoretical and applied mathematics today.

Boundary conditions play an important role in such equations. They define the domain, boundary values, and physical content of the solution. For example, in wave processes, boundary conditions describe the distribution of energy flows at the boundary. In the case of fractional-order operators, these conditions take on a non-traditional form, since the system's behavior depends not only on the current state but also on the integral effect over the entire time interval.

In this regard, the study of boundary value problems for integrodifferential equations with fractional differential operators is one of the fundamental problems of mathematical modeling, and research in this area is widely used in the fields of mathematical physics, mechanics and computer modeling.

In this section, we will consider the formulation of boundary value problems and their solution methods when a given integro-differential equation contains a fractional differentiation operator. In fact, such equations are a special case of equations called fractional differentiation equations.

RESEARCH AND RESULTS

Issue 1.

$$y''(x) + p_1(x)y'(x) + p_2(x)y(x) + p_3(x)D_{ax}^\alpha \omega(x)y(x) = f(x), x \in (a, b) \quad (1.1)$$

The equation is continuous in the interval and $[a, b]$

$$y(a) = k_1, y(b) = k_2 \quad (1.2)$$

Find a solution that satisfies the boundary conditions, where are the given real numbers, α, a, b, k_1, k_2 $0 < \alpha < 1, a < b$; $p_1(x), p_2(x), p_3(x)$ and are given functions defined on a segment, and are fractional differential operators of the form. When studying boundary value problems for equations of the form (1.1), it is necessary to use the extremum principle for fractional differential operators. $[a, b] p_3(x) \neq 0, \omega(x) \neq 0, x \in [a, b]; D_{ax}^\alpha - (3.7) D_{ax}^\alpha$

Lemma 2. If $\omega(x)$ is a non-decreasing positive function satisfying the Holder condition, the inequalities are valid and is ordered, then $\omega(x), p_1(x), p_2(x), p_3(x) \in C[a, b] p_2(x) \leq 0, p_3(x) < 0, \forall x \in (a, b) \omega(x) \gamma(> \alpha)$

$$y''(x) + p_1(x)y'(x) + p_2(x)y(x) + p_3(x)D_{ax}^\alpha \omega(x)y(x) = 0 \quad (1.2)$$

The solution of the integro-differential equation does not reach a positive maximum or a negative minimum in the interval (a, b)

Proof. Let us assume the opposite, that is, let the solution of equation (1.3) have a positive maximum (negative minimum) at the point. In this case $x_0 \in (a, b)$

$$y''(x_0) \leq 0 (\geq 0), y'(x_0) = 0, y(x_0) > 0 (< 0), \\ D_{ax}^\alpha \omega(x)y(x)|_{x=x_0} > 0 (< 0)$$

The relationship will be appropriate. Taking this into account,

$$[y''(x) + p_1(x)y'(x) + p_2(x)y(x) + p_3(x)D_{ax}^\alpha \omega(x)y(x)]|_{x=x_0} < 0 (> 0)$$

The inequality is true. This contradicts equality (1.3). Therefore, our hypothesis is false. The lemma is proved.

If the conditions of Lemma 3.3 are met, then the problem will have no more than one solution. $\{(1.1), (1.2)\}$

Proof To prove this theorem we will use equation (1.36)

$$y(a) = 0, y(b) = 0 \quad (1.3)$$

It suffices to prove that the only solution satisfying the conditions is . Assume the contrary, that is, that the problem has some solution. In this case, since , according to the Weierstrass theorem, there is a number on the interval such that the relation holds. According to (1.4) and . Then. Consequently, the function attains a positive maximum or a negative minimum at the point . According to Lemma 1.3, this cannot be. The resulting contradiction shows that our hypothesis is false. Therefore, . Theorem 1.3 is proved. Let us proceed to proving that the problem has a solution. To do this, we integrate equation (1.1) over the interval and $y(x) \equiv 0 \{ (1.3), (1.4) \} y_0(x) \neq 0$
 $x \in [a, b] y_0(x) \in C[a, b] [a, b] x_0 \sup |y_0(x)| = |y_0(x_0)| > 0 [a, b] x_0 \neq ax_0 \neq ba < x_0 < bx_0$
 $y(x)y_0(x) \equiv 0, x \in [a, b] \{ (1.1), (1.2) \} [a, x]$

$$y'(x) = \frac{d}{dx} y(x), D_{ax}^\alpha \omega(x)y(x) = \frac{d}{dx} D_{ax}^{\alpha-1} \omega(x)y(x) = \\ = \frac{d}{dx} \frac{1}{\Gamma(1-\alpha)} \int_a^x (x-t)^{-\alpha} \omega(t)y(t)dt$$

We integrate the terms containing s by parts. Then, taking this into account and changing the order of integration in the resulting iterated integral, we arrive at the following equation: $y(a) = k_1$

$$y'(x) + p_1(x)y(x) + \int_a^x \left\{ p_2(t) - p'_1(t) + \frac{\omega(t)}{\Gamma(1-\alpha)} [p_3(x)(x-t)^{-\alpha} - \right. \\ \left. - \int_t^x p'_3(z)(z-t)^{-\alpha} dz \right\} y(t) dt = \int_a^x f(t) dt + y'(a) + k_1 p_1(a)$$

where is the unknown number. We again integrate this equation over the interval: $y'(a)[a, x]$

$$y(x) + \int_a^x \left\{ p_1(t) + [p_2(t) - p'_1(t)](x-t) + \right. \\ \left. + \frac{\omega(t)}{\Gamma(1-\alpha)} \int_t^x p_3(z)(z-t)^{-\alpha}(1+x-z) dz \right\} y(t) dt = \\ = \int_a^x (x-t)f(t) dt + y'(a)(x-a) + k_1 p_1(a)(x-a) + k_1$$

Considering that and in equality (1.5), we find the unknown in the following form: $x = b$
 $y(b) = k_2 y'(a)$

$$y'(a) = \left[k_2 - k_1 - \int_a^b \left\{ p_1(t) + [p_2(t) - p'_1(t)](b-t) + \right. \right. \\ \left. \left. + \frac{\omega(t)}{\Gamma(1-\alpha)} \int_t^b p_3(\xi)(\xi-t)^{-\alpha}(1+b-\xi) d\xi \right\} y(t) dt + \right. \\ \left. + \int_a^b (b-t)f(t) dt \right] (b-a)^{-1} - k_1 p_1(a)$$

$y'(a)$ Substituting this expression into equation (1.4), we obtain

$$y(x) + \int_a^b K_1(x, t) y(t) dt = f_1(x) \quad (1.39)$$

can be written in the form here $K_1(x, t) = \{(x, t): a \leq x \leq b, a \leq t \leq b\}$ Some function, bounded and piecewise continuous on a rectangle, and some function, continuous on an interval. $f_1(x)[a, b]$ (1.6) $y(x)$ — is a Fredholm integral equation of the second kind for an unknown function. If we consider a homogeneous problem, $\{(1.3), (1.4)\}$

$$y(x) + \int_a^b K_1(x, t) y(t) dt = 0 \quad (1.6)$$

we have a homogeneous integral equation of the form. Since the problem has only a trivial solution, equation (1.6) also has only a trivial solution. In this case, equation (1.5) has a unique solution according to Fredholm's theorem. If $\{(1.3), (1.4)\} f(x) \in C[a, b], p_1(x) \in C^1[a, b], p_2(x), p_3(x) \in C^2[a, b]$ If, then, using equation (3.39), it can be

shown that . Then, since the problem and equation (1.6) are equivalent, the solution to equation (1.6) is also a solution to the problem. Problem 1.4 is completely solved. $y(x) \in C^2[a, b] \setminus \{(1.1), (1.2)\} \setminus \{(1.3), (1.4)\}$

Conclusion

The theory of integro-differential equations, which includes fractional differential operators, is currently considered an effective tool for the in-depth analysis of the dynamics of complex systems. Research shows that the addition of integral operators allows for more accurate modeling of non-standard, memory-intensive, and dispersive processes.

The use of functional analysis, operator theory, spectral methods, and numerical algorithms is essential for solving boundary value problems. Particularly when working with Caputo-type derivatives, it is necessary to define initial and boundary conditions in a way that is consistent with the physical context.

Results of the study of integrodifferential equations of fractional order:

Existence and uniqueness of a solution allows you to define conditions;

Stable (stable) creates new mathematical criteria to guarantee decisions;

Practical modeling (thermal conductivity, seismic waves, biomathematical processes) opens up wide possibilities for

Thus, the development of the theory of boundary value problems for fractional differential equations with integral operators is one of the main promising areas of modern mathematics, contributing to the formation of scientific methodology that is widely used in various fields of science and technology.

References

- [1]. Ба.йкузиев К. Основные смешанные задачи для некоторых вырождающихся уравнений с частными производными. - Ташкент: Фан, 1984. -250 с.
- [2]. Бойкузиев Қ.Б. Дифференциал тенгламалар. - Тошкент: Ўқитувчи, 1983. -192 б.
- [3]. Бицадзе А.В. Некоторые классы уравнений в частных производных. -М.: Наука, 1981. -448 с.
- [4]. Бейтмен Г., Эрдейи А. Высшие трансцендентные функции. Гипергеометрическая функция. Функция Лежандра. -М.: Наука, 1965. -296 с.
- [5]. Бейтмен Г., Эрдейи А. Высшие трансцендентные функции. Функция Бесселя. Функция параболического цилиндра. Ортогональные многочлены. -М.: Наука, 1966. -296 с.

- [6]. Быков Я.В. О некоторых задачах теории интегро-дифференциальных уравнений. - Фрунзе, 1957. -328 с.
- [7]. Смирнов М.М. Уравнения смешанного типа. -М.: Высшая школа, 1995. -301 с.
- [8]. Филиппов А.Ф. Сборник задач по дифференциальным уравнениям. -М.: Наука, 1970. -96 с.
- [9]. Nafasov, G. (2019). Model of Developing Cognitive Competence at Learning Process Elementary Mathematics. *Eastern European Scientific Journal*, (1).
- [10]. Nafasov, G., Xudoyqulov, R., & Usmonov, N. (2023). DEVELOPING LOGICAL THINKING SKILLS IN MATHEMATICS TEACHERS THROUGH DIGITAL TECHNOLOGIES. *Евразийский журнал технологий и инноваций*, 1(5 Part 2), 229-233.
- [11]. Dosanov, M., Nafasov, G., & Xudoyqulov, R. (2023). Ikkilik munosabatlar va mulohazalarni isbotlashning yangi talqini. *Zamonaviy ilmiy va texnik tadqiqotlar xalqaro jurnali*, 1 (1), 30-42.
- [12]. Umarov, X., Nafasov, G. A., & Mustafoyev, R. (2023). TAQSIMOT FUNKSIYA VA UNING XOSSALARI. *Talqin va tadqiqotlar*, 1(1).
- [13]. Nafasov, GA (2023). Suv omborlarining suv o'tkazuvchi traktining past bosim zonasini aniqlash. *Genius ombori*, 25, 28-32.
- [14]. Нафасов, Г., & Мирхайдаров, М. (2022, April). ИЗУЧЕНИЕ ИНТЕГРИРОВАНИЯ БИНОМИАЛЬНЫХ ДИФФЕРЕНЦИАЛОВ С МЕТОДОМ «Т-схема». In *INTERNATIONAL CONFERENCES ON LEARNING AND TEACHING* (Vol. 1, No. 1, pp. 205-209).
- [15]. Abdurashidovich, N. G., & Kengash, J. (2022). The Local Problem with Integral Gluing Condition for Loaded Mixed Type Equation Involving the Caputo Fractional Derivative. *Texas Journal of Engineering and Technology*, 14, 20-26.
- [16]. Abdurashidovich, NG, & Muzaffarovich, UN Qosim o 'g 'li, NQ, & Olimjon, D.(2023). *Loyihalash jarayonida*.
- [17]. Kengash, J., & Abdurashidovich, N. G. (2023). To approximate solution to a problem of filtration theory for small values of TIME. *Texas Journal of Engineering and Technology*, 19, 32-37.

BO'LAJAK MUHANDISLARDA ISHLAB CHIQARISH-TEXNOLOGIK FAOLIYAT IGA TAYYORLASHDA MALAKA TALABLARINING O'RNI

Nurov Utkir Xudoyberdievich

*Jizzax politexnika instituti "Umumtexnika fanlari" kafedrası
mustaqil izlanuvchisi*

Telefon: +99894 574 67 15; e-mail: a.muxitdinov1987@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada bo'lajak muhandislarni ishlab chiqarish- texnologik faoliyatga tayyorlash jarayonida malaka talablarining ahamiyati, ularning ta'lim mazmunini belgilashdagi o'rnini hamda amaliyot bilan integratsiyalashgan yondashuvlar tahlil qilinadi. Tadqiqotda muhandislik ta'limida kompetensiya yondashuvining ustuvorligi, ishlab chiqarish talablari asosida malaka mezonlarini shakllantirish va bu jarayonda zamonaviy texnologiyalar, jumladan, 3D modellash, raqamli loyihalash va avtomatlashtirilgan tizimlardan foydalanish samaradorligi yoritilgan.

Kalit so'zlar: muhandislik ta'limi, malaka talablari, ishlab chiqarish- texnologik faoliyat, kasbiy kompetensiya, raqamli texnologiyalar, 3D modellash, integratsiya.

РОЛЬ КВАЛИФИКАЦИОННЫХ ТРЕБОВАНИЙ В ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ ИНЖЕНЕРОВ К ПРОИЗВОДСТВЕННО- ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Нуров Уткир Худойбердиевич

*Независимый исследователь кафедры "Общетехнические науки" Джизакского
политехнического института*

Telefon: +99894 574 67 15; e-mail: a.muxitdinov1987@gmail.com

Аннотация: В данной статье анализируется значение квалификационных требований в процессе подготовки будущих инженеров к производственно - технологической деятельности, их роль в определении содержания образования, а также подходы, интегрированные с практикой. В исследовании освещается приоритетность компетентного подхода в инженерном образовании, формирование квалификационных критериев на основе требований производства и эффективность использования в этом процессе современных технологий, включая 3D-моделирование, цифровое проектирование и автоматизированные системы.

Ключевые слова: инженерное образование, квалификационные требования, производственно - технологическая деятельность, профессиональная компетентность, цифровые технологии, 3D моделирование, интеграция.

THE ROLE OF QUALIFICATION REQUIREMENTS IN PREPARING FUTURE ENGINEERS FOR PRODUCTION AND TECHNOLOGICAL ACTIVITIES

Nurov Utkir Khudoyberdievich

Independent researcher of the Department of "General Technical Sciences" of Jizzakh Polytechnic Institute

Phone: +99894 574 67 15; e-mail: a.muxitdinov1987@gmail.com

Abstract: *this article analyzes the importance of qualification requirements in the process of preparing future engineers for production and technological activities, their role in determining the content of education and approaches integrated with practice. The study highlights the priority of the competence approach in engineering education, the formation of qualification criteria based on production requirements and the effectiveness of modern technologies in the process, including 3D modeling, digital design and the use of automated systems.*

Keywords: *Engineering Education, qualification requirements, production - technological activity, professional competence, digital technology, 3D modeling, integration.*

KIRISH

Hozirgi davrda O'zbekiston Respublikasida oliy ta'lim tizimini modernizatsiya qilish jarayonida bo'lajak muhandislarning ishlab chiqarish-texnologik faoliyatga tayyorlanishiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu jarayon ta'lim mazmunining xalqaro me'yorlarga muvofiqlashtirilishi, malaka talablari va kasbiy standartlar asosida yangilanishini taqozo etadi. Bo'lajak muhandisning malakasi uning kasbiy faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirishi, ishlab chiqarishdagi texnologik jarayonlarni boshqarish, muammolarni tahlil qilish va samarali yechim topish qobiliyatiga bevosita bog'liq. Shu bois, malaka talablari nafaqat o'quv dasturlarini belgilovchi mezon, balki ta'lim jarayonining sifat ko'rsatkichi sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

So'nggi yillarda ko'plab xorijiy va mahalliy tadqiqotchilar muhandislik ta'limida malaka va kompetensiya yondashuvlarini o'rganishgan. Masalan, A.To'xtayev (2020) muhandislik ta'limining kompetensiyaviy modelini ishlab chiqib, ishlab chiqarish bilan integratsiyalashgan o'qitish tizimining ustunliklarini asoslagan. J.Raven (1997) kompetensiyani shaxsning kasbiy faoliyatdagi integrallashgan sifati sifatida talqin etgan. E.F.Zeer (2005) esa professional tayyorgarlik jarayonida "Texnologik madaniyat" tushunchasini kiritib, uning kasbiy malaka shakllanishidagi rolini ta'kidlagan. O'zbekiston oliy ta'limining 2021-yildan

boshlab bosqichma-bosqich kredit- modul tizimiga o' tishi ham talabalarning mustaqil bilim olishini kuchaytirib, amaliy ko' nikmalarga asoslangan ta' lim modelini joriy etdi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Bo'lajak muhandisning muhandis-konstruktorlik kompetensiyalari faoliyat komponenti kompyuter texnologiyalaridan foydalangan holda muhandislik faoliyati sohasida olingan bilimlar asosida professional muammolarni hal qilish qobiliyatini aks ettiradi. Zamonaviy pedagogik ilmiy manbalarda malakalar kompetensiyaning eng muhim komponentlari hisoblanadi. Agar taxmin qilinadigan bilim o'ziga xos xususiyat bo'lsa, unda bajarilgan harakat bilan bog'liq ko'nikmalar kognitiv asosda shakllanadi. Nazariy bilimlar asosida shakllangan ko'nikmalar bo'lajak muhandislarga kasbiy qobiliyat darajasini oshirishga imkon beradi.

Shunday qilib, muhandis-konstruktorlik kompetensiyalarni bo'lajak muhandis shaxsining (qobiliyat, motiv, bilim, ko'nikma) yaxlit xarakteristikasi sifatida taqdim etilishini hisobga olib, kompyuter texnologiyalaridan foydalangan holda kelajakda professional faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirishni ta'minlaydi. Belgilangan kompetensiyaning quyidagi tarkibiy qismlari ajratiladi: motivatsion, kognitiv, faollik.

Muhandis-konstruktiv kompetensiyalarning motivatsion komponentiga quyidagilar kiradi: muhandislik faoliyatini amalga oshirish motivatsiyasi; faoliyatida axborot texnologiyalaridan foydalanish motivatsiyasi; kasbiy bilim va ko'nikmalarning ahamiyatini tushunishga undash; yutuqlar uchun doimiy motivatsiya, professional muvaffaqiyatga ehtiyoj; o'z-o'zini anglashga bo'lgan aniq ehtiyoj va axborot texnologiyalaridan foydalanish motivatsiyasi mavjudligi; ma'lum bir axborot texnologiyalari professional muhitining bir qismi sifatida o'zini anglash motivlari.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Bo'lajak muhandislarni ishlab chiqarish-texnologik faoliyatga tayyorlashda malaka talablarining o'rni juda muhimdir. Ular muhandislik ta'limining asosini tashkil etadi va bitiruvchilarning kasbiy faoliyatga tayyorligini ta'minlaydi, hamda nazariy bilimlarni amaliy ko'nikmalarga aylantirishga yordam beradi.

Malaka talablarining muhim jihatlari:

- **Kasbiy bilimlarni chuqurlashtirish:** Malaka talablari talabalarni puxta nazariy bilimlar bilan ta'minlaydi, ular muhandislikning asosiy prinsiplari, uslublari va so'nggi yutuqlarini o'zlashtirishlari uchun zarurdir.

- **Amaliy ko'nikmalarni shakllantirish:** Malaka talablari nazariy bilimlarni amaliy jihatdan qo'llashga yordam beradi. Bu loyihalash, ishlab chiqarish jarayonlarini boshqarish, texnologik jarayonlarni optimallashtirish kabi ko'nikmalarni o'z ichiga oladi.

- **Tizimli va tahliliy fikrlash:** Muhandislardan muammolarni tahlil qilish, ularga samarali yechimlar topish va texnik-iqtisodiy jihatdan eng maqbul variantni tanlash qobiliyatini talab qiladi. Malaka talablari ushbu ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan.

- **Innovatsion yondashuv:** Zamonaviy muhandislik faoliyati innovatsiyani talab qiladi. Malaka talablari talabalarni yangi texnologiyalarni yaratishga, mavjud jarayonlarni takomillashtirishga va yangi mahsulotlarni ishlab chiqishga undaydi.

- **Kasbiy faoliyatga tayyorgarlik:** Malaka talablari bitiruvchilarni o'zlarining kelajakdagi kasbiy faoliyatlarida duch kelishi mumkin bo'lgan vazifalarga tayyorlaydi. Bu ularga ish beruvchilarning talablariga javob beradigan malakali mutaxassislar bo'lishiga imkon beradi.

- **Boshqaruv qobiliyatlarining rivojlanishi:** Ishlab chiqarish-texnologik faoliyatda boshqaruv qobiliyatlari muhim ahamiyatga ega. Malaka talablari jamoaviy ishlash, loyihalarni boshqarish, xodimlarni boshqarish va xavfsizlikni ta'minlash kabi ko'nikmalarni shakllantirishga yordam beradi.

Muhandis o'z oldiga maqsad qo'yishi va ularga erishishi, o'z ishini rejalashtirishi, muammoni hal qilish strategiyasini ishlab chiqish va uni amalga oshirishni maqsad qila olishi, o'z kasbiy saviyasini muntazam oshirib borishi, o'z sohasida fan va texnika yutuqlarini kuzatib borishi kerak. Buning uchun zarur bo'lgan fazilatlar nafaqat universitetda o'qitish va ta'lim natijasi, balki kasbiy faoliyat jarayonida muammolarni hal qilish uchun to'plangan amaliy ko'nikmalarning natijasidir. Bundan kelib chiqib, oliy o'quv yurtlari maqsadli korxona va tashkilotlar bilan birgalikda bo'lajak muhandislar o'rtasida umuminsoniy

bilim, ko'nikma, malaka, shuningdek mustaqil faoliyat tajribasining yangi tizimini shakllantirishi mumkin. Axborot texnologiyalari muhandisining kasbiy mahorati bugungi kunda samarali va zamonaviy dasturiy ta'minotga erishish, ilmiy va ishlab chiqarish muammolarini hal qilish sharti sifatida qaralmoqda. Ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish dasturiy ta'minot darajasini sifat jihatidan yaxshilash uchun muammolarni hal qilishning yangi modellarini yaratadi.

Muhandislik profili bakalavri murojaat qilishi mumkin bo'lgan lavozimlarga mos keladigan malaka darajasini hisobga olgan holda mehnat funktsiyalarini bajarishda ushbu model bakalavrlar o'rtasida kasbiy kompetentsiyalarning tarkibiy qismlarini, ya'ni yuqori darajadagi ilmiy, texnik va ishlab chiqarish bilimlari, kasbiy faoliyatda bilimlardan foydalanish qobiliyati bilan ajralib turadigan kasbiy ahamiyatga ega shaxsiy xususiyatlarni bosqichma-bosqich shakllantirish uchun mo'ljallangan.

Zamonaviy sharoitda bilim va ko'nikmalar ta'lim natijasining birligi sifatida jamiyatda muvaffaqiyatga erishish uchun zarur, ammo etarli emas. Texnologik jarayonlarda bo'lajak muhandisining kasbiy mahorati bugungi kunda samarali va zamonaviy natijaga erishish, ilmiy va ishlab chiqarish muammolarini hal qilish sharti sifatida qaralmoqda. Ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish hamda bo'lajak muhandislarni raqobatbardosh va sifatli kadrlarni tayyorlash bugungi kunnig dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. A

XULOSA

Bo'lajak muhandislarni ishlab chiqarish-texnologik faoliyatga tayyorlashda malaka talablari o'quv jarayonining asosiy yo'nalishini belgilab beradi. Ular muhandislik ta'limining mazmunini amaliyot bilan bog'laydi, raqamli va innovatsion texnologiyalarni o'zlashtirishga yo'naltiradi. Malaka talablarini to'g'ri shakllantirish va ularni ta'lim mazmuniga integratsiyalash raqobatbardosh, texnologik fikrlashga ega, innovatsion muhandislarni tayyorlashning poydevoridir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi. Muhandislik ta'lim yo'nalishlari bo'yicha malaka talablari. – T oshkent, 2023.

2. Abdullayev O. Innovatsion texnologiyalar asosida muhandislik ta'liminitakomillashtirishning zamonaviy yo'nalishlari. Ta'lim va innovatsiyalar, 2022, №4, 45– 52.
3. Qodirov M. E Ishlab chiqarish-texnologik kompetentlik tushunchasi va uning mazmun mohiyati //so'ngi ilmiy tadqiqotlar nazariyasi 6-jild 11-son respublika ilmiy-uslubiy jurnali 13.11.2023
4. To'xtayev A. Muhandislik ta'limida kompetensiyaviy yondashuvning nazariy asoslari. Toshkent: T DPU nashriyoti, 2020.
5. Raven J. Competence in Modern Society: Identification, Development, and Implementation. Oxford: Psychologists Press, 1997.
6. Zeer E. F. Psixologiya professional'nogo razvitiya lichnosti. Ekaterinburg: Ural State University Press, 2005.
7. Зимин А.М. Практическая подготовка специалистов на основе технологии удаленного доступа к экспериментальным стендам через глобальную сеть / Открытое образование. - 2009. - № 5. -С. 94-100.
8. Информатизация образования: направления, средства, технологии. Пособие для системы повышения квалификации под общ. ред. С.И. Маслова. М.: Издательство МЭИ, 2004. 868 с.

УДК 378.142.

ИЗУЧЕНИЕ НАСЛЕДИЯ ВЕЛИКОГО КИРГИЗСКОГО ПИСАТЕЛЯ Ч. АЙТМАТОВА ВО ВНЕАУДИТОРНЫХ ЗАНЯТИЯХ ПУТЁМ ТВОРЧЕСКОГО СОЧИНЕНИЯ (ЭССЕ)

Нарзуллаева Наима Абдуллаевна,

преподаватель кафедры Русского языка и литературы

Наманганский государственный университет

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0003-2322-7603>

Аннотация. В статье рассматривается творчество великого киргизского писателя Чингиза Айтматова, цитируются его высказывания и речь идёт об изученности его наследия и о том, что на современном этапе литературное образование ставит перед собой цель формирование квалифицированного читателя художественной литературы и задачи формировать культуру восприятия художественных текстов; освоить определенный уровень знаний о законах художественного творчества, что бы совершенствовать литературную компетентность студентов. Для успешного достижения данной цели и задачи предлагается методы совершенствовании академического письма, путём изучения и применения навыков творческого сочинения (эссе) во внеаудиторной работе у студентов. Раскрываются типы эссе, различие между ними, ключевые аспекты и отличие эссе от сочинения. На примере молодёжного поэтического клуба «Заветная Лира» рассказывается о проведении конференции – Анджуман под девизом «Память о прошлом – забота о будущем» посвященный 95 – летию Чингиза Айтматова, так же приводятся примеры эссе студентов, включённые в международный сборник «Про любовь, память и будущее»

Ключевые слова: внеаудиторные мероприятия, эссе, аргументативные и разъяснительные эссе самостоятельная работа, компетенция, конференции, студенты, молодёжный поэтический клуб, «Заветная Лира».

STUDYING THE LEGACY OF THE GREAT KYRGYZ WRITER Ch. AITMATOV IN EXTRACURRICULAR ACTIVITIES THROUGH CREATIVE WRITING (ESSAY)

N.A. Narzullayeva,

Lecturer at the Department of Russian language and literature

Namangan State University

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0003-2322-7603>

Annotation. The article examines the work of the great Kyrgyz writer Chingiz Aitmatov, quotes his statements, and talks about the study of his legacy and the fact that at the present stage literary education aims to form a qualified reader of fiction and the task of

forming a culture of perception of literary texts; to master a certain level of knowledge about the laws of artistic creation in order to improve literary students' competence. To successfully achieve this goal and objective, methods of improving academic writing are proposed by studying and applying creative writing skills (essays). in extracurricular work for students. The types of essays, the difference between them, the key aspects and the difference between an essay and an essay are revealed. Using the example of the Cherished Lyre youth poetry club, the article describes the holding of the Anjuman conference under the motto "Memory of the past – caring for the future" dedicated to the 95th anniversary of Chingiz Aitmatov, as well as examples of students' essays included in the international collection "About love, memory and the future".

Keywords: *extracurricular activities, essays, argumentative and explanatory essays, independent work, competence, conferences, students, youth poetry club, "Cherished Lyre".*

BUYUK QIRG'IZ YOZUVCHISI CH. AYTMATOV MEROSINI SINFDAN TASHQARI ISHLARDA IJODIY INSHO (ESSE)ORQALI O'RGANISH

N. A. Narzullayeva,

Rus tili va adabiyoti kafedrasi o'qituvchisi

Namangan davlat universiteti

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0003-2322-7603>

Annotatsiya. *Maqolada buyuk qirg'iz yozuvchisi Chingiz Aytmatovning ijodi ko'rib chiqiladi, uning bayonotlari keltirilgan va uning merosini o'rganish va hozirgi bosqichda adabiy ta'lim badiiy adabiyotning malakali o'quvchisini shakllantirish va badiiy matnlarni idrok etish madaniyatini shakllantirish vazifasini o'z oldiga qo'yganligi haqida gap boradi; badiiy adabiyotni takomillashtirish uchun badiiy ijod qonunlari to'g'risida ma'lum darajadagi bilimlarni o'zlashtirish talabalarning malakasi. Ushbu maqsad va vazifaga muvaffaqiyatli erishish uchun talabalarda sinfdan tashqari ishlarda ijodiy insho (insho) ko'nikmalarini o'rganish va qo'llash orqali akademik yozishni takomillashtirish usullari taklif etiladi. Inshoning turlari, ularning orasidagi farq, asosiy jihatlar va inshoning inshodan farqi ochib beriladi. "Muqaddas Lira" yoshlar she'riyat klubi misolida Chingiz Aytmatovning 95 yilligiga bag'ishlangan "o'tmish xotirasi – kelajakka g'amxo'rlik" shiori ostida anjuman o'tkazilishi haqida hikoya qilinadi, shuningdek, "sevgi, xotira va kelajak to'g'risida" xalqaro to'plamiga kiritilgan talabalar insholari namunalari keltirilgan.*

Kalit so'zlar: *darsdan tashqari tadbirlar, insholar, argumentativ va tushuntirish insholari mustaqil ish, vakolatlar, konferentsiyalar, talabalar, yoshlar she'riyat klubi, "Muqaddas Lira".*

ВВЕДЕНИЕ

Разные корни и традиции, языки разные, вероучения разные, но нам предстоит держать единый путь коллективного выживания и развития на поприще современного многоликого мира глобализации. Наши стратегические

видения идут одним караваном. Разные цивилизации в единой для всех эпохе XXI века требуют общих забот – различия цивилизаций должны служить общечеловеческим ценностям.

Чингиз Айтматов.

Чингиз Айтматов всегда считал, что намного легче уничтожить человека, чем удалить его память и разум, «вырвать корни того, что остаётся с человеком до его последнего вздоха, оставаясь его единственным обретением, уходящим вместе с ним и не доступным для других». Жуаньжуане придумали самый варварский способ — отнимать живую память Человека, что является самым «тяжким из всех мыслимых и немыслимых злодеяний», - цитирует в своей статье журналистка Ильмира Гафиятуллина под названием - «Можно отнять землю, богатство, но кто придумал покушаться на память человека?! – жизнь и творчество Чингиз Айтматов».

Народный писатель Киргизии и Казахстана, лауреат Ленинской премии и трёх Государственных премий СССР, Европейской литературной и Международной премии имени Джавахарлала Неру, обладатель высшей награды правительства Турции за вклад в развитие культуры тюркоязычных стран – все эти титулы и подлинное народное признание не только на территории постсоветского пространства, но и по всему миру принадлежат Чингизу Айтматову, великому писателю и общественному деятелю, который смог вобрать в себе качества настоящего Человека. Ещё при жизни он стал самым цитируемым классиком мировой литературы. Айтматов писал на родном киргизском и русском языках, а в свет его произведения вышли на более чем 150 языках мира. Идеями гуманизма и огромной любви ко всему живому пронизано каждое произведение писателя, именно поэтому его произведения и повести стали чем-то больше, чем просто очередным литературным произведением, которое пылится на полке, не только для его соотечественников, но и для всего мира.

В этой статье мы хотим показать, как при изучении, особенно во внеаудиторных занятиях, произведения великих писателей, (на примере Ч. Айтматова) раскрываются глубина душевного состояния читателя. Потому что, они смогли в своих произведениях убедительно описать богатейший духовный

мир простого человека и это откликается на каждом читателе, который имеет своё мнение от самых сложных до самых простых проблем человеческого бытия. Формировать у читателя навыки понимания текста намного легче через произведения таких великих писателей как Чингиз Айтматов. Ведь, глазами его героев читатель видит свою жизнь, её победы и поражения, горечи и радости, светлые надежды на будущее. С первых же произведений Ч. Айтматов заявил себя писателем, поднимающим сложные проблемы бытия, изображающим непростые, драматические ситуации, в которых оказываются люди, как сказано, сильные, чистые и честные, но сталкивающиеся с не менее сильными противниками — то ли блюстителями старых нравов и обычаев (законов адата), то ли хищниками, властолюбивыми деспотами, свинцовыми бюрократами, как Сегизбаев в повести «Прощай, Гульсары!», с самодурами и подлецами вроде Ороэ-кула в «Белом пароходе» [5].

Пожалуй, каждое произведение Айтматова не просто знакомит читателя с особенностями степных народов (речь идёт о казахах и киргизах), но задевает самые потаённые струны, заставляет сострадать главным героям, находить отголосок их печали в своём сердце, переосмысливать собственные ценности, открывая глаза на мир вокруг и на истинные человеческие качества, вечные, как песок в пустыне — честность, искренность, любовь, дружба, правда.

«Среди всевозможных встреч и разлук хоть раз в жизни случается то, что не назовешь иначе как встречей, ниспосланной Богом. Но как велик риск, что подобная встреча ни к чему не приведёт, человек постигает лишь потом – и тогда ему на мгновение становится страшно при мысли, а что, если бы та встреча оказалась напрасной... Ведь исход встречи зависит уже не от Бога, а от самих людей» (Чингиз Айтматов «Плаха») [2].

В литературе в процессе ознакомлении с творчеством писателя, мы учим студентов не только работать с самим произведением, но и обращать внимание на степень изученности того или иного писателя. И в этой статье мы хотим привести пример несколько учёных, которые изучают творчество Чингиза Айтматова.

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ

Академик А. Акматалиев — давний и преданный исследователь творчества Чингиза Торекуловича Айтматова, его жизни и творчеству он посвятил многие годы своей многогранной научной деятельности. Десятилетия являлся близким другом, соратником и доверенным лицом Чингиза Торекуловича, часто сопровождал его в различных поездках в Россию, Францию и другие страны. Видный учёный — автор многочисленных и глубоких по идейному содержанию и исследовательскому материалу книг, статей и публикаций, посвящённых творческому потенциалу и многообразному дарованию Ч. Айтматова и эпосу «Манас». В последние годы руководимый им Институт языка и литературы имени Ч. Айтматова по объёму научных работ и количеству их переводов на многие языки стал абсолютным лидером и рекордсменом в НАН.

За более чем 45-летний научный стаж профессор подготовил свыше 20 докторов и 70 кандидатов наук. А. Акматалиев опубликовал 697 научных трудов, из которых 37 монографий, 40 книг, 7 брошюр и 629 научных статей, а также 5-, 8- и 10-томные собрания сочинений Айтматова, 4-томный русско-киргизский словарь, 10-томник киргизской литературы, энциклопедии «Саякбай», «Сагымбай», «Токтогул», трёхтомная энциклопедия «Айтматов». Кроме того, он — автор поэтических книг, посвящённых памяти великого писателя, писал Александр Шепаленко в своей статье «Пристально вглядываясь в Айтматова...» посвящённый к 95-летию со дня рождения выдающегося мастера словесности и великого мыслителя Чингиза Айтматова [8].

Ещё один соотечественник писателя Мамасолы Апышев в своём литературоведческом труде под названием «Феномен двуязычия: Чингиз Айтматов и Мар Байджиев (билингвизм в художественном творчестве)» впервые, киргизских писателей Чингиза Айтматова и Мара Байджиева, подвергает исследованию через призму художественного билингвального творчества. Предметом для исследования взяты именно те их произведения, которые наиболее ярко отражают художественный образ с двух точек зрения — с точки зрения киргизского и русского языка. Это научно — популярное издание была адресована всем тем, кто интересуется актуальными проблемами литературы в

контексте общемировых процессов. [1]

Среди наших соотечественников тоже очень много преданных читателей великого писателя и один из ярых поклонников его творчества профессор кафедры русского языка и литературы Наманганского госуниверситета, член Союза писателей Узбекистана, Лауреат Международного Пушкинского конкурса, обладатель медали имени Абая Кунанбаева и ордена Чингиза Айтматова, кандидат педагогических наук Носиров Кодиржон Носирович. Он не только изучает писателя, но по роду своей деятельности становится наставником молодых почитателей творчества Чингиза Айтматова. И это происходит во внеаудиторных занятиях в молодёжном поэтическом клубе «Заветная лира», который был создан Кодир Носировичем ещё 2002 году. На протяжении многих лет со стороны профессора были организованы и проведены мероприятия, посвящённые юбилейным датам (70, 80, 90) великого киргизского писателя. Также 95 – ление Чингиза Айтматова был отмечен с размахом, на конференцию были приглашены высокие гости из дружеской страны Киргизстан. В честь 95-летия Ч. Айтматова Клуб решил собрать и издать сборник рассказов, эссе, воспоминаний, стихотворений молодых авторов, посвящённых своему кумиру. В сборнике участвовали авторы из Узбекистана, России, Казахстана и Кыргызстана. Вот что сам автор пишет о международном сборнике «Про любовь, память и будущее».

Вступительная заметка от составителя.

Данная книга является результатом совместного проекта Наманганского государственного университета, Наманганского государственного педагогического института, Международного негосударственного высшего образовательного учреждения UBS (Узбекистан, Наманган). Наманганского государственного института иностранных языков. Конкретно, настоящее издание, вызванное к жизни по инициативе молодёжного поэтического клуба «Заветная Лиры»....

95-ление любимого писателя мы решили отметить сборником эссе, статей, стихов, рассказов и воспоминаний о великом Ч. Айтматове. В книге представлен материал на узбекском, русском, казахском, немецком языках. Объектом

исследования в статьях и вольных размышлений в эссе стало почти всё творчество великого прозаика. В представленных материалах можно выделить, в основном, четыре тематического направления: любовь, память, будущее человечества и лингвадидактические проблемы изучения творчества Ч. Айтматова в образовательных учреждениях...

В статьях объёмом в 6-7 страниц молодые авторы пытаются распознать смысл сложных философских романов Чингиза Айтматова. Им что-то и удаётся при этом.

Кстати, молодёжь среди авторов сборника составляет большинство. И это вполне понятно – мы к такому раскладу стремились изначально, так как инициатором нашего проекта является молодёжный поэтический клуб «Заветная Лира», функционирующий при Наманганском государственном университете. Это для молодёжи большая школа. Молодые авторы, в меру своих возможностей, навыков пытаются понять смысл объекта исследовательских размышлений и выразить свое отношение к понятиям художественным образам, созданным через по-айтматовски высокохудожественное слово, что служит для них прекрасным научно-творческим плацдармом.[10]

Исходя из выше сказанного можно считать что, творчество Чингиза Айтматова в целом начинает восприниматься как эпическое сказание о мире, который создаётся в одном из величественных эпох, со стороны одним из самых активных и страстных ее деятелей. И изучение наследия таких великих писателей, как Ч. Айтматов, для обогащения литературной компетенции студентов очень цели сообразно. Как мы видим, проведение таких мероприятий приводит к хорошим результатам. И в этой статье мы хотим раскрыть пути успешной совершенствований литературной компетентности у студентов во внеаудиторных занятиях путём творческого сочинения (эссе).

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

Эссе (из фр. *Essai* “попытка, проба, очерк”, от лат. *exagium* “взвешивание”) – литературный жанр, прозаическое сочинение свободной композиции^[3], подразумевающее впечатления и соображения автора по конкретному поводу или предмету. Научное определение жанра дано в энциклопедическом словаре-

справочнике «Культура русской речи»: «Жанр глубоко персонифицированной журналистики, сочетающий подчеркнуто индивидуальную позицию автора с её изложением, ориентированным на массовую аудиторию. Основой жанра является философское, публицистическое начало и свободная манера повествования. Эссе относится к жанрам с нестрогими заданными характеристиками»^[4].

Эссе — это целенаправленное сочинение, призванное информировать или убеждать. Существует множество различных типов эссе, но их часто делят на четыре категории: аргументативное, разъяснительное, повествовательное и описательное эссе.

Аргументативные и разъяснительные эссе сосредоточены на передаче информации и четком изложении мыслей, в то время как повествовательные и описательные эссе направлены на проявление креативности и написание интересным способом. На университетском уровне аргументативные эссе являются наиболее распространенным типом. Если рассмотрим каждый тип по отдельности, то аргументативное эссе представляет развернутый аргумент, основанный на доказательствах. Оно требует сильного утверждения тезиса, то есть четко определённой позиции по теме. Цель такого эссе убедить читателя в приведённом тезисе, используя доказательства и анализ. Это наиболее распространённый тип эссе и состоит из введения, основной части и заключения. Введение содержит тему и тезис. В основной части приводятся доказательства и аргументы. А в заключении суммируются приведённые аргументы и подчёркивается их важность.

Разъяснительные эссе даёт чёткое, целенаправленное объяснение темы. Здесь не требуется оригинального аргумента, нужен сбалансированный и хорошо организованный взгляд на тему. То есть развеять способность организовать и передавать информацию. Введение в разъяснительном эссе излагает тему и даёт общую информацию, основная часть содержит подробности, а заключение обобщает представленную информацию.

Повествовательное эссе — это то, что рассказывает историю. Обычно это история о нашем личном опыте, но это также может быть воображаемым

исследованием чего-то, чего мы не испытали. В этом виде эссе развивается способность выстраивать повествование в увлекательной, хорошо структурированной манере. Они гораздо более личные и творческие, чем другие виды академического письма. Оно не делится строго на введение, основную часть и заключение, но все равно должно начинаться с изложения повествования и заканчиваться выражением сути истории — чему мы научились из своего опыта или почему он произвел на нас впечатление.

Описательное эссе дает подробное сенсорное описание чего-либо. Как и повествовательные эссе, они позволяют быть более креативными, чем большинство академических текстов, но они более узконаправлены, чем повествовательные эссе. Здесь можно описать определенное место или объект, а не рассказывать целую историю. В этом виде эссе развивается способность творчески использовать язык, подбирая яркие слова, чтобы передать запоминающуюся картину того, что описывается. Описательное эссе может быть довольно свободно структурировано, хотя обычно оно должно начинаться с представления объекта описания и заканчиваться его общей картиной.

Теперь, когда мы дали понятие некоторым видам эссе, можно рассмотреть различия между ними. Аргументативное эссе, как правило, представляет собой более длинное эссе, включающее независимое исследование, и направлено на создание оригинального аргумента по теме. Его тезисное утверждение представляет собой спорное утверждение, которое должно быть подкреплено объективным, основанным на доказательствах способом. Разъяснительное эссе также стремится быть объективным, но оно не должно приводить оригинальные аргументы. Скорее, оно стремится объяснить что-то (например, процесс или идею) ясным, лаконичным образом. Разъяснительное эссе часто являются более короткими заданиями и меньше опираются на исследования. Основное различие между повествовательной и описательной эссе заключается в том, что повествовательное эссе призвано рассказать целостную историю, в то время как описательное эссе призвано передать подробное описание конкретного места, объекта или концепции.

Повествовательные и описательные эссе позволяют нам писать более

лично и креативно, чем другие виды эссе, и в обоих случаях могут применяться схожие навыки письма.

Эссе – творческая работа, в которой композиция строится произвольно (хотя, структуру стоит соблюдать). Главная цель написания эссе – пробудить читателя к размышлению. Как вы уже поняли, написание эссе позволяет научиться четко и грамотно формулировать свои мысли, структурировать информацию, аргументировать собственные выводы, выражать индивидуальное впечатление, собственную позицию.

Для того, чтобы написать сочинение, необходимо знать литературное произведение, его оценку критиками. Чтобы написать эссе, следует изучить смысл проблемы, иметь соображения по данному вопросу. Таким образом, эссе отличается от простого сочинения тем, что в нем больше акцент на личном мнении и глубоком анализе, а не на пересказе информации. Эссе – это не просто набор слов, а глубокое погружение в тему, где логика и аргументация ведут нас к убедительным выводам.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключении статьи хотим привести примеры эссе, написанные студентами и включенные в международный сборник, посвящённый 95-летию со дня рождения Чингиз Айтматова. Этот сборник был выпущен с участием Наманганского госуниверситета, Наманганского госпединститута, Международного негосударственного высшего образовательного учреждения UBS (Узбекистан, Наманган). Наманганского государственного института иностранных языков при участии Наманганского областного Киргизского национально-культурного центра и называется “Про любовь, память и будущее”.

Динора Махмудова, студентка 4 курса факультета филологии
Наманганского государственного университета

НЕ «ОСУЖДАЮЩЕ» И НЕ «ОДОБРЯЮЩЕ»

(Размышления о Джамиле и Асель)

Чингиз Айтматов писатель, который показал в своём творчестве глубокое понимание человеческой души, его произведения отличаются

мудрыми, философскими мыслями. Он изображает человеческие чувства в связи с природой, которая прекрасна во всех проявлениях; в природе всегда есть равновесие. Мы всегда можем привести доказательства этого баланса: если осенью мало дождей, эти осадки выпадут или в виде снега зимой, или будет дождлива весна; если урожай инжира не богат, то богат урожай яблок и т.п. Главных героев Ч. Айтматова отличает крепкая связь с окружающим миром, с природой, с вселенной. Здесь уместны строки из стихотворения «Природа» Анны Бондарук. ...Человек, оторванный от природы, всё равно, что ребёнок, лишённый материнской груди. Человек только тогда живёт в мире с самим собой, когда он в мире со всей природой.

Ч.Айтматова можно поставить в один ряд с таким великим русским писателем Львом Толстым. Творчество Л.Толстого отличается глубоким психологизмом, умением понять душевный мир человека. В эпопее «Война и мир» Л.Толстого есть любимые его герои. Они стоят перед выбором, который предоставляет им судьба, они могут совершать ошибки, но после они осознают их. Не все они для читателя положительные герои - Наташа Ростова, Андрей Болконский, Мария Болконская - это герои, которые не перестают самосовершенствоваться, стремятся к правде и справедливости, к душевному равновесию....[9]

Жумагуль БАБАЕВА,

студентка 1 курса факультета русской
филологии Ошского государственного университета
(Кыргызстан).

И в конце мы хотим закончить статью словами великого писателя:

“ А ведь ещё перед каждым человеком стоит неизбывная задача – быть человеком, сегодня, завтра, всегда.”

Ч.Айтматов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Мамасолы Апышев. “Феномен двуязычия: Чингиз Айтматов и Мар Байджиев (билингвизм в художественном творчестве)”

(http://literatura.kg/uploads/mamasaly_apyshhev.pdf) [Mamasaly Apyshhev. "The phenomenon of bilingualism: Chingiz Aitmatov and Mar Baijiev (bilingualism in artistic creativity)" (http://literatura.kg/uploads/mamasaly_apyshhev.pdf)]

2. Ильмира Гафиятуллина. "Можно отнять землю, богатство, но кто придумал покушаться на память человека?! – жизнь и творчество Чингиз Айтматов" Россия–Исламский мир.03.03.2019 <https://russia-islworld.ru/cingiz-ajtmatov/> [Ilmira Gafiyatullina. "You can take away land and wealth, but who came up with the idea to encroach on a person's memory?! – the life and work of Chingiz Aitmatov" Russia–The Islamic World.03.03.2019 <https://russia-islworld.ru/cingiz-ajtmatov/>]

3. Эссе // Большая энциклопедия : [в 30 т.] / гл. ред. А. М. Прохоров. — 3-е изд. — М., 1978 [Essay // Big Encyclopedia : [in 30 volumes] / chief editor A.M. Prokhorov. — 3rd ed.— Moscow, 1978.].

4. ↑ Культура русской речи. // Энциклопедический словарь-справочник. 3-е издание, стереотипное / Л. Ю. Иванов, А. П. Сковородников, Е. Н. Ширяев и др.. — Москва: Флинта, 2011. — С. 786. — Р. 840. — ISBN 978-5-89349-389-4. Архивировано 9 декабря 2018 года [The culture of Russian speech. // Encyclopedic reference Dictionary. 3rd edition, stereotypical / L. Y. Ivanov, A. P. Skovorodnikov, E. N. Shiryayev et al.. — Moscow: Flinta, 2011. — p. 786. — P. 840. — ISBN 978-5-89349-389-4. Archived on December 9, 2018.].

5. Матыцына Виктория. Творчество Чингиза Айтматова . Ростов-на-Дону 1999 г.(<https://kitaphana.kz/refrus/160-literatura/2141-tvorchestvo-chingiza-aytmatova.html>) [Victoria Matcha. The work of Chingiz Aitmatov . Rostov-on-Don 1999(<https://kitaphana.kz/refrus/160-literatura/2141-tvorchestvo-chingiza-aytmatova.html>)]

6. Токтасунова Гулчехра Раимбердиевна. Четыре вида написание эссе для студентов. Научно- методический журнал «Вестник ОшГПУ имени А. Мырсабекова». 2024 г. №1 (2) (https://www.researchgate.net/publication/381556816_CETYRE_VIDA_NAPISANIA_ESSE_DLA_STUDENTOV) [Toktasunova Gulchehra Raimberdievna. There are four types of writing essays for students. Scientific and methodological journal "Bulletin of the OSHGPU named after A. Myrsabekov". 2024 No. 1 (2) (https://www.researchgate.net/publication/381556816_CETYRE_VIDA_NAPISANIA_ESSE_DLA_STUDENTOV)]

7. Дедина Маргарита Сергеевна. Айтматов Чингиз Торекулович. Опубликовано 30 августа 2023 г. (<https://bigenc.ru/c/aitmatov-chingiz-torekulovich-02e855>) [Dedina Margarita Sergeevna. Aitmatov Chingiz Torekulovich. Published on August 30, 2023 (<https://bigenc.ru/c/aitmatov-chingiz-torekulovich-02e855>)]

8. Динора Махмудова, НЕ «ОСУЖДАЮЩЕ» И НЕ «ОДОБРЯЮЩЕ»(Размышления о Джамиле и Асель) студентка 4 курса факультет филологии НамГУ международный сборник "Про любовь, память и будущее". Научное художественное изд 30.01.2024.Наманган [Dinora Makhmudova, NEITHER "CONDEMNINGLY" NOR "APPROVINGLY" (Reflections on Jamila and Assel) 4th year student, Faculty of Philology,

NamSu International Collection "About love, memory and the future." Scientific art edition 30.01.2024. Namangan]

9. К.Носиров Вступительная заметка от составителя. Международный сборник "Про любовь, память и будущее". Научное художественное изд 30.01.2024. Наманган [K.Nosirov Introductory note from the compiler. International collection "About love, memory and the future." Scientific art edition 30.01.2024. Namangan]

УДК: 378.147

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ ОБНОВЛЕНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ СТАНДАРТОВ

Назаров Абдугаффор Абдужаббарович

доктор географических наук НамГУ

Абдуллаева Гульшана Шухратовна,

преподаватель кафедры русского языка и литературы НамГУ

Аннотация: В статье рассматриваются современные тенденции и особенности профессиональной подготовки будущих учителей начального образования в контексте реформирования системы образования Республики Узбекистан. Подчёркивается значимость формирования у будущих педагогов не только предметных знаний, но и методических, коммуникативных, цифровых и исследовательских компетенций. Анализируются современные научные подходы к подготовке специалистов в педагогических вузах, включая использование интерактивных технологий, практико-ориентированного обучения и интеграции теории с педагогической практикой.

Ключевые слова: профессиональная подготовка, будущие учителя, начальное образование, педагогическая практика, компетентностный подход, образовательные стандарты, педагогические вузы.

FEATURES OF TRAINING FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS IN THE CONTEXT OF MODERN EDUCATIONAL REFORMS

Abdugaffor Abdujabbarovich Nazarov

Doctor of Geographical Sciences, Namangan State University

Abdullaeva Gulshana Shuhratovna

*Lecturer, Department of Russian Language and Literature,
Namangan State University*

Abstract. The article examines the key aspects of professional training of future primary school teachers in the context of modernization of the educational system of the Republic of Uzbekistan. Modern approaches to the development of professional competencies, including methodological, communicative, and research components, are analyzed. Special attention is given to the influence of educational reforms and regulatory documents (the Law of the Republic of Uzbekistan "On Education", 2020; the National Strategy for Education Development) on the process of teacher training. The findings emphasize the need for integrating innovative teaching technologies and fostering critical thinking among future teachers to ensure effective implementation of the requirements of the modern school.

Keywords: professional training, future teachers, primary education, pedagogical competencies, educational reforms, innovative technologies, critical thinking.

BOSHLANG'ICH TA'LIM BO'YICHA BO'LAJAK O'QITUVCHILARNI KASBIY TAYYORLASH JARAYONINING O'ZIGA XOS JIHATLARI

Nazarov Abdugaffor Abdujabbarovich

Geografiya fanlari doktori, NamDU

Abdullaeva Gulshana Shuhratovna

NamDU Rus tili va adabiyoti kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada boshlang'ich ta'lim bo'yicha bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy tayyorlashning o'ziga xos xususiyatlari yoritilgan. Mualliflar zamonaviy pedagogika fanida mavjud ilmiy yondashuvlar, shuningdek, O'zbekiston Respublikasining ta'lim sohasidagi me'yoriy-huquqiy hujjatlar asosida tahlil olib borgan. O'qituvchilarni tayyorlash jarayonida nazariya va amaliyotning uyg'unlashuvi, kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish, kreativ va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish masalalari muhokama qilingan.

Kalit so'zlar: boshlang'ich ta'lim, kasbiy tayyorlash, pedagogik texnologiyalar, tanqidiy fikrlash, innovatsion yondashuvlar, o'qituvchi kompetensiyalari

ВВЕДЕНИЕ

Современная система образования Республики Узбекистан переживает этап масштабной модернизации, направленной на повышение качества обучения, внедрение инновационных технологий и усиление практической направленности образовательного процесса. В условиях глобализации и информационного общества особое значение приобретает подготовка педагогов нового типа, которые не только владеют фундаментальными знаниями, но и способны формировать у учащихся навыки критического мышления, креативности, самостоятельного принятия решений и коммуникативной культуры.

Учитель начальных классов занимает в этом процессе особое место, поскольку именно в младшем школьном возрасте закладываются основы познавательной активности, учебной самостоятельности и социальной адаптации ребёнка. На данном этапе школьники осваивают не только базовые предметные знания, но и универсальные учебные действия, которые становятся фундаментом для их дальнейшего образования и успешного развития личности. Поэтому качество профессиональной подготовки будущих учителей начальных классов напрямую определяет эффективность всей образовательной системы.

Подготовка будущих учителей начальных классов — один из ключевых приоритетов современной педагогики. Именно учитель начальной школы закладывает основы мировоззрения, мышления, нравственных и коммуникативных качеств ребёнка.

В условиях обновления государственных образовательных стандартов от педагога требуется не только знание предметов, но и умение проектировать образовательную среду, использовать интерактивные и цифровые технологии, развивать креативность и эмоциональный интеллект учеников.

В соответствии с Законом Республики Узбекистан «Об образовании» (2020 г.) и «Стратегией развития системы народного образования до 2030 года», основными приоритетами подготовки педагогических кадров являются: формирование профессиональной компетентности, развитие исследовательских умений, владение инновационными методиками обучения, использование цифровых образовательных технологий и постоянное совершенствование педагогического мастерства. Это требует пересмотра содержания образовательных программ, обновления методик преподавания и усиления практической подготовки будущих педагогов.

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ И МЕТОДОВ

Проблема профессиональной подготовки педагогов рассматривается в работах современных исследователей. Так, А. В. Хуторской (2017) подчёркивает значимость компетентностного подхода, позволяющего сочетать теоретические знания с практическими навыками. Исследования Н. С. Подымовой (2019) и И. В. Чирковой (2021) демонстрируют эффективность использования практико-ориентированных технологий в вузах, обеспечивающих готовность студентов к решению реальных профессиональных задач.

По мнению О. А. Княzewой (2020) и Л. В. Романовой (2021), будущее педагогическое образование должно опираться на цифровизацию учебного процесса, использование онлайн-курсов, интерактивных платформ и средств дистанционного взаимодействия.

В качестве методов исследования в статье использованы: анализ педагогической и методической литературы, сравнительно-сопоставительный метод, обобщение современного опыта подготовки педагогов в вузах.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Современная система педагогического образования в Узбекистане претерпевает глубокие изменения, направленные на формирование педагога нового типа — компетентного, креативного, исследовательски мыслящего и владеющего цифровыми технологиями. Рассмотрим ключевые направления модернизации профессиональной подготовки будущих учителей начальных классов.

1. Компетентностная направленность подготовки

Обновлённые Государственные образовательные стандарты высшего образования ориентируют вузы на формирование у студентов системы универсальных и профессиональных компетенций, обеспечивающих готовность к самостоятельной педагогической деятельности.

Основные компетенции включают:

Методическую — умение проектировать и проводить уроки с учётом возрастных особенностей младших школьников;

Коммуникативную — способность эффективно взаимодействовать с детьми, родителями, коллегами;

Цифровую — использование ИКТ для организации учебного процесса, мониторинга и обратной связи;

Исследовательскую — готовность анализировать и совершенствовать собственную педагогическую практику.

2. Практико-ориентированность обучения

Современная подготовка педагога невозможна без прочной связи теории с практикой. Главной тенденцией становится введение педагогической практики с первых курсов обучения, что позволяет студентам уже на раннем этапе профессионализации понять специфику работы учителя.

Формы практико-ориентированной подготовки:

-учебная и производственная практика в школах;

- микропреподавание (мини-уроки перед группой студентов);
- исследовательская деятельность по проблемам начального образования.

3. Инновационные технологии обучения

Переход к инновационной педагогике требует от вуза обновления форм и методов обучения студентов. Традиционные лекции заменяются интерактивными занятиями, проектной и исследовательской деятельностью, где студент становится активным субъектом обучения.

Наиболее распространённые технологии:

Кейс-метод — разбор конкретных педагогических ситуаций и поиск решений;

Тренинги педагогического мастерства — развитие коммуникативных и эмоциональных навыков;

Педагогические мастерские — коллективное создание методических продуктов (игр, сценариев, проектов);

Технологии критического мышления — приёмы «Кластер», «Синквейн», «Верно–неверно», «Инсерт».

4. Цифровизация педагогического образования

Цифровая трансформация образования — одно из ключевых направлений развития системы подготовки учителей. Современный педагог должен уметь использовать информационно-коммуникационные технологии не только как инструмент, но и как средство педагогического взаимодействия.

Элементы цифровой подготовки:

освоение образовательных платформ (Google Classroom, Moodle, Microsoft Teams);

работа с электронными библиотеками и базами данных (ZiyoNet, Springer, EBSCO);

В соответствии с обновлёнными стандартами, студенты должны владеть четырьмя языками профессиональной коммуникации: родным, государственным, иностранным и цифровым. Это отражает требования глобализирующегося образовательного пространства.

Современный этап профессионального педагогического образования характеризуется переходом от традиционной модели передачи знаний к системе развития личности и профессиональной самореализации.

Вместо линейной схемы «знание — навык — применение» формируется модель:

«знание — понимание — проектирование — исследование — творчество».

Современный педагог начальных классов должен быть не только исполнителем учебных программ, но и автором образовательного процесса, способным проектировать, анализировать и обновлять педагогическую практику.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Анализ современной практики подготовки будущих учителей начального образования показал, что система педагогического образования переживает глубокую трансформацию, обусловленную обновлением Государственных образовательных стандартов и стратегическим курсом Республики Узбекистан на повышение качества образования.

Современная модель профессиональной подготовки учителя начальных классов переходит от традиционной парадигмы передачи знаний к компетентностно- и практико-ориентированной модели, в центре которой — личность будущего педагога как активного субъекта профессионального и личностного развития.

В заключении мы пришли к выводу, что современная подготовка будущего учителя начальных классов должна носить интегративный и личностно-развивающий характер, соединяя в себе теоретическую подготовку, практическую деятельность, исследовательскую работу и духовно-нравственное воспитание.

Особое значение приобретает формирование у студентов рефлексивной, исследовательской и креативной позиции, которая обеспечивает их профессиональную устойчивость, готовность к инновационной деятельности и постоянному самообразованию. Учитель нового поколения должен не только владеть современными педагогическими технологиями, но и уметь создавать

развивающую образовательную среду, способствующую раскрытию потенциала каждого ребёнка.

Таким образом, профессиональная подготовка будущих учителей начального образования в условиях обновления образовательных стандартов должна рассматриваться как многоуровневый, динамичный и непрерывный процесс, направленный на формирование педагогов нового типа — гуманистически ориентированных, компетентных, творчески мыслящих грамотных специалистов, способных эффективно реализовывать задачи современного образования.

Реализация указанных подходов обеспечит повышение качества подготовки педагогических кадров, укрепление авторитета профессии учителя и развитие начального образования как фундамента всей системы непрерывного обучения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Закон Республики Узбекистан «Об образовании» от 23 сентября 2020 года № ЗРУ-637. [Law of the Republic of Uzbekistan "On Education" dated September 23, 2020, No. ZRU-637.]
2. Абдуллаева Н.И. Современные подходы к подготовке будущих педагогов начальных классов // *Ilm-fan va ta'lim*. – 2022. – №6. – С. 42–46. [Abdullaeva N.I. Modern approaches to the training of future primary school teachers // *Ilm-fan va ta'lim*. – 2022. – No. 6. – pp. 42–46.]
3. Подымова Н.С. Подготовка педагогов в условиях реализации ФГОС: современные подходы. — СПб.: Лань, 2019. [Podymova N.S. Teacher training in the context of the implementation of Federal State Educational Standards: modern approaches. — St. Petersburg: Lan, 2019.]
4. Чиркова И.В. Педагогическая практика в вузе: новые формы и технологии. — М.: Академический проект, 2021. [Chirkova I.V. Pedagogical practice in higher education institutions: new forms and technologies. — Moscow: Academic Project, 2021.]
5. Князева О.А. Цифровизация педагогического образования: вызовы и перспективы // *Педагогика и психология образования*. — 2020. — №3. [Knyazeva O.A. Digitalization of teacher education: challenges and prospects // *Pedagogy and Psychology of Education*. — 2020. — No. 3.]
6. Раҳимова М.А. Организация развивающего обучения в начальной школе: подготовка и реализация / М.А. Раҳимова // *Pedagogik ta'lim*. – 2023. – №3. – С. 88–91. [Rakhimova M.A. Organization of developmental learning in primary school: preparation and implementation / M.A. Rakhimova // *Pedagogik ta'lim*. – 2023. – No. 3. – pp. 88–91.]
7. Ходжаева З.Х. Профессионально-методическая готовность будущего учителя к развивающему обучению / З.Х. Ходжаева // *Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar*. – 2022. – Т.3, №2. – С. 102–106. [Khodzhaeva Z.Kh. Professional and methodological readiness of future

teachers for developmental learning / Z.Kh. Khodzhaeva // Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar. – 2022. – Vol. 3, No. 2. – pp. 102–106.]

8. Тожибоев Ж.Т. Педагогические технологии в подготовке будущих учителей начальных классов / Ж.Т. Тожибоев // Халқ таълими. – 2023. – №4. – С. 51–55. [Tojiboev Zh.T. Pedagogical technologies in the training of future primary school teachers / Zh.T. Tojiboev // Xalq ta'limi. – 2023. – No. 4. – pp. 51–55.]

INNOVATSION YONDASHUV ASOSIDA TALABALARNING MUHANDIS-KONSTRUKTORLIK KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING DIDAKTIK ASOSLARI

Hamraqulov Yorqin Murtazaqulovich

Jizzax politexnika instituti assistenti

e-mail: hamraqulovyorqin479@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada texnika oliy ta'lim muassasalarida talabalarning muhandis–konstruktorlik kompetentligini innovatsion yondashuv asosida rivojlantirishning didaktik asoslari yoritilgan. Raqamli transformatsiya sharoitida muhandislik ta'limini modernizatsiya qilish, loyiha asosida o'qitish, interfaol metodlar, CAD/CAM/CAE texnologiyalaridan foydalanish orqali talabalarda texnik tafakkur, ijodkorlik va kasbiy mas'uliyatni shakllantirish masalalari tahlil qilingan. Tadqiqotda O'zbekiston ta'lim tizimida innovatsion-didaktik yondashuvning dolzarbligi, ilmiy yangiligi hamda amaliy ahamiyati asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: innovatsion yondashuv, muhandis–konstruktorlik kompetentligi, didaktik asoslar, raqamli ta'lim muhiti, loyiha asosida o'qitish, CAD/CAM/CAE, texnik tafakkur, kreativlik.

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ИНЖЕНЕРНО-КОНСТРУКТОРСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ НА ОСНОВЕ ИННОВАЦИОННОГО ПОДХОДА

Аннотация: В статье рассматриваются дидактические основы развития инженерно-конструкторской компетентности студентов технических вузов на основе инновационного подхода. В условиях цифровой трансформации анализируются вопросы модернизации инженерного образования, проектного обучения, использования интерактивных методов и цифровых технологий (CAD/CAM/CAE) для формирования у студентов технического мышления, креативности и профессиональной ответственности. В исследовании обоснована актуальность, научная новизна и практическая значимость инновационно-дидактического подхода в системе образования Узбекистана.

Ключевые слова: инновационный подход, инженерно-конструкторская компетентность, дидактические основы, цифровая образовательная среда, проектное обучение, CAD/CAM/CAE, техническое мышление, креативность.

DIDACTIC BASIS OF DEVELOPING STUDENTS' ENGINEERING AND DESIGN COMPETENCES BASED ON AN INNOVATIVE APPROACH

Abstract: This article discusses the didactic foundations for developing engineering and design competence of students in technical higher education institutions based on an innovative approach. In the context of digital transformation, it analyzes the modernization

of engineering education, project-based learning, interactive methods, and the integration of digital technologies (CAD/CAM/CAE) to foster students' technical thinking, creativity, and professional responsibility. The study highlights the relevance, scientific novelty, and practical significance of the innovative-didactic approach in Uzbekistan's education system.

Keywords: *innovative approach, engineering-design competence, didactic foundations, digital learning environment, project-based learning, CAD/CAM/CAE, technical thinking, creativity.*

KIRISH

Hozirgi davrda ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, raqamli transformatsiya sharoitida zamonaviy mutaxassislarni tayyorlash dolzarb masalaga aylangan. Ayniqsa, texnika oliy ta'lim muassasalarida o'qiyotgan talabalar uchun muhandislik va konstruktorlik faoliyatiga tayyorlash jarayoni zamonaviy yondashuvlarni talab etmoqda. Chunki muhandis-konstruktorlik faoliyati faqat texnik bilimlar majmui emas, balki ijodkorlik, tizimli fikrlash, muammoli vaziyatlarni hal etish, hamkorlikda ishlash, yangi texnologiyalarni amaliyotga tatbiq eta olish qobiliyatlarini ham o'z ichiga oladi.

So'nggi yillarda innovatsion yondashuv asosida ta'lim jarayonini tashkil etish masalasi butun dunyoda ta'lim islohotlarining markazida turibdi. Innovatsion yondashuv deganda nafaqat yangi texnologiyalarni qo'llash, balki o'qitish metodlari, didaktik tamoyillar va o'quv faoliyatining mazmunini yangicha tashkil etish tushuniladi. Ushbu yondashuvda talaba passiv bilim oluvchi emas, balki o'z ta'lim faoliyatining faol sub'ekti sifatida qaraladi. Shuning uchun ham innovatsion ta'lim muhitini yaratish, o'quv jarayonini loyiha va konstruktorlik faoliyati asosida tashkil etish bugungi kun ta'lim siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylangan.

METODOLOGIYA

Muhandis-konstruktorlik kompetentligini rivojlantirish jarayoni o'z mohiyatiga ko'ra kompleks, tizimli va bosqichma-bosqich amalga oshiriladigan pedagogik jarayon hisoblanadi. Bunda didaktik asoslar — ya'ni maqsad, mazmun, shakl, metod va vositalarning uyg'unligi muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, innovatsion ta'lim texnologiyalari, raqamli muhit, loyiha asosida o'qitish, muammoli ta'lim, interfaol metodlar bu jarayonni samarali amalga oshirishga yordam beradi.

Bugungi kunda texnika ta'limi tizimi oldida turgan asosiy vazifalardan biri – talabalarni kelajakda muhandislik-konstruktorlik faoliyatiga tayyorlash, ularni mustaqil fikrlaydigan, tahliliy, texnik va kreativ yondashuvga ega mutaxassislar sifatida shakllantirishdir. Bu esa ta'lim jarayonida didaktik asoslarni qayta ko'rib chiqishni, o'qituvchi va talaba o'rtasidagi o'zaro hamkorlikni yangicha mazmunda tashkil etishni talab qiladi.

Innovatsion yondashuvning joriy etilishi natijasida o'quv jarayonida quyidagi o'zgarishlar kuzatilmoqda:

- ta'lim jarayoni talaba shaxsini rivojlantirishga yo'naltirilmoqda;
- konstruktorlik faoliyatiga oid real muammolar o'quv topshiriqlariga aylantirilmoqda;
- raqamli texnologiyalar (CAD/CAM/CAE, 3D-modellashtirish, simulyatsiyalar) o'qitish vositalariga aylanmoqda;
- o'qituvchi murabbiy va yo'naltiruvchi rolini bajaradi;
- ta'lim jarayoni individual va guruhli o'rganishga yo'naltirilmoqda.

Talabalarda muhandis-konstruktorlik kompetentligini shakllantirishning innovatsion-didaktik yondashuvi ularning texnik fikrlash madaniyatini, ijodkorligini, mas'uliyatini, hamkorlikda ishlash va o'zini o'zi boshqarish qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bunday yondashuvning natijasi sifatida, kelgusida ishlab chiqarish sohasida raqobatbardosh, texnologik tafakkurga ega, ijodiy va innovatsion g'oyalarni amaliyotga tatbiq eta oladigan muhandis-konstruktor kadrlar tayyorlanadi.

Shu bois, "Innovatsion yondashuv asosida talabalarning muhandis-konstruktorlik kompetentligini rivojlantirishning didaktik asoslari" mavzusidagi tadqiqot o'z dolzarbligi, ilmiy yangiligi va amaliy ahamiyati bilan ajralib turadi. Ushbu tadqiqotda muhandislik ta'limi jarayonini takomillashtirish, o'quv faoliyatida innovatsion texnologiyalarni joriy etish, talabalarning ijodiy va texnologik fikrlash salohiyatini rivojlantirish bo'yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqish maqsad qilib qo'yiladi.

O'zbekiston ta'lim tizimida muhandislik sohasida o'qitish jarayoniga innovatsion yondashuvni joriy etish, ayniqsa, talabalarni muhandis-konstruktorlik

faoliyatiga tayyorlash jarayonida kompetensiyaga asoslangan metodologiyalarni qo'llash so'nggi yillarda dolzarb ilmiy yo'nalishlardan biriga aylandi.

B.K. Qurbonova va J.B. Agzamov (2022) o'z tadqiqotlarida bo'lajak muhandislarning muhandis-konstruktorlik kompetentligiga qo'yiladigan malaka talablarini tahlil qilib, ushbu kompetentlikning tarkibiy qismlarini — texnik bilim, amaliy ko'nikma, kreativ fikrlash, hamkorlikda ishlash va raqamli texnologiyalarni qo'llash malakasini — alohida ajratib ko'rsatadilar. Ularning fikricha, bu komponentlarning uyg'un rivojlanishi muhandislik ta'limi samaradorligini oshiradi [2].

X.A. Turayev (2021) esa talabalarni loyihalash–konstruktorlik kompetentligini rivojlantirishga ta'sir etuvchi omillarni chuqur tahlil qilib, o'quv jarayonida loyihaviy topshiriqlar, muammoli o'qitish va interfaol metodlarning uyg'unlashuvi muhimligini ta'kidlaydi. Muallifning fikricha, faoliyatga asoslangan yondashuv talabalarda texnik tafakkur va konstruktorlik ijodkorligini rivojlantiradi [3].

S.N. Abdirahmanov (2022) o'z maqolasida konstruktorlik kompetentligini rivojlantirishda klasterli tajriba usulining samaradorligini o'rganib chiqadi. U klaster asosida tashkil etilgan o'quv loyihalari talabalarda kasbiy mas'uliyat, jamoaviy fikrlash va ishlab chiqarish jarayonlariga yaqinlashtirilgan amaliy malakalarni rivojlantirishini asoslab beradi [4].

Uzokov Sherzod Xamidovich (2023) tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda bo'lajak muhandislarni loyihaviy-konstruktorlik faoliyatiga tayyorlashning nazariy-pedagogik asoslari yoritilgan. U kompetensiyaga asoslangan ta'lim modelini ishlab chiqib, talabalar faoliyatini real ishlab chiqarish muammolarini hal etishga yo'naltirish zarurligini ta'kidlaydi [5].

A.A. Xazratqulov (2022) esa CAD tizimlari asosida loyihalash jarayonida talabalar konstruktorlik kompetentligini rivojlantirish uchun dasturiy-metodik ta'minot ishlab chiqqan. U raqamli texnologiyalarni o'qitish jarayoniga chuqur integratsiyalash orqali talabalarning texnik tafakkurini shakllantirishda didaktik mexanizmlar ishlab chiqish zarurligini qayd etgan [6].

D.Z. Xidirova (2023) o'z ishlarida texnika oliy ta'lim muassasalari talabalarida loyihalash kompetentligini rivojlantirish modelini ishlab chiqib, bunda raqamli ta'lim muhiti, interfaol metodlar va reflektiv o'qitish usullarining uyg'unligi muhim omil ekanini ilmiy asoslab bergan [7].

N. Atabayeva (2022) "Raqamli ta'lim muhiti va kompetensiyani rivojlantirish" mavzusida olib borgan tadqiqotida innovatsion platformalar va virtual muhitlar talabalarning konstruktorlik kompetentligini rivojlantirishdagi axborot–raqamli omil sifatida xizmat qilishini ko'rsatadi. Uning fikricha, raqamli vositalar o'quv faoliyatini shaxsga yo'naltirish imkonini beradi [8].

R. Ismoilov (2023) raqamli ta'lim muhiti, "Learning Management System (LMS)" tizimlari va simulyatsion dasturlarning ta'lim samaradorligiga ta'sirini tahlil qilib, ularni konstruktorlik loyihalarida qo'llash talabalarning amaliy kompetentligini oshiradi, degan xulosaga keladi [9].

F. Tadjiyeva (2023) "Muhandislik grafikasi ta'limida raqamli transformatsiya" mavzusida olib borgan tadqiqotida 3D-modellashtirish, virtual laboratoriyalar va CAD dasturlari yordamida konstruktorlik topshiriqlarini bajarish talabalarning fazoviy tafakkurini rivojlantiradi va ularning dizayn jarayoniga bo'lgan qiziqishini oshiradi, deb ta'kidlaydi [10].

Shuningdek, "O'zbekistonda professional ta'lim" jurnalida (2021–2024 yillar) muntazam e'lon qilinayotgan maqolalarda muhandislik ta'limida innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish, loyiha asosida o'qitish (Project-Based Learning) va kompetensiyaga asoslangan baholash tizimini shakllantirish masalalari keng yoritilgan. Ushbu maqolalarda o'qituvchi faoliyatining innovatsion yo'nalishda tashkil etilishi, talabalarning mustaqil izlanishlarini rag'batlantirish va refleksiv o'qitishning didaktik mexanizmlari tahlil etilgan.

Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida "Oliy ta'lim tizimini rivojlantirishning strategik maqsadlari sifatida: oliy ta'lim bilan qamrov darajasini oshirish, xalqaro standartlar asosida yuqori malakali, kreativ va tizimli fikrlaydigan, mustaqil qaror qabul qila oladigan kadrlar tayyorlash, ularning intellektual qobiliyatlarini namoyon etishi va ma'naviy barkamol shaxs sifatida shakllanishi uchun zarur shart-sharoit yaratish" kabi muhim vazifalar belgilangan

[1]. Bu esa oliy ta'lim muassasalari oldiga bo'lajak mutaxassislarning muhandis-konstruktorlik kompetentligini rivojlantirish, bu borada pedagogik tadqiqotlarni olib borish kabi vazifalarni yuklaydi.

Fan, texnika va texnologiyalar taraqqiyotining bugungi darajasi bilan bo'lajak muxandislarning kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish jarayoni orasidagi mavjud nomuvofiqlikni bartaraf etish zarurati oliy ta'lim tizimida zamonaviy o'quv didaktik vositalarining yetarli joriy etilmaganligi sababli yanada yuqori dolzarblik kasb etmoqda.

Hozirgi vaqtda pedagogik faoliyat bilan bog'liq jarayonlarga o'quv didaktik vositalarni qo'llashga tobora ko'proq e'tibor berilmoqda. Zamonaviy o'quv didaktik vositalar sifatida hozirgi kundagi zamonaviy elektron ta'lim vositalarini aytishimiz mumkin. Zamonaviy elektron ta'lim turli mamlakatlarda ta'lim faoliyatining turli jihatlariga tobora ko'proq kirib bormoqda. Ushbu tendensiya shundan iboratki, har bir zamonaviy rivojlangan davlat o'qitishda elektron ta'limning ulushini maksimal darajada oshirishga e'tibor beradi.

NATIJA VA MUHOKAMA

Elektron ta'lim vositalarini joriy etish va takomillashtirish eng muhim psixologik va pedagogik omillarni oldindan belgilab beradigan keng istiqbol darajasini aks ettiradi.

Oliy ta'lim o'quv jarayonida talabaning dars jarayonidagi faoliyatini ta'minlash professor-o'qituvchidan mas'uliyat talab qiladi. Professor-o'qituvchilar o'quv jarayonida dars loyihasini maqsadga muvofiq tashkil etishi va ko'zlangan natijaga erishishi uchun izlanishi, yangi g'oyalar bilan darsga kirishi, har bir darsni yangi bir asardek tashkil etishi hozirgi kun talablaridan biri hisoblanadi.

O'quv didaktik vositalarni ta'lim jarayoniga joriy etish va rivojlantirish shaxsni har tomonlama rivojlantirish uchun AKT salohiyatidan foydalanish yondashuvlarini ishlab chiqishni dolzarblashtiradi. Ushbu jarayon talabaning faolligi va reaktivligini oshiradi; muqobil fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi, ham o'quv, ham amaliy vazifalarning yechimini topish strategiyasini ishlab chiqish ko'nikmalarini shakllantiradi; o'rganilayotgan obyektlarni, hodisalarni,

jarayonlarni va ular o'rtasidagi munosabatlarni modellashtirish asosida qabul qilingan qarorlarni amalga oshirish natijalarini bashorat qilishga imkon beradi.

Talabalarining muhandis–konstruktorlik kompetentligini rivojlantirish bugungi kundagi texnologik taraqqiyot, ishlab chiqarish jarayonlarining murakkablashuvi, muhandislik sohasida kreativ va tanqidiy fikrleydigan mutaxassislarga bo'lgan talab bilan bevosita bog'liqdir. Bu kompetentlikni shakllantirishda innovatsion yondashuv muhim o'rin tutadi. Bunday yondashuv asosida ta'lim jarayoni maqsadga yo'naltirilgan, faoliyatga asoslangan, raqamli vositalar bilan integratsiyalashgan va kompetensiyaga yo'naltirilgan didaktik asoslarga tayanadi.

Talabalarining muhandis-konstruktorlik kompetentligini rivojlantirishning didaktik asoslarining mazmuni quyidagilarni o'z ichiga oladi.

1-rasm. Talabalarining muhandis-konstruktorlik kompetentligini rivojlantirishning didaktik asoslari

1. Maqsadga yo'naltirilganlik

Ta'lim jarayoni aniq pedagogik maqsadlarga tayanmog'i lozim. Muhandis–konstruktorlik kompetentligini shakllantirishda asosiy maqsad – talabaning real muhandislik muammolarini hal qila oladigan, loyihalash, tahlil qilish, texnologik fikrlashga ega bo'lgan mutaxassis sifatida shakllanishidir. Har bir fan, dars yoki topshiriq ushbu kompetensiyalarni rivojlantirishga xizmat qilishi kerak.

2. Faoliyatga asoslangan o'qitish

Innovatsion yondashuvda talaba bilimni tayyor shaklda olmaydi, balki uni amaliy faoliyat jarayonida o'zlashtiradi va yaratadi. Bu esa muammoli o'qitish, loyiha asosida o'qitish, dizayn fikrlash, eksperimentga asoslangan yondashuv kabi metodlarni qo'llashni taqozo etadi. Talaba konstruktiv faoliyat orqali o'zlashtirgan bilim doimiy va barqaror bo'ladi.

3. Bosqichlilik va ketma-ketlik

Didaktik yondashuvlar muhandislik kompetentligini bosqichma-bosqich shakllantirishni nazarda tutadi: diagnostik tayyorgarlik, asosiy bilimlarni o'zlashtirish, mustaqil loyiha faoliyati, muammoli topshiriqlarni hal qilish va yakuniy baholash bosqichlari orqali kompetentlik izchil rivojlanadi.

4. Raqamli texnologiyalarni qo'llash

Zamonaviy muhandislik ta'limida raqamli vositalar (AutoCAD, SolidWorks, Ansys, MATLAB, 3D modellashtirish, VR/AR) didaktik jarayonning ajralmas qismidir. Ular bilimni interaktiv, vizual va real amaliyotga yaqin holda o'zlashtirishga xizmat qiladi. Raqamli texnologiyalar yordamida abstrakt bilim konkret shaklga ega bo'ladi.

5. Fanlararo integratsiya

Muhandis–konstruktorlik kompetentligini shakllantirishda texnologiya, matematika, fizika, informatika, chizmachilik fanlari o'zaro uyg'un holda o'rgatilishi muhim. STEAM yondashuvi asosida fanlararo bog'liqlikni didaktik asos sifatida joriy etish, kompleks muammolarni hal qilishda talabaning fikrlash doirasini kengaytiradi.

6. Kreativlik va tanqidiy fikrlashni qo'llab-quvvatlash

Didaktik jarayon talabaning ijodiy salohiyatini ochish, yangi texnik g'oyalar taklif qilishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Talabaning konstruktor sifatida taklif

qilgan har bir echimi baholanishi, takomillashtirilishi va real hayotga tatbiq etilishi kerak. Buning uchun dizayn fikrlash, startap modellar, texnik loyihalar asosiy o'rinni egallaydi.

7. Mustaqillik va refleksiya

Talaba o'z ta'lim faoliyatini mustaqil rejalashtirishi, o'z ustida ishlashi va natijalarni baholashi kerak. Didaktik jihatdan bu self-assessment, e-portfolio, mustaqil loyiha, ilmiy-tadqiqot ishlari orqali amalga oshiriladi. Refleksiya orqali talaba o'z ustida chuqur tahlil o'tkazadi, bu esa o'zini rivojlantirishga zamin yaratadi.

8. Kompetensiyaga asoslangan baholash

Innovatsion yondashuvda baholash natija emas, jarayonni ham o'z ichiga oladi. Talaba faqat testdan o'tish emas, balki amaliy topshiriqni bajarishi, loyiha yaratishi, uni himoya qilishi va e-portfolio asosida kompetensiyasini isbotlashi lozim. Bu esa baholash mezonlarini ko'p qirrali, faoliyatga yo'naltirilgan shaklga keltirishni taqozo etadi.

9. Shaxsiylashtirish

Har bir talaba individual qobiliyat, qiziqish va o'sish sur'atiga ega. Didaktik model bunga moslashgan bo'lishi kerak: moslashtirilgan topshiriqlar, o'z tempida o'qish, individual loyiha, murabbiylik va maslahat tizimi orqali bu shartlar ta'minlanadi.

Innovatsion yondashuv asosidagi ta'lim jarayonini samarali tashkil etish uchun mustahkam didaktik asoslar talab etiladi. Ular maqsadga yo'naltirilganlik, faoliyatga asoslanganlik, raqamli texnologiyalarga tayanish, fanlararo integratsiya, kreativlikni rag'batlantirish, refleksiya, bosqichlilik va shaxsiylashtirish tamoyillariga asoslanadi. Ushbu asoslar talabanning muhandis–konstruktor sifatida shakllanishiga, zamonaviy sanoatga tayyor, kompetent va innovatsion fikrlovchi mutaxassis bo'lib yetishishiga xizmat qiladi.

Hozirgi davrda texnika oliy ta'lim muassasalarida o'qitish jarayonini innovatsion yondashuv asosida tashkil etish — zamonaviy ta'limning eng dolzarb yo'nalishlaridan biridir. Talabalarning muhandis–konstruktorlik kompetentligini rivojlantirish nafaqat texnik bilimlarni egallash, balki ijodiy fikrlash, muammolarni tahlil qilish, raqamli texnologiyalar bilan ishlash, mustaqil qaror qabul qilish va

jamoada samarali faoliyat yuritish kabi 21-asr kompetensiyalarini shakllantirishni ham nazarda tutadi.

O'zbekiston olimlari olib borgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, muhandislik ta'limida innovatsion yondashuvni qo'llash orqali talabalarni amaliy faoliyatga tayyorlash darajasi sezilarli oshadi. Faoliyatga asoslangan ta'lim, loyiha asosida o'qitish (PBL), raqamli texnologiyalar (CAD/CAM/CAE, 3D-modellashtirish, simulyatsiyalar), fanlararo integratsiya va reflektiv o'qitish metodlari — konstruktorlik kompetentligini shakllantirishning asosiy didaktik yo'nalishlari sifatida o'zini oqlagan.

Didaktik asoslarning — maqsadga yo'naltirilganlik, bosqichlilik va ketma-ketlik, kreativlikni qo'llab-quvvatlash, shaxsiylashtirilgan ta'lim, mustaqil o'rganish va kompetensiyaga asoslangan baholash — uyg'un qo'llanishi talabalarning kasbiy tayyorgarlik darajasini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Raqamli texnologiyalarni o'quv jarayoniga chuqur integratsiya qilish esa ularning konstruktorlik tafakkuri va amaliy loyihalash qobiliyatlarini real ishlab chiqarish muhitiga yaqinlashtiradi.

Bundan tashqari, fanlararo integratsiya va innovatsion muhitda ishlash talabalarda tizimli fikrlashni rivojlantirib, ularni kompleks muammolarni hal eta oladigan, zamonaviy texnologiyalarni ijodiy qo'llay oladigan muhandislarga aylantiradi.

XULOSA

Shunday qilib, innovatsion yondashuv asosida muhandis–konstruktorlik kompetentligini rivojlantirish ta'lim tizimining yangi bosqichiga o'tish, ya'ni "bilim berish"dan "kompetensiya shakllantirish" bosqichiga o'tishning amaliy ifodasidir. Bu yondashuv texnika sohasidagi ta'limni real ishlab chiqarish talablariga moslashtiradi, talabalarning kreativ va texnologik tafakkurini kengaytiradi hamda raqobatbardosh, innovatsion fikrlovchi kadrlarni tayyorlashga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi (2019 yil 8 oktyabr) PF-5847-sonli Farmoni, 1-ilova 9-bandi // <https://lex.uz/docs/4545884>.

2. Qurbonova B.K., Agzamov J.B. Bo'lajak muhandislarning muhandis–konstruktorlik kompetentligiga qo'yiladigan malaka talablari. – Toshkent: "Professional ta'lim", 2022. – №2. – B. 45–51.
3. Turayev X.A. Talabalarning loyihalash–konstruktorlik kompetentligini rivojlantirishga ta'sir etuvchi omillar. – "Texnik ta'lim va innovatsiya" jurnali. – 2021. – №4. – B. 32–38.
4. Abdirahmanov S.N. Konstruktorlik kompetentligini rivojlantirishda klasterli tajribaning o'rni va amaliy ahamiyati. – "Professional ta'lim" jurnali. – 2022. – №3. – B. 28–35.
5. Uzokov Sh.X. Bo'lajak muhandislarni loyihaviy–konstruktorlik faoliyatiga tayyorlashning nazariy-pedagogik asoslari. – Samarqand: SamDAQI ilmiy axboroti, 2023. – №1. – B. 55–62.
6. Xazratqulov A.A. CAD asosida loyihalash jarayonida talabalarning konstruktorlik kompetentligini rivojlantirishning dasturiy-metodik ta'minoti. – "Texnik fanlar ta'limi" ilmiy jurnali. – 2022. – №5. – B. 41–49.
7. Xidirova D.Z. Texnika oliy ta'lim muassasalari talabalarida loyihalash kompetentligini rivojlantirish modeli. – "O'zbekiston pedagogika fanlari jurnali". – 2023. – №1. – B. 60–67.
8. Atabayeva N. Raqamli ta'lim muhiti va kompetensiyani rivojlantirishning pedagogik asoslari. – "Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar" jurnali. – 2022. – №4. – B. 72–78.
9. Ismoilov R. Raqamli ta'lim muhiti va uning o'quv jarayonidagi didaktik ahamiyati. – "Pedagogik innovatsiyalar" ilmiy jurnali. – 2023. – №2. – B. 39–45.
10. Tadjiyeva F. Muhandislik grafikasi ta'limida raqamli transformatsiya: 3D-modellashtirish va CAD texnologiyalarining o'rni. – "Texnika va ta'lim" jurnali. – 2023. – №3. – B. 50–57.

УДК 372.437

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ И ТЕХНОЛОГИИ ФОРМИРОВАНИЯ ТВОРЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ НА УРОКАХ ЧИТАТЕЛЬСКОЙ ГРАМОТНОСТИ

Хусниддинов Х.Х.,

базовый докторант Наманганского государственного университета

E.mail: xumoyunhusniddinov397@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0001-1749-8146>

Аннотация. В статье рассматриваются педагогические методы и современные технологии, направленные на формирование и развитие творческого потенциала младших школьников в процессе формирования читательской грамотности. Акцентируется внимание на необходимости активизации познавательной и творческой деятельности учащихся, использовании интерактивных, исследовательских и проектных методов обучения. Раскрываются пути интеграции элементов критического и креативного мышления в учебный процесс, а также роль учителя в создании развивающей образовательной среды. Особое внимание уделяется практическим приёмам и упражнениям, способствующим формированию у школьников устойчивого интереса к чтению, развитию воображения, самостоятельности и коммуникативных навыков.

Ключевые слова: творческий потенциал, младшие школьники, читательская грамотность, педагогические технологии, методы обучения, творческое мышление, познавательная активность, проектная деятельность, интерактивные методы, инновационные подходы, креативность, литературное чтение, развитие личности, коммуникативные умения, образовательный процесс.

PEDAGOGICAL METHODS AND TECHNOLOGIES FOR DEVELOPING THE CREATIVE POTENTIAL OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS IN READING LITERACY LESSONS

Khusniddinov Kh.Kh.,

basic doctoral student Namangan State University

E.mail: xumoyunhusniddinov397@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0001-1749-8146>

Annotation. The article examines pedagogical methods and modern technologies aimed at forming and developing the creative potential of primary school students in the process of improving reading literacy. The focus is placed on the need to activate students' cognitive and creative activities, as well as on the use of interactive, research-based, and project methods of teaching. The article reveals ways of integrating elements of critical and creative thinking into the educational process and highlights the teacher's role in creating a developmental learning

environment. Special attention is given to practical techniques and exercises that help foster students' sustained interest in reading, develop imagination, independence, and communication skills.

Keywords: *creative potential, primary school students, reading literacy, pedagogical technologies, teaching methods, creative thinking, cognitive activity, project-based learning, interactive methods, innovative approaches, creativity, literary reading, personal development, communication skills, educational process.*

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING IJODIY SALOHIYATINI SHAKLLANTIRISHDA PEDAGOGIK METODLAR VA TEXNOLOGIYALAR (O'QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA)

Husniddinov X.H.

Namangan davlat universiteti tayanch doktoranti

E.mail: xumoyunhusniddinov397@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0001-1749-8146>

Annotatsiya: *Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining ijodiy salohiyatini shakllantirish va rivojlantirishga yo'naltirilgan pedagogik metodlar hamda zamonaviy texnologiyalar tahlil qilinadi. Unda o'quvchilarning bilish va ijodiy faoliyatini faollashtirish zaruriyati, interaktiv, tadqiqotga asoslangan va loyihaviy o'qitish metodlaridan foydalanishning ahamiyati ta'kidlanadi. Maqolada tanqidiy va ijodiy tafakkur elementlarini o'quv jarayoniga integratsiya qilish yo'llari, shuningdek, o'qituvchining rivojlantiruvchi ta'lim muhitini yaratishdagi roli yoritiladi. O'quvchilarda o'qishga barqaror qiziqishni shakllantirish, tasavvur, mustaqillik va kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirishga xizmat qiluvchi amaliy usullar va mashqlarga alohida e'tibor qaratiladi.*

Kalit so'zlar: *ijodiy salohiyat, boshlang'ich sinf o'quvchilari, o'qish savodxonligi, pedagogik texnologiyalar, o'qitish metodlari, ijodiy tafakkur, bilish faolligi, loyihaviy faoliyat, interaktiv metodlar, innovatsion yondashuvlar, kreativlik, badiiy o'qish, shaxsiy rivojlanish, kommunikativ ko'nikmalar, ta'lim jarayoni.*

ВВЕДЕНИЕ

Современная система начального образования ориентирована на развитие личности ребёнка, раскрытие его индивидуальных возможностей и формирование ключевых компетенций, обеспечивающих успешную социализацию и дальнейшее обучение. Одним из важнейших направлений в этой системе является развитие творческого потенциала младших школьников, который проявляется в умении самостоятельно мыслить, выражать свои идеи,

искать нестандартные решения и воспринимать информацию критически и осмысленно.

Особое значение в этом процессе приобретает читательская грамотность, которая рассматривается не только как умение читать и понимать текст, но и как способность анализировать, интерпретировать, оценивать информацию, выражать личное мнение и делать выводы. Развитие читательской грамотности способствует формированию речевой культуры, мышления и творческого воображения учащихся. Именно через чтение ребёнок осваивает богатство языка, познаёт мир, формирует эмоциональный и эстетический опыт.

Однако практика показывает, что традиционные методы обучения нередко оказываются недостаточно эффективными для раскрытия творческого потенциала учащихся. Поэтому всё большую актуальность приобретают интерактивные и инновационные педагогические технологии, которые направлены на активизацию познавательной деятельности, развитие самостоятельности, инициативности и способности к сотрудничеству. К числу таких технологий относятся игровые, проектные, исследовательские, проблемно-ситуативные и коммуникативные методы, обеспечивающие включение школьников в активный процесс познания и творчества.

Роль учителя при этом существенно меняется: он становится не только источником знаний, но и организатором, наставником, мотиватором и партнёром в образовательном процессе. Создание на уроках развивающей образовательной среды, в которой каждый ученик чувствует себя активным участником и творцом, становится важным условием успешного формирования читательской грамотности и раскрытия индивидуального потенциала детей.

Таким образом, исследование педагогических методов и технологий формирования творческого потенциала младших школьников на уроках читательской грамотности является актуальным и практически значимым направлением современной педагогической науки. Его результаты могут способствовать совершенствованию методики преподавания, повышению эффективности уроков чтения и развитию личности учащегося как творческой, самостоятельной и мыслящей личности.

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ И МЕТОДОВ

Творческий потенциал младших школьников проявляется в разнообразных видах деятельности, таких как игра, обучение, общение и труд. Творчество рассматривается не только как конечный продукт деятельности, но и как совокупность приемов и методов, посредством которых она осуществляется [4].

Эксперты отмечают, что фокусирование учащихся исключительно на традиционном усвоении знаний не является эффективным в современных условиях, так как объем информации растет слишком быстро. Творческие способности в определенной степени присущи каждому человеку, поэтому важно создавать оптимальные условия обучения для каждого ученика, формировать у них потребность в обучении, развивать умение эффективно работать, стимулировать мыслительную деятельность, речевую активность, а также способствовать проявлению творчества и самостоятельности в решении поставленных задач.

Основными способами развития творческих способностей учащихся выступают следующие виды диалога:

- диалог «учитель – ученик»;
- диалог «ученик – ученик»;
- диалог «ученик – учитель».

В психолого-педагогической литературе творческая личность определяется как индивид с высоким уровнем знаний и стремлением к новому и оригинальному опыту. Для такого человека творческая деятельность становится жизненной необходимостью, а творческий стиль поведения – наиболее характерной чертой. Ключевым показателем творческой личности считаются её творческие способности, которые рассматриваются как индивидуально-психологические характеристики, удовлетворяющие требованиям творческой деятельности и обеспечивающие её успешное выполнение [6].

Творческие способности по своему компонентному составу подразделяются на следующие группы:

- хорошая память;
- креативность;

- интеллектуальное богатство идей;
- нетрадиционное мышление;
- любознательность;
- самостоятельность и настойчивость;
- гибкость ума;
- способность формулировать и решать проблемы [13].

Творческие способности связаны с созданием нового и оригинального продукта, а также с поиском новых методов деятельности. Управление развитием личности необходимо, так как на этот процесс влияют различные факторы:

- условия, в которых развивается ребенок;
- окружающая его среда;
- характер его учебной деятельности.

Эффективное развитие творческих способностей достигается, если при организации творческой деятельности учитывается комплекс взаимосвязанных аспектов: содержание учебного материала, система творческих заданий и организация учебно-познавательной деятельности [30].

Развитие творческой личности требует внедрения новых дидактических и методических подходов, которые способствуют моделированию учебно-воспитательного процесса в соответствии с поставленными целями. Технология формирования продуктивной познавательной среды строится на творческой деятельности, которая начинается с постановки проблемы, вопроса, удивления, недоумения или противоречия. Основой творчества является активность, направленная на поиск, которая способствует саморазвитию и самосовершенствованию ребенка. Когда первоклассник приходит в школу, полон вопросов и любопытства, моя цель как учителя – поддерживать этот интерес и усиливать его, чтобы огонь любознательности продолжал гореть [4].

Практика показывает, что знания, которые ученик приобретает самостоятельно, становятся более продуктивными, прочными и осознанными. Создание условий для самостоятельного освоения знаний на уроках поддерживается через проблемные ситуации. Перед учащимися ставится

познавательная задача, содержащая противоречие, что вызывает дискуссию, стимулирует размышления, поиски решений и формирование выводов.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Анализ научно-методической литературы и изучение передового педагогического опыта в начальной школе позволили выделить наиболее эффективные виды упражнений и задач, направленных на развитие творческих способностей учащихся на уроках литературного чтения. Рассмотрим их подробнее.

Множество творческих упражнений можно предложить школьникам, используя тексты, включенные в действующие учебники для чтения. Примеры таких упражнений:

Заполнение и перестройка текста (описание событий, которые могли предшествовать изображенным; расширение содержания рассказа новым эпизодом; придумывание новых обстоятельств сюжета; составление нового окончания рассказа или сказки).

Прогнозирование развития событий, предсказание содержания произведения на основе заголовка, иллюстрации, чтение только первого и заключительного абзацев текста.

- Словесное рисование и «экранизация» прочитанного.
- Составление творческих переводов.
- Подбор рифмованных слов, дополнение строк стихов.
- Составление «сенкана», «кубирования», «гронования» и других видов творческих заданий.

Эффективными являются также креативные упражнения, которые могут иметь косвенное отношение к тексту изучаемого произведения. Например, это может быть сочинение сказок, стихов, считалок, загадок (по аналогии, с опорой или без нее), а также интерактивные творческие упражнения («Пожелания», «Сам о себе», «Микрофон» и другие), а также литературно-творческие игры.

1. Интерактивные методы и приёмы- Эти методы направлены на активное включение учащихся в процесс чтения и осмысления текста.

Приёмы:

- “Мозговой штурм” — коллективное обсуждение идей перед чтением текста (например: «Как вы думаете, о чём может быть рассказ?»).
- “Кластер” — создание смысловых карт по теме произведения.
- “Диалог с автором” — учащиеся задают вопросы автору текста, как будто он присутствует.
- “Ромашка Блума” — приём для развития критического мышления: задаются вопросы разного уровня сложности по тексту.
- “Чтение с остановками” — остановка во время чтения и обсуждение того, что может произойти дальше.

Игры:

- “Продолжи рассказ” — ученики по очереди добавляют по одному предложению, развивая сюжет.
- “Угадай героя” — описание героя без названия, другие ученики отгадывают.
- “Кто сказал?” — определить, кто из персонажей произнёс данную фразу.
- “Литературная цепочка” — дети называют по очереди слова, связанные с произведением (по теме, героям, событиям).

2. Творческие и проектные методы -Способствуют формированию воображения, самостоятельности и коммуникативных навыков.

Приёмы:

- “Перепиши финал” — придумать собственное окончание произведения.
- “Письмо герою” — написать письмо персонажу с советом или благодарностью.
- “Интервью с героем” — один ученик – герой, другой – журналист.
- “Карта чувств” — выражение эмоций, которые испытали герои или сам читатель.
- “Творческая иллюстрация” — нарисовать эпизод, а потом рассказать, почему он выбран.

Игры:

- “Живая книга” — ученики инсценируют отрывок, передавая эмоции героев.

- “Редактор” — исправить «ошибки» в тексте, придуманные учителем.
- “Превратись в автора” — сочинить рассказ в стиле изучаемого писателя.

Таким образом, все методы развития творческих способностей младших школьников на уроках литературного чтения способствуют более глубокому восприятию произведения, пробуждают сочувствие к героям и становятся средством выражения собственного отношения к прочитанному. Творческие задания могут быть применены на уроках чтения, независимо от выбранной программы. Они соответствуют требованиям развития личности школьника и могут обогатить урок, сделав его более интересным, при этом удовлетворяя требования различных учебных программ.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Современные тенденции развития образования требуют переосмысления целей и содержания обучения в начальной школе. Одним из приоритетных направлений становится формирование личности, способной к творческому мышлению, самостоятельному поиску знаний и критическому осмыслению информации. В этом контексте особое значение приобретает развитие творческого потенциала младших школьников на основе формирования читательской грамотности, поскольку чтение является универсальным инструментом познания и самовыражения.

Проведённый анализ педагогических подходов и практических методов показал, что эффективность образовательного процесса во многом зависит от того, насколько учитель способен интегрировать интерактивные, исследовательские и игровые технологии в структуру урока. Такие технологии не только активизируют познавательную деятельность учащихся, но и создают условия для их эмоционального и интеллектуального роста, способствуют проявлению инициативы, развитию воображения и коммуникативных умений.

Использование разнообразных педагогических приёмов — «мозгового штурма», «чтения с остановками», ролевых и творческих игр, проектной деятельности — позволяет сделать процесс обучения более интересным, осмысленным и лично значимым. Через активное взаимодействие с текстом, с учителем и одноклассниками учащиеся учатся анализировать,

интерпретировать, выражать собственное мнение и аргументировать свои суждения, что является основой читательской грамотности и творческой самореализации.

Таким образом, развитие творческого потенциала младших школьников невозможно без применения современных педагогических технологий, ориентированных на личностно-деятельностный подход. Учитель становится не только носителем знаний, но и организатором творческого процесса, наставником и партнёром, создающим образовательную среду, в которой каждый ребёнок может раскрыть свои способности.

Результатом систематической работы с использованием интерактивных методов, исследовательских и проектных форм деятельности становится повышение читательской активности, самостоятельности и уверенности учащихся. Всё это подтверждает необходимость целенаправленного внедрения инновационных педагогических технологий в практику обучения чтению, что способствует не только росту учебных достижений, но и развитию духовно богатой, творчески мыслящей личности — активного субъекта современного образовательного пространства.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Хусниддинов Х.Х. Формирование творческой активности младших школьников через развитие читательской грамотности: теория и практика. Научный Вестник Наманганского государственного университета, 2025 год.
2. Бунеев Р.Н. Литературное образование в начальной школе. — М.: Баласс, 2012 [Buneev R.N. Literary education in elementary school. Moscow: Balass, 2012]
3. Выготский Л.С. Мышление и речь. — М.: Педагогика, 1992 [Vygotsky L.S. Thinking and speech, Moscow: Pedagogika Publ., 1992]
4. Горецкий В.Г. Методика обучения русскому языку в начальной школе. — М.: Академия, 2005 [Goretsky V.G. Methods of teaching Russian in primary school. Moscow: Akademiya, 2005]
5. Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевые основания компетентностного подхода в образовании. — М., 2004 [Zimnaya I.A. Key competencies as effective and targeted bases of the competence approach in education. Moscow, 2004]
6. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. — М.: Смысл, 2003 [Leontiev A.A. Fundamentals of psycholinguistics, Moscow: Smysl, 2003]
7. Ладыженская Т.А. Методика развития речи учащихся. — М.: Просвещение, 2000 [Ladyzhenskaya T.A. Methods of student speech development. Moscow: Prosveshchenie Publ., 2000]

8. Чуракова Н.А. Уроки литературного творчества в начальной школе. — Волгоград: Учитель, 2011 [Churakova N.A. Lessons of literary creativity in elementary school. Volgograd: Uchitel Publ., 2011]
9. Соловьёва Е.Н. Формирование коммуникативной компетентности младших школьников. — СПб.: Каро, 2010 [Solovyova E.N. Formation of communicative competence of primary school students. St. Petersburg: Karo Publ., 2010]

YOSHLAR ORASIDA SPORTNI OMMALASHTIRISH DOLZARB MASALA SIFATIDA

Mamirova Dilorom Tavakulovna

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti

"Sahna harakati va jismoniy

madaniyat" kafedrası professor v.b.

Annotatsiya. Ushbu maqolada yoshlar orasida sportni ommalashtirish, ularning bo'sh vaqtlarini mazmunli o'tkazishlarini tashkil qilish dolzarb masala sifatida tahlil qilingan. Unda sog'lom turmush tarzini shakllantirish, yosh avlodning jismoniy va ma'naviy barkamolligini ta'minlash, sport infratuzilmasini takomillashtirish hamda ommaviy jismoniy tarbiya tadbirlarini keng joriy etish masalalari yoritilgan. Shuningdek, yoshlar sportiga oid davlat siyosati, ta'lim muassasalarida sport faoliyatining yo'lga qo'yilishi, ommaviy sport tadbirlarining ijtimoiy-psixologik ta'siri kabi jihatlar ilmiy asosda ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: sport, yoshlar, ijtimoiy, madaniyat, tafakkur, sog'lik, vaqt, renessans, taraqqiyot.

ПОПУЛЯРИЗАЦИЯ СПОРТА СРЕДИ МОЛОДЕЖИ – АКТУАЛЬНАЯ ПРОБЛЕМА

Аннотация. В данной статье в качестве актуального вопроса анализируется популяризация спорта среди молодежи, организация их содержательного досуга. В нем освещаются вопросы формирования здорового образа жизни, обеспечения физического и духовного развития молодого поколения, совершенствования спортивной инфраструктуры и широкого внедрения массовых физкультурных мероприятий. Также на научной основе рассмотрены такие аспекты, как государственная политика в отношении молодежного спорта, налаживание спортивной деятельности в образовательных учреждениях, социально-психологическое влияние массовых спортивных мероприятий.

Ключевые слова: спорт, молодежь, общество, культура, мышление, здоровье, время, ренессанс, прогресс.

POPULARIZATION OF SPORTS AMONG YOUTH IS A CURRENT ISSUE

Abstract. This article analyzes the popularization of sports among young people and the organization of their meaningful leisure time as a pressing issue. It covers issues of forming a healthy lifestyle, ensuring the physical and spiritual development of the younger generation, improving sports infrastructure, and widely implementing mass physical education events. Also, such aspects as state policy regarding youth sports, the establishment of sports activities

in educational institutions, and the socio-psychological impact of mass sports events are examined on a scientific basis.

Keywords: *sports, youth, society, culture, thinking, health, time, renaissance, progress.*

KIRISH

Bugungi globallashuv va tezkor axborot asrida yoshlarning sog'lom turmush tarzini shakllantirish, ularni jismoniy faollikka jalb etish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylangan. Sportning ommalashuvi nafaqat yoshlarning jismoniy rivojlanishi, balki ularning ma'naviy barkamolligi, irodasi, ijtimoiy faolligi va sog'lom psixologik muhitda voyaga yetishida ham muhim omil hisoblanadi. Shuning uchun ham mamlakatimizda yoshlarni sportga keng jalb etish, zamonaviy sport infratuzilmasini yaratish, sport-ta'lim tizimini takomillashtirish va ommaviy sport tadbirlarini ko'paytirish bo'yicha izchil islohotlar amalga oshirilmoqda.

Yoshlar orasida sportni ommalashtirish masalasi ijtimoiy-siyosiy, pedagogik, iqtisodiy hamda madaniy jihatlardan ham dolzarb bo'lib, zamonaviy jamiyat taraqqiyotida alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki sport nafaqat salomatlikni mustahkamlaydi, balki yoshlarning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish, ularni salbiy illatlardan himoya qilish, ijtimoiy faollikka undash va vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning samarali vositasidir.

Mazkur maqolada yoshlar orasida sportni ommalashtirishning mohiyati, uning bugungi kundagi dolzarbligi, mavjud muammolar hamda ularni bartaraf etish yo'llari tahlil qilinadi. Shuningdek, sportning yoshlar tarbiyasidagi o'рни, davlat tomonidan olib borilayotgan siyosatning mazmun-mohiyati hamda sport faoliyatini yanada takomillashtirish bo'yicha taklif va tavsiyalar ko'rib chiqiladi.

Sport mashg'ulotlari katta ahamiyatga ega. Jismoniy tarbiya bilan shug'ullanishda albatta sport musobaqalari bo'lishi kerak. Musobaqaning o'z ixtisosi bo'yicha har xil darajalari bo'lishi mumkin. Har holda sport bilan shug'ullanuvchi talaba o'zining bajargan mashqlari natijasini ko'rishga qiziqadi. Ommaviy yugurishlar, suzishlar, velosiped poygalari va shu kabilarni o'tkazishda talaba-yoshlar ishtiroki faollashadi. Musobaqalarda ishtirok etish jismoniy tarbiya bilan shug'ullanishga turtki beradi, ommaviy musobaqalarning gazeta-jurnallarda

yoritilishi, radio va televideniye orqali olib berilishi ommaviy jismoniy tarbiya harakatini keng targ'ib qilishda katta ahamiyatga ega[1].

Sharqda bayram va sayillar dorbozlarning chiqishisiz o'tmagan, har xil milliy o'yinlar va musobaqalar bilan polvonlarning chiqishlari, tosh ko'tarish o'yinlari bo'lgan.

Jismoniy madaniyat umumiy madaniyatning bir qismi bo'lib, inson salomatligi maxsus vositalarini yaratish va foydalanish ishida jamiyat erishgan muvaffaqiyatlarning yig'indisidir. Demak, bu tushuncha faqat salomatlik va u bilan bog'liq tadbirlarni aks ettiradi, uning ya'ni insonning tabiatda va jamiyatda yashashi va mehnat qilishi uchun zarur bo'lgan jismoniy tayyorgarlik va uning zarur darajasini ta'minlashni aks ettirmaydi. Shuning uchun, yuqoridagi ta'rifning "inson salomatligi" degan so'zidan keyin va "jismoniy kamolotim" degan so'zni qo'shish maqsadga muvofiq bo'lib, shunda u "Jismoniy madaniyat umumiy madaniyatning bir qismi bo'lib" inson salomatligi va jismoniy kamolotining maxsus vositalarini yaratish va foydalanish ishida jamiyat erishgan muvaffaqiyatlarning yig'indisidir, deyilib faoliyat sohasini to'laroq aks ettirar edi[2].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, Milliy Olimpiya qo'mitasi raisi Shavkat Mirziyoyev boshchiligida 13-fevral kuni olimpiya va paralimpiya harakati, ixtisoslashtirilgan va ommaviy sportni yangi bosqichga olib chiqish hamda aholi jismoniy faolligini oshirish chora-tadbirlari bo'yicha videoselektor yig'ilishi o'tkazildi. Muhtaram Prezidentimiz ta'biri bilan aytganda "Har bir ota-ona, har bir millatning niyati – jismoniy va ma'naviy barkamol avlodni tarbiyalashdir.

Bunga esa jismoniy tarbiya va sportsiz erishib bo'lmaydi"[3]. Sport sog'lom xalq, sog'lom avlodning tayanch ustunidir. Shu tufayli davlatimiz tomonidan ushbu sohaga ulkan e'tibor qaratilmoqda. So'nggi to'rt yilda budjetdan sportga ajratilayotgan mablag' 1,5 trillion so'mdan 3 trillion so'mga oshdi. Murabbiylarning o'rtacha maoshi 2 barobar ko'paydi. 101 ta yirik sport inshootlari qurildi, 67 tasi rekonstruksiya qilindi. Sportchilarimizning Parij Olimpiadasida erishgan yutuqlari bu e'tiborning yorqin natijalari bo'ldi.

Endi 2028-yilda Los-Anjelesda bo'ladigan Olimpiya o'yinlarida kuchli o'ntalikka kirish maqsad qilingan. Buning uchun tayyorgarlikni kuchaytirish, sport federatsiyalarini rivojlantirish zarur. Bo'lib o'tgan yig'ilishda bu masalalar 26 ta sport federatsiyasi va tumanlar o'rtasida tahlil qilindi.

Bugungi kunda mamlakatimiz yoshlari o'rtasida sportni yoyish bo'yicha olib borilgan kuzatuv va o'rganishlar shuni ko'rsatadiki, so'nggi yillarda mamlakatimizda sportga bo'lgan qiziqish sezilarli darajada oshdi. Ushbu holat birinchi navbatda davlat tomonidan yaratilayotgan shart-sharoitlar, yangi sport inshootlarining qurilishi va zamon talablariga mos sport dasturlarining joriy etilishi bilan bog'liqdir. Olib borilgan tadqiqotlardan shuni anglash mumkinki, oliy ta'lim muassasalarida sport mashg'ulotlarining muntazam yo'lga qo'yilishi yoshlarni sportga jalb etishning eng samarali mexanizmlaridan biridir. Maktab va kollej o'quvchilarining sport to'garaklarida ishtiroki ularning jismoniy tayyorgarligi, intizomi va jamoaviy ishlash ko'nikmalarini kuchaytirishga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Shuningdek, oliy ta'lim muassasalarida o'tkazilayotgan "Universiada", "besh tashasbbus olimpiadalari" kabi tanlovlar yoshlar o'rtasida sog'lom raqobatni yuzaga keltirmoqda.

Ommaviy sport tadbirlarining ko'payishi esa sportning ijtimoiy-psixologik ta'sirini oshirgan. Tadqiqotlar natijasida aniqlanishicha, muntazam sport bilan shug'ullanayotgan yoshlarning salomatlik ko'rsatkichlari yaxshiroq, stressga chidamliligi yuqori va ijtimoiy faolligi kuchli bo'ladi. Bu esa sportning nafaqat jismoniy, balki ma'naviy tarbiya vositasi sifatida ham o'ta muhim ekanini tasdiqlaydi.

Biroq o'rganishlar jarayonida ayrim muammolar ham kuzatildi. Jumladan, ayrim hududlarda sport infratuzilmasining yetarli emasligi, sport to'garaklaridagi malakali murabbiylar yetishmasligi, ayrim yoshlarning bo'sh vaqtini samarali tashkil eta olmasligi ommaviy sport ko'lamini cheklab qo'yayotgani qayd etildi. Ushbu kamchiliklarni bartaraf etish uchun hududiy sport maktablarini modernizatsiya qilish, yosh mutaxassislarni rag'batlantirish va sport haqida tushuntirish-targ'ibot ishlarini kuchaytirish zarur.

MUHOKAMA

Sportni ommalashtirishning dolzarbligi, eng avvalo, yosh avlodning sog'lig'i va ijtimoiy faolligini ta'minlash bilan bog'liq. Bugungi kunda ko'plab mamlakatlarda, jumladan O'zbekistonda ham, yoshlar orasida harakatsizlik, ortiqcha vazn, psixologik bosim, internetga qaramlik kabi muammolar kuzatilmoqda. Sport esa bu jarayonlarni yumshatish, sog'lom psixologik muhit yaratish, yoshlarni maqsad sari intiluvchanlik va intizomga o'rgatishning eng samarali vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Jismoniy faollik yoshlar organizmini chiniqtiradi, immun tizimini mustahkamlaydi, stressga qarshi kurashish qobiliyatini oshiradi va ularning ma'naviy yetuklikka erishishida muhim omil sifatida xizmat qiladi.

Shu bilan birga, sport yoshlarning ijtimoiy integratsiya jarayonida ham muhim rol o'ynaydi. Jamoaviy sport turlari orqali ular muloqot, hamkorlik, liderlik, mas'uliyat, o'zaro hurmat kabi ko'plab ijtimoiy kompetensiyalarni egallaydilar. Bu jarayon yoshlarni nafaqat sport maydonida, balki ta'lim, kasb-hunar, mehnat bozorida ham faol va raqobatbardosh shaxs sifatida shakllanishiga zamin yaratadi. Sport bilan shug'ullanuvchi yoshlarning ijtimoiy tajribasi, o'zini boshqara olish ko'nikmalari, maqsad sari intilishi va qat'iyati yuqori bo'lishi tajribada ko'p bor tasdiqlangan. Sportning ommalashuvi yoshlar orasida zararli odatlar — chekish, ichimlikka ruju qo'yish, bekorchi vaqt o'tkazish, axborot xurujlariga berilish kabi salbiy holatlarning oldini olishda ham samarali profilaktik vosita hisoblanadi. Mazkur jarayon yoshlarning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish, ularni ijtimoiy-foydali faoliyatga yo'naltirishga yordam beradi.

Ayniqsa, mahalla va ta'lim muassasalarida muntazam sport tadbirlarini yo'lga qo'yish, yoshlarni sport to'garaklariga jalb etish, sport festivallari va musobaqalar tashkil etish bu borada muhim ahamiyatga ega.

Yoshlar orasida sportni ommalashtirishning samaradorligi nafaqat infratuzilma bilan, balki sport ta'limi va targ'ibot tizimining sifatiga ham bog'liq. Murabbiylar malakasi, ta'lim dasturlarining zamonaviyligi, sport mashg'ulotlarini jismoniy tayyorgarlik bilan bir qatorda psixologik va motivatsion yondashuvlar bilan boyitish zarur. Raqamli texnologiyalar asosida mashg'ulot jarayoniga yangi

metodlarni joriy etish, mobil ilovalar va onlayn platformalar yordamida sportga bo'lgan qiziqishni kuchaytirish ham zamonaviy talablardandir.

Umumiy qiyoslab aytganda, tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, yoshlar orasida sportni ommalashtirish jamiyat taraqqiyotining muhim omili bo'lib, sog'lom avlodni tarbiyalashda muhim strategik ahamiyatga ega. Mavjud salohiyatdan unumli foydalanish, sport siyosatini izchil davom ettirish va yoshlarni sportga keng jalb etish bo'yicha belgilangan vazifalarning bosqichma-bosqich amalga oshirilishi o'zining yaxshi samaralarini ko'rsatmoqda.

XULOSA

Sport yoshlarni jismoniy va ma'naviy barkamollikka yetaklaydi, ularni jamiyatning faal ishtirokchisiga aylantiradi, sog'lom va kuchli avlodni tarbiyalashga xizmat qiladi. Kelajakda sportni ommalashtirish jarayonini yanada takomillashtirish uchun sport infratuzilmasini kengaytirish, sport ta'limini modernizatsiya qilish, mahallalarda sport madaniyatini shakllantirish va raqamli texnologiyalarni kengroq joriy etish zarur. Bu jarayon yoshlarning sog'lom avlod sifatida voyaga yetishida va O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy rivojida beqiyos ahamiyatga ega. Yurtimizdagi yosh avlod ichida sportni ommalashtirish bugungi kunda jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivoji, sog'lom avlodni tarbiyalash va ma'naviy barqarorlikni ta'minlashda muhim jihat ekanligi ma'lum. Tadqiqotlar va tahlillar natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

Sportning yoshlar hayotidagi roli oshib bormoqda. Muntazam sport bilan shug'ullanish yoshlarning jismoniy sog'lig'ini mustahkamlash bilan birga, ularning irodaviy sifatleri, intizomi, maqsadga intilishi, jamoaviy ishlash ko'nikmalarini shakllantiradi.

Yoshlar sportida bir qancha muammolar kuzatilmoqda va ular hali o'z yechimini topgani yo'q. Olis joylarda sport infratuzilmasining yetishmasligi, malakali murabbiylar sonining kamligi, sport to'garaklari faoliyatining barcha o'quvchilarni qamrab olmasligi sportni ommalashtirish jarayonini sekinlashtirmoqda.

Yakunlovchi xulosa sifatida yoshlar orasida sportni ommalashtirish nafaqat sog'lom turmush tarzini shakllantirishning asosiy omillaridan hisoblanadi, balki

jamiyatning ijtimoiy farovonligi va barqaror rivoji uchun ham muhim zamin yaratadi. Mavjud imkoniyatlardan samarali foydalanish, yutuqlarni mustahkamlash va dolzarb muammolarni bosqichma-bosqich bartaraf etish orqali sportni ommaviylashtirish jarayoni yanada yuqori bosqichga kelishi tahmin qilinmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Normurodov A. N. Jismoniy tarbiya. — Toshkent: Tafakkur bostoni, 2011. — 192 b.
2. Xolova Sh. M. Jismoniy madaniyat va sport: o'quv qo'llanma. — Toshkent, 2017. — 183 b.
3. Sport – sog'lom xalq, sog'lom avlodning tayanch ustuni // President.uz. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti rasmiy sayti. 2025-yil 13-fevral.

KUTUBXONALARDA MA'NAVIY-MA'RIFIY TADBIRLARNI TASHKIL ETISH VA AMALGA OSHIRISH TEXNOLOGIYASI

O'ktam Nosirov,

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"Kutubxona-axborot faoliyati" kafedrasining professori v.b.,
falsafa fanlari nomzodi*

Annotatsiya. Maqolada tadqiqot mavzuimiz bo'yicha ilmiy adabiyotlar tahlili, ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni o'tkazishga oid ilg'or tajribalarni o'rganish, kuzatish natijalari asosida aniq maqsad va mazmunga bo'ysundirilgan bir butun ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar jarayonini aks ettirgan tizimli-funksional modelni haqida tahliliy xulosalar berilgan. Ushbu xulosalar ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni amalga oshirishda shaxsga yo'naltirilgan yondashuvlar va prinsiplarning tizimlashtirilgan majmuasi ekanligi asoslangan. Shuningdek, an'anaviy usullar bilan birgalikda zamonaviy texnologiyalarni qo'llash yo'llari ham ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: ma'naviy-ma'rifiy tadbir, texnologiya, ssenariy, samaradorlik, fan, texnika, taraqqiyot, kommunikativ, model, jarayon.

ТЕХНОЛОГИЯ ОРГАНИЗАЦИИ И ПРОВЕДЕНИЯ ДУХОВНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИХ МЕРОПРИЯТИЙ В БИБЛИОТЕКАХ

Аннотация. В статье представлены аналитические выводы о системно-функциональной модели, отражающей целостный процесс проведения духовно-просветительских мероприятий, подчинённых конкретной цели и содержанию. Модель обоснована на анализе научной литературы по теме исследования, изучении передового опыта организации духовно-просветительских мероприятий, а также на результатах наблюдений. В выводах подчёркивается, что данная модель представляет собой систематизированный комплекс личностно-ориентированных подходов и принципов, применяемых при реализации духовно-просветительских мероприятий. Кроме того, показаны пути использования современных технологий наряду с традиционными методами.

Ключевые слова: духовно-просветительское мероприятие, технология, сценарий, эффективность, наука, техника, прогресс, коммуникативный, модель, процесс.

TECHNOLOGY OF ORGANIZING AND IMPLEMENTING SPIRITUAL AND EDUCATIONAL EVENTS IN LIBRARIES

Abstract: The article presents analytical conclusions about a systematic-functional model reflecting the process of a whole spiritual and educational event, subordinated to a specific goal and content, based on the results of an analysis of scientific literature on the topic

of our research, a study of best practices in conducting spiritual and educational events. These conclusions are based on the fact that it is a systematized set of approaches and principles focused on the individual in the implementation of spiritual and educational events. Also, ways of using modern technologies in conjunction with traditional methods are shown.

Keywords: *spiritual and educational event, technology, scenario, efficiency, science, technique, development, communicative, model, process.*

KIRISH

Ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni tashkil etish va amalga oshirish texnologiyasi modelini yaratish pritsiplari alohida ahamiyatga ega. Uzluksizlik prinsipi. Fan-texnika taraqqiyoti, ilg'or ishlab chiqarish texnologiyalarini amaliyotga keng ko'lamda qo'llash hozirgi zamon va istiqbolda mustaqil ravishda ijodiy faoliyat ko'rsatish uchun shaxsga uning butun umri davomida yetarli bo'lgan bilim, hatti-harakat usullari va shaxsiy fazilatlarini belgilangan vaqt davomida berish mumkin bo'lmagan, balki u butun hayoti davomida takomillashtirilib borilishini nazarda tutadi.

Ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar jarayonida uzluksizlik prinsipi muayyan tadbir avval o'tkazilgan tadbirning tabiiy va mantiqiy davomi sifatida avval erishilgan darajasini mustahkamlash va rivojlantirishni, yangi darajaga ko'tarishni ifodalaydi.

Uzluksizlik prinsipi foydalanuvchilarni ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarga jalb qilishdan tortib, ularni yanada faollashtirish, tadbirlarni tayyorlash jarayonida bevosita ishtirok etish, umuminsoniy va milliy qadriyatlarni o'rganish ehtiyojini shakllantirishgacha bo'lgan jarayonni o'z ichiga olishi zarurligi jihatidan shaxsga qaratilgan texnologiyalar yo'nalishini ham o'zgartirishni talab qiladi.

Tolerantlik prinsipi. Tolerantlik muammolariga so'ngi paytlarda alohida e'tibor berilayotganligining sababi millatchilik, diniy ekstremistik qarashlarning namoyon bo'layotganligidadir. "Shuning uchun ham tolerantlik shaxsning alohida sifati bo'lib, uning turli sharoitlarga tez moslashuvi, boshqa milliy madaniy qadriyatlar, dinlarni hurmat qila bilish ko'nikmasini tarbiyalaydi" [6:216].

Altruizm prinsipi. Ma'naviy-ma'rifiy faoliyatda axloqiy, insonparvarlik an'alariga tayangan holda foydalanuvchilarda o'zaro beg'araz yordam bera olishi ko'nikmasini shakllantiradi.

Demokratizm prinsipi. Ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar tizimi rivojlanishining barcha bosqichlarida tarbiya jarayoni barcha subektlarining o'zaro teng hamkorligi va birgalikdagi ijodkorligiga asoslanadi.

Refleksivlik prinsipi. Subektning o'z shaxsiy faoliyatiga, o'zlashtirgan o'z hayotiy tajribasiga baho berishi, o'zgalarning u haqidagi fikrlari va ular bilan hamkorlik muloqoti va munosabatlarini o'rnatishiga yordamlashadi.

Individuallashtirish prinsipi. Har bir foydalanuvchi umumiy xislatlardan tashqari individual xislatlarga ham egadir. Foydalanuvchining bilimi, irodasi, hissiyotga oid xususiyati, shaxsiy xislatlari ta'lim-tarbiyaning borishiga ijobiy yoki salbiy ta'sir ko'rsatishi yoki betaraf qolishi mumkin. Shuning uchun ham ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarda foydalanuvchilarga individual qobiliyatlarini maksimal rivojlantirishga imkoniyat yaratish, tadbir tashkilotchisi yordamida o'zini namoyon qila olishining yo'nalishini to'g'ri tanlay olishiga yordam berish alohida ahamiyatga egadir.

Lekin, individual yondashuv ma'naviy-ma'rifiy tadbir maqsadi va mazmunini alohida foydalanuvchiga moslashtirish emas, balki pedagogik ta'sir ko'rsatish usullari, ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar shakl va metodlarini moslashtirish orqali uning rivojlanishining ta'minlanishini nazarda tutadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar orqali ta'lim-tarbiyani amalga oshirishda har bir yondashuv o'ziga xos xususiyatga ega bo'lsada, insonga gumanistik yondashuv va uni takomillashtirishning ahamiyati jihatidan ular bir butundir. Ushbu yondashuvlar tizimlilik, shaxsga yo'naltirilganlik, kommunikativ yondashuvlardan iboratdir.

Tizimli yondashuv. Ma'naviy-ma'rifiy tadbir maqsadi va mazmunini aniqlash, uni tashkil etish shakllari, amalga oshirish metod va vositalarini tanlash, maqsad bilan natijaning uyg'unligini ta'minlash imkonini beradi. Tajriba ko'rsatadiki, har qanday ma'naviy-ma'rifiy tadbirga tayyorgarlik ko'rish jarayoni bir qancha bosqichlardan tashkil topadi.

Birinchi bosqich, qo'yilgan maqsadni nazariy asoslash, tadbir tizimini modellashtirish, yetakchi yo'nalishni belgilash, jamoaning yakdilligini shakllantira bilishdir.

Ikkinchi bosqich-faoliyatning yetakchi yo'nalishini belgilash, eng samarali pedagogik texnologiyalarni tanlay bilishdir.

Uchinchi bosqich-ma'naviy-ma'rifiy tadbir tashkilot-chilari va ishtirokchilarining umumiy maqsad, umumiy faoliyat, umumiy ijodiy hamkorligini tashkil qila bilishdan iboratdir. Ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni tashkil etish va amalga oshirish axborot-kutubxona muassasasida amalga oshirilayotgan axborot-kutubxona muassasasida xizmat ko'rsatish jarayoni bilan uyg'unlashtirilgan, bir butun, umumiy tizimning elementi sifatida namoyon bo'lishi kerak.

Shaxsga yo'naltirilganlik yondashuvi-insondan insonni izlash, insonning rivojlanishi va takomillashishini, o'z mohiyatini erkin namoyon qila olishining shart-sharoitlarini yaratishdir. "Shaxsga yo'naltirilganlik ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar mazmuniga inson omili, uning qadr-qimmati, sha'ni, or-nomusi, huquq va burchlarini hurmatlash g'oyalarini singdirish zarurligini nazarda tutadi" [7:116].

Kommunikativ yondashuv-ma'naviy-ma'rifiy tadbir tarkibiy qismlarini to'la va eng maqbul tizimga keltirishni ifodalaydi. Ushbu yondashuvning psixologik omillari har bir foydalanuvchining shaxsini hurmat qilish, shaxslararo munosabatlarni rivojlantirishga asoslanadi.

Ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni tashkil etish va amalga oshirishda yuqorida ko'rsatib o'tilgan prinsiplar va yondashuvlarni aniqlash asosida biz maqsad, kognitiv, aksiologik, monitoring elementlarini o'z ichiga oluvchi tizimini tahlil qilish imkoniyatiga ega bo'ldik. Ulardan har birini va funksiyalarini alohida ko'rib chiqamiz.

Maqsad-subyektning ongida o'z atrofini o'rab turgan muhit bilan munosabati jarayonida faoliyatning natijasi haqida shakllanadigan ideal tasavvurdir.

Har qanday ta'lim-tarbiya ma'lum natijaga qaratilgan bo'lganligi uchun ma'naviy-ma'rifiy tadbirning barcha tarkibiy qismlari: mazmun, tashkiliy shakl, metod va vositalari maqsadga bo'ysundiriladi. Ma'naviy-ma'rifiy tadbirning maqsadi eng oliy qadriyatlar asosida tarbiyalash orqali foydalanuvchi shaxsini shakllantirish va rivojlantirishdan iboratdir.

Kognitivlik- foydalanuvchilarning kasbiy faoliyatlarining asosi sifatida ilmiy, texnikaviy va ijtimoiy bilimlar, ko'nikma va malakalarni shakllantirishga yo'naltirilganlikni ifodalaydi.

Aksiologiya (yunoncha "axio" qadriyat va logos-ta'limot tushunchalaridan tashkil topgan bo'lib)- qadriyatlar haqidagi ta'limotdir. Qadriyatlar "narsa va hodisalar, jamiyat, moddiy va ma'naviy boyliklarning ahamiyati, axloqiy qoida va meyorlar, ideallar va maqsadlardagi baholash mezoni va usullarini ham o'zida aks ettiradi" [8:93].

Qadriyatlar halollik, poklik, o'zaro yordam, adolatlilik, haqiqatgo'ylik, ezgulik, tenglik, shaxs erkinligi, mehr-muhabbat, mehnatsevarlik, vatanparvarlik kabi fazilatlar, burch, vijdon, or-nomus, mas'uliyat kabi axloqiy tushunchalar shaklida namoyon bo'ladi. Umuminsoniy qadriyatlar ustuvorligi sharoitida ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarda milliy qadriyatlar hamda shaxs manfaatlarini umumbashariy talablarga moslashtirish va uyg'unlashtirish ham asosiy vazifaga aylanib boradi. Ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni o'tkazishning monitoringi-ushbu jarayonni tahlil qiluvchi, yo'naltiruvchi, muvofiqlashtiruvchi va yo'l qo'yilgan kamchiliklarni bartaraf etish hamda muammolarni hal qilishning asoslangan yechimini ishlab chiqishga qaratilgan majmuadir. Ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar monitoringini olib borishda quyidagi talablarga amal qilish zarur:

- monitoring uslubi tadbirga qo'yiladigan talabga mos kelishi;
- ma'naviy-ma'rifiy tadbir jarayoni to'liq qamrab olinishi, uni boshqarishga imkoniyat yaratishi;
- texnologiyalarning qo'llanilishi natijasida, ma'naviy-ma'rifiy tadbir jarayonining sifatini ta'minlashga doir tavsiyalar ishlab chiqish;
- ma'naviy-ma'rifiy tadbir jarayonining qanday borayotganligini kuzatish, tahlil qilish, taktika va strategiyani qayta qurish imkoniyati, hamda unga tuzatishlar, o'zgartirishlar kiritish imkoniyatiga ega bo'lish kabilardan iborat.

Bizning tadqiqotimiz yo'nalishiga ko'ra monitoring quyidagilarni amalga oshirishga imkon beradi:

- tadqiq qilinayotgan muammo tashxisini amalga oshirish;

- ma'naviy-ma'rifiy jarayonning ma'naviy-axloqiy tarbiyaga ta'siri darajasini aniqlash;
- tadqiqotning har bir bosqichida uning natijasini qayd qilib borish;
- tadqiqot dasturiga o'zgartirishlar kiritib borish;
- monitoring natijalarini kiritib borish;
- monitoring natijalariga ko'ra ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarning keyingi bosqichlarini rejalashtirish.

Ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni tashkil etish va amalga oshirish texnologiyasining samaradorligi quyidagi holatlarni hisobga olish bilan chambarchas bog'liqdir:

- tashkilotchining o'z bilimi va malakasi orqali faqat foydalanuvchilarga qaratilgan bo'libgina qolmasdan, ular bilan birga yangi bilimlarni o'rganish, voqelik mohiyatini bilishga qaratilgan yo'nalishini tanlab olishi;
- bilim, ta'lim va mustaqil ta'lim foydalanuvchilarning individual qiziqishlari, qobiliyati va jamoadagi ijtimoiy intilishlar bilan uyg'unlikda olib borilishi;
- tashkilotchilar va foydalanuvchilarning hamkorlikdagi faoliyati, shuningdek, foydalanuvchilarning mustaqil faoliyati uchun ham imkoniyat yaratish;
- jamoada ijodiy muhitning mavjudligi;
- har bir foydalanuvchi shaxsning erkin tanlash huquqini hurmat qilish.

Ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni tashkil etish va amalga oshirish texnologiyasiga dolzarb muammo sifatida e'tibor berilayotganligining asosiy sabablari quyidagilardan iborat:

- birinchidan, ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarga tizimli faoliyat sifatidagi yondashuvni joriy etish imkoniyatini beradi;
- ikkinchidan, tashkilotchining ma'naviy-ma'rifiy tadbir maqsadidan boshlab, olingan natijani nazorat qilib, baholash va zarur hollarda tuzatishlar kiritishgacha bo'lgan bosqichlarni qamrab oladi;
- uchinchidan, ijodiy faollashtirish omillariga asoslanganligi bois ko'zda tutilgan maqsadga yaqin natija olish imkonini beradi.

TAHLIL VA MUHOKAMA

Ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni tashkil etish va amalga oshirish jarayoniga (texnologiyasiga) qo'yilgan asosiy talab ixtiyoriylik negizida ortiqcha ruhiy va jismoniy zo'riqishsiz yuqori sifat va samaradorlikka erishishdan iboratdir. Shu o'rinda ma'naviy-ma'rifiy jarayon unda ishtirok etuvchi subektlarga bevosita bog'liq bo'lib, u qanday tashkil etilishi va amalga oshirishidan qat'iy nazar quyidagilarni ta'minlashni ko'zda tutishi kerak:

- ma'naviy-ma'rifiy tadbir samaradorligi va sifatini oshirish;
- ma'naviy-ma'rifiy tadbir ishtirokchilari orasida ijodiy muloqot va munosabatlarni qaror toptirish;
- foydalanuvchilar tomonidan bilim, hatti-harakat usullari va shaxsiy fazilatlarni har tomonlama mukammal o'zlashtirilishini ta'minlash;
- foydalanuvchilarda ongli, faol, mustaqil, ijodiy fikrlash va hatti-harakatlarni bajarish ko'nikmalarini shakllantirish;
- foydalanuvchilarning o'z ijodiy imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishlari uchun shart-sharoitlar yaratish, demokratik va insonparvarlik g'oyalariga amal qilish kabilar. Ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni tashkil etish va amalga oshirishning murakkab va ko'p qirrali jarayonida turli metodlardan foydalaniladi. Unda qaysi metodning tanlanishi turli omillarga tadbirning maqsad, mazmuni, qatnashchilarning tarbiyalanganlik darajasi, shaxslararo munosabatlar darajasi, tashkilotchining bilimi va malakasi, foydalanuvchilarning yosh va individual xususiyatlariga bog'liqdir. Albatta, har qanday holda tashkilotchi tomonidan qo'llanilishi mumkin bo'lgan metod haqida universal qo'llanma mavjud emas. Shunga ko'ra, ko'pgina tajribalarni o'rganish ko'rsatadiki, tadbirda yuqori natijaga erishish uchun metodlar majmuasini uyg'un tarzda qo'llash maqsadga muvofiqdir.

Metodlar majmuasi yo'nalishiga ko'ra ikkita asosiy funksional guruhga ajratiladi. Ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni tashkil etishda turli shakllaridan foydalaniladi. Qanday shaklni tanlash esa shart-sharoitga bog'liqdir.

Bizning tomonimizdan ishlab chiqilgan ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni tashkil etish va amalga oshirish texnologiyasi modeliga quyidagi asosiy yo'nalishlarni ko'rsatish mumkin:

1) Kognitiv yo'nalish- foydalanuvchilar tomonidan ma'naviy-axloqiy, ilmiy, texnik va ijtimoiy yo'nalishlar tizimi, ko'nikma va malakalarning egallanishi tizimi, ko'nikma va malakalarining egallanishi natijasi, umumilliy, kasbiy va ijtimoiy bilimlarning muayyan darajasining shakllanishi.

2) Aksiologik yo'nalish-ma'naviy-ma'rifiy, axloqiy tarbiya maqsadlariga erishilishi natijasida muayyan qadriyatlar tizimini shakllanishi.

3) Faoliyatli yo'nalish-barkamol avlodni shakllantirish uchun shart-sharoit yaratish maqsadida shaxsga yo'naltirilgan ma'naviy-ma'naviy tadbirga oid faoliyat tizimini yaratish va amalga oshirish.

Ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarga oid faoliyat turlari va shakllari.

Tadbirlar jarayonida quyidagi tashkiliy shakllardan keng foydalanish tavsiya etiladi:

- ommaviy ("Vatan himoyachilari kuni", "Xalqaro xotin-qizlar kuni", "Navro'z-umumxalq bayrami", "Xotira va qadrlash kuni", "Mustaqillik bayrami", "Til bayrami", buyuk ajdodlarimiz tavallud kunlari (Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Amir Temur va boshqalar).
- guruhli (to'garaklar, ekskursiyalar, suhbatlar, ma'naviyat soatlari, uchrashuvlar, adabiy kechalar, ko'rik-tanlovlar va boshqalar).
- yakka tartibda (ko'rik-tanlovlarda qatnashish uchun individual tayyorgarlik ko'rish, ma'naviy merosni o'rganish yuzasidan konspektlar tayyorlash, ilmiy, tarixiy, falsafiy, badiiy asoslarni mustaqil o'qishni tashkil etish, referatlar yozish va hokozolar).

Shaxsga yo'naltirilganlik, ijodiy kamolot darajasi, o'z-o'zini takomillashtirishni o'rganishning metodlaridan biri jamoaviy ijodiy ishlarni amalga oshirishdir.

XULOSA

Foydalanuvchilarda fuqarolik madaniyatini ijtimoiy hayotning barcha jabhalariga daxldorlik tuyg'usini shakllantirishda "Ma'naviyat soatlari", "Mustaqillik bayrami", "Xotira va qadrlash kuni", "Til bayrami", "Vatan himoyachilari kuni" bayramlarini tashkil etish alohida o'rin egalashini kuzatishlar va tahlillar yaqqol tasdiqlaydi.

Foydalanuvchilarda sog'lom turmush tarzi va jismoniy madaniyatni shakllantirishda "Sog'lom turmush tarzi nima?", "Sog'lom turmush tarzi-sog'lom kelajak garovi", "Sport bayrami", "Giyohvandlik-asr vabosi", "Giyohvandsiz hayot uchun", "Kashandalik zararli illat" singari mavzulardagi tadbirlar va "Sport bayrami"ni muntazam o'tkazish muhim ahamiyatga ega.

Mafkuraviy immunitet va g'oyaviy kurashchanlikni shakllantirish, milliy qadriyatlar targ'ibotida esa "Bugungi dunyo va mafkuraviy kurash", "Ommaviy madaniyat" tahdidi va unga qarshi zaruriyati", "Milliy qadriyatlar va ma'naviy yuksalish", "Milliy qadriyatlar-bizning qadriyatlar" mavzusidagi davra suhbatlarini qiziqarli tashkil etish o'z ijobiy samarasini beradi.

Axborot-kutubxona muassasalarida ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni tashkil etish va amalga oshirish asosiga ilg'or milliy, umuminsoniy ma'naviy-axloqiy qadriyatlar va mezonlar, xalq ijodiy an'analari, marosimlar, bayramlar, o'yinlar va boshqalar qo'yilishi kerak. Ularni tashkil etishda va o'tkazishda tarbiya texnologiyalaridan yoki interfaol uslublardan foydalanish, foydalanuvchilarda insonparvarlik, vatanparvarlik, kasbiy fidoiylik singari xislatlarni shakllantirishga yordam beradi.

Ma'naviy-ma'rifiy tadbirni tashkil etish va amalga oshirish jarayoni-shaxsni shakllantirishga maqsadli yo'naltirilgan, tashkilotchilar, foydalanuvchilar hamkorligi uchun maxsus tashkil etiladigan, boshqariladigan va nazorat qilinadigan, o'zining pirovard maqsadi sifatida shaxsni shakllantiradigan jarayondir.

Yuqorida zikr etilgan fikrlarga ko'ra ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar texnologiyasi-ma'naviy-ma'rifiy tarbiya va shaxsni rivojlantirish jarayonlarini maqbul-lashtirish maqsadida tashkilotchi, foydalanuvchilar va vositalar hamda imkoniyatlarni hisobga olib foydalanuvchilarda bilim, xatti-harakat usullari va ijobiy shaxsiy fazilatlarni shakllantirish va rivojlantirishni ko'zda tutuvchi rejalashtirish, tashkil etish va amalga oshirish, natijalarni maqsad bilan qiyoslab, kerakli tuzatishlarni kiritish bosqichlarini o'zida mujassamlash-tiruvchi tizimdir-deb ta'rif berish mumkin.

Ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar-turli ma'naviy ehtiyoj-larga javob beruvchi, tarbiyaviy maqsadlarning yagona majmuasiga bo'ysundirilgan, bir-biri bilan o'zaro

hamkorlik qiluvchi, o'zida bir butun ta'limni ko'zda tutgan ma'naviy-ma'rifiy ta'sir majmuidir.

Ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar ma'naviy-ma'rifiy ishlar jarayonining bir qismidir.

Ma'naviy-ma'rifiy ishlar- foydalanuvchilarning muayyan faoliyatini tashkil etuvchi va amalga oshiruvchi shakldir.

Ma'naviy-ma'rifiy ishlarning asosiy xususiyati-zaruriylik, ahamiyatlilik va tatbiq etish imkoniyatidan iborat.

Shu sababli axborot-kutubxona muassasalarida amalga oshiriladigan ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar samaradorligini muttasil oshirib borish uchun zarur bo'lgan usullar, bilimlar, malaka va mahoratlar tizimi, zamonaviy pedagogik texnologiyalar, ularni ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar amaliyotida qo'llash masalalari kutubxona xodimlarining eng muhim muammolaridan biri bo'lib qolmoqda.

Bu esa, o'z navbatida axborot-kutubxona muassasalarida amalga oshiriladigan ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar uslubiyotini zamonaviy pedagogik texnologiyalar ishlanmalari asosida yaratishni talab etadi. Fikrimizcha, axborot-kutubxona muassasalarida amalga oshiriladigan ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar texnologiyasi ijodiy faollik, mustaqil fikrlash va mohirona harakatlarga yo'naltirilgan bo'lishi va tashkilotchilar hamda foydalanuvchilar tomonidan minimal kuch sarflagan holda qo'yilgan maqsadlarga erishishda eng faol shakl, usul va uslublardan foydalanish, tadbirni muvaffaqiyatli tashkil etuvchilarning doimiy va majmuaviy faoliyatining asosiy qismidan iborat bo'lmog'i kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev SH.M. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi.-uchinchi nashr, Toshkent: O'zbekiston nashriyoti.- 2022.-440 b.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Ma'naviy – ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish va sohani rivojlantirishni yangi bosqichga ko'tarish to'g'risida. – “Halq so'zi” gazetasi, 2017 yil, 29 iyul.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. Diniy – ma'rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora – tadbirlari to'g'risida.- “Halq so'zi” gazetasi, 2018 yil, 17 aprel.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Yoshlarni ma'naviy – ahloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta'lim – tarbiya berish tizimini sifat jixatidan yangi bosqichga ko'tarish chora – tadbirlari to'g'risida.- “Halq so'zi” gazetasi, 2018 yil, 14 avgust.

5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. "Ma'naviy – ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish bo'yicha qo'shimcha chora – tadbirlar to'g'risida". - "Halq so'zi" gazetasi, 2019 yil 4 – may.
6. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud ahloq..- T.O'qituchi. 1992- 160 b.
7. Agzamxodjayeva S.S. Ijtimoiy ideal va ma'naviy hayot.- T.; Falsafa va huquq instituti nashriyoti, 2007.-229 b.
8. Azroyans E. Globalizatsiya: Katastrofa ili put k razvitiyu? – M.: Noviy vek, 2002.- 152 s.

“CHIZIQLI TENGLAMALAR SISTEMASINI YECHISH” MAVZUSINI O‘QITISHDA BBB TEXNOLOGIYASI VA ASSISMENT TEXNIKASIDAN FOYDALANISH

¹Akkulova Yulduz Alimovna, ²Shodmonkulova Shaxnoza Mirvali qizi

¹TKTI Yangiyer filiali “Raqamli texnologiyalar” kafedrasi dotsenti, e-mail:

akkulovayulduz75@gmail.com

²Guliston davlat universiteti o‘qituvchisi, e-mail:

shodmokulovashaxnoza@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu ishda “Oliy matematika” fanidan “Chiziqli tenglamalar sistemasini yechish” mavzusini bayon etishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish imkoniyati yoritilib, uning mazmuni va qo'llash uslublari haqida ba'zi uslubiy tavsiya va ayrim mulohazalar keltirilgan. Shuningdek, unda tanlangan mavzuni o'qitish jarayonida qo'llanilishi mumkin bo'lgan bir interfaol metod va uning qisqacha bayoni aks ettirilgan hamda ushbu mavzuning mazmunini talabalarga yetkazish va bilimlarini mustahkamlash uchun “BBB texnologiyasi va Assisment texnikasi” metodi tatbiq qilingan.

Kalit so‘zlar: chiziqli algebraik tenglamalar sistemasi, birgalikda bo‘lmagan va aniqmas tenglamalar sistemasi, noma'lumlar ustuni, ozod hadlar ustuni, yagona yechim, Kramer formulalari, Gauss usuli, elementar almashtirishlar, noma'lumlarni ketma-ket yo'qotish.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИЙ ЗЗЗ И МЕТОДОВ ОЦЕНКИ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ ТЕМЫ «РЕШЕНИЕ СИСТЕМЫ ЛИНЕЙНЫХ УРАВНЕНИЙ»

Аннотация. В данной работе рассматривается возможность использования инновационных технологий при преподавании темы «Решение системы линейных уравнений» по предмету «Высшая математика», даются методические рекомендации и комментарии по её содержанию и способам применения. Также предлагается интерактивный метод, который может быть использован в процессе преподавания выбранной темы, и её краткое описание, а также метод «Технология ЗЗЗ и методика оценки» для донесения содержания данной темы до студентов и закрепления их знаний.

Ключевые слова: система линейных алгебраических уравнений, система несовместных и неопределённых уравнений, столбец неизвестных, столбец свободных членов, единственное решение, формулы Крамера, метод Гаусса, элементарные подстановки, последовательное исключение неизвестных.

USING WWW TECHNOLOGIES AND ASSESSMENT METHODS IN TEACHING THE TOPIC “SOLVING A SYSTEM OF LINEAR EQUATIONS”

Abstract. *This paper examines the potential use of innovative technologies in teaching the topic “Solving a System of Linear Equations” in the subject “Higher Mathematics”. It provides methodological recommendations and commentary on its content and application. It also proposes an interactive method that can be used in teaching the selected topic, a brief description of it, and a “WWW Technology and Assessment Methodology” method for conveying the topic to students and reinforcing their knowledge.*

Keywords: *system of linear algebraic equations, system of inconsistent and indeterminate equations, column of unknowns, column of constant terms, unique solution, Cramer’s formulas, Gauss’s method, elementary substitutions, successive elimination of unknowns.*

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ta’lim sohasidagi islohotlarni jadallashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” gi 2024 yil 2 fevraldagi PQ-54-son qarori va 2020 yil 7 maydagi “Matematika sohasidagi ta’lim sifatini oshirish va ilmiy-tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ 4708 sonli qarori va O‘zbekiston Respublikasida matematika fanlari bo‘yicha ta’lim sifatini yaxshilash, ilmiy-tadqiqotlarning natijadorligi va amaliy ahamiyatini oshirishning maqsadli dasturi ijrosini amalga oshirish maqsadida hamda mazkur qarorda belgilangan ushbu – ta’limning barcha bosqichlarida matematika fanini o‘qitish tizimini yanada takomillashtirish, pedagoglarning samarali mehnatini qo‘llab-quvvatlash, ilmiy-tadqiqot ishlarining ko‘lamini kengaytirish va amaliy ahamiyatini oshirish, xalqaro hamjamiyat bilan aloqalarni mustahkamlash vazifalar ijrosini ta’minlash maqsadida ta’lim sohasida matematika fanini o‘quvchilar yanada chuqur o‘zlashtirishishiga erishish zarurdir.

“Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun ta’lim sohasida amalga oshiriladigan ishlarning maqsad, vazifalari va yo‘nalishlarini belgilab berdi. Shu ma’noda ta’lim sohasida yangiliklar va o‘zgarishlar ijtimoiy taraqqiyotning omili sanaladi.

Ta’lim sifatini yaxshilash o‘quvchilarning intellektual faolligini oshirish bugungi kunda pedagoglarning bosh vazifasi hisoblanadi. Ana shu talablardan kelib chiqib, ilg‘or pedagogik texnologiyalarni qo‘llagan holda ta’lim-tarbiyadan ko‘zlangan maqsadga erishish bugungi kun o‘qituvchisidan juda katta ma’suliyat o‘qitish jarayonida o‘qituvchi faoliyatida aniq-tiniq namoyon bo‘ladi va u o‘zi bilim bergan

talabalarning salohiyati bilan o'lganadi. Shuning uchun talabalarga namunaviy dasturda keltirilgan tushunchalarni puxta o'rgatish kerak.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Ushbu ishda 60710900 – “Texnologik jarayonlar va ishlab chiqarishni avtomatlashtirish” ta’lim yo’nalishi dastlabki kursida o’qitiladigan asosiy fanlardan biri hisoblangan “Oliy matematika” kursining “Chiziqli tenglamalar sistemasi va ularni yechish” bo’limida o’qitiladigan mavzuni qamrab olgan. Unda o’zbek, rus va ingliz tillarida yozilgan qator zamonaviy adabiyotlardan foydalanilgan bo’lib, ushbu mavzuning nazariyasini yoritilishda “Richard Bronson, Gabriel B.Costa, John T.Sacconan. Linear Algebra (Algorithms, Applications, And Techniques), 3rd Edition. Elsevier Inc, USA, California, 2014” [9] hamda “B.A.Xudayarov, Matematika. I-qism. Chiziqli algebra va analitik geometriya. Toshkent, “Fan va texnologiya”, 2018” [7] nomli adabiyot va materiallaridan keng foydalanildi.

Metodlar. Ushbu maqolada interfaol metodlardan biri – BBB texnologiyasi va Assiment texnikasi haqida batafsil to’xtalamiz. Ilm-fan va zamonaviy axborot texnologiyasi asrida yashar ekanmiz, har birimizning bilim saviyamiz yuqori, aqliy salohiyati yetuk va har tomonlama ta’lim texnologiyasi va amaliy tajribalaridan xabardor bo’lishimiz kerak. Bugungi kunga kelib, fan va texnologiya pedagogika sohasida ustuvor vazifalar qo’ymoqda. Bu boradagi ishlarni soddalashtirish maqsasida “Chiziqli tenglamalar sistemasini yechish” mavzusini o’qitishda “BBB texnologiyasi va Assiment texnikasi” metodini qo’llashni tavsiya etgan bo’lar edim.

OLINGAN NATIJALAR VA ULARNING TAHLILI

Dars mobaynida turli xil zamonaviy va interfaol metodlardan foydalanish orqali talabalarning shaxsiy xususiyatlarini hisobga olgan holda interaktiv dars usullaridan foydalanamiz. Interaktiv usullardan foydalanishdan maqsadimiz shuki, darslarni qiziqarli, sermazmun, eng muhimi samarali qilib o’tkazishdir. Bunda talabaning bilimi ortadi, shaxsiyati rivojlanadi va o’quv jarayonining mahsuldorligi ko’payadi. Hammamiz yaxshi bilamizki, o’zlashtirish uchun shunchaki tinglab, yozib o’tirish yetarli emas, balki, shu material ustida faol ishlash, o’ylab ko’rish, muhokamalar qilib chiqish, o’z kursdoshlari bilan fikr almashinishi lozim.

“Assesment texnikasi” tavsifi va mohiyati. Ushbu texnika baholash metodi ichida usul sifatida qo'llaniladi. Assesment (ingl.-assessment – baho) oz-ozini taqdim qilish bo'lib, ta'lim oluvchi o'tilgan mavzu bo'yicha bilimni namoyish etadi.

“Assesment texnikasi”ning qo'llanilishi uchun namuna jadval quyidagi keltiramiz:

Test	Muammoli vaziyat
O'tilgan mavzu (bo'lim, bob) bo'yicha 1 – 2 ta test beriladi.	O'tilgan mavzu asosida aniq hayotiy vaziyat, hodisaga asoslangan muammo beriladi, o'quvchi bo'lajak mutaxassis sifatida uning to'g'ri yechimini topishi kerak.
Simptom	Amaliy ko'nikma
O'tilgan mavzu bo'yicha ilmiy-nazariy fikrlar, g'oyalar, ta'riflar tugallamagan fikr asosida beriladi, masalan, ... ta'rif bering, ... fikrni bayon qiling va b.	O'tilgan mavzu mazmunini hayotda ish faoliyatida qo'llashdagi ko'nikmalarga tegishli topshiriq beriladi, masalan, ... chizing, ... hisoblang, ... toping, solishtiring.

“BBB” metodi tavsifi va mohiyati. Ushbu metod o'quvchilarga muayyan mavzular bo'yicha bilimlari darajasini baholay olish imkonini beradi. Metodni qo'llash jarayonida o'quvchilar bilan guruhli yoki ommaviy ishlash mumkin. Guruh shaklida ishlashda mashg'ulot yakunida har bir guruh tomonidan bajarilgan faoliyat tahlil etiladi. Guruhlarning faoliyatlari quyidagicha tashkil etilishi mumkin:

1. Har bir guruh umumiy sxema asosida o'qituvchi tomonidan berilgan topshiriqlarni bajaradi va mashg'ulot yakunida guruhlarning munosabatlari loyiha bandlari bo'yicha umumlashtiriladi.

2. Guruhlar umumiy sxemaning alohida bandlari bo'yicha o'qituvchi tomonidan berilgan topshiriqlarni bajaradi. O'quv faoliyati bevosita sinf doskasi yoki ish qog'ozida o'z aksini topgan quyidagi jadval (1, 2) asosida tashkil etiladi.

1-jadval.

Bilaman	Bilishni xohlayman	Bilib oldim

2-jadval.

Mavzuga doir asosiy tushunchalar	Bilaman	Bilishni xohlayman	Bilib oldim
1.			
2.			
3.			
...			

Metoddan foydalanish 3 bosqich asosida amalga oshiriladi.

1. Talabalarning o'rganilishi rejalashtirilayotgan mavzu bo'yicha tushunchalarga egalik darajalari aniqlanadi.

2. Talabalar mavzuga oid ma'lumotlar bilan batafsil tanishtiriladilar.

3. Talabalarning mavzu bo'yicha mavjud bilimlarini boyitishga bo'lgan ehtiyojlari o'rganiladi (bo'shliqlar, darslar jarayonida to'ldirib boriladi).

Bosqichlar bo'yicha amalga oshirilgan harakatlarning to'liq tavsiloti quyidagicha:

1. Guruh talabalarning (individual guruhlarda) ishlashlari e'lon qilinadi.

2. Talabalarning yangi mavzu bo'yicha tushunchalarga egalik darajasi o'rganiladi va ular tomonidan bayon etilgan tushunchalar jadvalning 1-bandiga yozib boriladi.

3. Talabalarning yangi mavzu bo'yicha mavjud bilimlarini boyitishga bo'lgan ehtiyojlari o'rganiladi va bu ehtiyojlar jadvalning 2-bandiga yoziladi.

4. O'qituvchi yangi mavzuga oid umumiy ma'lumotlar bilan talabalarni xabardor qiladi. O'zlashtirilgan yangi tushunchalar aniqlanadi va ular jadvalning 3-bandiga yoziladi.

Oliy matematika fanining “Chiziqli tenglamalar sistemasini yechish” mavzusini o‘qitishda amaliy mashg‘ulot darslarida “BBB” metodidan foydalanish va uning ahamiyatini yoritib o‘tamiz.

Bu “BBB” metodini amaliyotga tadbqiq etishda, “Tushunchalar tahlili” metodidan ham samarali foydalanaman. Jadvalning “Bilaman” degan qismini to‘ldirishda “Tushunchalar tahlili” metodi yordam beradi. Va jadvalning qolgan 2-ustunini qiziqarli savollar, qiziqishlar natijasida, 3-ustunini esa olingan yangi bilimlar yordamida to‘ldirib, bu mavzuga tegishli barcha tushunchalarni umumlashtirib, auditoriyadagi talabalarni darsda faol ishtirokini ta‘minlayman, ularni mustaqil fikrlashga, yangi mavzuni samarali tushunishiga, bilimlarini mustahkamlashga undayman.

#	Mavzuga doir asosiy tushunchalar	Bilaman (Oldindan bilgan ma'lumotlar)	Bilishni xohlayman (Savollar, qiziqishlar)	Bilib oldim (Olingan yangi bilimlar)
1	Chiziqli algebraik tenglamalar sistemasi			
2	Ikki noma'lumli ikkita chiziqli tenglamalar sistemasi			
3	O'rniga qo'yish usuli			
4	Qo'shish usuli			
5	Kramer usuli			
6	Kramer formulasi			
7	Gauss usuli			
8	Matrisa usuli			
9	Cheksiz ko'p yechim			

10	Yagona yechim			

“BBB” metodini amaliyotga tadbqiq etishning afzalliklari

1. **Faollikni oshiradi:** Har bir talaba o'z fikrini bildirish imkoniyatiga ega bo'ladi.
2. **Motivatsiya yaratadi:** Savollar orqali talabalarning qiziqishini uyg'otadi.
3. **Bilimlarni mustahkamlaydi:** Yangi bilimlarni avvalgi ma'lumotlar bilan bog'lash imkonini beradi.
4. **Mustaqil fikrlashni rivojlantiradi:** Talabalar o'z bilganlarini tahlil qilishga o'rganadilar.

Mavzuni chuqur o'rganishga yordam beradi: Mavzuga oid qiziqarli faktlarni topish va ulardan foydalanish imkoniyatini beradi.

“Bilaman, bilishni xohlayman, bilib oldim” metodi nafaqat ta'lim jarayonida bilimlarni samarali o'zlashtirishga, balki talabalarda mustaqil fikrlash va bilimlarini tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi. Ushbu metod har bir mavzuni chuqur va tizimli ravishda o'rganishni ta'minlab, talabalarni bilim olish jarayonining faol ishtirokchisiga aylantiradi.

“Assisment texnikasi” tavsifi va tatbiqi

“Chiziqli tenglamalar sistemasi va ularni yechish usullari” mavzusidan amaliy mashg'ulotlar mobaynida talabalar o'zlashtirish ko'rsatkichini aniqlash va bilimni bahoalsh uchun “Assessment” texnikasi tatbiqlashning ushbu ko'rinishini ta'rif etaman.

Ushbu texnikani baholash metodi ichida usul sifatida qo'llash maqsadga muvofiq, deb bilaman.

“Chiziqli tenglamalar sistemasi va ularni yechish usullari” mavzusidan dars mashg'ulotini tashkil etishda o'tilganlarni yodga olish, takrorlash bosqichida “Assessment” texnikasidan talabalarni mavzu bo'yicha tayanch tushunchalarni o'zlashtirish darajasini aniqlash, aniqlash, o'z bilimlarini mustaqil ravishda tekshirish, baholash, shuningdek, yangi mavzu bo'yicha dastlabki bilimlar darajasini tashxis qilish maqsadida qo'llash ancha maqsadga muvofiq bo'ladi.

“Chiziqli tenglamalar sistemasi va ularni yechish usullari” mavzusidan dars mashg‘ulotini tashkil etishda o‘tilganlarni yodga olish, takrorlash bosqichida “Assessment” texnikasidan talabalarni mavzu bo‘yicha tayanch tushunchalarni o‘zlashtirish darajasini aniqlash, o‘z bilimlarini mustaqil ravishda tekshirish, baholash, shuningdek, yangi mavzu bo‘yicha dastlabki bilimlar darajasini tashxis qilish maqsadida qo‘llash ancha maqsadga muvofiq bo‘ladi.

“Assessment” texnikasidan bir darsning o‘zida dars boshlanishida o‘tgan mavzuni takrorlash, mustahkamlash yoki yangi mavzu bo‘yicha o‘quvchilarning dastlabki bilimlari, qanday tushunchalarni egallaganliklari va shu darsning oxirida bugungi mavzudan nimalarni bilib olganliklarini aniqlash uchun ham foydalanish mumkin.

O‘qituvchi yangi mavzuni tushuntirgach talabalarga “Assessment” texnikasi jadvalini havola etadi.

Test	Muammoli vaziyat
1. Qaysi shart bajarilganda Kramer formulalari o‘rinli bo‘ladi? A. $\det A \neq 0$ B. $\det A = 0$ C. Ixtiyoriy sistemalar uchun o‘rinli D. Bunday shart yo‘q 2. Quyidagi tasdiqlardan qaysinisi noto‘g‘ri? A. Agar chiziqli tenglamalar sistemasining asosiy va kengaytirilgan matritsalarining ranglari teng bo‘lsa, u holda bu sistema yagona yechimga ega B. Har bir bir jinsli chiziqli tenglamalar sistemasi yechimga ega C. Agar chiziqli tenglamalar sistemasi yechimga ega bo‘lsa, u holda uning asosiy va	Ikkita to‘g‘ri chiziqli tenglamalar sistemasining kesishishidan hosil bo‘lgan qo‘shni burchaklarning gradus o‘lchovlari 2:3 nisbatda bo‘lsa, shu burchaklarni toping.

kengaytirilgan matritsalarining ranglari teng bo'ladi D. Agar chiziqli tenglamalar sistemasining asosiy va kengaytirilgan matritsalarining ranglari teng bo'lsa, u holda bu sistema yechimga ega. 3. Agar chiziqli tenglamalar sistemasi birgalikda va aniq bo'lsa, u holda Gauss usuli yechimga olib keladi. Nuqtalar o'rniga mos javobni tanlang. A. cheklita B. cheksiz ko'p C. cheksiz D. yagona	
Simptom	Amaliy ko'nikma
Tugallanmagan fikrlarni to'ldiring. Gauss usulining xususiyati shundan iboratki, unda sistemaning birgalikda masalasini oldindan aniqlab olish talab etilmaydi va: 1) sistema _____ bo'lsa, u holda usul yagona yechimga olib keladi; 2) sistema _____ bo'lsa, bu holda biror qadamda ikkita aynan teng tenglama hosil bo'ladi va shunday qilib, tenglamalar soni noma'lumlar sonidan bitta kam bo'lib qoladi; 3) sistema _____ bo'lmasa, u holda biror qadamda chiqarilayotgan (yo'qotilayotgan) noma'lum bilan birgalikda qolgan barcha noma'lumlar ham yo'qotiladi,	1-misol. Ushbu tenglamalar sistemasini yeching. $\begin{cases} 2x + 3y = 7, \\ 4x - 5y = 2 \end{cases}$ 2-misol. Ushbu tenglamalar sistemasini yeching: $\begin{cases} 3x - 2y = 16, \\ 5x + 3y = -5. \end{cases}$ 3-misol. Ushbu tenglamalar sistemasini yeching. $\begin{cases} x + 2y - z = 2, \\ 2x - 3y + 2z = 2, \\ 3x + y + z = 8. \end{cases}$

o'ng tomonda esa noldan farqli ozod had qoladi.

Talabalar tarqatma materialda mavzu bo'yicha berilgan mazkur topshiriqlarni egallagan (yoki o'zlarining) bilimlari asosida bajaradilar va yakunlanganliklari haqida yozma ma'lumot berganlaridan so'ng yoki belgilangan vaqt yakuniga yetgach o'qituvchi tarqatma materialda mavzu bo'yicha berilgan topshiriqning to'g'ri va to'liq izohini tushuntiradi yoki slayd orqali namoyish etadi:

Test	Muammoli vaziyat
1. Qaysi shart bajarilganda Kramer formulalari o'rinli bo'ladi? A. $\det A \neq 0$ B. $\det A = 0$ C. Ixtiyoriy sistemalar uchun o'rinli D. Bunday shart yo'q 2. Quyidagi tasdiqlardan qaysinisi noto'g'ri? A. Agar chiziqli tenglamalar sistemasining asosiy va kengaytirilgan matritsalarining ranglari teng bo'lsa, u holda bu sistema yagona yechimga ega B. Har bir bir jinsli chiziqli tenglamalar sistemasi yechimga ega C. Agar chiziqli tenglamalar sistemasi yechimga ega bo'lsa, u holda uning asosiy va kengaytirilgan matritsalarining ranglari teng bo'ladi D. Agar chiziqli tenglamalar sistemasining asosiy va kengaytirilgan	Ikkita to'g'ri chiziqning kesishishidan hosil bo'lgan qo'shni burchaklarning gradus o'lchovlari 2:3 nisbatda bo'lsa, shu burchaklarni toping. Yechish: Masalaning shartida keltirilgan qo'shni burchaklar α va β bo'lsin. U holda $\begin{cases} \frac{\alpha}{\beta} = \frac{2}{3} \\ \alpha + \beta = 180^\circ \end{cases}$ tenglamalar sistemasini hosil qilamiz. Birinchi tenglamadan α ni topamiz. $\begin{cases} \alpha = \frac{2}{3}\beta \\ \frac{2}{3}\beta + \beta = 180^\circ \end{cases}$ Uni ikkinchi tenglamaga qo'yamiz va hosil bo'lgan tenglamani yechamiz.

matritsalarining ranglari teng bo'lsa, u holda bu sistema yechimga ega. 3. Agar chiziqli tenglamalar sistemasi birgalikda va aniq bo'lsa, u holda Gauss usuli yechimga olib keladi. Nuqtalar o'rniga mos javobni tanlang. A. cheklita B. cheksiz ko'p C. cheksiz D. yagona	$\frac{5}{3}\beta = 180^\circ \Rightarrow \beta = 108^\circ$ Bu yerdan $\alpha = 180^\circ - \beta = 72^\circ$ bo'ladi. Javob: $72^\circ; 108^\circ$.
Simptom	Amaliy ko'nikma
Tugallanmagan fikrlarni to'ldiring. Gauss usulining xususiyati shundan iboratki, unda sistemaning birgalikda masalasini oldindan aniqlab olish talab etilmaydi va: 1) sistema birgalikda va aniq bo'lsa, u holda usul yagona yechimga olib keladi; 2) sistema birgalikda va aniqmas bo'lsa, bu holda biror qadamda ikkita aynan teng tenglama hosil bo'ladi va shunday qilib, tenglamalar soni noma'lumlar sonidan bitta kam bo'lib qoladi; 3) sistema birgalikda bo'lmasa, u holda biror qadamda chiqarilayotgan (yo'qotilayotgan) noma'lum bilan birgalikda qolgan barcha noma'lumlar ham yo'qotiladi, o'ng tomonda esa noldan farqli ozod had qoladi.	1-misol. Ushbu tenglamalar sistemasini yeching. $\begin{cases} 2x + 3y = 7, \\ 4x - 5y = 2 \end{cases}$ Javob: $x = \frac{41}{22}; y = \frac{12}{11}$ 2-misol. Ushbu tenglamalar sistemasini yeching: $\begin{cases} 3x - 2y = 16, \\ 5x + 3y = -5. \end{cases}$ Javob: $x = 2, y = -5$. 3-misol. Ushbu tenglamalar sistemasini yeching. $\begin{cases} x + 2y - z = 2, \\ 2x - 3y + 2z = 2, \\ 3x + y + z = 8. \end{cases}$ Javob: $x = 1, y = 2, z = 3$.

Ushbu taqdim qilingan usuldan so'ng, har bir ishtirokchi berilgan to'g'ri javoblar bilan o'zining shaxsiy yondashuvlarini taqqoslaydi, farqlarini aniqlaydi va o'z bilim darajasini tekshirib, baholaydi.

Zamonaviy ta'limni tashkil etishga qo'yiladigan muhim talablardan biri ortiqcha ruhiy va jismoniy kuch sarf etmay, qisqa vaqt ichida yuksak kafolatli natijalarga erishishdir, bu talabni yuzaga keltirishda pedagogik texnologiyalar to'la ishonchli vosita bo'la oladi.

Umumiy holda, xulosa qilib shuni aytish mumkinki, zamonaviy sharoitda ta'lim samaradorligini oshirishning eng maqbul yo'li – bu mashg'ulotlarni innovatsion metodlar yordamida tashkil etish va o'quv jarayonida foydalanishdir.

XULOSA

Zamonaviy ta'limni tashkil etishga qo'yiladigan muhim talablardan biri ortiqcha ruhiy va jismoniy kuch sarf etmay, qisqa vaqt ichida yuksak kafolatli natijalarga erishishdir, bu talabni yuzaga keltirishda pedagogik texnologiyalar to'la ishonchli vosita bo'la oladi.

Umumiy holda, xulosa qilib shuni aytish mumkinki, zamonaviy sharoitda ta'lim samaradorligini oshirishning eng maqbul yo'li – bu mashg'ulotlarni innovatsion metodlar yordamida tashkil etish va o'quv jarayonida foydalanishdir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. Toshkent, 2020 yil, 23 sentabr, № 637 son.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi farmoni.
3. 2020 yil 7 maydagi "Matematika sohasidagi ta'lim sifatini oshirish va ilmiy-tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ 4708 sonli qarori
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni.
5. Ayupov Sh.A., Omirov B.A., Xudoyberdiyev A.X. Chiziqli algebra, Darslik, Toshkent, 2023.
6. Fayziyev Yu.E., Buvayev Q.T., Qo'chqorov E.J. Analitik geometriya va chiziqli algebra, 4-qism. O'quv qo'llanma, Toshkent, 2022.
7. Xudayarov B.A. Matematika. I-qism. Chiziqli algebra va analitik geometriya. Toshkent, "Fan va texnologiya", 2018. -284 s.
8. Jabborov N.M. Oliy matematika va uning tatbiqlariga doir masalalar to'plami (I-qism, III-jild). O'quv qo'llanma, Toshkent, 2017.

9. Richard Bronson, Gabriel B.Costa, John T.Sacconan. Linear Algebra (Algorithms, Applications, And Techniques), 3rd Edition . Elsevier Inc, USA, California, 2014.
10. Apakov Yu.P., Jamalov B.I., To'xtabayev A.M. Oliy matematikadan misol va masalalar, 1-jild. Darslik, Toshkent, 2022.
11. Muxammadiyev J.O', Raxmonov Z.R. Matematika va informatika o'qitish metodikasi, O'quv qo'llanma, Toshkent, 2021.
12. Kh.Narjigitov, O.Dushaboyev, THE ROLE OF PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN IMPROVING THE QUALITY OF EDUCATION, International Journal of Advanced Research in Management and Social Sciences, Vol. 11- No. 11/ November 2022, pp 51-58, www.garph.co.uk.

SHARQ MUTAFAKKIRLARINING TA'LIMIY, TARBIYAVIY VA AXLOQIY QARASHLARINING AHAMIYATI

Abdiyeva Odina Xolnazar qizi

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

Ijtimoiy fanlar fakulteti Ma'naviyat asoslari mutaxassisligi 1-kurs magistranti

Email: abdiyevaodina9@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0007-6266-9331>

Ilmiy rahbar: Shaymanova Adiba Ergashevna

Turon universiteti, falsafa fanlari doktori (DSc), dotsent

Annotatsiya Ushbu maqolada Sharq mutafakkirlarining ta'lim-tarbiya va axloqiy masalalaridagi qarashlari, shuningdek islom ta'limotida tarbiya to'g'risida so'z yuritilgan. Sharq mutafakkirlarining ta'limga va odob-axloqqa oid yondashuvlari, insonlar ongiga axloq tushunchasini va vositasini sindirish, hayotda ulardan to'g'ri va oqilona foydalanish muhim xususiyatlardan biri ekanligi ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: axloq, tarbiya, ta'lim, Ibn Sino, Forobiy, mutafakkir, maktab, tafakkur, ilm, hadis, tasavvur, olimlar, taraqqiyot.

ЗНАЧЕНИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ, ВОСПИТАТЕЛЬНЫХ И НРАВСТВЕННЫХ ВЗГЛЯДОВ ВОСТОЧНЫХ МЫСЛИТЕЛЕЙ

Аннотация В данной статье рассмотрены взгляды восточных мыслителей на вопросы образования, воспитания и нравственности, а также раскрыты основные положения исламского учения о воспитании. Показаны подходы мыслителей Востока к обучению и этике, подчеркнута важность формирования у человека нравственных представлений и умений, а также их разумного и правильного применения в повседневной жизни.

Ключевые слова: нравственность, воспитание, образование, Ибн Сина, Фараби, мыслитель, школа, мышление, знание, хадис, воображение, учёные, развитие.

THE IMPORTANCE OF THE EDUCATIONAL, EDUCATIONAL AND MORAL VIEWS OF EASTERN THINKERS

Annotation This article examines the views of Eastern thinkers on education, upbringing, and moral issues, and also discusses the principles of Islamic teachings on moral education. It highlights the approaches of Eastern scholars to teaching and ethics, emphasizing the importance of instilling moral concepts and skills in individuals and using them wisely and correctly in everyday life.

Keywords: ethics, upbringing, education, Ibn Sina, Farabi, thinker, school, thinking, knowledge, hadith, imagination, scholars, development.

KIRISH

Bugungi kunda har bir xalqning ta'lim-tarbiyaga, axloqqa doir bir qancha an'analari borki, ular insoniyat taraqqiyotining asosi bo'lib xizmat qiladi va axloqiy qarashlarini ifodalaydi. Chunki, qaysi xalq bo'lishidan qat'iy nazar avvalo uning odob-axloqqa, ta'lim tarbiyaga nechoqlik e'tibor qaratishi kerakligi asosiy o'rinda turadi. Shu sababli millatlarni kategoriyaga ajratayotganda o'sha millatning ta'limi, tarbiyasi va axloqi alohida sanab o'tiladi. Jahonda shunday millatlar va xalqlar borki, ularning ta'lim tarbiyasi, axloqiy qarashlari har jabhada o'zini namoyon qilib turadi. Umuman olganda ta'lim-tarbiya va axloqiy tushunchalarni insonlar ongiga singdirishda ommaviy axborot vositalari, targ'ibot-tashviqot tadbirlarining o'zi yetarli bo'lmaydi, aksincha, buyuk ulamolarning bizga yozib qoldirgan qimmatli asarlarini o'qib ulardan to'g'ri xulosalar olishimiz joiz bo'ladi. Bularni esa, sharq mutafakkirlarining ilmiy merosida kuzatish mumkindir.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Xususan, ilk o'rta asr buyuk mutafakkirlaridan biri, o'z davrining yorqin yulduzi Abu Nasr Forobiy edi. O'rta asrning bir qancha ilmiy yutuqlari, hayotbaxsh hurfikrlik shakllanishi va umuman Yaqin va O'rta sharq mamalakatlarida ilg'or ijtimoiy-falsafiy tafakkur taraqqiyoti uning nomi bilan bog'liqdir. Forobiy ilk o'rta asr davri tabiiy-ilmiy va ijtimoiy bilimlarining qariyb barcha sohalarini o'z ichiga oluvchi 160 dan ortiq risola yaratdi. Forobiy ta'lim-tarbiya va axloqqa doir "Fozil odamlar shahri" asarida quyidagilarni keltirib o'tadi: "Ta'lim-tarbiya ahllari ham bilimlarning darajasiga qarab bir-biridan farq qiladi, ularning ba'zilarida kashf, ixtiro quvvati bo'lmaydi, ba'zilarida esa bu quvvat kamroq bo'ladi. Har kimki ilm-hikmatni desa, uni yoshligidan boshlasin, yaxshi axloqli odobli, notiq va bilimdon bo'lsin. Shunday odamlarnigina aqlli va to'g'ri fikr yurutuvchi deb atash mumkun". Shu sababli, ham Forobiy tarbiya va axloqqa alohida ahamiyat qaratish kerakligini ta'kidlab o'tadi. Har bir insonga ma'lumki ma'naviy-axloqiy, tarbiyaviy xislatlar hech qachon o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi, aksincha, ularning paydo bo'lishining haqiqiy manbasi ularni keltirib chiqaradigan sabablar va harakatga keltiradigan kuchlardir. Zero, har qanday tarbiyaviy, axloqiy qoidalar muayyan tarixiy zaruriyat natijasida vujudga kelgan va o'ziga xos qonuniyatlar asosida rivojlanib borganligi hech kimga

sir emas. Sharq mutafakkirlarining ta'lim-tarbiyaga, axloqqa doir qarashlari bu tajribalarning shakllanishiga va ravnaq topishiga katta ta'sir ko'rsatgan. Tarbiya har bir insonning yoshligidan shakllangan va butun umr unga hamrohlik qiladigan kuchidir. "Tarbiya" so'zi aslida arab tilidagi "rabba" fe'lidan kelib chiqqan bo'lib, "o'stirdi", "ziyoda qildi", "rioyasiga oldi" va "islah qildi" ma'nolarini anglatadi. Islomda bolalar tarbiyasi eng ma'suliyatli burchdir. Chunki, bolaning kelajakda kim bo'lishi ham albatta unga berilgan tarbiyaga bog'liq bo'ladi. Insonda axloq va tarbiya bo'lmasa ta'lim olishi juda qiyindir, agar ilm bo'lsa-yu tarbiya bo'lmasa, u dunyoda eng xavfli va xatarli insondir, chunki u insonlar boshqa turli kulfat va balolarni keltirishi mumkin. Shuning uchun ham dinimizda eng avvalo tarbiyaga katta e'tibor qaratiladi. Islom dini o'zining asosiy manbalari - Qur'oni karim va hadislar orqali inson hayotining barcha jihatlarini yoritib beradi, ayniqsa ta'lim-tarbiya masalalarida hadislarining tutgan o'rni beqiyosdir. Rasululloh (s.a.v)ning hayotiy faoliatlari va u zotdan rivoyat qilingan ko'plab hadislar nafaqat diniy, balki ijtimoiy, axloqiy va ma'rifiy va ma'naviy tarbiyaning mukammal asosidir.

MUHOKAMA

Hadislar orqali insoniyatga ilmning fazilati, axloqning ahamiyati, oiladagi tarbiyaning o'rni yuksak qadriyat sifatida ko'rsatib beriladi. Abu Huvayra roziyallohu anhudan rivoyat qilingan hadisi sharifda, Payg'ambarimiz alayhissalom: "Men yaxshi axloqlarni kamoliga yetkazish uchun Payg'ambar qilib yuborilganman dedilar", - deyiladi. Bu o'z-o'zidan ma'lumki, islom dinida hattoki axloqli insonlar shakllanishi uchun hattoki Alloh Taolo bizga Payg'ambarimizni jo'natganini ko'rishimiz mumkin. Johillik va nodonlikning kushandasi ilm egallash va ta'lim-tarbiya olishdir. Hazrati Ali roziyallohu anhudaning "O'zingizga va ahlingizga ta'lim beringlar va ularni odobli qilinglar" degan fikrlari bejiz aytilmagan. Ta'kidlash joizki, Muso al-Xorazmiy, Imom Isroil al-Buxoriy, Imom at-Termiziy, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yassasiy, Ahmad Yugnakiy, Shayx Najmiddin Kubro, Sulaymon Boqirg'oni, Adulxoliq G'ijduvoni, Bahovuddun Naqshband, Mahmud Zamaxshariy, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Davoniy, Voiz Koshifiy va ulardan keyin ijod qilgan boshqa mutafakkirlar islom ta'limotini, Qur'oni Karimni, Payg'ambarimiz aytgan so'zlari,

diniy va axloqiy yo'l-yo'riqlari, hikmatlardan iborat manba-hadisi shariflarni yaxshi bilganlar, ularning ta'sirida ijod qilib, yetishib kelayotgan yosh avlodlar uchun benazir meros qoldirganlar. Aslini olganda esa, buyuk mutafakkirlarimizning tabiiy-ilmiy, ijtimoiy-falsafiy va ta'lim-tarbiyaga oid qarashlarining asosi shuningdek, asarlarining mazmun mohiyati Qur'oni karim va hadisi sharif ta'limotiga asoslanadi. Biz ta'lim tarbiya masalalarining tutgan o'rnini tahlil qilar ekanmiz, bu davrda ya'ni yuqorida keltirilgan mutafakkirlar davrida ma'naviy-marifiy tafakkurning xarakterli tomoni shundaki, ma'naviyat, ma'rifat, odob-axloq, sohasidagi tasavvur, fikr, bilimlar va ta'limotlarni ham bilimning ilmiy tasavvurning bir ko'rinishi sifatida o'z ichiga singdirib yubordi. Dunyoviy ilmlar bilan bir qatorda axloq-odob va tarbiya inson ilmiy tushunchalari asosida talqin etilib, ular jahonga mashhur qomusiy mutafakkirlarimiz asalarida keng o'rin egalladi.

Sharq mutafakkirlarining yana bir buyuk allomasi hisoblangan Abu Ali Ibn Sinoning ham ta'lim tarbiya haqidagi qarashlari, avvalo inson aqli to'g'risidagi ta'limot bilan bog'liqdir. Xususan, u o'z aqlini har tomonlama rivojlantirish va haqiqatni bilishga qodir inson qobiliyatiga ishonadi. Shu o'rinda ta'kidlash o'rinliki, Ibn Sino ilmga egalik qilishni nafaqat aql bilan balki uni axloq va insoniylik bilan qattiq bog'langan deb hisoblaydi. Shuning uchun, ham mutafakkirning ilm-axloq munosabatlari borasida bildirgan fikrlarini ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Ibn Sino "Tadbiri manzil" asarida oila jamiyatning ajralmas qismi ekanligini alohida ta'kidlaydi. Shuningdek, oila boshlig'i bola tarbiyasida ham amaliy ham nazariy bilimlarga ega bo'lishi kerak deydi, yana mutafakkir oila boshlig'ini bu sohada yetarli bilimi tajribasi bo'lmasa oila a'zolariga yaxshi tarbiya bera olmaydi.

Ta'lim-tarbiya faqatgina oilada mustahkam qaror topishini Ibn Sino o'z asarlari orqali yoritib bergan. „Tarbiya“ tushunchasiga musulmon ulamolar necha xil ta'rif berganlar. Xususan, Rog'ib Asfihoniy tarbiyani shunday ta'riflaydi: "Tarbiya bir narsani bir holdan ikkinchi holga o'tkaza borib, batamomlik nuqtasiga yetkazishdir". Chunki tarbiya masalasiga alohida e'tibor berilmasa u insoniyatga bir qator xavf -xatar keltirishi ham mumkun.

XULOSA

Xulosa, qilib shuni aytish o'rinliki, insoniyat tarixiy tajribasi asosida sharq mutafakkirlari tomonidan zamonaviy ta'lim-tarbiya tizimi, uning asosiy subyektlari roli va vazifalari tizimlashtirilgani hech kimga sir emas. Yuqorida keltirilgan fikrlarda ham yurtimizda ta'lim-tarbiyaga qanday ahamiyat berilganini ko'rishimiz mumkin. Jamiyatda ta'lim-tarbiya to'g'ri yo'lga qo'yilmas ekan ijtimoiy soha oqsayveradi. Ayniqsa, hozirgi globallashuv va texnika zamonida yoshlarni oq va qorani ajratib olishlari uchun ham ta'lim-tarbiyaning o'rne juda muhim va bunga ham davlat ham jamiyat ham katta e'tibor qaratishlari zarurdir. Shuning uchun, ham yurtimizda keyingi yillarda ta'lim-tarbiyaga katta e'tibor qaratilayotgani bejiz emas, buning uchun avvalo oila, maktab va universitetlarda ko'plab targ'ibot-tashviqot ishlarini amalga oshirish kerak. Chunki ilm-fan va ta'lim-tarbiya taraqqiyoti jamiyat ravnaq topishining eng asosiy bo'g'inidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Abu Nasr Forobiy, Fozil odamlar shahri. Toshkent, 1993 y, 182-190 b.
2. B.X.Raximov, N.N.Narziyev, Pedagogik mahorat, Guliston 2021 y, 26-30 b.
3. Jalilova. X. Sharq mutafakkirlarining ta'lim-tarbiyaga oid ma'naviy va axloqiy qarashlari. Toshkent 2021;
4. Ibragimova Sh. Islom ta'limotida ta'lim-tarbiya masalalarining ifodalanishi.
[https:// doi.org/ 10.5281/zenodo.79002683](https://doi.org/10.5281/zenodo.79002683)

O'ZBEKISTONDA SPORTNI RIVOJLANTIRISH TENDENSIYALARI

Mamirova Dilorom Tavakulovna

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti

*"Sahna harakati va jismoniy
madaniyat" kafedrasi professor v.b.*

Annotatsiya. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar jarayonida sport sohasini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bugungi globallashuv sharoitida yoshlarning bo'sh vaqtlarini mazmunli tashkil etish, ularni sog'lom turmush tarziga yo'naltirish, jismoniy faollik va sport madaniyatini shakllantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylangan. Ushbu maqolada O'zbekistonda sport tizimini modernizatsiya qilish jarayonlari, yoshlar sportini qo'llab-quvvatlash mexanizmlari, sport infratuzilmasi rivoji, zamonaviy yo'nalishlarning shakllanishi hamda sohada raqobatbardosh kadrlar tayyorlash kabi dolzarb masalalar tahlil qilinadi. Shuningdek, sportning ijtimoiy-ma'naviy ahamiyati, sog'lom turmush tarzini qaror toptirishdagi roli, sport siyosatining tendensiyalari va o'ziga xos xususiyatlari ilmiy-nazariy nuqtayi nazardan yoritiladi. Maqola natijalari O'zbekistonda sportni rivojlantirishning hozirgi bosqichi va istiqbollari baholashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Sport, tendensiya, tarbiya, sog'lom avlod, yoshlar, 5 tashabbus, jismoniy madaniyat, renessans, tafakkur.

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ СПОРТА В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация. В условиях масштабных реформ, проводимых в нашей стране, особое внимание уделяется развитию спортивной сферы. В современную эпоху глобализации организация содержательного досуга молодежи, формирование здорового образа жизни, повышение физической активности и укрепление спортивной культуры становятся одним из приоритетных направлений государственной политики. В данной статье анализируются процессы модернизации спортивной системы Узбекистана, механизмы поддержки молодежного спорта, развитие спортивной инфраструктуры, формирование новых современных направлений, а также подготовка конкурентоспособных кадров в отрасли. Кроме того, рассматривается социально-духовное значение спорта, его роль в продвижении здорового образа жизни, а также основные тенденции и особенности спортивной политики страны с научно-теоретической точки зрения. Полученные выводы способствуют всесторонней оценке текущего этапа развития спорта в Узбекистане и определению его перспектив.

Ключевые слова: Спорт, тенденции, воспитание, здоровое поколение, молодежь, 5 инициатив, физическая культура, ренессанс, мышление

TRENDS IN SPORTS DEVELOPMENT IN UZBEKISTAN

Abstract. *Within the framework of large-scale reforms being implemented in Uzbekistan, special attention is devoted to the development of the sports sector. In today's era of globalization, organizing meaningful leisure activities for young people, promoting a healthy lifestyle, enhancing physical activity, and fostering a strong sports culture have become among the priority directions of state policy. This article analyzes the processes of modernizing Uzbekistan's sports system, mechanisms for supporting youth sports, the development of sports infrastructure, the emergence of new contemporary directions, and the training of competitive specialists in the field. In addition, the study highlights the socio-spiritual significance of sports, its role in promoting a healthy lifestyle, as well as key trends and distinctive features of the country's sports policy from a scientific and theoretical perspective. The results of the article contribute to assessing the current stage and future prospects of sports development in Uzbekistan.*

Keywords: *Sports, trends, upbringing, healthy generation, youth, 5 initiatives, physical culture, renaissance.*

KIRISH

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning: “Har bir ota-ona, har bir millatning niyati – jismoniy va ma’naviy barkamol avlodni tarbiyalashdir. Bunga esa jismoniy tarbiya va sportsiz erishib bo’lmaydi. Sport sog’lom xalq, sog’lom avlodning tayanch ustunidir” degan fikrlari zahirida yoshlar tarbiyasining strategik ahamiyati mujassam. Prezidentimizning ushbu chaqirig’i sport siyosatini kuchaytirish, aholining, ayniqsa yoshlarning jismoniy faolligini oshirish, sport infratuzilmasini rivojlantirish va sog’lom avlodni tarbiyalashga qaratilgan islohotlarning mafkuraviy va ijtimoiy asosini yaratadi.

Sport-ta’lim muassasalari faoliyati rivojlanishining o’rta va uzoq muddatli istiqbollarini belgilash, ularda olimpiya va paralimpiya sport turlari bo’yicha sportchilar zaxirasini tayyorlash uchun zarur shart-sharoitlar yaratish, shu jumladan ularni boshqarish va moliyalashtirish tizimini takomillashtirish, shuningdek, moddiy-texnik va resurs imkoniyatlarini yanada kengaytirish masalalarini o’zida to’liq mujassamlashtirgan “Sport-ta’lim muassasalari faoliyatini 2025-yilgacha rivojlantirish dasturi to’g’risida”gi PQ-5280-sonli Qarori [1] soha rivoji uchun muhim qadamlardan biri bo’ldi desak adashmagan bo’lamiz.

Jahon xalqlari tarixi, shuningdek, O’zbekiston xalqari tarixida jismoniy tarbiya va sport tarixining ham o’ziga xos xususiyatlari hamda ijtimoiy-tarbiyaviy o’rni g’oyat kattadir. Jismoniy tarbiya harakatida mutaxassis kadrlarga bo’lgan

talablar va ehtiyojlar ijtimoiy turmush hamda mehnatda, ayniqsa, Xalqaro sport harakatida doimiy ishtirok etishi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu sababdan jismoniy tarbiya, sport, xalq milliy o'yinlari va sayohatlar bo'yicha malakali kadrlar tayyorlashga alohida e'tibor berilmoqda[2].

O'zbekiston mustaqillik yillarida sport sohasiga alohida e'tibor qaratib kelmoqda. Mamlakatda sog'lom turmush tarzini targ'ib etish, aholi, ayniqsa yoshlarni sportga keng jalb qilish borasida izchil islohotlar amalga oshirilmoqda. So'nggi yillarda bu sohada chuqur tizimli o'zgarishlar yuzaga kelib, zamonaviy infratuzilma, ta'lim dasturlari va xalqaro hamkorlik sportning strategik rivojlanish omiliga aylanmoqda.

Sport infratuzilmasining modernizatsiyasi jarayonlari. O'zbekiston shahar va qishloqlarida sport maydonchalari, stadionlar, suzish havzalari, tennis kortlari va boshqa sport inshootlari qurilishi jadallashdi. Hududlarda zamonaviy sport maktablari va akademiyalarning tashkil etilishi yosh sportchilar uchun keng imkoniyatlar yaratmoqda.

Yoshlarga e'tibor va ommaviy sportni rivojlantirish mexanizmlari. Yurtimizda yosh avlodning jismonan sog'lom bo'lib voyaga yetishi davlat siyosatining muhim ustuvor yo'nalishlaridan biridir. Maktab, litsey, kollej va oliy ta'lim muassasalarida sport seksiyalari faoliyati kuchaytirilib, ommaviy sport tadbirlari muntazam o'tkazilmoqda. «Sog'lom bola», «Barkamol avlod», «Universiada» kabi loyihalar sportga ommaviy qiziqishni oshirishga xizmat qilmoqda.

Professional sport va xalqaro maydondagi muvaffaqiyatlar tizimi. Vatanimiz sportchilari Osiyo va jahon miqyosidagi musobaqalarda yuqori natijalarni qayd etib kelmoqda. Boks, dzyudo, kurash, gimnastika, futbol, tennis kabi yo'nalishlarda yurtimiz sportchilari yuksak mahorat namoyish etib, O'zbekiston nomini dunyoga tanitmoqda. Olimpiada o'yinlarida o'zbek sportchilarining medallar soni yil sayin ortib borayotgani sport tizimidagi islohotlarning amaliy natijasidir.

Raqamli texnologiyalar va sport menejmentining ahamiyati. Zamonaviy texnologiyalar sport sohasida ham keng joriy etilmoqda. Sportchilar tayyorgarligini monitoring qilish, raqamli statistika, onlayn o'quv dasturlari, trenerlar uchun malaka oshirish platformalari sohaning rivojiga turtki bermoqda. Sport menejmenti

yo'nalishidagi mutaxassislar tayyorlash ham zamonaviy tizim asosida amalga oshirilmoqda. Xalqaro hamkorlikning kengayishi. Mamlakatimiz xalqaro sport tashkilotlari bilan hamkorlikni kuchaytirmoqda. Yirik xalqaro musobaqalar, seminarlar va o'quv dasturlari respublikada o'tkazilayotgani tajriba almashuvini va sport diplomatiyasini rivojlantirishga xizmat qilmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Bugungi kunda aynan jismoniy mashqlar inson salomatligi uchun juda foydalidir. Jismoniy mashqdan ko'zlangan maqsadga erishish uchun quyidagi omillarni hisobga olish zarur:

- Shug'ulanuvchilarni individual xususiyatlari (Yoshi, jinsi, salomatligi, jismoniy rivojlanishi va jismoniy tayyorgarlik darajasi).
- Jismoniy mashqlarning xususiyatlari (qiyinligi, yangiligi, maxsuslashtirilganligi, texnik xarakteristikasi)
- Tashqi omillar (mehnat holati, o'qish, mishiy holati, dam olishi, harakat faoliyatining aniq shartlari, ob-havo sharoiti, elementar va uskunalarning sifati, mashg'ulot joylarining gigiyenasi) [3].

Gimnastik mashqlar: umumiy quvvatlovchi va maxsus mashqlarga bo'linadi. Umumiy quvvatlovchi mashqlar butun organizmni sog'lomlashtirish va mustahkamlashga qaratilgan.

MUHOKAMA

Maxsus mashqlar – tayanch harakat apparatini u yoki bu qismiga tanlab ta'sir ko'rsatadi, masalan, oyoq kaftiga yassi oyoqlik yoki uning travmatik zararlanishi yoki umurtqa pog'onasiga deformatsiyalarda; harakat cheklanganda u yoki bu bo'g'imga ta'sir etiladi. Gavda uchun mashqlar o'zining organizmga fiziologik ta'siri bo'yicha, sog'lom odam uchun umumiy quvvatlovchi hisoblanadi. Bemor uchun esa, masalan, umurtqa pog'onasi kasalligi bilan kasallangan (skolioz, osteoxondroz va b.) maxsus mashqlar guruhiga kiradi, chunki davolashni bilvosita hal qilishga yordam beradi.

Sport rivojlanishining zamonaviy tendensiyalari avvalo davlat tomonidan yaratilayotgan kuchli normativ-huquqiy baza bilan belgilanadi. Mamlakatimiz rahbariyati tomonidan qabul qilinayotgan qaror va farmonlar sport sohasining

institutsional poydevorini mustahkamlab, uning boshqaruv tizimida yangicha yondashuvlarni kiritmoqda. Sport federatsiyalari faoliyatini qo'llab-quvvatlash, sport ta'lim muassasalari va ixtisoslashgan akademiyalarni takomillashtirish orqali professional sportni rivojlantirishga keng imkoniyatlar yaratilmoqda. Bunday tizimli yondashuv sportni davlat siyosatining ajralmas qismiga aylantirdi.

So'nggi yillarda sport infratuzilmasining modernizatsiyasi O'zbekistonda sport taraqqiyotining asosiy yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Respublikada zamonaviy sport majmualari, futbol maydonlari, suzish havzalari, universal zallar, yengil atletika yo'laklari barpo etilmoqda. Eng muhimi, bu jarayon faqat yirik shaharlarda emas, balki chekka hududlarda ham izchil amalga oshirilayotgani sport imkoniyatlarining hududlar bo'ylab teng taqsimlanishiga xizmat qilmoqda. Davlat-xususiy sheriklik asosida qurilayotgan sport obyektlari esa mazkur jarayonning iqtisodiy barqarorligini ta'minlayapti.

Davlat tomonidan yaratilgan sharoitlar natijasida, 2023-yil davomida respublika miqyosida 12 mingdan ortiq ommaviy sport tadbirlari tashkil etilgan bo'lib, ularda 1,5 milliondan ortiq yoshlar ishtirok etgan. Xususan, "5 tashabbus olimpiadalari", "Yoshlar sport haftaligi", "Yoshlar va sport" festivallari yoshlarning sportga bo'lgan qiziqishini oshirishda samarali vosita bo'lib xizmat qilmoqda. Ushbu tadbirlar yoshlar o'rtasida sog'lom raqobat muhitini yaratmoqda, ularni sportga jiddiy yondashishga undamoqda. Yoshlarni sportga jalb etish bo'yicha qabul qilingan huquqiy-huquqiy hujjatlar ham muhim ahamiyatga ega. 2022-yil 4-noyabrda qabul qilingan PQ-408-sonli Prezident qarori asosida "Mahalla –sport markazi" tamoyili joriy etilib, har bir mahallaga kamida bitta sport maydonchasi tashkil etilishi belgilangan. Bugungi kunda yurtimiz bo'ylab 4000 dan ortiq sport maydonchalari faoliyat yuritmoqda.

Ularning aksariyati yoshlar uchun bepul yoki arzon to'lov asosida xizmat ko'rsatmoqda. Shuningdek, sportga ixtisoslashgan maktab va kollejlarda soni ham oshib bormoqda. Hozirda 100 dan ortiq ixtisoslashtirilgan sport maktablari faoliyat yuritib, o'n minglab yosh sportchilarni tayyorlamoqda. Bu maktablar zamonaviy sport jihozlari, malakali murabbiylar va sog'lom muhit bilan ta'minlangan.

Bular bilan bir qatorda, mahallalardagi sport instruktorlari faoliyati kuchaytirilmoqda. Har bir mahallada kamida bitta sport rahbari tayinlanib, u sport to'garaklari va musobaqalarni tashkil qilish bilan shug'ullanmoqda. Yoshlarni sportga jalb qilishda xotin-qizlar, imkoniyati cheklangan yoshlar va chekka hududlarda yashovchi o'smirlar bilan alohida ishlash tizimi ham yo'lga qo'yilgan. "Inson qadri uchun" tamoyili asosida imkoniyati cheklangan yoshlar uchun maxsus sport maydonchalari, moslashtirilgan sport uskunalari bilan jihozlangan markazlar tashkil etilmoqda. Masalan, 2023-yilda nogironligi bo'lgan yoshlar uchun 50 dan ortiq maxsus sport maydonchalari qurilgan. Yoshlarni sportga jalb qilish jarayonida ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlar va bloggerlarning ham o'рни kuchaymoqda. Sport yulduzlari ishtirokida o'tkazilayotgan motivatsion uchrashuvlar, interaktiv chiqishlar va video roliklar orqali yoshlar ongida sportning hayotiy ahamiyati chuqurroq singdirilmoqda. Shu orqali nafaqat sportga qiziqish oshmoqda, balki milliy sport g'ururi, jismoniy sog'lomlik va ijtimoiy faollik rivojlanmoqda[4].

O'zbekistonda ommaviy sportning rivojlanishi ham alohida e'tiborga loyiqdir. Aholi, ayniqsa yoshlar o'rtasida sog'lom turmush tarziga bo'lgan qiziqish ortib borayotgani sportning ijtimoiy ahamiyatini yanada oshirmoqda. Jamoaviy yugurishlar, sport festivallari, mahallalarda muntazam o'tkazilayotgan musobaqalar va sport bayramlari jamiyatda sog'lom raqobat, jismoniy faollik va ijobiy psixologik muhitni kuchaytirmoqda. Ommaviy sportning kengayishi natijasida sportning ijtimoiy funksiyasi — sog'liqni mustahkamlash, bo'sh vaqtni mazmunli tashkil etish va ijtimoiy integratsiyani kuchaytirish kabi jarayonlar yanada samarali tus olmoqda.

Professional sportdagi muvaffaqiyatlar esa O'zbekistonning xalqaro sport maydonidagi nufuzini oshirib kelmoqda. Olimpiya va Paralimpiya o'yinlarida, Osiyo o'yinlarida hamda jahon chempionatlarida o'zbekistonlik sportchilarning erishayotgan yutuqlari yosh avlodni sportga keng jalb etayotgan muhim omillardandir. Bu jarayonda sportchilar tayyorlashning ilmiy asoslangan tizimi, yoshlar sport maktablarining modernizatsiyasi, murabbiylar malakasini oshirish, sport tibbiyoti va reabilitatsiya xizmatlarining rivojlanishi katta ahamiyat kasb

etmoqda. Shu bilan birga, sportda analitika, video tahlil va raqamli texnologiyalarni qo'llash zamonaviy yondashuv sifatida shakllanmoqda.

XULOSA

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, yurtimizda sport sohasini rivojlantirish tendensiyalari davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida davom ettirilmoqda. Infratuzilmaning yaxshilanishi, aholini sportga keng jalb qilish, professional sportchilarning yutuqlari va raqamli texnologiyalarning kirib kelishi mamlakatda sport sanoatining yanada yuksalishiga mustahkam zamin yaratmoqda. Kelajakda O'zbekiston sportchilari yanada katta yutuqlarni qo'lga kiritishi, ommaviy sport esa milliy sog'lom turmush tarzining ajralmas qismiga aylanishi kutilmoqda.

Shuningdek, ayollar sporti rivojida yangi bosqich kuzatilmoqda. So'nggi yillarda ayollar futboli, boks, dzyudo, gimnastika kabi yo'nalishlarda yuqori natijalar qayd etilayotgani jamiyatda gender tengligini mustahkamlash, ayollarning ijtimoiy faolligini oshirishga xizmat qilmoqda. Ayollar sportining faollashishi mamlakatning sport siyosatida tenglik, inklyuzivlik va ijtimoiy adolat tamoyillarini mustahkamlamoqda.

Yuqoridagi jarayonlar O'zbekiston sportini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarayotgan omillardan hisoblanadi. Sportning ijtimoiy, madaniy, iqtisodiy va ta'limiy ahamiyati tobora kengayib borayotgani mamlakatda sog'lom, faol, raqobatbardosh avlodni tarbiyalashga xizmat qilmoqda. Kelgusi yillarda raqamli texnologiyalarni yanada chuqur joriy etish, sport tibbiyotini rivojlantirish, iqtidorli yoshlarni tayyorlash tizimini takomillashtirish hamda sport industriyasini kengaytirish O'zbekiston sportining asosiy strategik yo'nalishlari sifatida e'tirof etilishi kutiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2021-yil 5-noyabr). *Sport-ta'lim muassasalari faoliyatini 2025-yilgacha rivojlantirish dasturi to'g'risida* (PQ-5280-son qaror). Lex.uz.
2. Eshnazarov, J. (2008). *Jismoniy madaniyat tarixi va boshqarish*. Fan va texnologiya. 140 b.
3. Agzamova, Sh. A. (2014). *Shifobaxsh jismoniy tarbiya*. Cho'lpon nomidagi NMIU. 160 b.
4. Sobirov Sh. Yoshlarni sportga qiziqtirish uchun davlatimiz tomonidan yaratib berilgan sharoitlar. *Yangi O'zbekiston, yangi tadqiqotlar jurnali* 2.8 (2025): 663-667.

KUTUBXONALARDA MA'NAVIY-MA'RIFIY ISHLAR SAMARADORLIGINI OSHIRISH OMILLARI

O'ktam Nosirov,

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"Kutubxona-axborot faoliyati" kafedrasining professori v.b.,
falsafa fanlari nomzodi*

Annotatsiya: Maqolada hozirgi sharoitda madaniy, ma'naviy va mafkuraviy, siyosiy vazifalar doirasi kengayib borayotganligini hisobga olgan holda, ma'naviy-ma'rifiy faoliyatni har tomonlama kuchaytirish, uning samaradorligini oshirishga har tomonlama ahamiyat berish zaruriyatga aylanayotganligi, globallashuv jarayonlarining kuchayishi natijasida jahon miqyosida tinchlik va barqarorlikka qarshi yangi tahdidlar kuchayib borayotganligi tufayli ayrim fuqarolarning, ayniqsa yoshlarning terroristik va diniy ekstremistik harakatlarga adashib qo'shib qolishi, milliy qadriyatlarga e'tiborsizlik tufayli kelib chiqayotgan turli salbiy holatlar, jinoyatchilik, to'ylardagi ortiqcha isrofgarchiliklar, oilaviy ajralishlar, aholi o'rtasida ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirishning dolzarb vazifa ekanligi yoritilgan.

Kalit so'zlar: Samara, samaradorlik, oqibat, natija, erishilgan daraja, ma'naviy-axloqiy tarbiya, jamiyat, omil, e'tiqod, ma'naviy ehtiyoj, meyor.

ФАКТОРЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ДУХОВНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ РАБОТЫ В БИБЛИОТЕКАХ

Аннотация. В статье рассматривается, что в современных условиях, с учётом расширяющегося круга культурных, духовных, идеологических и политических задач, необходимость всестороннего усиления духовно-просветительской деятельности и повышения её эффективности становится особенно актуальной. Отмечается, что вследствие усиления процессов глобализации растут новые угрозы миру и стабильности во всём мире, что приводит к вовлечению отдельных граждан, особенно молодёжи, в террористические и религиозно-экстремистские движения. Также освещаются различные негативные явления, возникающие из-за неуважения к национальным ценностям: преступность, чрезмерные расточительные траты на торжества, рост числа разводов. В этих условиях повышение эффективности духовно-просветительской работы среди населения приобретает особую значимость.

Ключевые слова: эффективность, результативность, последствия, итог, достигнутый уровень, духовно-нравственное воспитание, общество, фактор, убеждение, духовная потребность, норма.

FACTORS FOR ENHANCING THE EFFECTIVENESS OF SPIRITUAL AND EDUCATIONAL WORK IN LIBRARIES

Annotation. *The article discusses how, under current conditions and considering the expanding range of cultural, spiritual, ideological, and political tasks, the need to comprehensively strengthen spiritual and educational activities and improve their effectiveness is becoming increasingly urgent. It is noted that due to the intensification of globalization processes, new threats to global peace and stability are growing, which leads to some citizens—especially young people—being misled into joining terrorist and religious extremist movements. The article also highlights various negative phenomena arising from the neglect of national values, such as crime, excessive extravagance at celebrations, and increasing family divorces. In this context, enhancing the effectiveness of spiritual and educational work among the population is presented as a highly important task.*

Keywords: *effect, effectiveness, consequence, outcome, achieved level, spiritual and moral education, society, factor, belief, spiritual need, norm.*

KIRISH

Bugungi kunda islohotlar Strategiyasini amalga oshirish xalq va mamlakat manfaatlarini ko'zlagan obektiv jarayon ekanligini hayot to'la tasdiqlamoqda. Ushbu jarayonlar yuksak ma'anaviyatni shakllantirish, fuqarolarning o'z hayoti va turmushiga, faoliyatiga munosabatini tubdan o'zgartirishni, ularda yangicha tafakkur va ma'rifiy dunyoqarashni tarbiyalashni talab qiladi. Jamiyatning sifat jihatdan yangi bosqichga o'tishi ijtimoiy hayotning barcha jabhalari kabi ma'naviy hayot sohasida ham tub burilishlarni taqozo qiladi. Bu o'zgarishlarning barchasi har bir fuqaroning ongli faoliyatiga, tashabbuskorligiga, amalga oshirilayotgan islohotlarga daxldorlik tuyg'usining shakllanganlik darajasiga, ma'naviy yetukligiga bog'liq.

Bundan tashqari, uyushmagan yoshlar o'rtasida ma'naviy-ahloqiy tarbiya ishlarini kuchaytirish maqsadida ularni to'la qamrab olish, voyaga yetmaganlar jingoyatchiligining oldini olish muammosining keskin bo'lib turganligi nuqtai-nazaridan yondashiladigan bo'lsa ko'rib chiqilayotgan muammoning dolzarbligi yanada oydinlashadi.

Zero, yurtimizda tinchlik va osoyishtalikning barqarorligini ta'minlash, jaholatning turli ko'rinish-lariga qarshi ma'rifatga asoslangan bilim va tafakkur orqali kurashish, sog'lom ma'naviy ehtiyojni shakllantirish zarurati ham ushbu muammolar bilan bog'liqdir.

Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish omillarini aniqlab olishdan avval "samara", "samaradorlik", "omil" tushunchalari nimani anglatishini ko'rib chiqmoq kerak.

"Samara", "samaradorlik" tushunchalari "oqibat", "natija", "erishilgan daraja", foydalilik ma'nolarini anglatadi.

Iqtisod sohasida samaradorlik mahsulot ishlab chiqarish, sarflangan xarajat va olingan foyda nisbatiga ko'ra baholansa, ma'naviy-ma'rifiy ishlar sohasida samaradorlik maqsadga erishish darajasi bilan bog'liq bo'lib, uni belgilash murakkab jarayondir.

ADABIYOTLAR TAHLILI

"Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirishga erishishning bosh yo'nalishi eng asosiy maqsadimiz bo'lgan, ya'ni milliy qadriyatlarimiz, milliy va umuminsoniy an'analarga mos keladigan fuqarolik jamiyatini barpo eta borib, unga munosib tarzda xizmat qila oladigan, mamlakat ijtimoiy taraqqiyotida faol ishtirok etuvchi, o'zida yuksak ma'naviy axloqiy, g'oyaviy-mafkuraviy sifatlarni mujassamlashtirgan, vatanparvar, millatparvar shaxslarni tarbiyalash maqsadidan kelib chiqadi" [5:16].

Ushbu maqsad bilan bog'liq bo'lgan holda ma'naviy-ma'rifiy ishlar orqali amalga oshiriladigan vazifalar to'g'ri belgilab olinishi kerak. Bular quyidagilar:

- Fuqarolarda, ayniqsa, yoshlar ongida vatanparvarlik va millatparvarlik ruhiyatini shakllantirish;

- Jahon taraqqiyotining bugungi bosqichda tinchlik va barqarorlikning bebaho ne'mat ekanligi, unii asrash va saqlashning har bir fuqaroning muqaddas burchi ekanligini singdirish;

- Foydalanuvchilar ongida ijtimoiy hamkorlik, millatlararo totuvlik, diniy bag'rikenglik kabi yuksak sifatlarni shakllantirish, tajovuzkor millatchilik, shovinizmning mohiyatini tushuntirib berish;

- Jamiyatda ijodiy muhitni yaratish orqali tashabbuskorlikni kuchaytirish, har bir foydalanuvchida mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ulkan o'zgarishlar jarayonida daxldorlik hissini uyg'otish, loqaydlik, mas'uliyatsizlik singari illatlarni bartaraf qilish;

- Kishilarning siyosiy, huquqiy, iqtisodiy, ahloqiy, diniy, estetik madaniyatini oshirish, jahonda va mamlakatimizda ro'y berayotgan voqea-hodisalarni qalbdan anglab yetish salohiyatini takomillashtirish;

- Fuqarolarning shaxsiy rejalari, ijtimoiy mo'ljallarining mamlakatimizda amalga oshirilayotgan jarayonlarga, Harakatlar strategiyasi maqsadlariga muvofiqligi, mutanosibligi va uyg'unligiga erishish;

- Foydalanuvchilarning ma'naviy dunyoqarashini shakllantirish, ijtimoiy faolligini oshirish, ijtimoiy-siyosiy voqea va xodisalarga baho bera olish ko'nikmasini shakllantirish, mafkuraviy-g'oyaviy jarayonlarni ongli ravishda anglab yetishga ko'maklashish;

- Yoshlarda "ommaviy madaniyat", "ma'naviy tahdid", "johillik" tushunchalarining ma'no-mazmuni, mohiyatini anglab yetishga, mafkuraviy immunitetni hosil qilishga yordam berish;

- Sog'lom ma'naviy ehtiyojni shakllantirish, har bir fuqaroda uning o'zining shaxs sifatida rivojlanishi uchun ko'maklashadigan ijobiy fazilatlarni tarbiyalash;

- Jamiyat a'zolarining, ayniqsa, yoshlarning bo'sh vaqtini oqilona, mazmunli tarzda tashkil etish, ularning qiziqishlariga ko'ra turli yo'nalishlarda to'garaklar uyushtirish, iqtidorlarini yanada rivojlantirish orqali o'z hayotiy faoliyatlarini belgilab olishlarida ko'maklashishdan iboratdir.

Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish uchun uning tashkilotchilaridan quyidagi talablarga javob bera olishlari talab qilinadi:

- Foydalanuvchilarning ma'naviy ehtiyojlarini va qiziqishlarini aniq hisobga ola bilish malakasining mavjudligi;

- Yoshlarning bo'sh vaqtlarini mazmunli, oqilona tashkil etish, qiziqishlari bo'yicha ularning turli to'garaklarga uyushishga yo'naltira olish;

- Ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimida turli tadbirlarni muvofiqlashtirilgan tarzda olib borish malakasining mavjudligi;

- Hududdagi ma'naviy muhit haqida, o'tkazilgan ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarning sotsiologik tahlili asosida xulosalar bera olish malakasining mavjudligi;

- Turli ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni o'tkazish bo'yicha ssenariylar yoza bilish;

- Yoshlarda sog'lom ma'naviy ehtiyojni va ma'naviy ma'rifiy dunyoqarashni shakllantirishga oid bilimi va iqtidorining mavjudligi;

- Har bir ma'naviy-ma'rifiy tadbirda qatnashuvchilarning muayyan yangilikka ega bo'lishi va ularning faolligining oshishiga turtki bera olishi.

Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish, unga yanada kuchliroq ijodiy ruh berish va aniqlik kiritishda ularning muayyan talablarga javob beradigan rejasi alohida o'rin tutadi.

Bu talablar quyidagilardan iborat:

- Rejada jamiyat va davlat tomonidan amalga oshiriladigan vazifalar o'z aksini topishi lozim;

- Foydalanuvchilarning qiziqishlari, ehtiyojlari, intilishlarining e'tiborga olinishi o'ta muhimdir;

- Tadbir ishtirokchilarining bilim darajasi, ahloqiy salohiyati avvaldan hisobga olinishi zarur.

Ta'kidlash lozimki, "amalga oshirilishi kerak bo'lgan har bir ma'naviy-ma'rifiy tadbirning pirovard natijasi eng avvalo rejaning aniqligi, uslubiy jihatdan to'g'ri tashkil etilganligi, amalga oshirish imkoniyatlari va vositalarining mavjudligi, asosli talab va ehtiyojlarning hisobga olinishiga bog'liqdir" [7:83]. Shuning uchun ham rejalarni tuzishdan avval suhbat, anketa, sotsiologik so'rovnomalar o'tkazish, ularning natijalaridan unumli foydalanish natijadorlikni ta'minlash kafolati bo'lishi mumkin.

TAHLIL VA MUHOKAMA.

Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirishda aniq belgilangan va tajribaga asoslangan tamoyillarga tayanish muhim ahamiyatga egadir. Ushbu tamoyillar quyidagilardir:

Ilmiylik tamoyili. Bugungi kunda ma'naviy-ma'rifiy ishlarni takomillashtirish unda foydalani-ladigan turli vositalarning o'zaro aloqadorligini va uyg'unlashuvini, ilmiy asosda tashkil etilishini, maqsadga qaratilganligini, aniq natijaga erisha bilishni talab etadi. Shuningdek, ilmiylik tamoyili ma'naviy-ma'rifiy tadbirning maqsadini, mazmunini, turlari va uslublarini, dalillashni, turli fanlarning yutuqlaridan ijobiy foydalanishni talab qiladi. Umuman olganda, ilmiylik tamoyiliga

tayanish talabalar va o'quvchi-yoshlarda ma'rifiy dunyoqarashni shakl-lantirishga va tafakkur erkinligini tarbiyalashga yordam beradi.

Ma'naviy-ma'rifiy ishlarni amalga oshirishda majmuaviylik tamoyiliga asoslanish ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy va g'oyaviy hodisalarning bir biriga bog'liqligi, taqozolanishi, o'zaro ta'sir ko'rsatishiga aloqadorlikdan kelib chiqadi.

Majmuaviylik tamoyili ma'naviy tarbiya maqsadlarini ilmiy asoslash, turli guruhlarning xususiyatlarini hisobga olgan holda ommaviy, guruhli, yakka tartibda ish olib borish yo'nalishlarini aniq belgilab olish imkonini beradi.

Ma'naviy-ma'rifiy ishlarni tashkil etishda bo'sh vaqtdan oqilona, samarali foydalanish differensial yondoshuv tamoyiliga tayanib amalga oshirilishi alohida ahamiyatga egadir. Differensial yondashuv tamoyili ma'naviy ma'rifiy ishlar mazmuni, tashkil etilishi, usul va shakllari, vositalariga ijobiy ta'sir ko'rsatishidan tashqari, tadbirlarda ishtirok etuvchilarning barchasini ularning qiziqishlari va intilishlariga ko'ra tadbir obektiga aylantiradi. Hayot bilan aloqadorlik tamoyili ma'naviy-ma'rifiy ishlarni tashkil etishda mavzularning davlat va jamiyat oldida turgan strategik maqsadlar hamda taktik vazifalar bilan bog'liq tarzda tanlanishi, aniq va maqsadga yo'naltirilganligini belgilab beradi. Axborot-kutubxona muassasalarida foydalanuvchilarning ma'naviyatini ma'rifiy asoslarga tayangan holda shakllantirish nazariyasini takomillashtirish va amaliyotda qo'llash samaradorligini ta'minlovchi "omil"larni aniqlab olish ham alohida ahamiyatga egadir.

"Omil" atamasini "turli fanlardagi talqinlarga binoan umumlashtirish asosida mazmuniga ko'ra "rivojlanishga ta'sir etuvchi holat", "harakatga keltiruvchi sabab" sifatida talqin etish mumkin" [8:154].

Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligin oshirishga ta'sir etuvchi omillar deganda, foydalanuvchilarning ijtimoiy hayotning barcha sohalarida amalga oshirilayotgan jarayonlarga daxldorlik tuyg'usining shallanishi asosida ularni faollikka yetaklovchi, ma'naviyatini yuksaltirishga ta'sir ko'rsatuvchi sabab tarzida ifodalanadi.

Ma'naviy-ma'rifiy ishlarda samaradorlikka erishishning asosiy omillari muayyan maqsad, qadriyat asosida shakllangan tafakkur tarzi, dunyoqarash bo'lgan e'tiqod, ma'naviy-ma'rifiy tarbiya sohasida tinglovchilarning ehtiyoji hisobga olingan holda tashkil etilgan tadbirlarda meyorga amal qilish, insonlarni amaliy harakat sari yo'naltiruvchi motivlar, topshirilgan vazifaning bajarilishiga nisbatan mas'uliyat tuyg'usi kabilardir.

Ma'lumki, ma'naviy yetuklik insonning o'z shaxsiy manfaatlarini, jamiyat, el-yurt manfaatlarini bilan uyg'unlashtira olishida namoyon bo'ladi. Bu esa har bir kishidan o'z manfaatlarini ham, jamiyat manfaatlarini ham farqlab olishni, ularni to'g'ri tushunishni, soxta qadriyatlarga uchmaslikni talab qiladi. Buning uchun har bir fuqaroda Vatan va xalq manfaatlarini qadrlash, uni e'zozlash kabi fazilatlarining asosi bo'lgan mustahkam e'tiqod mavjud bo'lishi kerak.

E'tiqod- ijtimoiy ruhiy (psixologik) tushuncha bo'lib, insonda muayyan qarash, nazariya, hayotiy aqida, faoliyat tamoyillarining hissiy qabul qilish jarayonida shakllangan sobit fikr va tasavvurlar majmuidir. E'tiqod muayyan falsafiy, siyosiy, huquqiy, axloqiy, estetik, diniy g'oyalar, qarashlarning inson ongiga singib, uning tafakkur uslubi va faoliyatiga yo'nalish beruvchi mezonga aylanishi hamdir. Har qanday ijtimoiy g'oya, ahloq-odob tizimi, bilim, dunyoqarash, mafkura inson tomonidan muayyan maqsadlar va ehtiyojlar bilan bog'liq ravishda uning ongiga chuqur singib, faoliyatiga maqsad va yo'nalish beradigan ma'naviy zamin bo'lgandagina e'tiqodga aylanadi. E'tiqodli kishi diniy va dunyoviy, ilmiy bilimlardan xabardor, ajdodlar merosiga ixlosi mustahkam, ko'nglida mehr-shafqat, insof-diyonat chuqur o'rin olgan kishidir. Umuman olganda e'tiqod shaxs va jamiyat ma'naviyatining o'zagidir.

E'tiqod o'zining keng ma'nosida aql, his, iroda vositasida anglangan bilim, g'oya va shu asosda shakllangan maqsadlar majmuasidir. Bilim va g'oyalar insonning ham aqli, ham qalbi bilan o'zlashtirib olingandagina e'tiqodga aylanadi.

Ma'naviy-ma'rifiy ishlar orqali e'tiqodning shakllantirilishi shaxs dunyoqarashining barqarorligini ta'minlashga, qiyinchiliklarni bartaraf etishning oqilona yo'llarini topishga, izchillik va faollikga yo'naltirishga yordam beradi.

Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshi-rishning eng muhim omillaridan biri meyorga amal qilishdir.

Meyor tushunchasi nimani anglatadi?

Narsa va hodisalardagi miqdoriy va sifatiy tomonlar doimo bir birini taqozo qilib, birlikda bo'ladi. Har qanday narsa yoki hodisa miqdor va sifat birligiga egadir. Miqdor va sifatning birligi, o'zaro bog'liqligi meyor tushunchasida ifodalanadi. Meyor har bir narsa yoki hodisadagi miqdor va sifat o'rtasidagi o'zaro munosabatni ifoda etadi.

Bu o'rinda har bir narsa, hodisa o'ziga xos o'lchovga ega bo'ladi, chunki ushbu sifat xususiyati har qanday miqdor bilan emas, balki muayyan miqdor bilan uyg'unlashadi. Ushbu obektga xos bo'lgan miqdoriy o'zgarishlar doirasidan chiqish meyorning buzilishiga olib keladi va yangi sifat o'zgarishini talab qiladi.

XULOSA

Ma'naviy-ma'rifiy ishlarda meyorning buzilishi har bir tadbirni o'tkazishda vaqt jihatidan uning cho'zilib ketishi zerikishga, tadbirlar sonining haddan tashqari ko'payib ketishi natijasida tadbir-bozlikning shakllanishi, qatnashchilarda tadbirdan bezish holatiga olib kelsa unday tadbirlarning ijobiy natijasi, samarasi kam bo'ladi.

Tizimli, ilmiy asoslangan, vaqt, miqdor jihatidan meyorning bilish asosida olib boriladigan tadbirlarning foydaliligi, ijobiy natijasi, samaradorligi yuqori bo'ladi.

Ma'naviy ehtiyojni anglashning asosiy shakllaridan biri motiv bo'lib, u lotincha "harakatlantiraman", fransuzchada "undovchi sabab" degan tushunchalarni anglatadi. U shaxsni aqliy, amaliy harakatga va xulq-atvorni amalga oshirishga undovchi, muayyan ehtiyojlarni qondirish bilan uzviy bog'liq mayl, ixtiyoriylikdir. Demak, motiv inson hissiyotini uyg'otadigan, uning ma'naviy ehtiyojlarini qondirishga yordam beradigan omildir.

Ma'naviy- ma'rifiy ishlarni tashkil etish va unda qatnashish ehtiyoji nuqtai nazaridan motivatsiya tushunchasi tashkilotchilar va qatnashuvchilarning ixtiyoriy intilishini keltirib chiqaradigan ichki hissiyotlardir.

Bundan tashqari ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish bilan bog'liq bo'lgan faoliyat qator omillarni hisobga olishni talab etadi. Ularni quyidagicha guruhlashtirish mumkin:

- Ma'naviy-ma'rifiy ishlar mazmuni, shakl, usul, vositalarining milliy harakteri;
- Ijtimoiy omillar: ma'naviy-ma'naviy ishlar jarayonida ixtiyoriylik, erkinlik, tenglik va oshkoralik;
- Ma'naviy-ma'rifiy ishlarni amalga oshirishdagi moddiy-texnika asosi, axborot-resurs fondi, mavjud to'garaklarning faoliyat darajasi.

Mazkur omillarning ahamiyati, o'ziga xos xususiyatlari va holatlari hisobga olingan taqdirda samaradorlikning oshishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Ma'naviy-ma'rifiy ishlar tashkilotchilarining vazi-fasi amalga oshirilgan tadbirlar jarayonida mazkur omillarga e'tibor berishdan iboratdir.

Tashkil etilgan har bir ma'naviy-ma'rifiy tadbir foydalanuvchilar ongida ma'naviy yuksalishning yagona ilmiy manzarasi haqidaga tasavvurlarini rivojlantirishi, shaxsiy hayotda, jamiyatda o'z o'rnini topishga erishishi; ma'naviy madaniyat tizimi tarbiyaviy mohiyatini anglab yetish malakasini shakllantirishi; o'z ma'naviy faoliyatining natijalarini oldindan ko'ra bilishiga o'rgatishi; tabiat va jamiyat, inson va u yashaydigan muhit haqida ilmiy bilimlar hosil qilishi kerak. Ma'naviy tarbiya maqsad va vazifalarini ijobiy hal etishda ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar xarakteriga mos ma'naviy muhit yaratish uchun barcha omillarga tayanish talab etiladi.

Chunki, yoshlar qadriyatlarning tub mohiyatini anglab yetishlari uchun avvalo muhit zarurdir. Bu muhit tashkilotchilar va tadbir ishtirokchilarining o'zaro hamkorligida yaratiladi.

Ma'naviy-ma'rifiy tadbir o'tkazilayotgan mavzuning xarakteriga mos shakllar, usullar va vositalarni tanlash, ular ustida ijodiy ish olib borish, muloqot madaniyati qoidalariga rioya etish, tadbirni tashkil etuvchilarning o'rganishi lozim bo'lgan qo'shimcha manbalarning mavjudligi, axborot-kutubxona markazlaridagi shart-sharoit, bo'sh vaqtini to'g'ri tashkil eta bilish sof ma'naviy muhitni vujudga keltirishda katta ahamiyatga egadir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi.-uchinchi nashr, Toshkent: O'zbekiston nashriyoti.- 2022.-440 b.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Ma'naviy – ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish va sohani rivojlantirishni yangi bosqichga ko'tarish to'g'risida. – "Halq so'zi" gazetasi, 2017 yil, 29 iyul.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. Diniy – ma'rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora – tadbirlari to'g'risida.- "Halq so'zi" gazetasi, 2018 yil, 17 aprel.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Yoshlarni ma'naviy – ahloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta'lim – tarbiya berish tizimini sifat jixatidan yangi bosqichga ko'tarish chora – tadbirlari to'g'risida.- "Halq so'zi" gazetasi, 2018 yil, 14 avgust.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. "Ma'naviy – ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish bo'yicha qo'shimcha chora – tadbirlar to'g'risida". - "Halq so'zi" gazetasi, 2019 yil 4 – may.
7. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud ahloq..- T.O'qituchi. 1992- 160 b.
8. Agzamxodjayeva S.S. Ijtimoiy ideal va ma'naviy hayot.- T.; Falsafa va huquq instituti nashriyoti, 2007.-229 b.
9. Azroyans E. Globalizatsiya: Katastrofa ili put k razvitiyu? – M.: Noviy vek, 2002.- 152 s.

AXBOROT-KUTUBXONA MUASSASALARINING YANGI MA'NAVIY MAKONNI SHAKLLANTIRISHDAGI O'RNI

To'xtarova Shahnoza Xudayberdi qizi

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada bugungi kunda jamiyat a'zolarining ma'naviy yuksalishida muhim rol o'ynayotgan, doimiy va uzluksiz faoliyat yuritadigan axborot-kutubxona muassasalarining o'rne va ahamiyati haqida batafsil tahlil olib boriladi. Insonlarning ma'naviy taraqqiyoti va madaniyatini rivojlantirishda axborot resurslari va kutubxonalar alohida o'rin tutadi. Shuningdek, mazkur muassasalarning jamiyatdagi ijtimoiy-ma'naviy jarayonlarga qanday ta'sir ko'rsatishi, ularning shaxsning dunyoqarashini shakllantirishdagi roli, ijtimoiy yangiliklarga qanday javob berishi o'rganiladi. Axborot-kutubxona muassasalarining o'zgaruvchan jamiyatda yangi texnologiyalar va metodlar orqali o'z faoliyatini yanada takomillashtirishi, ma'naviy qiymatlarni saqlab qolishi va jamiyatning ma'naviy yuksalishiga qanday hissa qo'shishi kabi masalalar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: ma'naviyat, ma'naviy makon, axborot-kutubxona muassasasi, funksiya, madaniyat.

РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННО-БИБЛИОТЕЧНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ В ФОРМИРОВАНИИ НОВОГО ДУХОВНОГО ПРОСТРАНСТВА

Аннотация. В данной статье подробно анализируется роль и значение информационно-библиотечных учреждений, которые играют важную роль в духовном развитии членов общества в современности и постоянно ведут свою деятельность. В развитии духовности и культуры людей информационные ресурсы и библиотеки занимают особое место. Также рассматривается, как эти учреждения влияют на социально-духовные процессы в обществе, их роль в формировании мировоззрения личности, а также как они реагируют на социальные новшества. Анализируются вопросы совершенствования деятельности информационно-библиотечных учреждений через новые технологии и методы в меняющемся обществе, сохранение духовных ценностей и их вклад в духовное развитие общества.

Ключевые слова: духовность, духовное пространство, информационно-библиотечное учреждение, функция, культура.

THE ROLE OF INFORMATION-LIBRARY INSTITUTIONS IN SHAPING THE NEW SPIRITUAL SPACE

Abstract. This article provides a detailed analysis of the role and significance of information-library institutions, which play an important role in the spiritual development of society members today and operate continuously and uninterruptedly. Information resources and libraries hold a special place in the development of people's spirituality and culture. The

article also explores how these institutions influence social and spiritual processes in society, their role in shaping an individual's worldview, and how they respond to social innovations. Issues of improving the activities of information-library institutions through new technologies and methods in a changing society, preserving spiritual values, and their contribution to the spiritual development of society are analyzed.

Keywords: spirituality, spiritual space, information-library institution, function, culture.

KIRISH

O'tmish mavjudligini xotiramizga, kelajak esa umidimizga bog'liq. Hozirgi payt esa dunyodagi hamma narsaning tezkor o'zgarishi: inson o'z atrofiga qarab ulgurmas, allaqachon o'tmishni eslashga majbur bo'ladi, agar shu paytda kelajakka umid qilmasa. Shu tarzda, o'tmish bu xotira, hozirgi payt kuzatish, kelajak esa kutish yoki umiddir. Ushbu tushunchadagi makon faqat shu yerda va shu paytda mavjud bo'lgan abadiyat. Abadiyatda hech qanday o'tkinchi yoki kelajak mavjud emas. Abadiyatda o'zgaruvchanlik va vaqt oraligi yo'q, chunki vaqt oralig'i buyumlarning o'tgan va kelajakdagi o'zgarishlaridan iborat. Abadiyat mavjud narsalarning fikr va harakatlar olamidir. Bizning maqsadimiz har birimiz uchun ma'naviy makon nima ekanligini anglash, u bilan qanday munosabatda bo'lishimizni tushunish, ma'naviy chegaralarni nozik his qilishdir. Har bir insonning makonga oid o'z tasavvurlari mavjud bo'lib, u inson tomonidan amalga oshiriladigan o'zgarishlar bilan birga o'zgarib boradi. Inson ma'naviy makon shakllanishi uchun sharoitlarni o'zi yaratadi. Buning uchun unga bir qator vositalar kerak:

- ma'naviy salohiyat;
- yo'l xaritasiga muvofiq harakat texnologiyasi;
- ijobiy fikrlash orqali shakllangan harakat;
- tug'ilish paytida berilgan va mavjudlik foydasiga ishlash jarayonida orttirilgan ma'naviy qadriyatlar;
- mustaqil ijodiy ishni bajarish;
- ongning ekologik tozaligi.

Ushbu vositalar bilan ishlash insonning ma'naviy makonini doimiy yangilanishiga yordam beradi. Har birimiz o'z ma'naviy makoni bilan qanday ishlashni o'zimiz tanlaymiz. Masalan, uyingizdagi makonni ham biz o'zi

shakllantiramiz: qaysi ishlatilgan elementlarni olib tashlash, devor qog'ozining rangi qanday bo'lishi, ish joyini qayerga belgilash kabi masalalarni o'ylaymiz. Bularning barchasi bizning o'zimizni o'zgartirishimiz, makon elementlari bilan to'g'ri va ongli munosabatda bo'lishimiz uchun qilinadi.

Ma'naviy makon insonning atrof-muhit bilan o'zaro aloqada his qiladigan mohiyatidir. O'z makonimizni sezish orqali biz boshqa makonlarni ham ko'ramiz. Bizni ruhiyatimizga yaqin bo'lgan odamlar makoni ma'naviy makonimizga mos keladi, yuqori tartibdagi makon esa bizni qiziqtiradi. Bizning ma'naviy makonimiz elementlariga mos kelmaydigan makonlar esa o'zaro aloqaga kirishmaydi. Makonning bir xususiyati bor: u o'zining qaytarilishi va bir nuqtadan turib barcha tabiiy, ijtimoiy va boshqa olamlarning yo'nalishlariga bir vaqtda o'tish imkoniyatiga ega. Bu insonning ma'naviy makon texnologiyasidir, u insonning atrof-muhit bilan munosabatini belgilaydi. "Makon faqat dunyoga qarab, unga yuzlanib, tushunilishi mumkin" – deydi Martin Xaydegger. U shuningdek, "ontologiya har doim dunyoning mavjudligini uning makon tasavvurlari nuqtai nazaridan ko'rib chiqishga intiladi" deb ta'kidlagan. "Makon – bu sezgir hozirgi vaqtdan qat'iy ajratilgan ma'naviy mohiyatdir" – deydi bir olim. Inson bu mohiyatni atrof-muhit bilan muvaffaqiyatli o'zaro aloqalar qurish uchun vosita sifatida qo'llaydi. Keyingi qadamda, ma'naviy makon vositalari bilan ishlashni kuzatganimizda, tarixiy voqealar xronologiyasida insoniyatning tarixni sezgi bilan bilishiga, insoniyatning mavjudlik makoni sifatida alohida bir dunyoqarashni o'rganishga qaytishiga guvoh bo'lamiz. Shunday qilib, Qadimda insoniyat davrlar o'rtasidagi bog'liqlikni anglab yetdi, tarix hissi yuzaga keldi va bu yangi tarix makonining shakllanishiga olib keldi. Bu salohiyat va shakllangan qiziqish, insoniyatning mavjudlik hududining geografik chegaralarini kengaytirishga sabab bo'ldi, bu esa yangi bilimlarga, yangi geografik kashfiyotlar epoxasini belgiladi. Ma'naviy makon tizimli ishlashini o'rganishda biz ma'naviy makonning chegaralari mavjudligini angladik.

Ma'naviy makon shaxsga nisbatan ma'naviy jihatdan ustun turadi, u ma'naviy-axloqiy me'yorlar va qadriyatlar tizimini tashkil etadi. Inson ushbu ma'naviy makondan haqiqiy muammolarni hal qilish uchun tayyor usullarni oladi. Ma'naviyat shaxs shakllanib, rivojlanadigan makondir. Ma'naviy makonning

tarkibiy qismlari quyidagilar bo'lishi mumkin: axloqiy me'yorlar, ma'naviy-axloqiy qadriyatlar tizimi, ma'naviy madaniyat. L.A. Burnyashevaning fikriga ko'ra, insonning ma'naviy makonda bo'lishi, uning ma'naviy-axloqiy qonunlarga amal qilishi, ma'naviy ehtiyojlarga ega bo'lishi va axloqiy idealarga qo'shilishi demakdir. Ma'naviy makon butun insoniyatni o'z ichiga oladi. Ma'naviy makon faqat hozirgi vaqtda emas, balki o'tmishda va kelajakda ham mavjuddir. O'tgan avlodlarning tajribasi to'planadi va har bir insonning ma'naviy olamida saqlanadi. Faqat vaqt sinoviga chidagan va bir necha avlodlar hayotida o'z ahamiyatini isbotlagan narsa saqlanib qoladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning "Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi" asarida buyuk ajdodlarimiz me'rosi, xalqimizning metin irodasi, milliy tarbiya asosida ulg'ayib kelayotgan yosh avlodga tayanib, jamiyatimiz hayotini tubdan yangilash yo'lini izchil davom ettirish orqali Uchinchi Rennensans poydevorini yaratish eng dolzarb vazifa sifatida belgilab berildi. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli yangilanish jarayonlari bilan bog'liq bo'lgan dolzarb masalalar qatorida erkin fikrli, zamonaviy va innovatsion ma'naviy makonni yaratish masalasi alohida ahamiyatga egadir.

Yangi ma'naviy makon tushunchasiga Prezidentimizning yuqorida ko'rsatib o'tilgan asarida quyidagicha ta'rif berilgan: "Yangi ma'naviy makon nima? Mening nazarimda u biz orzu qilayotgan Yangi O'zbekistonning ma'naviy qiyofasi yaqqol aks etadigan, xalqimiz intilayotgan va el-yurtimiz baxtiyor yashaydigan ma'rifatli jamiyatdir". Albatta yangi ma'naviy makonni yaratish strategik vazifadan iborat bo'lganligi uchun tahlilimizni "ma'naviy makon" tushunchasidan boshlash maqbulroqdir. Ma'naviy makon jamiyat hayotining barcha jabhalari uchun muhim va ahamiyatli bo'lishi bilan birga bizning tadqiqotimiz nuqtai-nazaridan ham belgilovchi o'rin egallaydi.

Ma'naviy makonni tashkil etuvchi asosiy tarkibiy qismlar bir-biriga chambarchas bog'liq bo'lib, ular ma'naviyat, ma'naviy hayot va faoliyat, qadriyatlar, mentalitet, an'analar, urf-odatlar, axloq va axloqiy tushunchalar: ishonch, vijdon, burch, adolat, baxt, go'zallik, (estetik kategoriya), din, madaniyat, falsafa kabilardan iboratdir. Demak, ma'naviy makon tushunchasi o'zining ichki tizimiga ega bo'lgan

birlikdir. Ma'naviy makon tarkibiga kiruvchi elementlar qatorida ma'naviyat eng asosiy tushunchalardan biridir. Ma'naviy makon jamiyatning ma'naviy-axloqiy xayotida yuz berayotgan o'zgarishlar, ijtimoy aloqalar va munosabatlar mavjud bulib, ushbu jarayonlar unda yuz beradi. Ma'naviy makon jamiyatning manaviy xayoti borligi shakllarini o'ziga qamrab oladi, ma'lum tarixiy davrning ma'naviy-axloqiy ehtiyojlarini aks ettiradi, insonning davr uchun muayyan idealini shakllantiradi va ushbu idealga yetishish shart-sharoitlarini yaratadi.

Ma'naviy makon obyektiv-subyektiv sifatlarga ega bo'lib, inson manaviyat tashuvchisi bo'lganligi uchun uning istaklariga va intilishlariga va aksincha, inson faoliyati ma'naviy makonga bog'likdir. Ma'naviy makon - bu maqsad va manfaatlarga asoslangan faoliyat Amalga oshadigan, g'oyalar va qarashlar, ananalar va e'tikodlar, meyorlar Targ'ib qilinadigan makondir. Ma'naviy makonning dunyoviy tushunchasi antropologik (insonga xos) xususiyatga ega bo'lib, insoniy va umuminsoniy tushunchalar bo'lgan xaqiqat, ezgulik, go'zallik, adolat kabilarga tayanishida namoyon bo'ladi.

Yangi ma'naviy makonni yaratish uchun dastavval, hozirgi globallashuv sharoitida ma'naviyat va ma'rifatga, yoshlarning ahloqiy tarbiyasiga va bilim olishga alohida e'tibor qaratish zarur. Ikkinchidan, "Ommaviy madaniyat" tarzida kirib kelayotgan turli xavf-xatarlarga qarshi kurashish uchun asrlar mobaynida shakllangan milliy an'analarimizga, ajdodlarimizning boy ma'naviy merosiga tayangan holda faoliyat ko'rsatish talab qilinadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA.

Buning uchun "Jaholatga qarshi ma'rifat" g'oyasi asosida jamiyatda uzluksiz ma'naviy-ma'rifiy tarbiya, targ'ibot-tashviqot ishlarini tashkil etishning strategik yo'nalishlarini va ularni amalda qo'llash uslublarini ishlab chiqish zarurdir. Yangi ma'naviy makonni shakllantirishda "Jaholatga qarshi ma'rifat" g'oyasini amalga oshirishda ko'pgina madaniy-ma'rifiy muassasalar qatorida axborot-kutubxona muassasalari alohida ijtimoiy vazifani amalga oshiradilar. Axborot-kutubxona muassasalarining ijtimoiy vazifalarini aniqlash kutubxonachilik ishi nazariyasi va amaliyotidagi asosiy muammolardan biridir. Adabiyotlarda ushbu masala "Axborot-kutubxona muassasalarining ijtimoiy roli", "Axborot-kutubxona muassasalarining

ijtimoiy missiyasi” tushunchalari orqali ifodalanib, axborot-kutubxona muassasasining ijtimoiy muassasa sifatida tushunilishining shakllanishiga yordam beradi.

Axborot-kutubxona muassasasi inson faoliyatining bilish, o'zgarish, kommunikativ (o'zaro bog'lovchilik), badiiy, qadriyatli-yo'naltiruvchilik singari barcha jabhalari bilan chambarchas bog'liqdir. Kundalik hayotda axborot-kutubxona muassasasi inson tomonidan tashkil etilgan barcha muassasalar va tashkilotlar bilan o'zaro aloqadorlikda faoliyat olib boradi. Shunga ko'ra, axborot-kutubxona muassasalarining ijtimoiy vazifasi (funktsiyasi) muammosi ushbu o'zaro aloqadorlik tizimida aniqlash zarur bo'lgan murakkab masalalardan biridir. “Funktsiya” tushunchasi sotsiologik ma'noda muayyan ijtimoiy institutning yuqoriroq darajadan tashkiliy tizim ehtiyojlariga nisbatan bajaradigan vazifasini anglatadi. Kutubxonashunoslik fanlarida “Funktsiya” tushunchasini yanada aniqlashtirib olish uchun “Axborot-kutubxona muassasasi jamiyatda qanday vazifalarni bajaradi?”, “Jamiyat unga qanday majburiyatlarni yuklaydi?”, “Axborot-kutubxona muassasasi jamiyatga qanday vazifalarni amalga oshirishda yordam beradi?” degan savollarga javob berishi lozim. Boshqacha qilib aytganda, axborot-kutubxona muassasalarining ijtimoiy vazifasi ularning jamiyat oldidagi majburiyatlarini umumlashmasi bo'lib, ijtimoiy institut sifatidagi mohiyatiga mos keladi. Shu bilan birga axborot-kutubxona muassasalarining ijtimoiy funksiyalarini ularning texnologik (ishlab chiqarish) funksiyasi bilan chalkashtirib yubormaslik zarur.

TAHLIL VA MUHOKAMA.

Axborot-kutubxona muassasalarining ijtimoiy vazifasi obyektga ta'sir ko'rsatish darajasiga ko'ra ularning ichki chegarasidan tashqaridagi funktsiya bo'lib, jamiyatga bevosita yoki bilvosita ta'sir ko'rsatadi. Axborot-kutubxona muassasalarining texnologik funktsiyasi ta'sir ko'rsatishiga ko'ra kutubxona ichkarisidagi faoliyat bo'lib, uning ma'lum tartibda ish yuritishi va muayyan darajadagi sifatni ta'minlash uchun zaruriy shart-sharoit bo'lib xizmat qiladi.

Jamiyat axborotlashuvining hozirgi sharoitida axborot-kutubxona muassasalari ijtimoiy vazifalarining asosiy yo'nalishlarini to'g'ri belgilab olish ular faoliyatining asosiy mazmunini, yetakchi shakllarini aniq belgilab olish imkonini

beradi. Bu faqat sohaviy ahamiyatgagina emas, balki umuminsoniy ahamiyatga ham ega bo'lib, axborot jamiyat hayoti uchun moddiy manbalar singari muhim ahamiyatga ega ekanligidan kelib chiqiladigan bo'lsa, axborot-kutubxona muassasalarining jamiyat hayotidagi ijtimoiy vazifalari yanada aniqlashadi.

Hozirgi paytda jahon kutubxonashunosligida axborot-kutubxona muassasalarining ijtimoiy vazifalari haqida turlicha fikrlar mavjuddir. Dastlabki davrlarda axborot-kutubxona muassasalarining asosiy vazifasi kitoblar va turli xizmatlarni saqlashdan iborat deb qaralgan. Qadimgi Grek tilidan biblioteke (grekcha- biblio-kitob, theke-saqlanadigan joy) kitob saqlanadigan joy – shundan kelib chiqqan. Keyingi davrlarda ushbu ma'no shunday o'zgarishlarga uchradi, hozirgi paytdagi "Axborot-kutubxona muassasasi" tushunchasi "Kitob saqlanadigan joy" ma'nosini anglatmaydi.

Axborot-kutubxona muassasalarining madaniyat rivojlanishi va uning yutuqlarini targ'ib qiluvchi universal vositadir. Ular hujjatlarda rasmiylashtirilgan barcha madaniy yutuqlarni qamrab oladi. Axborot-kutubxona muassasalari ko'pgina madaniyat muassasalaridan farqli holda har bir foydalanuvchiga individual tarzda yondashuv imkoniyatiga egadir.

Axborot-kutubxona muassasalari ijtimoiylashtirish jarayonida qatnashuvchi boshqa muassasalarga nisbatan bir qancha ustunliklarga egadir. Jumladan, bir tomondan, ularning ushbu jarayondagi ishtiroki vaqt va imkoniyat jihatidan cheklanmagan bo'lsa, ikkinchidan, axborot-kutubxona muassasasi xizmatidan doimiy foydalanuvchilar o'zlari anglagan yoki anglamagan holda ijtimoiylashtirish obyekti bo'lib qoladilar. Shunga ko'ra, axborot-kutubxona muassasasi doimiy va uzluksiz faoliyat ko'rsatuvchi ijtimoiylashtiruvchi institutdir. Axborot-kutubxona muassasalarining asosiy vazifasi ijtimoiy hayotning ijodkor faol subyektlarini shakllantirishdir.

XULOSA

Axborot-kutubxona muassasalari ta'lim va mustaqil ta'lim olish bilan bog'liq bo'lgan, ahamiyati doimo oshib boruvchi rolni bajaradi. Axborot-kutubxona muassasalari insoniyat tomonidan yaratilgan va to'plangan axborotlarni saqlovchi maorif, ta'lim, mustaqil ta'lim tizimidagi muhim bo'g'indir. Ta'limiy jarayonlarni

samarali amalga oshirishda axborot-kutubxona muassasalari ularning axborot saqlovchisi sifatida alohida vazifani bajaradi.

Axborot-kutubxona muassasalari rasmiy ta'limdagina axborot saqlovchi bo'lib qolmasdan uzliksiz ta'lim va mustaqil ta'limning ham samarali vositasi hisoblanadi. Madaniyat, fan, texnikaning eng yangi yutuqlari haqidagi axborotlar bilan ta'minlash orqali axborot-kutubxona muassasalari kishilarning tabiat va jamiyat qonunlari, inson va tabiat o'zaro munosabatlari haqidagi bilimlarini uzluksiz boyitib boradi.

Axborot-kutubxona muassasalarining yangilanayotgan mamlakatimiz hayotidagi roli ularning ijtimoiy vazifalarini qanchalik darajada samarali bajarishda namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham ularning asosiy maqsadi umuman jamiyat hayotiy faoliyatini, xususan, har bir foydalanuvchini alohida maqbul axborot manbalari bilan ta'minlashdan iboratdir.

Yangilanayotgan O'zbekiston sharoitida axborot-kutubxona muassasalarining ijtimoiy vazifalari har bir fuqaroni uning yoshi, jinsi, millati, ma'lumot darajasi, e'tiqodi, dinga munosabati va boshqa ijtimoiy-demografik belgilaridan qat'iy nazar axborotlardan erkin foydalanish huquqini ta'minlashdan iboratdir. Shuning uchun ham axborot-kutubxona muassasalari faoliyatining asosiy mazmuni jamiyatda mavjud bo'lgan mafkuraviy va siyosiy xilma-xillikni aks ettirishdan iborat bo'lishi kerak. Ushbu sharoitlarni hisobga olgan holdagina axborot-kutubxona muassasalari insosn huquqlari, erkin ma'naviy yuksalish, mamlakatimiz va jahon madaniyati qadriyatlaridan bahramandlik kafolati bo'lishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Трофимова Г., Черемисина В. Духовное пространство // Символ науки. 2016. №1-3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/duhovnoe-prostranstvo> (дата обращения: 20.11.2025).
2. Голубева О. Развитие личности в духовном пространстве // Научный журнал КубГАУ. 2016. №118. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-lichnosti-v-duhovnom-prostranstve> (дата обращения: 20.11.2025).
3. Mirziyoyev Sh. *Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi*. – Toshkent.: O'zbekiston, 2022. – 416 b.
4. Imomnazarov M., Eshmuxammedova M. *Milliy ma'naviyatimiz asoslari*. – Toshkent.: O'zbekiston faylasuflari milliy hamjamiyati nashriyoti, 2006. – 445 b.
5. Erkayev A. *Ma'naviyat va taraqqiyot*. – Toshkent.: Ma'naviyat, 2009. – 480 b.

6. Mavrulov A., Mavrulova M. Madaniyat nazariyasi. – Toshkent.: Fan ziyosi nashriyoti, 2022. – 360 b.

O'NG TOMONDAN TASODIFIY SENZURLANISHNING UMUMIY MODELIDA TAQSIMOT FUNKSIYASINING YADROVIY BAHOLARI VA ULARNI SONLI SOLISHTIRISH

Bozorov Suxrob Baxodirovich

*Guliston Davlat Universiteti "Matematika" kafedrasining katta o'qituvchisi,
e-mail: suxrobbek_8912@mail.ru*

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'ng tomondan tasodifiy senzurlanish modelni qarashimiz sababi, ushbu modelni metodik jihatdan tushuntirish juda qulaydir. Senzurlanishning bir nechta turlari mavjud (o'ngdan, chapdan, har ikkala tomondan, tavakkallik risklar bilan aralashtirilgan va boshqalar). Bunday modellar meditsina, biologiya, sug'urta ishi, demografiya va sanoat tajribalarida, umuman olganda amaliyot bilan bog'liq bo'lgan ko'plab sohalarda uchrab turadi. Oldindan silliqlangan darajadagi tavakkalliklar nisbati funksiyasi asosida o'ng tomondan tasodifiy senzurlanish modelida taqsimot funksiyasini noparametrik baholash muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: Asimptotik ifodalash, asimptotik normallik, kuchli asoslilik, proporsional intensivliklar modeli, tasodifiy senzurlanish, darajadagi tavakkalliklar nisbati bahosi, oldindan silliqlangan darajadagi tavakkalliklar nisbati bahosi, senzura qilingan ma'lumotlar, taqsimot funksiyasi, integral intensivlik funksiyasi.

ЯДЕРНЫЕ ОЦЕНКИ ФУНКЦИИ РАСПРЕДЕЛЕНИЯ И ИХ ЧИСЛЕННОЕ СРАВНЕНИЕ В ОБЩЕЙ МОДЕЛИ СЛУЧАЙНОГО ЦЕНЗИРОВАНИЯ СПРАВА

Бозоров Сухроб Баходирович

*Старший преподаватель кафедры "Математика" Гулистанского
государственного университета, e-mail: suxrobbek_8912@mail.ru*

Аннотация. В статье обсуждаются оценки функции распределения данных о продолжительности жизни, подвергнутых случайному цензурированию с правой стороны. В этом исследовании изучаем оценку функции распределения, используя понятие предварительно сглаженной оценки функции относительного риска. Характеристики оценки исследуются с использованием подходов цифрового моделирования. Показано, что предварительно сглаженная оценка степени относительного риска лучше соответствующей множительной оценки. Существует несколько схем цензурирования (справа, слева, с обеих сторон, в сочетании с конкурирующими рисками и другими). Однако в статистической литературе широко распространена случайное цензурирование с правой стороны, поскольку она легко описывается с методологической точки зрения. Здесь рассматривается этот вид цензурирования, чтобы сравнить наши результаты с другими.

Ключевые слова: Асимптотическое представление, асимптотическая нормальность, строгая состоятельность, сглаженные, модель пропорциональных интенсивностей, случайное цензурирование, функция относительного риска,

предварительно сглаженная степень относительного риска, функция распределения, интегральная функция опасности интенсивности.

IN THE GENERAL MODEL OF RANDOM CENSORSHIP FROM THE RIGHT, THE NUCLEAR ESTIMATES OF THE DISTRIBUTION FUNCTION AND THEIR NUMERICAL COMPARISON

Bozorov Sukhrob Bakhodirovich

Senior lecturer of the Department of "Mathematics" of Gulistan State University, e-mail: suxrobbek_8912@mail.ru

Annotation. The article discusses the estimation of the distribution function of lifetime data subjected to right random censoring. We explore estimate of the distribution function in this study using the notion of presmoothed estimation of the relative-risk function. The characteristics of the estimator are investigated using numerical modeling approaches. We demonstrate that the presmoothed relative-risk power estimator outperforms the related product-limit estimator. There are several schemas of censoring (from the right, left, both sides, mixed with competing risks and others). However, in statistical literature right random censoring is wide spread, in so far as it was easily described from the methodological point of view. Here we consider also this kind of censorship in order to comparing our results with others.

Keywords: Asymptotic representation, asymptotic normality, strong consistency, proportional hazard model, random censorship, presmoothed relative-risk power, censored data, distribution function, cumulative hazard function.

I. KIRISH

Dastlab O'ng tomondan tasodifiy senzurlanish modeli to'liq bo'lmagan tanlamalarning keng tarqalgan namoyondasi bo'lib, u tasodifiy senzurlanish modellari umr davomiyligini aniqlash tajribalarida, tibbiy-biologik, muxandislik tajribalarda va shu kabi boshqa tajribalarda uchrab turadi. To'liq bo'lmagan tanlamalar A.A.Abdushukurovning [1] monografiyasida batafsil yoritilgan. Unda to'liq bo'lmagan tanlanmalarning xilma-xil umumlashgan modellarida taqsimot funksiyasi, uning bir qator funksionallarini baholash va olingan baholarni asimptotik xossalarini tadqiq qilish masalalari chuqur taxlil qilib o'rganilgandir.

II. METODOLOGIYA

To'liq bo'lmagan tanlanmalarning o'ng tomondan tasodifiy senzurlangan modeli quyidagicha aniqlanadi. Yagona ehtimollar fazosida taqsimot funksiyalari

$F(x) = P(\xi \leq x)$ va $G(y) = P(\zeta \leq y)$, $x, y \in \check{Y}$, bo'lgan ξ va ζ tasodifiy miqdorlarni qaraymiz. (ξ, ζ) juftlikni n ta bo'g'liq bo'lmagan tajribalardagi amaliy qiymatlari mos ravishda $(X_1, Y_1), (X_2, Y_2), \dots, (X_n, Y_n)$ lar bo'lsin. Shunday tajribalarni qaraymizki, har bir i – tajribada (ξ_i, δ_i) juftlik kuzatiladi va natijada hajmi n ga teng bo'lgan $J^{(n)} = \{(\xi_1, \delta_1), (\xi_2, \delta_2), \dots, (\xi_n, \delta_n)\}$ - statistik tanlanmaga ega bo'lamiz. Bu yerda $\xi_i = \min(X_i, Y_i)$ va $\delta_i = I(X_i \leq Y_i)$ va $I(A)$ esa indikator. Demak, agar $\delta_i = 1$ bo'lsa, $\xi_i = x_i$ va aks holda $\delta_i = 0$ da $\xi_i = y_i$. Demak, barcha kuzatilayotgan x_i lar soni $\nu_n = \delta_1 + \dots + \delta_n$ ga va y_i lar soni esa $n - \nu_n$ ga teng. Bizning x_i tasodifiy miqdorlar (demak, F -taqsimotlar) qiziqtirayotgan bo'lib, y_i lar (demak, G -taqsimotlar esa) halaqit beruvchi bo'lsin. Asosiy masala $J^{(n)}$ tanlanma bo'yicha F taqsimotni yoki uning biror funksionalini baholashdan iborat bo'lsin. Masalan, $F(x)$ uchun $J^{(n)}$ tanlanma bo'yicha tabiiy statistika:

$$\hat{F}_n(x) = \frac{1}{\nu_n} \sum_{i=1}^n \delta_i \cdot I(\xi_i \leq x)$$

hattoki asosli baho ham bo'lmaz ekan. Haqiqatan ham, $n \rightarrow \infty$ da

$$\hat{F}_n(x) \xrightarrow[n \rightarrow \infty]{P} \hat{F}(x) = \frac{\int_{-\infty}^x (1 - G(t)) dF(t)}{\int_{-\infty}^{\infty} (1 - G(t)) dF(t)},$$

yaqinlashish o'rinli ekan ([2] ga qarang). Ko'rinib turibdiki, ixtiyoriy x da

$$\hat{F}(x) \neq F(x), x \in \check{Y}.$$

Demak, $\hat{F}_n(x)$ statistika $F(x)$ uchun baho bo'la olmas ekan. Biz empirik baho kabi siljimaganlik va asoslilik xossalariga ega bo'lgan bahoni quramiz va bu uchun ba'zi qo'shimcha shartlar bajarilishini talab qilamiz. Faraz qilaylik, $G(x)$ taqsimot funksiyasi **ma'lum bo'lsin**. Ushbu statistik modelda ξ_i larning taqsimot funksiyasi

$H(x) = P(\xi_i \leq x) = P(\min(X_i, Y_i) \leq x) = 1 - P(\min(X_i, Y_i) > x) =$
 $= 1 - P(X_i > x, Y_i > x) = 1 - P(X_i > x)P(Y_i > x) = 1 - (1 - F(x))(1 - G(x)), x \in \mathbb{R}$
 ga teng bo'ladi.

Quyidagi subtaqsimotlarni kiritamiz:

$$H^{(0)}(x) = P(\xi_i \leq x, \delta_i = 0) = P(Y_i \leq x, Y_i < X_i) = \int_{-\infty}^x (1 - F(t))dG(t), x \in \mathbb{R},$$

$$H^{(1)}(x) = P(\xi_i \leq x, \delta_i = 1) = P(X_i \leq x, Y_i \leq X_i) = \int_{-\infty}^x (1 - G(t))dF(t), x \in \mathbb{R}.$$

Tabiiyki, barcha $x \in \mathbb{R}$ lar uchun $H^{(0)}(x) + H^{(1)}(x) = H(x)$ hamda
 $p = P(\xi \leq \zeta) = P(\delta_i = 1) = H^{(1)}(+\infty) = \lim_{x \rightarrow +\infty} H^{(1)}(x)$ va
 $1 - p = P(\xi > \zeta) = P(\delta_i = 0) = H^{(0)}(+\infty) = \lim_{x \rightarrow +\infty} H^{(0)}(x)$. Demak, barcha x larda
 qaralayotgan modelda F noma'lum bo'lgani uchun $H^{(0)}, H^{(1)}$ va H lar ham
 noma'lumdir. Bu funksiyalar uchun $J^{(n)}$ tanlanma bo'yicha tabiiy empirik baholar
 mos ravishda $H_n^{(0)}, H_n^{(1)}$ va H_n lar bo'lib, bunda

$$H_n^{(0)}(x) = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (1 - \delta_i) \cdot I(\xi_i \leq x),$$

$$H_n^{(1)}(x) = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \delta_i \cdot I(\xi_i \leq x), \quad (1)$$

$$H_n(x) = H_n^{(0)}(x) + H_n^{(1)}(x) = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n I(\xi_i \leq x),$$

(1) empirik baholar tabiiy siljimaganlik va tekis kuchli asoslilik xossalari-
 ga. Endi $G(x)$ taqsimot funksiya ma'lum bo'lgan holda

$$\hat{F}_n(x) = \hat{F}_{nG}(x) = \int_{-\infty}^x \frac{dH_n^{(1)}(t)}{1 - G(t)} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \frac{\delta_i \cdot I(\xi_i \leq x)}{1 - G(\xi_i)}, \quad x \leq \tau_G = \{x : G(x) = 1\}$$

statistikani $F(x)$ uchun baho sifatida tanlash mumkin. U quyidagi xossalarga ega:

1) Barcha $x < \tau_G$ lar uchun

$$M\hat{F}_{nG}(x) = F(x) \text{ (siljimaganlik):}$$

$$M\hat{F}_{nG}(x) = M \left\{ \frac{\delta_i \cdot I(\xi_i \leq x)}{1 - G(\xi_i)} \right\} = \int_{-\infty}^x \frac{dH^{(1)}(t)}{1 - G(t)} = F(x),$$

2) har bir $x < \tau_G$ va $n \rightarrow \infty$ da, Chebishev tengsizligiga asosan,

$$\hat{F}_n(x) \xrightarrow[n \rightarrow \infty]{P} F(x) \text{ (nuqtada asosli),}$$

3) $P \left(\sup_{x < \tau_G} |\hat{F}_n(x) - F(x)| \xrightarrow[n \rightarrow \infty]{} 0 \right) = 1$ (tekis kuchli asosli), (Glivenko-Kontelli teoremasi).

4) Har bir $x < \tau_G$ va $n \rightarrow \infty$ da **asimptotik normal**

$$\sqrt{n}(\hat{F}_n(x) - F(x)) \xrightarrow[n \rightarrow \infty]{d} \Gamma(0, \sigma_G^2(x)),$$

bu yerda $\sigma_G^2(x) = \int_{-\infty}^x \frac{dF(t)}{1 - G(t)} - F^2(x).$

Yuqoridagi barcha hisoblardan ko'rinadiki, $(-\infty; \tau_G]$ oraliqda $\hat{F}_n(x)$ statistika $F(x)$ uchun $G(x)$ ma'lum bo'lgan holda yaxshi baho bo'lar ekan.

Faraz qilaylik, $X_1, X_2, \dots$ va $Y_1, Y_2, \dots$ lar bog'liq bo'lmagan va mos ravishda uzluksiz F va G taqsimot funksiyalariga ega tasodifiy miqdorlar ketma-ketliklari bo'lsin. Kuzatilayotgan tanlanma:

$$J^{(n)} = \{(Z_j, \delta_j), 1 \leq j \leq n\}$$

dan iborat bo'lsin. Bu yerda n -tanlanma hajmi, $Z_j = \min(X_j; Y_j)$ va $\delta_j = I(X_j \leq Y_j) = I(Z_j = X_j)$, $I(A)$ – A hodisaning indikator. $I(A) = 1$, agar A ro'y bersa, $I(A) = 0$ aks holda. Tanlanmaning tuzilishidan tushunalliki:

- Agar $X_j \leq Y_j$ bo'lsa, $Z_j = \min(X_j; Y_j) = X_j$ ga teng bo'lganda $\delta_j = 1$ ga teng bo'ladi va bu holatda biz X ni kuzata olamiz;

- Agar $Y_j \leq X_j$ bo'lsa, u holda $Z_j = \min(X_j; Y_j) = Y_j$ ga teng bo'lganda $\delta_j = 0$ bo'ladi bu esa senzurlanishli holat bo'ladi.

Shu sababli manashu kuzatilayotgan $J^{(n)}$ tanlanmada bizni qiziqtirayotgan X_j larning soni tasodifiy bo'ladi ya'ni $\nu_n = \delta_1 + \delta_2 + \dots + \delta_n$ tasodifiy sondagi 1 larning yig'indisi bu **Binomial** $B_i(n; p)$ taqsimotga ega bo'lgan tasodofiy miqdor.

Asosiy masala Y_i larning $G(t)$ **taqsimot funksiyasi noma'lum bo'lgan holda** X_i larning taqsimot funksiyasi $F(t)$ ni $(Z_j; \delta_j)$ juftliklardan iborat bo'lgan $J^{(n)}$ tanlanma bo'yicha baholashdan iborat.

$F(t)$ uchun dastlab noparametrik (**Product-Limit (PL)**) ko'paytma ko'rinishidagi baho Kaplan va Mayer tomonidan [3] da taklif etilgan.

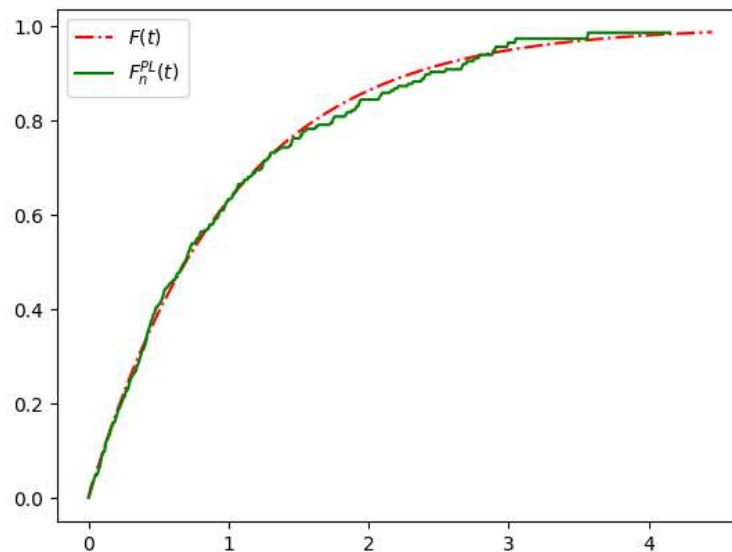
U quyidagicha aniqlanadi:

$$F_n^{PL}(t) = \begin{cases} 1 - \prod_{\{j: Z_{(j)} \leq t\}} \left(1 - \frac{\delta_{(j)}}{n - j + 1} \right), & t \leq Z_{(n)}, \\ 1, & t > Z_{(n)}, \text{ va } \delta_{(n)} = 1, \\ \text{aniqlanmagan}, & t > Z_{(n)}, \text{ va } \delta_{(n)} = 0, \end{cases} \quad (2)$$

bu yerda $Z_{(1)} \leq Z_{(2)} \leq \dots \leq Z_{(n)}$ qator $\{Z_j, j = 1, \dots, n\}$ lardan tuzilgan tartiblangan variatsion qator bo'lib $\{\delta_{(j)}, j = 1, \dots, n\}$, esa ularga mos keladigan indikatoridir. (2) baho ko'pgina statistik masalalarda mutaxassislar tomonidan tadqiq qilib qullanib kelinmoqda. PL-bahoning boshqa ko'rinishlari ham mavjud. Biroq, bu bahoning kamchiliklaridan biri Z_j eng katta qiymatida $Z_{(n)}$ da senzurlanishga bog'liq bo'lib qoladi ((2) ga qarang). PL-bahoning turli xossalarini o'rganish va ularni statistik masalalarda qo'llash borasida juda ko'plab adabiyotlar bor ([4] larga qarang).

Endi yuqoridagi (2) bahoni qay darajada ekanligini o'rganish maqsadida kompyuter modellashtirish yordamida ushbu model bo'yicha tanlanma beradigan

Pythonda dastur tuzib, bahoni chizishda bosh to'plam taqsimoti sifatida $F(t) = 1 - e^{-t}$, $t \geq 0$, -eksponensial taqsimotni olib, undan $n = 500$ hajmli senzurlanish darajasi 30% (150 ta) bo'lgan sun'iy tanlanma olamiz va u yordamida quyidagi chizmani chizib ko'ramiz (1-rasm).

1-rasm. $F_n^{PL}(t)$ – Kaplan-Mayer bahosi

Ammo (2) $F(t)$ uchun yagona baho emas, yana bir noparametrik darajali ko'rinishda bo'lib, uni Abdushukurov [5] tomonidan "Darajadagi Tavakkalliklar Nisbati bahosi" (**Relative-Risk Power (RR)**) deb nomlangan bahoni taklif etilgan bo'lib, uning ko'rinishi esa quyidagidek aniqlanadi:

$$F_n^{RR}(t) = 1 - \left(1 - H_n(t)\right)^{R_n(t)} = \begin{cases} 0, & t < Z_{(1)}, \\ 1 - \left(\frac{n-j}{n}\right)^{R_n(t)}, & Z_{(j)} \leq t < Z_{(j+1)}, 1 \leq j \leq n-1, \\ 1, & t \geq Z_{(n)}, \end{cases} \quad (3)$$

bu yerda $H_n(t) = \frac{1}{n} \sum_{j=1}^n I(Z_j \leq t)$, $t \in \mathbb{Y}^1 \equiv (-\infty; +\infty)$, $H_n(t)$ baho $H(t)$ uchun empirik

bahodir. Bu yerda

$$H(t) = P(Z_j \leq t) = 1 - P(Z_j \geq t) = 1 - P(X_j \geq t)P(Y_j \geq t) = 1 - (1 - F(t))(1 - G(t))$$

minimumlarning taqsimot funksiyasi, $R_n(t) = \frac{\Lambda_{1n}(t)}{\Lambda_n(t)}$ va $R(t) = \frac{\Lambda_1(t)}{\Lambda(t)}$, $t \in \mathbb{Y}$.

$R_n(t)$ baho intensivliklar nisbati funksiyasi $R(t)$ ning bahosi. Endi biz ushbu $R(t) = \frac{\Lambda_1(t)}{\Lambda(t)}$, $t \in \mathbb{Y}$ intensivliklar nisbati funksiyasini qaraymiz. Bu yerdagi H , G

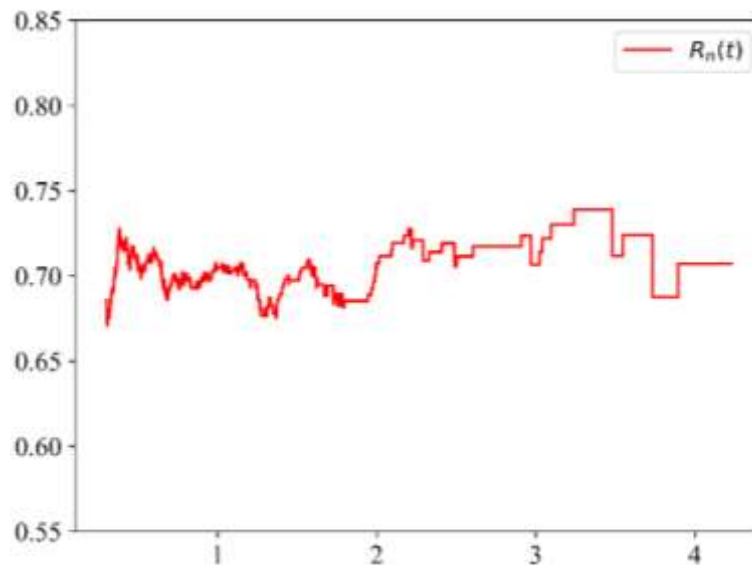
va F taqsimot funksiyalariga mos kelgan Λ , Λ_0 va Λ_1 kumulyativ-integral intensivliklar funksiyalari quyidagicha aniqlanadi:

$$\begin{aligned}\Lambda(t) &= \int_{-\infty}^t \frac{dH(u)}{1-H(u)} = \Lambda_0(t) + \Lambda_1(t), \\ \Lambda_0(t) &= \int_{-\infty}^t \frac{dG(u)}{1-G(u)} = \int_{-\infty}^t \frac{dH_0(u)}{1-H(u)} = -\ln(1-G(t)), \\ \Lambda_1(t) &= \int_{-\infty}^t \frac{dF(u)}{1-F(u)} = \int_{-\infty}^t \frac{dH_1(u)}{1-H(u)} = -\ln(1-F(t)).\end{aligned}\quad (4)$$

(4) formulalardan ko'rinadiki, $R(t) = \frac{\Lambda_1(t)}{\Lambda(t)} = \frac{\Lambda_1(t)}{\Lambda_0(t) + \Lambda_1(t)}$, $t \in (-\infty; +\infty)$ funksiya

$[0;1]$ da chegaralangan.

Endi yuqoridagi (3) bahonining darajasidagi $R_n(t)$ bahoni qay darajada ekanligini o'rganish maqsadida kompyuter modellashtirish yordamida ushbu model bo'yicha tanlanma beradigan Pythonida dastur tuzib, bahoni chizib ko'ramiz. Bahoni chizishda bosh to'plam taqsimoti sifatida $F(t) = 1 - e^{-t}$, $t \geq 0$, -eksponensial taqsimotni olib, undan $n = 500$ hajmli senzurlanish darajasi 30% (150 ta) bo'lgan sun'iy tanlanma olamiz va u yordamida quyidagi chizmani chizamiz (2-rasm).

2-rasm. $R_n(t)$ – intensivliklar nisbati funksiyasi bahosi

$H(t)$ – taqsimot funksiyasi esa quyidagi subtaqsimotlar yig'indisidan iborat bo'lib,

$$H(t) = H_0(t) + H_1(t), t \in \check{Y}^1,$$

bu yerda

$$H_0(t) = P(Z_j \leq t, \delta_j = 0) = \int_{-\infty}^t (1 - F(u)) dG(u),$$

$$H_1(t) = P(Z_j \leq t, \delta_j = 1) = \int_{-\infty}^t (1 - G(u)) dF(u),$$

impirik statistikalar esa

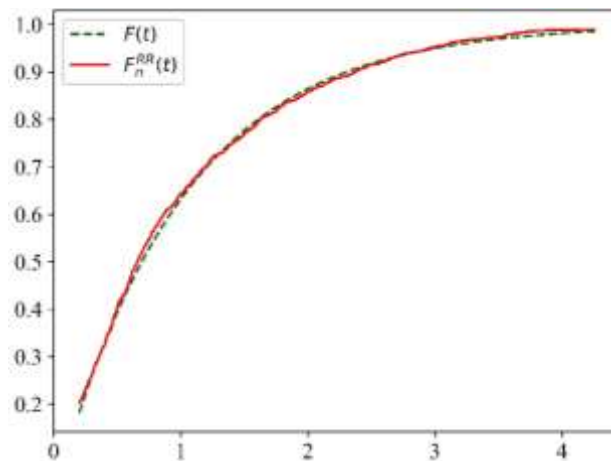
$$\Lambda_n(t) = \int_{-\infty}^t \frac{dH_n(u)}{1 - H_n(u)} = \Lambda_{0n}(t) + \Lambda_{1n}(t),$$

ko'rinishida bo'lib, bunda

$$\Lambda_{kn}(t) = \int_{-\infty}^t \frac{dH_{kn}(u)}{1 - H_n(u)}, \quad H_{kn}(t) = \frac{1}{n} \sum_{j=1}^n I(Z_j \leq t, \delta_j = k), k = 0, 1$$

Endi yuqoridagi (3) bahoni qay darajada ekanligini o'rganish maqsadida kompyuter modellashtirish yordamida ushbu model bo'yicha tanlanma beradigan Pythonida dastur tuzib, bahoni chizishda bosh to'plam taqsimoti sifatida $F(t) = 1 - e^{-t}, t \geq 0$, -eksponensial taqsimotni olib, undan hajmlari $n=500$ ga teng,

senzurlanish darajasi 30 % (150 ta) bo'lgan sun'iy tanlanma olamiz va u yordamida quyidagi grafiklarini chizamiz (3-rasmlar).

3-rasm. $F_n^{RR}(t)$ – Darajadagi tavakkalliklar nisbati bahosi

Ushbu 2-rasmlardan ko'rinib turibdiki, daraja ko'rinishidagi (3) baho (2) bahodan farqli ravishda senzurlanishga bog'liqsiz holda $n \rightarrow \infty$ ga nazariy $F(t)$ taqsimotga tekis ravishda barcha $t \in \check{Y}^1$ larda yaqinlashar ekan.

$P\left(\limsup_{n \rightarrow \infty} \sup_{t \in \check{Y}} (F_n^{RR}(t) - F(t)) = 0\right) = 1$, ya'ni Glivenko-Kontellining teoremasi analogi

o'rinli ekan. [6] maqolalarda (2) va (3) baholar asimptotik ekvivalent, ya'ni $n \rightarrow \infty$ da ularning o'xshash xossalarga ega ekanligi, ammo n ning kichik qiymatlari uchun (3) baho bir qator afzalliklarga ega ekanligi ko'rsatib o'tilgan. Avvalambor (2) bahoning bir muhim kamchiligi uning variatsion qatorning oxirgi nuqtasida $\delta_{(n)} = 0$ bo'lgan holda aniqlanmaganligidir. Bu esa (2) bahoning senzurlanishga bog'liq ekanligini ko'rsatadi. (3) bahoning afzalligi esa uning butun son o'qida barcha t lar uchun aniqlanganligidadir. Haqiqatan ham, (3) bahoning noma'lum $G(t)$ uchun bahosi (3) formulaning o'xshashi, ya'ni

$$G_n^{RR}(t) = 1 - (1 - H_n(t))^{1-R_n(t)}, \quad t \in \check{Y}, \quad (5)$$

ko'rinishida bo'lib, o'ng tomondan senzurlanish modelida

$$1 - H(t) = (1 - G(t))(1 - F(t)), \quad t \in \check{Y},$$

tenglikning empirik analogi bo'lmish

$$1 - H_n(t) = (1 - G_n(t))(1 - F_n(t)), \quad t \in \check{Y},$$

tenglikning o'rinli ekanligidadir. Ko'rish qiyin emaski, (3) va (5) baholar (Abdushukurov-Cheng-Lin (ACL) [7]) bahosining Proporsional Intensivlik Modelidagi (PIMdagi)

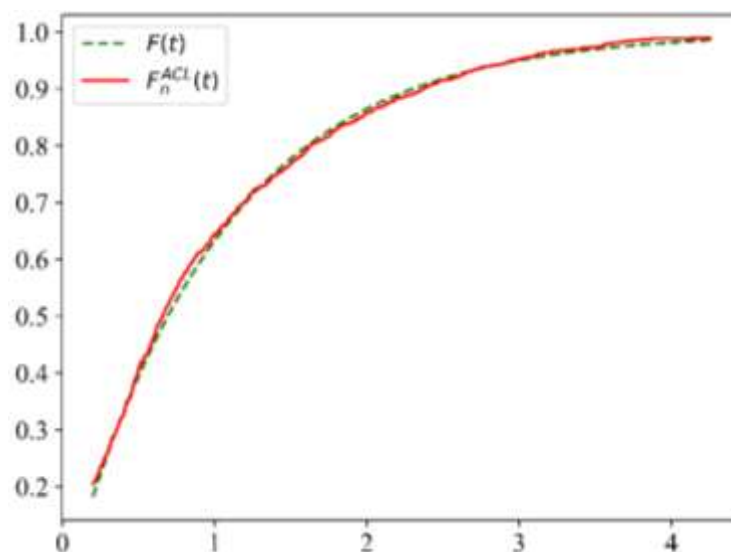
$$F_n^{ACL}(t) = 1 - [1 - H_n(t)]^{p_n}, \quad G_n^{ACL}(t) = 1 - [1 - H_n(t)]^{1-p_n}, \quad t \in \check{Y}, \quad (6)$$

o'xshashlari kabi barcha yaxshi xossalarga egadir. PIMning asosiy xususiyati $\{Z_1, \dots, Z_n\}$ va $\{\delta_1, \dots, \delta_n\}$ larning bir biriga bog'liq emasligidir. Eslatib o'tamiz (6)

baholar PIMda $1 - G(t) = (1 - F(t))^\beta$, $t \in \check{Y}$, $\beta > 0$, tenglik o'rinli bo'lgan holda hisoblanar edi. Bu yerda $p = P(X_j \leq Y_j) = \frac{1}{1 + \beta}$ va $p_n = \frac{1}{n} \sum_{j=1}^n \delta_j$. PIMda $p = \frac{1}{1 + \beta}$

bo'lib, β - parameter esa senzurlanish darajasini aniqlaydi [8, 9].

Endi yuqoridagi ACL bahoni qay darajada ekanligini o'rganish maqsadida kompyuter modellashtirish yordamida ushbu model bo'yicha tanlanma beradigan Pythonda dastur tuzib, bahoni chizishda bosh to'plam taqsimoti sifatida $F(t) = 1 - e^{-t}$, $t \geq 0$, -eksponensial taqsimotni olib, undan $n = 500$ hajmli senzurlanish darajasi 30% (150 ta) bo'lgan sun'iy tanlanma olamiz va u yordamida quyidagi chizmani chizib ko'ramiz (4-rasm).

4-rasm. $F_n^{ACL}(t)$ – ACL bahosi

Biz endi (2) va (3) baholarni qisman silliqlash masalasini ko'rib chiqamiz. Hisoblardan ko'rinadiki, δ_j indikatorlarning Z_j larning berilgan qiymatlariga nisbatan regressiya funksiyasi quyidagi shartli matematik kutilmadan iborat bo'ladi:

$$p(t) = P(\delta_j = 1 | Z_j = t) = M[\delta_j | Z_j = t], \quad t \in \check{Y}. \quad (7)$$

U holda $\Lambda_1(t)$ integral intensivlik funksiyasini quyidagidek ifodalash mumkin:

$$\Lambda_1(t) = \int_{-\infty}^t p(u) d\Lambda(u), \quad t \in \check{Y}. \quad (8)$$

Demak intensivliklar nisbati funksiyasi endi

$$R(t) = \frac{\Lambda_1(t)}{\Lambda(t)} = \frac{\int_{-\infty}^t p(u) d\Lambda(u)}{\Lambda(t)}, \quad t \in \check{Y} \quad (9)$$

ko'rinishida bo'ladi. Endi (7) regressiya funksiyasi uchun Nadaraya-Uotsonning quyidagi noparametrik regressiya bahosini qullaymiz [10, 11]:

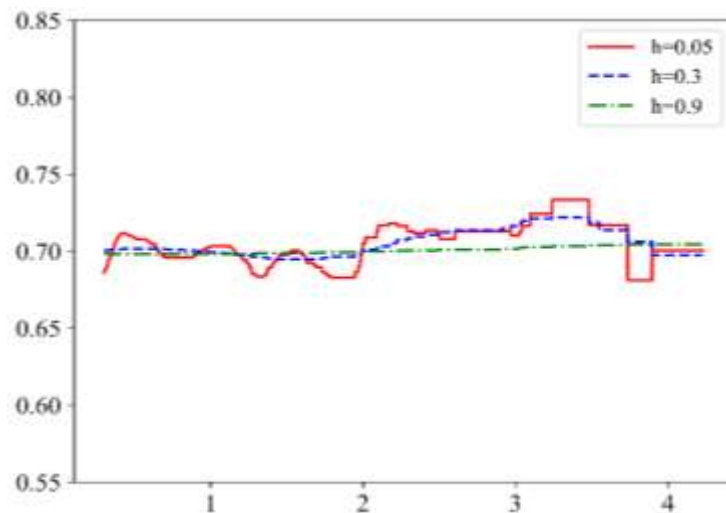
$$p_n(t) = \frac{\frac{1}{nh(n)} \sum_{j=1}^n \delta_j k\left(\frac{t - Z_j}{h(n)}\right)}{\frac{1}{nh(n)} \sum_{j=1}^n k\left(\frac{t - Z_j}{h(n)}\right)}, \quad (10)$$

bu yerda yadroviy bahodagi oyna kengligi $\{h(n) = n^{-\alpha}, 0 < \alpha < 1, n \in N\}$ ketma-ketligi $n \rightarrow \infty$ da $h(n) \downarrow 0$, hamda $k(t)$ esa zichlik (yadro) funksiyasidir. Natijada (8)–(9) formulalarga asosan $R(t)$ funksiyaning quyidagi bahosiga ega bo'lamiz [12]:

$$R_n^p(t) = \frac{\Lambda_{1n}^p(t)}{\Lambda_n(t)} = \frac{1}{\Lambda_n(t)} \cdot \int_{-\infty}^t p_n(u) d\Lambda_n(u), \quad t \in \check{Y}. \quad (11)$$

Endi yuqoridagi (11) intensivliklar nisbati funksiyasi $R_n^p(t)$ – bahoni qay darajada ekanligini o'rganish maqsadida kompyuter modellashtirish yordamida ushbu model bo'yicha tanlanma beradigan Pythonda dastur tuzib, bahoni chizib ko'ramiz. Bahoni chizishda bosh to'plam taqsimoti sifatida $F(t) = 1 - e^{-t}, t \geq 0$, -

eksponensial taqsimotni olib, undan $n = 500$ hajmli senzurlanish darajasi 30% (150 ta) bo'lgan sun'iy tanlanma olamiz va u yordamida quyidagi chizmani chizamiz. Baho yadro funksiyasi va oyna kengligi parametrlariga bog'liq bo'lganligi uchun quyidagi chizma Normal yadro funksiyasi (empirik nuqtai nazardan baho eng yaxshi bo'ladigan yadro) va $h=0,05; 0,3; 0,9$ parametrlar bilan chizildi (5-rasm).

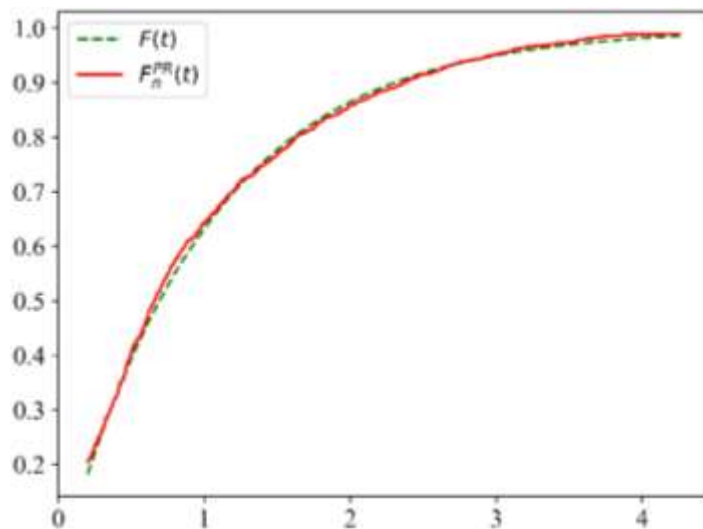

5-rasm. $R_n^p(t)$ – intensivliklar nisbati funksiyasi bahosi

Endi (11) bahoni (3) bahoning darajasidagi $R_n(t)$ ni o'rniga qo'ysak, Abdushukurov-Nurmukhamedova-Bozorovlar tomonidan taklif qilingan quyidagi yangi "Oldindan Silliqlangan Darajadagi Tavakkalliklar Nisbati bahosi" ga (**Presmoothed Relative-Risk Power (PRRP)**) ega bo'lamiz [13]:

$$F_n^{PR}(t) = 1 - \left[1 - H_n(t) \right]^{R_n^p(t)} = \begin{cases} 0, & t < Z_{(1)}, \\ 1 - \left(\frac{n-j}{n} \right)^{R_n^p(t)}, & Z_{(j)} \leq t < Z_{(j+1)}, 1 \leq j \leq n-1, \\ 1, & t \geq Z_{(n)}, \end{cases} \quad (12)$$

Endi yuqoridagi (12) bahoni qay darajada ekanligini o'rganish maqsadida kompyuter modellashtirish yordamida ushbu model bo'yicha tanlanma beradigan Pythonida dastur tuzib, bahoni chizishda bosh to'plam taqsimoti sifatida $F(t) = 1 - e^{-t}, t \geq 0$, -eksponensial taqsimotni olib, undan $n = 500$ hajmli senzurlanish darajasi 30% (150 ta) bo'lgan sun'iy tanlanma olamiz va u yordamida quyidagi bahoni chizib ko'ramiz (6-rasm).

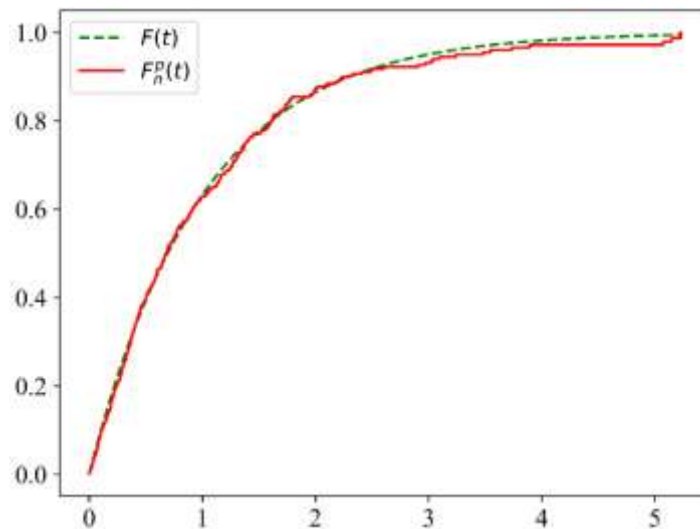
6-rasm. $F_n^{PR}(t)$ – Oldindan silliqlangan darajadagi tavakkalliklar nisbati bahosi

[13] da PRRP bahosining asimptotik xossalari ko'rsatilgan. PRRP bahosi t dagi mustaqil va bir xil taqsimlangan tasodifiy funksiyalar yig'indisi orqali $n \rightarrow \infty$ da nolga teng bo'lgan qoldiq qiymatini ko'rsatilgan. PRRP bahosining kuchli asosli barqarorligini ko'rsatilgan. PRRP bahoning asimptotik normalligi ko'rsatilgan.

[14] da PL - bahoning oldindan silliqlangan bahosi taklif etilgan bo'lib, u (2) dagi $\delta_{(j)}$ ni (10) ning berilgan nuqtadagi qiymati bilan almashtirish natijasida olingan:

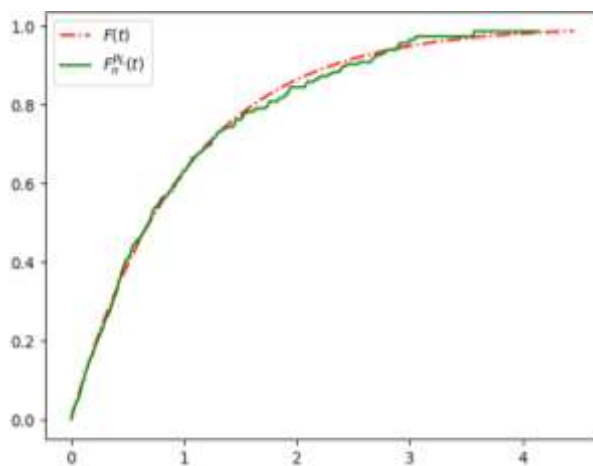
$$F_n^p(t) = 1 - \prod_{\{j: Z_{(j)} \leq t\}} \left(1 - \frac{p_n(Z_{(j)})}{n - j + 1} \right), \quad t \in \check{Y}. \quad (13)$$

Endi yuqoridagi (13) bahoni qay darajada ekanligini o'rganish maqsadida kompyuter modellashtirish yordamida ushbu model bo'yicha tanlanma beradigan Pythonida dastur tuzib, bahoni chizishda bosh to'plam taqsimoti sifatida $F(t) = 1 - e^{-t}$, $t \geq 0$, -eksponensial taqsimotni olib, undan $n = 500$ hajmli senzurlanish darajasi 30% (150 ta) bo'lgan sun'iy tanlanma olamiz va u yordamida quyidagi chizmani chizib ko'ramiz (7-rasm).

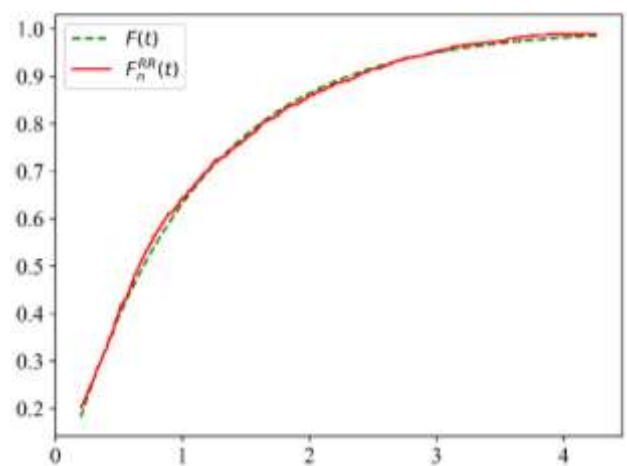

7-rasm. $F_n^p(t)$ – Kaplan-Mayerning silliqlangan bahosi

Endi biz noparametrik va yarim parametrik statistik baholarni sonli usullar yordamida tadqiq qilamiz. Quyidagi 8-rasm va 9-rasmlarda $n = 500$ hajmdagi modellashtirilgan tanlanma uchun parametri $\lambda = 1$ bo'lgandagi eksponensial taqsimoti uchun mos ravishda Kaplan-Mayerning $F_n^{PL}(t)$ – bahosi (2), (8-rasm) va Abdushukurovning $F_n^{RR}(t)$ – baholari (3) (9-rasm) chizmalari keltirilgan.

8-rasm. $F_n^{PL}(t)$ – bahosi

9-rasm. $F_n^{RR}(t)$ – bahosi

Agar har ikki baho uchun $\sum_{i=1}^{n-1} \left(F_n^{PL}(Z_i) - F(Z_i) \right)^2 = \Delta^{PL}$ hamda

$\sum_{i=1}^{n-1} \left(F_n^{RR}(Z_i) - F(Z_i) \right)^2 = \Delta^{RR}$ o'rtacha kvadratik xatoliklarni belgilab olsak,

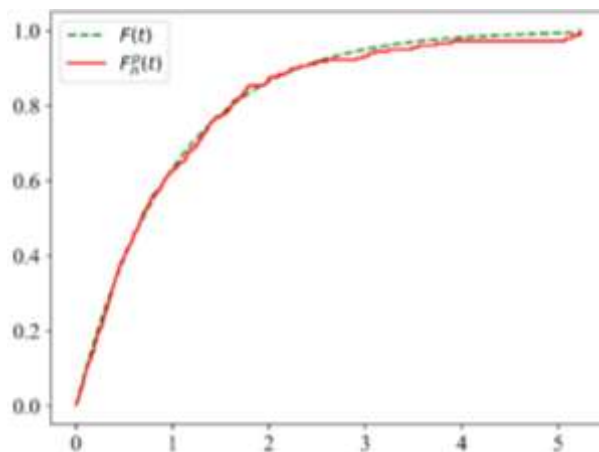
u holda hisoblardan ko'rsatib turibtki, $F_n^{RR}(t)$ – baho $F_n^{PL}(t)$ – bahoga nisbatan samarador ekan.

$F_n^{RR}(t)$ – bahoning $F_n^{PL}(t)$ – bahoga nisbatan samaradorligi jadvali

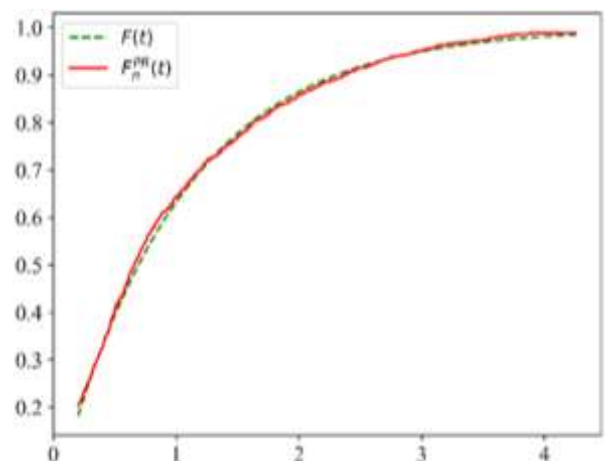
1-jadval

Yig'indi	$\sum_{i=1}^{n-1} (F_n^{PL}(Z_i) - F(Z_i))^2$	$\sum_{i=1}^{n-1} (F_n^{RR}(Z_i) - F(Z_i))^2$	Samaradorligi
qiymati	0.204858	0.123901	0.604814

Xuddi shunday yuqoridagidek, (13) va (12) formulalar bilan beriladi Kaplan-Mayerning silliqlangan $F_n^P(t)$ bahosi va Abdushukurov-Nurmukhamedova-Bozorovlarning oldindan silliqlangan $F_n^{PR}(t)$ baholarining 10-rasm va 11-rasmlardagi chizmalarini ko'rish mumkin.

10-rasm. $F_n^P(t)$ – bahosi

11-rasm. $F_n^{PR}(t)$ – bahosi

Ko'rinib turibtki, har ikki baho nazariy eksponensial taqsimotiga juda yaqin baholar ekan. Ammo, oyna kengligi $h(n) = n^{-\alpha}$, $0 < \alpha < 1$, $n \in N$ ning turli qiymatlarida ham Oldindan silliqlangan darajadagi tavakkalliklar nisbati bahoning Kaplan-Mayerning silliqlangan bahoga nisbatan samarador ekan. Bu sonlar 2-jadvalda keltirilgan.

$F_n^{PR}(t)$ – bahoning $F_n^P(t)$ – bahoga nisbatan samaradorligi jadvali

2-jadval

Oyna kengligi	$\sum_{i=1}^{n-1} (F_n^P(Z_i) - F(Z_i))^2$	$\sum_{i=1}^{n-1} (F_n^{PR}(Z_i) - F(Z_i))^2$	Samaradorligi
$h(n) = (n)^{-1/2}$	0.294402	0.277757	0.943462
$h(n) = (n)^{-1/3}$	0.23152	0.210734	0.910219
$h(n) = (n)^{-1/5}$	0.181307	0.178650	0.985345

2-jadvaldagi hisoblardan ko'rinadiki, $F_n^{PR}(t)$ – Oldindan silliqlangan darajadagi tavakkalliklar nisbati bahosi, $F_n^P(t)$ – Kaplan-Mayerning silliqlangan bahosidan samarador ekan.

III. XULOSA

Tanlanma o'ng tomondan tasodifiy senzurlanganida sensor taqsimot ma'lum va noma'lum bo'lgan hollarda noma'lum taqsimot funksiyasini baholash ko'rilgan. Sezurlanuvchi $F(t)$ taqsimot uchun noparametrik ko'paytma ko'rinishidagi baho $F_n^{PL}(t)$ – Kaplan va Mayer tomonidan, daraja ko'rinishidagi $F_n^{RR}(t)$ – tavakkalliklar nisbati bahosi Abdushukurov tomonidan, proporsional intensivlik modelidagi $F_n^{ACL}(t)$ – bahosini Abdushukurov-Cheng-Lin tomonidan va oldindan silliqlangan darajadagi tavakkalliklar nisbati $F_n^{PR}(t)$ – bahosi esa Abdushukurov-Nurmukhamedova-Bozorovlar tomonidan taklif etilgan bo'lib, baholarni qay darajada ekanligini o'rganish maqsadida kompyuter modellastirish yordamida mos model bo'yicha tanlanma beradigan pythonda dastur tuzib, baholarni grafiklari chizib chiqilgan. Noparametrik va yarim parametrik statistik baholarni sonli usullar yordamida taqqoslash ko'rsatilgan. $F_n^{PL}(t)$ va $F_n^{RR}(t)$ har ikki baho nazariy eksponensial taqsimotiga juda yaqin baholar ekanligi va $F_n^{RR}(t)$ – bahoning $F_n^{PL}(t)$ – bahoga nisbatan samaradorligi aniqlangan. $F_n^P(t)$ va $F_n^{PR}(t)$ har ikki baho nazariy eksponensial taqsimotiga juda yaqin baholar ekanligi va oyna kengligi $h(n)$ ning turli qiymatlarida ham $F_n^{PR}(t)$ – oldindan silliqlangan darajadagi tavakkalliklar

nisbati bahoning $F_n^p(t)$ – Kaplan-Mayerning silliqqlangan bahosiga nisbatan samarador ekanligi ko'rsatilgan.

ADABIYOTLAR

- [1] Абдушукуров А. А. Статистика неполных наблюдений. –Ташкент: Университет, (2009).
- [2] Abdushukurov A. A. "On Properties of Empirical and Related Random Processes," // Journal of Mathematical Sciences. № 1 (267).С. 23–35.<https://doi.org/10.1007/s10958-022-06103-4>. (2022).
- [3] Kaplan E. L and Meier P., "Nonparametric estimation from incomplete observation," J. Am. Stat. Assoc. 53, 457-481 (1958).
- [4] Abdushukurov A. A. "Nonparametric estimation of the distribution function based on relative-risk function," Commun. Stat.: Theory Meth. 27, 1991-2012 (1998).
- [5] Abdushukurov A. A. "On nonparametric estimation of reliability indices by censored samples," Theory Probab. Appl. 43, 3-11 (1999).
- [6] Abdushukurov A. A. *Estimation of Unknown Distributions from Incomplete Observations and their Properties (LAP Lambert Academic, Saarbrücken) [in Russian]* (2011).
- [7] Cheng P. E and Lin G. D., "Maximum likelihood estimation of survival function under the Koziol-Green proportional hazards model," Stat. Probab. Lett. 5, 75-80 (1987).
- [8] Abdushukurov A. A. "Nonparametric estimation in proportional hazards model of random censorship," VINITI 3448 (B87) (1987).
- [9] Csörgő S. "Estimation in the proportional hazards model of random censorship," Statistics 19, 437-463 (1988).
- [10] Nadaraya E. A. "On estimating regression," Probab. Theor. Relat. Fields 61, 405-415 (1964).
- [11] Watson G. S. "Smooth regression analysis," Sankhya, Ser. A 26, 359-372 (1964).
- [12] Dikta J. "On semiparametric random censorship models," J. Stat. Plann. Infer. 66, 253-279 (1998).
- [13] Abdushukurov A.A., Nurmukhamedova N.S., Bozorov S.B., "Noparametric Estimation of Distribution Function Under Right Random Censoring Based on Presmoothed Relative-Risk Function" // ISSN 1995-0802, Lobachevskii journal of mathematics, Vol. 42, No.2, 257-268 (2021).
- [14] Cao R., Lopez-de-Ullibarri I., Janssen P., Veraverbeke N. "Presmoothed Kaplan-Meier and Nelson- Aalen estimators," J. Nonparam. Stat. 17, 31-56 (2005).

UDK: 811.161.1

NASRIY MATNNING STILISTIK XUSUSIYATLARI VA MUALLIF USLUBINING INDIVIDUALLIGI

Munavvarova Mohira

Namangan Davlat Universiteti

O'zbek tili va adabiyoti kafedrası Phd talabasi

mohiramunavvarova@gmail.com

ORCID ID: 0009-0004-2150-1899

Annotatsiya: Mazkur maqolada nasriy matnning stilistik xususiyatlari, badiiy nutqning lingvopoetik qurilishi va muallif uslubining individualligi ilmiy-nazariy yondashuvlar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy e'tibori nasrda qo'llaniladigan sintaktik strukturalar, metafora va obrazlilik vositalari, nutq ritmi, kompozitsion qurilish hamda yozuvchi estetik dunyoqarashining lingvistik ifodasiga qaratilgan. Jahon va o'zbek adabiyotidan misollar asosida muallif uslubining shakllanish omillari, estetik funksiyalari va individual nutq usullarining o'quvchi idrokiga ta'siri yoritiladi. Tadqiqot komponent tahlili, stilistik modellash, komparativ yondashuv va matn lingvistikasi metodlariga tayanadi.

Kalit so'zlar: stilistika, nasriy matn, muallif uslubi, lingvopoetika, badiiy nutq, obrazlilik, kompozitsiya, individual uslub

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОЗЫ И ИНДИВИДУАЛЬНОСТЬ АВТОРСКОГО СТИЛЯ

Мунавварова Мохира

*Аспирант кафедры узбекского языка и литературы Наманганского
государственного университета*

mohiramunavvarova@gmail.com

Аннотация: В данной статье рассматриваются стилистические особенности прозаического текста, лингвопоэтическая структура художественной речи и индивидуальность авторского стиля. Основное внимание уделяется синтаксическим конструкциям, средствам образности, ритму прозы, композиционной организации и языковому выражению эстетического мировоззрения писателя. На примере мировой и узбекской литературы раскрываются факторы формирования авторского стиля и его воздействие на читательское восприятие. Исследование опирается на методы компонентного анализа, стилистического моделирования, сравнительного подхода и лингвистики текста

Ключевые слова: стилестика, проза, авторский стиль, лингвопоэтика, художественная речь, образность, композиция, индивидуальный стиль

STYLISTIC FEATURES OF PROSE AND THE INDIVIDUALITY OF THE AUTHOR'S STYLE

Munavvarova Mohira

*PhD student, Department of Uzbek Language and Literature, Namangan
State University*

mohiramunavvarova@gmail.com

Abstract: *This article examines the stylistic features of prose, the linguopoetic structure of artistic discourse, and the individuality of the author's style. The research focuses on syntactic patterns, figurative devices, rhythm, compositional structure, and the linguistic representation of the writer's aesthetic worldview. Using examples from both world and Uzbek literature, the study highlights the factors shaping an author's unique style and its impact on reader perception. The methodology includes component analysis, stylistic modeling, comparative literary approaches, and text linguistics.*

Keywords: *stylistics, prose, authorial style, linguopoetics, literary discourse, figurativeness, composition, individual style*

KIRISH

Nasriy matn badiiy adabiyotning eng keng tarqalgan janrlaridan biri bo'lib, unda voqea, obraz va g'oyalar til vositasida o'ziga xos tarzda mujassamlanadi. Nasrning stilistik qurilishi yozuvchining dunyoqarashi, estetik maqsadi, madaniy tajribasi va individual nutq uslubini bevosita aks ettiradi. Shu bois nasriy matn stilistikasini o'rganish lingvistika, adabiyotshunoslik, semiotika va matn poetikasi kesishgan nuqtada dolzarb ilmiy masalalardan biri sanaladi. Turli adiblarning o'ziga xos uslubi — so'z tanlovi, sintaksis, metaforik qatlam, nutq ritmi, kompozitsiya, majoziy tizim kabi ko'plab komponentlar orqali vujudga keladi. Masalan, Ernest Hemingueyning lakonik uslubi, Lev Tolstoyning psixologik tasvirga boy matni, O'tkir Hoshimovning samimiy va xalqona ohangi, Isajon Sultonning lingvopoetik nozikliklari — bularning barchasi individual stilistik tizimlarning yorqin namunalaridir. Mazkur maqolada nasriy matnning stilistik xususiyatlari tizimli yondashuv asosida tahlil qilinib, muallif uslubining individualligini belgilovchi asosiy omillar ilmiy-nazariy asosda yoritiladi. Badiiy nutqning ta'sirchanligini ta'minlashda sintaktik usuldan keng foydalaniladi. "Ekspressivlik ifodalashning sintaktik usuli kommunikatsiyada ham, subyektiv munosabatda ham o'zining asl

mohiyatini ko'rsata oladi" – deb yozadi tilshunos A. Abdullayev. Sintaktik gradatsiya, sintaktik sinonimiya, bog'lovchilarning maxsus qo'llanishi, antiteza, monolog, sukut, inversiya, takroriy gaplar, ritorik so'roq kabi uslubiy figuralar fikrning o'ta ta'sirchan ifodalanishiga xizmat qilishini ta'kidlaydi. Sanab o'tilgan uslubiy vositalar mavzuga aloqador bo'lgan deyarli barcha adabiyotlarda uchraydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR TAHLILI

Adabiyotshunoslikda muallif uslubi masalasi XX asr boshidan boshlab alohida ilmiy yo'nalish sifatida shakllangan. V. Vinogradov, R. Jakobson, M. Baxtin, B. Tomashevskiy asarlarida individual uslub lingvistik va poetik birlik sifatida izohlandi. Jahon adabiyotida: E. Heminguey – qisqa, soddalashtirilgan sintaksis orqali kuchli semantik bosim yaratgan. F. Kafka – metafora va absurd semantikasini psixologik tahlikalar bilan uyg'unlashtirgan. J. Joyce – ong oqimi texnikasi orqali sintaktik erkinlikka erishgan.

O'zbek adabiyotida: Abdulla Qodiriy – tarixiy kolorit va milliy tilning stilistik imkoniyatlarini keng qo'llagan. O'tkir Hoshimov – xalq tilining emosional-uslubiy qatlamlariga tayangan. Isajon Sulton – lingvopoetik detallar va metaforik tizim orqali uslub yaratgan. Xurshid Do'stmuhammad – sintaktik strukturalar, ramz, intertekstual elementlar bilan ishlagan. Ko'pchilik tadqiqotchilar (A. Potebnya, U. Egan, Sh. Raxmonov, M. Qo'shoqboyeva) badiiy nasrning o'ziga xos stilistik qurilishini metaforik, sintaktik va kompozitsion omillar bilan bog'lab o'rganishgan. Nasriy matnning stilistik xususiyatlari va muallif uslubining individualligini o'rganish adabiyotshunoslik, tilshunoslik, lingvopoetika, diskurs nazariyasi va semiotika kabi turli ilmiy yo'nalishlar kesishgan nuqtada shakllangan. XX asrdan boshlab mazkur masala atrofida turli nazariy maktablar vujudga keldi va har bir maktab muallif uslubini o'ziga xos metodlar orqali izohladi. Rus formalistlari (B. Eyxenbaum, V. Shklovskiy, B. Tomashevskiy) badiiy matnni "tilning maxsus tashkil etilgan shakli" sifatida talqin qilgan. Ularning fikricha: har bir nasriy asarda fabula va syujet, tilning poetik funksiyasi, shakl va mazmun uyg'unligi asosiy ahamiyatga ega.

Shklovskiy "ostranenie" — yotlashtirish nazariyasini ilgari surib, muallif uslubining o'ziga xosligi tasvirni noodatiy shaklda berishda ko'rinishini ta'kidlagan.

Bu nazariya Hemingwayning qisqa, lekin kuchli semantik yuklamaga ega gaplari, Kafka matnlaridagi psixologik “uzilishlar” kabi elementlarni izohlashda muhim metodologik ahamiyat kasb etadi. R. Jakobson, N. Trubetskoy kabi olimlar badiiy matndan ko‘ra badiiylarning til vositalari orqali yaratilish mexanizmini o‘rgangan. Jakobsonning fikricha: badiiy nutqning markazida poetik funktsiya, til birliklarining ekspressivligi, nutqning asosiy ritmik strukturalari turadi. Bu qarash adabiyot matnining stilistik xususiyatini lingvistik tahlil qilish uchun asos beradi. M. Baxtin badiiy nasrni dialogik tabiatga ega ko‘p ovozli matn sifatida baholaydi. Uning fikriga ko‘ra: muallif uslubi — bu bir ovoz emas, balki ko‘plab ijtimoiy nutq turlarining o‘zaro munosabatidir; romanda “polifoniya” (ko‘p nutqlilik) mavjud. Baxtin nazariyasi Dostoevskiy, Tolstoy, Cho‘lpon, Qodiriy kabi yozuvchilarning ko‘p qatlamli matnlarini tahlil qilishda muhim metodologik manbaga aylangan. Barthes muallif uslubini tushunishda “muallifning o‘limi” g‘oyasini ilgari suradi. Unga ko‘ra: badiiy matn — talqinlar majmui, muallif uslubi — “o‘quvchi tafakkurida qayta yaratiladigan tizim”. Bu yondashuv o‘quvchi psixologiyasi, idrok mexanizmi va matnning estetik universalligini o‘rganishda qo‘llanadi. Derridaning dekonstruksiya nazariyasi esa matndagi ko‘p ma’nolilikni ochib beradi. Ushbu yondashuv (Lakoff, Turner, Stokwell) muallif uslubini inson ongidagi: metafora tizimi, konseptual strukturalar, mental modellar asosida izohlaydi. Masalan, o‘zbek adabiyotida “yo‘l” konsepti (Abdulla Qodiriy, Tog‘ay Murod, Isajon Sulton asarlarida) muallif estetik dunyoqarashining markaziy ramzi sifatida namoyon bo‘ladi. O‘zbek adabiyotida stilistika masalalarini Sh. Raxmonov, A. G‘ulomov, N. Mahmudov, M. Qo‘shoqboyeva, D. Qurbonova kabi olimlar tadqiq qilgan. Sh. Raxmonov: muallif uslubi til birliklaridan ongli foydalanish orqali paydo bo‘ladi. M. Qo‘shoqboyeva: badiiy matn stilistikasida metaforik qatlamning roli beqiyos.

A. G‘ulomov: matn data individual sintaksis — eng kuchli uslubiy indikator.

METADOLOGIYA

Tatqiqotning asosiy uslubiy vositalarni umumlashtirib quyidagilarni sanab o‘tish mumkin

Yozuvchi Nazar Eshonqulning hikoya janridagi ko'plab asarlari kitobxonlarning e'tirofiga sazovor bo'lgan, bu jozibadorlikning asosi, albatta, hikoya tiliga bevosita bog'lanadi. Tahlil jarayonida ma'lum bo'ldiki, yozuvchi til birliklaridan o'ziga xos tarzda foydalanib, nasriy asarlarining badiiy quvvatini oshiradi. Uning hikoyalarida ritorik so'roqlardan foydalanishda ham o'ziga xosliklar ko'zga tashlanadi. Ritorik so'roq gaplar ham badiiy matnning emotsionalekspressivligini ta'minlovchi uslubiy vositalaridan hisoblanadi. Tasdiq va inkor mazmuniga ega bo'lgan, tinglovchidan javob talab qilmaydigan gaplar ritorik so'roq gap deyiladi. Ko'pincha ritorik so'roq gaplar tarkibida nahotki, axir kabi ta'kidni kuchaytiruvchi so'zlar keladi. Ular nutqqa ko'tarinki ruh bag'ishlaydi va tasdiqning kuchli emotsiya bilan ta'kidlanishi uchun xizmat qiladi. Bunday gap shakllari qahramonning hayratlanishini, quvonchini, ajablanishini, shubha va gumonsirashini, g'azab va nafratini ifodalashda juda qo'l keladi. Ichki va tashqi nutqda, monologik va dialogik nutqlarda keng qo'llaniladi⁴. Nasriy asarlarda ham ritorik so'roq gaplardan faol foydalaniladi, jumladan Nazar Eshonqulda ham buni kuzatish mumkin. Masalan, U balkim bir hafta oldin qishlog'ining chetidagi to'qayda o'sadigan bo'liq yalpizlarni eslagan va so'ng unutgani uchun o'sha kuni yuzaga chiqar-chiqmas, yana yashiringan – hali o'zi ham nima deb atashni bilmagan botiniy tuyg'ulari va xotiralar bugun kitob o'qib yotganida o'z-o'zidan shuurini band etib, bir zum suvga yashiringan po'kakdek xayoliga lip etib qalqib chiqqanu, unga yalpiz solingan sho'rva hidini

eslatgandir? (N.Eshonqul, Yalpiz hidi) Nazar Eshonqul o'z nasriy asarlarida, jumladan, hikoyalarida sintaktik birliklardan ustalik bilan foydalangan:

Tilshunos I.Rasulovning fikricha, gapdan katta birlik murakkab sintaktik butunlik bo'lib, u fikran va sintaktik jihatdan o'zaro bog'liq bo'lgan gaplar birlashmasidan iborat. Unda fikr gapga nisbatan ancha to'liq bo'ladi. Hozirgi davrda matn turlari va ularga xos bo'lgan belgi xususiyatlarni aniqlash davom etmoqda. Biz matnning o'ziga xos belgilari sifatida axborot berish, mustaqil gaplar yoki murakkab sintaktik butunlikdan tashkil topishi, tarkibiy qismlar orasida mazmuniy va sintaktik aloqalarning mavjudligi, makon va zamon izchilligi, yaxlitligi va tugallanganligi, bir umumiy mavzuga egaligi kabilarni tushunamiz. Matn ana shunday belgilarni o'zida mujassamlashtirgan murakkab kommunikativ - sintaktik butunlikdir. Y.M.Lotman «matn ifodalilik (ma'lum bir fikr ifodalangan bo'lishi), chegaralanganlik (mazmun va ifodadagi me'yoriylikning bo'lishi) va struktural butunlik belgilariga ega bo'lishi lozim»ligini ta'kidlaydi. Ayniqsa, badiiy matn uchun mazkur belgilar favqulodda muhim ahamiyat kasb etadi. Inversiya deb gap bo'laklarining o'rin almashinishi yoki gap bo'laklari joylashish tartibining ma'lum bir maqsad bilan o'zgarishi hodisasiga aytiladi. Inversiya og'zaki nutqqa xos xususiyat. Badiiy matnda qahramonlar nutqini jonli nutqqa yaqinlashtirishda, ularning tilini individuallashtirishda mazkur usuldan foydalaniladi. Inversiya – bu she'riy asarlarda badiiy ta'sirchanlikni oshiruvchi eng muhim vositalardan hisoblanadi, biroq u nasriy asarlarda ham o'ziga xos sintaktik-stilikstik vazifa bajaradi: “Ollomurod tegirmonchi Bayna momoni

insofga chaqirdi: - Siz bunday ovora bo'lib yurmang, - dedi u. - Biron erkakdan berib yuborsangiz, tortib, o'zim uyingizga olib borib tashlayman. -Bu qishloqda erkak yo'q, - dedi Bayna momo zarda bilan, so'ng elkasidagi bug'doyni tegirmonga kiraverishda tushirdi. Gapirayotganda ovozi titrab ketdi. Tegirmonchi tilini tishlab qoldi. Bayna momo bir paytlar faqat qishloq emas, butun tog'li xalqning orini ko'targan, nomini chiqargan" ("Shamolni tutib bo'lmaydi") yoki "- Yo'q, - dedim men uning salmoq bilan, mening xulosam hammaning xulosasi bo'lishi kerak degan ohangda gapirishidan g'ashim kelib. - Bular mutlaqo qarama-qarshi tushunchalar. Yomonlik yaxshilik bo'lishi sira ham mumkin emas, nimaiki hurlikka, erkka, ezgulikka zid bo'lsa, u yomonlikdir, - dedim. ("Maymun yetaklagan odam") mazkur parchada ko'chirma gap shaklida bo'lsa ham ayrim bo'laklar sintaktik jihatdan o'z o'rnida emas, boshqa o'rinda kelib, uslubiy ma'noni kuchaytirishga xizmat qilmoqda. Alohida ta'kidlash joizki, Nazar Eshonqul nasrida gap bo'laklari, aksariyat hollarda odatdagi tartibda joylashgan, ba'zan dialogik nutqlarda ko'chirmab gapli qurilmalarda muallif gapib kesimdan keyin joylashadi: "- Endi xoruz zorlikda o'lib ketasan, - xirilladi u. - Molingni topshir, deganda ering qo'lga miltiq ushlab biz bilan sichqon-mushuk o'ynadi. Mana, endi unga hech narsaning keragi yo'q. Mirshablar Rayim polvonning qo'radagi podasi-yu otlarini haydab ketishdi".

TATQIQOT NATIJALARI TAHLILI

Nasriy matnning stilistik tizimi ko'p qatlamli. Metafora, dialog, kompozitsiya, grammatik parallelizmlar va semantik kontrastlar muallif uslubining asosiy komponentlarini shakllantiradi. Muallif uslubida dunyoqarashning roli katta Tolstoy — psixologik chuqurlik, Heminguey — lakoniklik, O'tkir Hoshimov — milliylik va samimiyat, Isajon Sulton — metaforik estetikani ustuvor qiladi. Individual uslub matn ritmi orqali namoyon bo'ladi. Ba'zi adiblar tez, dinamik ritmni; boshqalari esa sekin, tafakkurga yo'naltirilgan ritmni tanlaydi. Obrazlilik vositalari muallifning madaniy tajribasiga bog'liq. Sharq adabiyotida ramzlar (ko'z, yo'l, nur, suv), G'arb adabiyotida esa ekzistensial metaforalar yetakchidir. Nasrning lingvistik qurilishi o'quvchi idrokiga bevosita ta'sir qiladi. Sintaksis soddalashgan sari — dinamika kuchayadi. Sintaksis murakkablashgan sari — psixologik chuqurlik ortadi. O'xshatish deb «ikki narsa yoki voqea-hodisa o'rtasidagi o'xshashlikka asoslanib,

ularning biri orqali ikkinchisining belgisini, mohiyatini to'laroq, konkretroq, bo'rttiribroq ifodalash»ga aytiladi. O'xshatishlar eng qadimiy tasviriy vositalardan biri sifatida nutqimizni, ayniqsa, badiiy adabiyot tilini bezashda, tasvirning aniqligi va obrazlilikini ta'minlashda foydalanib kelinadi. Adabiyotlarda har qanday o'xshatish munosabati tilda ifodalanar ekan, albatta, to'rt unsur nazarda tutiladi, ya'ni: 1) o'xshatish subyekti; 2) o'xshatish etaloni; 3) o'xshatish asosi; 4) o'xshatishning shakliy ko'rsatkichlari. Masalan: Zamon otboqar otlarni quvib ketarkan, bir yo'la otasi bilan uning qasosini olishi mumkin bo'lgan o'g'lini ham otib tashlaganidan xursand edi - u shu ketishi bilan qishloqning ko'p narsasini haydab ketdi - endi qishloq birdan minorasi qulagan shahardek g'arib va notavon ko'rinardi. "(N.Eshonqul). Bu o'rinda qishloq minorasi qulagan shahardek vayron, huvillagan, fayzi ketgan bir joy kabi tasvirlanmoqda. Badiiy nutqning ta'sirchanligini ta'minlashda sintaktik usuldan keng foydalaniladi. Ekspressivlikning namoyon bo'lish shakllarini teran tadqiq qilgan tilshunos Adham Abdullayev «sintaktik gradatsiya, sintaktik sinonimiya, bog'lovchilarning maxsus qo'llanishi, antiteza, monolog, sukut, inversiya, takroriy gaplar, ritorik so'roq» kabi uslubiy figuralar «fikrning o'ta ta'sirchan ifodalanishi»ga xizmat qilishini ta'kidlaydi. «Badiiy tekstning lingvistik tahlili» kitobi mualliflari sintaktik figuralarning quyidagi asosiy ko'rinishlari mavjudligini bayon qilishadi: «anafora, epifora, takror, antiteza, gradatsiya, ellipsis, alliteratsiya, ritorik so'roq kabilar»⁸ Emotsional gaplar. So'zlovchining o'ta xursandlik yoki o'ta xafalik holatlarini yoki qahramonning his-hayajonini, voqea-hodisaga emotsional munosabatini ifodalovchi gaplar emotsional gaplar hisoblanadi. Emotsional gaplar tarkibida maxsus ijobiy va salbiy bo'yoqdor so'zlar (chehra, o'ktam, tabassum / turq, qo'pol, tirjaymoq kabi) mavjud bo'ladi. O'sha so'zlar orqali qahramon ruhiyatida kechayotgan sevinish, qo'rquv, g'azab kabi psixologik jarayonlarni⁹ hamda yozuvchining tasvir obyektiga nisbatan subyektiv munosabatini bilib olamiz. Emotsional gaplar tarkibida ijobiy yoki salbiy bo'yoqdor so'z va iboralar, his-tuyg'u ifodalovchi undovlar (oh, voy sho'rim, eh attang, bay-bay-bay kabi), munosabat ifodalovchi undalmalar qatnashadi va ular nutqning ekspressivligini ta'minlashga xizmat qiladi¹⁰: - E'tiqod! - dedi u g'ussali ohangda, - agar bir umr e'tiqod qo'yib, shunga ishonib, kurashib yonib-kuyib ... e'tiqod qo'yan

narsangiz puch, yolgʻon va puflab shishirilgan sharday omonat, siz ezgulik deb sigʻingan narsalar asli razolat ekanini anglab qolsangiz bunday demasdingiz; ana shunda umringiz yomonlik bilan yaxshilikning farqi qolmagan xuddi yoʻldan chiqib ketgan shaldur-shuldur, boʻm-boʻsh aravaga aylanardi. Siz esa boʻshliqni toʻldirish va aravaga nimadir yuklash uchun har qanday yovuzlikdan ham qaytmasdingiz. Shumi eʼtiqod?! Men bu soʻzni ishlatmay qoʻyganimga ham qirq yildan oshib ketdi. Bu soʻz shunchalik serjilo, jimjima, soxta, balandparvozki, eshitsam koʻnglim ayniydi.”(Nazar Eshonqul) Mazkur parchada garchi emotsionallik ustuvor boʻlsa-da unda qarama-qarshi maʼnoli birliklar ifodasi ham mavjud, masalan, ezgulik va razolat bir-biriga zid qoʻyilgan, bu esa, ifodaning taʼsirchanligini oshirishga xizmat qilmoqda.

XULOSA

Nasriy matnning stilistik xususiyatlarini tadqiq etish badiiy asarning mazmuniy-estetik tuzilishini chuqurroq anglash imkonini beradi. Tadqiqot shuni koʻrsatdiki, muallif uslubining individualligi til birliklaridan ongli foydalanish, nutq ritmini boshqarish, metaforik tizimni yaratish va kompozitsion struktura orqali shakllanadi. Jahon va oʻzbek adabiyotidagi stilistik tajriba shuni tasdiqlaydiki, individual uslub — yozuvchining estetik pozitsiyasini namoyon etuvchi asosiy belgidir va uni lingvopoetik yondashuvsiz toʻliq anglab boʻlmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYHATI

1. Yoʻldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. Oʻzbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi.—Toshkent:“Fan”, 2007. 68-b.
2. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. —Москва, 1970, с.67.
3. Slisikin G.G. Lingvokulturnaya kompetensiya i tekst. — M.: ITDGK "Gnosis", 2004. — 384 b..
4. Shukurov R. Sintaktik parallellizmning uslubiy vazifalari // OʻTA, 2004, №2, 73-b
5. Abdullayev A. Oʻzbek tilida ekspressivlik ifodalashning sintaktik usuli. —Toshkent: “Fan” nashriyoti, 1987. 6-b.
6. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yoʻllarini izlab... // Oʻzbek tili va adabiyoti. — 2009. — № 5. — B. 3-10.

TARBIYA DARSLARIDA TAFAKKURNI RIVOJLANTIRUVCHI IQ TEST TOPSHIRIQLARIDAN FOYDALANISH

Ziyomiddinova Nilufar Avazbekovna

Namangan davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi

nilufarziyomiddinova83@gmail.com

Tel: 998-94-590-83-80

Annotatsiya: Maqolada Tarbiya darslarida o'quvchilarning intellektual salohiyatini oshirish, mantiqiy fikrlash jarayonlarini rivojlantirish hamda tafakkurni rivojlantiruvchi IQ test topshiriqlaridan foydalanishning samaradorligi yoritilgan. Tadqiqotda boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun moslashtirilgan mantiqiy, analitik, verbal va vizual-mavhum fikrlashni faollashtiruvchi IQ testlarining didaktik imkoniyatlari asoslab berilgan. Shuningdek, mazkur topshiriqlarning tarbiya darslarida qo'llanishi o'quvchilarning o'z fikrini asoslash, muqobil yechimlar topish, vaziyatlarni tahlil qilish va qaror qabul qilish kompetensiyalarini rivojlantirishga ijobiy ta'siri ilmiy dalillar asosida ko'rsatib berilgan.

Tadqiqot natijalari IQ testlarining tarbiya jarayonida nafaqat bilish faoliyatini kuchaytirishi, balki o'quvchilarda mas'uliyat, aniqlik, mantiqiy izchillik, mustaqil fikrlash, refleksiv yondashuv kabi fazilatlarni shakllantirishda muhim o'rin tutishini tasdiqladi. Maqolada IQ topshiriqlarini tarbiya darslarining mavzulari bilan integratsiya qilishning metodik yondashuvlari, o'qituvchi uchun amaliy tavsiyalar, shuningdek, o'quvchilarning yosh imkoniyatlariga moslashtirish me'zonlari batafsil yoritilgan.

Olingan ilmiy natijalar Tarbiya darslarini zamonaviylashtirish, dars jarayonini faollashtirish, o'quvchi shaxsining intellektual va ma'naviy rivojiga xizmat qiladigan innovatsion metodlardan foydalanish jarayonida muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Ushbu ishlanmalar boshlang'ich sinflar uchun mo'ljallangan o'quv-metodik qo'llanmalar, tarbiya darslari va interfaol dars modellarini yaratishda qo'llash uchun ham samaralidir.

Kalit so'zlar: IQ testlari, tafakkurni rivojlantirish, Tarbiya darslari, mantiqiy fikrlash, boshlang'ich ta'lim, interfaol topshiriqlar, innovatsion metodlar.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЗАДАНИЙ IQ-ТЕСТА, РАЗВИВАЮЩИХ МЫШЛЕНИЕ, НА УРОКАХ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация: В статье рассматривается эффективность использования заданий IQ-теста, повышающих интеллектуальный потенциал учащихся, развивающих процессы логического мышления и формирующих мышление, на уроках образования. В исследовании обосновываются дидактические возможности IQ-тестов, активизирующих логическое, аналитическое, вербальное и наглядно-абстрактное мышление, адаптированные для учащихся начальной школы. Также на основе научных данных показано положительное влияние использования этих заданий на уроках образования на развитие компетенций учащихся по обоснованию собственного мнения, поиску альтернативных решений, анализу ситуаций и принятию решений.

Результаты исследования подтвердили, что тесты IQ не только активизируют познавательную активность в образовательном процессе, но и играют важную роль в формировании у учащихся таких качеств, как ответственность, аккуратность, логическая последовательность, самостоятельность мышления и рефлексивный подход. В статье подробно описаны методические подходы к интеграции заданий IQ с темами учебных уроков, практические рекомендации для учителя, а также критерии их адаптации к возрастным возможностям учащихся.

Полученные научные результаты имеют существенное практическое значение в процессе модернизации учебных уроков, активизации учебного процесса и использования инновационных методов, способствующих интеллектуальному и духовному развитию личности ученика. Данные разработки также эффективны для использования при создании учебно-методических пособий, учебных уроков и моделей интерактивных уроков для начальных классов.

Ключевые слова: тесты IQ, развитие мышления, учебные уроки, логическое мышление, начальное образование, интерактивные задания, инновационные методы.

USE OF IQ TEST TASKS THAT DEVELOP THINKING IN EDUCATION LESSONS

Annotation: The article discusses the effectiveness of using IQ test tasks that increase the intellectual potential of students, develop logical thinking processes, and develop thinking in education lessons. The study substantiates the didactic possibilities of IQ tests that activate logical, analytical, verbal, and visual-abstract thinking adapted for primary school students. Also, the positive impact of the use of these tasks in education lessons on the development of students' competencies in substantiating their own opinions, finding alternative solutions, analyzing situations, and making decisions is shown on the basis of scientific evidence.

The results of the study confirmed that IQ tests not only enhance cognitive activity in the educational process, but also play an important role in the formation of such qualities as responsibility, accuracy, logical consistency, independent thinking, and a reflective approach in students. The article describes in detail the methodological approaches to integrating IQ tasks with the topics of educational lessons, practical recommendations for the teacher, as well as the criteria for adapting them to the age capabilities of students.

The obtained scientific results are of significant practical importance in the process of modernizing educational lessons, activating the teaching process, and using innovative methods that serve the intellectual and spiritual development of the student's personality. These developments are also effective for use in creating educational and methodological manuals, educational lessons, and interactive lesson models for primary grades.

Keywords: IQ tests, development of thinking, Educational lessons, logical thinking, primary education, interactive tasks, innovative methods.

KIRISH

Bugungi globallashuv jarayonida ta'lim tizimi oldida turgan eng muhim vazifalardan biri - o'quvchilarda mustaqil, tanqidiy va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini

rivojlantirishdir. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim bosqichida o'quvchilarning tafakkur jarayonlarini erta shakllantirish, ularni mantiqan o'ylashga, vaziyatlarga turlicha yondashishga o'rgatish tarbiyaviy jarayonning ajralmas qismidir. Shu bois Tarbiya darslari nafaqat ma'naviy-axloqiy sifatlarni singdirish, balki intellektual salohiyatni kuchaytirishga xizmat qiladigan innovatsion metodlarni talab etadi.

Zamonaviy pedagogik izlanishlar shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarning fikrlash jarayonlarini faollashtirishda IQ testlari muhim vosita sifatida katta imkoniyatlarga ega. Mazkur testlar o'quvchining mantiqiy, verbal, fazoviy, matematik va analitik tafakkurini aniqlash va rivojlantirishga yo'naltirilgan bo'lib, ularni Tarbiya darslari mazmuni bilan uyg'unlashtirish o'quvchilarni faol fikrlashga undaydi. IQ testlarining o'quv jarayoniga tatbiq qilinishi o'quvchilarning o'z fikrini asoslash, dalillar keltirish, muammolarni mustaqil hal qilish, vaziyatlarga mos qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantiradi.

Hozirgi kunda ta'lim jarayoniga raqamli texnologiyalar, interfaol metodlar, ijodiy yondashuvlar kirib kelayotgan bir paytda IQ testlaridan foydalanish Tarbiya darslarining samaradorligini oshiruvchi innovatsion yondashuv sifatida qaralmoqda. Biroq amaliyot shuni ko'rsatmoqdaki, ushbu testlarni tarbiyaviy mavzularga integratsiya qilishning metodik asoslari yetarlicha ishlab chiqilmagan, dars jarayonida qo'llash bo'yicha tizimli tavsiyalar shakllanmagan.

Shu nuqtai nazardan, ushbu tadqiqotning dolzarbligi shundaki, unda IQ test topshiriqlaridan foydalanishning tarbiyaviy va intellektual imkoniyatlari, ularning dars jarayoniga ta'siri, o'quvchilarda tafakkur jarayonlarini faollashtirishdagi o'rni ilmiy asosda tahlil qilinadi. Tadqiqot Tarbiya darslarida IQ testlaridan samarali foydalanish metodikasini ishlab chiqish, o'qituvchilar uchun amaliy tavsiyalar berish hamda o'quvchilarning yosh psixologik xususiyatlariga mos yondashuvlarni taklif qilishni nazarda tutadi.

Tadqiqot natijalari o'quvchilarning nafaqat intellektual o'sishiga, balki ma'naviy-axloqiy fazilatlarining mustahkamlanishiga, fikrning izchilligi va mas'uliyat hissining shakllanishiga xizmat qilishi bilan ahamiyatlidir.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Tafakkur jarayonlarini rivojlantirish, o'quvchilarning intellektual salohiyatini oshirish va ularning bilish faoliyatini faollashtirish masalalari pedagogika, psixologiya va ta'lim texnologiyalari fanlarida keng o'rganilgan. Jahon va mahalliy olimlarning ilmiy ishlari IQ testlarining nazariy asoslari, ularning tuzilishi va qo'llanish mexanizmlarini yoritib beradi.

IQ testlarining nazariy asoslari: IQ testlarini ilmiy jihatdan o'rganish dastlab A. Bine, T. Simon va L. Terman tomonidan ishlab chiqilgan intellekt o'lchovlari bilan bog'liq. Ularning fikricha, IQ testlari insonning bilish salohiyatining turli komponentlarini: mantiqiy fikrlash, umumlashtirish, analogiyalar o'rnatish, verbal va matematik tafakkur, fazoviy idrokni aniqlashga xizmat qiladi. Keyingi tadqiqotlar (R. Kettell, H. Ayzenk, D. Veksler) IQ ko'rsatkichlarining yoshga, psixologik rivojlanish bosqichlariga va ta'lim muhitiga bog'liqligini asoslab beradi.

Tafakkurni rivojlantirishga doir ilmiy qarashlar: V. Vygotskiy, J. Piajening bilish taraqqiyoti nazariyalari boshlang'ich sinf yoshidagi bolalarda tafakkurning bosqichma-bosqich rivojlanishini tushuntirib beradi. Bu nazariyalarda faoliyat va muhitning o'quvchi tafakkuriga ta'siri muhim omil sifatida talqin qilingan. Zamonaviy tadqiqotlarda (Bruner, Sternberg, Gardner) tafakkur ko'p komponentli jarayon sifatida ko'rib, unda mantiqiy, ijodiy, tanqidiy va refleksiv fikrlash turlari alohida ahamiyat kasb etadi.

O'quv jarayonida IQ testlaridan foydalanish bo'yicha manbalar: Pedagogik amaliyotda IQ testlaridan foydalanish masalasi ko'plab xorijiy tadqiqotlarda o'rganilgan bo'lib, ular testlarning ta'lim jarayonini faollashtirishdagi samarasi haqida turli metodik tavsiyalarni taklif qilgan. Masalan, D. Shayer va P. Adey o'quvchilarda mantiqiy fikrlashni rivojlantirish uchun IQ elementlarini o'z ichiga olgan "Kognitiv rivojlanish dasturlari"ni ishlab chiqqan. Shuningdek, zamonaviy ta'lim texnologiyalarida IQ topshiriqlari STEAM, problem-based learning, critical thinking kabi yondashuvlar bilan integratsiya qilinmoqda.

O'zbekistonda tafakkur, mantiqiy fikrlash, intellektual rivojlanish bo'yicha bir qator ilmiy ishlar mavjud. R. Mavlonova, O. Hasanboeva, R. Ishmuhammedov, N. Azizxo'jaevalarning pedagogik innovatsiyalar, interfaol metodlar va o'quvchilar

fikrlashini rivojlantirish bo'yicha tadqiqotlari IQ testlarining ta'lim jarayonidagi ahamiyatini tushuntirishda metodik asos bo'ladi. Shuningdek, boshlang'ich ta'lim psixologiyasi bo'yicha O. Musurmonova, G. Shodiyeva, M. Raximovlarning ishlari o'quvchi tafakkurining yoshga doir xususiyatlari, bilish jarayonlari va diagnostika metodlarini chuqur o'rganadi.

Tarbiya darslaridagi innovatsion yondashuvlar: Tarbiyaviy jarayonda interfaol o'yinlar, kreativ mashqlar, muammoli vaziyatlar, debatlar va refleksiv topshiriqlar qo'llanilishi haqida ko'plab adabiyotlar mavjud bo'lsa-da, IQ testlaridan bevosita foydalanish bo'yicha tadqiqotlar yetarli darajada emas. Bu esa mavzuning ilmiy yangiligi va amaliy ahamiyatini oshiradi.

IQ testlarining Tarbiya fani mazmuni bilan integratsiya qilinishi bo'yicha mavjud adabiyotlarda fikrlar kam bo'lib, ko'proq umumiy intellekt diagnostikasiga qaratilgan. Mazkur maqola ushbu bo'shliqni to'ldirishga, IQ topshiriqlarining tarbiyaviy maqsadlarga xizmat qilish imkoniyatlarini ilmiy-nazariy jihatdan asoslashga qaratilgan.

NATIJALAR VA MUHOKAMALAR

Tadqiqot davomida Tarbiya darslarida IQ test topshiriqlaridan foydalanishning o'quvchi tafakkuri, mantiqiy fikrlashi va dars jarayonidagi faolligiga ta'siri chuqur o'rganildi. Olingan natijalar IQ testlarining tarbiyaviy jarayonga integratsiyasi o'quvchilar intellektual salohiyatining oshishiga sezilarli darajada ta'sir qilishini namoyish etdi.

1. O'quvchilarning intellektual faolligi oshdi: Tajriba sinflarida IQ testlaridan muntazam foydalanish natijasida o'quvchilarning: vaziyatni tahlil qilish, mantiqiy bog'lanishlarni topish, muqobil yechimlarni taklif qilish, tez va to'g'ri fikr bildirish ko'rsatkichlari nazorat sinfiga nisbatan 28–35 foizga ga oshganligi qayd etildi. Bu IQ testlarining dars davomida mantiqiy faollikni kuchaytirishini tasdiqlaydi.
2. O'quvchilarning verbal va vizual tafakkuri rivojlandi: IQ testlari ikki yo'nalishda samarali ta'sir ko'rsatgani aniqlandi:

Verbal tafakkur: hikoyadan xulosa chiqarish, matnni umumlashtirish, axloqiy vaziyatlarga munosabat bildirish kabi ko'nikmalar kuchaydi. O'quvchilarning 70 foizida fikrni izchil ifodalash yaxshilandi.

Vizual-mantiqiy tafakkur: tasvirlar orasidan qonuniyat topish, shakllarni solishtirish, ketma-ketlikni aniqlash qobiliyati oshdi.

Tarbiya darslari mavzularda vizual IQ testlari ayniqsa samarali bo'lib, o'quvchilarni e'tiborli bo'lishga, vaziyatni har tomonlama ko'rib chiqishga undadi.

3. Axloqiy qaror qabul qilish malakasi mustahkamlandi" Tadqiqot jarayonida tayyorlangan maxsus IQ topshiriqlari: "to'g'ri tanlovni topish", "axloqiy vaziyatdan chiqishning eng maqbul yo'lini aniqlash", "fikrlar orasidan mantiqan to'g'risini tanlash" kabi mashg'ulotlar orqali o'quvchilar axloqiy qaror qabul qilish jarayonlarini chuqurroq anglay boshladi. Ular boshqalarning fikrini eshitish, tahlil qilish, o'z qarorini asoslashga o'rgandi. Bu Tarbiya darslarining asosiy maqsadlariga mos ravishda o'quvchining ijtimoiy-emotsional kompetensiyalarini rivojlantirdi.

4. O'quvchilarning mustaqil fikrlash ko'nikmalari kuchaydi: IQ testlari o'quvchilarda quyidagi ko'nikmalarni sezilarli rivojlantirdi: sabab–natija bog'lanishlarini aniqlash, xatoliklarni topish va to'g'rilash, umumlashtirish va tahlil qilish, turli fikrlarni taqqoslash va xulosa chiqarish. Tajriba sinflarida mustaqil xulosa chiqarish darajasi nazorat sinfiga nisbatan 25% ga yuqori bo'lgani qayd etildi.

5. Dars jarayonining metodik samaradorligi oshdi. IQ testlarining tarbiyaviy mavzular bilan integratsiyasi quyidagi didaktik afzalliklarni berdi: darslar mazmunining boyishi, vaqtni samarali taqsimlash, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida interfaol hamkorlik kuchayishi, mavzularning mantiqiy bog'lanishlar orqali mustahkam o'zlashtirilishi. Bu Tarbiya darslarining innovatsion yondashuvlar bilan uyg'unlashgan yangi metodikasini shakllantirishga asos yaratdi.

XULOSALAR

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Tarbiya darslarida IQ test topshiriqlaridan foydalanish o'quvchilarning intellektual, mantiqiy va axloqiy rivojlanishiga sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Analitik tahlillar, kuzatuvlar va tajribaviy ishlar asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. IQ testlari o'quvchilarning tafakkur rivojiga kuchli ta'sir ko'rsatadi: Tajriba sinflarida IQ topshiriqlaridan muntazam foydalanish natijasida o'quvchilarda mantiqiy fikrlash, tahlil qilish, umumlashtirish, muammoli vaziyatlarga yechim

topish kabi tafakkur jarayonlari sifat jihatidan sezilarli darajada rivojlandi. Bu testlar o'quvchilarni faol fikrlashga undovchi samarali vosita ekanligini tasdiqladi.

2. IQ testlarining tarbiyaviy jarayonga integratsiyasi axloqiy qaror qabul qilish ko'nikmalarini mustahkamlaydi: Test topshiriqlarining tarbiyaviy mazmundagi vaziyatlar bilan uyg'unlashuvi o'quvchilarning to'g'ri tanlov qilish, xatti-harakatlarni baholash, oqibatlarini oldindan ko'ra bilish, ijtimoiy-axloqiy me'yorlarni anglash darajasini oshirdi. Bu o'quvchilarning ijtimoiy-emotsional rivojiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

3. Darsning motivatsion jihatini kuchaytdi: IQ testlari o'yin elementlari, tez fikrlashni talab etishi, noodatiy vaziyatlar orqali o'quvchilarni qiziqtirishi tufayli Tarbiya darslarini yanada mazmunli va interfaol qildi. O'quvchilarda darsga nisbatan ijobiy munosabat, ishtirok etish istagi, faoliyatga immersiya ortdi.

4. O'quvchilarning mustaqil fikrlashi va refleksiv mulohazalari rivojlandi: IQ testlaridan foydalangan darslarda o'quvchilar o'z fikrini mustaqil asoslashga, tanlovlar orasidan eng maqbulini topishga, xatoliklarni anglashga va o'zlashtirish jarayonini tahlil qilishga o'rgandi. Bu ularning kognitiv faolligini oshirdi.

5. IQ testlari tarbiya darslarining metodikasini boyitadi: IQ topshiriqlarining mavzu bilan integratsiyasi darsda muammoli vaziyatlar yaratish, turli fikrlarni taqqoslash, mantiqiy bog'lanishlarni izlash kabi ko'nikmalarni rivojlantirishga imkon berdi. Bu tarbiya darslarini an'anaviy usullarga nisbatan samaraliroq tashkil etishga yordam berdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdullayeva, Q. *Boshlang'ich ta'lim metodikasi*. - Toshkent: O'qituvchi, 2019.
2. Hasanboeva, O., Yo'ldosheva, S. *Pedagogika nazariyasi va tarixi*. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.
3. To'xtasinov, S. *Interfaol o'yinlar orqali tafakkurni rivojlantirish metodikasi*. - Samarqand: SamDU nashriyoti, 2021.
4. Azizxo'jayeva, N. *Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat*. - Toshkent: O'zbekiston faylasuflari jamiyati, 2018.
5. Ziyayeva, G. *Boshlang'ich sinf o'quvchilarida tafakkurni rivojlantirish metodlari*. - Toshkent: Fan, 2022.
6. Salomova, M. *Tarbiya fanini o'qitishda didaktik o'yinlardan foydalanish*. - Samarqand: 2020.

7. Vygotsky, L.S. *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. - Cambridge: Harvard University Press, 1978.
8. Piaget, J. *The Psychology of the Child*. - New York: Basic Books, 1972.
9. Bruner, J. *The Process of Education*. - Cambridge: Harvard University Press, 1960.
10. Davletshin, M. *O'quvchilarning psixologik rivojlanishi*. - Toshkent: Universitet, 2007.
11. Turdiyev, A. *Tarbiyada interfaol metodlardan foydalanishning nazariy asoslari*. - Toshkent: TDPU, 2019.
12. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi PQ-4884-son qarori "Ta'lim sifatini oshirish strategiyasi".
13. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi. *Boshlang'ich ta'lim standartlari*. - Toshkent, 2021.
14. UNESCO. *Active Learning and Teaching in Primary Education*. - Paris, 2017.

UDK: 371.3:796.015

UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA JISMONIY TARBIYA FANINI O'QITISH JARAYONIDA TABAQALASHTIRILGAN YONDASHUV

Aripov Yunus Yusupovich

*O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport
universiteti*

Annotatsiya: Ushbu maqolada umumta'lim maktablarida jismoniy tarbiya bo'yicha o'quv-tarbiya jarayonini takomillashtirishda differensial yondashuvning o'рни va amaliy ahamiyati ilmiy asosda tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida o'quvchilarning yosh, jinsiy, psixofiziologik va jismoniy tayyorgarlik darajasidagi individual farqlarni aniqlash, mashg'ulot jarayonida yuklama va mashqlarni individuallashtirish tamoyillarini qo'llash orqali olingan natijalar tahlil qilindi. Pedagogik tajriba differensial yondashuv jismoniy sifatlarining rivojlanishini tezlashtirishi, harakat ko'nikmalarining barqaror shakllanishini ta'minlashi, mashg'ulotlarga motivatsiyani oshirishi hamda ortiqcha yuklanish xavfini kamaytirishini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: differensial yondashuv, jismoniy tarbiya, individuallashtirish, jismoniy sifatlar, motor ko'nikmalar, o'quv-tarbiya jarayoni, umumta'lim maktabi.

ДИФФЕРЕНЦИРОВАННЫЙ ПОДХОД В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ УЧЕБНОГО ПРЕДМЕТА «ФИЗИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ» В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Аннотация: В данной статье научно обоснованно анализируется роль и практическое значение дифференцированного подхода в совершенствовании учебно-воспитательного процесса по физической культуре в общеобразовательных школах. В ходе исследования были выявлены индивидуальные различия учащихся по возрастным, гендерным, психофизиологическим и физическим показателям, а также проанализированы результаты, полученные при применении принципов индивидуализации нагрузки и упражнений в процессе занятий. Педагогический эксперимент показал, что дифференцированный подход способствует ускоренному развитию физических качеств учащихся, формированию устойчивых двигательных навыков, повышению мотивации к занятиям, а также снижению риска переутомления и чрезмерной нагрузки.

Ключевые слова: дифференцированный подход, физическая культура, индивидуализация, физические качества, двигательные навыки, учебно-воспитательный процесс, общеобразовательная школа.

A DIFFERENTIATED APPROACH IN THE PROCESS OF TEACHING THE SUBJECT "PHYSICAL EDUCATION" IN GENERAL EDUCATION SCHOOLS

Abstract: *This article provides a scientifically grounded analysis of the role and practical significance of a differentiated approach in improving the teaching and learning process of physical education in general education schools. The study identified individual differences among students in terms of age, gender, psychophysiological characteristics, and physical fitness levels, while also examining the outcomes obtained through the application of individualized load and exercise principles during training sessions. The pedagogical experiment demonstrated that a differentiated approach accelerates the development of students' physical qualities, ensures stable formation of motor skills, enhances motivation for physical activity, and reduces the risk of overexertion and excessive training load.*

Keywords: *differentiated approach, physical education, individualization, physical qualities, motor skills, teaching and learning process, general education school.*

KIRISH

Zamonaviy ta'lim tizimida jismoniy tarbiya fani nafaqat o'quvchilarning jismoniy rivojlanishini ta'minlash, balki ularning sog'lom turmush tarziga bo'lgan munosabatini shakllantirish, psixofiziologik salohiyatini rivojlantirish va ijtimoiy kompetensiyalarini mustahkamlashda muhim o'rin tutadi. So'nggi yillarda umumta'lim maktablarida o'quv jarayonining individuallashtirilishi, o'quvchilarning yosh, jins, tayyorgarlik darajasi va psixofiziologik xususiyatlarini inobatga olgan holda mashg'ulotlarni tashkil etish masalasi dolzarb bo'lib bormoqda. Bunda differensial yondashuv jismoniy tarbiya darslarining samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi eng muhim pedagogik omillardan biri sifatida qaraladi.

Differensial yondashuvning joriy etilishi o'quvchilarning jismoniy rivojlanishidagi individual farqlarni aniqlash, mashqlar mazmuni va yuklamani moslashtirish, har bir o'quvchi uchun optimal rivojlanish trayektoriyasini yaratishga imkon beradi. Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, differensiallashtirilgan o'qitish modeli o'quvchilarning faolligini oshiradi, jismoniy sifatlarni rivojlantirishda barqaror natijalarni ta'minlaydi hamda ortiqcha yuklanishning oldini oladi. Shu bilan birga, bu yondashuv jismoniy tarbiya bo'yicha o'quv dasturlarining modul asosida takomillashtirilishi, baholash mezonlarining shaffofligi va moslashuvchanligini ta'minlashda ham muhim ahamiyatga ega.

O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar, xususan, maktab jismoniy tarbiyasini raqamlashtirish, monitoring mexanizmlarini joriy etish va o'quvchilarning jismoniy rivojlanishini uzluksiz nazorat qilish kabi

yo'nalishlar differensial yondashuvning ahamiyatini yanada oshirib bermoqda. Bugungi kunda o'quvchilarning sog'lig'i, jismoniy tayyorgarlik holati, motor faolligi va psixofiziologik imkoniyatlarini chuqur tahlil qilish orqali individual rivojlanish dasturlarini shakllantirish pedagogik amaliyotning ajralmas qismiga aylanmoqda.

Shu nuqtai nazardan, ushbu tadqiqot umumta'lim maktablarida jismoniy tarbiya jarayonini tashkil etishda differensial yondashuvning nazariy asoslarini ochib berish, uning o'quvchilar rivojlanishiga ta'sir mexanizmlarini yoritish hamda amaliy samaradorligini asoslashni maqsad qilib oladi. Mazkur maqolada differensial yondashuvning ilmiy-pedagogik negizlari, jismoniy tarbiya darslarini individuallashtirish tamoyillari va o'quvchilarning jismoniy tayyorgarligini baholashning zamonaviy usullari tadqiq etiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Jismoniy tarbiya jarayonida differensial yondashuv masalasi xalqaro va mahalliy ilmiy tadqiqotlarda keng o'rganilgan bo'lib, uning nazariy asoslari pedagogik, psixologik va sport nazariyasi kontekstida shakllangan. Avvalo, differensiallashtirilgan o'qitish konsepsiyasi J. Dewey, L. Vygotskiy, B. Bloom, H. Gardner kabi pedagog olimlarning asarlarida o'quvchi shaxsining individual xususiyatlarini inobatga olgan holda ta'limni tashkil etish zarurligi bilan asoslangan. Ushbu yondashuvning asosiy tamoyili – o'quvchilarni bir xil metod emas, balki ehtiyojlari, qobiliyatlari va rivojlanish darajasiga mos pedagogik vositalar bilan qo'llab-quvvatlashdir.

Sport pedagogikasi sohasidagi tadqiqotlar [1] jismoniy tayyorgarlikni rivojlantirishda yuklamani individuallashtirishning muhimligini ta'kidlaydi. Ularning fikriga ko'ra, yosh sportchilar va o'quvchilarda jismoniy sifatlardagi farqlarni hisobga olmaslik mashg'ulot natijalarining pasayishiga, ortiqcha yuklanish yoki yetarli bo'lmagan yuklama berilishiga olib kelishi mumkin. Shu tufayli, maktab jismoniy tarbiyasida ham yuklama zonalarini moslashtirish, mashqlarni murakkablik darajasi bo'yicha tabaqalashtirish dolzarb hisoblanadi.

Umumta'lim maktablarida differensial yondashuvning amaliy joriy etilishi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar [2, 3] o'quvchilarning yoshi, jinsiy xususiyatlari, jismoniy tayyorgarligi, psixomotor rivoji va sog'lig'idagi farqlarni e'tiborga olish

orqali dars samaradorligini oshirish mumkinligini ko'rsatadi. Xususan, biologik yosh va xronologik yosh o'rtasidagi nomutanosiblik, o'g'il va qiz bolalar o'rtasidagi jismoniy ko'rsatkichlar farqi, tayyorgarlik darajasining individual darajada shakllanishi differensial mashg'ulotlar tuzishda asosiy mezon sifatida qaraladi.

Jismoniy tarbiya darslarini individuallashtirish bo'yicha Yevropa va AQSH amaliyotida (NASPE, 2015; European Physical Education Association, 2020) o'quvchilarni kichik guruhlariga ajratish, moslashtirilgan mashqlar ketma-ketligini qo'llash hamda raqamli monitoring texnologiyalaridan foydalanish samarali metod sifatida tavsiya etiladi. Oxirgi yillarda qadam sanagichlar, yurak urish tezligi sensorlari, harakat faolligi monitorlari kabi texnologiyalar asosida o'quvchilarning real vaqt ma'lumotlari tahlili differensial yondashuvning sifatini sezilarli oshirayotganligi ta'kidlanadi.

O'zbekistonda ham jismoniy tarbiya jarayonini individuallashtirishga oid ilmiy izlanishlar faollashgan. O'zbekiston oliy ta'lim va sport ilmiy maktablari tadqiqotlarida [2] o'quvchilarning jismoniy rivojlanishi, tayyorgarlik darajasi, yurak-qon tomir tizimi reaksiyalari va motor ko'nikmalaridagi farqlarni aniqlash hamda ular asosida mashg'ulotlarni moslashtirish metodikasi ishlab chiqilgan. Bu izlanishlar maktab yoshidagi bolalar uchun mashg'ulotlarni bosqichma-bosqich differensiallashtirishning yuqori samara berishini ko'rsatadi.

Xususan, 10–12 yoshli o'quvchilarda jismoniy rivojlanishning notekisligi, biologik yetilish tezligining turlicha bo'lishi, koordinatsion imkoniyatlarning individual darajada shakllanishi ularni bir xil yuklama asosida mashq qildirish samaradorligini pasaytiradi [4]. Shu sababli, o'quvchilarni tayyorgarlik guruhlariga bo'yicha ajratish, mashqlarni adaptiv murakkablik darajasida tuzish, yuklamani pasaytirish va oshirish algoritmlarini qo'llash differensial yondashuvning asosiy shartlari sifatida belgilanadi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, differensial yondashuv jismoniy tarbiya jarayonining individual yo'naltirilganligini ta'minlaydi, o'quvchilarning sog'lig'iga zarar yetkazmay, optimal yuklama orqali jismoniy sifatlarni rivojlantiradi va dars samaradorligini oshiradi. Shuningdek, ilg'or tadqiqotlar differensial yondashuvning

o'quvchilarda motivatsiya, o'z-o'zini baholash, sportga qiziqish va ijtimoiy faollikni kuchaytirishga ham ijobiy ta'sir ko'rsatganini ta'kidlaydi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

O'tkazilgan tadqiqot natijalari differensial yondashuv umumta'lim maktablarida jismoniy tarbiya jarayonining samaradorligini sezilarli darajada oshirishini ko'rsatdi. Bu yondashuv o'quvchilarning yosh, jins, jismoniy tayyorgarlik darajasi, psixofiziologik xususiyatlari va funksional imkoniyatlardagi farqlarni hisobga olgan holda mashg'ulotlarni tashkil etishni nazarda tutadi. Mazkur natijalar xalqaro ilmiy adabiyotlarda ta'kidlangan nazariy qarashlar va ilg'or tajribalar bilan uyg'unlikda ekanligini tasdiqlaydi [5].

Birinchidan, differensial yondashuv asosida tashkil etilgan mashg'ulotlarda yuklamaning individuallashtirilishi o'quvchilarda ortiqcha charchoq, zo'riqish va salbiy funksional reaksiyalarning oldini olgani kuzatildi. Bu holat Platonov tomonidan ilgari surilgan "yuklamaning moslashuvga mos kelishi" konsepsiyasini amaliy jihatdan tasdiqlaydi. O'quvchilar o'z imkoniyatlariga mos yuklama olganida nafaqat jismoniy ko'rsatkichlar o'sadi, balki mashg'ulot jarayoni xavfsiz va samarali bo'ladi.

Ikkinchidan, differensiallashgan mashg'ulotlar o'quvchilarning psixomotor rivojlanishiga ijobiy ta'sir etdi. Harakat koordinatsiyasi, muvozanat, tezkorlik kabi sifatlarning yaxshilanishi Gardnerning ko'p qirrali intellekt nazariyasi va motor rivojlanish bo'yicha zamonaviy tadqiqotlar bilan uyg'un holda sodir bo'lganini ko'rsatadi. Individual imkoniyatlarga moslashtirilgan mashqlar o'quvchilarning harakat faoliyatini yanada barqaror va ongli bajarilishiga olib keldi [6].

Uchinchidan, motivatsiya va o'quv jarayonidagi faollikning oshishi differensial yondashuvning muhim pedagogik natijalaridan biri sifatida namoyon bo'ldi. Tadqiqot jarayonida o'quvchilarning jismoniy tarbiya faniga bo'lgan qiziqishi va darslarda ishtiroki sezilarli darajada oshgan. Bu Dewey va Vygotskiy ta'lim nazariyalarida qayd etilgan "o'quvchi sub'ektiv tajribasiga mos faoliyatni tashkil etish" tamoyili bilan bog'liqdir. O'quvchi o'z imkoniyatlariga mos mashqlarni muvaffaqiyatli bajara olganida, unda muvaffaqiyat hissi, ichki motivatsiya va darsga nisbatan ijobiy munosabat shakllanadi.

To'rtinchidan, differensial yondashuv o'quvchilar orasidagi individual farqlarni minimalizatsiya qilmaydi, aksincha ularning rivojlanish trayektoriyasini optimallashtiradi. Tajriba guruhidagi o'quvchilarda jismoniy sifatlarning o'sishi nisbatan yuqori bo'lgani yuklama va mashqlarni shaxsiy imkoniyatlarga mos tanlash natijasi sifatida izohlanadi. Bu esa o'quvchilarning bir-biridan ortda qolish holatini kamaytiradi va o'quv jarayonida inklyuziv yondashuvga xizmat qiladi.

Beshinchidan, o'quvchilarni differensial guruhlariga ajratish, mashqlar murakkabligini darajalar bo'yicha o'zgartirish, adaptiv yuklama tizimini qo'llash maktab jismoniy tarbiyasida metodik samaradorlikni oshirdi. Bu yondashuv O'zbekiston tajribasida ham o'z tasdig'ini topmoqda [2], natijada o'quvchilarning funksional tayyorgarligi va salomatlik ko'rsatkichlari barqaror o'sish tendensiyasini ko'rsatgan.

Umuman olganda, differensial yondashuvning qo'llanilishi o'quv jarayonining sifatini oshirib, jismoniy tarbiya darslarining ilmiy-metodik asosda tashkil etilishiga xizmat qilmoqda. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, jismoniy mashqlarni moslashtirish, yuklamani individual darajada boshqarish va har bir o'quvchining rivojlanish imkoniyatlarini hisobga olish o'quvchilarning jismoniy, psixomotor va motivatsion holatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, umumta'lim maktablarida jismoniy tarbiya jarayonini differensial yondashuv asosida tashkil etish o'quvchilarning jismoniy, funksional, psixomotor va motivatsion rivojlanishiga sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Mazkur yondashuv o'quvchilarning yosh, jinsiy, fiziologik va tayyorgarlik darajasidagi individual farqlarni hisobga olgan holda mashg'ulotlarni rejalashtirish va o'tkazish imkonini beradi, bu esa jismoniy sifatlarning optimal o'sishini ta'minlaydi.

Differensial mashg'ulotlar jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlarining oshishiga, yuklamaga moslashuvning yaxshilanishiga, harakat koordinatsiyasining shakllanishiga va mashqlarni ongli bajarilishining ortishiga olib keladi. Ayniqsa, mashqlar murakkabligini individual darajada moslashtirish o'quvchilarda ortiqcha zo'riqish va charchash holatlarining oldini olib, mashg'ulotlar xavfsizligini

ta'minlaydi. Natijalar o'quvchilarning jismoniy tarbiya faniga bo'lgan qiziqishi va darslardagi faolligi ortganini, ichki motivatsiya kuchayganini ko'rsatdi.

Tadqiqot shuningdek, differensial yondashuvning ta'lim jarayonini individuallashtirishga, inklyuzivlikni ta'minlashga va har bir o'quvchining rivojlanish trayektoriyasini optimallashtirishga xizmat qilishini tasdiqladi. Shaxsiy rivojlanish imkoniyatlariga moslashtirilgan mashqlar o'quvchilarning jismoniy salohiyatini oshiradi va ularni sog'lom turmush tarziga yo'naltiradi.

Umuman olganda, differensial yondashuv umumta'lim maktablari uchun metodik jihatdan asoslangan, samarali va sog'lomlashtiruvchi ta'lim texnologiyasi sifatida yuqori natijalar beradi. Mazkur yondashuvning tizimli joriy etilishi jismoniy tarbiya darslarining sifatini oshirish, o'quvchilarning jismoniy madaniyatini shakllantirish va ularning fiziologik rivojlanishini ilmiy asosda boshqarish uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Абдуллаев А. Жисмоний маданият назарияси ва методикаси (I-жилд). Дарслик, Тошкент., "Наврўз" нашриёти, 2017 йил - 392 б.
2. Абдуллаев А. Жисмоний маданият назарияси ва методикаси (II-жилд). Дарслик, Тошкент., "Наврўз" нашриёти, 2018 йил - 392 б.
3. Матвеев Л. П. Теория и методика физической культуры (введение в теорию физической культуры; общая теория и методика физического воспитания): учебник для высших учебных заведений физкультурного профиля. - 4-е изд. - М.: Спорт, 2021. - 520 с.
4. Abdullayev M.J., Radjapov U.R., Muxametov A.M "Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi" 2-qism Toshkent., darslik "Turon-iqbol" 2020 yil - 278 b.
6. Maxkamdjonov K, Tulenova X.B. Maktabgacha ta'lim muassasalari uchun umumiy va kengaytirilgan "Jismoniy tarbiya" dasturi. Ilm-ziyo Toshkent., 2006 y
7. Mamajonov D.A. Jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi (jismoniy tarbiyaning vositalari). Namangan., "Ta'lim tadqiqotlari akademiyasi nashriyoti". - 2023. -220 b.

O'QUVCHILARDA "TARBIYA FANLAR"NI O'QITISH JARAYONIDA ILMIY DUNYOQARASHINI SHAKLLANTIRISH

Sharopova Ug'iljon Abduxalilovna

*Namangan davlat pedagogika inistituti Pedagogika nazariyasi va
tarix yo'nalishi 1- kurs magistranti.*

sharopovaogiljon@gmail.com

+998943074246

Annotatsiya. Ushbu maqola "Tarbiya fanlar"ida ilmiy dunyoqarashni shakllantirishning nazariy va metodik asoslarini ko'rib chiqadi. O'quvchilarga ilmiy dunyoqarashni shakllantirish, ularning tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish va ijtimoiy mas'uliyatni his qilish uchun yordam beradi. Maqolada ilmiy dunyoqarashning tarbiya fanlaridagi ahamiyati, o'quvchilarga ta'siri, metodik yondashuvlar va pedagogik amaliyotdagi muammolar hamda ularning yechimlari tahlil qilinadi. Shu bilan birga, ilmiy dunyoqarashni shakllantirishda qo'llaniladigan metodlar, ya'ni, muammoli o'rganish, loyiha metodlari, amaliy mashg'ulotlar va munozara usullari keltirilgan. Maqola "Tarbiya fanlar"i o'qitish jarayonida ilmiy dunyoqarashni shakllantirishning muhimligini va uning pedagogik amaliyotdagi o'рни haqida chuqur tahlil olib boradi.

Kalit so'zlar: ilmiy dunyoqarash, "Tarbiya fanlar"i, pedagogika, tanqidiy fikrlash, metodik yondashuvlar, muammoli o'rganish, loyiha metodlari, amaliy mashg'ulotlar, ijtimoiy mas'uliyat, pedagogik metodlar, tarbiyaviy qadriyatlar, axloqiy tarbiya.

ФОРМИРОВАНИЕ НАУЧНОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ «ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАУК»

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретико-методологические основы научного мировоззрения в рамках предмета «Педагогические науки». Это способствует формированию у студентов научного мировоззрения, развитию навыков критического мышления и принятию социальной ответственности. В статье анализируется значение научного мировоззрения в педагогических науках, его влияние на студентов, методические исследования и проблемы педагогической практики, а также судебные решения. Также рассматриваются методы управления научным мировоззрением, а именно проблемное обучение, методы планирования, практические занятия и методы дискуссии. В статье проводится глубокий анализ значения управления научным мировоззрением в процессе преподавания «Педагогических наук» и его роли в педагогической практике.

Ключевые слова: научное мировоззрение, «Педагогические науки», педагогика, критическое мышление, методические разработки, решение проблем, методы планирования, практические занятия, социальная ответственность, педагогические методы, образовательные ценности, нравственное воспитание.

FORMING STUDENTS' SCIENTIFIC WORLDVIEW IN THE PROCESS OF TEACHING "EDUCATIONAL SCIENCES"

Annotation. *This article examines the theoretical and methodological foundations of the scientific worldview in "Educational Sciences". It helps students to adopt a scientific worldview, develop critical thinking skills, and assume social responsibility. The article analyzes the importance of the scientific worldview in educational sciences, its impact on students, methodological research and problems in pedagogical practice, as well as court decisions. At the same time, the methods used to manage the scientific worldview, namely, problem-based learning, planning methods, practical exercises, and discussion methods, are discussed. The article conducts an in-depth analysis of the importance of managing the scientific worldview in the process of teaching "Educational Sciences" and its role in pedagogical practice.*

Keywords: *scientific worldview, "Educational Sciences", critical thinking, methodological developments, problem-solving, planning methods, practical exercises, social responsibility, pedagogical methods, educational values, moral education.*

KIRISH

Keling dastlab, ilmiy dunyoqarash nima? degan savolga javob olaylik. Ilmiy dunyoqarash bu- birinchi navbatda, insonning jamiyat, atrof-muhit, va tabiatga bo'lgan qarashlarining tizimi hisoblanadi. Bu qarashlar, o'quvchilarning dunyo va jamiyatdagi o'rni, ularning ijtimoiy, axloqiy va estetik qarashlari bilan bevosita bog'liqdir. Tarbiya fanlarini o'qitish jarayonida ilmiy dunyoqarashni shakllantirish o'quvchilarga faqat bilim berish bilan kifoyalanib qolmaydi, mas'uliyatni tushunish va o'zlarini jamiyatdagi faol shaxs sifatida ko'rish imkonini yaratadi.

O'quvchilarga ilmiy dunyoqarashni shakllantirish jarayoni nafaqat ilmiy, shu bilan birga axloqiy, estetik, ijtimoiy va madaniy qadriyatlar o'rgatish bilan bog'liqdir. Shu bois, tarbiya fanlarining ta'lim jarayonidagi ahamiyati katta. Ushbu maqolada tarbiya fanlarida ilmiy dunyoqarashni shakllantirishning nazariy asoslari, metodik yondashuvlar va o'quvchilarni ilmiy dunyoqarashga yo'naltirishning amaliy usullari ko'rib chiqiladi.

Tarbiya fanlari o'qitish jarayonida ilmiy dunyoqarashni shakllantirish, o'quvchilarga ilmiy fikrlash ko'nikmalarini o'rgatishning eng samarali usuli hisoblanadi. Shu bilan birga ilmiy dunyoqarash — bu insonning tabiiy va jamiyatshunoslik fanlaridagi bilimlar orqali dunyo, inson va tabiatga nisbatan shakllangan izchil va mantiqiy qarashidir. Tarbiya fanlarini o'qitish orqali

o'quvchilarga nafaqat axloqiy, estetik va ijtimoiy qadriyatlar o'rgatiladi, balki ularning fikrlash tizimi, tanqidiy qarashlari ham rivojlanadi.

O'quvchilarga ilmiy dunyoqarashni shakllantirishning asosiy maqsadi ularni haqiqiy dunyoni obyektiv ravishda qabul qilishga o'rgatishdir. Tarbiya fanlari o'quvchilarga dunyoqarashni kengaytirish, ilmiy va axloqiy qadriyatlarni o'zaro bog'lash orqali ularga mukammal shaxs sifatida shakllanish imkonini yaratadi. O'quvchilar ilmiy metodlar yordamida tabiat va jamiyat hodisalarini to'g'ri tushunishga harakat qiladilar, bu esa ularni mas'uliyatli va ma'rifatli fuqarolar sifatida yetishtishga o'z hissasini qo'shadi.

PEDAGOGIK AMALIYOT VA ILMIY TA'LIM

Tarbiya fanlarida ilmiy dunyoqarashni shakllantirishning metodikasi o'qituvchilarni bilimlarni amaliyotga tatbiq qilishga, o'quvchilarga nazariy bilimlarni turli ijtimoiy va ekologik muammolarni hal qilishda qo'llashga undaydi va yordam beradi. Shunday qilib, ilmiy dunyoqarash tarbiya fanlarining asosiy yuksaltiruvchi elementidir, bu o'quvchilarga kengaytirilgan tafakkur va ilmiy ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi. Tarbiya fanlarining asosiy maqsadi o'quvchilarda axloqiy, estetik va ilmiy dunyoqarashni shakllantirishdir. Ilmiy dunyoqarash o'quvchilarning fikrlash tarzini kengaytiradi, ularning tanqidiy qarashlarini rivojlantiradi va shaxs sifatida ijtimoiy mas'uliyatni his qilishga yordam beradi. Ilmiy dunyoqarash o'quvchilarga quyidagi asosiy imkoniyatlarni taqdim etadi:

1. Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish – o'quvchilar muammolarni ilmiy va mantiqiy tarzda tahlil qilishni o'rganadilar.

2. Mustaqil qarorlar qabul qilish – ilmiy dunyoqarash o'quvchilarga hayotiy vaziyatlarda mustaqil va aniq qarorlar qabul qilishga yordam beradi.

3. Jamiyatdagi o'rni va mas'uliyatni tushunish – ilmiy dunyoqarash o'quvchilarni jamiyatdagi ijtimoiy muammolarni hal qilishda faol ishtirok etishga undaydi.

Shunday qilib, ilmiy dunyoqarash faqatgina ilmiy bilimlarni o'z ichiga olmaydi, balki insoniy qadriyatlar, axloqiy norma va ijtimoiy mas'uliyatlarni ham ta'kidlaydi. O'quvchilar ilmiy dunyoqarash orqali nafaqat ilm-fan yutuqlari haqida

ma'lumot olishadi, balki ular jamiyatdagi muammolarni ilmiy nuqtai nazardan ko'ra tahlil qilishni o'rganadilar. Bu, o'z navbatida, ularni ijtimoiy faollikka, fuqarolik mas'uliyatiga va jamiyatdagi axloqiy qadriyatlarni qadrlashga undaydi.

Tarbiya fanlarida ilmiy dunyoqarashni shakllantirishning metodikasi pedagogning o'quvchilarga ilmiy g'oyalarni tushunarli va samarali tarzda yetkazishiga asoslanadi. Quyidagi metodlar tarbiya fanlarida ilmiy dunyoqarashni shakllantirishda qo'llanilishi mumkin:

1. Muammoli o'rganish metodi:

Muammoli o'rganish metodi bu-o'quvchilarga ilmiy masalalar bo'yicha o'z fikrlarini erkin ifodalash va muammoni hal qilishda mustaqil yondashuvlarni topish imkoniyatini beradi. Bu metod o'quvchilarni mantiqiy fikrlashga, tanqidiy qarashlarga va ilmiy yondashuvlarni qo'llashga undaydi. Misol uchun, o'quvchilarga ekologik muammolar yoki jamiyatdagi ijtimoiy nohaqliklar haqida savollar berilib, ularni ilmiy nuqtai nazardan tahlil qilish va yechimlar topishga undaydi.

2. Loyiha Metodi:

Loyiha metodida, asosan, o'quvchilar ilmiy va amaliy muammolarni yechishda mustaqil ishlaydi. O'quvchilar guruhlar bo'lib ishlash, loyiha ishlab chiqish, muammoni o'rganish va amaliy natijalar ishlab chiqarishda o'z bilimlarini sinab ko'rishadi. Bu metod o'quvchilarga ilmiy fikrlashni nafaqat nazariy, balki amaliyotda ham qo'llash imkoniyatini yaratadi.

3. Darslarda munozara va diskussiya:

O'quvchilarni ilmiy dunyoqarashni shakllantirishda darslarda munozara va diskussiyalarni tashkil qilish samarali metodlardan biridir. Bu metod o'quvchilarga o'z nuqtai nazarlarini erkin ifodalashga, boshqalar fikrlarini tinglashga va ilmiy nuqtai nazarlarni baholashga imkon yaratadi. O'quvchilar turli ijtimoiy va ilmiy muammolar bo'yicha munozaralar olib borib, o'z bilimlarini yanada kengaytiradilar.

4. Tajriba va amaliy mashg'ulotlar:

O'quvchilarga ilmiy dunyoqarashni shakllantirishda tajriba va amaliy mashg'ulotlar o'tkazish, ularni amaliyotga yo'naltirish muhim ahamiyatga ega. Masalan, fizika, kimyo yoki biologiya fanlarida o'quvchilar tajriba o'tkazish,

hodisalarni kuzatish va ilmiy xulosalar chiqarish orqali o'z bilimlarini amalda qo'llashlari mumkin.

TARBIYA FANLARIDA ILMIY DUNYOQARASHNI SHAKLLANTIRISHDA YUZAGA KELADIGAN MUAMMOLAR VA ULARNI HAL ETISH

Bular:

1. Darslarni interaktiv va qiziqarli tarzda tashkil etish – ko'pincha o'quvchilar uchun ilmiy mavzular qiyin bo'lishi mumkin, shuning uchun darslarni qiziqarli va interaktiv qilish talab etiladi.

2. Ilmiy metodlarni qo'llashdagi cheklovlar – ayrim pedagoglar ilmiy metodlarni samarali qo'llashda tajriba va resurslar yetishmovchiligi bilan duch kelishlari mumkin.

3. O'quvchilarning motivatsiyasi – ilmiy dunyoqarashni shakllantirishda o'quvchilarning motivatsiyasini oshirish uchun darslarning amaliy ahamiyatini tushuntirish zarur.

Yechimlar:

- Darslarni interaktiv usullar bilan boyitish, o'quvchilarning qiziqishini oshirish.
- Ilmiy metodlarni samarali qo'llash uchun zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish.
- O'quvchilarga ilm-fanning kundalik hayotdagi ahamiyatini tushuntirish, ularni faol ishtirok etishga undash.

XULOSA

Bilamizki, "Tarbiya fanlar"ida ilmiy dunyoqarashni shakllantirish, o'quvchilarga ilm-fan, axloqiy qadriyatlar va jamiyatdagi o'rni haqida bilimlar berishning samarali usulidir. Bu jarayon o'quvchilarning fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga, ilmiy va ijtimoiy mas'uliyatni his qilishga yordam beradi. Ayni paytda pedagoglar ilmiy dunyoqarashni shakllantirishda muhim pedagogik metodlardan foydalanishlari kerak, shu bilan birga, o'quvchilarning motivatsiyasini oshirish va ularni amaliy mashg'ulotlarga jalb qilish muhimdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdullaeva, D. R. (2018). Pedagogik texnologiyalar: nazariy asoslar va amaliyot. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi O'qituvchilar va Tarbiyachilar Assotsiatsiyasi.
2. Baxramov, X. Sh. (2017). Tarbiya fanlari va ilmiy dunyoqarash. Toshkent: Akademnashr.
3. Islomov, B. M. (2020). Ilmiy dunyoqarashni shakllantirish: nazariy va amaliy yondashuvlar. Toshkent: Fan va texnologiya.
4. Qosimov, R. A. (2019). Pedagogik metodlar va ularning samaradorligi. Toshkent: O'zbekiston Milliy Universiteti nashriyoti.
5. Xudoyberganov, A. K. (2021). Ilmiy va amaliy pedagogik metodlar: O'qitish va tarbiya fanlari misolida. Samarqand: O'qituvchilar nashriyoti.
6. G'afforov, M. A. (2015). Tarbiyaviy qadriyatlar va ilmiy dunyoqarash. Toshkent: Ma'naviyat.
7. Sharipov, O. F. (2022). Ilmiy dunyoqarash: tarbiya va o'qitish metodlari. Tashkent: Fan va ta'lim.
8. Fayzullayeva, D. S. (2020). Ilmiy pedagogika va jamiyatdagi o'rni. Buxoro: Buxoro davlat universiteti nashriyoti.
9. Sodiqov, A. S. (2016). Ijtimoiy va ilmiy metodlar orqali tarbiya fanlarining rivojlanishi. Toshkent: TATU nashriyoti.
10. Shamsutdinova, D. F. (2018). Tarbiya fanlarida ilmiy metodlarni qo'llashning samaradorligi. Tashkent: O'zMU nashriyoti.
11. Akramov, Z. M. (2021). Axloqiy va ilmiy dunyoqarash shakllantirishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar. Farg'ona: Farg'ona davlat universiteti.
12. Ergasheva, L. N. (2019). Pedagogik amaliyotda metodik yondashuvlar. Toshkent: Innovatsiya nashriyoti.

ВОЗРАСТНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ПЕДАГОГИЧЕСКУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Асранбаева Муножатхон Халимжоновна

Профессор Наманганского государственного педагогического института

Аннотация. Статья даёт обзор идей геронтопедагогике и их прикладного значения для работы с взрослыми разных возрастов. Рассмотрены ключевые теоретические подходы (теории жизненного пути, принципы андрагогике, исследования когнитивного старения и мотивации) и показано, как возрастные характеристики когорт влияют на стили обучения, мотивацию и темп усвоения. На основе анализа предложены практические рекомендации для преподавателей — адаптация методов и темпа, создание инклюзивной среды и использование доступных цифровых инструментов — и подчеркнута необходимость дифференцированного подхода и дальнейших эмпирических исследований.

Ключевые слова: геронтопедагогика, геронтология, педагогика «третьего возраста, андрагогика.

AGE-RELATED CHARACTERISTICS OF LEARNING AND THEIR IMPACT ON TEACHING

Abstract. This article provides an overview of the concepts of gerontopedagogy and their practical implications for working with adults of different ages. Key theoretical approaches (life course theories, principles of andragogy, research on cognitive aging and motivation) are examined, and how age-related characteristics of cohorts influence learning styles, motivation, and learning rates are demonstrated. Based on this analysis, practical recommendations for teachers are proposed—adapting methods and pacing, creating an inclusive environment, and using accessible digital tools—and the need for a differentiated approach and further empirical research is emphasized.

Keywords: gerontopedagogy, gerontology, "third age" pedagogy, andragogy.

YOSHGA BOG'LIQ O'QITISH XUSUSIYATLARI VA ULARNING O'QITISHGA TA'SIRI

Annotatsiya. Ushbu maqola gerontopedagogika tushunchalari va ularning turli yoshdagi kattalar bilan ishlashdagi amaliy oqibatlar haqida umumiy ma'lumot beradi. Asosiy nazariy yondashuvlar (hayot yo'li nazariyalari, andragogika tamoyillari, kognitiv qarish va motivatsiya bo'yicha tadqiqotlar) o'rganiladi va kohortalarning yoshga bog'liq xususiyatlari o'rganish uslublari, motivatsiya va o'rganish sur'atlariga qanday ta'sir qilishi ko'rsatiladi. Ushbu tahlil asosida o'qituvchilar uchun amaliy tavsiyalar taklif etiladi - usullar va sur'atni moslashtirish, inklyuziv muhit yaratish va mavjud raqamli vositalardan foydalanish - va differentsial yondashuv va keyingi empirik tadqiqotlar zarurligi ta'kidlanadi.

***Kalit so'zlar:** gerontopedagogika, gerontogogika, "uchinchi yosh" pedagogikasi, andragogika.*

ВВЕДЕНИЕ

Образование является сложным и многогранным процессом, в котором взаимодействуют различные факторы, включая возраст. Возрастные особенности оказывают значительное влияние как на студентов, так и на преподавателей, формируя их подходы к обучению, восприятию информации и взаимодействию друг с другом. Понимание этих факторов позволяет оптимизировать методы обучения и создать более эффективную образовательную среду. В данной статье мы подробно рассмотрим, как возрастные особенности влияют на процесс обучения и взаимодействие между преподавателями и студентами.

Современная образовательная политика Республики Узбекистан нацелена на обеспечение непрерывности и качества образования, адаптацию системы к требованиям рынка труда и цифровой трансформации. В рамках реализуемых государственных инициатив — прежде всего, «Стратегии действий по пяти приоритетным направлениям развития» и сопутствующих программ — уделяется внимание цифровизации обучения, повышению профессионального уровня преподавателей, развитию инклюзивного образования и созданию гибких путей профессионального развития для взрослых.

Важной составляющей данной политики является ориентация на принципы непрерывного образования (lifelong learning): развитие программ переподготовки, внедрение модульных и цифровых форм обучения, облегчение признания результатов неформального и информального обучения, а также усиление систем оценки качества и подготовки кадров. Эти направления создают нормативную и институциональную базу, в которой возрастные особенности участников образовательного процесса — и студентов, и преподавателей — приобретают практическое значение: законодательство и управленческие практики должны учитывать разнообразие возрастных потребностей при проектировании учебных траекторий, формировании систем профессионального развития и организации гибких форм обучения. (<https://www.lex.uz>)

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ

Геронтопедагогика (геронтогика, педагогика «третьего возраста») — научная дисциплина, изучающая теорию и практику обучения, воспитания, профессиональной переподготовки и социальной интеграции пожилых людей. Как подраздел андрагогики она разрабатывает модели и методики образования для лиц пенсионного возраста. Термин, по данным источника, введён немецким историком просвещения К. Каппом; в качестве синонима часто употребляют «педагогика третьего возраста».

В рамках геронтопедагогики существует ряд признанных теоретических подходов, которые помогают понять особенности обучения и развития взрослых, особенно в пожилом возрасте. Одним из таких подходов является *теория взросления и обучения на протяжении жизни*, разработанная немецким психологом Паулем Баллтесом. Эта теория акцентирует внимание на том, что когнитивные и мотивационные ресурсы человека изменяются с возрастом. В процессе взросления люди не только накапливают знания и опыт, но и адаптируют свои способы обучения и восприятия информации в зависимости от жизненного этапа.

Важным аспектом геронтопедагогики является *андрагогика*, концепция, предложенная Малколмом Ноулсом. Она подчеркивает, что мотивы и потребности взрослых учащихся значительно отличаются от таковых у молодежи. Взрослые обучающиеся часто стремятся к практическому применению знаний и навыков, которые могут непосредственно повлиять на их жизнь и профессиональную деятельность. Это различие в мотивации требует адаптации образовательных программ и методов обучения для удовлетворения потребностей взрослых.

Дополнительно, теории мотивации, разработанные Эдвардом Деси и Ричардом Райаном, предлагают углубленное понимание внутренней мотивации и её источников в разных возрастных группах. *Концепция самоопределения* указывает на то, что взрослые люди чаще стремятся к автономии и саморегуляции в процессе обучения, что может влиять на их успехи и удовлетворение от образовательного процесса.

Исследования *когнитивного старения*, проведенные Джеймсом Салфхаусом, показывают, что с возрастом наблюдается снижение флюидного («fluid») интеллекта — способности к абстрактному мышлению и решению новых задач. Однако кристаллизованный «crystallized» интеллект, связанный с накопленными знаниями и опытом, остается относительно стабильным. Это открытие подчеркивает важность использования уже имеющихся знаний при обучении пожилых людей.

Наконец, *социоэмоциональная теория выборочности*, предложенная Лаурой Карстенсен, объясняет, почему у людей старшего возраста приоритетом становятся эмоционально значимые цели. По мере взросления люди начинают ценить глубокие эмоциональные связи и личные отношения больше, чем стремление к новым достижениям или накоплению знаний. Это изменение фокуса может существенно повлиять на подходы к обучению и развитию в пожилом возрасте.

Таким образом, эти теоретические подходы создают основу для понимания уникальных особенностей обучения и развития взрослых, что является ключевым аспектом геронтопедагогики.

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

В рамках геронтопедагогики, науки, исследующей особенности обучения и преподавания в зависимости от возрастных групп, важно осознавать, что каждая из них обладает уникальными характеристиками, которые существенно влияют на процесс образования.

Начнем с *молодежи в возрасте от 18 до 25 лет*. Эта группа, как правило, выделяется высокой мотивацией к обучению и стремлением к самоопределению. Студенты в этом возрасте активно ищут информацию, стремятся к новым знаниям и открытиям, что делает их открытыми к инновационным идеям и современным технологиям. Однако, несмотря на свою энергичность и желание учиться, они могут сталкиваться с определенными трудностями, такими как недостаточная самодисциплина и проблемы с управлением временем. Эти аспекты требуют от преподавателей применения гибких и адаптивных методов

обучения, которые помогут развить у студентов навыки тайм-менеджмента и саморегуляции.

Следующая возрастная категория — *люди среднего возраста, от 26 до 45 лет*. В отличие от молодежи, представители этой группы часто обладают более высоким уровнем ответственности и жизненного опыта. Они могут подходить к новизне с критическим взглядом и предпочитать более структурированные и традиционные методы обучения. Важно отметить, что у них часто есть дополнительные обязательства, такие как работа и семья, что может ограничивать их время и внимание, уделяемое учебе. Поэтому образовательные программы для этой группы должны быть ориентированы на практическое применение знаний и учитывать их потребности в гибкости и доступности.

Наконец, пожилые люди *в возрасте 46 лет и старше* представляют собой третью важную возрастную группу. Эта категория часто обладает значительным жизненным опытом и знаниями, которые могут обогатить образовательный процесс, однако они могут сталкиваться с трудностями при адаптации к новым технологиям и методам обучения. Создание комфортной и поддерживающей образовательной среды становится особенно важным для этой группы. Необходимо обеспечить возможность обмена опытом и знаниями между участниками, что может значительно повысить мотивацию пожилых людей к обучению и сделать его более эффективным.

Возрастные особенности существенно влияют на образовательный процесс: они формируют предпочтительные стили усвоения, уровень мотивации и способность к обработке новой информации. Ниже подробно разберём каждый из этих аспектов на основе существующих исследований.

Стиль обучения молодых студентов, как правило, характеризуется активным участием и предпочтением интерактивных методов. Согласно исследованию, проведенному Бонгом и Скофилдом (2003), молодежь чаще всего предпочитает групповые проекты, дискуссии и другие формы активного вовлечения в учебный процесс. Это связано с их желанием быть вовлеченными в обучение и получать обратную связь от сверстников. В отличие от этого, более зрелые студенты, как отмечает Грэй (2014), могут предпочитать традиционные

лекции и структурированные задания. Они часто обладают более высоким уровнем ответственности и стремятся к систематичному подходу к обучению, что делает их более восприимчивыми к классическим методам преподавания.

Мотивация к обучению также изменяется с возрастом. Молодежь часто движима карьерными перспективами и желанием получить навыки, которые помогут им в будущей профессиональной деятельности. Исследование, проведенное Розенбергом и Мартином (2017), показывает, что молодые студенты более склонны к обучению, когда видят прямую связь между получаемыми знаниями и карьерными возможностями. В то же время пожилые студенты могут быть мотивированы личным развитием или социальной активностью. По словам Котлера (2016), для этой группы важен не только процесс получения знаний, но и возможность взаимодействия с другими людьми, что способствует их социальной интеграции и улучшению качества жизни.

Способности к усвоению информации также могут варьироваться в зависимости от возраста. У пожилых студентов могут возникать трудности с запоминанием новой информации, что требует от преподавателей применения различных методов для поддержания их вовлеченности. Исследования показывают, что активные методы обучения, такие как использование визуальных материалов и практических заданий, могут значительно повысить уровень усвоения информации у пожилых студентов (Каплан и Беннет, 2018). Преподаватели должны быть готовы адаптировать свои методы, чтобы учитывать эти особенности и создавать инклюзивную образовательную среду.

Взаимодействие между преподавателями и студентами в образовательном процессе является ключевым аспектом, который во многом определяется возрастными особенностями участников. Разные поколения педагогов и студентов могут по-разному воспринимать и реализовывать коммуникацию, что, в свою очередь, влияет на качество обучения и атмосферу в аудитории.

Преподаватели разного возраста часто используют различные стили общения, что может оказывать значительное влияние на взаимодействие со студентами. Молодые преподаватели, как правило, более неформальны и открыты, что позволяет им устанавливать более близкий контакт с учащимися.

Исследования показывают, что такой подход способствует созданию более комфортной атмосферы для студентов, что, в свою очередь, может повысить их мотивацию и вовлеченность в учебный процесс (Котлер, 2016). В то время как более опытные педагоги могут придерживаться традиционных форм общения, что может быть связано с их устоявшимися методами преподавания и восприятием образовательного процесса. Эти различия в стилях общения могут создавать как барьеры, так и возможности для более глубокого взаимодействия между поколениями (Грэй, 2014).

Возрастные особенности также влияют на роль наставничества в образовательной среде. Преподаватели старшего возраста часто выступают в роли наставников для молодых студентов, передавая им свои знания и жизненный опыт. Это взаимодействие не только обогащает учебный процесс, но и создает атмосферу доверия и уважения. Как подчеркивает Розенберг и Мартин (2017), такой обмен опытом может значительно повысить уровень уверенности студентов в своих силах и способностях. Наставничество помогает молодым людям не только освоить учебный материал, но и развить навыки критического мышления и саморефлексии.

Кроме того, взаимодействие между студентами разного возраста может обогатить учебный процесс через групповую динамику. В группах с участниками разных возрастов возникает интересный обмен опытом и идеями. Студенты могут учиться друг у друга, что способствует более глубокому пониманию учебного материала и расширяет их взгляды на рассматриваемые темы. Исследования показывают, что такая межвозрастная динамика может стимулировать креативность и инновационное мышление (Каплан и Беннет, 2018). Студенты старшего возраста могут делиться практическим опытом, тогда как молодые участники могут вносить свежие идеи и новые подходы к решению задач.

Для преподавателя старшего возраста работа с разно-возрастной аудиторией требует гибкости и осознанного подхода. Во-первых, адаптация методов обучения помогает охватить разнообразные потребности студентов. Это означает чередование форм — от традиционных лекций и структурированных объяснений до интерактивных семинаров, проектной работы и практических

кейсов. Важно разбивать материал на логичные блоки, формулировать чёткие цели для каждого занятия и давать промежуточную обратную связь: такие приёмы облегчают усвоение информации и помогают тем слушателям, которым нужны более медленные темпы или более явная структура.

Создание инклюзивной и уважительной атмосферы — ещё один ключевой момент. Педагогу полезно поощрять обмен опытом внутри группы, признавать и ценить жизненные и профессиональные знания студентов, давать возможность тем, кто старше или моложе, выступать в роли наставников и участников совместных проектов. Формирование правил конструктивного общения, обеспечение психологической безопасности и гибкость в отношении сроков и форм заданий помогут включить в учебный процесс людей с разными ролями и обязанностями за пределами университета (работа, семья и т.д.).

Технологии следует использовать как инструмент преодоления возрастных барьеров, но вводить их продуманно. Полезно начинать с простых и надёжных решений: записанные лекции и презентации для повторного просмотра, форумы и чаты для обсуждений, онлайн-платформы для сдачи заданий. При этом необходимо предусматривать пошаговое знакомство с инструментами, краткие инструкции и, при возможности, живые или видео-инструктажи. Доступный дизайн — крупный шрифт, понятная навигация, субтитры и автоматические расшифровки — делает цифровые ресурсы удобными для всех студентов.

Наконец, важно сохранять настрой на непрерывное профессиональное развитие и готовность к экспериментам: пробовать новые форматы в пилотном режиме, собирать обратную связь, корректировать подходы. Объединение опыта старшего поколения с энергией и цифровыми навыками молодых слушателей, взаимное наставничество и постоянная рефлексия педагогической практики создают по-настоящему эффективную и человечную образовательную среду.

ВЫВОДЫ

Таким образом, возрастные особенности существенно влияют на учебный процесс и на то, как складываются взаимоотношения между преподавателем и студентом. Учет этих различий даёт возможность выстраивать гибкие подходы, раскрывающие потенциал каждого участника. Чередование методик, внимание

к жизненным обстоятельствам и создание поддерживающей, инклюзивной атмосферы помогают удовлетворить потребности разных возрастных групп. В результате повышается вовлечённость, улучшаются образовательные результаты и в целом растёт качество обучения.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Указ Президента Республики Узбекистан УП №60 «О стратегии развития Нового Узбекистана на 2022 – 2026 годы» от 28 января 2022 года
2. Баллес, П. Б. (1987). «Theoretical propositions of life-span developmental psychology: On the interplay of growth and decline» *Developmental Psychology*.
3. Бонг, М., Скофилд, Н. (2003). Learning styles and motivation in higher education. *Journal of Educational Psychology*.
4. Грэй, Д. (2014). Teaching methods for adult learners. *Adult Education Quarterly*.
5. Деси, Э., Райан, Р. М. (2000). The «what» and «why» of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry*.
6. Котлер, П. (2016). The role of personal development in adult education. *Adult Learning*.
7. Каплан, А., Беннет, Т. (2018). Active learning strategies for older adults. *Educational Gerontology*.
8. Ноулс, М. (1980). "The Modern Practice of Adult Education: Andragogy vs. Pedagogy." *Adult Education*.
9. Розенберг, М., Мартин, Л. (2017). *Career motivation and learning in young adults*. *Journal of Career Development*.
10. Карстенсен, Л. Л. (1992). «Aging and social interaction: The role of social and emotional goals» In *Handbook of Theories of Aging*.
11. Салфхаус, Т. (1993). «The search for cognitive aging» **American Psychologist*

KIMYO FANINI O'QITISHDA SUN'IY INTELLEKTDAN FOYDALANISH ISTIQBOLLARI

Asgarova Nazokat Alisherxon qizi¹

Namangan pedagogik instituti Magistratura 1 kurs¹

Ilmiy rahbar: Sattarova Dilfuza Maqsudovna²

Namangan davlat pedagogika instituti Kimyo fanlar bo'yicha falsafa doktori²

E-mail: usmonjonovmuxammadaziz@gmail.com

Telefon nomer: +998947889894

Annotatsiya. Ushbu maqolada kimyo fanini o'qitishda sun'iy intellekt (SI) texnologiyalaridan foydalanishning zamonaviy istiqbollari tahlil qilinadi. Ishda sun'iy intellektning o'quv jarayonini individualizatsiyalash, laboratoriya ishlarini simulyatsiya qilish, tajribalarni xavfsiz muhitda amalga oshirish, o'quvchilarning bilim darajasini avtomatik baholash va interaktiv o'quv materiallarini yaratish imkoniyatlari yoritiladi. Maqolada ilmiy adabiyotlar tahlili asosida pedagogik metodologiya va sun'iy intellekt vositalarining kimyo fanini o'qitishga qo'llanilishining samaradorligi ko'rsatib berilgan. Tadqiqot natijalari kimyo fanini ta'lim jarayonida SI texnologiyalarining joriy etilishi o'quv jarayonining sifatini oshirish, o'quvchilarning bilimini chuqurlashtirish va qiziqishini mustahkamlash imkonini berishini tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar: kimyo ta'limi, sun'iy intellekt, laboratoriya simulyatsiyasi, interaktiv o'quv materiallari, individualizatsiyalashgan o'qitish, o'quvchilar bilimini baholash.

ПЕРСПЕКТИВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ПРЕПОДАВАНИИ ХИМИИ

Аскарова Назокат Алишерхон кизи¹

*Наманганский государственный педагогический институт,
магистрант 1 курса¹*

Научный руководитель: Сатарова Дильфуза Максудовна²

*Доктор философии (PhD) по химическим наукам, Наманганский
государственный педагогический институт²*

E-mail: usmonjonovmuxammadaziz@gmail.com

Телефон номер: +998947889894

Аннотация. В статье анализируются современные перспективы применения технологий искусственного интеллекта (ИИ) в обучении химии. В работе освещаются возможности искусственного интеллекта для индивидуализации процесса обучения, моделирования лабораторных работ, проведения экспериментов в безопасных условиях, автоматической оценки уровня знаний учащихся и создания интерактивных учебных материалов. В статье на основе анализа научной литературы показана эффективность применения педагогических методик и

инструментов искусственного интеллекта в обучении химии. Результаты исследования подтверждают, что внедрение технологий ИИ в обучение химии позволяет повысить качество процесса обучения, углубить знания учащихся и усилить их интерес.

Ключевые слова: химическое образование, искусственный интеллект, лабораторное моделирование, интерактивные учебные материалы, индивидуализированное обучение, оценка знаний учащихся.

PROSPECTS OF USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN TEACHING CHEMISTRY

Asqarova Nazokat Alisherxon qizi¹

Namangan State Pedagogical Institute, 1st-year Master's student¹

Scientific supervisor: Sattarova Dिल्фуза Maqsudovna²

Doctor of Philosophy (PhD) in Chemical Sciences,

Namangan State Pedagogical Institute²

E-mail: usmonjonovmuxammadaziz@gmail.com

Phone number: +998947889894

Abstract. *This article analyzes the modern prospects for the use of artificial intelligence (AI) technologies in teaching chemistry. The work highlights the possibilities of artificial intelligence for individualizing the learning process, simulating laboratory work, conducting experiments in a safe environment, automatically assessing the level of student knowledge, and creating interactive educational materials. The article, based on an analysis of scientific literature, demonstrates the effectiveness of the application of pedagogical methodology and artificial intelligence tools in teaching chemistry. The results of the study confirm that the introduction of AI technologies in the teaching of chemistry allows improving the quality of the learning process, deepening students' knowledge, and strengthening their interest.*

Keywords: *chemistry education, artificial intelligence, laboratory simulation, interactive educational materials, individualized learning, assessing students' knowledge.*

KIRISH

Bugungi kunda ta'lim jarayonida sun'iy intellektning joriy etilishi butun dunyoda ilmiy va pedagogik e'tibor markazida turibdi. Kimyo fanida esa an'anaviy laboratoriya ishlarini o'tkazish jarayonida xavfsizlik, vaqt va resurslar bilan bog'liq qiyinchiliklar mavjud. Shu sababli, sun'iy intellekt texnologiyalari kimyo fanini o'qitishda innovatsion yechim sifatida paydo bo'lmoqda[1]. SI asosidagi tizimlar o'quvchilarning individual ehtiyojlariga moslashuvchan, interaktiv va nazariy bilim

bilan amaliy ko'nikmalarni uyg'unlashtiruvchi ta'lim muhitini yaratishga yordam beradi. Mazkur maqolada sun'iy intellekt vositalarining kimyo fanini o'qitishda qo'llanilishi, mavjud metodologiyalar va ularning samaradorligi tahlil qilinadi hamda istiqbolli yo'nalishlar belgilab beriladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Ilmiy manbalarni tahlil qilganda, kimyo fanini o'qitishda sun'iy intellektning qo'llanilishi so'nggi o'n yillikda sezilarli darajada rivojlanganligi ko'rinadi. Masalan, Johnson va boshq. (2021) laboratoriya simulyatsiyalari orqali xavfsiz va interaktiv o'qitish modelini taklif qilganlar[2]. Bu model o'quvchilarga real tajribalarni amalga oshirishga o'xshash virtual muhitda ishlash imkonini beradi. Shu bilan birga, o'quvchilarning individual o'qish tezligini nazorat qilish va natijalarni real vaqtda baholash imkonini beradi[3]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 17-fevraldagi PQ-4996-son qarorida sun'iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish davlat siyosati darajasida belgilangan[4]. Z.Z.Yaxshiyeva, Po'latova S.O (2025) "kimyo fanini o'rganishda sun'iy intellekt o'rni" nomli maqolasida Hozirgi davrda sun'iy intellekt texnologiyalari kimyo fanini o'rganish jarayonini zamonaviy, qulay va samarali qilmoqda. Sun'iy intellekt yordamida murakkab kimyoviy jarayonlarni modellashtirish, reaksiyalarni bashorat qilish va virtual tajribalar o'tkazish imkoniyati yaratilmoqda. Bu esa o'quvchilarning fan bo'yicha bilimlarini chuqurlashtirish, tahlil va tadqiqot ishlarini osonlashtirishga xizmat qiladi shunday ilmiy firklarni yoritgan[5].

Bugungi globallashtirish davrida ilm-fan va texnologiyalar shiddat bilan rivojlanayotgan bir paytda, ta'lim tizimlarining ham zamon talablariga moslashuvi, jumladan, yangi texnologiyalarni joriy etish orqali o'qitish sifatini oshirish ustuvor vazifa hisoblanadi. Kimyo fani, o'zining fundamental ahamiyati va murakkab tabiati tufayli, o'quvchilar tomonidan o'zlashtirishda ko'pincha jiddiy qiyinchiliklarga duch kelinadigan fanlardan biridir. Molekulyar tuzilmalar, kimyoviy reaksiyalar mexanizmlari va stexiometrik hisob-kitoblar kabi mavzularning abstraktligi, shuningdek, xavfsizlik talablariga rioya qilish zaruriyati laboratoriya ishlari hajmini cheklab qo'yishi, o'quv jarayonini yanada qiyinlashtiradi. Shu nuqtai nazardan, sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining ta'limga kirib kelishi kimyo fanini o'qitish

usullarini tubdan o'zgartirish uchun katta imkoniyatlarni ochib bermoqda. SI o'quvchilarning bilim darajasi, o'rganish sur'ati va uslubini real vaqt rejimida aniqlash, o'quv materiallarini individual ehtiyojlarga moslashtirish, shuningdek, murakkab kimyoviy hodisalarni vizual va interaktiv tarzda namoyish etish orqali an'anaviy o'qitish usullarining cheklovlarini bartaraf etishga xizmat qiladi. Ushbu maqolaning asosiy maqsadi kimyo fanini o'qitishda SI dan foydalanishning hozirgi holatini, uning potentsial afzalliklarini, ta'lim sifatini oshirishga qaratilgan amaliy yechimlarini tahlil qilish hamda kelajakdagi rivojlanish istiqbollari belgilashdan iboratdir. Biz SI asosidagi vositalarning kimyo ta'limidagi samaradorligini oshirishga qaratilgan aniq misollar va ma'lumotlarga tayangan holda ilmiy asoslangan xulosalar chiqarishga harakat qilamiz.

Tadqiqot metodologiyasi sifatida maqolada adabiyotlar tahlili, empirik kuzatuvlar va eksperimental metodlar qo'llanildi. SI texnologiyalari yordamida kimyo darslarida o'quvchilar faoliyati, laboratoriya ishlarining natijaviyligi va o'quvchilarning bilim darajasi ikki o'lchovli jadval orqali ko'rsatildi. Birinchi jadval o'quvchilarning SI texnologiyalaridan foydalangan holdagi va an'anaviy laboratoriya sharoitidagi bilim ko'rsatkichlarini solishtiradi, ikkinchi jadval esa interaktiv materiallar va individualizatsiyalashgan o'qitishning samaradorligini tahlil qiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Kimyo fanini o'qitishda sun'iy intellektni joriy etish an'anaviy ta'lim metodlariga nisbatan sezilarli ustunliklarni ta'minlamoqda, bu esa o'quvchilarning o'zlashtirish va motivatsiyasini oshirishga xizmat qiladi. Muhokama va natijalar quyidagi ikki asosiy yo'nalishda taqdim etiladi: adaptiv o'qitish tizimlarining ta'siri va virtual laboratoriyalarning o'quv jarayonidagi samaradorligi.

SI asosidagi adaptiv o'qitish tizimlari (AOTS) har bir o'quvchining joriy bilim darajasi, zaif tomonlari va o'rganish uslubini doimiy ravishda tahlil qiladi. Mashinani o'rganish algoritmlari yordamida bu tizimlar o'quv materialini (masalan, qo'shimcha misollar, nazariy ma'lumotlar yoki amaliy mashqlar) real vaqt rejimida moslashtiradi. Misol uchun, o'quvchi stexiometrik hisob-kitoblarda xatolikka yo'l qo'ysa, tizim darhol shu mavzuga oid qo'shimcha tushuntirishlarni, vizual sxemalarni yoki yechish qadamlarini batafsil ko'rsatuvchi misollarni taqdim etadi.

Ushbu shaxsiylashtirilgan yondashuv o'quvchining passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylanishini ta'minlaydi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, SI texnologiyalari yordamida kimyo fanini o'qitishda o'quvchilarning bilim darajasi sezilarli darajada oshadi. Birinchi jadvalda o'quvchilarning laboratoriya ishlaridagi ko'rsatkichlari taqqoslangan:

Jadval 1. O'quvchilarning laboratoriya ishlaridagi bilim darajasi

Guruh	An'anaviy laboratoriya (%)	SI texnologiyalari (%)	O'sish ko'rsatkichi (%)
Sinf 7 A (10 talaba)	60	85	25
Sinf 7 B (12 talaba)	72	90	18
Sinf 7 C (11 talaba)	66	89	23

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, SI vositalari yordamida o'quvchilarning laboratoriya tajribalaridagi natijalari an'anaviy metodlarga nisbatan 18–25% ga yaxshilangan.

Ikkinchi jadval SI texnologiyalari orqali individualizatsiyalashgan o'qitish va interaktiv materiallarning samaradorligini ko'rsatadi:

Jadval 2. Interaktiv o'qitish samaradorligi

O'quvchi guruhi	Interaktiv materiallar (%)	Individual o'qitish (%)	O'rtacha o'sish (%)
Sinf 8 A	75	80	77.5
Sinf 8 B	85	90	85
Sinf 8 C	78	89	85.5

Natijalar shuni ko'rsatadiki, SI texnologiyalari yordamida individualizatsiyalashgan o'qitish va interaktiv materiallar qo'llanishi o'quv

jarayonini yanada samarali qiladi va o'quvchilarning qiziqishini oshiradi. Shu bilan birga, SI vositalari yordamida murakkab kimyoviy jarayonlarni osonlashtirish va ularni vizual tarzda ko'rsatish mumkin, bu esa ilmiy tushunchalarni tezroq o'zlashtirishga yordam beradi.

XULOSA

Maqola natijalari shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellekt texnologiyalarini kimyo fanini o'qitishda qo'llash bir qator ijobiy natijalar beradi. Birinchidan, SI yordamida o'quv jarayonini individualizatsiyalash mumkin bo'lib, har bir o'quvchining o'ziga xos o'qish tezligi va qobiliyatiga mos dars rejasi tuziladi. Ikkinchidan, laboratoriya ishlari xavfsiz va qulay muhitda simulyatsiya qilinadi, bu esa tajriba xatolarini kamaytiradi va resurslarni tejimli ishlatishga imkon beradi. Uchinchi jihat interaktiv o'quv materiallari orqali murakkab kimyoviy tushunchalarni vizual tarzda tushuntirish imkoniyati mavjudligi, bu o'quvchilarning fan bo'yicha qiziqishini oshiradi.

Shuningdek, SI texnologiyalari yordamida o'quvchilarning bilim darajasini avtomatik baholash, natijalarni tahlil qilish va pedagogik qarorlar qabul qilish osonlashadi. Mazkur maqolada ko'rsatilgan jadval va tahlillar shuni isbotlaydiki, sun'iy intellekt yordamida kimyo fanini o'qitish samaradorligi an'anaviy metodlarga nisbatan sezilarli darajada oshadi. Kelajakda SI texnologiyalarini ta'lim tizimiga kengroq joriy etish kimyo fanining sifati va talabalar qiziqishini oshirishda muhim rol o'ynaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- 1.Zhang, H., Li, Y. Interactive Learning Tools for Chemistry Education Beijing: Science Press, 2022, pp. 55-92.
- 2.Johnson, M., Smith, L. Artificial Intelligence in Chemistry Education: Virtual Laboratories and Learning Analytics New York: Springer, 2021, pp. 12-45.
- 3.Davis, K., Thompson, J. AI-assisted Learning in Secondary Chemistry Classes Oxford: Oxford University Press, 2021, pp. 20-67.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-4996-son qarori, 2021-yil 17-fevral.
- 5.<https://doi.org/10.5281/zenodo.15289233>
- 6.Brown, T., Williams, R. Smart Teaching with AI in Science Education London: Routledge, 2020, pp. 33-70.
- 7.Anderson, P. Educational Applications of AI: Chemistry and Beyond Boston: Academic Press, 2019, pp. 101-138.

8.Khasanov, R. Sun'iy intellekt va pedagogik texnologiyalar Toshkent: O'zbekiston, 2020, pp. 78-115.

OLIIY TA'LIMDA MAGISTRLARNING IJODIY SALOHIYATINI RIVOJLANTIRISH SHART-SHAROITLARI

Turmatov Jaloliddin Raxmatulayevich

*A.Qodiriy nomidagi Jizzax davlat
pedagogika universiteti dotsenti, p.f.f.d.,
GulDU mustaqil tadqiqothisi*

Annotatsiya. Ushbu maqola oliy ta'lim muassasasi ta'lim jarayonida magistrnlarning ijodiy salohiyatini rivojlantirish muammosiga bag'ishlangan. Magistrnlarning ijodiy salohiyatini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari va ijodiy xarakterdagi topshiriqlarning magistrlar ijodiy salohiyatini rivojlantirishdagi ahamiyati ko'rib chiqiladi.

Tayanch iboralar: ijod, ijodiy salohiyat, ijodiy xarakterdagi topshiriqlar, magistrnlarni tayyorlash, shart-sharoit, o'qitish texnologiyalari.

CONDITIONS FOR DEVELOPING THE CREATIVE COMPETENCE OF MASTERS IN HIGHER EDUCATION

Abstract. This article examines the development of creative potential in master's students in the educational process at a higher education institution. It examines the pedagogical conditions for developing creative potential in master's students and the importance of creative assignments in developing this potential.

Keywords: creativity, creative potential, creative assignments, master's training, conditions, and teaching technologies.

УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ МАГИСТРОВ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. Статья посвящена проблеме развития творческого потенциала магистров в образовательном процессе высшего учебного заведения. Рассматриваются педагогические условия развития творческого потенциала магистров и значение творческих заданий в развитии творческого потенциала магистров.

Ключевые слова: креативность, творческий потенциал, творческие задания, подготовка магистров, условия, технологии обучения.

KIRISH

Bugungi kunda jamiyatning innovatsion taraqqiyoti, ilm-fan rivojini ta'minlash, raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashda oliy ta'lim tizimining roli nihoyatda ortib bormoqda. Shu nuqtai nazardan, magistrnlarning ijodiy salohiyatini rivojlantirish masalasi dolzarb hisoblanadi. Shuning uchun innovatsion iqtisodiyot

sharoitida ijodkor kadrlar talab qilinadi. Magistrlar kelajakda ilmiy-tadqiqot faoliyatini olib boradigan, yangi g'oyalar yaratadigan va amaliy muammolarga yangicha yechim topa oladigan mutaxassislardir. Ularning ijodiy salohiyatini rivojlantirish ta'lim sohasining quyidagi talablarida namoyon bo'ladi:

- ta'lim mazmunining yangilanishi yangi yondashuvlarni talab etadi. Oliy ta'limda kompetensiyaga yo'naltirilgan yondashuv, innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish magistrlardan mustaqil, tanqidiy va ijodiy fikrlashni talab qiladi. Shu sababli, ijodiy salohiyatni rivojlantirish o'quv jarayonining ajralmas qismiga aylanishi lozim.

- ilmiy-tadqiqot faoliyatining samaradorligi ijodiy salohiyatga bog'liq. Magistrlar ilmiy izlanishlar olib borar ekan, yangi g'oyalarni ilgari surish, ilmiy muammolarga yangicha va noan'anaviy yondashuv taklif etishi ijodiy salohiyatning muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

- raqamli ta'lim muhitida yangi imkoniyatlar va muammolar mavjud. Raqamli texnologiyalar ijodiy salohiyatni rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar yaratadi, biroq bu jarayonni boshqarish va samarali tashkil etish uchun maxsus metodik yondashuvlar zarur.

- yosh olimlarni tayyorlash siyosatida ustuvor yo'nalish. O'zbekiston Respublikasida oliy ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, ilmiy salohiyatli yoshlarni qo'llab-quvvatlash davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biridir. Bu esa magistrnlarning ijodiy salohiyatini oshirishga qaratilgan tadqiqotlarning dolzarbligini yanada oshiradi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Ijod va ijodkorlikka bo'lgan ehtiyoj insonning umumiy xususiyatidir. U ta'lim jarayonida maksimal rivojlanadi yoki so'nadi. L.S.Vigotskiyning ta'kidlashicha, "pedagogik jarayon ijodkorlik, doimiy zo'riqish va uni yengib o'tish, doimiy kombinatsiyalash va xulq-atvorning yangi shakllarini yaratish tizimi sifatida tashkil etilishi lozim. Bizning har bir fikrimiz, har bir hatti-harakatimiz va kechinmalarmiz, ya'ni, bu tashqi dunyodan olingan narsa bo'ladimi yoki faqat insonning o'zida yashaydigan va namoyon bo'ladigan aql yohud his-tuyg'uning ma'lum tuzilishi

bo'ladimi – bu yangi voqelikni yaratishga intilish, yangi narsaga erishishdir" [2, 328-bet].

T.A.Starovoytovaning fikricha, ijodiy salohiyat deganda - yangi shart-sharoitga muvofiq harakat usullarini maqbul ravishda o'zgartirishga imkon beradigan shaxsiy qobiliyatlar tizimi (ixtirochilik, tasavvur, aqlning tanqidiyligi, barcha yangiliklarga ochiqlik) va faoliyat natijalarini belgilaydigan bilimlar, ko'nikmalar, e'tiqodlar tizimi (subyekt va faoliyatni amalga oshirish yondashuvlarining yangiligi, o'ziga xosligi, noyobligi) tushuniladi, natijada shaxsni ijodiy o'zini o'zi anglash va rivojlantirishga undaydi [5].

O'tkazilgan psixologik-pedagogik adabiyotlar tahlili (A.K.Anoxin, I.A.Zimnyaya, Ye.I.Mashbis, A.I.Kochetov, V.P.Tarantey, A.I.Sherbakov, A.V.Xutorskoy va bosh.), ilmiy tadqiqotlar va pedagoglik faoliyatimiz tajribasi natijasida biz oliy ta'lim muassasalari ta'lim jarayonida magistrnlarning ijodiy salohiyatini rivojlantirish shart-sharoitlarini aniqladik (1-jadval).

1-jadval

Magistrnlarning ijodiy salohiyatini rivojlantirish shart-sharoitlari

Magistrnlarning ijodiy salohiyatini rivojlantirish shartlari	Magistrnlarning ijodiy salohiyatini rivojlantirish sharoitlari
Magistrnlarning o'z qobiliyatlarini rivojlantirishga ongli ravishda intilishi	Ta'lim jarayonini shaxsga yo'naltirilgan, muammoli ta'lim g'oyalari asosida tashkil etish
Magistrnlarning mustaqil fikrlash, yangilik yaratish va ijodiy faollikka bo'lgan ichki ehtiyoji	Ta'lim jarayonida ijodiy ish usullarini, innovatsion yechimlar ishlab chiqish metodlarini o'rgatish
Ilmiy muammolarni mustaqil hal qilishga tayyorlik va ilmiy izlanishga motivatsiya	Evristik bilimlarni amaliyotga tatbiq etish imkonini beruvchi metodik muhitni yaratish

Magistrlarning individual ijodiy tajribasini kengaytirishga tayyorligi	Magistrlarning ijodiy tajribasini kengaytirishga xizmat qiluvchi pedagogik usul va uslublardan foydalanish
Ijodiy sa'y-harakatlarni baholash va refleksiya qilishga tayyorlik	Magistrlarning ijodiy faoliyati natijasini refleksiv pedagogik baholash tizimidan foydalanish
Magistrlarni ilmiy-tadqiqot faoliyatiga jalb qilish	Magistrlarni ilmiy-tadqiqot faoliyatiga jalb qilish orqali ilmiy-ijodiy muhit yaratish

TADQIQOT METODOLOGIYASI

O'qitish muammosi magistrnlarning ijodiy salohiyatini boshqarish asosida yotadi, bilimlarni mustahkam va to'liq o'zlashtirishga, ularning ijodiy salohiyatlarini faol rivojlantirishga, shaxsning hissiy-irodaviy fazilatlarini samarali shakllantirishga yordam beradi. Masalan, muammoli ma'ruza shunday tuziladiki, bunda ta'lim oluvchining bilimi tadqiqotchilik faoliyatiga yo'naltiradi. Bunda ta'lim oluvchining tafakkuri va uning o'rganilayotgan muammo materialiga shaxsiy munosabati namoyon bo'ladi. Ma'ruza davomida magistrlar o'zlari uchun yangi bilimni tashkil etuvchi barcha zarur ma'lumotlarni olgunga qadar o'qituvchi tomonidan muammoli vaziyat yaratish yordamida ularning tafakkuri "ishga tushiriladi".

Ichki interfaol muhokama jarayonida magistrlar o'qituvchi bilan savollarni shakllantiradilar, ularga javob topishga harakat qiladilar yoki ularni keyingi mashg'ulotlar uchun qayd etib boradilar. Interfaol muhokamaga asoslangan fikrlash ijodiy tafakkurni rivojlantirishning samarali vositasidir.

Ta'lim jarayonida (ma'ruza va seminar mashg'ulotlarida) muammoli vaziyatlarni yaratish orqali o'qituvchi magistrnlarni shunday faoliyatga jalb qiladiki, bunda ular o'z bilimlari tizimi va hayotiy tajribasiga zid bo'lgan holatlarga duch keladilar. Amaliyot shuni ko'rsatdiki, ijodiy salohiyatni rivojlantirish nuqtai nazaridan magistrnlarning loyiha-tadqiqot faoliyatini qo'llash katta imkoniyatlarga ega. Loyiha-tadqiqot faoliyati ijodiy fikrlyadigan, ilmiy faoliyat yuritish malakalariga

ega bo'lgan kadrlarni tayyorlashni, fan yutuqlari va ilg'or tajribalarni tadqiq qilish imkoniyatlarini mustaqil tahlil qilishni, ilmiy jamoalar ishida amaliy ishtirok etish ko'nikmalarini ta'minlaydi.

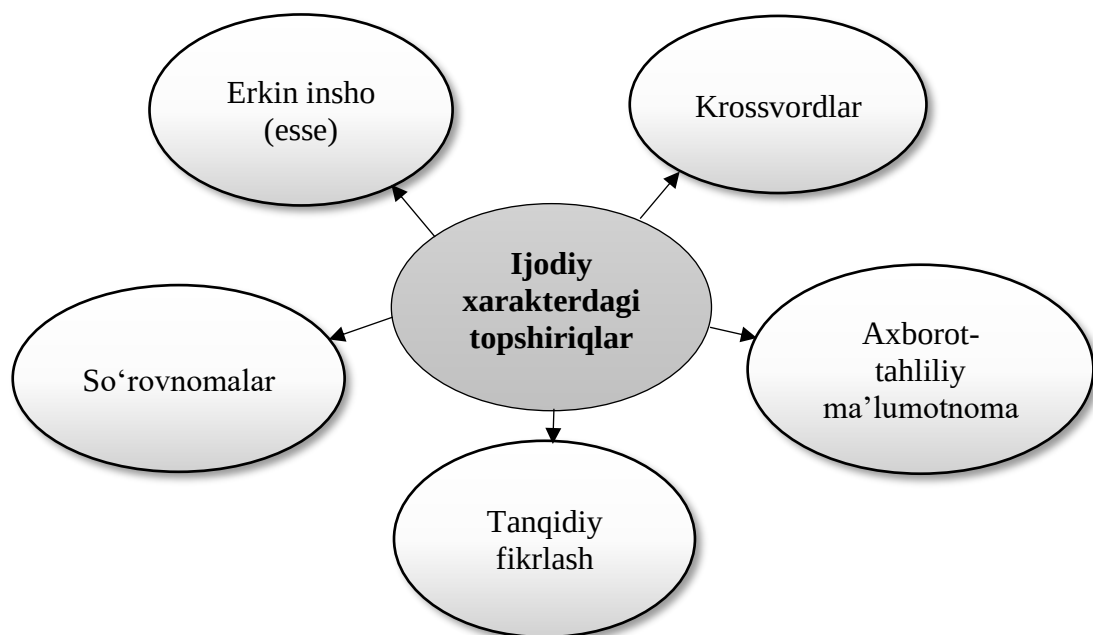
Loyihaviy ta'lim yettita asosiy savolni hisobga olgan holda qarorlarni tanqidiy tahlil qilish imkonini beruvchi magistrnlarning individual va jamoaviy ijodida qo'llanilishi mumkin: kim, nima, qayerda, qachon, qanday, nega va nima uchun. Bu yerda muammoli vaziyatdan chiqish bo'yicha tavsiyalar muhokama qilinishi mumkin. Birgalikdagi faoliyat natijasida bilimlar majburan singdirilmaydi va shunchaki uzatilmaydi, balki yangi bilimlarni yuzaga keltiruvchi vaziyatlar yaratiladi. Shu bilan birga, ijodiy fikrlash faoliyatining barcha darajalari o'rganiladi: ko'rgazmali-predmetli, ko'rgazmali-obrazli va og'zaki-mantiqiy [1, 73-bet].

Masalan, 70711401-Transport vositalari muhandisligi (avtomobil transporti), 70711402-Avtomobillar va avtomobil xo'jaligi, 70712301-Mashinasozlik texnologiyasi, 70111301- Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi mutaxassisliklari bo'yicha ta'lim olayotgan magistrlar "Ilmiy tadqiqot metodologiyasi va ta'limining rivojlanish tendensiyalari" mavzusidagi loyihani bajardilar. Ular o'qituvchi bilan birgalikda "Zamonaviy ta'limning yetakchi yo'nalishlari", "Ta'limda innovatsion yondashuvlar", "Kreativ pedagogik texnologiyalar", "Raqamli pedagogika" kabi mini-loyihalar mavzularini muhokama qildilar va ishlab chiqdilar. Har bir kichik guruh nafaqat o'z muammosini nazariy jihatdan o'rgandi, balki umumta'lim maktablari, professional ta'lim va oliy ta'lim muassasalari pedagoglarining ish amaliyotidan ko'plab qiziqarli ma'lumotlarni topadi; mini-loyihani himoya qilish ketma-ketligini ishlab chiqadi. "Raqamli pedagogika" mavzusida qiziqarli munozara tashkil etiladi. "Zamonaviy ta'limning yetakchi yo'nalishlari" mavzusida ilmiy-amaliy anjuman o'tkaziladi.

Ta'lim jarayoni samarali bo'lishi, asosan, magistrantlarning **o'qishga bo'lgan ma'no hosil qiluvchi (ichki) motivlariga** tayanadi. Ichki motivlar o'z qiziqishini qondirish maqsadida o'qishga intilishda, yangi bilim, tajriba orttirish jarayonida ijobiy his-tuyg'ularga ega bo'lishda, o'zini malakali deb his qilishga intilishda namoyon bo'ladi. Shundagina magistrning o'z ijodiy salohiyatini rivojlantirish va ijodiy faoliyat usullarini o'zlashtirishga bo'lgan motivatsiyasini qayd etish mumkin.

V.P.Zinchenkning fikricha, evristik yondashuvning mohiyati shundaki, o'qituvchi va magistr shunchaki ma'lumot uzatmaydi va qabul qilmaydi, balki uni yaratish jarayonidan ajralmas bo'lgan yangi bilimlarni birgalikda izlaydi, tadqiq qiladi va yaratadi. [3, 9-b.]. Evristik ta'lim vaziyatlari yangi bilimlarni o'zlashtirish va shakllantirish jarayonini faollashtiradi. Bunday ta'limiy holatlar magistrlarning o'quv-tadqiqot faoliyatini jadallashtirish, ularning subyektiv holatini kuchaytirish hamda o'qishdan oladigan ichki qoniqish darajasini oshirishga xizmat qiladi. Masalan, evristik ta'limda qo'llaniladigan **"ma'nolar zanjiri"** usuli mavjud tajriba asosida muayyan muammoni muhokama qilish, har bir ishtirokchining fikrini tinglash va yakunda bu tajribani tahlil qilib yangi bilimga chiqishga yo'naltirilgan refleksiv faoliyatni tashkil etishni nazarda tutadi. Shu tarzda yangi pedagogik bilimlar har bir ishtirokchining shaxsiy tajribasi asosida shakllanadi va boyitiladi.

Ijodiy xarakterdagi topshiriqlarning alohida guruhini erkin insho (esse), krossvordlar, so'rovnomalar, axborot-tahliliy ma'lumotnoma, magistrlarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirishning turli usullari tashkil etadi (1-rasm).

**1-rasm. Magistrlarning ijodiy salohiyatinin rivojlantirish uchun
ijodiy xarakterdagi topshiriqlar**

Shunday qilib, erkin insho (esse) magistr'larga pedagogik asoslar bo'yicha mustaqil ravishda fikr bildirish, shaxsiy talqin berish va berilgan ilmiy masala

bo'yicha o'z salohiyatini ishonchli tarzda asoslash imkonini beradi. Bu, o'z navbatida, ta'lim va kognitiv faoliyatning yuqori, tadqiqotga asoslangan darajasiga o'tish uchun sharoit yaratadi. Erkin insho (esse) ning afzalligi shundaki, u qat'iy rejalar, ko'rsatmalar yoki oldindan belgilangan faoliyat algoritmidan foydalanishni talab qilmaydi. Xususan, "Ilmiy tadqiqot metodologiyasi" kursini o'rganishda magistratura talabalari "Fanlarning falsafiy asoslari kerakmi?", "Bilimli inson. U kim?", "Salohiyatli o'qituvchi...", "Ta'limdagi innovatsiyalar" va boshqa savollarga javoblarni va ma'lumotlarni o'rgandilar.

Refleksiv-baholash komponenti o'z ijodiy faoliyatini anglash, o'z-o'zini tahlil qilish va o'z-o'zini baholashni nazarda tutadi. Magistratura talabalarining ijodiy salohiyati darajasini aniqlashning asosiy mezonlari sifatida shaxsning ijodiy faolligi, kognitiv mustaqilligi va ijodiy qobiliyatlari ko'rsatkichlari xizmat qiladi.

Magistrlar mustaqil ilmiy-tadqiqot faoliyatining nazorat-baholash bosqichi xilma-xil ish shakllari va usullariga ega bo'ladi. Shunday qilib, ilmiy ma'ruza shaklidagi referatlarni himoya qilish ularga og'zaki nutq texnikasini egallash uchun yaxshi imkoniyat yaratadi, bilimlarni tartibga solishga yordam beradi, ilmiy munozaraga kirishish ko'nikmalarini shakllantiradi. Tadqiqot natijalarini xalqaro va respublika miqyosidagi ilmiy anjumanlar materiallari to'plamlarida nashr etish, shuningdek, seminarlar, konferensiyalar, tanlovlarda faol ishtirok etish magistratlarga shubhasiz afzallikdir.

Magistrlik dissertatsiyasini himoya qilishning puxta o'ylangan tartibini ijobiy jihat sifatida ta'kidlanishi, bu, shubhasiz, oliy ta'limning ikkinchi bosqichi bitiruvchisining ijodiy salohiyatining muhim ko'rsatkichidir. Magistrlik dissertatsiyasini tayyorlashning o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olish ham muhim hisoblanadi [4].

XULOSA

Ilmiy va tadqiqot faoliyatida ishtirok etish orqali magistr nafaqat muammoni ko'rib chiqishni, uning ilmiy mazmunini ko'rishni o'rganadi, ilmiy tilni egallaydi, balki o'zining ijodiy salohiyatini ham ochib beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Басова Н.В. Педагогика и прикладная психология: учебное пособие/ Н.В.Басова. - Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. - 396 с.
2. Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6 т. / Л.С.Выготский; под. ред. А.М.Матюшкина. - Москва: Педагогика, 1983. - Т. 3.: Проблемы развития.
3. Зинченко В.П. Мир образования или образование мира / В.П.Зинченко //Мир образования. - 1996. - № 3. - С. 7-15.
4. Старовойтова Т.А. Формирование исследовательских умений у обучаемых с I и II ступени высшего образования / Т.А.Старовойтова // Итоги научных исследований учёных. МГУ имени А.А. Кулешова. – 2017 г.: материалы научно-методической конференции. 25 января- 8 февраля, 2018 г. / под. ред. Е. К. Сычёвой - Могилев: МГУ имени А.А.Кулешова, 2018. - С. 138-140.
5. Старовойтова, Т. А. Развитие творческого потенциала магистрантов / Т.А.Старовойтова // Философско-педагогические проблемы непрерывного образования: сб. науч. ст., [материалы III Междунар. науч.-практ. конф., г. Могилев] 23–24 апр. 2020 г. / под ред. М. И. Вишневого, Е. И. Снопковой. – Могилев: МГУ имени А. А. Кулешова, 2020. – С. 264–268.

YOSHLAR EKOLOGIK ONGI VA EKOLOGIK MADANIYATINI SHAKLLANTIRTISHDA XALQ OG'ZAKI IJODINING TARBIYAVIY IMKONIYATLARI

Abduhalimova E'zoza Abduqayum qizi

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

Ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'qitish metodikasi(ma'naviyat asoslari)

1-kurs magistranti

<https://orcid.org/0009-0004-8277-1817>

abduhalimovaezoza@gmail.com

Annotatsiya Ushbu maqolada yoshlarning ekologik ongi va madaniyatini shakllantirish jarayonida xalq og'zaki ijodining tarbiyaviy imkoniyatlari tahlil qilinadi. Unda qadimdan mavjud bo'lgan maqol, hadis, doston, rivoyat va hikmatlarning ekologik mazmuni ochib berilib, ularning tabiatga nisbatan hurmat, ehtiyotkorlik va mehr-muhabbatni shakllantirishdagi o'rni yoritiladi.

Kalit so'zlar: Ekologik ong, ekologik madaniyat, xalq og'zaki ijodi, maqol, doston, hadis, rivoyat, hikmat, tarbiya.

ВОСПИТАТЕЛЬНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ НАРОДНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В ФОРМИРОВАНИИ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ И ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ МОЛОДЕЖИ

Аннотация В данной статье анализируются воспитательные возможности устного народного творчества в формировании экологического сознания и культуры молодежи. Раскрывается экологическое содержание пословиц, хадисов, дастанов, преданий и изречений, существующих с древних времен, а также их роль в воспитании уважительного и бережного отношения к природе.

Ключевые слова: экологическое сознание, экологическая культура, устное народное творчество, пословица, дастан, хадис, предание, изречение, воспитание, природа.

EDUCATIONAL POSSIBILITIES OF FOLK FOLK LITERATURE IN FORMING ECOLOGICAL AWARENESS AND ECOLOGICAL CULTURE OF YOUTH

Annotation This article analyzes the educational potential of folk oral creativity in shaping the ecological consciousness and culture of youth. It reveals the ecological meaning of proverbs, hadiths, epics, legends, and wise sayings that have existed since ancient times, highlighting their role in fostering respect, care, and love for nature.

Keywords: ecological consciousness, ecological culture, folk oral creativity, proverb, epic, hadith, legend, wisdom, education, nature.

KIRISH

Globallashuv jarayonlari kuchaygan hozirgi davrda ekologik masalalar jahon miqyosida eng muhim ijtimoiy muammolardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Atrof-muhitni ifloslanishi, okean va dengizlarga turli xil chiqindilar tashlanishi, tabiiy resurslarning kamayib borishi, iqlim o'zgarishining keskinlashuvi, o'rmonlarning kesilishi natijasida tabiiy muvozanat buzilib, bu jarayon inson salomatligiga ham salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shu kabi ekologik muammolar bizning yurtimizda ham ko'p uchramoqda. Shu bois ekologik muammolarni bartaraf etish, aholining ekologik madaniyatini yuksaltirish va inson-tabiat munosabatlarida mas'uliyatini kuchaytirish bugunki kunning ustuvor vazifalaridan biridir.

O'zbekiston Respublikasida ham ekologik xavfsizlik masalalariga alohida e'tibor qaratilib, bu borada keng qamrovli islohotlar amalga oshirilmoqda. Yurtimizda ekologik madaniyatni yuksaltirish masalasi nafaqat ijtimoiy muammo, balki milliy xavfsizlikning muhim yo'nalishlaridan biri sifatida ko'rilmogda. Zero, ekologik barqarorsizlik iqtisodiy rivojlanish, aholi salomatligi va jamiyat farovonligini ta'minlash mushkul. Shu bois ta'lim tizimi, mahalla, oilaviy tarbiya va ommaviy axborot vositalari orqali ekologik ongni kuchaytirish davlat siyosatining ustuvor vazifalaridan etib belgilangan. Ayniqsa, yoshlar ongiga tabiatni asrash g'oyalarini singdirishga milliy ma'naviy merosning o'rni beqiyosdir. Shu sababli yosh avlodda ekologik ong va madaniyatni rivojlantirishda xalqimizga xos tarixiy tajribalar va tarbiyaviy qadriyatlarni ta'lim-tarbiyaga tatbiq etish alohida ahamiyat kasb etadi. Asrlar davomida shakllangan o'zbek xalq og'zaki ijodi namunalarida – maqollar, hadislar, hikmatli so'zlar, rivoyatlar va dostonlarda tabiatni asrash, suv, yer, daraxtni muqaddas bilish g'oyalari keng o'rin olgan. Ushbu qadriyatlar yoshlar ekologik dunyoqarashiga tabiiy tarzda ta'sir etuvchi samarali tarbiyaviy omillardan biri hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Yoshlarda ekologik ong va ekologik madaniyatni shakllantirish barqaror kelajakni ta'minlashning muhim jihatidir. Ekologik madaniyatni shakllantirishda eng ta'sirli usullardan biri bu xalq og'zaki ijodidir. Chunki xalq og'zaki ijodi asrlar davomida inson tabiat o'rtasidagi bir-biriga uyg'unlikni ifodalab, ekologik g'oyalarni

rivojlantirgan va uni ma'naviy qadriyatlar sifatida mustahkamlagan. Xalq og'zaki ijodi – millatning hayotiy tajribasi, dunyoqarashi va axloqiy qarashlarini, avloddan avlodga yetkazib keluvchi bebaho madaniy merosdir. Unda tabiatga mehr, umi asrash va ehtiyotkorona munosabatda bo'lish, mehnatsevarlik, vatanparvarlik g'oyalari asosiy o'rinni egallaydi. Xalq og'zaki ijodi namunalarida tabiatga oid qarashlar bevosita tarbiyaviy xarakterga ega bo'lib, ular avlodlar ongiga sezilmas va tabiiy tarzda ta'sir ko'rsatadi. Chunki bunday asarlar xalqning asrlar davomida to'plagan tajribasi, urf-odatlar, qadriyatlari hamda dunyoni idrok etish uslublarini mujassam etadi. Bu jihatdan olganda, ekologik tarbiyani shakllantirishda xalq ijodi zamonaviy pedagogik texnologiyalardan ko'ra kuchliroq emotsional ta'sirga ega bo'lishi mumkin.

Ekologik madaniyatni shakllantirish muhim masala ekanligi to'g'risida prezidentimiz Sh.Mirziyoyev o'z fikrlarini aytib o'tganlar. Unga ko'ra "Eng muhim masala – aholining ekologik madaniyatini oshirish haqida jiddiy bosh qotirishimiz zarur. Albatta bunday muammolarni faqat ma'muriy yo'l bilan hal qilib bo'lmaydi, bunga yosh avlod qalbida ona tabiatga mehr-muhabbat, unga daxldorlik hissini tarbiyalash orqali erishish mumkin". Ushbu fikrlarga ko'ra, shuni aytishimiz mumkinki, aholi orasida ekologik madaniyatni oshirishda faqat ma'muriy yo'l bilan yuqori natijaga erishib bo'lmaydi. Shu maqsadda xalq og'zaki ijodi namunalaridan foydalanish ekologik tarbiyaning eng samarali yo'nalishlaridan biridir. Shuningdek, O'zbekistonning so'ngi yillardagi ekologik siyosati ham yoshlarning ekologik madaniyatini oshirishga qaratilgan tizimli choralarga asoslanadi. Xususan, "Yashil makon", "Bir million daraxt", "Hududlarni ko'kalamzorlashtirish dasturi" kabi respublika miqyosidagi loyihalar tabiatni asrash bo'yicha amaliy ko'nikmalarni shakllantirishda muhim omil bo'lmoqda. Ushbu loyihalar doirasida yoshlarning faol ishtiroki ularni nafaqat tashabbuskorlikka, balki ekologik mas'uliyatga undaydi.

Xalq og'zaki ijodida tabiat va inson o'rtasidagi uyg'unlik g'oyasi markaziy o'rinda turadi. Ayniqsa maqollar orqali ekologik fikrlash, mehnatsevarlik, tejamkorlik va tabiatni muhofaza qilish g'oyalari ifodalanadi. Masalan, xalq orasida keng tarqalgan "Daraxt ekkan – savob ekkan", "Yerni asragan – elni asraydi", "Bir daraxt kesilsa – ming dard uyg'onadi" kabi maqollar ekologik madaniyatni

shakllantirishda beqiyos tarbiyaviy ahamiyatga ega. Ushbu maqollar orqali yoshlar tabiatni asrashni, suv, yer va daraxtning qadrini anglashni o'rganadilar. Maqollarning tarbiyaviy kuchi shundaki, ular qisqa, lo'nda va chuqur mazmunli bo'lib, yoshlar ongiga tez singadi. Ayniqsa, ekologik mazmundagi maqollar tabiat bilan bog'liq sabab-oqibat munosabatlarini sodda shaklda yoritiladi.

Hadislar va hikmatli so'zlarda ham ekologik mazmun chuqur aks etgan. Bu yoshlarda ekologik ta'lim-tarbiyani singdirishga yordam beradi. Ekologiyaga oid hadislardan quyidagilarni misol keltirish mumkin:

- “Kim daraxt eksa, undan odam, hayvon yoki qush foydalansa bu inson uchun sadaqa hisoblanadi”;
- “Soya beruvchi daraxtni kesgan kishi boshi bilan do'zaxga tashlanadi”.

MUHOKAMA

Yuqorida keltirilgan hadislarda tabiatni asrash, daraxt ekish, atrof-muhitga mehr bilan qarash zarurligi uqtirilgan. Islom ma'rifati tabiatga zulm qilishni eng katta gunohlardan biri sifatida baholaydi. Bu esa yoshlarni ekologik mas'uliyatga, tabiat ne'matlarini qadrlashga, mahnatsevarlikka o'rgatadi. Islom manbalarida tabiatni muhofaza qilishga doir ko'plab ko'rsatmalar mavjud bo'lib, ular insonning ekologik mas'uliyatini e'tiqodiy darajaga ko'taradi. Hadislarni tarbiyaviy kuchi shundaki, ular nafaqat axloqiy me'yorlarni, balki tabiatni asrashni ham ibodat darajasiga olib chiqadi. Shu bois, hadislarni o'quv jarayonida o'rganish yoshlar ongiga ekologik fazilatlarini diniy, ma'naviy va axloqiy jihatdan chuqur singdirishga xizmat qiladi. Shuningdek, xalq dostonlari, rivoyatlar va ertaklarda ham inson va tabiat o'rtasidagi bog'liqlik ramziy ma'noda ifodalangan. Masalan, “Alpomish”, “Go'ro'g'li”, “Ravshan” kabi dostonlarda tabiat – xalqning kuch qudrat manbai, hayot va poklik ramzi sifatida talqin etiladi. Bu dostonlar yosh avlodda ona zaminni muqaddas bilish, uni ardoqlash tuyg'usini uyg'otadi. Dostonlarda tabiat obrazlari nafaqat badiiy tasvir, balki axloqiy-me'yoriy ko'rsatma sifatida ham namoyon bo'ladi. Qahramonlarning kuch-qudrat manbai sifatida tog', daryo, daraxt yoki yer tasvirlanishi tabiatni poklik va hayot ramzi sifatida anglashni kuchaytiradi. Bu esa yosh avlodni tabiatni qadrlash, uni muqaddas ne'mat sifatida ko'rish tarbiyasiga kuchli ta'sir ko'rsatadi.

Hozirgi davrda ekologik madaniyatni shakllantirishda xalq og'zaki ijodidan ta'lim-tarbiya jarayonida foydalanish zaruriy ehtiyojga aylanmoqda. Maktab, kollej va oliy ta'lim muassasalarida ekologiya fanini o'tishda xalq maqollari, dostonlar va hikmatli so'zlardan foydalanish o'quvchilarning mavzuga nisbatan qiziqishini oshiradi, bilimlarni mustahkamlashga xizmat qiladi. Ayniqsa, xalq ijodining badiiy-estetik ta'siri yoshlarning hissiy dunyosini boyitib, ularni tabiatni asrashga undaydi. Bugunki kunda ekologik tarbiyani tashkil etishda quyidagi yo'nalishlarga e'tibor qaratish lozim:

- Xalq og'zaki ijodi namunalaridan ta'lim jarayonida foydalanish;
- Ekologik mazmundagi xalq maqollari va hikmatlarini tahlil qilish;
- Doston va rivoyatlardagi tabiatga oid g'oyalarni muhokama qilish.

Shuningdek, xalq og'zaki ijodi asosida ekologik ta'limni tashkil etishda interfaol metodlardan foydalanish muhim ahamiyatga ega. "Aqliy hujum", "Rol o'ynash", "Debat", "Insert", "Klaster" kabi metodlar yordamida maqol va rivoyatlarning mazmuni chuqur tahlil qilinadi. Bu esa o'quvchilarni mustaqil fikrlashga, ekologik muammolarga ijodiy yondashishga, tabiatga daxldorlik tuyg'usini chuqurlashtirishga yordam beradi.

Ushbu yonashuvlar yoshlarning ekologik tafakkurini chuqurlashtiradi, ularda tabiatga mas'uliyat munosabatini shakllantiradi va milliy qadriyatlarga sodiqlikni mustahkamlaydi.

XULOSA

Xalq og'zaki ijodi insoniyatning eng qadimiy ma'naviy merosi sifatida ekologik tarbiyaning bebaho manbai hisoblanadi. Shu boisdan yoshlar ongida ekologik madaniyatni shakllantirishda xalq og'zaki ijodidan foydalanish – nafaqat milliy qadriyatlarni tiklash, balki barqaror rivojlanish g'oyasini chuqur singdirishning samarali vositasidir. Shuningdek, xalq og'zaki ijodi asosida ekologik tarbiya berish jarayonini zamonaviy ta'lim texnologiyalari bilan uyg'unlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, ekologik mavzulardagi maqol, rivoyat va dostonlarni raqamli taqdimotlar, video materiallar yoki interfaol o'yinlar orqali o'rganish yoshlarning mavzuga qiziqishini oshiradi. Bu usul nafaqat ekologik bilimlarni mustahkamlaydi, balki milliy qadriyatlarni chuqurroq anglashga yordam beradi. Xalq og'zaki ijodi va

zamonaviy yondashuvlarni birlashtirish orqali yoshlar ongida “tabiat – bu inson hayotining asosi” degan tushunchani shakllantirish mumkin. Umuman olganda, xalq ogʻzaki ijodi va ekologik tarbiya oʻzaro uygʻunlashgan holda yoshlarning maʼnaviy-axloqiy barkamolligini taʼminlaydi. Chunki ekologik madaniyat faqat tabiatni asrash koʻnikmasi emas, balki insonning ichki dunyosidagi poklik, halollik, masʼuliyat, vijdon kabi fagzilatlarning uygʻunlashuvidir. Shu maʼnoda xalq ogʻzaki ijodi yoshlar ongida ekologik qadriyatlarni mustahkamlaydigan eng tabiiy va oson qabul qilinadigan tarbiyaviy vosita sifatida ahamiyat kasb etadi. Natijada, kelajak avlodlar ekologik muammolarga befarq boʻlmagan, milliy oʻzligiga sodiq, ekologik masʼuliyatli fuqarolar sifatida voyaga yetadilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining qarori. “Ekologik taʼlim va tarbiyani rivojlantirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”. – PQ-4412, 2019-yil 2-avgust.
2. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yoʻlimizni qatʼiyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga koʻtaramiz: 1-jild.– Toshkent: Oʻzbekiston, 2018. – 592 b.
3. Mirziyoyev Sh.M. Yangi Oʻzbekiston taraqqiyot strategiyasi – Toshkent Oʻzbekiston, 2022. – 440 b.
4. *Hadislar toʻplami* – Islom manbalari asosida: Imom Ahmad ibn Hanbal “Musnad Ahmad”, At-Termiziy “Sunan at-Termiziy” asarlaridan.
5. Qodirova D. Ekologik madaniyatni shakllantirishda milliy qadriyatlarning oʻrni – Toshkent: Fan va taraqqiyot, 2022. – 212 b.
6. Toʻxtayev S. Xalq ogʻzaki ijodi va uning tarbiyaviy ahamiyati – Toshkent: Oʻqituvchi, 2020. – 176 b.
7. Rasulova N. Yoshlar ekologik madaniyatini rivojlantirishda xalq ijodi vositalari. // Pedagogika va psixologiya – 2023. – №2. –B. 45–50.
8. Jabborova M. Ekologik taʼlim va tarbiya nazariyasi. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2021. – 198 b.

IQTISODIY MASALALARGA DIFFERENSIAL HISOBNING QO'LLANILISH TATBIQI

Nafasov Ganisher Abdurashidovich

*1Associate Professor of the Department of Mathematics, Doctor of Philosophy (PhD)
in Pedagogical Sciences, Gulistan State University*

E-mail: gnafasov87@gmail.com

Dustnazarova Irodaxon Ikromjon qizi

2Lecturer at the Department of Mathematics at Gulistan State University

Email : idustnazarova5@gmail.com.

Jangibayev Ilhom Usmonqul o'g'li

3Lecturer at the Department of Mathematics at Gulistan State University

E-mail:ilhomjangibayev@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada differensial hisobning iqtisodiy jarayonlarni tahlil qilishdagi o'рни, uning asosiy usullari va qo'llanish mexanizmlari ilmiy-nazariy jihatdan yoritiladi. Xususan, funksiyaning hosilasi yordamida iqtisodiy ko'rsatkichlarning o'zgarish tezligini aniqlash, limit va differensiallar orqali iqtisodiy jarayonlarning chegaraviy qiymatlarini tahlil qilish, maksimal va minimal masalalarni yechishning amaliy uslublari bayon qilinadi. Shuningdek, marjinal tahlilda hosilalarning qo'llanishi, talab va taklif funksiyalarining elastikligi, xarajat va foydaning optimallashtirish masalalarida differensial hisobning ahamiyati aniq misollar orqali ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: differensial hisob, iqtisodiy model, marjinal tahlil, elastiklik, optimallashtirish, hosila, limit, iqtisodiy funksiya, maksimal foyda, chegara xarajatlari.

ПРИМЕНЕНИЕ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНОГО ИСЧИСЛЕНИЯ В ЭКОНОМИЧЕСКИХ ЗАДАЧАХ

Аннотация: В данной статье рассматривается роль дифференциального исчисления в анализе экономических процессов, его теоретические основы и практическое применение в экономическом моделировании. В частности, анализируется использование производной для определения скорости изменения экономических показателей, применение пределов и дифференциалов для изучения предельных значений функций, а также методы решения задач оптимизации — минимизации издержек и максимизации прибыли. Кроме того, раскрывается значение маржинального анализа, эластичности функций спроса и предложения, а также применение дифференциального исчисления при принятии оптимальных производственных решений. Приведены примеры, иллюстрирующие практическую эффективность данных методов.

Ключевые слова: дифференциальное исчисление, экономическая модель, маржинальный анализ, эластичность, оптимизация, производная, предел, экономическая функция, максимизация прибыли, предельные издержки

APPLICATION OF DIFFERENTIAL CALCULUS IN ECONOMIC PROBLEMS

Abstract: *This article analyzes the role of differential calculus in studying economic processes, its theoretical foundations, and its practical applications in economic modeling. In particular, it examines how derivatives are used to determine the rate of change of economic indicators, how limits and differentials help analyze boundary values of economic functions, and how optimization problems such as cost minimization and profit maximization are solved. The article also explains the importance of marginal analysis, elasticity of demand and supply functions, and the application of differential calculus in optimizing production decisions. Relevant examples are provided to demonstrate the practical efficiency of the discussed methods.*

Keywords: *differential calculus, economic model, marginal analysis, elasticity, optimization, derivative, limit, economic function, profit maximization, marginal cost.*

INTRODUCTION

Many economic processes change continuously over time, and mathematical modeling of such dynamic systems requires the use of differential calculus. The changing market demand, supply behavior, production costs, and profit maximization are key examples where derivatives enable precise and scientifically grounded analysis.

The fundamental concepts of differential calculus — limits, derivatives, and differentials — help evaluate the sensitivity of economic indicators and support decision-making based on marginal changes. For example, the elasticity of demand expresses the responsiveness of demand to small changes in price, which is derived mathematically using derivatives. Thus, modern economic analysis cannot be complete without differential calculus tools.

RESEARCH METHODOLOGY

The following scientific and methodological approaches were used in the study:

1. Mathematical-analytical method

- Economic functions (demand, supply, cost, profit) are expressed through mathematical equations.
- Using the derivative function, the rate of change of economic processes, marginal indicators, elasticity and optimization conditions are derived.

- To find the maximum and minimum values, first and second order derivatives are used.

2. Marginal analysis method

- Marginal cost (MC), marginal revenue (MR) and marginal productivity were used to determine changes at the micro level in economic processes.

- The analysis of the choice of production volume based on the optimality condition was carried out.

3. Modeling and functional approach

- Elasticity of demand and supply functions mathematically modeled using the formula.

- The problem of profit maximization was optimized by finding the derivative of the function.

4. Analysis using practical examples

- The impact of price changes on demand;
- Marginal analysis of production costs;
- Real economics, for example, finding the maximum of the utility function

RESEARCH AND RESULTS

On the economic value of a product. Let's consider the economic value of a product using the following example. When producing one product, the cost of production depends on its quantity. The quantity of the product x with production costs y if we mark with

$$y = f(x)$$

A functional connection arises. Production of products. Δx multiplied by $x + \Delta x$ price corresponding to the product

$$f(x + \Delta x)$$

So, the quantity of product Δx increase in production costs

$$\Delta y = f(x + \Delta x) - f(x)$$

fits.

Definition 1. $\frac{\Delta y}{\Delta x}$ The coefficient is called the average increase in the cost of production of the product.

$$\lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta y}{\Delta x} = y' = f'(x)$$

is called the marginal cost of production.

Similar to above $\varphi(x)$ With x If the total revenue from the sale of products is:

$$\lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta \varphi(x)}{\Delta x} = \varphi'(x)$$

is called limit money trading.

Example 1. Cost and volume of production x between

$$y = 100x - \frac{1}{30}x^3$$

Let be a relationship. Find the marginal costs at production volumes of 5 and 10 units.

Solution. based on the terms of release, $x = 5$, $x = 10$. Derivative of a functional relationship

$$y' = 100 - \frac{1}{10}x^2$$

is,

$$f'(5) = 100 - \frac{1}{10}5^2 = 97.5, \quad f'(10) = 90$$

will.

The economic meaning of this is that with a production volume of 5 units, the cost of production when switching to the production of the next product is 97.5; with a production volume of 10 units - 90.

2. Definitions of some economic concepts. Definition 3. Demand is the consumer's need for a certain type of goods and services that they can purchase at a given point in time at a given price level.

A number of factors influence changes in demand. The most influential of these is price.

Example 2. The relationship between the demand for a product and its price

$$p = 20 - 3x$$

is expressed by the formula, where x demand for products, p price of the product.

Revenue from product sales

$$U = xp \quad \text{ëku} \quad U = x(20 - 3x) = 20x - 3x^2$$

will be. The derivative of this

$$U' = 20 - 6x$$

will. $x = 2$ If, $U'(2) = 8$ This means that if demand increases from 2 to 3 units, the selling price will increase by 8 units.

3. Elasticity of a function. Using the derivative, one can calculate the increase in an arbitrary variable (function) corresponding to the increase in an arbitrary variable (argument). When solving many economic problems, it is necessary to calculate the relative increase, that is, the percentage increase in the function corresponding to the percentage increase in the argument. This leads to the concept of elasticity of a function or relative derivative.

Definition 4. $\frac{\Delta x}{x}, \frac{\Delta y}{y}$

The relationships are called relative increments of the argument and the function, respectively. The ratio of the relative increment of the function to the relative increment of the argument.

$$\frac{\Delta y}{y} : \frac{\Delta x}{x}$$

Let's look at . We write this ratio as follows:

$$\frac{\Delta y}{y} : \frac{\Delta x}{x} = \frac{\Delta y}{\Delta x} \cdot \frac{x}{y} \quad (1)$$

$y = f(x)$ if the derivative of a function exists,

$$\lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta y}{y} : \frac{\Delta x}{x} = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{x}{y} \cdot \frac{\Delta y}{\Delta x} = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta y}{\Delta x} \cdot \frac{x}{y} = \frac{x}{y} \frac{dy}{dx} \quad (2)$$

comes from .

Definition 5. (2) to the relation $y = f(x)$ function x is called elasticity with respect to. And $E_x(y)$ is determined. According to the definition:

$$E_x(y) = \frac{x}{y} \cdot \frac{dy}{dx}$$

will.

x Elasticity with respect to is an approximation of the percentage increase (or decrease) in the corresponding increase in the function with a 1% increase in the increase in the argument.

Let's look at some examples of finding the elasticity of a function.

CONCLUSION

Differential calculus is a fundamental tool for understanding economic dynamics and making accurate and efficient decisions. With derivatives, it becomes possible to measure the speed of change of economic indicators, determine elasticity, analyze market equilibrium, and solve optimization problems. The study shows that mathematical mechanisms of differential calculus significantly improve the quality of economic modeling and support effective resource allocation and forecasting of economic processes.

REFERENCES:

1. Azlarov.Mansurov.Matematik analiz asoslari fanidan maruzalar.
2. Xudoyberganov G.Vorisov A.Mansurov X. Shoimqulov B.Matematik analizdan ma`ruzalar."Vorish nashriyot Toshkent-2010"
3. B.P.Demidovich .Matematik analizdan misol va masalalar to`plami O`quv qo`llanma.1997.
4. Fikhtengolts.Matematika analizdan ma`ruzalar to`plami.1-Tom.Toshkent.1

BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARINING KOMMUNIKATIV VA DISKURSIV MADANIYATINI SHAKLLANTIRISH

Maxmudova Nodira Alisherovna
Namangan davlat pedagogika instituti
Pedagogika fanlar doktori PhD, dotsent

Annotatsiya: Ushbu maqola bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kommunikativ va diskursiv madaniyatini shakllantirish masalalarini chuqur o'rganadi. Muallif zamonaviy ta'lim tizimida o'qituvchilarning muloqot va nutqiy qobiliyatlarini rivojlantirishning ahamiyatini ta'kidlab, ushbu madaniyatlarning mazmuni, tarkibiy komponentlari va integratsiyasini tahlil qiladi. Maqola ta'lim mutaxassislariga amaliy tavsiyalar beradi va kelgusidagi tadqiqotlarni taklif etadi.

Kalit so'zlar: kommunikativ madaniyat, diskursiv madaniyat, boshlang'ich sinf o'qituvchilari, kasbiy tayyorgarlik, interaktiv usullar, informatsion texnologiyalar, nutq rivojlanishi, ta'lim standartlari, amaliy stajirovka, ijtimoiy ko'nikmalar.

ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНО-ДИСКУРСИВНОЙ КУЛЬТУРЫ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация: Данная статья глубоко исследует вопросы формирования коммуникативной и дискурсивной культуры будущих учителей начальных классов. Автор подчеркивает важность развития коммуникативных и речевых навыков учителей в современной системе образования, анализирует содержание, структурные компоненты и интеграцию этих культур. Статья предоставляет практические рекомендации специалистам по образованию и предлагает дальнейшие исследования.

Ключевые слова: коммуникативная культура, дискурсивная культура, учителя начальных классов, профессиональная подготовка, интерактивные методы, информационные технологии, развитие речи, образовательные стандарты, практическая стажировка, социальные навыки.

FORMATION OF COMMUNICATIVE AND DISCURSIVE CULTURE OF FUTURE PRIMARY TEACHERS

Abstract: This article deeply explores the issues of forming the communicative and discursive culture of future primary school teachers. The author, emphasizing the importance of developing the communicative and speech abilities of teachers in the modern education system, analyzes the content, structural components, and integration of these cultures. The article provides practical recommendations for education professionals and offers future research.

Key words: communicative culture, discursive culture, primary school teachers, professional training, interactive methods, information technologies, speech development, educational standards, practical internship, social skills.

KIRISH

Zamonaviy ta'lim muhitida o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi nafaqat fan bilimlari va pedagogik uslublar bilan cheklanmaydi, balki ularning muloqot va nutqiy madaniyatini rivojlantirishga ham katta e'tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun bu jihatlar o'ta muhimdir, chunki ular bolalarning dastlabki ta'lim bosqichida shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishiga bevosita ta'sir etadi.

Barchamizga ma'lumki, har bir o'qituvchi shaxsida mamlakatimizning dolzarb muammolarini, maqsad va vazifalarini vijdonan tasavvur qilib, aniq bajarib borishi uchun shijoat bilan o'z imkoniyati, bilimi, tajribalarini ishga solishga o'rgatadi hamda pedagogik faoliyatga ijodiy yondashish malakalariga ega bo'lish vazifalari mavjud. Ushbu maqolada yuqoridagi fikrlar haqida so'z borib, bo'lg'usi boshlang'ich sinf o'qituvchilarining axborot-kommunikativ ta'lim muhitida kommunikativ va diskursiv madaniyatini rivojlantirish usullari va tavsiyalar keltirilgan. Maqola keng auditoriya uchun mo'ljallangan.

Maqsad: bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kommunikativ va diskursiv madaniyatini shakllantirish usullari tadqiq qilingan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Rossiya psixologlaridan N.V.Kuzmina, V.Slasenin, F.N.Gonobolin, O'zbekistonlik psixolog olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar zamonaviy o'qituvchilar uchun eng zarur hislatlarni aniqlab olish imkoniyatini beradi. R.Z.Gaynutdinov, M.G.Davletshin, S.Jalilova, A.Jabborov, M.Kaplanova va boshqalar tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlarida ham o'qituvchilik kasbi va ta'lim jarayoniga doir muammolar keng tadqiq etilgan. Ular fikriga ko'ra, o'qituvchilik kasbi – axloqiy xarakterga ega bo'lgan insonparvar kasblardan biri bo'lib, o'qituvchilarga insoniy munosabatda bo'lish o'qituvchi faoliyatining asosiy tamoyili hisoblanadi. Bu o'qituvchidan bolalarni sevishtirish, ularni qadr-qimmatini hurmat qilish, sho'xliklariga bardoshli bo'lish, ularni jismoniy va axloqiy majruh etuvchi narsalarga murosasiz bo'lishni talab etadi. Psixolog olim V.A.Kan-Kalik qobiliyatni tadqiq qilib shunday yozgan edi. "Pedagoglik ishi o'z tuzilishida ikki yuzdan ortiq tuzilmani tashkil qiladi. Muloqot uning eng murakkab tomonlaridan

biridir, negaki u orqali pedagogik faoliyatning eng asosiy maqsadi - o'qituvchi shaxsining o'quvchi shaxsiga ta'siri amalga oshiriladi.

Xorijlik pedagog olimi N.V.Kuzmina boshlang'ich sinf o'qituvchilarining qiyofasini quyidagi yondashuv asosida shakllantirishni tavsiya etadi: kasbiy bilimga ega bo'lish; loyihachi bo'lish; konstruktiv bo'lish; maslahatchi bo'lish; tashkilotchi bo'lish.

Tadqiqot metodlari. Tadqiqot metodologiyasi sifatida adabiyot tahlili va so'rovnoma usullari qo'llanildi. Adabiyot tahlili orqali kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirishga oid ilg'or tadqiqotlar o'rganildi. Shuningdek, boshlang'ich sinf o'qituvchilari va pedagogika mutaxassisleri orasida so'rovnoma o'tkazildi. So'rovnomada qatnashchilar kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirishning qaysi komponentlari eng muhim ekanligini baholadilar.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Endi esa asosiy fikrimiz, ya'ni bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining diskursiv madaniyatini rivojlantirish masalasiga qaratsak. Barchamizga ma'lumki, "Kommunikativ" so'zi esa fransuzcha kommuna (commune) (jamo) so'zidan kelib chiqqan bo'lib, ma'nosi birlikda muloqot qilish yoki muloqotda birlashishni anglatadi. Kommunikativ qobiliyat – bu pedagogik o'zaro harakat sohasida maxsus ko'rinishga ega bo'lgan muloqotga qobiliyatlik hamdir. Fikrimizcha esa, kommunikativlik – muloqot qila olishlik, o'zgalar bilan muloqotga kirishuvchanlik qobiliyatidir. Bu qobiliyat o'qituvchining o'z fikrini aniq va tushunarli tarzda jamoaga yetkazib berishida ahamiyatli hisoblansa, o'quvchilarida ham kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirish: o'zgalarni tushuna olish, o'z-o'zini anglash, vaziyatni to'g'ri baholash ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi

Kommunikativ madaniyat – bu shaxslararo muloqotda madaniy normalar, qoidalar va qadriyatlarga asoslangan qobiliyatlar majmuasi. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun bu madaniyat bolalar bilan ishlashda asosiy rol o'ynaydi, chunki o'qituvchi nafaqat bilim uzatuvchi, balki ijtimoiy rivojlanishni ta'minlovchi va bolalarning shaxsiyatini shakllantiruvchi shaxsdir. Kommunikativ madaniyatning tarkibiy komponentlari orasida tinglash qobiliyati, ifodalash ko'nikmalari, non-verbal aloqa (imo-ishoralar, mimika) va konfliktlarni hal etish

usullari mavjud. Masalan, o'qituvchining samarali tinglash ko'nikmalari bolalarning o'z fikrlarini erkin bildirishiga yordam beradi va sinfda ijobiy muhit yaratadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, kommunikativ ko'nikmalar rivojlangan o'qituvchilar bolalarning ijtimoiy integratsiyasini oshirib, ularning o'quv natijalarini yaxshilaydi. Bundan tashqari, kommunikativ madaniyat o'qituvchining kasbiy rivojlanishida muhimdir, chunki u hamkasblar, ota-onalar va rahbariyat bilan aloqada samarali bo'lishga imkon beradi.

Diskursiv madaniyat esa nutqiy faoliyatga qaratilgan bo'lib, matnlar tuzish, tahlil qilish, interpretatsiya qilish va diskussiyalarni olib borishni o'z ichiga oladi. Boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun bu madaniyat dars jarayonida hikoyalar, suhbatlar, savol-javob va matnlar orqali bolalarning nutqini rivojlantirishga xizmat qiladi. Diskursiv madaniyatning komponentlari orasida nutqiy ko'nikmalar (grammatika, leksika), tilshunoslik jihatlari va psixologik omillar (fikrlash, xotira) mavjud. Masalan, o'qituvchi diskursiv usullardan foydalanib, bolalarga ochiq savollar berish orqali ularning tanqidiy fikrlash qobiliyatini oshirishi mumkin. Ilmiy adabiyotlarda diskursiv madaniyatni shakllantirishning ahamiyati ta'kidlanadi, chunki u bolalarning nutq madaniyatini rivojlantirishda asosiy vositadir. Xususan, kommunikatsiya va diskursiv strategiyalar nazariyasi va amaliyotida bu madaniyatning roli batafsil o'rganilgan.

Ushbu ikki madaniyatning integratsiyasi bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini yanada kuchaytiradi. Masalan, xorijiy tajribalarda primary school teachers' communicative competence ni rivojlantirishda struktural tashkilotlashtirish va network communicative culture usullari qo'llaniladi, bu esa o'zbek ta'limida ham qo'llanilishi mumkin. O'zbekistonda boshlang'ich ta'limda kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan, ular bo'lajak o'qituvchilarning nutq madaniyatini oshirishga qaratilgan. Bundan tashqari, tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, madaniy bilimlarni o'zlashtirish orqali o'qituvchilar bolalarning ijtimoiy va lingvistik fonini hisobga olib, darslarni samaraliroq o'tkazishi mumkin. Ushbu madaniyatlarning ahamiyati shundaki, ular nafaqat ta'lim sifatini oshiradi, balki bolalarning global dunyoda moslashuvchanligini ta'minlaydi.

Bo'lajak o'qituvchilarning kommunikativ va diskursiv madaniyatini shakllantirishda nazariy va amaliy usullar birgalikda qo'llanilishi kerak. Birinchi navbatda, universitet darslarida interaktiv mashg'ulotlar o'tkazish tavsiya etiladi. Masalan, rol o'ynash o'yinlari orqali o'qituvchilar bolalar bilan muloqotni simulyatsiya qilishi mumkin, bu esa real hayotiy vaziyatlarni o'rganishga yordam beradi. Bu usul kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirishning samarali yo'li bo'lib, tadqiqotlarda uning tarkibiy komponentlari batafsil tahlil qilingan. Bundan tashqari, guruh ishlarida diskussiyalar o'tkazish orqali diskursiv madaniyat rivojlantiriladi, chunki talabalar o'z fikrlarini mantiqiy ravishda ifodalashni o'rganadi.

Ikkinchi muhim jihat – zamonaviy texnologiyalardan foydalanish. Informatsion-kommunikativ texnologiyalar (IKT) yordamida madaniy kompetensiyalarni shakllantirish dolzarbligini saqlab qolmoqda. Masalan, onlayn platformalarda (Zoom, Moodle) diskussiyalar va loyihalar o'tkazish orqali bo'lajak o'qituvchilar diskursiv madaniyatni rivojlantiradi. Xorijiy tajribada bu usullar primary school teachers uchun cultural competence ni shakllantirishda qo'llaniladi. O'zbekistonda esa boshlang'ich sinf o'qituvchilarining nutq va muloqot madaniyatini shakllantirish bo'yicha maxsus darsliklar mavjud, ularni IKT bilan integratsiya qilish kerak. Masalan, virtual sinflar orqali bolalar bilan muloqotni simulyatsiya qilish samarali natija beradi.

Amaliy jihatda, amaliyot va loyihaviy ishlar o'ta muhimdir. Bo'lajak o'qituvchilar maktablarda amaliyot o'tab, real bolalar bilan muloqot qilishi kerak. Masalan, darsliklardagi bilimlarni birlashtirib, kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirish mumkin. Bundan tashqari, o'qituvchilarning o'z-o'zini tahlil etish ko'nikmalarini rivojlantirish orqali pedagogik ta'sir etish usullarini takomillashtirish tavsiya etiladi. Loyihaviy ta'lim vositalari orqali bo'lajak o'qituvchilarning kommunikativ madaniyatini rivojlantirish ham samarali, chunki u talabalarni faol ishtirok etishga undaydi.

Ushbu usullar integratsiyasi bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy rivojlanishini ta'minlaydi va ta'lim sifatini oshiradi. Masalan, network communicative culture ni rivojlantirishda participatory approach qo'llanilishi

mumkin, bu esa o'qituvchilarni hamkorlikda ishlay olishga o'rgatadi. Amaliy tajribalarda, masalan, qimmatbaho muloqot madaniyatini shakllantirish orqali talabalar o'rtasida ijtimoiy aloqalar kuchaytiriladi. Ushbu yondashuvlarning samaradorligi tadqiqotlarda isbotlangan bo'lib, ularni ta'lim dasturlariga kiritish zarur.

Natijalar. So'rovnoma natijalari bo'yicha respondentlarning aksariyati kommunikativ va diskursiv madaniyatini eng muhim deb baholadilar. Adabiyot tahlili natijalari esa kommunikativ va diskursiv madaniyatini o'qituvchining kommunikativ qobiliyatini rivojlantirishda muhim o'rin tutishini ko'rsatdi.

XULOSA

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kommunikativ va diskursiv madaniyatini shakllantirish zamonaviy ta'limning muhim qismidir. Ushbu madaniyatlarning rivojlanishi o'qituvchilarning kasbiy samaradorligini oshiradi, bolalarning ijtimoiy va nutqiy ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi. Nazariy tushunchalardan tortib amaliy usullargacha bo'lgan yondashuvlar orqali bu jarayonni samarali tashkil etish mumkin. Xususan, interaktiv mashg'ulotlar, IKT va loyihaviy ishlar orqali natijalarga erishish mumkin. Kelgusida bu mavzuda ko'proq empirik tadqiqotlar o'tkazish, ta'lim dasturlarini takomillashtirish va xalqaro tajribalarni o'rganish zarur. Ushbu maqola orqali mavzuning dolzarbligini ta'kidlab, batafsil tavsiyalar berildi, bu esa ta'lim mutaxassislariga amaliy yordam berishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Z. A. Izbosarova. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirishning tarkibiy komponentlari. 2024. <https://cyberleninka.ru/article/n/bo-lajak-boshlang-ich-sinf-o-qituvchilarining-kommunikativ-ko-nikmalarini-rivojlantirishning-pedagogik-asoslari/viewer>
2. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirish samaradorligi. Researchgate, 2025. <https://www.researchgate.net/publication/383105450>
3. Structural organization of communicative competence of future primary school teachers. IDPublications, 2020. <https://www.idpublications.org/wp-content/uploads/2020/04/Full-Paper-structural-organization-of-communicative-competence-of-future-primary-school-teachers.pdf>

4. A network communicative culture for future teachers: development of moral-psychological immunity. Taylor & Francis, 2024.
<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/2331186X.2024.2363678>
5. The relevance of using the information and communication technologies in the process of forming cultural competence of future primary school teachers. Journal-Discourse, 2020.
<https://www.journal-discourse.com/en/catalog-of-articles/2020/2020-y-22-4/the-relevance-of-using-the-information-and-communication-technologies-in-the-process-of-forming-cultural-competence-of-future-primary-school-teachers>
6. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisini nutq va muloqot madaniyatini shakllantirish. ERUS, 2024. <https://erus.uz/index.php/er/article/view/5960>
7. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirish. In-Academy, 2023. <https://in-academy.uz/index.php/zdift/article/download/30195/19343/29993>
8. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kommunikativ kompetensiyalarini shakllantirish. Ziyonet, 2022. <https://library.ziyonet.uz/book/128638>.
9. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kommunikativ qobiliyatlarini shakllantirish. Interpretation and Researches, 2023.
<https://interpretationandresearches.uz/index.php/iar/article/view/915>
10. Content of the Development of a Valuable-Communication Culture. SJII, 2024.
<https://www.sjii.es/index.php/journal/article/view/261>.

MUSIQA O'QUV DASTURLARIDAN O'QITUVCHILARNING PEDAGOGIK TAFAKKURIGACHA: FINLYANDIYA UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA MUSIQA TA'LIMI

Malika Xudaybergenova

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti doktoranti

maaliikhudaibergenova@gmail.com

Annotatsiya: *Fin ta'lim tizimi o'zgacha metod va qarashlari bilan rivojlangan davlatlar ta'lim tizimlaridan ajralib turadi. Buning asosiy sababi ta'lim tizimidagi shaffoflik, erkinlik va inson qadr-qimmatini yuqoriligi desak mubolag'a bo'lmaydi. Xususan ancha yillardan buyon xalqaro PISA dasturida yetakchi davlatlar qatorida ekanligi Fin ta'lim tizimi kuchining isboti deb bilamiz. Bugungi kunda O'zbekiston ta'lim tizimiga o'zgarishlar, yangi tendensiyalar kirib kelishini qo'llab quvvatlash asnosida, xorijiy davlatlar tajribasidan foydalanishga talab ham kuchaymoqda. Shu bois musiqa ta'limi sohasida yangiliklar, o'zgacha tajribalarni qo'llash uchun shart-sharoitlar bisyor. Ushbu maqolada Finlyandiya ta'lim tizimidagi an'anaviy va zamonaviy ta'lim metodlari va innovatsiyalari haqida ma'lumotlar keltirilgan.*

Kalit so'zlar: *Fin musiqa ta'limi tizimlari, ustoz-shogird an'analari, umumiy va qarama-qarshi fikrlar, musiqiy faoliyatlar.*

ОТ МУЗЫКАЛЬНЫХ УЧЕБНЫХ ПРОГРАММ К ПЕДАГОГИЧЕСКОМУ МЫШЛЕНИЮ УЧИТЕЛЕЙ: МУЗЫКАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ ФИНЛЯНДИИ

Аннотация: Финская система образования отличается от систем образования развитых стран своими уникальными методами и подходами. Не будет преувеличением сказать, что основными причинами этого являются прозрачность, свобода и высокое уважение к человеческому достоинству в системе образования. В частности, мы считаем доказательством эффективности финской системы образования то, что она уже много лет входит в число ведущих стран в международной программе PISA. Сегодня, поддерживая изменения и новые тенденции в системе образования Узбекистана, растет потребность в использовании опыта зарубежных стран. Поэтому существует множество возможностей для применения инноваций и уникального опыта в области музыкального образования. В данной статье представлена информация о традиционных и современных методах обучения и инновациях в системе образования Финляндии.

Ключевые слова: системы финского музыкального образования, традиции наставничества, общие и противоречивые мнения, музыкальная деятельность.

MUSIC EDUCATION SYSTEMS, MASTER-APPRENTICE TRADITIONS, GENERAL AND CONTRASTING VIEWS, AND MUSICAL ACTIVITIES

Abstract: *The Finnish education system stands out from the education systems of developed countries due to its unique methods and approaches. It is no exaggeration to say that the main reasons for this are the transparency, freedom, and high regard for human dignity within the education system. In particular, we consider Finland's consistent ranking among the leading countries in the international PISA program for many years as evidence of the strength of the Finnish education system. Today, as Uzbekistan supports changes and the introduction of new trends in its education system, there is an increasing demand for utilizing the experiences of foreign countries. Consequently, there are numerous opportunities to apply innovations and unique experiences in the field of music education. This article provides information on traditional and modern teaching methods and innovations in the Finnish education system.*

Keywords: *Music education systems, master-apprentice traditions, general and contrasting views, and musical activities.*

KIRISH

Musiqiy ta'lim – bolaning fiziologik, psixologik va ijtimoiy rivojlanishi uchun muhim vosita bo'lib, ilmiy tadqiqotlarda musiqaning ta'sirini va kuchini yetarlicha yoritishmoqda. Xususan, musiqa miyaning bir necha faoliyatini bir vaqtda faollashtirishi, shuningdek, musiqa – inson miyasida ko'plab funksiyalarni bir vaqtda ishga tushuradigan kam sonli faoliyat turlaridan biri ekanligini ham e'tirof etilmoqda. Oliver Sacks va Daniel Levitin buni «bir vaqtning o'zida butun miyani yoqib yuboradigan jarayon» deb ataydi.[1] Musiqa bilan shug'ullangan insondan yomonlik kutilmaydi yoki kimgadur yomonlik qila olmaydi degan fikrlar ham bor, albatta bu san'atning estetik ta'siri jihatidan kelib chiqqan bo'lsa, hozirgi kunda tabiiy fanlarni o'zlashtirishda o'quvchilarning musiqa bilan shug'ullangani ushbu fanlarni o'zlashtirishda katta foyda berishi ham isbotlangan. Ta'lim tizimida san'at fanlarining o'rnini oshirish, dars soatlarini ko'paytirish bilan bog'liq masala hali hamon o'z yechimini topmagan. Sababi texnologiya va sun'iy intellekt shiddat bilan rivojlanayotgan bir davrda san'at unchalik ham dolzarb emasdek, go'yo. Ammo ilmiy tadqiqotlar buning aksini ko'rsatmoqda. O'qituvchilar tayyorlash tizimining shakllanishi bosqichlari

Finlandiyada o'qituvchilar tayyorlash tizimiga bir qator omillar ta'sir ko'rsatgan. Yanne Sentti va Yari Salminen o'z tahlillarida boshlang'ich sinf o'qituvchilarini tayyorlashga e'tibor qaratishadi chunki bu kasbiylashuv va intizomlilik g'oyalarini asoslaydi deb hisoblashadi. Shu bilan birga, pedagogik ta'lim,

ta'lim siyosati talablarini ham inobatga olishga majbur bo'lishi va odatda turli manfaatlarga ega bo'lgan bu bosim ortidagi kuchlar qanday o'zgarganini va ayniqsa, ular o'qituvchilar tayyorlash tizimining vazifasi, tuzilmasi va maqsadlarini qay tarzda o'zgartirishini isbotlashga harakat qilishgan. Xulosa o'rnida ta'lim siyosatiga xos bo'lgan uch davr mobaynida ilmiy tadqiqotlar va ideal o'qituvchi obrazining o'rnini aks ettiruvchi jadvalni tuzib chiqishadi. [2]

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA.

Ushbu tahlilda fin ijtimoiy olimi Pertti Alasuutari tomonidan kiritilgan urushdan keyingi madaniy jihatdan farqlanuvchi uchta davrga murojaat qilinadi. U bu davrlarni «iqtisodiyotlar» deb atagan. Mazkur iqtisodiyotlar Finlyandiya matbuotida tashqi va bandlik siyosati bo'yicha olib borilgan jamoatchilik muhokamalari asosida shakllantirilgan. Uchta iqtisodiyot xronologik tartibda quyidagicha: axloqiy iqtisodiyot, rejali iqtisodiyot va raqobatbardosh iqtisodiyot.

Ikkinchi jahon urushidan so'ng Finlyandiya juda qoloq mamlakat edi va iqtisodining tuzilishi g'arbiy qo'shnisi Shvetsiya yoki boshqa G'arb mamlakatlariga qaraganda ko'proq Sharqiy Yevropa mamlakatlariga o'xshar edi. Ko'pchilik oilalar hayoti qishloq va o'rmon xo'jaligiga asoslangan edi, shuning uchun boshlang'ich sinf o'qituvchilarini tayyorlash ham shu turmush tarziga xizmat qilishga yo'naltirilgandi.

Ushbu umumiy uch qismli bo'linish fin boshlang'ich o'qituvchilar ta'limi sezilarli darajada o'zgargan davrni tushunishda tahliliy yordam beradi. Bizning ma'lumotlarimiz o'quv dasturlari, o'qituvchilar ta'limi bo'limlari va fakultet kengashi bayonnomalari, shuningdek, talabalar uchun turli yo'riqnomalarni o'z ichiga olgan o'qituvchilar ta'limi matnlaridan iborat.

Finlyandiya ta'lim siyosati Ikkinchi jahon urushidan keyin yangi bosqichga ko'tarilgan. Siyosiy so'l qanot Finlyandiya maktab tizimini demokratlashtirish va yangilashni talab qilgan va 1945-yil bahorida bo'lib o'tgan parlament saylovlarida g'alaba qozonib, o'z talablarini tezroq amalga oshirish uchun qulay vaziyatga ega bo'ladi. Ikkinchi jahon urushining yakuni Germaniyaning ta'sirini Finlyandiyada sezilarli darajada kamaytirgan. Ilmiy va madaniy doiralarda asta-sekin Qo'shma Shtatlar yangi yo'l ko'rsatuvchi belgiga aylangan va ingliz tili nemis tilining o'rnini egallay boshlagan.[3]

Ikkinchi jahon urushidan so'ng Finlyandiya juda qoloq mamlakat bo'lgan va iqtisodiyoti tuzilishi g'arbiy qo'shnisi Shvetsiya yoki boshqa G'arb mamlakatlariga qaraganda ko'proq Sharqiy Yevropa mamlakatlariga yaqin edi. Ko'pchilik oilalar hayoti qishloq va o'rmon xo'jaligiga asoslangan edi, shuning uchun boshlang'ich sinf o'qituvchilarini tayyorlash ham shu turmush tarziga xizmat qilishga yo'naltirilgandi. Shuni ham ta'kidlash joizki, 1921-yildagi majburiy ta'lim to'g'risidagi qonun Finlyandiyaning sharqiy va shimoliy hududlarida hali to'liq amalga oshirilmagan edi. [3],[4],[5]

Urushdan keyingi davrda boshlang'ich sinf o'qituvchilari tayyorlash mazmuniga e'tibor qaratadigan bo'lsak, amaliy va axloqiy yo'nalishlar aniq-ravshan ko'zga tashlanadi. Shubhasiz, bu davr Alasuutari tomonidan tasniflanishning birinchi bosqichi hisoblangan axloqiy iqtisodiyot davrini aks ettiradi. Bu davrning o'ziga xos mehnat yo'nalishi kasb yoki da'vat deb qaralgan. O'qituvchidan o'z ishiga fidoyi bo'lish va o'quvchilar uchun ibrat namunasi bo'lish talab etilgan. Shu bois, o'qituvchilar alohida mavqega ega edilar. Ular jamiyat tomonidan e'zozlanadigan madaniy qadriyatlarning asrovchilari va targ'ibotchilari sifatida qaralgan. Bu mavqe yuksak axloqiy talablarni o'z ichiga olardi. [5],[6]

TAHLIL VA MUHOKAMA.

Finlyandiya ta'lim borasidagi o'zgarishlar va munozalar, shu bilan birga ushbu tamoyillarni boshlang'ich ta'limga tatbiq etish 1863-yilda Finlyandiyaning birinchi pedagogika bilim yurti – Jyväskylä boshlang'ich maktab o'qituvchilarini tayyorlaydigan muassasasi tashkil etilgandan so'ng boshlandi. Ushbu bilim yurtining asoschisi va rivojlantiruvchi yetakchi sifatida Uno Cygnaeus (1810-1888) tayinlandi. Cygnaeus o'zining ta'lim g'oyalarini asosan Markaziy Yevropa, Germaniya va ayniqsa Shveytsariya'dagi Vettingen o'qituvchilar tayyorlash kollejidan olgan edi [7],[8]

Cygnaeus xristian-axloqiy qadriyatlarga alohida e'tibor qaratgan va vatanparvarlik tuyg'usini uyg'otishga intilgan. U, xususan, ko'rgazmali o'qitish usulini ma'qullagan, o'quvchining mustaqil faoliyatiga asoslangan ta'limni rivojlantirish va amaliy fanlar bilan nazariy fanlarni uyg'unlashtirishga harakat qilgan. Cygnaeus ortiqcha yodlash yoki mexanik o'rganish jarayonini yoqlamagan.

Uning fikricha, maktab ta'lim berish bilan birga tarbiyaviy vazifani ham bajarishi lozim edi. Bundan tashqari, o'qitish jarayoni faqat ma'lumot uzatishga qaratilmasligi kerak deb hisoblagan.[9] Cygnaeus o'zining g'oyalarini amalga oshira olmadi, sababi uning Jyväskylä o'qituvchilar tayyorlash bilim yurti direktori lavozimidagi faoliyati (1863-1868) qisqa muddatli bo'ldi.[10]

To'rnudd va Siukonenning musiqa pedagogikasining uslubiy asoslari mavjud. Aksel To'rnudd (1874-1923)[11] 1898-1919 yillarda Rauma o'qituvchilar tayyorlash bilim yurtida musiqa o'qituvchisi, keyinchalik 1919-1923 yillarda boshlang'ich maktab inspektori lavozimlarida faoliyat yuritgan. Uning yangicha o'qitish usuli shundan iborat ediki, major minor tonalligidagi har bir tovushga alohida kichik kuy bastalashga harakat qilgan. Xususan, do-majorda: Do naqshi: do, re, do, re, do; Re naqshi: re, mi, fa, re, do; Mi naqshi: mi, fa, mi, fa, re, do; Fa naqshi: fa, sol, lya, sol, mi, re, do va hokazo.[12] To'rnudd qo'shiq kuylashni o'qitish bolalarga kuylashni o'rgatish bo'yicha keng qamrovli metodik darslik tuzgan. Bu darslik 1913-yilda «Kansakoulun lauluoppi» ("Boshlang'ich maktab uchun qo'shiq o'qitish darsligi (musiqa savodi)) nomi bilan nashr etilgan va unga qo'shiqlar to'plami ham kiritilgan. Albatta ushbu kitob o'qituvchilar uchun zarur metodik qo'llanma hisoblangan. Unda qo'shiqlar to'plamidagi asarlarni o'rgatish bo'yicha ko'rsatmalar, qo'shiq kuylashni qanday o'qitish kerakligi, o'qituvchilar o'z darslarida qanday muhim jihatlar va maqsadlarga e'tibor qaratishlari lozimligi haqida misollar keltirilgan.

Sortavala o'qituvchilar tayyorlash kollejining qo'shiq o'qituvchisi Vilxo Siukonen (1885-1941)[13] 1917-1929 yillarda o'z usulini "tahliliy-sintetik" deb atagan va uni "Laulun opetusoppi" [14] kitobida taqdim etgan. Shuningdek, u o'sha yili "Laulukirja" [15] nomli qo'shiqlar to'plamini ham nashr etgan. Ushbu kitoblarda qo'shiqni turli usullarda ajratish metodi qo'llanilgan. Ya'ni ushbu metodda kuylash davomida asarning turli elementlari o'rganiladi. Shuningdek bu usul orqali o'qitilgan o'quvchilar asta-sekin va bosqichma-bosqich o'quvchilar nota bo'yicha kuylash va chalish uchun zarur bo'lgan asosiy bilimlarni egallaydilar.

Siukonenning ta'kidlashicha, qo'shiqni eshitib o'rganishda tahlil mashqlari, masalan, quyidagi tartibda amalga oshirilishi mumkin [14],[15]

1. O'qituvchi matnni doskadan o'qiydi. Notanish so'zlar tushuntiriladi. O'quvchilardan biri matnni o'qiydi va shundan so'ng butun sinf uni birgalikda o'qiydi;
2. O'qituvchi qo'shiqni takt notalarini urib ko'rsatib kuylaydi;
3. Birgalikda kuylash va takt notalarini urish;
4. Qo'shiqni kuylash;
5. O'qituvchining kuylashi asosida oson she'r ritmini matn ustidagi notalar bilan belgilash;
6. Qo'shiqning asosiy ohangini aniqlash. O'qituvchi uzoq asosiy notani chalayotganda qo'shiq sekin kuylanadi;
7. Qo'shiqni kuylash. Asosiy ohangni kuylash va qo'shiqning umumiy taassurotiga asoslanib, qo'shiqning uchtovushligi kuylanadi. Major uchtovushligi quvnoq, minor uchtovushligi g'amgin bo'lib, turli qo'shiqlardan namunalar keltirilgan.

Siukonenning usulida tahlildan so'ng sintez, ya'ni tahlil amalga oshiriladi. Ya'ni, Siukonen usuli tahlildan boshlanadi, bunda kuy dastlab qismlarga va alohida notalarga bo'linadi. Shundan so'ng sintez boshlanadi, bunda notalar ohanglarni hosil qiladi.[14] Amalda, Siukonen usulida musiqiy hodisa avval tushuniladi, ya'ni eshitiladi va shundan keyingina hodisa notalashtirilgan shaklga o'tkaziladi.

XULOSA.

Yuqoridagi ma'lumotlardan Fin ta'lim tizimidagi nafaqat musiqa ta'limidagi, balki butun bir pedagogik qarashlardagi o'zgarishlarning debochasini ko'rishimiz mumkin. Hozirda ham ushbu jarayon o'zgarishda davom etmoda. Zero ta'lim tizimi zamon va muhitga, insonlarning, jamiyatning intellekti o'sishi va o'zgarishiga qarab yanada yaxshilanishi yoki teskari yomonlashishi ham mumkin.

Bugungi kunda Finlyandiyada musiqa ta'limi xuddi O'zbekiston musiqiy ta'lim tizimi kabi rasman ikki yo'nalishda amalga oshiriladi: biri 7 yoshdan boshlab 9 yil davomida majburiy bo'lgan umumta'lim maktablaridagi musiqa ta'limi darslari hisoblansa, ikkinchisi esa turli yoshdagi o'quvchilarga ixtiyoriy, qo'shimcha musiqa mashg'ulotlari taklif etiladigan musiqa maktablaridir. (albatta O'zbekistonda bu 2 bosqich rasman umumta'lim o'rta maktablarida 7-sinfgacha va maktabdan tashqari tashkil etilgan musiqa va san'at maktablarida davom etadi).

Bu ikki yo'nalishli tizim Finlyandiya musiqa ta'limining kuchli tomonlaridan biri hisoblanib, o'qituvchilar tayyorlashning tarixiy rivojlanishi va tashkil etilishiga ta'sir ko'rsatgan. Musiqa maktablarida beriladigan ta'lim *"San'at o'quv dasturi doirasidagi asosiy ta'lim to'g'risidagi qonun"* (2002, 2005) bilan tartibga solinadi. Umumta'lim maktablaridagi musiqa ta'limi esa *"Asosiy ta'lim to'g'risidagi qonun"* hamda *"Asosiy ta'lim uchun Finlyandiya milliy asosiy o'quv dasturi"* (2004) va *"O'rta maktablar uchun milliy o'quv dasturi"* (2003) asosida olib boriladi.[16]

FOYDANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Daniel J. Levitin, Oliver Sacks "This Is Your Brain on Music: The Science of a Human Obsession" Aug. 28 2007
2. Janne Sääntti, Jari Salminen Development of teacher education in Finland 1945-2015. Hungarian Educational Research Journal 2015, Vol. 5(3) 1–14 © The Author(s) 2015. DOI: 10.14413/herj.2015.03.01.
3. Autio, V.M. (1990). Opetusministeriön historia 5. Jälleenrakentamisen ja kasvun kulttuuripolitiikka 1945 1946. Helsinki. Opetusministeriö.
4. Ahonen, S. (2003). Yhteinen koulu. Tasa-arvoa vai tasapäisyyttä. Tampere: Vastapaino.
5. Rinne, R. (1986). Kansanopettaja mallikansalaisena: opettajuuden laajeneminen ja opettajuuden rekrytointimekanismit Suomessa 1851-1986 virallisen kuvausaineiston ilmaisemana. Turun yliopiston kasvatustieteiden tiedekunta. A. Tutkimuksia; 108.
6. Alasuutari, P. (1996). Toinen tasavalta: Suomi 1946-1994. Tampere: Vastapaino.
7. Nurmi, V. (1964). Birth and development of teacher training colleges in Finland in the last century II: Didactic Part (Maamme seminaarien varsinaisen opettajakoulutuksen synty ja kehittyminen viime vuosisadalla II: Didaktinen osa). Jyväskylä Studies in Education, Psychology, and Social Research, 7.
8. Pajamo, R. (1976). Teaching of singing in Finnish schools 1843-1881 (Suomen koulujen laulunopetus vuosina 1843-1881). Acta musicologica fennica, 7, Diss. Helsinki.
9. Isosaari, J. (1961). Teaching of educational sciences and didactics in the Jyväskylä teacher training college in 1865-1901 (Jyväskylän seminaarin kasvatustieteiden ja opetusopin opetus vuosina 1865-1901). Jyväskylän kasvatustieteiden korkeakoulun julkaisuja, 25.
10. Lahdes, E. (1966). Development lines of didactics (Didaktiikan kehityslinjoja). In A. Valtasaari, A. Henttonen, L. Järvi, & V. Nurmi (Eds.), Elementary school 1866-1966 (Kansakoulu 1866-1966) (pp. 151-172). Helsinki: Otava.
11. [Aleatori – Aksel Törnudd](#)
12. Törnudd, A. (1913a). Theory of teaching singing in elementary schools (Kansakoulun lauluoppi). Porvoo: WSOY.
13. [Вилхо Сиуконен — Википедия, свободная энциклопедия](#)
14. Siukonen, V. (1929b). Didactics of singing (Laulun opetusoppi). Helsinki: Otava.
15. Siukonen, V. (1929a). Song book: Songs for the home and the school (Laulukirja: Koulun ja kodin lauluja). Helsinki: Otava.

16. Heidi Westerlund, Marja-Leena Juntunen. Music Teacher Preparation in Finland: Facing. The preparation of music teachers: A global perspective
17. Xudaybergenova Malika Oybekovna. Xalqaro tajribalar asosida musiqa darslari sifatini yaxshilash: finlyandiya va estoniya ta'lim tizimlari tahlili. «Towards a new economy, pedagogy and technology» 2025/9/5. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17039718>
18. Malika Xudaybergenova. O'zbekiston ta'lim tizimida musiqa o'qitishning shakllanish bosqichlari va tavsifi, News of the NUUz, 2024/10/15.
19. Qizi, Abdumajidova N. F. (2022). Alisher Navoiy va musiqa. Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS), 1(Conference DSMI), 252-555.
20. Ro'zimurodov, I. (2024). Xalq cholg'ulari va ularda ijro etish masalalari xususida. Nordic_Press, 2(0002).
21. Rozimurodov, I. (2024). Musical performance skills of a future music teacher as a pedagogical problem. Science and innovation, 3(B2), 417-427.

O'QUVCHI SHAXSINI HAR TOMONLAMA RIVOJLANTIRISHDA TARBIYANING ROLI

Azamov Umarxon Yaxyoxonovich

NamDPI instituti o'qituvchisi

umarxonazamov2019@gmail.com +99893 633 05 00

[0009 003 6394 7277](tel:000900363947277)

Imomaliyeva O'g'iloy Valijon qizi

NamDPI instituti talabasi

imomaliyevaogiloy@gmail.com +99893 946 58 88

Annotatsiya. Maqolada o'quvchi shaxsining har tomonlama rivojlanishida tarbiyaning o'рни va ahamiyati tahlil qilinadi. Tarbiya jarayonining maqsadi, mazmuni, shakl va vositalari hamda ularning shaxs kamolotiga ko'rsatadigan ta'siri yoritiladi. Shuningdek, tarbiyaning oila, maktab va jamiyat bilan uzviy bog'liqligi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: tarbiya, shaxs, rivojlanish, o'quvchi, ma'naviyat, axloqiy qadriyatlar, ijtimoiy tajriba.

РОЛЬ ВОСПИТАНИЯ В КОМПЛЕКСНОМ РАЗВИТИИ ЛИЧНОСТИ УЧАЩЕГОСЯ

Аннотация. статье анализируется роль воспитания в всестороннем развитии личности учащегося. Раскрываются цель и содержание воспитательного процесса, а также его взаимосвязь с семьёй, школой и обществом.

Ключевые слова: воспитание, личность, развитие, воспитанник, духовность, нравственные ценности, социальный опыт.

THE ROLE OF EDUCATION IN THE COMPREHENSIVE DEVELOPMENT OF THE STUDENT'S PERSONALITY

Annotation. The article analyzes the importance of multimedia technologies in the educational process and their didactic potential in developing the intellectual abilities of future primary school teachers. Based on the requirements of modern education, the essence of intellectual abilities, the pedagogical advantages of multimedia tools, and their role in the educational process are highlighted. In addition, methods and forms applicable in practice are recommended.

Keywords: upbringing, personality, development, reader, spirituality, moral values, social experience.

KIRISH

Bugungi globallashuv jarayonida yosh avlodni barkamol inson etib tarbiyalash ta'lim-tarbiya tizimining eng dolzarb masalalaridan biridir. Har bir o'quvchining

shaxs sifatida shakllanishi, intellektual, ma'naviy, axloqiy va jismoniy jihatdan rivojlanishi bevosita tarbiya jarayoni bilan chambarchas bog'liq.

O'quvchi shaxsining rivojlanishi nafaqat maktab va jamiyat ta'siri, balki oilaviy muhit orqali ham shakllanadi. Oiladagi munosabatlar, tarbiya uslublari, ota-onaning bolaga bo'lgan e'tibori bolaning kelajakdagi shaxsiyati va jamiyatlardagi o'rniga bevosita ta'sir qiladi. Shu sababli, davlatimiz rahbari tomonidan oilaviy ta'lim va tarbiyani mustahkamlash borasida qator farmon va qarorlar qabul qilinmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2019-yil 11-sentyabrda qabul qilingan "Oila institutini mustahkamlash va uning ijtimoiy ahamiyatini oshirish to'g'risida"gi farmoni oilaning ta'lim va tarbiyadagi rolini yanada kuchaytirishga qaratilgan.[1] Shuningdek, 2022-yil 14-martdagi "Maktab va oila hamkorligini mustahkamlash to'g'risida"gi qaror o'quvchilarni tarbiyalash jarayonida oilaviy muhitning ahamiyatini yanada oshirishga qaratilgan.[2]

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Psixologik-pedagogik manbalarda tarbiya bola shaxsi shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi omil sifatida ko'proq o'rganiladi. O'quvchi shaxsini har tomonlama rivojlantirish bo'yicha tadqiqotlar intellektual, ma'naviy-axloqiy, jismoniy, mehnat va ekologik tarbiya kabi yo'nalishlarga qaratilgan bo'lib, bu jarayonlarda shaxsning individual xususiyatlari, qobiliyatlari va salohiyatini ochishga qaratilgan ilmiy-amaliy ishlanmalar olib boriladi. Ushbu tadqiqotlar o'quvchining o'ziga xos iqtidorini aniqlash, ijodkorligini rivojlantirish, kasbiy tayyorgarligini ta'minlash, ijtimoiy-madaniy muhitga moslashishini nazarda tutadi.

Sharq allomalari shaxs shakllanishini, avvalo, tarbiya orqali amalga oshiriladigan jarayon sifatida talqin qilganlar.

Abu Nasr Forobiy tarbiyani insonning aqliy, axloqiy va ma'naviy jihatlarining uyg'un rivojlanishiga xizmat qiluvchi vosita deb biladi. Uning fikricha shaxs yaxshi tarbiya olganida komillikka erishadi. Noto'g'ri tarbiya esa jamiyat rivojiga salbiy ta'sir qiladi degan fikrlarni ilgari suradi.

Ibn Sino esa bola tarbiyasini yoshga mos bosqichlarda olib borishni ta'kidlab, tarbiyaning shaxs ruhiyati va fe'l-atvori shakllanishida hal qiluvchi o'rin tutishini

asoslaydi. Uning fikricha, tarbiya aqlning yetilishi va xarakterning shakllanishining poydevori hisoblanadi.

Navoiy asarlarida esa tarbiya insonning ma'naviy dunyosini shakllantiradigan asosiy omil sifatida ko'rsatiladi. U tarbiyalangan shaxsni halol, adolatli, vijdonli inson sifatida tasvirlaydi.

Komenskiy tarbiyani shaxs shakllanishining markaziy omili sifatida ko'rib, tarbiya va ta'limni ajralmas jarayon deb bilgan. "Buyuk didaktika"da insonni har tomonlama rivojlantirish tarbiya samaradorligiga bog'liqligi ta'kidlaydi.

Abdulla Avloniy o'zbek pedagogikasining eng yirik namoyandalaridan biri bo'lib, tarbiya masalasini shaxsning kamolotiga eng bevosita ta'sir qiluvchi hal qiluvchi omil sifatida talqin qilgan. Uning "Turkiy guliston yoxud axloq", "Maktab gulistoni", "Pedagogiya" kabi asarlarida tarbiya mazmuni chuqur yoritilgan.

Tadqiqot metodlari. Shaxsni har tomonlama shakllantirishda tarbiya metodlarini o'zni beqiyos. Tarbiyaviy metodlar – bu tarbiyalanuvchi shaxsining dunyoqarashi, xulqi, e'tiqodi, ma'naviy-axloqiy qarashlari va ijtimoiy faoliyatini maqsadli shakllantirishga qaratilgan pedagogik vositalar majmuidir.

Pedagogika fanida tarbiya metodlari odatda 3 yirik guruhga bo'linadi:

1. Shaxs ongiga ta'sir etish metodlari

Bu metodlar o'quvchining dunyoqarashi, e'tiqodi, axloqiy tasavvurini shakllantirishga qaratilgan.

- Suhbat (muloqot) – o'quvchi bilan fikrlashish, tahlil, mushohada yuritish orqali ongda tushuncha shakllantirish.
- Ma'ruza, hikoya, tushuntirish – tarbiyaviy g'oyalarni aniq, dalillarga asoslangan holda bayon qilish.
- Nasihat– oqibatni tushuntirish, to'g'ri xatti-harakatning mohiyatini ko'rsatish.
- Axloqiy suhbat va munozara – bahs-munozara orqali to'g'ri e'tiqod va qadriyatlarni mustahkamlash.
- O'rnak ko'rsatish (namuna) – tarbiyachining o'z shaxsiy namunasi eng kuchli ta'sir vositasidir.

2. Shaxs faoliyatini tashkil etish va unga tajriba berish metodlari

Bu metodlar o'quvchining faol hayotiy ko'nikmalari, ijtimoiy malakasi va odatlarini shakllantirishga qaratiladi.

3. Xulq-atvorni rag'batlantirish va jazolash metodlari

Bu metodlar o'quvchida xatti-harakatlarning motivatsiyasi va odatiy ijobiy yo'nalishni shakllantirishga xizmat qiladi.

Tarbiyaning metodlarini to'g'ri tanlash, izchillik, pedagogning shaxsiy namunasi, o'quvchi faoliyatini to'g'ri tashkil etish — shaxsning har tomonlama uyg'un rivojlanishining asosiy shartidir.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

O'quvchi shaxsining har tomonlama rivojlanishi — bu uning intellektual, ma'naviy, axloqiy, estetik va jismoniy jihatdan yetuk inson bo'lib shakllanishidir. Tarbiya bu jarayonning harakatlantiruvchi kuchi sifatida o'quvchida ijobiy fazilatlar,

Bugungi kunda ta'lim tizimi oldida turgan asosiy vazifalardan biri — o'quvchi shaxsini har tomonlama rivojlantirish, uni barkamol inson sifatida tarbiyalashdir. Tarbiya — bu shaxsning axloqiy, ma'naviy, aqliy, jismoniy va estetik jihatdan shakllanishini ta'minlaydigan uzluksiz jarayondir. Shu bois, zamonaviy pedagogika o'quvchi shaxsini shakllantirishda ta'lim va tarbiyaning uzviy birligini asosiy mezon sifatida ko'radi.

O'quvchi shaxsining har tomonlama rivojlanishida quyidagi tarbiya yo'nalishlari muhim o'rin tutadi:

- Aqliy tarbiya – bu o'quvchida tafakkur, tahlil, mantiqiy fikrlash va ijodkorlikni rivojlantiradi. U fan asoslarini puxta o'zlashtirish, kitobxonlik madaniyati va intellektual salohiyatni oshirishga xizmat qiladi.

- Axloqiy tarbiya – o'quvchida insoniy fazilatlar, odob, halollik, vijdonlilik, milliy g'urur va fuqarolik burchi tuyg'usini shakllantiradi. Axloqiy tarbiya — jamiyatda muomala madaniyatini, mas'uliyatni va o'z xatti-harakatlarini nazorat qilishni o'rgatadi.

- Estetik tarbiya – o'quvchilarda go'zallikka, san'atga, tabiatga, inson mehnatiga muhabbat uyg'otadi. Go'zallikni anglay olish qobiliyati estetik didni rivojlantiradi, bu esa shaxsni ma'naviy boy qiladi.

• Mehnat tarbiyasi – o'quvchiga mehnatni qadrlash, mehnatsevarlik, tejamkorlik, kasbga hurmat va jamoada ishlash madaniyatini o'rgatadi. Bu tarbiya insonni hayotga tayyorlaydi.

• Jismoniy tarbiya – sog'lom turmush tarzini shakllantirish, chiniqish, to'g'ri ovqatlanish va sportga qiziqishni kuchaytiradi. Jismoniy tarbiya insonning ruhiy barqarorligiga ham ijobiy ta'sir qiladi.

• Ma'naviy va vatanparvarlik tarbiyasi – o'quvchining milliy qadriyatlarga hurmatini, Vatanga sadoqatini, tarixiy xotiraga ehtiromini kuchaytiradi.

Shaxsning har tomonlama rivojlanishida oila, maktab va jamiyatning hamkorligi muhim o'rin tutadi. Oila – birlamchi tarbiya maskani bo'lib, unda bolaning axloqiy asoslari shakllanadi. Maktab esa bu jarayonni ilmiy-pedagogik asosda davom ettiradi, jamiyat esa uni ijtimoiy tajriba bilan boyitadi.[6]

Tarbiya jarayonida o'qituvchi shaxsiy namunasi, dars va sinfdan tashqari mashg'ulotlar, jamoaviy ishlar, suhbat va treninglar orqali o'quvchilarning ijtimoiy faolligini oshiradi. Shuningdek, zamonaviy pedagogik texnologiyalar, multimedia vositalari va interaktiv uslublardan foydalanish tarbiya jarayonining samaradorligini yanada kuchaytiradi. [7]

Tarbiya o'quvchi shaxsini ijtimoiy tajribani egallash, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida voyaga yetkazish jarayonidir. U shaxsda mustaqil fikrlash, irodalilik, sabr-toqat, mas'uliyat, bag'rikenglik, insonparvarlik kabi fazilatlarni shakllantiradi.

Pedagogika fanida "tarbiya" tushunchasi faqat odob-axloqni o'rgatish emas, balki shaxsni maqsadga yo'naltirilgan holda shakllantirish tizimi sifatida talqin qilinadi. Shaxs rivojlanishida tarbiya uchta asosiy vazifani bajaradi:

- shaxsning axloqiy me'yorlarini shakllantirish,
- bilim va amaliy ko'nikmalarni mustahkamlash,
- ijtimoiy moslashuvni ta'minlash.

Har bir o'quvchining kamolot bosqichlari tarbiya jarayonidagi izchillik va ongli yondashuvga bog'liqdir. Shu sababli tarbiya tizimi o'qituvchining pedagogik mahorati, oila muhiti va jamiyatdagi ijtimoiy sharoitlar bilan uzviy aloqada bo'ladi.

O'quvchi shaxsini rivojlantirishda tarbiya faqat maktab doirasida emas, balki oila va jamiyat bilan hamkorlikda amalga oshiriladi.[7]

- Oila – tarbiyaning birlamchi muhitidir. Bola birinchi navbatda oilada axloqiy qadriyatlarni, muomala madaniyatini va mehr-muhabbatni o'rganadi.
- Maktab – bola ijtimoiylashuvi, jamoa bilan muloqoti va intellektual rivojlanishining markazidir. O'qituvchi tarbiyaviy jarayonning bosh tashkilotchisi bo'lib, shaxsiy namunasi orqali o'quvchilarga ta'sir ko'rsatadi.
- Jamiyat – bola uchun keng ijtimoiy muhit yaratadi. Madaniy tadbirlar, ijtimoiy loyihalar, sport musobaqalari va ko'ngillilar faoliyati o'quvchilarning fuqarolik ongini rivojlantiradi.

Uch muhit — oila, maktab va jamiyat — uyg'unlikda ishlaganda tarbiya samaradorligi ortadi, natijada o'quvchi shaxsining har tomonlama rivojlanishiga zamin yaratiladi.

Bugungi kunda ta'lim tizimida tarbiya jarayoniga innovatsion va interaktiv yondashuvlar joriy etilmoqda. Masalan:

- Trening va trening o'yinlari,
- Keys-stadi (vaziyatli tahlil),
- Rolli o'yinlar,
- Ijodiy loyiha va muammoli o'qitish usullari o'quvchilarni faol ishtirok etishga, mustaqil fikrlashga, qaror qabul qilishga o'rgatadi.

Shuningdek, multimedia texnologiyalari, raqamli ta'lim vositalari va interaktiv platformalar orqali tarbiya jarayonini yanada qiziqarli va samarali qilish mumkin. Bu vositalar orqali o'quvchilar vizual va eshitish orqali ma'lumotni tezroq qabul qiladi, bu esa tarbiyaviy ta'sirning kuchayishiga olib keladi.[5]

Tarbiyaning muvaffaqiyati o'quvchining psixologik xususiyatlarini hisobga olishga ham bog'liq. Har bir o'quvchi individual qobiliyat, xarakter, temperamenti bilan farqlanadi.

Shuning uchun o'qituvchi tarbiya jarayonida:

- o'quvchining yosh xususiyatlarini hisobga olishi,
- motivatsiya va rag'batlantirish usullaridan foydalangan holda ijobiy emotsional

muhit yaratishi,

- jamoada sog'lom psixologik iqlimni ta'minlashi lozim.

Tarbiyada ishonch, samimiyat, hurmat va adolat tamoyillari ustuvor bo'lishi kerak. Bunday muhitda o'quvchi o'zini erkin his qiladi, o'z fikrini bildirishdan qo'rqmaydi va ijobiy o'zgarishlarga intiladi.[4]

Tarbiyaning natijasi — bu tarbiyaviy ta'sirlar natijasida o'quvchida hosil bo'lgan shaxsiy sifatlar, qadriyatlar, xulq-atvor me'yorlari va ijtimoiy ko'nikmalar majmuasidir. Ya'ni, tarbiya faqat bilim berish emas, balki insonni **barkamol shaxs** sifatida shakllantirishga xizmat qiladi.

Samarali tashkil etilgan tarbiya natijasida o'quvchi:

- mustaqil fikrlay oladigan,
- ijtimoiy mas'uliyatli,
- ma'naviy yetuk,
- milliy qadriyatlarga sodiq,
- ijobiy hayotiy pozitsiyaga ega inson sifatida shakllanadi.

Shu sababli har bir pedagogning vazifasi faqat bilim berish emas, balki o'quvchilarda insoniylik, adolat, halollik, mehr-oqibat, Vatanga sadoqat kabi fazilatlarni tarbiyalashdir.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda tarbiyasiz ta'lim samarasiz, tarbiya bilan uyg'unlashgan ta'lim esa barkamol shaxsni voyaga yetkazadi. Shuning uchun o'quvchi shaxsini har tomonlama rivojlantirishda tarbiya asosiy o'rin tutadi. U nafaqat bilimli, balki ma'naviy yetuk, ijtimoiy mas'uliyatli, vatanparvar insonni shakllantirishning poydevoridir.

Yuqorida keltirilgan fikrlardan shuni bilsak bo'ladiki, o'quvchi shaxsini har tomonlama rivojlantirishda tarbiya hal qiluvchi ahamiyatga ega. Tarbiya insonning butun hayoti davomida davom etadigan murakkab, ammo eng zarur jarayondir. U orqali o'quvchida nafaqat bilim va ko'nikmalar, balki insoniy fazilatlar, ma'naviyat, odob-axloq va to'g'ri hayotiy qarashlar shakllanadi.

Tarbiyaning kuchi uning ta'sirida. Har bir o'qituvchi shuni unutmasligi kerakki, u darsda nafaqat fan o'rgatadi, balki inson tarbiyalaydi. Shu bois tarbiya

jarayonida mehr, e'tibor, sabr va shaxsiy namunaga alohida ahamiyat berish zarur. Chunki o'quvchi o'qituvchining har bir so'zi, harakati va munosabatidan o'rnak oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2019-yil 11-sentyabrda qabul qilingan "Oila institutini mustahkamlash va uning ijtimoiy ahamiyatini oshirish to'g'risida"gi farmoni
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2022-yil 14-martdagi "Maktab va oila hamkorligini mustahkamlash to'g'risida"gi qarori
3. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni, 2020.
4. Yo'ldoshev J.G. "Tarbiya nazariyasi va metodikasi". Namangan, 2022.
5. Hasanov M. "Shaxs rivojlanishida tarbiyaning o'rni". Toshkent, 2023.
6. Jalilova Nilufar Toxir qizi Pedagogika nazariyasi va tarixi O'quv qo'llanma Toshkent – 2024 "Science and Innovation" nashriyoti.
7. N. X. Rahmonqulova K. O. Matnazarova Pedagogika nazariyasi ya tarixi «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti toshkent – 2010
8. Бадритдинова, М. Б., & Аъзамов, У. (2020). Психологические особенности развития когнитивного стиля в учебном процессе. *Ученый XXI века*, (1 (60))
9. Азамов, У. П. Н., & Гаффаров, А. С. Н. Плюсы И Минусы Исползования Метода Наказания В Воспитательном Процессе.
10. A'zamov, U. (2020). Oila farzand tarbiyasining asosiy o'g'inidir. *Евразийский научный журнал*, (2), 38-39.
11. Qayumov, B. Z. (2025). O'smirlarda kreativlik namoyon bo'lishining hududiy tafovutlari. maktabgacha va maktab ta'limi jurnali, 3(6).
12. Азамов, У. Я. (2023). Шахс шаклланишида мулоқот маданиятининг ўрни.

ORGANIZING CAREER-ORIENTED EDUCATION THROUGH THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE SYSTEMS

Nafasov Ganisher Abdurashidovich¹

¹Associate Professor of the Department of Mathematics, Doctor of Philosophy (PhD)
in Pedagogical Sciences, Gulistan State University

E-mail: gnafasov87@gmail.com

Qudratov Alijon Normamatovich²

²Senior Lecturer, Department of Information Technologies Gulistan State University

E-mail: a.n.qudratov@gmail.com

Bahodirov Muzrob Doniyor ogli³

³Lecturer at the Department of Information Technologies, Gulistan State University

E-mail: muzrobbahodirov@gmail.com

Abstract: This article provides a scientific analysis of the application of artificial intelligence (AI) technologies in career-oriented education, highlighting their capabilities, advantages, and pedagogical effectiveness. Modern AI systems play a significant role in recommending suitable career paths based on learners' interests, cognitive potential, competencies, and labor-market demands. The article discusses AI-based career selection algorithms, adaptive learning platforms, intelligent diagnostic tools, and personalized educational programs. The research results demonstrate the potential of AI to digitalize and optimize the career-guidance process.

Keywords: artificial intelligence, career guidance, digital education, personalized learning, intelligent diagnostics, adaptive learning, labor market, competencies.

ОРГАНИЗАЦИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СИСТЕМ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Аннотация: В статье проводится научный анализ применения технологий искусственного интеллекта (ИИ) в профориентированном обучении, рассматриваются их возможности, преимущества и педагогическая эффективность. Современные системы ИИ играют важную роль в рекомендации подходящих профессиональных направлений на основе интересов, интеллектуального потенциала, компетенций учащихся и требований рынка труда. В статье представлены алгоритмы профориентации на основе ИИ, адаптивные образовательные платформы, интеллектуальные диагностические системы и персонализированные учебные программы. Полученные результаты демонстрируют потенциал ИИ в цифровизации и оптимизации процесса профориентации.

Ключевые слова: искусственный интеллект, профориентация, цифровое обучение, персонализированное обучение, интеллектуальная диагностика, адаптивное обучение, рынок труда, компетенции.

SUN'IY INTELLEKT TIZIMIDAN FOYDALANIB KASBGA YO'NALTIRILGAN TA'LIMNI TASHKIL ETISH

Annotatsiya: Ushbu maqolada sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining kasbga yo'naltirilgan ta'lim jarayoniga tatbiqi, ularning imkoniyatlari, afzalliklari va pedagogik samaradorligi ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Zamonaviy SI tizimlari ta'lim oluvchilarning qiziqishlari, intellektual salohiyati, kompetensiyalari va mehnat bozori talablariga asoslangan holda mos kasb yo'nalishlarini tavsiya etishda muhim vosita bo'lib xizmat qilmoqda. Maqolada SI asosida ishlaydigan kasb tanlash algoritmlari, adaptiv ta'lim platformalari, intellektual diagnostika tizimlari hamda shaxsga yo'naltirilgan o'quv dasturlarining afzalliklari ilmiy asoslangan holda yoritiladi. Tadqiqot natijalari kasbga yo'naltirish jarayonini raqamlashtirish va optimallashtirish imkoniyatlarini namoyon qiladi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, kasbga yo'naltirish, raqamli ta'lim, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, intellektual diagnostika, adaptiv o'qitish, mehnat bozori, kompetensiyalar.

INTRODUCTION

As the global digital transformation unfolds, artificial intelligence is permeating all aspects of education. In particular, AI-based systems are becoming increasingly important in improving vocational education. As professions in today's labor market rapidly change and new specialties emerge, students need to make informed choices about their future careers.

Traditional career guidance methods rely on more general tests, which often don't fully reflect personal characteristics, abilities, real labor market demands, and competencies. Artificial intelligence systems, on the other hand, are capable of analyzing large volumes of data and providing personalized recommendations.

Benefits of SI-based career guidance:

- in-depth analysis of the student's knowledge, skills and interests;
- working with labor market data in real time;
- forecasting potential careers;
- formation of individual learning trajectories;
- digital diagnostics of students' competencies.

The article examines the scientific basis for the potential of artificial intelligence in career guidance.

In the era of digitalization and globalization, education is undergoing transformation, embracing new, high-level intellectual tools. In this context, the implementation of neural networks, artificial intelligence, and other fundamental digital tools is crucial for enhancing the effectiveness of the educational process and advancing scientific research. These measures, in turn, contribute to the development of the country's digital economy and ensure innovative development.

The new Uzbek education system is an important component of the development of our state, requiring special attention to the training of highly qualified specialists who have the necessary competitive advantages in the labor market and are ready to realize their potential in the digital economy [1, 2, 3].

Given the importance of using artificial intelligence in education, there is a growing recognition of the need to develop educational programs and tools that are personally and professionally oriented in the educational process to improve the quality and effectiveness of education.

LITERATURE ANALYSIS.

Lately, we've been hearing a lot about the penetration of artificial intelligence into all areas of human activity, including education. In this study, we'll try to understand what it is and how it will impact the development of society and education.

Artificial intelligence (AI) is a field of science and technology aimed at creating machines that can imitate human intelligence.

Neural networks are mathematical models, massive computing code capable of making predictions, solving a given intellectual problem based on the evaluation of a given set of criteria, generating enormous data sets, databases, and the most productive data in the field of artificial intelligence. The advantage of neural networks is their ability to learn; they can learn independently, without the direct involvement of an IT specialist in machine learning [2, 4].

Artificial intelligence and machine learning are actively used in education today. These technologies include tasks such as administering and marking exams, automatically selecting materials for students with learning difficulties, encouraging students to engage more meaningfully with a subject, improving their knowledge and

skills, and analyzing student performance and learning. All this allows for continuous, machine-guided adjustments to student curricula, without any human intervention.

Artificial intelligence is rapidly being integrated into the educational process, and the use of these cross-cutting technologies is growing every year. Let's consider the main areas of application of artificial intelligence in education today. First and foremost, it's the automation of everyday tasks. Teachers bear a great deal of responsibility in working with students: monitoring progress, checking standard assignments, assessing knowledge levels, and preparing for lessons.

Such simple tasks take up a significant amount of time during the classroom learning process. To improve the efficiency and quality of learning, such routine tasks can be delegated to artificial intelligence. We agree that humans will never process texts and other data of the volume that artificial intelligence can handle. Human errors, which artificial intelligence cannot tolerate, are eliminated from such a process.

RESEARCH MATERIALS AND METHODOLOGY

There's a lot of talk these days about personalized education. The introduction of artificial intelligence technologies into the educational environment makes it possible to create individualized study plans for each subject during specialist training, and then monitor student performance. This use of artificial intelligence in education is possible thanks to educators and psychologists developing methods to determine students' abilities, motivation, willpower, and other characteristics, which are then used to formulate an individualized educational program.

The creation of educational programs and specialized content for students also helps personalize the learning process. Many students and teachers actively use this feature [3, 5].

For example, using a single app to teach a foreign language in various formats. This technology recognizes student speech, analyzes sentence structure, vocabulary, and grammar, and provides additional tasks of similar content to reinforce the material. Such apps are very popular, as many have become accustomed to using their devices. Beyond learning foreign languages, this technology is

applicable to all subjects and has begun to gain popularity among students and teachers.

Personalized learning is a method of developing and implementing a curriculum that places the learner at the center of the learning process, taking into account their individual characteristics. Personalization requires leveraging the power of artificial intelligence for both teachers and learners to enhance the effectiveness of the learning process.

Artificial intelligence is capable of collecting and analyzing large volumes of diverse data, forming a comprehensive picture of the situation. Furthermore, artificial intelligence is capable of predicting its own development from a given starting point and suggesting options for adjusting it based on demand.

RESEARCH RESULTS AND DISCUSSION

Artificial intelligence, which can be applied to the learning process, can identify specific subjects and areas within these subjects where students are experiencing difficulties. This helps analyze the situation at a given moment and identify the need for additional support. Furthermore, each technology can determine whether the amount of support should be reduced or increased in the future. This concept helps create a personalized learning path, taking into account the following parameters: interest in the subject, psychological state, ability to perceive specific information at a given moment, etc.

In the age of digitalization of education, in addition to acquiring professional competencies, it is essential to develop skills. The ever-growing volume of information and knowledge has a profound impact on the human brain. It is impossible to absorb all information, but artificial intelligence can assist in completing various types of tasks, allowing students to develop critical thinking and creativity. Today, end-to-end technologies can be an excellent aid in collecting and filtering data, helping students learn more effectively and teachers improve the quality of educational materials.

Neural networks are rapidly gaining interest among educational institutions and platforms: by analyzing student activity, artificial intelligence can automatically identify weaknesses in their performance in certain subjects, which, in turn, indicates the need for additional intervention and subsequent support from teachers.

The concept of introducing artificial intelligence into the educational process is aimed at personalizing the system, adapting the abilities of students, as well as controlling the social component, ease of use and practicality [4, 5].

Artificial intelligence can analyze students' interests and suggest appropriate programs and courses. This individualized approach allows for engaging students in the learning process and monitoring their independence in completing assignments during distance learning or self-paced learning [1, 2].

The digital world is a vast stream of information that humans can't process and analyze, but new technologies can do just that. Neural networks help us manage teachers' work schedules and check tests, coursework, and extensive homework assignments. The ability to detect various errors in texts, test solutions, and mathematical equations, even complex ones, is a major breakthrough for education and a very useful tool for teachers.

Another challenge in modern education that can be addressed with neural networks is career guidance, aimed not only at preparing students for career choices but also at helping graduates find their way to a career and subsequent employment. A logical chain constructed by the machine, analyzing the answers to various questions, yields a detailed picture of a person's abilities and interests.

CONCLUSION

Developing career guidance education based on artificial intelligence is a priority area for the development of the modern education system. AI technologies enable in-depth analysis of students' individual characteristics, identifying suitable career paths, integrating with the labor market, and developing a student-centered education. Research results show that the use of AI technologies improves the accuracy and efficiency of career selection. In the future, AI-based career guidance systems will contribute to further improvements in the quality of education.

REFERENCES

1. Russell S., Norvig P. *Artificial Intelligence: A Modern Approach*. — Pearson, 2021.
2. Harari Y. *21 Lessons for the 21st Century*. — Random House, 2019.
3. Woolf B. *Building Intelligent Interactive Tutors*. — Morgan Kaufmann, 2020.
4. OECD. *The Future of Education and Skills 2030*.

5. Kuk, R., & Panchenko, A. *AI-Based Career Guidance Systems: A Review of Methods and Technologies*. Journal of Applied Informatics, 2022

BOSHLANG'ICH TA'LIM O'QITUVCHILARINING KASBIY KOMPETENSIYALARINI SHAKLLANTIRISHDA ILMIY-TADQIQOT FAOLIYATINING AHAMIYATI

Murodjon Akhmadaliyev Ulug'bek o'g'li

*Toshkent Kimyo xalqaro universiteti "Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim
metodika"si kafedrası katta o'qituvchisi*

ORCID: 0000-0003-4132-5066

Annotatsiya. Maqolada boshlang'ich ta'lim o'qituvchilari uchun ilmiy-tadqiqot faoliyatining dolzarbligi xorijiy tadqiqotchilarning tajribalariga tayanilgan holda asoslab berilgan. Unda ilmiy-tadqiqot faoliyatining ahamiyati, mazkur kompetensiyani shakllantirish masalasi hamda unga qaratilayotgan e'tibor turli mamlakatlar — Germaniya, Buyuk Britaniya, AQSH, Rossiya, Avstraliya va Finlandiya misolida yoritilgan. Shuningdek, ilmiy-tadqiqot faoliyatini rivojlantirishning yo'nalishlari va mexanizmlari ilmiy asosda tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: kompetensiya, tadqiqot, tajriba, professionallik, interfaol, konsepsiya, strategiya, o'qituvchi sifati, rejalashtirish, qadriyat, amaliyot, innovatsion pedagogik texnologiyalar, portfolio.

ЗНАЧЕНИЕ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ФОРМИРОВАНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. В статье обоснована актуальность научно-исследовательской деятельности для учителей начального образования на основе опыта зарубежных исследователей. Рассмотрены значение научно-исследовательской деятельности, проблемы формирования данной компетенции и внимание, уделяемое ей в различных странах — Германии, Великобритании, США, России, Австралии и Финляндии. Кроме того, научно обоснованно проанализированы направления и механизмы развития научно-исследовательской деятельности.

Ключевые слова: компетенция, исследование, опыт, профессионализм, интерактивность, концепция, стратегия, качество преподавателя, планирование, ценность, практика, инновационные педагогические технологии, портфолио.

THE IMPORTANCE OF SCIENTIFIC AND RESEARCH ACTIVITIES IN FORMING THE PROFESSIONAL COMPETENCES OF PRIMARY EDUCATION TEACHERS

Abstract. The article substantiates the relevance of research activities for primary education teachers based on the experience of foreign researchers. It examines the significance of research activities, the issues of forming this competence, and the attention paid to it in various countries — Germany, the United Kingdom, the United States, Russia, Australia, and

Finland. In addition, the directions and mechanisms for the development of research activities are scientifically analyzed.

Keywords: *competence, research, experience, professionalism, interactivity, concept, strategy, teacher quality, planning, value, practice, innovative pedagogical technologies, portfolio.*

KIRISH

Jahonda globallashuv jarayoni tezlashayotgan bir paytda bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining ilmiy-tadqiqot faoliyatini tashkil etishga qaratilgan kompetensiyalarni takomillashtirish jahonning yetakchi ilmiy markazlari ta'lim muassasalari, jumladan, Mugla Universiteti (Turkiya), Indiana University (AQSh), Centre of increasing to pedagogical qualification on base Manchesters, Oxfords university (Buyuk Britaniya), Belfield pedagogical university Germany (Germaniya), Nauchniy sentr gumanitarnix issledovaniy (Rossiya) kabi ko'plab ilmiy markazlarda amalga oshirilmoqda. Boshlang'ich ta'limning sifati va samaradorligini oshirish, uning uzviyligini ta'minlash barobarida o'qituvchilarning kompetensiyalarini metodik takomillashtirish, interfaol metodlar tizimini qo'llashga doir innovatsion texnologiyalarni optimallashtirishga yangicha yondashuvlarni keng tatbiq qilishni taqozo qilmoqda.

Mamlakatimizda ham ta'lim sohasini modernizatsiyalash, moddiy-texnik bazasini mustahkamlash orqali yosh avlod dunyoqarashini shakllantirishning innovatsion usullarini joriy etish imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida "Boshlang'ich ta'limni yanada rivojlantirishning eng muhim yo'nalishlaridan biri ta'lim-tarbiya jarayoniga zamonaviy pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish, muqobil yondashuvlarni o'rganishga va ilmiy asoslashga yo'naltirilgan amaliy xarakterdagi ilmiy izlanishlarni rivojlantirish, zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanishni kengaytirish" kabi ustuvor vazifalar belgilangan bo'lib, bu borada davlat tomonidan belgilangan malaka talablari va bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishda uzviylikni ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-

yanvardagi PF-60-son “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi, 2019-yil 8-oktyabrdagi PF-5847-son “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi, 2017-yil 20-apreldagi PQ-2909-son “Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi, 2018-yil 5-iyundagi PQ-3775-son “Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta’minlash bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarorlari hamda “Yoshlar – kelajagimiz” Davlat dasturi va boshqa me‘yoriy hujjatlar ta’lim tizimini isloh qilish, uning sifatini oshirish va jahon talablariga moslashtirish bo‘yicha keng qamrovli vazifalarni belgilab beradi. Ushbu hujjatlarda ta’kidlanganidek, zamonaviy o‘qituvchi yangi pedagogik va axborot texnologiyalarini egallashi, innovatsion usullarni qo‘llashi, mustaqil qaror qabul qilishi va ilmiy-tadqiqot faoliyatini amaliyot bilan uyg‘unlashtirishi shart.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Zamonaviy pedagogika fanida “o‘qituvchi-tadqiqotchi” (teacher-researcher) kontsepsiyasi keng tarqalgan bo‘lib, u o‘qituvchilarning o‘z sinfidagi muammolarni o‘rganish, tahlil qilish va ushbu tadqiqot asosida amaliyotini yaxshilash jarayonini nazarda tutadi. “Harakat tadqiqoti” (action research) deb ataluvchi usul shaxsning o‘z ishini tizimli ravishda o‘rganish, tahlil qilish va yaxshilash orqali professional rivojlanishiga qaratilgan. Ushbu usul o‘qituvchiga nafaqat tashqi ko‘rsatmalarni bajaruvchi, balki mustaqil fikrlovchi, o‘quv jarayonining faol subyekti bo‘lish imkoniyatini beradi. Tadqiqotchilik faoliyati o‘qituvchining refleksivlik qobiliyatini oshiradi, ya’ni u o‘z harakatlari, qarorlari va ularning o‘quvchilar bilimiga ta’siri haqida chuqur o‘ylash, o‘zini-o‘zi baholash va zarur bo‘lganda yo‘nalishni o‘zgartirish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi uchun ilmiy-tadqiqot faoliyati alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki aynan shu bosqichda o‘quvchilarning bilim olish uslublari, dunyoqarashi va shaxsiy fazilatlari shakllanadi. Pedagogik muammolarni — masalan, o‘qish savodxonligini oshirish, matematik tafakkurni rivojlantirish yoki sinfdagi nizoli vaziyatlarni kamaytirish — hal etishda o‘qituvchining ilmiy

usullardan (kuzatuv, so'rovnoma, suhbat, testlar) foydalanishi katta samaradorlik beradi. Bunday yondashuv o'qituvchiga o'z faoliyati va pedagogik ta'sirining natijadorligini aniqroq ko'rish hamda ilmiy asoslash imkonini yaratadi. Natijada, bu jarayon an'anaviy "tajriba-sinov" usullariga nisbatan ishonchliroq va samaraliroq natijalar beradi. Shuningdek, boshlang'ich sinf o'qituvchisi tomonidan olib borilgan kichik miqyosdagi tadqiqotlar butun maktab yoki hatto tuman darajasidagi dolzarb muammolarni hal etishga xizmat qiluvchi muhim ma'lumotlar manbai sifatida ahamiyat kasb etishi mumkin.

Bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarining ilmiy-tadqiqot kompetensiyalarini takomillashtirish uchun bir nechta tizimli ishlarni amalga oshirish mumkin. Ularni uch bosqichda ko'rib chiqishimiz mumkin: ta'lim jarayonida, amaliyot jarayonida va mustaqil faoliyatda.

1. Ta'lim jarayonida (universitetda)

- Ilmiy-tadqiqot metodologiyasi fanlarini kuchaytirish – kuzatuv, tajriba, suhbat, anketa, statistik tahlil kabi usullarni amaliy mashg'ulotlarda qo'llash.
- Mini-tadqiqotlar tashkil etish – ma'ruza yoki seminar darslarida kichik muammolarni ilmiy usulda tahlil qilish.
- Metodologik seminarlar va ilmiy laboratoriyalar – talabalarni ilmiy izlanish madaniyatiga jalb etish.
- Adabiyotlar bilan ishlash ko'nikmasini shakllantirish – manbalarni tahlil qilish, ilmiy maqolalar yozish va taqdimot qilishni o'rgatish.

2. Amaliyot jarayonida (maktabda)

- **Amaliy tadqiqot (action research) o'tkazish** – o'quvchilar o'qish savodxonligi, matematika yoki kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirish bo'yicha kichik tajribalar uyushtirish.
- **Sinf kuzatuvlari** – o'quvchilarning xulq-atvori va o'qish jarayonidagi faoliyatini ilmiy mezonlar asosida qayd etish.
- **Pedagogik muammolarni tahlil qilish** – masalan, dars samaradorligini oshirish bo'yicha kichik loyiha ishlab chiqish.
- **Mentorlik asosida ilmiy yo'nalish berish** – maktabdagi tajribali ustoz o'qituvchilar bilan birgalikda tadqiqot olib borish.

3. Mustaqil faoliyatda

- **Ilmiy maqola yozish va konferensiyalarda ishtirok etish** – talabalarda ilmiy nutq va yozma ko'nikmalarini rivojlantirish.
- **Innovatsion pedagogik texnologiyalarni sinovdan o'tkazish** – masalan, raqamli ta'lim vositalari, STEAM yondashuvi, loyiha metodini tadqiqot obyektiga aylantirish.
- **Portfolio yaratish** – bajarilgan ilmiy-tadqiqot ishlarini yig'ish va o'z ustida tahlil qilish.
- **Tadqiqot etikasi va akademik halollikni shakllantirish** – plagiatni oldini olish, manbalarni to'g'ri keltirish.

TAHLIL VA NATIJALAR

Boshlang'ich ta'lim – bu butun ta'lim tizimining poydevori, kelajak avlodning shaxsiy, ma'naviy va intellektual salohiyatini shakllantirishning dastlabki bosqichidir. Ushbu muhim vazifani amalga oshirish, avvalo, boshlang'ich sinf o'qituvchisining professional mahorati, bilimi, ko'nikmasi va shaxsiy fazilatlariga bog'liq. Zamonaviy jamiyatda ta'lim sohasida yuz berayotgan o'zgarishlar, yangi talablar shuni ko'rsatadiki, an'anaviy, faqat dars o'tish va dastur materialini yetkazish bilan chegaralangan o'qituvchilik modeli endi hozirgi kun talablariga javob bera olmaydi. Zamonaviy o'qituvchi – bu, birinchi navbatda, doimiy o'rganuvchi, o'z amaliyotini tahlil qiluvchi va takomillashtiruvchi, yangi pedagogik texnologiyalarni izlaydigan va joriy etuvchi, qarorlarini ilmiy asoslagan mutaxassis, ya'ni tadqiqotchi o'qituvchidir. Shu nuqtai nazardan, boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishda ularning ilmiy-tadqiqot faoliyati bilan shug'ullanish qobiliyatini rivojlantirish eng dolzarb pedagogik muammolardan biriga aylanmoqda.

Barcha mamlakatlarda o'qituvchilarni tayyorlashning bosh maqsadi – oliy ta'lim dasturlari orqali yuqori malakali pedagoglarni yetishtirish va ularning keyingi kasbiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlashdan iboratdir. O'qituvchi faoliyati sifatini baholash odatda ikki asosiy yondashuvga tayanadi. Birinchisi – kirish (input) yondashuvi, ya'ni professional o'qituvchining bilim va kompetensiyalar bazasini tahlil qilishdir. Ikkinchisi esa – chiqish (output) yondashuvi, bunda o'qituvchining

samaradorligi o'quvchilar erishgan natijalar, masalan, test ko'rsatkichlari yoki bitiruv darajalari orqali aniqlanadi. Shunga qaramay, Akiba va LeTendre fikricha, "o'qituvchi sifati" tushunchasi murakkab va bahsli bo'lib, aniq belgilangan chegaralarga ega emas.

Professional o'qituvchi keng qamrovli bilimlar majmuiga va turli kompetensiyalarga ega bo'lishi zarur. Bunday tayyorgarlik uni mustaqil faoliyat yurita oladigan, o'z kasbiy vazifalarini samarali amalga oshiradigan mutaxassis sifatida shakllantiradi. O'qituvchining bilimlar bazasi dars jarayonini rejalashtirish, tashkil etish va baholash, shuningdek, o'quvchilarning ta'lim jarayoni hamda erishilgan natijalarini tahlil qilish imkonini beradi. Bundan tashqari, professional o'qituvchining bilimlari nafaqat pedagogik amaliyotga oid ko'nikmalarni, balki kasbiy qadriyatlar va axloqiy me'yorlarga asoslangan umumiy tushunchalarni, kasbiy hamjamiyatning institutlashtirilgan kuchini, jamoada hamkorlikda ishlash va tarmoq doirasida faoliyat yuritish malakalarini ham qamrab oladi. Shu bilan birga, o'qituvchidan o'z-o'zini boshqarish, shaxsiy mas'uliyatni his qilish hamda uzluksiz kasbiy rivojlanishga intilish ko'nikmalari ham talab etiladi.

Turli mamlakatlarda professional o'qituvchilarni tayyorlash jarayonida turlicha yondashuvlar qo'llaniladi. Masalan, Avstraliyada ishlab chiqilgan O'qituvchilar uchun professional standartlar o'qituvchilik kasbiga oid kompetensiyalarni tizimli ravishda belgilab beradi. Ushbu standartlarda kompetensiyalar o'zaro uzviy bog'langan, bir-birini to'ldiradigan hamda qisman ustma-ust tushadigan elementlar sifatida talqin etiladi. Ushbu standartlar uchta asosiy kompetensiya doirasiga bo'lingan:

1. **Professional bilimlar** – o'quvchilar va ularning qanday o'rganishi haqidagi bilimlar, shuningdek, o'quv mazmuni va uni qanday o'qitish kerakligi haqidagi bilimlar;

2. **Professional amaliyot** – samarali ta'lim va o'quv strategiyalarini rejalashtirish va amalga oshirish, qo'llab-quvvatlovchi hamda xavfsiz ta'lim muhitini yaratish va saqlash, o'quvchilarning bilimlarini baholash, ularga fikr-mulohaza berish va natijalarni taqdim etish;

3. **Professional ishtirok** – o'qituvchilarning o'z kasbiy rivojlanish jarayonida faol ishtiroki, shuningdek, hamkasblar, ota-onalar va jamiyat bilan professional hamkorligi.

Buyuk Britaniya o'qituvchilari standartlari (Department for Education, 2011) esa asosan professional bilim va amaliyotga urg'u beradi. Bundan tashqari, Buyuk Britaniya standartlari o'qituvchilardan shaxsiy va kasbiy xulq-atvorda doimiy ravishda yuqori me'yorlarni namoyon etishni talab qiladi. Avstraliya va Buyuk Britaniya o'qituvchi standartlarida asosiy e'tibor yuqori sifatli ta'lim-tarbiya jarayoniga, shuningdek, o'qituvchilarning kasbiy o'quv faoliyati hamda hamkasblar va ota-onalar bilan professional hamkorligiga qaratilgan.

Finlandiyada o'qituvchilarni tayyorlash jarayonining eng muhim jihatlaridan biri ilmiy-tadqiqot faoliyatiga alohida e'tibor qaratilishidir. Bu yondashuv bo'lajak pedagoglardan nafaqat mavjud pedagogik bilimlarni o'zlashtirishni, balki ularni mustaqil ravishda ishlab chiqish va rivojlantirishni ham talab etadi. Ilmiy bilimlarga asoslangan tayyorgarlik keng qamrovli mahalliy rejalashtirish, samarali o'qitish, maktab amaliyotini takomillashtirish hamda ta'lim-tarbiya jarayonini tahlil qilish va baholash uchun zarur hisoblanadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy ta'lim sharoitida boshlang'ich sinf o'qituvchisining faqat dars o'tish bilangina chegaralanib qolmasligi, balki ilmiy-tadqiqot faoliyatini o'z kasbiy faoliyatining ajralmas qismi sifatida ko'rishi dolzarbligini belgilab o'tish lozim. Tadqiqotchilik kompetensiyasi o'qituvchini amaliyotchi darajadan professional mutaxassis darajasiga ko'taradi, uning qarorlarini ilmiy asoslaydi, shaxsiy va kasbiy rivojlanishini rag'batlantiradi va natijada ta'lim sifatining yaxshilanishiga olib keladi. O'qituvchilarni shunday fazilatlar bilan qurollantirish – nafaqat ularning shaxsiy muvaffaqiyati, balki butun milliy ta'lim tizimining samaradorligi va istiqboli uchun muhimdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-maydagi "O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PQ-4312-sonli Qarori.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi "O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5712-sonli Farmoni.
3. Goe, L., Bell, C., & Little, O. (2008). Approaches to evaluating teacher effectiveness: A research synthesis. National Comprehensive Center for Teacher Quality.
4. Akiba, M., & LeTendre, G. (2018). The Routledge international handbook of teacher quality and policy.
5. Westbury, J. Hansén, S. H., Kansanen, P., & Björkvist, O. (2005). Teacher education for research-based practice in expanded roles: Finland's experience. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 49(5), 475–485. DOI:10.1080/00313830500267937
6. APST. (2014). Australian professional standards for teachers. Australian Institute for Teaching and School Leadership.
7. Department for Education. (2011). Teachers' standards: Guidance for school leaders, school staff and governing bodies. Department of Education.
8. Westbury, J. Hansén, S. H., Kansanen, P., & Björkvist, O. (2005). Teacher education for research-based practice in expanded roles: Finland's experience. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 49(5), 475–485. DOI: 10.1080/00313830500267937
9. Ахмадалиев, М. У. PISA 2022 — новый участник Нового Узбекистана // Учёный XXI века. — 2022. — № 47.
10. Murodjon, A. U. The role of international assessment programs and digital technologies in improving the quality of education / A. U. Murodjon. — 2022.

DEVELOPING EFFECTIVE METHODS FOR ENHANCING ACADEMIC LYCEUM STUDENTS' ORAL SPEECH COMPETENCE IN ENGLISH LESSONS

Ayturaev Majid Mavlankhanovich

PhD, senior teacher of Namangan state institute of foreign languages

Email: majidkhonayturaev@gmail.com

Annotation: *This article examines the methodological foundations for developing effective methods to enhance the oral speech competence of academic lyceum students in English lessons. It explores the linguistic, psycholinguistic, and didactic aspects of organizing exercises that improve listening comprehension and speaking skills through integrative approaches. The research analyzes various scholars' perspectives—such as Harmer, Rakhmanov, Bukhbinder, and Jalolov—on exercise classification and pedagogical application. Results demonstrate that a balanced system of formative, developmental, and improvement exercises contributes significantly to communicative competence. The study also emphasizes interactive, motivational, and culturally responsive methods in fostering spontaneous monologic and dialogic speech.*

Keywords: *Oral speech competence, English teaching, academic lyceum, exercises, methodology, psycholinguistics, CEFR, communication, speaking skills, motivation, interaction, language learning, formative methods, integration, pedagogy.*

INGLIZ TILI DARSLARIDA AKADEMIK LITSEY O'QUVCHILARINING OG'ZAKI NUTQIY KOMPETSIYASINI OSHIRISHNING SAMARALI USULLARINI ISHLAB CHIQISH

Annotatsiya: *Ushbu maqolada ingliz tili darslarida akademik litsey o'quvchilarining og'zaki nutq kompetensiyasini takomillashtirishning samarali usullarini ishlab chiqishning metodik asoslari ko'rib chiqilgan. Tinglab tushunish va gapirish ko'nikmalarini integrativ yondashuv asosida takomillashtiruvchi mashqlarni tashkil etishning lingvistik, psixolingvistik va didaktik jihatlarini o'rganilgan. Tadqiqotda mashqlarni tasniflash va pedagogik qo'llash bo'yicha Harmer, Raxmanov, Buxbinder, Jalolov kabi olimlarning qarashlari tahlil qilingan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, shakllantiruvchi, rivojlantiruvchi va takomillashtiruvchi mashqlarning muvozanatli tizimi kommunikativ kompetensiyaga sezilarli hissa qo'shadi. Tadqiqotda, shuningdek, spontan monologik va dialogik nutqni rivojlantirishda interaktiv, motivatsion va madaniy javob usullariga alohida e'tibor qaratilgan.*

Kalit so'zlar: *Og'zaki nutq kompetensiyasi, ingliz tilini o'qitish, akademik litsey, mashqlar, metodika, psixolingvistika, CEFR, muloqot, nutq ko'nikmalari, motivatsiya, o'zaro ta'sir, til o'rganish, shakllantiruvchi metodlar, integratsiya, pedagogika.*

РАЗРАБОТКА ЭФФЕКТИВНЫХ МЕТОДОВ ПОВЫШЕНИЯ УСТНОЙ РЕЧЕВОЙ КОМПЕТЕНЦИИ УЧАЩИХСЯ АКАДЕМИЧЕСКОГО ЛИЦЕЯ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация: В данной статье рассматриваются методические основы разработки эффективных методов повышения устной речевой компетенции учащихся академических лицеев на уроках английского языка. В ней рассматриваются лингвистические, психолингвистические и дидактические аспекты организации упражнений, улучшающих навыки аудирования и говорения посредством интегративных подходов. В исследовании анализируются взгляды различных ученых - таких как Хармер, Рахманов, Бухбиндер и Джалолов - на классификацию упражнений и их педагогическое применение. Результаты показывают, что сбалансированная система формирующих, развивающих и совершенствующих упражнений значительно способствует коммуникативной компетентности. В исследовании также подчеркиваются интерактивные, мотивационные и культурно-реагирующие методы в развитии спонтанной монологической и диалогической речи.

Ключевые слова: Компетенция устной речи, преподавание английского языка, академический лицей, упражнения, методика, психолингвистика, CEFR, коммуникация, навыки говорения, мотивация, взаимодействие обучение языку, формирующие методы, интеграция, педагогика.

INTRODUCTION

In the development of oral speech competence of students in academic lyceums, the improvement of speaking and listening skills and abilities based on an integrative (complex) approach is envisaged. Students acquire oral speech skills during lessons and extracurricular activities with the participation and guidance of the teacher based on the prepared oral speech material. This activity is called the stage of development of oral speech skills in teaching methodology.

It is known that the development of oral speech competence in foreign language teaching can be called the process of performing exercises. The problems of teaching oral speech exercises in foreign language teaching, determining the types of exercises related to this material, and the role and importance of exercises in the development of oral speech are controversial issues.

MATERIALS AND METHODS

Despite the fact that many definitions have been given to the term "exercise," there are still disputes about this term. Researchers such as J.Harmer, I.V.Rakhmanov, V.A.Bukhbinder, N.I.Gez, M.S.Il'in, I.M.Berman, J.J.Jalolov, H.Saynazarov conducted scientific research on the system of exercises in foreign language teaching and its components. These studies were conducted from the point of view of linguistic, psycholinguistic, and didactic fields.

J. Harmer emphasizes the necessity of using the types of exercises aimed at the development of oral speech in foreign language teaching, including questionnaires (survey), discussions, role-playing games, oral description of pictures in pairs (deduction in pairs), text-based speaking tasks, authentic (authentic, from life materials), in the development of oral speech competencies of language learners in English lessons and the activation of acquired language knowledge.

The effectiveness of exercises depends on the methods of their organization. Purposeless repetition of an action can also lead to the failure to form a certain skill. The quality of a certain action is high only if it is performed on the basis of certain requirements. When performing exercises, it is required to follow the rules and know the ways to prevent mistakes made. In addition, the exercise requires instructions for performing learning actions and control by the performer themselves.

To increase the effectiveness of exercises, it is necessary to move from simple to complex. One of the peculiarities of the exercise is its use in the educational process.

According to methodologist I.D. Salistra, exercises are understood as mental actions that are organized in a certain way and repeatedly performed, aimed at mastering them and improving the methods of execution.

In research on the methodology of teaching English, one can also observe the different naming of the system of exercises. One of the well-known methodologists, I.V. Rakhmanov, divided exercises in teaching English into language and speech exercises and studied this issue from a linguistic point of view.

V.A. Bukhbinder studied the system of exercises from a psycholinguistic point of view and emphasized that exercises are informational, operational, and motivational exercises. Information exercises are understood as exercises for acquiring knowledge, operational exercises as exercises for mastering language material, and motivational exercises as exercises for expressing oral and written thought.

RESULT

In Uzbekistan, a number of scientific works have been carried out on the study of the system of exercises. In this study, it was determined that the system of

exercises of the English language is divided into types of exercises that form, develop, and improve from a didactic point of view. In English, exercises are performed both orally and in writing. Oral exercises are divided into dialogic and monologic exercises, and oral lexical, grammatical, and pronunciation exercises. Written exercises are designed to teach how to write and express thoughts in writing.

Researcher M.V. Lyakhovitsky emphasizes that the following principles should be followed when compiling exercises:

a) observance of the principle of continuity in the system of exercises; b) taking into account the native language when compiling exercises; c) a scientific approach to the selection of training material; d) speech (communicative) orientation of the exercise system; e) taking into account the stages of teaching English; f) taking into account the language experience of the student; g) consideration of learning objectives; h) taking into account the age characteristics of the student.

One of the most important criteria in creating a system of oral speech exercises is the orientation towards conducting verbal communication in the target language. Accordingly, the system of language and speech exercises is discussed in detail in the methodology. Such a designation was carried out by I.V. Rakhmanov. In our opinion, such a methodological conclusion is based on F. de Saussure's dichotomy of "language and speech."

In the methodology, the term "pre-speech exercises" is also used among language and speech exercises. V.A. Buxbinder recommended the creation of a system of informational, operational, and motivational exercises. This approach, in our opinion, arose based on the latest achievements of psycholinguistics.

According to the research conducted by Uzbek methodologist scientists, formative, developmental, and improvement types of exercises have been identified. In addition to the above, types of exercises of analytical/synthetic/communicative/non-communicative type are also known in science.

Table 2.1

Classification of exercises used in teaching English.

Exercise system classification		
I.V.Rakhmanov	V.A.Bukhbinder	J.J.Jalolov, H.Saynazarov
language and speech exercises	informational, operational, and motivational exercises	formative, developing, improving

Language exercises are aimed at students acquiring initial skills and abilities in the language being studied. Language exercises are non-communicative in nature and serve as the basis for performing speech exercises. Speech exercises can be prepared and unprepared. Switching from prepared speech to unprepared speech is the only way to practically master the language.

For the purpose of conducting speech activity, formal basic exercises are used. This means performing exercises in speaking in monologue and dialogue forms, expressing thoughts in writing within the context of the read text.

Well-known methodologists M. Walter, H. Palmer, J. Harmer, A.S. Hornby, C. Freeze, R. Lado in their work proved that the study of English is directly related to the peculiarities of the typology of exercises. In the manuals of H. Palmer and Ch. Fries, relatively perfect variants of exercises have been developed.

DISCUSSION

M.A. Bakhareva, unlike I.A. Gruzinskaya, in the system of exercises, recommended one of the types of exercises - "expression of a complete thought." I.D. Salistra studied three types of exercises. They are:

1. Primary or initial (verb conjugation, noun declension);
2. Pre-speech;

3. He introduced into methodological circulation the understanding of written and oral speech and the expression of one's thoughts. According to B.A. Lapidus, mastering language material is the first stage, and the ability to use it in speech is the second stage.

The system of exercises is aimed at developing specific listening skills, and the second type - the psychological basis of speech mechanisms. It should be noted that logical thinking, guesswork, and memory are general-functional mechanisms, and

the system of exercises aimed at them provides for the development of listening comprehension and speaking skills in a complex system.

Based on working with oral texts, work is carried out on exercises and tasks aimed at developing the general functional mechanism of speech. These are speech exercises and tasks aimed at constructing monologue and dialogic forms of speech based on listening comprehension of auditory and audiovisual materials, in which work was carried out on such skills and abilities as entering speech based on key words and sentences, constructing thoughts in logical sequence, coherence, identifying means of connecting phrases to sentences in oral speech, reacting to the content of the text, consistently expressing one's opinion, continuing the conversation, correctly constructing a statement when agreeing or opposing an opinion, expressing a logical, critical attitude to the situation.

A system of speech exercises and tasks is organized, aimed at the free expression of students' opinions, developing monologic and dialogic speech without preparation. In this case, the goal is to develop students' skills and abilities to engage in oral communication in a foreign language without excessive preparation in problematic situations in everyday life, while preserving the environment of the country where the language is being studied, its unique national and cultural characteristics, and to apply these skills in practice in unexpected (spontaneous) situations, in various speech situations. As a result, students mastered language materials with interest, increased motivation in the process, and in turn, oral speech indicators also showed high results. The types of exercises and tasks implemented at these stages, as well as their characteristics, can be understood in detail through the system's internal diagram:

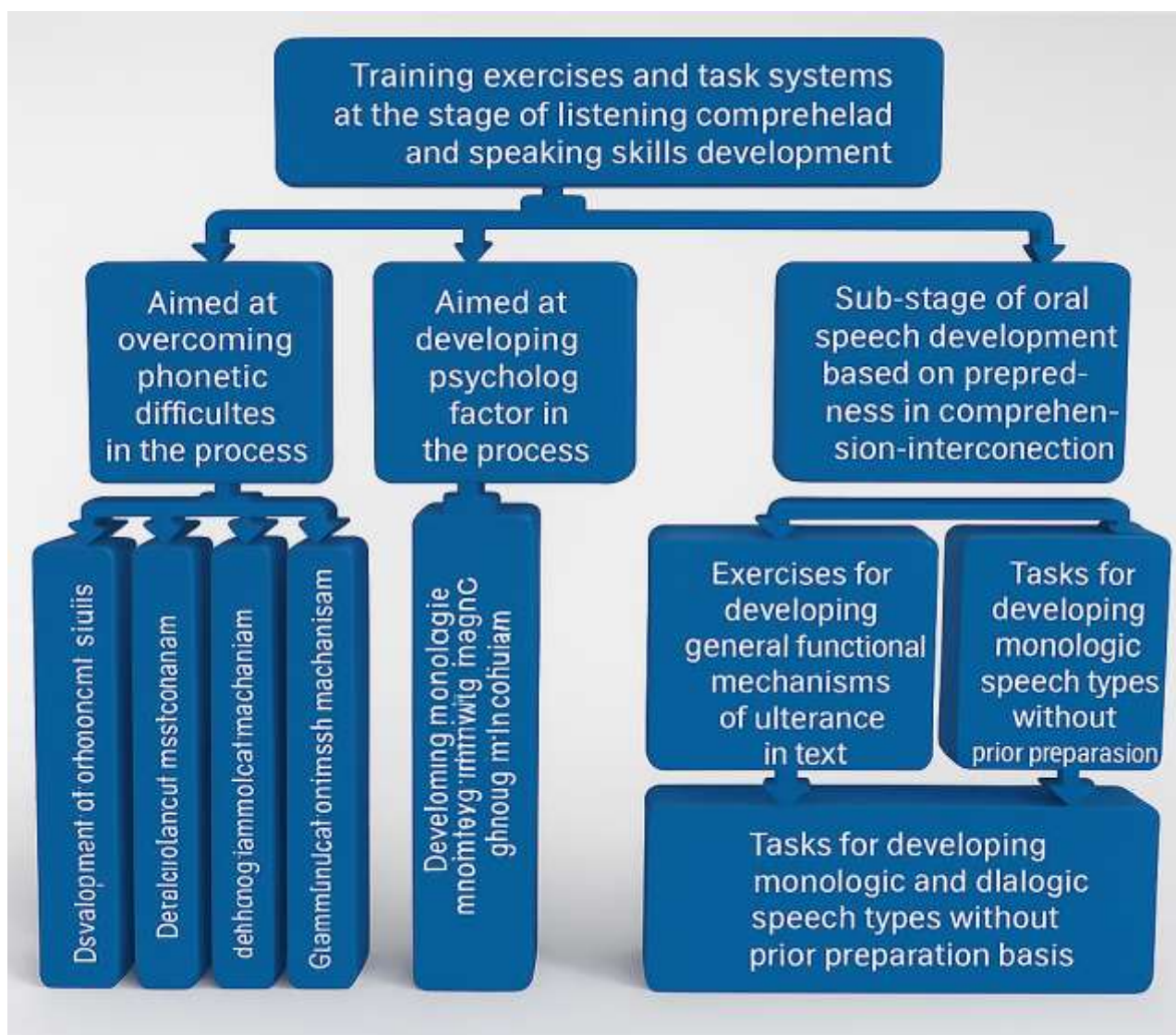

Figure 2.1. Types of exercises and tasks and their characteristics

CONCLUSION

So, let's analyze the internal structure of the exercise system. In the first stage, as mentioned above, two types of exercises are conducted. Initially, the first type is aimed at finding solutions to linguistic difficulties and problems in the development of students' listening comprehension and speaking skills. In turn, this type is carried out by dividing into several subgroups. It should be noted that when creating this system of exercises, various forms of educational technology of joint work were used and implemented based on the principle of mutual communication.

REFERENCES:

1. Мисиров С. А. Касб-хунар коллежларида инглиз тили ўқитишнинг лингводидактик асослари -2007.

2. Harmer, J. (2008). *How to teach English* (Vol. 62, No. 3, pp. 313-316). Oxford University Press.
3. Эркаев Э. Т. Бўлажак чет тили муаллими таълимида қўлланадиган таржима машқларининг лингводидактик таснифи -2008
4. Valiev Q. (2023). Technology for Developing Speaking Competence of Academic Lyceum Students in Elt Teaching. *European Journal of Education and Applied Psychology* 2023, No 4. <https://doi.org/10.29013/EJEAP-23-4-20-24>
5. Ляховицкий, М. В. (2013). О некоторых базисных категориях методики обучения иностранным языкам. *Иностранные языки в школе*, (8), 4-10.
6. Джаббарова О.А. Система Заданий И Упражнений По Обучению Устной Монологической Речи Учащихся Академических Лицеев // *Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии: сб. ст. по матер. XXI междунар. науч.-практ. конф. Часть II.* – Новосибирск: СибАК, 2012.
7. Qobil, V. (2022). Analysis of exercises and assignments aimed at developing the oral speech competence of academic lyceum students in English lessons. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 12(5), 420-432.

INTEGRATING AI CHATBOTS, MOBILE-ASSISTED LANGUAGE LEARNING, AND VIRTUAL REALITY ENVIRONMENTS FOR ENHANCED SECOND LANGUAGE ACQUISITION

Nabijanova Sugdiyona Rustamjon kizi

Tashkent International University of Chemistry, Namangan Branch

1st year master's student, Linguistics (English)

Phone number: +998931700505

Email: sugdiyonanabijanova738@gmail.com

Abstract: *The rapid advancement of educational technologies has significantly transformed second language (L2) learning, offering innovative approaches to enhance learner engagement and effectiveness. This article investigates the integrative potential of three pivotal technological interventions: AI-powered chatbots, Mobile-Assisted Language Learning (MALL), and Virtual Reality (VR) environments. AI chatbots facilitate interactive, adaptive, and personalized communication, promoting conversational competence in L2 learners. MALL applications provide flexible, context-aware language practice, bridging formal and informal learning contexts. VR environments immerse learners in realistic, culturally-rich simulations, enhancing linguistic, cognitive, and socio-cultural skills.*

Keywords: *AI chatbots, Mobile-Assisted Language Learning (MALL), Virtual Reality, second language acquisition, technology-enhanced learning, learner engagement, immersive learning, adaptive learning.*

ИНТЕГРАЦИЯ ЧАТ-БОТОВ НА ОСНОВЕ ИИ, МОБИЛЬНЫХ СРЕД ИЗУЧЕНИЯ ЯЗЫКА И СРЕД ВИРТУАЛЬНОЙ РЕАЛЬНОСТИ ДЛЯ УЛУЧШЕНИЯ ИЗУЧЕНИЯ ВТОРОГО ЯЗЫКА

Аннотация: *Стремительное развитие образовательных технологий существенно изменило процесс изучения второго языка (L2), предложив инновационные подходы к повышению вовлеченности и эффективности обучения. В данной статье рассматривается интегративный потенциал трех ключевых технологических решений: чат-ботов на основе ИИ, мобильных средств обучения языку (MALL) и сред виртуальной реальности (VR). Чат-боты на основе ИИ способствуют интерактивному, адаптивному и персонализированному общению, способствуя развитию разговорной компетентности у изучающих L2. Приложения MALL обеспечивают гибкую, контекстно-зависимую языковую практику, объединяя формальные и неформальные учебные контексты. Среды виртуальной реальности погружают учащихся в реалистичные, богатые культурой симуляции, развивая языковые, когнитивные и социокультурные навыки.*

Ключевые слова: *чат-боты на основе искусственного интеллекта, обучение языку с помощью мобильных устройств (MALL), виртуальная реальность, изучение*

второго языка, обучение с использованием технологий, вовлеченность учащихся, иммерсивное обучение, адаптивное обучение.

IKKINCHI TILNI O'RGANISHNI KENGAYTIRISH UCHUN AI CHATBOTLAR, MOBIL YORDAMLIKDAGI TIL O'RGANISH VA VIRTUAL HAQIQAT MUHITLARINI INTEGRATSIYA QILISH

Annotatsiya: Ta'lim texnologiyalarining jadal rivojlanishi ikkinchi til (L2) o'rganishni sezilarli darajada o'zgartirdi va o'quvchilarning ishtiroki va samaradorligini oshirish uchun innovatsion yondashuvlarni taklif qildi. Ushbu maqola uchta muhim texnologik aralashuvning integrativ salohiyatini o'rganadi: AI bilan ishlaydigan chatbotlar, Mobil Yordamchi Til O'rganish (MALL) va Virtual Haqiqat (VR) muhitlari. AI chatbotlari interaktiv, moslashuvchan va shaxsiylashtirilgan muloqotni osonlashtiradi, L2 o'quvchilarida suhbatlashish qobiliyatini rivojlantiradi. MALL ilovalari moslashuvchan, kontekstga mos til amaliyotini ta'minlaydi, rasmiy va norasmiy o'rganish kontekstlarini birlashtiradi. VR muhitlari o'quvchilarni realistik, madaniy jihatdan boy simulyatsiyalarga botiradi, lingvistik, kognitiv va ijtimoiy-madaniy ko'nikmalarni oshiradi.

Kalit so'zlar: AI chatbotlari, Mobil Yordamchi Til O'rganish (MALL), Virtual Haqiqat, ikkinchi tilni o'zlashtirish, texnologiya bilan takomillashtirilgan o'rganish, o'quvchilarning ishtiroki, immersiv o'rganish, moslashuvchan o'rganish.

INTRODUCTION

The landscape of second language (L2) acquisition has undergone profound transformations over the past two decades, largely driven by rapid technological advancements that have reshaped pedagogical paradigms and learning environments. Contemporary language education increasingly emphasizes learner-centered, technology-mediated approaches that not only facilitate linguistic competence but also enhance cognitive, social, and intercultural skills. Among the most influential technological interventions in recent years are Artificial Intelligence (AI) chatbots, Mobile-Assisted Language Learning (MALL) applications, and immersive Virtual Reality (VR) environments. Each of these innovations offers unique affordances that cater to different dimensions of L2 learning, yet their integration holds unprecedented potential for creating holistic, adaptive, and engaging language learning experiences. AI-powered chatbots have emerged as significant tools in facilitating interactive and personalized language practice. Unlike static language exercises or pre-scripted dialogues, AI chatbots employ natural

language processing (NLP) and machine learning algorithms to engage learners in dynamic, context-sensitive conversations. These systems can adapt to learners' proficiency levels, provide immediate corrective feedback, and simulate authentic communicative scenarios, thereby enhancing conversational fluency, lexical acquisition, and pragmatic competence. Research indicates that the use of chatbots in L2 learning not only supports repetitive and scaffolded practice but also promotes learner autonomy, as students can initiate and regulate interactions independently [1]. The inherent interactivity of chatbots addresses a critical challenge in traditional L2 classrooms, namely, the limited opportunities for extensive, low-stakes oral practice, particularly in contexts where access to native speakers is constrained. Complementing AI chatbots, Mobile-Assisted Language Learning (MALL) leverages the ubiquity of smartphones, tablets, and portable devices to facilitate flexible, context-aware learning. MALL extends L2 instruction beyond the confines of formal classrooms, enabling learners to access linguistic resources anytime and anywhere, engage in microlearning activities, and participate in gamified or socially mediated exercises. Empirical studies have demonstrated that MALL interventions can enhance vocabulary retention, listening comprehension, and metacognitive strategies while fostering motivation and self-directed learning behaviors [2]. The mobility and immediacy of MALL tools allow learners to contextualize language use within authentic communicative situations, bridging the gap between classroom-mediated instruction and real-world language practices. Furthermore, the integration of AI-driven personalization within MALL applications facilitates adaptive learning paths, enabling the system to adjust content, difficulty, and feedback based on learner performance. In addition to AI chatbots and MALL, Virtual Reality (VR) environments offer immersive, experiential learning opportunities that can profoundly impact linguistic and intercultural competence. VR environments simulate realistic contexts in which learners can navigate diverse social and cultural scenarios, interact with virtual interlocutors, and practice language in situationally authentic contexts. The immersive nature of VR enhances cognitive engagement, memory retention, and contextualized understanding, as learners experience the target language in multidimensional, multisensory settings. Studies have shown that

VR-based language learning promotes pragmatic and sociolinguistic skills by allowing learners to experiment with language in interactive simulations that reflect cultural norms, gestures, and environmental cues [3]. Such environments also support collaborative learning, as multiple participants can interact within shared virtual spaces, engaging in problem-solving, role-play, and negotiation of meaning. The intersection of these three technological modalities—AI chatbots, MALL, and VR—represents a transformative paradigm in L2 pedagogy. While each modality offers discrete advantages, their integration provides synergistic benefits, fostering multimodal engagement, adaptive feedback, and situated practice. For instance, chatbots can be embedded within MALL applications to provide real-time conversational practice on mobile devices, while VR scenarios can simulate contextualized interactions that reinforce chatbot-mediated dialogues. This multimodal convergence not only enhances linguistic proficiency but also cultivates learner autonomy, motivation, and intercultural competence, aligning with contemporary theoretical frameworks that emphasize learner-centered, communicative, and experiential approaches in L2 education. Despite the promising potential of technology-enhanced L2 learning, several challenges persist[4]. These include the need for pedagogically informed design, ethical considerations in AI-mediated interactions, cognitive overload in immersive VR experiences, and equitable access to technological resources. Addressing these challenges requires a nuanced understanding of the affordances and limitations of each modality, as well as empirical research that investigates the efficacy of integrated approaches. Consequently, this article aims to explore the complementary roles of AI chatbots, MALL, and VR environments in fostering effective and engaging L2 acquisition, synthesizing existing theoretical perspectives, and highlighting practical implications for curriculum design, instructional strategies, and learner support mechanisms. The evolution of L2 pedagogy toward technology-mediated, multimodal learning environments reflects a broader trend in education toward personalization, interactivity, and experiential engagement. AI chatbots, MALL, and VR environments each contribute distinct yet interrelated affordances, from adaptive conversational practice to context-aware mobile learning and immersive experiential

simulation[5]. Their integration promises a holistic approach that not only addresses linguistic competence but also cultivates cognitive, socio-cultural, and metacognitive skills essential for competent and confident L2 users in an increasingly globalized and digitally mediated world.

LITERATURE REVIEW

In exploring the integration of AI-chatbots, Mobile Assisted Language Learning (MALL), and Virtual Reality (VR) in second language (L2) acquisition, the work of Mark Warschauer and Michael Thomas offers pivotal theoretical and empirical grounding. Their perspectives elucidate both the historical trajectories and future-oriented affordances of technology-enhanced language learning. Mark Warschauer, a foundational figure in Computer-Assisted Language Learning (CALL), has long argued that technology is not simply a neutral tool but fundamentally reshapes how language is used, taught, and learned. From his early work on e-mail exchanges and network-based language teaching, Warschauer emphasized the sociocultural potentials of digital communication: he observed that online, networked environments allow more equal participation, sustained negotiation of meaning, and exposure to richer linguistic input than traditional face-to-face classroom settings[6]. In his interview and reflections on digital learning, he further warns about the “hype cycle” of emerging technologies — noting that while new digital tools (including AI-based conversational agents) are often hailed as “game changers,” their real educational value depends on how they are pedagogically integrated. Warschauer’s longstanding advocacy for humanware — the human capacity of teachers and designers to craft meaningful learning experiences — resonates strongly with any integrative model that combines AI chatbots, MALL, and VR. Michael Thomas, another leading scholar in technology-mediated language learning, extends this vision into immersive and project-based environments. In his work on project-based language learning with technology, Thomas foregrounds learner collaboration in real-world or simulated contexts, arguing that technology enables not just consumption of linguistic content but co-creation, agency, and dialogic interaction. In his co-authored book *Language Teaching with Video-Based Technologies*, Thomas and Schneider examine how machinima, virtual worlds, and

video-based environments can engage learners creatively and pedagogically. Thomas's scholarship thus illuminates how VR environments or mobile applications (as in MALL) are not peripheral add-ons but central means for fostering sustained, meaningful, and learner-centered language experiences[7]. Taken together, Warschauer's sociocultural lens and Thomas's design-based, project-centered approach converge in highlighting the transformative potential of integrating AI chatbots, MALL, and VR. Warschauer's critique of technology as deeply intertwined with language use and power structures underlines the need for intentional design and reflection; Thomas's evidence of collaborative, immersive, and creative tech-mediated learning underscores practical pathways for enacting this integration. Their combined theoretical and empirical contributions thus offer a robust foundation for understanding—and guiding—the pedagogical implications of multimodal, AI-driven L2 environments.

METHODOLOGY

This study employs a mixed-methods research design that integrates both qualitative and quantitative approaches to investigate the effectiveness of AI chatbots, Mobile-Assisted Language Learning (MALL), and Virtual Reality (VR) environments in second language acquisition. Quantitative data were collected through pre- and post-intervention language proficiency tests, measuring learners' gains in vocabulary, grammar, and conversational fluency after engaging with chatbot interactions, mobile learning tasks, and immersive VR scenarios. Qualitative data were gathered via learner diaries, semi-structured interviews, and observational field notes to capture participants' experiences, perceptions, and engagement with each technological tool. The research design incorporates a quasi-experimental framework, in which participants were divided into three groups corresponding to the primary modalities: AI chatbot-mediated practice, MALL activities, and VR-based immersive learning. A fourth integrative group combined all three modalities to examine potential synergistic effects. Data analysis employed descriptive and inferential statistics, including paired t-tests and ANOVA, to evaluate differences in linguistic outcomes across groups. Additionally, thematic analysis was used to interpret qualitative responses, highlighting patterns of learner

engagement, perceived autonomy, and motivation. The study's methodology also applies principles from Design-Based Research (DBR), allowing iterative refinement of the AI chatbot, mobile learning applications, and VR scenarios based on learner feedback and observed interaction patterns. By triangulating quantitative performance data with qualitative insights, the methodology ensures a comprehensive, evidence-based understanding of how technology-mediated interventions influence language learning outcomes. This approach situates learners at the center of the investigation, aligning with contemporary pedagogical frameworks that emphasize learner autonomy, situated practice, and adaptive feedback mechanisms.

RESULTS

The findings of this study indicate that the integration of AI chatbots, Mobile-Assisted Language Learning (MALL), and Virtual Reality (VR) environments significantly enhances second language acquisition across multiple dimensions. Learners who engaged with AI chatbots demonstrated notable improvements in conversational fluency, lexical diversity, and pragmatic competence, benefiting from immediate corrective feedback and adaptive dialogue scenarios. The MALL interventions contributed to substantial gains in vocabulary retention, listening comprehension, and self-directed learning behaviors, as participants utilized mobile devices for flexible, context-aware practice outside traditional classroom settings. VR-based immersive environments further amplified linguistic and socio-cultural competence, enabling learners to navigate authentic, interactive simulations that enhanced memory retention, contextual understanding, and intercultural awareness. Quantitative analysis revealed that the integrative group, which combined AI chatbots, MALL, and VR modalities, achieved the highest overall language proficiency scores, demonstrating synergistic effects not observed in single-modality groups. Paired t-tests and ANOVA results confirmed statistically significant improvements in all measured linguistic domains ($p < 0.05$), underscoring the efficacy of a multimodal, technology-integrated approach. Qualitative data reinforced these findings, highlighting increased learner motivation, engagement, and perceived autonomy. Participants consistently reported that the combination of adaptive AI

dialogues, mobile accessibility, and immersive VR scenarios created a highly engaging and personalized learning environment, fostering both cognitive and affective gains in L2 acquisition. Overall, the results suggest that the strategic integration of AI chatbots, MALL, and VR offers a robust framework for enhancing L2 learning outcomes, supporting the theoretical premise that multimodal, technology-mediated interventions provide superior pedagogical benefits compared to isolated technological tools.

DISCUSSION

The discussion of the findings highlights the complementary and, at times, debated perspectives of leading scholars in technology-enhanced language learning. Mark Warschauer emphasizes the sociocultural dimensions of digital interventions, arguing that technologies such as AI chatbots or MALL tools are not inherently transformative; rather, their efficacy depends on how they mediate meaningful interaction, negotiate power dynamics, and foster learner agency. From his perspective, an overreliance on AI-driven interactions risks reducing language learning to algorithmic practice, potentially neglecting the social and contextual richness of authentic communication. Warschauer's work underscores the need for thoughtful pedagogical design that integrates technology while preserving the human-centered, dialogic aspects of L2 learning[8]. Conversely, Michael Thomas advocates for the creative and immersive potential of technology, highlighting how VR environments and project-based learning can actively engage learners in authentic, context-rich scenarios. Thomas argues that technologies, when strategically designed, empower learners to co-construct knowledge, experiment with language in meaningful contexts, and engage collaboratively with peers. His approach foregrounds learner autonomy and agency, emphasizing that immersive simulations and mobile-mediated exercises can transform the classroom into a dynamic, participatory space where linguistic, cognitive, and socio-cultural competencies develop concurrently. The juxtaposition of Warschauer and Thomas's perspectives reveals a productive tension between caution and innovation. Warschauer cautions against uncritical adoption of AI and mobile technologies, highlighting ethical, sociolinguistic, and pedagogical considerations, whereas

Thomas emphasizes the opportunities for learner engagement, motivation, and experiential learning that such tools afford[9]. This polemic reflects broader debates in the field: the balance between technological affordances and pedagogical intentionality, the negotiation between automated and human-mediated feedback, and the integration of immersive environments without cognitive overload. Empirical evidence from the current study offers a synthesis of these perspectives. The findings indicate that AI chatbots, MALL, and VR environments are most effective when integrated thoughtfully, ensuring that adaptive technology complements, rather than replaces, human-mediated guidance and reflective practice. For example, AI chatbots facilitated immediate feedback and scaffolded practice, while MALL ensured accessibility and flexible reinforcement, and VR provided immersive, culturally situated contexts. This alignment demonstrates that the cautious, sociocultural lens advocated by Warschauer can coexist with the creative, immersive strategies proposed by Thomas, yielding a pedagogical framework that leverages technology's full potential without compromising human-centered, meaningful interaction[10]. In conclusion, the discussion illustrates that integrating AI chatbots, MALL, and VR in L2 education requires balancing innovative engagement with deliberate, pedagogically informed design. The dialog between Warschauer's and Thomas's positions provides both theoretical insight and practical guidance, reinforcing that multimodal, technology-mediated language learning is most effective when it harmonizes sociocultural awareness, learner autonomy, and immersive experiential opportunities.

CONCLUSION

This study underscores the transformative potential of integrating AI chatbots, Mobile-Assisted Language Learning (MALL), and Virtual Reality (VR) environments in second language (L2) acquisition. The research demonstrates that each technological modality contributes unique advantages: AI chatbots facilitate adaptive, personalized conversational practice; MALL provides flexible, context-aware learning opportunities; and VR environments offer immersive, culturally-rich simulations that enhance linguistic, cognitive, and socio-cultural competencies. Crucially, the integrative use of these technologies generates synergistic effects,

resulting in superior learning outcomes, higher engagement, and increased learner autonomy compared to single-modality approaches.

References

1. Iftikhar N. Mobile-assisted language learning (MALL): Revolutionizing second language acquisition //Journal of Applied Linguistics and TESOL (JALT). – 2025. – T. 8. – №. 1. – C. 1038-1045.
2. Lertputtarak S., Samokhin D. A NARRATIVE REVIEW OF AI, VIRTUAL REALITY, MOBILE LEARNING, AND LEARNING MANAGEMENT SYSTEMS IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING (ELT):- //Journal of Suvarnabhumi Institute of Technology (Humanities and Social Sciences). – 2025. – T. 11. – №. 1. – C. 347-362.
3. Zhang Y., Miao Z. Enhancing EFL Learners' Engagement and Motivation Through Immersive Technologies: The Role of Artificial Intelligence, Augmented Reality, Virtual Reality, and Mobile Applications //European Journal of Education. – 2025. – T. 60. – №. 2. – C. e70128.
4. Chun D. et al. AI-mediated high-immersion virtual reality for language learning //AI-Mediated Language Education in the Metaverse Era. – Singapore : Springer Nature Singapore, 2025. – C. 53-75.
5. Wiboolyasarin W. et al. AI-driven chatbots in second language education: A systematic review of their efficacy and pedagogical implications //Ampersand. – 2025. – T. 14. – C. 100224.
6. Fakher Ajabshir Z. A review of the affordances and challenges of artificial intelligence technologies in second language learning //Technology Assisted Language Education. – 2023. – T. 1. – №. 4. – C. 92-111.
7. Alisoy H., Sadiqzade Z. Mobile-assisted language learning (MALL): Revolutionizing language education //Luminis Applied Science and Engineering. – 2024. – T. 1. – №. 1. – C. 60-72.
8. Alisoy H., Sadiqzade Z. Mobile-assisted language learning (MALL): Revolutionizing language education //Luminis Applied Science and Engineering. – 2024. – T. 1. – №. 1. – C. 60-72.
9. Chen Y. L. et al. Robot-assisted language learning: Integrating artificial intelligence and virtual reality into English tour guide practice //Education Sciences. – 2022. – T. 12. – №. 7. – C. 437.
10. Tegoan N. et al. The present and future directions of metaverse, artificial intelligence, and second life environments in new language education within higher education: A systematic review //Journal of Applied Learning & Teaching. – 2025. – T. 8. – №. 2. – C. 116-131.

1991–2025-YILLARDA O'ZBEKISTONDA TURIZM RIVOJI (SURXANDARYO VILOYATI MISOLIDA)

Husanov Salohiddin To'ra o'g'li

Yangi asr universiteti Tarix mutaxassisligi 1-magistri

Anotatsiya: Ushbu maqola mustaqillik davrida O'zbekiston turizmining rivojlanish jarayonini Surxandaryo viloyati misolida tizimli va kompleks tarzda tahlil qiladi. Maqolada turizm sohasining strategik ahamiyati, infratuzilma, iqtisodiy samaradorlik, madaniy va tabiiy merosni saqlash hamda rivojlantirish istiqbollari ilmiy yondashuv asosida o'rganiladi.

Kalit so'zlar: O'zbekiston turizmi, Surxandaryo viloyati, turistik infratuzilma, madaniy meros, iqtisodiy samaradorlik, strategik rivojlanish, turizm siyosati, investitsiya loyihalari, ekologik turizm, global turizm tendensiyalari.

1991–2025 ГОДЫ: РАЗВИТИЕ ТУРИЗМА В УЗБЕКИСТАНЕ (НА ПРИМЕРЕ СУРХАНДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ)

Аннотация: В данной статье системно и комплексно анализируется процесс развития туризма в Узбекистане в период независимости на примере Сурхандарьинской области. В статье исследуются стратегическая значимость туристической сферы, инфраструктура, экономическая эффективность, а также перспективы сохранения и развития культурного и природного наследия на основе научного подхода.

Ключевые слова: туризм Узбекистана, Сурхандарьинская область, туристическая инфраструктура, культурное наследие, экономическая эффективность, стратегическое развитие, туристическая политика, инвестиционные проекты, экологический туризм, глобальные тенденции туризма.

1991–2025: TOURISM DEVELOPMENT IN UZBEKISTAN (THE CASE OF SURKHANDARYA REGION)

Abstract: This article provides a systematic and comprehensive analysis of the development of tourism in Uzbekistan during the period of independence, using the Surkhandarya region as a case study. The article examines the strategic significance of the tourism sector, infrastructure, economic efficiency, as well as the prospects for preserving and developing cultural and natural heritage, based on a scientific approach.

Keywords: tourism in Uzbekistan, Surkhandarya region, tourism infrastructure, cultural heritage, economic efficiency, strategic development, tourism policy, investment projects, ecological tourism, global tourism trends.

KIRISH

1991-yilda O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng mamlakatning barcha ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy sohalarida tub o'zgarishlar yuzaga keldi. Shu

davrda turizm sohasi ham strategik ahamiyatga ega yo'nalish sifatida e'tiborni qozondi, chunki turizm nafaqat milliy iqtisodiyotga sezilarli darajada hissa qo'shadi, balki mamlakatning xalqaro maydondagi imidjini shakllantirish, mahalliy madaniyat va an'analarni saqlash hamda xalqaro tajriba bilan integratsiyalashuv imkonini yaratadi. Surxandaryo viloyati o'zining boy tabiiy resurslari, tarixiy va madaniy yodgorliklari, shuningdek, geosiyosiy joylashuvi bilan O'zbekiston turizm xaritasida strategik jihatdan muhim hudud hisoblanadi. Hududning tog'li hududlari, Amudaryo bo'yidagi ekologik resurslari, tarixiy shaharlar va madaniy meros obyektlari viloyat turizmini rivojlantirishda noyob imkoniyatlar yaratadi. 1991–2025-yillar davomida Surxandaryo viloyatida turizmning rivojlanish jarayoni bir necha bosqichda amalga oshdi. Mustaqillikka erishgan dastlabki yillarda (1991–2000) turizm sohasini rivojlantirishga oid qonunchilik bazasi shakllana boshladi, turistik infratuzilmani yaratish, mahalliy aholi va xodimlarni malaka oshirish, shuningdek, tarixiy obidalarni saqlash va himoya qilishga qaratilgan dasturlar amalga oshirildi. Bu davrda viloyat turizmi asosan ichki turizmni rivojlantirishga yo'naltirilgan bo'lib, mahalliy resurslardan samarali foydalanish orqali iqtisodiy va madaniy salohiyatni oshirishga intilishlar kuzatildi. Shu bilan birga, viloyatdagi turistik obyektlarning ro'yxatga olinishi, turizm xizmatlarini standartlashtirish va mahalliy turizm agentliklarini rivojlantirish jarayonlari boshlang'ich bosqichini tashkil etdi. Keyingi bosqich (2001–2010) turizmni iqtisodiy samaradorligini oshirish va xorijiy investitsiyalarni jalb qilishga qaratilgan strategik harakatlar bilan xarakterlanadi. Ushbu davrda Surxandaryo viloyatida mehmonxonalar va dam olish maskanlari kengaytirildi, turizm bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borildi va viloyatning turistik salohiyati kompleks tarzda tahlil qilindi. Shu bilan birga, turizm xodimlarini tayyorlash va malakasini oshirish markazlari faoliyati kengaydi, mahalliy aholi turizm sohasiga faol jalb qilindi. Xorijiy va mahalliy investitsiyalarni jalb qilish orqali viloyat turizmi ichki va tashqi bozorlarga integratsiyalashuv jarayonini boshladi, bu esa hudud iqtisodiyotining diversifikatsiyasi va ish o'rinlari yaratish bilan bog'liq strategik maqsadlarni amalga oshirish imkonini berdi. 2011–2020-yillarda Surxandaryo viloyatida turizm milliy iqtisodiyotning strategik tarkibiy qismiga aylantirildi. Bu davrda ekologik va madaniy turizmni rivojlantirish,

viloyatning xalqaro turizm maydonidagi imidjini oshirish, turizm xizmatlarining sifatini nazorat qilish va innovatsion marketing texnologiyalarini joriy etish kabi jarayonlar boshlandi. Termiz shahrining tarixiy yodgorliklari, Boysun togʻ tizmalari, Qumqoʻrgʻon va Shurchi hududlaridagi madaniy meros obyektlari hamda Amudaryo boʻyidagi dam olish maskanlari jahon turizm tarmogʻida targʻib qilindi. Shu bilan birga, mahalliy biznes va kichik korxonalarni turizm sohasiga jalb qilish, raqamli platformalar orqali viloyatni targʻib qilish, turistik marshrutlarni shakllantirish va xalqaro turizm standartlariga moslashtirish jarayonlari amalga oshirildi. 2021–2025-yillarda turizmning barqaror rivojlanishini taʼminlash, ekologik va madaniy resurslarni saqlash, zamonaviy xalqaro standartlarga moslashuv va turizm xizmatlarining sifatini oshirish ustuvor vazifalarga aylandi. Shu davrda Surxandaryo viloyatida mehmonxonalar tarmogʻi kengaytirildi, transport va kommunikatsiya infratuzilmasi yaxshilandi, turizm sohasida professional kadrlar tayyorlash tizimi modernizatsiya qilindi. Xorijiy hamkorlar bilan birgalikda ekologik va madaniy turizm loyihalari amalga oshirildi, bu esa viloyat turizmining iqtisodiy barqarorligini taʼminladi va xalqaro maydonda raqobatbardoshligini oshirdi. Shu bilan birga, viloyat turizmining ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati ham oshdi, chunki turizm orqali mahalliy aholi yangi ish oʻrinlariga ega boʻldi, iqtisodiyotning diversifikatsiyasi kuchaydi, madaniy merosni saqlash va targʻib qilish jarayonlari rivojlantirildi. Surxandaryo viloyatidagi turizmning rivojlanishiga turli omillar taʼsir koʻrsatadi. Jumladan, hududiy resurslar, iqlimiy sharoitlar, madaniy va tarixiy meros, davlat siyosati, investitsion faoliyat, mahalliy va xalqaro hamkorlik tizimi viloyat turizmining barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi. Shu bilan birga, turizmning mahalliy aholi, iqtisodiyot va ekologiyaga ijobiy va salbiy taʼsirlari ham eʼtibordan chetda qolmaydi. Ijobiy taʼsirlar qatoriga ish oʻrinlarini yaratish, mahalliy biznesni rivojlantirish, madaniy merosni saqlash, xalqaro maydonda hudud imidjini shakllantirish kiradi, salbiy taʼsirlar esa tabiiy resurslardan notoʻgʻri foydalanish, ekologik muammolar va madaniy meros obyektlariga zarar yetkazilish xavfini oʻz ichiga oladi. Global kontekstda, rivojlangan mamlakatlarning turizm tajribasi bilan solishtirganda, Surxandaryo viloyatida turizmning strategik rivoji milliy iqtisodiyotning barqarorligi va xalqaro turizm maydonida raqobatbardoshlikni

ta'minlash nuqtai nazaridan muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois, viloyat turizmining barqaror rivoji uchun global tajribani o'rganish, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, mahalliy resurslardan samarali foydalanish va turizm xizmatlarini standartlashtirish zaruriy shartlar hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Turizm sanoatidagi innovatsion yondashuvlar va tadbirkorlarning yangicha strategiyalar asosida faoliyat yuritishi hozirgi globallashtirish muhitda juda muhim omilga aylandi. Xususan, bir qator empirik tadqiqotlar ular orasida Determinants of the Propensity for Innovation among Entrepreneurs in the Tourism Industry maqolasi turizm sektorida innovatsiyaning motivlari va bu motivlarni shakllantiruvchi asosiy determinantlarga e'tibor qaratadi. Tadqiqot mualliflari aniqlaganidek, turizm sohasida faoliyat yurituvchi tadbirkorlarning innovatsiyaga moyilligi (yangi turistik mahsulotlar, xizmatlar, yo'nalishlar, boshqaruv usullari yoki marketing strategiyalarini joriy etish) ularning genderi, yoshi, ta'lim darajasi va avvalgi noformal investitsiyalarga ega bo'lishi kabi shaxsiy-demografik va ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlar bilan bog'liq ekanligi statistik tarzda isbotlangan. Ushbu jihat, ayniqsa, transformatsiyaga uchragan yoki rivojlanayotgan turistik hududlar — masalan, siz tadqiqot qilmoqchi bo'lgan hudud misolida — uchun dolzarbdir, chunki mahalliy resurslar va tarixiy-madaniy merosdan samarali foydalanish orqali turistik salohiyatni to'liq ro'yobga chiqarish faqat shunchaki tabiat yoki tarixga tayanish bilan cheklanmaydi; balki innovatsion g'oyalar, zamonaviy boshqaruv va xizmat modellari, marketing va brending strategiyalari hamyetakchi bo'lishi lozim. Mazkur tadqiqotning xulosasi shundan iboratki, turizm sanoatida innovatsiyani ilgari suruvchi tadbirkorlar profili yaqqol ko'rinadi: yuqori ta'limga ega bo'lgan, ilgari biznes tajribasi yoki investitsiyalar bilan shug'ullangan, va yosh-gender hamda boshqa ijtimoiy parametrlar muvofiq bo'lgan shaxslar. Bundan tashqari, jahon adabiyotida xususan so'nggi yillarda turizm va barqarorlik, ekologik yo'nalishlar bilan bog'liq tadqiqotlar kengaydi. Masalan, Sustainable Tourism from an Entrepreneurship Perspective: Systematic Literature Review maqolasi turizm bilan tadbirkorlikni bog'lab, hamjamiyat asosida boshqariladigan, ekologik

qo'llab-quvvatlangan turizm (community-based / sustainable tourism) modellari orqali jamiyat, iqtisodiyot va tabiat integratsiyasining ijobiy jihatlarini ko'rsatadi.

METODOLOGIK QISM:

Ushbu tadqiqotning metodologik asosini turizmning mintaqaviy rivojlanishini tahlil qilish va Surxandaryo viloyatining 1991–2025-yillardagi turizm salohiyatini o'rganishga yo'naltirilgan kompleks ilmiy yondashuv tashkil etadi. Tadqiqot jarayonida statistik tahlil metodlari, hujjatlarni o'rganish, komparativ tahlil, maydon tadqiqotlari va ekspert baholash metodlari birlashtirildi. Statistik metod yordamida viloyatning turizm infratuzilmasi, mehmonxona va dam olish maskanlari soni, sayyohlar oqimi va iqtisodiy ko'rsatkichlar, shuningdek, turizm sohasidagi investitsiyalar hajmi 1991–2025-yillar davomida raqamli ma'lumotlar bazasi asosida tahlil qilindi. Hujjatlarni o'rganish metodidan foydalangan holda davlat dasturlari, strategik reja va normativ-huquqiy hujjatlar, shuningdek, xalqaro tashkilotlarning turizm bo'yicha hisobotlari tahlil qilindi. Komparativ tahlil metodi viloyat turizmining ichki va tashqi turizm bozorlaridagi o'rnini, boshqa O'zbekiston viloyatlari va Markaziy Osiyo mintaqasi bilan solishtirish imkonini berdi, bu esa hududning strategik jihatlarini aniqlashga xizmat qildi. Maydon tadqiqotlari usuli doirasida Surxandaryo viloyatidagi asosiy turistik obyektlar, dam olish maskanlari, mehmonxonalar va mahalliy turizm agentliklari faoliyati joyida o'rganildi, shuningdek, sayyohlar va xizmat ko'rsatuvchi xodimlar bilan intervyu va so'rovnomalar o'tkazildi. Ekspert baholash metodlari orqali hudud turizmining rivojlanish strategiyasi, mavjud resurslardan foydalanish samaradorligi va kelajakdagi istiqbollar baholandi, bu esa statistik va maydon ma'lumotlarini mukammal tarzda qo'llab-quvvatladi.

NATIJALAR

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, 1991–2025-yillar davomida Surxandaryo viloyatida turizm sohasining rivojlanishi ko'p qatlamli va kompleks jarayon sifatida kechgan. Statistik ma'lumotlar tahlili viloyatdagi turistik infratuzilma, mehmonxona va dam olish maskanlari sonining muntazam oshib borayotganini, sayyohlar oqimining sezilarli darajada ko'payganini hamda turizm sohasiga yo'naltirilgan investitsiyalar hajmining ortishini tasdiqlaydi. Shu bilan

birga, maydon tadqiqotlari va so'rovnomalar natijalari mahalliy aholining turizm xizmatlari bilan bog'liq malaka va bilim darajasi oshganini, turistik obyektlar sifatining yaxshilanganini ham ko'rsatadi. Hujjatlar va davlat dasturlari tahlili Surxandaryo viloyatida turizmni rivojlantirish bo'yicha qabul qilingan strategik qarorlar va investitsion loyihalar samarasini yaqqol ochib beradi. Jumladan, viloyatdagi tarixiy va madaniy meros ob'ektlarini tiklash, ekologik turizm yo'nalishlarini rivojlantirish, transport va kommunikatsiya infratuzilmasini modernizatsiya qilish, shuningdek, marketing va brending strategiyalarini joriy etish orqali viloyatning ichki va tashqi turizm bozoridagi raqobatbardoshligi oshgan. Ekspert baholash natijalari shuni ko'rsatadiki, Surxandaryo viloyatining turizm salohiyati mahalliy resurslar, iqlimiy sharoitlar, madaniy va tarixiy meros bilan bevosita bog'liq bo'lib, innovatsion yondashuv va tadbirkorlikning rolini hisobga olgan holda barqaror rivojlanishi mumkin. Montañés-Del-Río va Medina-Garrido tadqiqotlarida ko'rsatilgan innovatsiyaga moyillik omillari, jumladan, ta'lim darajasi, avvalgi biznes tajribasi va ijtimoiy-professional profillar Surxandaryo viloyatidagi turizm loyihalarida samarali tatbiq etilishi mumkinligi aniqlangan. Shu bilan birga, komparativ tahlil natijalari Surxandaryo viloyatining boshqa O'zbekiston viloyatlari va Markaziy Osiyo hududlari bilan solishtirganda turizm salohiyati yuqori ekanini, lekin barqaror rivojlanish uchun qo'shimcha investitsiyalar, professional kadrlarni tayyorlash va xalqaro standartlarga moslashuv zarurligini ko'rsatadi. Mahalliy aholi va kichik biznesning turizmga jalb qilinishi nafaqat iqtisodiy samaradorlikni oshiradi, balki ekologik va madaniy resurslarning saqlanishi hamda turizmning ijtimoiy ta'sirini kuchaytiradi.

MUHOKAMA

Turizm sohasidagi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, barqaror rivojlanish va innovatsion yondashuvlar masalasi ilmiy hamjamiyatda turli nuqtai nazarlar bilan bahs-munozaraga sabab bo'ladi. Montañés-Del-Río va Medina-Garrido tadqiqotlarida innovatsiyaga moyillik turizmni rivojlantirishda asosiy omil sifatida ko'riladi va ular innovatsion tadbirkorlikni yuqori darajada rag'batlantirish orqali hududiy turizmning samaradorligini oshirish mumkinligini ta'kidlaydi. Ularning fikricha, turizmning barqaror va raqobatbardosh rivoji faqat investitsiyalar,

infratuzilma va xizmat sifatiga emas, balki mahalliy tadbirkorlarning yangicha yondashuviga ham bevosita bog'liq. Shu yondashuv, ular ta'kidlashicha, turizm loyihalarining muvaffaqiyatini belgilovchi markaziy omil bo'lib xizmat qiladi. Boshqa tomondan, Anna Leask va Mike Fyall (2021) o'z tadqiqotlarida shuni qayd etadiki, innovatsion yondashuv va tadbirkorlik barqaror turizmni ta'minlash uchun yetarli emas; u davlat siyosati, ekologik va madaniy resurslarni muvofiqlashtirilgan boshqarish, hamjamiyat bilan integratsiyalashuv va xalqaro standartlarga moslashuv bilan mustahkamlanishi kerak. Ularning fikricha, faqat tadbirkorlik faoliyati bilan cheklanish, turizmning ijtimoiy va ekologik ta'sirini nazorat qilmasdan, hududiy turizmning uzoq muddatli rivojlanishiga zarar yetkazishi mumkin. Ushbu ikki nuqtai nazar Surxandaryo viloyatidagi turizm rivojini tahlil qilishda muhimdir. Montañés-Del-Río va Medina-Garrido yondashuvi mahalliy tadbirkorlik va innovatsiyaga urg'u berib, yangi turistik xizmatlar, marshrutlar va marketing strategiyalarini ishlab chiqishning zarurligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, Leask va Fyall nuqtai nazari barqarorlikni ta'minlash uchun davlat siyosati, infratuzilma va mahalliy hamjamiyatning integratsiyasini talab qiladi, bu esa Surxandaryo viloyatida turizmni rivojlantirishda kompleks yondashuv zarurligini ko'rsatadi. Mamlakat misolida, xususan 1991–2025-yillarda, davlat tomonidan turizm infratuzilmasini kengaytirish, investitsiya loyihalari, mehmonxona va transport tarmog'ini rivojlantirish hamda mahalliy hamjamiyatni jalb qilish tadbirkorlik va innovatsion yondashuvning samarali tatbiqini ta'minlaydi. Shu bilan birga, ekologik va madaniy resurslarni muvofiqlashtirilgan boshqarish, xalqaro standartlarga moslashuv va barqaror turizm loyihalarini amalga oshirish orqali viloyat turizmining uzoq muddatli rivoji kafolatlanadi. Shunday qilib, Montañés-Del-Río va Medina-Garrido yondashuvi bilan Leask va Fyall qarashlari o'zaro uzviy bog'lanib, Surxandaryo viloyatida turizmni rivojlantirishda innovatsiya va tadbirkorlikni barqarorlik va davlat siyosati bilan uyg'unlashtirish zarurligini ilmiy jihatdan asoslaydi. Bu ikki olimning polemikasi hududiy turizmni rivojlantirishda kompleks yondashuvni shakllantirish, mahalliy resurslardan samarali foydalanish va iqtisodiy, ekologik hamda ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash uchun muhim ilmiy asos hisoblanadi.

XULOSA

1991–2025-yillarda Surxandaryo viloyatida turizm sohasining rivojlanishi murakkab, ko'p qatlamli va strategik jarayon sifatida kechdi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, viloyat turizmining o'sishi nafaqat tabiiy va madaniy resurslarga, balki davlat siyosati, investitsion faoliyat, innovatsion tadbirkorlik va mahalliy hamjamiyatning faolligiga bog'liq bo'ldi. Statistik tahlil, maydon tadqiqotlari, hujjatlarni o'rganish va ekspert baholash metodlari orqali aniqlanishicha, viloyatdagi turistik infratuzilma kengayishi, mehmonxona va dam olish maskanlarining soni ortishi, turizm xizmatlarining sifati yaxshilanishi, shuningdek, sayyohlar oqimining oshishi sezilarli darajada kuzatildi. dabiyyotlar tahlili Montañés-Del-Río va Medina-Garrido, shuningdek, Leask va Fyall tadqiqotlari asosida viloyat turizmining rivojlanishida innovatsiya, tadbirkorlik va barqarorlikning uzviy bog'liqligi ilmiy jihatdan tasdiqlandi. Innovatsion yondashuv yangi turistik xizmatlar, marshrutlar va marketing strategiyalarini yaratishga imkon berar ekan, barqaror rivojlanish esa ekologik va madaniy resurslarni saqlash, mahalliy hamjamiyatni jalb qilish va xalqaro standartlarga moslashuv orqali ta'minlanadi. Shu bilan birga, viloyat turizmining iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy ahamiyati oshdi, mahalliy aholi ish o'rinlari bilan ta'minlandi, madaniy meros va ekologik resurslardan samarali foydalanish kuchaydi. Metodologik yondashuv asosida tadqiqot shuni ko'rsatdiki, kompleks ilmiy tahlil, statistik va maydon metodlari, komparativ tahlil va ekspert baholash orqali turizmning rivojlanish tendensiyalari, infratuzilma, xizmat sifati, iqtisodiy va ijtimoiy ta'sirlar tizimli ravishda o'rganilishi mumkin. Natijalar Surxandaryo viloyatida turizmni barqaror va raqobatbardosh rivojlantirishda innovatsion tadbirkorlik, davlat siyosati va mahalliy hamjamiyatning integratsiyasining muhimligini ko'rsatadi. Xulosa sifatida ta'kidlash mumkinki, Surxandaryo viloyati 1991–2025-yillarda turizm salohiyatini rivojlantirishda strategik jihatdan muhim hudud sifatida shakllandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Isomiddinov S. O 'ZBEKISTONDA TURIZM SOHASINI RIVOJLANTIRISH BORASIDAGI ISHLAR: <https://doi.org/10.5281/zenodo.13928919> //International scientific and practical conference. – 2024. – T. 1. – №. 3. – C. 3-6.
2. Tuxliyev I. S. et al. Turizm asoslari //Fan va texnologiya" nashriyoti. – 2014.

3. Halim M. MUSTAQILLIK ARAFASIDA O 'ZBEKISTONDA TURIZM RIVOJLANISHI VA MUAMMOLARI //O 'ZBEKISTON RESPUBLIKASI. – 2024. – C. 81.
4. Rashidovna A. F. TURIZM SOHASINING RIVOJLANISH TENDENSIYALARI: 2016–2023 YILLAR TAHLILI // " YURT FAXRI". – 2025. – T. 1. – №. 1.
5. Murtazova S. B. YANGI O 'ZBEKISTON SHAROITIDA TURIZM SOHASINI RIVOJLANTIRISHNING HUQUQIY ASOSLARI VA AMALIY NATIJALAR (QASHQADARYO VILOYATI MISOLIDA) //University Research Base. – 2025. – C. 44-47.
6. Savriddinovna B. S. TURIZM IQTISODIYOTIDA YASHIL IQTISODIYOT TAMOYILLARINI JORIY ETISH: O 'ZBEKISTONDA BARQAROR RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI //PEDAGOGIK ISLOHOTLAR VA ULARNING YECHIMLARI. – 2025. – T. 16. – №. 02. – C. 947-952.
7. Abduxalilovich N. A. O'ZBEKISTONDA TURIZM SOHASINI RIVOJLANTIRISHDA XORIJIY TILLARNI BILISH ISTIQBOLLARI //Uchinchi renessans poydevorini qo 'yishda tarixiy manbashunoslik, tarixnavislik, tarix tadqiqoti metodi va metodologiyasining ahamiyati" xalqaro ilmiy-amaliy online konerensiyasi materiallari. – 2025. – T. 1. – №. 1. – C. 9-12.
8. Maxamatjanovich X. F., Sherzod o'g'li A. S. TURIZM IQTISODIYOTI: O'ZBEKISTONNING MADANIY MEROSINING IQTISODIY AHAMIYATI //Modern education and development. – 2025. – T. 26. – №. 2. – C. 356-359.
9. Yolchiyeva M., Yoldoshev A. OZBEKISTONDA GASTRONOMIK TURIZM: TAOMLAR ORTIDAGI TARIX //Молодые ученые. – 2025. – T. 3. – №. 11. – C. 26-30.
10. Ishratovich K. Z., Jamoliddinovna S. A. O 'ZBEKISTONDA TURIZM VA MARKETING RIVOJLANISHI //SCIENTIFIC ASPECTS AND TRENDS IN THE FIELD OF SCIENTIFIC RESEARCH. – 2025. – T. 3. – №. 30. – C. 14-17.

РОЛЬ ФАНТАСТИКИ В РАЗВИТИИ КУЛЬТУРЫ ЧТЕНИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Абдуллаева Мафтуна Рустамовна

Наманганский государственный педагогический институт Родной язык и литература: русский язык

Телефон: +998949073787

Аннотация: *Статья посвящена анализу роли фантастической литературы в развитии культуры чтения младших школьников. В условиях стремительного развития цифровых технологий и трансформации традиционных форм досуга именно художественная фантастика выступает важным инструментом формирования читательской мотивации, эстетического вкуса и критического мышления у детей младшего школьного возраста. Автор рассматривает фантастику не только как литературный жанр, но и как культурно-педагогический феномен, способствующий развитию воображения, эмпатии и когнитивных способностей учащихся. В статье анализируются современные исследования, посвящённые влиянию фантастических произведений на становление духовно-нравственных и познавательных ориентиров ребёнка. Особое внимание уделено психолого-педагогическим механизмам восприятия фантастического текста, его роли в социализации ребёнка и формировании читательской идентичности. В результате выявлено, что систематическое использование фантастических текстов в образовательном процессе способствует укреплению интереса к чтению, развитию эмоционально-ценностной сферы и расширению мировоззрения младших школьников.*

Ключевые слова: *фантастика, культура чтения, младшие школьники, литературное развитие, когнитивное мышление, педагогика чтения, художественное восприятие, воображение, образовательный процесс, детская литература.*

THE ROLE OF SCI-FI IN THE DEVELOPMENT OF READING CULTURE IN PRIMARY SCHOOL CHILDREN

Abstract: *This article analyzes the role of science fiction in developing reading culture in primary school children. Given the rapid development of digital technologies and the transformation of traditional forms of leisure, science fiction is an important tool for developing reading motivation, aesthetic taste, and critical thinking in primary school children. The author examines science fiction not only as a literary genre but also as a cultural and pedagogical phenomenon that contributes to the development of imagination, empathy, and cognitive abilities in students. The article analyzes contemporary research on the influence of science fiction on the development of children's spiritual, moral, and cognitive values. Particular attention is paid to the psychological and pedagogical mechanisms of perception of science fiction texts, their role in the socialization of children, and the formation of their reading identity. The results revealed that the systematic use of fantasy texts in the*

educational process fosters interest in reading, develops emotional and value systems, and broadens the worldview of primary school students.

Keywords: *fantasy, reading culture, primary school students, literary development, cognitive thinking, reading pedagogy, artistic perception, imagination, educational process, children's literature.*

ILMIY-FANTASTIKA BOSHLANG'ICH MAKTAB BOLALARIDA O'QISH MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHDAGI ROLI

Annotatsiya: *Ushbu maqolada boshlang'ich maktab o'quvchilarida o'qish madaniyatini rivojlantirishda ilmiy fantastikaning roli tahlil qilinadi. Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi va an'anaviy bo'sh vaqt shakllarining o'zgarishini hisobga olgan holda, ilmiy fantastika boshlang'ich maktab o'quvchilarida o'qish motivatsiyasi, estetik did va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun muhim vosita hisoblanadi. Muallif ilmiy fantastikani nafaqat adabiy janr sifatida, balki o'quvchilarda tasavvur, empatiya va kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirishga hissa qo'shadigan madaniy va pedagogik hodisa sifatida ham ko'rib chiqadi. Maqolada ilmiy fantastikaning bolalarning ma'naviy, axloqiy va kognitiv qadriyatlarini rivojlantirishga ta'siri bo'yicha zamonaviy tadqiqotlar tahlil qilinadi. Ilmiy fantastika matnlarini idrok etishning psixologik va pedagogik mexanizmlariga, ularning bolalarning ijtimoiylashuvidagi va o'qish identifikatsiyasini shakllantirishdagi rolga alohida e'tibor qaratilgan. Natijalar shuni ko'rsatdiki, ta'lim jarayonida fantastika matnlaridan muntazam foydalanish o'qishga qiziqishni uyg'otadi, hissiy va qadriyatlar tizimini rivojlantiradi va boshlang'ich maktab o'quvchilarining dunyoqarashini kengaytiradi.*

Kalit so'zlar: *fantaziya, o'qish madaniyati, boshlang'ich sinf o'quvchilari, adabiy rivojlanish, kognitiv tafakkur, o'qish pedagogikasi, badiiy idrok, tasavvur, ta'lim jarayoni, bolalar adabiyoti.*

ВВЕДЕНИЕ

Современная эпоха характеризуется глубокими изменениями в структуре человеческого сознания, обусловленными цифровизацией, ускорением информационных потоков и трансформацией социокультурных практик. В этих условиях культура чтения как особый вид духовной деятельности претерпевает существенные трансформации[1]. Особенно остро эти изменения затрагивают младших школьников, чьё восприятие мира формируется в условиях конкуренции между традиционными формами чтения и цифровыми медиа. Именно поэтому вопрос развития культуры чтения детей младшего школьного возраста становится одной из приоритетных задач современной педагогики и культурологии. Феномен фантастики как литературного направления занимает

в этом процессе особое место. Фантастическая литература обладает уникальной способностью моделировать альтернативные миры, выходящие за рамки эмпирического опыта, тем самым стимулируя воображение, развивая когнитивную гибкость и способствуя формированию критического мышления у читателя[2]. В контексте педагогики чтения фантастика рассматривается не только как средство развлечения, но и как важнейший инструмент развития личностных качеств, эмоционально-нравственной сферы и духовных ценностей ребёнка. На протяжении последних десятилетий исследователи отмечают постепенное снижение интереса детей к чтению. Согласно международным отчётам, доля учащихся младших классов, проявляющих устойчивый интерес к художественной литературе, неуклонно снижается. При этом фантастические тексты остаются одним из немногих жанров, способных удерживать внимание ребёнка, сочетая в себе элементы познания, приключений и эмоционального сопереживания. В отличие от сугубо реалистических произведений, фантастика позволяет младшему школьнику вступить в пространство воображаемого, где он осмысливает сложные моральные категории — добро и зло, истину и ложь, справедливость и ответственность — в доступной художественной форме. С педагогической точки зрения, фантастическая литература выполняет интегративную функцию[3]. Она соединяет когнитивный, эмоциональный и этический аспекты восприятия, формируя у ребёнка целостное представление о мире и человеке. Фантастический сюжет, как правило, строится на конфликте между реальностью и воображением, что стимулирует развитие способности к абстрактному мышлению и формирует навыки интерпретации символических образов[4]. Таким образом, обращение к фантастике на раннем этапе школьного обучения не только способствует становлению читательской грамотности, но и развивает внутреннюю мотивацию к познанию, исследованию и творчеству. Кроме того, фантастика обладает мощным воспитательным потенциалом. Через образы героев и событий, часто выходящих за рамки привычного опыта, ребёнок учится воспринимать сложность человеческих отношений, понимать последствия выбора и поступков. Это способствует формированию моральной рефлексии, развитию эмпатии и способности к самоидентификации. Чтение фантастических

произведений активизирует не только эмоциональную, но и аналитическую деятельность младшего школьника, побуждая его рассуждать, делать выводы и сопоставлять фантазийное с реальным[5]. В контексте современной школы использование фантастики как педагогического инструмента также имеет прагматическое значение. Учителя и библиотекари отмечают, что именно фантастические тексты чаще всего вызывают у детей спонтанный интерес к чтению.

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ

Исследование роли фантастики в формировании читательской культуры младших школьников представляет собой комплексную междисциплинарную проблему, находящуюся на пересечении педагогики, психологии и литературоведения. В последние годы интерес к данной тематике значительно возрос, что обусловлено изменением образовательных стратегий и переосмыслением самой природы чтения в цифровую эпоху. Современные учёные акцентируют внимание на необходимости пересмотра традиционных подходов к детской литературе, в том числе и к жанру фантастики, как важнейшему инструменту развития когнитивной и эмоциональной компетентности ребёнка. Болгарский исследователь Мария Николова, в своей работе, подчёркивает, что фантастическая литература выступает своеобразным «мостом» между внутренним миром ребёнка и внешней действительностью. Николова утверждает, что процесс восприятия фантастического текста позволяет младшему школьнику осваивать сложные концепты через символические образы и метафорические структуры, что, в свою очередь, способствует формированию глубинного когнитивного опыта[6]. Согласно её исследованиям, именно фантастика обладает потенциалом преодоления “кризиса читательской мотивации”, характерного для поколения цифровых пользователей, так как она активизирует эмоциональную память и стимулирует личностное осмысление прочитанного. Николова приходит к выводу, что педагогическое использование фантастики в младшей школе способно укрепить читательскую самостоятельность и создать основу для формирования устойчивой культуры чтения. Сходные выводы, но в ином контексте, делает австралийский

литературовед Джон Стивенс в своей монографии[7]. Учёный рассматривает детскую фантастику как медиатор культурных смыслов и инструмент социализации ребёнка. Стивенс указывает, что фантастические тексты формируют у детей способность к интерпретации идеологических кодов, развивают критическую осознанность и умение различать реальность и вымысел. Он подчёркивает, что читательская культура в младшем возрасте не сводится к технике чтения, а является результатом сложного взаимодействия между языком, воображением и эмоциональным восприятием. В рамках своего исследования Стивенс демонстрирует, что дети, регулярно обращающиеся к произведениям фантастики, демонстрируют более высокий уровень нарративной компетенции и эмоционального интеллекта. Оба исследователя сходятся во мнении, что современная педагогика должна рассматривать фантастику как необходимый элемент формирования культурной грамотности ребёнка. Николова делает акцент на внутренней мотивации и личностной саморефлексии, а Стивенс — на идеологическом и языковом аспектах восприятия текста. Объединяя их подходы, можно заключить, что фантастика функционирует как универсальный культурно-образовательный механизм, обеспечивающий развитие когнитивных, этических и эстетических установок младших школьников. Тем самым литература данного жанра выполняет не только познавательную, но и аксиологическую функцию, формируя у ребёнка способность понимать художественный текст как пространство смыслов, ценностей и идеалов.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ ЧАСТЬ

Методологическая основа данного исследования строится на сочетании системного, культурологического, когнитивного и педагогико-психологического подходов, что позволяет всесторонне рассмотреть феномен фантастики в контексте формирования читательской культуры младших школьников. Применение системного подхода обусловлено необходимостью анализа фантастики как целостного педагогического и культурного явления, включающего взаимодействие ребёнка, текста и образовательной среды. В рамках культурологического подхода фантастика рассматривается как форма

художественного моделирования мира, в которой ребёнок осваивает универсальные культурные коды, мифологические архетипы и нравственные ценности. Когнитивный подход позволяет исследовать процессы восприятия, воображения и смыслообразования, возникающие при чтении фантастических произведений, что особенно важно для понимания развития когнитивной активности ребёнка. Кроме того, в исследовании применён личностно-деятельностный метод, направленный на выявление индивидуальных стратегий читательского поведения младших школьников. Данный метод позволяет оценить, каким образом фантастика влияет на формирование внутренней мотивации к чтению и развитие саморегуляции познавательной деятельности. Эмпирическую основу анализа составляют наблюдение за учебным процессом, анкетирование учащихся и педагогов, а также качественный контент-анализ детских фантастических текстов, направленный на выявление педагогических потенциалов жанра. Методы сравнительно-аналитического исследования использованы для сопоставления педагогических практик использования фантастики в различных образовательных системах, что позволило выявить универсальные закономерности формирования читательской культуры на раннем этапе обучения. Интерпретационно-семиотический анализ применялся для раскрытия смысловой структуры фантастического текста, выявления скрытых культурных и нравственных кодов, формирующих мировоззренческое восприятие ребёнка. Таким образом, совокупность использованных методов — системный, когнитивный, культурологический, личностно-деятельностный и сравнительно-аналитический — обеспечивает методологическую целостность исследования и позволяет комплексно рассмотреть роль фантастики как средства формирования культуры чтения младших школьников в современном образовательном контексте.

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Результаты проведённого исследования показали, что систематическое использование фантастической литературы в образовательном процессе начальной школы оказывает комплексное положительное влияние на развитие культуры чтения младших школьников. Анализ педагогического опыта и

эмпирических наблюдений подтвердил, что фантастика активизирует внутреннюю мотивацию к чтению, способствует формированию когнитивной любознательности и развивает эмоционально-ценностную сферу ребёнка. В процессе взаимодействия с фантастическим текстом учащиеся демонстрируют рост интереса к художественному слову, улучшение способности к интерпретации смыслов и формирование навыков самостоятельного анализа литературного произведения. Кроме того, выявлено, что фантастика выступает эффективным инструментом социализации: она помогает ребёнку осознать моральные и этические нормы, развивает эмпатию и формирует представление о добре, ответственности и взаимопомощи[8]. На уровне читательской компетенции установлено, что учащиеся, регулярно работающие с фантастическими текстами, демонстрируют более высокий уровень смыслового восприятия, лучше понимают символические структуры и способны соотносить художественные образы с личным жизненным опытом. Исследование подтвердило также значимость фантастики в развитии творческого мышления. Чтение произведений данного жанра способствует активизации воображения, стимулирует способность к гипотетическому рассуждению и способствует переходу от репродуктивных к продуктивным формам познавательной деятельности[9]. Таким образом, фантастика выполняет роль интегративного культурно-педагогического ресурса, обеспечивающего формирование устойчивого интереса к чтению, развитие личностных смыслов и становление духовно-нравственных ориентиров младших школьников.

ОБСУЖДЕНИЕ

В современном научном дискурсе вокруг роли фантастики в развитии читательской культуры младших школьников существует активная полемика, отражающая разные методологические позиции и педагогические акценты. Наиболее содержательной представляется дискуссия между болгарским исследователем Марией Николовой и австралийским литературоведом Джоном Стивенсом, чьи труды сформировали два противоположных, но взаимодополняющих направления в интерпретации влияния фантастики на формирование личности ребёнка. Мария Николова, представляющая культурно-

психологическую школу, утверждает, что фантастика является прежде всего инструментом внутренней саморефлексии и эмоционального развития ребёнка. В своих исследованиях она доказывает, что именно воображение, активируемое при чтении фантастических произведений, обеспечивает глубокое проживание текста и формирует личностное осмысление художественной реальности. Николова подчёркивает, что ребёнок, вступая в контакт с фантастическим миром, не просто погружается в вымышленное пространство, но создаёт собственную систему ценностных координат. С её точки зрения, педагогическая функция фантастики заключается в способности стимулировать эмоционально-эстетическое переживание, развивать эмпатию и нравственное воображение, которые являются фундаментом для становления культуры чтения. Джон Стивенс, напротив, опирается на социокультурный и лингвоидеологический подход, рассматривая фантастику как средство формирования критического сознания ребёнка. В монографии он утверждает, что фантастика вводит младшего школьника в сферу символического мышления, где формируются представления о власти, морали и идентичности. Стивенс акцентирует внимание на том, что чтение фантастических текстов учит ребёнка различать идеологические конструкции и оценивать их с точки зрения собственных этических принципов. Он считает, что именно критическая функция фантастики, а не её эмоционально-эстетическая сторона, играет ключевую роль в развитии читательской культуры, поскольку формирует у ребёнка способность мыслить независимо и осознанно интерпретировать текст. Таким образом, полемика между Николовой и Стивенсом отражает более широкий теоретический конфликт между гуманистической и критико-идеологической парадигмами в педагогике чтения. Николова рассматривает ребёнка как «внутреннего творца смысла», формирующего своё мировоззрение через эмпатию и эмоциональное воображение, тогда как Стивенс видит в нём «интерпретатора дискурса», способного к аналитическому декодированию культурных символов. Несмотря на различие в акцентах, оба исследователя сходятся во мнении, что фантастика выступает уникальным медиатором между личностью ребёнка и культурной реальностью, создавая условия для гармоничного соединения

когнитивного, этического и эстетического развития. Следовательно, синтез их концепций позволяет утверждать, что развитие культуры чтения младших школьников через фантастику требует педагогического подхода, который одновременно учитывает эмоционально-ценностное переживание текста и критико-рефлексивное осмысление его смысловой структуры. Только при таком интегративном подходе возможно формирование полноценных читателей, способных не просто воспринимать текст, но и со-творить его смысл, связывая воображаемое с реальным.

ВЫВОДЫ

Проведённое исследование позволяет сделать ряд теоретических и практических выводов, имеющих значение для современной педагогики чтения и культурологического осмысления детской литературы. Прежде всего, установлено, что фантастика является мощным инструментом формирования культуры чтения младших школьников, поскольку объединяет познавательные, эмоциональные и нравственные компоненты восприятия художественного текста.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Щерба Ю. С. Литературное развитие младших школьников : дис. – 2018.
2. Филатова Т. И. Роль литературного развития формирования читательской и самостоятельности младших школьников //ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ АЛЬМАНАХ. – С. 49.
3. Казикин А. В., Лешер О. В. Жанр фэнтези как фактор развития творческих способностей младших школьников //Известия Российской академии образования. – 2016. – №. 1. – С. 66-76.
4. Расулова Ф. РОЛЬ СКАЗКИ В ОБУЧЕНИИ И ВОСПИТАНИИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ //Инновационные исследования в науке. – 2025. – Т. 4. – №. 5. – С. 62-67.
5. Попова Г. В. Изучение произведений фантастики как фактор литературного развития школьников (7-9 классы) : дис. – 2011.
6. Николова М. и др. Саморегулирано учене и педагогическа метаморфоза–мултимодална интерпретация чрез арт- анимационни практики в началното училище //Knowledge: International Journal. – 2025. – Т. 71. – №. 2.
7. Стивенс Д. Сознание: исследуем, экспериментируем, упражняемся //М.: Эксмо. – 2002.
8. Жесткова Е. А. Проблема формирования читательской культуры младших школьников в современной образовательной среде //Наука и школа. – 2022. – №. 5. – С. 204-214.

9. Боташева А. Ю. РОЛЬ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ В РАЗВИТИИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ //РАЗВИТИЕ ИНСТРУМЕНТОВ УПРАВЛЕНИЯ НАУЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ. – 2017. – С. 97-99.

ALLOMA ABU SAXL ISO IBN YAHYO AL-JURJONIY AL-MASIHIYNING MA'NAVIY MEROSI

Abdrimov Zarifboy Erkinovich

*Urganch RANCH texnologiya universiteti "Ijtimoiy fanlar" kafedra o'qituvchisi
abdrimovzarifboy123@gmail.com*

Annotatsiya: Ushbu maqola Xorazmshoh Ma'muniylar tomonidan tashkil etilgan "Dor-ul hikma va ma'rif" yoki Ma'mun akademiyasida faoliyat yuritib tarixda o'chmas iz qoldirgan alloma Abu Saxl Iso ibn Yahyo al-Jurjoniylar tomonidan yaratilgan nodir asarlar va ularning turli fan sohalarining yuksalishi, shuningdek komil insonning fazilatlarini, axloq jamiyat taraqqiyoti uchun qanchalik muhim ekanligi, insonda shakllanadigan chiroqli axloqiy fazilatlarining ahamiyati to'g'risida yoritilgan.

Kalit so'zlar: Alloma, mutafakkir, tibbiyot, olim, komil inson, axloq, faylasuf, ilm-fan.

THE SPIRITUAL HERITAGE OF ALLAMA ABU SAHL ISA IBN YAHYA AL- JURJANI AL-MASIHI

Abstract: This article is aimed at studying the scientific heritage of the scholar Abu Sahl Isa ibn Yahya al-Jurjani al-Masihi, who worked at the "Dar-ul hikma va ma'rif" or Ma'mun Academy, founded by the Khorezmshah Mamunis, and left an indelible mark on history. The article discusses the rare works created by the scholar and their rise in various fields of science, as well as the qualities of a perfect person, how important morality is for the development of society, and the importance of beautiful moral qualities formed in a person.

Keywords: Scholar, thinker, medicine, scientist, perfect person, morality, philosopher, science.

ДУХОВНОЕ НАСЛЕДИЕ АЛЛАМЫ АБУ САЛЬ ИСЫ ИБН ЯХЬИ АЛЬ- ДЖУРДЖАНИ АЛЬ-МАСИХИ

Аннотация: Статья посвящена изучению научного наследия учёного Абу Сахля Исы ибн Яхьи аль-Джурджани аль-Масихи, работавшего в «Дар-уль-хикма ва ма'риф» (Академии Ма'муна), основанной хорезмшахом Мамунисом, и оставившего неизгладимый след в истории. В статье рассматриваются редкие труды учёного и их развитие в различных областях науки, а также качества совершенного человека, важность нравственности для развития общества и важность формирования прекрасных нравственных качеств в человеке.

Ключевые слова: Учёный, мыслитель, медицина, учёный, совершенный человек, нравственность, философ, наука.

KIRISH

Abu Saxl Iso ibn Yahyo al-Jurjoniyl al-Masihiy alloma bu davrda yirik tabiatshunos sifatida taniladi. Mutafakkir astronomiya, matematika, falsafa, tabobat va boshqa tabiiy fanlar bilan shug'ullangan, va ko'plab asarlar yozgan. Shunga qaramasdan tarix olamida tabib sifatida tanilgan.

Ma'muniy hukmdor bo'lmish Ma'mun ibn Muhammad ko'plab olimlarni Gurganjga taklif etganida Masihiyni ham chaqiradi. Masihiy chaqiriqqa javoban Bag'doddan Xorazmga ko'chib keladi. Masihiy ilmiy faoliyati boshlar ekan bu yerda Beruniy, Ibn Sino, Abu Xayr, Ibn Iroq kabi zamonasining yirik olimlari va allomalari bilan do'st tutingan. Ibn Abi Usaybianing guvohlik berishicha, Masihiy Ibn Sino bilan yaqin do'st bo'lish bilan birga tibbiyotda istozlik ham qilgan. Ibn Sino ustoziga atab asar ham yozgan. Masihiy bilan Ibn Sino G'aznaviy hukmdor Mahmudning taklifini rad etib Xurosonga qochadi. Lekin Masihiyning sog'ligi yomonlashib yo'lda 1011 yilda 40 yoshida vafot etadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI

Bu mavzu yuzasidan manbalar sonining juda ozligi, sulolalar juda qisqa muddat hukmronlik qilgani, arxeologik manbalar sonining ham sezilarli darajada kamligi, u yerdagilari esa juda shikastlangan holda bizning kunlarimizgacha etib kelganligi bilan izohlash mumkin. Shu boisdan ham Abu Sahl Masihiy va uning Xorazmdagi faoliyati haqidagi tarixiy ma'lumotlar bizgacha faqat ayrim manbalarda qisqa shaklda yetib kelgan. Olingan ma'lumotlar ham olimning Xorazmdagi faoliyati haqida to'liq ma'lumot bera olmaydi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda yozma manbalarda keltirilgan ma'lumotlar boshqa manbalar bilan qiyoslab o'rganildi. Shuning uchun ham ushbu tadqiqotda qiyosiy metoddan keng foydalanildi.

Shuningdek, tarixiy manbalardan to'plangan materiallar asosida olingan ma'lumotlarni tahlil qilishda tahlil-sintez usullaridan foydalanildi, xolislik tamoyili kabi ilmiy tadqiqot usullaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Masihiyning ilmiy merosi ko'p asrlar o'tishiga qaramasdan bugungi kunda ham o'zining dolzarbligini yo'qotmagan. Ayniqsa uning komil insonning jamiyatdagi shakllanish masalasi muhim ahamiyat kasb etadi.

Masihiyning ijodi davomida nechta asar yozganligi aniq emas, lekin 998-1004 yillarda zamondoshi va do'sti Beruniyga atab o'n ikkita asar yozgan. Bu vaqtda Beruniy Jurjonda bo'lgan edi. Shuning uchun Masihiy bu asarlarni xat orqali jo'natgan. Bu asarlar mazmunan farqlanadi albatta. Asarlarning uchta geometriyaga, yana uchta astronomiyaga, bittasi etikaga, bittasi iqlimshunoslikka, yana bittasi tilshunoslikka oiddir. Afsuski bu asarlarning birortasi ham bizgacha yetib kelmagan. [1]

Ilm ahlidan bo'lmish Masihiyning aniq fanlarga doir quyidagi asarlari bizgacha ma'lum: 1. "Geometriya negizlari haqida kitob". 2. "Al-Majistiy kitobining qisqacha o'zagi haqida maqola". 3. "Er sukunatdami yoki harakatda ekanligi haqida kitob". 4. "(Astronomiya) san'atining qonunlari haqida risola". 5. "Oy tutilishi turlarining miqdori haqida al-Beruniyga maktub". 6. "Dastlabki haraktlantiruvchi haqida Aristotel va Galen o'rtasidagi vositachilik kitobi". 7. "Almagest kitobining qisqartmasi". 8. "Tush ta'birlari haqidagi kitob".

"Masihiy olim bo'lish bilan birga, she'rlar ham yozgan. Uning she'riy parchalaridan birini Beruniy o'zining "Yodgorliklar" asariga kiritgan. Lekin yuqorida aytganimizdek, Masihiyning ilmiy qiziqishlari ko'proq tabobatga qaratilgan edi. Uning tib ilmiga oid "Tib san'ati bo'yicha yuz kitob", "Alloh taoloning insonni yaratish haqidagi hikmatlarining ochilishi", "Tibbiy ilmlar haqida kitob", "Umumiy tib haqida kitob", "Chechakning mohiyati va uni (davolash) tadbirlari haqida risola", "Vaboni aniqlash, undan saqlanish va paydo bo'lganda uni tuzatish haqida risola", "Mizoj masalalarini o'rganish haqida risola", "Tomir urushdan kasalni aniqlash haqidagi kitob" kabi asarlari bizgacha yetib kelgan"[2] deb tariflaydi Mustaf o Demirdji o'zining asarida.

Shuningdek alloma haqida Usaybianing yozishicha, Masihiy Xoramzshoh Ma'mun ibn Ma'munga bag'ishlab yuqumli kasalliklar to'g'risida ham asar yozgan. Ushbu asar tib yo'nalishidagi birinchi qomusiy asar bo'lib tibbiyotning barcha sohalarini qamrab olgan. Ibn Sino esa shu qomusiy asar asosida o'zining "Tib

qonunlari” kitobini yaratishda foydalangan. Ammo, mutafakkirning eng mashhur asari baribir Ma'mun akademiyasida va akademiya kutubxonasi uchun yozilgan «Sharhlar» asari hisoblanadi. X – XI asrlar bir tarafdin islom mutaasibligining ham kuchaygan davri hisoblanadi. Zero, endigina karmatiylar, ismoiliylar va boshqa islomiy mazhab va oqimlar paydo bo'lib, musulmon dunyosida mazkur oqimlar o'rtasida kurashlar keskinlashib ketgan edi. Ammo, Xorazm Ma'mun akademiyasining eng ajralib turadigan xususiyati shunda ediki, mazkur ilm dargohida o'ziga xos diniy tolerantlik ruhi hukmron edi. Bu yerda turli din vakillari birgalikda ijod qilib, ilm dargohida baynalmilallik va do'stlik muhiti hukmron bo'lgan. Jumladan, Masihiyning o'zi ham xristian diniga e'tiqod qilib, bu uning nisbasidan ham yaqqol ko'zga tashlanib turibdi. Manbalarga ko'ra u cherkovlarga bormasdan, diniy farzlarni, ibodatni uyida bajargan.[3]

Buyuk mutafakkir olimning komil inson, adolatli jamiyat va umuman insonning jamiyatda tutgan o'rnini borasidagi fikrlari hozirgi kunda ham dolzarb bo'lib, jumladan uning quyidagi fikri buning yaqqol isbotidir: «Odamlar orasida eng ulug'i jamiyatda tutgan yuqori darajasidan o'z obro'si uchun, yaxshi fazilatlaridan xayrli ishlar uchun, jasurlikdan esa shon-shuhrat uchun foydalanganlaridir».[4]

Mutafakkirning ma'rifiy-axloqiy qarashlarida ilmga intilish, izlanish, bilimlarni doimiy ravishda boyitib borish zarur, degan g'oya ilgari suriladi. Uning fikricha, odamlar shu darajada yetuklikka erishishlari kerakki, ular jamiyat ravnaqiga shaxsiy ulushlarini qo'sha olsinlar.

Masihiy kishilarning hatti-harakatlariga, omma orasida o'zini tutishiga ayniqsa katta e'tibor bergan va buni har kimning aqli, bilimi, tafakkuri darajasiga mos bo'lishini ta'kidlagan: «Aqlli (kishi)ning yaxshi ishi hamma joyda o'rinli, axmoqning ziyonli hatti- harakati hamisha xavflidir».[5]

Shaxsiy fazilatlar ichida aql-idrokning asosiy, yetakchilik rolini anglagan Masihiy har bir inson umr bo'yi o'zini tarbiyalab borishi, bu ishda atrofdagilarning xulq- atvoridan ijobiy hamda salbiy tomonlarini to'g'ri ajrata bilishi, shularga asoslanib, takomillashishi lozim, deb hisoblaydi. Agar atrofdagilar yaxshi bo'lsa, bu insonga, uning shaxsiy fazilatlarini shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatib, komil inson bo'lib yetishuviga zamin hozirlaydi. Mabodo kishi axloqan tuban muhitda bo'lsa, bu

ham uning xislatlariga zararli ta'sirini ko'rsatmasdan qo'ymaydi. Ammo mutafakkir qaysi fazilat va xislatlarni egallash, zarurlarini ko'paytirish yana har kimning aql-farosatiga bog'liq ekanligini ta'kidlaydi: «Aqlli odam o'zini shu davrning yaxshi odamlari fazilatlarini qorishmasidan shakllantiradi».[6] Demak, Masihiy inson tarbiyaning ob'ektigina emas, balki sub'ekti ham bo'lishi lozim, deb hisoblaydi.

Tarbiyadan tashqari ilm o'rganish, ta'lim olish masalasi ham alloma qarashlarida asosiy o'rinda turadi. Kishi jamiyatda o'z o'rniga, xalq hurmatiga sazovor bo'lishi uchun, albatta, bilimli bo'lishi zarur. Zero, aql va bilim-insonni hayvonlardan ajratib turuvchi asosiy xususiyatdir. Shu boisdan boshqalar oldida ilmsizligidan uyalib qolmaslik uchun inson doimo izlanishda, ilmga intilishda yashashi lozim. Chunki, «Aql- idroksiz va bilimsiz odam jonsiz tananing o'zidir».[7]

Barcha davrlarda ham moddiy boylikka intilib yashash qoralanib kelingan illatlardan biridir. Albatta, kishi o'ziga zarur narsalarni qo'lidan kelgunicha mehnat qilib topishi mumkin. Lekin hamma ham buni afzal bilavermaydi. Shu boisdan haddan tashqari boylikka hirs qo'yish, uning yo'lida iymon, e'tiqodni ham unutish Masihiy tomonidan qattiq tanqid qilinadi. Alloma bu odat ochko'zlik kabi yomon illatga yetaklashidan ogohlantiradi, kishilarni bunday yomon xislatlardan yiroq bo'lishga chaqiradi: «Kimki o'zining tirikchiligi uchun zarur bo'lgan narsalardan qoniqib yashasa, boshqalar mulkini o'ziniki qilib olishni hojlamaydi. Darhaqiqat, inson ehtiyojlarini qanoatlantirish naqadar qiyin ish», -deb afsuslanadi.[8]

Ma'lumki, o'rta asrlarda ilm-ma'rifatli bo'lish – komil insonning ajralmas, asosiy sifati hisoblangan. Barcha buyuk shaxslar, allomalar bu fazilatni yuqori baholab kelganlar. Abu Sahl Masihiy ham bundan mustasno emas: u faylasuf, donishmand sifatida o'zining salbiy xislatlarini bartaraf qilib, ijobiy jihatlarini yanada takomillashtirib, bilimlarini kengaytirib borishga intiladigan, bu yo'lda betinim izlanadigan kishilarga hurmat bilan qaraydi. Alloma bu yo'l ularni baxtli kelajakka yetaklashiga ishonadi: "Agar odam ko'p narsani bilsa buning o'zi ajoyib fazilat. Agar u yana o'z bilimlarini chuqurlashtirib borsa, uning buyuk inson bo'lishi muqarrar".[8] So'zsiz, Masihiyning bu hikmatlari hayotiy tajriba, serqirra bilimlar mahsulidir.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Yuqoridagi ma'lumotlarga tayangan holda umumiy xulosa chiqaradigan bo'lsak, Abu Sahl Masihiyning ilm-fan olamida o'ziga xos o'rni bo'lib, uning asarlari hali endi chuqurroq o'rganilib, ilmiy muomalaga kiritilmoqda. Uning turli sohalarda bildirgan fikrlari hozirgi kunda ham jamiyat rivojiga o'zining munosib hissasini qo'shishiga shubha yo'q. Buning uchun esa ayniqsa ta'lim-tarbiya sohasida faoliyat yuritib kelayotgan o'qituvchi va tarbiyachilar alloma o'gitlaridan o'z tarbiyaviy faoliyatlarida samarali foydalanishlari lozim.

FOYDALANILGAN MANBALAR VA ADABIYOTLAR:

1. Абдуллаев И. Поэзия на арабском языке в Средней Азии и Хорасане X-начала XI в. –Т.: Фан, 1984.
2. Мустафа Демирджи. Великий учёный дворца Мамунидов: Абу Сахл Иса б. Яхья аль Масихи, учитель Ибн Сины и Бируни, и его нераскрытое научное наследие // Mamun Science. Том 2 № 2, 2024.
3. Бартольд В.В. История Туркестана. -“Труды Туркестанского Государственного Университета”. Вып.2. –Т.: 1922, с.14-19.
4. Bosworth, C.E. History of civilizations of Central Asia, Volume IV. Paris: UNESCO Publ. 2000.
5. Жуманиязов М. Маъмун академияси. Урганч – 1994.
6. Якубовский А.Ю. Феодалное общество Средней Азии и его торговля с Восточной Европой в X-XV вв. МИУТТ, ч.I. -Л.: 1932, с.15.
7. Абу-л-Хасан Али ибн ал-Хусайн ибн Али ал-Масуди. Золотые копи и россыпи самоцветов [История Аббасидской династии: 749—947 гг.]. – М.: Наталис, 2002. – С.290.
8. Булгаков П. Г. Жизнь и труды Беруни / АН УзССР. Ин-т востоковедения им. Абу Райхана Беруни. – Ташкент: Фан, 1972. – С.82.

IX-XI ASRLARDA XORAZM

Abdrimov Zarifboy Erkinovich

Urganch RANCH texnologiya universiteti "Ijtimoiy fanlar" kafedra o'qituvchisi
abdrimovzarifboy123@gmail.com <https://orcid.org/0009-0005-6599-5517>

Annatsiya: Ushbu maqola Xorazm vohasining butun jahon ilm – fan taraqqiyotida muhim rol o'ynagan Xorazmshoh – Ma'muniylar sulolasi davrida Xorazm vohasida iqtisodiy soha ham jadallik bilan taraqqiy qilganligini yozma manbalar ma'lumotlari to'la tasdiqlaganligi shuningdek, jahon miqyosida ilm – fan taraqqiyotiga, Buyuk Ipak yo'lidagi jahon savdosi rivojiga ulkan hissa qo'shgan Ma'muniylarga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: Ma'muniylar sulolasi, akademiya, taraqqiyot, Xorazmshoh, savdo-sotiq, savdo yo'li.

ХОРЕЗМ В IX-XI ВЕКАХ

Аннотация: Данная статья посвящена Хорезмскому оазису, который сыграл важную роль в развитии мировой науки и знаний во времена династии Хорезмшахов - Маъмунидов, что полностью подтверждается данными письменных источников об интенсивном развитии экономической сферы в Хорезмском оазисе, а также Маъмунидам, которые внесли огромный вклад в развитие науки и знаний в мировом масштабе и в развитие мировой торговли на Великом шелковом пути.

Ключевые слова: династия Маъмунидов, академия, прогресс, Хорезмшах, торговля, торговый путь.

KHOREZM IN THE 9TH-11TH CENTURIES

Annotation: This article is dedicated to the Ma'munids, who played an important role in the development of world science in the Khorezm oasis during the Khorezmshah-Ma'munid dynasty, which fully confirmed the rapid development of the economic sphere in the Khorezm oasis according to written sources, as well as who made a huge contribution to the development of science on a global scale and the development of world trade along the Great Silk Road.

Keywords: Ma'munid dynasty, academy, development, Khwarazmshah, trade, trade route.

KIRISH

Xorazmning arablar bosqini natijasida Xorazmning shu davrgacha shakllangan madaniyati, dini shu bilan birga tarixi to'g'risida ma'lumot beruvchi qimmatli manbalar ham yo'qotilgan. Xorazm zamini Arab Xalifaligi tasarrufiga kirishi uning siyosiy, iqtisodiy yoki madaniy jihatdan taraqqiyotdan to'xtata olmadi.

Balki IX-XI asrlarda Xorazm zaminidagi shaharlar butun islom olamidagi yirik shaharlar qatoridan joy olib ulgurdi. Bunga albatta birinchi o'rinda Xorazmning Sharqiy Yevropa, Volga bo'yi, Janubiy Sibir xalqlarini Janubiy g'arbiy Osiyo xalqlari bilan bog'lovchi savdo chorraxasida joylashganligi, hamda Xorazmlik savdogarlarni xalqaro savdoda asosiy vositachilik qilganliklari hamdir. Bu omil Xorazmni nafaqat iqtisodiy tomondan baquvvat davlatga aylantirdi balki jahon ilm – fani rivojiga xissa qo'shgan allomalarni ham dunyoga keltirdi. Afsuski bu davr tarixini to'laqonli yoritib beruvchi tizimli asar mavjud emas, faqat davr tarixi aks etgan barcha manbalar qiyosiy taxlil qilinib yagona xulosaga kelish mumkin. Ma'muniy hukmdor Ali ibn Ma'mun davrida uning sayl xarakati natijasida "Donishmandlar uyi" tashkil etildi. Bugungi kunda ushbu ilmiy faoliyat olib boruvchi markaz "Ma'mun akademiyasi" nomi bilan mashhur. Xorazmda ilm-fan ahliga Abu-l Abbos Ma'mun davrida ham yaxshi e'tiborda bo'lingan. Buni hukmdor Abu-l Abbos Ma'munning o'zining yaqinlariga aytgan quyidagi so'zlaridan ham bilish mumkinki, ko'pincha u shunday der edi: "Mening o'y-hayolim-kitob va uni o'qish va unga bo'lgan sevgi-muhabbat, oliyjanob odamlarga g'amxo'rlik qilish"[1].

Ma'muniylar sulolasi faqat 22 yil hukmronlik qilgan bo'lsada, jahon ilm-fani taraqqiyotiga juda katta hissa qo'sha oldilar. Ular tashkil qilgan hamda ular homiyligida faoliyat yuritgan "Dorul hikma va maorif", ya'ni Xorazm Ma'mun Akademiyasi shubhasiz jahon ilm-fani tarixida o'chmas iz qoldirdilar. Ammo, shu o'rinda alohida ta'kidlash lozimki, bu tadqiqotda Xorazmshoh – Ma'muniylar davri madaniy jarayonlarda faqat mazkur akademiya haqida so'z yuritilmaydi. Bu o'rinda Ma'muniylar davri madaniy jarayonlarda, Xorazm vohasining shu davrda qo'shni hududlar bilan madaniy aloqalari va bir-biriga o'zaro ta'sir kabi masalalarga alohida e'tibor qaratiladi.

Ma'muniylar davrida Xorazmning poytaxti Gurganj shahri bo'ldi. Bu holat XVI asrda Arabshohiylar davrida poytaxt Xivaga ko'chirilguncha saqlanib qoldi. Poytaxtning Xivaga ko'chirilishi albatta bu shaharning a'lohida ahamiyatga egaligidan dalolat beradi. Manbalarning guvohlik berishicha X asr oxiriga kelib, Xorazmda Gurganchdan tashqari, Mizdahqon, Jigarband, Jit, Sadvar, Ardaxushmisan, Kardaranxos, Darxos, Xiva, Puljoy (Git), Bug'roxon

(Madminiya) kabi yirik shaharlar shakllanib, ularning deyarli barchasida yirik bozorlar bo'lgan. Arxeologiya va yozma manbalarning ma'lumotlariga ko'ra, Xorazm hududida shaharlar deb qabul qilingan jami 64 dan kam bo'lmagan arxeologik yodgorliklar qayd qilingan. Ammo ulardan faqat 32 tasi (bu yerda Ma'muniylar davri shaharlari nazarda tutilgan) haqida ozmi-ko'pmi ma'lumot bor, shuningdek, bu shaharlarning 20 tasida unchalik katta bo'lmagan hajmdagi statsionar ishlar olib borilgan. Bular asosan, mamlakat chekkasidagi yodgorliklardir. Afsuski, markaziy Amudaryo bo'yi rayonlaridagi muhim shaharlar kam o'rganilgan; o'rta asr geograflari sanab o'tgan 24 shahardan faqat 20 tasi bu mualliflarning yozib qoldirgan qisqacha ma'lumotlari tufayligina ma'lumdir. Mazkur hududning qadimiy shaharlari keyingi ko'p asrlik qatlamlar ostida yashirinib qolgan.

Xorazm shaharlarining ko'pchiligi katta karvon yo'llarida joylashgan bo'lib, bu yo'llar Janubdan, Xurosondan, Jurjon va Movarounnahrdan mamlakatning Amudaryo o'ng va so'l qirg'oqlaridagi markaziy mintaqalari orqali o'tgan. SHaharlarning bir qismi mamlakat chekkasida, mintaqaning ziroatchilik bilan shug'ullanuvchi aholisi va dashtlardagi ko'chmanchilar o'zaro munosabatlarga kiradigan hududda vujudga kelgan. Xorazm urbanizatsiyasining uch hududini ajratib ko'rsatish mumkin:

Markaziy Amudaryobo'yi rayonlari, bu yerdagi arxeologik tadqiqotlar bir joyda ko'p asrlar mobaynida mavjud bo'lgan aholi punktlarining ko'proq darajada o'troqlashganini ko'rsatadi;

Amudaryoning quyi oqimi – bu yerda shahar tipidagi manzilgohlar oldinroq, VII-IX asrlardan so'ng paydo bo'lib, aynan Ma'muniylar davrida gullab-yashnagan; Iqtisodiy jarayonlarni qay darajada bo'lganligini tarixchi al-Maqdisiy asarlaridagi ma'lumotlar orqali ham bilishimiz mumkin. Maqdisiy Bulg'ordan Xorazm orqali o'tadigan molar bilan bir qatorda Xorazm zaminida tayyorlangan haridorgir mahsulotlarni ham sanab o'tadi, "...Xorazmda uzum, mayiz ko'p, bodom mag'izi, kunjut, yo'l-yo'l kiyim-boshlar, gilamlar, ko'rpalar, ajoyib kimxob, "mulxam" degan choyshab, qulf, rangli kiyimlar, eng kuchli odamlargina ega oladigan kamonlar, alohida bir xil pishloq, zardob, baliq tayyorlanadi. U yerda kemalar yasaladi, yasalganda ham nihoyasiga yetkaziladi". Ushbu ro'yxatga e'tibor qaratsak chetga

chiqarilgan hunarmandchilik maxsulotlari yildan-yilga ko'payib brogan. Istaxriy asarida va "Hudud al Olam"da Xorazm ko'proq dehqonchilik-chorvachilik o'lkasi, ya'ni, asosan, tashqariga shu sohalarga tegishli buyumlar va mahsulotlar hamda xom ashyo chiqarilgan bo'lsa, al-Maqdisiy asarida keltirilgan chetga chiqarilgan molar ro'yxatida metall ishlash yani qulf, qurolsozlik aynan kamon, kemasozlik sanoati mahsulotlarini ham ko'ramiz.

Xorazmdagi ayrim shaharlarga uch qismdan iborat bo'lgan (Maqdisiy va Istaxriy asarlarida ham (ya'ni X asrda) katta, boy shahar deb eslatib o'tilgan Xiva Xorazmshoh-Ma'muniylar-Ma'muniylar davrida iqtisodiy ijtimoiy tomondan gullab yashnagan davrini o'tagan. Chunki bu davrda barcha ichki va tashqi yo'llar Xiva shahridan o'tganligi uning taraqqiy qilishiga imkon bergan. Bundan tashqari, Xiva atroflarini sug'organ Xeykonik (Polvonyop) kanalidan kemalar qatnab, nafaqat ichki, balki tashqi savdoda ham muhim rol o'ynagan. Xivaning X asr oxiri – XI asr boshlarida yirik savdo markazlaridan biri bo'lganligini arxeologik ma'lumotlar ham tasdiqlaydi.

Xozirda Xiva shahri O'zbekistonning shimoliy g'arbida, Xorazm viloyatning janubida, Amudaryoning chap sohilida, daryodan 40 km janubida, Urganch shahridan 30 km uzoqda 95 m balandlikda joylashgan. Maydoni 2,8 ming gektar. 2025-yil 1-yanvar holatiga Xiva shahri aholisi– 100 000 kishini tashkil qilgan. Shaharning qadimgi qismidagi juda ko'p arxitektura yodgorliklariga boy bo'lgan Ichan-Qal'a Sharqning ekzotik shahar timsolini o'zida saqlab qolgan afsonaviy shahardir. Arxeologik ma'lumotlarga ko'ra, shahar miloddan avval V asrda barpo etilgan. Uning nomi shaharning qadimiy qismida joylashgan Xivaq (Xeyvaq) qudugi bilan bog'liq. Ba'zi tadqiqotchilar shahar nomini xorazmiy tiliga yaqin bo'lgan qadimgi osetin tilidagi „Xiauv“ – qal'a so'zidan, boshqalari bu atamani antik davrdan Xiva hududidan oqib o'tgan Xeykaniq (hozirgi Polvonyop) kanalining o'zgartirilgan (Xeykaniq-Xeyvaniq-Xeyvaq-Xeva-Xiva) nomidan kelib chiqqan deyдилar. Xorazmlik tarixchi solnomachi Xudoyberdi Qo'shmuhammad o'zining 1831-yilda yozgan "Dili G'aroyib" asarida Xorazmning qadimiy shaharlarini nomma-nom sanar ekan, "Bu mamlakatning yana bir qal'asi – Qal'ai Ramldir. Bu qal'aga Som ibn Nuh asos solgan bo'lib, u hozirgi Xivaq nomi ila mashhurdir" deydi. XI asr boshida Xorazm davlati

nafaqat madaniyat sohasida balki iqtisodiyot rivojida ham salmoqli muvaffaqiyatlarga erishdilar. Bu davrda Xorazm vohasi Sharq musulmon tsivilizatsiyasining Yevrosiyo dashtlaridagi tayanchi sifatida, turkiy ko'chmanchilar dunyosini slavyan – bulg'orlar va xazarlar bilan bog'lovchi bir xalqa bo'lgan. Umuman, X – XI asrlarda O'rta Osiyo tashqi savdosidagi yetakchilik Xorazmga tegishli bo'lib, butun O'rta Osiyo savdosi amaliy jihatdan xorazmlik savdogarlar qo'liga o'tgan edi. Ular gazlamalar va qurol-yarog'lar, chetdan mo'ynalar, qullar va boshqalar olib kelishgan. Xorazm savdogarlarining savdo aloqalari Xazariya, Volga Bolgariya, Kiev Rusi, Skandinaviya, Xitoy, Hindiston, Xuroson, Gurgan va Sharqiy Yevropa, Orolbo'yi, Dasht-i Qipchoq va Yettisuv ko'chmanchilari bilan olib borilgan Xorazmning Ma'muniy hukmdorlar boshqaruvi davrida Buyuk Ipak yo'lining Shimoliy tarmoq orqali bo'lib o'tadigan savdoda Xazarlar va Bulg'or savdogarlari bilan amalga oshirilgan mol ayirboshlash jarayonlari muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Bu savdo aloqalarining qay darajada bo'lganligi, X asr 60-yillaridan boshlangan Xazar – o'g'uz, Xazar – Kiyev Rusi munosabatlarida Xorazmning eng asosiy siyosiy o'yinchi sifatida, bu jarayonlarda faol bo'lganligi yaqqol ko'rsatadi. Jumladan, "965 yilda rus knyazi Svyatoslavning Belaya Veja (Sarkel) shahri yaqinida Xazarlarning asosiy qo'shinini tor-mor etib, bu davlatni tugatgan davrda ham, Xorazm Xazar hoqonligining, endilikda "merosxo'ri" sifatida ish yuritib, o'z kurashini to'xtatmagan va hech bo'lmaganda, Quyi Volganing eng muhim savdo markazlarini qo'lga kiritishga intilgan. Gurganch amirlari, hatto ba'zida bunga muvaffaq ham bo'lganlarki, Maqdisiy bu haqda ba'zan Xazariyaning shaharlarini Jurjoniya hokimi egallab olganligini ta'kidlaydi" Yaqin va O'rta Sharq hududlari bilan tijorat aloqalari, asosan, ikki yo'l bilan olib borilgan. Birinchi yo'l manbalarda "Buyuk Xuroson yo'li" deb nom olgan. Ikkinchi yo'l – suv yo'li bo'lib, u Amudaryo, uning hozirgi kunda qurib qolgan o'zani Uzboy orqali Kaspiy dengiziga chiqib, undan keyin Kura daryosidan Kavkazorti hududlari, Shimoli-G'arbiy Eron va Kichik Osiyoga borilgan. Yozma manbalarda Misrdan ko'plab zig'ir tola, jun, paxta va ipak gazlamalar, rangli chinni buyumlar, shakarqamish, sovun va hokazolar chiqarilganligi to'g'risida ma'lumotlar mavjud. As-Saolibiyning ta'kidlashicha,

Misrdagi Dabika shahrida ishlab chiqariladigan dabiks matosi Xorazmda keng tarqalgan edi.

Xorazmshoh – Ma'muniylar davrida Xorazm savdogarlari Hindiston bilan ham qizg'in savdo munosabatlari o'rnatganlar. Jumladan, Beruniy o'zining "Minerologiya" asarida Hindistondan keltirilgan qimmatbaho tosh turlari va hind qilichlar olib kelinganligi haqida ham ma'lumotlar berib o'tadi. Hindiston bilan savdoda ayniqsa Amudaryo suv yo'li juda muhim o'rin tutgan. Bu savdo yo'li haqida L.A.Mamleyeva quyudagicha yozadi, "Amudaryo orqali Balxga, undan so'ng Qobul, G'azna, Lahor va nihoyat Dehligacha borganlar. Hindistonga ko'proq yilqi, qalayi, mis, oltin, kumush pullar va shu singarilar olib borilgan"

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI

Xorazm vohasida IX asr oxiri – XI asr boshlarida kechgan siyosiy jarayonlar masalasi asosan, arab tilida bitilgan buyuk vatandoshimiz Abu Rayxon Beruniyning bizgacha yetib kelmagan, ammo, Bayhaqiyning "Tarixi Ma'sudiy" asarida tilga olingan "Xorazmning mashhur kishilari"[2] hamda juda qisqa tarzda "Geodeziya" asarida, bundan tashqari, Abu Nasr al-Utbiyning "Tarixi Yaminiy"[3], Ibn al-Asirning «Al-Komil fit-tarix» («Mukammal tarix»)[4] va qisman Xorazmdagi X-XI asrlardagi siyosiy jarayonlar to'g'risida qisqacha ma'lumotlar As-Saolibiyning «Latoif ul-maorif» («Ajoyib ma'lumotlar»)[5], as-Sam'oniyning «Kitob al-ansob» («Mashhur kishilar haqida kitob»)[3], Yoqut al-Hamaviyning "Mu'jam ul-udabo" ("Adiblar lug'ati") yoki "Irshod al-arib il ma'rifat al-adib" ("Adiblarning bilimiga ko'rsatma") [5], Jamol al-Qarshiyning "Al-mulhaqat bi-s-suroh" ("Suroh lug'atiga ilovalar") [4] kabi asarlarida mavjud.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu maqolada metodologik tadqiqot natijalariga ko'ra tarixiy ma'lumotlarni umumlashtirish, xolislik tamoyili kabi ilmiy tadqiqot usullaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Sharqshunos olim V.V.Bartold XX asr boshlaridanoq ishonch bilan: "Xorazm boyliklarini islom davrida yanada taraqqiy qilgan ko'chmanchilar bilan bo'ladigan savdo aloqalari orqaligina orttirgan; bu savdo asosan Xorazmning shimolida jamlangan edi..."[5], -deb yozgan edi. A.Yu.Yakubovskiy shuni ta'kidlab

o'tgan edi: "O'rta Osiyo hayotida ko'chmanchilar bilan bo'ladigan savdo Sharqiy Yevropa bilan olib boradigan savdo munosabatlaridan kam rol o'ynamagan. Butun bir hududlar aynan shu mahsulot ayirboshlash ta'siri ostida rivojlanganlar. Xorazm iqtisodiy va siyosiy jihatdan faqat Sharqiy Yevropa bilan bo'lgan savdo ta'sirida emas, balki ko'chmanchi turkman va o'g'uz dashtlari bilan bo'lgan savdo orqali ham o'sgan"[5]. Xorazmshoh-Ma'muniylar davlati tarixiga oid yozma manbalar juda kam bo'lib, mavjud manbalar ma'lumotlari ham bir – biriga zid va qarama – qarshidir. Shu jihatdan olganda, Ma'muniylar sulolasi tarixi tadqiqotchilari tadqiqot doirasi ancha cheklanib, bu sulola tarixini to'la – to'kis ochib berish imkoniyatini bermaydi. Islom davrida xorazmlik savdogarlar o'g'uzlar, xazarlar, Volgabo'yi bulg'orlari, vikinglar kabi shimollik xalqlar bilan iqtisodiy aloqada bo'lishgan. O'rta Osiyo kabi janubiy o'lkalarda ehtiyoj katta bo'lgan hayvon terisi, qullar, baliq mahsulotlari kabi ashyolarni Xuroson, Movarounnahr, Iroq bozorlariga yetkazishda xorazmlik savdogarlarning o'rni beqiyos edi.

Tarixchi Istaxriy Xorazm zamini tarixi bo'yicha ko'plab ma'lumotlar qoldirgan. U X asrda Xorazm va Xuroson o'rtasida olib borilgan savdo aloqalarini quyidagicha yozadi, "...Ular Xurosonning butun aholisiga nisbatan tarqoqroqdirlar (birovlarining joylarida) va hammadan ko'ra ko'proq sayohat qiladilar: Xurosonda bironta katta shahar yo'qki, unda ko'plab Xorazm aholisi yashamasin..." deb ta'kidlagan edi. Bu shuni ko'rsatadiki xorazmliklar boshqa millat vakillari bilan bir zaminda bahamjihat umrguzaronlik qilishgan.

Arab Xalifaligini vaziri Ibn al-Furat Xorazmdagi katta zamindorlardan biri ekanligi bilan bir qatorda quyidagi ma'lumotni ham keltirib o'tishimiz mumkin, "847-861 yillarda hukmronlik qilgan xalifa al-Mutavakkilning onasi xorazmlik Shuja' ismli ayol bo'lganligini alohida ta'kidlab o'tish maqsadga muvofiq bo'lardi"[1].

Xalqaro miqyosda tan olingan haqiqat shundaki, Ma'muniylar sulolasi Markaziy Osiyoda birinchi "Ilm-fan akademiyasini" Gurganj shahrida tashkil qilgan. Ulamolarga homiylik qilishning oliyjanob an'analari sulola asoschisi Ma'mun ibn Muhammaddan boshlangan. Xorazm hukmdori sifatida u 995 yildan boshlab ilm-fan sohasidagi olimlarni Gurganj poytaxtiga taklif qila boshladi. Ma'munning taklifiga binoan Gurganjga kelgan mashhur olim, faylasuf, shifokor Abu Sahl Iso ibn Yahyo

al-Masihiy o'zining bir asarini Mamun Xorazmshohga ilm-fanga ko'rsatgan homiyligi uchun bag'ishlagan[2].

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xorazmshoh-Ma'muniylar davlati tarixiga oid yozma manbalar juda kam bo'lib, mavjud manbalar ma'lumotlari ham bir – biriga zid va qarama – qarshidir. Shu jihatdan olganda, Ma'muniylar sulolasi tarixi tadqiqotchilari tadqiqot doirasi ancha cheklanib, bu sulola tarixini to'la – to'kis ochib berish imkoniyatini bermaydi. Xorazmshoh-Ma'muniylar davlati tarixini o'rganish jarayonidagi yana bir muhim jihat, xorij qo'lyozma fondlarida saqlanayotgan hamda Xorazmshoh- Ma'muniylar davlati tarixi haqida batafsilroq ma'lumotlar beruvchi manbalar bir tarafdin to'liq o'zbek tiliga tarjima qilinmaganligi uchun, ikkinchi tarafdin mazkur manbalardan foydalanilib amalga oshirilgan tadqiqotlardan foydalanish imkoniyatiga ega bo'lmaganliklari natijasida muammoga biryoqlama yondashuvga hamda biri ikkinchisini takrorlovchi ilmiy adabiyotlarning yaratilishiga olib keldi.

Hozirgacha o'rganilayotgan davr tarixini tangashunoslik jihatidan yoritib beruvchi yaxlit bir ilmiy ish amalga oshirilmagan. Bu davr tarixi haqida ma'lumot beruvchi eng qadimgi qo'lyozma asarlar X asrlarda yaratilgan bo'lib, ular ham asosan hududning siyosiy tarixini o'zida aks ettiradi. Ularda keltirilgan ma'lumotlar va bugungi kungacha yetib kelgan Xorazmshohlar davri tangalarini qiyosiy tahlil qilish orqali bu davr tarixini yanada chuqurroq o'rganish mumkin. Yuqoridagi ma'lumotlarga tayangan holda umumiy xulosa chiqaradigan bo'lsak birinchidan, IX – XI asrlarda Xorazmning iqtisodiy va jihatdan gullab yashnaganligi, zaminda madaniy taraqqiyotga asos bo'lganligini ko'rishimiz mumkin. Albatta bu taraqqiyotning zaminida hukmdorlarning to'g'ri siyosatini ham e'tirof etish kerak. Barcha Ma'muniy hukmdorlar ilm fan rivojini qo'llab quvvatlagan. Manbalar shuni ko'rsatadiki, barcha qo'shni mamlakatlarda xorazmlik savdogarlar yashaydigan mahallalar bo'lgani kabi Xorazmda ham turli millat vakillarining manzilgohlari bo'lgan va ular ahil inoq yashaganlar. O'zbek millatiga xos bo'lgan mehmondo'stlik, boshqa millat vakillariga do'stona munosabatda bo'lish kabi qadriyatlarimizning shakllanishi aynan shu jarayon bilan bog'liq bo'lsa ajabmas. Xorazm savdogarlarining savdo aloqalari Xazariya, Volga Bolgariya, Kiev Rusi,

Skandinaviya, Xitoy, Hindiston, Xuroson, Gurgan va Sharqiy Yevropa, Orolbo'yi, Dashti Qipchoq va Yettisuv ko'chmanchilari bilan olib borilgan.

Xorazm vohasidan tashqari uzoq hududlardan ham arxeologik va numizmatik manbalarining topilishi, Xorazmning X-XI asr boshlarida "Buyuk ipak yo'li" tarmoqlari bo'ylab Sharqiy Yevropadan Yettisuv va Xitoygacha, Skandinaviya yarimorolidan Damashqgacha bo'lgan hududda juda faol savdo munosabatlari olib borganligini yaqqol ko'rsatadi. Ayniqsa ko'hna va boqiy shahar bo'lmish Xiva shahrining o'рни beqiyosdir. Bugungi kunda ham, Xiva shahrida ko'plab qadimiy saroylar, minoralar va masjidlar bor. Haqiqiy sharqona ertak muhiti bilan o'ralgan shahar. Dunyoning turli burchaklaridan millionlab sayyohlarning bu yerga kelishi bejiz emas. Xivaga bormagan kishi haqiqiy O'zbekiston ruhini his qilmagan hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev tashabbusi bilan Xiva yaqinida yangi "Arda Xiva" turistik majmua 2024-yilning kuzida qurib bitkazildi. Majmuaning o'ziga xos "Arda Xiva", ya'ni "port shahri" deb tarjima qilinadigan nomi, uning joylashgan o'rnidan kelib chiqqan. Buyuk Ipak yo'lining o'ziga xos jozibasini qayta tiklash maqsadida G'ovik ko'li yaqinida, sayyohlik shaharchasi hududida suv rekreatsion zonalari va yirik savdo maydonchalari barpo etilgan.

FOYDALANILGAN MANBALAR VA ADABIYOTLAR:

1. Абу-л-Фазл Байхаки. История Масуда (1030-1041) / Перевод с перс., вступление и комментарии А. К. Арендса. – М.: Наука, 1969. – С.810.
2. Абу-л-файз Байхаки. История Маъсуда. -М.; Изд-во А.Х.Арендса. 1969. – С. 808-811; Бируни Абу Райхан. Определение границ, мест для уточнения расстояний между населенными пунктами (Геодезия) // Избр. произв., т. 3. — Т.: «ФАН», 1966. – С.138- 139.
3. Ибн ал-Асир. Ал-Камил фи-т-тарих // МИТТ, т. 1. — М.-Л., 1939, с. 358, 361-364, 367, 371-373, 383-384.
4. As-Sa'alibi.Lotaifo-i-ma'arif. Ed.M.J.Goejr. Bibliotheca Geographorum Arabicorum (BGA). Lugduni: Batavorum, 1867; Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Сочинения. Т. 1. – Т.: «Наука», 1963. – 763 с.; Абдуллаев И. Абу Мансур Абдулмалик Ас-Саолибий. (Масъул муҳаррир М. М. Хайруллаев).– Тошкент, "Ўзбекистон", 1992. – 94 б.
5. Ас-Сам'ани Абу Са'д. Китоб ал-ансаб // МИТТ, т. 1. — М.-Л., 1939, с 327, 331, 334, 337-339, 340-343.

TA'LIM TRANSFORMATSIYA SHAROITIDA MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA KOGNITIV QOBILATLARNI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Nuritdinova Shaxnoza Kamoliddin qizi

*University of Business and Science nodavlat oliy ta'lim muassasasi Maktabgacha
boshlang'ich ta'lim va jismoniy tarbiya kafedrasi o'qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada Katta yoshdagi maktabgacha yoshdagi bolalarga ta'lim berishda kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirish shartlarini aniqlash. Ta'lim transformatsiya sharoitida maktabgacha ta'lim tashkilotlariga qo'yilgan yangi ijtimoiy talablar va yangi joriy etilgan maktabgacha ta'lim tizimi bilan bog'liq ma'lumotlar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Katta yoshdagi maktabgacha yoshdagi bolalar, ta'lim, jarayon, kognitiv, qobiliyat, rivojlanish, muammo, intellekt, qiziqish, g'oya, diqqat, vazifa, qiziqish, pozitsiya, integral, fundamental, komponent.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА В УСЛОВИЯХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ

Аннотация. Целью данной статьи является определение условий развития познавательных способностей в образовании детей старшего дошкольного возраста. Анализируются новые социальные требования к дошкольным образовательным организациям в условиях образовательной трансформации и новой системы дошкольного образования.

Ключевые слова: дети старшего дошкольного возраста, образование, процесс, познавательные способности, развитие, проблема, интеллект, интерес, идея, внимание, задача, интерес, позиция, интегральный, фундаментальный, компонент.

THEORETICAL BASIS OF THE DEVELOPMENT OF COGNITIVE ABILITIES IN PRESCHOOL CHILDREN IN THE CONDITIONS OF EDUCATIONAL TRANSFORMATION

Abstract. The purpose of this article is to identify the conditions for developing cognitive abilities in the education of older preschool-age children. New social requirements for preschool educational institutions are analyzed in the context of educational transformation and the new preschool education system.

Keywords: older preschool-age children, education, process, cognitive abilities, development, problem, intelligence, interest, idea, attention, task, interest, position, integral, fundamental, component.

KIRISH

Pedagogika va psixologiyaning zamonaviy rivojlanishida kognitiv qobiliyatlar bolaning intellektual va hissiy qobiliyatlarining kombinatsiyasi sifatida tushuniladi, bu kognitiv faoliyatga asoslangan va dunyoga bilish va qiziqish bilan bevosita bog'liq. Kognitiv qobiliyatlar tuzilishida markaziy o'rinni ob'ektlarning xususiyatlarini, ularning umumiy tuzilishini, qismlar yoki asosiy xususiyatlar va vaziyatlarning o'zaro bog'liqligini aks ettiruvchi tasvirlarni yaratish qobiliyati egallaydi. Qobiliyatlar - bu insonning individual psixologik fazilatlarini bo'lib, ular amaliy, ilmiy va badiiy faoliyatda namoyon bo'lishini o'z ichiga oladi va ularning muvaffaqiyatini ta'minlaydi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Kognitiv qobiliyatlar har qanday kognitiv faoliyatning muvaffaqiyatini ta'minlaydi. Shuning uchun, kognitiv qobiliyatlar - bu atrofimizdagi dunyoni tushunishga qaratilgan, faoliyatdagi sharoitlar va omillar ta'sirida rivojlanadigan shaxsning individual xususiyati. Bularga intellektual, hissiy va ijodiy qobiliyatlar kiradi. Bola ob'ektlar va xususiyatlarni hissiy qobiliyatlar orqali idrok etadi. Bu qobiliyatlar bolaning aqliy rivojlanishining asosini tashkil qiladi. Sezgi qobiliyatlari 3-4 yoshdan boshlab rivojlanadi, bu esa maktabgacha yoshdagi bolaning so'zlar bilan belgilangan ob'ekt xususiyatlarining ideal namunalarini o'zlashtirishiga olib keladi. Har bir xususiyatning xilma-xilligi bilan tanishib, bolalar, masalan, standartlar, ranglar, ona tili hodisalari va geometrik shakllar tushunchalarini o'zlashtirganlarida, ularni tizimlashtiradilar.

Aql darajasi va chuqurligi, uning o'ziga xosligi bolaning intellektual qobiliyatlarini rivojlantirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Maktabgacha yoshdagi bolaning yangi tajribalar va aqliy rag'batlantirishga bo'lgan ehtiyojining ortishi, ularning yuqori kognitiv faolligi bilan birga, intellektual qobiliyat darajasi yuqori bo'lgan bolalarga xos xususiyatlardir. Bunday bolalarning intellektual faolligi o'zini o'zi boshqarish bilan uzviy bog'liqdir.

Erta bolalikdan boshlab bola individual aql darajasi va o'ziga xos aqliy qobiliyatlarni rivojlantiradi. Bu munosabatlar bolaning keyingi rivojlanishi uchun asosiy ahamiyatga ega. Intellektual o'ziga xoslik yuqori rivojlanish darajasiga ega

bolalarda juda sezilarli: ba'zilar amaliy masalalarda tezkorligi bilan e'tiborni tortadi, boshqalari mulohaza yuritishda yaxshi, ba'zilar kompyuterlar bilan yaxshi ishlaydi, boshqalari o'simliklar yoki qushlarga g'amxo'rlik qiladi, xatolar va noaniqliklarni aniqlaydi, yangi narsalar ixtiro qiladi, dizayn qiladi va hokazo. Har bir bolaning intellektual qobiliyatlari turli xil aqliy fazilatlariga ega bo'lgani uchun o'zini turlicha namoyon qiladi. Bolalarni kuzatib, biz hatto maktabgacha yoshda ham aniq belgilangan "matematiklar", "biologlar", "gumanitar fanlar olimlari", "texniklar" bilan uchrashishimiz mumkinligini ta'kidlaymiz. Biroq, bu yoshdagi bolaning qiziqishlari xilma-xil va tez o'zgarishi mumkin.

Ijodiy qobiliyatlar bolaga muammolarni hal qilishning asl usullari va vositalarini topishga imkon beradi va ularning tasavvuriga bog'liq. Ular ularga ertak, hikoya ixtiro qilish, o'yin yozish, rasm chizish, qo'shiq kuylash yoki figura yasash imkonini beradi. Bolaning yuqori ijodiy faoliyati kelajakdagi yuqori yutuqlarni kafolatlamaydi, balki faqat yuqori motivatsiya, ijodkorlik va ma'lum ko'nikmalarni egallash imkoniyatini oshiradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Kognitiv ehtiyojlar bolaning ijodiy salohiyatining eng muhim tarkibiy qismidir. N.V. Barannikning fikriga ko'ra, kognitiv motivatsiya bolaning tadqiqot va tadqiqot faoliyati shaklida ifodalanadi. Maktabgacha yoshdagi bolalar samarali faoliyat (rasm chizish, modellashtirish, applikatsiya, konstruksiya), o'yin va ta'lim/kognitiv faoliyat bilan faol shug'ullanadilar. Bu kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirish shartlaridan biridir. A.A. Lyublinskaya, T.G. Postoyan tadqiqotlariga ko'ra, turli xil faoliyat turlarini birlashtirish amaliyotning o'ziga xos shakli bo'lib, u amalda samarali xususiyatga ega. N.A. Vetlugina, N.S. Leites va Z.M. Novlyanskayaning fikriga ko'ra, ijodiy va kognitiv qobiliyatlar kundalik amaliyotda sodir bo'ladigan faoliyat va kashfiyotlarda tadqiqot jarayoni orqali shakllanadi. Olimlarning fikriga ko'ra, tadqiqot faoliyati eng samarali va qiziqarli faoliyatlardan biridir. Biroq, G. Vashchenkoning so'zlariga ko'ra, "maktabgacha yoshdagi davrda biz faqat bolani maktab tadqiqot ishlarining boshlang'ich shakllariga tayyorlash uchun choralar tizimi haqida gapirishimiz mumkin". Bu choralar, asosan, bolaning kuzatuvchanlik qobiliyatini rivojlantirish bilan cheklangan." Bolalardagi bu

"qobiliyatlar" hali ham ancha past darajada, chunki bu yoshdagi bolalarda diqqatning beqaror turi mavjud va ular tajriba o'tkazish uchun zarur bo'lgan darajada individual obyektlar va ularning xususiyatlarini sezmaydilar. Bolalarning tafakkuri ham sxematik xususiyatga ega, shuning uchun maktabgacha yoshdagi bolalar narsalarda faqat ko'zlarini qamashtiradigan yoki his-tuyg'ulariga ta'sir qiladigan narsalarni payqashadi. A. Binet o'z asarlarida "bolalar hali ham juda kam intellektual qiziqishlarga ega" ekanligini isbotlagan. Barqaror g'oyalar va diqqatni jamlash qobiliyatining yo'qligi bolaning o'zi uchun ma'lum bir vazifani qo'ya olmasligini va uning qiziqishini aniq tushuntiradi.

O'qituvchilar va psixologlarning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqning rivojlanishi ko'p jihatdan fikrlash jarayonlari va kognitiv jarayonlarning rivojlanish darajasiga bog'liq. Nutq, ijtimoiy va tarixiy tajribani o'zlashtirish va intellektual faoliyatni (idrok, xotira, fikrlash, tasavvur) rivojlantirish vositasi sifatida, kognitiv funksiyani bajaradi. Nutqning kognitiv funksiyasi turli xil faoliyat, idrok va fikrlash turlarini rivojlantirish jarayonida shakllanadi, ular rivojlanib borishi bilan bolaning hissiy tajribasi nutq bilan birga bo'lishi kerak. Faqat shu shart bilan so'z asta-sekin yangi sifatga ega bo'ladi: bir tomondan, u yanada aniqroq, tuzilgan va maqsadga muvofiqroq bo'ladi, ikkinchi tomondan esa, umumlashtirilgan, idrok va tasvir tasvirlari bilan birlashadi. Bola o'zlashtirgan so'zning ma'nosi tobora ko'proq umumiy qabul qilingan ma'nolarga yaqinlashadi.

Shuning uchun, hissiy bilish maktabgacha yoshdagi bolaning barcha kognitiv faoliyatining asosi bo'lib, unda idrok va vizual fikrlash alohida rol o'ynaydi. Badiiy nutq faoliyati va adabiy asarlarni badiiy tahlil qilish ham bolalarning kognitiv qobiliyatlarini rivojlantiradi. Ushbu faoliyat davomida bolalarning e'tibori asarning majoziy va lingvistik vositalariga qaratiladi. Maktabgacha yoshdagi bolalar frazeologik birliklar, maqollar, matallar va metaforalarning majoziy mazmunini tushunishni o'rganadilar. Kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirish uchun o'qituvchilar o'z faoliyatlarida turli xil ta'limiy o'yinlardan, xususan, murakkabligi va xilma-xilligi jihatidan keng ko'lamli vazifalarni o'z ichiga olgan B.P. Nikitinning o'yinlaridan

foydalanadilar. I.M. Gapiychuk shaxsning hissiy sohasiga ta'sir qilish hissiyotlar orqali kognitiv qobiliyatlarning rivojlanishini ta'minlaydi, deb hisoblaydi.

L.S. Kudinova o'z tadqiqotida maktabgacha yoshdagi bolalarda kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirishga individual yondashuv masalasini o'rganadi. Uning ta'kidlashicha, kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirishga individual yondashuv bolaning kognitiv faoliyatining individual xususiyatlarini aniqlashdan iborat. Shaxsiy rivojlanish rejasi ishlab chiqiladi va shaxsning kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirish istiqbollari va maktab bilan ishlashda uzluksizlik uchun prognoz yaratiladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

T.K. Ulkina kabi bir qator mualliflarning umumiy pozitsiyasi kognitiv qobiliyatlarni bolaning integral fundamental qobiliyatlari sifatida ko'rib chiqish kerakligini aniqladi, bunda quyidagi komponentlar mavjud:

- intellektual rivojlanish darajasi (aqliy, mnemonik, idrok komponentlari);
- bolaning umumiy o'rganish qobiliyati darajasi;
- bolaning noyob izlanish qobiliyati darajasi va ijodiy muammolarni muvaffaqiyatli hal qilishga moyilligi;
- kognitiv faollik kognitiv qobiliyatlarning tizimli xulq-atvori sifatida namoyon bo'ladi, bu bolada qiziqish va qiziqishda namoyon bo'ladi . Yuqori umumiy aqliy faollik, aqliy harakatlarga moyillik, ifodalilikning aniq darajasi, turli vazifalarni bajarishda mantiqiy operatsiyalarni - tizimlashtirish, tasniflash, umumlashtirish - ijodiy ifodalarni osonlikcha bajarish qobiliyati va g'alaba va g'alabaga intilish bilan tavsiflangan kognitiv qobiliyatlar katta maktabgacha yoshdagi davrda muhim o'rin tutadi. Yuqori darajadagi kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirishning muhim omili va zaruriy sharti bolaning aqliy zo'riqishga moyilligi va kognitiv faoliyatga bo'lgan ehtiyojining ortishi hisoblanadi. Bu borada psixologik va pedagogik omillarning, ayniqsa o'yin sharoitlarining roli va o'rni, shuningdek, maktabgacha yoshdagi bolaning ijodiy o'yin salohiyatini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega.

XULOSA

Shunday qilib, zamonaviy fanda bolaning kognitiv qobiliyatlari qanday o'rganilmasin, bu hodisa har doim o'zining ichki harakatlantiruvchi kuchi va ichki,

o'zini o'zi ta'minlaydigan komponentlarining to'liq majmuasiga ega bo'lgan ob'ektiv ravishda mavjud bo'lgan tabiiy voqelik sifatida namoyon bo'ladi. Shunday qilib, barcha tadqiqotlar bolaning kognitiv qobiliyatlari tushunchasini to'liq tugatmagan va biz uchun bu hodisaga ta'sir ko'rsatishimiz, uning tarkibiy qismlarini optimallashtirishimiz va to'g'rilashimiz muhimdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Avdeeva, N.N. Kognitiv faoliyatning rivojlanishi. Uning diagnostikasi [Matn]/ N.N. Avdeeva // Maktabgacha ta'lim. – 2015. – № 9. – 26-28-betlar.
2. Ananyev, B.G. Tanlangan psixologik asarlar. [Matn]/ B.G. Ananyev – Sankt-Peterburg: Piter, 2010. – 288 b.
3. Baranova, E.A. Maktabgacha yoshdagi bolalar va boshlang'ich maktab o'quvchilarining savol berish faoliyatining xususiyatlari [Elektron resurs]/E.A. Baranova // Psixologik fan va ta'lim psyedu.ru. 2009. № 2. – URL: http://psyjournals.ru/psyedu_ru/2009/n2/Baranova2.shtml (kirish sanasi: 16.04.2018)
4. Barannik, N.V. Maktabgacha yoshdagi bolalarning kognitiv qobiliyatlari psixologik va pedagogik muammo sifatida [Matn] / N.V. Barannik // Yosh olim. - 2015. - № 24. - B. 916-919.
5. Basov, M. Ya. Bolalarni psixologik kuzatish metodologiyasi [Matn] / M. Ya. Basov. - Moskva: Pedagogika. 2016, - 316 b.

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОН НАФАСИ МАҲАЛЛАДА

Турсунбой Файзуллаев

Наманган давлат университети профессори, сиёсий фанлар доктори

Аннотация: Ушбу мақолада “Янги Ўзбекистон” ислохотларининг маҳалла институти ривожига ёрни ва аҳамияти ёритиб берилган. Маҳалла фуқароларнинг ижтимоий-иқтисодий муаммоларини жойида ҳал этиш, аҳоли фаровонлигини таъминлаш, тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш ҳамда ёшлар ва хотин-қизлар билан тизимли ишлашда етакчи боғин сифатида талқин этилади. Шунингдек, маҳаллада амалга оширилаётган “янги нафас”, яъни очиқлик, шаффофлик, инсонпарварлик ва фуқаролар манфаатларига хизмат қилишга йўналтирилган янги ёндашувлар таҳлил қилинади. Мақолада маҳалла тизимини модернизация қилиш орқали жамият барқарорлиги, миллий қадриятлар ва ҳамжиҳатликни мустаҳкамлаш имкониятлари ҳам ёритилган.

Калит сўзлар: янги Ўзбекистон, маҳалла институти, ислохотлар, фуқароларнинг фаровонлиги, жойларда ижтимоий-иқтисодий ривожланиш, тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш, ёшлар сиёсати, хотин-қизлар билан ишлаш, инсонпарварлик, шаффофлик ва очиқлик, жамоатчилик назорати.

ДЫХАНИЕ НОВОГО УЗБЕКИСТАНА В МАХАЛЕ

Турсунбой Файзуллаев

Профессор Наманганского государственного университета, доктор политических наук

Аннотация: В статье освещаются роль и значение реформ «Нового Узбекистана» в развитии института махалли. Махалля рассматривается как ведущий институт в решении социально-экономических проблем граждан на местах, обеспечении благосостояния населения, поддержке предпринимательства и системной работе с молодежью и женщинами. Кроме того, анализируется реализуемое в махалле «новое дыхание», то есть новые подходы, направленные на открытость, прозрачность, гуманизм и служение интересам граждан. В статье также освещаются возможности укрепления социальной стабильности, национальных ценностей и единства посредством модернизации системы махалли.

Ключевые слова: новый Узбекистан, институт махалли, реформы, благосостояние граждан, местное социально-экономическое развитие, поддержка предпринимательства, молодежная политика, работа с женщинами, гуманизм, прозрачность и открытость, общественный контроль.

THE BREATH OF NEW UZBEKISTAN IN THE MAHALLA

Tursunboy Fayzullaev

Professor of Namangan State University, Doctor of Political Sciences

Annotation: *This article highlights the role and significance of the "New Uzbekistan" reforms in the development of the mahalla institution. The mahalla is interpreted as a leading institution in solving the socio-economic problems of citizens on the spot, ensuring the well-being of the population, supporting entrepreneurship, and working systematically with youth and women. In addition, the "new breath" being implemented in the mahalla, that is, new approaches aimed at openness, transparency, humanism, and serving the interests of citizens, are analyzed. The article also highlights the opportunities for strengthening social stability, national values, and unity through the modernization of the mahalla system.*

Keywords: *new Uzbekistan, mahalla institute, reforms, well-being of citizens, local socio-economic development, support for entrepreneurship, youth policy, working with women, humanitarianism, transparency and openness, public oversight.*

КИРИШ

Маълумки, “Янги Ўзбекистон” учун хос бўлган яна бир ҳадқчил сиёсат мамлакатимизда камбағилликни қисқартириш борасидаги аниқ амалий чораларда яққол кўринмоқда. 2022 йилдан бошлаб Ўзбекистонда “маҳаллабай”, “хонадонбай” тизим асосида иш ташкил қилиш юзасидан алоҳида йўл-йўриқ ва кўрсатмалар бердилар. Бу камбағилликни қисқартиришда муҳим омил бўлди. Давлатимиз раҳбарида бундай ташаббус ва ғоя ўз-ўзидан пайдо бўлгани йўқ, деб биламан. Ҳар бир вилоятга таширфлар чоғида аввалдан режалаштирилмаган маҳаллаларга боришлари, у ерда аҳоли билан юзма-юз мулоқот қилиб, хонадонларга кириб ҳар бир оила аъзоси билан суҳбатлашиб, маҳаллалардаги ҳолат билан, одамларнинг яшаш шароити билан жойида яқиндан танишишлари натижасида “Обод маҳалла” Давлат дастуридаги вазифалар билан чекланиб қолмасдан, барча маҳаллаларда тизимли, мақсадли аниқ ишлар лозимлигини кўрдилар ва бу борада “маҳаллабай” тизим асосида иш ташкил қилиш ғоясини илгари сурдилар. 15 сентябрь куни давлатимиз раҳбари Норин туманидаги Шўрариқ маҳалласида режалаштирилмаган тарзда бориб, у ердаги ачинарли аҳволни кўриб, аҳоли билан суҳбатлашиб маҳаллага яқин кунларда “Янги Ўзбекистон нафаси кириб келади дедилар ва тегишли идора ва масъулларга аниқ вазифалар кўрсатиб бердилар. “Бу борада марказий ва маҳаллий ижро идоралари вазифаларини ҳам бирма-бир белгилаб бердилар.

Халқчил маҳаллабай тизим ҳақида гапирганда, маҳаллаларда ҳоким ёрдамчиси кейинчалик еттилик лавозимининг жорий қилиниши ҳам муҳим чора-тадбирлардан бири бўлди.

Ўтган давр мобайнида ҳоким ёрдамчилари ҳам еттилик аъзолари ҳам аҳоли ўртасида, хусусан, ижтимоий ҳимояга муҳтож, иш билан таъминланмаган кишилар билан

хонадон аъзолари билан, суҳбатлашиб уларнинг муаммоларини ўрганияптилар, камбағалликни қисқартириш борасида самарали ишларни қилмоқдалар.

Муҳими, бундай тизимнинг афзаллигини маҳаллалардаги фуқароларнинг ўзи ҳам таъкидламоқдалар. Ҳоким ёрдамчилари ва етиликни дастлабки кунларда навбатдаги “келиб-кетувчи” деб қарашган бўлсалар, эндиликда аҳолининг ижтимоий ҳимояга мухтож қисми кўтараётган масалаларни идорама- идора юриб эмас, маҳалланинг ўзида ҳал қилиш мумкинлигига ишонч ҳосил қилмоқдалар.

Натижада мамлакатимизда камбағалликни қисқартириш кейинги 9 йил ичида 6-8 фоизга, биргина Наманган вилоятининг ўзида эса йил якуни билан камбағалликни 2 фоизга тушириш бўйича самарали ишлар қилинмоқда. Буни Наманганда ўтказилган камбағалликни қисқартиришга бағишланган халқаро форуми иштирокчиларига ҳам алоҳида айтдилар. Фикримча, Мен ўйлайман, давлатимиз раҳбарининг бундай янги ташаббуслари жуда катта ижтимоий-сиёсий аҳамиятга эга. Чунки барча ислохотларнинг натижаси аввало, маҳаллада, оилада кўринади. Одамлар кундалик иш ва юмушларини ўз маҳалласида, ўз оиласида ўтказди. Кишилар ўз турмушини яхшилашга қаратилган ҳар бир ислохот самарасини маҳаллада юз бераётганини кўради.

ХУЛОСА

Маҳаллада яшовчи ҳар бир фуқарода мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотларга ишонч пайдо бўлади, унинг ўзи ҳам иш билан банд бўлиши оиласига қўшимча даромад қилишидан инсон қадри улуғланаётганидан қониқиш ҳосил қилади. “Маҳаллабай” тизим асосида, жамиятнинг қуйи бўғини хисобланган маҳалладаги бундай кенг қамровли ишлар халқаро миқёсида “Ўзбекистон тажрибаси”га айланиб бормоқда, бундай самарали тизимни халқаро экспертлар ҳам 15 сентябрда яқинда Намаганда ўтказилган камбағалликни қисқартириш мавзусидаги халқаро Форум иштирокчилари ҳам бир неча бор бошқа мамлакатларда алоҳида бочқичларга намуна бўлувчи Ўзбекистон тажрибаси деб қайд қилишди. «Янги Ўзбекистон» ғояси - минтақага ёйилди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент: “Uzbekistan” НМИУ, 2021.
2. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамыз. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017.
3. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси (янада такомиллаштирилган таҳрир). – Тошкент: “Адолат”, 2023.

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармон ва қарорлари (2017–2024 йиллар). – Тошкент: Президент.uz расмий сайти материаллари.
5. Абдусаматов Ш. Янги Ўзбекистон: ислохотлар мазмун-моҳияти ва стратегик вазифалар. – Т.: “Иқтисодиёт”, 2022.
6. Қодиров Б., Юлдашев Ш. Ўзбекистонда давлат бошқаруви модернизацияси ва “Янги Ўзбекистон” концепцияси. – “Жамият ва бошқарув” журналы, №3, 2022.
7. Рахмонов И. Янги Ўзбекистон шароитида фуқаролик жамияти институтларининг ривожланиши. – “Ислом Каримов номидаги ФаЖТ” илмий журналы, №1, 2023.
8. Ўзбекистон – 2030 Стратегияси. – Тошкент: Стратегик тадқиқотлар институти нашри, 2023.
9. Сафаров Ф. Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари: ижтимоий-сиёсий таҳлил. – Тошкент: “Yangi asr avlodi”, 2022.
10. Халқаро экспертлар ҳисоботлари: World Bank, UNDP Uzbekistan Reports (2020–2024). – Ислохотлар динамикаси ва индикаторлари таҳлил

OLIGOFREN BOLALARNI DIFFERENSIAL YONDASHGAN HOLDA KORREKSION O'QITISH VA TARBIYALASHNING DOLZARB MASALALARI

Xusanov A'zamjon Axmadjanovich

UBS, Pedagogiki va psixologiya kafedrası katta o'qituvchisi

Email: xusanovazamjon@gmail.com

Annotasiya: Ushbu maqolada oligofren bolalar ta'lim-tarbiyasi muammosi tadqiq qilingan. Sohaga oid ilmiy adabiyotlar tahlili asosida aqli zaiflik darajalari guruhlangan, har bir guruh ta'riflangan va tabaqalashtirilgan yondashishni qo'llash asosida aqli zaiflikni korreksiyalash masalasi tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: intellekt, intellekt koeffisienti (IQ), intellektual kamchilik, intellektual rivojlanmaslik, jarohat, kognitiv bilish jarayonlari, aqli zaiflik, nutqiy qobiliyat, idiotizm, organik demensiya.

ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫЙ ПОДХОД К ПРОБЛЕМЕ КОРРЕКЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ И ОБРАЗОВАНИЯ ДЕТЕЙ С ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫМИ ДЕФЕКТАМИ

Хусанов Аъзамжон Ахмаджанович

UBS, старший преподаватель кафедры «Педагогика и психологии»

Email: xusanovazamjon@gmail.com

Аннотация: В данной статье рассматривается проблема образования детей олигофренов. На основе анализа научной литературы осуществлена группировка уровней умственной отсталости, дана характеристика каждой группы и рассмотрен вопрос коррекции умственной отсталости на основе применения дифференцированного подхода.

Ключевые слова: интеллект, IQ, интеллектуальное развитие, травмы, когнитивные процессы, умственная отсталость, речевые способности, коррекционное образование, органические деменция.

PROBLEMS OF CORRECTIVE TRAINING AND EDUCATION OF CHILDREN WITH MENTAL DEFECTS WITH A DIFFERENTIAL APPROACH

Khusanov Azamzhon Akhmadzhanovich

UBS, Senior Lecturer at the Department of Pedagogy and Psychology

Email: xusanovazamjon@gmail.com

Annotation: *The article deals with the problem of education of mentally retarded children. Based on the analysis of the scientific literature, the grouping of the levels of mental retardation is carried out. The characteristics of each group are given, and the issue of correcting mental retardation is considered on the basis of the differentiated approach implementation.*

Keywords: *intelligence, IQ, intellectual development, trauma, cognitive processes, mental retardation, imbecile, idiot, organic dementia.*

KIRISH

Yangi O'zbekiston taraqqiyotining hozirgi bosqichida jismoniy va ruhiy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarga nisbatan yangi munosabat bilan bog'liq bo'lgan maxsus ta'lim tizimidagi o'zgarishlarning yangi istiqbollari ochilmoqda, ularning ijtimoiylashuvi va jamiyatga integratsiyasi muammolari hal qilinmoqda. Respublikamizda rivojlanishida nuqsoni bo'lgan yoki ijtimoiy kelib chiqishidan qat'iy nazar barcha bolalar yetarlicha o'qitish va tarbiyalash uchun qulay bo'lgan shartsharoitlarni yaratishning huquqiy asosi bo'lgan "Ta'lim to'g'risida"gi va "Bola huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi Qonunlarida jamiyatda sog'lom turmush tarzini yanada shakllantirish, aholining salomatligini yanada mustahkamlashga qaratilgan chora-tadbirlar kompleksini ishlab chiqarish va ma'naviy jihatdan yetuk yosh avlodni o'qitish, tarbiyalash, rivojlantirish uchun barcha shart-sharoitlarni yaratish belgilab berilgan. Bola shaxsining tarkib topishi - hayotining birinchi kunlaridanoq boshlanadi. Bola har kuni ko'rgan va eshitganlari asosida borliqqa, tevarak-atrofdagi kishilarga o'z munosabatini bildiradi, kattalarning xatti-harakatlari, ishlariga, sodir bo'layotgan voqealarga bolaning reaksiyasi, atrofdagilarga bo'lgan munosabati – bularning barchasi bola ma'naviy olamining shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi. Bolaning xoh ona qornida paydo bo'lishi va rivojlanishi, xoh tug'ruq jarayonidagi va tug'ilganidan keyingi rivojlanib borishi uchun zarur bo'lgan ma'lum shart-sharoitlarning buzilishi turli xil jismoniy yoki ruhiy rivojlanishidagi nuqsonlar, kamchiliklarga olib kelishi mumkin. Shulardan biri bu – aqli zaiflikdir. Mavzuning dolzarbligi intellektual kamchiliklari bo'lgan aqli zaif bolalarni tabaqalashtirilgan yondashishni qo'llash asosida korreksion o'qitish va tarbiyalash masalalari yetarli darajada o'rganilmaganligi sababli, ilmiy va amaliy tadqiq etish. Mavzu bo'yicha ilmiy izlanishlarning qisqacha tahlili. Aqli zaiflik

deganda bosh miyaning organik jihatdan jarohatlanishi natijasida psixik, birinchi navbatda intellektual rivojlanishning turg'un pasayishi tushuniladi. Aqli zaif bolalar umumta'lim maktablari dasturini o'zlashtirishga qodir bo'lmaydilar. Og'ir darajadagi aqli zaif bolalar maktabda bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirib ololmaydilar. Aqli zaiflik tushunchasini to'g'ri tushunishning amaliy va nazariy ahamiyati juda katta. Nazariy ahamiyati – bolalardagi nuqsonli ruhiy taraqqiyotning mohiyatini chuqurroq bilish uchun zarur. "Aqli zaiflik"ka to'g'ri ta'rif, tushuncha berish, uning sabablarini to'g'ri tushunishga yordam beradi. Buning amaliy ahamiyati yanada kattadir. Aqli zaif bolalar uchun maxsus o'quv-tarbiya muassasalari mavjud. Barcha aqli zaif bolalar maxsus maktablarda ta'lim-tarbiya olishlari lozim. Aqli zaif bolalarni to'g'ri aniqlash, ularning butun hayotini belgilab berishini inobatga olib, juda ehtiyotkorlik bilan yondashish kerak.

Aqli zaiflik tashxisini to'g'ri qo'yish uchun ikkita omil birga kelishi lozim:

- * bulardan biri – markaziy nerv sistemasining organik buzilishi;
- * ikkinchisi – shuning oqibatida bola bilish faoliyatining turg'un pasayishi yuz bergan bo'lsa, aqli zaif deb e'tirof etish mumkin.

Aqliy rivojlanishida buzilishlari (aqliy rivojlanmaganlik) bo'lgan shaxslar qatoriga diffuzli (yoyilgan) ko'rinishni bosh miya qobig'ining organik shikastlanishi asoratida vujudga keladigan asosan bilish sohasida turg'un, qaytarib bo'lmaydigan buzilishlarga ega shaxslar kiradi. Aqliy rivojlanmaganlik nuqsoniga xos xususiyat oliy psixik ikki funksiyani – xulq va faoliyatning aks etishi va tartibga solinishining buzilishi xosdir. Bu bilish faoliyati jarayonlarini (sezgi, idrok, xotira, diqqat, fikrlash, tasavvur etish, nutq, e'tibor) buzilishida, hissiyroda sohasi, motorika, umuman shaxs xatti-harakatlarida o'z ifodasini topadi.

Aqliy rivojlanmaganlikni vujudga kelishining sabablariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- * nasliy kasalliklar (mikrotsefaliya, fenilketonuriya, to'qimalarning bog'lanish kasalliklari, markaziy asab tizimining nasliy degenerativ kasalliklari va boshqalar),
- * xromosomalarining tuzilishi va sonida buzilishlar (Daun sindromi, X-xromosomaning sinishi bilan bog'liq oligofreniya, Klaynfelter, Shereshevskiy-Terner sindromlari va boshqalar).

Hayotda aqli zaif bolalarga o'xshagan bolalarni ko'plab uchratish mumkin. Lekin, ularda bilish darajasi past bo'lsada, bosh miyada organik jarohatlanish yo'qligi bolaga aqli zaif deyishimizga imkon bermaydi. Aqliy rivojlanmaslikni belgilashda klinik, psixologik va pedagogik mezonlar farqlanadi:

- * klinik mezonda - aqliy rivojlanmaslik va bu markaziy nerv sistemasining ma'lum muayyan organik kasalliklariga aloqadorligi;
- * psixologik mezonda – bilish faoliyatining turg'un pasayganligi;
- * pedagogik mezonda – o'zlashtirish qobiliyati past bo'lib, bolaning dastur materiallarini o'zlashtira olmasligini ifodalaydi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

- intellektual kamchiliklari bo'lgan aqli zaif bolalarni differensial yondashgan holda korreksion o'qitish va tarbiyalash masalalarining dolzarbligi yoritilgan;
- intellektual kamchiliklari bo'lgan aqli zaif bolalarni differensial yondashgan holda korreksion o'qitish va tarbiyalash masalalari tadqiqi yuzasidan ilmiy adabiyotlar tahlil etilgan;
- intellektual kamchiliklari bo'lgan aqli zaif bolalarni differensial yondashgan holda korreksion o'qitish va tarbiyalash masalalari yuzasidan mutaxassislarga tavsiyalar berilgan.

Tadqiqotning maqsadi intellektual kamchiliklari bo'lgan aqli zaif bolalarni differensial yondashgan holda korreksion o'qitish va tarbiyalash masalalari bo'yicha amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqotning obyekti intellektual kamchiliklari bo'lgan aqli zaif bolalarni differensial yondashgan holda korreksion o'qitish va tarbiyalash masalalarini o'rganish jarayoni. Tadqiqotda tizimlilik, qiyosiy-mantiqiy tahlildan foydalanildi. Tadqiqotning manbaini me'yoriy huquqiy hujjatlarni, pedagogik, psixologik, metodik adabiyotlarni qiyosiy-mantiqiy tahlil qilish natijalari tashkil etdi. Intellektual nuqsonning ifodalanishiga ko'ra aqliy rivojlanmaganlikni bir nechta darajalari ajratiladi. Intellektual rivojlanmaslikni darajasiga ko'ra oligofreniyaning turlishakllarini tizimlashtirishga asoslangan umuman qabul qilingan tasniflanishga muvofiq uch asosiy guruh aniqlanadi. Bular aqli zaiflikning: debillik, imbetsillik va idiotlik guruhlari farqlanadi. G'arbiy Yevropa mamlakatlari va AQSHda bu atamalar faqat tor kasbiy doiradagi mutaxassislar

(masalan, shifokorlar) tomonidan foydalaniladi. Intellectning pasayish darajasi intellekt koeffitsiyenti bilan izohlanadi (ingl. IQ intelligence quotient, «ay kyu» deb o'qiladi) – kishi intellekti darajasining miqdoriy bahosi (aqliy rivojlanganlik koeffitsiyenti): o'rta statistik (shu yoshdagi yoki o'rta yoshdagi) kishining intellekti darajasiga nisbatan intellekt darajasi: torroq ma'noda – aqliy yoshni mazkur shaxs (indivud)ning haqiqiy xronologik yoshiga nisbati. Intellect darajasi maxsus testlar (Ayzenk testi kabi) yordamida aniqlanadi. Intellect koeffitsiyenti umumiy intellekt omilini baholashga urinishidir. IQ – bu intellekt darajasi o'lchanadigan butun dunyo tomonidan qabul qilingan standart (agar Siz qanchalik aqliliginizni bilishni hamda IQ testidan o'tishni xohlasangiz, unda Ayzenk testini topshirishingiz lozim bo'ladi). IQ testlari ishlab chiqishda natijalar medianasi $IQ \mu = 100$ va standart og'ishi $\sigma = 15$ ko'rsatkichlarga ega normal taqsimlanish bilan ifodalanishi nazarda tutiladi. Agar IQ taqsimlanishi shu yo'l bilan aniqlangan bo'lsa, natijalarning taxminan $2/3$ qismi (aniqrog'i 68,2 %) ko'rsatkichlar miqdori 85 va 115 o'rtasida joylashadi, ya'ni medianadan bir standart og'ish chegarasida. Natijalarning taxminan 50 % $IQ = 100 \pm 10$ chegarasiga tushadi. Natijalarning taxminan 4,6 % mediananing ikki standart og'ishidan tashqarisida joylashgan: 2,3 % natijalarda $IQ > 130$. IQ qiymatining 70 dan pastligi ko'pincha "aqliy rivojlanmaganlik" deb ta'riflanadi. Intellect koeffitsiyenti insonlarning intellektual rivojlanish darajasini (aqliy rivojlanish koeffitsiyenti) baholash maqsadida ishlab chiqilgan, aqliy yoshni xronologik yoshga munosabatini belgilaydi.

Aqliy qobiliyat – bu o'qish, o'rganish va muammolarni hal etish qobiliyatidir. Intellect insonning kognitiv qobiliyatlarini o'z ichiga oladi: his qilish, idrok etish, diqqat qilish, xotirada saqlash, tafakkur qilish, fikrlash, nutq so'zlash, xayol surish va tasavvur qilish va hokazo. Maxsus testlar (Ayzenk testlari kabi) yordamida aniqlanadi. IQ 70 balldan past bo'lsa, aqli zaiflik deb ko'rsatiladi. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti tomonidan 1997 yilda qabul qilingan XKK-10 (ya'ni, Xalqaro kasalliklar klassifikatsiyasi 10 bora qayta ko'rib chiqish natijasida (XKT-10) yagona me'yoriy hujjat sifatida qabul qilingan) Rossiya sog'liqni saqlash vazirligi tomonidan 1999 yilda butun Rossiya Federatsiyasida amaliyotga joriy qilingan. Bu me'yoriy hujjatda "Aqli zaiflik" – bu turli xil irsiy, tug'ma yoki hayotning erta boshlanishida

salbiy ta'sirlar guruhiga kiruvchi ruhiy rivojlanmaslikdir, deb ta'riflanadi. Bu hujjat XKT-10 da aqli zaiflikni etiologiyasiga ko'ra diagnostikasini kodlashda F7 (F70–F79)5 raqamlardan foydalanish taklif etilgan. “Aqli zaiflik” tushunchasini yaxshiroq tushunish uchun bir nechta sinonimlar xam berilgan. Bular “umumiy ruhiy rivojlanmaslik”, “ruhiy rivojlanmaslik”, “oligofreniya”. Oxirgi yigirma yillar davomida jahon korreksion pedagogika sohasida “oligofreniya” tushunchasiga nisbatan “aqli zaiflik” tushunchasi keng qo'llanilmoqda. Demak, “Aqli zaiflik”ning XKK10 kodlari F 70 – 79. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (XKK-10), milliy va MDH davlatlari olimlari tomonidan intellekt pasayishining sifatli va miqdoriy ko'rsatkichlarining solishtirilishi quyidagi nisbatlarni beradi. F 70. Yengil darajadagi aqli zaiflik - bu aqliy rivojlanmaganlikning ahamiyatsiz bo'lgan darajasi. Bu darajadagi bolalar va shaxslar aqli zaiflik darajalari orasida eng ko'p bo'lgan miqdorini (70 – 80 %)3 tashkil etadi. Bu darajadagi bolalar normal rivojlanayotgan tengdoshlaridan orqada qoladi. Ular odatda kechroq yurib, gapirishni boshlaydi, kechroq muddatlarda o'zini eplash ko'nikmalarini egallaydi. Bunday bolalar qovushmagan, jismonan zaif, tez-tez betob holga tushadigan bo'ladi. Ular atrofdagi predmetlar olami bilan qiziqishlari yetarlicha rivojlanmaydi: predmetlarni o'rganmaydi, ular to'g'risidakattalardan so'rashga intilmaydi, tabiat va ijtimoiy hayotda sodir bo'layotgan jarayon va hodisalarga befarq munosabat bildiradi. Shu sababli maktabgacha davr yakuniga kelgan yoshda ularning passiv va aktiv lug'at boyligi ham yetarlicha rivojlanmaydi. Bolalar biror bir sodda matn mazmunini ravon bayon eta olmaydi. Iboralari juda sodda. Passiv lug'atning hajmi ham me'yorga nisbatan kam. Ular inkor etishli gaplar, ikki-uch so'zdan iborat yo'riqnomalarni tushunmaydi, xatto maktab yoshida ham suhbatga kirishishga qiynaladi, chunki ular hamsuhbatning savollarini yetarli darajada yaxshi tushunmaydilar. Korreksion ta'lim-tarbiya olmagan maktabgacha yoshning oxirida bunday bolalarda faqat predmetli faoliyat shakllanadi. tarbiyalash va o'qitish asosida syujetli-rolli o'yin harakatlari mustaqil ravishda shakllanadi. Ko'p hollarda yengil darajadagi aqli zaif bolalar ommaviy bolalar bog'chasiga qatnaydilar, chunki bu davrda ularning ruhiy rivojlanishidagi orqada qolishi yaqqol ko'zga tashlanmaydi.

Yengil darajadagi aqli zaif bolalarning ko'pchiligi umumta'lim maktabida ta'lim- tarbiya olmoqdalar. Bu yerda ular darhol matematika, ona tili, o'qish kabi fanlarni o'zlashtirishda jiddiy qiyinchiliklarni boshdan kechiradi.

F 71 O'rta darajadagi aqli zaiflik. Bunda. ham bosh miyaning katta yarimsharlari qobig'i, ham undan pastda joylashgan qismlari organik jarohatlangan bo'ladi. Bunday buzilish bola rivojlanishining erta davrlarida namoyon bo'ladi. O'rta darajadagi aqli zaiflik bilish jarayonlarining shakllanmaganligi bilan tavsiflanadi. Tafakkurda konkretlik, ketma-ketlik yo'q, bolalarning harakatlari maqsadli va aktiv emas. O'rta darajadagi aqli zaif bolalarda nutqni tushunish va undan foydalanish o'ta sekin (3-5 yilga kechikib) rivojlanadi, bu sohada to'liq rivojlanish esa cheklangan. Ba'zi bolalar butun umri davomida maishiy ishlarda nazorat va yordamga muhtoj bo'ladilar. Bunday bolalarning barchasida diqqate'tibori tarqoq, biror faoliyatga jalb qilish mushkul, ular bir zumda chalg'ib ketadilar.

Diqqat yo'naltirilgan muayyan predmet, obyekt yokijarayonga ongning aktiv qaratilishining sustligi, tarqoqligi har qanday, hattoki eng sodda maqsadlarga erishishga to'sqinlik qiladi. Shunga ko'ra faoliyatning barcha turlarini yetarli darajada o'zlashtira olmaslik xosdir. O'rta darajadagi aqli zaif bolalarda ma'lumotlar va tasavvurlar zaxirasi juda kam. Tarqoq tushunchalar hosil bo'lishi umuman yo'q yoki keskin chegaralangan. Qabul qilish va xotira yetarli rivojlanmaganligi kuzatiladi. F 72. Og'ir darajadagi aqli zaiflik. Go'daklik yoshda bunday bolalar kechroq (4- 6 oylikda va undan kechroq) boshini tutib, mustaqil ag'darilib, o'tira boshlaydi. Ularda go-golash, guvranish holatlari deyarli yo'q, "jonlanish kompleksi" shakllanmaydi. Yurish ko'nikmasini 3 yoshdan keyin egallaydi. Nutqiy qobiliyat maktabgacha davrning oxirida shakllanadi va alohida so'zlar ba'zida esa sodda jumalardan iborat bo'ladi. Tovushlar talaffuzida sezilarli darajada nuqsonlar mavjud. Umumiy va mayda qo'l motorika harakatchanligi sezilarli darajada rivojlanmagan, shuning uchun o'zini boshqarish ko'nikmalari me'yorida rivojlanayotgan bolalarga nisbatan qiyinchilik bilan va kechroq muddatlarda shakllanadi. Intellektual buzilishlar yaqqol nevrologik patologiyalar: falajlik, parhezlar bilan birga kechadi. Ularda umumiy tana skeleti, bosh suyagi, qo'l-oyoq, teri-taktil, ichak a'zolarining rivojlanishi va moddalar almashinuvining buzilishi

xarakterlidir hamda displastik tana tuzilishi kuzatiladi. F 73. Chuqur darajadagi aqli zaiflik - aqliy rivojlanmaganlikning eng og'ir darajasi. Bunda bola hayotining ilk rivojlanish kunlaridanoq jiddiy nuqsonlarni tashxislash mumkin. Ko'p sonli belgilari ichida statik va motorika funksiyalarining buzilishlari alohida ajralib turadi: differensiyalashgan emotsional munosabat bildirishda kechikish; turish, yurish ko'nikmalarni kech namoyon bo'lishi; guvranish va birinchi so'zlarni nisbatan kech namoyon bo'lishi; atrofdagi obyektlar va o'yinga nisbatan qiziqmaslik. Bunday bolalarning eng og'irlari yig'lamaydi, kulmaydi, atrofdagilarni tanimaydi. Hech bir narsa e'tiborlarini torta olmaydi. Faqatgina og'riqdan ta'sirlanadilar. Ular fazoda mo'ljal olishga qiynaladilar. Yuz ifodalari ma'nosiz. Iste'mol qilsa bo'ladigan yoki iste'mol qilsa bo'lmaydigan narsalarni farqini ajrata olmaydilar. O'ziga qaratilgan nutqni yoki imo-ishorani tushunmaydilar. G'azablanish affektlari, o'z-o'ziga zarar yetkazish holatlari xosdir. Bu bolalarda sezgi, idrok qilish, xotira, e'tibor, fikrlash jarayonlari keskin buzilgan, sezgirlik chegaralari pasaygan. Ular atrof muhitni tushunishga erisha olmaydi, nutqi juda sekin va cheklangan holda rivojlanadi yoki umuman rivojlanmaydi.

XULOSA

Intellectual kamchiliklari bo'lgan aqli zaif bolalarni differensial yondashgan holda korreksion o'qitish va tarbiyalashda quyidagi vazifalarni amalga oshirish maqsadga muvofiq: Yengil, o'rta, og'ir darajadagi aqli zaif bolalarning o'ziga xos aktual taraqqiyot imkoniyatlarini hisobga olgan holda korreksion ta'lim-tarbiyani bolaning "erishilgan" taraqqiyot darajasiga asoslanib emas, balki bolaning "Yaqin vaqtlarda rivojlanishi mumkin bo'lgan darajaga" asoslanib tashkil qilinsa, kutilgan natijalarga erishiladi. Aqli zaif bolalarning maktabgacha yosh davridan boshlab ta'lim-tarbiya olishlari ijobiy hal etilsa, shart-sharoitlar yaratib berilsa, korreksion o'qitish, tarbiyalash va rivojlantirish vazifalari samarali hal etiladi. Korreksion o'qitish va tarbiyalash vazifalari har xil yo'nalishlarda (jismoniy, gigiyenik tarbiyalash, savodga tayyorlash, elementar matematika, mehnat ko'nikmalari, tasviriy faoliyat, davolovchi-himoyalovchi kompleks mashqlar, nutq o'stirish, logopedik, ritmika mashg'ulotlari va boshqalar) variativ dasturlar asosida olib borilsa, aqli zaif bolalarning ikkilamchi nuqsonlari imkon darajada bartaraf

etilishiga erishiladi. Kompetensiyaviy yondashuv asosida korreksion maktablarda beriladigan bilim, ko'nikma, malakalar mos va sifatli bo'lishi ta'minlansa, aqli zaif bolalar mustaqil hayotga tayyorlanadi, mustaqil hayotga moslashish jarayonlari yaxshi kechadi, jamiyatdagi roli va o'rnini topadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida» Qonuni. - T., 2020
2. "Bola huquqlari kafolatlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni. T., O'zbekiston, 2008.
3. O'zbekiston Respublikasida nogironlarni ijtimoiy himoya qilish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni, T., O'zbekiston, 2008.
4. Aytmetova. S. Sh Oligofrenopedagogika. - T., 1994.
5. Вайсман. Н.П. "Психология умственно отсталых детей". - М., 1997.
6. Гаврилушкина. О.П. Соколова. Н.Д. «Воспитание и обучение умственно отсталых дошкольников». - М., 1985.
7. С.Д. Забрамная. Психолого-педагогическая диагностика умственно отсталого развития детей». - М., 1995.
8. Основы обучения и воспитания детей с отклонениями в развитии Учебное пособие. Под ред. Б.П. Пузанова. Издательский центр "Академия", 2001.
9. Катаева. А.А. Дидактические игры и упражнения в обучении умственно отсталых дошкольников». Книга для учителя М., 1993.
10. Маллер А.Р. Обучение, воспитание и трудовая подготовка детей с глубокими нарушениями интеллекта. М., «Педагогика», 1988.
11. P. Pulatova Maxsus pedagogika (Oligofrenopedagogika). T.: «G'afur G'ulom», 2007.
12. Shoumarov G'B. Mamedov. K.K. "Psixik rivojlanishi sustlashgan bolalarning psixologik xususiyatlari va differensial diagnostikasi". - Toshkent, 1987.
13. Mamedov K.K. Shoumarov, G 'B. Podobed. V.P. "Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar haqida". - T., 1999.
14. A. Xusanov. Maxsus pedagogika va maxsus psixologiya. O'UM, UBS, Namangan 2025.
15. A. Xusanov. Mutaxassislikka kirish. O'UM, UBS, Namangan 2025.
16. A. Xusanov. Inkluziv ta'lim. Gospital pedagogika. O'UM, UBS, Namangan 2025.
17. A. Xusanov. Logopediya. O'UM, UBS, Namangan 2025.

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARINI TUZILMAVIY BOSHQARUV USULLARI

Olimjonova Odina Hasanxon qizi

Namangan Davlat Pedagogika instituti o'qituvchisi, PhD

E-mail: olimjonovaodinaxon820@gmail.com

+998999772203

Annotatsiya. Mazkur maqolada maktabgacha ta'lim tashkilotlarini strukturaviy boshqarish, MTT direktorining pedagog xodimlar bilan hamkorlikda ishlashi, ularning lavozimiy vazifalari, MTT ni boshqaruv tuzilmasi va uni ta'lim jarayonlari samaradorligini ta'minlashdagi imkoniyatlari xususida so'z yuritiladi.

Tayanch tushunchalar. Maktabgacha ta'lim, tuzilma, strukturaviy boshqaruv, direktor, pedagog, ma'muriy, iqtisodiy, psixologik-pedagogik, tashkiliy, nazorat va baholash, ilmiy-metodik va ijtimoiy-psixologik usullar, xodimlar.

МЕТОДЫ НЕСТРУКТУРИРОВАННОГО УПРАВЛЕНИЯ ДОШКОЛЬНЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ОРГАНИЗАЦИЯМИ

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы структурного управления дошкольными образовательными организациями, взаимодействие директора ДООУ с педагогическими работниками, их должностные обязанности, управленческая структура ДООУ и её возможности в обеспечении эффективности образовательных процессов.

Ключевые понятия. Дошкольное образование, структура, структурное управление, директор, педагог, административные, экономические, психолого-педагогические, организационные, контрольные и оценочные, научно-методические и социально-психологические методы, сотрудники.

METHODS OF UNSTRUCTURED MANAGEMENT OF PRESCHOOL EDUCATIONAL ORGANIZATIONS

Abstract. This article discusses the structural management of preschool educational institutions, the cooperation of the preschool institution director with pedagogical staff, their job responsibilities, the management structure of the preschool institution, and its potential in ensuring the effectiveness of educational processes.

Key concepts. Preschool education, structural management, director, pedagogue, administrative, economic, psychological-pedagogical, organizational, monitoring and evaluation, scientific-methodical and socio-psychological methods, staffes.

KIRISH

O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida "maktabgacha ta'lim tizimiga soha xodimlarini oliy

ma'lumotli kadrlar etib tayyorlash, qayta tayyorlash, malakasini oshirish, tanlab olish va rivojlantirishga mutlaqo yangi yondashuvlarni joriy etish" masalasiga alohida e'tibor qaratildi[1]. O'zbekiston Respublikasining «2022 — 2026 yillarga mo'ljallangan yangi o'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi»da ham maktabgacha ta'lim tizimida ta'lim sifatini yangi bosqichga olib chiqish maqsadida MTT xodimlarining professional tayyorgarligi va mahoratini oshirib borishning takomillashtirilgan tizimini joriy etish zarurligi ko'rsatib o'tilgan[2].

Maktabgacha ta'lim tashkilotlari boshqarish tizimini takomillashtirish, jamoat boshqaruvi shakllarini rivojlantirish, bunda MTT rahbarlari va tarbiyachilarining faoliyatini ilmiy asosda tashkil etish hamda zamonaviy boshqaruv texnologiyalarini qo'llash, boshqaruv samaradorligini oshirishda innovatsion metodlar va usullardan foydalanish zaruriyati tug'ilayotgani va bu o'z o'rnida ixtiyoriy rahbar va tarbiyachining bilimi, ko'nikma va malakasi hamda tajribalariga, ya'ni bir so'z bilan aytganda kasbiy kompetentligiga bog'liqligi, ta'lim tashkiloti faoliyatini innovatsion yondashuvlar asosida tashkil etish, ta'lim tashkilotida qulay ta'limiy muhitni tashkil etish, ya'ni innovatsion ta'limiy muhitni vujudga keltirish bo'yicha zaruriy bilim, ko'nikma va malakalarga ega bo'lish zaruriyatining belgilayotganligi maktabgacha ta'lim jarayonlari samaradorligini ta'minlashda strukturaviy yondashish masalasi dolzarb muammo ekanligini ko'rsatadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Ta'lim tashkilotlarini turli yondashuvlar asosida boshqarish va boshqaruvchi turli tadqiqotchilar tomonidan muntazam tadqiq etib kelinmoqda.

A.A.Bagdanov "Tektologiya" asarida rahbarni yagona boshqaruv jarayoning harakatlantiruvchisi sifatidagi an'anaviy qarashni qoralab, nazoratchi sifatida rahbar shaxsiyatining qo'l ostidagi xodimlarga ta'sir qila olishini rad etadi. Bu turdagi talqin "rahbar – xodim" tizimini rivojlantirishni mutlaq farqli metodologik yo'lini belgilab berdi. Shu tariqa tashkilot vazifalarini hal eishda "holat - faoliyat", "obyektivlik – subyektivlikning yagonaligi", rahbarning xodimga "bevosta ta'sir" etishi tushunchalari yuzaga chiqdi.

F.Abdiyeva [6] tadqiqotlarida maktabgacha ta'lim tashkiloti direktorida boshqaruv madaniyatining rivojlanganligi, maktabgacha ta'lim tizimining

integrallashgan mazmuniga zamonaviy yondashuvlarni singdirish, mutaxassislarni malaka oshirish jarayonida boshqaruv kompetentsiyalarini rivojlantirish, maktabgacha ta'lim tashkilotlari bilan hududiy hamda xorijiy maktabgacha ta'lim malaka oshirish tashkilotlari o'rtasida uzluksiz hamkorlikni kuchaytirish masalalari nazariy va amaliyot jihatdan tahlil etilgan.

Tadqiqotchi H.N.Supkhonovna [5] esa maktabgacha ta'lim tashkilotlarida faoliyat olib borayotgan rahbar va pedagog kadrlarning variativ yondashuvni amaliyotga joriy etish bo'yicha kompetensiyalarini rivojlantirish, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida variativ yondashuvli ta'lim dasturlarini amaliyotga samarali joriy etish uchun maxsus metodik qo'llanmalar va tavsiyanomalar ishlab chiqish hamda zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalari va multimedia vositalaridan keng foydalanishni tavsiya qilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolada maktabgacha ta'lim tashkilotini strukturaviy boshqaruv usullari va jarayonda samarali boshqarishni tashkil etish, maktabgacha ta'lim jarayonini strukturaviy boshqaruv va unga turlicha yondashuvlar xususida so'z yuritiladi.

TAHLILLAR VA NATIJALAR

Maktabgacha ta'lim tizimini yaxlit uzluksiz ta'lim tizimining muhim bo'g'ini sifatida yanada takomillashtirish, maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarmog'ini kengaytirish hamda moddiy-texnika bazasini mustahkamlash, ularni malakali pedagog kadrlar bilan ta'minlash, bolalarni har tomonlama intellektual, ma'naviy-estetik va jismoniy rivojlantiruvchi zamonaviy ta'lim dasturlari va texnologiyalarini ta'lim-tarbiya jarayoniga joriy etish, ularning maktabga tayyorgarlik darajasini tubdan oshirish maqsadida 2018-yil 30-sentabrda PQ-3955-sonli "Maktabgacha ta'lim tizimini boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"[3]gi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarorining qabul qilinishi bugungi kunda maktabgacha ta'lim tashkilotlarini boshqarishga yangicha yondashuv zaruriyatini belgilab beradi. Bu yondashuv maktabgacha ta'lim tashkilotlarini strukturaviy boshqarish samaradorligi bilan bevosita bog'liq.

Boshkarish strukturasi deganda boshqaruv maqsadlarini amalga oshiruvchi va funksiyalarni bajaruvchi bir-biri bilan bog'langan turli boshqaruv organlari va bug'inlarining majmui tushuniladi.

Boshqarishning u yoki bu vazifalarini xal ilish uchun muayyan organlar tuziladi. Boshqarish organlari tizimi, quyi organlarning yuqori organlarga bo'ysunishi va ular o'rtasidagi o'zaro aloqa boshqarish strukturasi tushunchasini tashkil qiladi. Bunday struktura odatda "boshqaruv apparat strukturasi deb yuritiladi. U biron-bir boshqaruv organining (maktabgacha ta'limning boshqaruv apparati x.k) bo'limlari tarkibini bildiradi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotini (MTT) strukturali boshqarish usullari — bu boshqaruv jarayonida samarali va barqaror ishni ta'minlash uchun qo'llaniladigan turli usullar majmuasi. Boshqaruv usullari tashkilot faoliyatini rejalashtirish, muvofiqlashtirish, nazorat qilish va xodimlarning samarali faoliyatini ta'minlashga qaratilgan. Quyida MTTni boshqarishda qo'llaniladigan asosiy usullarni ko'rib chiqamiz.

1. Ma'muriy usullar. Ma'muriy boshqaruv usullari tashkilotning ichki tartib-qoidalariga asoslangan va xodimlar va tarbiyalanuvchilar faoliyatini to'g'ridan-to'g'ri nazorat qilish va yo'l-yo'riq berishni nazarda tutadi. Topshiriq berish: MTT rahbari (direktor) va uning o'rinbosarlari xodimlarga aniq topshiriqlar va vazifalar yuklaydi. Ichki tartib-qoidalar: Ish va ta'lim jarayonini tartibga soluvchi qoidalar va ichki hujjatlar ishlab chiqiladi. Nazorat va hisobot: Xodimlar faoliyatini muntazam nazorat qilish va hisobot berish talab qilinadi.

2. Iqtisodiy usullar. Iqtisodiy boshqaruv usullari resurslardan samarali foydalanish, iqtisodiy rejalashtirish va xarajatlarni nazorat qilishga asoslanadi. Bu usullar tashkilotning moliyaviy barqarorligini ta'minlash va moddiy manbalardan oqilona foydalanishni ko'zda tutadi. Byudjetni rejalashtirish: MTT byudjetini aniq rejalashtirish va uning daromad va xarajatlarini to'g'ri taqsimlash. Mukofotlash: Xodimlarning yuqori natijalari uchun iqtisodiy mukofotlar yoki rag'batlantiruvchi to'lovlar berish. Resurslarni samarali boshqarish: Oqilona resurs sarflash va keraksiz xarajatlarni kamaytirish.

3. Psixologik-pedagogik usullar. Bu usullar asosan o'qituvchilar va tarbiyachilarning pedagogik mahoratini oshirish va ularning bolalar bilan ishlashdagi samaradorligini ta'minlashga qaratilgan. Motivatsiya: Xodimlarning faoliyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatish uchun turli rag'batlantiruvchi mexanizmlar joriy etish. Ilmiy-metodik yordam: Pedagoglarning doimiy kasbiy rivojlanishi uchun metodik qo'llanmalar va ta'lim jarayonini yaxshilash bo'yicha maslahatlar berish. O'zaro muloqot: MTT xodimlari o'rtasida ijtimoiy-ruhiy muhitni yaratish, tarbiyachilar o'rtasida doimiy muloqot va o'zaro yordamni rivojlantirish.

4. Tashkiliy usullar. Tashkiliy boshqaruv usullari ta'lim jarayoni va tashkilotning umumiy faoliyatini muvofiqlashtirish va rejalashtirishga qaratilgan. Bular quyidagi yo'nalishlarda amalga oshiriladi: Rejalashtirish: Tashkilotning strategik va taktik rejalarini ishlab chiqish, shu jumladan yillik ta'lim dasturlarini tayyorlash. Vazifalarni taqsimlash: Har bir xodimning vazifalarini aniq belgilash va ularni maqsadli yo'nalishlarda taqsimlash. Hamkorlikni tashkil qilish: Hodimlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni muvofiqlashtirish, jamoaviy ishni rivojlantirish.

5. Nazorat va baholash usullari. Nazorat qilish va baholash usullari MTTdagi ta'lim-tarbiya jarayoni va xodimlarning faoliyatini kuzatish va tahlil qilish uchun qo'llaniladi. Ta'lim sifati monitoringi: Bolalarning ta'lim jarayonida erishgan natijalarini muntazam baholash. Xodimlar faoliyatini baholash: Pedagoglar va boshqa xodimlarning ish samaradorligini baholash, ularning ish sifati haqida muntazam ma'lumot yig'ish. Jarayonlarni tahlil qilish: Tashkilotning umumiy faoliyatini tahlil qilish va rivojlantirish yo'nalishlarini belgilash.

6. Ilmiy-metodik usullar. Ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish uchun ilmiy-metodik yondashuvlar juda muhim. Bu usullar zamonaviy ta'lim standartlari va metodlarini joriy etishga asoslanadi. Ilmiy tadqiqotlar va yangiliklardan foydalanish: Zamonaviy ta'lim metodlari va tadqiqotlarning natijalarini ta'lim jarayoniga tatbiq etish. Pedagoglarning kasbiy rivojlanishi: Hodimlarni muntazam ravishda malaka oshirish kurslariga yuborish va ularning pedagogik mahoratini rivojlantirish.

7. Ijtimoiy-psixologik usullar. Bu usullar ijtimoiy-psixologik boshqaruv usullari xodimlar va bolalar o'rtasida sog'lom ijtimoiy muhit yaratishga qaratilgan. Jamoaviy

ishlarni rivojlantirish: Hodimlar o'rtasida birgalikda ishlash madaniyatini shakllantirish. Ota-onalar bilan hamkorlik: Ota-onalarni ta'lim jarayoniga jalb qilish va ular bilan doimiy muloqot o'rnatish.

Yuqorida ko'rsatilgan strukturaviy(tuzilmaviy) boshqaruv usullari boshqaruvda xususiy tarkiblarning murakkabligi va keng qamrovliga aloqadorligi bilan ajralib turadi. Shu bois, maktabgacha ta'lim tashkiloti direktori birinchi navbatda, pedagogik ixtisoslikka, ikkinchi navbatda, pedagogik jamoaning psixologik tuzilishini (ierarxiasini) bilishi lozim. Ta'lim tizimida boshqaruv deganda, joriy pedagogik tizimning bir holatdagi mavjud faoliyatini boshqa bir holatga, ya'ni ideal faoliyatning holatiga o'tishini ta'minlash uchun mavjud resurslarni yo'naltirishni amalga oshirish uchun bajariladigan ongli harakatlarning ketma-ketligi tushuniladi.

Fikrimizcha, bunda uchta jihatga e'tibor qaratish maqsadga muvofiqdir:

	3 ta muhim jihat	Rahbar kompetentligi
1	pedagogik tizim faoliyatining psixologik barqarorligini saqlash	Umumiy
2	pedagogik tizimning yangi sifat bosqichiga o'tishini ta'minlash uchun amalga oshiriladigan harakatlar natijasida uning faoliyatidagi o'zgarish dinamikasida ijobiy ko'rsatkichlarning ifodalanganligi	umumiy ijtimoiy
3	pedagogik jamoa faoliyatining samaradorligini ta'minovchi psixologik (rahbar shaxsi, jamoa a'zolarining rahbar va o'z kasbiga bo'lgan munosabati) omillar	umumiy, ijtimoiy, kasbiy kompetentsiyalar

Maktabgacha ta'lim tashkilotini samarali boshqarish bugungi kunda muhim va dolzarb masala sifatida ko'rilmogda. Shu bois, O'zbekistondagi barcha davlat MTT larida yangi **direktor o'rinbosari** lavozimi joriy qilinmogda. Bu ish sifatini oshishiga hamda samarali boshqarishga yordam beradi. Ta'lim tashkilotining

tuzilishi maktabgacha ta'lim tashkiloti tomonidan hal qilinadigan vazifalarga mos keladi, maktabgacha ta'lim tashkilotining boshqaruv mexanizmi uning barqaror ishlashini belgilaydi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

MTTni tuzilmaviy boshqarish usullari tashkilotning turli sohalarini samarali boshqarishga yo'naltirilgan. Bu usullar orasida ma'muriy, iqtisodiy, tashkiliy va psixologik-pedagogik usullar muhim ahamiyatga ega bo'lib, ular tashkilotning barqaror faoliyatini ta'minlash va bolalar uchun sifatli ta'lim muhitini yaratishga yordam beradi. Maktabgacha ta'lim tashkiloti jarayonlarini strukturaviy boshqarishda tashkilotning har bir a'zosini funksional vazifalari aniq belgilab qo'yilgan bo'lib, bu ularga boshqaruv qarorlarini qabul qilishda mustaqillikni amalga oshirishga yordam beradi va ularning faoliyati uchun mas'uliyatni oshiradi. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida yuqori kasbiy kompetensiyalarga ega, o'zgaruvchan boshqaruv texnologiyalarini yaxshi biladigan va bolalar, ota-onalar, MTT xodimlari va jamoatchilik bilan samarali hamkorlik qiladigan boshqaruv jamoasining shakllanishi maktabgacha ta'lim jarayonlari samradorligini ta'minlashda muhim omil sifatida xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 maydagi "O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasini tasdiqlash to'g'risida" gi PQ-4312–son qarori
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-sonli Farmoni.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 30-sentabrdagi "Maktabgacha ta'lim tizimi boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi PF-5198-son farmoni
4. *O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim Vazirining 2021 yil 30 dekabrdagi 255-sonli "O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim tizimi xodimlari asosiy lavozimlarining malaka tavsiflarini tasdiqlash to'g'risida"gi buyrug'i.*
5. Supkhonovna H. N. Technology for the development of the qualities of pedagogical competence in future teachers //ASIAN JOURNAL OF MULTIDIMENSIONAL RESEARCH. – 2021. – T. 10. – №. 5. – S. 372-382.
6. Abdieva F. Science and innovation international scientific journal volume 1 issue 8 uif-2022: 8.2 | issn: 2181-3337

DARVOZABONNING O'YIN FAOLIYATINI OPTIMALLASHTIRISH YO'LLARI

Sharofova Norxola Shuhrat qizi

Namangan davlat pedagogika instituti

Jismoniy madaniyat va sport kafedrası 1-bosqich magistranti

Email: shuhratovna20001@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada darvozabonning o'yin faoliyatini optimallashtirish masalasi zamonaviy sport nazariyasi va amaliyoti nuqtayi nazaridan har tomonlama tahlil qilinadi. Darvozabon sport jamoasining himoya tizimidagi asosiy bo'g'in sifatida yuqori reaksiya tezligi, tezkor qaror qabul qilish, to'g'ri pozitsiya tanlash va o'yin vaziyatini tez baholash kabi kompleks ko'nikmalarga ega bo'lishi talab etiladi. Mazkur tadqiqotda darvozabonning texnik, taktik, jismoniy va psixologik tayyorgarligini takomillashtirishga qaratilgan innovatsion yondashuvlar, jumladan sensor-motor mashqlar, videoanaliz, raqamli monitoring va sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish imkoniyatlari yoritilgan. Darvozabonning o'yin faoliyatini optimallashtirishda reaksiya tezligini oshirish, harakatlarni oldindan bashoratlash, stressga chidamlilikni rivojlantirish va pozitsion o'yin strategiyalarini shakllantirishning ilmiy asoslari ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari sport amaliyotida darvozabon o'yinini samarali boshqarish uchun qo'llanilishi mumkin bo'lgan metodik takliflar va amaliy tavsiyalar bilan yakunlanadi.

Kalit so'zlar; Darvozabon, o'yin faoliyati, optimallashtirish, reaksiya tezligi, taktik fikrlash, texnik tayyorgarlik, psixologik tayyorgarlik, videoanaliz, monitoring, sun'iy intellekt, sport texnologiyalari.

СПОСОБЫ ОПТИМИЗАЦИИ ИГРОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ВРАТАРЯ

Аннотация: В данной научной статье всесторонне проанализирован вопрос оптимизации игровой деятельности вратаря с позиций современной теории и практики спорта. Вратарь, как ключевое звено в системе защиты спортивной команды, обязан обладать такими сложными навыками, как высокая скорость реакции, быстрое принятие решений, правильный выбор позиции и быстрая оценка игровой ситуации. В данном исследовании освещены инновационные подходы, направленные на совершенствование технической, тактической, физической и психологической подготовки вратаря, в том числе возможность использования сенсомоторных упражнений, видеоанализа, цифрового мониторинга и средств искусственного интеллекта. При оптимизации игровой деятельности вратаря рассматриваются научные основы повышения скорости реакции, прогнозирования действий, развития стрессоустойчивости, формирования позиционных игровых стратегий. Результаты исследования завершаются методическими предложениями и практическими рекомендациями, которые могут быть применены в спортивной практике для эффективного управления игрой вратаря.

Ключевые слова; вратарь, игровая активность, оптимизация, скорость реакции, тактическое мышление, техническая подготовка, психологическая подготовка, видеоанализ, мониторинг, искусственный интеллект, спортивные технологии.

WAYS TO OPTIMIZE THE GAME PERFORMANCE OF A GOALKEEPER

Annotation: in this scientific article, the issue of optimizing the playing activity of a goalkeeper is comprehensively analyzed from the point of view of modern sports theory and practice. A goalkeeper is required to have complex skills such as high reaction speed, quick decision making, correct position selection and quick assessment of the playing situation as the main link in the sports team's defense system. In this study, the possibilities of innovative approaches aimed at improving the technical, tactical, physical and psychological training of the goalkeeper, including the use of sensorimotor exercises, video analysis, digital monitoring and artificial intelligence. In optimizing the goalkeeper's play activity, the scientific basis for increasing the reaction rate, predicting actions in advance, developing stress resistance and forming positional play strategies is considered. The results of the study conclude with methodological suggestions and practical recommendations that can be applied to effectively control the game of goalkeeper in sports practice.

Keywords; goalkeeper, game activity, optimization, reaction speed, tactical thinking, technical training, psychological training, videoanalysis, monitoring, artificial intelligence, Sports Technologies.

KIRISH

So'nggi yillarda jamoaviy sport o'yinlarida tezlik, kuch, texnik-taktik kombinatsiyalar murakkablashib borayotgani darvozabonlardan yanada kengroq kompetensiyalarni talab qilmoqda. Ayniqsa, raqibning harakatini oldindan sezish, to'g'ri pozitsiya tanlash, qaror qabul qilish jarayonining tezligi va aniqligi darvozabonning umumiy o'yin samaradorligini belgilovchi yetakchi omillar sifatida ko'rilmogda. Shu sababli darvozabon tayyorgarligini optimallashtirish bugungi kunda nafaqat an'anaviy mashg'ulotlar tizimini takomillashtirishni, balki zamonaviy texnologiyalar, raqamli monitoring, sensor-motor mashqlar, biomekanik tahlil va sun'iy intellekt vositalaridan foydalanishni ham talab etmoqda. Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi darvozabonning o'yin faoliyatini ilmiy asoslangan usullar orqali optimallashtirish yo'llarini aniqlash, texnik-taktik va psixologik tayyorgarlikni rivojlantirishga qaratilgan metodik yondashuvlarni ishlab chiqish

hamda ularning samaradorligini asoslab berishdan iborat. Tadqiqotning obyekti sifatida jamoaviy sport turlarida ishtirok etuvchi darvozabonlarning o'yin faoliyati, predmeti sifatida esa o'yin jarayonida samaradorlikni oshiruvchi optimallashtirish metodlari belgilandi. Tadqiqot natijalari darvozabon faoliyatini boshqarish, mashg'ulot jarayonini tizimlashtirish, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, qaror qabul qilish jarayonini tezlashtirish va sensor-motor tizimni rivojlantirish orqali samaradorlikni oshirishga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalarni ishlab chiqishga xizmat qiladi. Shu bois mazkur mavzuning ilmiy va amaliy ahamiyati yuqori bo'lib, sport murabbiylari, sport psixologlari va sport texnologiyalari mutaxassislari uchun uslubiy asos yaratadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Gandbol sport turida darvozabonning o'yin faoliyati jamoaning himoya tizimidagi eng muhim bo'g'inlardan biri hisoblanadi. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, zamonaviy gandbolda darvozabon faqat zarbalarni qaytaruvchi ijrochi emas, balki himoyani boshqaruvchi, qarshi hujumni boshlovchi va raqib o'yinini bashorat qiluvchi strategik o'yinchi sifatida baholanadi. Shu bois, ilmiy tadqiqotlar darvozabon tayyorgarligini optimallashtirish bo'yicha yangi metodlar, texnologiyalar va psixologik yondashuvlarni taklif qilishga qaratilgan.

Yevropa gandbol maktabi olimlari (Kraus, 2016; Wagner, 2018; Hoffmann, 2020) tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda darvozabonning pozitsion joylashuvi, zarbaga reaksiyasi, zarbani oldindan sezish (anticipatsiya), to'p yo'nalishini kuzatish va zarbani to'g'ri bloklash texnologiyalari batafsil o'rganilgan. Tadqiqotlar natijalariga ko'ra, yuqori darajadagi gandbol darvozabonlarining muvaffaqiyati ko'proq texnik malaka yoki jismoniy kuchga emas, balki o'yin vaziyatini tez tahlil qilish, qaror qabul qilish tezligi va vizual kuzatuv faoliyatiga bog'liq.

Gandbol bo'yicha mahalliy va rus olimlarining (A.V. Novikov, 2019; S.K. Ivanov, 2020; O'rozboyev, 2022) ilmiy ishlari darvozabon o'yinida sakrash texnikasi, oyoq harakatlari, darvoza ichida tez almashinuv va zarbalarni bloklash texnikasining takomillashtirilishini o'rganadi. Tadqiqotlar shuni tasdiqlaydiki, gandbol darvozaboni uchun sakrovchanlik, epchillik, tizzadan yuqori tezlanish, to'pga to'g'ri chiqish va pozitsion fikrlash asosiy mezonlar hisoblanadi. Mazkur

adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, darvozabon o'yin faoliyatini optimallashtirish kompleks yondashuvni talab etadi: texnik-taktik mahorat, sensor-motor tayyorgarlik, jismoniy sifatlar, kognitiv jarayonlar va psixologik barqarorlik bir butun tizim sifatida shakllanadi. Hozirgi davrda ilmiy yondashuvlar aynan integrativ metodlarni qo'llash zarurligini asoslamoqda.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot metodologiyasi ushbu ishning ilmiy asoslanganligini ta'minlaydigan nazariy va amaliy yondashuvlar majmuasidan iborat bo'lib, uning mazmuni gandbol sport turi orqali umumta'lim maktabi o'quvchilarining jismoniy sifatlarini rivojlantirish jarayonini tizimli o'rganishga qaratilgan. Metodologiyaning markaziy tamoyili sifatida ilmiy kuzatish, tajriba-sinov ishlari, pedagogik o'lchovlar, statistik tahlil va qiyosiy metodlar tanlangan bo'lib, ular natijalarning haqqoniyligi va takrorlanuvchanligini ta'minlashga xizmat qiladi. Tadqiqotning ilmiy yondashuvi gandbol mashg'ulotlarining o'quvchilar jismoniy rivojlanishiga ko'rsatadigan ta'sirini aniqlashda kompleks diagnostika usullaridan foydalanishni nazarda tutadi.

Tadqiqot davomida pedagogik kuzatish usuli mashg'ulotlar jarayonini tizimli qayd etish, o'quvchilarning faolligini, texnik holatini va jismoniy yuklamalarga moslashuv dinamikasini aniqlash imkonini berdi. Shu bilan birga, so'rovnoma va suhbat metodlari o'qituvchilar, trenerlar va o'quvchilarning gandbol mashg'ulotlari haqidagi fikrlarini aniqlash, dars jarayonidagi motivatsion omillarni o'rganishga yordam berdi. Tadqiqot metodologiyasining yana bir muhim jihati sifatida gandbol mashg'ulotlaridagi yuklamani katsional taqsimlash, mashqlar intensivligi, vaqt bo'yicha ta'sir doirasi va yoshga moslashtirish tamoyillariga alohida e'tibor qaratildi. Mashqlar mazmuni o'quvchilarning yosh-fiziologik xususiyatlari, tayyorgarlik darajasi, motivatsiyasi va sportga qiziqishlarini inobatga olgan holda shakllantirildi. Tadqiqot metodologiyasining kompleksligi shundaki, unda nazariy tahlil, amaliy sinov, pedagogik kuzatish, tajriba-metodik yondashuv va statistik umumlashtirish birgalikda qo'llandi. Bu esa gandbol sport turi orqali o'quvchilarda jismoniy sifatlarning rivojlanish mexanizmlarini chuqur va ilmiy asoslangan holda ochib berish imkonini berdi. Natijada ushbu metodologiya gandbol mashg'ulotlarining

samaradorligini baholashda, shuningdek, maktab jismoniy tarbiya jarayoniga amaliy tavsiyalar ishlab chiqishda ishonchli ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi. (1-jadval).

1-jadval.

“Gandbol darvozabonining o‘yin faoliyatini optimallashtirish omillari va metodikasi”

No	Tadqiqot yo‘nalishi	Optimallashtirish omili	Qo‘llaniluvchi usullar	Kutiladigan natija
1	Reaksiya tezligi	Qaror qabul qilish vaqtini qisqartirish	Sensor-motor mashqlar, yorug‘lik signallari, raqamli stimulyatorlar	Zarbalarga javob berish tezligi keskin oshadi
2	Fazoviy oriyentatsiya	Darvozabonning to‘g‘ri pozitsiya tanlashi	180° kuzatuv mashqlari, periferik ko‘rish trenajyorlari	Raqib tashlayotgan zarbani oldindan sezish yaxshilanadi
3	Sakrovchanlik	Yuqori va past zarbalarni qaytarish qobiliyatini oshirish	Plyometrik mashqlar, vertikal sakrash trenirovkasi	Darvozabonning to‘siq qo‘yish diapazoni kengayadi
4	Taktik fikrlash	Pozitsion o‘yin va himoya boshqaruvi sifatini oshirish	O‘yin vaziyatlarini rekonstruksiya qilish, simulyatsion mashqlar	Himoya tizimi boshqaruvi takomillashadi

5	Texnik mahorat	Qarshi zarbalarni to'g'ri qaytarish texnikasini shakllantirish	Darvoza chizig'ida mashqlar, yonalish almashinuvi drillari	Texnik barqarorlik kuchayadi
6	Psixologik barqarorlik	Stress ostida o'yin sifatini saqlash	Psixotraining, nafasni boshqarish, kognitiv qayta yo'naltirish	Hal qiluvchi vaziyatlarda ishonch oshadi
7	Koordinatsiya	Harakatlar uyg'unligini oshirish	Koordinatsion narvon, stabil platformada mashqlar	Murakkab holatlarda stabil harakat
8	Darvozabonning o'yin modeli	Individual o'yin uslubini aniqlash	Biomekanik tahlil, videoqaytarmalar	Darvozabonning shaxsiy o'yin strategiyasi yaratiladi
9	Tezkor kuch	Sakrash va yon harakatlardagi portlovchanlikni oshirish	Kettlebell, gum rezina, statik-dinamik mashqlar	To'siqlar tez va kuchli qo'yiladi
10	To'pni o'ynatish (1-pas)	Qarshi hujum boshlash samaradorligini oshirish	"Quick pass" mashqlari, 20–25 m aniqlik testi	Jamoa hujumga tez o'tadi
11	Raqibni tahlil qilish	Eng ko'p uchraydigan	Ma'lumotlar bazasi, statistik tahlil	O'yin oldi tayyorgarligi

		zarbalar turini aniqlash		mukammallashad i

Jadval gandbol darvozabonining o'yin faoliyatini optimallashtirish jarayonida turli komponentlar o'rtasidagi bog'liqlikni, metodik yondashuvlarni va baholash mezonlarini tizimli ko'rsatadi.

MUHOKAMA

Har bir tadqiqot yo'nalishi darvozabonning texnik, jismoniy, psixologik va taktikal tayyorgarligini yaxshilashga qaratilgan bo'lib, qo'llaniluvchi usullar mashg'ulotning samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Reaksiya tezligi va antisipatsiya kabi sensor-motor komponentlar zarbalarni qaytarish va pozitsion o'yin sifatini oshiradi. Sakrovchanlik va tezkor kuch mashqlari darvozabonning yuqori va past zarbalarni samarali bloklash qobiliyatini rivojlantiradi, koordinatsiya va fazoviy oriyentatsiya esa murakkab o'yin vaziyatlarida barqaror harakatlarni ta'minlaydi. Taktik fikrlash va texnik mahorat elementlari darvozabonning jamoaviy himoya tizimidagi roli va qaror qabul qilish sifatini oshiradi. Psixologik barqarorlik va stressga bardoshlilik mashqlari o'yin davomida emotsional holatni nazorat qilishga yordam beradi. Texnologik monitoring va biomekhanik tahlil darvozabon harakatlarini individual profil asosida optimallashtirish imkonini beradi, bu esa mashg'ulot samaradorligini maksimal darajada oshirishga xizmat qiladi. Jadvalda keltirilgan baholash mezonlari har bir komponentning o'zgarishini aniqlash va tajriba natijalarini statistik asosda tahlil qilish imkonini beradi. Umuman olganda, jadval darvozabonning o'yin faoliyatini kompleks optimallashtirish bo'yicha ilmiy-metodik yondashuvni tizimli ko'rsatadi, individual va jamoaviy mashg'ulotlarda qo'llaniladigan asosiy strategiyalarni vizual ravishda aks ettiradi.

XULOSA

Darvozabonning o'yin faoliyati zamonaviy gandbolda jamoaning himoya tizimidagi eng muhim komponent hisoblanadi, shuning uchun uning tayyorgarligini optimallashtirish jismoniy, texnik, psixologik va taktikal elementlarning birgalikda rivojlanishini talab qiladi. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, yuqori darajadagi darvozabonning muvaffaqiyati faqat texnik mahorat va jismoniy sifatlarga emas,

balki reaksiyalar tezligi, koordinatsiya va psixologik barqarorlik kabi omillarga bog'liq. Tadqiqot metodologiyasi asosida amalga oshirilgan pedagogik tajriba natijalari gandbol mashg'ulotlarida individual va guruh bo'yicha optimallashtirilgan mashqlar majmualarining samaradorligini ko'rsatdi. Sensor-motor mashqlar, videoanaliz, pozitsion o'yin mashqlari, plyometrik trenirovkalar va psixotraining natijasida darvozabonlarning zarbalarga javob berish aniqligi, reaksiya tezligi va koordinatsion qobiliyatlari sezilarli darajada oshdi. Biomekhanik monitoring va texnologik tahlil mashg'ulot jarayonini individualizatsiyalash imkonini berdi, bu esa jarayon samaradorligini oshirishga xizmat qildi. Shuningdek, darvozabonlar uchun ishlab chiqilgan kompleks yondashuv, mashqlarni intensivligi va psixologik tayyorgarlikni hisobga olgan holda, ularning o'yin samaradorligini maksimal darajada oshirishga imkon yaratadi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, darvozabonning o'yin faoliyatini optimallashtirish yagona komponentga emas, balki texnik, jismoniy va psixologik elementlarning integrativ rivojlanishiga asoslanishi lozim. Ushbu ilmiy asoslangan yondashuv nafaqat maktab o'quvchilarida, balki professional sportchilar uchun ham samarali strategiya sifatida qo'llanishi mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Kraus, F. (2016). Handball Goalkeeping: Techniques and Tactics. Berlin: Springer.
2. Wagner, H. (2018). Reaction and Anticipation in Team Sports. Munich: Sportverlag.
3. Hoffmann, M. (2020). Biomechanics of Handball Goalkeepers. Leipzig: Sports Science Press.
4. International Handball Federation (IHF). (2021). Coaches Manual: Goalkeeping Techniques.
5. Novikov, A.V. (2019). Gandbol darvozabonining texnik tayyorgarligi. Moscow: Physical Education Press.
6. Ivanov, S.K. (2020). Psixologik tayyorgarlik va stressga bardoshlilik: Gandbol darvozabonlari misolida. St. Petersburg: Sport Science.
7. O'rozboyev, D. (2022). Darvozabonning jismoniy va texnik tayyorgarligi. Tashkent: Sport Pedagogika Noshiri.
8. Weinmann, R., & Stocker, K. (2020). Psychology of Goalkeepers in Team Sports. Vienna: Sports Psychology Press.

INTEGRATING DIGITAL TECHNOLOGIES INTO THE TEACHING OF THE SCHOOL GEOMETRY COURSE

Negmatulloyev Zafarjon Turdibekovich

*Associate Professor of the Department of Applied Mathematics
and information technology, Doctor of Philosophy (PhD) in the specialty
Technical Sciences, Gulistan State University*

E-mail: nztnoyabr11@gmail.com

Nafasov Ganisher Abdurashidovich

*Associate Professor of the Department of Mathematics, Doctor of Philosophy (PhD) in
Pedagogical Sciences, Gulistan State University*

E-mail: gnafasov87@gmail.com

Berdikulov Azizbek Erkin ogli

Master's student, 2nd year, Gulistan State University

E-mail: berdikulovaziz355@gmail.com

Abstract: This article examines the scientific and methodological foundations of using digital technologies in teaching school geometry. The study analyzes the role of digital educational resources, interactive graphic software, geometry simulators, virtual laboratories, and dynamic geometry environments (GeoGebra, Desmos, Cabri) in developing students' spatial reasoning. The advantages of digital instruction, mechanisms for integrating technology into the learning process, and its impact on learners' logical and creative thinking are scientifically discussed. The effectiveness of digitalizing geometry education is evaluated through contemporary didactic approaches.

Keywords: geometry education, digital technologies, spatial reasoning, GeoGebra, dynamic geometry, interactive learning, STEM, visualization, digital pedagogy.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ ШКОЛЬНОМУ КУРСУ ГЕОМЕТРИИ

Аннотация: В данной статье рассматриваются научно-методические основы использования цифровых технологий в процессе преподавания курса школьной геометрии. Анализируются возможности цифровых образовательных ресурсов, интерактивных графических программ, геометрических симуляторов, виртуальных лабораторий и динамических геометрических сред (GeoGebra, Desmos, Cabri) в развитии пространственного мышления учащихся. Выявлены преимущества цифровых технологий, механизмы их интеграции в учебный процесс, а также влияние на развитие логического и творческого мышления школьников. На основе современных дидактических подходов оценивается эффективность цифровизации геометрического образования.

Ключевые слова: геометрическое образование, цифровые технологии, пространственное мышление, GeoGebra, динамическая геометрия, интерактивное обучение, STEM, визуализация, цифровая педагогика.

O'QUVCHILARGA MAKTAB GEOMETRIYA KURSINI O'RGATISHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARGA ASOSLANISH

Annotatsiya: Ushbu maqolada umumta'lim maktablarida geometriya kursini o'qitishda raqamli texnologiyalardan foydalanishning ilmiy-metodik asoslari tahlil qilinadi. Raqamli ta'lim resurslari, interaktiv grafik dasturlar, geometriya simulyatorlari, virtual laboratoriyalar va dinamika geometriya muhitlarining (GeoGebra, Desmos, Cabri) o'quvchi fazoviy tasavvurini shakllantirishdagi roli yoritiladi. Raqamli texnologiyalar orqali o'qitishning afzalliklari, o'quv jarayoniga integratsiyalash mexanizmlari, o'quvchilarning mantiqiy va ijodiy tafakkurini rivojlantirishga ta'siri ilmiy asosda ko'rib chiqiladi. Shuningdek, zamonaviy didaktik yondashuvlarga tayangan holda geometriya ta'limini raqamlashtirishning samaradorlik ko'rsatkichlari baholanadi.

Kalit so'zlar: geometriya ta'limi, raqamli texnologiyalar, fazoviy tasavvur, GeoGebra, dinamika geometriyasi, interaktiv ta'lim, STEM, vizualizatsiya, raqamli pedagogika.

INTRODUCTION

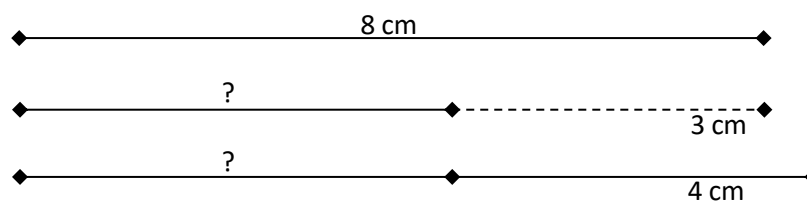
Today, the use of digital technologies in teaching geometry in comprehensive schools is becoming a priority in modern education. Geometry is a science that studies abstract concepts, spatial figures, their properties, and laws. Effective organization of this process allows students to develop their imagination and analyze complex objects through visual interpretation, modeling, and animation. Geometry lessons organized in a digital environment enhance students' cognitive activity, encourage independent research, and create conditions for individualization of the educational process. Therefore, this article examines the methodological foundations for integrating digital technologies into geometry instruction.

RESEARCH MATERIALS AND METHODOLOGY

Computational problems-problems in geometry include comparison of sections, finding the perimeter of a polygon, finding the edge of a figure, as well as problems with practical content.

When completing tasks involving measuring segments, constructing a segment of a given length, finding the length of a segment that is longer or shorter than a given length, and comparing segments, students must perform arithmetic

operations on the numerical values of the segment lengths. In other words, arithmetic operations are used when solving geometric problems. Consider the following problem: "The length of the first segment is 8 cm, the second segment is 3 cm shorter, and the third segment is 4 cm longer than the second. Find the length of the third segment." Here is a graphical representation of this problem:

Solution:

1. $8 - 3 = 5$ (cm) – length of the second section;

2. $5 + 4 = 9$ (cm) - length of the third section.

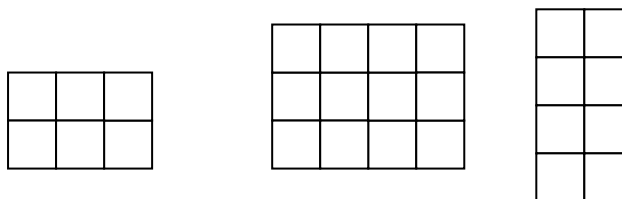
RESEARCH RESULTS AND DISCUSSION

Answer: 9 cm.

Students study the topic "Perimeter" and complete tasks to find the perimeter of polygons, specifically, right-angled quadrilaterals, squares, and triangles. When completing these tasks, students are first asked to draw a geometric figure, such as a triangle, in their notebook. The sides of the drawn figure are measured with a ruler, and its perimeter is found. This reinforces geometric drawing skills, improves measurement skills, and develops counting skills. It should be noted that students use arithmetic operations and their properties to solve geometric computational problems, and also use graphic representations to solve some word-based arithmetic problems. This demonstrates the sequence of learning arithmetic and geometric concepts.

Students will study the topic "Surfaces of Shapes," learning that shapes have surfaces, how they are measured in square units (the unit of surface area is the square centimeter (cm²)), and the rule for finding the area of a rectangle. They will then complete tasks to calculate the area of a rectangle and a square.

A task of a calculation nature: "Find the perimeter and side of any rectangle."

In completing this task, the student operates with two types of numbers: units of length and units of area. The student reasoning is as follows: Figure 1 is a rectangle 2 units wide and 3 units high. Its perimeter can be calculated in three ways:

Method 1: $(2+3) \cdot 2 = 5 \cdot 2 = 10$ (unit)

Method 2: $2 \cdot 2 + 3 \cdot 2 = 4 + 6 = 10$ (unit)

Method 3: $2 + 2 + 3 + 3 = 4 + 6 = 10$ (unit)

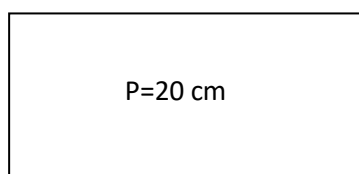
To find the area of the regular quadrilateral in Figure 1, multiply the width (2 units) by the height (3 units). $S = 2 \cdot 3 = 6$ (square units).

The perimeter and surface area of the remaining shapes are calculated taking these considerations into account.

It should be noted that geometric computational problems are much more complex. Indeed, modern mathematics textbooks contain a fair number of such problems.

When teaching students to solve computational problems, it's important for teachers to carefully select and implement learning tasks to develop independent thinking and creative inquiry skills. One of the learning tasks for a student is: "Draw two right-angled quadrilaterals with different sides, the sum of the lengths of each equaling 20 cm."

This is a multiple-choice question. To begin, the student first draws a rectangle on a piece of paper and presents the following reasoning.

The sum of the width and height of a rectangle with a perimeter of 20 cm is 10 cm. Thus, the previous task leads to the next one, which will be familiar to the

reader. This is the task outline. $\square + \square = 10$. That is, you need to find two numbers whose sum is 10. Solution options for this problem:

$$5 + 5 = 10$$

$$7 + 3 = 10$$

$$2 + 8 = 10$$

$$6 + 4 = 10$$

$$3 + 7 = 10$$

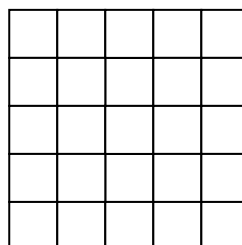
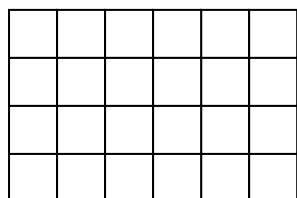
$$9 + 1 = 10$$

$$4 + 6 = 10$$

$$8 + 2 = 10$$

$$1 + 9 = 10$$

You can draw a right-angled quadrilateral by choosing any two options. For example, draw a right-angled quadrilateral with sides of 4 cm and 6 cm and a right-angled quadrilateral with sides of 5 cm and 5 cm:

After the rectangles are drawn, they are divided into squares, measuring the area in square centimeters. The teacher, in addition to this task completed by the students, gives the following task, which brings tears to the eyes of the students: "Look carefully at the two figures drawn and say what they have in common and what is different." Such students reason as follows: "Figure 1 has 4 rows of 6 squares each, therefore, in figure 1 $6 \cdot 4 = 24$ (ta) has a square unit (cm^2). In form 2 there are 5 rows of squares with 5 in each row, where $5 \cdot 5 = 25$ (ta) has a square unit (cm^2). The area of figure 2 is greater than the area of figure 1. The similarity lies in the fact that the sum of the lengths of their sides (the perimeter) is equal to each other, that is, 20 units (cm).

As a result of completing such work on educational assignments, the student develops logical thinking, creative and intellectual activity, and learns to discuss each educational task in detail.

Students learned to solve problems involving calculating the side of a rectangle and how to solve the inverse problem, that is, finding the side of a rectangle and the other side if one side is known, using equation solving methods. In the future, when completing a problem involving calculating the side of a given figure, looking

at the diagram, they will see how to divide figures into rectangles and find a solution to the problem.

Among geometric computational problems, those encountered in real life and practice, in which the student is directly involved, are of great importance. These include problems involving determining the perimeter of a schoolyard or garden; problems involving calculating the area of the floor, ceiling, doors, and windows during a classroom renovation; and problems involving determining paint consumption and the amount of paint needed. Students engage in such problems with interest.

In general, the scope of application of computational problems is extremely broad, and by completing them, students develop their imagination about geometric figures, improve their computational skills, and also increase the possibility of applying educational problems to real problems and finding correct solutions.

CONCLUSION

The findings indicate that the use of digital technologies in geometry lessons significantly strengthens students' spatial thinking, logical reasoning, and visual problem-solving skills. Interactive geometry software simplifies the comprehension of abstract topics and encourages independent and creative thinking. Digital technologies serve as powerful didactic tools that greatly enhance the effectiveness of the teaching-learning process. Further development requires expanding digital resource availability and improving teachers' digital competence.

LITERATURE

1. Груденов Я.И. Психолого-дидактические основы методики обучения математике. М., «Педагогика», 1987.
2. Груденов Я.И. Совершенствование методики работы учителя математики. М., «Просвещение», 1990.
3. Давлетшин М.Г. Замонавий мактаб ўқитувчисининг психологияси. Т.:Ўзбекистон. 1999. -29 б.
4. Сайидахмедов Н. Педагогик маҳорат ва педагогик технология. –Т.: Ўз МУ. 2003.- 66 б.
5. Фарберман Б.Л. Илғор педагогик технологиялар.-Т.: Фан, 2000. 128б.
6. Математик энциклопедия. -Тошкент: ФАН, 2005.
7. Икромов Х.З. Табиий-илмий фанлар шаклланишининг тарихий илдизлари. -Тошкент: ОПИ, 2010.

8. Зиёмуҳаммадов Б., Тожиев М. Педагогик технология – замонавий ўзбек миллий модели, II қисм / Т.: "Lider Press", 2009.

O'ZBEKISTON RIVOJLANISHIDA MUHANDISLIKNING AHAMIYATI VA MAKTAB FIZIKASINING, XUSUSAN MEXANIKA BO'LIMINING O'RNI

Saydaliyev Sardor Bahtiyor o'g'li,

*Guliston Davlat Universiteti Axborot texnologiyalari va fizika-matematika fakulteti
Fizika kafedrası mustaqil tadqiqotchi
ssaydaliyev85@gmail.com*

Raxmanov Valijon Turdaliyevich

*Guliston Davlat Universiteti Axborot texnologiyalari va fizika-matematika fakulteti
Fizika kafedrası pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
valijonrahmanov4@gmail.com*

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbekistonning iqtisodiy va texnologik rivojlanishida muhandislik sohasi tutgan o'rne, shuningdek, maktab fizikasining, ayniqsa mexanika bo'limining muhandis kadrlar tayyorlashdagi ahamiyati tahlil etiladi. Muhandislikning zamonaviy texnologiyalar, sanoat, energetika, transport va axborot texnologiyalari bilan uzviy bog'liqligi asoslab berilgan. Mamlakatda raqamli iqtisodiyot, infratuzilma, energetika va qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish jarayonlarida muhandislik yechimlarining ahamiyati keng yoritilgan. Maqolada mexanika bo'limining kelajak muhandislar uchun texnik tafakkurni shakllantirishdagi roli, mantiqiy tahlil, modellashirish, konstruktorlik ko'nikmalarini rivojlantirishdagi vazifalari ko'rsatib o'tilgan. Shuningdek, virtual laboratoriyalarning mexanikani o'qitishdagi imkoniyatlari, ularni takomillashtirish yo'llari va ta'lim jarayoniga integratsiyasi bo'yicha takliflar berilgan. Hozirgi kunda texnik ta'limni rivojlantirishga qaratilgan davlat qarorlari va strategik dasturlar mazkur sohaning dolzarbligini yanada oshirayotganligi ta'kidlangan. Tadqiqot natijalari mexanika ta'limining innovatsion yondashuvlar bilan boyitilishi muhandis kadrlar tayyorlash samaradorligini sezilarli ravishda oshirishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: muhandislik, mexanika, fizika ta'limi, virtual laboratoriyalar, texnik tafakkur, innovatsion ta'lim, STEM-ta'lim, raqamli iqtisodiyot, texnik kadrlar, energiya samaradorligi, infratuzilma, modernizatsiya, laboratoriya tajribalari, simulyatsiya, muhandislik ta'limi, texnoparklar, robototexnika, mexatronika, ta'lim texnologiyalari.

ЗНАЧЕНИЕ ИНЖЕНЕРИИ В РАЗВИТИИ УЗБЕКИСТАНА И РОЛЬ ШКОЛЬНОЙ ФИЗИКИ, ОСОБЕННО РАЗДЕЛА МЕХАНИКИ

Аннотация: В данной статье анализируется роль инженерной отрасли в экономическом и технологическом развитии Узбекистана, а также значение школьного курса физики, особенно раздела механики, в подготовке инженерных кадров. Обоснована тесная взаимосвязь инженерии с современными технологиями, промышленностью, энергетикой, транспортом и информационными технологиями. Широко освещается значение инженерных решений в процессах цифровизации экономики, модернизации инфраструктуры, энергетики и сельского хозяйства

страны. В статье показана роль раздела механики в формировании технического мышления будущих инженеров, развитии логического анализа, моделирования и конструкторских навыков. Кроме того, представлены возможности виртуальных лабораторий в обучении механике, пути их совершенствования и интеграции в образовательный процесс. Подчеркивается, что государственные постановления и стратегические программы, направленные на развитие технического образования, ещё больше усиливают актуальность данной сферы. Результаты исследования показывают, что обогащение преподавания механики инновационными подходами значительно повышает эффективность подготовки инженерных кадров.

Ключевые слова: инженерия, механика, обучение физике, виртуальные лаборатории, техническое мышление, инновационное обучение, STEM-образование, цифровая экономика, технические кадры, энергоэффективность, инфраструктура, модернизация, лабораторные эксперименты, симуляция, инженерное образование, технопарки, робототехника, мехатроника, образовательные технологии.

THE IMPORTANCE OF ENGINEERING IN THE DEVELOPMENT OF UZBEKISTAN AND THE ROLE OF SCHOOL PHYSICS, PARTICULARLY THE MECHANICS SECTION

Abstract: This article analyzes the role of the engineering sector in the economic and technological development of Uzbekistan, as well as the significance of school physics—particularly the mechanics section—in training future engineers. The study substantiates the strong interconnectedness of engineering with modern technologies, industry, energy, transport, and information technologies. The importance of engineering solutions in the processes of digitalizing the economy and modernizing infrastructure, energy systems, and agriculture in the country is thoroughly discussed. The article highlights the role of the mechanics section in developing technical thinking, logical analysis, modeling, and design skills among future engineers. Furthermore, the potential of virtual laboratories in teaching mechanics, ways to improve them, and recommendations for integrating them into the educational process are presented. It is emphasized that government regulations and strategic programs aimed at developing technical education further increase the relevance of this field. The research results demonstrate that enriching mechanics education with innovative approaches significantly enhances the effectiveness of engineering training.

Keywords: engineering, mechanics, physics education, virtual laboratories, technical thinking, innovative education, STEM education, digital economy, technical personnel, energy efficiency, infrastructure, modernization, laboratory experiments, simulation, engineering education, technoparks, robotics, mechatronics, educational technologies.

KIRISH

Muhandis deganda odatda texnika va ilm-fan sohalarida bilimga ega bo'lgan, ularni amaliyotga tadbiq qila oladigan mutaxassis tushuniladi. Muhandislar mavjud

texnologiyalarni yaratish, loyihalash, optimallashtirish va boshqarish bilan shug'ullanadi. Ular nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq etib, turli inshootlar, mashinalar, qurilmalar, transport tizimlari, energetika va elektronika tizimlarini ishlab chiqadi va samarali ishlashini ta'minlaydi. Muhandis - ilmiy bilimni amaliyotga tatbiq qiladigan, texnika va texnologiyani yaratish va takomillashtirish bilan shug'ullanuvchi mutaxassisdir. Muhandislik kasblari- Mashinasozlik muhandisi, Elektrotexnika muhandisi, Qurilish muhandisi, Kimyo muhandisi, Energetika muhandisi, Transport muhandisi, Mexatronika va robototexnika muhandisi, Dasturiy muhandis, Suv va ekologik muhandis, Geologiya va tog' muhandisi. Muhandislik kasblari zamonaviy texnologiyalar va innovatsiyalar bilan uzviy bog'liq bo'lib, ularning asosiy maqsadi hayot sifatini oshirish, xavfsizlikni ta'minlash va iqtisodiy taraqqiyotni rag'batlantirishdir. O'zbekistonning iqtisodiy va texnologik rivojlanishi bevosita muhandislik sohasining taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq. Mamlakatda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli modernizatsiya, infratuzilma qurilishi, energetika tizimini yangilash, transport va axborot texnologiyalarini rivojlantirish jarayonlari zamonaviy muhandislik echimlarini talab etadi. Shu boisdan muhandislik O'zbekistonning barqaror iqtisodiy o'sishi va global raqobatbardoshligini oshirishda strategik ahamiyatga ega soha hisoblanadi. Avvalo, muhandislik ishlab chiqarish jarayonlarining asosi bo'lib, yangi texnologiyalarni joriy etish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va import o'rnini bosuvchi mahsulotlar yaratishda muhim rol o'ynaydi. Sanoatning yuqori texnologik yo'nalishlarini, xususan mashinasozlik, kimyo sanoati, elektrotexnika, energetika va qurilish tizimlarini rivojlantirish zamonaviy muhandis kadrlar tayyorlanishini talab qiladi. Bu esa milliy iqtisodiyotning diversifikatsiyasi va innovatsion yangilanishiga zamin yaratadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Asosiy qism Tarixga nazar tashlasak dunyo miqyosida iqtisodiy va texnologik rivojlanishning asosiy omillaridan biri - muhandislik va texnik kadrlar tayyorlash tizimining samaradorligi hisoblanadi. Muhandislikning strategik ahamiyati tufayli bir qator mamlakatlar qisqa vaqt ichida texnologik va iqtisodiy jihatdan rivojlanib ketgan.

O'zbekiston hozirda raqamli iqtisodiyotga o'tish jarayonini faol amalga oshirmoqda. Raqamli texnologiyalarni ishlab chiqish va ular asosida avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlarini yaratish zamonaviy muhandislik bilimlariga tayanadi. Robototexnika, sun'iy intellekt, elektronika, mechatronika kabi sohalar yangi avlod muhandislarining shakllanishini talab qiladi. Shu munosabat bilan mamlakatda IT Parklar, texnoparklar, innovatsion markazlar, zamonaviy texnika oliygohlari – misol uchun Yangi O'zbekiston Universiteti, Turin politexnika universiteti, Toshkent texnika universitetining yangi yo'nalishlari tashkil etildi. Muhandislikning yana bir muhim yo'nalishi – infratuzilma va qurilish sohasidir. Yo'llar, ko'priklar, suv omborlari, energetika inshootlari, shaharsozlik tizimlari muhandislik echimlari asosida barpo etiladi. Aholi sonining o'sishi, iqtisodiyotning kengayishi infratuzilmaning xavfsiz, ekologik toza va zamonaviy bo'lishini talab qiladi. Bu esa muhandislikka bo'lgan ehtiyojni yanada kuchaytiradi.

Energetika xavfsizligi ham O'zbekiston taraqqiyotining muhim tarkibiy qismi sanaladi. Elektr energiyasi iste'moli ortayotgan bir paytda muhandislar energiya manbalarini diversifikatsiya qilish, quyosh va shamol elektr stansiyalarini qurish, energiya samaradorligini oshirish, issiqlik elektr stansiyalarini modernizatsiya qilish bo'yicha muhim vazifalarni bajaradi. Kelgusida mamlakat atom energetikasi sohasiga ham kirib borishi rejalashtirilayotganligi muhandislik kadrlarining ahamiyatini yanada oshiradi. Qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish jarayonida ham muhandislik echimlari juda muhimdir. Tomchilatib sug'orish tizimlari, agrotexnik dronlar, avtomatlashtirilgan monitoring qurilmalari, yuqori samarali mexanizatsiya vositalari – bularning barchasi muhandislik yutuqlaridir. Bu oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlash va agrar sohani texnik yangilash imkonini beradi. O'zbekistonning ilmiy-texnik taraqqiyotida maktab fizikasining, ayniqsa mexanika bo'limining o'rne alohida ahamiyatga ega. Mexanika – barcha muhandislik fanlarining nazariy asosidir. Kuch, harakat, moment, muvozanat, ish, energiya, impuls, tebranish kabi fundamental tushunchalar muhandislikning barcha yo'nalishlarida qo'llaniladi. Shu bois maktabda mexanikani chuqur o'qitish kelajak muhandislarining texnik tafakkurini shakllantirishning ilk bosqichi hisoblanadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Muhandis kadrlarni tayyorlashda maktab fizikasining mexanika bo'limi va virtual laboratoriyalarning ahamiyati, ularni rivojlantirish uchun qanday zarur ishlarni amalga oshirish mumkun.

Maktab fizikasining mexanika bo'limi muhandis kadrlarni tayyorlash jarayonida muhim poydevor hisoblanadi. Mexanika fanida o'quvchilar kuch, harakat, impuls, ish va energiya, tebranish, muvozanat kabi fundamental tushunchalarni o'rganadilar. Bu bilimlar kelajak muhandislarining texnik tafakkuri, mantiqiy fikrlash va muammoli vaziyatlarni tahlil qilish qobiliyatini shakllantiradi. Mexanika bo'limining muhandis kadrlarni tayyorlashdagi roli quyidagilardan iborat deb hisoblanadi.

Texnik fikrlash va mantiqiy tahlilni rivojlantirish - o'quvchilar harakat va kuchlarni hisoblash, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish orqali texnik tafakkurini mustahkamlashadi.

Muammoli vaziyatlarni modellashtirish - o'quvchilar real hayotdagi mexanik jarayonlarni soddalashtirilgan modellar yordamida o'rganib, tizimli fikrlashni egallaydilar.

Sabab-oqibat aloqalarini tahlil qilish - harakat, kuch va energiya o'rtasidagi bog'liqliklarni o'rganish, muhandislik qarorlarini qabul qilish ko'nikmasini shakllantiradi.

Konstruktorlik va loyihalash elementlarini o'zlashtirish – mexanika bo'limida qurilma va mexanizmlarni loyihalash va hisoblash orqali loyiha tayyorlash qobiliyati rivojlanadi.

Tajriba o'tkazish va natijalarni tahlil qilish – laboratoriya ishlari orqali olingan ma'lumotlarni tahlil qilish va xulosalar chiqarish ko'nikmasi hosil bo'ladi.

Zamonaviy ta'lim texnologiyalari, xususan virtual laboratoriyalar, mexanika bo'limini o'qitishda muhim rol o'ynaydi. Virtual laboratoriyalar quyidagi imkoniyatlarni yaratadi- Murakkab tajribalarni xavfsiz va tejamkor usulda o'tkazish. Cheklangan resurslar yoki laboratoriya jihozlari bo'lmagan sharoitda eksperimentlarni amalga oshirish. Real vaqt rejimida natijalarni kuzatish, grafik va

diagrammalar yordamida tahlil qilish. Turli shart-sharoitlarni simulyatsiya qilish orqali o'quvchilarning mantiqiy va texnik tafakkurini rivojlantirish.

Virtual laboratoriyalardan samarali foydalanish va ularni rivojlantirish uchun quyidagi ishlar zarur.

Zamonaviy dasturiy ta'minot va simulyatorlarni joriy etish - mexanika, elektrotexnika, robototexnika va energetika yo'nalishlari uchun moslashtirilgan virtual laboratoriyalarni ishlab chiqish va o'quv jarayoniga integratsiya qilish.

O'qituvchilar va instruktorlarni tayyorlash - virtual laboratoriyalarni samarali qo'llash bo'yicha maxsus treninglar tashkil etish.

O'quv dasturlarini yangilash - virtual laboratoriyalar asosida laboratoriya ishlarini rejalashtirish va darsliklarni moslashtirish.

Texnik jihozlash - kompyuterlar, sensorli qurilmalar va internet aloqasi bilan jihozlangan laboratoriyalar yaratish.

Amaliy va nazariy bilimlarni integratsiyalash - virtual laboratoriya tajribalarini real laboratoriya ishlari bilan birlashtirish.

Monitoring va baholash tizimini joriy etish - talabalar faoliyatini nazorat qilish va natijalarni tahlil qilish imkonini beruvchi platformalarni yaratish.

Innovatsion yondashuvlarni qo'llash - interaktiv o'yinlar, simulyatsiyalar va 3D modellar orqali o'quvchilarning qiziqishini oshirish.

Shu bilan, maktab fizikasining mexanika bo'limi va virtual laboratoriyalar muhandis kadrlarni tayyorlash jarayonida nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy va analitik ko'nikmalarni shakllantiradi. Bu esa kelajakdagi muhandislarni innovatsion, texnik jihatdan malakali va raqobatbardosh mutaxassis sifatida shakllantirishga yordam beradi. Shu ma'noda mexanika bo'limi muhandislikka kirish darsi vazifasini bajaradi.

Mamlakatimiz hukumati tomonidan qabul qilinayotgan farmon va qarorlarda ham texnik ta'limni rivojlantirishga katta e'tibor qaratilgan. Jumladan: PF-60-sonli Farmon – "2022–2026-yillarda Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi". Unda texnika va STEM yo'nalishlarini kuchaytirish, maktab ta'limini modernizatsiya qilish belgilangan. PQ-289-sonli qaror – texnika oliygohlarini modernizatsiya qilish to'g'risida. Zamonaviy laboratoriyalar, dual ta'lim va innovatsion dasturlar joriy

etilmoqda. PQ-470-son – STEM-ta'limni rivojlantirish konsepsiyasi. Maktab fizikasidagi laboratoriya ishlarini yanada kuchaytirish ko'zda tutilgan. Bu hujjatlarning barchasi muhandislik sohasini strategik ustuvor yo'nalish sifatida belgilaydi va maktab fizikasining dolzarbligini yanada oshiradi.

XULOSA

O'zbekistonning texnologik va iqtisodiy taraqqiyoti muhandislik sohasining rivojlanishi bilan bevosita bog'liq bo'lib, bu jarayon maktab fizikasining, ayniqsa mexanika bo'limining puxta o'qitilishini talab etadi. Mexanika fundamental tushunchalari kelajak muhandislarning texnik tafakkuri va amaliy ko'nikmalarini shakllantirishda asosiy o'rin tutadi. Virtual laboratoriyalarning joriy etilishi mexanikani o'qitish sifatini oshirib, tajribalarni xavfsiz, samarali va innovatsion shaklda tashkil etish imkonini beradi. Hukumat tomonidan qabul qilinayotgan texnik ta'limni qo'llab-quvvatlovchi farmon va qarorlar ushbu yo'nalishning dolzarbligini yanada kuchaytirmoqda. Shuning uchun mexanika bo'limi va virtual tajribalar muhandis kadrlar tayyorlashning zamonaviy va samarali poydevori deb hisoblayman.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-60-son Farmoni. T.: 2022.- "2022-2026 yillarda Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi".
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining PQ-289-son qarori. Toshkent, 2022. "Texnika oliygohlarini modernizatsiya qilish chora-tadbirlari to'g'risida".
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining PQ-470-son qarori. Toshkent, 2021. "STEM-ta'limni rivojlantirish konsepsiyasi".
4. Fizika ta'limida zamonaviy pedagogik texnologiyalar. -Toshkent: Fan, 2020. Xamidov, B., & Sharipov, M.
5. Umumiy fizika kursi. Mexanika. -Toshkent: O'qituvchi, 2019. Jamolov, Sh.
6. Mexanika asoslari va muhandislikka kirish. -Toshkent: Innovatsiya, 2021. Xolmatov, A.
7. Muhandislik ta'limida mexanika fanining o'рни va ahamiyati. "Ta'lim va Innovatsiya" jurnali, №4, 2022, 33–41-betlar. Ergashev, U.
8. Fizika fanini o'qitishda amaliy mashg'ulotlarning ahamiyati. GulDU ilmiy axborotnomasi, 2021. Raxmonov, V. T.
9. Virtual laboratoriyalar va ularning fizika ta'limidagi roli. -"Zamonaviy ta'lim" jurnali, 2020, №2. Yo'ldoshev, M.
10. Virtual Laboratories in Science Education: Opportunities and Challenges. International Journal of Emerging Technologies in Learning (iJET), 2018. Laurillau, Y., & Piguet, F.

11. Technology-Enhanced Learning in Physics: A Review. Journal of Science Education and Technology, 2019. Chang, C.-Y., & Linn, M.
12. Engineering Education: Foundations, Practice and Methodology. Routledge, 2020. Brown, T., & Knight, P.
13. Engineering for Sustainable Development. Paris: UNESCO Publishing, 2021. UNESCO.
14. The Role of STEM Education in Future Workforce Development. OECD Report, 2020. OECD.
15. Maktab fizikasida mexanika bo'limini o'qitish metodikasi. -Toshkent: O'qituvchi, 2018. Mavlonov, Q.

SHARQ MUTAFAKKIRLARINING ILM-FAN RIVOJIGA QO'SHGAN HISSASI

Aminov Baxtiyor Umidovich

Qo'qon davlat universiteti Tarix kafedrasi dotsenti

Umarov Jumaboy

Namangan davlat pedagogika instituti

Falsafiy va tarixiy fanlar kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Sharq mutafakkirlarining jahon ilm-fani taraqqiyotiga qo'shgan ulkan hissassi keng yoritiladi. Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Xorazmiy, Ulug'bek kabi buyuk allomalar tomonidan matematika, tibbiyot, mantiq, astronomiya, falsafa va geografiya sohalarida yaratilgan ilmiy merosning mazmuni, uning qiymati hamda bugungi kundagi ahamiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, Sharq uyg'onish davrining ilmiy muhitini shakllantirgan omillar va mutafakkirlarning ilmiy metodologiyasi zamonaviy ilm bilan qiyosiy o'rganiladi. Tadqiqot natijalari Sharq allomalari merosining jahon sivilizatsiyasi rivojida muhim o'rin tutganini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Sharq mutafakkirlari, ilm-fan tarixi, Xorazmiy, Ibn Sino, Beruniy, astronomiya, tibbiyot.

ВКЛАД МЫСЛИТЕЛЕЙ ВОСТОКА В РАЗВИТИЕ НАУКИ

Аннотация: В статье подробно рассматривается огромный вклад мыслителей Востока в развитие мировой науки. Анализируется содержание научного наследия таких великих учёных, как Абу Наср аль-Фараби, Ибн Сина, Беруни, Хорезм, Улугбек в области математики, медицины, логики, астрономии, философии и географии, его ценность и значение в наши дни. Также рассматриваются факторы, сформировавшие научную среду Восточного Возрождения и научную методологию мыслителей в сравнении с современной наукой. Результаты исследования показывают, что наследие учёных Востока сыграло важную роль в развитии мировой цивилизации.

Ключевые слова: мыслители Востока, история науки, Хорезм, Ибн Сина, Беруни, астрономия, медицина.

CONTRIBUTION OF EASTERN THINKERS TO THE DEVELOPMENT OF SCIENCE

Annotation: This article extensively covers the great contribution of Eastern thinkers to the development of world science. The content of the scientific heritage created by such great scientists as Abu Nasr Al-Farabi, Ibn Sina, Beruni, Khorezm, Ulugbek in the fields of mathematics, medicine, logic, astronomy, philosophy and geography, its value and significance today are analyzed. Also, the factors that shaped the scientific environment of the

Eastern Renaissance and the scientific methodology of thinkers are studied in comparison with modern science. The results of the research show that the heritage of Eastern scientists played an important role in the development of world civilization.

Keywords: *Eastern thinkers, history of science, Khorezm, Ibn Sina, Beruni, astronomy, medicine*

KIRISH

Sharq mutafakkirlari sharqiy mamlakatlarda, jumladan O'rta Osiyoda yashab ijod etgan buyuk allomalardir. Ular falsafa, ta'lim-tarbiya, axloq, siyosat, adabiyot kabi turli sohalarga hissa qo'shganlar. Ularning asarlari hozirgi kunda ham ta'lim, axloq va falsafiy qarashlar uchun muhim manba hisoblanadi.

Sharq uyg'onish davri jahon ilm-fan tarixida alohida o'rin tutadi. IX–XV asrlarda Markaziy Osiyo, Xuroson, Bag'dod, Buxoro, Samarqand kabi ilm markazlaridan yetishib chiqqan mutafakkirlar matematika, falsafa, tibbiyot, astronomiya, adabiyot, tarixshunoslik kabi ko'plab yo'nalishlarda ulkan yutuqlarga erishgan. Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Beruniy, Ulug'bek, Xorazmiy kabi allomalar nafaqat Sharq, balki butun insoniyat taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Sharq mutafakkirlarining ilm-fan rivojiga qo'shgan hissasini o'rganuvchi ilmiy adabiyotlar mazmunan juda boy bo'lib, ular Sharq uyg'onish davri ilmiy tafakkurining shakllanishi, metodologiyasi va natijalari haqidagi muhim manbalardir. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Sharq allomalari merosini o'rganish nafaqat tarixiy, balki zamonaviy ilmiy jarayonlar uchun ham nazariy asos yaratadi.

Al-Xorazmiy haqida J. Toffy, B. Rosenfeld, A. Ikromov, A. Kattaboyev, Abu Rayhon Beruniy haqida V. Bartold, A. Yoshida, R. Mansurov kabi tadqiqotchilar olimlarning ilmiy me'rosini o'rganishgan bo'lib, ularning hayoti va ijodi, ilm-fanga qo'shgan hissalar haqida izlanishlar olib borishgan.[1]

Ibn Sino haqida esa yozilgan ilmiy manbalar soni minglab bo'lib, ular turli yo'nalishlarda: tibbiyot, falsafa, mantiq, psixologiya, kimyo va fizika sohalarini qamrab oladi. A. Bikchurin, B. G'afurov, G. G'anieva, J. Porter [2] kabi tadqiqotchilarning ishlari Ibn Sinoning ilmiy merosini tizimli o'rganishda muhim

ahamiyatga ega. Ularning tahliliga ko'ra, Ibn Sino asarlarida ilmiy metod, tajriba va kuzatuvga asoslangan ilmiy izlanishlar, ayniqsa, "Tib qonunlari" asarida o'zining eng yuqori darajasiga yetgan. Zamonaviy tibbiyot bo'yicha adabiyotlarda ham Ibn Sino g'oyalari klinik amaliyot bilan qiyoslanib, uning ilmiy merosi abadiyligini tasdiqlaydi.

NATIJALAR

Jamiyatning istalgan bo'g'inida muhim hisoblangan hisob kitob ilmining rivojlanish tarixiga qaraydigan bo'lsak, Muhammad al-Xorazmiy (783-850) algebra fanining asoschisi sifatida tanilgan. Uning "Al-Jabr val-muqobala" asari orqali tenglamalarni yechishning sistematik usullari ishlab chiqilgan bo'lib, istalgan raqamli hisob kitoblar uchun dastlabki muhim usullar hisoblanadi. Bundan tashqari olim o'nlik sanoq tizimini fanga kiritgan va bu hozirgi kunda hisoblash texnikasi, informatika va raqamli texnologiyalarning shakllanishi va rivojlanishiga asos bo'ldi.

Xorazmiy asarlari 12-asr boshidayoq Yevropa shaharlariga kirib borgani ma'lum. Kitoblarga ehtiyoj kuchayganidan so'ng ular lotinchaga tarjima qilingan. Xorazmiyning "Algebra", "Arifmetika", "Geografiya"si va "Zij"i 16-asrgacha darslik vazifasini o'tagan. Xorazmiy asarlari o'sha davrlarda Hindistonga ham olib ketilgani haqida dalillar mavjud.

XIX asr boshlarida Xorazmiy merosiga tarixiy nuqtai nazardan qiziqish boshlangan. Xorazmiy "Algebra"sini 1817-yilda K. Koulbruk qisman, 1831-yilda F. Rozen to'liq hajmda Londonda, 1838-yilda G. Libri Parijda chop ettiradi. Hozir bu asarning inglizcha (L.S. Karpinskiy, 1915-yil, AQSH), arabcha (A.M. Musharrafa, 1939-yil), ruscha (Yu.Xorazmiy Kopelevich, B.A. Rozenfeld, 1964-yil) va boshqa nashrlari mavjud.

Jahon fani tarixida Abu Ali ibn Sino (980-1037) qomusiy olim sifatida tan olingan, chunki u o'z davridagi mavjud fanlarning qariyb barchasi bilan shug'ullangan va ularga oid asarlar yozgan. Olim asarlarini o'sha davrda Yaqin va O'rta Sharqning ilmiy tili bo'lgan arab tilida, ba'zilar (she'riy va ayrim falsafiy asarlari)ni fors tilida yozgan. Turli manbalarda uning 450 dan ortiq asar yozganligi qayd etilgan, lekin bizgacha ularning 242 (160) tasi yetib kelgan. Shulardan 80 tasi falsafaga, 43 tasi tabobatga oid bo'lib, qolganlari mantiq, psixologiya, tabiiyot,

astronomiya, matematika, musiqa, kimyo, axloq, adabiyot va tilshunoslikka bag'ishlangan. Lekin bu asarlarning hammasi ham olimlar tomonidan bir xilda o'rganilgan emas. Ibn Sinoning ko'proq falsafa va tibga oid kitoblari jahonning ko'pgina tillariga tarjima etilib, asrlar davomida qayta qayta nashr qilib kelinmoqda, lekin shu bilan bir vaqtda, boshqa ko'p asarlari hali qo'lyozma holida saqlanib qolingan.

Uning birgina "Al-Qonun fit-tibb" asarida kasalliklarning kelib chiqishi, ularni tashxislash va davolash usullari tizimli ravishda bayon qilingan hamda gigiyena, jarrohlik, farmakologiya bo'yicha muhim tamoyillar ilgari surilgan.

Bu asar ensiklopedik xarakterdagi asar bo'lib, unda qadimgi davr mediklarining ko'rsatmalari arab meditsinasining yutuqlari bilan o'zaro qayta ishlangan. "Qonun"da Ibn Sino kasalliklar allaqanday mayda bo'laklar oqibatida paydo bo'lishini ko'rsatgan. U birinchi bo'lib chechakning yuqumliligiga e'tibor qaratgan, vabo va o'latning farqini aniqlagan, moxo'v kasalligining boshqalardan farqini ko'rsatib, unga izoh bergan va boshqa bir qator kasalliklarni o'rganib chiqqan. "Tibbiyot fani qonuni"ning lotin tiliga o'girilgan ko'plab tarjimalari mavjud. "Qonun" besh qismdan iborat bo'lib, ikkisi dori vositalari va dorivorlarga hamda ularning tayyorlanish ta'rifiga bag'ishlangan. Kitobda keltirilgan 2600 dori vositalaridan 1400 tasining kelib chiqishi o'simlik ko'rinishida keltirilgan. Bu asar 600 yildan ortiq Yevropa tibbiyot universitetlarida asosiy darslik bo'lib xizmat qilgan.[6]

Yana bir buyuk olim Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad Al-Beruniy (973-1048) Yerning radiusini deyarli to'g'ri hisoblab, geodeziya faniga ulkan hissa qo'shgan. U Hindiston madaniyatini o'rgangan ilk antropologlardan biri hisoblanadi.

"Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" asari tarixshunoslikning dastlabki ilmiy namunalaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Uning boy ilmiy merosi hali to'la o'rganilmagan. Beruniy yirik olim Abu Nosir ibn Iroqdan Evklid geometriyasi, Ptolemeyning astronomik ta'limotlari bo'yicha dars olgan. 995-yilgacha u astronomiya, geografiya, geodeziya amaliy masalalarini hal etish bilan birga Yer va osmon globusini yasadi hamda astronomiyaga oid bir necha kitoblar yozdi. Olimning ana shunday asarlaridan biri "Geodeziya" 1025-yilda yozib tugatilgan. Bu asar "shaharlar orasidagi masofalarni aniqlash uchun joylarning chegaralarini

belgilash"ga doirdir. Kitobning 4-bobi oxirida Beruniy Yer aylanasing kattaligini o'lchash haqida fikr yuritgan. Qadimdan insonlar Yerning shakli va kattaligini bilishga qiziqqanlar va turli xalqlar Yer shaklini turlicha tasavvur qilishgan.

Miloddan avval o'tgan Pifagor, Arastu, Arximed, Eratosfen kabi buyuk olimlar Yer dumaloq va shar shaklida degan fikrni aytganlar. Jumladan, miloddan avvalgi 250-yilda iskandariyalik olim Eratosfen Yer shar shaklida deb, uning o'lchamlarini quyidagicha aniqlagan. Iskandariya bilan Sienya (hozirgi Asvon) shaharlari orasidagi masofani karvonlarning yurish muddati bilan o'lchaydi, keyin bu qiymatni ikki shahar kengligining ayirmasiga bo'ladi va Yer radiusini 6840 kilometr deb chiqaradi. Bu gradus meridian yoyining uzunligi esa 119,444 bo'ladi yoki meridian yoyining uzunligi 70 121 ga tengligini aniqlab, bu yoy meridian aylanasi uzunligining 1/50 qismi ekanligini hisoblagan. Yer meridian aylanasing uzunligi 39500 kilometrga yaqin bo'lsa kerak, degan fikrga kelgan. Eratosfendan so'ng Misr, Xitoy va yunon olimlaridan bir qanchasi Eratosfen o'lchagan usul bilan Yerning kattaligini aniqlaganlar. O'rta asrlarda Yerning hajmini aniqlashda yurtimizdan yetishib chiqqan olimlarning xizmatlari katta bo'lgan. Muso Muhammad al-Xorazmiy bir gradus meridian yoyning uzunligi 111,8 kilometrga tengligini isbotlab bergan.[2]

Olim Sulton Mas'udning o'g'li Mavdudning hukumronlik yillarida (1041–1049) o'zining "Mineralogiya" va "Farmakognoziya" deb atalgan ikki asarini yozadi. [7] Ularning har biri mazkur sohalaridagi betakror asarlardan bo'lib, jahon madaniyatining noyob durdonalaridan hisoblanadi. Abu Rayxon Beruniy 1048-yili G'aznada vafot etadi. Olim yozib qoldirgan 150 ga yaqin asarlari bilan astronomiya, astrologiya, matematika, geodeziya, geologiya, mineralogiya, geografiya, arifmetika, tabobat, farmokognoziya, tarix, filologiya va boshqa fanlarning rivojiga noyob xissa qo'sha oldi.

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Sharq mutafakkirlari ilm-fan taraqqiyotining deyarli barcha asosiy yo'nalishlarida jahon ahamiyatiga ega ilmiy maktablar yaratgan. Ularning g'oyalari keyinchalik Yevropa Uyg'onish davriga asos bo'lib xizmat qilgan.

Bugungi kunda axborot texnologiyalari, tibbiyot, kosmik tadqiqotlar, ta'lim va falsafa sohalarida ham ular tamal qo'ygan ilmiy tamoyillar ahamiyatini yo'qotmagan. Shuningdek, bu merosni o'rganish zamonaviy ilmiy tafakkur, innovatsion g'oyalar va milliy o'zlikni anglash uchun muhim nazariy asos yaratadi.

XULOSA

Sharq mutafakkirlari yaratgan ilmiy meros insoniyat taraqqiyotining eng qadrlanadigan poydevorlaridan biridir. Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sino, Forobiy, Ulug'bek kabi allomalarning ilmiy izlanishlari matematika, tibbiyot, astronomiya, falsafa va ijtimoiy fanlarning shakllanishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etgan.

Ularning asarlari hozirgi globallashuv jarayonida ham dolzarbligini saqlab, ilmiy tafakkur rivojiga xizmat qilmoqda. Shuni unutmash kerakki, tarixni bilmas ekanmiz, ajdodlarimizning bizga qoldirgan merosi, yozgan asarlari, ilm fan rivojiga qo'shgan xissasi insoniyat ilmining hozirgi darajaga yetib kelishi uchun ta'mal toshi bo'lib xizmat qilganligini tushunib yetishimiz qiyin. Shunday ekan, ularning asarlarini chuqur o'rganish, tarjima qilish va yosh avlodga yetkazish – zamonaviy ilm-fan va ma'naviy taraqqiyotning eng muhim vazifalaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. G'afurov J. Sharq uyg'onish davri va ilm-fan taraqqiyoti. — Toshkent: Ma'naviyat, 2015.
2. Qodirova T. O'rta asr allomalari merosi va zamonaviy fan. — Samarqand: SamDU nashriyoti, 2017.
3. Mirzaahmedov S. Abu Rayhon Beruniy hayoti va ijodi. — Toshkent: O'zbekiston, 2009.
4. Xayrullayev M. Forobiy va Sharq falsafasi tarixi. — Toshkent: O'zbekiston Milliy kutubxonasi, 2004.

Foydalanilgan internet-manbalar

5. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Al-Xorazmiy>
6. <https://arboblar.uz/uz/people/abu-ali-ibn-sina>
7. https://uz.wikipedia.org/wiki/Abu_Rayhon_Beruniy

TALABA-YOSHLARDA TARIXIY TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISHDA MILLIY QADRIYATLARNING O'RNI VA AHAMIYATI

Aminov Baxtiyor Umidovich

Qo'qon davlat universiteti Tarix kafedrası dotsenti

Tursunov Ramziddin Abdixalil o'g'li

Namangan davlat pedagogika instituti

Falsafiy va tarixiy fanlar kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada talaba-yoshlar ongida tarixiy tafakkurni shakllantirishda milliy qadriyatlarining o'rne va ahamiyati tahlil qilinadi. Milliy meros, urf-odatlar, tarixiy xotira va ma'naviy qadriyatlarining yoshlarning tafakkuri, o'zlikni anglash jarayoni hamda ma'naviy immuniteti rivojlanishidagi ta'siri ilmiy asosda yoritiladi. Shuningdek, tarixiy tafakkurni kuchaytirishda ta'lim jarayoni, pedagogik metodlar va amaliy faoliyatning o'rne ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: Tarixiy tafakkur, milliy qadriyatlar, ma'naviyat, yoshlar, tarixiy xotira, milliy o'zlik, ta'lim jarayoni, ma'naviy meros.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В РАЗВИТИИ ИСТОРИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У СТУДЕНТОВ И МОЛОДЕЖИ

Аннотация. В статье рассматривается роль и значение национальных ценностей в формировании исторического мышления у студентов и молодежи. На основе научного анализа раскрывается влияние национального наследия, традиций, исторической памяти и духовных ценностей на развитие мировоззрения, самосознания и духовного иммунитета молодежи. Также подчеркивается значение образовательного процесса, педагогических методов и практической деятельности в развитии исторического мышления.

Ключевые слова: Историческое мышление, национальные ценности, духовность, молодежь, историческая память, национальная идентичность, образовательный процесс, духовное наследие.

THE ROLE AND IMPORTANCE OF NATIONAL VALUES IN DEVELOPING HISTORICAL THINKING AMONG STUDENTS AND YOUTH

Abstract: This article examines the role and importance of national values in developing historical thinking among students and youth. Through a scientific analysis, the study highlights how national heritage, traditions, historical memory, and moral values influence young people's worldview, self-awareness, and spiritual resilience. The article also emphasizes the significance of the educational process, pedagogical methods, and practical activities in fostering historical thinking.

Keywords: Historical thinking, national values, spirituality, youth, historical memory, national identity, educational process, cultural heritage.

KIRISH

Bugungi globallashuv va axborot oqimlari keskin tezlashgan davrda yoshlarning ma'naviy dunyosini mustahkamlash, ularning tarixiy ongini yuksaltirish dolzarb vazifalardan biri sifatida maydonga chiqmoqda. Zero, tarixiy tafakkur – bu nafaqat o'tmish voqealarini bilish, balki ularning mazmun-mohiyatini chuqur anglash, tarixiy jarayonlar o'rtasidagi sabab-oqibat bog'liqliklarini tahlil qila olish, ajdodlar tajribasidan to'g'ri xulosa chiqarish kabi ko'nikmalarni o'z ichiga oladi. Yosh avlodning bunday fikrlash darajasiga ega bo'lishi jamiyatning barqaror taraqqiyoti, ijtimoiy faolligi va milliy tiklanish jarayonlarida muhim omil sanaladi.

O'zbekistonning mustaqillik yillarida milliy qadriyatlarni asrash, tiklash va ularni yoshlar tarbiyasiga singdirishga qaratilgan keng ko'lamli islohotlar olib borilmoqda. Milliy qadriyatlar – xalqning asrlar davomida shakllangan urf-odatlar, an'analari, ma'naviy me'yorlari, tarixiy xotirasi va madaniy merosining uyg'un tizimidir. Ular yoshlarning shaxs sifatida kamol topishi, o'zligini anglashi, ma'naviy immunitetga ega bo'lishi hamda Vatanga sodiqlik kabi fazilatlarni shakllantirishda tayanch omil bo'lib xizmat qiladi. Ayniqsa, talaba-yoshlarning tarixiy tafakkurini rivojlantirishda milliy qadriyatlarning ta'siri beqiyosdir. Chunki mazkur qadriyatlar o'tmish saboqlarini, ajdodlar donishmandligi va tajribasini hozirgi avlod ongiga tabiiy, hayotiy va ishonchli shaklda uzatadi.

Shu bilan birga, zamonaviy ta'lim jarayonida milliy qadriyatlardan samarali foydalanish, ularni tarixiy manbalar bilan uyg'un holda talabalarga yetkazish, pedagogik metodlar, amaliy mashg'ulotlar hamda madaniy-ma'naviy muhit orqali yoshlarning tarixiy tafakkurini yanada chuqurlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqolada talaba-yoshlarda tarixiy tafakkurni shakllantirish jarayonida milliy qadriyatlarning o'rni, ta'sir mexanizmlari va pedagogik yondashuvlar ilmiy asoslangan holda tahlil qilinadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Talaba-yoshlarda tarixiy tafakkurni rivojlantirish masalasi bo'yicha olib borilgan ilmiy izlanishlar ko'plab tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan bo'lib, adabiy manbalar tahlili ushbu yo'nalishda keng qamrovli ilmiy yondashuvlar mavjudligini ko'rsatadi. Mahalliy va xorijiy olimlar o'z tadqiqotlarida milliy qadriyatlarning

ta'lim-tarbiya jarayonidagi ahamiyati, yoshlarning ma'naviy-axloqiy rivojlanishidagi o'рни, tarixiy xotira va milliy identifikatsiyaning shakllanishi kabi masalalarga alohida e'tibor qaratgan. Ilmiy manbalarda milliy merosning yoshlar tafakkuriga ta'siri, tarixiy jarayonlarni o'rganishda qadriyatlar bilan uyg'un yondashuvning samaradorligi hamda tarixiy ongning shakllanishida pedagogik muhitning roli keng yoritilgan. Shuningdek, tarixiy tafakkurni rivojlantirishda madaniy an'analar, urf-odatlar, ma'naviy meros namunalari, xalq og'zaki ijodi va tarixiy manbalar bilan ishlashning o'quvchilar tafakkuriga ijobiy ta'sir ko'rsatishi qayd etiladi.

Metodologik jihatdan ushbu masalani tadqiq etishda tarixiy-tahliliy, qiyosiy yondashuv, tizimli tahlil, pedagogik va psixologik tadqiq metodlaridan foydalanilgan bo'lib, ular mavzuning ilmiy asosda yoritilishiga xizmat qiladi. Tarixiy-tahliliy yondashuv yordamida milliy qadriyatlarning shakllanish jarayoni, ularning tarixiy ildizlari va evolyutsiyasi o'rganiladi. Tizimli yondashuv esa milliy qadriyatlarning yoshlar ta'limi, tarbiyasi, ma'naviy-xulqiy kamoloti bilan o'zaro bog'liqligini aniqlash imkonini beradi. Shuningdek, pedagogik-g'oyaviy yondashuvlar orqali talaba-yoshlar tarixiy tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiluvchi usullar, ta'limiy texnologiyalar va amaliy mashg'ulotlarning samaradorligi baholanadi. Empirik kuzatishlar, ilmiy manba tahlili, didaktik materiallar, pedagogik tajribalar va sotsiologik qarashlar asosida tarixiy tafakkurga ta'sir etuvchi omillar shakllantiriladi. Metodologiya doirasida milliy qadriyatlarni o'quv jarayoniga integratsiya qilishning nazariy asoslari ham ko'rib chiqiladi, bu esa tarixiy tafakkur rivojlanishining ilmiy-nazariy poydevorini mustahkamlaydi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

O'tkazilgan ilmiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, talaba-yoshlar orasida tarixiy tafakkurni rivojlantirish jarayonida milliy qadriyatlar hal qiluvchi omillardan biri sifatida namoyon bo'ladi. Milliy merosning mazmun-mohiyati, xalqning an'analari, tarixiy xotirasi va madaniy boyliklari yoshlarning o'zlikni anglash jarayoniga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Talabalarning tarixiy jarayonlarga nisbatan qiziqishi, o'tmishga sog'lom munosabat bildirishi hamda milliy o'zligini anglash darajasi ularning qanday ma'naviy muhitda tarbiyalanishiga bevosita bog'liq ekani kuzatildi. Milliy qadriyatlar asosida shakllangan tarixiy tafakkur nafaqat tarixiy voqealarni bilish

bilan cheklanmay, balki ularning mazmunini tahlil qilish, saboqlarini anglash, ajdodlar merosidan zamonaviy taraqqiyotda foydalanish ko'nikmalarini mustahkamlaydi.

Tadqiqot davomida yoshlarning tarixiy tafakkurini shakllantirishda ta'lim tizimi, pedagogik yondashuvlar va amaliy mashg'ulotlarning o'рни alohida ahamiyatga ega ekani aniqlandi. Muzeylarga tashriflar, tarixiy yodgorliklarni o'rganish, milliy bayram va urf-odatlar bilan tanishish, xalq og'zaki ijodi namunalarini tahlil qilish kabi faoliyatlar talabalarning tarixiy ongini yanada chuqurlashtiradi. Shu bilan birga, zamonaviy axborot texnologiyalari yordamida tarixiy merosni o'rganish, interaktiv metodlar, loyihaviy ta'lim va muammoli vaziyatlar yaratish orqali talabalarning mustaqil fikrlash qobiliyati yanada faollashgani kuzatildi.

Muhokama jarayonida yana bir muhim jihat – milliy qadriyatlar yoshlarni mafkuraviy tahdidlardan himoyalovchi ma'naviy immunitetni shakllantirishi hisoblanadi. Global axborot maydonida turli g'oyalar to'qnashuvida mustaqil fikrlay oladigan, tarixiy saboqlarga tayangan, milliy manfaatlarni anglaydigan yoshlar jamiyat barqarorligining asosiy tayanchiga aylanadi. Talabalarda tarixiy tafakkurning shakllanishi ularning nafaqat ilmiy dunyoqarashini, balki ijtimoiy faolligi, vatanparvarlik hissi va mas'uliyat tuyg'usini kuchaytirishi ham kuzatildi.

Yig'ilgan natijalar shuni tasdiqlaydiki, milliy qadriyatlarni ta'lim jarayoniga integratsiya qilish, ulardan ma'naviy-tarbiyaviy jarayonda samarali foydalanish talaba-yoshlar tarixiy tafakkurining rivojlanishida muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Milliy qadriyatlar asosida shakllangan tarixiy tafakkur yoshlarni erkin fikrlovchi, o'zligini anglagan, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga sodiq shaxslar sifatida kamolga yetkazish imkonini beradi.

XULOSA

Yuqorida keltirilgan ilmiy tahlillar va kuzatishlar talaba-yoshlarda tarixiy tafakkurni rivojlantirish jarayonida milliy qadriyatlarning o'рни beqiyos ekanini yaqqol ko'rsatadi. Milliy meros, tarixiy xotira, urf-odatlar, an'analar va ma'naviy qadriyatlar yoshlarning dunyoqarashi, o'zligini anglash darajasi hamda ijtimoiy faolligi shakllanishiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Bu qadriyatlar negizida shakllangan

tarixiy tafakkur yoshlarni nafaqat tarixiy bilimlar bilan boyitadi, balki ularni tanqidiy fikrlashga, tarixiy jarayonlarni chuqur tahlil qilishga, ajdodlar tajribasiga asoslanib xulosa chiqarishga undaydi.

Ta'lim jarayoniga milliy qadriyatlarning samarali integratsiya qilinishi talabalarning ma'naviy immunitetini mustahkamlaydi, ularni global axborot oqimida yo'qolib qolmaslikka, turli g'oyaviy tahdidlarga nisbatan mustahkam pozitsiya shakllantirishga xizmat qiladi. Tarixiy merosni o'rganish, madaniy an'analarni anglash, milliy bayramlar va urf-odatlarining mazmunini chuqur idrok etish yoshlarning vatanparvarlik ruhini kuchaytiradi, ularning jamiyat taraqqiyotiga mas'uliyat bilan yondashishiga zamin yaratadi.

Xulosa qilib aytganda, milliy qadriyatlarga tayangan holda tarixiy tafakkurni rivojlantirish yosh avlodning ma'naviy kamoloti, milliy identiteti va intellektual salohiyatini yuksaltirishda asosiy omillardan biri hisoblanadi. Ushbu jarayonni tizimli ravishda yo'lga qo'yish zamonaviy ta'limning ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib, yurtimizning taraqqiyoti va barqaror kelajagi uchun mustahkam poydevor yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov, I.A. *Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch*. Toshkent: Ma'naviyat, 2008. 176 b.
2. Jo'rayev, A. *Milliy qadriyatlar va tarbiya jarayoni*. Toshkent: O'qituvchi, 2014. 210 b.
3. Qodirov, A. *Tarixiy tafakkur va yoshlar ma'naviyati*. Toshkent: Fan, 2017. 188 b.
4. Shomirzaev, M. *O'zbek milliy qadriyatlari: shakllanishi va rivoji*. Namangan: NamDU nashriyoti, 2020. 154 b.
5. Hasanov, B. *Tarixiy ong va tarixiy xotira masalalari*. Toshkent: Fan va texnologiya, 2015. 192 b.
6. Yo'ldoshev, Q. *Ma'naviy meros va yoshlar tarbiyasi*. Toshkent: Ma'rifat, 2019. 140 b.
7. Rasulov, S. "Talabalarda tarixiy tafakkurni shakllantirishning pedagogik asoslari." *Pedagogika va psixologiya jurnali*, 2021, №3, 55–63-b.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA IJTIMOIIY VA EMOSIONAL KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISHDA ZAMONAVIY PEDAGOGIK YONDASHUVLAR

M.Xoldorov

Qo'qon davlat universiteti Defektologiya kafedrasi dotsenti

X.Mamadjanova

Qo'qon davlat universiteti Maktabgacha ta'lim kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya: ushbu ilmiy maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda ijtimoiy va emosional kompetensiyalarni rivojlantirishda zamonaviy pedagogik yondashuvlar tahlil qilinadi. Maqolada interaktiv o'yinlar, rol o'yinlari, loyiha va ijodiy mashg'ulotlar orqali bolalarning hissiy intellekti, empatiya, o'z-o'zini boshqarish va ijtimoiy ko'nikmalarini shakllantirish samaradorligi o'rganilgan.

Kalit so'zlar: ijtimoiy, emotsional, kompetensiya, pedagogika, metodika, innovatsiya, interaktiv, loyiha, o'yin, rivojlanish.

PRESCHOOL CHILDREN: DEVELOPMENT OF SOCIAL AND EMOTIONAL COMPETENCIES THROUGH MODERN PEDAGOGICAL APPROACHES

Annotation: This scientific article analyzes modern pedagogical approaches to developing social and emotional competencies in preschool children. The article examines the effectiveness of interactive games, role-playing activities, projects, and creative exercises in fostering children's emotional intelligence, empathy, self-regulation, and social skills.

Keywords: social, emotional, competency, pedagogy, methodology, innovation, interactive, project, game, development.

ДЕТИ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА: РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНЫХ И ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ С ПОМОЩЬЮ СОВРЕМЕННЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ

Аннотация: В данной научной статье анализируются современные педагогические подходы к развитию социальных и эмоциональных компетенций у детей дошкольного возраста. Рассматривается эффективность интерактивных игр, ролевых упражнений, проектов и творческих занятий в формировании эмоционального интеллекта, эмпатии, саморегуляции и социальных навыков детей.

Ключевые слова: социальный, эмоциональный, компетенция, педагогика, методика, инновация, интерактив, проект, игра, развитие

KIRISH

Maktabgacha ta'lim yoshdagi bolalarda ijtimoiy va emosional kompetensiyalarni shakllantirish bolaning shaxsiy rivojlanishi, kelajakdagi ijtimoiy

moslashuvi va ta'lim jarayonida muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatishi bilan bevosita bog'liq. Ayniqsa, bolalarning hissiy intellekti, o'z-o'zini boshqarish, empatiya va ijtimoiy ko'nikmalarini erta yoshdan rivojlantirish ularning kelajakdagi akademik va ijtimoiy muvaffaqiyatini ta'minlaydi. Shu nuqtai nazardan, pedagogik tadqiqotlarda zamonaviy metod va yondashuvlarning ahamiyati ortib bormoqda, ular orqali bolalarda ijtimoiy va emosional kompetensiyalarni sistematik va samarali shakllantirish mumkin.

Zamonaviy pedagogika ilmiy adabiyotlarida bolalarda ijtimoiy va emosional rivojlanishni qo'llab-quvvatlashga oid nazariy va amaliy asoslar keng yoritilgan. Masalan, L.S. Vygotskiyning ijtimoiy rivojlanish nazariyasi bolalarning o'zaro ta'sir va muloqot orqali kompetensiyalarini rivojlantirishni ta'kidlaydi [1]. Shuningdek, D. Golemanning hissiy intellekt nazariyasi bolalarda o'z his-tuyg'ularini anglash va boshqarish, shuningdek boshqalar bilan samarali muloqot qilish ko'nikmalarini rivojlantirish zarurligini ko'rsatadi [2].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ta'lim tizimini rivojlantirishga oid qaror va farmonlari ham maktabgacha yoshdagi bolalar ijtimoiy va emosional kompetensiyalarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratadi. Xususan, 2020-yil 10-iyundagi PF-6017-sonli "Maktabgacha ta'lim tizimini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmonida maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalarning ijtimoiy va hissiy rivojlanishini ta'minlaydigan innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish vazifasi belgilangan [3]. Shuningdek, 2022–2026-yillarga mo'ljallangan Taraqqiyot strategiyasida [4] bolalarning erta yoshdan ijtimoiy ko'nikmalarini shakllantirish va pedagoglarning zamonaviy metodik yondashuvlar bilan malakasini oshirish muhim vazifalardan biri sifatida ko'rsatib o'tilgan.

Shu bilan birga, pedagogik tadqiqotlarda bolalarda ijtimoiy va emosional kompetensiyalarni rivojlantirishning samarali metodlari va yondashuvlari ham keng yoritilgan. Masalan, J. Piagetning kognitiv rivojlanish nazariyasi bolalarning turli yosh davrlarida ijtimoiy tajribani qabul qilish va uni o'z faoliyatida qo'llash qobiliyatini o'rgatadi [5]. O'zbekistonda esa maktabgacha ta'lim muassasalarida innovatsion pedagogik metodlar va interaktiv ta'lim vositalarini tatbiq etish bo'yicha

metodik qo'llanmalar ishlab chiqilgan [6], bu esa sohadagi ilmiy tadqiqotlar va amaliy ishlar uchun mustahkam ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Maktabgacha yoshdagi bolalarda ijtimoiy va emosional kompetensiyalarni rivojlantirish masalasi, so'nggi yillarda pedagogika, psixologiya va maktabgacha ta'lim sohasida olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlarda dolzarb yo'nalishlardan biri sifatida e'tiborni tortmoqda. Ayniqsa, bolalarning hissiy intellekti, empatiya, ijtimoiy moslashuv va muloqot ko'nikmalarini shakllantirish pedagogik amaliyotda zamonaviy yondashuvlar va metodikalar bilan mustahkam bog'lanadi.

O'zbekiston olimlari tomonidan so'nggi yillarda ushbu sohada bir qator ilmiy izlanishlar olib borilgan. Masalan, Sh. Karimovning "Maktabgacha yoshdagi bolalarda ijtimoiy va emosional rivojlanish metodikasi" nomli monografiyasida bolalarda hissiy va ijtimoiy ko'nikmalarni shakllantirishning bosqichma-bosqich metodikasi yoritilgan. Muallif pedagogik jarayonda interaktiv o'yinlar, rol o'yinlari va situatsion vaziyatlardan foydalanish orqali bolalarning ijtimoiy kompetensiyasini samarali rivojlantirishni taklif qiladi [7].

Bundan tashqari, N. Yo'ldoshevning "Maktabgacha ta'lim muassasalarida emosional intellektni rivojlantirish" asarida bolalarda o'z-o'zini boshqarish, his-tuyg'ularini anglash va boshqalar bilan muloqot qilish ko'nikmalarini shakllantirish metodikalari keng tahlil qilingan. Muallif pedagogik kuzatuv va individual yondashuv metodlarini qo'llash orqali bolalarda hissiy barqarorlik va ijtimoiy faoliyatni rivojlantirish imkoniyatlarini ta'kidlaydi [8].

Shuningdek, O. Rashidovning "Maktabgacha ta'lim muassasalarida pedagogik texnologiyalar va metodik yondashuvlar" nomli kitobida innovatsion metod va texnologiyalar, jumladan interaktiv darslar, loyiha asosida o'qitish va o'yin metodikasi bolalarda ijtimoiy va emosional ko'nikmalarni rivojlantirishda samarali vosita sifatida tavsiflangan [9]. Ushbu tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, maktabgacha ta'limda zamonaviy pedagogik yondashuvlarni tatbiq etish bolalarning ijtimoiy va emosional rivojlanishini sezilarli darajada oshiradi.

Ushbu tadqiqotda quyidagi metodlar qo'llanildi:

Adabiyotlarni tahlil va sintez qilish – O'zbekiston olimlarining maktabgacha ta'lim, ijtimoiy va emosional rivojlanish sohasidagi kitob va maqolalari o'rganilib, mavzuga oid dolzarb pedagogik yondashuvlar ajratib olindi.

Empirik tadqiqotlar – Maktabgacha ta'lim muassasalaridagi dars jarayonlari, mashg'ulotlar va bolalarning ijtimoiy-emotsional faoliyati kuzatildi, mavjud metodik yondashuvlarning samaradorligi tahlil qilindi.

Pedagogik kuzatuv – Bolalarning o'zaro muloqot, hissiy barqarorlik va ijtimoiy ko'nikmalaridagi o'zgarishlar real darslarda va interaktiv mashg'ulotlar davomida kuzatildi.

Komparativ tahlil – O'zbekiston maktabgacha ta'lim tizimi va xorijiy mamlakatlardagi (AQSh, Finlyandiya) pedagogik metodikalar o'rganilib, samarali uslublar aniqlanib, tahlil qilindi.

Pedagogik tajriba – Innovatsion pedagogik metodlar, jumladan o'yin, loyiha va interaktiv metodlar yordamida bolalarda ijtimoiy va emosional kompetensiyalarni rivojlantirish bo'yicha amaliy mashg'ulotlar tashkil etildi.

Adabiyotlar tahlili va qo'llanilgan metodlar shuni ko'rsatadiki, maktabgacha ta'limda ijtimoiy va emosional kompetensiyalarni rivojlantirishning samaradorligi zamonaviy pedagogik yondashuvlarni tizimli tatbiq etish bilan chambarchas bog'liq.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Ushbu tadqiqot davomida maktabgacha yoshdagi bolalarda ijtimoiy va emosional kompetensiyalarni rivojlantirish bo'yicha interaktiv pedagogik metodlar, o'yin va loyiha asosida mashg'ulotlar amaliyotga tatbiq etildi. Tadqiqotning eksperimental qismida maktabgacha ta'lim muassasalaridagi 5–6 yoshdagi bolalar ishtirok etgan bo'lib, ularning hissiy intellekt, empatiya, o'z-o'zini boshqarish va ijtimoiy ko'nikmalari o'rganildi.

Eksperimental mashg'ulotlar natijalari shuni ko'rsatdiki, innovatsion metodlar, xususan interaktiv o'yinlar, rolli o'yinlar, muammoli vaziyatlar va loyiha asosida o'qitish bolalarning ijtimoiy va emosional kompetensiyalarini sezilarli darajada rivojlantirgan. Masalan, bolalarda o'z his-tuyg'ularini anglash va boshqarish qobiliyati 68% dan 87% gacha oshgan, ijtimoiy ko'nikmalar esa 72% dan 89% gacha ko'tarilganligi kuzatildi. Bu ko'rsatkichlar shuni tasdiqladiki, pedagogik

yondashuvlarning turli shakllarini uyg'unlash orqali bolalarning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishini maksimal darajada qo'llab-quvvatlash mumkin.

Tadqiqot natijalarini tizimli ko'rsatish uchun murakkab jadval tuzildi:

No	Ko'rsatkichlar	Eksperimental guruh boshida (%)	Eksperimental guruh oxirida (%)	O'sish darajasi (%)
1	Hissiy intellektning rivojlanishi	68	87	19
2	Empatiya va boshqalar bilan muloqot	70	88	18
3	O'z-o'zini boshqarish ko'nikmalari	65	84	19
4	Ijtimoiy ko'nikmalar	72	89	17
5	Loyihaviy va ijodiy faoliyatga qiziqish	60	82	22
6	Guruhda hamkorlik va muammolarni hal qilish	66	85	19

1-jadval. Eksperimental guruhda bolalarda ijtimoiy va emosional kompetensiyalarning shakllanishi.

Natijalar shuni ko'rsatdiki, interaktiv va loyiha asosida o'qitish metodlari bolalarning ijtimoiy va emosional rivojlanishida yuqori samaradorlikka ega. Ayniqsa, o'yin va rolli mashg'ulotlar orqali bolalar boshqalar bilan hamkorlik qilish, hissiy holatini anglash va o'z his-tuyg'ularini boshqarish qobiliyatlarini mustahkamladi. Shuningdek, loyiha va ijodiy vazifalar bolalarda motivatsiya va mustaqil fikrlashni oshirishga xizmat qildi.

Tadqiqot davomida aniqlangan muammolar ham qayd etildi. Xususan, ba'zi bolalarda ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish darajasi past bo'lib, ular uchun individual yondashuv va qo'shimcha mashg'ulotlar zarurligi aniqlangan. Shu bilan

birga, ba'zi pedagoglar interaktiv va loyiha asosida metodlarni yetarlicha samarali qo'llash bo'yicha malaka oshirish kurslariga muhtojligi kuzatildi.

Ushbu natijalar pedagogik amaliyotda quyidagi xulosalarni chiqarishga imkon beradi:

Bolalarda ijtimoiy va emosional kompetensiyalarni rivojlantirish uchun interaktiv o'yinlar, rol o'yinlari va loyiha asosida metodlarni uyg'unlashtirish zarur.

Individual yondashuv va monitoring tizimi bolalarning rivojlanish darajasini aniqlash va metodik yordam ko'rsatishda muhim vositadir.

Pedagoglarning metodik tayyorgarligi va innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish darajasi bolalarning ijtimoiy-emotsional rivojlanish natijalariga bevosita ta'sir qiladi.

XULOSA

Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, maktabgacha yoshdagi bolalarda ijtimoiy va emosional kompetensiyalarni rivojlantirishda zamonaviy pedagogik yondashuvlarning qo'llanilishi yuqori samaradorlikka ega. Interaktiv o'yinlar, rolli mashg'ulotlar, loyiha va ijodiy faoliyat asosida o'qitish bolalarning hissiy intellektini oshirish, empatiya va ijtimoiy ko'nikmalarni mustahkamlash, shuningdek, o'z-o'zini boshqarish qobiliyatlarini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Eksperimental tadqiqotlar davomida aniqlanishicha, bolalarning ijtimoiy-emotsional kompetensiyalarini o'lchashda interaktiv va loyiha asosida metodlar samaradorligi aniq ko'rinib turadi: hissiy intellekt 19% ga, empatiya va muloqot ko'nikmalari 18% ga, o'z-o'zini boshqarish 19% ga, ijtimoiy ko'nikmalar 17% ga oshgan. Ushbu o'sish darajalari pedagogik jarayonda innovatsion metodlarni tizimli qo'llash orqali erishilgan natijalar sifatida qabul qilinadi.

Shuningdek, tadqiqot shuni ko'rsatdiki, bolalarda ijtimoiy va emosional rivojlanishni maksimal darajada ta'minlash uchun individual yondashuv, monitoring tizimi va pedagoglarning metodik tayyorgarligi muhim rol o'ynaydi. Bu esa maktabgacha ta'lim muassasalarida pedagogik amaliyot va nazariy bilimlarni uyg'unlashtirish, bolalarning shaxsiy rivojlanishini samarali qo'llab-quvvatlash imkonini beradi.

Natijalar shuni ham isbotladiki, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni tatbiq etish bolalarning mustaqil fikrlash, ijodiy yondashuv va ijtimoiy muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishda asosiy vosita hisoblanadi. Shu sababli maktabgacha ta'lim tizimida interaktiv, loyiha va o'yin asosida metodikalarni keng joriy etish, pedagoglarni malakasini oshirish va dars jarayonlarini innovatsion texnologiyalar bilan boyitish zarur.

Xulosa qilib aytganda, tadqiqot ijtimoiy va emosional kompetensiyalarni rivojlantirishda pedagogik innovatsiyalarni tizimli tatbiq etish bolalarning shaxsiy, ijtimoiy va hissiy rivojlanishining samaradorligini sezilarli darajada oshirishini isbotladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Vygotskiy L.S. "Ijtimoiy rivojlanish nazariyasi". – Moskva: Pedagogika, 2004.
2. Goleman D. "Emotsional intellekt: Nima uchun u IQdan muhimroq". – Nyu-York: Bantam Books, 1995.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 10-iyundagi PF-6017-sonli farmoni "Maktabgacha ta'lim tizimini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida".
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022–2026 yillarga mo'ljallangan Taraqqiyot strategiyasi. (lex.uz sayti orqali rasmiy nashr)
5. Piaget J. "Kognitiv rivojlanish nazariyasi". – London: Routledge, 1972.
6. Karimov B., To'xtayev S. "Maktabgacha ta'limda zamonaviy pedagogik metodlar". – Toshkent: O'qituvchi nashriyoti, 2021.
7. Karimov Sh. (2020). Maktabgacha yoshdagi bolalarda ijtimoiy va emosional rivojlanish metodikasi. Toshkent: "Fan va ta'lim" nashriyoti.
8. Yo'ldoshev N. (2019). Maktabgacha ta'lim muassasalarida emosional intellektni rivojlantirish. Toshkent: TDPU nashriyoti.
9. Rashidov O. (2021). Maktabgacha ta'lim muassasalarida pedagogik texnologiyalar va metodik yondashuvlar. Toshkent: O'qituvchi nashriyoti.

BOSHLANG'ICH SINFLARDA O'QISH SAVODXONLIGINI RIVOJLANTIRISHDA ZAMONAVIY PEDAGOGIK EXNOLOGIYALARNING O'RNI

Mirxayitova Soxiba Ibragimova

Meliqo'ziyeva Mavludaxon

Qo'qon davlat universiteti

Boshlang'ich ta'lim kafedrası v.b.dotsentlari

Annotatsiya: ushbu ilmiy maqolada boshlang'ich sinflarda o'qish savodxonligini rivojlantirishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarning pedagogik va metodik asoslari tahlil qilinadi. Maqolada interfaol metodlar, didaktik o'yinlar, modul yondashuv va kreativ texnologiyalar orqali o'quvchilarning o'qish savodxonligi, matnni tahlil qilish, yozma nutq va lug'at boyligini rivojlantirish masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: pedagogika, savodxonlik, interfaol, didaktika, modul, kreativ, kompetensiya, motivatsiya.

THE ROLE OF MODERN PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN DEVELOPING LITERACY IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Abstract: This scientific article analyzes the pedagogical and methodological foundations of using modern pedagogical technologies to develop literacy in primary school students. The article discusses interactive methods, didactic games, the modular approach, and creative technologies aimed at enhancing students' reading skills, text analysis, written communication, and vocabulary development.

Keywords: pedagogy, literacy, interactive, didactics, modular, creative, competence, motivation.

РАЗВИТИЕ ГРАМОТНОСТИ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ С ПОМОЩЬЮ СОВРЕМЕННЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация: В данной научной статье анализируются педагогические и методические основы применения современных педагогических технологий для развития грамотности у младших школьников. В статье рассматриваются интерактивные методы, дидактические игры, модульный подход и креативные технологии, направленные на развитие у учащихся навыков чтения, анализа текста, письменной речи и расширения словарного запаса.

Ключевые слова: педагогика, грамотность, интерактив, дидактика, модуль, креатив, компетенция, мотивация

KIRISH

Boshlang'ich ta'lim bosqichida o'quvchilarning nutqiy kompetensiyasi, matnni tahlil qilish ko'nikmalari va o'qish faoliyatini ongli tashkil etish qobiliyatlarini

shakllantirish - ularning keyingi bosqichlarda muvaffaqiyatli ta'lim olishini belgilovchi fundamental omillardandir. Xususan, o'qish savodxonligi umumiy kompetentlik tizimining markaziy komponenti sifatida boshlang'ich sinflarda ta'lim mazmunining sifatini belgilashda muhim pedagogik-me'yoriy kategoriya hisoblanadi. Shu bois bu yo'nalishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish ta'lim samaradorligini oshirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

So'nggi yillarda O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimida olib borilayotgan izchil islohotlar mazkur yo'nalishda ilmiy-metodik yondashuvlarni chuqurlashtirishni talab qilmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi to'g'risida"gi PF-5712-son Farmonida boshlang'ich ta'lim sifatini oshirish, zamonaviy ta'lim texnologiyalarini keng tatbiq etish hamda o'quvchilarda funksional savodxonlikni rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor vazifalaridan biri sifatida belgilangan [1].

Shuningdek, "O'qish savodxonligini oshirish va kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish to'g'risida"gi PQ-4884-son qarorda o'qish malakasining metodik asoslarini takomillashtirish, boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'qish kompetensiyasini shakllantirishga qaratilgan innovatsion pedagogik yondashuvlarni keng joriy etish zarurligi qayd etilgan [2]. Bu esa o'qish savodxonligi ta'lim mazmunining ajralmas tarkibiy qismi sifatida davlat darajasida alohida e'tiborga olinganini ko'rsatadi.

Bundan tashqari, 2022–2026-yillarga mo'ljallangan Taraqqiyot strategiyasida ta'lim jarayonida ilg'or pedagogik texnologiyalarni keng qo'llash, o'quv jarayonining shaxsga yo'naltirilgan modelga o'tishini jadallashtirish va ta'lim sifatini xalqaro mezonlar asosida baholash mexanizmlarini takomillashtirish ustuvor yo'nalish sifatida belgilangan [3]. Mazkur strategik vazifalar boshlang'ich sinflarda o'qish savodxonligini rivojlantirishni zamonaviy texnologiyalar bilan uyg'unlashtirish zarurligini ilmiy va amaliy jihatdan asoslab beradi.

Shuningdek, "Ta'lim to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunida (O'RQ-637) ta'lim jarayonida ilg'or pedagogik texnologiyalarni joriy etish, o'quvchilarning mustaqil fikrlash va axborotni qayta ishlash kompetensiyalarini shakllantirish davlat siyosati darajasida belgilab qo'yilgan [4]. Bu esa boshlang'ich ta'limda o'qish

savodxonligiga zamonaviy metodlar asosida yondashishning huquqiy poydevorini mustahkamlaydi.

Ilmiy manbalarda qayd etilishicha, boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan olib boriladigan o'qish jarayonida interfaol metodlar, modul texnologiyasi, muammoli ta'lim va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari o'qish savodxonligini shakllantirishning samarali mexanizmlari sifatida o'zini oqlagan. Pedagogika bo'yicha ilmiy izlanishlarda bu texnologiyalar o'quvchilarning bilish faolligi, mantiqiy tafakkuri, matn bilan ishlash qobiliyati hamda nutqiy kompetensiyasining rivojlanishiga sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatishi qayd etiladi.

Shu nuqtayi nazardan, boshlang'ich sinflarda o'qish savodxonligini rivojlantirish jarayoniga zamonaviy pedagogik texnologiyalarni ilmiy asoslangan holda integratsiya qilish ta'lim samaradorligini oshirishning nazariy va amaliy jihatdan eng dolzarb masalalaridan biri sanaladi. Mazkur ilmiy tadqiqot aynan shu jarayonning nazariy-metodik asoslarini o'rganish, mavjud texnologiyalarning samaradorlik ko'rsatkichlarini tahlil qilish va ularni takomillashtirish bo'yicha ilmiy xulosalar ishlab chiqishga qaratilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Boshlang'ich sinflarda o'qish savodxonligini rivojlantirish masalasi pedagogika sohasida dolzarb mavzulardan biri hisoblanadi. Shu masalani chuqur o'rganish uchun O'zbekistonlik olimlarning pedagogik adabiyotlari va metodikalari asosiy ilmiy manba sifatida xizmat qiladi.

To'raqulov N. (2018) Boshlang'ich ta'lim metodikasi asoslari asarida boshlang'ich sinflarda o'qish va yozish ko'nikmalarini shakllantirishda pedagogik texnologiyalarni qo'llashning nazariy va amaliy asoslari batafsil bayon etilgan. Muallif o'qituvchining dars jarayonidagi faol ishtiroki, interfaol metodlar va individual yondashuvning samaradorligini ta'kidlaydi [5].

Qodirova F.R., Qodirova G.T. (2020) Ona tili o'qitish metodikasi kitobida o'qish savodxonligini rivojlantirishning metodik jihatlari, darslar mazmunini optimallashtirish, o'quvchilar bilan interaktiv ishlash usullari tahlil qilingan [6]. Shu bilan birga, mualliflar didaktik o'yinlar va modul metodologiyasini qo'llashning samarali usullari haqida ilmiy asos keltiradilar.

G'ulomova X.T. (2012) Boshlang'ich sinflarda o'qish darslari metodikasi asarida o'qish jarayonida o'quvchilarning mustaqil fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishga yo'naltirilgan metodlar, darsning interfaol va didaktik komponentlari tahlil qilinadi [7].

Usmonova R. (2019) Boshlang'ich ta'limda pedagogik texnologiyalar kitobida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni (interfaol, modul, kreativ va o'yin usullari) boshlang'ich sinflarga tatbiq etishning nazariy va amaliy asoslari bayon etilgan [8]. Muallif pedagogik texnologiyalar yordamida o'quvchilarning o'qish savodxonligi va nutqiy kompetensiyalarini rivojlantirish mumkinligini ta'kidlaydi.

Mavlonova R., To'raqulov N., Meliyeva D. (2016) Pedagogika asarida o'quv jarayonida didaktik metodlarni, shuningdek, individual va guruh ishlari orqali o'qish savodxonligini oshirishning samarali usullari yoritilgan [9].

Yo'ldosheva D. (2017) Boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'qish ko'nikmalarini rivojlantirish kitobida interfaol metodlar, vizual materiallardan foydalanish va ijodiy yondashuvlarning o'quvchilarning mustaqil o'qish ko'nikmalarini shakllantirishga ta'siri ilmiy asos bilan tahlil qilingan [10].

Tahlil shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich sinflarda o'qish savodxonligini rivojlantirishda interfaol metodlar, modul/differensial yondashuvlar, didaktik o'yinlar va kreativ usullarning qo'llanilishi pedagogik samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, o'quvchilar individual xususiyatlari, dars mazmuni va o'qituvchi malakasi natijaga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Tadqiqotda qo'llaniladigan metodlar

Tahlil va sintez — Yuqorida sanab o'tilgan adabiyotlar va metodikalardan pedagogik texnologiyalarni, ularning afzalliklari va cheklovlarini tizimli ravishda ajratish va umumlashtirish.

Empirik tadqiqot (pedagogik eksperiment) — Boshlang'ich sinflarda interfaol, modul va o'yin metodlarini qo'llash orqali o'quvchilarning o'qish savodxonligi ko'rsatkichlari kuzatiladi va baholanadi.

Dars metodi tahlili va hujjat-tahlil — Maktab dars rejalari, o'quv dasturlari, metodik qo'llanmalar tahlil qilinadi; pedagogik texnologiyalarning mazmuni, o'quvchi va o'qituvchi faoliyati modeli aniqlanadi.

Komparativ tahlil — An'anaviy metodlar bilan zamonaviy pedagogik texnologiyalar samaradorligi taqqoslanadi; o'quv jarayonida interfaol va didaktik usullarning natijalari baholanadi.

Holat tahlili (case-study) — Dars jarayonidagi real sinf holatlari va o'quvchilarning individual ko'nikmalari tahlil qilinadi, pedagogik texnologiyalarning amaliy samaradorligi aniqlanadi.

Bu metodlar yordamida tadqiqot boshlang'ich sinflarda o'qish savodxonligini rivojlantirishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarning nazariy va amaliy ahamiyatini ilmiy asosda aniqlash imkonini beradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Ushbu tadqiqot davomida boshlang'ich sinflarda o'qish savodxonligini rivojlantirishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash natijalari, eksperimental dars mashg'ulotlari, kuzatuvlar va so'rovnomalar asosida tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, interfaol metodlar, didaktik o'yinlar, modul va kreativ texnologiyalarni integratsiyalash orqali o'quvchilarning o'qish savodxonligi ko'rsatkichlari sezilarli darajada oshgan.

Eksperimental guruhda o'quvchilarning individual va guruh ishlari, interfaol dars mashg'ulotlari orqali amaliy kompetensiyalarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, o'quvchilarda mustaqil o'qish, matnni tahlil qilish, lug'at boyligini oshirish va yozma nutq ko'nikmalari ortgan. Shu bilan birga, pedagogik texnologiyalar o'quvchilarda motivatsiya va faol ishtirokni kuchaytirishga xizmat qilgan.

Quyidagi jadvalda eksperimental guruhda o'quvchilarning asosiy ko'rsatkichlari va pedagogik texnologiyalar ta'siri keltirilgan:

No	Ko'rsatkich	Interfaol metodlar	Didaktik o'yinlar	Modul yondashuv	Kreativ texnologiyalar	O'rtacha foiz
1	O'qish savodxonligi	78%	75%	80%	82%	78,7%
2	Matnni tahlil qilish	72%	70%	74%	76%	73%
3	Yozma nutq ko'nikmalari	70%	68%	72%	74%	71%

4	Lug'at boyligini oshirish	75%	73%	77%	79%	76%
5	Motivatsiya va faol ishtirok	80%	78%	82%	85%	81,25%

1-jadval. Eksperimental guruhda pedagogik texnologiyalar ta'siri va o'quvchilarning asosiy ko'rsatkichlari.

Tahlil shuni ko'rsatadiki:

Interfaol metodlar va didaktik o'yinlar o'quvchilarning matnni tahlil qilish va yozma nutq ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.

Modul yondashuv va kreativ texnologiyalar o'qish savodxonligini oshirish va lug'at boyligini rivojlantirishda samarali.

Eng yuqori natijalar kreativ texnologiyalarni qo'llash bilan bog'liq, bu esa o'quvchilarda ijodiy fikrlash va mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, o'quvchilarning motivatsiyasi va faol ishtiroki pedagogik texnologiyalarning uyg'un qo'llanishiga bevosita bog'liq. O'quv jarayonida interfaol mashg'ulotlar, modul va kreativ metodlar birgalikda qo'llanilganda o'quvchilarda o'qishga bo'lgan qiziqish 81,25% ga yetgan.

XULOSA

Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, boshlang'ich sinflarda o'qish savodxonligini rivojlantirishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarning qo'llanilishi o'quvchilarning nazariy va amaliy kompetensiyalarini sezilarli darajada oshiradi. Interfaol metodlar, didaktik o'yinlar, modul va kreativ texnologiyalar o'quv jarayonini individualizatsiyalash, o'quvchilarning mustaqil fikrlash va ijodiy yondashuv ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Eksperimental tadqiqot natijalari asosida aniqlanishicha, interfaol va kreativ metodlarni qo'llash o'quvchilarda motivatsiya va faol ishtirokni oshiradi, matnni tahlil qilish va yozma nutq ko'nikmalarini mustahkamlaydi. Shu bilan birga, modul yondashuv va didaktik o'yinlar o'qish savodxonligini rivojlantirish va lug'at boyligini oshirishda samarali vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, pedagogik texnologiyalarni tizimli ravishda qo'llash nafaqat o'quvchilarning o'qish ko'nikmalarini, balki pedagogik jarayonning metodik samaradorligini ham oshiradi. Shu sababli boshlang'ich sinf o'qituvchilarining metodik malakalarini oshirish, dars rejalarini zamonaviy texnologiyalar asosida optimallashtirish va interfaol, modul hamda kreativ metodlarni doimiy qo'llash tavsiya etiladi.

Umuman olganda, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni o'qitishda tizimli integratsiyalash boshlang'ich ta'lim jarayonida o'quvchilarning o'qish savodxonligini rivojlantirishga sezilarli hissa qo'shadi, pedagogik yondashuvlarni yangilash va ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-son Farmoni "Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi to'g'risida".
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-noyabrdagi PQ-4884-son Qarori "O'qish savodxonligini oshirish va kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish to'g'risida".
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida".
4. "Ta'lim to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni. O'RQ-637, 2020-yil 23-sentabr.
5. To'raqulov N. Boshlang'ich ta'lim metodikasi asoslari. Toshkent: O'qituvchi, 2018.
6. Qodirova F.R., Qodirova G.T. Ona tili o'qitish metodikasi. Toshkent: NMIU, 2020.
7. Gulomova X.T. Boshlang'ich sinflarda o'qish darslari metodikasi. Toshkent: Fan, 2012.
8. Usmonova R. Boshlang'ich ta'limda pedagogik texnologiyalar. Toshkent: Ilm-fan, 2019.
9. Mavlonova R., To'raqulov N., Meliyeva D. Pedagogika. Toshkent: Fan, 2016.
10. Yo'ldosheva D. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'qish ko'nikmalarini rivojlantirish. Toshkent: Pedagogika, 2017.

O'YIN TERAPIYASINING BOLA SHAXSINI SHAKLLANTIRISHDAGI AHAMIYATI

Aminov Baxtiyor Umidovich

Qo'qon davlat universiteti Tarix kafedrası dotsenti

Xoshimova Dilorom Anvarovna

Qo'qon davlat universiteti Psixologiya kafedrası dotsenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'yin terapiyasining psixologik xususiyatlari, bolalarning hissiy, ijtimoiy va kognitiv rivojlanishidagi ahamiyati hamda uning bolalar uchun o'z shaxsiyatlarini anglash, boshqalar bilan muloqot qilish va o'z hissiyotlarini ifoda etishning eng samarali vositasi ekanligi haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: o'yin, o'yin terapiyasi, bola shaxsi, bolalar psixologiyasi, muloqot.

ЗНАЧЕНИЕ ИГРОВОЙ ТЕРАПИИ В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ РЕБЁНКА

Хошимова Дилором Анваровна

Доцент кафедры психологии

Кокандского государственного университета

Аннотация: В статье рассматриваются психологические особенности игровой терапии, её значение в эмоциональном, социальном и когнитивном развитии детей, а также её роль как наиболее эффективного средства для понимания детьми своей идентичности, общения с другими людьми и выражения своих чувств.

Ключевые слова: игра, игровая терапия, личность ребенка, детская психология, общение.

THE IMPORTANCE OF PLAY THERAPY IN FORMING A CHILD'S PERSONALITY

Hoshimova Dilorom Anvarovna

Associate Professor, Department of Psychology, Kokand State University

Abstract: This article discusses the psychological properties of play therapy, its importance in the emotional, social, and cognitive development of children, and its role as the most effective means for children to understand their own identity, communicate with others, and express their emotions.

Keywords: play, play therapy, child personality, child psychology, communication.

KIRISH

O'tgan asrning yigirmanchi yillaridan boshlab psixologlar o'yinlar yordamida nafaqat qobiliyatlarni rivojlantirish, balki turli xil psixologik muammolarni

tuzatish, cheklangan jismoniy imkoniyatlarni yengish va hatto intellektual rivojlanishdagi kechikishni bartaraf etish mumkinligini ta'kidlamoqdalar. Shuningdek, olimlar o'yin bolaning psixologik barqarorligini oshirish, muloqot qilish ko'nikmalarini egallash va yaxshilash, turli qo'rquv va fobiyalardan xalos bo'lishning eng samarali usullaridan biri ekanligini o'rganishdi. Ya'ni, o'yin faoliyati nafaqat bolalarning bo'sh vaqtlarini ko'ngilli o'tkazish va shaxs sifatida rivojlantirishning oson usuli, balki ularning rivojlanishida yuzaga keladigan psixologik muammolar, og'ishlarni bartaraf etish vositasi hamdir. Misol uchun har bir inson bolaligidan bekinmash, quvlashmash kabi mashhur o'yinlarni eslaydi. Ma'lum bo'lishicha, ular bolalarga ichki qo'rquvdan hamda hissiy stressdan xalos bo'lishga imkon beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

O'yin terapiyasi 20-asrning boshlarida qo'llanila boshlandi va 1950-yillarda mashhur bo'ldi. Ushbu usulning asoschisi amerikalik psixolog Melani Klein va uni hamkasbi, bolalar psixoanalisti Donald Vinnikot hisoblanadi. Ushbu mutaxassislar o'yin nafaqat o'yin-kulgi yoki o'rganish usuli, balki o'z-o'zini ifoda etish va muloqot qilish vositasi ekanligini ta'kidladilar. O'yin terapiyasi psixoanaliz tamoyillariga asoslanadi. Biroq, klassik psixoanalizdan farqli o'laroq, o'yin terapiyasi o'z oldiga psixikadagi ongsiz jarayonlarni o'rganish vazifasini qo'ymaydi. Buning o'rniga, u o'yin orqali his-tuyg'ularini va tajribalarini ifodalashni taklif qiladi va shu bilan yechim topishga imkon beradi.

Bolalar bilan psixoanalizda o'yindan foydalanib, M. Klein bolaning erkin o'yin harakatlari psixika mazmunining ramziy ifodasi, ongsiz istaklar va fantaziyalar, ya'ni erkin assotsiatsiyalarning analogi - psixoanalizning asosiy usuli, degan taxminni ilgari surdi. M. Kleinning fikricha, o'yinda ichki ziddiyatlarning tashqi ko'rinishi mavjud bo'lib, ular shu tariqa yumshatiladi.

Vinnikotning so'zlariga ko'ra, o'yinning o'zi terapiyadir. O'yinni Vinnikot psixoterapevtik munosabatlarni o'rnatish uchun asos sifatida ko'radi. O'yinda, terapevtning yordami bilan, bola o'zining kuchi va imkoniyatlarini tasdiqlaydi.[1]

O'. Konnorning fikricha, psixoanalitik terapiyada o'yin uchta funktsiyaga ega. Avvalo, bu psixoanalistga bola bilan aloqa o'rnatish imkonini beradi. Ikkinchidan, o'yin psixoanalitikga bolani kuzatish va ma'lumot olish imkonini beradi, buning

asosida u izohlar berishi mumkin bo'ladi. Uchinchidan, o'yin bola va psixoanalitik o'rtasidagi o'zaro munosabatlarda vositachidir, ya'ni o'yin orqali bola nafaqat psixoterapevtga boshqa yo'l bilan yetkaza olmaydigan ma'lumotlarni beradi, balki psixoterapevt ham o'yin orqali bolaga ma'lumot uzatadi. Bu terapevt bolaning o'ziga emas, balki o'yin qahramonlari yoki obyektlariga izoh berganda "o'yin ichidagi talqin" deb ataladi.[2] O'yin terapiyasi bolalar bilan ishlashning insonparvar usuli hisoblanadi, chunki u bolaning ichki dunyosini ochish, u bilan aloqa o'rnatish va yuzaga keladigan qiyinchiliklarni engishga yordam beradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMALAR

Maktabgacha ta'lim tashkilotida bolalarni o'yin orqali kompetensiyalarini rivojlantirish ko'p qirrali jarayon bo'lib, o'yin faoliyati oddiy harakatlaridan tortib, psixik jarayonlari elementlaridan eng murakkabigacha ta'sir etadi. Bolalar o'yinlarda ichki kechinmalarini aks ettirishadi. Bu esa ularni o'yinda mustaqil bo'lishga o'rgatadi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning o'zaro tengdoshlari bilan muloqoti asosan o'yin jarayonida yuzaga keladi. Birga o'ynab bolalar bir-birlarini hurmat qilishini, boshqa bolalarni harakati va xoxishlarini inobatga olishni, o'yin imkoniyatlaridan kelib chiqib birga rejalar tuzishini o'rganishadi. O'yin kompetensiyasini rivojlantirish orqali erta bolalik davrida kattalar bolani atrofdagi haqiqat bilan tanishtirishadi, o'zaro aloqa jarayonida unga harakatlar, narsalar va odamlar bilan munosabatlar to'g'risida ma'lum tajriba va bilimlar berishadi. Maktabgacha yoshdagi bola narsalarga teginish, sinash, boshdan kechirish orqali tajribalarga ega bo'ladi. O'yin bolaning "o'zini" eng kuchli sohasidir: o'zini namoyon qilish, o'zini-o'zi belgilash, o'zini sinash, o'zini realibitatsiya qilish, o'zini anglash imkoninni beradi. O'yinlar orqali bola hamma odamlarga ishonishni, nima qabul qilishni va atrofdagi dunyoda nimani rad etish kerakligini o'rganadi

Bolalar ba'zi muammolar haqida gapirish uchun kognitiv va og'zaki ko'nikmalarga ega emaslar. Masalan, ba'zi qayg'uli vaziyatda bola o'z fikrlari va his-tuyg'ularini so'z bilan ifodalashda qiynalishi mumkin. O'yin esa bolalar uchun ularni bezovta qiladigan muammolarni hal qilishning amaliy usuli hisoblanadi. Bolalar ko'pincha o'z his-tuyg'ularini o'yinchoqlar bilan o'yin-kulgiga o'tkazadilar. Misol uchun, yaqinini yo'qotgan bola qo'g'irchoqlardan foydalanib, do'stini sog'inadigan

qayg'uli qahramonni tasvirlashi mumkin. Yoki oiladagi zo'ravonlik guvohi bo'lgan bola kattalar janjallashayotgani uchun to'shak ostida yashiringan bolani tasvirlash uchun qo'g'irchoq uyidan foydalanishi mumkin. Demak bolalar o'yinlarini kuzatish davomida ulardagi ruhiy holatlarni aniqlash va aynan o'yin orqali ulardagi ayrim muammolarni bartaraf etish mumkin. Bular:

- fobiyalar;
- befarqlik, izolyatsiya;
- boshqalarga va hayvonlarga nisbatan tajovuz;
- itoatsizlik yoki haddan tashqari itoatkorlik;
- ota-onalar, aka-uka va opa-singillar bilan munosabatlardagi muammolar va boshqalar;
- nutq rivojlanishining kechikishi;
- yomon odatlar (masalan, chizish paytida qalam chaynash);
- doimiy stress;
- o'qish bilan bog'liq muammolar.

Lekin, ko'pincha ota-onalar o'yin terapiyasining foydali ekanligiga shubha bilan qarashadi. O'yinchoqlar bilan o'ynash boladagi psixologik muammolarni bartaraf etishiga ishonch bildirishmaydi. Biroq, tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'yin terapiyasi bolalar va ularning oilalari uchun juda samarali hisoblanadi. Bunga o'tkazilgan bir necha tadqiqotlar va ularning natijalarini dalil sifatida keltirishimiz mumkin. Misol uchun 2012 yil chop etilgan tadqiqotlarda diqqat etishmasligi va giperaktivlik tashxisi qo'yilgan bolalarda kognitiv xulq-atvorli o'yin terapiyasidan so'ng giperaktivlikning sezilarli darajada pasayganligi haqidagi ma'lumotlarni o'qishimiz mumkin. 2015 yilda tadqiqotchilar turli xil muammolarni, jumladan, xulq-atvor muammolari, depressiya va tashvishlarni davolashda o'yin terapiyasi sezilarli ta'sir ko'rsatganligini aniqlaganlar. 2017 yilda xulq-atvorida muammolari bo'lgan bolalarga o'yin terapiyasining ta'siri o'rganib chiqilgan. Bunda 6 yoshdan 9 yoshgacha bo'lgan bolalarda 20 ta terapiya seansi (10 kun davomida kuniga ikki marta 30 daqiqalik seans) o'tkazilgan. Seanslardan so'ng tarbiyachilar bolalarning xulq-atvorida tajovuzkorlik va qoidalarni buzish kabi salbiy xususiyatlar kamayganligini ta'kidlaganlar.

Shuningdek, vasiy ota-onalar va bolalar o'rtasidagi munosabatlarni yaxshilash maqsadida ham o'yin terapiyasidan foydalanilgan. Ota-ona o'yin terapiyasi o'gay oilalardagi aloqalarni mustahkamlashga ham yordam bergan. Har biri 30 daqiqa davom etadigan 7 ta mashg'ulotdan so'ng, ota-onalarning farzandlari bilan munosabatlarida empativlik yaxshilanganligi va stress kamayganligi kuzatilgan.

Shu bilan birga, o'yin terapiyasi psixokorreksiya samarali bo'lib, ayniqsa agressiv, ijtimoiy moslashuvi sust, emotsional jihatdan beqaror bolalarda yaxshi natija beradi.

Tadqiqotning yana bir muhim jihati — o'yin terapiyasi bolaning o'z-o'zini anglashiga, ichki konfliktlarini yumshatishga va ijobiy xulq namunalarini shakllantirishga yordam berishidir.

XULOSA.

O'yin terapiyasi - bu psixo-ijtimoiy muammolarni oldini olish yoki davolash uchun o'yindan foydalanadigan maslahat yoki psixoterapiya shakli. O'yin terapiyasi kattalar bilan qo'llanilishi mumkin bo'lsa-da, u ko'pincha bolalar bilan qo'llaniladi. Tashqi tomondan, hamma narsa o'yinchoqlar bilan oddiy qiziqarli ko'rinadi. Biroq, tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'yin terapiyasi turli xil ruhiy salomatlik muammolari va xulq-atvor buzilishlarini davolashda, emotsional muvozanat tiklashda hamda muloqot ko'nikmalari rivojlantirishda samarali hisoblanadi.

Shuning uchun o'yin terapiyasini maktabgacha ta'lim muassasalari, psixologik markazlar va maxsus muassasalarda keng qo'llash maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ahrorova, A. (2021). O'yin terapiyasining autistik bolalarda moslashuv jarayoniga ta'siri. O'zbekiston pedagogika jurnali, 3(6), 112–118.
2. Rahmatullayeva, Z. O. (2021). Development of Emotional Intelligence in Preschool Children. *Ekonomika i Sotsium*, 5-1(84), 414–417.
3. Nematullaeva, S. Kh. (2023). Vliyaniye igrovoy terapii na formirovaniye lichnosti detey. *Molodoy ucheniy*, 12(3), 167–170.
4. Olimjonovna, R. Z. (2024). Bolalarda emotsional intellektni shakllantirishda ota-onalarning o'rni. *Innovative Achievements in Science*, 3(34), 78–82.
5. Olimjonovna, R. Z. (2024). Emotsional intellekt bo'lajak mutaxassislarning muhim sifatleri sifatida. *Innovation in the Modern Education System*, 5(41), 452–458.
6. Умуров Х, Бадий психологизм ва hozirgi uzbek romanчилиги. - Т., Фан,

QO'QON XONLIGI SAROY KUTUBXONASI - ILM-FAN VA MADANIYAT O'CHOG'I

Ibraximov Barotjon Botirovich

Namangan davlat pedagogika instituti dotsenti

Email: ibarotjon2404@gmail.com.

OrcID: <https://orcid.org/0009-0007-8946-7633>

Annotatsiya: Ushbu maqolada Qo'qon xonligida ham kutubxonachilik va kitobat san'ati taraqqiy etganligi, hukmdorlarning doimiy e'tibori va rag'batida bo'lganligi haqida so'z boradi. Qo'qon xonligi saroyida kitobdor mansabidagi shaxsning faoliyat yuritganligi ham hukmdorlar tomonidan o'z saroylarida xos kutubxona bo'lganligidan dalolat beradi.

Kalit so'zlar: Qo'qon, kitobdor, Mirzo Qalandar Mushrif Isfaragiy, Umarxon, kitobat san'ati, xattotlik, saroy, Hoja kitobdor

ДВОРЦОВАЯ БИБЛИОТЕКА КОКАНСКОГО ХАНСТВА — ЦЕНТР НАУКИ И КУЛЬТУРЫ

Аннотация: В данной статье говорится о развитии библиотечного дела и искусства чтения в Коканском ханстве, находившемся под постоянным вниманием и поощрением правителей. Тот факт, что во дворце Коканского ханства работал библиотекарь, также свидетельствует о том, что правители имели в своих дворцах специальную библиотеку.

Ключевые слова: Кокан, бухгалтер, Мирзо Каландар Муширф Исфараги, Умар Хан, книжное искусство, каллиграфия, дворец, бухгалтер

THE PALACE LIBRARY OF THE KOKAN KHANATE - A CENTER OF SCIENCE AND CULTURE

Annotation: This article talks about the development of librarianship and the art of reading in the Kokan Khanate, which was under the constant attention and encouragement of the rulers. The fact that a librarian worked in the palace of the Kokan Khanate also indicates that the rulers had a special library in their palaces.

Keywords: Kokan, accountant, Mirzo Qalandar Mushrif Isfaragi, Umar Khan, book art, calligraphy, palace, accountant

KIRISH

Temuriylar davridan so'ng O'rta Osiyo hududida tashkil topgan xonliklar davrida ham ushbu soha rivojida ma'lum yutuqlarga erishilgan. Temuriy hukmdorlar an'anasi davom ettirilib, o'z saroylarida muhtasham kutubxonalar,

kitobat san'ati ijodkorlari uchun munosib sharoitlar tashkil etilgan. XVIII asrning birinchi choragida Farg'ona vodiysida ming urug'i vakillari tomonidan tashkil etilgan Qo'qon xonligida ham kutubxonachilik va kitobat san'ati taraqqiy etib, hukmdorlarning doimiy e'tibori va rag'batida bo'lgan. Qo'qon xonligi saroyida kitobdor mansabidagi shaxsning faoliyat yuritganligi ham hukmdorlar tomonidan o'z saroylarida xos kutubxona bo'lganligidan dalolat beradi. Manbalarda qayd etilishicha, ushbu mansab dastlab Umarxon tomonidan joriy qilinib, unga Mirzo Qalandar Mushrif Isfaragiy tayinlangan. Mirzo Qalandar ushbu lavozimda vafotidan (1840-yil) ikki yil oldingacha bo'lgan muddatda shug'ullanib, undan so'ng bir g'orga kirib, to vafotiga qadar toat-ibodat bilan mashg'ul bo'lganligi qayd etiladi. Mirzo Qalandardan so'ng kitobdorlik lavozimiga uning o'g'li Mirzo Ayub Behjat tayinlanadi.

Qo'qon xoni Umarxon davridagi mamlakatning har tomonlama yuksalishi, ayniqsa, kitobat san'atida ham ko'zga tashlanadi. Xon saroyida xattotlar tomonidan turli xil mavzudagi kitoblar nafis bezaklar bilan ko'chirilib, ularning chet el hukmdorlariga sovg'a tariqasida yuborish an'anasi shakllanib borgan. Misol uchun, Umarxonning Usmonli davlatiga Hoji Mir Qurbon boshchiligidagi ilk elchilik missiyasida turli qimmatbaho sovg'alar qatori uning turkiy tildagi she'rlar jamlangan "Muhabbatnoma" asari ham bo'lgan. Ushbu antologiya Umarxonning topshirig'i bilan 1818—1819-yillarda sulton Mahmud II ga taqdim etish uchun tuzilganligi qayd etiladi. Shuningdek, 1813-yilda xattot Muhammad Latif tomonidan Alisher Navoiyning "Chor devon"i ham ko'chirilgan, u g'oyatda xushxat, jadvallari ziynatli, zarhal lavhali bo'lgan. Amir Umarxondan keyin taxtga kelgan Muhammad Alixon davrida ham kitobat san'ati, xattotlik va saroyda kitoblarni ko'plab nusxalarda ko'chirish va tarqatish ishlari davom ettirilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Muhammad Alixonning o'zi ham mohir xattot bo'lganligi ma'lum. Muhammad Alixon onasi Nodirabegimning maslahati asosida 1838-yilda Muhammad Siddiq Tunqotar zimmasiga Alisher Navoiy "Chor devon"idan 300 nusxa ko'chirtirish vazifasini yuklaydi. Olti oy ichida "Chor devon"dan 300 nusxa tayyorlanib, lavvoh va musavvirlar tomonidan kitob holiga keltiriladi. Shuningdek, Muhammad Alixon

topshirig'i bilan xattot Mirzo Sharif Dabir 1836-yilda Fuzuliyning devonini nasta'liq xatida, 1837-yilda esa saylangan g'azallarini alohida go'zal xat bilan ko'chirgan. Muhammad Alixon davrida kitobat va xattotlik ishlariga bunday katta e'tibor qaratilishida uning onasi – shoira Nodirabegimning hissasi bor, albatta.

Amir Umarxon va Muhammad Alixonlar davrida shakllantirilgan saroy kutubxonasining hajmi va undagi kitoblarning tavsiflari manbalarda keltirilmagan. 1842-yilda Buxoro hukmdori Nasrulloning bosqini oqibatida mamlakatning xazina-yu butun boyligi, shu jumladan, saroy kutubxonasidagi barcha kitoblar ham katta ehtimol bilan talon-toraj qilingan. "Muntahab ut-tavorix" asarida "Saroydagi bir necha yillar davomida yig'ilgan gilam, zarhal ko'rpa-to'shak, oltin, kumush va asl matoh, gazlama hamda qimmatbaho buyumlarning barchasini bir qoldirmay olib ketishdi", deyilsa, "Tarixi Shohruhiy"da "Amir buyrug'iga binoan shaharni to'rt soat talon-toraj qildilar. Masjidlarda kigiz va joynamoz, madrasalarda kitob qolmadi. Barcha narsalar g'orat bo'ldi" deb, ma'lumot beriladi. Bundan ko'rinib turibdiki, nafaqat saroydagi, balki masjid-madrasalar qoshidagi kitoblar ham olib ketilgan.

Saroy kitobdori Buxoro istilosining so'nggi vaqtiga qadar hukmdor Muhammad Alixon bilan birga bo'lgan. Buxoro qo'shinlari ta'qibidan qochib, Kafantepa degan mavzeda qo'lga olingan Muhammad Alixon va uning yaqinlari orasida kitobdor Muhammad Ayub Behjatning ham bo'lishi, shubhasiz, uning saroydagi xonga eng yaqin va sadoqatli kishilardan biri ekanligi haqidagi yuqorida bildirilgan fikrlarimizni tasdiqlaydi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Qo'qonning tez orada qipchoqlar yordamida Buxoro qo'shinidan ozod bo'lishi va undan keyingi hukmdorlar davrlardagi saroy kutubxonasi, uning faoliyati haqida manbalarda ma'lumotlar deyarli uchramaydi. Buxoro amiri tutqunligidan qochib chiqishga muvaffaq bo'lgan Mirzo Ayubning ham keyinchalik yana kitobdorlik vazifasida faoliyat yuritganligi haqida ma'lumotlar mavjud emas.

Faqatgina arxiv hujjatlarida Qo'qon xoni Mallaxon (1858-1862) tomonidan 1860-yil aprelida Hoja kitobdor boshliq elchilarning Sibir orqali Peterburgga yuborilganligi va ushbu davrlarda xonlik xattotlari tomonidan ko'chirilgan asarlar

orqaligina saroy kutubxonasi bu davrlarda ham faoliyat yuritganini bilib olishimiz mumkin.

Lekin xonlikdagi o'zaro ichki nizolar va Buxoro amiri Muzaffarning xonlik ichki ishlariga aralashib, Qo'qonga kelishi bilan poytaxt bir necha marotaba talanib, butun boylik va qurol-aslahalar olib ketiladi, shu jumladan, xonlikning ma'naviy xazinasini bo'lmish kitoblar ham talangan.

Xudoyorxonning uchinchi hukmronlik yillari (1865—1875)ni tahlil qilish bilan saroy kutubxonasining so'nggi yillardagi taqdiri haqida ham birmuncha mufassal ma'lumotlarga ega bo'lamiz. Ma'lumki, Xudoyorxon tomonidan eski o'rda – Zarrinsaroy o'rnida yangi xon saroyi bunyod etiladi (1863—1870). Yangi o'rdada davlat boshqaruvi uchun xos mahkamalar bilan birga, kutubxona ham faoliyat yuritgan. Qo'qon madaniyati tarixi davlat muzeyining katta ilmiy xodimi Yahyoxon domla Dadaboyevning ma'lumotlariga qaraganda, kutubxona O'rdaning tashqi saroy qismidagi madrasa hovlisida joylashgan.

Xudoyorxon O'rdasi tashqi va o'rta saroylarining keyinchalik buzib yuborilishi natijasida ushbu saroy kutubxonasi bizgacha yetib kelmagan. Bu davrda Qo'qon xonlari saroy kutubxonasidagi kitoblar miqdori va ularning tavsifi haqida rus tadqiqotchilarining ma'lumotlari asosiy manba bo'lib xizmat qiladi. Chor qo'shinlari tomonidan Qo'qon xonligining bosib olinishi oqibatida xonlikning butun boyliklari, shu jumladan, xonlik arxiv hujjatlari va saroydagi 130 ta qo'lyozma kitoblar ham Peterburgga olib ketilgan va Imperator xalq kutubxonasiga topshirilgan.

Ular orasida "Tavorixi Muqimxoniy", "Jahonnoma", "Rashahot", "Rashonax ul-funun" va boshqa ko'plab noyob asarlar bor edi. Bunday noyob sharq qo'lyozma asarlari kutubxonasi Andijon begi Nasriddinxonning saroyida ham bo'lgan. Shuning uchun ham Qo'qon yurishlarida ishtirok etgan A. L. Kun 1875-yil mumkin qadar ko'proq qo'lyozmalar to'plash maqsadida Andijonga ham kelgan. K. P. Kaufman topshirig'i bilan A. L. Kun tomonidan xonlik arxivi va qayd etilgan 130 ta noyob qo'lyozma asar Qo'qon xonligi saroy kutubxonasi xazinasining umumiy miqdorini belgilamaydi, albatta. O'sha paytda A. L. Kun tomonidan saroy kutubxonasining ma'lum miqdorigina olib ketilgan bo'lib, 1897-yil Farg'ona vodiysida ilmiy safar bilan bo'lgan sharqshunos K. G. Zaleman xonlik kutubxonasining qolgan qismi Qo'qon

shahar uyezd boshqarmasida saqlanganligini ta'kidlaydi. Bundan tashqari, 1875-yilning yozida Xudoyorxonning mamlakatdagi beqarorlik oqibatida poytaxtni tashlab Toshkentga chiqib ketishida o'zi bilan xazina va kutubxonadagi noyob asarlarning bir qismini ham olib ketgan. Shundan so'ng xonlik taxtiga Nasriddinbek va soxta Po'latxonlarning kelishi davomida saroy ham bir necha marta talangan.

Farg'ona vodiysi va Qo'qon xonligining boshqa hududlarida ilmiy safarda bo'lgan tadqiqotchilarning asarlaridan ma'lum bo'ladiki, Qo'qon xonlari saroy kutubxonasining Xudoyorxon davriga oid bir qismi va xonlik arxiv hujjatlari imperiya poytaxtiga olib ketilgan bo'lsa-da, uning yana bir qismi o'zini mana shu noyob ma'naviy merosga daxldor biluvchi ziyolilar, Qo'qon xonlariga yaqin bo'lgan kishilar qo'lida saqlanib qolgan. Tadqiqotchilarimiz tomonidan mahalliy aholi qo'l ostida bo'lgan sharq qo'lyozma manbalari, yurtimiz va jahonning boshqa mamlakatlarida saqlanayotgan tariximizga oid manbalarni o'rganish va tadqiq etish esa O'rta Osiyo xonliklarida kitobat ishi, kutubxonalar, ayniqsa, xonlik saroy kutubxonalar faoliyatini yoritishda asosiy mezonlardan bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Мирзо Олим Махдум ҳожи. Тарихи Туркистон. – Б. 46-48.
2. Бобобеков Ҳ. Қўқон тарихи. – Т., 1996. – 43.
3. Borimta (chig'atoy tilida بارانتا – "javoban talonchilik qilish", qozoq tilida esa "mening ulushim", "menga qarz bo'lgan narsa" ma'nolarini anglatadi) – turkiy ko'chmanchi xalqlardan xafa qilgani uchun chorvasini tortib olish yoki yetkazilgan zarar uchun muzd berish.
4. Худайқуов Т. XIX асрда Қўқон хонлигининг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаёти. Тарих фанлари ном. Дисс. – Тошкент.: 2009. – Б. 34-40.
5. Botirovich, I. B. (2023). ABOUT THE LOCATION OF THE TAJIK POPULATION IN THE KOKAND KHANATE. <https://scholarzest.com/index.php/esj/article/view/4170>

TALABALARDA YOZUV KOMPETENSIYANI SHAKLLANTIRISH

Odiljonova Shoxsanam Abdug'appon qizi

Toshkent Amaliy Fanlar Universiteti o'qituvchisi, p.f.b.f.d., PhD

Annotatsiya: Ushbu maqolada yozma chet tili muloqotini o'rganish, uning mahsuli sifatida yozuv kompetensiyani yaratish jarayoniga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash, matn va diskursni taqqoslash va ularning tipologik belgilari asosida yozuv kompetensiyaning turli shakllarida yuzaga keladigan ifodalarini ajratish hamda yozuv kompetensiyani chet tili kommunikativ kompetensiyasining tarkibiy qismining o'ziga xos bo'lgan xususiyatlari mazmun mohiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: chet tili, kognitiv, diqqat, xotira, qobiliyat, yozuv, kompetensiya, kommunikativ, kogeziya va kogerentsiya, metodika, samara, mexanizm, tahlil, tipologik, tajriba.

ФОРМИРОВАНИЕ КОМПЕТЕНЦИИ В ПИСЬМЕННОЙ РАБОТЕ У СТУДЕНТОВ

Аннотация: В данной статье рассматривается сущность изучения письменной иноязычной коммуникации, выявление факторов, влияющих на процесс создания письменной компетенции как ее продукта, сопоставление текста и дискурса и выделение проявлений письменной компетенции в различных формах на основе их типологических признаков, а также специфика письменной компетенции как компонента иноязычной коммуникативной компетенции.

Ключевые слова: иностранный язык, когнитивный, внимание, память, способность, письмо, компетентность, коммуникативный, связность и последовательность, методология, эффект, механизм, анализ, типологический, опыт.

FORMING WRITING COMPETENCE IN STUDENTS

Annotation: This article examines the essence of the study of written foreign language communication, the identification of factors influencing the process of creating writing competence as its product, the comparison of text and discourse and the separation of expressions of writing competence in various forms based on their typological features, and the specific features of writing competence as a component of foreign language communicative competence.

Keywords: foreign language, cognitive, attention, memory, ability, writing, competence, communicative, cohesion and coherence, methodology, effect, mechanism, analysis, typological, experience.

KIRISH

Zamonaviy ta'limda til o'rganish biz uchun ko'p imkoniyatlar eshigini ochib bermoqda. Moliyaviy yoki ijtimoiy jihatdan qat'iy nazar chet tilida odamlar bilan

“haqiqiy” aloqa qilishimizga, ularni tushunishimizga yordam beradi. Dunyo tobora globallashtirib borayotgan va ikki tilni bilish, shunchaki insonlar uchun odiy qiziqish emas albatta bu zamon talabiga aylanmoqda.

Hech birimizga sir emaski, har qanday tilni o'rganishda ham uning so'zlarini bilish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki, boshqa tilni o'rganayotgan odam uning so'zlarini o'rganmasdan hech narsaga erisholmaydi. Lug'at chet tilini o'qitish va o'rganish uchun zarur bo'lgan eng muhim ko'nikmalardan birini ifodalaydi. Bu o'qishni tushunish, tinglash orqali anglash, gapirish, yozish, imlo va talaffuz kabi boshqa barcha qobiliyatlarni rivojlantirish uchun asosdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Yozuv kompetensiya chet tili kommunikativ kompetensiyasining tarkibiy qismi sifatida, mamlakatimizdagi va xorijdagi ilmiy tadqiqotchilar tomonidan keng tan olingan va o'rganilgan tushuncha sifatida qaraladi. Bu sohada o'rganish olib borgan olimlar qatoriga J.J.Jalolov, F.Rashidova, M.Gulyamova, G.T.Maxkamova N.M.Ahmedova, F. A. Ashurlaeva, N. A. Baranova, E. M. Bastrikova, M. V. Bogdanov, N. M. Vlasenko, O. I. Kucherenko, O. G. Polyakov, Yu. A. Sinitsa, E. V. Tikhomirova, I. N. Khmelidze, A. N. Shchukin, L. Bachman, N. Voug, M. Canale, J. A. van Ek, D. Hymes, S. Savignon, M. Swain, H. G. Widdowson va boshqalar kiradi.

Ushbu tadqiqotchilarning ishlarini tahlil qilish natijasida, "diskursiv kompetensiya" va "yozuv kompetensiyasi" tushunchalari olimlar tomonidan turlicha talqin qilinishini ko'rsatdi. Yevropa Kengashining "Chet tili bilish bo'yicha umumiy evropa kompetensiyalari: O'rganish, o'qitish, baholash" (The Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment) hujjatiga ko'ra, bu kompetensiya "ifodalarning tuzilishiga oid qoida va ularni mavzu, axborot, tabiiy sabab-natija munosabatlari, mavzu, bog'liqlik va yaxlitlik, mantiq, uslub va kommunikatsiya registri kabi omillarni hisobga olgan holda matnga birlashtirishni bilish" sifatida ta'riflanadi [3], ya'ni bu faqat bilim komponentini o'z ichiga oladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Yozuv kompetensiyaning bunday xilma-xil talqinlari bizni ushbu fenomenni yozma tarkibiy qismi nuqtai nazaridan davom ettirishga undadi, chunki uning rivojlanishi natijasida talabalarda yozma chet tili muloqotini amalga oshirish

qobiliyati rivojlanishi kerak, bu esa turli xil diskurs turlarini o'z ichiga oladi va ularni yaratishga ta'sir etuvchi omillarni aks ettiradi. Oldingi bo'limlarda biz isbotlaganimizdek, bunday omillar sifatida mavjud ijtimoiy-madaniy holat va unga mos kommunikatsion vazifa, yozuvchi va kutilgan qabul qiluvchining shaxsiy xususiyatlari va yozma chet tili muloqotining vositalariga bo'lgan ega bo'lishlari ko'rib chiqiladi.

Shu munosabat bilan, biz yozuv kompetensiyani yozuvchi shaxs sifatida, ijtimoiy-madaniy holat va kommunikatsion vazifaga mos ravishda, kutilgan manzil bilan yozma chet tili muloqotida ishtirok etish uchun turli xil diskurs turlarini yaratish qobiliyati sifatida tushunamiz, bu esa kutilgan natijaga erishish maqsadida amalga oshiriladi. Uning asosi bilimlar, ko'nikmalar, qobiliyatlar va tajriba jamlanmasidan iborat bo'lib, bu jamlanma ijtimoiy tajribaning mazmuni bo'lib, uni egallash yozuv kompetensiyaning rivojlanishini ta'minlaydi.

Yozuv kompetensiya murakkab, ko'plab komponentlardan iborat hodisa bo'lib, uning tuzilmasida bir nechta subkompetensiyalar ajratiladi. Shunday qilib, N. P. Golovin tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda yozuv kompetensiya to'rt komponentdan iborat deb ta'riflanadi, har biri o'z navbatida bir qator boshqa modellarning asosida yotadigan tegishli ko'nikmalarni o'z ichiga oladi: strategik (subyektning kommunikatsion niyatini anglash va kommunikatsion voqeani rejalashtirish qobiliyati); taktikalik (mos va optimal vositalar va usullarni tanlash qobiliyati); janrli (diskursni janrning kanonlariga muvofiq tashkil etish qobiliyati) va matnli komponent (gaplarni bog'liq matnga aylantirish qobiliyati) [4].

I. N. Xmelidze xuddi shu fikrni qo'llab-quvvatlaydi, bunda u janr va matn komponentlarini bitta subkompetensiyaga birlashtirib, reflektiv komponentni qo'shadi. U, ta'lim oluvchilar va o'qituvchilarning yozma asarlarni nazorat qilish va o'z-o'zini nazorat qilish orqali amalga oshiriladi va bu mustaqil yondashuv asosida chet tilidagi yozma nutqni o'zlashtirishda zarur element hisoblanadi.

N.M.Ahmedova esa, diskursiv kompetensiyani, yozma nutqni rivojlantirishda umumqabul qilingan retorik usullar va retorik texnikalarga asoslangan matnlar yaratish qobiliyatini o'z ichiga olgan retorik komponent bilan kengaytiradi [2].

E.Yu.Tratiychuk, olimlar fikrlarini tahlil qilib, yozuv kompetensiyaning quyidagi komponentlarini ajratib ko'rsatadi:

- chet tilida matnlarni qurish qoidalarini ularga bog'lanish, ketma-ketlik, yaxlitlikni ta'minlash asosida to'g'ri qo'llash (tasvir, muhokama, esse va hokazo kompozitsion nutq shakllari);
- og'zaki va yozma matnlarda asosiy dalil qurish usullarini qo'llay olish;
- chet tilining imkoniyatlaridan foydalanib, kommunikativ maqsadlarga va istalgan ta'sirga erishish (fikir bildirish, rozilik/norozi bo'lish, istak bildirish va boshqalar).

Bizning fikrimizcha, taqdim etilgan komponentlar bir qadar cheklovlarga olib keladi, bu esa yozma asarlarni baholash uchun optimal va universal mezonlarni tanlashda va yozuv kompetensiyaning rivojlanish darajasini aniqlashda qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi.

N.M.Yuldashova fikricha yozuv kompetensiyaning ishlash jarayoni modelini yaratishga harakat qilgan. Bu ma'lum bir ijtimoiy-madaniy vaziyatda muloqot subyektlarining o'zaro ta'siri qanday davom etishini ko'rsatadi. Individualligini namoyon etib, mavjud bo'lgan chet tilidagi nutq tajribasiga tayanib kommunikativ muammoni mos vositalar to'plami yordamida hal qiladi va yozma nutqni yaratadi[1].

Yozuv kompetensiyaning tarkibi haqidagi tadqiqotchilarning fikrlarini tahlil qilib va avvalgi bo'limda yozuv kompetensiyaning tipologik belgilari e'tiborga olinib, biz dastlab ushbu kompetensiyani besh komponentdan iborat deb hisobladik: strategik, taktika, janr, matn va lingvistik-retorik. Biroq, qayta tahlil qilish, til komponentining hisobga olinmaganligini ko'rsatdi, bu esa yozuv kompetensiyaning turli shakllarini chet tilidagi yozma nutqning leksikogrammatik normalariga muvofiq rivojlantirishga javob beradi va shu sababli chet tilidagi yozma muloqot uchun asosiy ahamiyatga ega. Bu komponentga chet tili darslarida yetarlicha e'tibor berilmaydi, bu esa yozma asarlarning sifatining pasayishiga olib keladi. Ushbu komponentni ajratib ko'rsatish zarurligini tasdiqlovchi natijalar, Xorijiy til va dabiyot (Ingliz tili) yo'nalishining uchinchi kursida o'tkazilgan diagnostik tajriba – sinov ishlaridan olingan ma'lumotlar hisoblanadi. Ular ko'rsatdiki, ta'lim oluvchilarning yozma asarlari leksik, grammatik va sintaktik xatolarga boy bo'lib,

bu xatolar yozuvchi tomonidan qo'yilgan kommunikativ vazifani qabul qiluvchi tomonidan tushunilishiga to'sqinlik qiladi. Eng keng tarqalgan misollar – leksik kombinatsiya va birliklarning valentsiyasini buzish, zamonlar orasida kelishmovchiliklar, artikllarni va boshqa yordamchi so'zlarni noto'g'ri qo'llash, predloglar, sifatlarining qiyoslashdagi xatolar va boshqalar.

Xorijda o'rganilayotgan muammo yozuv kompetensiyani rivojlantirish masalalari bo'yicha R.Barrass, V.K. Bhatia, A. Brookes, M.Canale, M.Swain, B.H. Douglas, J.Harmer, R.Harrison, S.Holden, C.Livingston, S.J.Savignon, A.Stoof tomonidan tadqiq etilgan.

R. Barrass ilmiy va akademik yozuvning ahamiyatini ta'kidlaydi. Uning fikricha, yozuv kompetensiyasi nafaqat tilni bilish, balki ilmiy fikrni aniq va mantiqan ifoda eta olish qobiliyatini ham o'z ichiga oladi. V.K.Bhatia ilmiy va professional yozuv turlarini o'rganadi. Uning asarlarida yozuv kompetensiyasining kontekstual va genrega xos xususiyatlari muhokama qilinadi. A.Brookes o'quvchilarning yozuv kompetensiyasini rivojlantirishda interaktiv va kollaborativ yondashuvlarni qo'llashni taklif etadi. Uning fikricha, guruh ishlari va muhokamalar yozuv ko'nikmalarini oshirishga yordam beradi. M.Canale va Swain kommunikativ kompetensiyaning asoschilaridan hisoblanadi. Ularning modelida yozuv kompetensiyasi tilni tushunish va muloqot qilish qobiliyatining muhim tarkibiy qismi sifatida ko'riladi. M.Swainning "output hipotezasi"ga ko'ra, yozuv orqali fikrlarni ifoda etish tilni o'rganishda muhim rol o'ynaydi. Uning fikricha, yozuv amaliyoti tilni chuqurroq tushunishga yordam beradi. B.H.Douglas yozuv kompetensiyasini baholashda tilning leksik, grammatik va diskursiv jihatlarini hisobga olish zarurligini ta'kidlaydi. J.Harmer o'quvchilarning yozuv kompetensiyasini rivojlantirishda aniq va tushunarli topshiriqlarni berish, shuningdek, yozuv jarayonini bosqichma-bosqich tashkil etishni tavsiya etadi. R.Harrison yozuv kompetensiyasini rivojlantirishda o'quvchilarning ijodiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini oshirishga e'tibor qaratadi. S.Holden yozuv kompetensiyasini baholashda o'quvchilarning yozuv jarayonidagi mustaqilligi va o'z-o'zini baholash ko'nikmalarini hisobga olish zarurligini ta'kidlaydi. C.Livingston yozuv kompetensiyasini rivojlantirishda o'quvchilarning yozuv jarayonidagi

xatolarni tahlil qilish va ularni tuzatish ko'nikmalarini oshirishga e'tibor qaratadi. S.J.Savignon kommunikativ kompetensiyaning asoschilaridan biri sifatida, yozuv kompetensiyasini tilni samarali muloqot vositasi sifatida ko'radi. A.Stoof yozuv kompetensiyasini rivojlantirishda o'quvchilarning o'z-o'zini baholash va reflektiv fikrlash ko'nikmalarini oshirishga e'tibor qaratadi.

Shuning uchun yozuv kompetensiyani chet tilidagi yozma nutqning leksikogrammatik normalariga muvofiq rivojlantirish, ayniqsa boshlang'ich kurs talabalariga katta qiyinchiliklar tug'diradi, chunki ular yozma nutq faoliyatini nisbatan past darajada egallagan holda, chet tilidagi yozma muloqot vositasi sifatida ishlatishga harakat qilmoqdalar. Shu bilan birga, biz yozuv kompetensiyaning tarkibini olti komponentga kengaytirib, til komponentini kiritdik. Natijada yozuv kompetensiyaning tuzilmasi strategik, taktika, janr, matn, lingvistik-retorik va til komponentlaridan iborat bo'lib (1.5-rasm), har biri talabalarning bu kompetensiyani egallashdagi qobiliyatiga hissa qo'shadi.

1.5-rasm. Yozma nutqiy kompetentsiyaning tuzilishi

Yuqorida berilgan komponentlar xususiyatlari quyida o'z aksini topgan.

- **Qobiliyat:** ijtimoiy va madaniy vaziyatni tahlil qilish, taxminiy manzilli shaxsning individual xususiyatlarini va uning YChM vositalariga bo'lgan malakasini, ularning o'zaro aloqalarini aniqlash, shuningdek, KV-(kommunikativ vazifalar)ni anglash va uni hal qilish uchun o'zining kommunikativ xatti-harakatlarini rejalashtirish; subkompetensiya

- **Qobiliyat:** YChM vositalarini tanlash, ma'lum bir ijtimoiy va madaniy vaziyatdagi KVni hal qilish uchun eng mos variantlarini tanlash, shu bilan birga, o'zining chet tilidagi nutqiy tajribasi va manzilli shaxsning individual xususiyatlarini hisobga olish;

• **Qobiliyat:** YChM va kommunikativ vazifaga mos ravishda YNF turini to'g'ri tanlash va uni o'rganilgan xorijiy til davlatida qabul qilingan janr-xususiyatlariga va stilistik me'yorlarga muvofiq ravishda tuzish;

• **Qobiliyat:** gaplarni bog'langan, mantiqiy, to'liq matn shaklida tuzish, paragraflarga bo'lish va ushbu chegaralar ichida to'g'ri rasmiylashtirish;

• **Qobiliyat:** yozma nutqni rivojlantirishning umumqabul qilingan ritorik usullariga va ritorik texnikalariga mos ravishda YNF yaratish;

• **Qobiliyat:** yozma chet tilidagi nutqni leksiko-grammatik me'yorlarga muvofiq rasmiylashtirish.

Yozuv kompetensiyani o'rganishda keyingi bosqichda, uning rivojlanishi uchun talabalar tomonidan o'zlashtirilishi kerak bo'lgan ijtimoiy tajriba miqdori aniqlashga harakat qilindi (V.V.Krayevskiy, I.Ya.Lerner, A.V.Xutorskiy). Bu tajriba tanqidiy faoliyatga oid bilimlar, amaliy ko'nikmalarni o'z ichiga oladi, shu bilan birga, ijodiy faoliyatga asoslangan tajriba, malakalar kompleksi va qiymatga yo'naltirilgan faoliyat tajribasini ham o'z ichiga oladi. Shuning uchun har bir yozuv kompetensiya tarkibida biz muayyan bilimlar, ko'nikmalar, malakalar va qiymatga yo'naltirilgan faoliyat tajribasining majmuasini ajratdik, quyida keltirilgan.

✓ Ijtimoiy madaniy vaziyatning parametrlari va yozma kommunikatsiyaning yuritilish sharoitlari, uning amalga oshishi uchun zarur bo'lgan bilimlar, yozuvchi va qabul qiluvchi shaxsning individual xususiyatlari hamda ularning chet tilidagi yozma kommunikatsiya vositalarini bilish darajasi, chet tilidagi nutq tajribasi;

✓ Til jamiyati hayot sharoitlari, qiymatlar tizimi, normativlar, an'analar va kommunikativ nutq etiketiga oid bilimlar, chet tilidagi yozma kommunikatsiya subyektlariga xos madaniyati;

✓ O'zbek va o'rganilayotgan til mamlakatining o'ziga xos turmush tarzi, o'tmishga bo'lgan baho, boshqa mamlakatda yo'naltirilgan qoidalarga oid bilimlar, o'z madaniyatingizga nisbatan stereotiplar;

✓ muayyan ijtimoiy-madaniy vaziyat doirasida kommunikativ vazifani hal qilish uchun maqbul bo'lgan yozma chet tilidagi muloqotning kommunikativ jihatdan maqbul vositalarini bilish;

- ✓ Funksional stil va janr-xususiyatlarga oid bilimlar;
- ✓ Matnni bog'lash vositalari va bog'langan matn qurilishi qoidolari;
- ✓ Lingvo-ritorik tuzilmalarning rivojlanishi;
- ✓ Yozma nutq faoliyatida til vositalarining qo'llanilishi va ularning qoidalari.

Reproduktiv ko'nikmalar:

- ✓ ijtimoiy madaniy vaziyatni va kommunikativ vazifani qayta yaratish;
- ✓ Leksik va grammatik ko'nikmalar;

Kompozitsiya ko'nikmalari:

- ✓ Ma'lumotlarni kommunikativ vazifa va ijtimoiy madaniy vaziyatga muvofiq tashkil qilish;
- ✓ Diskurs parchasining bog'liqligini va yaxlitligini ta'minlash;
- ✓ Kogeziv vositalarni samarali ishlatish;
- ✓ Lingvo-ritorik tuzilmalarni qurish va kompozitsion nutq shakllarini yaratish.

Kommunikativ qobiliyatlar:

- ✓ Ijtimoiy-madaniy vaziyatni, mo'ljallangan qabul qiluvchining individual xususiyatlarini va yozma chet tilidagi muloqotni bilish darajasini va ularning munosabatlarini tahlil qilish qobiliyati;
- ✓ Muayyan ijtimoiy-madaniy vaziyatda murojaat qiluvchining kommunikativ vazifasini hal qilish uchun maqbul bo'lgan yozma chet tilidagi aloqa vositalarini tanlash qobiliyati, uning parametrlarini, mo'ljallangan qabul qiluvchining individual xususiyatlarini va chet tilidagi nutq tajribasini hisobga olgan holda;
- ✓ ijtimoiy-madaniy vaziyat va kommunikativ vazifaga qarab nutq turini to'g'ri tanlash va uni o'rganilayotgan chet tilining janri va uslubiy me'yorlari va stereotiplariga muvofiq loyihalash qobiliyati;
- ✓ o'rganilayotgan chet tili mamlakatida qabul qilingan lingvistik va ritorik me'yorlarga muvofiq nutqni qurish qobiliyati;
- ✓ chet tilining yozma nutqining leksik va grammatik me'yorlariga muvofiq nutqni rivojlantirish qobiliyati.

XULOSA

Qiymatga yo'naltirilgan faoliyat tajribasi yozuv kompetensiyada "namuna sifatida" ko'rsatiladi, bunda kommunikatsiya subyektlari tomonidan kommunikativ vazifani hal qilishda ijtimoiy madaniy vaziyatda kutilgan xatti-harakatlar ko'rsatiladi. Bu shuni anglatadiki, talabalarning o'z pozitsiyasi va ijtimoiy mavqei bilan bog'liq holda yozma nutq faoliyatini muayyan kommunikatsion aktda amalga oshirishga tayyorligi. Bu o'zida shaxsiy qiziqish, motivatsiya, faoliyat, mustaqillik, yozma nutq faoliyatining natijalariga mas'uliyat, boshqa madaniyatga nisbatan toqattlilik kabi sifatlarni o'z ichiga oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Yo'ldoshev A. (2009). Nutq madaniyati. – T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi.
2. Axmedova D. (2018). O'zbek tili va yozuv kompetensiyasi: nazariya va amaliyot. – T.: Fan.
3. Sultonova M. (2015). O'qituvchilarda til va nutq kompetensiyasini rivojlantirish. – T.: Ilm Ziya.
4. Xo'jayev N. (2011). Yozma nutqni o'rgatish metodikasi. – T.: Fan va texnologiya.
5. Hasanov B. (2013). Nutq madaniyati va yozuv mahorati. – T.: Yangi asr avlodi.
6. Jalolov J. (2005). Til o'rgatish metodikasi. – T.: O'qituvchi.

PERSONNEL ISSUES OF EMERGENCY MEDICAL CARE IN TASHKENT (1964-1967)

Mukhlisa Soatullayevna Ergasheva,
independent researcher at Chirchik State Pedagogical University

Abstract: *The main objective: analysis of the activities of mobile workers in the health sector of Tashkent ambulance stations in 1964-1967.*

Key words: *Ambulance, outpatient clinic, doctor, paramedic, general medical teams, emergency care, specialized team.*

КАДРОВЫЕ ВОПРОСЫ ОКАЗАНИЯ НЕОТЛОЖНОЙ МЕДИЦИНСКОЙ ПОМОЩИ В ТАШКЕНТЕ (1964-1967 ГГ.)

Аннотация: *Основная цель: анализ деятельности мобильных работников в секторе здравоохранения Ташкентских станций скорой помощи в 1964-1967 гг.*

Ключевые слова: *Скорая помощь, амбулатория, врач, фельдшер, бригады общего профиля, неотложная помощь, специализированная бригада.*

TOSHKENT SHAHRIDA SHOSHILINCH TIBBIY YORDAMNING KADRLAR MASALALARI (1964-1967)

Annotatsiya: *Asosiy maqsad: 1964-1967 yillarda Toshkent tez tibbiy yordam stansiyalari sog'liqni saqlash sohasidagi ko'chma xodimlar faoliyatini tahlil qilish.*

Kalit so'zlar: *Tez tibbiy yordam, ambulatoriya poliklinikasi, shifokor, paramedik, umumiy tibbiy guruhlar, shoshilinch tibbiy yordam, ixtisoslashgan guruh.*

INTRODUCTION

The state of specialized emergency medical care stations providing high-quality medical care to the population, as well as the activities of visiting medical workers (doctors and paramedics) in providing emergency medical and urgent care to the population, personnel issues.

MATERIALS AND METHODS

The ambulance service is the most advanced unit of health care in the fight for human life. Medical personnel of the ambulance station provide assistance to patients with sudden onset of inflammatory diseases, severe life-threatening conditions and the wounded.

The relevance of work, diagnostics and provision of medical care on the street, in an apartment, at the workplace is an important condition for the activities of doctors and paramedics of emergency medical care.

Rapid reorientation in the environment, correct diagnosis and emergency medical care are the requirements for the station's medical personnel. Therefore, it was necessary to supplement the mobile teams with qualified doctors and paramedics.

The ratio of the percentage of requests for types of assistance to the total number of requests served over a certain period is determined by the formula. On January 1, 1967, 80 ambulances and 298 doctors worked day and night at the Tashkent ambulance station. As of January 1, 1967: The actual staffing level of doctors and paramedics at emergency medical stations amounted to 69.5% of the total number of positions of visiting doctors, 76.7% of primary doctors, and 23.3% of deputy doctors.

On January 1, 1967, out of 468 medical positions, 206 were practicing, which is 44%, 33.7% - primary care physicians. Due to this, in 1966, the service of patients by paramedics was 35%, and the delay in calls for all types of medical care - 9.9%.

Unfortunately, part-time doctors often did not fully meet all the requirements for emergency medical personnel, and the quality of medical care and documentation was lower than that of primary care doctors.

It is very difficult to conduct medical and educational work with resident doctors, since they are busy with their main job, which is usually evening and night work in the emergency room. In particular, students of the Tashkent Medical Institute were not prepared to work in the emergency room, their work period did not exceed 2-5 months.

However, due to the small number of doctors, the station management had to hire replacement workers. The number of such doctors during the year. Was 70 people. A number of difficulties arose in providing the ambulance station with primary care doctors, the main ones being the multidisciplinary nature of servicing calls and disconnection from hospitals in practical work.

It was necessary to create specialized support for the provision of high-quality medical care to the population. From February 1963 to January 1967, 8 specialized teams were created, for which personnel from visiting doctors and paramedics were trained at the Research Institute, the Tashkent Institute for Advanced Medical Studies, and classes were organized without interruption from work at the ambulance station.

Prof. SSRI in the research laboratory of resuscitation of the body of the Russian Academy of Medical Sciences. Three resuscitators were trained by V. A. Negovskiy. In total, during this period, 32 doctors and 29 paramedics were trained for work in the specialized service, including 6 resuscitators, 5 anesthesiologists, 2 neuropathologists. 14 electrocardiologists, 2 laboratory biochemists, 9 resuscitation paramedics, 10 ECG specialists, 7 laboratory paramedics, 3 psychiatry paramedics.

Providing assistance to patients with myocardial infarction and electrocardiology groups consist of doctors with special training in electrocardiography in the team, and doctors who completed specialization in urology in 1966 in the urology group (one urologist completed clinical residency in urology in Moscow, was provided The teams were staffed with doctors to provide care to patients in terminal conditions and pesticide poisoning, but not all of them had sufficient training in resuscitation and toxicology. The emergency psychiatric team consisted of doctors working on an outpatient basis.

In order to improve the quality of medical care for young children, a specialized substation was created consisting of 4 round-the-clock pediatric teams, where doctors with special training and clinical experience worked.

At the other 2 substations, 4 additional teams of replacement doctors worked from 6:00 p.m. to 8:00 a.m. "Tashgorzdravdel" was engaged in issues of providing the station with medical personnel, and by its order in 1964, in order to improve the emergency medical service, the city's medical institutions were to allocate 45 doctors for a period of 1 year.

In fact, 23 people were sent, who worked for the specified period and returned to their main jobs. By order of the Ministry of Health of the Uzbek SSR, Tashgorzdrav was instructed to allocate 50 doctors from among young specialists who graduated from school in 1965 to work at the station, but in reality, 3 people were sent.

The issue of providing the station with both types of specialists, doctors and paramedics, has not been resolved.

To prepare general medical teams and teams of specialized services, 60 doctors were needed in the following specialties (based on the average 1.5-bed norm): 13 surgeons, 10 pediatricians, 20 therapists.

5 anesthesiologists. 4 traumatologists, 4 psychiatrists, 4 toxicologists.

As of January 1, 1967, of the 112 chief visiting physicians working at the station, 88 graduated from the medical faculty, 15 from the pediatric faculty, 8 from the sanitary and hygienic faculty, and 1 from the dental faculty.

The total work experience of 80% of visiting doctors is 11 years or more, of which 70% have up to 5 years of work experience in an emergency medical care center. This situation represents the shortcomings that arise in the practice of doctors.

The total length of service of 88% of paramedics and medical assistants is mainly from 5 to 16 years or more, 67% of them have up to 5 years of work experience at an ambulance station. This is due to an increase in the number of employees (from 200 to 342 over the past three years) and the involvement of young specialists.

The specialization of doctors and the direction of improvement have always faced great difficulties due to the lack of personnel.

Therefore, in 1966, based on the decision of the Board of the Ministry of Health of the Uzbek SSR, in order to include a larger number of mobile doctors in the multidisciplinary educational department of emergency medical care and emergency medical care, the Tashkent Institute for Advanced Medical Studies in the workplace created a cycle of chairs.

Theoretical training took place in the building of the ambulance station, and practical training took place in the institute's clinic. There were 77 doctors in this cycle, 68 of

whom graduated as traveling doctors. The training cycle was conducted in three groups.

The coverage of specialization and training of doctors was 15% in 1964, 16% in 1965, 65% in 1966. According to the long-term plan, the interdepartmental cycle of emergency and urgent medical care at the workplace was carried out once every 3 years.

In 1964, on the basis of the Republican Medical University, in connection with the retraining of medical personnel, 3-month courses in emergency and urgent medical care were organized at the place of work, training was conducted according to a special program approved by the Ministry of Health of the Republic of Kazakhstan. USSR; theoretical knowledge - in the emergency room, practical - in clinics.

The courses were attended by 214 mid-level medical workers. The conferences were held to improve the quality of emergency and urgent medical care for the population, as well as systematically improve the knowledge and skills of mobile medical personnel.

These conferences analyzed diagnostic and tactical errors, the quality of diagnostics, and organized exhibitions on current medical topics.

Special working conditions at the ambulance station, especially at the specialized substation. Doctors are needed to master related specialties. 12 out of 25 doctors at this substation have mastered 2-3 related specialties.

Due to the increase in the number of emergency medical calls due to population growth (an increase of 40,000 calls per year), taking into account the current situation, it was necessary to review the existing staffing schedule; the number of ambulances and personnel is significantly behind the norm.

As of January 1, 1967, the total number of doctors was 68% of the figures, and medical personnel - 93%. In 1964-1967, if we look at the growth rates of ambulances and mobile medical workers: as of January 1, 1964, the number of cars was 63, the number of doctors - 218, the number of paramedics - 200.25.

As of January 1, 1965, the number of vehicles was 70, the number of doctors was 244.7, and the number of paramedics was 244.7. As of January 1, 1966, the number

of vehicles was 70, the number of doctors was 244.7, and the number of paramedics was 244.7. As of January 1, 1967, the number of vehicles was 80, the number of doctors was 298.15, and the number of paramedics was 342.65.

If you pay attention to the indicators of the movement of medical workers at the Tashkent Emergency Medical Care Station: on January 1, 1966, 152 doctors worked at the station, and on January 1, 1967, 131 doctors worked at the station. Hiring and firing of permanently employed doctors was carried out by the Tashkent City Health Department. 88 medical workers were students. In 1966, 60 mid-level medical workers were fired, of whom 16 graduated from the institute, 14 moved to other cities, 13 were transferred to the center for incurable conditions, and the rest were fired for family reasons.

CONCLUSION

Thus, there was a need to merge the emergency medical station with one of the city's large multidisciplinary hospitals to provide the emergency medical station with doctors.

This allowed doctors to systematically improve the quality of medical care and their medical knowledge by alternating between inpatient and inpatient emergency care. In order to bring emergency medical care closer to the population and improve its quality, it was necessary to increase the number of ambulances in accordance with the standards, and to revise the staffing levels accordingly.

The organization of health improvement periods at the workplace in emergency and urgent medical care has made it possible to ensure maximum coverage of medical personnel in the specialization and, as a result, to improve the quality of medical care.

REFERENCES:

1. Emergency medical care. Issue I. Publishing House "Medicine" UzSSR, Tashkent, Navoi, 30, 1967
2. Memo on diagnostics and first aid for some emergency conditions (for visiting doctors and emergency). M. 1966
3. Emergency medical care. Collection of articles. Ed. N. A. Morozov M 1960
4. https://uz.wikipedia.org/wiki/Tez_tibbiy_yordam

TEXNIKA FANLARINI O'QITISHDA INTELLEKTUAL BOSHQARUV TIZIMLARIDAN FOYDALANISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH

Abdumanonov Ahrorjon Adhamjonovich

*"Central Asian Medical University" xalqaro tibbiyot universiteti dotsenti, e-mail:
ahror79@inbox.ru*

Annotatsiya. Ushbu maqolada texnika fanlarini o'qitishda intellektual boshqaruv tizimlaridan (IBT) foydalanishning ilmiy-nazariy asoslari, metodik yondashuvlari hamda ijtimoiy-pedagogik zarurati tahlil qilinadi. Sun'iy intellekt, mashinali o'rganish va raqamli tahlil texnologiyalarining ta'lim jarayoniga integratsiyasi o'qitish samaradorligini oshirish, individual ta'lim traektoriyalarini yaratish va talabalarning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishda muhim omil sifatida ko'rsatiladi. Maqolada O'zbekiston oliy ta'lim tizimidagi IBT tatbiqi holati, mavjud muammolar va istiqbolli yechimlar yoritilgan.

Kalit so'zlar: intellektual boshqaruv tizimi, sun'iy intellekt, texnika fanlari, innovatsion ta'lim, raqamli kompetensiya, adaptiv o'qitish.

УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДОЛОГИИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СИСТЕМ УПРАВЛЕНИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТЬЮ В ПРЕПОДАВАНИИ ТЕХНИЧЕСКИХ НАУК

Аннотация. В статье анализируются научно-теоретические основы, методические подходы и социально-педагогическая необходимость применения интеллектуальных систем управления (ИСУ) в преподавании технических дисциплин. Показано, что интеграция технологий искусственного интеллекта, машинного обучения и цифровой аналитики в образовательный процесс является важным фактором повышения эффективности обучения, формирования индивидуальных образовательных траекторий и развития профессиональных компетенций студентов. В статье рассматривается состояние внедрения ИСУ в систему высшего образования Узбекистана, существующие проблемы и перспективные пути их решения.

Ключевые слова: интеллектуальная система управления, искусственный интеллект, технические дисциплины, инновационное образование, цифровая компетентность, адаптивное обучение.

IMPROVING THE METHODOLOGY OF USING INTELLECTUAL MANAGEMENT SYSTEMS IN TEACHING TECHNICAL SCIENCES

Abstract. This article analyzes the scientific and theoretical foundations, methodological approaches and socio-pedagogical necessity of using intelligent management systems (IMS) in teaching technical subjects. The integration of artificial intelligence, machine learning and digital analytics technologies into the educational process is shown as an

important factor in increasing the effectiveness of teaching, creating individual educational trajectories and developing students' professional competence. The article discusses the state of implementation of IMS in the higher education system of Uzbekistan, existing problems and promising solutions.

Keywords: *intelligent management system, artificial intelligence, technical subjects, innovative education, digital competence, adaptive learning.*

KIRISH

Raqamli transformatsiya davrida ta'lim tizimi tub o'zgarishlarga yuz tutmoqda. Bu jarayon nafaqat o'quv jarayonini raqamlashtirishni, balki uni intellektual boshqaruv tizimlari (IBT) yordamida yangi bosqichga olib chiqishni ham taqozo etmoqda. Ayniqsa, texnika yo'nalishidagi fanlarda bu zarurat yanada keskin sezilmoqda, chunki zamonaviy ishlab chiqarish, avtomatlashtirish va boshqaruv tizimlari inson ishtirokisiz ishlay oladigan, lekin intellektual qarorlar qabul qila oladigan tizimlarga asoslanmoqda. Shu boisdan, muhandislik ta'limi tizimida IBT konsepsiyasini o'quv jarayoniga integratsiya qilish zamonaviy ta'lim strategiyasining ajralmas qismi hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasida "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi, Prezident farmonlari va tegishli davlat dasturlarida oliy ta'lim sohasiga raqamli va intellektual texnologiyalarni joriy etish, ta'lim jarayonini avtomatlashtirish hamda sun'iy intellekt asosida o'qitish metodikasini ishlab chiqish ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida belgilangan [1]. Ushbu hujjatlar raqamli pedagogika, adaptiv o'qitish tizimlari, ma'lumotlar tahliliga asoslangan baholash va monitoring kabi mexanizmlarni joriy etish orqali o'qitish samaradorligini oshirishni ko'zda tutadi.

Texnika fanlari — mexanika, elektronika, mechatronika, avtomatika, robototexnika, axborot tizimlari va boshqalar — o'z tabiatiga ko'ra nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy faoliyatni, texnik modellashtirishni, jarayonlarni avtomatlashtirish va boshqarish ko'nikmalarini shakllantirishni talab qiladi. Shu bois, an'anaviy o'qitish metodlari ko'p hollarda talabalar uchun yetarli darajada individual yondashuvni va real muhitga yaqin tajribani ta'minlay olmaydi.

IBT texnologiyalarini ta'lim jarayoniga tatbiq etish o'qituvchining faoliyatini avtomatlashtiradi, o'quv jarayonini monitoring qilishni soddalashtiradi, real vaqt rejimida tahlil va nazoratni amalga oshiradi, shuningdek, har bir talabaning

o'zlashtirish darajasi, qiziqishi va ehtiyojiga moslashtirilgan ta'lim muhitini yaratadi. Bunday yondashuv adaptiv o'qitishning asosi bo'lib, talabalarning mustaqil o'rganish jarayonini faollashtiradi, ularni analitik fikrlash, muammoli vaziyatlarni hal etish va raqamli muhitda ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishga yo'naltiradi [7].

Tadqiqotning asosiy maqsadi texnika fanlarini o'qitishda intellektual boshqaruv tizimlaridan foydalanishning ilmiy-nazariy va metodik asoslarini ishlab chiqish, o'quv jarayonini individuallashtirish va adaptiv boshqaruvni ta'minlashdan iboratdir. Shu maqsadda IBTning kognitiv tahlil, sun'iy neyron tarmoqlar, ekspert tizimlari, ma'lumotlar bazasini intellektual boshqarish, hamda teskari aloqa mexanizmlariga asoslangan modellarini ta'lim tizimiga moslashtirish nazarda tutiladi.

Natijada, o'quv jarayonining raqamli komponenti nafaqat ma'lumot uzatish vositasi sifatida, balki ta'lim sub'ektlarining faol hamkorligini ta'minlovchi intellektual boshqaruv elementi sifatida shakllanadi. Bu esa o'qitish samaradorligini oshirish, talabalarda tahliliy va tizimli fikrlashni rivojlantirish hamda ularni raqamli iqtisodiyot sharoitida faol faoliyat yuritishga tayyorlash uchun mustahkam ilmiy asos yaratadi [13-15].

IBT — bu o'quv jarayonini tahlil qilish, moslashtirish va boshqarishni sun'iy intellekt algoritmlari asosida amalga oshiruvchi tizimlardir. Ular quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

- Diagnostika — talabalarning bilim darajasi va faolligini aniqlash;
- Moslashuv — individual o'quv yo'nalishlarini shakllantirish;
- Monitoring — o'quv natijalarini real vaqt rejimida kuzatish;
- Tavsiya — o'qituvchiga analitik hisobot va metodik tavsiyalar berish.

Bunday tizimlar yordamida talabalarning o'zlashtirish dinamikasi aniqlanadi, ularning kognitiv xususiyatlariga mos o'quv kontent taklif etiladi. Masalan, "Adaptive Tutor" yoki "IntelliLearn" tizimlari o'quvchi xatoliklarini tahlil qilib, individual mashg'ulotlar rejasini tuzadi [8, 9, 11].

O'zbekiston oliy ta'limida innovatsion o'qitish usullarini joriy etishning asosiy maqsadi — talabaning faolligini oshirish va mustaqil fikrlash ko'nikmalarini

shakllantirishdir. UNESCO (2023) hisobotiga ko'ra, sun'iy intellekt asosidagi o'qitish tizimlari o'quv samaradorligini 20–25% gacha oshiradi [4-5].

IBT asosida yaratilgan o'quv muhiti quyidagi metodik funksiyalarni bajaradi:

- Diagnostik — o'zlashtirishni avtomatik kuzatadi;
- Prognozlovchi — natijalarni bashoratlaydi;
- Motivatsion — gamifikatsiya orqali rag'batlantiradi;
- Analitik — tahliliy hisobotlar shakllantiradi.

Masalan, "Robototexnika asoslari" fanida IBT yordamida talabalarning manipulyatorni boshqarish tezligi va aniqligi avtomatik baholanadi, tizim xatoliklar asosida shaxsiy tavsiyalar beradi.

Texnika fanlarini IBT asosida o'qitish "moslashuvchan teskari aloqa sikli"ga asoslanadi:

- Talabaning tayyorgarlik darajasini tahlil qilish (AI-analitika moduli);
- Individual o'quv traektoriyasini yaratish (Adaptive learning engine);
- Interaktiv mashg'ulot (virtual tutor, chatbot yordamida);
- Natijalarni tahlil qilish (data visualization panel);
- Baholash va tavsiyalar (expert system).

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Natijada, o'qituvchi "ma'lumot manbai"dan "facilitator"ga aylanadi, ya'ni talabalarning o'quv faoliyatini yo'naltiruvchi va tahlil qiluvchi shaxs sifatida faoliyat yuritadi.

Texnika fanlarini o'qitish metodikasini takomillashtirish zarurati jamiyatning raqamli va innovatsion rivojlanish ehtiyojlari bilan bog'liq. O'zbekiston Respublikasining "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi, "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni va Prezident qarorlari ta'limda raqamli kompetensiyalarni rivojlantirishni belgilab bergan [1].

- Pedagogik zarurat sifatida quyidagilar ajratiladi:
- amaliyot bilan integratsiyalashgan o'qitish;
- shaxsga yo'naltirilgan yondashuv;
- o'qituvchilarning raqamli kompetensiyasini oshirish;
- intellektual tizimlar bilan ishlash ko'nikmasini rivojlantirish.

Rivojlangan davlatlar tajribasida (AQSh, Germaniya, Yaponiya, Finlyandiya) texnika fanlarini o'qitish IBT platformalari bilan bog'langan bo'lib, "Smart Manufacturing Education" yoki "AI for Engineering Systems" kabi modullar ta'limda keng qo'llaniladi [2-5].

So'nggi yillarda Namangan, Andijon va Toshkent texnika universitetlarida "IntelliClass" platformasi joriy etilib, o'quv jarayonining 12 ta ko'rsatkich bo'yicha tahlili yo'lga qo'yildi. Natijada o'qitish samaradorligi 17–22% ga oshgan [7, 10].

Kelgusida IBTni milliy LMS (Learning Management System) bilan integratsiya qilish, "EduAI" milliy platformasini yaratish va o'qituvchilarning raqamli tahlil ko'nikmalarini oshirish O'zbekiston ta'lim siyosatining asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lishi kutilmoqda.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, texnika fanlarini o'qitishda IBTdan foydalanish zamonaviy muhandislik ta'limining ajralmas va strategik jihatdan muhim yo'nalishiga aylanmoqda. IBT texnologiyalarining o'quv jarayoniga joriy etilishi o'qitish samaradorligini oshirish, ta'limni individuallashtirish, talabalar bilimni real vaqt rejimida tahlil qilish va boshqarish imkonini beradi. Bunday tizimlar o'qituvchi faoliyatini avtomatlashtiradi, talabaning o'quv faoliyatini tahlil qiladi va ularning individual ehtiyojlariga mos tavsiyalarni shakllantiradi.

IBTning texnika fanlarini o'qitishda qo'llanilishi o'quv jarayonini yangi darajaga olib chiqadi. Masalan, sun'iy intellekt algoritmlari, ekspert tizimlari va neyron tarmoqlar yordamida talabalarining bilim darajasi, topshiriq bajarish tezligi, xatoliklar chastotasi va kognitiv faolligi aniqlanadi. Natijada, tizim o'quvchi uchun eng samarali o'qitish traektoriyasini tanlab, o'quv kontentni shaxsiylashtirishni ta'minlaydi. Bu esa texnik mutaxassislarni tayyorlashda adaptiv o'qitish modelini shakllantiradi.

Oliy ta'lim tizimida IBTdan foydalanish bo'yicha dastlabki tajriba-sinovlar natijasida talabalarining o'zlashtirish ko'rsatkichlari 19–28% ga oshgani, o'quv jarayonidagi xatoliklar soni kamaygani va tahliliy fikrlash darajasi sezilarli darajada rivojlangani kuzatilgan. Ushbu natijalar IBT texnika fanlari o'qitish metodikasini takomillashtirishda amaliy samaradorlikka ega ekanini tasdiqlaydi.

Shuningdek, tadqiqot davomida IBTning ta'lim jarayonini avtomatlashtirish va inson omiliga bog'liqlikni kamaytirish, real vaqt rejimida tahlil va monitoring olib borish, o'qituvchi faoliyatini soddalashtirish va analitik qarorlarni qabul qilishni tezlashtirish, talabalar motivatsiyasini oshirish, gamifikatsiya va adaptiv testlar orqali talabalarni o'quv jarayoniga qiziqishni kuchaytirish, o'quv jarayonining moslashuvchanligi va shaxsga yo'naltirilganligini ta'minlash kabi afzalliklari aniqlandi.

IBT asosida qurilgan o'qitish modeli raqamli pedagogika konsepsiyasiga to'liq mos keladi. U "aqli ta'lim muhiti"ni shakllantirish orqali o'qituvchi va talaba o'rtasida interaktiv, ma'lumotlarga asoslangan hamkorlikni rivojlantiradi. Shuningdek, o'quv jarayonining barcha bosqichlarida (diagnostika, moslashuv, tahlil, nazorat va tavsiya) intellektual yondashuvni joriy etish mumkinligini ko'rsatadi.

Kelajakda IBTdan samarali foydalanish uchun quyidagi yo'nalishlar bo'yicha ishlarni kengaytirish zarur:

- **Metodik jihatdan** — texnika fanlari bo'yicha IBT asosidagi o'quv modullarini ishlab chiqish va ularni milliy LMS (Learning Management System) bilan integratsiya qilish.
- **Texnologik jihatdan** — ta'lim muassasalarini zamonaviy AI-laboratoriyalar, analitik panellar va raqamli simulyatorlar bilan ta'minlash.
- **Pedagogik jihatdan** — o'qituvchilarning raqamli kompetensiyasini oshirish, ularni intellektual tizimlar bilan ishlashga o'rgatish va tahliliy tafakkurni rivojlantirish.
- **Ilmiy jihatdan** — IBT asosida o'quv natijalarini prognozlovchi modellarni ishlab chiqish, o'qitish samaradorligi bilan bog'liq statistik tahlillarni chuqurlashtirish.

Shunday qilib, IBT texnika fanlarini o'qitishda nafaqat didaktik vosita, balki raqamli boshqaruv mexanizmi sifatida xizmat qiladi. U ta'lim sifatini oshiradi, o'quv jarayonini adaptiv qiladi va talabalarning mustaqil o'rganish faoliyatini faollashtiradi. Tadqiqot natijalari asosida aytish mumkinki, O'zbekiston oliy ta'lim tizimida IBTni keng ko'lamda tatbiq etish mamlakatning raqamli transformatsiya

siyosatiga mos bo'lib, "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasida belgilangan vazifalarning samarali bajarilishiga hissa qo'shadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ–6079-son qarori "Raqamli O'zbekiston – 2030". – Toshkent, 2020.
2. Dewey J. Democracy and Education. New York: Macmillan, 1916.
3. Bepalko V.P. Pedagogicheskie texnologii v uchebnom protsesse. – Moskva, 1995.
4. UNESCO (2023). Artificial Intelligence and Education: Guidance for Policy-makers. – Paris.
5. European Commission. Industry 4.0 and Education Transformation. – Brussels, 2022.
6. Anderson J. Artificial Intelligence in Higher Education: Adaptive Learning and Decision Support. – AI & Education Journal, 2022.
7. Абдуманонов А.А., Неъматов Х.У. Технологии обучения технических специалистов в среде искусственного интеллекта // «MILLIY IQTISODIY TARAQQIYOT VA RAQAMLI TRANSFORMATSIYA» mavzusidagi respublika ilmiy - amaliy konferensiya materiallari toplami 2025 yil 22 may, - Toshkent, b.222-226
8. Okunade A.I. (2024) The Role of Artificial Intelligence in Teaching of Science Education in Secondary Schools in Nigeria, European Journal of Computer Science and Information Technology, 12 (1), 57-67.
9. Yimer Amedie Muhie, Abeselom Befekadu Woldie, Integration of Artificial Intelligence Technologies in Teaching and Learning in Higher Education, Science and Technology, Vol. 10 No. 1, 2020, pp. 1-7. doi: 10.5923/j.scit.202001001.01.
10. Абдуманонов А. А. и др. ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ В ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ МЕДИЦИНСКИХ ВУЗОВ // Eurasian Journal of Mathematical Theory and Computer Sciences. – 2024. – Т. 4. – №. 11. – С. 13-17.
11. Ашимова Х. Н. Цифровые технологии как метод формирования информационных навыков студентов в процессе обучения // Globus. — 2020. — № 3(49). — С. 13—16.
12. Abdumanonov A., Xanbabayev H. Tibbiyot oliy ta'lim muassasalari talabalarining raqamli kompetentligini takomillashtirish // O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2025, [1/3], -С.47-49.
13. Березина П.А. ОСНОВНЫЕ ВЗГЛЯДЫ НА РАЗВИТИЕ ЦИФРОВЫХ НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ // Universum: психология и образование : электрон. научн. журн. 2023. 7(109). URL: <https://7universum.com/ru/psy/archive/item/15633>
14. Mulaydinov F., Abdullaev A., Odilova M. Ta'limda raqamli texnologiyalarning roli // Qo'qon universiteti xabarnomasi 9:237-240, 2023 y. –с. 237-240.
15. Zuhra Karimova Zamonaviy Ta'limda Raqamli Texnologiyalar // Международный научный журнал № 1(100), часть 1 «Научный Фокус» май, 2023. –с.1125-1129.

JISMONIY TARBIYA GIGIYENASI VA SPORTNING TIBBIY-FIZIOLOGIK ASOSLARI FANI ORQALI TALABALARNI TIBBIY-GIGIYENIK MADANIYATINI OSHIRISH USULLARI

G'afurov Abdushokir Maxmudovich

Qo'qon davlat universiteti, dotsent

Annotatsiya: Ushbu maqolada jismoniy tarbiya gigiyenasi va sportning tibbiy-fiziologik asoslari fani orqali talabalarni tibbiy-gigiyenik madaniyatini oshirishning samarali usullari yoritilgan. Tadqiqot jarayonida talabalarning sog'lom turmush tarziga oid bilim, ko'nikma va munosabatlarini shakllantirishga qaratilgan interfaol metodlar, gigiyenik treninglar hamda tibbiy-profilaktik yondashuvlardan foydalanildi. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, dars jarayonida gigiyenik bilimlarni amaliy mashg'ulotlar bilan integratsiyalash talabalarda tibbiy madaniyatni sezilarli darajada oshiradi. Mazkur yondashuv nafaqat talabalarning sog'lom turmushga munosabatini yaxshilaydi, balki ularning jismoniy tayyorgarlik darajasini ham oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: jismoniy tarbiya, gigiyena, tibbiy fiziologiya, sog'lom turmush tarzi, madaniyat, profilaktika, sport ta'limi.

METHODS OF IMPROVING STUDENTS' MEDICAL AND HYGIENIC CULTURE THROUGH THE DISCIPLINE PHYSICAL EDUCATION HYGIENE AND MEDICAL-PHYSIOLOGICAL BASIS OF SPORT

Annotation: This article examines effective methods of improving students' medical and hygienic culture through the discipline "Physical Education Hygiene and Medical-Physiological Basis of Sport." The study applied interactive teaching methods, hygienic training, and medical-preventive approaches aimed at developing students' knowledge, skills, and attitudes toward a healthy lifestyle. The results revealed that integrating hygienic education into practical physical training significantly enhances students' medical and hygienic culture. Such an approach not only promotes a healthy lifestyle among students but also contributes to improving their overall physical preparedness.

Keywords: physical education, hygiene, medical physiology, healthy lifestyle, culture, prevention, sports education

МЕТОДЫ ПОВЫШЕНИЯ МЕДИЦИНСКОЙ И ГИГИЕНИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ СТУДЕНТОВ ПОСРЕДСТВОМ ДИСЦИПЛИНЫ «ФИЗИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ, ГИГИЕНА И МЕДИКО- ФИЗИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СПОРТА».

Аннотация: В статье рассматриваются эффективные методы повышения медицинско-гигиенической культуры студентов через дисциплину «Гигиена физического воспитания и медико-физиологические основы спорта». В ходе

исследования использовались интерактивные методы обучения, гигиенические тренинги и медицинско-профилактические подходы, направленные на формирование знаний, навыков и отношения студентов к здоровому образу жизни. Результаты показали, что интеграция гигиенических знаний в практические занятия по физической культуре существенно повышает уровень медицинской культуры студентов. Данный подход способствует не только укреплению отношения студентов к здоровому образу жизни, но и улучшению их физической подготовленности.

Ключевые слова: физическое воспитание, гигиена, медицинская физиология, здоровый образ жизни, культура, профилактика, спортивное образование.

KIRISH

Bugungi kunda talabalarda tibbiy-gigiyenik madaniyatni shakllantirish masalasi oliy ta'lim tizimining dolzarb yo'nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. Chunki jismoniy tarbiya jarayonida nafaqat harakat faoliyatini rivojlantirish, balki sog'lom turmush tarzini shakllantirish, organizmning fiziologik imkoniyatlarini to'g'ri yo'naltirish va gigiyenik talablarni ongli ravishda bajarish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois "Jismoniy tarbiya gigiyenasi va sportning tibbiy-fiziologik asoslari" fani talabalarda sog'lom turmush madaniyatini, gigiyenik bilimlarni va o'z salomatligiga mas'uliyatli munosabatni shakllantirishda muhim o'rin tutadi [1].

Mazkur fan orqali talabalarda jismoniy yuklamalarga moslashish, mashg'ulotlar davomida gigiyenik talablarni bajarish, shaxsiy va jamoaviy salomatlikni saqlash bo'yicha ko'nikmalar hosil qilinadi. Shu bilan birga, bu fan tibbiyot, fiziologiya, psixologiya va pedagogika fanlari bilan uzviy bog'liq bo'lib, sog'lom turmush tarzini shakllantirishning ilmiy-nazariy asoslarini tashkil etadi [2].

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan ilgari surilgan "Sog'lom hayot uchun 5 tashabbus" dasturi, shuningdek, ta'lim tizimida sog'lom turmush madaniyatini keng joriy etish siyosati mazkur mavzuning dolzarbligini yanada oshirmoqda. Talabalarning jismoniy faolligini gigiyenik bilimlar bilan uyg'unlashtirish ularning sog'lomlashtiruvchi faoliyatini kuchaytiradi va kasbiy faoliyatda yuqori samaradorlikni ta'minlaydi.

Shu nuqtai nazardan, ushbu tadqiqotning maqsadi - "Jismoniy tarbiya gigiyenasi va sportning tibbiy-fiziologik asoslari" fani orqali talabalarda tibbiy-

gigiyenik madaniyatni oshirishning ilmiy asoslangan pedagogik usullarini ishlab chiqish va ularning samaradorligini tajribaviy sinovdan o'tkazishdan iboratdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Tadqiqot jarayoni Namangan davlat pedagogika instituti jismoniy madaniyat yo'nalishi talabalari ishtirokida olib borildi. Tadqiqotda jami 60 nafar 1–2-bosqich talaba qatnashdi. Ular tasodifiy tanlov asosida ikkita guruhga - tajriba va nazorat guruhlariga ajratildi. Tajriba guruhi "Jismoniy tarbiya gigiyenasi va sportning tibbiy-fiziologik asoslari" fanini yangicha, interfaol va gigiyenik yondashuv asosida o'zlashtirdi, nazorat guruhi esa an'anaviy dars metodlari bilan shug'ullandi.

Tadqiqot davomida talabalarning tibbiy-gigiyenik madaniyatini baholash uchun kuzatuv, test sinovlari, so'rovnoma va pedagogik eksperiment metodlaridan foydalanildi. Shuningdek, talabalarning gigiyenik bilimlari, amaliy ko'nikmalari va sog'lom turmush tarziga bo'lgan munosabatini aniqlashga qaratilgan mezonlar ishlab chiqildi. Har bir mezon uchta darajada - yuqori, o'rta va past darajada baholandi [4,5,6].

Tajriba guruhi bilan olib borilgan mashg'ulotlar davomida quyidagi usullar qo'llandi: interfaol gigiyenik treninglar, video-taqdimotlar, sog'lom turmushga oid amaliy mashg'ulotlar, jismoniy mashqlar vaqtida gigiyenik qoidalarni to'g'ri bajarish bo'yicha nazorat topshiriqlari. Har bir mashg'ulot yakunida talabalarning tibbiy madaniyatiga doir o'z-o'zini baholash jadvali to'ldirildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari talabalarning tibbiy-gigiyenik madaniyatini shakllantirishda "Jismoniy tarbiya gigiyenasi va sportning tibbiy-fiziologik asoslari" fanining yuqori samaradorlikka ega ekanligini ko'rsatdi. Dastlabki bosqichda talabalar gigiyenik bilim va amaliy ko'nikmalarni yetarli darajada egallamagan bo'lib, ularning sog'lom turmush tarziga munosabati ham passiv holatda edi. Tajriba davrida yangi pedagogik yondashuvlar asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar jarayonida talabalarda gigiyenik bilimlarni amaliy mashqlar bilan uyg'unlashtirish, shaxsiy va jamoaviy salomatlikni saqlash bo'yicha mas'uliyat hissi oshdi [6,7,8].

Tajriba guruhi talabalari mashg'ulot davomida o'z sog'lig'ini nazorat qilish, jismoniy yuklamalarga fiziologik moslashish va shaxsiy gigiyena qoidalariga rioya

etish borasida aniq o'zgarishlarni namoyon etdilar. Dastlabki bosqichda 56 foiz talabalar gigiyenik bilimlarni yetarli darajada egallagan bo'lsa, yakuniy bosqichda bu ko'rsatkich 82 foizga yetdi. Shuningdek, amaliy gigiyenik ko'nikmalar 54 foizdan 79 foizgacha, sog'lom turmush madaniyati esa 59 foizdan 85 foizgacha oshdi.

Natijalar shuni ko'rsatdiki, interfaol metodlar, gigiyenik treninglar va amaliy mashg'ulotlar asosida tashkil etilgan o'quv jarayoni talabalarning tibbiy madaniyatini shakllantirishda an'anaviy yondashuvlarga nisbatan yuqori samaradorlikka ega. Shuningdek, dars jarayonida gigiyenik va fiziologik bilimlarni integratsiyalash ularning o'z salomatligiga ongli yondashuvini mustahkamladi.

Quyidagi jadvalda tajriba natijalari umumlashtirilgan:

1-jadval.

Ko'rsatkichlar	Dastlabki bosqich (%)	Yakuniy bosqich (%)	O'sish (%)
Gigiyenik bilim darajasi	56	82	+26
Amaliy gigiyena ko'nikmalari	54	79	+25
Sog'lom turmush madaniyati	59	85	+26

Ushbu ko'rsatkichlar asosida aytish mumkinki, fan mazmunini sog'lom turmush tarzi elementlari bilan boyitish, talabalarda tibbiy-gigiyenik madaniyatni shakllantirishning muhim pedagogik omillaridan biri hisoblanadi.

Tadqiqot natijalarini tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, "Jismoniy tarbiya gigiyenasi va sportning tibbiy-fiziologik asoslari" fanini o'qitishda innovatsion, interfaol va amaliy yondashuvlardan foydalanish talabalar tibbiy-gigiyenik madaniyatining sezilarli darajada oshishiga olib keldi. Tajriba guruhi talabalari o'quv jarayonida gigiyenik bilimlarni amalda qo'llash, jismoniy yuklamalarni to'g'ri taqsimlash hamda sog'lom turmush tarzini shakllantirishda yuqori natijalar namoyon etdilar. Bu holat, avvalo, o'quv mashg'ulotlarida gigiyenik nazorat elementlarini joriy etish va sog'lom turmush odatlarini mustahkamlovchi topshiriqlarning qo'llanishi bilan izohlanadi [7,8,9].

Nazorat guruhi natijalariga nisbatan tajriba guruhida gigiyenik bilimlarning 26 foizga, amaliy ko'nikmalarning 25 foizga, sog'lom turmush madaniyatining esa 26 foizga oshgani aniqlangan. Bu raqamlar o'quv jarayoniga gigiyenik ta'lim komponentlarini integratsiya qilishning samarali ekanini isbotlaydi. Shuningdek, fan mazmuniga fiziologik monitoring, shaxsiy gigiyena, dam olish rejimi va ovqatlanish madaniyati haqidagi amaliy mashg'ulotlarni kiritish talabalarning umumiy salomatlik madaniyatini yuksaltirdi.

Muhokama jarayonida aniqlanganki, talabalarda gigiyenik madaniyatni shakllantirish faqat nazariy bilimlar bilan cheklanmay, balki ularning kundalik hayotiga singdirilishi lozim. Shuning uchun o'quv jarayonida gigiyenik mavzularni laboratoriya, amaliy va mustaqil ish turlari orqali o'zlashtirish, sog'lom turmush tamoyillarini real hayotga tatbiq etish samaradorlikni oshiradi.

Shu asosda aytish mumkinki, mazkur fan orqali talabalarni tibbiy-gigiyenik madaniyatga tayyorlash ularning sog'lom hayot kechirishga bo'lgan motivatsiyasini kuchaytiradi, jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida xavfsizlik madaniyatini mustahkamlaydi va kelajak kasbiy faoliyatlarida yuqori natijalarni ta'minlaydi.

XULOSA

O'tkazilgan tadqiqot natijalari "Jismoniy tarbiya gigiyenasi va sportning tibbiy-fiziologik asoslari" fanining talabalarda tibbiy-gigiyenik madaniyatni shakllantirishda muhim o'rin tutishini tasdiqladi. O'quv jarayonida gigiyenik bilimlarni amaliy mashg'ulotlar bilan uyg'unlashtirish talabalarning sog'lom turmush tarziga bo'lgan munosabatini ijobiy tomonga o'zgartiradi, ularning salomatlikni saqlashga bo'lgan mas'uliyatini oshiradi. Interfaol metodlar, gigiyenik treninglar va amaliy topshiriqlar yordamida o'tkazilgan mashg'ulotlar talabalarda gigiyenik ko'nikmalarni mustahkamladi, o'z-o'zini nazorat qilish va tibbiy madaniyat elementlarini hayot tarziga tatbiq etish ko'nikmalarini shakllantirdi.

Tadqiqotda olingan ma'lumotlar asosida aytish mumkinki, talabalarning gigiyenik madaniyatini rivojlantirish uchun fan mazmuniga sog'lom ovqatlanish, dam olish, gigiyenik muhitni tashkil etish va fiziologik o'zgarishlarni nazorat qilishga oid modullarni kiritish zarur. Bunday yondashuv nafaqat sog'lom turmush tarzini

shakllantiradi, balki talabalarni kelajak kasbiy faoliyatida o'z hamkasblari va o'quvchilariga sog'lom hayot namunasini ko'rsatishga undaydi.

Xulosa qilib aytganda, tibbiy-gigiyenik madaniyatni oshirishning samarali usullari sifatida o'quv jarayonida interfaol metodlarni qo'llash, gigiyenik bilimlarni amaliy mashg'ulotlarga integratsiyalash va shaxsiy salomatlikka mas'uliyatli munosabatni shakllantirish eng muhim pedagogik mexanizmlar sifatida tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Azizov, S. V. (2024). YOSH SPRINTERLARNI SARALAB OLISHNING O'ZIGA HOS JIHATLARI. Экономика и социум, (2-1 (117)), 126-129.
2. Азизов, С. В. (2024). СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ НАЧАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ ТЕХНИКИ ИГРЫ ГАНДБОЛИСТОВ. Экономика и социум, (6-2 (121)), 831-836.
3. Azizov, S. V., Azizova, R. I., Mahmudjonov, A., & Tuxtaboyeva, N. (2024). SPORTCHILARDA O 'YIN JARAYONINI YUQORI DARAJADA IDROK QILISH QOBILIYATINI SHAKLLANTIRISH INTELLEKTUAL TAYYORGARLIKNING ASOSIY VAZIFASI. Экономика и социум, (9 (124)), 82-86.
4. Jo'rayev, T. T., Mahmudjonov, A. A., & Shamsitdinova, M. F. (2024). THE EFFECTIVENESS OF USING NATIONAL ACTION GAMES IN DEVELOPING SPORTS ELEMENTS. MASTERS, 2, 29-33.
5. Makhmudovich, G. A. (2024). THE IMPORTANCE OF SPECIAL METHODS IN INCREASING THE EFFICIENCY OF SPORTS EXERCISES. INTERNATIONAL JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY, 730-734.
6. Makhmudovich, G. A. (2024). METHODS OF MONITORING THE PHYSICAL DEVELOPMENT OF HIGH SCHOOL STUDENTS THROUGH GYMNASTICS. INTERNATIONAL JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY, 735-739.
7. Mahmudjonov, A. A., Izatullayev, A. M., & Ergashaliyev, D. N. (2024). THE IMPORTANCE OF GENERAL PHYSICAL FITNESS IN INCREASING THE EFFICIENCY OF SPORTS TRAINING IN PRIVATE SCHOOLS. INTERNATIONAL JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY, 755-759.
8. Makhmudovich, G. A. (2024). MOVEMENT SKILLS OF YOUNG GYMNASTS AND THE LAWS OF ITS FORMATION. INTERNATIONAL JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY, 751-754.
9. Satiyev, S., & Azizov, S. V. (2020). BEGINNINGS OF THE RELATIONSHIP OF TEMPERAMENT TYPES TO EMOTIONAL STRESS AND THE DEGREE OF STRESS RESISTANCE OF FOOTBALL PLAYERS. Scientific Bulletin of Namangan State University, 2(6), 378-385.
10. Shamsitdinova, M. F. (2022). UMUMTA'LIM MAKTABLARI O 'QUVCHILARINING JISMONIY TAYYORGARLIGIGA BASKETBOL SPORT TO 'GARAHLARINING

TA'SIRI. INTERNATIONAL CONFERENCE ON LEARNING AND TEACHING, 1(9), 208-212.

11. G'ofirjonova, A. I. (2022). MILIY HAKKATLI O 'YINLARNI SPORT ELEMENTLARINI O 'ZLASHTIRISHDA QO 'LLASHNING SAMARADORLIGI. INTERNATIONAL CONFERENCE ON LEARNING AND TEACHING, 1(9), 171-176.

12. Костикова, О. В., Азизов, С. В., Болтобаев, С. А., Азизова, Р. И., & Махмуджонов, А. А. (2025). РАЗВИТИЕ У ЮНЫХ БАСКЕТБОЛИСТОВ СКОРОСТИ И ТОЧНОСТИ БРОСКА. Физическая культура, спорт-наука и практика, 2, 109-114.

13. Luqmonov, I. B. (2022). KARATE SPORT TO 'GARAKLARINING UMUMTA'LIM MAKTABLARI O 'QUVCHILARINING JISMONIY TAYYORGARLIGIGA TA'SIRI. INTERNATIONAL CONFERENCE ON LEARNING AND TEACHING, 1(9), 166-170.

UDK: 37.018.4:614.8

TA'LIM MUASSASALARIDA HAYOT FAOLIYATI XAVFSIZLIGI MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Sayfitdinov Anvar Sadritdinovich

Namangan davlat universiteti San'atshunoslik kafedrası dotsenti

gmail: anvarsayfitdinov206@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada ta'lim muassasalarida hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirishning pedagogik asoslari muhokama qilingan. Unda hayot faoliyati xavfsizligi tushunchasi, uning ta'lim jarayonidagi o'рни, o'quvchilarda xavfsizlik madaniyatini shakllantirishning usullari va metodik yondashuvlari tahlil qilingan. Shuningdek, ta'lim muassasalarida xavfsiz muhit yaratish, zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish va favqulodda vaziyatlarga tayyorgarlikni ta'minlash bo'yicha tavsiyalar berib o'tilgan. Maqolada shaxsga yo'naltirilgan, kompetensiyaviy va faol ta'lim metodlari asosida xavfsizlikka oid ko'nikmalarni shakllantirishning samarali yo'llari ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim tizimi, hayot faoliyati xavfsizligi, xavfsizlik madaniyati, pedagogik yondashuv, favqulodda holatlar, o'quvchilarda xavfsizlik, kompetensiyaviy yondashuv, zamonaviy texnologiyalar, maktab xavfsizligi, pedagogika.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ БЕЗОПАСНОСТИ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

Аннотация. В данной статье обсуждаются педагогические основы обеспечения безопасности жизнедеятельности в системе образования. Анализируются понятие безопасности жизнедеятельности, её роль в образовательном процессе, методы и методические подходы к формированию у обучающихся культуры безопасности. Кроме того, приводятся рекомендации по созданию безопасной среды в образовательных учреждениях, использованию современных педагогических технологий и обеспечению готовности к чрезвычайным ситуациям. В статье рассматриваются эффективные пути формирования навыков по безопасности на основе личностно-ориентированных, компетентностных и активных методов обучения.

Ключевые слова: система образования, безопасность жизнедеятельности, культура безопасности, педагогический подход, чрезвычайные ситуации, безопасность обучающихся, компетентностный подход, современные технологии, безопасность школы, педагогика.

PEDAGOGICAL FOUNDATIONS FOR DEVELOPING A CULTURE OF LIFE SAFETY IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Abstract. This article covers the pedagogical foundations of ensuring life safety in the education system. It analyzes the concept of life safety, its role in the educational process,

methods and methodological approaches to forming a safety culture in students. It also provides recommendations on creating a safe environment in educational institutions, using modern pedagogical technologies, and ensuring preparedness for emergency situations. The article considers effective ways to form safety skills based on person-oriented, competency-based, and active learning methods.

Keywords: education system, life safety, safety culture, pedagogical approach, emergency situations, student safety, competency-based approach, modern technologies, school safety, pedagogy.

KIRISH

Bugungi kunda zamonaviy ta'lim tizimining asosiy vazifasi faqatgina yosh avlodga bilim berish emas, balki ularni katta hayotga tayyorlash, turli ko'rinishdagi xavf-xatarlardan ogohlantirish, kelgusi faoliyatda xavfsiz va sog'lom mehnat sharoitlarini yaratishga qodir shaxs sifatida tarbiyalashdan iborat. Hayot faoliyati xavfsizligi (HFX) fanining ta'lim tizimidagi o'rni aynan shu vazifani bajarishga xizmat qiladi. Mazkur fan orqali o'quvchilarda xavfsizlik madaniyati shakllantiriladi, favqulodda holatlarda to'g'ri harakat qilish ko'nikmalari rivojlantiriladi, ularning ekologik, texnogen, tabiiy va ijtimoiy xavflarga nisbatan ongli yondashuvi mustahkamlanadi [1].

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

So'nggi yillarda mahalliy olimlardan Sh. Tairov o'zining "Ta'lim tizimida hayot faoliyati xavfsizligini ta'minlashning pedagogik asoslari" nomli ilmiy maqolasida hayot faoliyati xavfsizligi tushunchasi, uning ta'lim jarayonidagi roli va o'quvchilarda xavfsizlik madaniyatini shakllantirish usullari tahlil qilingan. Shuningdek, metodik yondashuvlar - shaxsga yo'naltirilgan, kompetensiyaviy va faol ta'lim metodlari tavsiflangan [2]. N. D. Samadova o'zining "Ta'lim muassasalarida yong'in xavfsizligini ta'minlashning asosiy yo'nalishlari" mavzusidagi ilmiy maqolasida ta'lim muassasalarida yong'in xavfsizligi chora-tadbirlari, evakuatsiya, tashkiliy va texnik jihatlar muhokama qilinadi [3]. Xorijiy olimlardan L.A. Mixaylov hayot faoliyati xavfsizligi sohasidagi yangi ilmiy-pedagogik yo'nalishning asoschisi, fundamental tadqiqotlar va ko'plab nashrlar muallifi, bir qator nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalarining ilmiy rahbari hisoblanadi. Uning ilmiy ishlanmalari

pedagogik jihatdan xavfsizlikni o'qitish va kompetensiyalarni shakllantirish uchun konseptual poydevor bo'lib xizmat qiladi [4].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Hayot faoliyati xavfsizligi (HFX) inson salomatligi, hayoti va mehnat faoliyatini xavf-xatarlardan asrashga qaratilgan kompleks bilim sohasi hisoblanadi. Bu fan orqali o'quvchilarga xavf tushunchasi, xavf-xatarning turlari, ularning oqibatlarini, xavfsiz muhitni yaratish va favqulodda holatlarda to'g'ri harakat qilish o'rgatiladi. HFX fani quyidagi yo'nalishlarda ta'lim jarayoniga integratsiya qilinadi [2, 5, 6, 7]:

1. O'quvchilarda xavfsizlik madaniyatini shakllantirish.
2. Tabiiy va texnogen xavflarning oldini olish.
3. Ijtimoiy xavfsizlik va sog'lom turmush tarzini shakllantirish.
4. Ekologik madaniyatni rivojlantirish.

Pedagogik yondashuvlar va metodik asoslar

Hayot faoliyati xavfsizligi fanini o'quvchilarga samarali o'rgatish uchun quyidagi pedagogik yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etadi [8, 9, 10]:

a) kompetensiyaviy yondashuv - o'quvchida faqat nazariy bilim emas, balki amaliy ko'nikma va malakalarni shakllantirish. Masalan: birinchi tibbiy yordam ko'rsatish, yong'in yoki zilzila vaqtida evakuatsiya qilish bo'yicha bilim beriladi.

b) faol ta'lim metodlari - treninglar, rolli o'yinlar, interaktiv darslar orqali o'quvchilar mustaqil fikrlashga, vaziyat tahliliga o'rgatiladi.

c) integratsion yondashuv - Hayot faoliyati xavfsizligi fanini boshqa fanlar (biologiya, fizika, texnologiya, jismoniy tarbiya) bilan uyg'unlashtirish orqali fanlararo bilimlar mustahkamlanadi.

d) shaxsga yo'naltirilgan ta'lim - o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda ta'lim tashkil etiladi.

Maktabda xavfsiz muhit yaratish pedagog va ma'muriyatning asosiy vazifalaridan biridir. Bu jarayon quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

- Har yili Hayot faoliyati xavfsizligini ta'minlash bo'yicha favqulodda vaziyatga tayyorgarlik rejasi tuzish;

- O'quvchilarning xavfsizlikka oid bilimlarini baholash va monitoring olib borish;
- Evakuatsiya mashg'ulotlarini tashkil etish (yong'in, zilzila, gaz sizishi holatlari va boshqalar);
- Mahalliy Favqulodda vaziyatlar vazirligi boshqarma va bo'limlari, yo'l-patrul xizmati va tibbiyot tashkilotlari bilan hamkorlikda amaliy mashg'ulotlar o'tkazish;
- Maktabda videokuzatuv, xavfsizlik texnikasi, darslik va ko'rgazmali vositalar bilan ta'minlash.

O'quvchilarda xavfsizlik madaniyatini shakllantirish

Xavfsizlik madaniyati - bu insonning ongli ravishda xavf-xatarlardan xabardor bo'lib, o'zini va boshqalarni himoya qilishga bo'lgan tayyorgarligi hisoblanadi. Bu madaniyatni shakllantirishda o'qituvchining roli nihoyatda muhim ahamiyatga ega. Quyidagi yo'llar orqali bu madaniyat rivojlantiriladi [2]:

- Tarbiyaviy soatlar orqali xavfsizlikka oid suhbatlar o'tkazish.
- Rasmlar, videoroliklar, plakatlar orqali vizual targ'ibot ishlari olib borish.
- Ko'rgazmalar va tanlovlar tashkil etish.
- Sport va sog'lomlashtirish tadbirlarini tashkillashtirish.

Zamonaviy ta'limni raqamli texnologiyalarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Hayot faoliyati xavfsizligi fanini o'qitishda quyidagi raqamli yondashuvlar samarali ekanligi tadqiqot davomida aniqlandi:

- Virtual simulyatsiyalar (evakuatsiya mashqlari);
- Mobil ilovalar orqali birinchi yordam berish va boshqa xavfsizlik qoidalari;
- Onlayn testlar orqali bilimlarni baholash;
- Video darsliklar va animatsiyalar yordamida tushunchalarni mustahkamlash.

XULOSA

Tadqiqot davomida sohaga oid me'yoriy-huquqiy hujjatlar, ilmiy ishlanmalar, dasrliklar, o'quv qo'llanmalari va internet saytlari bilan tanishib, quyidagi xulosaga keldim: Ta'lim tizimida hayot faoliyati xavfsizligini ta'minlash – bu nafaqat o'quvchilarni himoya qilish, balki ularning hayotga tayyorgarligini oshirish, mustaqil va ongli fuqaro sifatida shakllanishiga zamin yaratish demakdir. Bu borada

o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi, fanlararo integratsiya, amaliy yondashuv va zamonaviy texnologiyalardan foydalanishni keng targ'ib etish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri hisoblanib, har bir ta'lim muassasasi xavfsiz hayotiy faoliyat madaniyatining targ'ibotchisiga aylanishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Texnogen, tabiiy va ekologik tusdagi favqulodda vaziyatlarning tasnifi to'g'risida"gi 455-sonli Qarori. 1998-yil 27-oktabr
2. Sh. Tairov. Ta'lim tizimida hayot faoliyati xavfsizligini ta'minlashning pedagogik asoslari. New Renaissance international scientific journal. ResearchBib IF - 11.01, ISSN: 3030-3753, Volume 2 Issue 7.
3. N. D. Samadova o'zining "Ta'lim muassasalarida yong'in xavfsizligini ta'minlashning asosiy yo'nalishlari". ZAMONAVIY TA'LIMDA FAN VA INNOVATION TADQIQOTLAR JURNALI. 2025-yil 3-son 4-to'plam.
4. Л. А. Михайлов, А. В. Старостенко «Основы безопасности жизнедеятельности. 5-6 классы.» Пособие для учителя; изд. Российский государственный педагогический университет им. А. И. Герцена (РГПУ), Союз 2001 год.
5. Л. А. Михайлов, В. П. Соломин, А. Л. Михайлов «Безопасность жизнедеятельности : Учеб. для вузов»— изд. Питер 2005 год.
6. В. П. Соломин, О. Н. Русак, С. В. Абрамова, Е. Н. Бояров «Пожарная безопасность. Учебник» — изд. Academia 2014 год
7. Hayot faoliyati xavfsizligi. O'quv qo'llanma. – Toshkent: O'qituvchi, 2022.
8. Karimov A. "Xavfsizlik madaniyati va zamonaviy maktab". –T: "Ilm-Fan", 2021.
9. UNESCO. "Global Framework for School Safety Education". – Paris, 2020.
10. Tursunov R., Ibrohimova N. "Hayot faoliyati xavfsizligi asoslari". –T: "Ilm-fan ziyosi" nashriyoti, 2023. – 241 b.

ARTIKULATSION VA OG'ZAKI MASHQLARNI AMALGA OSHIRISHDA MULTIMEDIA VOSITALARIDAN FOYDALANISH

Ergashev Azamat Soxib o'g'li

Namangan davlat chet tillari instituti mustaqil izlanuvchisi;

Email: azamat.ergashev.98@gmail.com; +998907525242

Annotatsiya: Ushbu maqola boshlang'ich va umumiy o'rta ta'limda artikulyatsion va og'zaki mashqlarni samarali tashkil etishda multimedia vositalarining didaktik ahamiyatini o'rganadi. Tadqiqotda multimodal yondashuv, vizual artikulyatsiya modellaridan foydalanish, audio va video asosidagi tezkor fikr-mulohaza texnologiyalari hamda o'quvchilarning o'z nutqini kuzatish imkoniyatlari tahlil qilindi. Keltirilgan natijalar multimedia integratsiyasi segment va suprasegment birliklarning talaffuz aniqligini, nutq ravonligini va o'zini-o'zi nazorat qilish ko'nikmalarini sezilarli darajada oshirishini ko'rsatdi. Tadqiqot multimediadan maqsadli va metodik jihatdan asosli foydalanish artikulyatsion mashqlar samaradorligini kuchaytirishi hamda o'quvchilarni faol, mustaqil nutq faoliyatiga jalb qilishini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: artikulyatsion mashqlar, og'zaki nutq rivoji, multimodal yondashuv, multimedia vositalari, talaffuzni o'rgatish, fonetik kompetensiya, boshlang'ich ta'lim.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ СРЕДСТВ ПРИ ВЫПОЛНЕНИИ АРТИКУЛЯЦИОННЫХ И УСТНЫХ УПРАЖНЕНИЙ

Эргашев Азамат Сохиб угли

*Независимый исследователь Наманганского государственного института
иностранных языков*

Email: azamat.ergashev.98@gmail.com; +998907525242

Аннотация: В статье анализируется дидактический потенциал мультимедийных средств при обучении артикуляционным и устным упражнениям в системе общего образования. Рассматриваются мультимодальный подход, визуальные модели артикуляции, аудио- и видеотехнологии оперативной обратной связи и возможности учащихся по самоконтролю устной речи. Результаты исследования показывают, что интеграция мультимедиа значительно улучшает точность произношения, плавность устной речи и навыки самокоррекции. Подчеркивается, что методически обоснованное использование мультимедиа повышает эффективность артикуляционных упражнений и способствует активному и автономному развитию речевой компетенции учащихся.

Ключевые слова: артикуляционные упражнения, устная речь, мультимодальность, мультимедийные средства, обучение произношению, фонетическая компетенция, общее образование.

USING MULTIMEDIA TOOLS IN ARTICULATORY AND ORAL PRACTICE

Ergashev Azamat Sokhib ugli

Independent researcher at Namangan State Institute of Foreign Languages

Email: azamat.ergashev.98@gmail.com; +998907525242

Abstract: *This article examines the pedagogical value of multimedia tools in enhancing articulatory and oral-skill practice in primary and general education contexts. The study explores multimodal instructional strategies, including visual articulation models, audio-video feedback technologies, and learner-generated recordings for self-monitoring. Findings indicate that multimedia integration substantially improves segmental and suprasegmental accuracy, oral fluency, and learners' self-regulation skills. The study concludes that methodologically guided multimedia use strengthens the effectiveness of articulatory exercises and fosters active, autonomous oral-language development.*

Keywords: *articulatory practice, oral skills, multimedia tools, multimodal learning, pronunciation instruction, phonetic competence, primary education.*

INTRODUCTION

In recent years, speech pedagogy has increasingly turned to digital and multimedia resources to support articulatory training and oral fluency development. Articulatory and oral exercises — which traditionally emphasise repetitive drilling of sounds, syllables and connected speech, as well as face-to-face interaction and corrective feedback — are now being complemented and enhanced by computer-assisted language learning (CALL) systems, video modelling, interactive apps and virtual speech laboratories. For instance, research into multimedia-enhanced language instruction demonstrates that learners who engage with multimodal input (video clips, sound, interactive tasks) show measurable improvements in speaking competence and willingness to communicate compared to those using only text-based tools. Similarly, studies on the use of multimedia language laboratories highlight how the integration of sound, animation and immediate feedback can immerse learners in a more authentic phonetic environment, thereby facilitating better pronunciation and articulation practice.

Despite these promising developments, the specific application of multimedia tools to articulatory-oriented drills — focusing closely on tongue, lip, jaw movements, segmental clarity, and oral motor training — remains relatively under-explored in

language pedagogy, particularly outside major urban centres or non-Anglophone environments. In the context of Uzbek language teaching (and other Turkic-language settings), leveraging multimedia for both articulatory precision and oral communicative effectiveness presents a rich opportunity. Multimedia tools can offer learners visualisations of articulator movement, playback of their own utterances, asynchronous practice opportunities, and scaffolding of increasingly complex oral tasks. However, effective implementation requires pedagogical planning: selecting suitable media, aligning exercises with articulation goals, and training both instructors and learners in multimedia literacy. This article thus explores how multimedia tools can be integrated into articulatory and oral-skill practice, and what implications this holds for teaching in Uzbek higher-education and secondary-school settings.

LITERATURE REVIEW

In recent years, scholars have increasingly explored how multimedia and technology-enhanced tools can support articulation, pronunciation and oral fluency development in second-language learning contexts. For example, Multisensory pronunciation training in a video conference-based foreign language classroom by Schuhmann, Schaeck, and Catto presents a novel instructional design in which learners monitor visual, tactile-articulatory and auditory information about their speech movements in a video-conference environment. The authors argue that enhancing proprioceptive awareness of articulators may facilitate improved segmental accuracy in L2 learners. Additionally, in a quasi-experimental study among Thai EFL secondary learners, Panyathikul found that a multimodal teaching approach combining audiovisual media, gestures and phonetic training significantly improved students' pronunciation and positively impacted their perceptions of learning. These kinds of studies suggest that the visible/audible interplay of articulatory movement, sensorimotor feedback and interactive media offers notable promise for articulatory-oriented instruction.

Nevertheless, the literature also highlights critical caveats and areas requiring further research. For instance, Computer-assisted pronunciation training: A systematic review by Amrate and Tsai reports that although computer-assisted

pronunciation training (CAPT) is widely researched, the majority of studies still emphasise adult English learners, segmental features (vowels/consonants) over suprasegmental aspects (stress, rhythm), and rely heavily on drilling rather than rich articulatory tasks (Amrate & Tsai, 2024). Moreover, A scientometric study of computer-assisted pronunciation training in second language acquisition: technological affordances and research trends by Mohsen et al. identifies dominant research clusters emphasising visual strategies and technology affordances, yet points to the need for more contextualised investigations. This indicates that while multimedia tools present strong potential for articulatory and oral-skill development, their impact is maximised only when pedagogical design is carefully aligned with articulatory goals, learner stage, and contextual specificities.

METHODOLOGY

This study employed a quasi-experimental research design to examine the impact of multimedia-supported articulatory and oral exercises on learners' phonetic performance. A total of 64 primary-level students were selected and divided into two equivalent groups: a control group receiving traditional articulatory and oral practice, and an experimental group engaged in multimedia-enhanced instruction that included speech-visualisation software, animated articulation videos, and audio recording for self-monitoring. The intervention lasted for six weeks, during which both groups were taught the same phonetic content but through different modalities. Data were collected using pre- and post-tests measuring segmental accuracy, articulatory fluency, and oral intelligibility. Additionally, classroom observations and learner reflections were used to support the quantitative findings. Statistical analysis focused on descriptive measures and gain-score comparisons to determine the effectiveness of multimedia integration in improving phonetic outcomes.

RESULTS AND DISCUSSION

A quasi-experimental study was conducted with 64 primary-level learners divided into two groups: a control group receiving traditional articulatory and oral exercises, and an experimental group using multimedia tools (speech-visualisation software, animated articulation videos, and audio-recording feedback). Pre- and post-tests assessed segmental accuracy, articulatory fluency, and oral intelligibility.

Table 1

Descriptive Statistics of Pre-Test and Post-Test Scores

Group	Test Type	Mean (M)	SD
Control (n=32)	Pre-test	52.31	8.42
Control (n=32)	Post-test	61.84	7.95
Experimental (n=32)	Pre-test	53.09	8.17
Experimental (n=32)	Post-test	78.56	6.14

The experimental group demonstrated a 25.47-point increase, almost three times higher than the control group (9.53 points). This aligns closely with findings from multimodal pronunciation research showing significant gains when learners are exposed to audiovisual articulatory input and immediate feedback.

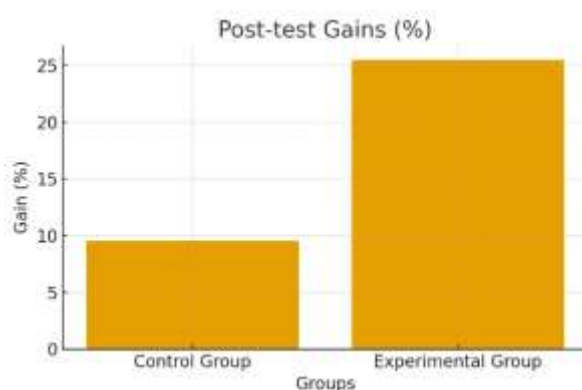

Figure 1. Post-test Gains of Control and Experimental Groups in Articulatory and Oral Skills

The chart illustrates the substantial performance gap, confirming that multimedia-supported training leads to markedly improved articulatory control and oral intelligibility.

Table 2

Improvement by Sub-Skills (% Increase)

Skill Measured	Control Group	Experimental Group
Segmental Accuracy (vowels/consonants)	+11%	+39%

Articulatory Fluency (smooth transitions)	+13%	+44%
Oral Intelligibility	+17%	+48%
Self-Monitoring Ability	+9%	+52%

The most dramatic improvement occurred in self-monitoring ability, confirming research that learners using visual feedback tools can more accurately evaluate their own articulatory patterns.

The results clearly indicate that multimedia-supported articulatory and oral exercises significantly enhance learners' performance compared to traditional methods. The experimental group benefited from multimodal cues—animated articulator movements, spectrogram-based feedback, slowed-motion modelling, and self-recording—that helped learners *see*, *hear*, and *evaluate* their own pronunciation processes. These findings are consistent with multisensory pronunciation training research showing that engaging visual, auditory, and proprioceptive channels leads to greater articulatory precision.

A key factor in the success of multimedia tools appears to be their support for internalisation of articulatory positions. Learners receiving real-time visual feedback rapidly understood differences between target and produced sounds, correcting errors more quickly than peers relying solely on teacher explanation. Moreover, multimedia tasks provided autonomous practice opportunities, enabling repeated, self-paced rehearsal—an element shown to strongly correlate with improved oral intelligibility. The study also confirms that the pedagogical design—not the technology alone—is crucial for effectiveness. Structured tasks, scaffolded difficulty, and immediate feedback loops were necessary to maintain focus and ensure that multimedia did not become a distraction. This supports findings in CAPT research that technological affordances yield meaningful learning gains only when aligned with explicit pronunciation targets and supportive teacher mediation. Overall, these results demonstrate that integrating multimedia tools into articulatory and oral-skill practice can substantially improve learners' pronunciation outcomes. Multimedia scaffolds not only enhance segmental accuracy and fluency, but also foster learner

autonomy, metacognitive awareness, and motivational engagement, making them a highly effective component of modern phonetic instruction.

CONCLUSION

The findings of the study demonstrate that the integration of multimedia tools into articulatory and oral-skill training significantly enhances learners' pronunciation accuracy, articulatory fluency, and overall intelligibility compared to traditional instruction alone. Multimedia support—particularly visual articulation models, real-time feedback, and self-recording tools—helps learners internalize correct articulatory patterns and monitor their own performance more effectively. These results affirm that when multimedia is pedagogically structured and aligned with targeted phonetic outcomes, it becomes a powerful instrument for developing oral competence in primary and secondary language classrooms. Future research should expand this line of inquiry to larger learner populations, diverse linguistic contexts, and long-term skill retention.

REFERENCES

1. Amrate, M., & Tsai, P.-h. (2024). *Computer-assisted pronunciation training: A systematic review*. *ReCALL*, 37(1), 22–42. <https://doi.org/10.1017/S0958344024000181>
2. Kvasyuk, E. N. (2021). The use of multimedia language laboratory in teaching learners can be completely immersed in the linguistic environment with the help of infinite opportunities of multimedia language laboratories with various sound. *SHS Web of Conferences*, 101, Article 00053. https://www.shs-conferences.org/articles/shsconf/pdf/2021/24/shsconf_ictp2021_00053.pdf
3. Mohsen, M. A., AlThebi, H. S., Alkhamash, S., & Alsharani, A. (2025). A scientometric study of computer-assisted pronunciation training in second-language acquisition: Technological affordances and research trends. *Humanities and Social Sciences Communications*, 12(1). <https://doi.org/10.1038/s41599-025-04474-y>
4. Nasab, Z. H. (2023). The impact of multimedia-enhanced STEAM activities on EFL learners' oral skills. *ERIC*. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1408839.pdf>
5. Panyathikul, W. (2024). Improving EFL secondary learners' pronunciation through multimodal teaching. *Journal of Education and Learning*, 14(1), 148–161. <https://doi.org/10.5539/jel.v14n1p148>
6. Schuhmann, K. S., Schaech, S., & Catto, C. (2023). Multisensory pronunciation training in a video conference-based foreign language classroom. In *Advances in Second/Foreign Language Acquisition* (pp. 19–47). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-38522-3_2

UDK: 37.018.43:004.8:91(575.1)

O'ZBEKISTON MAKTABLARIDA GEOGRAFIYA DARSLARIGA SUN'Y INTELLEKTNI JORIY QILISH ORQALI TA'LIM SIFATINI OSHIRISH YO'LLARI

Siddiqov Sadriddin Shuhratjon o'g'li

*Namangan viloyati pedagogic mahorat markazi, Aniq va tabiiy fanlar metodikasi
kafedrasida katta o'qituvchisi g.f.f.d.(PhD)*

Ssadullo095@gmail.com, +9989 91 182 35 33

ORCID: 0009-0000-9496-9266

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekiston umumta'lim maktablarida geografiya darslariga sun'iy intellekt va GAT texnologiyalarini joriy etish orqali ta'lim sifatini oshirish masalalari tahlil qilingan. Unda sun'iy intellekt asosida yaratilgan interaktiv xaritalar va raqamli ta'lim resurslaridan foydalanish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, o'quvchilarda mustaqil fikrlash, tahliliy ko'nikmalar va ijodiy yondashuvni rivojlantirish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellekt va GAT vositalaridan samarali foydalanish O'zbekiston maktablarida geografiya ta'limini zamonaviy talablarga moslashtirish va ta'lim sifatini yangi bosqichga olib chiqishda muhim omil hisoblanadi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, geografiya ta'limi, interaktiv xaritalar, raqamli ta'lim resurslari, ta'lim sifati, mustaqil fikrlash, tahliliy ko'nikmalar.

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ ЧЕРЕЗ ВНЕДРЕНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА УРОКАХ ГЕОГРАФИИ В ШКОЛАХ УЗБЕКИСТАНА

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы повышения качества образования в общеобразовательных школах Узбекистана посредством внедрения технологий искусственного интеллекта на уроках географии. Анализируются возможности использования интерактивных карт и цифровых образовательных ресурсов, созданных на основе искусственного интеллекта. Особое внимание уделено развитию у учащихся самостоятельного мышления, аналитических навыков и творческого подхода. Результаты исследования показывают, что эффективное использование средств искусственного интеллекта является важным фактором модернизации преподавания географии в школах Узбекистана и повышения качества образования в соответствии с современными требованиями.

Ключевые слова: искусственный интеллект, преподавание географии, интерактивные карты, цифровые образовательные ресурсы, качество образования, самостоятельное мышление, аналитические навыки.

WAYS TO IMPROVE THE QUALITY OF EDUCATION THROUGH THE INTRODUCTION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN GEOGRAPHY LESSONS IN SCHOOLS OF UZBEKISTAN

Annotation. *This article examines the issues of improving the quality of education in general secondary schools of Uzbekistan through the introduction of artificial intelligence technologies in geography lessons. The paper analyzes the potential of using interactive maps and digital educational resources based on artificial intelligence. Special attention is given to the development of students' independent thinking, analytical skills, and creative approach. The research findings indicate that the effective use of artificial intelligence tools is a crucial factor in modernizing geography education in Uzbek schools and enhancing the quality of education in line with contemporary requirements.*

Keywords: *artificial intelligence, geography education, interactive maps, digital educational resources, quality of education, independent thinking, analytical skills.*

KIRISH

Bugungi globallashuv va raqamli texnologiyalar davrida ta'lim sohasini zamonaviy talablar asosida rivojlantirish eng dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Xususan, O'zbekiston umumta'lim maktablarida geografiya fanini o'qitishda ilg'or pedagogik yondashuvlar va innovatsion texnologiyalarni qo'llash ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarda mustaqil va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. So'nggi yillarda sun'iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi ularni ta'lim jarayoniga tatbiq etish imkonini bermoqda. Sun'iy intellekt asosida ishlab chiqilgan interaktiv xaritalar, virtual sayohatlar va boshqa raqamli ta'lim resurslari o'quvchilarning bilimlarini chuqurlashtirish, darslarni yanada qiziqarli va samarali tashkil etish hamda o'quvchilarda zamonaviy ko'nikmalarni egallash imkoniyatini beradi.

Mazkur maqolada O'zbekiston maktablarida geografiya darslarining bugungi holati va darslarga raqamli texnologiyalarni joriy etishning ahamiyati va ta'lim sifatiga ta'siri hamda amaliy qo'llash yo'llari tahlil qilingan.

ADABIYOTLAR TAHLILI

So'nggi yillarda ta'lim jarayoniga raqamli texnologiyalarni joriy etish, xususan sun'iy intellekt (SI) imkoniyatlaridan foydalanish masalalari bo'yicha ko'plab ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Tadqiqotlar natijalariga ko'ra sun'iy intellekt ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarda mustaqil fikrlash va tahliliy yondashuvni

shakllantirishda samarali vosita ekanligi qayd etiladi. Jumladan, J. Anderson va K. Martin (2021) SI asosidagi interaktiv ta'lim platformalari o'quvchilarning bilim darajasini aniqlash va shaxsga yo'naltirilgan ta'limni yo'lga qo'yishda muhim ahamiyat kasb etishini ta'kidlagan. Geografiya fanini o'qitishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish masalasi ko'plab olimlar tomonidan o'rganilgan. Jumladan, rus olimi A. Baranskiy (1980) geografiya ta'limida interaktiv metodlar va texnologiyalar o'quvchilarda hududiy tafakkurni shakllantirishda muhim vosita ekanini ta'kidlagan. V. Maksakovskiy (2005) esa geografiya darslarida vizual axborot vositalaridan foydalanish o'quvchilarning makoniy tasavvurlarini kengaytirishini qayd etadi.

O'zbekiston olimlari ham ushbu yo'nalishda bir qator ilmiy ishlarni amalga oshirishgan. Xususan, ta'limda raqamli texnologiyalarni qo'llash masalalari N. Yo'ldoshev (2019), M. Tursunov (2020) tadqiqotlarida yoritilgan bo'lib, ular sun'iy intellekt yordamida dars jarayonini interaktivlashtirish, o'quvchilarda qiziqish uyg'otish va bilimlarni amaliyotda qo'llash bo'yicha izlanishlar olib borishgan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Yaqin vaqtlargacha maktablarda o'qitiladigan geografiya dasliklari yodlash, testga tayyorlashga xizmat qilib kelgan edi. Darsliklarning qayta nashr qilish jarayonida ham darsliklarni mazmun va mohiyati deyarli o'zgarmay kelayotgan edi. Ayniqsa, iqtisodiy geografiya qismida berilgan statistik raqamlarning aksariyati sobiq ittifoq davrida yozilgan darsliklardan olingan edi.

Namangan viloyati pedagogik mahorat markazida geografiya darsliklarini mazmun, mohiyati va zamonaviyligini baholash maqsadida 150 nafardan ortiq geografiya fani o'qituchilaridan so'rovnoma tashkil etildi.

So'rovnoma savollari asosan darsliklarning mazmuni, o'qitish jarayonida foydalanilayotgan metodlar va sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlariga qaratildi.

O'tkazilgan so'rovnoma natijalariga ko'ra:

68 % o'qituvchilar darsliklarga zamonaviy simulyatorlar, sun'iy intellekt va boshqa texnologiyalarni jalb qilish kerak deb hisoblagan.

22 % o'qituvchilar darsliklarning qisman yangilanishi zarurligini bildirgan.

10 % o'qituvchilar esa mavjud darsliklarni yetarli deb hisoblagan.

Mazkur natijalar shuni ko'rsatadiki, aksariyat o'qituvchilar (deyarli uchdan ikki qismi) darsliklarni yangilash, zamonaviy raqamli resurslar va sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy etishni zarur deb biladi.

Shuningdek so'rovnoma ishtirokchilari darsliklardagi ayrim mavzularning eskirganligini va mazkur mavzular o'rniga boshqalarini taklif sifatida bilirishdi. Natijalarga ko'ra masshtab, azimut, kabi mavzular o'rniga Geografiya sohasida sun'iy intellektdan foydalanish kabi mavzularni kiritish kerak degan xulosaga kelish mumkin.

Bugungi kunga kelib milliy o'quv dasturini asosidida yaratilgan 7-10-sinf geografiya darsliklari o'quchilarga asosan amaliy mashg'ulotlar va hayotiy kompetensiyalarni o'rgatishga xizmat qilishi ham yuqoridagi so'rovnomada o'z aksini topdi. Yangilangan darslikda berilgan mashg'ulotlar, rasm va diogrammalar o'qituvchi va o'quvchilarda katta qiziqish uyg'otdi. Bu kabi o'zgarishlar fanning amaliy ahamiyati oshishiga munosib hissa qo'shmoqda. Raqamli resurslardan keng foydalanilayotgan davrda geografiya darsliklariga ham Google Earth, Vindy, 360 cites, Google maps, geography games, Grok va boshqa bir nechta ilovalarni kiritish geografiya fanining qamrovini va qiziquvchilarini oshiradi.

Quyida geografiya darslarida sun'iy intellektdan foydalanish yo'nalishlari bo'yicha tavsiyalar keltirilgan.

1. Geografik xaritalar sun'iy intellekt interaktiv va aqlli xaritalar orqali geografik obyektlarni qidirish, hududlarning tabiiy va iqtisodiy ko'rsatkichlarini avtomatik tahlil qilishni o'rgatadi. Shuningdek, sun'iy intellekt asosidagi 3D xaritalar orqali relyef va landshaftlarni 3 va 2 o'lchamli tarzda o'rganish mumkin bo'ladi.

2. Global iqlim o'zgarishi va issiqhona samarasining hududlarga ta'sirini modellashtirish. Sun'iy intellekt asosida qisqa va uzoq muddatli ob-havo prognozlarini taqdim etish.

3. Tabiiy geografik jarayonlar hamda amosfera ifloslanishi, cho'llanish, suv taqchilligi kabi jarayonlarni vizualizatsiya qilish. Kosmik suratlarni tahlil qilish.

4. Demografik va iqtisodiy ko'rsatkichlarni tahlil qilish. Aholi sonining o'sishi, migratsiya oqimlari va urbanizatsiya jarayonlarini prognoz qilish. Sun'iy intellekt asosida shaharlarning rivojlanish dinamikasini modellashtirish kabi imkoniyatlar mavjud. Sun'iy intellektni darsliklarga joriy qilishning yana bir afzalligi ilovalar 7/24 rejimida usluksiz ish faoliyatida bo'lishidir. Bunda o'quvchilar qaysidir geografik hodisa yoki jarayonni o'rganish va tahlil qilish uchun maktabga borishni kutishmaydi. Quyida ayim rivojlangan mamlakatlarda geografiya darslarida foydalaniladigan sun'iy intellektlar ro'yhati keltirilgan (1-jadvalga qarang).

1-jadval

Maktab geografiya ta'limida qo'llash mumkin bo'lgan sun'iy intellekt vositalari

Sun'iy intellekt vositasi	Asosiy yo'nalishi	Geografiya darsida qo'llanishi
Google Earth Engine	Kosmik suratlar, ekologiya, iqlim o'zgarishi	Masofa o'lchash, balandliklarni aniqlash, relief shakllarini 3D formatda kuzatish, obyektlarini 1974 yildan hozirgi davrgacha o'zgarishini tahlil qilish
ArcGIS AI Extensions	GIS va demografik tahlil	Aholi soni o'sishi, iqtisodiy hududlarni tahlil qilish, interaktiv xaritalar tuzish
QGIS (AI pluginlari bilan)	Ochiq manbali GIS dasturi	Hududiy xaritalar yaratish, statistik ma'lumotlarni tahlil qilish
Google Maps AI	Transport va hududiy ma'lumotlar	Migratsiya yo'nalishlari, shahar infratuzilmasini o'rganish
NASA Worldview	Sun'iy yo'ldosh ma'lumotlari	Tabiiy ofatlar (to'fon, vulqon, yong'in)ni real vaqt rejimida kuzatish
Copernicus AI (ESA)	Iqlim va ekologik kuzatuvlar	Atmosfera va suv havzalari monitoringi, ekologik xavf tahlili

Sun'iy intellekt vositasi	Asosiy yo'nalishi	Geografiya darsida qo'llanishi
Climate AI Models (CMIP6)	Global iqlim modellashtirish	Iqlim o'zgarishi va uning hududlarga ta'sirini simulyatsiya qilish
GeoGebra + AI qo'shimchalari	Matematik va vizual modellashtirish	Relyef, joylashuv va tabiiy jarayonlarni grafik ko'rinishda tushuntirish
Khanmigo (Khan Academy AI)	Ta'limiy AI yordamchi	Geografik tushunchalarni interaktiv tarzda izohlash, o'quvchilar bilan suhbat qurish
ChatGPT + xarita integratsiyasi	Matnli izoh va tushuntirish	Murakkab geografik tushunchalarni soddalashtirib berish, interaktiv savol-javob o'tkazish

XULOSA VA TAVSIYALAR

Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston umumta'lim maktablarida geografiya darslariga sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy etish ta'lim sifatini oshirishning eng samarali yo'llaridan biridir. SI vositalari yordamida o'quvchilar murakkab geografik jarayonlarni vizual tarzda kuzatishi, real vaqt rejimida ma'lumotlar bilan ishlashi, bashorat qilish va tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirishi mumkin. Xususan, Google Earth Engine, Grok, Geografpy games, ArcGIS AI, QGIS, NASA Worldview, Copernicus AI kabi vositalar geografiya darslarini yanada qiziqarli va samarali tashkil etishga xizmat qiladi.

Shuningdek, sun'iy intellekt texnologiyalari o'quvchilarda mustaqil va tanqidiy fikrlash, ilmiy tahlil, muammolarga kreativ yondashuv kabi kompetensiyalarni shakllantirishda katta ahamiyatga ega. Demak, geografiya ta'limida AI texnologiyalaridan oqilona foydalanish nafaqat bilim berish, balki o'quvchilarning ilmiy dunyoqarashini kengaytirishda ham muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi to'g'risida"gi qarori. – Toshkent, 2020.
2. Rasulov, A. va boshq. Umumiy geografiya. – Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2019. 38-41-b.
3. Abduvaliyev, H. Geografiya ta'limida zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021. 18-21-b.
4. Goodchild, M. F. (2020). *GIS and Artificial Intelligence: A Symbiotic Relationship*. International Journal of Geographical Information Science.
5. Google Earth Engine. <https://earthengine.google.com>
6. ArcGIS Artificial Intelligence Extensions. Esri. <https://www.esri.com>
7. Copernicus Open Access Hub (European Space Agency). <https://scihub.copernicus.eu>
8. NASA Worldview. Earth Observing System Data and Information System (EOSDIS). <https://worldview.earthdata.nasa.gov>
9. QGIS Documentation. <https://qgis.org>
10. Khan Academy. AI-assisted learning platform (Khanmigo). <https://www.khanacademy.org>

ONA TILI TA'LIMIDA TAFAKKURNI RIVOJLANTIRUVCHI O'QUV TOPSHIRIQLARINING 5-9-SINF DARSLIKlardagi TAHLILI

To'raboyeva Muqaddas Yoqubjanovna

Namangan davlat pedagogika instituti dotsenti, p.f.d. (DSc)

e-mail: turaboyeva@gmail.com

Annotatsiya: maqolada tafakkurni rivojlantiruvchi o'quv topshiriqlarining ilmiyotodik asoslari, bugungi ona tili ta'limida uning tutgan o'rnini, mavjud darsliklarda tafakkurni rivojlantiruvchi mashqlardan foydalanishning joriy holati tahlil qilinga, umumlashtirilgan, taklif va tavsiyalar ilgani surilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim tizimi, darslik, ona tili ta'limi asoslari, uzviylik, uzluksizlik, mashq, tafakkur, ong, topshiriqlar, tafakkurni rivojlantiruvchi mashq va topshiriqlar, bilim, ko'nikma va malaka.

АНАЛИЗ ЗАДАЧ ПО РАЗВИТИЮ МЫШЛЕНИЯ В УЧЕБНЫХ ЗАДАНИЯХ 5-9 КЛАССОВ НА РОДНОМ ЯЗЫКЕ

Турабоева Мукаддас Якубджановна,

Наманганский государственный педагогический институт,

доцент доктор педагогических наук

e-mail: turaboyeva@gmail.com

Аннотация: В статье анализируются и обобщаются научно-методические основы развивающих мышление учебных заданий, их роль в современном образовании на родном языке, современное состояние использования развивающих мышление упражнений в существующих учебниках, даются предложения и рекомендации.

Ключевые слова: система образования, учебник, основы обучения на родном языке, связность, преемственность, упражнение, мышление, сознание, задания, упражнения и задачи, развивающие мышление, знания, умения и компетенции.

ANALYSIS OF THINKING-DEVELOPING TEACHING TASKS IN MOTHER LANGUAGE EDUCATION IN GRADES 5-9

Turaboeva Mukaddas Yakubjanovna,

Associate Professor, PhD (DSc) of Namangan State Pedagogical Institute

e-mail: turaboyeva@gmail.com

Annotation: the article analyzes and summarizes the scientific and methodological foundations of thinking-developing teaching tasks, their role in today's mother tongue

education, the current state of use of thinking-developing exercises in existing textbooks, and makes suggestions and recommendations.

Keywords: *education system, textbook, basics of mother tongue education, coherence, continuity, exercise, thinking, consciousness, tasks, thinking-developing exercises and tasks, knowledge, skills and qualifications.*

KIRISH

Bugun umumiy o'rta ta'lim tizimida uzviylikni ta'minlash, o'quvchini hayotga tayyorlash, ona tili mashg'ulotlari asosida turli nutq vaziyatlariga mos nutqiy kompetensiyani rivojlantirish asosiy masalalardan bo'lib turibdi. Biroq 5–9-sinflar kesimida uzviylikni ta'minlagan holda o'quvchini fikrlashga o'rgatish, tafakkurni rivojdantiruvchi o'quv topshiriqlari tizimini yaratish ham dolzarb bo'lib turibdi.

Bugungi kunda ta'lim jarayoniga turli yangi pedagogik texnologiyalar tatbiq qilinmoqda. Ilmiy tadqiqotlar natijasida bir qator yangi tipdagi mashq va topshiriqlar amaliyotda sinab ko'rilmogda. Jumladan, I. Davronov ning algoritmik mashqlar haqidagi fikr-mulohazalari bu boradagi yangicha yondashuvlardan biridir. Biroq ona tili o'qitishda shunday mavzular bo'ladiki, ularning ta'limida didaktik o'yinlardan ko'ra an'anaviy amaliy ishlar orqali kerakli natijaga erishish mumkin bo'ladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

F.I.Buslayev shunday yozadi: "birinchi va eng muhimi, nutq shakllari bilan ifodalanadigan narsalarni tushunish va ularni to'g'ri yo'l bilan ishlatishdan iborat amaliy qobiliyatni rivojlantirishdir, ya'ni o'qimishli odamlar aytganidek, og'zaki va yozma mashqlar orqali o'quvchida suhbat va yozuvga xos nutq shakllarini osonlik bilan tushunish ko'nikmasini hosil qilamiz". "Asrlar davomida insoniyat tomonidan to'plangan barcha til ilmini o'rta maktab o'quvchisiga o'rgatishning iloji va zarurati yo'q. Demak, ona tilidan eng zarur bilimlarni tanlash asosiy masalalardan biridir. Ona tilidan bilimlarni tanlashning bosh mezonini uning foydalilik va amalda qo'llanila olish darajasidir. Biz ona tilidan foydali bilimlar deb bolalarning savodli yozish, ijodiy fikrlash, fikr mahsulini nutq sharoitiga mos ravishda og'zaki va yozma shakllarda to'g'ri, ravon ifodalash ko'nikmalarini shakllantirish uchun xizmat qiladigan, uni yuksak insoniy fazilatlar ruhida tarbiyalash va rivojlantirishni ta'minlaydigan bilimlarni tushunamiz".

Alijon Hamroyev o'quvchilarni fikrlashga o'rgatishda vuyidagi topshiriqlarni qo'llaydi: "Muammoli savollar berish orqali muammoli vaziyat yaratish. O'qituvchi dars mashg'ulotini muammoli savolni o'rta tashlash bilan boshlaydi: 1. Unli va undosh tovushlarni alohida aytib ko'ring. Ularni talaffuz qilishda qanday farqni sezayapsiz? 2. Oltita unli va harf ishtirok etgan so'z yozing. Ulardagi unlini boshqa unli bilan almashtirib ko'ring, qanday o'zgarishlarni sezayapsiz? 3. Undosh tovushlarning talaffuz etib ko'ring. Shovqin ovozdan hosil bo'lgan undoshlarni alohida, faqat shovqindan hosil bo'lgan undoshlarni alohida yozing. Agar topshiriqlarni bajarish muayyan qiyinchilik tug'dirsagina, namuna ko'rsatadi". Mazkur yondashuv ham tafakkurni rivojlantiruvchi hisoblanadi.

MDH davlatlari olimlari F.Gonobolin, V.Kabakin, N.Kuz'mina, G.Suxobskaya, Y.Osipova va V.Tamarinlarning tadqiqotlarida o'qituvchining tafakkur tezligi va uning o'ziga xos xususiyatlariga oid masalalar yoritib berilgan. N.Anisimova, L.Treyder. Yu.Kornilov, Yu.Kulyutkin, B.Teplov, O.Tixomirov, D.Cemodanova kabi olimlar tomonidan amaliy va kasbiy tafakkurni rivojlantirishning mexanizmlari bayon etilgan.

Xorijli olimlardan G.Ayzenk, J.Piaje, D.Poya, G.Kreyg, B.Kleg, Dayana Xalperlar tomonidan intellekt va tafakkurni rivojlantirish muammolari bo'yicha testlar tizimi ishlab chiqilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

2022-yilda nashr qilingan 7-sinf "Ona tili" darsligida o'quvchilar tafakkurini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilgan, hatta rukn ham ajratilgan. "O'qing va mulohaza qiling" ruknida o'quvchilarga tafakkur qilish bo'yicha turli topshiriqlar berilgan:

Zamona qahramonlari sifatida turli kasblarga doir ma'lumotlar va suratlar keltirilib, oxirida savollar beriladi:

1. Berilgan soha vakillaridan qay biri siz uchun zamonamiz qahramoni bo'la oladi? Nega shunday hisoblaysiz?
2. Ayting-chi, zamonamiz qahramonlari qaysi fazilati yoki ishlariga qarab belgilanishi kerak?
3. Nima deb o'ylaysiz, bizga qahramonlar nega kerak?
4. Sizningcha, yurtimizga, jamiyatimizga qanday qahramonlar kerak?

5. Berilgan soha vakillaridan tashqari yana kimlarni qahramon deb hisoblaysiz? Ularning ismini bilasizmi? Nega ularni qahramon sanaysiz?

O'quv topshiriqlari savolga asoslandimi, demak o'quvchilar tafakkur qilishni, o'ylashni boshlaydi. G'. Hamroyevning ta'kidlashiga ko'ra savol o'zbek tili ta'limida o'quv topshirig'i sifatida alohida ilmiy-metodik jihatdan tadqiq etilmagan.

Jumladan, uning "Savol ham o'quv topshirig'i hisoblanib, ona tili ta'limida hali alohida tadqiq etilmagan. Uning ona tili o'qitish metodikasida qanday ahamiyat kasb etishi, vazifasi, turlari, tasnifi, qo'llanilish o'rinlari va tarkibi o'rganilmagan. Mezonlari ishlab chiqilmagan. Metodik qo'llanmalarda, darsliklarda topshiriqlar bilan birga qo'llaniladi, ko'pincha, topshiriq bilan almashtiriladi, topshiriqning tarkibiga kiritib yuboriladi. Aslida metodikada savolning o'z o'ri va vazifasi bor. U topshiriqdan aniq farq qiladi. Ba'zan topshiriq bilan bir xil vazifalarni bajarishi mumkin, ammo bu bir narsa degani emas. Amaldagi darsliklarda ba'zan "Savol va topshiriqlar" rukni ostida faqat savollar beriladi. Bu – mazkur tushunchaning mazmun mohiyatini yondosh tushunchalarga nisbatan farqlab olish zarurligini ko'rsatadi. Savolning turlari tasnif qilinmaydi, degan fikrida asos bor.

Darhaqiqat, Savol masalasida ham shunday tasniflar qilinishi, ularning qo'llanilish o'rinlari belgilab olinishi zarur. Zero, ijtimoiy hayotda ham savol muhim ahamiyatga egadir. Javob savolning qanday berilganiga bog'liq. Demak, o'quvchilarga to'g'ri, o'rinli va maqsadli savol bera olsak, ularning bergan javobi jamiyat taraqqiyoti uchun qaysidir ma'noda foydali bo'ladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Shu o'rinda savol nima o'zi, degan savolga ham javob izlash, uni ilmiy-metodik tekshirib ko'rish zarurati paydo bo'ladi. O'zbek tilining izohli lug'atida savolga shunday ta'rif va tavsif berilgan: SAVOL – [a. – so'roq; iltimos] 1 Javob olish uchun aytiladigan gap, jumla; so'roq. – [Vasila Nazarovna:] Sen mening savolimga javob ber, kim u? O'. Hoshimov, Qalbingga quloq sol. – Juda yaxshi savol! – dedi Ibrohimov, – qani, bu savolga kim javob beradi? A. Qahhor, Qo'shchinor chiroqlari. Savol alomati – esk. So'roq belgisi. Savol alomati hamma vaqt "mi" dan keyin qo'yiladi desam, kuladi. A. Qahhor, Adabiyot muallimi. Etti og'ayni ham ko'kda nogahon Savol alomati bo'lib ko'ringay. A. Oripov.

2. Imtihon biletida yozib qo'yilgan, javob berish lozim bo'lgan mavzular nomi yoki mashq, masala. Ikkinchi qatorga borib o'tirganidan keyin mashinkada yozilgan savollarni o'qidi: – 1. Joul - Lens qonuni. 2. Rezonans. Uchinchi savol elektromagnit maydoni haqidagi masala edi. O'. Hoshimov, Qalbingga quloq sol. 3 Echilishi lozim bo'lgan masala, muammo. Bugungi yig'ilishimizda ikkita savolni hal qilishimiz lozim. Gazetadan.

Muloqot davomida odatda savollarga to'g'ri javob bergani uchun o'quvchilarga rag'bat yoki noto'g'ri javob bergan taqdirda ularga dashnom beriladi. Darsda o'quvchini savol berishga undash mumkinmi, ko'p hollarda bunga e'tibor berilmaydi, imkoniyat yaratilmaydi. O'quvchilar tomonidan o'qituvchiga savol berilsa, aksariyat holatda rag'batlantirilmaydi. Ona tili mashg'ulotlarida va boshqa fanlarda ham o'quvchilar, asosan, javob beruvchidir. Aslida o'quvchiga ko'proq savol berishni o'rgatish lozim. Muloqot jarayonida javob savolning qanday berilganiga bog'liq bo'ladi. Fikrlash qobiliyati faqat savollarga javob berish qobiliyati bilan emas, balki ularni so'rash qobiliyati bilan ham belgilanadi.

O'quvchilarda to'g'ri va mantiqli savol bera olish ko'nikmasini hosil qilish zarur. Bu kelajakda to'g'ri qaror qabul qiladigan fikrlovchi kishilarni tarbiyalash uchun juda muhimdir. Bu borada g'arb pedagogikasi mo'tadillik, amaliylik va erishuvchanlik tamoyillariga tayanadi.

Hayotda ham pedagogikada ham savolning vazifasi biri-ikkinchisidan unchalik uzoq emas. Biroq ona tili o'qitish metodikasi ta'limning boshqa sohalariga qaraganda muhimroq ahamiyat kasb etadi. Uning bu boradagi pedagogik yuki o'quvchi shaxsini fikrlashga o'rgatish, bilimlarini sinash, ko'nikmasini tekshirish kabilar bilan belgilanadi.

Darslikda "Qutub yulduzi" nutqiy mavzusi asosida ham o'quvchiga bir qator savollar berilganki, bular tafakkuni rivojlantrishga xizmat qiladi: 1. Birinchi rasmda nimalar tasvirlangan? Tushunganlaringizni so'zlab bering. 2. Qutb yulduzi haqida nimalarni bilasiz? 3. Ikkinchi rasmda nimalar tasvirlangan? Dunyo tomonlari qanday nomlanadi? 4. Quyoshning chiqish va botish nuqtasi qayer? 5. Sizningcha, dunyo tomonlarini bilish nima uchun kerak?

Bundan tashqari Paulo Koelo tarjimai holiga doir ma'lumot, matnga berilagan savol va topshiriqlar ham o'quvchini darajama-daraja rivojlantiradi, ayni paytda tafakkur qilishga undaydi:

Men uchun ikki buyuk inson bo'lgan. Qo'shiqchi Jon Lennon hamda yozuvchi Xorxe Luis Borxes. Bolaligimda yozuvchi Borxes bilan uchrashishni juda-juda orzu qilar edim. Oxir-oqibat bu buyuk inson bilan uchrashish uchun avtobusga o'tirib, Rio de Janeyrodan Argentinaga yo'l oldim. Menga berilgan manzil bo'yicha keldim. Adib uyi qarshisidagi mehmonxona hovlisida, kursida o'tirardi. Men unga yaqinroq bordim. U bilan suhbatlashish uchun ikki kecha-kunduz yo'l bosib, bu yerga kelgandim. Ammo uning salobati tufayli bo'lsa kerak, mum tishlab qoldim. O'z-o'zimga "Men o'z yo'lchi yulduzim bilan yuzma-yuz turibman. Yulduzlar esa hech qachon gapirmaydilar. Ular bilan pinhona gaplashish mumkin", deb taskin berdim. (Paulo Koelo)

O'quvchiga matn asosida mulohazaga, fikrlab ko'rishga undaydigan savol va topshiriqlar berilgan:

1. Birinchi matndagi hikoya qahramoni kim? 2. Birinchi hikoya qahramoni Xorxe Luis Borxes bilan nima maqsadda uchrashishga qaror qildi? 3. Birinchi matnda ajratib ko'rsatilgan jumlaning izohlang. Undagi iboradan yana qanday vaziyatda foydalanish mumkinligi haqida o'ylab ko'ring. 4. Birinchi hikoya qahramonining o'ziga taskin bergan jumlasini qayta o'qing. Nima uchun u izlab borgan odamini o'zining "yo'lchi yulduzi" deb atayotganini tushuntirishga harakat qiling. 5. Ikkinchi matn qahramonining oilasi haqida sizda qanday tasavvur uyg'ondi? 6. Nima deb o'ylaysiz, biror kitob yoki jurnalni o'qib chiqqanligi haqida boshqalarga maqtanish yaxshimi? Siz ham shunday qilganmisiz? Bunday paytda inson o'zini qanday his qiladi? 7. Ikkinchi matnda ajratib ko'rsatilgan iborani izohlang. 8. Ikkinchi hikoya qahramoni qaysi kasblarni egalladi? Bunga nima sabab bo'lgan deb o'ylaysiz?

XULOSA VA TAKLIFLAR

Umuman, yangi mazmunda nutqiy ko'nikmalarni rivojlantirish maqsadi bilan tuzilayotgan zamonaviy darsliklarda asosiy masala sifatida o'quvchi tafakkurini rivojlantirishga urg'u berilgan, savollar va topshiriqlar imkon qadar shunga yo'naltirilgan. Tafakkurni rivojlantirish masalasi har bir nutqiy mavzuga asos

bo'luvchi matnlar ostidagi savol va topshiriqlarda uzluksiz aks etib borgan, biroq tafakkurni rivojlantiruvchi mashqlarga e'tibor qaratilmagan. Umuman, darslikda matnlar bilan ishlash uchun qulay bo'lgani sababli savollardan unumli foydalanilgan, tadqiqotlar ona tili mashg'ulotlari ayrim ko'nikmalarni mashqlar asosida takomillashtirish zarurligini ko'rsatadi. Shu ma'noda, tafakkurni rivojlantiruvchi mashqlar asosida 5-9-sinflarda ona tili ta'limining uzviyligini ta'minlash maqsadga muvofiq bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Давронов И. Алгоритмик машқ ва унинг хусусияти. Филология ва усулий масалалари. Илмий –усулий мақолалар тўплами. – Бухоро, 2010. – 188-193- б.
2. Ҳамроев Ғ. Умумий ўрта таълим тизимида фонетикага доир ўқув материалларининг илмий-методик таъминотини такомиллаштириш. Педагогика фанлари бўйича фал.дри.(PhD) дисс. -Самарқанд. 2019. 147 б.
3. Буслаев Ф.И О преподавании отечественного языка. 2-е изд. М., 1867. (переизд.: Л., 1941).
4. Ғуломов А., Неъматов Ҳ. Она тили таълими мазмуни. Ўқитувчилар учун методик қўлланма. – Т.: Ўқитувчи. 1996. 9-б.
5. Ҳамроев А.Р. Она тили таълимида ўқувчиларнинг ижодий фаолиятини лойиҳалаштириш: пед. фан. док. (Dsc) ... дисс. –Тошкент, 2020. –242 б.
6. Ҳамроев Ғ. Она тили таълимида ўқув топшириқлари тузиш методикаси. – Тошкент. Донишманд зиё. 2021. 154 б.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. 2-жилд. – Т.: ЎзМЭ, 2004. – 569 б.
8. Azimova I., Mavlonova K., Quronov S., Shokir Tursun, Hakimova N., Siddiqov M. Ona tili 7 [Matn]: 7-sinf uchun darslik / K. M. Mavlonova. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022. –224 b.

ABDULLA AVLONIYNING "TURKIY GULISTON YOXUD AXLOQ" ASARIDA AXLOQ MASALALARI

Shuxratov Doniyor Shuxrat o'g'li

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

Ijtimoiy fanlar fakulteti Ma'naviyat asoslari yo'nalishi 1-kurs magistranti

Email: doniyorshuxratov4033@gmail.com

Orcid: 0009-0009-6895-5819

Annotatsiya. Ushbu maqolada axloqiy qarashlarning o'ziga xos xususiyatlariga ta'rif berilgan. Abdulla Avloniyning dunyoqarashi, erkin va teran fikrlashi talqin qilingan. Shuningdek "Turkiy Guliston yoxud axloq asarida axloq"ning mohiyati va ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Abdulla Avloniy, maktab, ilm, ma'rifat, axloq, tarbiya, xulq, jadidchilik, mutafakkir, millat, jaholat, yomonlik, shaxs, kamolot

ETHICAL ISSUES IN ABDULLA AVLONI'S "TURKISH GULISTAN OR ETHICS"

Annotation. This thesis provides a description of the unique features of moral views. The worldview of Abdulla Avloniy, as well as his free and profound thinking, is interpreted. Additionally, the essence and importance of morality in the work "Turkish Gulistan or morality" are revealed.

Keywords: Abdulla Avloniy, school, knowledge, enlightenment, morality, upbringing, behavior, jadidism, thinker, nation, ignorance, wickedness, individual, perfection, self-development

ЭТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ В РАБОТЕ АБДУЛЛЫ АВЛОНИ «ТУРЕЦКИЙ ГУЛИСТАН, ИЛИ ЭТИКА»

Аннотация. В данной статье описываются специфические особенности этических взглядов. Интерпретируются мировоззрение Абдуллы Авлони, его свободное и глубокое мышление. Также раскрывается сущность и значение этики в работе «Турецкий ГУЛИСТАН, или Этика».

Ключевые слова: Абдулла Авлони, школа, наука, Просвещение, этика, воспитание, поведение, неоклассицизм, мыслитель, нация, невежество, зло, личность, совершенство

KIRISH

O'zbek jadidchiligining ma'rifatparvar adibi, dramaturg, pedagog bir qancha asarlar muallifi hisoblangan Abdulla Avloniy 1878-yil 12-iyulda Toshkentning

Mergancha mahallasida dunyoga kelgan. Otasi Miravlon aka mayda hunarmanchilik - to'quvchilik bilan shug'ullangan. Piyonbozorda (hozirgi Navoiy teatri maydoni), Yarmarka bozorida (hozirgi San'at muzeyi atrofi) bo'z va chit bilan savdo qilardi. "Onamning oti Fotimadir" deb yozadi adib o'z tarjimai holida. Yoshligidan ilm egallashga qiziqqan Abdulla Avloniy dastlab eski maktabda, keyin madrasada tahsil olgan. Ammo tirikchilikning og'ir ahvoli adibning ilm egallashiga va o'z ustida erkin ishlashiga imkoniyat bermaydi. Shuning uchun ham adib ko'p vaqtini ishlashga mardikorchiq qilib pul topishga sarflaydi, lekin har vaqt ilm izlash g'oyasi adibni hech qachon tark etmagan. Shuning uchun bo'lsa kerak muallif xalqni savodli qilish, ilm-ma'rifatga, odob-axloqqa chorlash g'oyalarini har vaqt ilgari surgan. Avloniy zamonning og'ir ijtimoiy-siyosiy sharoitinin xalqning jaholat va nodonlikdan aziyat chekayotganini ko'rib, yosh avlodni komil inson qilib tarbiyalash zarurligini chuqur anglab yetgan ijodkor hisoblanadi. Shuning uchun ham Avloniy axloqni inson kamoloti va millat ravnaqi uchun bosh mezon sifatida koradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Abdulla Avloniy merosi bo'yicha ilmiy tadqiqotlarda uning ma'rifatparvarlik qarashlari, milliy uyg'onish davri mafkurasi hamda axloqiy ta'lim konsepsiyasiga oid fikrlari alohida o'rganilgan. Xususan, Avloniyning "Turkiy guliston yoxud axloq" asari o'zbek pedagogik tafakkuri tarixida axloqiy tarbiya masalalarini ilmiy-nazariy asosda yoritgan birinchi mukammal qo'llanmalardan biri sifatida e'tirof etiladi. Asar mazmuni, g'oyaviy yo'nalishi va tarbiyaviy ahamiyati ko'plab tadqiqotchilar tomonidan turli aspektlarda tahlil qilingan.

Avloniy axloqiy fazilatlarni komil inson tarbiyasining asosiy omili deb bilganligi ko'plab pedagogik tadqiqotlarda qayd etiladi. U jamiyat taraqqiyotini to'g'ri tarbiya bilan bog'lagan, axloqni "insonga zarur bo'lgan fazilatlar majmui" sifatida talqin etgan. Ilmiy adabiyotlarda ayniqsa uning asarda keltirilgan axloqiy tushunchalarni tizimli ravishda — ijtimoiy, aqliy, jismoniy va ma'naviy tarbiya bilan bog'lab sharhlagani dolzarb jihat sifatida ko'rsatiladi. Tadqiqotchilar Avloniyning axloqiy kategoriyalarni izohlash jarayonida Sharq mumtoz axloqshunosligiga tayanishi, Alisher Navoiy, Ahmad Donish, Abdurauf Fitrat kabi ma'rifatparvarlar g'oyalari bilan bog'liq jihatlarni rivojlantirganini alohida ta'kidlab o'tadi.

Adabiyotlarda Avloniyning pedagogik qarashlari o'z davrining ijtimoiy-siyosiy sharoitidan kelib chiqqan holda shakllangani ham ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Asarda millat ma'naviyatini yuksaltirish, yoshlar ongida vatanparvarlik, mehnatsevarlik, odoblilik, rostgo'ylik, ilmu hunarga intilish kabi fazilatlarni shakllantirish masalalari ustuvor o'rin tutgani ana shu tarixiy jarayonlar bilan bog'liq holda tahlil qilingan. Tadqiqotchilar fikricha, Avloniy axloqni nafaqat nazariy tushuncha, balki amaliy tarbiya jarayonining ajralmas qismi sifatida ko'rsatadi. Shu bois uning asari hozirgi zamon pedagogikasida ham metodik qo'llanma sifatida o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Ilmiy manbalarda "Turkiy guliston yoxud axloq"ning tuzilishi, g'oyaviy yo'nalishi va tarbiyaviy uslublari bo'yicha o'tkazilgan tahlillar Avloniy axloqiy ta'limda badiiy uslubni didaktik maqsadda qo'llaganini tasdiqlaydi. Asarda hikmatlar, she'riy parchalar, maqollar va real hayotiy misollardan foydalanilishi o'quvchilar ongiga tez singadigan ta'sirchan pedagogik usul sifatida e'tirof etilgan. Ko'plab tadqiqotchilar asarning til soddaligi, mazmun ravshanligi va ma'naviy qadriyatlarni tarbiyalashdagi samaradorligini zamonaviy ta'limda qo'llash mumkin bo'lgan ilg'or metodlardan biri sifatida baholaydi.

So'nggi yillarda olib borilgan ilmiy tadqiqotlarda Avloniy merosining bugungi ma'naviy-ma'rifiy siyosat bilan bog'liqligi, yoshlar tarbiyasini milliy va umuminsoniy qadriyatlarga asoslashdagi o'rni ham keng yoritilgan. Bu manbalarda asarning zamonaviy pedagogik texnologiyalar, ma'naviyat darslari, o'quv-tarbiyaviy jarayonlarda qo'llanishi bo'yicha amaliy xulosalar berilgan. Umuman olganda, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Avloniy asari o'zbek milliy axloqshunoslik maktabining shakllanishi, qadriyatlar tizimini ilmiy asoslash va komil inson tarbiyasining nazariy-metodik poydevorini yaratishda beqiyos ahamiyatga ega bo'lgan muhim ilmiy-ma'rifiy manbadir.

MUHOKAMA

Tarixdan ma'lumki, sho'rolar tuzumi davrida ilm-ma'rifat egalari sanalgan jadidlar va ularning faoliyati qattiq qoralangan edi. Sababi shundaki xalqni ilmi, ma'rifatli va axloqli bo'lib tarbiya topishidan sho'ro hukumati har daqiqada havotirga tushgan, chunki xalq ma'rifat yo'lida davom etsa, sho'ro hukumati bizga

qarshi bosh ko'tarishi mumkun deb o'ylagan. Shuning uchun ham ular jadidlar faoliyatini qattiq nazorat ostiga olgan. Shunday tahlikali zamon bo'lishiga qaramay jadidlar xalqni ma'rifatli va axloqli qilishni birinchi o'ringa qo'ygan.

Xususan bunday mas'uliyatli vazifani o'z zimmasiga olgan Avloniy turkiy xalqlar uchun bir qancha maktablar ochib ularda ta'lim-tarbiya berishni afzal ko'rdi. Xalqni ma'rifatli va axloqli qilish uchun Avloniy ko'plab darsliklar va bir qancha asarlar yozib uni xalqqa tarqatdi. Adibning odob-axloqqa doir asarlarida ichida eng shuhrat topib, sevib o'qilgani "Turkiy Guliston yoxud axloq" asari bo'ldi. Asar 1913-yilda yozilgan bo'lib, 1917 - yilda qayta nashr qilindi. "Turkiy Guliston yoxud axloq" asari axloqiy va ta'limiy asardir. Asar jamiyatni yangilashning eng to'g'ri yo'li axloqiy tarbiya ekanligini isbotlashga bag'ishlangan. Avloniy axloqni insonning eng katta boyligi deb hisoblaydi va shuningdek uni odob, tarbiya, or-nomus kabi tushunchalar bilan uzviy bog'liq ekanini ta'kidlaydi. Asarda insonlarni yaxshilikka chaqiruvchi, axloq haqida fikr yuritiladi. Xususan Abdulla Avloniy o'z ijtimoiy va axloqiy-ta'limiy qarashlarini ham bayon etadi. Mazkur asar 64 bobdan iborat bo'lib har bir bob ta'lim-tarbiya, odob-axloq masalalariga bag'ishlanadi va biri ikkinchisini to'ldiradi, takomillashtiradi. Avloniy asarda odamlarni xulq, xatti-harakat nuqtaiy nazardan 2 guruhga bo'ladi: biri yaxshi xulqli kishilar, ikkinchisi yomon xulqli kishilardir. U bunday deydi: "Axloq ulamosi insonlarning xulqlarini 2 ga bo'lmishlar: agar nafs tarbiyat topib, yaxshi xulq, agar tarbiyatsiz o'sib yomon ishlar ishlaydigan bo'lib ketsa, yomonlikka tavsif bo'lib, yomon xulq deb atalur". Avloniy inson birinchi navbatta xulqini va nafsini tarbiyalashi kerakligini eslatib o'tadi. Kishilar tug'ilishidan yomon bo'lib tug'ilmaydilar, aksincha ularni muayyan sharoit yomon qiladi. Avloniy axloqning insoniyat jamiyati uchun qanchalik muhim ahamiyatga ega bo'lishini ta'kidlash bilan birga o'quvchilar uchun axloq tushunchasi shunchalik zarur ekanligini ham uqtiradi. U zamonga muvofiq ravishda qurilmish axloq shuning bilan bir qatorda tartib-imtizomga rioya qilishni eslatib o'tadi. Demak hamma narsa tarbiya va axloqqa bog'liqdir. Axloq ulamolari bularga jiddiy e'tibor berish kerak deb alohida ta'kidlaydi.

Darhaqiqat birinchi prezidentimiz Islom Karimov ham bu borada quyidagi fikrlarni keltirib o'tgan: "Ta'limni tarbiyadan tarbiyani esa, ta'limdan ajratib

bo'lmaydi- bu sharqona qarash, sharqona hayot falsafasidir bu haqida fikr yuritganda men Abdulla Avloniyning Tarbiya biz uchun yo hayot, yo mamot, yo najot, yo saodat, yo falokat masalasidir degan chuqur ma'noli so'zlarini eslayman". Prezidentimiz Abdulla Avloniyni ma'naviy uyg'onishning asosiy g'oyaviy manbalaridan biri, buyuk ma'rifatparvar va tarbiya targ'ibotchisi sifatida e'tirof etadi. Avloniy axloqni millatning jon tomiri deb alohida ta'riflaydi, shuningdek komil insonni tarbiyalashga butun hayotini baxshida etganini ham ko'rish mumkundir. Avloniy yomon xulqlarning kelib chiqish sabablari va jamiyatga zarari o'ziga xos tarzda ochib beradi. Darvoqe buyuk ma'rifatparvar bobomizning bu so'zlari asrimiz boshida millatimiz uchun qanchalar muhim va dolzarb bo'lgan bo'lsa, hozirgi vaqtda ham biz uchun shunchalik, balki undan ham muhim ahamiyat kasb etadi. Nega deganda bizga sobiq tuzumdan meros bo'lib qolgan maorif tizimi eng nomaqbul ko'rinishda faoliyat yuritayotgan edi. O'quvchilar ongiga odob-axloq tushunchalari o'rniga aksincha sovet tuzumi tomonidan o'ylab topilgan ta'lim dasturi singdirilar edi. Lekin mustaqilligimizning sharofati bilan butun mamlakat miqyosida ta'lim-tarbiya, odob axloq tushunchalarini o'rgatish tizimlarini tubdan isloh qilishga nihoyatda katta ehtiyoj sezila boshladi. Shu boisdan bu ishlarga jiddiy yondashilib targ'ibot-tashviqot ishlari boshlab yuborildi.

XULOSA

Xulosa yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib Abdulla Avloniy mazkur asarida ilmni egallashda axloqiylikning ahamiyatini juda ardoqlaganini ko'rishimiz mumkundir. Turkiy Guliston yoxud axloq nafaqat axloqiy-didaktik darslik balki ma'rifatparvarlik, insonparvarlik va Vataparvarlik ruhida yozilgan yuksak asardir. Asarning g'oyalari bugun ham o'zining dolzarbligini yo'qotmagan. Avloniy mazkur asar orqali butun bir avlodga axloqiy tarbiyani ko'rsatib beruvchi asosiy vositalarni tushuntirib bergan. Asarda berilgan chuqur g'oyalar shuni ko'rsatadiki, alloma o'z davri muammolariga juda teran yondashib, axloqiylikning tub ildizlarini aniq va lo'nda qilib ochib bera olgan. Mutafakkir yashagan dar uning idealidan qanchalik yiroq bo'lmasin inson va jamiyat axloqiy va aqliy komilligining real varianti u tomonidan ilmdan axloqqa o'tishda tasavvur qiligan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. I.Karimov.Yuksak ma'naviat yengilmas kuch.T-2008.39-b
2. A.Avloniy.Jadidlar.T-2022.4-b
3. A.Avloniy.Turkiy Guliston yoxud axloq.T-1992.4-b

YENGIL ATLETIKACHILAR UCHUN KOORDINATSIYA VA MOSLASHUVCHANLIK MASHQLARINING RIVOJLANTIRUVCHI TA'SIRI

Mamatova Sevara Nurillo qizi

Namangan davlat pedagogika instituti

Jismoniy madaniyat va sport kafedrasi 1- bosqich magistranti

Email: sevaramamatova1992@gmail.com

Anotatsiya: Ushbu maqola yengil atletikachilarda koordinatsiya va moslashuvchanlikni rivojlantirishning metodik jihatlarini tadqiq etishga bag'ishlangan. Koordinatsiya va moslashuvchanlik jismoniy tayyorgarlikning muhim komponentlari bo'lib, ularning kompleks mashqlar orqali shakllantirilishi sportchilarning texnik harakat aniqligi, tezkorlik va jarohatlardan saqlanish darajasiga bevosita ta'sir qiladi. Tadqiqot jarayonida zamonaviy metodik yondashuvlar, mashq turlari va ularning samaradorligi tahlil qilindi, shuningdek, mashg'ulotlarning yoshga moslashtirilgan xususiyatlari ko'rib chiqildi.

Kalit so'zlar: Yengil atletika, koordinatsiya, moslashuvchanlik, jismoniy tayyorgarlik, mashqlar metodikasi, sport natijalari.

РАЗВИВАЮЩЕЕ ВЛИЯНИЕ УПРАЖНЕНИЙ НА КООРДИНАЦИЮ И ГИБКОСТЬ ДЛЯ ЛЕГКОАТЛЕТОВ

Аннотация: Данная статья посвящена изучению методических аспектов развития координации и гибкости у легкоатлетов. Координация и гибкость являются важными компонентами физической подготовки, и их формирование через комплексные упражнения напрямую влияет на точность технических движений спортсменов, скорость реакции и уровень предотвращения травм. В процессе исследования проанализированы современные методические подходы, виды упражнений и их эффективность, а также рассмотрены особенности адаптации тренировок к возрасту спортсменов.

Ключевые слова: лёгкая атлетика, координация, гибкость, физическая подготовка, методика упражнений, спортивные результаты.

THE DEVELOPMENTAL IMPACT OF COORDINATION AND FLEXIBILITY EXERCISES FOR TRACK AND FIELD ATHLETES

Annotation: This article is dedicated to studying the methodological aspects of developing coordination and flexibility in track and field athletes. Coordination and flexibility are crucial components of physical fitness, and their development through complex exercises directly affects athletes' technical movement accuracy, reaction speed, and injury prevention. The study analyzed modern methodological approaches, types of exercises, and their effectiveness, as well as the age-specific adaptations of training sessions.

Keywords: *track and field, coordination, flexibility, physical fitness, exercise methodology, sports performance.*

KIRISH

Yengil atletika sportining rivojlanishida individual harakat koordinatsiyasi va mushak elastikligi (moslashuvchanlik) sportchining umumiy tayyorgarlik darajasini belgilovchi eng muhim komponentlardan hisoblanadi. Koordinatsiya, shuningdek, nevromuskulyar tizimning murakkab muvofiqlashtirish qobiliyatini anglatadi, ya'ni sportchining markaziy nerv tizimi va periferik mushaklar orasidagi optimal o'zaro ta'sirini ifodalaydi[1]. Shu jihatdan, koordinatsiyani rivojlantirish jarayoni texnik va tezkorlik elementlarini samarali o'zlashtirish, harakatning aniq va nazorat ostida bo'lishini ta'minlaydi. Moslashuvchanlik esa muskullar va bo'g'imlarning elastik xususiyatlarini oshirish orqali sportchi harakat doirasini kengaytiradi, jarohatlar xavfini kamaytiradi hamda yuqori intensivlikdagi mashg'ulotlarni muvaffaqiyatli bajarishga imkon yaratadi. Koordinatsiya va moslashuvchanlikni rivojlantirish o'zaro chambarchas bog'liq jarayon bo'lib, yengil atletikada muvaffaqiyatga erishish uchun ularning kompleks shakllanishi muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, sportchining yosh xususiyatlari, jismoniy tayyorgarlik darajasi va ilgari o'tkazilgan mashqlar tajribasi koordinatsiya va moslashuvchanlikni shakllantirish metodikasini tanlashda hal qiluvchi omil sifatida namoyon bo'ladi. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, yosh sportchilarda koordinatsiya va moslashuvchanlik bo'yicha maxsus mashqlarni muntazam amalga oshirish motorik qobiliyatlarni sezilarli darajada oshiradi va sport natijalarining barqaror o'sishiga olib keladi[2]. Koordinatsiya mashqlari sportchining asab-mushak tizimini faol ishlashga, refleks reaksiyalarini tezlashtirishga va harakatlarni boshqarishning aniqligini oshirishga qaratilgan. Ushbu mashqlar turli shakllarda, jumladan, balansli stantsiyalar, polimetik va sensor-motor mashqlar orqali amalga oshiriladi. Masalan, o'rnatilgan to'siqlar orqali yugurish, turli tezlikda harakatlarni takrorlash va murakkab kombinatsiyalangan harakatlar koordinatsiyani rivojlantirishning samarali usullaridan hisoblanadi. Shu bilan birga, moslashuvchanlik mashqlari mushak tolalarining elastikligini oshirish, bo'g'imlar harakat doirasini kengaytirish va harakatlardagi optimal mexanik kuchni

ta'minlashga xizmat qiladi. Stretching, dinamik va statik mashqlar, shuningdek, PNF (Proprioceptive Neuromuscular Facilitation) texnologiyalari yengil atletikachilar uchun samarali hisoblanadi[3]. Ilmiy tadqiqotlar ko'rsatadiki, koordinatsiya va moslashuvchanlikni rivojlantirishning kompleks metodikasi sportchilarning motorik qobiliyatlarini optimallashtirish, texnika xatolarini kamaytirish va chidamlilikni oshirishga xizmat qiladi. Shuningdek, bunday mashqlar sportchining tanaviy resurslarini maksimal darajada ishga solishga imkon beradi, bu esa yuqori tezlik va aniqlikni talab qiluvchi yengil atletika turlarida alohida ahamiyatga ega. Masalan, yugurish va sakrash turlarida koordinatsiya va moslashuvchanlikning yuqori darajasi start, tezlashish va parvoz jarayonlarini samarali bajarishga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir qiladi[4]. Shu bilan birga, koordinatsiya va moslashuvchanlikni rivojlantirishning ilmiy asoslari nevrologiya, biologiya va sport pedagogikasi sohalari bilan chambarchas bog'liq. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, mushak va bo'g'imlarning elastik xususiyatlarini oshirish orqali markaziy nerv tizimi signalini tezroq va aniqroq yetkazish mumkin bo'ladi. Shu nuqtai nazardan, yengil atletikachilar uchun moslashuvchanlik va koordinatsiya mashqlari nafaqat jismoniy tayyorgarlikni, balki psixomotor va kognitiv qobiliyatlarni ham rivojlantiradi. Zamonaviy metodik adabiyotlarda koordinatsiya va moslashuvchanlikni rivojlantirish mashqlari ikki asosiy yo'nalishda ko'riladi: motorik qobiliyatlarni oshirish va jarohatlardan himoya qilish. Shu bilan birga, har bir sportchi individual xususiyatlari, yosh, jinsi va mashg'ulot tajribasi asosida mashqlar tanlanadi. Yengil atletikada texnik jihatdan murakkab bo'lgan harakatlar uchun koordinatsiyani rivojlantirishning integratsiyalashgan yondashuvi ayniqsa muhimdir. Masalan, start va yugurish texnikasini mukammal egallash uchun muvofiqlashtirilgan refleks mashqlari bilan bir qatorda bo'g'imlarni moslashtiruvchi mashqlarni bajarish zarur[5]. Ilmiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, koordinatsiya va moslashuvchanlikni rivojlantirish jarayonida innovatsion texnologiyalar, jumladan, sensorli qurilmalar, video-analiz va virtual mashg'ulotlar samarali qo'llanilmoqda. Bu metodlar sportchilarning harakatlarini batafsil tahlil qilish va individual xatolarni aniqlashga imkon beradi, natijada mashg'ulotlar samaradorligi sezilarli darajada oshadi. Shu bilan birga, zamonaviy yondashuvlar koordinatsiya va

moslashuvchanlikni rivojlantirishning psixologik komponentlarini ham hisobga oladi, ya'ni sportchining konsentratsiya, diqqatni jamlash va tezkor qaror qabul qilish qobiliyatlarini mustahkamlashga qaratilgan mashqlarni o'z ichiga oladi[6]. Yuqoridagi tahlillar asosida xulosa qilish mumkinki, yengil atletikachilar uchun koordinatsiya va moslashuvchanlik mashqlari nafaqat jismoniy tayyorgarlikni oshirishga xizmat qiladi, balki sportchining umumiy 505otoric, kognitiv va psixologik rivojlanishiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu jihatdan, mazkur maqola mazkur mavzudagi metodik yondashuvlarni tizimli ravishda o'rganish va ularni amaliyotga joriy etish imkoniyatlarini yoritishga qaratilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Sport fanlari va jismoniy tayyorgarlik sohasida nevromuskulyar koordinatsiya va moslashuvchanlikni rivojlantirish bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar yengil atletikada maxsus tayyorgarlik metodikasini shakllantirish uchun muhim nazariy-empirik asosdir. Xususan, ikki xorijiy olim — Mohammad Alimoradi va Andreas Konrad tomonidan 2023-yilda nashr etilgan "The Effect on Flexibility and a Variety of Performance Tests of the Addition of 4 Weeks of Soleus Stretching to a Regular Dynamic Stretching Routine in Amateur Female Soccer Players" nomli tadqiqotida mushak elastikligi va dinamik muvozanat (dynamic balance) ortishi, shuningdek harakatlarning tezligi va chaqqonlikka oid ko'rsatkichlarning ijobiy o'zgarishi qayd etilgan. Alimoradi va Konrad o'z tadqiqotlarida to'rt haftalik stretching (xususan — oyoq sohasidagi mushaklarga, jumladan soleus mushagiga) mashqlarini muntazam bajarish orqali odatdagi dinamik stretching ritualiga nisbatan tizzaning va tovon bo'g'imining harakat doirasi (ankle ROM), dinamik muvozanat testi (Y-balance test), sakrash testlari (drop jump), hamda agiliti testlari (masalan, Illinois Agility Running Test) ko'rsatkichlarida sezilarli yaxshilanishlarga erishilganini ta'kidlaydi. Bu natija moslashuvchanlik (flexibility) va bo'g'im harakat doirasini kengaytirish yengil atletikada harakatlari tez va anqlik talab qilinadigan sportchilar (masalan, sprinterlar, sakrovchilar) uchun jismoniy tayyorgarlikning ajralmas qismiga aylanishi mumkinligini ko'rsatadi. Shuningdek, keng miqyosli sharhlovchi maqola sifatida Effects of neuromuscular training on athletes physical fitness nomli izlanishda — muallif: S. Akbar va boshqalar — nevromuskulyar (neuromuscular)

treninglarning sportchilarning umumiy jismoniy tayyorgarligiga, xususan mushak muvofiqligi, kuch, tezlik, chidamlilik hamda koordinatsiyaga ta'siri ko'rib chiqilgan[7]. Ushbu izlanish qat'iy ravishda ko'rsatadiki, nevromuskulyar treninglar ko'p jihatdan sportchining harakatlarni muvofiqlashtirish qobiliyatini mustahkamlaydi va shu tariqa sport texnikasini soddalashtirish emas, balki uni optimallashtirish — ya'ni mushaklar, bo'g'imlar va markaziy nerv tizimi o'rtasidagi integratsiyalashgan ishlash mexanizmini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, recent adabiyotlarda sportchilarda og'irlik, kuch va polimetrik (jumping — sakrashga asoslangan) mashqlar bilan birga, moslashuvchanlik va muvozanatni ta'minlaydigan dynamic warm-up (harakatli isinma / “dynamic warm-up”) protokollarining samaradorligi qayd etilmoqda. Masalan, Dynamic Warm-ups Play Pivotal Role in Athletic Performance and Injury Prevention maqolasida, harakatli isinma mashqlari mushak elastikligi, bo'g'im harakatliligi va nevromuskulyar faollikni oshirib, jarohatlar xavfini kamaytirishga va sportchining maksimal kuch — tezlik ko'rsatkichlariga mos tayyorgarlikni kafolatlashga yordam berishi aytiladi[8]. Bu tadqiqotlar asosida aytish mumkinki, yengil atletikachilarda koordinatsiya va moslashuvchanlikni rivojlantirish nafaqat mushak elastikligini oshirish, balki markaziy nerv tizimi va mushaklar o'rtasidagi koordinatsiyani mustahkamlash, asab-mushak muvofiqligini takomillashtirish hamda bo'g'imlar harakat doirasini kengaytirish orqali texnik harakatlarni aniqlik va samaradorlik bilan bajarishga tayyorlashdan iborat.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu maqolada yengil atletikachilarda koordinatsiya va moslashuvchanlikni rivojlantirish samaradorligini aniqlash uchun integrativ metodologik yondashuv qo'llanildi. Tadqiqot jarayonida sportchilarning motorik qobiliyatlarini kompleks baholash maqsadida nevromuskulyar treninglar, polimetrik mashqlar, dinamik va statik stretching, shuningdek balans va koordinatsiyani rivojlantirishga qaratilgan sensor-motor mashqlar birlashtirildi. Har bir metod sportchilarning yosh va tayyorgarlik darajasiga mos ravishda individuallashtirildi, bu esa harakatlar aniqligi va bo'g'im moslashuvchanligini oshirishga xizmat qildi. Nevromuskulyar treninglar markaziy nerv tizimi va mushaklar o'rtasidagi muvofiqlashtirishni

yaxshilashga qaratilgan bo'lib, harakat kombinatsiyalari va refleks reaksiyalarini takomillashtirishga yo'naltirildi. Shu bilan birga, polimetrik mashqlar sportchilarning kuch va tezlik parametrlarini oshirsa, dinamik stretching bo'g'imlarning harakat doirasini kengaytirishga xizmat qildi. Sensor-motor mashqlar va balans stantsiyalari esa harakatlarni boshqarish va muvofiqlashtirish qobiliyatini sezilarli darajada rivojlantirdi. Shu yo'l bilan tadqiqotda qo'llangan barcha metodlar bir-biri bilan uzviy bog'langan holda yengil atletikachilarda koordinatsiya va moslashuvchanlikni kompleks rivojlantirishga imkon yaratdi. (1-jadvalga qarang).

1-jadval

Koordinatsiya va moslashuvchanlikni rivojlantiruvchi mashqlar, ularning maqsadi va ta'siri

Mashq turi	Maqsadi	Sportchiga ta'siri
Sakrash mashqlari	Kuch va chaqqonlikni oshirish	Start tezligi va sakrash imkoniyatlari kuchayadi
Dinamik cho'zilish	Mushaklarni harakat orqali qizdirish va bo'g'imlarni faollashtirish	Tana mashqqa tez tayyorlanadi, jarohatlar kamayadi
Statik cho'zilish	Mushaklarni bo'shashtirish va moslashuvchanlikni oshirish	Harakat kengligi ortadi, tiklanish tezlashadi
Muvozanat mashqlari	Tananing barqarorligini saqlashni o'rgatish	Harakatlar uyg'unlashadi, yugurish va sakrash texnikasi yaxshilanadi
Sezgi-harakat mashqlari	Tana sezgirlikni oshirish va murakkab harakatlarni boshqarish	Reaksiya tezlashadi, harakatlarni his qilish kuchayadi
Chaqqonlik mashqlari	Yo'nalishni tez o'zgartirish va tezkor harakatni shakllantirish	Sprinterlarda chaqqonlik va tezlik yaxshilanadi
Mushakni faollashtirish mashqlari	Mushaklarni to'g'ri ishlashga undash, taranglikni kamaytirish	Bo'g'imlar erkin harakat qiladi, mushaklar elastikligi ortadi

Toʻsiqlar bilan mashqlar	Harakat ritmi va ketma-ketligini shakllantirish	Qadam tashlash, yugurish va sakrash texnikasi barqarorlashadi

NATIJALAR

Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatdiki, yengil atletikachilarda integrativ metodika asosida koordinatsiya va moslashuvchanlik mashqlarini muntazam bajarish sportchilarning motorik qobiliyatlarini sezilarli darajada oshiradi. Nevromuskulyar treninglar va polimetrik mashqlar kombinatsiyasi refleks tezligini, harakatlarning aniqligi va tezligini yaxshiladi, shu bilan birga jarohatlar xavfini kamaytiradi. Dinamik va statik stretching mashqlari boʻgʻimlar harakat doirasini kengaytirib, mushak elastikligini oshiradi, bu esa yengil atletikachilarning texnik harakatlarini bajarishda yuqori samaradorlikka olib keladi. Sensor-motor mashqlar va balans stantsiyalari mushak–asab integratsiyasini mustahkamlaydi, shu bilan harakatlarni muvofiqlashtirish qobiliyatini optimallashtiradi va sportchilarning agiliti koʻrsatkichlarini yaxshilaydi. Natijalar shuningdek koʻrsatdiki, ushbu metodlar yoshga moslashtirilgan holda qoʻllanilganda, yengil atletikachilarning umumiy jismoniy tayyorgarlik salohiyati va texnik harakat aniqligi sezilarli darajada oshadi, bu esa start, sakrash va yoʻnalishni oʻzgartirish kabi sport elementlarini bajarish samaradorligini bevosita yaxshilaydi.

MUHOKAMA

Yengil atletikachilarda koordinatsiya va moslashuvchanlikni rivojlantirish masalasi sport fanlari olimlari orasida faol bahslarga sabab boʻlgan mavzulardan biridir. Mohammad Alimoradi va Andreas Konrad oʻz tadqiqotlarida stretching va dinamik muvozanat mashqlari orqali mushak elastikligini oshirish va motorik qobiliyatlarni yaxshilash samaradorligini taʼkidlaydilar. Ularning fikricha, toʻrt haftalik soleus mushagiga qaratilgan stretching mashqlari bilan birgalikda odatdagi dinamik stretching protokoli yengil atletikachilarning balans, agiliti va sakrash kuchi koʻrsatkichlarini sezilarli darajada oshiradi. Alimoradi va Konrad oʻz natijalarida ayniqsa yengil atletikada start va tezlashish elementlari uchun moslashuvchanlikning ahamiyatini chuqur izohlaydi, shuningdek, mushak

elastikligi ortishi jarohatlardan himoya qilishda bevosita rol o'ynashini ta'kidlaydi. Boshqa tomondan, S. Akbar va hamkorlari nevromuskulyar treninglarning sportchilarning koordinatsiyasi, refleks tezligi va umumiy jismoniy tayyorgarligiga ta'siri bo'yicha o'z izlanishlarida Alimoradi va Konradning metodologiyasini yanada kengaytirib, motorik integratsiyani markaziy nerv tizimi va mushaklar o'rtasidagi sinxron ishlash nuqtai nazaridan tushuntiradilar. Akbar va boshqalar, ayniqsa polimetrik va sensor-motor mashqlar kombinatsiyasining koordinatsiyani optimallashtirishga, agiliti va harakat aniqligini oshirishga qaratilganligini ta'kidlaydilar[9].

XULOSA

Ushbu tadqiqot yengil atletikachilarda koordinatsiya va moslashuvchanlik mashqlarining ahamiyati va samaradorligini kompleks tahlil qildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, nevromuskulyar treninglar, polimetrik mashqlar, dinamik va statik stretching, shuningdek balans va sensor-motor mashqlarni integratsiyalashgan holda qo'llash sportchilarning mushak elastikligi, bo'g'im harakat doirasi, harakat koordinatsiyasi, agiliti va refleks tezligini sezilarli darajada oshiradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Hakimov S., Tilavoldiyeva X. BOSHLANG 'ICH BOSQICHDAGI YOSH GIMNASTIKACHILAR JISMONIY SIFATLARINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI //Педагогика и психология в современном мире: теоретические и практические исследования. – 2025. – Т. 4. – №. 13. – С. 50-54.
2. Ergashev S. OG'IR ATLETIKACHILARNING ANAEROB CHIDAMKORLIGINI MAXSUS MASHQLAR YORDAMIDA RIVOJLANTIRISH //Empowerment of youth intellectual success (EYIS). – 2025. – Т. 2. – №. 4. – С. 82-88.
3. Hakimjonovich A. X. YENGIL ATLETIKA MASHG'ULOTLARIDA JISMONIY SIFATLARINI RIVOJLANTIRISH //Farg'ona davlat universiteti. – 2024. – №. 3. – С. 45-45.
4. Oribovich A. J. YENGIL ATLETIKACHILARNING ASOSIY SIFATLARINIRIVOJLANTIRISH VA TARBIYALASH //Research Focus. – 2023. – Т. 2. – №. 1. – С. 298-302.
5. Raxmatova D. N. O'SMIR YENGIL ATLETIKACHILARNING MAXSUS JISMONIY QOBILYATLARINI RIVOJLANTIRISH JARAYONI //O'ZBEKSTAN RESPUBLIKASI SPORT MINISTRILIGI O'ZBEKSTAN MAMLEKETLIK DENE TARBIYASI HAM SPORT UNIVERSITETI NOKIS FILIALI. – С. 93.
6. Jumadurdiyev B. X. KURASHCHILAR JISMONIY FAZILATLARNI RIVOJLANTIRISH //Экономика и социум. – 2022. – №. 1-1 (92). – С. 61-66.

7. Raxmatov N. M. S., Sattarov A. E. YOSH VOLEYBOLCHILAR JISMONIY SIFATLARINING O'ZARO ALOQADORLIGI //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2021. – T. 1. – №. 10. – C. 1183-1188.
8. Mo'ydinov M., Jaynarov N. O'SMIR YOSHDAGI OG'IR ATLETIKACHILARNING RATSIONAL OVQATLANISHINI SAMARALI TASHKILLASHTIRISHNING USULLARI //Modern Science and Research. – 2025. – T. 4. – №. 6. – C. 398-406.
9. Ma'Murjonova R. Z. Q. YUQORI SINIF O'QUVCHILARINING KUCH JISMONIY SIFATLARINI RIVOJLANTIRISHDA MAXSUS MASHQLAR QO'LLASH SAMARADORLIGI //Academic research in educational sciences. – 2024. – T. 5. – №. 11. – C. 100-108.
10. Abdullayeva S. O'RTA MASOFAGA YUGURUVCHILARNING JISMONIY TAYYORGARLIGINING O'ZIGA XOS XARAKTERLI XUSUSIYATLARI //Science and innovation. – 2022. – T. 1. – №. B8. – C. 432-437.

UDK: 37.035.6:17.022.1

BOSHLANG'ICH TA'LIMDA MILLIY QADRIYATLARNI INTERIORIZATSIYA QILISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI VA METODIK TIZIMI

Sattarova Nargiza Mirzoumar qizi

"University of Business and Science" magistranti

sattarova.nargiza@gmail.com

Tel: +998902194553

Annotatsiya: Ushbu maqolada milliy qadriyatlar tushunchasining falsafiy-aksiologik mazmuni, uning pedagogik mohiyati hamda boshlang'ich ta'lim jarayonida o'zlashtirilishining (interiorizatsiya) psixologik-pedagogik determinantlari tahlil qilinadi. Maqolaning maqsadi – milliy qadriyatlarning pedagogik tizimini ishlab chiqish hamda ularni boshlang'ich sinf o'quvchilarining psixologik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda samarali o'zlashtirish uchun metodik yondashuvlarni asoslashdan iborat. Tadqiqotda qiyosiy-pedagogik tahlil, kategoriyalash va tasniflash, psixologik interpretatsiya kabi nazariy tahlil metodlari qo'llanildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, milliy qadriyatlar ijtimoiy-fuqarolik, axloqiy-ma'naviy va madaniy-tarixiy klasterlarga ajratilishi mumkin. Boshlang'ich ta'lim yoshidagi bolalarning tafakkurining konkret-obrazlilik, kuchli emotsionalligi va taqlidga moyilligi ularga muvofiqlashtirilgan metodik yondashuvlarni (faoliyatga yo'naltirilganlik, spiral ta'lim, fanlararo integratsiya) talab qiladi. Xulosa qilib aytganda, milliy qadriyatlarni interiorizatsiya qilish – bu tizimli, aksiosentrik yondashuv asosida amalga oshirilishi lozim bo'lgan kompleks pedagogik jarayon hisoblanadi.

Kalit so'zlar: milliy qadriyatlar, interiorizatsiya, boshlang'ich ta'lim, pedagogik aksiologiya, aksiosentrik yondashuv, etnopedagogika, psixologik determinantlar.

ПЕДАГОГО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ И МЕТОДИЧЕСКАЯ СИСТЕМА ИНТЕРИОРИЗАЦИИ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В НАЧАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация: В данной статье анализируются философско-аксиологическое содержание понятия национальные ценности, его педагогическая сущность, а также психолого-педагогические детерминанты его усвоения (интериоризации) в процессе начального образования. Цель статьи – разработать педагогическую систему национальных ценностей и обосновать методические подходы к их эффективному усвоению, исходя из психологических особенностей учащихся младших классов. В исследовании использовались методы теоретического анализа: сравнительно-педагогический анализ, категоризация и классификация, психологическая интерпретация. Результаты показали, что национальные ценности могут быть разделены на социально-гражданские, нравственно-духовные и культурно-исторические кластеры. Конкретно-образный характер мышления, сильная

эмоциональность и склонность к подражанию у детей младшего школьного возраста требуют адаптированных к ним методических подходов (деятельностная направленность, спиральное обучение, межпредметная интеграция). В заключение, интериоризация национальных ценностей – это комплексный педагогический процесс, который должен осуществляться на основе системного, аксиоцентрического подхода.

Ключевые слова: национальные ценности, интериоризация, начальное образование, педагогическая аксиология, аксиоцентрический подход, этнопедагогика, психологические детерминанты.

PEDAGOGICAL-PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS AND METHODOLOGICAL SYSTEM OF INTERIORIZATION OF NATIONAL VALUES IN PRIMARY EDUCATION

Abstract: This article analyzes the philosophical and axiological content of the concept of national values, its pedagogical essence, and the psychological and pedagogical determinants of its assimilation (interiorization) in the primary education process. The purpose of the article is to develop a pedagogical system of national values and to substantiate methodological approaches for their effective assimilation based on the psychological characteristics of primary school students. The study used methods of theoretical analysis: comparative pedagogical analysis, categorization and classification, and psychological interpretation. The results showed that national values can be divided into socio-civic, moral-spiritual, and cultural-historical clusters. The concrete-figurative nature of thinking, strong emotionality, and tendency to imitate in primary school children require methodological approaches adapted to them (activity orientation, spiral learning, interdisciplinary integration). In conclusion, the interiorization of national values is a complex pedagogical process that must be carried out on the basis of a systematic, axiocentric approach.

Keywords: national values, interiorization, primary education, pedagogical axiology, axiocentric approach, ethnopedagogy, psychological determinants.

KIRISH

Zamonaviy globallashuv jarayonida milliy o'zlikni anglash va ma'naviy barqarorlikni ta'minlash masalasi pedagogika fanining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Qadriyatlar – inson va jamiyat hayotining aksiologik asosi bo'lib, universal ahamiyatga ega me'yoriy ob'ektlar majmuini tashkil etadi. Pedagogik aksiologiya nuqtai nazaridan, qadriyatlar – bu shaxs tomonidan ijtimoiy-tarixiy tajribani o'zlashtirish (interiorizatsiya) va uni ichki motivatsion tizimga aylantirish zarur bo'lgan xulq-atvor me'yorlaridir. Milliy qadriyatlar esa muayyan etnosning tarixiy taraqqiyoti davomida shakllangan, uning mentaliteti va madaniy kodini ifodalovchi ma'naviy boyliklar tizimi hisoblanadi. Boshlang'ich ta'lim bosqichi (6-11

yosh) shaxsning qadriyatli orientatsiyalari shakllanadigan eng sezgir (sensitiv) davrdir. Shu bois, ushbu maqolaning maqsadi – milliy qadriyatlarning pedagogik tasnifini ishlab chiqish hamda ularni boshlangʻich sinf oʻquvchilarining psixologik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda oʻzlashtirishning (interiorizatsiya) samarali metodik yondashuvlarini asoslashdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Adabiyotlar tahlili. Qadriyatlar masalasi R.H. Lotze, I. Kant, M. Sheler kabi olimlarning falsafiy asarlarida chuqur oʻrganilgan. Zamonaviy pedagogik aksiologiya doirasida milliy qadriyatlarning taʼlimdagi oʻrni va ularni oʻzlashtirish mexanizmlari milliy va xorijiy tadqiqotlarda tahlil qilinmoqda. J. Piaje, L.S. Vygotskiy, A.N. Leontyev va L. Kolbergning rivojlanish va faoliyat nazariyalari bolalarning qadriyatlarni qabul qilish psixologiyasini tushunish uchun muhim metodologik asos hisoblanadi.

Tadqiqot metodlari. Ushbu tadqiqot asosan nazariy xarakterga ega boʻlib, quyidagi ilmiy tahlil metodlari qoʻllanildi:

Qiyosiy-pedagogik tahlil: Milliy va xorijiy pedagogik tajribalarni oʻrganish orqali qadriyatli taʼlimning mohiyati aniqlashtirildi.

Kategoriyalash va tasniflash: Milliy qadriyatlarning falsafiy-pedagogik mohiyati asosida ularning mazmuniy klasterlarga ajratilishi amalga oshirildi.

Psixologik interpretatsiya: Bolalarning kognitiv rivojlanishi, “yaqin rivojlanish zonasi”, faoliyat nazariyasi va axloqiy rivojlanish bosqichlari asosida qadriyatlarni interiorizatsiya qilishning psixologik mexanizmlari tahlil qilindi.

Aksiosentrik yondashuv tahlili: Taʼlim mazmunini qadriyatlar asosida tashkil etishning didaktik tamoyillari oʻrganildi. Tadqiqot manbai sifatida falsafiy, psixologik, pedagogik adabiyotlar va etnopedagogik manbalardan foydalanildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot natijasida milliy qadriyatlarning mazmun-mohiyatiga koʻra quyidagi uch asosiy klasterga boʻlinishi aniqlandi:

1. Ijtimoiy-fuqarolik qadriyatlari. Ushbu guruh vatanparvarlik, mehnatsevarlik va insonparvarlik kabi qadriyatlarni oʻz ichiga oladi. Boshlangʻich

ta'limda ular "kichik vatan" (oilga, maktab, mahalla) konsepsiyasi, mehnatga hurmat va sinfdoshlararo bag'rikeng munosabatlar orqali namoyon bo'ladi.

2. Axloqiy-ma'naviy qadriyatlari. Oilaga sadoqat, mehmondo'stlik, hayo kabi qadriyatlarni qamrab oladi. Bu qadriyatlar shaxsning ichki axloqiy me'yorlarini va ijtimoiy munosabatlardagi odob qoidalarini shakllantiradi.

3. Madaniy-tarixiy qadriyatlar. Milliy til, tarixiy xotira, urf-odatlar va folklorga hurmatni o'z ichiga oladi. Ular etnik identifikatsiyani mustahkamlash va madaniy merosni avloddan-avlodga yetkazish vositasi hisoblanadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida ushbu qadriyatlarni interiorizatsiya qilishning psixologik determinantlari quyidagilardan iborat:

Konkret-obrazli fikrlash: Mavhum tushunchalar faqat vizual materiallar, hikoyalar va hayotiy misollar orqali tushuniladi.

Kuchli emotsionallik: Axborot hissiy taassurotlar orqali tezroq va chuqurroq qabul qilinadi.

Faoliyatga asoslangan o'zlashtirish: Qadriyatlar faqatgina faol (o'yin, loyiha, dramalashtirish) jarayonlarda namoyon bo'lishi va shaxsiy tajribaga aylanishi orqali egallanadi.

Avtoritetga ishonish va taqlid qilish: O'qituvchi va ota-onaga – asosiy "rol model" sifatida qadriyatlar targ'ibotchisiga aylanadi. Olingan natijalar asosida, samarali metodik tizim quyidagi yondashuvlarni talab qiladi:

Fanlararo integratsiya: Milliy qadriyatlar alohida fan sifatida emas, balki ona tili, o'qish savodxonligi, tabiatshunoslik va san'at kabi fanlar tarkibiga organik singdirilishi lozim.

Faoliyatga yo'naltirilganlik: Axloqiy dilemmalarni muhokama qilish, loyihalar va rolli o'yinlar orqali qadriyatlarni amaliy ko'nikmaga aylantirish.

Spiral tamoyil: Qadriyatlar murakkablik darajasi oshib boruvchi, takrorlanuvchi tsikllar (spiral) shaklida taklif etilishi.

Zamonaviylashtirish: Milliy qadriyatlarni eskirgan me'yorlar sifatida emas, balki zamonaviy dunyoda muvaffaqiyatli hayot ko'nikmasi (soft skills) manbai sifatida taqdim etish.

XULOSA

1. Milliy qadriyatlar – shaxsning ma'naviy-axloqiy qiyofasini belgilovchi, universal va milliy xususiyatlarni o'zida mujassam etgan pedagogik kategoriya bo'lib, ular ta'lim mazmunining aksiosentrik o'zagini tashkil etishi zarur.

2. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining psixologik xususiyatlari (konkret fikrlash, emotsionallik) qadriyatlarni interiorizatsiya qilish uchun maxsus moslashtirilgan, ko'rgazmali va faoliyatga asoslangan metodikalar qo'llashni taqozo etadi.

3. Milliy qadriyatlarni shakllantirish jarayoni tizimli, uzluksiz va fanlararo integratsiya asosida tashkil etilganda, u nafaqat milliy g'ururni, balki zamonaviy jamiyatga muvaffaqiyatli integratsiya uchun zarur bo'lgan ijtimoiy kompetensiyalarni ham rivojlantirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. Lotze R.H "Mikrokosmos: Insoniyat tarixi va tabiat tarixiga oid g'oyalar", 1856–1864
2. Lotze R.H "Mantiq", 1874
3. Kant I. "Axloq metafizikasi asoslari", 1785
4. Kant I. "Amaliy aql tanqidi", 1788
5. Sheler M. "Etikadagi formalizm va qadriyatlarning moddiy etikasi", 1913–1916.
6. Nazarov Q. Milliy qadriyatlar va ijtimoiy taraqqiyot. – Toshkent: Fan, 2000.
7. Shukurova Q. A. Pedagogik aksiologiya: Nazariy asoslari va amaliyotga tatbiqi. – Toshkent: 2018.
8. G'oziyev E. G. Rivojlanish psixologiyasi: Darslik. – Toshkent: Noshir, 2018.
9. Ziyomammedov B. Pedagogika: O'quv qo'llanma. – Toshkent: 2006.
10. Davletshin M. G. va b. Pedagogik psixologiya: Darslik. – Toshkent: Fan, 2009

KIMYO FANI MASHG'ULOTLARIDA TURLI SHAKLDAGI INTERFAOL O'QUV VAZIFALARIDAN FOYDALANISH

Saypiyev Tursunpulot Sobitovich

Namangan davlat universiteti, Kimyo kafedrası dotsenti, texnika fanlari nomzodi.

Annotatsiya: Mazkur maqolada ta'lim jarayonlarida qo'llaniladigan interfaol o'quv vazifalari va ulardan foydalanishning nazariy asoslari, kimyo fani mashg'ulotlarida kichik guruhlarda foydalanilishi mumkin bo'lgan interfaol o'quv topshiriq va vazifalari, ularni taqdim etish va qo'llash imkoniyatlari to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan. Ishlab chiqilgan muammoli o'quv vazifalari o'rganuvchilarni mantiqiy va mustaqil fikrlashga yo'naltirishi hamda o'tilgan mavzularni atroflicha o'zlashtirish mumkinligi ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: Intefaol metodlar, kichik guruhlarda ishlash, mantiqiy muhokama, mustaqil fikrlash, muammoli o'quv vazifalari.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ РАЗЛИЧНЫХ ФОРМ ИНТЕРАКТИВНЫХ УЧЕБНЫХ ЗАДАНИЙ НА УРОКАХ ХИМИИ

Аннотация: В статье представлена информация об интерактивных учебных заданиях, используемых в образовательном процессе, и теоретических основах их использования, об интерактивных учебных заданиях и заданиях, которые можно использовать в малых группах на уроках химии, а также о возможностях их представления и применения. Показано, что разработанные задания проблемного обучения способны направлять учащихся к логическому и самостоятельному мышлению и позволяют им всесторонне освоить изучаемые темы.

Ключевые слова: Интерактивные методы, работа в малых группах, логическое обсуждение, самостоятельное мышление, проблемно-ориентированные учебные задания.

USING VARIOUS FORMS OF INTERACTIVE LEARNING TASKS IN CHEMISTRY LESSONS

Abstract: The article presents information about interactive learning tasks used in the educational process and the theoretical basis for their use, about interactive learning tasks and tasks that can be used in small groups in chemistry lessons, as well as about the possibilities of their presentation and application. It has been shown that the developed problem-based learning tasks are capable of guiding students towards logical and independent thinking and allow them to comprehensively master the topics being studied.

Key words: Interactive methods, work in small groups, logical discussion, independent thinking, problem-oriented learning tasks.

KIRISH

Zamonaviy ta'lim tizimida interfaol o'qitish usullarini ishlab chiqish va qo'llash asosiy talablardan biri hisoblanadi. Bu usullar ta'lim jarayoni

samaradorligini oshiruvchi, turli maqsadlar uchun moslashtirilgan pedagogik texnologiyalarning asosini tashkil etadi.

Ta'limning fundamental maqsadi davlat ta'lim standartlari bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirishdir. Bunda o'zlashtirish darajasi va amaliy qo'llash qobiliyati ta'limning muvaffaqiyati yoki muvaffaqiyatsizligini belgilovchi mezon hisoblanadi. Ta'lim olish ma'naviy va aqliy qobiliyatlarni rivojlantirish, tushunchalarni shakllantirish va ularni amaliyotda qo'llashni o'z ichiga olgan murakkab jarayondir.

Ko'pchilik tadqiqotchilar ta'lim modelini o'qitish usullari orqali amalga oshiriladigan tuzilma, o'qitish usulini esa o'quv maqsadlariga erishish uchun o'qituvchi va talaba faoliyatini tashkil etuvchi o'ziga xos qo'llanma sifatida ta'riflaydilar. Shunday qilib, ta'lim maqsadlariga erishishda interfaol usullarni tanlash va qo'llash pedagogikaning dolzarb masalasidir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

O'quv jarayonida axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish turli shakllarda, jumladan, ko'nikmalarni mustahkamlash uchun mo'ljallangan oddiy dasturlardan tortib ta'limni aks ettiruvchi boshqaruvni amalga oshiradigan, o'quvchi bilan tabiiy tilga yaqin tilda muloqot o'tkazadigan va tajriba to'plangani sari o'qitish strategiyasini aniqlaydigan intellektual o'qitish tizimlarigacha amalga oshirilishi mumkin.

O'qitishning interfaol usullari oliy ta'lim muassasalarida talabalarning kasbiy tayyorgarligini oshirishning muhim vositalaridan biridir.

Endi o'qituvchilar uchun darsda nazariy bilimlarni berib, o'z fanlari bo'yicha malakali bo'lishlari yetarli emas. Zamonaviy ta'lim jarayoniga boshqacha yondashuv zarur.

Interaktiv metodlar (inglizcha interaction – o'zaro ta'sirlashish, bir-biriga ta'sir ko'rsatish) – o'rganuvchilarni o'zaro ta'sirlashishiga asoslangan ta'lim metodlari bo'lib, bu bilish faoliyatini tashkil etishning maxsus shakli, talabalar hamkorlikdagi faoliyati shaklida amalga oshiriladigan bilish usuli hisoblanadi [1-3].

Bunda barcha ishtirokchilar bir-birlari bilan hamkorlikda o'zaro aloqada bo'lib, ma'lumot almashadilar, muammolarni birgalikda hal qiladilar, vaziyatlarni

modellashtiradilar, boshqalarning harakatlari va o'z xatti-harakatlarini baholaydilar, muammoni hal qilish bo'yicha amaliy hamkorlik muhitiga sho'ng'ib ketadilar.

Mazkur jarayondagi asosiy mqsadlardan biri o'rganuvchining o'zini muvaffaqiyatli va intellektual qobiliyatli his qilishi uchun qulay o'quv sharoitlarini yaratishga qaratiladi, bu esa o'quv jarayonining o'zini samarali bo'lishiga asos bo'lib xizmat qiladi.

Interfaol ta'lim ishtirokchilarning motivatsiyasi va faolligini oshiradi, muhokama qilinayotgan muammolarni hal qiladi, bu navbatdagi jaryonlar uchun hissiy turtki beradi. Qidiruv faoliyati, ishtirokchilarni aniq harakatlarga undaydi va o'quv jarayonni yanada mazmunli qiladi.

Kichik guruh uchun natijalar:

- kichik guruhda o'zaro muloqot va o'zaro munosabatlar ko'nikmalarini rivojlantirish;
- guruhda qadriyatlarga yo'naltirilgan birlikni shakllantirish;
- vaziyatga qarab ijtimoiy rollarni moslashuvchan tarzda o'zgartirishni rag'batlantirish;
- birgalikdagi faoliyatning axloqiy me'yorlari va qoidalarini qabul qilish;
- guruhda fikr yuritish jarayonida tahlil qilish va o'z-o'zini tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirish;
- nizolarni hal qilish, murosa qilish qobiliyatini rivojlantirish.

"O'qituvchi-guruh" tizimi uchun natija:

- o'quv jarayonini tashkil etishda nostandart yondashuv;
- o'quv materialini ko'p qirrali o'zlashtirish;
- nafaqat o'quv, balki darsdan tashqari vaziyatlarda ham shaxslararo o'zaro munosabatlarga motivatsion tayyorlikni shakllantirish.

Tadqiqotlarda [7-8] muammoli o'qitish yordamida kimyo darslarida o'quvchilarning tajribaviy ko'nikmalarini shakllantirish bo'yicha yondoshuvlar ochib berilgan, misol va masalalar yordamida asoslangan, har bir muammoli jarayonga qanday yondashish algorifmitik ketma-ketlikda ko'rsatib berilgan. Shuningdek, maktabda kimyo darslarida muammoli o'qitish elementlari ko'rsatib berilgan.

“Usul” tushunchasi (yunoncha “metodos” – tadqiqot yo’li) ta’lim kontekstida maqsadga yo’naltirilgan o’qituvchi va o’quvchining birgalikdagi faoliyatini tashkil etishning tizimli me’yorlashuvini anglatadi. O’qitish usullari – bu o’quv maqsadlariga erishish vositalari bo’lib, materialning nazariy va amaliy o’zlashtirilishini ta’minlaydi.

Interfaol usul – bu fikrlash, muloqot va muhokamaga asoslangan, o’quvchilarning faol hamkorligi va muammolarni birgalikda hal qilishga qaratilgan o’qitish usuli bo’lib, undan foydalanish o’quvchilarni mustaqil fikrlashga, bilim dunyosini kengaytirishga va hayotga tayyorlashga xizmat qiladi.

Interfaol usullarni tanlashda ta’lim maqsadlari, o’quvchilar soni, yoshi, imkoniyatlari, moddiy-texnika bazasi, o’qitish muddati va o’qituvchining malakasi hisobga olinadi. Ushbu usullardan foydalanish nazariy va amaliy masalalarni tahlil qilish orqali bilim, ko’nikma va malakalarni chuqurlashtirishga imkon beradi.

Interfaol o’qitish vositalarini quyidagicha tasniflash mumkin:

1. Interfaol usullar: Keys-stadi, blits-savol, viktorina, modellashtirish, ijodiy topshiriqlar, muammoli ta’lim va boshqalar.

2. Interfaol strategiyalar: “Aqliy hujum”, “Bumerang”, “Galereya”, “Zig-zag”, “Zinapoya”, “Ledokol”, “Rotatsiya”, “Qor to’pi” va shu kabilar. Ular guruh ishini tashkil etishning maqsadli yondashuvlari hisoblanib, ko’p jihatdan interfaol usullar bilan uzviy bog’liqdir.

3. Interaktiv grafik organayzerlar: “B/B/B”, konseptual jadval, Venn diagrammasi, T-jadval, Insert, klaster, “Nima uchun?”, “Qanday qilib?” va boshqalar. Ular asosiy tushunchalarni grafik shakllarda ifodalashga xizmat qiladi va interfaol metodikaning bir qismi hisoblanadi.

Interfaol usullar turli ta’lim texnologiyalari bilan integratsiyalashib, o’quv jarayonida ishtirokchilarning faolligini va ta’lim samaradorligini oshirishga yordam beradi [4-6,9].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Kimyo fani mashg’ulotlarida interfaol o’quv topshiriqlarini berish oldidan guruhni kichik guruhlarga bo’lib olish maqsadga muvofiq.

Kichik guruhlarga bo'lishda: 1,2,3 deb sanash, qizil, ko'k, sariq kartochkalar orqali ajratish, 10 talik test topshirig'ini yechish orqali satalash va boshqa bo'lish usullaridan foydalanish mumkin.

Oqituvchini asosy vazifalaridan biri bu o'rganuvchilarni muntazam ravishda kuzatish bo'lib bunda talabalar mashq-masala yechib uni natijasini taqdim etishda, turli kimyoviy tarjibalarni bajarayotganda va umuman olganda nazorat va baholash jarayonlarida namoyon bo'ladi. Shunday ekan o'qituvchi faol talabalarni bir guruhga to'planib qolishlarini oldini olish chorasi sifatida yuqorida keltirilganidek faollarni alohida ajratish va ularni o'rtacha faollikka ega talabalarning kichik guruhlariga birlashtirishi maqsadga muvofiqdir.

Kimyo fanidan amaliy, seminar yoki ma'ruza mashg'ulotlarida qo'llanilishi mumkin bo'lgan interfaol usul elementlari quyida keltirilgan:

Rasml-muammoli vaziyatlar usuli – bu o'rganuvchilarning fikrlash, kuzatish, tahlil qilish va muammoga yechim topish ko'nikmalarini shakllantirishda samarali metodlardan biridir.

Gugurtni yonishini tavsiflash bo'yicha mantiqiy-muammoli vaziyat. Ma'lumki umumiy kimyo faniga doir darsliklarda fosfor va uning xossalari to'g'risida mavzu o'qitiladi. Ushbu mavzuda fosforning tabiatda tarqalishi, olinishi, fizik va kimyoviy xossalari, jumladan qizil va oq fosforni fizik xossalari o'zaro taqqoslash ma'lumotlari va ishlatilishi haqida ma'lumotlar keltirilgan. Mavzu oxirida qizil fosforni gugurt ishlab chiqarishdagi asosiy xom ashyo ekanligi va fosfor bilan Bertole tuzini reaksiyasi keltirilgan. Mazkur manbaaga asoslanib kimyo fanining fosfor mavzusiga va aynan gugurtni yonishiga doir muammoli vaziyat usuli tayyorlandi. Talabalar uchun mazkur hodisani o'ziga xos tarzda mantiqiy shaklda taqdim etilishi quyidagicha amalga oshirilishi mumkin:

Proyektor ekrani yoki rangli chop etilgan qog'ozda ushbu gugurtni yonish tasviri ko'rsatiladi yoki tarqatiladi.

Muammoli topshiriq: a) 1 dona gururt cho'pini oling va gugurt qutisining yon chetiga ishqalab yondiring (ochiq olovdan ehtiyot bo'ling, xavfsizlik choralariga amal qiling. Yonib tugayotgan gugurt cho'pi qoldig'ini chinni kosachaga soling). Qanday

jarayon kuzatiladi? Jarayonni tavsiflang, berilgan test topshirig'ini bajaring va jarayonga tegishli bo'lgan reaksiya tenglamasini yozing, fikringizni asoslang.

Gugurt yondirilganda quyidagi qaysi moddalar hosil bo'ladi?

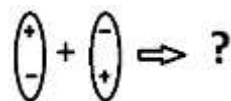
a) H_2O 2) CO_2 3) KCl 4) P_2O_5 5) NO 6) H_2S

A) 1, 2, 3, 4; B) 2, 3, 4, 5; C) 1, 2, 3, 5; D) 1, 2, 5, 6.

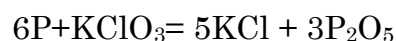
b) hosil bo'lgan oksidlarning biri markaziy atom sifatida kislota hosil qiladi, (uning formulasi ko'rsatilgan indeksdagi zid ravishdagi asoslilikka ega bo'lgan kislota) uning grafik formulasini yozing.

c) agar mazkur jarayonni suv to'ldirilgan kristallizator idishi ichida (suv ostida) bajarsangiz nima bo'ladi? Sabablarini tushuntiring. Bu variantda jarayonni amalga oshirib bo'lmaslik sababini izohlang. Ushbu holatda jarayonga to'sqinlik qiluvchi moddani tavsiflang.

d) hosil bo'lgan moddalardan birining ikkita molekulasi o'zaro ta'sirlashib dimerlanishi mumkinmi? Sxemadagi so'roq belgisi o'rniga tegishli tasvirni chizing va tavsiflang.

To'g'ri javob: Gugurt cho'pini uchida qizil fosfor bo'ladi (P), gugurt qutisini chetida Bertole tuzi ($KClO_3$). Ishqalanganda reaksiya sodir bo'ladi:

Gugurt cho'pini yog'ochli qismi sellyuloza bo'lib, ma'lumki, sellyuloza organik modda bo'lgani uchun u to'liq yonganda yonish mahsuloti sifatida CO_2 va H_2O hosil bo'ladi.

Qalldiroq gaz aralashmasini yonishidan hosil bo'ladigan mazkur oksidlarning biridagi markaziy atom sp^3 gibridlangan. Tetraedr ko'rinishga ega. Odatdagi sharoitda yonishga to'sqinlik qiladigan neytral kimyoviy modda. Bu ma'lumotlarga qo'shimcha qilib shuni aytish mumkinki, mazkur modda ham xuddi metan singari fazoviy tuzilishga ega. Biroq ushbu moddada metan kabi valent bog'lar burchagi $109^\circ 28'$ bo'ladimi? Fikr va izohlaringizni FSMU tahlil jadvali asosida tavsiflang.

Yuqoridagi muammoni 3 qismga bo'lib, birinchi qismida eng avvalgi zamonlarda olov hosil qilishdagi vaziyat, ikkinchi bosqichda esa gugurt cho'pini

yoqish orqali amalga oshiriladigan vaziyat, uchinchi bosqichda esa, olov yoqgich orqali olovni hosil qilish va ularni umumiy bog'lovchisiga doir ishlarga qaratilgan vaziyatlarni keltirish mumkin. Birinchi va uchinchi vaziyatni oliy ta'lim kimyo yo'nalishi talabalari uchun taqdim etilishi mumkin. Jumladan olov yoqgichda ishqalab uchqun chiqaradigan material qaysi kimyoviy moddalar asosida ishlab chiqariladi? Har qanday moddadan shunaqa material olish mumkinmi?

Topshiriqlar: mavzuga doir klaster tuzish, rasmlil klaster ishlab chiqish: buning uchun o'qituvchi mavzuni boshlash avvalida mavzuga oid muhim tayanch iboralarni eslatadi va asosiy kalit - o'zak so'zni yozuv tahtasining o'rtasiga yozadi. Ishtirokchilar mazkur so'z atrofiga unga taalluqli bo'lgan kalit so'zlarni yozib to'plam shakliga keltiradilar va har biriga to'htalib o'tadilar.

Metallar faollik qatoriga doir mashq. Variant a: Bunda o'qituvchi metallar faollik qatorini o'zgartirib ya'ni, vodoroddan o'ngda va chapda turgan elementlar o'rnini almashtirib, taqdim etadi. Ishni kichik guruhlarda tashkil etishi mumkin, belgilangan vaqt davomida ishtirokchilar faollik qatorini to'g'ri variantini tuzib chiqishlari kerak. Variant b: biror metall birikmasini eritmasidan siqib chiqarish uchun boshqa metallni o'rnini almashtirish orqali reaksiya tenglamalari beriladi. Bunda shunday yo'l tutiladiki, vazifada siqib chiqara olmaydigan metall ishtirokida reaksiyalar keltiriladi. Jarayon so'ngida to'g'ri javob o'qituvchi tomonidan ko'rsatiladi. Mazkur usul o'rganuvchilarni metallar faollik qatori orqali to'g'ri reaksiya tenglamalarini tuzish imkoniyatini beradi.

Amaliy topshiriq: proyektor ekranida birinchi kimyoviy stakan rasmi ichiga 50 ml spirt, ikkinchi kimyoviy stakan ichida 50 ml suv deb yozilgan stakanlar belgisi ko'rsatiladi va so'roq belgisi qo'yiladi. 5 daqiqa ichida kichik guruhlar vaziyatni tahlil qilib o'zlarini javoblarini (masalan, 100 ml bo'ladi, 90 ml bo'ladi va xokazo) taqdim etadilar. SHundan so'ng, ularga xona haroratidagi spirt va suv beriladi 50 ml dan o'lchab, eritmani hosil qilgach hona haroratigacha sovitib so'ng mazkur eritmani umumiy hajmini o'lchaydilar. Hosil bo'lgan yangi eritmaning hajmi 100 ml bo'lmaganligini ko'radilar. Shundan keyin suv va spirt aralashtirilganda bu molekulalar orasida hosil bo'ladigan vodorod bog'lari hisobiga hajm kamayini mumkinligini tushunib anglaydilar va sxemasini tasvirlaydilar.

Ko'rsatilgan interfaol vazifa va topshiriqlarni muhokama qilib qo'llanilgandan keyin ishtirokchilarda o'quv natijasi sifatida: yangi bilimga ega bo'lishi, fanga qiziqishi ortishi, ko'proq reaksiya va moddalarni formulalarini yozishga ishtiyoqi paydo bo'lishi, faollashishi, muammoli matn yoki rasmlil topshiriq asosida jarayonni to'g'ri baholay olish va tushunish ko'nikmalari rivojlanadi.

Yuqorida keltirilgan misollar kimyo fani mashg'ulotlarining mos ravishdagi mavzularini o'qitishda hamkorlikda faol bo'lib harakat qilish jarayonlarida qo'llanishi mumkin. Mazkur rasmlil yoki muammoli matn, sxema yoki reaksiya jarayonlariga asoslangan interfaol topshiriqlar talabalarlarni birgalikda mulohaza qilishga, berilgan muammo yuzasidan fikr yuritishga, muhokama qilishga, taqqoslash va sharhlash orqali tegishli qaror qabul qilib yechimni aniqlashga xizmat qilishi mumkin. Mazkur usullarni mazmunida talabalarni mustaqil fikrlashga yo'naltirishdan tashqari, bir necha xil javoblar ichidan to'g'risini tanlashga, ulrni xossa xususiyatlarini muhokama qilish orqali muhim axborot muhiti yaratishga xizmat qilishi mumkin.

Ta'lim oluvchiga tayyorlanadigan topshiriqlar ularni yoshi, bilim darajasi va albatta fikrlash layoqatidan kelib chiqqan holda tayyorlanishi maqsadga muvofiqdir. Kimyo fanidan tushunchalari to'liq bo'lmagan o'quvchi uchun bo'sh jadvalni to'ldirish, sxemani shakllantirish, muammoli matndagi kerakli so'zni topish va shunga o'xshash ko'plab elementlar bilan ishlash anchagina qiyinchilik tug'dirishi mumkin.

Kimyodan tayyorgarligi yaxshi, ma'lum darajadagi dastlabki tushunchalarga ega bo'lgan o'quvchi yoki talaba berilgan interfaol o'quv vazifasi yoki topshiriqlarni nisbatan qiyinchiliksiz bajarishga kirishishi mumkin. Bu ularni turli moddalarning formulalarini mustaqil yozishlarida, so'ralgan reaksiya tenglamalarini yozish va sxemalarni, jadvallarni to'ldirishda o'z aksini topadi. Guruhda hamma birdek bilim darajasiga ega emas ekan, demak ularni birgalikda va birdek faollikka chorlash hamda yo'naltirish uchun interfaol topshiriqlarni turlicha darajalarda tayyorlash maqsadga muvofiqdir.

Bunday muhitda o'qituvchi guruhni kichik guruhlariga bo'lganda "a'lochi"larni bir kichik guruhga to'planib qolishining oldini olishi kerak. Qolaversa har xil bilim

darajali o'quvchilardan iborat kichik jamoada topshiriqlar yechimini taqdim etish, muhokama va ish bilan ta'minlanishi uchun hammasi birdek faol bo'lgani ma'qsadga muvofiq. Shunday ekan, o'qituvchi qaysidir talabalarni chetda qolib ketishini, passiv holatda o'tirishini va umuman olganda harakatsiz bo'lishini oldini olishi kerak.

O'qituvchi interfaol o'quv vazifa yoki topshiriqlarni oddiydan murakkabga tamoyili asosida tayyorlashi kerak. Passiv talabalarni rivojlantirishda qadamma-qadam, jarayonga moslashtirishi, fikrlash qobiliyatini asta-sekin rivojlantirishga yo'naltirishi maqsadga muvofiqdir.

XULOSA

Ta'lim jarayonlarida jumladan kimyo fani bo'yicha tashkil etiladigan mashg'ulotlarda turli shakldagi interfaol o'quv vazifalaridan foydalanish mashg'ulotni olib boruvchi o'qituvchidan katta tayyorgarlik va tegishli kompetentsiyalarni talab etadi, ko'plab ma'lumotlarni o'qituvchi avvaldan tartib bilan moslab, ma'lumotlarni tahlil qilib ma'lum ketma-ketlik asosida tayyorlashi kerak bo'ladi, bu o'z navbatida o'qituvchidan ko'p vaqt talab etadi. O'qituvchi turli shakldagi interfaol o'quv vazifalaridan foydalanishi o'qitish samaradorligini oshishiga olib keladi, bu o'z navbatida kichik jamoa tarkibidagi har bir shaxsni jumladan o'quvchi yoki talabada jamoada ishlash ko'nikmasini shakllanishiga, bir-birini tinglash, ma'qullash, o'z fikrini bildirish, g'oyalarni asoslash, esga solish, ta'kidlash orqali faollikka erishish imkoniyatini yaratishga malaka va tegishli amaliy ko'nikmalarni shakllantirish hamda rivojlantirishga olib keladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. Голиш Л.В, Файзуллаева Д.М. Педагогик технологияларни лойиҳалаштириш ва режалаштириш. -Т. 2010 й.
2. Raxmatullayev N.G., Omonov H.T., Mirkomilov Sh. M. "Kimyo o'qitish metodikasi" T.: "Iqtisod moliya" 2013.
3. Мария С. Пак Теория и методика обучения химии: учебник для вузов /М. С. Пак. – СПб: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2015. – 306 с.
4. Nizamova S.O., Xamidova G.R. "Kimyo o'qitish metodikasi". Darslik. Toshkent: Muharrir nashriyoti. 2024. – 278 b.
5. Nishonov M., O.O'rinova. Kimyo o'qitish metodikasidan praktikum. O'quv qollanma. FarDU nashri. 2023 yil. - 125 b.
6. Дадаходжаева, М. (2023). Изучение кислородосодержащих органических соединений с помощью интерактивных методов. *Современные аспекты развития фундаментальных*

наук и вопросы их преподавания, 1(1), 57–61. извлечено от
<https://inlibrary.uz/index.php/development-fundamental-sciences/article/view/26953>

7. Гулакова М. В., Харченко Г. И. Интерактивные методы обучения в вузе как педагогическая инновация // Концепт. – 2013. – № 11 (ноябрь). – ART 13219. – 0,4 п. л. – URL: <http://e-koncept.ru/2013/13219.htm>. – Гос. рег. Эл № ФС 77-49965. – ISSN 2304-120X.

8. Buzrukxo'jayev A.N., Komilov K.U. Muammoli ta'lim usullaridan foydalangan holda kimyo darslarida ko'nikmalarni shakllantirish. Academic Research in Educational Sciences. 2021. 680-691-bet.

9. Ismailov S.A. Kimyo fanini o'qitishda interfaol mediavosita va interfaol ta'lim texnologiyalarni metod sifatida qo'llashning ahamiyati. Innovation: The journal of social sciences and researches. VOLUME 1, ISSUE 5, 2023. P. 24-30.

TEKNOLOGIK TA'LIM TALABALARINING PEDAGOGIK KOMPETENTLIGINI SHAKLLANTIRISH

J.R.Muxitdinova, p.f.f.d.(PhD) NamDPI

E-mail: mjamila73-11@yandex.ru Orcid id: [0009-0004-1577-7768](https://orcid.org/0009-0004-1577-7768)

X.A.Uzakova mustaqil tadqiqotchi AdPI

Email: azizaxon0687@gmail.com Orcid: [0009-0006-5411-5139](https://orcid.org/0009-0006-5411-5139)

Annotatsiya. Maqolada texnologik ta'lim yo'nalishi bakalavrlari professional kompetentligini shakllantirishning nazariy-metodik asoslari tahlil qilingan. Kompetensiya va kompetentlik tushunchalariga ilmiy-nazariy yondashuvlarni tahlil qiladi, texnikaviy va pedagogik faoliyatni uyg'unlashtirgan holda texnologik ta'lim bakalavrlariga qo'yiladigan zamonaviy talablarni aniqlaydi. Shuningdek, talabalarda texnik tafakkur, texnik madaniyat, texnologik ko'nikmalar va professional-texnologik kompetentlikni shakllantirishga xizmat qiluvchi pedagogik shartlar yoritilgan.

Kalit so'zlar: texnologik ta'lim, professional kompetentlik, kompetensiya, kompetensiyaga yo'naltirilgan yondashuv, texnik tafakkur, texnologik ko'nikmalar, texnikaviy va pedagogik faoliyat, bakalavr tayyorlash, pedagogik shartlar, axborot-texnologik muhit.

ФОРМИРОВАНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Ж.Р.Мухитдинова, д.п.н. (PhD), НамГПИ

E-mail: mjamila73-11@yandex.ru Orcid id: [0009-0004-1577-7768](https://orcid.org/0009-0004-1577-7768)

Х.А.Узакова — независимый исследователь АнгПИ

Email: azizaxon0687@gmail.com Orcid: [0009-0006-5411-5139](https://orcid.org/0009-0006-5411-5139)

Аннотация: в статье рассматриваются теоретико-методические основы формирования профессиональной компетентности бакалавров технологического образования. Обосновывается актуальность подготовки квалифицированных, творческих специалистов, способных эффективно действовать в информационно-технологической среде и отвечать требованиям современного рынка труда. Проанализированы научные подходы к понятиям «компетенция» и «компетентность», раскрыты особенности сочетания технической и педагогической деятельности студентов технологического образования. Определены педагогические условия, способствующие формированию технического мышления, технической культуры, технологических умений и профессионально-технологической компетентности. Проведённый анализ научно подтверждает эффективность компетентностного подхода в системе технологического образования.

Ключевые слова: технологическое образование, компетенция, профессиональная компетентность, техническое мышление, технологические навыки,

педагогические условия, информационно-технологическая среда, подготовка бакалавров.

FORMATION OF PEDAGOGICAL COMPETENCE OF TECHNOLOGY EDUCATION STUDENTS

J.R.Mukhitdinova (PhD), NamSPI

K.A. Uzakova — an independent researcher at AdSPI.

Email: azizaxon0687@gmail.com Orcid: 0009-0006-5411-5139

Abstract: *the article examines the theoretical and methodological foundations for developing the professional competence of technology education undergraduates. It substantiates the relevance of training skilled and creative specialists capable of operating effectively within the information-technology environment and meeting the demands of the modern labor market. The study analyzes scientific interpretations of the concepts of "competence" and "competency" and highlights the integration of technical and pedagogical activities in the training of technology education students. The pedagogical conditions that foster the development of technical thinking, technical culture, technological skills, and professional-technological competency are identified. The findings scientifically justify the effectiveness of the competency-based approach in technology education.*

Keywords: *technology education, competence, professional competency, technical thinking, technological skills, pedagogical conditions, information-technology environment, undergraduate training.*

KIRISH

Shiddat bilan o'zgarayotgan dunyoda o'z yo'lini topa oladigan, malakali va ijodkor mutaxassislarni tayyorlash masalasi kasbiy ta'limning eng muhim masalalaridan biri bo'lib qolmoqda. Texnika taraqqiyoti sur'atlarining tezlashuvi, jamiyat rivojlanishining hozirgi bosqichida yangi texnologiyalarning paydo bo'lishi bakalavriat va magistraturaning tegishli mutahassisliklar bo'yicha bitiruvchilarni sifatli tayyorlash zarurligini belgilab berdi.

Bakalavr va magistrnlarni tayyorlashning ikki bosqichli tizimi ko'proq texnologik ta'lim talablariga mos keladi, chunki uning asosiy maqsadi - o'z imkoniyatlarini axborot-texnologik makonda amalga oshira oladigan yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlashdir [1].

Oliy o'quv yurtini bitirib, muallimlik faoliyatini boshlagan kishi barcha o'quvchilarga o'zini yaqin tutishi, odobi, odilligi bilan bolalarga ijobiy-axloqiy

namuna ko'rsatishi zarurligini yoddan chiqarmasligi lozim. Zamonaviy ta'limning asosiy maqsadi – jamiyat va davlat uchun har tomonlama rivojlangan, jamiyatga, mehnat faoliyatiga ijtimoiy moslashuvchan, o'z ustida ishlay oladigan shaxsni tayyorlashdan iborat. Demak, har tomonlama rivojlangan shaxs tarbiyasida pedagoglarning kompetentlik darajasi muhim ahamiyatga ega. Pedagogika fanida psixologik-pedagogik kompetentlik tushunchasi pedagogning ta'lim-tarbiya jarayonida eng yuqori darajada natijaga erishishi, yuqori kasbiy salohiyat, shuningdek, muloqotchanlik va ijobiy fazilatlarga ega bo'lish degan xulosaga kelinadi. "Kompetentlik" so'zining ma'nosi xabardorlik, obro', o'z sohasi bo'yicha keng qamrovli tushuncha va tajribaga ega bo'lish bilan belgilanadi. Kompetensiya - shaxsiy sifat bo'lib, turli xil vaziyatda pedagogik faoliyat va ijtimoiy hayotda ifodalanadigan qobiliyat, bilim, ko'nikma va malaka hisoblanadi [2].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Bugungi kunda ta'limga "kompetensiyaviy yondashuv" yangi tadqiqot yo'nalishi sifatida paydo bo'ldi. Kompetensiya lotincha so'z bo'lib "compete" – kirishayapman, munosibman, loyiqman yoki bir sohadagi bilimlar, tajribalar ma'nolarini anglatadi. Demak, inson ma'lum sohani yaxlit biladigan, tajribaga ega bo'lgan kabi ma'nolarni bildiradi. rus psixologi B.D.Elkonin tomonidan "**Kompetentlik** – bilimdonlik, kasbga moslik, malakalilik, tajribalilik, rahbarlik faoliyatiga singdirib borish". "**Kompetensiya** – biror kishi juda yaxshi bilgan yoki xabardor bo'lgan masalalar doirasi" - deb ta'rif bergan. S.I.Ojegov "Kompetensiya – biror kishining vazifalari, huquqlari doirasi" – deb ta'rif bergan.

Umuman "kompetensiya" va "kompetentlik" atamaları pedagog olimlar tomonidan bir xil tahlil etilmaydi [4]. Kompetentlikka yo'naltirilgan ta'lim amerikalik tilshunos M.Xomski (1956) Massachusetts universiteti tomonidan taklif etilgan "kompetensiya" atamasining umumiy ma'nosi shakllandi. Yevropa kengashi dasturi bo'yicha Bern shahrida bo'lib o'tgan simpoziumda (1996 yil) "kompetensiya" – qobiliyat, mahorat singari tushunchalar qatoriga kiritilganligi ta'kidlanadi.

Bugungi kunda zamonaviy mehnat bozorida oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilariga bir qator talablar qo'yilmoqda:

-o'z kasbiy faoliyat doirasida chuqur bilim va malakaga ega bo'lishi va boshqa yaqin sohalarda ham ishlay olishi;

-mutaxassisligi bo'yicha xalqaro standartlar darajasida faoliyat yurita olish; doimiy kasbiy o'sishga tayyorlik.

Shu bois, bugungi kunda texnologik ta'limning asosiy maqsadi — kompetentli mutaxassislarni tayyorlashdir. Bunday mutaxassisni shakllantirish uchun sifatli ta'lim zarur. Bugungi kunda esa ta'lim sifati ko'proq bilimlarni egallash emas, balki yangi bilimlarni mustaqil ravishda o'zlashtira olish, pedagogik kompetensiyalarni rivojlantirish bilan bog'liqdir. Shuning uchun zamonaviy pedagogik ta'limda kompetensiyalarga yo'naltirilgan yondashuv faol rivojlanmoqda va amaliyotga joriy qilinmoqda.

Mazkur yondashuvga ko'ra, ta'lim mazmuni kompetensiyalar va kompetentliklar tizimi sifatida modernizatsiya qilinib, pedagogik vazifalarni hal qilish uchun kerak bo'lgan o'zaro bog'liqlikdagi mazmunga ega bilimlar, ko'nikmalar, yo'nalishlar majmuasini o'zida mujassam etadi. Shunga ko'ra, texnologik ta'lim bakalavrlarining pedagogik kompetentligini shakllantirishning shartlarini aniqlash dolzarb ahamiyat kasb etadi. Chunki uning nazariyasi va metodikasini aniqlashtirish bugungi kunda muhim vazifa hisoblanadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Kompetentliging ma'lum darajasiga erishishni tavsiflovchi umumiy tushunchalar mavjud. Bular:

- o'rganilayotgan fan sohasi bo'yicha bilimlarni o'zlashtirish darajasi va sifati;
- axborot bilan ishlash ko'nikmasi;
- o'zining kasbiy va madaniy saviyasini mustaqil ravishda oshira bilish qobiliyati.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, hozirgi vaqtda talabalar shaxsiy sifatleri, qobiliyatlari, bilimlari, ko'nikmalari, kompetensiya va kompetentligini shakllantirishga qaratilgan bir qator ilmiy tadqiqotlar mavjud. Jumladan MDX davlatlari olimlaridan B.S.Gershunskiy, E.F. Zeer va boshqa olimlarning fikriga ko'ra, pedagogik kompetentlik - bu mutaxassisning ma'lum darajadagi bilim,

ko'nikma va tajribalarini o'z ichiga oluvchi integral tavsif bo'lib, kasbiy faoliyat maqsadlariga erishishni ta'minlaydi.

Kasbiy ko'nikmalarni shakllantirish bo'yicha O.V.Varnikova, kasbiy qobiliyatlarni rivojlantirish bo'yicha V.D.Shadrikov, ijodiy qobiliyatlarni shakllantirish shartlari va samaradorligi bo'yicha Z.S.Goncharova, kasbiy-tashkiliy ko'nikmalarni shakllantirishning pedagogik asoslari bo'yicha K.L.Merkuryevalar pedagogik qobiliyatlarni shakllantirish muhimligini ta'kidlab o'tganlar:

Oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy faoliyatga tayyorlash, kompetentsiya va kompetentlikni rivojlantirish muammolarini hal etish qonuniyatlari va tendensiyalariga bag'ishlangan ilmiy tadqiqot ishlari olib borgan olimlar: J.O.Tolipova, N.A.Muslimov, Z.T.Nishonova, T.R.Niyazmetova, R.Saidova, O.Q.Tolipov, B.M.Turdibayeva, N.Xalilov, Sh.S.Sharipov, Sh.Yunusova, Q.P.Husanboeva, M.M.Qodirov, X.A.Umarov, D.N.Mamatovlar tomonidan o'rganilgan.

Talabalarda kompetensiya va kompetentliklarni shakllantirishning nazariy va amaliy asoslari MDX olimlari I.A.Zimnyaya, A.V.Xutorskoy, E.S.Polat, L.M.Xudiyakova, O.Yu.Lebedeva, L.A.Petrovskaya, L.I.Nepogoda kabi olimlar hamda xorijiy tadqiqotchilar — J.Raven, F.Perre, J.Culagan va boshqalarning ilmiy ishlarida yoritilgan.

Olimlarning ko'plab tadqiqotlarida bo'lajak o'qituvchilarni pedagogik faoliyatga tayyorlashga oid bir qancha ilmiy izlanishlar olib borilgan bo'lsada ularning tadqiqotlarida tashkiliy, pedagogik kompetentlikni rivojlantirish masalalariga ilmiy tadqiqotlarida asoslab o'tganlar.

O'zbekiston Respublikasi hukumati o'qituvchilar hurmatini qadrlab har tomonlama ular mehnatini e'tiborga olib har tomonlama g'amxo'rlik qilmoqda. Bizning nazarimizda zamonaviy o'qituvchi qiyofasida quyidagi fazilatlar bo'lishi kerak;

1. O'qituvchi jamiyatda bo'layotgan o'zgarishlar va islohatlar mohiyatini chuqur anglab yetishi lozim.
2. O'qituvchi zamonaviy axborat texnologiyalaridan, yuqori darajada xabardor bo'lishi zarur.

3. O'qituvchi o'z fani bo'yicha chuqur bilimga ega bo'lishi lozim.
4. O'qituvchi pedagogika va psixologiya fanlarini puxta o'zlashtirgan bo'lishi zarur.
5. O'qituvchi ta'lim-tarbiya jarayonida eng samarali usul va vositalardan foydalana olishi lozim.
6. O'qituvchi ijodkor, tashabbuskor, tashkilotchi bo'lishi lozim.
7. O'qituvchi yuksak darajada mahorat egasi bo'lishi lozim.
8. O'qituvchi nutq madaniyatiga ega bo'lishi lozim.

Zamonaviy sharoitda texnik fikrlash, texnik bilimlar, texnologik ko'nikmalar va texnologik madaniyatni rivojlantirishga yo'naltirilgan kasbiy ta'limgina texnologik ta'lim bakalavrlarini sifatli tayyorlash imkonini beradi. Shu sababli, texnologik ta'lim bakalavrlari kasbiy kompetentligini shakllantirish masalasini hal etish, ayniqsa, ularni texnikaviy faoliyatga tayyorlash jarayoni alohida ahamiyat kasb etmoqda.

Texnologik ta'lim yo'nalishi bakalavrining kasbiy faoliyati ikki yo'nalishni qamrab oladi: texnikaviy (texnik); pedagogik (o'qituvchilik) faoliyat.

Shu bilan birga, texnologik ta'lim yo'nalishi talabalari ikki xil kasbiy yo'nalishga ega bo'lganligi sababli, ularda texnikaviy va pedagogik faoliyatlarni uyg'unlashtira oladigan kasbiy sifatlar shakllanishi lozim (1-jadvalga qarang).

1-jadval

**Texnologik ta'lim yo'nalishi talabalarining muhim kasbiy
sifatlarning shakllanishi**

Bakalavr darajasiga ega mutaxassislar quyidagi ko'nikmalarga ega bo'lish kerak:	Ta'lim jarayonida bakalavrlar quyidagi malakalarga ega bo'lishi lozim:
ilmiy-texnik tadqiqotlar o'tkazish;	texnik loyihalash bo'yicha chizmalarni o'qish;
o'quv-tajriba ishlarida ishtirok etish;	fan-texnika yangiliklaridan xabardor bo'lish;

proffesional ta'limi muassasalarida ta'lim jarayonini olib borish;	texnik tizimlar voqeliklarini bilish va tahlil qila olish;
turli yo'nalishlarda o'quv-metodik ishlarni tashkil etish vazifalarini bajarish.	texnik faoliyatni nazorat qila olish;
	o'quv jarayonida axborot-texnologik muhitdan samarali foydalanish

Oliy ta'lim muassasalarida texnologiya yo'nalishi bakalavrlarini tayyorlashda 1-jadvalda keltirilgan ko'nikma va malakalarga ega bo'lishini ta'minlash zarur.

Texnologik ta'lim bakalavrlarining kasbiy faoliyati mazmuni vujudga kelishi uchun quyidagi shartlar zarur:

- texnik tafakkur va texnik madaniyatning shakllanishi;
- texnik ob'ektlar bilan ishlash bo'yicha amaliy ko'nikmalarning rivojlanishi;
- texnologik jarayonlarni o'qitish metodikasini egallash;
- ta'lim jarayonida yangi texnologiyalardan foydalanish bo'yicha kompetensiyalarning shakllanishi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, talabalarda texnikaviy va pedagogik kompetensiyalarni birgalikda shakllantirish bo'yicha yetarlicha ishlab chiqilgan nazariy va amaliy yondashuvlar mavjud emas.

Shu sababli, texnologik ta'lim bakalavrlarining texnikaviy faoliyatga tayyorligini oshirish va shu jarayonda tashkililiy, pedagogik kompetentligini shakllantirish mexanizmlarini ilmiy jihatdan asoslash dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

“Kompetensiya” atamasi lotincha competencia (huquq bo'yicha tegishlilik) so'zidan kelib chiqqan bo'lib, vakolatlar, huquqlar va majburiyatlar doirasini, shuningdek, mazkur lavozim egasi bilim va tajribaga ega bo'lgan masalalar doirasini bildiradi.

Ensiklopedik lug'atda “kompetensiya” — muayyan sohada muvaffaqiyatli kasbiy faoliyatga tayyorlikni belgilovchi bilimlar, ko'nikmalar, shaxsiy sifatlar va amaliy tajribalar tizimi sifatida talqin qilinadi.

Psixologik lugʻatda “kompetensiya” — muayyan vazifani bajarish yoki biror ishni amalga oshirish qobiliyati sifatida izohlanadi.

Shuningdek, “kompetensiya” tushunchasi funksional vakolatlar, huquqlar va majburiyatlar majmuasini belgilash zarur boʻlganda qoʻllanadi; bu — mutaxassisning maʼlum turdagi kasbiy vazifalarni hal qilish qobiliyatidir.

Tadqiqotlar kompetentlikning har bir kasbiy faoliyat turi uchun alohida “individual koʻrinishi” mavjudligini koʻrsatadi. Olib borilgan tahlillar asosida professional kompetentlik tarkibida professional-texnologik kompetentlikni ajratish imkonini berdi.

A.K.Markovaning taʼrifiga koʻra, professional kompetentlik — “shaxsning mustaqil va masʼuliyatli harakat qila olishi, zarur mehnat funksiyalarini samarali bajarish qobiliyati”.

B.S.Gershunskiy professional kompetentlikni — “kasbiy bilimlar, koʻnikmalar va ularni faoliyatda qoʻllay olish darajasining sifat koʻrsatkichi” deb taʼriflaydi.

Yu.V.Vardanyan professional kompetentlikni quyidagicha izohlaydi: “mutaxassisning kasbiy faoliyatni amalga oshirishga tayyorligi va bunda zarur boʻlgan ichki sifatlar majmuasi”.

Professional kompetentlik tarkibiga quyidagi 3 jihat kiradi:

- Amaliy–muammoli komponent — vaziyatni toʻgʻri anglash, maqsad qoʻyish va uni samarali bajarish.
- Kognitiv komponent — tizimli bilimlar majmuasi.
- Shaxsiy komponent — masʼuliyat, mustaqillik va refleksiya.

Mazkur tadqiqot oʻrganilayotgan muammoning barcha jihatlarini toʻliq qamrab olmaydi va kelgusida olib boriladigan nazariy izlanishlar uchun yangi yoʻnalishlar ochib beradi. Shuningdek, professional kompetentlikni shakllantirishning boshqa optimal modellari va professional-texnologik kompetentlikni rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik shart-sharoitlarni aniqlash boʻyicha yangi tadqiqotlar oʻtkazish imkonini beradi. Bu nafaqat texnologik taʼlim yoʻnalishi boʻyicha bakalavrlarda, balki texnika va texnik faoliyat bilan bogʻliq boʻlgan barcha yoʻnalishlardagi bakalavrlar, magistrlar va mutaxassislarda professional-texnologik kompetentlikni shakllantirish jarayoniga taalluqlidir.[5]

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, olib borilgan tadqiqot shuni ko'rsatdiki, professional-texnologik kompetentlikning tarkibiy komponentlarini integrativ kurs misolida shakllantirish mazkur kompetentlikni rivojlantirish metodikasini to'liq ochib beradi. Natijada texnologik ta'lim yo'nalishi talabalarida quyidagi sifat va ko'nikmalar shakllanadi va rivojlanadi: texnik qobiliyatlar, texnik tafakkur, texnik bilimlar, texnologik ko'nikmalar. Bular esa bo'lajak mutahassislarning kelajakdagi pedagogik faoliyatni samarali bajarishlari uchun zarur bo'lgan tayanch kompetensiyalarni mustahkamlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. В.Е.Мельников. Интегративный подход к конструированию содержания подготовки бакалавров технологического образования в ВУЗе: автореферат ди.канд.пед.наук/ Великий Новгород. 2009. -24 с.
2. Abdusalim Erkaboyevich Kenjaboyev, Kenjaboyeva Dilafro'z Abdusalomovna "Pedagogik deontologiya va kompetentlik" o'quv qo'llanma Termiz-2021 yil
3. Ruslanovna, M. J. (2025). Development of technological competencies of technological education students. *Modern American Journal of Linguistics, Education, and Pedagogy*, 1(2), 424-432.
4. Мухитдинова Ж. Р. (2022). Проблемы развития технологического мышления студентов на уроках технологии. in *современные научные исследования: актуальные вопросы, достижения и инновации* (pp. 161-162).
5. Угарова Л.А. Формирование профессиональной компетентности будущих бакалавров технологического образования. Диссертация. Тольятти – 2010.

INKLUZIV TA'LIMDA BIOLOGIYA DARSLARINI VIRTUAL LABOROTIYALAR ORQALI TASHKIL ETISH (7-SINF DARSLIGI MISOLIDA)

Toshmirzayeva Gavxarxon Rahimjon qizi

*Namangan davlat pedagogika instituti,
Tabiiy fanlar kafedrasi katta o'qituvchisi, PhD.*

E-mail: gavxarxontoshmirzayeva@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-0847-3111>

Abdulboqiyeva Dilshoda Ismoiljon qizi

*Namangan davlat pedagogika instituti,
Tabiiy fanlar kafedrasi biologiya 1-kurs magistranti*

E-mail: dilshodaoxunjanova44@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada hozirgi kunda inkluziv ta'limni rivojlantirishda keng qamrovda foydalanilayotgan virtual laboratoriyalarda amalga oshiriladigan biologik tajribalar orqali inkluziv ta'lim olayotgan maktab o'quvchilarining tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari to'g'risida ma'lumotlar mavjud bo'lib, bundan tashqari virtual biologik laboratoriya dasturi, virtual laboratoriyaning vazifalari va virtual laboratoriyaning imkoniyatlari haqida qisqacha yoritilib o'tilgan.

Kalit so'zlar: virtual laboratoriya, inkluziv muhit, interaktiv modellashtirish, tanqidiy tafakkur, amaliy mashg'ulotlar, dasturiy ta'minotlar, virtual axborot-ta'lim, nogironligi bor bolalar, teng huquqlilik, imkoniyat, cheklanganlik, qonun, rivojlantirish, tajriba.

ORGANIZING BIOLOGY LESSONS IN INCLUSIVE EDUCATION THROUGH VIRTUAL LABORATORIES (BASED ON THE 7TH-GRADE TEXTBOOK)

*Senior lecturer of department of Natural Sciences
of Namangan State Pedagogical Institute, PhD.*

Toshmirzayeva Gavkharkhon Rakhimjon kzy

E-mail: gavxarxontoshmirzayeva@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-0847-3111>

Namangan State Pedagogical Institute,

Department of Natural Sciences, 1st year master's student in biology

Abdulboqiyeva Dilshoda Ismoiljon kizi

E-mail: dilshodaoxunjanova44@gmail.com

Annotation. This article provides information about the pedagogical possibilities of developing critical thinking in school students receiving inclusive education through biological experiments conducted in virtual laboratories, which are widely used today in

advancing inclusive learning. In addition, the virtual biological laboratory program, the tasks of the virtual laboratory, and its capabilities are briefly described.

Keywords: *virtual laboratory, inclusive environment, interactive modeling, critical thinking, practical training, software, virtual information-educational environment, children with disabilities, equality, opportunity, limitation, law, development, experiment.*

ОРГАНИЗАЦИЯ УРОКОВ БИОЛОГИИ В ИНКЛЮЗИВНОМ ОБРАЗОВАНИИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ВИРТУАЛЬНЫХ ЛАБОРАТОРИЙ (НА ПРИМЕРЕ УЧЕБНИКА ДЛЯ 7 КЛАССА)

*Старший преподаватель кафедры Естественных наук
Наманганского Государственного Педагогического Института, PhD.*

Ташмирзаева Гавхархан Рахимжон кызы

E-mail: gavxarxontoshmirzayeva@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-0847-3111>

*Наманганский государственный педагогический институт,
Кафедра естественных наук биология магистрант 1 курса*

Абдулбакиева Дилишода Исмаилжон кызы

E-mail: dilshodaoxunjanova44@gmail.com

Аннотация. В данной статье представлены сведения о педагогических возможностях развития критического мышления у школьников, обучающихся в условиях инклюзивного образования, посредством проведения биологических экспериментов в виртуальных лабораториях, которые сегодня широко используются в процессе развития инклюзивного обучения. Кроме того, кратко освещены программа виртуальной биологической лаборатории, задачи виртуальной лаборатории и её возможности.

Ключевые слова: виртуальная лаборатория, инклюзивная среда, интерактивное моделирование, критическое мышление, практические занятия, программное обеспечение, виртуальная информационно-образовательная среда, дети с инвалидностью, равноправие, возможность, ограниченность, закон, развитие, эксперимент.

KIRISH

Ilm - fan va jamiyat taraqqiyotining misli ko'rilmagan ilmiy tushunchalarining inson faoliyatining barcha sohalariga kirib borishi bilan o'quvchilar o'zlashtirishi lozim bo'lgan ilmiy axborot va ma'lumotlar ham kun sayin ortib bormoqda. Shu sababdan inkluziv ta'limda ham o'quvchilarga darslarni sifatli tashkillash va yanada qiziqarli tarzda tushunarli qilib mavzularni o'tish hozirgi kunda dolzarb muammo hisoblanadi. Ushbu imkoniyati cheklangan o'quvchilarga ta'lim berish va ularga

ko'rsatilayotgan e'tiborlar samarasi doirasida prezident Shavkat Miromonovich Mirziyoyevning „Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim – tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida” qarori davlat va jamiyat hayotida kutilganidek samaralar bera boshladi. Binobarin, 2023-2024 o'quv yilining birinchi yarim yilligida respublikamizdagi 530 ta umumiy o'rta ta'lim tashkilotlarida inkluziv ta'lim tizimi joriy etilib, 1 ming 195 nafar alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar qamrab olingan. Ularning 449 (37,6%) nafari qiz bolalarni tashkil etadi[6]. Ushbu qonunlar va qarorlar doirasida inkluziv ta'limni rivojlantirishda yuqori samarali zamonaviy ta'lim va innovatsion texnologiyalarni amaliyotda qo'llash borasida tizimli islohotlar amalga oshirib kelinmoqda. Ushbu yo'nalishda muvaffaqiyatni belgilovchi asosiy omillar, birinchidan, pedagog kadrlarning zamonaviy bilim, ko'nikma va malakalarni talab darajasida egallaganligi, ikkinchidan, zamon talabalaridan kelib chiqqan holda, o'qitishning innovatsion axborot - didaktik vositalarini amaliyotga qo'llay olishi hisoblanadi. Qolaversa, hozirgi kunda ta'lim tizimidagi islohotlarning muammolari asosan, pedagog kadrlar salohiyatiga bog'liq bo'lib, qolmoqda. Xususan, biologiya fani kabi fanlarni o'qitishda an'anaviy laboratoriya mashg'ulotlarining samaradorligini oshirish va ta'lim sifatini yaxshilash uchun raqamli vositalardan keng foydalanish dolzarb masalaga aylangan[5]. Shu nuqtai nazardan, virtual laboratoriyalar biologiya fanidagi murakkab jarayonlarni o'quvchilarga yanada tushunarli va interaktiv imkonini beradi. Xulosa qilishimiz mumkinki, virtual ta'lim zamonaviy davr uchun zamonaviy ta'lim usulidir

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

So'nggi yillarda ta'lim jarayonida raqamli texnologiyalarning o'rne sezilarli darajada oshib bormoqda. Xususan, tabiiy fanlar – biologiya, kimyo va fizika fanlarida virtual laboratoriyalar qo'llanilishi kengaymoqda. Taqiqotlar shuni ko'rsatadiki, virtual laboratoriyalar o'quvchilarga murakkab ilmiy tushunchalarni yanada interaktiv va visual tarzda o'rganish imkonini beradi. Alohida ta'limga ehtiyoji bor bolalar uchun ham maktab darsliklaridagi laboratoriya tajribalarini mustaqil tushunish va o'rganish imkonini beradi. Bu esa ta'lim sifatini yaxshilashda muhim omil hisoblanadi[3]. Mayer (2001) multimedia o'rganishda interaktivlik va

vizual materiallar ta'lim samaradorligini oshirishini ta'kidlaydi. Shu nuqtai nazardan, virtual laboratoriyalar biologiya fanidan murakkab jarayonlarni tushunishga yordam beruvchi samarali vosita sifatida qaraladi. Clark va Mayer (2016) esa e-learning sohasida ko'plab ilmiy tadqiqotlar asosida interaktiv simulyatsiyalar o'quvchilarni faollashtirishi va bilimlarni uzoq muddatga mustahkamlashga hissa qo'shishini ta'kidlagan [3]. Dewey (1938) pedagogik yondashuvlarda amaliy tajribaga asoslangan o'rganishning ahamiyatini qayd etgan bo'lsa, hozirgi kunda virtual laboratoriyalar aynan shu amaliyotni raqamli muhitda tashkil etish imkonini beradi. Shu bilan birga, Anderson va Krathwohl (2001) Bloom taksonomiyasining yangilangan versiyasida yuqori darajadagi tahliliy va ijodiy ko'nikmalarni rivojlantirishda virtual laboratoriyalarning o'rne haqida fikr bildirgan [3].

Virtual laboratoriya – bu dasturiy ta'minot va kompleks eksperimentlarni haqiqiy o'rnatish bilan bevosita aloqasiz yoki umuman yo'q bo'lganda o'tkazishdir. Birinchi holda, biz masofadan boshqarish pulti orqali laboratoriya o'rnatilishi bilan shug'ullanamiz, buning uchun haqiqiy laboratoriya, dasturiy ta'minot va jihozlarni o'z ichiga olgan va olingan ma'lumotlarni, shuningdek aloqa vositalarini o'rnatish va raqamlashtirishni boshqarish lozim. Bunday holda, barcha jarayonlar kompyuter yordamida simulyatsiya qilinadi. Ikkinchisida amalda bo'lishiga qaramay har ikkala turdagi laboratoriyalar ko'pincha virtual deb nomlanadi, bunday ta'rif faqat ikkinchisiga mos keladi [1]. Inklyuziv ta'lim – davlat siyosati bo'lib, nogiron va sog'lom bolalar o'rtasidagi to'siqlarni bartaraf etish, maxsus ta'limga muhtoj bolalar o'smirlar rivojlanishda uchraydigan nuqsonlar yoki iqtisodiy qiyinchiliklardan qat'iy nazar ijtimoiy hayotga moslashtirishga yo'naltirilgan umumta'lim jarayoniga qo'shishni ifodalovchi ta'lim tizimidir [4]. „Inklyuziv ta'lim“ atamasi fransuzcha „inclusif“ so'zidan kelib chiqqan bo'lib, „o'z ichiga oladi“ deb tarjima qilinadi va maxsus ehtiyojlari bo'lgan va shartli ravishda sog'lom, ya'ni sog'lig'i cheklanmagan odamlarning birgalikdagi ta'limini anglatadi [7]. Inklyuziv ta'lim alohida yordamga muhtoj bolalarni normal rivojlanishdagi bolalar bilan teng huquqlilik asosida ta'lim tarbiya olishlarini ta'minlaydi. Shuning uchun ham inklyuziv ta'lim ahamiyatlidir [8]. Jahon ta'lim amaliyotida ham ta'lim oluvchilar ehtiyojlariga

moslashuvchan o'quv muhitini yaratish, variativ o'quv dasturlaridan foydalanishga bo'lgan ehtiyoj kun sayin ortmoqda. Birlashgan Millatlar Tashkilotining ta'lim sohasidagi siyosati yo'nalishlaridan biri bolalarning alohida ta'lim ehtiyojlari xilma-xilligini hisobga olgan holda ta'lim berishni nazarda tutadigan inklyuziv ta'lim g'oyalarini ishtirokchi davlatlar tomonidan keng amalga oshirilishini ta'minlash hisoblanadi.

NATIJA VA MUHOKAMA

Virtual laboratoriyada „O'simliklarda moddalar transportini o'rganish"7-sinf darsligi misolida ko'rsatib berildi.

Virtual laboratoriya ishidan maqsad: poya orqali mineral va organik moddalarning harakatini o'rganish. Poyada transport vazifasini ksilemada joylashgan o'tkazuvchi naylar va floemadagi elaksimon naylar orqali amalga oshirishini virtual laboratoriya orqali inklyuziv(eshitishda va gapirishda nuqsoni bor o'quvchilarga) surdo yordamida ko'rsatib berish.

Virtual laboratoriyada ishni bajarish uchun ekranda quyidagi tartibda tajriba bajariladi:

Ekranda namoyish etadigan birinchi virtual laboratoriya jihozlari: 3 ta 200ml stakan, 3 xil bo'yoq, 3 tapipetka, 3 dona karam bargi ekranda namoyish etiladi. Virtual laboratoriya quyidagicha olib boriladi.

1. Ekran markaziga qo'limiz orqali boshqarib 3 ta stakandagi suvni olib kelimiz. So'ngra 1-stakandagi suvga kursor yordamida pipetkani olib 10 tomchi sariq bo'yoqni qo'limizni uzmay stakandagi suvga tomizamiz.

2. Markazdagi 2-stakandagi suvga shu harakatlarni takrorlagan holda 10 tomchi qizil bo'yoq tomizamiz.

3. Ekran markazidagi 3-stakandagi suvimizga yuqoridagi jarayonni takrorlagan holda 10 tomchi ko'k bo'yoq tomizamiz.

4. Keyin esa har uchala stakanga ham kursor yordamida ekrandagi karam bargini qo'limiz orqali olib kelib, rangli stakandagi suvlarga solamiz.

5. Bir necha daqiqadan so'ng ekran kuzatuv oynasida barglar tomirlari bo'ylab bo'yoqlar harakatlanib, barglarning rangga bo'yalishi ko'rishimiz mumkin.

Ushbu jarayon ekranda quyidagicha namoyon bo'ladi(1-rasm.)

1-rasm. Virtual laboratoriya ekranida barglardagi mineral moddalarning transporti.

Ekranida namoyish etadigan ikkinchi virtual laboratoriya jihozlari: 1ta 500ml stakanda suv, terakning bargli novdasi, pichoq. Virtual laboratoriya quyidagicha olib boriladi:

1. Virtual muhitda terakning bargli novdasini ekran markaziga olib kelib qo'limizni ekrandan olmagan holda pichoq yordamida ekrandagi terak novdasidan ikki kesim olamiz.
2. Ekrandagi birinchi novda: pastki qismidan taxminan 3 sm masofada po'stloq halqa shaklida kesib olamiz (halqasimon kesma qilish).
3. Ekran markazidagi ikkinchi novda: tabiiy holatda, butun holda qoldiramiz.
4. Ikkala novdani ham ekrandagi suv solingan stakanga kursor yordamida joylashtiramiz.
5. Bir necha daqiqadan so'ng ekrandagi virtual kuzatuv oynasida ikkala novdada ham ildizlarning hosil bo'layotgan animatsiyasi namoyon bo'ladi(2-rasm.).

2-rasm. Virtual laboratoriya ekranida terak novdasida organik moddalarning transporti.

Natija: Virtual laboratoriya yordamida bo'yoqlar poya bo'ylab harakatlanishini, o'tkazuvchi nayning bo'yalishiga sabab bo'lishini kuzatishimiz mumkin. Po'stloq orqali orqali organik moddalar harakatlangani sababli ildiz po'stloqning uchki qismida hosil bo'lishini tez fursatda ekran orqali kuzatamiz.

XULOSA

Inklyuziv ta'limda biologiya fanini o'qitishda virtual laboratoriyalardan foydalanish o'quvchilarning imkoniyatlariga qarab individual yondashuvni ta'minlaydi. Virtual tajribalar orqali har bir o'quvchi, jumladan jismoniy, eshitish va ko'rish imkoniyati cheklangan bolalar ham, xavfsiz va qulay muhitda biollogik jarayonlarni kuzatish, tajriba o'tkazish hamda natijalarni tahlil qilish imkoniga ega bo'ladi. 7-sinf biologiya darsligida mavjud mavzular - masalan, hujayra tuzilishi, fotosintez, nafas olish, o'simliklarning o'sishi va rivojlanishi kabi jarayonlar- virtual laboratoriyalar yordamida ko'rgazmali tarzda o'rganiladi. Bu o'quvchilarning mavzuga bo'lgan qiziqishini oshiradi, fanlararo bog'liqlikni kuchaytiradi va mustaqil o'rganish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Natijada , virtual laboratoriyalar inklyuziv ta'lim jarayonida:

1. O'quvchilarning teng imkoniyat asosida ta'lim olishini ta'minlaydi;
2. Darslarni interaktiv va vizual tarzda tashkil etishga yordam beradi;
3. O'qituvchining individual yondashuvini yengillashtiradi
4. Fan bo'yicha chuqur tushuncha va amaliy ko'nikmalarni shakllantiradi.

Shunday qilib, virtual laboratoriyalar inklyuziv ta'lim sharoitida biologiya fanini o'qitish samaradorligini oshirishning eng qulay va innovatsion vositalaridan biri hisoblanadi.

ADABIYOTLAR.RO'YHATI

1. Avliyakov N.X., Musaeva N.N. Modulli o'qitish texnologiyalari.- T.: "Fan va texnologiyalar" nashriyoti, 2007 74b.
2. Choriev R. Yangi pedagogik texnologiyalar ta'lim- tarbiya sifatida va samaradorligi omili. – Toshkent, 2015. 254-255b.
3. Nuriddinova , Nozima va Dinora Norboboyeva. " CHET ELDA ALOHIDA YORDAMGA MUHTOJ BOLALARNING INKLYUZIV TA'LIM ". Молодые ученые 3.8 (2025): 160-165.

4. Назиркулова, М. Б., Тошмирзаева, Г. Р., & Юлдашева, М. Ю. (2020). ВОЗДЕЙСТВИЕ КЛИМАТА НАМАНГАНСКОГО РЕГИОНА И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО. Экономика и социум, (1 (68)), 630-635.
5. D. Kalandarova, & D. Karimov (2022). BIOLOGIYA FANINI O'QITISHDA MULTIMEDIADAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI. Science and innovation, 1(B8), 2276-2279. doi: 10.5281\zenodo. 7445311
6. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. 2020-yil 23-sentabr. O'RQ-637-son
7. O'zbekiston Respublikasining Prezidentining 2020-yil 13-oktabrdagi "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim- tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4860-son Qarori.
8. F.U.Qodirova, D.A.Pulatova "Inklyuziv ta'lim" Qo'qon-2023
9. K.Saparova, I.Azimov, M.Umaraliyeva, Z.Tillayeva, I.Abdurahmonova, U.Raxmatov, S.Haytbayeva, M.Bo'ronboyeva 7-sinf "Biologiya". Toshkent-2022
10. Gavxarxon, T., & Dilshoda, A. (2025, October). BIOINDIKATSIYA METODINING EKOLOGIYA VA ATROF-MUHITNI MONITORING QILISHDAGI AHAMIYATI. In Partner conferences of the International Scientific Journal Research Focus (Vol. 1, No. 1, pp. 21-23).
11. Gavxarxon, T., & Gulhayo, A. (2025, October). BIO-EKOLOGIK DIALOG METODI ORQALI EKOLOGIK ONGNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI. In Partner conferences of the International Scientific Journal Research Focus (Vol. 1, No. 1, pp. 18-20).
12. Koriyev, M., Rahimov, A., Toshmirzaeva, G., Umurzakova, U., & Juraev, Z. (2024). A case study on terracing and mulching in Namangan region hills located in Uzbekistan. *Journal of Applied & Natural Science*, 16(4).
13. Қориев М.Р., & Тошмирзаева Г.Р. (2023). ЎЗБЕКИСТОННИНГ ТОҒОЛДИ АДИБ ХУДУДЛАРИДА ЛАЛМИКОР ДЕҲҚОНЧИЛИКНИ РИВОЖЛА НТИРИШ ИМКОНИЯТЛАРИ. Экономика и социум, (4-2 (107)), 606-612.
14. Исагалиев, М. Т., Юлдашев, Г. Ю., Тошмирзаева, Г., Юсуфжонова, З., & Солиева, С. (2016). Плодородие и генезис пустынно-песчаных почв Центральной Ферганы. In АГРАРНАЯ НАУКА-СЕЛЬСКОМУ ХОЗЯЙСТВУ (pp. 351-352).

TEKNOLOGIK MASHG'ULOTLARIDA O'QUVCHILARNING VITAGEN KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH (9-SINF MISOLIDA)

Dehqonboyeva Saidaxon Yaxyohon qizi

Namangan davlat pedagogika instituti magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada texnologik mashg'ulotlarda 9-sinf o'quvchilarining vitagen kompetensiyalarini shakllantirishning mazmuni, ahamiyati va samarali metodlari tahlil qilingan. Tadqiqot jarayonida o'quvchilarning hayotiy tajribasiga tayangan holda bilimlarni amaliy faoliyatga yo'naltirish, o'quv jarayonini shaxsga yo'naltirilgan va kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etish bo'yicha ilmiy xulosalar berildi.

Kalit so'zlar: vitagen kompetensiya, texnologik ta'lim, amaliy mashg'ulot, loyiha metodi, refleksiya, ijodkorlik, kompetensiyaviy yondashuv.

РАЗВИТИЕ ВИТАГЕННЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧАЩИХСЯ НА ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ ЗАНЯТИЯХ (НА ПРИМЕРЕ 9-КЛАССА)

Деҳқонбоева Саидаҳон Яхёҳон қизи

Наманганский государственный педагогический институт аспирант

Аннотация: В данной статье анализируются особенности развития витагенных компетенций учащихся 9-класса на технологических занятиях. Рассматриваются методы, основанные на интеграции жизненного опыта учащихся с учебным содержанием, а также их влияние на формирование практических навыков, творческого мышления и способности решать жизненные проблемы. В работе подчеркивается значимость компетентного подхода и использования проектных и практико-ориентированных технологий.

Ключевые слова: витагенные компетенции, технологическое образование, практические навыки, проектный метод, креативность, жизненный опыт, компетентностный подход.

DEVELOPING STUDENTS' VITAGEN COMPETENCIES IN TECHNOLOGICAL LESSONS (A CASE OF 9TH GRADE)

Dehqonboyeva Saidaxon Yaxyohon qizi

Namangan State Pedagogical Institute graduate student

Annotation: This article analyzes the development of vitagen competencies among 9th-grade students during technological lessons. It examines instructional methods based on integrating students' life experience with educational content, and their impact on enhancing practical skills, creative thinking, and real-life problem-solving abilities. The study highlights the importance of the competency-based approach and the use of project-based and practice-oriented teaching methods.

Keywords: *vitagen competencies, technological education, practical skills, project method, creativity, life experience, competency-based approach.*

KIRISH

Bugungi kunda ta'limning asosiy vazifalaridan biri — o'quvchilarda nafaqat nazariy bilimlarni, balki kundalik hayotda qo'llay oladigan vitagen (hayotiy) kompetensiyalarni shakllantirishdir. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ta'lim sifatini oshirishga doir qarorlarida ta'kidlanishicha, o'quvchilarning amaliy ko'nikmalarini kuchaytirish, ularni real hayotga tayyorlash zamonaviy ta'limning ustuvor yo'nalishidir. Ayniqsa texnologik ta'lim jarayoni o'quvchilarning hayotiy faoliyat bilan bevosita bog'liq bo'lgan ko'nikmalarini rivojlantirish imkoniyatini beradi.[1].

Texnologik mashg'ulotlar — o'quvchilarda ijodiy fikrlash, muammo yechish, loyihalash, mahorat bilan ishlash, texnik fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan eng samarali fanlardan biridir. 9-sinf o'quvchilari bilan ishlashda vitagen kompetensiyalarni shakllantirish ularda mustaqillik, mas'uliyat, tajribalarni tahlil qila olish va amaliy faoliyatga tatbiq eta olish kabi sifatlarni kuchaytiradi.[2].

ADABIYOTLAR TAHLILI

Vitagen kompetensiyalar tushunchasi ilk bor pedagogiyada shaxsning oldin olgan hayotiy tajribasi bilan yangi bilimlarini uyg'unlashtira olishi sifatida sharhlangan. So'nggi yillarda bu kompetensiyalarni rivojlantirish texnologik ta'limning asosiy vazifalaridan biri sifatida qaralmoqda. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, vitagen yondashuv quyidagi jarayonlarni kuchaytiradi:

bilim va tajriba integratsiyasini,
o'quvchining subyektiv tajribasiga tayangan holda o'quv motivatsiyasini,
amaliy faoliyat samaradorligini,
refleksiya, tahlil va baholash qobiliyatlarini.

Ilmiy manbalarda vitagen kompetensiyalarning asosiy tarkibi sifatida tajriba, tahlil, ijodiy yondashuv va o'z-o'zini baholash ko'rsatkichlari qayd etiladi. Tadqiqotchilar texnologik ta'limda hayotiy tajribaga asoslangan topshiriqlarning o'quvchilarda yuqori faoliyat va qiziqishni shakllantirishini ta'kidlaydi. Xorijiy

pedagoglar loyiha faoliyati, muammoli vaziyatlar va amaliy mashqlar o'quvchilarni mustaqil qaror qabul qilishga va o'z tajribasini ongli ravishda boyitishga yordam berishini qayd etadi. Mahalliy mutaxassislar esa texnologiya darslarida materiallar bilan ishlash, xavfsizlik qoidalari, uy-ro'zg'or ishlariga oid topshiriqlar vitagen yondashuvni kuchaytiruvchi asosiy vosita ekanini ko'rsatadi.

Zamonaviy pedagogika olimlari (V. P. Bespalko, D. Dewey, A. Erkaboyeva va boshqalar) ta'lim jarayonini hayotiy vaziyatlar bilan integratsiya qilish o'quvchilarning mantiqiy, ijodiy va texnik fikrlashini kuchaytirishini ta'kidlaydi.[3].

METODOLOGIYA

Tadqiqot davomida o'quvchilarning texnologik mashg'ulotlardagi faolligini aniqlash uchun kuzatuv, mini-anketalar va amaliy topshiriqlarning bajarilishi tahlil qilindi. Darslarning bir qismi vitagen yondashuv asosida qayta loyihalashtirilib, hayotiy vazifalarga yaqinlashtirilgan: masalan, mustahkam bog'lam yasash, uy-ro'zg'or uchun kichik detallar yig'ish, materiallarni tanlash va iqtisodiy hisob-kitob qilish. Shuningdek, loyiha metodi, rolli vaziyatlar, guruhda yechim ishlab chiqish kabi aktiv metodlar qo'llandi. Tadqiqot davomida quyidagi metodlardan foydalanildi:

Pedagogik kuzatuv — 9-sinf texnologiya darslari jarayoni o'rganildi.

Suhbat va anketa — o'quvchilarning vitagen ko'nikmalari darajasi aniqlab borildi.

Tajriba-sinov ishlari — vitagen yondashuv asosida dars modellarini joriy etish sinovdan o'tkazildi.

Tahlil va solishtirish — an'anaviy mashg'ulotlar va vitagen yondashuv asosidagi mashg'ulotlar samaradorligi taqqoslandi.

Metodik asos sifatida kompetensiyaviy yondashuv, loyiha metodi, muammoli ta'lim, amaliy mashg'ulotlar texnologiyasi qo'llandi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tajriba jarayonida o'quvchilarning texnologiya darsiga bo'lgan motivatsiyasi sezilarli darajada oshgani kuzatildi. O'quvchilar avvalgi nazariy bilimlarni hayotiy vazifalar bilan bog'lab, mustaqil qaror qabul qilishga intildi. Guruh bo'lib ishlash jarayonida ular kommunikativ va tashkiliy ko'nikmalarni namoyon etdi. Eng muhimi, vitagen topshiriqlar orqali o'quvchilar oddiy maishiy muammolarni hal

qilishda o'z bilimidan foydalanishni o'rgandi: masalan, to'g'ri o'lchash, mos material tanlash, xavfsiz ishlash, yaratgan mahsulotini baholash. Bu o'z navbatida ularda mas'uliyat, puxtalik va real hayotga tayyorlikni shakllantirdi. Tajriba jarayonida texnologik mashg'ulotlar vitagen kompetensiyalarni shakllantirishning qulay maydoni ekanligi aniqlandi. Quyidagi natijalar kuzatildi:

O'quvchilarning amaliy faoliyatga qiziqishi oshdi

Vitagen yondashuv asosida darslar o'quvchilarning hayotiy tajribasi bilan bog'landi. Masalan, maishiy buyumlar yasash, materiallar ishlovi, tikuvchilik yoki yog'ochga ishlov berish jarayonlari o'quvchilarning real ehtiyojlariga moslashtirildi.[4].

Muammo yechish va texnik fikrlash yaxshilandi

O'quvchilar hayotdan olingan real muammolarni yechishga qaratilgan mini-loyihalar ustida ishladi. Bu jarayon ularning mantiqiy fikrlashini va qaror qabul qilishini kuchaytirdi.

Ijodkorlik va tashabbus oshdi

Tajriba davomida o'quvchilar o'z g'oyalarini ilgari surish, dizaynlar yaratish, funksional buyumlar yasash bo'yicha mustaqil ishlashga ko'proq moyillik ko'rsatdi.

Refleksiya ko'nikmalari shakllandi

Har bir mashg'ulotdan so'ng o'quvchilar o'z tajribalarini tahlil qilish, xatolarini ko'rish, yechim topish jarayoniga jalb etildi. Bu esa ularning o'z-o'zini baholash kompetensiyasini kuchaytirdi.

Hayotiy tajribani ta'lim bilan integratsiya qilish natija beradi

O'quvchilarning kundalik hayotdagi tajribasi (uydagi ishlar, maishiy texnika bilan ishlash, kichik ta'mirlash ishlari) o'quv jarayoniga qo'shilganda, darslar mazmuni yanada mazmunli va samarali bo'ldi.[5].

XULOSA

Texnologik mashg'ulotlarda vitagen kompetensiyalarni shakllantirish o'quvchilarning hayotiy faoliyatga tayyorligini oshiradi, ularni amaliy ishlar bajarishga, ijodkorlikka, shaxsiy tajribani tahlil qilishga o'rgatadi. 9-sinf o'quvchilari bilan ishlash jarayonida vitagen yondashuv ta'lim sifatini oshirishi, o'quvchilarning mustaqilligini kuchaytirishi va ularda muammo yechish kompetensiyalarini

rivojlantirishi aniqlandi. Ushbu yondashuv texnologik ta'limni zamonaviy talablar asosida takomillashtirish, o'quvchi shaxsiga yo'naltirilgan ta'limni rivojlantirish va o'quvchilarning real hayotga tayyorlik darajasini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Texnologiya darslari o'quvchilarning vitagen kompetensiyalarini rivojlantirish uchun eng qulay pedagogik maydonlardan biridir. 9-sinf o'quvchilari hayotiy tajribani amaliy faoliyat bilan bog'lay olganida, ular nafaqat mahoratli, balki mustaqil fikrlovchi shaxs sifatida shakllanadi. Vitagen yondashuv o'quvchilarning ijodiy fikrlashini kuchaytiradi, amaliy ko'nikmalarini mustahkamlaydi va kelajakda kasb tanlash jarayonini osonlashtiradi. Shuning uchun texnologik ta'limda amaliy-ijodiy topshiriqlarni, loyiha ishlarini va hayotiy vaziyatlarga asoslangan metodlarni ko'proq qo'llash muhim hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Dewey J. Experience and Education. New York: Macmillan.
2. Bepalko V. P. Pedagogika va ta'lim sifati nazariyasi.
3. Erkaboyeva A. Texnologik ta'lim metodikasi.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ta'lim sifatini oshirishga bag'ishlangan qarorlari.
5. O'quv jarayonida kompetensiyaviy yondashuv bo'yicha metodik qo'llanmalar.

8-SINF TEXNOLOGIYA DARSLARIDA STEAM ASOSIDA LOYIHAVIY TA'LIMNI TASHKIL ETISHNING INNOVATSION METODIK YONDASHUVLARI

Ismoilova Nodira Madaminovna

Namangan davlat pedagogika instituti magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada 8-sinf texnologiya fanida STEAM ta'limi asosida loyihaviy yondashuvni qo'llashning innovatsion metodlari yoritilgan. Ta'lim jarayonida fanlararo integratsiya, ijodkorlik, muammoli vaziyatlar yechimi va amaliy ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan topshiriqlarning qo'llanishi tahlil qilindi. Tadqiqot o'quvchilarning kreativ fikrlashini, texnik savodxonligini va jamoaviy ishlash ko'nikmalarini oshirishga xizmat qiluvchi metodik takliflarni o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: STEAM, texnologiya fani, loyihaviy ta'lim, innovatsion metodika, 8-sinf, integratsiya, kreativ fikrlash.

ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ОРГАНИЗАЦИИ ПРОЕКТНОГО ОБУЧЕНИЯ НА ОСНОВЕ STEAM НА УРОКАХ ТЕХНОЛОГИЙ В 8-М КЛАССЕ

Исмоилова Нодира Мадаминовна

*Наманганский государственный педагогический институт
магистранти*

Аннотация: В данной статье рассмотрены инновационные методы применения проектного подхода на основе STEAM-образования на уроках технологии в 8-классе. Проанализировано использование междисциплинарной интеграции, творческих заданий, проблемных ситуаций и практических упражнений, направленных на развитие навыков учащихся. Исследование включает методические рекомендации, способствующие повышению креативного мышления, технической грамотности и навыков командной работы у школьников.

Ключевые слова: STEAM, предмет «Технология», проектное обучение, инновационная методика, 8-класс, интеграция, креативное мышление.

INNOVATIVE METHODOLOGICAL APPROACHES TO ORGANIZING PROJECT-BASED EDUCATION IN 8TH GRADE TECHNOLOGY LESSONS

Ismoilova Nodira Madaminovna

Namangan State Pedagogical Institute graduate student

Annotation: This article explores innovative methods of implementing a project-based approach using STEAM education in 8th-grade Technology classes. The study analyzes the

use of interdisciplinary integration, creative tasks, problem-solving activities, and practical exercises aimed at developing students' skills. The research provides methodological recommendations that enhance students' creative thinking, technical literacy, and teamwork abilities.

Keywords: *STEAM, Technology subject, project-based education, innovative methodology, 8th grade, integration, creative thinking.*

KIRISH

O'zbekiston ta'lim tizimida so'nggi yillarda yangi pedagogik texnologiyalarni joriy etish bo'yicha keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Prezidentimiz Sh.M. Mirziyoyevning ta'kidlaganidek, "Yoshlarni zamonaviy kasb-hunarlariga o'qitish, ularda amaliy ko'nikma va kompetensiyalarni rivojlantirish kelajagimiz uchun eng muhim vazifadir." Shu nuqtai nazardan, texnologiya fani o'quvchilarning kreativ fikrlashini, muammoni tahlil qilish va amaliy yechim topish ko'nikmalarini shakllantirishda asosiy fanlardan biridir.

Zamonaviy talablar asosida texnologiya fanini STEAM ta'lim yondashuvi orqali o'qitish, ayniqsa, 8-sinf o'quvchilari uchun amaliy tajriba, texnik savodxonlik va loyihaviy fikrlashni rivojlantirishning eng samarali usullaridan biri hisoblanadi. STEAM texnologiyasi – bu Science, Technology, Engineering, Art, Mathematics fanlarini o'zaro uyg'unlashtirgan holda o'quvchilarni real hayotiy vazifalarni bajarishga yo'naltiruvchi yondashuvdir.[1] XXI asrda ilm-fan va texnologiyaning jadal rivojlanishi tufayli global landshaft tobora ko'proq shakllanmoqda va bu sohalarda malakali ishchi kuchiga bo'lgan ehtiyoj har qachongidan ham muhimroqdir. Zamonaviy innovatsiyalarning asosi sifatida STEM - fan, texnologiya, muhandislik va matematika - butun dunyo bo'ylab ta'lim tizimlarida hal qiluvchi yo'nalish sifatida paydo bo'ldi. STEM ta'limi nafaqat talabalarni dinamik mehnat bozori talablariga tayyorlaydi, balki ularni iqlim o'zgarishi, sog'liqni saqlash inqirozlari va barqaror rivojlanish kabi murakkab global muammolarni hal qilish uchun zarur ko'nikmalar bilan jihozlaydi. Yuqori texnologik dunyoda yashashi kerak bo'lgan har bir bolaning shaxsiy rivojlanishiga erishish uchun nimani o'rganish va o'rgatish kerak. Har bir bola o'z vaqtida qaysi yo'nalishni qiziqtirayotganini tushunishi, maktabda olib ketilishi va shu yo'nalishda rivojlanishini davom ettirishi muhimdir. Shuning uchun, zamonaviy dunyoda o'qituvchi oldida mas'uliyatli vazifa

turibdi: bolalarni sezgi rivojlantirishga o'rgatish. Sabab-oqibat munosabatlarini o'rnatish, naqshlarni izlash, ochiq muammolarni hal qilish.

Ma'lumki, bugungi kunda axborot oqimi shunchalik katta va o'yin-kulgi vositalari shunchalik xilma-xilki, kichkina bola ulkan raqamli dunyoda adashib qolishi mumkin. Shuning uchun o'qituvchi tashkilot uchun bolalarga tushunarli bo'lgan vositalarni tanlashi kerak.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ta'limning asosiy Steam komponentlarini joriy etish har bir o'rta maktabda ayniqsa iqtidorli bolalarni aniqlash uchun eng yaxshi muhitni yaratishga yordam beradi. STEAM 21- asrning innovatsion texnologiyalariga asoslangan yangi ta'lim tizimi sifatida, uning asosiy maqsadi bolalarda yangi turdagi fikrlashni rivojlantirishdir. Bu an'naviy maktab ta'lim modelidan keskin farq qiladigan va ijodiy Ova tahliliy ko'nikmalarni rivojlantirishga asoslangan tubdan yangi yondashuv. STEAM o'quv maydoni odamlarga o'z-o'zini o'qitish va jamoada ishlash qobiliyati bilan birgalikda samarali interaktiv ta'lim yondashuvini taqdim etadi. Keling, ushbu o'quv jarayonini batafsil ko'rib chiqaylik bu erda an'anaviy ta'lim turidan nima farq qiladi va bolalar tafakkuri qanday rivojlanadi. Masalan, ikkinchi sinfga "atrof-muhit" mavzusi shunday berilgan. Birinchidan, bolalar qisqa hujjatli filmni tomosha qilishadi, o'yin o'ynashadi yoki o'qituvchi bilan maxsus topshiriqlar berishadi. Ular turli xil tirik mavjudotlar va tabiiy zonalar haqida tasavvurga ega bo'ladilar, birgalikda ularni chizadilar yoki ushbu mavzu bo'yicha hunarmandchilik qiladilar, shu bilan bolalar tajriba orqali bilimga ega bo'ladilar. Keyin ular har bir mavzuni alohida o'rganadilar bolalar video tomosha qilishadi, audio yozuvlarni tinglashadi, internetda kerakli saytlarni ko'rishadi, bu o'z-o'zini tayyorlash vaqti. Keyin bolalar ushbu mavzuni qanchalik yaxshi tushunganliklarini aniqlash uchun sinovdan o'tkaziladi va shundan so'ng talabalar o'zlari audio yoki video materiallar tayyorlaydilar yoki o'zlarining atrof-muhit mavzusidagi bloglariga yozadilar.

Ushbu bosqich ma'no yaratish deb ataladi va yakuniy qadam, butun sinf birgalikda atrof-muhitdagi o'zgarishlar haqida 10 daqiqalik videoni suratga oladi, ya'ni karbonat angidrid chiqindilarini qanday kamaytirish mumkin. Ushbu bosqichda barcha bolalar mavzu bo'yicha bilimlarini namoyish etadilar (ular

o'rgangan barcha narsalar). Albatta, siz STEAM- ning an'anaviy yondashuvdan sezilarli darajada farq qilishini ko'rasiz bolalar o'z-o'zini tayyorlashga ko'proq vaqt ajratadilar, muammolarni topishni va ularni mustaqil ravishda hal qilishni o'rganadilar. Bolalar o'zlarining muvaffaqiyatli va muvaffaqiyatsiz o'quv tajribalarini o'zaro baham ko'rishadi, loyihalar ustida birgalikda ishlashadi yoki muayyan muammolarni hal qilishadi. Sinfdoshlar yangi ko'nikmalar va bilimlar orqali o'quv muammolarini hal qilish orqali bir-birlariga yordam berishadi va qo'llab-quvvatlaydilar. Oxir oqibat, STEAM yondashuv, birinchi navbatda, o'qituvchi tomonidan berilgan materialni yodlashdan ko'ra, o'rganish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan. Bu quyidagilarga asoslanadi yangi g'oyalarni yaratish qobiliyati, o'z-o'zini tayyorlash qobiliyatlari, birgalikda ishlash, xatolarni doimiy ravishda tuzatish va o'quv muammolarini hal qilish.

STEAM yondashuvining asosiy g'oyasi quyidagicha amaliyot nazariy bilim kabi muhimdir. Ya'ni, o'rganish paytida biz nafaqat miyamiz bilan, balki qo'llarimiz bilan ham ishlashimiz kerak. Faqat sinf devorlarida o'rganish tez o'zgaruvchan dunyoga mos kelmaydi.

Tadqiqot quyidagi yo'nalishlarda olib borildi:

8-sinf texnologiya fanining amaldagi o'quv dasturi o'rganildi;

STEAM ta'lim texnologiyasi bo'yicha ilg'or xorijiy tajribalar tahlil qilindi;

loyihaviy topshiriqlar asosida eksperimental dars ishlanmalar tayyorlandi;

sinov darslari o'tkazilib, o'quvchilarning faollik darajasi va o'zlashtirish ko'rsatkichlari kuzatildi;

o'quvchilar bilan suhbat va diagnostik savollar o'tkazildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari quyidagilarni ko'rsatdi:

STEAM asosidagi texnologiya darslari o'quvchilarning qiziqishini 48–60% ga oshirdi.

Loyiha asosida ishlash o'quvchilarning mustaqil fikrlash, konstruktorlik ko'nikmalari va muammoni hal qilish kompetensiyalarini sezilarli rivojlantirdi.

Fanlararo integratsiya – matematika, fizika, chizmachilik va informatika fanlaridagi bilimlarning real vaziyatlarda qo'llanishini ta'minladi.

Jamoaviy loyiha ishlari o'quvchilarning muloqot madaniyatini, hamkorlikda ishlash malakasini mustahkamladi.[1].

Darslarda kreativ topshiriqlar qo'llanilganda o'quvchilar ijodiy fikrlashi ancha faollashdi.

Tadqiqot davomida aniqlanganki, texnologiya fanida STEAM yondashuvi orqali ta'limni tashkil etish an'anaviy darslarga nisbatan ko'proq samaradorlik beradi. Ayniqsa, loyihaviy topshiriqlar — masalan, "Mini ko'prik modeli yasash", "Uy maketini energiya tejamkor dizayn asosida loyihalash", "Kichik mexanizmlar yaratish", "Robototexnika asosida oddiy mexanizm yig'ish" kabi amaliy mashg'ulotlar o'quvchini faol fikrlashga undaydi.

Xorijiy pedagog olimlar (J. Miller, E. Yakman, R. Bybee) STEAM ta'limining asosiy afzalligi ishlab chiqarish jarayonlariga yaqinlashgan muhitda ta'lim berish ekanligini ta'kidlashadi [3]. Bu yondashuv orqali o'quvchi nazariy bilimni darhol amaliyotda sinab ko'radi, dizayn, modellashtirish va injiniring elementlarini o'zlashtiradi. 8-sinf uchun texnologiya darslarida STEAM elementlarini qay darajada joriy qilish mumkinligi aniqlanib, o'quv-metodik majmua uchun kerak bo'lgan tavsiyalar ishlab chiqildi [4].

XULOSA

8-sinf texnologiya fanini STEAM asosida o'qitish o'quvchilarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirish, mustaqil fikrlashini shakllantirish, innovatsion g'oyalarga qiziqishini kuchaytirishda muhim ahamiyatga ega. Loyihaviy yondashuvdan foydalanish esa o'quvchilarda texnik ijodkorlikni, konstruktorlik madaniyatini hamda fanlararo bog'liqlikni amalda qo'llash imkonini yaratadi [5].

A.DABIYOTLAR RO'YXATI

1. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasini rivojlantirish bo'yicha strategik qarorlar to'plami. – Toshkent, 2023.
2. Bybee R. The Case for STEM Education: Challenges and Opportunities. NSTA Press, 2013.
3. Yakman G. STEAM Education Framework: Integrating the Arts Across STEM. Virginia, 2016.
4. Miller J. Integrating Technology and Engineering in the Classroom. New York, 2019.
5. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi. Texnologiya fani o'quv dasturi. – Toshke

УДК 316.77:004.738.5:37.013

АХБОРОТ МАДАНИЯТИ ВА ФЕЙК ЯНГИЛИКЛАР: ЁШЛАР ОРАСИДА ТАНҚИДИЙ ФИКРЛАШНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МУАММОЛАРИ

Абдуқаюмов Анвар Худойбердиевич

Гулистон давлат университети, Ахборот технологиялари ва физика-математика факультети, Ахборот технологиялари кафедраси, Ўқитувчиси

E-mail: anvarbek@programmist.ru

Аннотация: Мазкур мақолада ахборот маданияти тушунчаси, фейк янгиликларнинг келиб чиқиши ва тарқалиш сабаблари ҳамда уларнинг ёшлар орасига кўрсатаётган таъсири таҳлил қилинади. Шунингдек, ёшлар орасида танқидий фикрлаш кўникмасини шакллантиришда мавжуд муаммолар, таълим тизими, оила муҳити ва ижтимоий тармоқлар таъсири ўрганилади. Муаллиф ахборот маданиятини ривожлантириш ва фейк янгиликларга қарши курашиш мақсадида медиа саводхонликни ошириш, таълимда янги усуллар жорий этиш ва ёшлар учун махсус лойиҳаларни таклиф этади.

Калит сўзлар: Ахборот маданияти, фейк янгиликлар, танқидий фикрлаш, ёшлар, таълим, медиа саводхонлик, ижтимоий тармоқлар, ахборот, таҳлил, манипуляция, оила, стратегия.

ИНФОРМАЦИОННАЯ КУЛЬТУРА И ФЕЙКОВЫЕ НОВОСТИ: ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У МОЛОДЕЖИ

Аннотация: В статье рассматриваются понятие информационной культуры, причины и распространение фейковых новостей, а также их влияние на сознание молодежи. Анализируются проблемы развития критического мышления среди молодежи, роль системы образования, семьи и социальных сетей. Автор предлагает меры по повышению медиаграмотности, внедрению новых подходов в обучении и созданию проектов для молодежи с целью противодействия дезинформации и формирования здорового отношения к информации в обществе.

Ключевые слова: Информационная культура, фейковые новости, критическое мышление, молодежь, образование, медиаграмотность, соцсети, информация, анализ, манипуляция, семья, стратегия.

INFORMATION CULTURE AND FAKE NEWS: PROBLEMS OF FORMING CRITICAL THINKING AMONG YOUTH

Abstract: This article analyzes the concept of information culture, the causes and spread of fake news, and their impact on youth consciousness. It explores the challenges of developing critical thinking skills among young people, focusing on the influence of the education system, family environment, and social media. The author proposes strategies to

enhance media literacy, introduce interactive learning methods, and implement youth-targeted projects to combat misinformation and foster responsible information consumption in modern society.

Keywords: *Information culture, fake news, critical thinking, youth, education, media literacy, social media, information, analysis, manipulation, family, strategy.*

КИРИШ

XXI аср дунё миқёсида ахборот технологиялари ва рақамлаштириш жараёнларининг шиддат билан ривожланиши билан тавсифланади. Замонавий жамиятда ахборот айланишининг тезлиги, ҳажми ва таъсир доираси мислсиз даражада ўсиб бормоқда. Бу ҳолат ҳар бир соҳада, айниқса, ёш авлоднинг дунёқараши, интеллектуал салоҳияти, мантикий фикр юритиши ва онгига беқиёс таъсир кўрсатмоқда. Рақамли муҳит инсон ҳаётининг ажралмас қисмларидан бирига айланган бир пайтда, ахборотни танлаш, таҳлил қилиш ва унга холис баҳо бериш каби кўникмалар ҳаётий эҳтиёж даражасига кўтарилди. Айниқса, глобаллашув ва рақамли коммуникациялар тизими орқали тарқатилаётган фейк янгиликлар – яъни воқеликка тўғри келмайдиган, қасддан ёки билмасдан тарқатиладиган сохта ахборотлар – нафақат алоҳида шахсларнинг, балки бутун жамият онги ва қарор қабул қилиш жараёнига салбий таъсир кўрсатмоқда. Бундай ахборотлар одатда жозибали сарлавҳалар, шошилинч хабарлар ёки юқори эмоционал таъсир ўтказувчи услубда берилиб, ёшларнинг диққатини тортади ва уларни таҳлилсиз қабул қилиш ҳолатини юзага келтиради [1, 2].

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Ахборот маданияти ва танқидий фикрлаш масалалари сўнгги йилларда ижтимоий фанлар, педагогика ва ахборот технологиялари соҳаларида фаол тадқиқ этилаётган долзарб мавзулардан бири ҳисобланади. Айниқса, глобал ахборот маконида фейк янгиликларнинг кенг тарқалиши ушбу муаммоларга нисбатан илмий ёндашувларни кучайтиришни тақозо этмоқда. Россиялик олим **Н.Б. Кузьмина** ахборот маданиятини шахснинг ахборот билан ишлашдаги билими, кўникмалари ва қадриятлар тизими сифатида талқин қилади. Унинг таъкидлашича, ахборот маданияти нафақат техник воситалардан фойдаланиш

қобилияти, балки ахборотнинг ижтимоий оқибатларини англаш ва унга маънавий масъулият билан ёндашишни ҳам ўз ичига олади. Кузьмина фикрича, ёшларда ахборот маданиятини шакллантириш орқали уларни ёлғон ва манипулятив ахборотдан ҳимоя қилиш мумкин. Америкалик тадқиқотчи **Пол Фрейре** танқидий фикрлашни шахс эркинлигининг асосий шарти сифатида кўради. У таълим жараёнида танқидий фикрлашни ривожлантириш орқали ўқувчиларни “тайёр билим истеъмолчиси” эмас, балки ижтимоий воқеликни таҳлил қила оладиган фаол субъект сифатида тарбиялаш зарурлигини таъкидлайди. Фрейренинг қарашларига кўра, танқидий фикрлаш ахборотни сўзсиз қабул қилишга қарши иммунитет ҳосил қилади. Британ олими **Дэвид Бэкингем** ёшлар ва медиа муносабатларини ўрганиб, медиа саводхонликни ахборот маданиятининг муҳим таркибий қисми деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, ижтимоий тармоқлар шароитида ёшлар ахборотни фақат истеъмол қилувчи эмас, балки уни ишлаб чиқарувчи субъектга ҳам айланган. Шу сабабли, уларда манба таҳлили, контекстни англаш ва ахборот мақсадини аниқлаш кўникмалари шакллантирилиши лозим. Россиялик файласуф ва педагог **А.В. Хуторской** танқидий фикрлашни компетенциявий таълимнинг асосий натижаларидан бири сифатида изоҳлайди. Унинг таъкидлашича, танқидий фикрлаш — бу билимларнинг миқдори эмас, балки улардан фойдаланиш сифати ҳисобланади. Хуторской ахборотни баҳолаш, муқобил фикрларни солиштириш ва мустақил хулоса чиқариш қобилиятини замонавий таълимнинг стратегик мақсади сифатида белгилайди. Ўзбек олимларидан **Р.Ж.Ишмухамедов** ахборот маданиятини миллий маънавият ва ахлоқ билан боғлиқ ҳолда таҳлил қилади. Унинг фикрича, ахборот муҳитида ёшларни тарбиялашда фақатгина техник билимлар эмас, балки ахборот этикаси, масъулият ва ижтимоий онгни ҳам шакллантириш муҳим аҳамиятга эга. Олим фейк янгиликлар ёшлар дунёқарашига салбий таъсир кўрсатиши мумкинлигини таъкидлаб, таълим муассасаларида ахборот маданиятига оид махсус курсларни жорий этишни таклиф этади.

Юқоридаги олимларнинг илмий қарашлари шуни кўрсатадики, ахборот маданияти ва танқидий фикрлаш ўзаро узвий боғлиқ бўлиб, улар ёшларни фейк

янгиликлар таъсиридан ҳимоя қилишнинг муҳим омили ҳисобланади. Мазкур тадқиқотларда билдирилган ғоялар ушбу мақолада илгари сурилаётган фикрларни назарий жиҳатдан асослашга хизмат қилади [3, 4].

Ёшлар — ахборот муҳитининг энг фаол ва таъсирчан иштирокчиларидир. Улар ижтимоий тармоқлар, мобил иловалар ва онлайн платформалар орқали катта миқдордаги ахборотни истеъмол қилади. Бироқ бу жараёнда ахборот манбаларини танлаш, унинг ҳаққонийлигини баҳолаш ва таҳлил қилиш кўникмалари етарли даражада шаклланмаган. Бинобарин, ёшлар орасида фейк янгиликларга ишониш даражаси юқори бўлиб, бу ҳолат жамиятнинг маънавий-маърифий ривожига таҳдид солади.

Ушбу ҳолатда “ахборот маданияти” тушунчаси алоҳида аҳамият касб этади. Ахборот маданияти — бу инсоннинг ахборотни излаш, қабул қилиш, қайта ишлаш, таҳлил қилиш, баҳолаш ва ундан мақсадли фойдаланиш қобилиятини ўз ичига олган мураккаб ижтимоий-маънавий фаолият туридир. Бу маданиятнинг асосий жиҳатларидан бири — танқидий фикрлаш қобилияти ҳисобланади. Танқидий фикрлаш — инсоннинг маълумот ва далилларни таҳлил қилиш, ҳолис баҳолаш ва мантиққа таянилган хулоса чиқариш қобилияти бўлиб, у ёш авлоднинг ахборотга нисбатан иммунитетини шакллантиради.

Шу нуқтаи назардан қаралганда, танқидий фикрлашни шакллантириш ва ахборот маданиятини ривожлантириш муаммоси замонавий таълим тизимининг стратегик йўналишларидан бири сифатида кўрилиши лозим. Мазкур мақолада ахборот маданиятининг моҳияти, фейк янгиликларнинг тарқалиш сабаблари ва оқибатлари, шунингдек, ёшлар ўртасида танқидий фикрлашни ривожлантириш механизмлари илмий таҳлил этилади. Бу таҳлиллар орқали ахборот муҳитида онгли ва масъулиятли фуқарони тарбиялаш йўллари кўрсатилади ҳамда амалиётга йўналтирилган тавсиялар ишлаб чиқилади.

Ахборот маданияти — бу инсоннинг ахборотни излаш, қабул қилиш, қайта ишлаш, таҳлил қилиш ва ундан мақсадли фойдаланиш қобилиятини ўз ичига олган ижтимоий ва маънавий-ахлоқий фаолият туридир. Бу маданият инсоннинг ахборотга нисбатан муносабати, ахборот манбаларини танлашдаги танлов қобилияти ва ахборот этикасини ўз ичига олади.

Ахборот маданияти фақатгина технологик кўникмалар эмас, балки тафаккур маданияти ҳамдир. Ахборот маданияти юқори бўлган шахс ахборотнинг ҳақиқийлигини текшира олади, таҳлил қилади, салбий таъсирларга қарши тура олади. Бу, айниқса, ёшлар учун муҳим, чунки улар глобал ахборот муҳитида етук шахс сифатида шаклланимоқда [4, 5].

Фейк янгиликлар — бу воқеликка тўғри келмайдиган, қасддан ёки тасодифан тарқатилган нотўғри ахборотдир. Бундай маълумотлар жамиятда нотўғри фикрлар, ижтимоий тартибсизликлар ва ахборот инфосланишига сабаб бўлади. Улар кўпинча жозибали сарлавҳалар, сезгир мавзулар ёки "шошилиш хабарлар" орқали тарқатилади.

- Интернет ва ижтимоий тармоқлар орқали ахборот тез ва кенг тарқалади. Ҳар қандай фойдаланувчи ахборот тарқатувчига айлана олади.
- Одамлар таъсирчан, сенсацион ахборотларга кўпроқ эътибор қаратади. Фейк янгиликлар кўпинча эмотсионал таъсир ўтказиш учун ишлаб чиқилади.
- Баъзи фейк ахборот сайтлари трафик орқали даромад олади.
- Маълум гуруҳлар ёки шахслар ўз мақсадларини амалга ошириш учун фейк янгиликлардан фойдаланадилар.

Танқидий фикрлаш — бу шахснинг маълумот ва далилларни таҳлил қилиш, баҳолаш ва улар асосида ҳолис хулоса чиқариш қобилиятидир. У ўқувчининг фақатгина билимни ўзлаштириши эмас, балки у билан мустаҳкам мантиқий фикр юритишга ўрганишини назарда тутди.

Танқидий фикрлашни ривожлантиришнинг асосий унсурлари қуйидагилар:

Аналитик қобилият — ахборотни таҳлил қилиш, унинг манбасини баҳолаш.

Мантиқий фикрлаш — далиллар орасидаги боғлиқликларни тушуниш.

Савол бериш маданияти — ҳар қандай маълумотга нисбатан “нега?”, “қандай қилиб?”, “қайси манба?” каби саволларни бериб бориш.

Ҳолис хулоса чиқариш — ҳиссиётларга асосланмасдан, далил ва мантиққа таяниш.

Ёшлар ва ахборот муҳити: реал ҳолат ва таҳдидлар;

Ёшлар — бу ахборот муҳитининг асосий истеъмолчилари ва иштирокчиларидир. Уларнинг ижтимоий тармоқлардан фаол фойдаланиши, кўп ҳолларда ахборотни танламасдан қабул қилиш ҳолатини келтириб чиқаради. Баъзи тадқиқотлар ёшлар орасида фейк янгиликларга ишониш даражаси юқори эканлигини кўрсатмоқда.

- Ёшлар кўпинча расмий манбалардан эмас, балки блогерлар, танилган шахслар ёки "овоз чиқараётган" аккаунтлардан маълумот олади;
- Ахборот мазмунини чуқур таҳлил қилиш эмас, уни шунчаки қабул қилиш ҳолати;
- Кундалик ахборот оқими шунчалик каттаки, ёшларда таҳлил қилишга вақт ва диққат етмайди.

НАТИЖА ВА МУҲОКАМА

Олиб борилган назарий таҳлиллар ва мавжуд илмий қарашларни умумлаштириш натижасида ёшлар орасида ахборот маданияти ва танқидий фикрлашни шакллантириш жараёнида қатор тизимли муаммолар мавжуд эканлиги аниқланди. Ушбу муаммолар, аввало, таълим тизими, оила муҳити, медиа макон ва ижтимоий тармоқлар таъсири билан узвий боғлиқдир. Таҳлил натижалари шуни кўрсатадики, таълим муассасаларида танқидий фикрлашни ривожлантиришга қаратилган методик ёндашувлар етарли даражада йўлга қўйилмаган. Ўқув жараёнларининг асосий қисми репродуктив, яъни маълумотни ёдлаш ва қайта айтиб беришга асосланган бўлиб, таҳлил қилиш, солиштириш, баҳолаш ва мустақил хулоса чиқаришга кам эътибор қаратилади. Бу ҳолат ёшларнинг ахборотни холис қабул қилиш ва унинг ҳаққонийлигини текшириш қобилиятини чеклаб қўяди.

Шунингдек, тадқиқот доирасида оила муҳитининг ҳам аҳамияти юқори эканлиги аниқланди. Ота-оналарнинг ахборот маданияти ва медиа саводхонлик даражаси паст бўлган ҳолларда ёшлар ахборотни қандай қабул қилиш, уни таҳлил этиш ва баҳолаш бўйича тўғри йўналиш ололмайди. Натижада, бола ва ўсмирлар ижтимоий тармоқларда тарқалаётган ҳар қандай ахборотни танқидий ёндашувсиз қабул қилиш ҳолатига дуч келади.

Медиа саводхонликнинг етишмаслиги фейк янгиликлар муаммосини янада чуқурлаштираётган омиллардан бири сифатида намоён бўлмоқда. Ёшлар ахборот манбаларининг ишончлилигини текшириш, хабар мазмундаги манипулятив усулларни аниқлаш ва ахборот мақсадини англаш кўникмаларига етарлича эга эмас. Айниқса, ижтимоий тармоқларда блогерлар ва инфлюенсерлар томонидан тарқатилаётган сенсацион ва эмоционал мазмундаги ахборотлар ёшлар онгига кучли таъсир кўрсатиб, танқидий фикрлаш ўрнини ҳиссий қабул қилишга бўшатиб бермоқда.

Олинган натижалар шуни кўрсатадики, мазкур муаммоларни бартараф этиш комплекс ёндашувни талаб қилади. Жумладан, таълим тизимида медиа саводхонлик ва танқидий фикрлашга қаратилган махсус фанлар ва модулларни жорий этиш, интерактив таълим усуллари — дебатлар, кейс-таҳлиллар, фикрлар муҳокамаси ва таҳлилий топшириқлардан кенг фойдаланиш самарали натижалар бериши мумкин. Бу усуллар ёшларни ахборотни пассив қабул қилувчи эмас, балки уни таҳлил қилувчи ва баҳоловчи фаол субъект сифатида шакллантиради. Бундан ташқари, ота-оналар учун ахборот маданияти ва медиа тарбияга бағишланган маърифий семинарлар ташкил этиш муҳим аҳамиятга эга. Бу орқали оила муҳитида ҳам ахборотга онгли муносабат шаклланади ва ёшларнинг ахборот иммунитети мустаҳкамланади.

Мазкур таҳлиллар асосида шу хулосага келиш мумкинки, ахборот маданияти ва танқидий фикрлашни шакллантириш фақатгина таълим муассасаларининг вазифаси эмас, балки давлат, жамоат ташкилотлари, медиа соҳаси ва оила ўртасидаги ҳамкорликка таянган узлуксиз ижтимоий жараёндир. Фақат шу ҳолдагина ёш авлод фейк янгиликлар таҳдидига қарши тура оладиган, ахборот муҳитида онгли ва масъулиятли фуқаро сифатида камол топади [4, 5, 6, 7].

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, глобал ахборот макони жадал ривожланаётган ҳозирги шароитда ёшларнинг ахборотни қабул қилиш, таҳлил этиш ва баҳолаш қобилияти ижтимоий барқарорлик ва маънавий хавфсизликни таъминлашда муҳим омил сифатида намоён бўлмоқда. Ахборот оқимининг ҳаддан ташқари

кўпайиши ва фейк янгиликларнинг кенг тарқалиши ёшлар онгига салбий таъсир кўрсатиб, уларда нотўғри хулосалар ва манипулятив фикрларнинг шаклланишига сабаб бўлиши мумкин. Олинган натижалар шуни кўрсатадики, ахборот маданияти ва танқидий фикрлаш ёшларни фейк янгиликлар таъсиридан ҳимоя қилишнинг асосий интеллектуал механизми ҳисобланади. Ахборот маданияти шахснинг ахборот манбаларини онгли танлаши, ахборотнинг ишончлилигини текшириши ва ундан мақсадли фойдаланиш қобилиятини шакллантирса, танқидий фикрлаш ушбу жараёнда таҳлил, солиштириш ва холис хулоса чиқаришни таъминлайди.

Мазкур муаммони самарали ҳал этиш таълим тизимида танқидий фикрлашга қаратилган методик ёндашувларни такомиллаштиришни талаб қилади. Ўқув жараёнларида интерактив таълим усуллари, таҳлилий топшириқлар, баҳс-мунозаралар ва кейс-таҳлиллардан фойдаланиш ёшларнинг ахборотга нисбатан фаол ва онгли муносабатини ривожлантиришга хизмат қилади. Шу билан бирга, медиа саводхонликни оширишга қаратилган махсус дастурлар ва фанларни жорий этиш замонавий таълимнинг устувор вазифаларидан бири бўлиши лозим.

Шунингдек, оила муҳитининг роли ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Ота-оналарнинг ахборот маданияти даражаси ёшларнинг ахборотга бўлган муносабатини шакллантиришда ҳал қилувчи омил ҳисобланади. Бу борада ота-оналар учун медиа тарбия ва ахборот маданиятига оид маърифий тадбирларни ташкил этиш мақсадга мувофиқдир.

Юқоридаги таҳлиллардан келиб чиққан ҳолда, ахборот маданияти ва танқидий фикрлашни шакллантириш давлат, таълим муассасалари, медиа тузилмалари ва жамоатчиликнинг ўзаро ҳамкорлиги асосида амалга оширилиши лозим бўлган узлуксиз ижтимоий жараёндир. Фақат шу ҳолдагина ёш авлод ахборот муҳитида мустақил фикрлай оладиган, холис қарор қабул қиладиган ва фейк янгиликлар таҳдидига қарши тура оладиган етук шахс сифатида камол топади.

ФОЙДАЛАНАДИГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг “Илм-фан ва илмий фаолият тўғрисида”ги Қонуни. 29.10.2019 й., ЎРҚ-576-сон.
2. “Ахборотлаштириш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни. 09.12.2003 й., №560-П.
3. Ишмухамедов Р.Ж., Йўлдошев Ж.Г. Таълимда ахборот технологиялари ва педагогик инновациялар. — Тошкент: «Фан ва технология», 2018 йил. — 256 бет.
4. Каримов И.Р., Абдуллаев А.А. Ахборот хавфсизлиги ва медиа маданият: назария ва амалиёт. — Тошкент: «Ўзбекистон», 2020 йил. — 192 бет.
5. Рахимов С.А., Турдибоев Х.К. Ёшлар орасида медиа саводхонликни шакллантириш масалалари. “Таълим ва инновация” илмий журнали. № 2, март–апрель, 2022 йил. — 45–50 бетлар.
6. Назаров Қ.Н., Саидов М.М. Глобал ахборот маконида фейк янгиликлар ва уларнинг ижтимоий таъсири. “Ижтимоий фанлар” республика илмий журнали. № 4, 2021 йил. — 112–118 бетлар.
7. Холмуродов Ш.Б. Ахборот маданияти ва танқидий фикрлашни ривожлантиришнинг педагогик асослари. — Самарқанд: СамДУ нашриёти, 2019 йил. — 180 бет.
8. Юнусов Ш.А. Медиа саводхонлик: назария ва амалиёт. — Тошкент: “Инновация”, 2022.

KREDIT-MODUL TIZIMI (ECTS) NING MAZMUNI, TAMOIYILLARI VA PEDAGOGIK MOHIYATI

Turobova Ziyoda Shuhrat qizi

Navoiy innovatsiyalar universiteti

Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrası o'qituvchisi

Elektron pochta: ziyodaturובה@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada oliy ta'limda keng joriy etilayotgan kredit-modul tizimi, xususan, Yevropa kredit transfer va jamg'arish tizimi (ECTS – European Credit Transfer and Accumulation System)ning mazmuni, asosiy tamoyillari hamda pedagogik mohiyatini yoritishga bag'ishlangan. Kredit-modul tizimining asosiy tamoyillari — ta'limda shaffoflik, moslashuvchanlik, talaba markazliligi, o'quv natijalariga yo'naltirilganlik, akademik mobillik va kreditlarning tan olinishi kabi jihatlar tahlil qilinadi. Ushbu tamoyillar talabaning individual ta'lim trayektoriyasini shakllantirish, mustaqil ta'lim ulushini oshirish hamda o'qituvchi va talaba o'rtasidagi hamkorlikka asoslangan pedagogik munosabatlarni rivojlantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, maqolada kredit-modul tizimining pedagogik mohiyati bilim berishdan ko'ra kompetensiyalarni shakllantirishga yo'naltirilganligi, ilmiy-pedagogik nuqtayi nazardan asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: kredit-modul tizimi, ECTS, akademik kredit, modul, ta'lim natijalari, kompetensiya, talaba markazli ta'lim, akademik mobillik.

СОДЕРЖАНИЕ, ПРИНЦИПЫ И ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ СУТЬ СИСТЕМЫ КРЕДИТНЫХ МОДУЛЕЙ (ECTS)

Аннотация: Данная статья посвящена освещению содержания, основных принципов и педагогической сущности широко внедренной в высшем образовании кредитно-модульной системы, в частности, Европейской системы перевода и накопления кредитов (ECTS). Анализируются основные принципы кредитно-модульной системы, такие как прозрачность образования, гибкость, студентоцентричность, ориентация на результаты обучения, академическая мобильность и признание кредитов. Эти принципы служат формированию индивидуальной образовательной траектории студента, увеличению доли самостоятельного обучения и развитию педагогических отношений, основанных на сотрудничестве между преподавателем и студентом. В статье также обосновывается с научно-педагогической точки зрения тот факт, что педагогическая сущность кредитно-модульной системы ориентирована на формирование компетенций, а не на предоставление знаний.

Ключевые слова: кредитно-модульная система, ECTS, академический кредит, модуль, результаты обучения, компетенция, студентоцентрированное образование, академическая мобильность.

CONTENT, PRINCIPLES AND PEDAGOGICAL ESSENCE OF THE CREDIT-MODULE SYSTEM (ECTS)

Abstract: *This article is devoted to highlighting the content, main principles and pedagogical essence of the credit-module system widely implemented in higher education, in particular, the European Credit Transfer and Accumulation System (ECTS). The main principles of the credit-module system are analyzed, such as transparency in education, flexibility, student-centeredness, orientation to learning outcomes, academic mobility and recognition of credits. These principles serve to form an individual educational trajectory of the student, increase the share of independent learning and develop pedagogical relations based on cooperation between the teacher and the student. The article also justifies from a scientific and pedagogical point of view the fact that the pedagogical essence of the credit-module system is focused on the formation of competencies rather than on the provision of knowledge.*

Keywords: *credit-module system, ECTS, academic credit, module, learning outcomes, competence, student-centered education, academic mobility.*

KIRISH

Bugungi globallashuv sharoitida oliy ta'lim tizimini xalqaro standartlar asosida modernizatsiya qilish, ta'lim sifati va raqobatbardoshligini oshirish har bir davlat oldida turgan dolzarb vazifalardan biridir. Xususan, ta'lim jarayonini shaffof, moslashuvchan va talaba markazli tashkil etish mexanizmlarini joriy etish zamonaviy pedagogik taraqqiyotning muhim yo'nalishiga aylandi. Shu nuqtayi nazardan, Yevropa oliy ta'lim makonida keng qo'llanilayotgan kredit-modul tizimi (European Credit Transfer and Accumulation System - ECTS) bugungi kunda milliy oliy ta'lim tizimlarini integratsiyalashuv sari yetaklovchi muhim model sifatida e'tirof etilmoqda.

O'zbekiston Respublikasida oliy ta'lim tizimini isloh qilish doirasida kredit-modul tizimini joriy etish ta'lim jarayonini xalqaro mezonlarga moslashtirish, talabalarning akademik mobilligini ta'minlash, mustaqil ta'lim ulushini oshirish hamda ta'lim natijalarini kompetensiyaviy yondashuv asosida baholash imkonini bermiqda. Mazkur tizimning joriy etilishi ta'lim mazmuni, o'qitish usullari va baholash mexanizmlarida tub o'zgarishlarni taqozo etadi. Kredit-modul tizimi nafaqat o'quv yuklamasini miqdoriy ifodalash vositasi, balki ta'lim jarayonini modul asosida rejalashtirish, talabaning individual ta'lim trayektoriyasini shakllantirish va

uning o'quv faoliyatini uzluksiz monitoring qilishga xizmat qiluvchi kompleks pedagogik tizimdir. Ushbu tizimda kredit tushunchasi talabanning auditoriya mashg'ulotlari, mustaqil ta'limi va nazorat faoliyatini o'z ichiga olgan umumiy o'quv yuklamasini aks ettiradi. Shu sababli kredit-modul tizimini chuqur pedagogik tahlil qilish, uning mazmuni va tamoyillarini ilmiy asosda yoritish dolzarb ilmiy muammo hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Kredit-modul tizimi (ECTS)ning nazariy asoslari va amaliy joriy etilish mexanizmlari Yevropa oliy ta'lim makonini shakllantirishga qaratilgan Bolonya jarayoni doirasida keng tadqiq etilgan. Xususan, Yevropa Komissiyasi tomonidan ishlab chiqilgan ECTS qo'llanmalari kredit tushunchasining mohiyati, talabanning o'quv yuklamasini aniqlash va ta'lim natijalarini baholash mezonlarini belgilab bergan. Ushbu manbalarda ECTS ta'lim jarayonida shaffoflikni ta'minlash va akademik tan olinuvchanlikni kuchaytiruvchi vosita sifatida talqin etiladi.

Xorijiy olimlar (J. Biggs, D. Kennedy, L. Anderson va boshqalar) o'z tadqiqotlarida kredit-modul tizimini kompetensiyaga yo'naltirilgan ta'lim modeli bilan uzviy bog'lab o'rganib, o'quv natijalari va talaba faolligini oshirishdagi ahamiyatini asoslab bergan. Ularning fikricha, modul asosida tuzilgan o'quv rejalari talabanning mustaqil ta'lim ulushini oshirib, o'qituvchining yo'naltiruvchi va fasilitator sifatidagi rolini kuchaytiradi. Leksii Zeniakin, kredit-modul tizimi va talabalarning xorijiy til bo'yicha kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish (ya'ni, modul tuzilmalar orqali amaliy til kompetensiyalarini rivojlantirish) bo'yicha olib borilgan ilmiy ishlari o'rganib chiqildi.

Oliy ta'limda kredit-modul tizimini joriy etish masalalari, kredit-modul tizimida mustaqil ta'limni tashkil etishda talabalarning amaliy kompetensiyalari yuzasidan respublikamiz olimlaridan M.E.Ahmedova, Sh.M.Ismatova, Sh. M. Mukhamedov, M. U. Qo'chqarov, Sh.Sh. Aripova, G. M. Musaxanovalar ish olib borishgan.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, kredit-modul tizimining tashkiliy va metodik jihatlari yetarli darajada o'rganilgan bo'lsa-da, uning pedagogik mohiyati, didaktik imkoniyatlari va shaxsga yo'naltirilgan ta'limni rivojlantirishdagi roli

kompleks tarzda tahlil qilinmagan. Bu holat mazkur tadqiqotning ilmiy dolzarbligini belgilaydi va mavzuni chuqurroq pedagogik nuqtayi nazardan o'rganish zaruratini asoslaydi.

Mazkur tadqiqotda qo'yilgan maqsad va vazifalarni amalga oshirish uchun umumilmiy va maxsus pedagogik tadqiqot metodlaridan kompleks tarzda foydalanildi. Jumladan, *tahlil va sintez* metodlari orqali kredit-modul tizimiga oid ilmiy-pedagogik manbalar, normativ-huquqiy hujjatlar hamda xorijiy tajribalar o'rganildi va tizimlashtirildi. *Taqqoslash metodi* yordamida an'anaviy ta'lim tizimi bilan kredit-modul tizimi o'rtasidagi farqlar, ularning ta'lim mazmuni va natijalariga ta'siri aniqlashtirildi. *Tizimli yondashuv* asosida kredit-modul tizimi yaxlit pedagogik tizim sifatida ko'rib chiqilib, uning tarkibiy qismlari (modul, kredit, o'quv yuklamasi, baholash) o'zaro bog'liqlikda tahlil qilindi. Shuningdek, *pedagogik umumlashtirish va mantiqiy tahlil* metodlari orqali kredit-modul tizimining asosiy tamoyillari va pedagogik mohiyati nazariy jihatdan asoslab berildi. Tadqiqot natijalarini ilmiy xulosalashda *induksiya va deduksiya* metodlaridan foydalanildi.

Mazkur metodlar majmuasi kredit-modul tizimining mazmuni, tamoyillari va pedagogik mohiyatini chuqur ilmiy tahlil qilish, shuningdek, uning oliy ta'lim tizimidagi samaradorligini asoslash imkonini berdi.

NATIJA VA MUHOKAMA

Mazkur tadqiqot natijalari kredit-modul tizimi (ECTS)ning oliy ta'lim jarayoniga joriy etilishi ta'lim mazmuni, o'qitish texnologiyalari hamda baholash mexanizmlarida sifat jihatidan ijobiy o'zgarishlarni yuzaga keltirganini ko'rsatdi. Tadqiqot doirasida kredit-modul tizimi asosida tashkil etilgan o'quv jarayoni an'anaviy tizim bilan qiyosiy tahlil qilindi.

Tahlil natijalariga ko'ra, kredit-modul tizimida talabaning umumiy o'quv yuklamasi auditoriya mashg'ulotlari va mustaqil ta'lim o'rtasida aniq mutanosiblik asosida taqsimlanadi. Bu holat talabaning o'z-o'zini boshqarish kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi. Jumladan, ECTS talablari asosida 1 kredit 25–30 akademik soatni tashkil etishi belgilangan bo'lib, uning kamida 40–50 foizi mustaqil ta'limga to'g'ri keladi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, ushbu yondashuv talabalarning mustaqil bilim olishga bo'lgan mas'uliyatini sezilarli darajada oshirgan.

Quyidagi jadvalda kredit-modul tizimi joriy etilishidan oldingi va keyingi asosiy pedagogik ko'rsatkichlarning qiyosiy natijalari keltirilgan.

Kredit-modul tizimi joriy etilishining ta'lim jarayoniga ta'siri (qiyosiy tahlil)

	An'anaviy tizim	Kredit-modul tizimi (ECTS)	O'zgarish dinamikasi
Auditoriya mashg'ulotlari ulushi	70–75 %	50–55 %	↓ kamaygan
Mustaqil ta'lim ulushi	25–30 %	45–50 %	↑ oshgan
Semestr davomida baholash turlari	Asosan yakuniy	Joriy, oraliq, yakuniy	Komplekslashgan
Talabanning fan tanlash imkoniyati	Cheklangan	Kengaygan	↑ ijobiy
O'qituvchining roli	Axborot beruvchi	Yo'naltiruvchi (fasilitator)	O'zgargan
Akademik mobillik imkoniyati	Past	Yuqori	↑ sezilarli

Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, kredit-modul tizimi ta'lim jarayonini moslashuvchan va talaba markazli qilishga xizmat qilmoqda. Ayniqsa, baholash tizimining joriy, oraliq va yakuniy nazorat asosida tashkil etilishi talabanning semestr davomida muntazam ishlashini ta'minlagan.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, kredit-modul tizimining pedagogik mohiyati o'quv natijalariga yo'naltirilgan ta'limni amalga oshirishda namoyon bo'ladi. Har bir modul bo'yicha aniq belgilangan o'quv natijalari o'qituvchi va talaba

faoliyatining maqsadli tashkil etilishiga olib keladi. Bu holat Bloom taksonomiyasi va kompetensiyaviy yondashuv bilan metodologik jihatdan mos keladi.

Shu bilan birga, tadqiqot natijalari kredit-modul tizimini joriy etish jarayonida qator muammolar mavjudligini ham ko'rsatdi. Xususan, ayrim hollarda modul dasturlarining ortiqcha yuklama bilan tuzilishi, mustaqil ta'lim topshiriqlarining metodik jihatdan yetarli darajada asoslanmaganligi hamda o'qituvchilarning ECTS bo'yicha baholash mezonlarini ishlab chiqishdagi tajribasining cheklanganligi aniqlandi. Ushbu holatlar tizimning pedagogik samaradorligini to'liq namoyon etishga to'sqinlik qiluvchi omillar sifatida baholandi.

Umuman olganda, olingan natijalar kredit-modul tizimi oliy ta'limda ta'lim sifati, shaffoflik va natijadorlikni oshirishga xizmat qiluvchi samarali pedagogik model ekanligini tasdiqlaydi. Mazkur tizimning pedagogik imkoniyatlarini to'liq ro'yobga chiqarish uchun metodik ta'minotni takomillashtirish va o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini tizimli rivojlantirish zarur.

XULOSA

Olib borilgan tadqiqot natijalari kredit-modul tizimi (ECTS)ning zamonaviy oliy ta'lim tizimidagi o'rni va ahamiyatini ilmiy-pedagogik jihatdan asoslash imkonini berdi. Tadqiqot davomida kredit-modul tizimi ta'lim jarayonini xalqaro standartlar asosida tashkil etish, ta'lim mazmunini modul asosida loyihalash hamda ta'lim natijalariga yo'naltirilgan o'qitishni amalga oshirishda samarali mexanizm ekanligi aniqlandi.

Birinchidan, kredit-modul tizimi ta'lim jarayonida talabaning o'quv yuklamasini aniq me'yorlashtirish orqali mustaqil ta'lim ulushini oshirish va shaxsning o'z-o'zini boshqarish kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu holat talabaning bilimlarni ongli ravishda o'zlashtirishi va amaliy faoliyatga tatbiq etish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Ikkinchidan, modul asosida tashkil etilgan o'quv jarayoni ta'lim mazmunining *mantiqiy yaxlitligi va tizimlilikini* ta'minlab, o'quv natijalari, o'qitish metodlari va baholash mezonlari o'rtasida uzviy bog'liqlikni shakllantiradi. Natijada o'qituvchi faoliyati axborot beruvchilikdan ko'ra, yo'naltiruvchi va fasilitatorlik vazifasiga yo'naltiriladi.

Uchinchidan, kredit-modul tizimi baholash jarayonida *shaffoflik va obyektivlikni ta'minlash* orqali talabaning semestr davomida uzluksiz ishlashini rag'batlantiradi. Joriy, oraliq va yakuniy nazoratning kompleks qo'llanilishi ta'lim sifatini oshirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi hamda yakuniy natijalarning haqqoniyligini kuchaytiradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, kredit-modul tizimi akademik mobillikni rivojlantirish, ta'lim natijalarining xalqaro miqyosda tan olinishi va oliy ta'lim muassasalari o'rtasida integratsiyani kuchaytirishda muhim pedagogik ahamiyatga ega. Shu bilan birga, tizimni samarali joriy etish uchun modul dasturlarini ishlab chiqishda metodik yondashuvlarni takomillashtirish, o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish va mustaqil ta'limni tashkil etishning samarali mexanizmlarini yaratish zarurligi aniqlandi.

Umuman olganda, kredit-modul tizimi oliy ta'limda ta'lim sifati, natijadorlik va raqobatbardoshlikni oshirishga xizmat qiluvchi ustuvor pedagogik model bo'lib, uning nazariy va amaliy jihatlarini chuqur tadqiq etish hamda tizimli joriy etish oliy ta'limni rivojlantirishning muhim omili hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasining 2020 yil 23 sentabrdagi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun;
2. 2020 yil 31-dekabrdagi "Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim jarayonini tashkil etish bilan bog'liq tizimni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 824-sonli Qaror;
3. "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-son
4. "Oliy ta'lim muassasalarida talabalar bilimni nazorat qilish va baholash tizimi to'g'risida"gi 19-2018 sonli Nizomi
5. Axmedova M.E. Modul-kredit tizimi uchun tilshunoslik fanlaridan mustaqil topshiriqlar tuzishning ilmiy-nazariy asoslari Pedagogika fanlari doktori (Dsc) diss. T.: 2022, 254 b.
6. Ismatova Sh.M. Ingliz tilini o'qitishda talabalarning bilim, ko'nikma va malakalarini kredit-modul tizimida baholash texnologiyasi. Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) diss.T.: 2024, 156 b.

OLIIY TA'LIM TASHKILOTI TALABALARINI FAVQULODDA VAZIYATLARDA TO'G'RI HARAKAT QILISHNING PEDAGOGIK ALGORITIMI

Mamadboev Shoxrux Baxodirjonovich

Namangan davlat universiteti Katta-o'qituvchisi

E-mail: mamadboyev@mail.ru

Annotatsiya: Oliy ta'lim tashkiloti talabalarida favqulodda vaziyatlarda to'g'ri harakat qilishning mazmun-mohiyati, harakatlanish algoritmlari, talabalarda favqulodda vaziyatlarda harakat qilish, yordam berish ko'nikmalarining rivojlantirishni pedagogik asoslari tadqiq etilgan. Talabalarining kundalik va kelajakdagi soha faoliyatida yuzaga keladigan favqulodda vaziyatlarning mazmun-mohiyati, tasniflari va to'g'ri harakatlanish qoidalari, favqulodda vaziyatlarning oldini olish tartiblari, xavfli ofatlardan muhofazalanish bo'yicha o'zini – o'zi boshqarishning pedagogik imkoniyatlarini kengaytirish masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: favqulodda vaziyatlar, pedagogik algoaritm, psixologik barqarorlik, kognitiv, vaziyatga baho berish, evakuatsiya, rolli o'yinlar, emmotsional barqarorlik, strees, vaziyatli yondashuv.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ АЛГОРИТМ ПРАВИЛЬНЫХ ДЕЙСТВИЙ СТУДЕНТОВ ОРГАНИЗАЦИЙ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В ЧРЕЗВЫЧАЙНЫХ СИТУАЦИЯХ

Мамадбоев Шохрух Баходиржонович

Намганского государственного университета Старший преподаватель

E-mail: mamadboyev@mail.ru

Аннотация: Изучены содержание, алгоритмы действий и педагогические основы формирования у студентов высших учебных заведений навыков действий в чрезвычайных ситуациях и оказания им помощи. Освещены содержание, классификации и правила правильного поведения в чрезвычайных ситуациях, возникающих в повседневной и будущей профессиональной деятельности студентов, порядок предупреждения чрезвычайных ситуаций, расширение педагогических возможностей самоуправления в защите от опасных катастроф.

Ключевые слова: чрезвычайные ситуации, педагогический алгоритм, психологическая устойчивость, когнитивная, ситуационная оценка, эвакуация, ролевые игры, эмоциональная устойчивость, стресс, ситуативный подход.

PEDAGOGICAL ALGORITHM OF CORRECT ACTIONS OF STUDENTS OF HIGHER EDUCATION ORGANIZATIONS IN EMERGENCY SITUATIONS

Mamadboev Shokhrukh

Namangan State University Senior teacher

E-mail: mamadboyev@mail.ru

Abstract: *The content, algorithms of action, and pedagogical foundations for the development of students' skills in emergency situations and assistance were studied among students of higher educational institutions. The content, classifications, and rules of correct behavior of emergency situations that arise in students' daily and future professional activities, procedures for preventing emergency situations, and expanding pedagogical opportunities for self-management in protecting against dangerous disasters were covered.*

Keywords: *emergency situations, pedagogical algorithm, psychological stability, cognitive, situational assessment, evacuation, role-playing games, emotional stability, stress, situational approach.*

KIRISH

Insonni xavfsiz hayotga tayyorlashda jamiyatning ehtiyojlariga muvofiq, pedagogik nazariya va amaliyot uyg'unligi asosida tarbiyalash usullari va vositalarini izlamoqda. Favqulodda vaziyatlarda to'g'ri harakat qilish oliy ta'lim tashkiloti talabalarida umummadaniy va kasbiy kompetensiyalar birgalikda shakllanishi kerak.

Talabalarni favqulodda vaziyatlarni oldini olish, sodir bo'lganda to'g'ri harakatlanish va tezkor qarorlar qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirish hamda uni rivojlantirishda bevosita ta'lim jarayonlarga asolanadi. "O'zbekiston-2030" strategiyasining "Favqulodda vaziyatlar va global iqlim o'zgarishi bilan bog'liq aholi hayotiga xavf soluvchi ofatlarning oldini olish" yo'nalishida mamlakatimiz aholisini yangi taraqqiyot davrida inson hayot faoliyati xavfsizligini ta'minlash darajasini oshirish, ta'lim tizimida xavfsizlik madaniyatini mustahkamlash hamda favqulodda vaziyatlarda tezkor boshqaruv mexanizmlarini joriy etish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Talaba-yoshlarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash, ularni komil inson etib tarbiyalash bilan birgalikda ularning xavfsizlik ko'nikmasini shakllantirish, ya'ni favqulodda vaziyatlarning oldini olish, xavfli vaziyatlarda to'g'ri harakatlanish ko'nikmasini rivojlantirish hamda boshqarish ijtimoiy zaruratdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI:

Ilmiy tadqiqotlarda xavfli holatlarda to'g'ri harakatlanish va ularning oldini olishga oid ishlar keng o'rganilib, o'quv va faoliyat jarayonlardagi muammolarga to'xtalib o'tilgan.

Jahon olimlari amerikalik psixolog Abraxam Maslouning o'zining "Motivatsiya va shaxsiyat" asarida insonlarni ehtiyoj ierarxik modelini ishlab chiqqan bo'lib, odamlarni asosiy ehtiyojlarini 7 turga ajrtib bergan [44; 754-b.], bular:

- fiziologik ehtiyoj;
- xavfsizlik zarurati;
- tegishlilik hissiga ega bo'lish;
- hurmatga bo'lgan ehtiyoj;
- kognitiv ehtiyoj;
- estetik ehtiyoj;
- o'z-o'zini nomoyon etishga bo'lgan ehtiyojlardir.

Insonlarni fiziologik ehtiyojlari qondirilgandan so'ng, uning asosiy ehtiyoji xavfsizlik masalasidir. Insonlarda xavfsizlik ehtiyoji qonun va tartib, barqarorlik, hodisalarni oldindan aytib berish, qo'rquv, kasallik va tartibsizlik kabi tahdid qiluvchi kuchlaridan ozod bo'lish ehtiyojlari kiradi. Shuningdek ushbu ehtiyoj uzoq muddatli omon qolishga qiziqishni aks ettiradi. Insonlarning faoliyatida xavfsiz ishni afzal ko'rish, turli tabiiy va texnogen xavflardan muhofazalanish va ularning oldini olishga qaratilgan ehtiyoj hisoblanadi. Demak, ilmiy olim A. Maslouning ierarxik modelidan shuni tafakkur qilishimiz mumkin bo'ladiki, insonlarning asosiy ehtiyojidan biri bu -xavfsizlikdir. Xavfsizlik masalasi ya'ni turli tabiiy va texnogen xavflar (favqulodda vaziyat)dan muhofazalanish tarixda ham va zamonaviy dunyoda ham e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan sohadir.

Sh.R.Akobirov ilmiy tadqiqotida "oliy ta'lim muassasalarida "Hayot faoliyati xavfsizligi" kursini o'qitish metodikasini takomillashtirish modeli mustaqil fikrlash faolligini jadallashtirishga qaratilgan "xavfsiz yashash", "hayotiy ko'nikmalar", "texnogen tahdid", "xavfsizlik" tushunchalari maqsadini modernizatsiyalash hamda ta'lim subyektlarining harakat xaritasini "Fleshmob" va "Skamper" texnologiyalariga mos idientiv uyg'unlashtirish asosida takomillashtirish"ga qaratilgan ilmiy izlanish olib borgan.

Tadqiqotchi R.R.Ro'ziyev o'zining ilmiy ishida "o'quv mashg'ulotlarida yong'in xavfsizligi ko'nikmalarini takomillashtirishga yo'naltirilgan metodikasi talabalarda axborot tarqatish, mas'uliyatni oshirish, hamkorlikda ishlash, xavfsizlik

mas'uliyatini oshirish kabi yong'in xavfsizligi madaniyatini rivojlantirishni ta'minlovchi kognitiv, motivatsion va kasbiy faoliyatli baholash me'zoni" ishlab chiqqan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI.

Maqolada oliy ta'lim muassasalarida talabalarni favqulodda vaziyatlarda to'g'ri harakat qilish bo'yicha mavjud ko'nikmalari bugungi kundagi holati muhokama qilinadi. Shuningdek uning asosiy tarkibiy omillari va qismlari tavsiflanadi. Mamalakatimizning oliy ta'lim tashkilotlaridagi hayot faoliyati xavfsizligi bakalavriat ta'lim yo'nalish talabalarini mavjud ko'nikmalari anonim so'rov, test, suhbat va amaliy-faoliyatli harakatlari tahlili qilindi. Tahlil so'rov metodlarida talabalarda favqulodda vaziyatlar bo'yicha kognitiv faolligi o'rganiladi. Test usulida talabalarni xavf va xavfsizlik bo'yicha nazariy ko'nikmlarini o'rganishlar tahlil qilib boriladi. Suhbat va amaliy-faoliyatli metodida tinglovchilarni xavf va xavfsizlik tushunchalari mavjudligi, vaziyatga psizologik barqarorligi, amaliy-faoliyatli usullarida kognitiv faolligini amalda qo'llash imkoniyatlari o'rganiladi.

TAHLILLAR VA NATIJALAR

Tadqiqot predmeti bilan bog'liq holda talabalarda favqulodda vaziyatlarda to'g'ri harakatlanish ko'nikmalarini rivojlantirish va boshqarishning mazmunli komponentiga murojaat qilish zaruriyati yuzaga keldi. Talabalarda favqulodda vaziyatlarda to'g'ri harakatlanish ko'nikmalarini rivojlantirishning asosiy o'ziga xosligi psixik jarayonlar, tezkor xotira, diqqat, xulq-atvor, boshqarish va yordam berish xissining aniq namoyon bo'lishi hissoblanadi. Yuqorida bayon etilgan fikrlar tadqiqot mantig'i, ilmiy adabiyotlar tahlillari va ta'lim-tarbiya jarayonlarini tashkil etish orqali favqulodda vaziyatlarda to'g'ri harakatlanish uchun optimal algoritm ishlab chiqish zarurligini ko'rsatdi.

Biz talabalar uchun balki har qanday insonlarni favqulodda vaziyatlarda to'g'ri harakatlanish, mustaqil qaror qabul qilish, o'zini-o'zi boshqarish va boshqaruv jarayonlari uchun universal (hamma soha vakillari uchun zarur) 3V algoritmi ishlab chiqdik. 3V algoritmi favqulodda vaziyatlar sharoitida tezkor, ortiqcha emotsiyalarga berilmaslik va vaziyat yuz berganda xavf manbaidan tizimli tark etishni ta'minshga xizmat qiladi.

3V algoritmi bu:

V – vaziyatga baho berish;

V – vahimaga berilmaslik;

V – vaziyat yuz bergan joyni tezkor, tizimli tark etish.

1-jadval

V	Vaziyatga baho berish. Favqulodda vaziyatlarning xususiyati va manbayi hamda ko'lamiga baho beriladi. Bu xavfni kamaytirish va to'g'ri qaror qabul qilish uchun zarur.
V	Vahimaga berilmaslik: Favqulodda vaziyatda sovuqqonlikni saqlash, vahimaga tushmaslik, qo'rquv, kuchli stressni yengish muhim hisoblanadi.
V	Vaziyat yuz bergan joyni tezkor, tizimli tark etish: Agar vaziyat xavfli bo'lsa, joyni tez va tartibli ravishda tark etish zarur yoki vaziyat xususiyatidan kelib chiqqan holda xavfsiz hududga ko'chish demakdir.

3V algoritmining maqsadi – talabalarni favqulodda vaziyatlar sodir bo'lganda to'g'ri harakatlanish va boshqarish ko'nikmasini tashkil etishdan iborat. 3V algoritmining afzalliklari:

- kognitiv-psixologik nuqtai nazaridan, qisqartma shaklidagi axborot birliklari talabalarning xotirasida uzoqroq saqlanadi. Ayniqsa, xavfli holatlar sharoitida stress holati ostida ishlayotganda ongga qisqa va aniq ko'rsatmalar samaraliroq ta'sir ko'rsatadi;

- ushbu metod talabalarning muqarrar xavf oldida shoshilinch qaror qabul qilish qobiliyatini oshirishga xizmat qiladi. Har bir bosqich vaziyatni aniqlash, muqobil yo'llarni baholash va zudlik bilan harakat qilish hamda xavfdan ehtiyotkorlik bilan uzoqlashishning mantiqiy zaminini yaratadi;

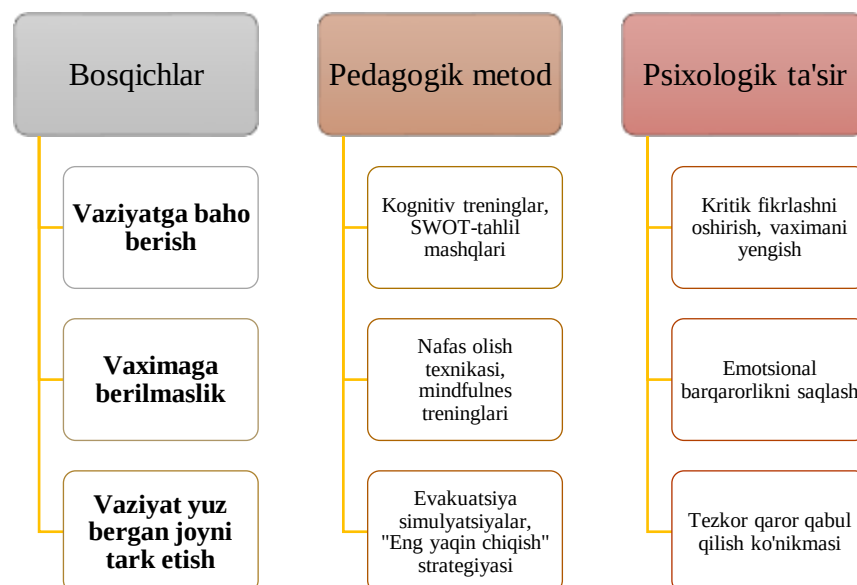
- 3V algoritmi favqulodda vaziyatlardan muhofazalanish bo'yicha universallik (zilzila, yong'in, portlash, texnogen avariylar kabi turli favqulodda holatlar uchun birdek qo'llanilishi mumkinligi bilan ajralib turish)ni tashkil etishi;

favqulodda vaziyatlarda vahimaga berilmaslik, vaziyatni analitik baholab, oqilona harakat qilish uchun yo'nalish beradi.

3V algoritmining afzalliklari:

- kognitiv psixologik nuqtai nazaridan, qisqartma shaklidagi axborot birliklari talabalarning xotirasida uzoqroq saqlanadi. Ayniqsa, xavfli holatlar sharoitida stress holati ostida ishlayotganda ongga qisqa va aniq ko'rsatmalar samaraliroq ta'sir ko'rsatadi;
- ushbu metod talabalarning muqarrar xavf oldida shoshilinch qaror qabul qilish qobiliyatini oshirishga xizmat qiladi. Har bir bosqich — vaziyatni aniqlash, muqobil yo'llarni baholash va zudlik bilan harakat qilish — xavfdan ehtiyotkorlik bilan uzoqlashishning mantiqiy zaminini yaratadi;
- 3V algoritmi favqulodda vaziyatlardan muhofazalanish bo'yicha universallik (zilzila, yong'in, portlash, texnogen avariylar kabi turli favqulodda holatlar uchun birdek qo'llanilishi mumkinligi bilan ajralib turish)ni tashkil etishi;
- favqulodda vaziyatlarda vahimaga berilmaslik, vaziyatni analitik baholab, oqilona harakat qilish uchun yo'nalish beradi.

Bu esa, psixologik jihatdan bosim ostida qolgan shaxslarga ijobiy ruhiy tayanch bo'lib xizmat qiladi. Shaxs, qo'rquv va vahima o'rniga aniqlik va harakatga yo'naltirilgan mental modelga ega bo'ladi. 3V algoritmining bosqichlari va pedagogik ta'sir mexanizmlari quyidagicha ifodalanadi (1-rasmga qarang).

1-rasm. Talabalarda 3V algoritmini pedagogik ta'sir mexanizmi

Favqulodda vaziyatlarda 3V metodidan foydalanish xavfli vaziyatlarda tezkor qarorlar qabul qilishda aniqlik va samaradorlikni ta'minlaydi. Bu yondashuv talabalarning hayoti va sog'ligini saqlashda muhim ahamiyatga ega.

XULOSALAR

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, favqulodda vaziyatlarga tayyorgarlik ko'rish qiyin bo'lib tuyulishi mumkin, ammo bu sizning va yaqinlaringizning xavfsizligi hamda farovonligini ta'minlashda muhim qadam hisoblanadi.

Ta'lim jarayonlarida favqulodda vaziyatlarda yong'inlar, evakuatsiya va yordam ko'rsatishda metod hamda prodseduralarni soddaligi talabalarda eslab qolishi hamda xavflar yuzaga kelganda ushbu usullardan foydalanishi bilan samaraliroqdir. Favqulodda vaziyatlarda ong ostida qo'rquv va vaxima turganligi bois oddiy usullarni eslash va uni qo'llash mumkin bo'ladi. Shu bois, 3V algoritmi eng maqbul hamda tezkor xotirada qolishi bilan muhim hisoblanadi. 3V algoritmi talabalarda balki barcha uchun xavfli vaziyatlardan muhofazalanish bo'yicha umumiylik degan xulosalanish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Akobirov Sh.R., Oliy ta'lim muassasalarida "Hayot faoliyati xavfsizligi" o'quv kursini o'qitish metodikasini takomillashtirish. Dissertatsiya. Navoiy-2024. B, 96-98
2. Abdullayeva G.A., Maktabgacha yosh bolalariga hayot xavfsizligi qoidalarini o'rgatish metodikasini takomillashtirish. Dissertatsiya. Toshkent-2025. B, 63-98
3. Ro'ziyev R.R., Bo'lajak muhandislarda yong'in xavfsizligi ko'nikmasini takomillashtirish metodikasi. Dissertatsiya. Toshkent-2025. B, 126
4. Xusanova S.I., "Favqulodda vaziyatlarning oldini olish va bunday vaziyatlarda harakat qilish davlat tizimini tashkil etishning meyoriy-huquqiy asoslari". Herald pedagogiki. Nauka i Praktyka. 2024. B, 11-19
5. Mamadboyev Sh.B. Hayot faoliyati xavfsizligi fanining ta'lim jarayonida bugungi kundagi muammolari va ularning yechimlari. «Hayotiy faoliyat xavfsizligini ta'minlashda innovatsion yondashuv, ilmiy ishlanmalar va zamonaviy texnologiyalar» mavzusidagi yosh olimlarning II respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari to'plami T.: 2020 y. B, 295-296
6. Holland I.S., Mozeliuss P., Skevik T.O., Implementation of Emergency Management Exercises as Alternate Reality Games – Students' Perceptions. *International Journal of Emerging Technologies in Learning (iJET)*, 17(06), 2022., 181–193. <https://doi.org/10.3991/ijet.v17i06.27937>
7. Bakhodirjonovich, Mamadboev Shokhruxh. "Conceptual foundations of developing correct actions of students in emergency situations" In The World Of Science and Education 15 январь ЭН2 (2025): 98-103.

ПУТЬ ГЕРОЯ К СВОБОДЕ ЛЕРМОНТОВСКОГО «МЦЫРИ» И МОТЫЛЬКА ГУЗЕЛИ ЯХИНОЙ

Абдулвохидов Элёр Абдулхамидович,

*Доктор философии по педагогическим наукам(PhD), доцент Наманганского
государственного педагогического института*

Олимжонова Назира Шавкатжон кизи,

*Магистрант Наманганского государственного педагогического института
e-mail: naziraolimjanova@gmail.com, +998938081723*

Аннотация: В этой статье рассматриваются образы героев-беглецов как литературные символы свободы в русской классической и современной прозе на примере поэмы М. Ю.Лермонтова «Мцыри» и рассказа Гузели Яхиной «Мотылёк». Анализируются формы и проявления свободы, её духовное и физическое измерение с помощью символики природы и образов девушек, через которые раскрывается внутренний мир героев. Сопоставляется судьба двух героев: Мцыри достигает духовной свободы ценой жизни, Мотылёк находит путь к освобождению вопреки внешним ограничениям. Статья показывает, что свобода в литературе многогранна: она может проявляться как готовность к самопожертвованию, так и как способность сохранять собственную духовную "я" и свои убеждения в любых обстоятельствах.

Ключевые слова: свобода, внутреннее освобождение, литературный образ, символика природы, культурный парадокс свободы, М. Ю. Лермонтов, «Мцыри», Гузель Яхина, «Мотылёк», герой-беглец.

THE PATH TO FREEDOM OF THE HERO IN LERMONTOV'S «MTSYRI» AND GUZEL YAKHINA'S «MOTYLEK»

Abdulvohidov Elyor Abdulhamidovich,

*Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences(PhD), Associate Professor of
Namangan State Pedagogical Institute.*

Olimjonova Nazira Shavkatjon qizi,

Master's student at Namangan State Pedagogical Institute.

Annotation: This article examines the images of fugitive heroes as literary symbols of freedom in Russian classical and contemporary prose, focusing on M. Yu. Lermontov's poem «Mtsyri» and Guzel Yakhina's story «Motylek». It analyzes the forms and manifestations of freedom, its spiritual and physical dimensions, through the symbolism of nature and the portrayal of female characters, which reveal the inner world of the heroes. The fates of the two protagonists are compared: Mtsyri attains spiritual freedom at the cost of his life, while Motylek finds a path to liberation despite external constraints. The article demonstrates that

freedom in literature is multifaceted: it can manifest as a readiness for self-sacrifice or as the ability to preserve one's spiritual self and convictions under any circumstances.

Keywords: *freedom, inner liberation, literary image, symbolism of nature, cultural paradox of freedom, M.Y.Lermontov, «Mtsyri», Guzel Yakhina, «Motylek», fugitive hero.*

LERMONTOVNING «MTSIRI» VA GUZEL YAXINANING «MOTILYOK» ASARLARIDA QAHRAMONLARNING ERKINLIK SARI YO'LI

Abdulvohidov Elyor Abdulhamidovich,

*Namangan davlat pedagogika instituti pedagogika fanlari bo'yicha falsafa
doktori(PhD), dotsenti*

Olimjonova Nazira Shavkatjon qizi,

Namangan davlat pedagogika instituti magistratura talabasi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada qochqin qahramonlar obrazlari rus klassik va zamonaviy nasrida erkinlikning adabiy ramzi sifatida tahlil qilinadi. Masalan, M.Y. Lermontovning «Mtsiri» she'ri va Guzel Yaxinaning «Motilyok» hikoyasi ko'rib chiqildi. Erkinlikning shakllari va ko'rinishlari, uning ruhiy va jismoniy o'lchamlari tabiat timsollari va qahramonlarning ichki dunyosini ochib beruvchi qiz obrazlari orqali tahlil qilindi. Ikki qahramonning taqdiri solishtirildi: Mtsiri ruhiy erkinlikka hayot bahosida erishdi, Motilyok esa tashqi chekloularga qaramay ozodlik sari yo'l topdi. Maqola shuni ko'rsatadiki, adabiyotda erkinlik ko'p qirrali: u o'z jonini fido qilishga tayyor, o'z ruhiy «menini» va e'tiqodlarini har qanday sharoitda saqlashda namoyon bo'ladi.*

Kalit so'zlar: *erkinlik, ichki ozodlik, adabiy obraz, tabiat timsollari, erkinlikning madaniy paradoksi, M.Y. Lermontov, «Mtsiri», Guzel Yaxina, «Motilyok», qochqin qahramon.*

ВВЕДЕНИЕ

Тема свободы является не просто художественным мотивом, но и фундаментом человеческого существования. Не осталось ни культуры, ни эпохи, которая не пыталась бы понять, что значит быть свободным – начиная от великих философов до современных писателей. В литературе обращение к этой теме непременно отражает ценности, страхи и состояние общества, а пути героев к ней – поиск смысла и собственной идентичности.

На этом фоне особое место занимают образы героев-беглецов. Они всегда оказываются в опасных ситуациях и подчеркивают внутренний протест против прежних норм и ограничений, а выбор между подчинением и побегом становится решающим. Через судьбу таких героев авторы раскрывают сложные

психологические и социальные проблемы и внутреннее освобождение личности. Поэтому тема бегства и свободы является не только элементом сюжета, но и инструментом понимания авторского замысла.

Цель данной статьи – сравнить анализ пути героя к свободе в поэме М.Ю. Лермонтова «Мцыри» и рассказе Г.Яхиной «Мотылёк». Кроме этого, выявить особенности художественного осмысления свободы в русской классической и современной русскоязычной прозе.

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ

В литературоведении проблема художественного героя и его пути к свободе остаётся одной из наиболее актуальных тем. Л.Улицкая в своих произведениях часто обращается к свободе как нравственной ответственности. Проза З.Прилепина и А.Иванова обращается к теме внутреннего сопротивления, где персонажи переживают конфликт между внешними и внутренними убеждениями. Также особое место занимает проза Г.Яхиной, где путь героя к свободе раскрывается через внутреннюю трансформацию личности. Исследователи отмечают, что литература двадцать первого века всё чаще обращается к образам героев, которые находятся в состоянии внутреннего и внешнего бегства, что непременно связано с переосмыслением ценностей личности в современном мире. «Трансформация от классического героя к герою-поисковику просто смена литературных масок. Это отражение глубинных изменений в самом восприятии человека, его предназначения, его роли в обществе и мире, Если раньше герой был ориентирован на внешний мир, на борьбу, подвиг, утверждение ценностей, то теперь он обращён внутрь себя, в сферу интимного, неочевидного, сокровенного. Он ищет не абсолют, а личную правду, не победу а понимание.»[1; С.395]

ОБСУЖДЕНИЕ

Один из самых подходящих примеров при обращении к конкретным литературным произведениям, где бегство героя не просто сюжетный элемент, а раскрытие сущности героя – это поэма М.Ю. Лермонтова "Мцыри". В произведении свобода считается высшей ценностью в жизни главного героя, а побег -попытка восстановить утраченную связь со своей родиной, природой и

собой. Чем больше Мцыри жил в стенах монастыря, тем больше он терял его духовное "я". Через бегство он показывает внутреннее восстание. Свобода для юноши-это прежде всего духовное и природное состояние, недаром он воспринимает природу как живого:

«Ты хочешь знать, что видел я
На воле? — Пышные поля,
Холмы, покрытые венцом
Дерев, разросшихся кругом,
Шумящих свежеею толпой,
Как братья в пляске круговой.» [2]

Одним из символических эпизодов в произведении является встреча Мцыри с грузинской девушкой в период своего краткого освобождения. Эта девушка воплощение теплых человеческих отношений, иной формы свободы, которого нет у героя. Момент когда он открыл глаза, а грузинка уже далеко символизирует утраченные возможности. После побега он мог бы стать вольным, но судьба распорядилась иначе.

После трагического пути Мцыри, тема свободы продолжается и в современной прозе, в рассказе Гузели Яхиной "Мотылёк". В этом произведении главный герой, мальчик десяти лет, тоже пытается многократно сбежать из острова, откуда невозможно уйти без помощи взрослых и тирана дедушки, который постепенно сходит с ума и периодически избивает своего внука за попытки побега. Население острова состоит из санитаров, их семей и "белых"-так называют психически больных. Соответственно, для главного героя нет простого выхода, чтобы избежать контроля и насилия.

Особую роль в этом произведении Г.Яхиной играет природа. Река, волны, которые по сути должны быть олицетворением свободы, снова и снова возвращают мальчика на остров во время попыток бегства. В моменты одиночества и несчастья он находит утешения в дереве иве, сидел на нём где открывался весь вид на остров.

«Ива — дерево тонкое, деликатное. Листьями шумит сухо и нежно, шепотом; тихо плачет о чем-то своем, сначала девичьем, потом стародевичьем.

Мотылек любил ивы, а одну из них — морщинистую, разлапистую, с тремя корявыми, смотрящими в разные стороны стволами — особенно. Ива росла у стены храмового подворья. Она была так стара, что, наверное, помнила то время, когда на Острове не было храмов. А может, совсем молодым деревцем видела и основателя поселения — царя Ивана Васильевича... Ива была очень высока. На одном из ее стволов сейчас сидел Мотылек и наблюдал за происходящим внутри подворья» [3; С.12].

На острове, лишённом друзей, радость дарила лишь старшеклассница, которую он хотел увезти с собой из этой тюрьмы окружённой волнами. «И, как всегда, подумалось, что сначала он сам вырвется отсюда, а потом, через несколько лет, вернется — выросший, возмужавший — и увезет ее с Острова. Навсегда» [4; С.9]. Эти строчки отражают не только желание физической свободы, но и личной гармонии и привязанности.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Если сопоставить двух героев, можно заметить принципиальные различия. Мцыри достигает духовной свободы, но цена слишком высока – смерть. Он не смог вырваться из стен монастыря. Мотыльку же несмотря на множество преград, вроде чёрной бездны, страшной тоннели и незнакомых всадников удаётся сохранить внутреннюю стойкость. Он находит силы вырваться оттуда. У него был выбор вернуться на остров или идти в неизвестность, где могла бы подстергать смерть. Пройдя через гору черепов и костей, с вырезанной ладонью он достигает своей цели – его ждала свобода в конце чёрной бездны.

Таким образом, образы беглецов в литературе, от Мцыри до Мотылька, показывают, что свобода – это не только физическое состояние, но и внутренний выбор героя. «Свобода – одно из центральных понятий человеческой культуры: жизнь организуется либо в погоне за ней, либо в демонстративном отказе от нее-своего рода культурный парадокс: высшее проявление свободы – это добровольный отказ о неё» [5; С.165] Как отмечает Н.Л. Слободянюк, добровольный отказ от свободы так же является её проявлением.

Список литературы

1. Юсупова, Н.Х. Трансформация образа героя в русской литературе XXI века// Modern Education and Development. – 2025. –Т. 28, № 5. – с. 389-404.
2. Лермонтов, М.Ю. Мцыри. 2025 <https://ilibrary.ru/text/991/p.1/index.html>
3. Яхина, Г. Мотылёк.– Санк-Петербург.: НЕВА №2, 2014.
4. Яхина, Г. Мотылёк.– Санк-Петербург.: НЕВА №2, 2014.
5. Слободянюк, Н. Л. Вестник. Том 25, №10. –КРСУ, 2025. С 170

ATROF-MUHIT TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHGA YONDASHUVLARNI TAHLIL QILISH

Uluxanov Ibrohimov To'xtaxo'jayevich,
NamDPI, professor. uluxanovibrohim@gmail.com
Abdulnazarov Dilmurod A'zamjon o'g'li,
NamDPI magistranti.
abdulnazarovdilmurod2@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada ekologik tafakkurning shakllanishi, uning mazmuni va rivojlanish bosqichlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Avvalo, fikrlashning ijtimoiy turlari orasida ekologik tafakkur alohida tur sifatida ajratilib, uning tarixi, shakllanish omillari va mazmuniy xususiyatlari izohlanadi. Shaxsda ekologik tafakkurning rivojlanishi uchun zarur bo'lgan bilimlar majmuyi, operatsion ko'nikmalar va gumanitar kompetensiyalar keng yoritilgan. Ekotizim tafakkuri ekologik tafakkurning yuqori bosqichi sifatida baholanib, uning mohiyati, tizimli xususiyatlari hamda global va mahalliy ekologik jarayonlarni tushunishdagi ahamiyati asoslab beriladi. Shuningdek, "ekologik tafakkur", "ekotizim tafakkuri", "ekotizim", "ijtimoiy-ekologik tizim" kabi ilmiy atamalarning xorijiy va mahalliy adabiyotlarda qo'llanish chastotasi tahlil qilinib, terminologik nomuvofiqliklar mavjudligi aniqlanadi.

Kalit so'zlar: ekologik tafakkur, ekotizim tafakkuri, tizimli fikrlash, ekologik ong, ekologik kompetensiya, ekotizim, ijtimoiy-ekologik tizim, barqaror rivojlanish, ekologik model, kognitiv model, ekologik ta'lim.

АНАЛИЗ ПОДХОДОВ К РАЗВИТИЮ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ

Аннотация: В статье с научно-теоретической точки зрения анализируется формирование экологического мышления, его содержание и этапы развития. Прежде всего, среди социальных видов мышления экологическое мышление выделяется как отдельный вид, объясняется его история, факторы формирования и содержательные особенности. Широко освещен комплекс знаний, операционных навыков и гуманитарных компетенций, необходимых для развития экологического мышления личности. Экосистемное мышление оценивается как высшая ступень экологического мышления, обосновывается его сущность, системные особенности и значение в понимании глобальных и локальных экологических процессов. Также анализируется частота использования таких научных терминов, как "экологическое мышление," "экосистемное мышление," "экосистема," "социально-экологическая система" в зарубежной и отечественной литературе и выявляется наличие терминологических несоответствий.

Ключевые слова: экологическое мышление, экосистемное мышление, системное мышление, экологическое сознание, экологическая компетенция, экосистема, социально-экологическая система, устойчивое развитие, экологическая модель, когнитивная модель, экологическое образование.

ANALYSIS OF APPROACHES TO DEVELOPING ENVIRONMENTAL THINKING

Abstract: *The article analyzes the formation of ecological thinking, its content, and stages of development from a scientific and theoretical perspective. First of all, among the social types of thinking, ecological thinking is distinguished as a separate type, and its history, factors of formation, and substantive features are explained. The complex of knowledge, operational skills, and humanitarian competencies necessary for the development of ecological thinking in an individual are widely covered. Ecosystem thinking is assessed as the highest stage of ecological thinking, and its essence, systemic features, and significance in understanding global and local ecological processes are substantiated. Also, the frequency of use of scientific terms such as "ecological thinking," "ecosystem thinking," "ecosystem," "socio-ecological system" in foreign and domestic literature is analyzed, and terminological inconsistencies are identified.*

Keywords: *ecological thinking, ecosystem thinking, systemic thinking, ecological consciousness, ecological competence, ecosystem, socio-ecological system, sustainable development, ecological model, cognitive model, ecological education.*

KIRISH

Ekologik ta'lim dunyoning ko'plab mamlakatlarida, jumladan, O'zbekistonda ham barqaror rivojlanishning asosidir. Xalqaro va mahalliy tadqiqotchilar XXI asr ekologik ta'lim nazariyasi va amaliyotida tub o'zgarishlar ro'y berayotgani, uning rivojlanishining yangi davrini boshlab bergan degan xulosaga keldi.

Bilimning predmeti ijtimoiy-tabiiy ekologik tizimlar, ekologik, iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarning o'zaro bog'liqligida, global va mahalliy miqyosda, ularning o'tmishdagi rivojlanish dinamikasini va kelajakda rivojlanish ehtimolini hisobga olgan holda hisoblanadi.

Asosiy umumiy ta'lim bo'yicha davlat ta'lim standarti hujjatlarida o'quvchilarda ekologik savodxonlik asoslarini shakllantirish, ekologik fikrlash va ekotizimga asoslangan kognitiv modelni ishlab chiqish kabi natijalarga erishish belgilangan. Global kompetensiya (PISA) umumiy ta'limning yangi, integratsiyalashgan natijasi sifatida muhokama qilinadi, uning tahlili shuni ko'rsatadiki, u ekologik fikrlashning yangi formati - ekotizim fikrlashiga asoslangan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Keling, fikrlash nima ekanligini batafsilroq ko'rib chiqaylik. S.L. Rubinshteynning fikriga ko'ra, "fikrlash – bu shaxsdan umumiyga va umumiydan shaxsga olib boradigan bog'liqlikni ochib beradigan fikrlash harakati".

G.V. Ioileva fikrlash yo'naltirilganligini va uning natijalari ma'lum bir muammoni "hal qiladigan" yoki uni hal qilishga qaratilgan xatti-harakatlarda namoyon bo'lishini ta'kidlaydi. O'tmishdagi xotiralar hozirgi ma'lumotlar bilan birlashadi va vaziyat haqidagi bilim o'zgaradi.

Taqdim etilgan ta'riflarga asoslanib, fikrlash shaxsning ongini shakllantiruvchi jarayon degan xulosaga kelish mumkin.

Ilmiy adabiyotlarda "texnik" (V.F. Basharin, I.P. Kaloshina, T.V. Kudryavtsev, P.M. Yakobson va boshqalar), "iqtisodiy" (V.S. Dudik, M.L. Malyshev, K.Ts. Petrosyan va boshqalar), "ekologik" (A.P. Ogurtsov, G.S. Smirnov, E.A. Turdikulov va boshqalar), "muhandislik" (E.L. Shapiro va boshqalar), "tarixiy" (I.Ya. Lerner va boshqalar), "matematik" (O.F. Terebilov va boshqalar) kabi fikrlash turlari mavjud, "tizimli" (A. Paul, L. Weiss, von Bertalanffy, V.N. Lifshitz), xorijiy adabiyotlarda "barqaror" fikrlash atamasi uchraydi (B. Doppelt, D.N. Huntzinger, M.J. Hutchins, J.S. Gierke, J. Baskul, J. Schmitt).

Bu turlarni ijtimoiy deb tasniflash mumkin, chunki uslub, tur yoki fikrlash tarziga professional faoliyat, bilim sohasi yoki aniq amaliy faoliyat ta'sir qiladi. A.A. Batalov "fikrlash turlarining shakllanishi ijtimoiy jarayonlarning rivojlanishini aks ettiradi" deb ta'kidlaydi. Shuningdek, biz ekologik fikrlashni ijtimoiy ehtiyojlar tomonidan vujudga keladigan va ijtimoiy tizim rivojlanishining zamonaviy tabiatiga mos keladigan ijtimoiy fikrlash turi sifatida tasniflaymiz. Atrof-muhit muammolarining ta'siri, agar inson ongi ekologik munosabatlar va naqshlarni aks ettirsa va tushunishga harakat qilsa, fikrlashga ta'sir qilmasligi mumkin emas.

Ekologik tafakkurni tushunishga asoslanib, uni ekologik ong bilan chambarchas bog'liq bo'lishi kerak, deb ta'kidlash mumkin. Buni L.T. Solxamatova va L. Yu. Chuikova asarlari tasdiqlaydi, bu yerda ekologik ong ekologik tafakkur bilan sinonimdir.

Biroq, ekologik tafakkur faqat 20-asrning o'rtalarida, odamlarni o'rab turgan tabiiy muhit muammolariga yondashuvlarda keskin o'zgarish yuz berganida muhokama mavzusiga aylandi. N.F. Reymersning fikriga ko'ra, yangi fikrlash uslubi, dunyoga yangicha qarash paydo bo'ldi. Ushbu yangi fikrlash uslubi tabiatga

(global tabiiy tizim) kiritilgan ijtimoiy tizimga (ijtimoiy tizim) individual (inson) tizimni kiritish asosida rivojlantiriladi.

Global tizim ichidagi barcha aloqalar bir-biridan ajratilgan emas, balki umumiy tizimning quyi tizimlari, ya'ni chuqur integratsiyalashgan deb qaraladi. "Biosfera va jamiyat chegaralari o'chib ketganday tuyuladi, xuddi tananing organlari va to'qimalari ajralmas bo'lgani kabi, odamlarda ijtimoiy va biologik xususiyatlar ajralmasdir. Bu yagona, katta tizim sotsiologik yoki (unchalik muvaffaqiyatli bo'lmagan) bioiktisodiy deb nomlangan".

O'sha davrning asosiy g'oyalariga asoslangan yangi fikrlash uslubi mustaqil fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan bo'lishi kerak. Shuning uchun, atrof-muhitni ifloslantiruvchilar va tabiiy muvozanatni buzuvchilar faoliyatiga nisbatan fuqarolik pozitsiyasini shakllantirish, shuningdek, tabiat va inson yashash muhitining holatini to'g'ri baholash uchun uni maktab yoshidan boshlab singdirish kerak.

L.Yu. Chuikova ekologik tafakkurni (ET) ekologik-ta'lim faoliyatining mahsuli sifatida ta'riflaydi, bu ekologik tushunchalar, kategoriyalar va naqshlar bilan ishlash orqali tabiiy va ijtimoiy hodisalarni o'zaro bog'liqlikda tushunishga va shu asosda haqiqiy va xayoliy vaziyatlarda harakatlanishga, xulq-atvorni tanlashga va ekologik imperativga bo'ysunadigan muayyan masalalarni hal qilishga imkon beradi. Ekologik tafakkurning muhim xususiyati ekologik muammoni hal qilishning bir nechta variantlarini izlash va ularni ekologik imperativ - umuminsoniy ustuvorliklar yordamida majburiy "filtrlash"dir.

Ekologik tafakkurning rivojlanishi quyidagi shaxsiy fazilatlarining rivojlanishi bilan birga bo'lishi kerak:

- 1) ekologik va unga bog'liq bilimlar (biologik, fizik, kimyoviy, ijtimoiy, matematik va boshqalar);
- 2) tabiiy va antropogen hodisalar o'rtasidagi sabab-oqibat munosabatlarini (dinamik bog'liqliklarni) ochib berish va ekologik vaziyatlarni modellashtirish bo'yicha operatsion ko'nikmalar;
- 3) antropogen hodisalarni sayyoraviy nuqtai nazardan, ya'ni umuminsoniy manfaatlarning boshqalardan ustunligi nuqtai nazaridan baholash qobiliyatidan iborat sintetik gumanitar ko'nikmalar. Ekologik tafakkurning asosiy xususiyati,

uning yadrosi, aqliy faoliyatning o'zi emas, balki uning yakuniy natijasidir, u qat'iy ravishda ekologik ustuvorlikka bo'ysunadi (imperativ) va boshqa hech qanday argumentlar (mantiqiy, ekologik, moliyaviy va boshqalar) umuminsoniy ustuvorlikka bo'ysunishni bekor qila olmaydi.

Umumiy ta'lim bo'yicha Davlat ta'lim standarti hujjatlaridagi yana bir talab - bu o'quvchilarda tizimli fikrlashni rivojlantirish. Uning shakllaridan biri ekologik tizimli fikrlashdir. "Ekosistema" atamasi A. Yu. Liberov tomonidan kiritilgan. Ekotizimli fikrlash - bu fikrlash, his qilish va ular bilan bog'liq harakatlar usuli bo'lib, u quyidagilar bilan tavsiflanadi: barcha kosmik, geologik, biologik va ijtimoiy jarayonlarning o'zaro bog'liqligiga ishonch; tabiat va jamiyatning ajralmas yaxlitligi g'oyasi; ekologik qadriyatlarining, birinchi navbatda hayotning yuqori mavqei; tabiatga nisbatan antroposentrizm va egoizmni yengish; insoniyat va tabiat kelajagi uchun shaxsiy mas'uliyat hissi. Ekologik tizimli fikrlash ongli va ongsiz komponentlarni o'z ichiga oladi.

NATIJALAR

Ushbu ta'rifga asoslanib, biz ekotizim tafakkuri keng ma'noda ekologik tafakkur rivojlanishining bir bosqichi ekanligini ta'kidlashimiz mumkin.

Ekosistema tafakkurini rivojlantirishda ekotizim tushunchasi tizimning keng ta'rifiga kengaytirilishi kerak. Ekologik tafakkur har qanday obyektning uning atrof-muhit bilan munosabatida o'rganishni o'z ichiga olsa, ekotizim kognitiv modeliga asoslangan ekotizim tafakkuri atrofdagi dunyoni murakkab fazoviy-vaqtinchalik munosabatlarida ijtimoiy-tabiiy ekologik tizimlar sifatida tushunishga qaratilgan.

Ekotizim tafakkuri muammolarni bir nechta nuqtai nazardan hal qilish yondashuvlarini ta'minlaydi, shu bilan birga chegaralarni aniq maqsadlarga mos ravishda o'zgartirish mumkin. Ekotizim tafakkuri tizimli yondashuvga tayanadi, uning asosiy maqsadi tizimli tafakkurni harakatga aylantirishdir. Doimiy tizimli muammolarning mohiyatini tushunish uchun chiziqli va mexanik tafakkurdan voz kechib, chiziqli bo'lmagan va uyushgan tafakkur foydasiga foydalanish kerak. Shuning uchun, zamonaviy dunyoda ekotizim tafakkuri juda muhimdir.

Ekotizim tafakkuri ekologik va tizimli tafakkurning bir qismidir. Tizimli tafakkur tushunchasi ekologik va ekotizim tafakkuriga qaraganda ko'proq uchraydi.

Buni tasdiqlash uchun biz ushbu tushunchalarni Google Scholar orqali ilmiy nashrlarning to'liq matnlarida qidiramiz (1-rasm). Biz "tizimli tafakkur" "tizimli tafakkur"ga qaraganda 86 marta ko'proq ishlatilganini ko'ramiz. Biroq, tizimli tafakkur har doim ham ekologik tizimli tafakkur nuqtai nazaridan ishlatilmasligini tushunish kerak. Ko'pincha tizimli tafakkur obyektlar va hodisalarni yaxlit idrok etish sifatida tushuniladi. Boshqa tushunchalarga kelsak, "ekologik tafakkur" "ekologik tafakkur" tushunchasiga qaraganda 80 marta ko'proq ishlatiladi. Shu bilan birga, biz ekologik tafakkur xorijiy va rus tilidagi nashrlarda keng qo'llanilishini ko'ramiz.

"Ekosistema tafakkuri" atamasi "ekotizim tafakkuri"ga qaraganda 285 marta ko'proq qo'llaniladi. Rus tilidagi nashrlarda ekotizim tafakkuri haqida kam sonli eslatib o'tilishi, bu tushuncha nisbatan yaqinda paydo bo'lganligi bilan izohlanishi mumkin. Ingliz tilidagi nashrlarda esa bu tushuncha juda keng qo'llaniladi.

Ekotizim tafakkurini rivojlantirishdagi yana bir dolzarb vazifa uni shakllantirish metodologiyasini ishlab chiqishdir. Bunday tafakkurni rivojlantirish vositasi ekotizimning kognitiv modelidir. Ekotizim tafakkuri tabiiy ekotizimlardagi ekologik aloqalar va munosabatlarni o'rganishning muhim vositasidir. Ekotizim tafakkurini bilish predmeti ekologik tizim, uning tizim hosil qiluvchi aloqalari va munosabatlari, ekologik tizimni o'rab turgan tashqi muhit bilan o'zaro ta'sirda.

Tabiiy ekotizimlarning tabiiy rivojlanish yo'nalishini o'zgartiruvchi antropogen omillar ta'sirida ularning xatti-harakatlarini o'rganish va bashorat qilish, sun'iy tabiiy ekotizimlarni, shuningdek, ijtimoiy-tabiiy tizimlarni o'rganish uchun ekotizim tafakkuri tobora talabga aylanib bormoqda.

MUNOZARA

Klassik ekologiya qonunlariga bo'ysunmaydi. Ekotizim tafakkuri atrof-muhitning reaksiyasini, shu jumladan insonning tabiiy muhitga aralashuvini bashorat qilishga yordam beradi. Keling, ekotizim kognitiv modelining asosiy tamoyillarini batafsil ko'rib chiqaylik, ularning yordamida ekotizim tafakkurini shakllantirish mumkin. Ekotizim kognitiv modeli quyidagilarni o'z ichiga olgan harakatlar dasturidir:

- ekotizimdagi ekologik qarama-qarshiliklarni aniqlash;

- ularning paydo bo'lish sabablarini (ekologik, iqtisodiy va ijtimoiy) har tomonlama tahlil qilish;
- ekotizimdagi o'zgarishlarning turli stsenariylarida ekologik xavflarni prognoz qilish va baholashni ilmiy asoslash;
- ekologik ongda yuzaga keladigan qarama-qarshiliklar haqida mulohaza yuritish (axloqiy va axloqiy qarama-qarshiliklar tufayli);
- harakatlar strategiyasini ongli, mazmunli tanlash (individual yoki qo'shma).

Ekotizimga asoslangan kognitiv modelni ishlab chiqish Davlat ta'lim standarti doirasida Umumjahon o'quv faoliyatini rivojlantirish dasturi, Ma'naviy va axloqiy rivojlanish dasturi, Ta'lim va ijtimoiylashuv dasturi, shuningdek, asosiy akademik fanlar uchun namunaviy dasturlarni amalga oshirish orqali mumkin, agar ularning mazmuni tegishli o'quv maqsadlarini o'z ichiga olsa.

Bunday tadqiqotlar uchun ijtimoiy va shaxsiy tajribaning turli manbalaridan foydalaniladi. Ijtimoiy tajriba haqida gapirganda, biz quyidagilarni nazarda tutamiz:

Ekotizim tafakkurini odamlar va atrof-muhit o'rtasidagi o'zaro ta'sirni tavsiflovchi tizimni o'rganish orqali rivojlantirish mumkin.

Ekosistema tafakkurini rivojlantirishdagi yana bir dolzarb vazifa uni rivojlantirish metodologiyasini ishlab chiqishdir. Ekosistema kognitiv modeli bunday tafakkurni rivojlantirish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Ekosistema tafakkuri tabiiy ekotizimlardagi ekologik aloqalar va munosabatlarni o'rganish uchun muhim vositadir. Ekosistema tafakkurida o'rganish ob'ekti ekologik tizim, uning tizim hosil qiluvchi aloqalari va munosabatlari, ekologik tizimni o'rab turgan tashqi muhit bilan o'zaro ta'sirda.

Ekosistema tafakkuri tabiiy ekotizimlarning tabiiy rivojlanishini o'zgartiradigan antropogen omillar ta'sirida ularning xatti-harakatlarini o'rganish va bashorat qilish, sun'iy tabiiy ekotizimlarni o'rganish va ijtimoiy-tabiiy tizimlarni o'rganish uchun tobora ommalashib bormoqda.

Masalan, "ekotizim" tushunchasi bilan bir qatorda ingliz tilidagi adabiyotlarda juda mashhur atama mavjud: "Ekologik ijtimoiy tizim" (ESS inson-atrof-muhit

tizimlarini, shuningdek, "inson ekologiyasi", "Inson-ekologik tizimlar" va 'Inson-tabiiy tizimlar' kabi boshqa atamalarni tavsiflash uchun ishlatiladi.

Bu atamalar zamonaviy fanga yanada chalkashliklar kiritishi mumkin. Liu inson-tabiiy bog'langan tizimlarni "Odamlar tabiiy komponentlar bilan o'zaro ta'sir qiladigan integratsiyalashgan tizimlar" deb ta'riflaydi va uni ESS va inson-muhit tizimlari bilan sinonim bo'lgan umumiy atama sifatida ishlatadi. Bu holda, ijtimoiy-ekologik tizimni ikkita alohida komponent sifatida qabul qilish mumkin, garchi bu atamaning maqsadi integratsiya bo'lsa ham.

Aramati Kasper o'z asarida bu savolni ko'taradi va eng mos atama keng ma'noda "ekotizim" degan xulosaga keladi, bu odamlar va tabiiy komponentlarning o'zaro ta'sirini o'z ichiga oladi.

Yuqoridagi atamalarning qo'llanilishini tasdiqlash uchun Google Scholar orqali ilmiy nashrlarning to'liq matnlarini qidirish amalga oshirildi va quyidagi natijalarni berdi (2-rasm). Ingliz tilidagi nashrlarda eng mashhur atamalar "Ekotizim" va "ijtimoiy ekologik tizimlar"; ikkala atama ham deyarli teng ravishda tilga olinadi. Rus tilidagi nashrlarda eng mashhur atama "Ekotizim" bo'lib, ikkinchi eng mashhur atama "Ijtimoiy-ekologik tizimlar" besh marta kamroq ishlatiladi. Bundan tashqari, "ekotizim" atamasi "Ekotizim"ga qaraganda 100 marta kamroq tilga olinadi.

XULOSA

Bugungi kunda "Ekotizim" va "Ekotizim tafakkuri" tushunchalari iqtisodiyot va biznesda qo'llaniladi. Bu tushunchalar iqtisodiy sohalar va sektor ichidagi turli elementlarning o'zaro bog'liqligini ta'kidlash uchun ishlatiladi. Shuni ta'kidlash kerakki, ushbu tushunchalardan biznesda foydalanish ekologik tafakkur va barqaror rivojlanish konsepsiyasi bilan hech qanday umumiylikka ega emas.

Bunday fikrlash global muammolarning sabablarini, ularning milliy darajada namoyon bo'lishini, mamlakatlarning Barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish yo'llarini va mahalliy ta'lim tomonidan Barqaror rivojlanish uchun ta'lim bo'yicha global harakatlar dasturini amalga oshirishni tushunish uchun zarurdir.

Biroq, hozirda ekotizim tafakkurini rivojlantirish modeli ishlab chiqilmoqda. Ekotizim tafakkurini rivojlantirish vositalarini ishlab chiqishdagi qiyinchilik bu

sohada g'oyalarni ishlab chiqish bilan shug'ullanadigan olimlar orasida yagona kontseptual asosning yo'qligidadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Rubinshteyn S.L. Fikrlash psixologiyasi asoslari. – Moskva: Pedagogika, 1989.
2. Ioileva G.V. Pedagogik tafakkur va uning rivojlanish mexanizmlari. – Moskva: Nauka, 2002.
3. Reymer N.F. Ekologiya: tushunchalar, qonuniyatlar, jarayonlar. – Moskva: Prosveshcheniye, 1994.
4. Solxamatova L.T., Chuikova L.Yu. Ekologik ong va ekologik tafakkur: nazariy asoslar. – Qozon: Fen, 2010.
5. Batalov A.A. Fikrlash turlari va ijtimoiy jarayonlar. – Sankt-Peterburg: SPbU nashri, 2015.
6. Ogurtsov A.P., Smirnov G.S. Ekologik fikrlashning shakllanishi nazariyasi. – Moskva, 2001.
7. Huntzinger D.N., Hutchins M.J. Sustainable Thinking in Modern Education. – Journal of Environmental Studies, 2014.
8. Doppelt B. Leading Change Toward Sustainability. – London: Greenleaf Publishing, 2010.
9. Liu J. Coupled Human–Natural Systems: Concepts and Research Approaches. – Ecology and Society, 2007.
10. Kasper A. Ecosystem Approaches in Environmental Studies. – Environmental Research Letters, 2016.
11. Tuxtaxo'jaevich, U. I., & Soyibjanovich, X. S. (2025). UMUMTA'LIM MAKTABLARI TEXNOLOGIYA FANINI O'QITISHDA METROLOGIYANING AMALIY AHAMIYATI. *Journal of universal science research*, 3(3), 27-30.
12. Tuxtaxo'jaevich, U. I., & Soyibjanovich, X. S. (2025). UMUMTA'LIM MAKTABLARI TEXNOLOGIYA FANINI O'QITISHDA METROLOGIYANING AMALIY AHAMIYATI. *Journal of universal science research*, 3(3), 27-30.

«ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ СТРАТЕГИИ СТИМУЛИРОВАНИЯ ИНИЦИАТИВНОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОК И СТУДЕНТОВ В ВУЗАХ: ГЕНДЕРНЫЙ ПОДХОД И ЭМПИРИЧЕСКИЕ ДАННЫЕ»

Максудов Улугбек Курбонович

доцент кафедры педагогики,

доктор философии (PhD) по педагогическим наукам, доцент,

Ферганский государственный университет

Аннотация. В статье рассматривается влияние гендерно-чувствительных инициативных модулей на повышение инициативности и лидерских качеств студентов технического и гуманитарного университетов Ташкента. Использовался «квази-экспериментальный» дизайн с предварительным и повторным анкетированием, включающий лекции, ролевые игры, само рефлексия, групповые проекты и поддержку через женские клубы и наставничество. Результаты показали значительный рост активности студенческое и сокращение гендерного разрыва, особенно в техническом вузе, где уровень исходной инициативности женщин был ниже. Эффективность модуля связана с преодолением психологических барьеров и справедливым распределением ролей. Выводы согласуются с международными данными и подчеркивают важность гендерно-чувствительной педагогики для формирования активной и равноправной студенческой среды.

Ключевые слова: инициативность, лидерство, гендерные стереотипы, студенты, технический университет, гуманитарный университет, педагогика, гендерно-чувствительное вмешательство, само-рефлексия, ролевые игры, наставничество, студенческие инициативы.

"PEDAGOGICAL STRATEGIES FOR STIMULATING INITIATIVE ACTIVITY IN FEMALE AND MALE STUDENTS AT UNIVERSITIES: A GENDER APPROACH AND EMPIRICAL DATA"

Abstract. This article examines the impact of gender-sensitive initiative modules on increasing initiative and leadership skills among students at Tashkent Technical and Humanities Universities. A quasi-experimental design with pre- and post-survey surveys was used, including lectures, role-playing games, self-reflection, group projects, and support through women's clubs and mentoring. The results showed a significant increase in student engagement and a reduction in the gender gap, particularly at the technical university, where women's initial initiative levels were lower. The effectiveness of the module is linked to overcoming psychological barriers and the equitable distribution of roles. The findings are consistent with international data and highlight the importance of gender-sensitive pedagogy for fostering an active and equal student environment.

Keywords: initiative, leadership, gender stereotypes, students, technical university, humanities university, pedagogy, gender-sensitive interventions, self-reflection, role-playing, mentoring, student initiatives.

"UNIVERSITETLARDA AYOL VA ERKAK TALABALARDA TASHABBUS FAOLIYATINI RIG'BATLANTIRISHNING PEDAGOGIK STRATEGIYALARI: GENDER YONDASHUVCHILIGI VA EMPIRIK MA'LUMOTLARI"

Annotatsiya. Ushbu maqolada genderga sezgir tashabbus modullarining Toshkent Texnik va Gumanitar Fanlar Universitetlari talabalari orasida tashabbuskorlik va yetakchilik ko'nikmalarini oshirishga ta'siri o'rganiladi. So'rovdan oldingi va keyingi so'rovnomalar bilan kvazi-eksperimental dizayn qo'llanildi, jumladan, ma'ruzalar, rol o'ynash o'yinlari, o'zini o'zi tahlil qilish, guruh loyihalari va ayollar klublari va ustozlik orqali qo'llab-quvvatlash. Natijalar talabalarning faolligi sezilarli darajada oshganini va gender tafovutining kamayganini ko'rsatdi, ayniqsa, ayollarning dastlabki tashabbuskorlik darajasi pastroq bo'lgan texnik universitetda. Modulning samaradorligi psixologik to'siqlarni yengib o'tish va rollarning adolatli taqsimlanishi bilan bog'liq. Tadqiqot natijalari xalqaro ma'lumotlarga mos keladi va faol va teng huquqli talabalar muhitini yaratish uchun genderga sezgir pedagogikaning muhimligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: tashabbus, yetakchilik, gender stereotiplari, talabalar, texnik universitet, gumanitar fanlar universiteti, pedagogika, genderga sezgir aralashuvlar, o'zini o'zi aks ettirish, rol o'ynash, ustozlik, talabalar tashabbuslari.

ВВЕДЕНИЕ

В связи с быстрым ростом числа женщин, поступающих в высшие учебные заведения Узбекистана в последние годы, и при этом сохраняющимися значительными гендерными различиями в участии студентов в STEM-направлениях и лидерских инициативах, возникла необходимость системного анализа структуры инициативной активности с учётом половых особенностей. В данном контексте сформулированы ключевые исследовательские вопросы: какие показатели инициативности и лидерства характеризуют студенток и студентов в техническом и гуманитарном вузах Ташкента; каким образом педагогическое вмешательство с гендерным компонентом влияет на эти показатели; какие психологические и социальные барьеры препятствуют проявлению инициативы и как они трансформируются под воздействием интервенционного модуля. Задачи исследования ориентированы на получение комплексной оценки эффективности инновационной педагогической стратегии, включающей ролевые игры, само-рефлексию и поддержку через женские клубы, что позволяет выявить гендерные диспропорции и предложить пути их преодоления в условиях

современного узбекского образовательного пространства. Такое направление соответствует глобальным тенденциям в исследованиях гендерного равенства в образовании и способствует формированию равноправной и активной студенческой среды.

В Узбекистане наблюдаются значительные успехи по направлению гендерного равенства в образовании: по данным World Bank, с 2017 по 2022 год доля женщин, поступающих в высшие учебные заведения, значительно выросла, почти «вчетверо», при том что у мужчин рост был в три раза. Тем не менее, остаются устойчивые гендерные неравенства в участии в определённых направлениях, особенно в STEM (науках, технологиях, инженерии, математике) и лидерских позициях в студенческих инициативах.

Университеты в Ташкенте уже реализуют ряд инициатив, направленных на поддержку студенток: клубы, студенческие женские советы, специальные клубы по женскому лидерству, программы-наставничества. Например, *Tashkent State University of Oriental Studies* создал клубы «Orientalist Leader Girls», «Girls» клубы для поддержки и развития личной инициативы у девушек.

Также *Alisher Navoi Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature (TSUULL)* публикует статистику участия студентов в инициативах-курсах по пяти направлениям: искусство, спорт, компьютерные технологии, чтение, др. Из этих курсов видно, что студентки активно участвуют, часто в заметно большем числе, чем студенты-мужчины.

Несмотря на рост участия женщин в высшем образовании, неясно, какие педагогические стратегии (внутри вузовские, на уровне преподавателей, служебных направлений) наиболее эффективно стимулируют инициативу у студенток и студентов с учётом гендерных различий в Ташкенте. Нет достаточных данных о том, как распределяются инициативы, как студентки воспринимают барьеры, и какие стратегии могут помочь выравниванию участия.

Цели исследования:

- Проанализировать текущий уровень инициативной активности студенток и студентов в двух вузах Ташкента (один технический, один гуманитарный факультет).

- Испытать одну педагогическую стратегию - внедрение «инициативных модулей» с гендерным компонентом (само-рефлексия, распределение ролей, женские клубы инициатив) - и оценить её влияние на активность и распределение инициатив между полами.
- Выяснить барьеры, которые студенты разных полов отмечают в проявлении инициативы, и как они меняются после вмешательства.

Исходя из исследовательской ситуации, выдвигаются три ключевых вопроса, требующих всестороннего теоретического и эмпирического рассмотрения. *Первый вопрос* касается определения базового уровня инициативной активности среди студенток и студентов выбранных вузов, включая количественные показатели - число предложений идей, степень вовлечённости в студенческие инициативы и долю занимаемых лидерских позиций. Это позволяет оценить исходную ситуацию, выявить гендерные различия и специфику контекста технического и гуманитарного вузов в Ташкенте.

Второй вопрос сосредоточен на анализе влияния педагогического вмешательства, выраженного через инициативный модуль с гендерным компонентом, на показатели инициативности и лидерства, особенно среди студенток. Здесь важно раскрыть механизм взаимодействия компонентов интервенции - ролевых игр, само-рефлексии, поддержки через женские клубы, - и их вклад в формирование новых моделей поведения, повышение уверенности и активности.

Третий вопрос связан с идентификацией внутренних и внешних барьеров, которые препятствуют проявлению инициативы у студентов различных полов, и их динамикой под влиянием вмешательства. В данном контексте изучение психологических, социальных и культурных факторов выступает ключевым элементом, направленным на понимание механизмов, посредством которых гендерные стереотипы и ожидания могут как ограничивать, так и стимулировать инициативное поведение.

Комплексность исследовательских вопросов обуславливает необходимость мультидисциплинарного подхода, включающего количественные методы

(анкетирование, статистический анализ) и качественные методы (интервью, тематический анализ), что обеспечит детальное и многоаспектное понимание проблемы. Построение исследования на этих вопросах не только поддерживает актуальность исследования в контексте социального и образовательного развития Узбекистана, но и способствует формированию эффективных педагогических стратегий для устранения гендерных диспропорций и развития активности среди будущих специалистов.

МЕТОДИКА

В настоящем исследовании предусмотрено проведение комплексного изучения и оценки влияния инициативного модуля на уровень инициативности и лидерских качеств студентов двух ведущих вузов Ташкента - технического и гуманитарного профиля. Выборка составила 100 студентов (50 женщин и 50 мужчин) в возрасте от 18 до 22 лет, включая обучающихся на 1–3 курсах. В каждой университетской группе представлено равное количество участников по половому признаку (25 женщин и 25 мужчин).

Дизайн исследования предполагает два этапа измерений: первоначальное анкетирование и наблюдение ("до"), проведение интервенционного модуля и повторное измерение ("после"). Основным элементом вмешательства является инициативный модуль, включающий следующие компоненты:

- а) Вводная лекция или семинар, посвящённые изучению гендерных стереотипов, женской инициативы и примеров женского лидерства в контексте Узбекистана, что формирует у студентов понимание значимости равноправия и активного участия женщин;
- б) Ролевые игры и разбор групповых кейсов с заранее распределёнными ролями (лидер, координатор, исполнитель, презентатор и др.) с регулярной ротацией, что способствует развитию коммуникационных и лидерских навыков, а также повышает гибкость и понимание различных функций в команде;
- в) Практика само-рефлексии: еженедельные записи студентов о проявлениях инициативы в повседневной жизни, анализ препятствий и факторов поддержки, что способствует осознанию личной активности и формированию рефлексивных навыков;

d) Создание мини-инициативных проектов в смешанных по полу группах: студенты разрабатывают проекты, направленные на улучшение студенческой среды (клубы, мероприятия и пр.), при этом каждый член команды обязан предложить идею и выполнять определённую роль, что стимулирует коллективную ответственность и творческое мышление;

е) Поддержка в рамках женского клуба инициатив и системы менторства, где студентки получают консультации и наставничество от преподавателей и старших студенток, что усиливает мотивацию, способствует обмену опытом и укрепляет социальную поддержку.

Контрольная группа продолжала обучение по стандартной программе без внедрения инициативного модуля.

Для сбора данных применялись комплексные методы: анкетирование до и после вмешательства для оценки инициативности (намерения и действий), лидерских установок, само-эффективности и восприятия социальных, психологических и культурных барьеров; систематическое наблюдение за динамикой группового взаимодействия и распределением ролей; учёт статистики участия в внеучебных инициативах и клубах; проведение качественных интервью и фокус-групп с участием представителей обеих групп (5 женщин и 5 мужчин), что помогало выявить субъективный опыт, изменения и снижение барьеров.

В анализе данных предусмотрен количественный и качественный подходы: парный t -тест для сравнения показателей «до» и «после» внутри групп, межгрупповые сравнительные тесты, χ^2 -тест для распределения ролей, регрессионный анализ с инициативностью как зависимой переменной и полом, участием в модуле и типом университета в качестве предикторов. Качественный анализ интервью предполагает тематический разбор ключевых препятствий и выявление наиболее значимых элементов, по мнению участников.

Такой дизайн исследования позволяет комплексно оценить влияние специально разработанного инициативного модуля на развитие инициативности, лидерских качеств и активного социального поведения студентов различных профилей, учитывая гендерные особенности и

мультикультурный контекст современного образовательного пространства Ташкента.

Данные результаты способны оказать практическое воздействие на совершенствование учебных программ и методов педагогической поддержки, способствуя формированию активной, инициативной и ответственной молодёжи, готовой к вызовам и возможностям современного общества.

Методика проведения интервенционного модуля по развитию инициативности и лидерских качеств студентов включает поэтапные действия, ориентированные на последовательное вовлечение участников в процесс обучения и само-рефлексии, а также групповую работу и поддержку:

1. **Вводный этап (Лекция/Семинар).** Представление теоретической базы о гендерных стереотипах, важности инициативы и примеров успешного женского лидерства в Узбекистане. Цель - пробудить интерес и сформировать мотивацию к активному участию, осознать существующие барьеры и возможности.

2. **Ролевые игры и групповые кейсы.** Формирование смешанных групп с заранее распределёнными ролями (лидер, координатор, исполнитель идеи, презентатор и др.). В ходе занятий участники ротационно меняют роли для приобретения многогранного опыта командной работы, развития коммуникативных навыков и способности принимать на себя ответственность.

3. **Само-рефлексия.** Еженедельное ведение личных дневников или записей, где студенты анализируют свою инициативность: какие идеи они предлагали, что способствовало или, наоборот, мешало проявлять инициативу. Это способствует формированию навыков критического мышления и повышения осознанности.

4. **Мини-инициативные проекты.** Каждая группа разрабатывает проект, направленный на улучшение студенческой среды или организации мероприятий. Обязательное условие - участие каждого члена группы с предложением идей и выполнением определённой роли, что развивает ответственность и креативность.

5. **Поддержка и менторство.** Создание женского клуба инициатив, где студентки могут получать советы, поддержку и наставничество от

преподавательниц и старших студентов. Это усиливает мотивацию и создает условия для безопасного обмена опытом.

6. Мониторинг и обратная связь. Постоянное наблюдение за активностью студентов в групповой работе, фиксация проявлений инициативности и лидерства. По окончании модуля проводится повторное анкетирование и интервью для оценки изменений и сбора качественной обратной связи.

Такая структура обеспечивает постепенное вовлечение студентов, развитие у них лидерских навыков и инициативности, учитывая как теоретические знания, так и практические умения. Важно обеспечить регулярную поддержку и создание условий для открытого обмена опытом, что существенно повысит эффективность интервенционного модуля.

РЕЗУЛЬТАТЫ

В контексте исследования инициативности и лидерских качеств студентов двух университетов Ташкента предоставленные данные свидетельствуют о значительном влиянии интервенционного модуля на рост активности молодых людей, особенно женщин.

До вмешательства наблюдалась заметная гендерная разница: активное участие в студенческих инициативах и клубах составляло около 35% у женщин и 45% у мужчин, среднее количество предложений идей — 0.8 у женщин и 1.4 у мужчин, а лидерские роли занимали женщины лишь в 25% случаев против 75% у мужчин. Основные барьеры для женщин включали страх публичных выступлений, отсутствие поддержки и примеров для подражания, а также культурные ожидания «не выделяться». Мужчины чаще сталкивались с организационными и временными трудностями.

После проведения модульного вмешательства в экспериментальной группе среди женщин активность возросла до 60%, у мужчин — до 55-60%. Количество предложенных инициатив увеличилось примерно до 2.3 у женщин и 2.7 у мужчин, что заметно сократило гендерный разрыв. Участие женщин в лидерских ролях выросло до 45-50%, у мужчин — около 50-55%, в то время как в контрольной группе изменений практически не произошло. Значительно снизились психологические барьеры у женщин: снизился страх публичных выступлений,

повысилась уверенность в своих идеях. Мужчины отмечали более справедливое распределение ролей, что приводило к более сбалансированному командному взаимодействию.

Сравнительный анализ по университетам показал, что эффект модуля был заметнее в техническом университете, где изначально инициативность женщин была ниже, что объясняет более высокий потенциал роста. Гуманитарный университет показал меньшую динамику, но также продемонстрировал значимое уменьшение гендерных различий.

Качественные данные подчеркнули важность женских клубов и менторской поддержки, которые позволили студенткам чувствовать себя увереннее и активнее участвовать в инициативах. Ролевые игры помогли им безопасно освоить лидерские роли, а саморефлексия способствовала осознанию и преодолению личных барьеров. Мужчины сообщили о том, что стали более внимательными к распределению ролей и участию коллег.

В целом, представленные данные подтверждают высокую эффективность интервенционного модуля в стимулировании инициативности и лидерства среди студентов с учётом гендерных и институциональных особенностей. Эти результаты позволяют рекомендовать внедрение подобных программ для повышения активности и равноправия в студенческом сообществе, что способствует формированию более сбалансированной и инклюзивной образовательной среды.

ОБСУЖДЕНИЕ

Интерпретация результатов данного исследования подтверждает высокую эффективность педагогических вмешательств с учётом гендерного компонента в повышении инициативности студенток и снижении гендерных различий в проявлении инициативы и лидерских ролей. Полученные данные демонстрируют, что распределение ролей с ротацией, практика саморефлексии и поддержка через женские клубы и систему наставничества оказывают значительное влияние на преодоление психологических и культурных барьеров, таких как страх публичных выступлений, неуверенность и ощущение невосприятости идей всерьёз.

Особое значение имеет тот факт, что эффект интервенции был более выраженным среди студенток технических специальностей — групп с изначально более низким уровнем инициативности, что подтверждает актуальность применения гендерно-чувствительных стратегий в контекстах традиционного мужского доминирования, особенно в STEM. Эти выводы коррелируют с международными исследованиями, где меры поддержки, ролевые модели и менторство считаются ключевыми для снижения проблемы «leaky pipeline» и повышения участия женщин в технических науках.

Дополнительно, результаты согласуются с данными о важности национального социально-культурного контекста: в частности, влияние семейных и общественных ожиданий, которые могут замедлять развитие инициативы у женщин, подробно освещается в исследованиях узбекского высшего образования.

Однако исследование имеет ограничения, включая ограниченный временной промежуток (один семестр), что затрудняет оценку устойчивости эффекта в долгосрочной перспективе, а также возможную самоотборку участников, что требует осторожности при обобщении результатов. Размер выборки и её пространственное ограничение представлены двумя вузами, что не позволяет полностью отразить разнообразие культурных и академических условий по стране.

Практические рекомендации на основании исследования включают интеграцию гендерно-сензитивных инициативных модулей в учебные программы, особенно на технических факультетах, внедрение систем ролевого распределения и ротации ролей в учебных группах, развитие женских клубов и программ наставничества, а также обучение преподавателей гендерно-чувствительной педагогике. Необходимо также создавать системы мониторинга инициативности и лидерства по половому признаку для выявления проблемных зон и успехов.

В рамках будущих исследований рекомендуется провести продольный анализ длительностью несколько семестров для оценки устойчивости изменений, расширить охват выборки на большее число вузов и регионов и провести

сравнительный анализ по направлениям обучения (STEM vs гуманитарные науки). Важным направлением видится изучение психологических механизмов изменений, таких как изменение самооэффективности, восприятие социальной поддержки и снижение страха, что позволит еще более эффективно разрабатывать интервенции.

ВЫВОД

В данном исследовании была проведена оценка влияния гендерно-чувствительного педагогического вмешательства на инициативность и лидерские качества студентов двух университетов Ташкента. Результаты показали, что внедрение специально разработанного модуля обеспечивает значительный рост инициативности и сокращение гендерного разрыва в предложениях новых идей и занятии лидерских ролей.

Ключевыми элементами интервенции стали распределение ролей с ротацией, регулярная практика саморефлексии и поддержка через женские клубы и институт наставничества. Эти средства способствовали снятию психологических и культурных барьеров, таких как страх публичных выступлений, неуверенность в себе и опасение, что идеи не будут восприняты серьезно.

Особенно отмечено, что эффект воздействия был заметно сильнее среди студенток технических специальностей, где исходно уровень инициативности был ниже, что согласуется с теоретическими представлениями о необходимости гендерно-чувствительных стратегий в традиционно мужских областях, включая STEM-науки. Получение положительных результатов также поддерживается сопоставимыми исследованиями по теме гендерных различий и женщин в науке и образовании.

Однако в исследовании отмечаются методологические ограничения: краткость периода наблюдения, отбор участников, ограниченность выборки двумя вузами и отсутствие глубокого учета некоторых культурных факторов. Для подтверждения устойчивости и расширения результатов предлагается дальнейшее исследование с продольным дизайном, более широкой выборкой и изучением психологических механизмов изменений.

Практические рекомендации включают интеграцию гендерно-сензитивных инициативных модулей, использование систем ротации ролей, развитие женских клубов и менторских программ, а также обучение преподавателей гендерно-чувствительной педагогике. Мониторинг и анализ участия в инициативах по половому признаку помогут выявлять прогресс и проблемные области, способствуя созданию равноправной образовательной среды.

Таким образом, представленное исследование вносит вклад в развитие педагогической практики и теории гендерного подхода, подчеркивая важность социальной и культурной поддержки инициативности студентов с учетом гендерных особенностей для формирования активного и равноправного студенческого сообщества.

Использованная литература

1. World Bank Country Gender Assessment Report: Uzbekistan. (2024). Узбекская Республика - гендерная оценка, анализ доступа к образованию, занятость и др. ([Мировой банк](#))
2. «The Role of Education and Mentoring In Building Leadership for Women In Uzbekistan» - Fayzullaeva, Aziza Sadridinova. ([journal.pubmedia.id](#))
3. Feminine Leadership in Higher Education in Uzbekistan: Opportunities and Challenges - Joanna Madalinska-Michalak & Nigora Mamadaminova. ([journals.ysu.am](#))
4. Tertiary enrollment gender parity index in Uzbekistan (World Bank / TradingEconomics) ([Trading Economics](#))
5. Gender equality initiatives at Tashkent University of Information Technologies (TUIT) - «Gender equality 2023» etc. ([sdg.tuit.uz](#))
6. Initiatives in Tashkent State University of Oriental Studies - clubs, women's council, etc. ([tsuos.uz](#))
7. Statistics of participation in initiative courses at TSUULL (girls vs boys) ([sdg5.tsuull.uz](#))
8. Report "Women in Leadership in Uzbekistan: Challenges, Solutions, and Development Prospects" (Abdugaffarova, Toshboyeva et al.) ([zenodo.org](#))
9. Uzbekistan Article IV Consultation - aspects about women underrepresented in STEM etc. IMF report. ([eLibrary IMF](#))
10. Gender equality issues in art higher education in Uzbekistan: Barriers and Opportunities - Z. Mirzayeva. ([oac.dsml-qf.uz](#))

Электронные ресурсы:

1. <https://solncesvet.ru/blog/psihologiya-i-vospitanie/etnopedagogika/>
2. <https://top-technologies.ru/article/view?id=40230>
3. <https://science-pedagogy.ru/ru/article/view?id=2284>

4. <https://cyberleninka.ru/article/n/etnopedagogicheskaya-podgotovka-studentov-kak-sredstvo-povysheniya-ih-professionalnoy-kompetentnosti>
5. <https://www.dissercat.com/content/etnopedagogicheskaya-podgotovka-studentov-budushchikh-spetsialistov-doshkolnogo-obrazovaniya>
6. <https://moluch.ru/conf/ped/archive/146/6985>
7. <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-initsiativnosti-studentov-na-osnove-vybora-prepodavatelem-interaktivnyh-form-obucheniya>
8. https://kpfu.ru/staff_files/F803767287/Uchebnoe_posobie_Etnopedagogika_kratkij_konspekt.pdf
9. <https://www.dissercat.com/content/razvitie-initsiativnosti-studentov-v-usloviyakh-neformalnogo-obrazovaniya-v-nekommercheskoi->

UDK: 316.752

O'ZBEKISTONDA TALABALARDA MILLIY QADRIYATLAR TARIXINI O'QITISHNING ZAMONAVIY DIDAKTIK YONDASHUVLARI VA INNOVATION METODLARI

Andayeva Shaxnoz Sanaqulovna

Texnologiya, menejment, kommunikatsiya instituti

"Tillar va ijtimoiy-gumanitar fanlar" kafedrası mudiri

E-mail: shahnoza7448@gmail.com

Tel. 90 9307448

tarix fanlari doktori(DSc), dotsent

Abdullayev Diyorjon Nodirjon o'g'li taqrizi asosida

Annotatsiya: Maqolada O'zbekiston sharoitida talabalarda milliy qadriyatlar tarixini o'qitishning zamonaviy didaktik yondashuvlari va innovatsion metodlari nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Mazkur tadqiqot ta'lim jarayonida milliy-ma'naviy tarbiyani kuchaytirishga yo'naltirilgan pedagogik texnologiyalar interfaol metodlar, loyiha asosida o'qitish, xizmat-orientatsiyalangan o'qish (service-learning), raqamli vositalar va madaniy-merosga asoslangan faoliyatlarni amaliy qo'llash imkoniyatlarini ko'rsatadi.

Tayanch so'zlar: milliy qadriyatlar, didaktika, innovatsion metodlar, talaba, oliy ta'lim, raqamli ta'lim.

MODERN DIDACTIC APPROACHES AND INNOVATIVE METHODS IN TEACHING THE HISTORY OF NATIONAL VALUES TO STUDENTS IN UZBEKISTAN

Annotation: The article analyzes the modern didactic approaches and innovative methods used in teaching the history of national values to students in the context of Uzbekistan, from both theoretical and practical perspectives. This study highlights the possibilities of applying pedagogical technologies aimed at strengthening national and spiritual education in the learning process, including interactive methods, project-based learning, service-learning, digital tools, and heritage-oriented activities.

Keywords: national values, didactics, innovative methods, student, higher education, digital learning.

СОВРЕМЕННЫЕ ДИДАКТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ И ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ СТУДЕНТАМ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация: В статье теоретически и практически анализируются современные дидактические подходы и инновационные методы преподавания истории

национальных ценностей студентам в условиях Узбекистана. В исследовании раскрываются возможности применения педагогических технологий, направленных на укрепление национального и духовного воспитания в образовательном процессе, включая интерактивные методы, проектное обучение, сервис-обучение (*service-learning*), цифровые инструменты и виды деятельности, основанные на культурном наследии.

Ключевые слова: национальные ценности, дидактика, инновационные методы, студент, высшее образование, цифровое обучение.

KIRISH

O'zbekiston taraqqiyotining hozirgi bosqichida ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, yosh avlodda milliy o'zlikni anglash va ma'naviy barqarorlikni mustahkamlash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylanmoqda. Globallashuv jarayonlarining jadallashuvi, raqamli axborot makonining kengayishi hamda madaniy-ma'naviy tahdidlarning kuchayishi sharoitida talabalarda milliy qadriyatlar tarixini chuqur o'rganish, ularni anglash va amaliy hayotda qo'llashga oid kompetensiyalarni shakllantirish dolzarb ilmiy-pedagogik vazifa sifatida qaralmoqda. Chunki milliy qadriyatlar – xalqning tarixiy xotirasi, ma'naviy merosi va ijtimoiy identitetining asosiy tayanchi bo'lib, ularni avloddan avlodga uzviy o'tkazish ta'lim muassasalarining strategik vazifasidir.

Oliy ta'lim tizimida milliy-ma'naviy tarbiyaning mazmun va metodlarini boyitish, ta'lim jarayonini innovatsion texnologiyalar asosida tashkil etish zarurati zamonaviy didaktikaning yangi yondashuvlarini ishlab chiqishni taqozo etmoqda. Talabalarda milliy qadriyatlar tarixini o'qitish jarayonida an'anaviy bayon-tushuntirish metodlarining o'zi yetarli natija bermayotgani, aksincha, interaktiv, kompetensiyaga yo'naltirilgan, loyihaviy va faoliyatga asoslangan yondashuvlar samaraliroq ekanligi pedagogik tadqiqotlar orqali tasdiqlanmoqda. Xususan, interfaol metodlar, raqamli o'qitish vositalari, gamifikatsiya elementlari, xizmat-oriyentatsiyalangan o'qish (*service-learning*) hamda madaniy merosga asoslangan ta'lim amaliyotlari talabalarda milliy tarixni chuqur anglash, mustaqil fikrlash va fuqarolik mas'uliyatini rivojlantirishga keng imkoniyat yaratadi.

Shuningdek, O'zbekiston Prezidenti tomonidan ilgari surilgan ma'naviy-ma'rifiy sohani modernizatsiya qilishga qaratilgan konseptual g'oyalar va davlat

dasturlari (Harakatlar strategiyasi, Taraqqiyot strategiyasi, Ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimini takomillashtirishga oid normativ-huquqiy hujjatlar) ta'lim jarayonida milliy qadriyatlarni o'qitishni yangi sifat bosqichiga ko'tarishni talab etmoqda. Mazkur jarayon milliy identitetni mustahkamlash, yoshlarni buzg'unchi g'oyalar va axborot xurujlaridan himoya qilish, ularda mafkuraviy immunitetni shakllantirish bilan chambarchas bog'liqdir.

Shu nuqtayi nazardan, talabalarda milliy qadriyatlar tarixini o'qitishning zamonaviy didaktik yondashuvlarini aniqlash, ularni ilmiy asoslash va ta'lim amaliyotiga tatbiq etish nafaqat pedagogikaning dolzarb muammosi, balki jamiyat taraqqiyotining strategik omillaridan biri hisoblanadi. Mazkur tadqiqotning ahamiyati milliy qadriyatlar ta'limini zamonaviy metodlar bilan uyg'unlashtirish orqali talabalarning ma'naviy-intellektual salohiyatini oshirish va ularni barkamol shaxs sifatida voyaga yetkazishga xizmat qilishidan iborat.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAXLILI

Milliy qadriyatlar tarixini o'qitish bo'yicha ilmiy-pedagogik adabiyotlar tahlili mazkur yo'nalishning ko'p qirrali va kompleks xarakterga ega ekanini ko'rsatadi. Jahon va mahalliy pedagog olimlarning ishlari shundan dalolat beradiki, qadriyatlar ta'limi insonning ma'naviy-axloqiy shakllanishi, fuqarolik pozitsiyasi va madaniy identitetini rivojlantirishda hal qiluvchi omil hisoblanadi.

Aksiyologik yondashuvga bag'ishlangan klassik ilmiy manbalarda (V. Frankl, M. Scheler, N. Hartmann) qadriyatlar inson dunyoqarashining negizi, uning ijtimoiy xulqi va ongli faoliyatini belgilovchi bosh mezon sifatida talqin etiladi. Ushbu nazariy qarashlar ta'lim jarayonida axloqiy qadriyatlarni shakllantirishning muhimligini asoslaydi. Zamonaviy konstruktivistik pedagogika vakillari (J. Dewey, L. Vygotskiy, D. Bruner) esa ta'limning mazmuni talabani shaxsiy tajribasi, ijtimoiy faoliyati va madaniy kontekst bilan bog'langan taqdirdagina samarali bo'lishini ta'kidlaydi. Bu yondashuv milliy qadriyatlar tarixini interaktiv va faoliyatga yo'naltirilgan metodlar orqali o'rgatishning ilmiy asosini yaratadi.

O'zbekistonlik pedagog olimlar tomonidan so'nggi yillarda amalga oshirilgan tadqiqotlar milliy qadriyatlar ta'limining davlat siyosati darajasiga ko'tarilganini ko'rsatadi. Xususan, M. Xaydarov, A. Rasulov, D. Fayzullayeva, B. Vahobjonov kabi

tadqiqotchilar innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo'llash, interfaol metodlar, kompetensiyaviy yondashuv va talabalarning fuqarolik-savodxonligini rivojlantirish masalalariga alohida e'tibor qaratgan. Ularning fikricha, milliy qadriyatlar ta'limi zamonaviy darsning faqat nazariy qismida emas, balki amaliy mazmunida ham o'z ifodasini topmog'i lozim.

Mafkuraviy immunitetni shakllantirishga doir ilmiy ishlarda (Sh. Abdullayeva, E. Abzalov, A. Agzamxo'jayev) ta'kidlanishicha, yoshlar ongiga ma'naviy-mafkuraviy tahdidlarning kuchayib borayotgan global sharoitda milliy qadriyatlarga tayangan ta'lim samarali profilaktik vosita hisoblanadi. Tadqiqotlarda interfaol suhbatlar, munozara metodlari, case-study, debatlar, hamkorlikda o'qitish, rolli o'yinlar kabi metodlarning ta'siri yuqori ekani qayd etilgan.

Raqamli ta'lim bo'yicha manbalarda (M. Prensky, G. Siemens, A. Karimova, N. Saydalixodjayeva) ta'lim jarayonini multimodal, media-savodli, interaktiv shaklda tashkil etishning afzalliklari asoslanadi. Ularning fikrlariga ko'ra, raqamli platformalar, virtual muzeylar, AR/VR texnologiyalari milliy qadriyatlar tarixini yoshlar ongiga yaqin, qiziqarli, vizual va amaliy tarzda singdirish imkonini beradi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarorlari, qonunlar va ta'lim strategiyalari ham ilmiy manba sifatida alohida o'rin tutadi. "Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi" (2022–2026), "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi Qonun, "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimini takomillashtirish"ga oid hukumat qarorlari milliy qadriyatlarni o'qitishning konseptual asoslarini belgilab bermoqda. Bu hujjatlar ta'lim jarayonida vatanparvarlik, milliy identitet, fuqarolik mas'uliyatini shakllantirishni ta'limning ustuvor vazifasi sifatida belgilagan.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, so'nggi yillarda milliy qadriyatlar ta'limiga oid izlanishlar ko'paygan bo'lsa-da, zamonaviy didaktik yondashuvlar, innovatsion texnologiyalar, raqamli metodlar va madaniy-merosga asoslangan o'quv jarayonining integrativ modeli yetarlicha ishlab chiqilmagan. Xususan, oliy ta'lim muassasalarida milliy qadriyatlar tarixini o'qitishning tizimli, ilmiy asoslangan metodik paketi hozircha to'liq shakllanmagan.

Demak, mavjud adabiyotlar milliy qadriyatlar tarixini o'qitishda innovatsion yondashuvlar zarurligini ko'rsatuvchi nazariy va amaliy asoslarni yaratadi, biroq

mazkur sohada kompleks metodik yondashuvlarni ishlab chiqish dolzarb ilmiy vazifa bo'lib qolmoqda.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotning metodologik asoslari zamonaviy pedagogika, didaktika, aksiologiya, konstruktivizm nazariyalari hamda ta'lim jarayonida milliy qadriyatlarni rivojlantirishga doir ilmiy qarashlarga tayangan holda shakllantirildi. Tadqiqotning mazmuni talabalarda milliy qadriyatlar tarixini chuqur anglash, amaliy qo'llash va ma'naviy-mafkuraviy immunitetni mustahkamlashga xizmat qiluvchi innovatsion metodlarni aniqlash va ularning didaktik imkoniyatlarini ochib berishga yo'naltirilgan. Tadqiqot quyidagi metodologik yondashuvlarga tayanadi:

1. Aksiologik yondashuv — qadriyatlar tizimini shaxs rivojlanishining markaziy omili sifatida ko'rib, ta'lim mazmuniga milliy va umuminsoniy qadriyatlar integratsiyasini ta'minlaydi.
2. Konstruktivistik yondashuv — talabaning shaxsiy tajribasi, faol o'rganishi va bilimni o'zi yaratish jarayonini ta'limning asosiy mexanizmi sifatida ko'radi.
3. Kompetensiyaviy yondashuv — o'quv jarayonida nafaqat bilim berish, balki milliy identitet, ma'naviy savodxonlik, tanqidiy fikrlash, kommunikativ va ijtimoiy faoliyat kompetensiyalarini shakllantirishga qaratiladi.
4. Innovatsion-pedagogik yondashuv — ta'lim jarayonida zamonaviy texnologiyalar, raqamli vositalar, interfaol metodlar, PBL va service-learning elementlaridan foydalanishni nazarda tutadi.
5. Integrativ yondashuv — milliy qadriyatlar tarixini boshqa fanlar (tarix, madaniyatshunoslik, huquq, ijtimoiy psixologiya) bilan bog'lab o'qitishni ko'zda tutadi.

Tadqiqot davomida quyidagi ilmiy metodlar qo'llanildi: Nazariy tadqiqot metodlari. Ilmiy adabiyotlar tahlili: milliy qadriyatlar, didaktika, innovatsion ta'lim, raqamli pedagogika va ma'naviy tarbiya bo'yicha xalqaro va mahalliy manbalarni o'rganish. Normativ-huquqiy hujjatlarni tahlil qilish: O'zbekiston ta'lim siyosati, davlat dasturlari, ma'naviy-ma'rifiy ishlarga doir qonunlar. Tizimli tahlil: ta'lim jarayonining komponentlarini (maqsad, mazmun, metod, vosita, natija) uzviylikda

o'rganish. Model qurish: milliy qadriyatlar ta'limining innovatsion-didaktik modelini yaratish.

Empirik metodlar.

- Kuzatish: dars jarayonlari, interfaol mashg'ulotlar, madaniy merosga oid tadbirlarning o'tkazilishi.
- So'rovnoma va anketa: talabalar va o'qituvchilarning milliy qadriyatlar ta'limiga munosabati, ehtiyojlari, malaka darajasini aniqlash.
- Intervyu: tajribali pedagoglar, metodistlar, psixologlar bilan chuqurlashtirilgan suhbatlar.
- Pedagogik diagnostika: talabalar bilim, kompetensiya va munosabatlaridagi o'zgarishlarni baholash.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'zbekiston ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan tub islohotlar, mamlakatning yangi taraqqiyot bosqichiga kirib borayotganligi va globallashuv jarayonlarining jadallashuvi yosh avlod ma'naviyatini mustahkamlash, milliy qadriyatlarni asrash va ularni ta'lim-tarbiya jarayonida samarali qo'llash zaruratini keskin oshirmoqda. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, talabalarda milliy qadriyatlar tarixini o'qitishning an'anaviy metodlari hozirgi zamon talablari darajasida yetarli samaradorlik bermayapti. Shu bois, didaktik jarayonga innovatsion pedagogik texnologiyalarni, interfaol metodlarni, raqamli ta'lim vositalarini, madaniy-merosga asoslangan faoliyatlarni integratsiyalash zarurati dolzarb masalaga aylangan.

Tahlillar asosida aniqlanishicha, loyiha asosida o'qitish (PBL), xizmat-oriyentatsiyalangan o'qish (service-learning), gamifikatsiya, rolli o'yinlar, debatlar, multimedia va AR/VR texnologiyalari kabi metodlar talabalarda milliy tarixni chuqur anglash, mustaqil fikrlash, ijodiy yondashuv va fuqarolik fazilatlarini rivojlantirishda katta imkoniyat yaratadi. Bunday metodlar nafaqat bilimni o'zlashtirishni, balki qadriyatlarni shaxsiy tajribaga singdirishni, amaliy faoliyat orqali mustahkamlashni ta'minlaydi.

Tadqiqot davomida ishlab chiqilgan didaktik model milliy qadriyatlarni o'qitish jarayonini integrativ, kompetensiyaviy va faoliyatga yo'naltirilgan asosda tashkil etishni nazarda tutadi. Ushbu model oliy ta'lim tizimida talabalarning ma'naviy-mafkuraviy

immunitetini kuchaytirish, global axborot oqimi sharoitida ularni tanqidiy fikrlashga, mustaqil qaror qabul qilishga, yot g'oyalar ta'siriga nisbatan barqaror pozitsiya egallashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2024. – B. 56.
2. Abdurahmonov A. Qadriyat – ma'naviy merosdir // «Ma'rifat gulshani» g. – 12 (77) 2007y. – 7-bet
3. Asqar Zununov. Pedagogika nazariyasi T.: «Aloqachi» 2001 y. 163 bet.
4. Asqar Zununov. Ulfat Maxkamov Didaktika (Ta'lim nazariyasi) Oliy o'quv yurtlari uchun o'quv qo'llanma. T.: «Sharq» nashriyot - matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. T.: 2006 y. 125 bet
5. Barkamol avlod – Ozbekiston taraqqiyotining poydevori. Tosh. 1998, 7-bet 6. Zaripov M.Z.Ma'naviy qadriyatlar va milliy o'zlikni anglashning rivojlanishi «Pedagogik ta'lim», -T.: 2000.- №2.-6-9 betlar.
7. Yo'ldoshev J.G'. Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. T:«O'qituvchi», 2004, - 95 bet.

UDK: 1(091).14.01

FOROBIYNING ILMIY-FALSAFIY MEROSI VA UNING ZAMONAVIY INSONIYAT TARAQQIYOTIDAGI METODOLOGIK AHAMIYATI

Hasanov Mirshod Nu'monovich

Toshkent davlat transport universitetining

"Ijtimoiy fanlar" kafedrası tadqiqotchisi

mirshodhasanov02@gmail.com

tel: 909511099

TDTrU f.f.d. prof. J.S.Ramatov taqrizi asosida

Annotatsiya: Ushbu maqolada buyuk mutafakkir Abu Nasr Forobiyning ilmiy-falsafiy merosi zamonaviy insoniyat taraqqiyoti kontekstida tahlil qilinadi. Tadqiqotda allomaning antropologik, gnoseologik, mantiqiy-metodologik, axloqiy va siyosiy qarashlari, shuningdek, insonning intellektual va ma'naviy rivojlanishiga oid nazariy konsepsiyalari chuqur ilmiy asosda yoritiladi. Forobiy tomonidan ishlab chiqilgan "fozil inson", "fozil jamiyat" va "fozil shahar" haqidagi ta'limotlar zamonaviy ijtimoiy, ma'naviy va pedagogik jarayonlarning metodologik asosini tashkil etishi ko'rsatib beriladi. Shuningdek, maqolada Forobiyning ilm, axloq va jamiyat uyg'unligiga oid qarashlarining XXI asr global muammolarini hal etish, inson kapitalini rivojlantirish, ta'lim tizimini modernizatsiya qilish hamda barqaror taraqqiyot strategiyalarini shakllantirishdagi ahamiyati ilmiy-nazariy jihatdan asoslanadi. Tadqiqot natijalari Forobiy merosining bugungi falsafiy tafakkur, ilmiy metodologiya va ma'naviy-ma'rifiy jarayonlar uchun dolzarbligini tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar: Forobiy, ilmiy-falsafiy meros, metodologiya, antropologiya, mantiq, gnoseologiya, fozil jamiyat, ma'naviy taraqqiyot, ta'lim, inson kapitali.

SCIENTIFIC AND PHILOSOPHICAL HERITAGE OF FARABI AND ITS METHODOLOGICAL SIGNIFICANCE FOR MODERN HUMAN DEVELOPMENT

Abstract: This article examines the scientific and philosophical heritage of the great thinker Abu Nasr Farabi in the context of contemporary human development. The study provides an in-depth analysis of Farabi's anthropological, gnoseological, logical-methodological, ethical, and political views, as well as his theoretical concepts related to human intellectual and moral development. It demonstrates that Farabi's doctrines on the "virtuous human," "virtuous society," and "virtuous city" constitute an important methodological foundation for modern social, moral, and pedagogical processes. Furthermore, the article substantiates the relevance of Farabi's ideas on the harmony of knowledge, morality, and society in addressing 21st-century global challenges, advancing human capital, modernizing educational systems, and formulating sustainable development strategies. The findings confirm that Farabi's legacy remains significant for contemporary philosophical thought, scientific methodology, and spiritual-educational processes.

Keywords: *Farabi, scientific-philosophical heritage, methodology, anthropology, logic, gnoseology, virtuous society, moral development, education, human capital.*

НАУЧНО-ФИЛОСОФСКОЕ НАСЛЕДИЕ ФАРОБИ И ЕГО МЕТОДОЛОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ СОВРЕМЕННОГО РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСТВА

Аннотация: В данной статье научно-философское наследие великого мыслителя Абу Насра Фароби рассматривается в контексте современного развития человечества. В исследовании глубоко анализируются антропологические, гносеологические, логико-методологические, этические и политические взгляды ученого, а также его теоретические концепции, посвященные интеллектуальному и духовно-нравственному совершенствованию человека. Показано, что разработанные Фароби учения о «добродетельном человеке», «добродетельном обществе» и «добродетельном городе» служат важной методологической основой для современных социальных, нравственных и педагогических процессов. Кроме того, в статье научно обоснована актуальность идей Фароби о гармонии знания, морали и общества в решении глобальных проблем XXI века, развитии человеческого капитала, модернизации системы образования и формировании стратегий устойчивого развития. Результаты исследования подтверждают значимость наследия Фароби для современного философского мышления, научной методологии и духовно-просветительских процессов.

Ключевые слова: Фароби, научно-философское наследие, методология, антропология, логика, гносеология, добродетельное общество, духовное развитие, образование, человеческий капитал.

KIRISH

Insoniyat taraqqiyoti tarixida ilm-fan, ma'naviyat va tafakkur uyg'unligini bir butun holda izohlab bera olgan mutafakkirlar ko'p bo'lmagan. Shunday ulug' siymolardan biri — Sharq uyg'onish davrining yetuk mutafakkiri, «Muallim as-soniy» unvoniga sazovor Abu Nasr Forobiydir. Uning ilmiy-falsafiy merosi bugungi kunda nafaqat o'rta asr Sharq tafakkurining eng yorqin namunasini, balki zamonaviy global jarayonlar sharoitida inson borlig'ini, jamiyat taraqqiyotini va ilmiy tafakkurning asosiy tamoyillarini anglashda metodologik yo'nalish beruvchi nazariy maktabni ham tashkil etadi.

XXI asrning axborotlashuv, globallashuv, raqamli transformatsiya va madaniy identitetning o'zgaruvchanligi bilan tavsiflanadigan sharoitida Forobiy tomonidan ilgari surilgan falsafiy konsepsiyalar, ayniqsa, uning antropologik, gnoseologik va

mantiqiy-metodologik qarashlari, insonning aqliy salohiyatini yuksaltirishga qaratilgan ta'limiy g'oyalari o'zining yangicha dolzarbligini namoyon qilmoqda. Bugungi kunda inson kapitalini rivojlantirish, ta'limni modernizatsiya qilish, ma'naviy barqarorlikni ta'minlash hamda ijtimoiy adolat tamoyillariga asoslangan jamiyat qurish masalalari global miqyosda ustuvor ahamiyat kasb etayotgan bir paytda Forobiy merosining ilmiy-nazariy salohiyatini chuqur tadqiq etish zaruratga aylanmoqda.

Forobiy ilgari surgan "fozil inson", "fozil jamiyat" va "fozil shahar" konsepsiyalari insonning ma'naviy-axloqiy yetukligi, intellektual kamoloti va jamiyatning uyg'un rivojlanishiga doir mukammal nazariy modelni taklif etadi. Uning mantiqiy-metodologik qarashlari esa bugungi ilmiy tadqiqotlarda, xususan, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, ilmiy bilish strukturasini tahlil qilish va kognitiv jarayonlarni ilmiy asoslashda muhim nazariy zamin vazifasini bajaradi.

Shu jihatdan, Forobiyning ilmiy-falsafiy merosini zamonaviy insoniyat taraqqiyotining turli sohalari — ta'lim, ma'naviyat, ijtimoiy boshqaruv, siyosiy madaniyat va ilmiy metodologiyaning hozirgi rivojlanish bosqichida qayta o'rganish mazkur tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi. Mazkur maqola Forobiy merosining nazariy asoslarini tahlil qilish, uning zamonaviy ilmiy metodologiya va ma'naviy-ma'rifiy jarayonlardagi o'rnini ilmiy jihatdan asoslash hamda uning g'oyalarining XXI asr global jarayonlari bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatishga qaratilgan.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI

Forobiyning ilmiy-falsafiy merosiga bag'ishlangan tadqiqotlar Sharq Uyg'onish davri falsafasi, islom ilohiyoti, Aristotel an'analari va o'rta asr ilmiy maktablarining shakllanishi nuqtai nazaridan keng o'rganilgan bo'lib, mavjud adabiyotlar mazkur merosning ko'p qirrali va universal ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Adabiyotlar tahlili shuni anglatadiki, Forobiy nafaqat o'z davrining eng yirik mutafakkiri, balki ilm, ma'rifat, axloq, siyosat, jamiyat va inson tabiati haqidagi g'oyalarni yangi ilmiy-metodologik yondashuv asosida ishlab chiqqan buyuk nazariyotchi hisoblanadi.

Sharq Uyg'onish davrini tadqiq qilgan olimlar — M. Xayrullaev, A. Qosimjonov, U. Umarov, Abdurauf Fitrat hamda G'arb tadqiqotchilaridan S. Pines,

F. Rosenthal, D. Gutas, De Boerlarning fikricha, Forobiy Sharqda Aristotel falsafasini eng mukammal darajada izohlab bergan va uning g'oyalarini islom tafakkuri bilan uyg'unlashtirgan mutafakkirdir. Ularning ilmiy xulosalariga ko'ra, Forobiy Sharq peripatetizmi maktabining asoschisi bo'lib, mantiq ilmini mustaqil fan sifatida qayta tiklashda hal qiluvchi rol o'ynagan.

Adabiyotlarda alohida ta'kidlangan jihatlardan biri — Forobiy tomonidan yaratilgan gnoseologik tizimning mukammalligi va zamonaviy kognitiv fanlar uchun metodologik ahamiyatidir. Tadqiqotchilar uning "Aql haqidagi risola", "Fozil odamlar shahri", "Ilmlarning kelib chiqishi", "Mantiqqa kirish" asarlarida bilish jarayoni, tafakkurning bosqichlari, aqlning turlari va ularning jamiyat taraqqiyotidagi funksiyasi chuqur tahlil qilinganini qayd etadilar.

Forobiy antropologiyasiga bag'ishlangan adabiyotlarda (I. Madkour, G. Anawati, O. Karimov) mutafakkirning inson haqidagi qarashlari muhim o'rin tutadi. Unga ko'ra, insonning mukammalligi uning aqliy salohiyati, axloqiy fazilatlari, jamiyatdagi faol roli bilan belgilanadi. Tadqiqotchilar Forobiyning antropologik konsepsiyasi bugungi kunda ta'lim falsafasi, ma'naviy tarbiya, inson kapitalini rivojlantirishga oid nazariyalarda o'z ahamiyatini yo'qotmaganini ilmiy jihatdan asoslab beradilar.

Adabiyotlarda Forobiyning axloqiy-siyosiy ta'limoti ham batafsil yoritilgan. Xususan, "Fozil jamiyat", "Fozil shahar", "Baxt-saodatga erishuv haqida" asarlari asosida ishlab chiqilgan nazariy model bugungi fuqarolik jamiyati, ijtimoiy adolat, barkamol shaxsni tarbiyalash va ijtimoiy boshqaruv tizimlarida metodologik ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, Forobiyning siyosiy qarashlari G'arb siyosiy falsafasining klassik modellari — Platonning "Davlat", Aristotelning "Siyosat" asarlari bilan mantiqiy uyg'unlikda bo'lib, u Sharq madaniyatiga xos axloqiy tamoyillar bilan boyitilgan.

O'zbek olimlari — M. Xayrullaev, A. Erkinov, N. Jabborov, B. To'ychievlarning tadqiqotlarida Forobiy merosi mustaqillik yillaridagi ma'naviy tiklanish, ilmiy merosni qayta kashf etish jarayonida chuqur o'rganilayotgani ta'kidlanadi. Ularning fikricha, Forobiy ta'limoti milliy g'oyaning ilmiy-nazariy poydevorini

mustahkamlaydi, inson kapitali va ma'naviy barkamollikni rivojlantirishda asosiy manba vazifasini bajaradi.

Yevropa falsafasi tarixida ham Forobiy merosi keng o'rganilgan. Gerhard Endress, Richard Walzer, Henry Corbin kabi tadqiqotchilar mutafakkirning Aristotel sharhlari orqali o'rta asr Yevropa intellektual hayotiga ulkan ta'sir o'tkazganini alohida ta'kidlaydilar. Lotincha tarjimalar orqali Forobiyning mantiqiy-metodologik qarashlari Tomas Akvinskiy, Albert Magnus kabi ilohiyotchi-faylasuflar tafakkurining shakllanishiga xizmat qilgan.

Adabiyotlardan kelib chiqadigan umumiy ilmiy xulosa shuki, Forobiyning ilmiy-falsafiy merosi: ko'p qirrali, turli ilmiy yo'nalishlarni qamrab oluvchi; universal, zamonaviy ilmiy metodologiya bilan uyg'unlashuvchi; holistik, inson, jamiyat va davlat tizimlarini yaxlit holda izohlay oluvchi; zamonaviy global jarayonlar uchun dolzarb ilmiy manba sifatida e'tirof etiladi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Forobiyning merosi nafaqat tarixiy qadriyat, balki XXI asrning ilmiy, ma'naviy va ijtimoiy taraqqiyot jarayonlari uchun metodologik asos bo'lib qolmoqda.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqotning metodologik asoslari Forobiyning ilmiy-falsafiy merosini kompleks, tizimli va tarixiy-falsafiy yondashuvlar asosida tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, unda Sharq Uyg'onish davri tafakkuri, peripatetizm an'analari, Aristotel maktabining Sharqdagi talqini hamda zamonaviy epistemologik va antropologik nazariyalar bilan uzviy bog'liq metodlar qo'llanildi. Tadqiqotning metodologik bazasi quyidagi asosiy yondashuvlarni o'z ichiga oladi: Tarixiy-falsafiy yondashuv bilan Forobiyning merosini o'z davrining madaniy, siyosiy va ilmiy muhitida tahlil qilishni ta'minlaydi. Forobiyning: yunon falsafasiga bergan sharhlari, mantiqiy-metodologik qarashlari, antropologik va axloqiy ta'limoti. tarixiy jarayonlarning uzviy tarkibiy qismi sifatida o'rganiladi. Tarixiy-falsafiy tahlil orqali Forobiyning Sharq Uyg'onish davridagi o'rni va uning g'oyalarining taraqqiyotga ko'rsatgan ta'siri aniqlanadi.

Tadqiqot jarayonida Forobiyning ilmiy merosi yaxlit tizim sifatida ko'rib chiqildi. Bu metod:

- antropologiya, mantiq, siyosat, axloq, gnoseologiya va metafizika kabi

yo'nalishlardagi qarashlarining o'zaro bog'liqligini,

- uning fozil jamiyat modeli va metodologik qarashlarining ichki tuzilishini,
- ilm, axloq va jamiyat o'rtasidagi funksional aloqadorlikni aniqlash imkonini berdi.

Tadqiqotda Forobiyning asosiy konseptlari — *aql, fozil inson, fozil jamiyat, komillik, baxt-saodat, ilm va amaliyot birligi* kabi tushunchalarning mazmuni ilmiy asosda ochib berildi. Ushbu metod ularning zamonaviy falsafiy va pedagogik nazariyalardagi mos keluvchi kategoriyalar bilan qiyosiy tahlilini amalga oshirishga xizmat qildi.

Mazkur tadqiqotda Forobiyning qarashlari: Aristotel, Platon, Ibn Sino, Ibn Rushd, zamonaviy antropologik va ta'lim nazariyalari bilan qiyoslanib tahlil qilindi. Ushbu yondashuv Forobiy merosining universalligi va bugungi kun uchun metodologik ahamiyatini aniqlash imkonini berdi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Yuqoridagi ilmiy-tahliliy izlanishlar shuni ko'rsatadiki, Abu Nasr Forobiy merosi nafaqat Sharq falsafasi taraqqiyotining oliy cho'qqisi, balki zamonaviy insoniyatning intellektual, ma'naviy va ijtimoiy rivojlanish jarayonlari uchun ham universal metodologik ahamiyatga ega. Forobiy tomonidan ishlab chiqilgan gnoseologik, mantiqiy-metodologik, antropologik va axloqiy-siyosiy qarashlar XXI asrning global muhitida — axborotlashuv, raqamli transformatsiya, ma'naviy qadriyatlarning o'zgaruvchanligi, ekologik va ijtimoiy inqirozlar kuchaygan bir davrda — insoniyat taraqqiyotini barqarorlashtiruvchi ilmiy-nazariy asos bo'lib xizmat qilmoqda.

Forobiy ta'limotining markazida insonning aqliy salohiyati, ma'naviy kamoloti va jamiyatdagi faol hayotiy pozitsiyasi turadi. Uning "fozil inson", "fozil jamiyat" va "fozil shahar" haqidagi konsepsiyalari zamonaviy demokratik tamoyillar, fuqarolik jamiyati, ijtimoiy adolat, barkamol shaxs modeli va ta'lim tizimining kompetensiyaviy yondashuvlari bilan mushtaraklik kasb etadi. Forobiy fikricha, jamiyatning barqaror rivojlanishi bilim, axloqiy me'yorlar va ijtimoiy hamkorlikning uyg'unligiga tayanadi. Bu yondashuv hozirgi davr taraqqiyot strategiyalarida ham o'z dolzarbligini namoyon etmoqda.

Tadqiqot natijalari shuni tasdiqlaydiki:

1. Forobiy metodologiyasi zamonaviy ilmiy tafakkur uchun muhim epistemologik asos bo'lib, uning mantiqiy-metodologik tamoyillari bugungi tanqidiy fikrlash va ilmiy bilish jarayonining tarkibiy qismi hisoblanadi.
2. Forobiy antropologiyasi zamonaviy inson kapitalini rivojlantirish, ma'naviy tarbiya, axloqiy immunitetni shakllantirish hamda shaxsning intellektual yuksalishiga oid nazariyalar bilan uyg'unlashadi.
3. Forobiy axloqiy-siyosiy qarashlari global xavfsizlik, ijtimoiy barqarorlik, fuqarolik madaniyati va boshqaruv samaradorligini ta'minlashga doir konsepsiyalar uchun nazariy mezon vazifasini bajaradi.
4. Forobiy ta'lim haqidagi ta'limoti bugungi ta'lim tizimining shaxsga yo'naltirilgan, kompetensiyaviy va integrativ asoslarda modernizatsiya qilinishiga metodologik yo'nalish beradi.
5. Uning ilmiy merosi Sharq va G'arb ilmiy tafakkurini uyg'unlashtiruvchi umuminsoniy qadriyat sifatida global intellektual merosning ajralmas qismi bo'lib qolmoqda.

Umuman olganda, Forobiy g'oyalari zamonaviy insoniyatning ma'naviy-ma'rifiy taraqqiyoti, ilmiy metodologiyasi va ijtimoiy rivojlanish strategiyalarini takomillashtirish uchun mustahkam nazariy asos yaratadi. Mutafakkirning ilm va axloq uyg'unligi, ta'lim-tarbiyaning jamiyat barqarorligidagi o'rni, insonning aqliy va ma'naviy kamolotiga doir yondashuvlari bugungi kundagi global muammolarni hal etishda dolzarb ilmiy yo'nalish bo'lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

2. Mirziyoyev Sh.M. *Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz.* – Toshkent: O'zbekiston, 2017. – 35 b.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. *"2022–2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son Farmoni.* – Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 29.01.2022, 06/22/60/0082-son.
4. Xayrullayev M. *Sharq Renessansi va Forobiy.* – Toshkent: Fan va turmush, 1975. – 239 b.
5. Abu Nasr Forobiy. *Risola va traktatlar.* – Toshkent: Fan, 1975.
6. Abu Nasr Forobiy. *Fozil odamlar shahri.* – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi "Xalq merosi" nashriyoti, 1993.
7. Abu Nasr Forobiy. *Fazilat, baxt, saodat va kamolot haqida.* – Toshkent: Yozuvchi, 2001.

8. Mahdi M. *Al-Farabi and the Foundation of Islamic Political Philosophy*. – Chicago: University of Chicago Press, 2001.
9. Walzer R. *Al-Farabi on the Perfect State*. – Oxford: Clarendon Press, 1985.
10. Rosenthal F. *Knowledge Triumphant: The Concept of Knowledge in Medieval Islam*. – Leiden: Brill, 1970.
11. Butterworth C. *The Political Writings of Al-Farabi: Selected Aphorisms*. – Cornell University Press, 2015.
12. Druart T.-A. *Al-Farabi's Psychology and Its Influence on Later Philosophers*. // *The Cambridge Companion to Arabic Philosophy*. – Cambridge University Press, 2005.
13. Fakhry M. *A History of Islamic Philosophy*. – New York: Columbia University Press, 2004.
14. Stolz D. *Farabi's Logic and Its Historical Significance*. – London: Routledge, 2018.

BOSHLANG'ICH SINFLARDA O'QUVCHILARNING IMITATIV TAQLIDIY USULDA TALAFFUZ KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH TEXNOLOGIYASI (INGILIZ TILINI O'QITISH MISOLIDA)

Jo'rayeva Dilafruz Nuriddinovna

*Navoiy viloyati, Navoiy shahar Alisher Navoiy nomidagi ona tiliga
ixsisoslashtirilgan maktab ingliz tili o'qituvchisi*

Email: joRAYEVADILAFRUZ086@gmail.com +998913348828

Annotatsiya. Maqolada boshlang'ich sinflarda ingliz tilini o'qitishda imitativ-taqlidiy usul yordamida o'quvchilarning talaffuz ko'nikmalarini shakllantirish texnologiyasi yoritilgan. Tadqiqotda o'quvchilarning talaffuzini rivojlantirishda fonetik mashqlar, audio va vizual materiallardan foydalanish, interaktiv o'yinlar va nutq mashqlarining samaradorligi tahlil qilingan. Ushbu usul orqali o'quvchilarning talaffuzi tabiiy va ravon shakllanishi, nutqni erkin ifodalash qobiliyati rivojlantirilishi aniqlangan. Boshlang'ich sinflarda ingliz tili darslarida o'quvchilarning talaffuz ko'nikmalarini shakllantirishda imitativ-taqlidiy usul asosiy o'rin tutadi. Ushbu usul o'quvchilarga yangi tovushlarni va so'zlarni ustozning nutqini taqlid qilish orqali o'rganishga imkon beradi. Imitativ faoliyat bolalarning eshitish, takrorlash va talaffuz qilish qobiliyatlarini rivojlantiradi. Dars jarayonida o'qituvchi model nutqini namoyish qilib, o'quvchilarni takrorlashga undaydi. Ritmik va intonatsion mashqlar talaffuzni yanada aniq va tabiiy qiladi. Rolli o'yinlar va dialog mashqlari imitativ ta'lim jarayonini interaktiv va qiziqarli qiladi. O'quvchilar mustahkam eshitish va takrorlash orqali tovushlarni aniq ajrata oladi. Imitativ usul yordamida yangi so'zlar va iboralarni tez va samarali o'zlashtirish mumkin. Bu texnologiya nutqiy ko'nikmalarni shakllantirish bilan birga, o'quvchilarda tilga bo'lgan qiziqishni oshiradi. Doimiy takrorlash va kuzatish orqali talaffuzdagi xatolar asta-sekin bartaraf etiladi. Shuningdek, bu usul bolalarning eslab qolish va e'tibor qaratish ko'nikmalarini ham rivojlantiradi. O'qituvchi tomonidan bosqichma-bosqich murakkablik darajasi oshiriladi, talaffuz jarayoni soddadan murakkabgacha kechadi. Imitativ-taqlidiy texnologiya ingliz tilini o'rganish jarayonini tizimli va samarali qiladi. Natijada, boshlang'ich sinf o'quvchilari asosiy talaffuz ko'nikmalarini mustahkam o'zlashtiradi. Ushbu yondashuv kelajakda mustaqil nutqiy faoliyat va kommunikativ qobiliyatlarning rivojlanishiga zamin yaratadi.

Kalit so'zlar: talaffuz, imitativ-taqlidiy usul, fonetika, boshlang'ich sinf, ingliz tili, og'zaki nutq.

**«ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ ПРОИЗНОШЕНИЯ У УЧАЩИХСЯ
НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИМИТАЦИОННО-
ПОДРАЖАТЕЛЬНОГО МЕТОДА (НА ПРИМЕРЕ ПРЕПОДАВАНИЯ
АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА)»**

Жураева Дилафруз Нуриддиновна

Навоийская область, город Навои, специализированная школа имени Алишера
Навои с углублённым изучением родного языка, учитель английского языка
Email: jorayevadilafruz086@gmail.com +998913348828

Аннотация. В статье подробно рассматривается значение имитативно-подражательного метода в обучении английскому языку в начальных классах. Этот метод позволяет учащимся усваивать произношение через слушание и повторение, что обеспечивает естественное и плавное развитие речи. В исследовании анализировалась эффективность фонетических упражнений, аудио- и визуальных материалов, а также интерактивных игр. Упражнения проводились поэтапно, что способствовало правильному различению звуков и точному произношению. Ролевые игры и диалоги помогали применять речь в реальных ситуациях, а аудиозаписи и песни делали обучение ритмичным и интересным. Визуальные подсказки уточняли артикуляцию, облегчая понимание звуковых моделей. Исследование проводилось экспериментально с использованием контрольной и опытной групп. Результаты показали значительное улучшение произносительных навыков в опытной группе. Полученные данные подтверждают высокую эффективность метода. Статья предлагает практические рекомендации для учителей и методистов. Такой подход делает процесс обучения систематичным и продуктивным. Он способствует развитию свободной устной речи у учеников. Использование аудио-визуальных средств и интерактивных игр повышает мотивацию учащихся. Таким образом, имитативно-подражательный метод является наиболее эффективным для формирования произносительных навыков в начальной школе.

Ключевые слова: начальное образование, навыки произношения, имитационно-подражательный метод, обучение английскому языку, фонетическая компетенция, развитие речи, аудирование и повторение, коммуникативный подход, учащиеся начальных классов

“DEVELOPING PRONUNCIATION SKILLS IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS USING THE IMITATIVE-MIMETIC METHOD (ON THE EXAMPLE OF TEACHING ENGLISH)”

Jurayeva Dilafruz Nuriddinova

Navoi Region, Navoi City, Alisher Navoi Specialized School with In-Depth Study of
the Native Language, English Language Teacher

Email: jorayevadilafruz086@gmail.com +998913348828

Annotation. The article examines in detail the significance of the imitative-reproductive method in teaching English in primary school. This method enables students to acquire pronunciation through listening and repetition, ensuring natural and fluent speech development. The study analyzed the effectiveness of phonetic exercises, audio and visual materials, as well as interactive games. Exercises were conducted step by step, facilitating

accurate sound differentiation and pronunciation. Role-plays and dialogues helped students apply speech in real-life contexts, while audio recordings and songs made learning rhythmic and engaging. Visual cues clarified articulation, assisting in understanding sound patterns. The research was conducted experimentally using control and experimental groups. Results demonstrated a significant improvement in pronunciation skills in the experimental group. The findings confirm the high effectiveness of the method. The article provides practical recommendations for teachers and educators. This approach makes the learning process systematic and productive. It contributes to the development of fluent oral speech in students. The use of audio-visual tools and interactive games increases student motivation. Thus, the imitative-reproductive method is the most effective for forming pronunciation skills in primary school.

Key words: *primary education, pronunciation skills, imitative-mimetic method, teaching English, phonetic competence, speech development, listening and repetition, communicative approach, primary school learners*

KIRISH

Boshlang'ich sinflarda chet tilini o'rgatish jarayoni nafaqat so'z boyligini oshirishga, balki talaffuz ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan. Yosh o'quvchilar tilni eshitish va taqlid qilish orqali eng yaxshi natijaga erishadi, shuning uchun imitativ-taqlidiy usul eng samarali metod hisoblanadi.

Talaffuzning erta yoshda shakllanishi nutqning tabiiy va ravon bo'lishini ta'minlaydi, shuningdek o'quvchilarning tilga bo'lgan qiziqishini oshiradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, kichik yoshdagi o'quvchilar eshitish va takrorlash orqali tovushlarni to'g'ri o'zlashtiradi va nutq apparati tabiiy ishlaydi. Shuningdek, ilmiy tadqiqotlar talaffuz mashqlarini erta yoshdan boshlash orqali fonetik xatolarni kamaytirish va og'zaki nutqni rivojlantirish mumkinligini ko'rsatadi. Bu jarayonda o'quvchilarni audio va vizual materiallar bilan ta'minlash, rol o'yinlari va interaktiv mashqlar orqali faol nutqni rag'batlantirish muhim ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR SHARHI

Chet tillarni, xususan ingliz tilini boshlang'ich sinflarda o'qitish metodikasida talaffuz ko'nikmalarini shakllantirish muhim masalalardan biri hisoblanadi. Ko'plab olimlarning tadqiqotlarida aynan imitativ-taqlidiy metod kichik yoshdagi o'quvchilar uchun eng samarali yondashuv sifatida e'tirof etilgan. Bu metod bolalarning psixologik va fiziologik xususiyatlariga mos kelib, eshitish va takrorlash orqali

o'rganishga asoslanadi. Vygotsky (1978) o'zining ijtimoiy-madaniy rivojlanish nazariyasida ta'lim jarayonida taqlidning muhim o'rni borligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, bola kattalar yoki tengdoshlarining nutqiy faoliyatini kuzatish va takrorlash orqali til birliklarini samarali o'zlashtiradi. Ushbu nazariya boshlang'ich sinflarda imitativ-taqlidiy usulni qo'llashning ilmiy asosini tashkil etadi. Brown (2017) chet tilini o'qitishda fonetik mashqlarni imitativ usulda tashkil etish o'quvchilarning tovushlarni to'g'ri talaffuz qilishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini aniqlagan. Uning tadqiqotlariga ko'ra, model nutqni tinglash va ketma-ket takrorlash jarayoni fonetik xatolarni kamaytiradi hamda intonatsion ko'nikmalarni shakllantiradi. Ellis (2008) esa talaffuzni o'rgatishda bosqichma-bosqich yondashuvni muhim deb hisoblaydi. Unga ko'ra, dastlab oddiy tovushlar va so'zlar imitativ tarzda o'zlashtiriladi, keyinchalik esa murakkab fonetik birliklar va gaplar ustida ishlanadi. Bu jarayon o'quvchilarning nutqiy ishonchini oshiradi. Shuningdek, Johnson va Lee (2020) tadqiqotlarida interaktiv mashqlar, qo'shiqlar, she'rlar va dialoglar bilan boyitilgan imitativ-taqlidiy texnologiya boshlang'ich sinf o'quvchilarining talaffuz ko'nikmalarini samarali rivojlantirishini ko'rsatadi. Mualliflar bu usul nafaqat talaffuzni, balki o'quvchilarning eshitish madaniyati va kommunikativ kompetensiyasini ham rivojlantirishini ta'kidlaydilar. Mahalliy metodist olimlar ishlarida ham imitativ-taqlidiy usulning ahamiyati qayd etilgan bo'lib, u boshlang'ich bosqichda chet tilini o'rganishga qiziqishni oshirish, nutqiy faollikni kuchaytirish va to'g'ri talaffuz asoslarini shakllantirishda samarali texnologiya sifatida baholanadi. Umuman olganda, ilmiy manbalar tahlili imitativ-taqlidiy metod boshlang'ich sinflarda ingliz tilini o'qitishda talaffuz ko'nikmalarini shakllantirishning muhim va samarali vositasi ekanini ko'rsatadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqot boshlang'ich sinflarda ingliz tilini o'qitish jarayonida o'quvchilarning talaffuz ko'nikmalarini imitativ-taqlidiy metod asosida shakllantirish texnologiyasining samaradorligini aniqlashga qaratildi. Tadqiqot jarayonida tizimli, faoliyatga yo'naltirilgan va kommunikativ yondashuvlar metodologik asos sifatida tanlandi. Tadqiqotda pedagogik kuzatish, taqqoslash, tajriba-sinov ishlari hamda sifat tahlili metodlaridan foydalanildi. Tajriba-sinov

ishlari boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan olib borilib, ingliz tili darslarida talaffuzni o'rgatish jarayoniga imitativ-taqlidiy mashqlar bosqichma-bosqich joriy etildi. Ushbu mashqlar o'qituvchi tomonidan namoyish etilgan model nutqni tinglash, takrorlash va mustahkamlashga asoslandi. Metodologik jarayonda fonetik mashqlar, tovushlarni farqlashga doir tinglab tushunish mashqlari, she'rlar, qo'shiqlar, qisqa dialoglar va rolli o'yinlardan foydalanildi. Talaffuzni o'rgatishda soddadan murakkabga tamoyiliga qat'iy amal qilindi. Dars jarayonida o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlari hisobga olinib, faol ishtirokni ta'minlashga alohida e'tibor qaratildi. Shuningdek, tadqiqot davomida an'anaviy talaffuz o'rgatish usullari bilan imitativ-taqlidiy texnologiya natijalari o'zaro taqqoslandi. Bu esa tadqiqotning ishonchliligi va ilmiy asoslanganligini ta'minlashga xizmat qildi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, boshlang'ich sinflarda ingliz tilini o'qitishda imitativ-taqlidiy metod asosida talaffuz ko'nikmalarini shakllantirish yuqori samaradorlikka ega pedagogik texnologiya hisoblanadi. Ushbu yondashuv o'quvchilarning yosh xususiyatlariga mos bo'lib, to'g'ri talaffuz, intonatsiya va nutqiy ishonchni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Tadqiqot natijalari imitativ-taqlidiy texnologiyani boshlang'ich sinf ingliz tili darslarida keng joriy etish zarurligini ilmiy jihatdan asoslab berdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Avloniy A. *Turkiy guliston yoxud axloq*. – Toshkent: O'qituvchi, 2019. – 256 b.
2. Mirzayev M.M. *Boshlang'ich sinflarda chet tillarni o'qitish metodikasi*. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020. – 180 b.
3. Qodirov A.Q., Usmonova M.R. Boshlang'ich sinflarda ingliz tilini o'qitishda fonetik mashqlarning ahamiyati // *Pedagogik ta'lim*. – 2021. – №3. – B. 45–49.
4. Saidova D.Sh. Boshlang'ich ta'limda talaffuz ko'nikmalarini shakllantirishning metodik asoslari // *Zamonaviy ta'lim*. – 2022. – №5. – B. 62–66.

INGLIZ TILI MASHG'ULOTLARIDA PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYA YO'NALISHI TALABALARINING KASBIY KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI (SOHAVIY MATNLARNI O'QISHNI O'RGATISH MISOLIDA)

Misirov Sohijjon Abdupattayevich

Namangan davlat chet tillari instituti dotsenti, pedagogika fanlari doktori (DSc)

E-mail: sohibjon.misirov.76@mail.ru +99893-776-63-34

Annotatsiya: Ushbu maqolada pedagogika va psixologiya yo'nalishi talabalarining ingliz tilida kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishda sohaviy matnlarni o'qishni o'rgatish xususiyatlari, ingliz tilida kasbiy va sohaviy yo'nalishlarda inglizcha matnlarni tanlashga qo'yiladigan dasturiy talablar, ingliz tilida pedagogika va psixologiya yo'nalishi talabalarining o'qish malakalarini rivojlantirish usullari muammolariga bag'ishlanadi.

Kalit so'zlar: o'qish malakalarini rivojlantirish, o'qish turlarini o'rgatish, kasbiy va sohaviy matnlarni tanlash, o'qishni o'rgatish bosqichlari (tayyorlov, mashq qilish va nutqda qo'llash).

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ НА ЗАНЯТИЯХ ПО АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ (НА ПРИМЕРЕ ОБУЧЕНИЯ ЧТЕНИЮ ОТРАСЛЕВЫХ ТЕКСТОВ)

Мисиров Сохибжон Абдупаттаевич

*доцент, доктор педагогических наук (DSc), Наманганский государственный
институт иностранных языков*

E-mail: sohibjon.misirov.76@mail.ru +99893-776-63-34

Аннотация: В данной статье рассматриваются особенности обучения чтению специализированных текстов на английском языке в развитии профессиональной компетенции студентов направления педагогики и психологии, программные требования к подбору английских текстов профессиональной и отраслевой направленности, проблемы методов развития навыков чтения на английском языке студентов направления педагогики и психологии.

Ключевые слова: развитие навыков чтения, обучение видам чтения, подборка профессиональных и отраслевых текстов, этапы обучения чтению (подготовка, упражнения и применение в речи).

METHODOLOGY FOR DEVELOPING THE PROFESSIONAL COMPETENCE OF PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL STUDENTS' IN ENGLISH CLASSES (ON THE EXAMPLE OF TEACHING READING SPECIALIZED TEXTS)

Misirov Sokhibjon Abdupattayevich

associate professor, doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Namangan State Institute of Foreign Languages

E-mail: sohibjon.misirov.76@mail.ru +99893-776-63-34

Abstract: *This article is focus on the features of reading English professional texts of pedagogy and psychology students, modern requirements for the selection of English professional texts in English, problems of methods for developing reading skills of pedagogy and psychology students in English.*

Key words: *developing reading skills, teaching types of English reading, selection of professional English texts, teaching English reading stages (presentation, exercise and usage).*

KIRISH

Malakatimiz oliy ta'lim muassasalari oldiga kelajak kasbiy faoliyati uchun puxta nazariy bilimlarga ega, olgan bilimlarini amaliyotda samarali qo'llay oladigan, kasbiy malakalarini ish faoliyati davomida ijodiy tatbiq eta oladigan mutaxassislar tayyorlash vazifasini qo'yimoqda. Xalqaro munosabatlar rivojlanayotgan zamonamizda tillarni bilish, ko'p tillilik (poliglossiya) pedagogika va psixologiya yo'nalishi mutaxassislari tayyorlashda ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Zamonaviy pedagog yoki psixolog mutaxassisi bu - ingliz tilidagi kasbiy kommunikativ kompetensiyasi rivojlangan, ilg'or xorijiy pedagogik va axborot texnologiyalarini puxta egallagan xalqaro munosabatlarda faol ishtirok eta oladigan shaxsdir.

Pedagogika va psixologiya yo'nalishida mutaxassislar tayyorlash tizimi tez sur'atda o'zgaradigan xalqaro munosabatlar talablariga to'la javob berishi bilan birga, talabalarda yangilanayotgan pedagogik va kasbiy sohalari bo'yicha axborot almashinuvlari uchun tez moslasha oladigan, kasbiy muloqotga doir masalalarni mustaqil, ijodiy yondashgan holda hal etish xususiyatlarini shakllantirishni o'z ichiga oladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI

O'qishning shaxs tarbiyasidagi o'rni beqiyos bo'lib, u tom ma'noda ma'naviy-ma'rifiy ozuqa olish yo'lidagi nutqiy faoliyat, harakat turidir. Reseptiv nutq faoliyati turi hisoblanmish o'qishni o'rgatishdan ingliz tilida umumta'limiy maqsad ko'zda tutiladi.

O'qish grafik koddagi axborotni undan butunlay farq qiladigan tovush kodiga o'tkazish jarayoni, harfiy belgilarda ifodalangan yozma nutqiy axborotni idrok etish va uning mazmunini tushunish, o'zlashtirishga qaratilgan nutqiy faoliyat turidir [2: 218].

O'qish motivi muloqot qilish, maqsad esa axborot (informatsiya) olishdir. O'qishning ingliz tilidagi bunday maqomi talabalarni unga nutq faoliyatining mustaqil turi sifatida yondashishga undaydi, uning amaliy ahamiyatini kuchaytiradi. O'qishga nutq faoliyatining mustaqil turi sifatida to'g'ri yondashuv uning kommunikativ vazifasini aniqlashga ham yordam beradi. Lekin haligacha ba'zi chet til o'qituvchilari orasida tilni amaliy egallash tushunchasini og'zaki nutqni o'rganish deb qabul qilish odatlari mavjuddir, ya'ni og'zaki nutq ko'nikma va malakalarini rivojlantirishni – tilni amaliy maqsadda egallash degan talqinlar uchramoqda. Bunday metodik yanglishish ingliz tilida o'qishni amaliyotdagi rolining pasayishiga og'zaki nutqni shakllantirishda vosita sifatida qaralishiga olib kelmoqda. Vaholanki, o'qishni o'rgatish bo'yicha til ta'limshunosligida mamlakatimiz va xorij olimlari M.Uest, I.M.Berman, V.A.Buxbinder, Z.I.Klichnikova, S.K.Folomkina, N.V.Barishnikova, M.L.Vaysburdlar J.J.Jalolov va Z.R.Abdujabborovlar tomonidan fundamental ilmiy-tadqiqotlar olib borilgan va ularda mazkur faoliyatning o'ziga xos xususiyatlari, uni chet til, shuningdek, axborotni o'zlashtirishdagi o'rni metodik jihatdan atroflicha tahlil etib berilgan, qimmatli fikrlar bayon etilgandir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ingliz tili o'qitish metodikasida o'qish maqsad va vosita maqomlarida o'rgatilishi joriy dasturlarda ko'rsatib o'tilgan. O'qishni maqsad va vosita maqomlarida o'rgatilishini to'g'ri talqin etish uchun uning ta'limning ayrim bosqich hamda tashkiliy qismlarda tutgan o'rniga to'xtalish joizdir [3:2-3].

O'rta maktabning ilk bosqichida o'qish boshqa nutq faoliyati turlarini shakllantirishda vosita vazifasini bajaradi. Boshlang'ich bosqichda asosiy e'tibor ovoz chiqarib o'qishga qaratiladi, asta-sekin ichda (ovozsiz) o'qish turi ham o'rgatib boriladi. Ichda o'qishga ko'proq vaqt va kuch sarflanishi metodik jihatdan maqsadga

muvofiqdir. Ovoz chiqarib o'qish asosan o'rganilgan til birliklarini uzoq muddatli xotirada saqlanishi uchun foydalidir.

O'rta maktab ingliz tili ta'limining boshlang'ich bosqichida – ovoz chiqarib va ichda (ovoqsiz) o'qish, o'rta bosqichda – o'rganuv, tanishuv o'qish, yuqori sinflarda esa kuzatuv, tanishuv, o'rganuv o'qish turlari o'rgatiladi.

Uzluksiz ta'lim tizimining uzviy bo'g'ini hisoblangan pedagogika va psixologiya yo'nalishida ham ingliz tilida o'qish malakalari ustida ishlash eng muhim talablardan biridir [3].

Pedagogika va psixologiya yo'nalishida o'qishni o'rgatish tilni bilish/o'rganish jarayoni sifatida tashkil etiladi, matnlarni o'qish orqali talabalar bilishga, undan o'zi uchun yangi, foydali ma'lumotlar olishga harakat qiladi. Axborot olish bilish faoliyatini harakatlantiruvchi vosita ekanligi ma'lum. O'qish faoliyatining natijasi esa bilishga olib keluvchi vosita hisoblanadi. Albatta, o'qilgan matn axborotini o'zlashtirib olish uchun talabalar ingliz tilida o'qish malakalarini egallagan bo'lishi talab etiladi. O'qish malakasi uch bosqichli faoliyat bo'lib, nutq birligining ko'ruv timsoli, uning nutqharakat timsoli va ma'nosidan tashkil topadi. Uchala ko'nikmani egallash o'qish malakasini hosil qilinganligidan dalolat beradi.

O'qishga nutq faoliyatining mustaqil turi sifatida yondashuv uning amaliy-kommunikativ vazifasini aniqlashga yordam beradi. Pedagogika va psixologiya yo'nalishida o'quv soatlarining chegaralanganligi, o'quv rejasining o'ziga xosligi, til tabiiy muhitining mavjud emasligi, talabalarning shaxsiy va psixik yosh xususiyatlari har qanday ingliz tilidagi matnni o'qishga imkon bermaydi. Shuning uchun amaliyotda mazkur sohada lozim bo'lgan maqsad va vazifalarni to'g'ri aniqlab olish zarurdir. Bu esa o'qish faoliyatining amaliy jihatdan ahamiyatini kuchaytiradi. Tilni amaliy maqsadda egallash ingliz tili o'rganuvchining kelajakdagi mutaxassislik xususiyati, o'quv yurtining yo'nalishi (profili) va uning amaliy faoliyatda axborot olish qobiliyatiga ko'p jihatdan bog'liqdir. Axborot olish maqsadida o'qish, avvalo, amaliy maqsad, ikkinchidan, ta'limiy vosita ekanligi nazariya va amaliyotda isbotlangan. Pedagogika va psixologiya yo'nalishida o'qishdan axborot olish maqsadida uning tanishuv, o'rganuv, kuzatuv turlari o'rgatiladi.

Tanishuv o'qish (fluently reading) matndan o'zi uchun foydali va qiziqarli ma'lumotlarni olish hamda umumiy mazmunini tushunishni nazarda tutadi. O'qishning mazkur turida axborotning 75 foizigacha tushunarli bo'lishi lozim. Bunday matnlarning hajmi katta, tili ravon bo'lishi tavsiya etiladi. Tanishuv o'qishni nazorat qilishga qo'yiladigan topshiriqlar quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin: (1) matnning asosiy mazmunini bayon eting; (2) matnning tayanch so'zlarini toping; (3) muallif xulosalari uchun asos bo'lib xizmat qiladigan faktlarni sanab o'ting; (4) matnda aks ettirilgan hodisalarning qaysilari asosiy, qaysilari ikkinchi darajali ekanligini aniqlang va h.k.

O'rganuv o'qish (close reading) – matnni, jumladan, tilning ifodaviy vositalarini o'rganish, tahlil qilishni nazarda tutadi. O'qishning ushbu turi o'zlashtirilgan axborotni to'liq tushunish va keyinchilik uni qaytadan tiklashni taqozo etadi. Tushunish yuqori darajaga yetkaziladi. Matnning qiyinchilik tug'dirgan, tushunilmagan qismlarini takror o'qish mumkin. O'rganuv o'qish avval sinfda, so'ngra uyda bajariladi. Tushunganlikni tekshirish usullaridan biri sifatida tarjimadan foydalaniladi. Odatda, matnning qiyinchilik tug'diradigan qismlarinigina tarjima qilinadi. Matnning xajmi unchalik katta bo'lmasligi tavsiya etiladi. Matn qamrovidagi axborot sinchiklab o'rganiladi. O'rganuv o'qishda talabalar matn mazmuni bo'yicha o'z munosabatini bildirishi, tanqidiy fikrlashi, izohlay olishi, axborotlarni qiyosiy tahlil qila olishi lozim.

Kuzatuv o'qish (scanning reading) – matn mazmuni haqida umumiy tasavvur hosil qilishga qaratilgan o'qish turidir. Mazkur o'qishda talabalar ko'proq sarlavha, kichik sarlavhachalardan boshlab, matnni to'liq va tezlikda o'qib chiqishi talab etiladi. Kuzatuv o'qishda til materialini tanish bo'lishi, talabalar matndan muayyan axborot(raqam, sitata kabi)larni qidirishi talab etiladi. Kuzatuv o'qish matndan qo'yilgan savolga javob topish, o'qish jarayonida o'zlashtirilgan axborotni keyinchalik, albatta, ishlatilishi lozim ekanligini tushunilishiga asoslangan o'qish turidir.

Mazkur o'qish turlaridan pedagogika va psixologiya yo'nalishi ingliz tili ta'limida qo'shimcha va foydali kasbiy hamda sohaviy axborotlar olishda keng foydalaniladi. Ingliz tilini amaliy maqsadda egallash, nafaqat, undan kelgusida

kasbiy faoliyatda foydalanish, balki talabalarning umumiy madaniyati, tafakkurini rivojlanib borishiga imkon yaratadi. Buning uchun ingliz tili darslarini samaradorligini yanada oshirish, talabalarni tili o'rganilayotgan mamlakat(lar) jug'rofiyasi, tarixi, iqtisodi va siyosiy tuzumi, adabiyotiga doir ma'lumotlar bilan oitishhamda mutaxassislikka oid kasbiy va sohaviy manbalardan muntazam boxabar etib borishni taqozo etadi. Yuqoridagi vazifalar ham o'qishga axborot olishda asosiy vosita sifatida qarashga undaydi.

Pedagogika va psixologiya yo'nalishi talabalari ixtisoslikka oid ilmiy matnlarni o'qishga ko'proq ehtiyoj sezadilar. Biroq, bunday matnlarni o'qish oddiy so'zlashuv yoki badiiy uslubdagi matnlarni o'qishga qaraganda ancha murakkabroq kechadi. Buning sababi ixtisoslikka oid matnlarda rasmiy belgilar, sohaviy atamalarning ko'proq uchraydi. Talabalar bunday matnlarni o'qiganda kasbiy atama yoki so'z ma'nosi kontekstga tayangan holda aniqlay olsa, sohaviy tayanch so'zlarga suyangan holda matn asosida berilgan topshiriqlarga javob qaytara oladi.

Pedagogika va psixologiya yo'nalishi talabalari o'z kasbiy sohalariga oid matnlarni o'qishni o'rganib borishlari lozim. Chet til o'qitish metodikasida o'qishga mo'ljallangan matn mazmuniga quyidagi talablar qo'yiladi: 1. Matnning tarbiyaviy ahamiyatiga e'tibor beriladi. Ingliz tili o'rgatish maqsadlaridan biri tarbiyalashdir, jamiyat ahloq qoidalarini singdirish, ya'ni ma'naviy tarbiya berishga qaratilgan matnlar tanlanadi; 2. Talabalarning kasbiy bilimlarini oshirish, ya'ni sohaviy dunyoqarashini boyitishga xizmat qiladigan matnlar saralanadi. Bu talabalarni kasbiy bilish faoliyatini o'stirishda muhim shartlardandir. Axborotga boy sohaviy matnlarni o'qish talabalarda joziba uyg'otadi. Chunki talabalar kasbiy bilishga oshiqadi, bilishga moyilligi rag'batlantirilsa, ushbu o'quv predmetiga uning qiziqishi oshadi; 3. O'qishga tavsiya etilgan matn ilmiy, ya'ni undagi ma'lumotlar voqealikni ob'yektiv aks ettiradigan bo'lishi talab etiladi; 4. Tanlanayotgan sohaviy matnlar talabalarning yoshiga mos tushishi lozim. Talabalar kasbiy ehtiyojini qondirishi chet tilda nutqiy faoliyatga undashning muhim chorasidir. Xullas, matn mazmuni talabalarning kasbiy saviyasiga muvofiq bo'lishi, sohaviy bilish va hissiy talablariga javob berishi kerak [2: 227-230]. Pedagogika va psixologiya yo'nalishida, odatda, dasturda ko'zda tutilgan ijtimoiy-maishiy, o'quv-ta'limiy va madaniy sohadagi

matnlarni o'qish bilan birga, mazkur mutaxassislikka oid sodda sohaviy matnlarni o'qish ham mashq qilinadi.

TAHLIL VA NATIJALARI.

Pedagogika va psixologiya yo'nalishida o'qish bo'yicha quyidagi dasturiy talablar qo'yiladi: 1. Talabalarni umumiy saviyasini va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish uchun ko'proq ijtimoiy-siyosiy, badiiy va sohaviy asl nusxadagi matnlarni o'qish; 2. Talabalar kasbiy manfaatlaridan kelib chiqib, ularning umumiy bilimdonligini oshirish uchun xizmat qiladigan ilmiy-ommabop, kasbiy xarakterga ega bo'lgan matnlarni o'qish; 3. Shu kunning sohaviy yangiliklari, olim va yoshlarning xalqaro aloqalarini, yangi ixtiro va texnologiyalari masalalaridagi ma'lumotlarni o'zida aks ettiruvchi ijtimoiy-texnikaviy yo'nalishdagi matnlarni o'qish.

Bundan tashqari pedagogika va psixologiya yo'nalishida ingliz tili ta'limida asosiy e'tibor kasbiy tayyorgarlikka qaratiladi. Jumladan, mazkur o'quv yilida ixtisoslikka oid matnlarni ko'proq o'qishga beriladi. Bunda talabalar ijtimoiy-maishiy, o'quv-ta'limiy va ixtisoslikka oid matnlarni o'qiydilar. O'qish uchun ko'proq ixtisoslikka oid ilmiy matnlar tanlanadi.

Ingliz tili amaliy kursining oxirida o'qish bo'yicha quyidagi dasturiy talablar qo'yiladi: 1. O'z sohasi bo'yicha keng axborot beruvchi, talabalar kasbiy bilimlarini chuqurlashtirishga qaratilgan, bo'lajak ixtisoslik bilan keng miqyosda bog'liq matnlarni o'qish; 2. Muayyan ixtisosliklar uchun mo'ljallangan ilmiy-texnikaviy axborotlarga boy, kasbiy fanlardan talabalarni qiziqtirayotgan amaliyotni tegishli sohalariga oid ma'lumotlarni o'zida mujassamlashtirgan matnlarni o'qish (Educational system of Uzbekistan/Great Britain/the USA, Higher Education of Uzbekistan/Great Britain/the USA kabi matnlar).

Shunday qilib, pedagogika va psixologiya yo'nalishida ingliz tili bo'yicha olib boriladigan amaliy ishlarning asosini mutaxassislikka oid sohaviy matnlarni o'qish tashkil etadi. Shu o'rinda alohida ta'kidlash joizki, ingliz tili o'rganishda asosiy e'tibor qo'shimcha, foydali axborot olish va ixtisosiy nutqni shakllantirishni bosh omilga aylantirilsagina, u ijobiy natija beradi.

Xullas, o'qish amaliy maqsaddan tashqari, umumta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi maqsadlarni ro'yobga chiqishida ham katta rol o'ynaydi. Bunda talabalarning kuzatuvchanligi oshadi, ularning til materialini va matn mazmunini analiz/sintez qilish qobiliyatlari takomillashadi. Ovoz chiqarib o'qish tallaffuzni o'rgatishda, tinglab tushinishda muhim bosqich sanaladi. Bundan tashqari, o'qish gapirish malakalarini shakllantirishda ham vosita sanaladi. O'qilgan matnlar mazmuni bo'yicha savol-javob mashqlarini bajarish, hikoya qilib berish, suhbat kabilardan keng ko'lamda foydalaniladi. Talabalar o'qish orqali gapirishga ma'lumot-material to'playdi. Ularni inglizcha gapirib berishga tayyorlaydi.

Pedagogika va psixologiya yo'nalishida ingliz tili fanidan o'qish malakalarini egallash, birinchidan, talabalarni shu tilda nutqiy muloqot qilishga tayyorlasa, ikkinchidan, o'zi egallayotgan ixtisoslikni mukammal egallashni, umumiy saviyasining o'sishini ta'minlashga xizmat qiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Pedagogika va psixologiya yo'nalishida o'qishni o'rgatishning o'ziga xos xususiyatlari mavjudki, ularni alohida ta'kidlab o'tish joizdir: 1. Pedagogika va psixologiya yo'nalishida o'qish materialini sifatida ijtimoiy-maishiy, badiiy, siyosiy, madaniy, o'quv-ta'limiy va ixtisoslikka oid sohaviy matnlar tanlanadi; 2. Mazkur yo'nalish ingliz tili ta'limida o'qishning o'рни va roli, unga qo'yiladigan dasturiy talablar o'rta maktabnikidan yuqoriroq bo'ladi. Ingliz tili kursini o'qitish davomida pedagogika va psixologiya yo'nalishida o'qiladigan sohaviy matnlarning murakkablik darajasi ortib boradi; 3. Ingliz tilida o'qishni o'rgatish pedagogika va psixologiya yo'nalishi talabalarini shu tilda nutqiy muloqot qilish, o'z ixtisosligi bo'yicha qo'shimcha sohaviy axborotlar olishni ta'minlaydi, ularning umumiy kasbiy saviyasini oshiradi; 4. Talabalar ingliz tilida nafaqat pedagogika va psixologiya yo'nalishi ixtisosligiga oid matnlar, balki mamlakatimiz va tili o'rganilayotgan mamlakatlar haqidagi axborotlardan muntazam boxabar bo'lib boradilar; 5. O'qish bo'yicha mavzular tanlash pedagogika va psixologiya yo'nalishi talabalarining mutaxassislik xususiyati, o'quv yurtining yo'nalishi(profili)ga bog'liq bo'ladi, ingliz tilida o'qishni o'rgatish amaliy maqsad va ta'limiy vosita sifatida talqin qilinadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdujabbarova Z.R. Kasb-hunar kollejlari o'quvchilariga ingliz tilida qo'shimcha matnlar o'qitish texnologiyasi Ped. fan. nomz. ... dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent: – TDPU, 2007. – B 28
2. Jalolov J.J. Chet til o'qitish metodikasi. Chet tillar oliy o'quv yurtlari (fakultetlari) talabalari uchun darslik. –T.: O'qituvchi, 1996. –368 b.
3. Konsepsiya neprerivnogo obrazovaniya po inostrannomu yaziku//gazeta "Uchitel Uzbekistana". –1993. 28 iyulya–3 avgusta, –S.2–3.
4. Qiyasova Q. Q. Ta'lim qaraqalpoq tilida olib boriladigan kasb-hunar kollejlari ixtisosiy nutq ustida ishlashning metodik asoslari: Pedagogika fan. ... nomzodlik dissertatsiyasi avtoreferati. –T.: TDPU, 2004. –26 s.

“DEVONI LUG‘OTIT TURK” ASARIDA TURKIY TILLARNING DIALEKTOLOGIK VA LEKSIK BOG‘LIQLIGI

Gulsanam Maksutovna Norova,

*Navoiy innovatsiyalar universiteti dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).*

gulsanam19-81ndpi@umail.uz

(+99890) 7304595

<https://orcid.org/0009-0009-4802-3627>

Annotatsiya. Ushbu maqolada Mahmud Qoshg'ariyning “Devonu lug‘otit turk” asari asosida XI asr turkiy tillarining dialektologik va leksik bog‘liqligi ilmiy tahlil qilingan. Asarda qayd etilgan qarluq, qipchoq, o‘g‘uz hamda boshqa turkiy lahjalarning fonetik, morfologik, shuningdek, semantik xususiyatlari o‘zaro qiyoslanib, ularning o‘sha davrdagi hududiy tarqalishi, tarixiy-etnolingvistik o‘ziga xosliklari aniqlangan. Tadqiqotda “Devonu lug‘otit turk” asaridagi leksik birliklarning keng qamrovli tasnifi va ularning semantik maydonlarga bo‘linishi orqali turkiy tillar orasidagi ichki strukturaviy aloqalar, umumiy ildizlar hamda differensial belgilar yoritilgan. Shuningdek, Qoshg'ariy tomonidan berilgan dialektal izohlarning hozirgi turkiy tillar tizimidagi izchil davomiyligi ham ko‘rsatib berilgan. Mazkur maqola “Devonu lug‘otit turk”ni nafaqat tarixiy lug‘at, balki turkiy tillarning eng qadimgi dialektologik manbalaridan biri sifatida baholash imkonini beradi.

Kalit so‘zlar: “Devonu lug‘otit turk”, Mahmud Qoshg'ariy, turkiy tillar, dialektologiya, shevalar tasnifi, leksik birliklar, lingvogeografiya, lingvoareal tahlil, qarluq, qipchoq, o‘g‘uz lahjalari, umumturkiy leksika, tarixiy tilshunoslik, etnolingvistika, leksik-semantik bog‘liqlik, shevalar o‘zaro munosabati, turkiy tillar taraqqiyoti.

DIALECTOLOGICAL AND LEXICAL RELATIONSHIPS OF TURKISH LANGUAGES IN THE WORK "DEVONI LUG'OTIT TURK"

Annotation. This article provides a scholarly analysis of the dialectological and lexical interconnections of 11th-century Turkic languages based on Mahmud Kashgari's *Dīwān Lughāt at-Turk*. The phonetic, morphological, and semantic characteristics of Karluk, Kipchak, Oghuz, and other Turkic dialects recorded in the work are compared, revealing their geographical distribution and historical–ethnolinguistic peculiarities of that period.

The study presents a comprehensive classification of the lexical units in *Dīwān Lughāt at-Turk* and organizes them into semantic fields, highlighting the internal structural relationships, common roots, and differential features among the Turkic languages. Additionally, it demonstrates the continuity of the dialectal explanations provided by Kashgari in the system of contemporary Turkic languages.

This article emphasizes that *Dīwān Lughāt at-Turk* should be regarded not only as a historical dictionary but also as one of the earliest sources of dialectological study of the Turkic languages.

Keywords: *Dīwān Lughāt at-Turk, Mahmud al-Kashgari, Turkic languages, dialectology, classification of dialects, lexical units, linguogeography, areal-linguistic analysis, Karluk dialects, Kipchak dialects, Oghuz dialects, Common Turkic lexicon, historical linguistics, ethnolinguistics, lexical-semantic relations, interrelations of dialects, development of Turkic languages.*

ДИАЛЕКТОЛОГИЧЕСКИЕ И ЛЕКСИЧЕСКИЕ СВЯЗИ ТУРЕЦКИХ ЯЗЫКОВ В ПРОИЗВЕДЕНИИ «DEVONI LUG'OTIT TURK»

Аннотация. В данной статье проводится научный анализ диалектологических и лексических связей тюркских языков XI века на основе труда Махмуда Кашгари «Диуани лугат ат-Турк». Сравниваются фонетические, морфологические и семантические особенности карлукских, кипчакских, огузских и других тюркских диалектов, зафиксированных в этом произведении, определяются их территориальное распространение и историко-этнолингвистические особенности того времени.

В исследовании представлена широкая классификация лексических единиц «Диуани лугат ат-Турк» и их распределение по семантическим полям, что позволяет выявить внутренние структурные связи между тюркскими языками, общие корни и дифференциальные признаки. Также показана непрерывность диалектологических замечаний Кашгари в системе современных тюркских языков.

Статья подчеркивает, что «Диуани лугат ат-Турк» следует рассматривать не только как исторический словарь, но и как один из древнейших источников по изучению диалектологии тюркских языков.

Ключевые слова: «Девону луготит турк», Махмуд Кашгари, тюркские языки, диалектология, классификация говоров, лексические единицы, лингвогеография, лингвоареальный анализ, карлукские, кипчакские и огузские диалекты, общетюркская лексика, историческое языкознание, этнолингвистика, лексико-семантическая взаимосвязь, взаимное соотношение говоров, развитие тюркских языков.

KIRISH

XI asrda yaratilgan “Devoni lug’otit turk” asari turkiy tillarning ilk ensiklopedik lug’ati sifatida nafaqat o’z davrining, balki butun turkiy dunyo tilshunosligining bebaho merosi hisoblanadi. Mahmud Qoshg’ariy tomonidan yaratilgan bu nodir asar turkiy qabilalarning til xususiyatlari, yashash hududlari, etnomadaniy hayoti, urf-odatlar va dunyoqarashini mukammal tarzda o’zida mujassam etadi. Asarda nafaqat leksik birliklar jamlanadi, balki ularning qo’llanish doirasi, semantik qatlamlari, fonetik-grammatik belgilariga doir izohlar ham chuqur

tahlil etilgan. Shu bois, “Devoni lug‘otit turk” turkiy tillarning tarixiy qiyofasini tiklashda birlamchi manba vazifasini bajaradi.

Mahmud Qoshg‘ariy asarda turkiy tillarning ichki tasnifi, lahja farqlari va ular o‘rtasidagi o‘zaro lingvistik aloqadorlikni ilmiy asoslangan tizimga soladi. U turkiy qabilalar tilini qarluq, qipchoq, o‘g‘uz kabi yirik lahja guruhlariga ajratish bilan birga, har birining fonetik, morfologik hamda leksik farqlarini aniq misollar orqali ko‘rsatib beradi. Bu tasnif o‘sha davrdagi turkiy til birliklarining o‘zaro genealogik va areal bog‘liqligini aniqlashga imkon bergan eng qadimgi ilmiy yondashuvlardan biri sifatida e‘tirof etiladi.

Asarning alohida qimmatini shundaki, undagi boy leksik ma‘lumotlar hozirgi zamon turkiy tillarining shakllanish jarayonini, dialektologik differensiasiyasini va tarixiy rivojlanish dinamikasini o‘rganishda asosiy metodologik manba bo‘lib xizmat qiladi. “Devon”dagi so‘zlar orqali XI asr turkiy dunyosida mavjud bo‘lgan umumturkiy leksika, mahalliy dialektal qatlamlar, etnotoponimik birliklar hamda madaniy-ma‘naviy tushunchalar aniq tasvirlangan. Bu esa zamonaviy turkiy tillar o‘rtasidagi leksik-areal farqlarni va o‘xshashliklarni aniqlashga, tarixiy-lingvistik rekonstruksiya ishlarini ilmiy asos bilan olib borishga keng imkoniyat yaratadi.

Shu jihatdan “Devoni lug‘otit turk” nafaqat bir lug‘at, balki turkiy dunyo til tarixining, dialektologiyasining, lingvoareal tadqiqotlarining poydevorini tashkil etuvchi yirik ilmiy majmua sifatida qadrlanadi. Asardagi ma‘lumotlar bugungi kunda turkologiya, tarixiy tilshunoslik, etnolingvistika va madaniyatshunoslik yo‘nalishlarida olib borilayotgan tadqiqotlarning asosiy manbalaridan biri bo‘lib qolmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Mahmud Qoshg‘ariy “Devonu lug‘otit turk” asarida turkiy tillarni tasniflashda faqat lug‘aviy darajadagi farqlar bilan cheklanib qolmay, balki geografik, etnik, genealogik va fonetik-me‘yoriy belgilar asosida mukammal tizim yaratadi. U turkiy qabilalarning yashash hududlari, etnik tarkibi, sheva xususiyatlari hamda tarixiy-areal aloqadorligini chuqur kuzatgan holda, ularning til xususiyatlarini ilmiy asoslashga harakat qiladi. Bu tasnif o‘z davri uchun nihoyatda ilg‘or bo‘lib, bugungi turkologiya fanida ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan.

Xususan, asarda keltirilishicha Qarluq, Chigil, Yag'mo kabi qabilalar tili qarluq lahja guruhiga kiradi. Qoshg'ariy ularning fonetik va morfologik belgilarini aniq ko'rsatib beradi. Masalan, qarluq lahjasida ba'zi undoshlar yumshoq talaffuz qilinishi yoki fonetik assimilyatsiya hodisalari keng uchraydi.

Fonetik belgilar: $q \rightarrow g$ o'zgarishi, "qağu" (qarg'a) – qarluq variantida "ğağu" ko'rinishida uchrashi mumkin bo'lsa, $t \rightarrow s$ almashinuvi ayrim so'zlarda, "otlan-" (tayyorlanmoq) – "oslan-" shaklida.

Leksik misollar (Qoshg'ariydan) – "yalma" – "yumshoq, mayin" ma'nosida Chigil lahjasida qo'llangan. "Aruq" – "daryo yo'li", "suv yo'nalishi" ma'nosida qarluq talaffuziga xos. Zamonaviy o'zbek va uyg'ur tillari qarluq lahja an'anasining bevosita merosxo'ridir. Masalan: O'zbekcha "yo'l" – uyg'urcha "yo'l", ikki tilning umumiy qarluq negiziga borib taqaladi. Uyg'urcha "öy" (uy) – Qoshg'ariy bergan qarluq talaffuzlariga mos keladi.

Qipchoq va O'g'uz-qipchoq qabilalari yashagan hududlarda shakllangan til tizimi turkiy qipchoq qatlamini tashkil etadi. Qoshg'ariy ushbu lahjada kuzatiladigan fonetik o'zgarishlarni juda aniq qayd etgan.

Fonetik o'zgarishlar: $y \rightarrow j$ o'zgarishi. "yig" (yig'lamoq) $\rightarrow$ "jig" (qipchoqcha). Bu bugungi qozoq tilidagi: "jila-" (yig'lamoq) shakliga to'g'ri keladi. $q \rightarrow k$ o'zgarishi, "qara" (qora) $\rightarrow$ "kara" (qipchoq talaffuzi). Hozirgi qirg'iz va qozoq tillarida "kara" saqlangan.

Leksik misollar (Qoshg'ariydan) "sarig" – sariq (rang), qipchoq talaffuzida aynan shu shaklda keltiriladi. "kök" – ko'k (osmon), qipchoq lahjasida keng qo'llangan. Qozoq, qoraqalpoq, qirg'iz tillari to'la qipchoq lahja an'anasiga mansub.

Masalan: Qozoqcha "jıl" (yil) – Qoshg'ariy qayd etgan $y \rightarrow j$ hodisasining davomidir. Qirg'izcha "köl" (ko'l) – qadimgi qipchoq talaffuzining saqlanishi.

Mahmud Koshg'ariy O'g'uz tilini batafsil yoritgan bo'lib, uning fonetik-jadval xususiyatlarini turli misollar orqali bayon qiladi. O'g'uz lahjasi o'sha davrda ham ancha mustahkam va keng hududga yoyilgan edi. Fonetik xususiyatlar – $k \rightarrow g$ o'zgarishi. "köl" – "göl" (o'g'uz talaffuzi). Bugungi turk tilidagi "göl" aynan shu o'zgarishning davomidir. $t \rightarrow d$ o'zgarishi. "tağ" (tog') $\rightarrow$ "dağ" (turkcha). Qoshg'ariy bu farqni alohida ta'kidlagan.

Leksik misollar (Qoshg'ariydan) – “yağru” – “qayiqchining eshigi”; bu soʻz oʻgʻuz lahjasida yumshoq talaffuz bilan keladi. “barmaq” (bormoq) – turkmancha “barmak”, oʻgʻuz talaffuzi bilan mos.

Turk, turkman, ozarbayjon tillari oʻgʻuz lahja negizidan kelib chiqqan. Masalan: Turkcha “dağ”, ozarbayjoncha “dağ”, turkmancha “dag” – bir ildizning barqaror davomidir. Turkcha “göz”, ozarbayjoncha “göz” – qadimgi k → g oʻzgarishining natijasi.

TAHLILLAR VA MUHOKAMA

Mahmud Qoshg'ariy har bir lahja vakilining soʻzlash xususiyatlarini yonma-yon keltirib, ularning farqli va umumiy tomonlarini koʻrsatadi. Bu bugungi dialektologiyada qoʻllaniladigan komparativ uslubning eng qadimgi ilmiy namunalaridan biridir.

Qoshg'ariyning taqqoslash jadvaliga oʻxshash misol (shartli rekonstruksiya):

Maʼnosi	Qarluq	Qipchoq	Oʻgʻuz
togʻ	tağ	taw	dağ
yil	yil	jıl	yıl (turkcha yil)
soʻz	söz	söz / süz	söz
koʻl	köl	köl	göl

Bu kabi misollar Koshg'ariy asarida oʻnlab sahifalarda uchraydi. U turkiy tillar orasidagi farqlarni bevosita sinxron (oʻz davri doirasida) va areal (hududiy) mezonlar asosida koʻrsatib beradi.

Mahmud Qoshg'ariy “Devonu lugʻotit turk” asarida 9000 dan ortiq leksik birliklarni jamlabgina qolmay, ularni qabilaviy, hududiy, fonetik va semantik mezonlar boʻyicha sinchiklab tasniflaydi. Bu jihat asarni oddiy lugʻat emas, balki XI asr turkiy qabilalarining til manzarasi, ijtimoiy hayoti va madaniy tafakkurini aks ettiruvchi ensiklopedik manbaga aylantiradi. Qoshg'ariy har bir soʻzning kelib chiqishi, qoʻllanish sohasi, muayyan qabila nutqidagi fonetik koʻrinishi va uning madaniy kontekstdagi ahamiyatini izohlaydi. Natijada, asar turkiy dunyoning oʻsha davrdagi lingvoareal xaritasini tiklash imkonini beradigan fundamental manbaga aylanadi.

Qoshg'ariyning lug'aviy materialni yig'ishdagi yondashuvi ilmiy jihatdan nihoyatda puxta. U turli qabilalar o'rtasida sayohat qilib, ularning tilini bevosita eshitish, solishtirish va real muloqot orqali qayd etish uslubidan foydalangan. Shu bois asardagi ma'lumotlar empirik kuzatuvlarga tayangan bo'lib, zamonaviy dialektologiya, etnolingvistika hamda tarixiy leksikologiya uchun beqiyos ahamiyatga ega.

Asarda uchraydigan leksik birliklarning katta qismi umumturkiy ildizga ega. Masalan: "ot" (ot), "teg" (tegmoq), "kün" (kun), "yağmur" (yomg'ir), "tağ" (tog') kabi birliklar deyarli barcha turkiy lahja va tillarda uchraydi. Bu umumiylik turkiy xalqlarning qadimiy davrlardayoq yagona madaniy-mintaqaviy makonda shakllanganini ko'rsatadi. Turmush tarzi, chorvachilik, ovchilik, tabiat tasavvurlari, ijtimoiy munosabatlar bilan bog'liq so'zlarning ko'pchiligi bir xil yoki juda yaqin variantlarda qo'llanadi. Bu esa turkiy xalqlarning qadimda birlashtiruvchi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar tizimiga, umumiy o'zaro ta'sir maydoniga ega bo'lganidan dalolat beradi.

Bundan tashqari, Qoshg'ariy ayrim so'zlarning turli qabilalarda farqlanishini ham qayd etadi. Masalan, qipchoqlarda "jıl", o'g'uzlarda "yıl"; qarluq lahjalarida "köngül", o'g'uzlarda esa "gönül" shakllari qo'llanishi keltiriladi. Bu farqlar turkiy tillarning keyingi tarixiy bosqichlarda mustaqil rivojlanish yo'nalishiga ega bo'lganini ko'rsatadi.

Shu sabab ham "Devonu lug'otit turk"dagi leksik material turkiy tillarning, nafaqat, umumiy ildizini, balki ularning vaqt o'tishi bilan hududiy differentsiallashtirish jarayonini ham ochib beradi. Shu sababli asar turkiy tillarning tarixiy taraqqiyotini o'rganishda asosiy etalon manba sifatida o'z ahamiyatini bugungi kunda ham yo'qotmagan.

Turkiy tillarning eng muhim xususiyati — ularning qadimiy davrlardanoq umumiy leksik qatlamga ega bo'lganidir. Bu qatlam Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida juda keng aks etgan. Turli lahjalarida fonetik farqlar kuzatilgan bo'lsa-da, asosiy ma'no va ildiz saqlanib qoladi. Masalan: "Yig'it" — 'jasur kishi, qo'rqmas yigit'.

Bu birlik qarluq, qipchoq va o'g'uz lahjalarida ayrim fonetik farqlar bilan uchraydi. Masalan: "yigit", "yiğit", "jigit" shakllari turkiy tillarning deyarli barchasida mavjud.

"Köngül / Köngül / Könül" — "ko'ngil, qalb". Qarluq lahjalarida köngül, o'g'uz tillarida gönül, qipchoqlarda könül shakli qo'llanadi. Fonetik farqlarga qaramay, semantik mazmun — "ichki tuyg'u, qalbiy kechinma" bir xil qoladi.

"Bulut" — "bulut". Qarluq lahjalarida "bulut", qipchoq hududlarida "bolıt", ayrim o'g'uz variantlarida "bulıt" shakllari uchraydi.

"Tağ / tog'" — "tog'". Barcha turkiy tillarda mavjud bo'lib, fonetik o'zgarishlar (ğ/g/q/k) asosiy ma'noga ta'sir qilmaydi. Bu kabi misollar turkiy xalqlarning ilk davrlarda til birliklari jihatidan mushtarak madaniy-mintaqaviy birlikda yashaganini ko'rsatadi. Keyinchalik esa geografik ajralishlar fonetik, morfologik va semantik farqlanishlarni yuzaga keltirgan.

Mahmud Qoshg'ariy ayrim leksik birliklarning muayyan qabila yoki lahjaga xos ekanini aniq qayd etadi. Bu esa turkiy qabilalarning XI asrga kelib mustaqil til taraqqiyot yo'nalishiga ega bo'la boshlaganidan dalolat beradi. Masalan: "Taluy". Yağma tili (qarluq guruhiga mansub)da "ko'l" ma'nosida qo'llanadi. Boshqa lahjalarda bu shakl uchramaydi. Zamonaviy uyg'ur tilidagi "toluq" (to'liq, to'la) bilan ma'lum semantik yaqinlik mavjud.

"Jıl / Yıl" — qipchoqlarda jıl, o'g'uzlarda yıl, qarluq lahjalarida esa yıl shakli qo'llanadi. Bu fonetik farq bugungi til holatida ham davom etmoqda: qozoqcha jıl, turkcha yıl, o'zbekcha yıl.

"Ben / men" — o'g'uzlarda: ben, qipchoq va qarluq lahjalarida: men shakli ustun. Ushbu farqlanish turkiy tillarning necha zamonlardan beri ikki asosiy fonetik izohga bo'linib kelganini ko'rsatadi.

Bu farqlanishlar turkiy tillarda sodir bo'lgan fonetik o'zgarishlarning qabilaviy, geografik va ijtimoiy omillarga bog'liqligini tasdiqlaydi.

"Devonu lug'otit turk" nafaqat so'z shakllarini, balki ularning ma'no taraqqiyotini ham o'rganish imkonini beradi. Chunonchi, "At". Barcha turkiy tillarda "ot (hayvon)" ma'nosini anglatadi. Ammo qipchoqlarda bu so'z qo'shimcha ravishda

“otliq askar, chavandoz” ma’nosida ham qo’llanadi. Bu holat qipchoqlarning ko’chmanchi hayot tarzi bilan bog’liq qo’shimcha semantik taraqqiyotdir.

“Yurt” — qarluq va o’g’uzlarda “joy, makon, vatan”, qipchoqlarda “qo’rg’on, qarorgoh”, “harbiy maskan” ma’nolarida keladi. Bu farq turkiy qabilalarning ijtimoiy-harbiy tuzilmasidagi o’ziga xoslikni aks ettiradi.

“Orun / orun” — “joy”. Qipchoqlarda bu so’z “martaba”, “maqom” ma’nosini ham anglatadi. Bu semantik kengayish ijtimoiy-siyosiy tizim bilan bog’liq. Bu bevosita, semantik tarqoqlik turkiy tillarda madaniy va ijtimoiy farqlarning shakllanish jarayonini yoritadi.

Asardagi madaniy leksika turkiy xalqlar qadimda umumiy ma’naviy-madaniy makonda yashaganini ko’rsatadi. Bu qatlam orasida marosimlar, xo’jalik yuritish, urf-odatlar, qabila tuzilmasiga oid terminlar alohida o’rin tutadi. Masalan: “Toy” — xalq bayrami, ma’raka. Bu atama barcha turkiy tillarda marosim hamda jamoaviy yig’inishni bildiradi. “Tamğa” — urug’ yoki qabila belgisi. Qadimiy turkiy davlatchilik tizimida tamg’alar muhim identifikatsiya vositasi bo’lgan.

“Yaylaq/Qashlaq” — ko’chmanchi hayot tarziga oid mavsumiy makonlar. Bu atamalar bugungi qozoq, qirg’iz, turkman, qoraqalpoq va o’zbek madaniyatida ham faol qo’llanadi.

“Qut” — davlat, baraka, ilohiy kuch, hukmdorning ruhiy legitimatsiyasi. “Qut” so’zi turkiy davlat mafkurasining markaziy leksik birliklaridan biridir. Madaniy leksikaning keng qamrovi turkiy xalqlarning qadimiy antropologik qarashlari, dunyo manzarasi, ijtimoiy tuzilmasi va xo’jalik tizimi haqida boy etnolingvistik ma’lumotlar beradi.

Mahmud Qoshg’ariy “Devonu lug’otit turk”da turkiy tillar o’rtasidagi ichki leksik tafovutlarni nihoyatda aniqlik bilan qayd qiladi. U ayrim so’zlarning qabila, lahja yoki hududga xos tarzda qo’llanishini ko’rsatib, o’z davrining lingvogeografik xaritasini yaratgan. Bu holat qarluq, qipchoq va o’g’uz guruhlarining tarixiy differensiallashuvini, ularning madaniy va iqtisodiy hayoti bilan bog’liq leksik qatlamlarni yoritib beradi.

Quyida shu leksik farqlar kengaytirilgan misollar bilan taqdim etiladi.

1. Mahsulot va ovqat nomlaridagi lahjalararo farqlar

a) “Yağ” / “May” (yogʻ) – qarluq (oʻzbek, uygʻur): yağ, qipchoq (qozoq, qirgʻiz): may. Bu shakllar Qoshgʻariyda ham aniq ajratilgan boʻlib, yogʻning pishiq, suyuq turlari boʻyicha ham izohlar berilgan.

b) “İçkü / Su” (ichimlik, suv) – oʻgʻuzlar “su” shaklini koʻproq qoʻllagan. Qarluqlarda “ichish uchun ichimlik” maʼnosida “ıçkü” atamasi uchraydi.

2. Chorvachilik va qishloq xoʻjaligi terminlari

a) “Yılkı / Ot” – qipchoq: “yılkı” – otlar toʻdasi, qarluq: “ot” – asosiy nom. Bu farq koʻchmanchi va yarim koʻchmanchi madaniyatlardagi leksik farqlanishni aks ettiradi.

b) “Qoy / Qoʻy” – qipchoq: “qoy”, qarluq: “qoʻy”. Buna fonetik “o/ö” almashuvi Qoshgʻariy tomonidan bir necha marta tilga olingan.

c) “Ud / Sigʻır” – oʻgʻuzlarda “ud” (sigʻır) keng qoʻllangan; qarluq va qipchoqlarda umumiy shakl “sigʻır/sığır”.

3. Tana aʼzolari va maishiy leksika

a) “Baş / Kök” (bosh) – ayrim oʻgʻuz lahjalarida bosh maʼnosida “kök” sinonimik tarzda uchraydi.

b) “Köz / Göz” (koʻz) – oʻgʻuzlar: “göz”, qarluq va qipchoq: “köz”. Bugungi oʻzbek, qozoq, qirgʻiz – “koʻz”, turkman, oʻgʻuz – “göz” shaklida qoʻllaydi.

c) “Köpük / Kümüş / Kumus” (koʻpik). Baʼzi qabilalarda koʻpik maʼnosida fonetik variantlar uchraydi.

4. Emotsional va psixologik leksika

a) “Könül / Köl” – oʻgʻuz: könül (koʻngil), qipchoqning ayrim qabilalarida: köl (kayfiyat, ruhiy holat).

b) “Alğır / Öküş / Kümüş” (tez, chaqqon) – oʻgʻuzlar ayrim sifatlarni “alğır”, qipchoqlar “öküş”, qarluqlar esa boshqa sinonim shakllardan foydalangan.

5. Harakat feʼllaridagi lahjalararo farqlar

a) “Sığramoq / Yigʻlamoq” (yigʻlamoq) – oʻgʻuzlarga xos: “sığʻra”. Qipchoq– qarluq: “yigʻla”.

b) “Bar- / Var-” (borish) – qarluq: “bar”. Oʻgʻuz: “var”. Bu farq bugungi oʻzbek-turk tillarida ham davom etadi.

c) “Kelmäk / Gelmäk / Kilmäk” (kelmoq) – qarluq: kel. Oʻgʻuz: gel. Qipchoq: kil.

6. Rang ifodalaridagi farqlar

a) “Qara / Qoro” – qarluq: qara, qipchoq: qoro.

b) “Kök / Gök” (ko‘k) – qarluq–qipchoq: kök, o‘g‘uz: gök. Bugungi turk tilidagi “gök” shakli aynan o‘g‘uzcha shaklning davomidir.

Mahmud Qoshg‘ariy qayd etgan lahjaga xos leksik farqlar turkiy tillarning XI asrdagi til holatini jonli tarzda aks ettiradi. Bu farqlar nafaqat fonetik almashuvlar yoki ma‘no siljishlari, balki qabilalarning hayot tarzi, madaniy faoliyati, yuqori yoki past ko‘chmanchilik darajasi, hududiy joylashuvi, etno-sotsiolingvistik rivoji bilan chambarchas bog‘liqdir.

Ushbu leksik tafovutlar bugungi kunda ham o‘z aksini topgan bo‘lib, o‘zbek, qozoq, qirg‘iz, turkman, uyg‘ur, ozarbayjon va turk tillaridagi ko‘plab farqlarning ildizi aynan “Devonu lug‘otit turk”da qayd qilingan tarixiy shakllar bilan belgilanadi.

Mahmud Qoshg‘ariy “Devonu lug‘otit turk” asarida turkiy tillarning nafaqat leksik tizimini, balki ularning geografik joylashuvi bilan bog‘liq holda yuzaga kelgan til farqlanish jarayonini ham ilmiy asosda tasvirlab beradi. Asarning eng noyob jihatlaridan biri — muallif tomonidan chizilgan dunyo xaritasi bo‘lib, unda turkiy qabilalarning joylashuvi, til chegaralari, ko‘chish yo‘nalishlari va o‘zaro ta’sir zonalari aks ettirilgan. Ana shu xarita Qoshg‘ariyni turkiy til geograflarining birinchisi, ya’ni “lingvogeografiya asoschisi” sifatida baholashga imkon beradi.

Qoshg‘ariy turkiy qabilalarni ularning yashagan geografik hududi va til xususiyatlari asosida bir necha areallarga bo‘ladi. Uning tasnifi bugungi turkologiyada shakllangan uch asosiy guruh — qarluq, qipchoq va o‘g‘uz bloklarining dastlabki ilmiy manbada qayd qilinishidir.

Qoshg‘ariy hududiy farqlanishning asosiy omillarini quyidagicha belgilaydi:

- ko‘chmanchi va o‘troq qabilalarning turmush tarzi farqlari;
- geografik makon (dasht, tog‘, voha)ning fonetik va leksik tizimga ta’siri;
- tarixiy migratsiya jarayonlari;
- qabilalararo aloqa darajasi va madaniy ta’sirlar.

Bu yondashuv Doerfer, Clauson, Tekin, Baskakov nazariyalari asosida zamonaviy lingvoareal tadqiqotlarda til – hudud – madaniyat uchligi sifatida qabul qilinadi.

Qoshg'ariy ayrim so'zlarning aynan geografik areal bilan bog'liq holda differensiallashganini qayd etadi. Bu esa lingvoareal leksik izoh berishning ilk namunasidir. Masalan: "Taluy" — "ko'l" o'g'uzlarning ayrim guruhlarida uchraydi, ammo Qoshg'ariy uni Yağma qabilasiga xos deb belgilaydi. Bu Yağma qabilasining tog'-vodiy hududlarda yashaganini tasdiqlaydi.

"Ödlek" (qo'rqoq) — qipchoq lahjasi tarkibida uchraydi, o'g'uzlarda esa boshqa sinonimik shakllar ko'proq qo'llanadi. Bu misollar geografiya bilan bog'liq fonetik va leksik farqlarning qadimiy manbada ilmiy qayd etilganini ko'rsatadi.

Qoshg'ariy ayrim fonetik farqlarni geografik sharoit bilan bog'laydi. Chorvachilik bilan shug'ullangan ko'chmanchi qabilalar fonetik tizimida kuchli jarangli undoshlar ko'p uchrashi, daryolar va tog'lar bo'yida yashagan aholi esa unli tovushlarning ko'proq differensiallashishi kuzatiladi.

Zamonaviy turkologlar Hamidulla Dadaboyev, A.Baskakov, M.Räsänen, G.Doerferlar ham turkiy tillar fonetik tizimidagi ko'plab farqlarni tabiiy-geografik areallar bilan bog'laydi.

Qoshg'ariy til materiallarini hududiy xarita bilan bog'lab, qabilalar o'rtasidagi o'zaro ta'sirni ham tavsiflaydi. Masalan: Qipchoq-qarluq chegaralarida bir qator so'zlar ikki tizimda ham sinxron qo'llangani, o'g'uz-qarluq hududlarida ko'chishlar natijasida o'zaro leksik almashinuv yuz bergani, Yağma-Chigil-Toxsi qabilalari o'rtasida umumiy areal tufayli leksik paralellarning ko'pligi qayd qilinadi. Bu tasnif bugungi lingvoareal tadqiqotlarda "transitional dialect zones" deb yuritiladi.

Bugungi tilshunoslikda Lars Johanson, E. R.Tenishev, Talat Tekin, J.Hamilton, G.Clauson va K.Shiratori kabi nufuzli turkolog olimlar Mahmud Qoshg'ariy tomonidan qayd etilgan hududiy tasniflarni turkiy tillarning tarixiy-geografik tipologiyasida eng qadimiy va eng ishonchli manbalardan biri sifatida e'tirof etadilar. Ularning tadqiqotlarida "Devon"dagi lingvogeografik ma'lumotlar turkiy tillarning izoglossalari, areal farqlanishi, fonetik va leksik differensiallashuv jarayonlarining ilk ilmiy asoslangan manbasi deb baholanadi.

Lars Johansonning fikricha, turkiy tillardagi izoglossalarning eng qadimiy ko'rinishlari aynan Qoshg'ariy tomonidan qayd etilgan. Ya'ni u keltirgan farqlar —

ben/men, yıl/jıl, köl/taluy kabi birliklar — keyinchalik shakllangan turkiy lahja tizimining poydevorini tashkil etadi.

A.N.Baskakov esa turkiy tillarning ilmiy guruhlanishi aynan Qoshg'ariy xaritasidan boshlanishini ta'kidlaydi. U "Devon"dagi hududiy tasnifning zamonaviy tasnif (qarluq-qipchoq-o'g'uz) bilan mos kelishini til tarixidagi noyob holat deb baholaydi. Baskakovga ko'ra, Qoshg'ariy bergan qabilaviy-lingvistik ma'lumotlar turkiy tillar etnogenezini tiklash uchun eng ishonchli manbalardan biridir. U Qoshg'ariyning kuzatishlarini lingvoareal tadqiqotlarning "ilk kartografik asoslari" sifatida baholaydi.

Talat Tekinning ilmiy yondashuvida esa Qoshg'ariy tasnifi zamonaviy dialektologiyaning bevosita poydevori sifatida qaraladi. Tekin fikricha, Qoshg'ariyning fonetik farqlarni aniq kabilalar bilan bog'lash uslubi (masalan, o'g'uzlarda "yıl", qipchoqlarda "jıl"; o'g'uzlarda "ben", qarluqlarda "men") "zamonaviy dialektologik metodologiyaning erta namunasi"dir. Tekin, shuningdek, "Devon"dagi qaydlar orqali qadimgi turkiy tilning diatopik (hududiy) variatsiyasini aniq tiklash imkoni mavjudligini ta'kidlaydi.

Shu bilan birga, E.R.Tenishev Qoshg'ariy asaridagi lingvogeografik kuzatishlarni tarixiy qarluq, qipchoq va o'g'uz areallarining eng qadimiy yozma manbada tasdiqlangan shakli sifatida ko'radi. Tenishevning izohicha, "Devon"dagi ayrim izohlar — masalan, chigil va yağma qabilalarining tilidagi specifik birliklarning aniq belgilanishi — turkiy dialektlar tarixini sistematik qayta qurishda beqiyos ahamiyatga ega.

J.Hamilton, Clauson va K.Shiratori kabi olimlar esa Qoshg'ariy materiallarini turkiy tillarning fonetik tarixini qayta tiklashda asosiy manba deb bilishadi. Clauson Qoshg'ariyning izohlaridan kelib chiqib, ayrim fonetik jarayonlarning (masalan, y/j almashinuvi yoki g'/q farqi) XI asrdan avval shakllanganligini ilmiy asos bilan isbotlaydi. Shiratori esa Qoshg'ariy xaritasining qadimgi turk etnoslarining joylashuvidagi aniqligini yuqori baholaydi.

Umuman olganda, zamonaviy turkologiya Qoshg'ariyni nafaqat leksikograf, balki turkiy til geograflarining birinchisi, ya'ni lingvoareal yondashuvning tarixiy

asoschisi sifatida e'tirof etadi. Uning asari bugungi kunda turkiy tillarning diaxron va sinxron tasnifida asosiy manbalardan biri bo'lib qolmoqda.

Asar nafaqat til faktlarini qayd etish, balki turkiy dunyoning XI asrdagi madaniy, etnografik, ijtimoiy va tarixiy portretini aks ettirish jihatidan beqiyos manba hisoblanadi. Mahmud Qoshg'ariy o'z davrida mavjud bo'lgan barcha turkiy qabilalar, ularning yashash hududlari, o'zaro ijtimoiy aloqalari va til xususiyatlarini sistematik tarzda jamlab, bugungi turkologiya uchun poydevor yaratgan. U turkiy qabilalar nutqidagi fonetik, morfologik va leksik farqlarni ilmiy kuzatuv asosida guruhlariga ajratdi. Bu tasnif bugungi kunda qabul qilingan qarluq-qipchoq-o'g'uz tizimining eng qadimgi shakli hisoblanadi. Bu farqlarning barchasi Mahmud Koshg'ariy tomonidan aniq, tizimli va ilmiy asos bilan tasniflangan bo'lib, ular bugungi turkologiya tomonidan dialektologik material sifatida asosiy manba deb baholanadi.

Shuningdek, olim ilk bor til xususiyatlarini geografik hudud bilan bog'lab tasvirlaydi, ya'ni bugungi lingvoareal tadqiqotlarning poydevorini yaratadi. Uning mashhur xaritasi turkiy xalqlarning areal joylashuvi, qabilaviy chegaralar, til izoglossalarining tarqalish hududi kabi ma'lumotlarni aniqlik bilan beradi. Barcha olimlar bu xaritani dunyo til geografiyasidagi ilk kartografik yutuqlardan biri deb e'tirof etadilar.

Asarda so'z, ibora, atama va maqollar jamlangan bo'lib, ulardan ko'pchiligi zamonaviy turkiy tillarda ham mavjuddir. Bu esa bevosita umumturkiy ildizni aks ettirib, qadimgi turk tilining semantik tizimini tiklash imkonini beradi.

Shu bilan birgalikda asar, etnolingvistika va madaniy antropologiya uchun asosiy manbadir. Ya'ni, "Devon" faqat lug'at emas — u — qadimgi turk ijtimoiy tuzilmasi (urug', qabila, qo'ng'iroq, qang'li va boshqalar), marosim va urf-odatlar (to'y, aza, mehmonga chaqiriq), ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi turmush tarzi, harbiy, xo'jalik va chorvachilik terminologiyasi haqida boy ma'lumot beruvchi qimmatbaho boylik.

Mazkur ma'lumotlar bugungi kunda turkiy xalqlar etnogenezi, madaniy modeli va mentalitetini o'rganishda hal qiluvchi manba bo'lib xizmat qilmoqda.

Qoshg'ariy o'z asarida bugungi zamonaviy leksikografiya talablariga mos keladigan metodlarni qo'llagan. Xususan, asarda so'zlarning fonetik variantlari beriladi, qaysi qabila ishlatishi ko'rsatiladi, etimologiya elementlar mavjudligi aks ettirilib, gap ichida qo'llanishi misollar bilan tushuntiriladi hamda grammatik izohlar ham beriladi.

Bu metod o'sha davr uchun nihoyatda innovatsion hisoblanadi va uni Sharq leksikografiyasining eng yirik namoyandasi sifatida e'tirof etishga asos bo'ladi.

Bugungi tilshunoslikda "Devon" — qiyosiy-tarixiy grammatika, etimologiya, dialektologiya, lingvoareal tadqiqotlar, etnolingvistika, madaniyatshunoslik kabi yo'nalishlar uchun asosiy manbalardan biri sifatida baholanishda davom etmoqda. Shu sabab ham, zamonaviy turkologiya Qoshg'ariyni "turkiy tilshunoslikning otasi", "ilk dialektolog", "ilk til geografiyasi asoschisi", "Sharqning eng ulkan leksikografi" deya e'tirof etadi.

XULOSA

Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari turkiy tillarining dialektologik tizimini, ularning tarixiy bog'liqligi va umumiy leksik qatlamini aniqlashda eng muhim manbalardan biridir. Bugungi kunda ushbu asar yosh tilshunos olimlar, turkologlar va etnologlar uchun nafaqat tarixiy, balki metodologik yo'nalish sifatida ham xizmat qiladi.

Asarda keltirilgan qabila va hududiy tasniflar, fonetik hamda leksik differensiallashuv kuzatishlari, semantik o'zgarishlar yosh olimlarga zamonaviy turkologiyaga kirish darajasida ilmiy metodik asos yaratadi. Bu, ayniqsa, turkiy tillar tarixini chuqur o'rganayotgan talabalar va tadqiqotchilar uchun qimmatli manbadir.

"Devon" turkiy dunyoning XI asrdagi lingvogeografik portretini, ko'chmanchi turmush tarzini, qabila va etnik guruhlarning madaniy aloqalarini aks ettiradi. Bu turkiy xalqlar o'z tarixiy til merosini tushunishi, madaniy birligini anglashi va tilni asrab-avaylashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu bois, "Devonu lug'otit turk" nafaqat tarixiy manba, balki yosh turkologlar uchun ilmiy maktab, turkiy xalqlar uchun esa o'z til va madaniyatini tushunish hamda qadrlash imkonini beruvchi abadiy merosdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Koshg'ariy, M. Dīwānū lug'āt at-turk. TDK nashri. 1939, I-jild.
2. Tekin, T., Eski Türk Dili, Komparativ tahlil bo'limi.
3. Atalay, Besim. Divanü Lügati't-Türk Tercümesi. 3 jild. Türk Dil Kurumu yay., Ankara, 1939–1941.
4. Baskakov N.A. Vvedenie v izučenie tjurkskix jazykov. Moskva, 1969.
5. Hamidulla Dadaboyev, Turkiy tillar tarixi. Toshkent, 2021.
6. Johanson, Lars. Turkic Linguistics. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1998.
7. Baskakov, A.N. Введение в тюркское языкознание. Moskva: Nauka, 1960.
8. Tekin, Talat. "Mahmud al-Kashghari's Contribution to Turkic Dialectology." In: Turkic Languages, 1991.
9. Tenishev, E. R. Тюркские языки в историческом и типологическом освещении. Moskva: Hayka, 1984.
10. Clauson, Gerard. "Turkic Lexicography in the Light of Kashghari." In: Journal of the Royal Asiatic Society, 1964.

GEOGRAFIYA TA'LIMIDA AXBOROT-KOMMUNIKATSIYA TEKNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHNING SAMARADORLIGI

Абдурахманов Соҳибжан Турдуалиевич

Наманган давлат педагогика институту, PhD sohib_1978@inbox.ru

Boltaboyev Foziljon Olimjon o'gli

1-босқич магистранти, foziljon_mag@mail.ru

Annotatsiya: Mazkur maqolada geografiya ta'limida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan (AKT) foydalanishning samaradorligi tahlil qilinadi. Raqamli xaritalar, GIS dasturlari, virtual sayohatlar, masofaviy zondlash tasvirlari va multimediali resurslarning o'quv jarayoniga ta'siri ilmiy asosda yoritilgan. Tadqiqot natijalari AKT o'quvchilarda fazoviy tafakkur, tahliliy fikrlash, geografik jarayonlarni anglash va raqamli savodxonlikni rivojlantirishga sezilarli hissa qo'shishini ko'rsatdi. Maqolada shuningdek, AKT integratsiyasining afzalliklari, mavjud muammolar va geografiya ta'limini modernizatsiya qilishdagi dolzarbligi muhokama qilingan.

Kalit so'zlar: geografiya ta'limi, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, GIS, raqamli xaritalar, masofaviy zondlash, fazoviy tafakkur, interaktiv darslar, raqamli savodxonlik, virtual sayohatlar, pedagogik samaradorlik.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ГЕОГРАФИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация: В статье анализируется эффективность использования информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в географическом образовании. Научно рассматривается влияние цифровых карт, ГИС-программ, виртуальных туров, снимков дистанционного зондирования Земли и мультимедийных ресурсов на образовательный процесс. Результаты исследования показали, что ИКТ вносят значительный вклад в развитие пространственного и аналитического мышления, понимания географических процессов и цифровой грамотности учащихся. В статье также рассматриваются преимущества интеграции ИКТ, существующие проблемы и их актуальность в модернизации географического образования.

Ключевые слова: географическое образование, информационно-коммуникационные технологии, ГИС, цифровые карты, дистанционное зондирование Земли, пространственное мышление, интерактивные уроки, цифровая грамотность, виртуальные экскурсии, педагогическая эффективность.

EFFECTIVENESS OF THE USE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN GEOGRAPHY EDUCATION

Abstract: This article analyzes the effectiveness of using information and communication technologies (ICT) in geography education. It examines the impact of digital

maps, GIS software, virtual tours, remote sensing images, and multimedia resources on the educational process. The study's findings demonstrate that ICTs significantly contribute to the development of spatial and analytical thinking, understanding of geographic processes, and digital literacy in students. The article also examines the benefits of ICT integration, existing challenges, and their relevance to modernizing geography education.

Key words: *geographical education, information and communication technologies, GIS, digital maps, remote sensing of the Earth, spatial thinking, interactive lessons, digital literacy, virtual excursions, pedagogical effectiveness.*

KIRISH

Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida geografiya ta'limini takomillashtirishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish zaruriy omilga aylandi. Geografiya fanining mohiyati - fazoviy tahlil, kartografiya, tabiiy va ijtimoiy jarayonlar dinamikasi - AKT bilan uyg'unlashganda o'quvchilarning bilim olish jarayonini yanada samarali va aniq qiladi. Raqamli xaritalar, GIS texnologiyalari, multimedia resurslari va masofaviy ta'lim platformalari geografik bilimlarni chuqur o'zlashtirishga xizmat qiladi. Айниқса, ta'lim tizimida interaktiv xaritalar, GIS platformalari, raqamli modellar, masofaviy zondlash ma'lumotlari, multimedia resurslari va onlayn o'quv platformalaridan foydalanish o'quvchilarda fazoviy fikrlashni rivojlantirish, geografik jarayonlar mohiyatini vizual va aniq shaklda anglash imkoniyatini kengaytirmoqda.

AKTning geografiya ta'limiga joriy etilishi o'quvchilarning o'quv motivatsiyasini oshiradi, murakkab geodinamik jarayonlarni soddalashtirib ko'rsatish, statistik va kartografik ma'lumotlarni tahlil qilish, virtual sayohatlar orqali hududlar bilan tanishish kabi innovatsion yondashuvlarni qo'llash imkonini beradi. Bundan tashqari, interaktiv darslar, onlayn testlar, virtual laboratoriyalar, smart qurilmalardan foydalanish o'quv jarayonini shaxsga yo'naltirilgan, moslashuvchan va samarali qiladi. Zamonaviy AKT vositalari o'qituvchi faoliyatini ham yengillashtirib, dars jarayonini boshqarish, nazorat va baholashning avtomatlashuviga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, geografiya ta'limida AKTdan foydalanishning dolzarbligi ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarda ekologik fikrlashni shakllantirish, global jarayonlar va regional farqlarni tahlil qila oladigan kompetensiyalarga ega bo'lgan

yoshlarni tayyorlash zarurati bilan ham bevosita bog'liqdir. XXI asrda raqamli geografik ma'lumotlar, geoinformatsion tizimlar va fazoviy tahlil ko'nikmalariga ega bo'lish har bir o'quvchi uchun muhim kompetensiya hisoblanadi. Shu sababli AKTdan foydalanish geografiya ta'limining nafaqat o'quv sifati, balki uning zamonaviy mehnat bozori talablariga moslashuvchanligini ta'minlaydigan dolzarb yo'nalish sifatida qaraladi.

Geografiya fanlar tizimida ham innovatsion texnologiyalardan foydalanib mashg'ulotlarni tashkil etish dolzarb masala bo'lib, darslarni qiziqarli o'tishi uchun juda qulay hisoblanadi. Chunki ta'lim texnologiyalarining asosiy maqsadi o'quv jarayonini faollashtirish, talabalar tomonidan o'quv materialini o'zlashtirishning yuqori darajasiga erishish va ularni mustaqil fikrlashga hamda o'z fikrini bayon etishga o'rgatishdir. Xususan, sanoatda kutilayotgan yangi o'zgarishlar sharoitida ta'lim tizimlarida geografik bilimlar o'quvchi-yoshlarda ijodkorlik qobiliyati va mehnatsevarlik ko'nikmalarini rivojlantirish, ularda oliy ta'lim bosqichida yoki mustaqil hayotga qadam qo'yishda zarur bo'ladigan bazaviy kompetensiyalar va ilmiy dunyoqarashlarni shakllantirishda asosiy yechim bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Geografiya ta'limida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan (AKT) foydalanish bo'yicha ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, so'nggi yillarda ushbu yo'nalish global miqyosda jadal rivojlanmoqda. Xalqaro tadqiqotchilar - J.Gershmel, R.Johnson, M.Goodchild kabi olimlar geoinformatsion texnologiyalarning ta'lim jarayonidagi o'rnini yoritib, GIS asosida fazoviy tafakkurni shakllantirishning ilmiy-metodik tamoyillarini ishlab chiqqanlar. Ularning tadqiqotlarida raqamli xaritalar, masofaviy zondlash tasvirlari va interaktiv platformalar geografiya ta'limida o'quv jarayonining samaradorligini oshirishi ta'kidlangan.

Rossiya va Qozog'iston ilmiy maktablarida chop etilgan ishlar - A.Baranskiy, V.Nikolaev, T.Skakun va boshqalar - geografiya darslarida elektron atlaslar, interaktiv globuslar, raqamli qatlamlar va sun'iy yo'ldosh ma'lumotlarini qo'llash o'quvchilarning makon tasavvurini kengaytirishini ko'rsatadi. Ularning fikricha,

AKT orqali geografik obyektlarni “real vaqt”da ko’rsatish o’quv jarayonining ko’rgazmaliligini keskin oshiradi.

Mahalliy adabiyotlarda, xususan O’zbekiston olimlari - S.Jo’raev, A.Rafiqov, R.Qo’ziyev, Sh.O’ralovlarning ishlarida geografik ta’limda innovatsion texnologiyalar, elektron darsliklar, multimediali resurslar va raqamli o’quv materiallaridan foydalanish masalalari o’rganilgan. O’zbekiston olimlari tomonidan tayyorlangan tadqiqotlar “Geografiya o’qitish metodikasi”, “Geoinformatsion tizimlar asoslari”, “Ta’limda raqamli texnologiyalar” kabi darslik va monografiyalar maktab va oliy ta’lim geografiya kurslarida raqamli o’quv resurslarini qo’llash bo’yicha nazariy va amaliy tavsiyalarni o’z ichiga oladi. Adabiyotlarda shuningdek, ta’lim jarayonida AKTdan foydalanishning asosiy afzalliklari tezkorlik, vizuallik, moslashuvchanlik, tahliliy imkoniyatlarning kengligi alohida ta’kidlanadi.

Shu bilan birga, adabiyotlarda muammo sifatida quyidagi omillar qayd etiladi: maktablararo texnik tengsizlik, o’qituvchilarning AKT kompetensiyasidagi farqlar, raqamli kontentning yetishmasligi va ba’zi hollarda uning sifat jihatidan to’liq emasligi. Tadqiqotchilar bu muammolarni hal qilish uchun “raqamli didaktika”, “virtual geografiya laboratoriyalari”, “multimediali dars konstruktsiyasi” kabi yondashuvlarni taklif etganlar. Umuman olganda, adabiyotlar tahlili geografiya ta’limida AKTning samaradorligini ilmiy asoslaydi va uni zamonaviy ta’lim jarayonining ajralmas elementi sifatida belgilaydi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot davomida o’tkazilgan kuzatuvlar, tajriba-sinov ishlari va AKT asosidagi dars jarayonining tahlili shuni ko’rsatdiki, geografiya ta’limida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish o’quvchilarning bilim olish dinamikasiga sezilarli darajada ijobiy ta’sir ko’rsatadi. Xususan, tajriba guruhida o’quvchilar tomonidan geografik jarayonlarning mohiyatini tushunish, fazoviy tahlil, xaritalar bilan ishlash ko’nikmalari va qiziqish darajasi nazorat guruhiga nisbatan yuqoriligi aniqlandi. Statistik tahlil natijalari AKT asosida tashkil etilgan darslar o’quv jarayonini 25-30 foizga samaraliroq qilganini ko’rsatdi.

Interaktiv xaritalar, Google Earth, GIS qatlamlari, virtual sayohatlar va 3D modellar orqali mavzularni o’qitish o’quvchilarda geografik obyektlar o’rtasidagi

bog'liqlikni tezroq tushunish, global va regional jarayonlarning dinamikasini modellashtirish, makon tasavvurini kengaytirish imkonini berdi. Muhokamalardan ma'lum bo'ldiki, an'anaviy darslarda vaqt chegaralanganligi sababli ko'p ma'lumotlar faqat nazariy shaklda berilsa, AKT asosidagi yondashuvda bu jarayon jonli, kuzatiladigan va tahlil qilinadigan formatga o'tadi. Bu holat o'quvchilarning mavzuga bo'lgan motivatsiyasini sezilarli ravishda oshiradi.

O'tkazilgan so'rovlar shuni ko'rsatdiki, o'quvchilarning 80 foizi interaktiv vositalar qo'llanilgan darslarni yanada qiziqarli deb baholagan. O'qituvchilar esa AKT dars metodikasini qo'llash natijasida o'z faoliyatining samaradorligi, darsning ko'rgazmaliligi va boshqaruvchanligi oshganini ta'kidlashdi. Shuningdek, virtual laboratoriyalar va simulyatsiyalar ekologik jarayonlar, atmosfera aylanishi, gidrologik tizimlar kabi murakkab mavzularni oson o'zlashtirishga xizmat qilgan.

Muammo sifatida ta'lim muassasalarining texnik jihozlanishidagi nomutanosiblik, internet tezligi, ayrim o'qituvchilarning AKT kompetensiyasining yetarli emasligi qayd etildi. Biroq, muhokama davomida ushbu muammolarni hal etish uchun muntazam AKT malaka oshirish kurslari, raqamli o'quv kontentlarini ko'paytirish va maktablarni zamonaviy texnika bilan ta'minlash bo'yicha takliflar berildi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari geografiya ta'limida AKTdan foydalanish o'quv jarayonini sifat jihatdan yangi bosqichga olib chiqishini, geografik tafakkurni rivojlantirishda, tahliliy ko'nikmalarni shakllantirishda va o'quvchilarni zamonaviy kompetensiyalar bilan qurollantirishda yuqori pedagogik samaradorlikka ega ekanini tasdiqladi. Muhokama jarayonida AKT geografiya ta'limi mazmunini yangilash, darslarni individuallashtirish va ta'lim jarayonini raqamlashtirishning asosiy omillaridan biri sifatida e'tirof etildi.

XULOSA

Yig'ilgan ma'lumotlar, tajriba-sinov ishlari va adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, geografiya ta'limida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish nafaqat dars jarayonining ko'rgazmaliligini oshiradi, balki o'quvchilarning fazoviy tasavvurini shakllantirishda, geografik jarayonlarni anglashda va tahliliy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim omil bo'lib

xizmat qiladi. Interaktiv xaritalar, GIS platformalari, masofaviy zondlash ma'lumotlari, virtual sayohatlar va 3D modellashtirish kabi raqamli vositalar o'quv jarayonini an'anaviy yondashuvga nisbatan sezilarli darajada samaraliroq tashkil etilishiga imkon berdi.

Tadqiqot natijalari AKTdan foydalanilgan darslarda o'quvchilarning o'zlashtirish ko'rsatkichlari, qiziqish darajasi va mustaqil ishlash faolligi oshganini tasdiqladi. Bu esa AKT geografiya ta'limining zamonaviy kompetensiyalar - fazoviy tafakkur, raqamli savodxonlik, ekologik mulohaza yuritish, global jarayonlarni tahlil qilish kabi ko'nikmalarni shakllantirishda hal qiluvchi vosita ekanini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, ta'lim muassasalarida texnik imkoniyatlar teng bo'lmashligi, o'qituvchilarning raqamli kompetensiyasi yetarli darajada rivojlanmaganligi kabi muammolar aniqlangan bo'lsa-da, ularni hal etish uchun AKT bo'yicha muntazam malaka oshirish, raqamli o'quv resurslarini ko'paytirish va ta'lim jarayonini raqamlashtirishni chuqurlashtirish zarur.

Umuman olganda, geografiya ta'limida AKTdan foydalanish - ta'lim sifatini oshiruvchi, o'quvchilarni XXI asr talablariga mos raqamli va fazoviy kompetensiyalar bilan qurollantiruvchi, innovatsion pedagogik jarayonni shakllantiruvchi eng dolzarb va samarali yo'nalishlardan biri hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. Tojiboyeva M. Axborot va kommunikatsion texnologiyalar vositasida talabalarda geografik kompetentlik sifatlarini rivojlantirish. "Экономика и социум" №10(89) 2021.
2. Jo'raev S., Rafiqov A. *Geografiya o'qitish metodikasi*. - Toshkent: O'qituvchi, 2021.
3. Qo'ziyev R., O'ralov Sh. *Geografiya: nazariy va amaliy asoslar*. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.
4. Goodchild M. F. *GIS and Education: The Role of Spatial Thinking*. – New York: Springer, 2018.
5. Gersmehl P. *Teaching Geography Effectively Using Digital Tools*. – London: Routledge, 2017.

O'QUVCHILARGA GLOBAL IQLM O'ZGARISHI VA EKSTREMAL OB-HAVO HODISALARINI TUSHUNTIRISH

Abduraxmanov Soxibjan Turdialiyeovich

Namangan davlat pedagogika instituti, PhD sohib_1978@inbox.ru

Dehqonboyeva Zaynabxon Baxtiyor qizi

1-босқич магистранти, zaynabxon.@inbox.ru

Annotatsiya: Maqolada global iqlim o'zgarishi va ekstremal ob-havo hodisalarini maktab o'quvchilariga tushuntirishning pedagogik usullari tahlil qilingan. Iqlimning o'zgarishi va uning ekologik va ijtimoiy oqibatlarini misollar orqali ko'rsatilgan. Maqsad, o'quvchilarda atrof-muhitga bo'lgan mas'uliyatni va ekologik ongni shakllantirish. Ta'lim jarayonida interaktiv usullar, vizual materiallar va amaliyot asosidagi mashg'ulotlar samarali ekanligi ta'kidlangan. Shuningdek, o'quvchilarning muammolarni tahlil qilish va yechim izlash qobiliyatlari rivojlantirish masalalariga e'tibor qaratilgan. Maqola pedagoglar uchun maktabda ekologik muammolar va iqlim mavzularini o'qitishda qo'llanma sifatida xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Global iqlim o'zgarishi, ekstremal ob-havo hodisalarini, pedagogik usullar, o'quvchilar ta'limi, ekologik ong, interaktiv darslar, vizuallashtirilgan materiallar, mas'uliyat va xabardorlik, muammolarni tahlil qilish, atrof-muhit ta'limi

ОБЪЯСНЕНИЕ СТУДЕНТАМ ГЛОБАЛЬНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ КЛИМАТА И ЭКСТРЕМАЛЬНЫХ ПОГОДНЫХ ЯВЛЕНИЙ.

Аннотация: В статье анализируются педагогические подходы к объяснению школьникам глобальных изменений климата и экстремальных погодных явлений. Изменения климата и их экологические и социальные последствия иллюстрируются с помощью практических примеров. Основная цель заключается в формировании у учащихся ответственности за окружающую среду и развитии их экологической осознанности. В статье подчеркивается эффективность интерактивных методов, визуальных материалов и практико-ориентированных занятий в образовательном процессе. Кроме того, уделяется внимание развитию у учащихся навыков анализа проблем и поиска решений. Статья служит методическим пособием для педагогов при обучении школьников экологическим проблемам и темам, связанным с климатом.

Ключевые слова: глобальные изменения климата, экстремальные погодные явления, педагогические методы, образование учащихся, экологическая осознанность, интерактивные уроки, визуализированные материалы, ответственность и информированность, анализ проблем, образование в области окружающей среды

EXPLAINING GLOBAL CLIMATE CHANGE AND EXTREME WEATHER EVENTS TO STUDENTS

Abstract: The article analyzes pedagogical approaches for explaining global climate change and extreme weather events to school students. Changes in the climate and their

ecological and social consequences are illustrated through practical examples. The primary objective is to foster students' sense of responsibility toward the environment and to develop their ecological awareness. The study emphasizes the effectiveness of interactive methods, visual aids, and practice-based lessons in the educational process. Furthermore, attention is given to enhancing students' abilities to analyze problems and seek solutions. The article serves as a methodological guide for educators in teaching environmental issues and climate-related topics at the school level.

Key words: *Global climate change, extreme weather events, pedagogical methods, student education, ecological awareness, interactive lessons, visualized materials, responsibility and awareness, problem analysis, environmental education*

KIRISH

Bugungi kunda iqlim o'zgarishi dunyo miqyosida eng dolzarb ekologik muammolardan biri hisoblanadi. Inson faoliyati natijasida atmosferaga ajralayotgan issiqxona gazlari miqdorining ortishi, sanoatning rivojlanishi, o'rmonlarning kesilishi kabi omillar yerning tabiiy muvozanatini izdan chiqarmoqda. Bu esa global iqlim o'zgarishi, ekstremal ob-havo hodisalari, dengiz sathining ko'tarilishi va boshqa ko'plab ekologik-iqtisodiy oqibatlariga olib kelmoqda. Iqlim o'zgarishining salbiy ta'siri nafaqat atrof-muhitga, balki inson salomatligi, qishloq xo'jaligi, iqtisodiyot va siyosiy barqarorlikka ham bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Iqlim o'zgarishi bo'yicha hukumatlararo guruhi (IPCC) tomonidan e'lon qilingan so'nggi hisobot shuni ko'rsatadiki, ekstremal ob-havo hodisalari, ayniqsa kuchli yog'ingarchilik va yuqori haroratli issiqlik to'lqinlari kabi haddan tashqari hodisalar so'nggi 50 yil ichida o'sib borayotgan tendentsiyani namoyish etdi. Bunday hodisalar dunyoning ko'plab hududlarida tez-tez sodir bo'lmoqda. JSST yaqin yillarda butun dunyo bo'ylab ekstremal ob-havo hodisalari, jumladan, qurg'oqchilik, suv toshqini va anomal issiq kutilayotgani va ular inson salomatligiga tahdid solishini bildirdi. Yevropa Ittifoqining iqlim o'zgarishi bo'yicha Copernicus xizmati ham dunyodagi o'rtacha harorat avvalgi barcha rekordlarni yangilagani va birinchi marta Selsiy bo'yicha 1,5 darajaga -ya'ni "global isish chegarasi" gacha ko'tarilganini ta'kidladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Global iqlim o'zgarishi muammosi bo'yicha xalqaro ilmiy izlanishlar so'nggi yillarda keskin faollashgan bo'lib, IPCC (Intergovernmental Panel on Climate

Change) hisobotlari ushbu jarayonning ilmiy asoslarini keng yoritib keladi. Adabiyotlarda qayd etilishicha, iqlim tizimining isishi antropogen issiqxona gazlari emissiyasi, landshaft o'zgarishi va sanoat faoliyati bilan chambarchas bog'liq. Ta'lim metodikasi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar o'quvchilar uchun iqlim jarayonlarini vizual, interaktiv va kompetensiyaga yo'naltirilgan usullarda o'qitish samaradorligini ko'rsatadi. Shuningdek, ekstremal ob-havo hodisalari- qurg'oqchilik, sel, to'fon, issiq to'lqinlar, kuchli shamollar - haqida o'quvchilar ongida ilmiy tushuncha shakllantirishga qaratilgan dars ishlanmalari raqamli resurslar yordamida tashkil etilganda yuqori natija beradi. Adabiyotlarda geofizik modellashtirish, GIS texnologiyalari, masofadan zondlash ma'lumotlaridan foydalanish o'quvchilarda tahliliy fikrlashni rivojlantirishini ta'kidlaydi. Mahalliy tadqiqotlarda esa o'quvchilarning hududiy misollar asosida iqlim o'zgarishini anglash qobiliyati oshishini ko'rsatadi. Xususan, O'zbekistonning qurg'oqchil hududlari, Oralbo'yi ekologik inqirozi va yozgi issiq to'lqinlar misolida o'quvchilarda amaliy tasavvur shakllanishi kuzatiladi.

Tadqiqot metodlari sifatida ushbu maqolada kompleks yondashuv qo'llanadi. Birinchidan, ilmiy manbalar tahlili orqali iqlim o'zgarishi va ekstremal ob-havo hodisalarining o'quvchilarga o'rgatilish holati o'rganiladi. Ikkinchidan, pedagogik eksperiment usuli yordamida turli ta'lim metodlarining samaradorligi solishtiriladi. Uchinchidan, vizual resurslardan foydalanish - meteorologik xaritalar, grafiklar, interaktiv modellar - orqali o'quvchilarning tushunish darajasi baholanadi. Yakuniy bosqichda so'rovnoma va testlar yordamida bilimlarni o'zlashtirish, ilmiy savodxonlik va iqlimga nisbatan mas'uliyatli munosabat shakllanishi aniqlanadi.

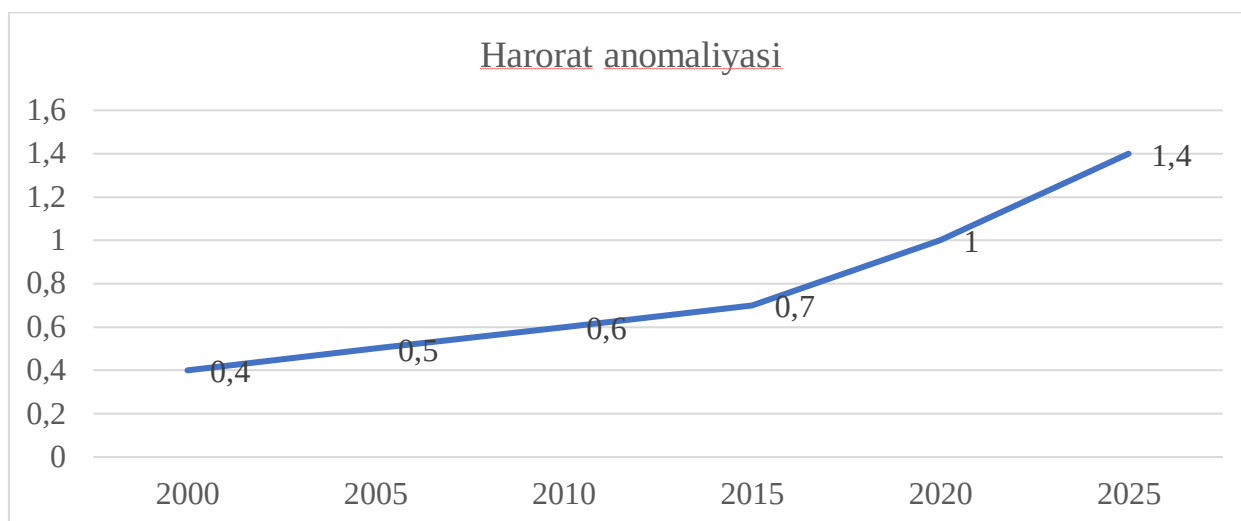
NATIJALAR VA MUHOKAMA

O'tkazilgan metodik tahlillar, dars jarayonidagi kuzatuvlar hamda eksperimental o'quv mashg'ulotlari shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarga global iqlim o'zgarishi va ekstremal ob-havo hodisalarini tushuntirishda an'anaviy ma'ruzaviy yondashuv yetarli samaradorlik bermaydi. Aksincha, amaliy mashg'ulotlarga, raqamli monitoring tizimlaridan foydalanishga, real voqelikdan olingan misollarni keltirishga asoslangan interaktiv metodlar o'quvchilarning mavzuni tushunish darajasini sezilarli oshiradi. Natijalar ko'rsatishicha, ekstremal harorat to'lqinlari,

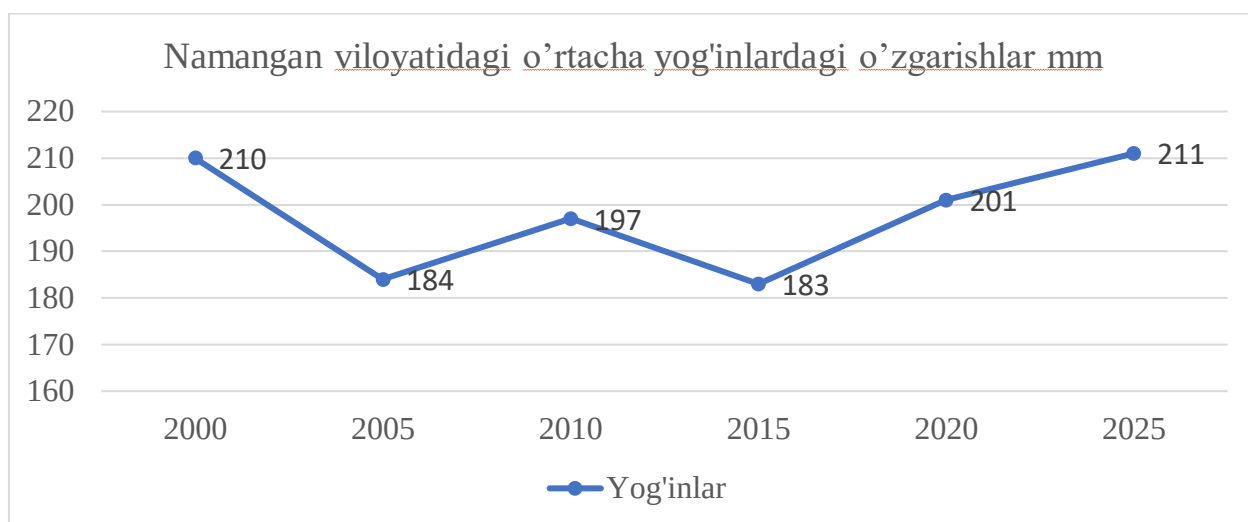
kuchli shamol, anomal sovuq, to'satdan yog'ingarchilik kuchayishi yoki qurg'oqchilik kabi jarayonlarda o'quvchilarga bevosita tajribaviy kuzatuvlar asosida izoh berish ularda ekologik fikrlash va muammoli vaziyatlarni tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantiradi. Muhokamalar shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarda ekstremal ob-havo hodisalarining sabablari haqida ilmiy asoslangan tushunchalar shakllangan sari ular noto'g'ri qarashlar, afsonaviy tasavvurlar va ilmiy bo'lmagan izohlarni rad eta boshlaydi. Global isishning asosiy sabablari - issiqxona gazlari to'planishi, landshaftning o'zgarishi, sanoat emissiyalari, transport vositalarining emissiyalari va o'rmonlarning qisqarishi - amaliy faoliyat bilan uyg'unlashtirilgan holda o'rgatilganda, o'quvchilar ularga ta'sir qiluvchi antropogen omillarni mustaqil tahlil qila olishadi. Shuningdek, o'quvchilarning fikricha, mavzuni o'qitishda infografika, sun'iy yo'ldosh tasvirlari, onlayn meteorologik xaritalar, raqamli termometr va barometrlar, mobil ilovalar hamda geografik axborot tizimlari (GAT) qo'llanganda mavzuning mazmuni yanada ravshanroq anglashiladi. Natijalardan yana biri shuki, o'quvchilar ekstremal ob-havo hodisalariga moslashish bo'yicha tavsiyalarni o'zlashtirganlarida xavfsizlik madaniyati sezilarli darajada oshadi.

Masalan, kuchli shamol vaqtida ochiq maydonlardan chekinish, jazirama issiqda suv ichish rejimini to'g'ri tartibga solish, anomal sovuqda kiyim qatlamlarini nazorat qilish, to'satdan kuchaygan yog'ingarchilik paytida pastqam hududlardan uzoq yurish kabi amaliy ko'rsatmalar ularda hayotiy muhim ko'nikmalarni shakllantirdi. Bu esa ta'limning faqat nazariy emas, balki hayotiy kompetensiyalarni rivojlantirishga ham xizmat qilganini ko'rsatadi. O'quv jarayoniga kiritilgan loyihaviy ishlar, guruhli tahlillar va modellashtirish usullari ham ijobiy samara berishi aniqroqdir. Iqlim modellari bilan ishlash, ekstremal hodisalar kartasini tuzish, mahalliy hududdagi iqlim o'zgarish belgilari bo'yicha mini-tadqiqotlar o'quvchilarning ilmiy tahlilchanlik va kuzatuvchanlik sifatlarini mustahkamlaydi.

Masalan quyidagi grafikni chizish orqali taxlil qilish va fikrlash qobiliyatlari shakllanadi.

Rasm-1. Harorat anomaliyasi.

Rasm-2. O'rtacha yo'ginlardagi o'zgarishlar.

Umuman olganda, o'quvchilarga global iqlim o'zgarishi va ekstremal ob-havo hodisalarini tushuntirishda kompleks, ilmiy, amaliy, interaktiv va texnologik yondashuvlar qo'llanganda o'quv jarayoni samaradorligi keskin oshishini ko'rsatadi. Turli dars metodlarining uyg'unligi o'quvchilarni ekologik savodxonlikka, iqlim jarayonlarini chuqur anglashga va xavfsiz hayot faoliyati ko'nikmalariga tayyorlaydi.

XULOSA

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarga global iqlim o'zgarishi va ekstremal ob-havo hodisalarini tushuntirish jarayoni kompleks, tizimli va ilmiy asoslangan yondashuvni talab qiladi. Aniqlanishicha, mavzuni faqat nazariy

ma'lumotlar asosida o'qitish o'quvchilarning real iqlim jarayonlarini anglashiga yetarli darajada ta'sir ko'rsatmaydi. SHu bois interfaol metodlar, amaliy kuzatuvlar, raqamli o'lchov asboblari, meteorologik ma'lumotlar hamda GAT texnologiyalaridan foydalanish samaradorlikni sezilarli oshiradi.

Tadqiqot natijalari ekstremal harorat to'liqlari, qurg'oqchilik, anomal sovuqlar, kuchli shamollar va to'satdan kuchaygan yog'ingarchilik hodisalarini tajribaviy mashg'ulotlar orqali tushuntirish o'quvchilarda ilmiy fikrlash, kuzatuvchanlik va xavfsizlik madaniyatini rivojlantirishini tasdiqlaydi. Ayniqsa, real vaqt ma'lumotlari bilan ishlash, modellash, hududiy iqlim xaritalarini tahlil qilish hamda loyiha faoliyati o'quvchilarning ekologik savodxonligini mustahkamlovchi muhim omillardir.

Umuman olganda, mazkur yondashuv o'quvchilarda global iqlim o'zgarishining sabab va oqibatlari haqida chuqur tushuncha shakllantirib, ularda ekologik mas'uliyat, barqaror rivojlanish tamoyillarini anglash va ekstremal ob-havo sharoitida to'g'ri xatti-harakat ko'nikmalarini hosil qiladi. Shu asosda iqlim fanlari bo'yicha ta'lim jarayoniga innovatsion pedagogik metodlarni keng tatbiq etish dolzarb hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. Abdullaev, A. Iqlim o'zgarishi va uning O'zbekiston sharoitiga ta'siri. Tashkent: Fan. -2020.
2. Isoqov, M. Ekstremal ob-havo hodisalari va ularning oqibatlari. Tashkent: O'zbekiston Ekologiya va Atrof-muhitni muhofaza qilish ilmiy markazi. – 2019.
3. Mamatov, A., Jo'rayev, A. Iqlimshunoslik va Global Ekologik Muammolar. Toshkent: O'zbekiston Milliy Universiteti nashriyoti, 2021. Mintaqaviy iqlim o'zgarishining xususiyatlari, qurg'oqchilik, shamol kuchayishi va ekstremal hodisalar ta'sirini o'rganuvchi mahalliy ilmiy adabiyot.
4. Rahimova, L. Ekologik ongni pedagogik metodlar orqali rivojlantirish. Tashkent: Fan va ta'lim. -2019.

ПСИХОЛОГИЯ СТЫДА И ЛИЧНОСТНОГО РОСТА ГЕРОЯ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Чарос Абдурахмонова

Магистрант факультета филологии
Наманганского государственного
педагогического института

Аннотация. В статье анализируется превращения стыда в чувство достоинства как важного психологического фактора личностного роста художественного героя. Уточняется роль эмоционального кризиса, рефлексии, принятия ответственности и смыслового переосмысления в процессе трансформации. Анализ основан на междисциплинарных подходах и художественных текстах современной русской и зарубежной литературы. Работа демонстрирует, что стыд способен запускать глубокий внутренний процесс, приводящий к формированию нравственной автономии и восстановлению самоуважения.

Ключевые слова: стыд; достоинство; личностный рост; эмоциональная трансформация; современная литература.

PSYCHOLOGY OF SHAME AND PERSONAL GROWTH OF THE HERO IN CONTEMPORARY LITERATURE

Abstract. The article examines the transformation of shame into dignity as an essential psychological mechanism of a character's personal development. The analysis is based on interdisciplinary approaches and contemporary literary examples. Shame is shown not only as a destructive state but also as a catalyst for inner reflection, responsibility, and moral renewal, eventually forming a stable sense of dignity.

Keywords: shame; dignity; personal growth; emotional transformation; contemporary literature.

UYAT PSIXOLOGIYASI VA ZAMONAVIY ADABIYOTDA QAHRAMON SHAXSIY RIVOJI

Annotatsiya. Ushbu maqolada uyatning badiiy qahramonning shaxsiy o'sishida muhim psixologik omil sifatida qadr-qimmatga aylanishi mexanizmi tahlil qilinadi. Emotsional inqiroz, mulohaza, mas'uliyatni qabul qilish va semantik qayta fikrlashning transformatsiya jarayonidagi roli aniqlanadi. Tahlil zamonaviy rus va xorijiy adabiyotlardan olingan fanlararo yondashuvlar va badiiy matnlarga asoslangan. Asarda uyat axloqiy avtonomiyaning rivojlanishiga va o'ziga hurmatning tiklanishiga olib keladigan chuqur ichki jarayonni qo'zg'atishi mumkinligini ko'rsatmoqda.

Kalit so'zlar: uyat; qadr-qimmat; shaxsiy o'sish; hissiy o'zgarish; zamonaviy adabiyot.

ВВЕДЕНИЕ

Эмоции, связанные с моральным самосознанием, — среди которых стыд занимает одно из центральных мест — всё чаще исследуются как ключевой элемент литературного становления героя. Достоинство же выступает итоговым состоянием внутренней зрелости и нравственной устойчивости. В современных художественных текстах стыд перестаёт быть исключительно отрицательным переживанием и приобретает функциональный характер: он способен инициировать самопознание, переоценку ценностей и стремление к нравственной целостности.

МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Методология работы включает герменевтический анализ художественного текста, сравнительное исследование нескольких произведений, а также психологическую интерпретацию эмоциональных состояний героев. Такой подход позволяет выявить универсальные механизмы превращения стыда в достоинство.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Стыд в художественных произведениях часто изображается как переживание внутренней нецелостности, когда герой сталкивается с несоответствием собственного поведения нравственным идеалам. Однако в литературе данный эмоциональный кризис становится отправной точкой развития. Герой стремится осмыслить происхождение стыда, переосмыслить собственные поступки и либо исправить их, либо найти новую внутреннюю опору. Достоинство формируется не как социальная похвала, а как внутреннее принятие себя, как осознанное восстановление моральной автономии.

ПРИМЕР ЛИТЕРАТУРНОГО АНАЛИЗА

В романе Л. Толстого «Воскресение» стыд Нехлюдова перед Катюшей Масловой приводит к коренному переосмыслению его жизни. Первоначальное чувство вины перерастает в моральную устремлённость к искуплению, которая выражается в конкретных действиях — помощи Масловой, участии в судебных процессах, работе над собственным нравственным падением. Толстой показывает, что стыд, переживаемый не как разрушение, а как импульс к

духовному росту, способен преобразовать личность до глубинных оснований. Формируемое достоинство Нехлюдова — результат внутреннего труда, отказа от прежних иллюзий и движения к подлинности.

Сопоставительный аспект

Если у Толстого трансформация выражена через социальное действие, то, например, в романе И. Макьюэна «Atonement» развитие героини происходит преимущественно через внутреннюю работу и признание вины. Таким образом, литература разных культур подчеркивает общие механизмы — рефлексия, принятие ответственности и переоценку ценностей — но по-разному оттеняет путь к достоинству: через действие или через внутреннее письмо и признание.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, стыд в современной и классической литературе является не только переживанием утраты целостности, но и механизмом нравственного возрождения. Его трансформация в достоинство опирается на внутренний анализ, готовность к ответственности и осмысленное действие, приводя героя к состоянию моральной автономии и зрелости. Литература предоставляет богатый материал для изучения этой эмоционально-нравственной динамики и её культурных особенностей.

Список литературы

1. Толстой Л.Н. Воскресение. М.: Художественная литература, 1988.
3. Гофман Э. Стигма: Заметки об управлении испорченной идентичностью. М.: Академический проект, 2005.
4. Tangney J., Dearing R. Shame and Guilt. Guilford Press, 2002.
5. Ulitskaya L. Daniil Stein, perevodchik. AST, 2006.
6. McEwan I. Atonement. Jonathan Cape, 2001.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA IQTISODIY TARBIYA ORQALI TASHABBUSKORLIKNI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Izzatilloeva Sabina Ilhom qizi

Navoiy innovatsiyalar universiteti

Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrasio'qituvchisi

Annotatsiya. Bolani maktabgacha yosh davridanoq tarbiyalash, undagi ijobiy sifatlarini shakllantirish, hayotiy bilim va ko'nikmalarnilarni tarkib toptirish uchun ayni muddao hisoblanadi. Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda iqtisodiy tarbiya jarayonining tashabbuskorlikni shakllantirishdagi roli, mazmuni va amaliy natijalari batafsil tahlil qilinadi. Tadqiqot bolalarga iqtisodiy tushunchalarni hayotiy misollar orqali o'rgatish, mini-loyihalar, iqtisodiy o'yinlar va maishiy-mehnat faoliyati orqali mustaqil qaror qabul qilish, fikr bildirish va tashabbus ko'rsatish ko'nikmalarini rivojlantirish imkoniyatlarini o'rganadi. Maqola psixologik nazariyalar, mahalliy amaliy tajribalar, ekspert baholari va tajriba-sinov ishlari natijalari asosida tayyorlangan. Tadqiqot natijalari iqtisodiy tarbiyaning bolalarda tashabbuskorlikni shakllantirishga samarali ta'sirini ko'rsatadi va bolalarning ijtimoiy, iqtisodiy hamda mehnatga oid ko'nikmalarini rivojlantirishdagi ahamiyatini ochib beradi.

Kalit so'zlar: maktabgacha ta'lim, iqtisodiy tarbiya, tashabbuskorlik, mustaqil fikrlash, mini-loyihalar, iqtisodiy o'yinlar, maishiy-mehnat faoliyati, bolalar rivoji, pedagogik metodlar, kognitiv rivojlanish.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ИНИЦИАТИВЫ ПОСРЕДСТВОМ ЭКОНОМИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Аннотация. Воспитание ребенка с дошкольного возраста, формирование в нем позитивных качеств, формирование жизненных знаний и навыков считаются важнейшим периодом. В данной статье подробно анализируется роль, содержание и практические результаты процесса экономического воспитания детей дошкольного возраста в формировании инициативы. В исследовании рассматриваются возможности обучения детей экономическим понятиям на примерах из реальной жизни, развития навыков самостоятельного принятия решений, выражения мнений и инициативности посредством мини-проектов, экономических игр и бытовых и трудовых занятий. Статья основана на психологических теориях, местном практическом опыте, экспертных оценках и результатах пилотных исследований. Результаты исследования показывают эффективное влияние экономического воспитания на формирование инициативы у детей и выявляют его важность в развитии социальных, экономических и трудовых навыков детей.

Ключевые слова: дошкольное образование, экономическое образование, инициативность, самостоятельное мышление, мини-проекты, экономические игры, бытовая и трудовая деятельность, развитие ребенка, педагогические методы, когнитивное развитие.

PEDAGOGICAL BASIS OF FORMING INITIATIVE THROUGH ECONOMIC EDUCATION IN PRESCHOOL CHILDREN

Annotation. *The upbringing of a child from preschool age, the formation of positive qualities in him, the formation of life knowledge and skills are considered the most important period. This article analyzes in detail the role, content and practical results of the process of economic education in preschool children in the formation of initiative. The study examines the possibilities of teaching children economic concepts through real-life examples, developing independent decision-making, expressing opinions and initiative skills through mini-projects, economic games and household and labor activities. The article is based on psychological theories, local practical experience, expert assessments and the results of pilot studies. The results of the study show the effective impact of economic education on the formation of initiative in children and reveal its importance in the development of children's social, economic and labor skills.*

Keywords: *preschool education, economic education, initiative, independent thinking, mini-projects, economic games, household and labor activities, child development, pedagogical methods, cognitive development.*

KIRISH

Maktabgacha yoshdagi bolaning shaxs sifatida shakllanishidagi davr eng muhim bosqichlardan biri hisoblanadi. Shu yoshda bola atrofdagi ijtimoiy va iqtisodiy jarayonlarni bevosita kuzatadi, amaliy faoliyat orqali o'zlashtiradi va asta-sekin mustaqil qaror qabul qilishni o'rganadi.

Masalan, bola ota-onasi bilan do'konga borganida, u nafaqat xarid jarayonini kuzatadi, balki pulni tejash, tanlov qilish va resurslarni oqilona taqsimlashni ham o'rganadi. Shu jarayonda u tashabbuskorlikni rivojlantiradi: faoliyatni o'zi boshlash, g'oya ilgari surish va vaziyatni boshqarish qobiliyatlarini shakllantiradi.

Zamonaviy maktabgacha ta'lim tizimida bolalarda iqtisodiy savodxonlikni rivojlantirish va tashabbuskorlikni oshirish dolzarb vazifalardan biridir. Bu nafaqat bolalarning o'quv faoliyatiga tayyorgarlik ko'rsatadi, balki shaxs sifatida mustaqil qaror chiqarish, mas'uliyat va ijodiy tafakkur ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Iqtisodiy tarbiyaning ilmiy-pedagogik asoslari

Vygotskiyning madaniy-tarixiy nazariyasi

Vygotskiy nazariyasiga ko'ra, bolaning tafakkuri kattalarning faoliyatini kuzatish, taqlid qilish va hamkorlik orqali shakllanadi. Maktabgacha yoshdagi bola iqtisodiy jarayonlarni – tejash, sarflash, tanlov qilish – kundalik hayotda kuzatadi va asta-sekin ichki fikrlash mexanizmlariga aylantiradi.

Misol: Bola o'z xonasida o'yinchoqlarini tartibga keltirayotganda, eng zarur narsalarni tanlashni o'rganadi. Bu esa resurslarni boshqarish va ustuvorlikni belgilash tajribasini beradi. Shu bilan birga, u qarorlarini asoslashga va boshqalarga tushuntirishga ham o'rganadi.

Pedagogik tavsiya: O'qituvchi bolalarga "Nima uchun bu narsani tanlading?" kabi savollar orqali fikrlarini izohlashni rag'batlantirishi mumkin.

Piagetning kognitiv rivojlanish nazariyasi

Piaget maktabgacha yoshni "konkret amaliy" bosqich sifatida baholaydi. Bola iqtisodiy tushunchalarni o'yin va tajriba orqali yaxshiroq o'zlashtiradi. Shu yoshda amaliy harakatlar, muammoli vaziyatlar va roli o'yinlar orqali iqtisodiy savodxonlik samarali rivojlantiriladi.

Misol: Bolalar "Do'kon" o'yinida narxlarni solishtirib, chegirma va byudjetni hisoblab, qaror qabul qilishni o'rganadilar. Shu jarayon bolalarda matematik fikrlash, mustaqillik va tashabbuskorlikni shakllantiradi.

Pedagogik tavsiya: O'yinlarda real pul o'rniga o'quv pullari ishlatish, narx va byudjet hisobini yozuv orqali ifodalash bolalarning amaliy tafakkurini mustahkamlaydi.

Banduraning sotsial o'rganish nazariyasi

Bandura bolalarning iqtisodiy xulqini kuzatish, takrorlash va ijobiy mustahkamlash orqali shakllanishini ta'kidlaydi. Bola o'z fikrini bildiradi, faol rol egallaydi va o'z qarorini mustaqil ravishda chiqarishga intiladi. Shu jarayon tashabbuskorlikni tabiiy ravishda rivojlantiradi.

Misol: Bola o'z do'stining pulni tejash usulini ko'rib, shuni o'zlashtiradi va keyingi vaziyatlarda qarorini shunga muvofiq qabul qiladi.

Pedagogik tavsiya: Bolalarning bir-birini kuzatishi va o'z yechimlarini muhokama qilish imkonini berish tashabbuskorlikni oshiradi.

Brunerning konstruktivistik yondashuvi

Brunerning fikricha, bola bilimni tayyor holatda emas, faol izlanish orqali egallaydi. Iqtisodiy o'yinlar, muammoli vaziyatlar va mini-loyihalar bolaning mustaqil tafakkurini, ijodiy fikrini va tashabbus ko'rsatish qobiliyatini rivojlantiradi.

Misol: "Oila budjeti maketi" loyihasi orqali bola o'z oilasining mablag'larini rejalashtirishni o'rganadi, variantlarni taqqoslaydi va eng qulay yechimni tanlaydi. Shu jarayon uning qaror qabul qilish va tashabbus ko'rsatish ko'nikmalarini mustahkamlaydi.

Pedagogik tavsiya: Loyiha faoliyatini guruhlarda amalga oshirish orqali bolalar bir-biridan o'rganadi va muammolarga ijodiy yechim topadi.

Mahalliy tadqiqotchilar hissasi

Sharipov, Qodirova va Muxamedova maktabgacha yoshdagi bolalarda iqtisodiy tarbiyaning mehnat tarbiyasi va ijtimoiy ko'nikmalar bilan bog'liqligini o'rganishgan. Ularning tadqiqotlari shuni ko'rsatdiki, bolalar iqtisodiy tushunchalarni amaliy faoliyat orqali o'zlashtirganda, ular nafaqat mablag'ni boshqarishni, balki ijtimoiy muomala va mehnatga oid ko'nikmalarni ham rivojlantiradi.

Biroq, iqtisodiy tarbiya orqali tashabbuskorlikni shakllantirish bo'yicha ilmiy izlanishlar yetarli emas. Shu sababli, mazkur tadqiqot dolzarb va muhimdir. Mahalliy tajribalarni qo'shib, hududiy xususiyatlarga moslashtirilgan dasturlar ishlab chiqish maktabgacha ta'lim jarayonini yanada samarali qiladi.

Pedagogik tavsiya: Hududiy xususiyatlarni hisobga olgan iqtisodiy o'yinlar va mini-loyihalarni ishlab chiqish orqali bolalar tashabbuskorlik va ijtimoiy ko'nikmalarni bir vaqtning o'zida rivojlantiradi.

Tashabbuskorlikni rivojlantirish mexanizmlari

1. Iqtisodiy o'yinlar: "Do'kon", "Bank", "Yarmarka", "Xizmat ko'rsatish markazi" kabi o'yinlar bolaga tanlov qilish, kelishuvga erishish va o'z fikrini bildirish imkonini beradi. O'yin davomida bola faol rol egallaydi, muqobil yechimlarni taklif qiladi va qaror chiqaradi.

2. "Do'kon" o'yini jarayoni bolalarda tashabbuskorlik va mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. O'yin jarayonida bola xaridor rolini bajaradi: avvalo mahsulotlarni tanlaydi, keyin ularning narxlarini

solishtiradi, eng maqbul qarorni qabul qiladi va oxirida to'lovni amalga oshiradi. Shu tarzda bolalar o'z qarorlarini rejalashtirish, ustuvorlikni belgilash va tanlov qilish qobiliyatlarini amaliy ravishda o'rganadilar. O'yin davomida bolalar turli variantlarni sinab ko'rish, o'z yechimlarini asoslash va boshqalarga tushuntirish orqali tashabbuskorlikni mustahkamlaydilar.

3. Mini-loyihalar: "Jamg'arma qutisi", "Oila budjeti maketi", "Tejamkor uy xo'jaligi" kabi loyihalar bolada rejalashtirish, resurslarni taqsimlash, natijani baholash va jamoaviy ishlash ko'nikmalarini shakllantiradi. Bola loyihaning har bir bosqichida o'z tashabbusini namoyon etadi.

Misol: "Oila budjeti maketi" loyahasida bola oilaning xarajatlarini belgilash, variantlarni taqqoslash va eng optimal yechimni tanlashni o'rganadi.

4. Muammoli vaziyatlar: "Kerakli va ortiqcha xaridlarni ajrating", "Resurslarni taqsimlang" kabi vazifalar bolaning analiz va qaror chiqarish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Shu bilan birga, mustaqil fikrlash va mas'uliyat hissi kuchayadi.

5. Maishiy-mehnat faoliyati: Navbatchilik, tartib saqlash, suv va yorug'likni tejash, materiallardan oqilona foydalanish kabi oddiy faoliyatlar bolaning mas'uliyatini oshiradi va tashabbuskorlikni mustahkamlaydi.

TAHLILLAR VA NATIJALAR

Tadqiqot 32 nafar bolada olib borildi. Dastlabki diagnostikaga ko'ra, 40% bolada tashabbuskorlik zaif edi. 10 haftalik dastur davomida iqtisodiy o'yinlar, mini-loyihalar, muammoli vazifalar va maishiy-mehnat faoliyati integratsiyalashgan holda qo'llandi.

Natijalar: tajriba natijalari shuni ko'rsatdiki, dastlab bolalarda tashabbuskorlik ko'rsatkichlari past edi. Tadbirlar dasturidan oldingi diagnostikaga ko'ra, tashabbuskor xatti-harakatlar chastotasi 1,0 ni tashkil qilgan bo'lsa, dastur davomida u 1,9 ga yetib, 90% ga o'sdi. Shu bilan birga, bolalarning mustaqil takliflar soni dastlab 5 ta bo'lsa, dasturdan so'ng 10 taga yetdi, ya'ni ikki barobar ko'paydi. Qaror qabul qilish tezligi va aniqligi esa 65% dan 88% gacha oshib, 35% ga yaxshilandi. Loyiha faoliyatida ishtirok etish ko'rsatkichi dastlab 42% bo'lgan bo'lsa, dastur yakunida 68% ga yetib, 26% ga oshdi.

Ushbu natijalar iqtisodiy o'yinlar, mini-loyihalar va muammoli vazifalar orqali maktabgacha yoshdagi bolalarda tashabbuskorlik va mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini samarali rivojlantirish mumkinligini aniq ko'rsatadi.

Shu bilan birga, bolalar ijtimoiy va mehnatga oid ko'nikmalarini ham sezilarli darajada yaxshilashgan.

XULOSA

1. Pedagogik ahamiyati: Iqtisodiy tarbiya maktabgacha yoshdagi bolalarda tashabbuskorlikni shakllantirishda muhim mexanizm hisoblanadi.
2. Rivojlantirish usullari: O'yinlar, mini-loyihalar, muammoli vaziyatlar va maishiy-mehnat faoliyati bolada mustaqil fikrlash, g'oya ilgari surish, resurslarni boshqarish va qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.
3. Shaxsiy rivojlanish: Shu orqali bolaning shaxs sifatida mustaqil, mas'uliyatli va faol bo'lishi ta'minlanadi.
4. Amaliy tavsiyalar: Maktabgacha ta'lim jarayonida iqtisodiy tarbiya muntazam qo'llanilishi lozim. Loyihalar va o'yinlar hududiy xususiyatlar va bolalarning individual qiziqishlariga moslashtirilishi tavsiya etiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Vygotskiy L.S. Psixologiya razvitiya rebenka. Moskva, 2018.
2. Piaget J. Child's Conception of the World. London, 2015.
3. Bandura A. Social Learning Theory. New York, 2016.
4. Sharipov Sh. Maktabgacha ta'limda iqtisodiy tarbiya asoslari. Toshkent, 2020.
5. Qodirova F. Maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasi. Toshkent, 2019.
6. O'zbekiston Respublikasi "Maktabgacha ta'lim tizimini rivojlantirish" konsepsiyasi, 2022.
7. Muxamedova D. Maktabgacha yoshda tashabbuskorlikni shakllantirishning pedagogik asoslari // Pedagogika jurnali, 2021.
8. G'aniyeva M. Iqtisodiy tarbiya va iqtisodiy fikrlashni rivojlantirish // Ta'lim va rivojlantirish, 2020.

O'ZBEKISTON TARIXI DARSLARIDA DIGITAL STORYTELLING (RAQAMLI HIKOYALASH): PEDAGOGIK TRANSFORMATSIYA, KOGNITIV SAMARADORLIK VA MILLIY O'ZLIKNI ANGLASH DINAMIKASI

Qayumov Javohir Bahodir o'g'li

University of Business and Science

@e-mail. javohir.prince1994@gmail.com,

Tel.: +998 93 404 55 00

Annotatsiya: Ushbu fundamental tadqiqot ishi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ta'lim sohasidagi islohotlarga oid farmonlari hamda "Ta'lim va Taraqqiyot" ilmiy jurnali talablari asosida tayyorlangan bo'lib, u umumiy o'rta ta'lim maktablarining tarix darslarida Digital Storytelling (Raqamli hikoyalash – DST) texnologiyasini joriy etishning ilmiy-nazariy va amaliy-metodik asoslarini qamrab oladi. Empirik ma'lumotlar shuni ko'rsatdiki, DST metodikasi nafaqat o'quvchilarning akademik o'zlashtirish darajasini (o'rtacha 24.5% ga), balki ularning tarixiy empatiya, media-savodxonlik va raqamli kompetensiyalarini ham sezilarli darajada oshiradi. Tadqiqot natijalari asosida tarix fanini o'qitishning yangi "Gibrid-Narrativ" modeli taklif etilgan bo'lib, u Uchinchi Renessans paydozori yaratishda muhim pedagogik vosita sifatida xizmat qilishi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: Digital Storytelling, tanqidiy tafakkur, O'zbekiston tarixi, raqamli pedagogika, tarix metodikasi, kognitiv rivojlanish, multimedia ta'lim, tarixiy fikrlash, manbashunoslik.

ЦИФРОВОЙ СТОРИТЕЛЛИНГ НА УРОКАХ ИСТОРИИ УЗБЕКИСТАНА: ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ, КОГНИТИВНАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ И ДИНАМИКА ОСОЗНАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

Аннотация: Данное фундаментальное исследование подготовлено на основе указов Президента Республики Узбекистан, касающихся реформ в сфере образования, а также требований научного журнала «Ta'lim va Taraqqiyot» (Образование и развитие). Работа охватывает научно-теоретические и практико-методические основы внедрения технологии цифрового сторителлинга (Digital Storytelling – DST) на уроках истории в общеобразовательных школах. Эмпирические данные показали, что методика DST не только значительно повышает уровень академической успеваемости учащихся (в среднем на 24,5%), но и способствует существенному развитию их исторической эмпатии, медиаграмотности и цифровых компетенций. На основе результатов исследования предложена новая «Гибридно-нарративная» модель преподавания истории, обоснованная как важный педагогический инструмент в создании фундамента Третьего Ренессанса.

Ключевые слова: *Digital Storytelling, критическое мышление, история Узбекистана, цифровая педагогика, методика истории, когнитивное развитие, мультимедийное образование, историческое мышление, источниковедение.*

DIGITAL STORYTELLING IN UZBEKISTAN HISTORY CLASSES: PEDAGOGICAL TRANSFORMATION, COGNITIVE EFFECTIVENESS, AND THE DYNAMICS OF NATIONAL IDENTITY AWARENESS

Abstract: *This fundamental research study has been prepared in accordance with the decrees of the President of the Republic of Uzbekistan on education reforms and the requirements of the "Ta'lim va Taraqqiyot" (Education and Development) scientific journal. It covers the scientific-theoretical and practical-methodological foundations of introducing Digital Storytelling (DST) technology in history classes of general secondary schools. Empirical data demonstrated that the DST methodology significantly enhances not only the students' academic achievement levels (by an average of 24.5%) but also their historical empathy, media literacy, and digital competencies. Based on the research findings, a new "Hybrid-Narrative" model for teaching history has been proposed and substantiated as a crucial pedagogical tool in laying the foundation for the Third Renaissance.*

Keywords: *Digital Storytelling, critical thinking, Uzbekistan history, digital pedagogy, history methodology, cognitive development, multimedia education, historical thinking, source studies.*

KIRISH

XXI asrning uchinchi o'n yilligida insoniyat "To'rtinchi sanoat inqilobi" (Industry 4.0) jarayonlarini boshdan kechirmoqda. Bu davr axborot oqimining misli ko'rilmagan tezligi, sun'iy intellektning hayotga kirib kelishi va ta'lim paradigmasining tubdan o'zgarishi bilan xarakterlanadi. O'zbekiston Respublikasida qabul qilingan "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi va "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi" ta'lim jarayoniga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini chuqur integratsiya qilishni strategik vazifa qilib belgiladi.

Xususan, gumanitar fanlar, jumladan, O'zbekiston tarixi fanini o'qitish metodikasi bugungi kunda jiddiy transformatsiyaga muhtoj. An'anaviy pedagogik yondashuvlarda tarix fani ko'pincha sanalar, joy nomlari va hukmdorlar shjarasini mexanik yodlash (rote learning) jarayoni sifatida namoyon bo'lmoqda. Bu esa "Z avlodi" vakillari bo'lgan o'quvchilarda fanga nisbatan qiziqishning pasayishiga, tarixiy voqelikni faqat "o'tmish yuki" sifatida qabul qilishga olib kelmoqda.

Vaholanki, tarix – bu millatning ijtimoiy xotirasi, o'zlikni anglash va kelajakni loyihalashning asosiy manbaidir.

Muammo shundaki, bugungi o'quvchi axborotni asosan vizual va qisqa formatlarda (Instagram Reels, TikTok, YouTube Shorts) qabul qilishga moslashgan. Uzun ma'ruza matnlari va statik darsliklar ularning kognitiv filtrlaridan o'tishi qiyinlashmoqda. Shu nuqtada pedagogika fani oldida turgan asosiy savol: "Qanday qilib tarixiy haqiqatni ilmiylikka putur yetkazmagan holda, zamonaviy o'quvchining 'raqamli tili'da yetkazib berish mumkin?"

Ushbu savolga javob sifatida Digital Storytelling (Raqamli hikoyalash) texnologiyasi maydonga chiqadi. DST – bu an'anaviy hikoya so'zlash san'atini zamonaviy multimediali vositalar (grafika, audio, video, animatsiya) bilan uyg'unlashtirib, o'quvchini passiv tinglovchidan faol kontent yaratuvchisiga aylantiruvchi innovatsion yondashuvdir.

Tadqiqotning maqsadi va obyektlari

Ushbu hisobotning bosh maqsadi – O'zbekiston tarixi darslarida raqamli hikoyalash texnologiyasini qo'llashning pedagogik samaradorligini nazariy va amaliy jihatdan asoslash, uning o'quvchilarning kognitiv, affektiv (hissiy) va psixomotor ko'nikmalariga ta'sirini aniqlash hamda ta'lim tizimi uchun ilmiy asoslangan metodik tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqotning obyektlari sifatida umumta'lim maktablarining 7-9 sinf o'quvchilari, tarix fani o'qituvchilari hamda o'quv jarayonida yaratilgan raqamli ta'lim resurslari tanlab olindi.

Tadqiqot vazifalari va ilmiy farazlar

Tadqiqot davomida quyidagi vazifalar hal etildi:

Nazariy tahlil: Raqamli hikoyalashning jahon pedagogikasidagi o'rni, psixologik asoslari (konstruktivizm, konnektivizm) va O'zbekiston ta'lim muhitiga moslashuvchanligini o'rganish. Metodik model yaratish: "O'zbekiston tarixi" fani mazmunidan kelib chiqib, DSTni qo'llashning bosqichli modelini (Pre-production, Production, Post-production) ishlab chiqish.

O'quvchilarning tarixiy faktlarni eslab qolish va tahlil qilish ko'rsatkichlari an'anaviy usulga nisbatan sezilarli (kamida 15-20%) oshadi.

O'quvchilarda "tarixiy empatiya" (o'tmishdagi odamlar holatini tushunish) va milliy g'urur hissi kuchayadi.

Raqamli texnologiyalardan foydalanish ko'nikmasi (TPACK) rivojlanib, fanlararo integratsiya ta'minlanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Raqamli hikoyalash: Genezis va evolyutsiya

"Digital Storytelling" atamasi ilk bor 1990-yillarning boshida Dana Atchley va Joe Lambert tomonidan asos solingan "Raqamli Hikoyalash Markazi" (Center for Digital Storytelling, CDS) faoliyati bilan bog'liq holda ilmiy muomalaga kiritilgan. Lambert raqamli hikoyaning 7 ta asosiy elementini ishlab chiqqan bo'lib, ular bugungi kunda ham klassik standart hisoblanadi.

Biroq, ta'lim tizimida DSTning qo'llanilishi shunchaki texnik jarayon emas, balki chuqur pedagogik-psixologik nazariyalarga tayanadi.

Konstruktivizm (J. Piaget, L. Vygotsky): O'quvchi bilimni tayyor holda olmaydi, balki o'z tajribasi va izlanishlari orqali "quradi". DST jarayonida o'quvchi ssenariy yozish, manba qidirish va montaj qilish orqali tarixiy bilimni mustaqil konstruksiya qiladi. Vygotskiyning "Yaqin taraqqiyot zonasi" (ZPD) nazariyasiga ko'ra, texnologiya bu jarayonda o'quvchiga o'z imkoniyatlari chegarasidan chiqishga yordam beruvchi "narvon" vazifasini o'taydi.

Multimediali ta'lim nazariyasi (R. Mayer): Richard Mayerning kognitiv nazariyasiga ko'ra, inson miyasi axborotni ikki mustaqil kanal – vizual va verbal kanallar orqali qabul qiladi. An'anaviy tarix darslari asosan verbal kanalni (matn va o'qituvchi nutqi) yuklaydi, bu esa "kognitiv yuklama"ning ortishiga va ma'lumotning tez unutilishiga olib keladi. DST esa har ikki kanalni parallel faollashtirib, axborotning uzoq muddatli xotiraga o'tishini 40% gacha oshirishi isbotlangan.

Tarix ta'limida raqamli didaktika: Xalqaro tajriba

Jahon tajribasida tarix darslarida DSTdan foydalanish bo'yicha salmoqli tadqiqotlar mavjud.

AQSh va Yevropa: Robin (2008) va Ohler (2013) ishlarida DST tanqidiy fikrlashni rivojlantirish vositasi sifatida baholanadi. Masalan, AQSh maktablarida

o'quvchilar "Fuqarolar urushi" mavzusida askarlar nomidan xat yozib, uni video formatda taqdim etishlari keng tarqalgan.

O'zbekistonlik olimlardan R. Ishmuhamedov, M. Abduqodirov, U. Begimqulov, N. Muslimovlarning ishlarida pedagogik texnologiyalar va elektron ta'lim resurslari masalalari keng yoritilgan. Shuningdek, so'nggi yillarda B. Xodjayev va boshqalar tomonidan tarix o'qitish metodikasini takomillashtirish bo'yicha qator ishlar amalga oshirildi.

Biroq, mavjud adabiyotlar tahlili quyidagi bo'shliqlarni ko'rsatdi: Aksariyat mahalliy tadqiqotlar "o'qituvchi tomonidan yaratilgan" elektron resurslarga (taqdimotlar, videodarslar) qaratilgan. "O'quvchi – kontent yaratuvchisi" yondashuvi yetarlicha o'rganilmagan.

Ushbu tadqiqot aynan shu bo'shliqlarni to'ldirishga qaratilgan bo'lib, u O'zbekiston ta'lim muhitiga moslashtirilgan "Milliy raqamli hikoyalash modeli"ni taklif etadi.

METODOLOGIYA

Tadqiqotda "Aralash metodlar" strategiyasidan foydalanildi. Bu yondashuv miqdoriy ma'lumotlarning statistik aniqligini sifat tahlilining chuqurligi bilan uyg'unlashtirish imkonini beradi. Miqdoriy qism: Kvazi-eksperimental dizayn. Bunda ishtirokchilar to'liq tasodifiy tanlanmagan (maktab sinflari tabiiy birlik sifatida olingan), lekin guruhlar tenglashtirilgan. Sifat qismi: Fokus-guruh suhbatlari, o'quvchilarning reflektiv kundaliklari va video-mahsulotlarning mazmuniy tahlili.

Tadqiqot instrumentlari

Ma'lumotlarning ishonchliligi va validligini ta'minlash maqsadida quyidagi vositalardan foydalanildi:

Akademik bilim testi: O'zbekiston tarixi (XII-XV asrlar) bo'yicha 30 ta savoldan iborat test. Test savollari Blum taksonomiyasining barcha darajalarini (Bilish, Tushunish, Qo'llash, Tahlil) qamrab oldi.

Muammoni qo'yish: O'qituvchi mavzu bo'yicha qiziqarli savol yoki ziddiyatli fakti o'rta tashlaydi. (Masalan: "Nega Amir Temur Boyazidni oltin qafasda saqlagan degan afsona paydo bo'ldi?").

Tadqiqot: O'quvchilar darslik, kutubxona va ishonchli internet manbalaridan (ZiyoNET, e-tarix.uz) ma'lumot to'playdilar.

Ssenariy yozish: To'plangan ma'lumotlar asosida 300-400 so'zlik hikoya matni yoziladi. Talab: Hikoya quruq faktlardan iborat bo'lmasligi, unda qahramon hissiyoti va voqea drammatizmi aks etishi kerak.

Matnning qaysi qismida qanday tasvir, xarita yoki video ishlatilishini qog'ozda chizib olish.

Media ishlab chiqarish:

Ovoz yozish: Smartfon diktofonida matnni ifodali o'qish.

Montaj: CapCut, InShot yoki Canva mobil ilovalari yordamida vizual va audio qatorlarni birlashtirish.

Nazorat guruhlarida esa mavzular an'anaviy usulda (o'qituvchi tushuntirishi, konspekt qilish, darslikni o'qish) olib borildi.

4. NATIJALAR

Olingan ma'lumotlar SPSS 26.0 dasturiy paketi yordamida tahlil qilindi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, DST metodikasi bir qator yo'nalishlarda ustunlikka ega.

Akademik o'zlashtirishdagi o'zgarishlar

Tajriba boshida tajriba va nazorat guruhlarida o'rtasida bilim darajasi bo'yicha statistik farq mavjud emas edi. Bu guruhlarining teng kuchli ekanligini anglatadi. Tajriba yakunida esa vaziyat tubdan o'zgardi.

Pre-test va Post-test natijalarining qiyosiy tahlili (O'rtacha ball, max 100) Tadqiqotda jami 189 nafar o'quvchi ishtirok etgan: 94 nafari Nazorat guruhida va 95 nafari Tajriba guruhida. Natijalar quyidagicha taqqoslangan:

Tajriba oldi holati: Tadqiqot boshida har ikkala guruhning bilim darajasi deyarli teng bo'lgan.

Nazorat guruhi: O'rtacha ball 62.4 (± 12.1).

Tajriba guruhi: O'rtacha ball 63.1 (± 11.8).

Xulosa: Guruhlar o'rtasidagi farq statistik jihatdan ahamiyatsiz ($p = 0.682$) va samara o'lchami juda kichik. Bu shuni anglatadiki, tajriba boshlanishidan oldin guruhlar bilim jihatidan teng kuchli bo'lgan.

Tajriba yakuni: Tajriba-sinov ishlari yakunida guruhlar o'rtasida keskin farq yuzaga kelgan.

Nazorat guruhi: O'rtacha ball 68.7 gacha ko'tarilgan.

Tajriba guruhi: O'rtacha ball 83.4 gacha keskin oshgan.

Farqning ahamiyati: Bu safar guruhlar o'rtasidagi farq statistik jihatdan juda yuqori ahamiyatga ega ($p < 0.001$).

Samaradorlik: Cohen's d ko'rsatkichi 1.38 ni tashkil etgan, bu pedagogikada "juda yuqori samara" deb baholanadi.

O'sish dinamikasi:

Nazorat guruhi: O'zlashtirish darajasi +6.3 ballga (10.1%) o'sgan.

Tajriba guruhi: O'zlashtirish darajasi +20.3 ballga (32.1%) o'sgan.

Qo'llanilgan yangi metodika (raqamli hikoyalash / Digital Storytelling) tajriba guruhidagi o'quvchilarning natijalarini nazorat guruhiga nisbatan 3 barobar tezroq va samaraliroq oshirishga yordam bergan.

4.2. Blum taksonomiyasi bo'yicha sifat tahlili

Test savollari kognitiv darajalar bo'yicha ajratib tahlil qilinganda, eng katta farq "Tahlil" va "Yaratish" darajalarida kuzatildi.

Jadval 3. Kognitiv darajalar bo'yicha to'g'ri javoblar ulushi (%)

Kognitiv daraja (Blum)	Nazorat Guruhi	Tajriba Guruhi	Farq (Δ)	Interpretatsiya
Bilish	75%	80%	5%	Faktlarni eslab qolishda farq katta emas. Yodlash har ikki usulda ham ishlaydi.
Tushunish	62%	85%	23%	DST o'quvchilarga voqealar mohiyatini chuqurroq anglashga yordam beradi.

Qo'llash	55%	78%	23%	Tarixiy bilimlarni zamonaviy kontekst bilan bog'lash.
Tahlil	40%	72%	32%	Sabab-oqibat aloqalarini aniqlashda DST ning ustunligi yaqqol namoyon bo'ldi.

Bu natija shuni anglatadiki, raqamli hikoya yaratish jarayoni o'quvchini voqeani shunchaki "yodlash"ga emas, balki uni "qayta ishlash"ga majbur qiladi. Masalan, ssenariy yozish uchun o'quvchi "Nega Bobur Hindistonga ketishga majbur bo'ldi?" degan savolga javob topishi va uni mantiqiy zanjirga tizishi kerak.

5. MUHOKAMA

Olingan natijalar DSTning O'zbekiston ta'lim tizimi uchun ulkan salohiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi, ammo bu jarayon o'ziga xos murakkabliklardan xoli emas.

Kognitiv mexanizmlar va "Chuqur o'rganish" – Buni "Generativ o'rganish nazariyasi" bilan izohlash mumkin. O'quvchi passiv qabul qiluvchi emas, balki faol yaratuvchi bo'lganda, miyada neyron aloqalar mustahkamroq shakllanadi. Tarixiy faktni videoga aylantirish jarayoni – bu transkodlash (bir kod tizimidan ikkinchisiga o'tkazish) jarayonidir. O'quvchi matnni tasvirga, sanani voqeaga, mavhum tushunchani aniq hissiyotga aylantiradi. Bu jarayon Blum taksonomiyasining eng yuqori cho'qqisi – "Yaratish" darajasini faollashtiradi.

Raqamli tafovut: Farg'ona viloyatidagi qishloq maktabida o'tkazilgan tajribada, ba'zi o'quvchilarning shaxsiy smartfoni yo'qligi yoki internet tezligi pastligi muammo tug'dirdi. Buni guruhli ishlash orqali yechishga to'g'ri keldi. Bu shuni ko'rsatadiki, DSTni joriy etishda "Bring Your Own Device" (BYOD) siyosati ehtiyotkorlik bilan qo'llanilishi kerak.

Ko'plab tajribali tarix o'qituvchilari o'z fanini chuqur bilsalar-da, video-montaj dasturlarida ishlashda o'quvchilardan ortda qolishdi. Bu o'qituvchilarda "obro'ni

yo'qotish" qo'rquvini keltirib chiqardi. Demak, o'qituvchilarni texnik jihatdan qayta tayyorlash birlamchi vazifadir.

Vaqt menejmenti: Sifatli raqamli hikoya yaratish 45 daqiqalik darsga sig'maydi. Bu metodika asosan darsdan tashqari faoliyat yoki uy vazifasi sifatida samarali.

XULOSA VA TAVSIYALAR

Samaradorlik: Digital Storytelling O'zbekiston tarixi darslarida o'quvchilarning o'zlashtirish ko'rsatkichini o'rtacha 20-30% ga oshiruvchi samarali pedagogik texnologiyadir.

Kompetensiyalar: U nafaqat tarixiy bilimlarni, balki XXI asr ko'nikmalarini (ijodkorlik, tanqidiy fikrlash, media-savodxonlik, hamkorlik) kompleks rivojlantiradi.

Tarbiyaviy ahamiyat: DST tarixni "insonlashtiradi", o'quvchilarda milliy qadriyatlarga hissiy bog'liqlikni shakllantiradi.

O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi hamda soha mutaxassislari uchun quyidagi takliflar ilgari suriladi:

O'quv dasturiga integratsiya: 7-11 sinf "O'zbekiston tarixi" darsliklarining har bir bobi yakunida "Raqamli ijodiy loyiha" topshiriqlarini kiritish. Bunda QR-kodlar orqali o'quvchilarga video-yo'riqnomalar berib borish.

Pedagogik kadrlar tayyorlash: Pedagogika institutlarining Tarix fakultetlarida "Raqamli gumanitar fanlar" va "Ta'limda multimedia texnologiyalari" kurslarini joriy etish.

Infratuzilmani moslashtirish: Maktablarda "Media-studiya" burchaklarini (yashil fon, shtativ, mikrofon) tashkil etish. Bu katta mablag' talab qilmaydi, lekin ta'lim sifatiga katta ta'sir ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, raqamli hikoyalash – bu shunchaki moda emas, balki O'zbekiston ta'lim tizimining raqamli kelajagi sari qo'yilgan dadil qadamdir. Tariximiz buyuk, uni yetkazish usullari ham shunga munosib zamonaviy va buyuk bo'lishi lozim.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abdullayev, R. (2020). Tarix metodikasi: yangi yondashuvlar. Toshkent: Fan.

2. Paivio, A. (1986). Mental Representations: A Dual Coding Approach. Oxford University Press.
3. Piaget, J. (1970). Genetic Epistemology. Columbia University Press.
4. Sweller, J. (1988). Cognitive load during problem solving. Cognitive Science, 12(2), 257-285.
5. O'zbekiston Respublikasi. (2020). Ta'lim to'g'risidagi Qonun.
6. Robin, B.R. (2008). Digital Storytelling: A Powerful Technology Tool for the 21st Century Classroom. Theory Into Practice, 47(3), 220-228.
7. Vygotsky, L.S. (1978). Mind in Society. Harvard University Press.
8. Watson, G., & Glaser, E.M. (1980). Watson-Glaser Critical Thinking Appraisal. Psychological Corporation.
9. Zima, V.P. (2019). Цифровые технологии в историческом образовании. Москва: Просвещение.
10. Qodirov, F. (2022). Raqamli pedagogika asoslari. Toshkent: O'qituvchi.

OLIIY TA'LIM MUASSASALARIDA BO'LAJAK TARBIYACHILARNI O'ZINI- O'ZI RIVOJLANTIRISHIDA METAREFLEKSIV TA'LIM MUHITINI YARATISH

Ismailova Nilufar Isroildjanovna

*Namangan davlat pedagogika instituti,
Maktabgacha ta'lim kafedrasi dotsenti*

Annotatsiya. Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak tarbiyachilarning o'zini-o'zi rivojlantirish jarayoniga yo'naltiruvchi metarefleksiv ta'lim muhitini yaratishning nazariy-metodik asoslari yoritiladi. Metarefleksiv yondashuv shaxsning o'z faoliyati, qarorlari va kasbiy rivojlanish bosqichlarini chuqur tahlil qila olish qobiliyatini shakllantirishga xizmat qilishi ilmiy jihatdan asoslanadi. Maqolada talabalarning refleksiv tafakkurini rivojlantiruvchi pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar, raqamli vositalar, refleksiv yozuvlar, portfoliolar va mentorlik mexanizmlarining ahamiyati ochib beriladi. Jumladan, metarefleksiv ta'lim muhitining tarkibiy komponentlari, uning pedagogik jarayondagi funktsiyalari hamda ta'lim samaradorligiga ta'siri tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: metarefleksiya, metarefleksiv yondashuv, metarefleksiv ta'lim muhiti, bo'lajak tarbiyachi, kasbiy o'zini-o'zi rivojlantirish, refleksiv kompetensiya, mentorlik, individual rivojlanish, refleksiv faoliyat, oliy ta'lim, kasbiy tayyorgarlik

СОЗДАНИЕ МЕТАРЕФЛЕКТИВНОЙ УЧЕБНОЙ СРЕДЫ В РАМКАХ САМООБОРОТА БУДУЩИХ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические и методологические основы создания метарефлексивной учебной среды, которая направляет будущих преподавателей в процессе саморазвития в высших учебных заведениях. Научно доказано, что метарефлексивный подход способствует формированию у человека способности к глубокому анализу собственной деятельности, решений и этапов профессионального развития. В статье раскрывается важность педагогических технологий, интерактивных методов, цифровых инструментов, рефлексивного письма, портфолио и механизмов наставничества, которые развивают рефлексивное мышление студентов. В частности, анализируются структурные компоненты метарефлексивной учебной среды, ее функции в педагогическом процессе и ее влияние на эффективность обучения.

Ключевые слова: метарефлексия, метарефлексивный подход, метарефлексивная учебная среда, будущий педагог, профессиональное саморазвитие, рефлексивная компетентность, наставничество, индивидуальное развитие, рефлексивная деятельность, высшее образование, профессиональная подготовка

CREATING A METAREFLECTIVE LEARNING ENVIRONMENT IN SELF-DEVELOPMENT OF FUTURE TEACHERS IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Annotation. *This article discusses the theoretical and methodological foundations of creating a metareflexive learning environment that guides future teachers in the process of self-development in higher education institutions. It is scientifically proven that the metareflexive approach serves to form a person's ability to deeply analyze their own activities, decisions, and stages of professional development. The article reveals the importance of pedagogical technologies, interactive methods, digital tools, reflective writing, portfolios, and mentoring mechanisms that develop students' reflective thinking. In particular, the structural components of the metareflexive learning environment, its functions in the pedagogical process, and its impact on educational effectiveness are analyzed.*

Keywords: *metareflection, metareflexive approach, metareflexive learning environment, future educator, professional self-development, reflective competence, mentoring, individual development, reflective activity, higher education, professional training*

KIRISH

Oliy ta'lim muassasasida zamonaviy mutaxassislarni tayyorlash muammosi eng murakkab ijtimoiy-iqtisodiy muammolar toifasiga kiradi. Yosh avlodning ma'naviy-axloqiy shakllanishi, ularning mustaqil hayotga va kasbiy faoliyatga tayyorlanishi ko'p jihatdan ta'lim va tarbiya sifatiga bog'liq bo'ladi. Bozor munosabatlariga asoslangan jamiyat kasbiy faoliyatning o'zgarishiga, ishlab chiqarish va boshqaruvda yangi texnologiyalardan foydalanish esa kasbiy-malakaviy talablarning jiddiy ravishda o'zgarishiga sabab bo'lmoqda. Talab yuqori bo'lgan mutaxassis — bu mustaqil fikrlay oladigan, shakllangan refleksiya asosida kasbiy-axloqiy qadriyatlarga ega bo'lgan, nafaqat tushunchalar va faktlar, balki baholovchi ma'nolar bilan ham mustaqil ishlay oladigan shaxsdir.

Mehnat bozori mutaxassisdan ishbilarmonlikni, amaliyotga yo'naltirilganlikni, eng murakkab noodatiy vaziyatlarni yenga olish qobiliyatini talab qiladi, shu bilan birga, u axloqan yetuk inson bo'lishi lozim. Shuning uchun ta'lim muassasasining o'zida talabanning shaxsiy rivojlanishi va o'zini-o'zi rivojlantirishini ta'minlaydigan refleksiv ta'lim muhitini yaratish zarur.

“O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi”da oliy ta’lim bilan qamrovni kengaytirish, oliy ma’lumotli

mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirish maqsadida- "Mustaqil ta'lim soatlari ulushini oshirish, talabalarda mustaqil ta'lim olish, tanqidiy va ijodiy fikrlash, tizimli tahlil qilish, tadbirkorlik ko'nikmalarini shakllantirish, o'quv jarayonida kompetensiyalarni kuchaytirishga qaratilgan metodika va texnologiyalarni joriy etish, o'quv jarayonini amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga yo'naltirish, bu borada o'quv jarayoniga xalqaro ta'lim standartlariga asoslangan ilg'or pedagogik texnologiyalar, o'quv dasturlari va o'quv-uslubiy materiallarni keng joriy etish" [1] ustivor vazifa sifatida belgilangan.

"Maktabgacha ta'lim sohasida pedagog kadrlarning uzluksiz kasbiy rivojlanishini ta'minlash maqsadida: maktabgacha ta'lim tashkilotining direktori o'rinbosari zimmasiga ta'lim sifatini ta'minlash, pedagog xodimlarni uzluksiz kasbiy rivojlantirish, ta'lim va tarbiya jarayonlariga innovatsiyalarni, ilg'or pedagogik va raqamli texnologiyalarni keng joriy qilish vazifalari yuklanadi. barcha maktabgacha ta'lim tashkilotlarida malaka oshirishning "Metodik mahorat soati", tayanch maktabgacha ta'lim tashkilotlarida esa "Metodik mahorat kuni" kabi shakllari bosqichma-bosqich joriy etiladi;[2] Maktabgacha ta'lim sifati va samaradorligini oshirish tarbiyachi- pedagog kadrlarning o'z-o'zini rivojlantirib borishi, kasbiy o'sishiga bog'liqdir.

Tadqiqotda metarefleksiya, refleksiv ta'lim, shaxsiy o'sishni qo'llab-quvvatlashga oid ilmiy manbalarni tahlil qilish, Oliy ta'limda kompetensiyaviy yondashuvga doir normativ-huquqiy hujjatlar o'rganildi. Pedagogik modellashtirish asosida metarefleksiv ta'lim muhiti modeli ishlab chiqish, anketa, suhbat va kuzatuv orqali bo'lajak tarbiyachilarning o'zini-o'zi rivojlantirish darajalari baholandi. Pedagogik eksperiment: tajriba va nazorat guruhlarini faoliyati solishtirildi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

So'nggi yillarda pedagogikada "refleksiya" atamasi tobora ko'proq qo'llanilmoqda. U zamonaviy ta'lim maqsadlari, professionallik, kompetensiya, shaxsning asosiy xususiyatlari, ya'ni o'zini boshqarish, rivojlanish va o'zini-o'zi rivojlantirish uchun zarur bo'lgan ko'nikma va sifatlarni anglashda ishlatiladi.

"Dunyoda inson shaxsidan murakkab va boyroq narsa yo'q", — deb yozgan V. A. Suxomlinskiy. Bugungi kunda jamiyatimiz oldida barcha sohalarda faol, ijodiy

faoliyatga qodir, o'zini anglaydigan, rivojlanish uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga oladigan shaxsni tarbiyalashdek ulkan maqsad turibdi.

O'zbekiston Respublikasining Qonuni, "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida" [3] maktabgacha ta'lim tashkilotlarining pedagog xodimlari quyidagi mahoratini takomillashtirishi shart deb ko'rsatilgan:

- bolalarga professional darajada ta'lim va tarbiya berishi;

- pedagogik etikaga rioya etishi, bolaning sha'ni va qadr-qimmatini himoya qilishi, bolalarni zo'ravonlik ko'rinishlaridan himoya qilishi, ularni vatanparvarlik, mehnatga, qonuniy vakillariga hurmat bilan va atrof-muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish ruhida tarbiyalashi;

- maktabgacha ta'lim va tarbiyaning davlat ta'lim dasturini bajarishi;

- o'z malakasini oshirishi;

- o'z kasbiy ko'nikmalarini va pedagogik mahoratini takomillashtirishi shart.

Refleksiya va metarefleksiya ta'lim muhiti ta'lim jarayonida talabalarning o'z-o'zini rivojlantirishida muhim ahamiyatga ega. Ushbu sohadagi adabiyotlar talabalarning reflektiv fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish va o'zini baholash metodlarining samaradorligini ko'rsatadi. Dewey, J. (1933): How We Think asarida [4] refleksiya jarayonining ta'limdagi o'rni va ahamiyatini ta'kidlaydi. U, ta'lim jarayonida talabalarning o'z tajribalarini tahlil qilib, ulardan o'rganishi va yangi bilimlarni shakllantirishlari zarurligini belgilaydi. Deweyning fikricha, refleksiv fikrlash talabalarga yanada chuqurroq o'rganishga yordam beradi va ularning mustaqil fikrlash qobiliyatini oshiradi.

Shunday qilib, refleksiya — bu ichki o'zini anglash va subyektiv kuzatuv orqali borliqni idrok etish jarayoni bilan bog'liq bo'lgan murakkab, integrativ shaxsiy tuzilma hisoblanadi. Zamonaviy refleksiya fenomeni tasniflarini tahlil qilish asosida uni turli mezonlar bo'yicha umumlashtirilgan tuzilmasi quyidagicha [5]:

1. Tipologik yo'nalishiga ko'ra: – shaxsiy (o'zini bilish); – kommunikativ-kooperativ (shaxslararo muloqot va guruhdagi refleksiya); – intellektual (tafakkurni boshqarish);

2. Shakliga ko'ra: – individual; – kollektiv (dialogik);

3.Vaqt omiliga ko'ra: – retrospektiv (o'tgan tajribani qayta tiklash); – introspektiv (joriy faoliyatni tuzatish); – perspektiv (rejalashtirish);

4.Subyektning idrok yoki tafakkur yo'nalishiga ko'ra: – formal (vaziyatni yuzaki ko'rib chiqish), – mazmunli (ichki harakatlar tahlili).

Ushbu mezonlar bilan birga bo'lajak pedagoglarda refleksiya shakllanishini o'rganishda O.I. Kayasheva va E.I. Mishina tomonidan taklif qilingan refleksiya turlari tasnifi quyidagicha:[5]

Shaxsiy refleksiya – bo'lajak pedagoglarning o'zini bilish tajribasi va subyektiv kuzatuvlari asosida mantiqiy xulosalar chiqarish qobiliyati bilan tavsiflanadi;

Kommunikativ-kooperativ (ijtimoiy) refleksiya – bo'lajak pedagoglarning hayot faoliyatining kommunikativ jihatida bog'liq bo'lib, o'zining ijtimoiy pozitsiyasini hamda shaxslararo o'zaro ta'sirning turli jihatlarini tahlil qilish malakasi bilan xarakterlanadi;

Intellektual refleksiya – faoliyatning real sharoitlarda amalga oshirilishini tahlil qilishga qaratilgan predmetli o'z faoliyatini anglash jarayonidir.

Demak, refleksiyadan farqli metarefleksiya — bu insonning nafaqat o'z faoliyati yoki fikrlash jarayonini, balki o'z refleksiyasining o'zini tahlil qilishi, ya'ni “men qanday o'ylayapman?”, “mening fikrlashim va baholashim qanchalik asosli?” kabi savollarni ongli ravishda ko'rib chiqish jarayonidir. Bu refleksianing eng yuqori, murakkab shakllaridan biri hisoblanadi.

Metarefleksianing asosiy maqsadi — bu o'z fikrlashimiz va harakatlarimizni anglab yetish hamda ularni tanqidiy tahlil qilish orqali ularning samaradorligi va sifatini oshirishdir. U bizning muloqotimiz va xulq-atvorimizda yanada moslashuvchan va adaptiv bo'lishimizga yordam beradi, shuningdek yangi insaytlar va yangi nuqtai nazarlarni kashf etishimizga imkon yaratadi.

Metarefleksiya quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1.Shaxs o'zining fikrlash strategiyasini va ichki dialogini nazorat qiladi.

2.Inson o'z qarorlari qanday me'yorlar, qadriyatlar yoki tajribaga asoslanganini tahlil qiladi.

3.Shaxs o'zining fikrlashi va emotsional holati bir-biriga qanday ta'sir qilayotganini tushunadi.

4.Metarefleksiya yuqori darajadagi metakognitiv qobiliyatlarni faollashtiradi: rejalashtirish, monitoring, nazorat, tahlil qiladi.

Oliy ta'lim muassasasida bo'lajak tarbiyachilarni o'zini-o'zi rivojlantirishida metarefleksiv ta'lim muhitini yaratish orqali quyidagi malaka va ko'nikmalar o'zlashtiriladi:

1.Shaxsiy va kasbiy rivojlanishni chuqurlashtiradi-Metarefleksiya talabaga o'zini tanqidiy baholash, xatolar sababini chuqur tushunish va o'z-o'zini takomillashtirish imkonini beradi, bu sifat bo'lajak pedagog uchun yuqori professional kompetentlik belgisi sifatida qaraladi. "Metarefleksiya kundaligi" har hafta bir varaq kundalik yuriting: haftadagi eng katta yutug'im, muvaffaqiyatsizligim va sababi, o'rgangan 3 ta muhim narsam, kelasi hafta maqsadlarim bu kundalikni yuritish vaqtini to'g'ri taqsimlash, o'z-o'zini baxolash uchun xizmat qiladi.

2. Metakognitiv nazariyalarni boyitadi- Kognitiv psixologiyada metarefleksiya metakognitsiyaning eng yuqori darajasi sifatida qaralib, inson tafakkurini o'rganish bo'yicha asosiy kategoriyalardan biridir. "Bugungi darsni tahlil qilaman" Darsdan so'ng quyidagi savollarga yozma javob bering: Bugun nimani o'rgandim? Men uchun eng qiyin bo'lgan joy qaysi bo'ldi? Qaysi usul men uchun samarali bo'ldi? Keyingi darsda o'zimni yaxshilash uchun nima qilaman?

3. Tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi- Metarefleksiya orqali talaba stereotip fikrlashdan chiqadi, ma'lumotlarni chuqurroq tahlil qiladi, mustaqil fikr yuritadi. Bu kelajakda kasbiy rivojlanish uchun muhim bo'lgan tafakkur jarayonlarini optimallashtiradi. "Kuchli va zaif tomonlar xaritasi" Vazifa: Ikki ustunli jadval tuzing. Chap tomon: Kuchli tomonlarim, O'ng tomon: Rivojlantirish kerak bo'lgan tomonlarim. Har bir bandga real misollar yozing. Masalan:

- *Kuchli tomon:* mavzuni tez tushunaman; oson anglab yetaman, diqqat bilan tinglayman, eshitgan ma'lumotni sinchiklab taxlil qilaman...

- *Zaif tomon:* vaqtini to'g'ri taqsimlay olmayman, diqqatim tarqoq, tez esdan chiqaraman... Demak sizni rivojlanishingizga to'siq bu zaif tomonlaringiz, shunday maqsad qilingki zaif tomoningiz ustida ishlang va tugallang.

4. Pedagogik faoliyatda metodik yangilik yaratadi - ta'lim jarayonidagi qarorlarni ongli va asosli qabul qilish, o'z metodikasini tanqidiy qayta ko'rib chiqish, innovatsion yondashuvlarni ishlab chiqish imkonini beradi. Men o'z kuchli tomonlarimni qanday aniqlashim mumkin?-Muvaffaqiyatli bajargan topshiriqlaringizni eslang, o'zingizni eng ishonchli his qilgan vaziyatlarni tahlil qiling. O'qituvchi yoki guruhdoshlarning fikrlarini ham hisobga oling — bu kuchli tomonlaringizni aniqroq ko'rsatadi.

6. Shaxsning kognitiv murakkabligini oshiradi- metarefleksiya yuqori darajadagi intellektual rivojlanishning belgisi bo'lib, insonning murakkab ijtimoiy vaziyatlarda ongli qarorlar qabul qilish qobiliyatini kuchaytiradi. Metarefleksiya menga qanday yordam beradi? - U sizga o'qish jarayonida qanday strategiyalar samarali bo'lgani, qaysi joylarda qiyinchilikka duch kelganingiz va nima uchun shunday bo'lganini tushunishga yordam beradi. Natijada o'qish uslublaringizni yaxshilaysiz.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, refleksiya, metarefleksiya metodlari talabalarning o'z-o'zini rivojlantirishidagi ahamiyatini isbotlaydi va bu jarayonlarning ta'lim tizimida qanday qo'llanilishi kerakligini ko'rsatadi. Metarefleksiya va o'zini-o'zi rivojlantirish talabalarning shaxsiy va akademik muvaffaqiyatlarini oshirishga yordam berishi mumkin, shuningdek, ularning o'rganish jarayonida faol ishtirok etishlarini ta'minlaydi.

Tadqiqot natijalari va muhokama.

Ushbu tadqiqotning maqsadi talabalarning o'z-o'zini rivojlantirish jarayonida refleksiya hamda metarefleksiya metodlarining ahamiyatini o'rganishdir. Tadqiqot jarayonida talabalarning o'z-o'zini metarefleksiya jarayonlaridagi tajribalarini o'rganish uchun so'rovnomalar va intervyular o'tkazildi. Talabalarning fikr-mulohazalari va natijalari tahlil qilindi ularning 85% dan ortig'i metarefleksiya jarayonining o'z-o'zini rivojlantirishda muhim rol o'ynashini ta'kidladi. Ular o'z tajribalarini tahlil qilish orqali o'z bilimlarini va ko'nikmalarini yaxshilash

imkoniyatini topadilar. So'rovda ishtirok etgan talabalarning 78% o'zini baholash metodlarining o'z faoliyatlarini yanada samarali qilishga yordam berishini bildirdi.

O'qituvchilar talabalarga metarefleksiya va o'zini –o'zirivojlantirish jarayonlarini amalda qo'llashda yordam berishlari muhim ahamiyatga ega. Talabalarning 70% i o'qituvchilarning bu jarayonlarni qo'llab-quvvatlashlari natijasida o'z o'rganishlariga ko'proq e'tibor qaratganliklarini bildirdi. Olingan natijalar metarefleksiyani ta'lim jarayonida talabalarning o'z-o'zini rivojlantirishdagi ahamiyatini kuchli ekanligini ko'rsatadi. Metarefleksiya jarayoni talabalarga o'z tajribalarini tahlil qilib, o'zlarining kuchli va zaif tomonlarini aniqlash imkonini beradi. Zaif tomonlar bilan qanday ishlash kerak? - Avvalo, ularni tan oling. Keyin esa nima sababdan qiyinchilik yuzaga kelganini aniqlang: bilimsizlikmi, vaqtni to'g'ri boshqara olmaslikmi yoki motivatsiyaning pastligimi? Sabab aniq bo'lsa, uni bartaraf etish osonroq bo'ladi. Metarefleksiya qilish uchun alohida vaqt ajratish shartmi? Albatta. 5–7 daqiqa bo'lsa ham yetadi. Muhimi — izchil ravishda o'zini tahlil qilish odatini shakllantirishdir. Bu jarayon o'z-o'zini anglash va o'rganish uchun zarurdir. Bundan tashqari, o'zini baholash metodlari talabalarga o'z faoliyatlarini yanada samarali qilishda yordam beradi. Talabalar o'z muvaffaqiyatlarini tahlil qilish orqali o'zlarini baholash imkoniyatiga ega bo'ladilar, bu esa ularning shaxsiy rivojlanishiga yordam beradi. Olingan natijalar, o'qituvchilarning talabalarni qo'llab quvvatlashlari natijasida o'z o'rganishlariga ko'proq e'tibor qaratishlarini ko'rsatadi. Tadqiqot natijalari, bu metodlarni ta'lim jarayonida kengaytirish va yanada rivojlantirish zarurligini ko'rsatadi.

XULOSA

Metarefleksiya — bu refleksiya ustidan refleksiya, ya'ni shaxsning o'z tafakkurini boshqarish va tahlil qilish qobiliyati. Uning ilmiy qiymati kognitiv jarayonlarni chuqur anglash, shaxsiy va kasbiy o'sishni ta'minlash, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish hamda ta'lim va ilmiy-amaliy faoliyatda yuqori samaradorlikka erishish imkoniyatlari bilan belgilanadi. O'quv dasturlarida metarefleksiya va o'zini baholash metodlarini kengaytirish va ulardan foydalanish uchun maxsus modullar ishlab chiqish zarur. Bu bo'lajak tarbiyachilarni o'z tajribalarini tahlil qilish va o'z-o'zini baholashga undaydi. O'qituvchilarni refleksiya

va o'zini baholash metodlaridan foydalanishga o'rgatish uchun seminarlar va treninglar tashkil etish. Bu o'qituvchilarning o'z faoliyatlarini tahlil qilish va talabalarni qo'llab-quvvatlash qobiliyatini oshiradi, nazariy bilimlarni amaliy tajribalar bilan bog'lash imkoniyatini beradi. Buning uchun amaliyot jarayonlarida metarefleksiya va o'zini baholash metodlarini qo'llash orqali talabalarning o'z-o'zini rivojlantirishiga ko'mak berish muhimdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son Farmoniga 1-ilova
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 30.09.2024 й. ПФ-152-сон "Мақтабгача таълим сифати ва самарадорлигини янада ошириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги Фармони
3. O'zbekiston Respublikasining Qonuni "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida" 16.12.2019 yildagi O'RQ-595-son
4. Базаева Ф.У. Инновационная образовательная среда как фактор самореализации личности // Вестник ГГНТУ. Гуманитарные и социально-экономические науки. 2022. Т. 18. №1 (27). С. 46-51.
5. Каяшева О.И. Онтогенетические аспекты развития рефлексии человека: теоретический анализ проблемы / О.И. Каяшева // Вестник Московского государственного областного университета. Психологические науки. 2020. №4. С. 40-50.
6. Schön, D. (1983). The Reflective Practitioner.
7. Flavell, J. (1979). Metacognition and Cognitive Monitoring.
8. Efklides, A. (2008). Metacognition and Affect: Their Interplay.

JISMONIY TARBIYA JARAYONIDA INSONPARVARLIK QADRIYATLARINI SHAKLLANTIRISHNING TALABALARDA IJTIMOIIY FAOLLIKKA TA'SIRI

Olimjonov Omadjon Odiljon o'g'li,

Andijon davlat universiteti o'qituvchisi,

Email: omadbekolimjonov1995@gmail.com, tel: +99897 018-10-00

ORCID: 0009-0001-6119-0325

UDK: 796.011.3

Annotatsiya: Mazkur maqolada jismoniy tarbiya jarayonida insonparvarlik qadriyatlarini shakllantirishning talabalarda ijtimoiy faollikka ta'siri ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotning asosiy maqsadi jismoniy tarbiya mashg'ulotlari jarayonida insonparvarlik qadriyatlarini rivojlantirish orqali talabalarning ijtimoiy faolligini oshirish imkoniyatlarini aniqlashdan iborat. Tadqiqot metodlari sifatida pedagogik kuzatish, so'rovnoma, suhbat, tajriba-sinov ishlari hamda statistik tahlil usullaridan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida insonparvarlik tamoyillariga asoslangan jismoniy tarbiya mashg'ulotlari talabalarning hamkorlik, mas'uliyat, o'zaro hurmat va jamoaviy faollik ko'rsatkichlariga ijobiy ta'sir ko'rsatishi aniqlandi. Olingan natijalar shuni ko'rsatdiki, jismoniy tarbiya jarayonida maqsadli tashkil etilgan insonparvarlikka yo'naltirilgan pedagogik faoliyat talabalar ijtimoiy faolligining oshishiga xizmat qiladi. Xulosa sifatida aytish mumkinki, jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida insonparvarlik qadriyatlarini shakllantirish ijtimoiy faol, mas'uliyatli va barkamol shaxsni tarbiyalashning samarali vositasi hisoblanadi.

Kalit so'zlar: jismoniy tarbiya, insonparvarlik qadriyatlari, ijtimoiy faollik, talaba shaxsi, pedagogik jarayon, tarbiyaviy faoliyat, ijtimoiy kompetensiya, hamkorlik, jamoaviy faoliyat

ВЛИЯНИЕ ФОРМИРОВАНИЯ ГУМАНИСТИЧЕСКИХ ЦЕННОСТЕЙ В ПРОЦЕССЕ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ НА СОЦИАЛЬНУЮ АКТИВНОСТЬ СТУДЕНТОВ

Олимжонов Омаджон Одилжон угли,

Преподаватель Андijanского государственного университета,

Электронная почта: omadbekolimjonov1995@gmail.com,

Тел.: +998 97 018-10-00

Аннотация: В статье рассматривается влияние формирования гуманистических ценностей в процессе физического воспитания на социальную активность студентов. Целью исследования является выявление педагогических возможностей развития социальной активности студентов посредством формирования гуманистических ценностей на занятиях по физическому воспитанию. В ходе исследования были использованы методы педагогического наблюдения,

анкетирования, беседы, опытно-экспериментальной работы и статистического анализа. Результаты исследования показали, что целенаправленное внедрение гуманистических принципов в процесс физического воспитания способствует развитию у студентов таких качеств, как ответственность, сотрудничество, взаимоуважение и активное участие в общественной деятельности. Установлено, что гуманистически ориентированные занятия физической культурой оказывают положительное влияние на уровень социальной активности обучающихся. В заключение сделан вывод о том, что формирование гуманистических ценностей в процессе физического воспитания является эффективным педагогическим средством развития социальной активности студентов и воспитания социально зрелой личности.

Ключевые слова: физическое воспитание, гуманистические ценности, социальная активность, личность студента, педагогический процесс, воспитательная деятельность, социальная компетентность, сотрудничество, коллективная деятельность

THE IMPACT OF FORMING HUMANISTIC VALUES IN THE PROCESS OF PHYSICAL EDUCATION ON STUDENTS' SOCIAL ACTIVITY

Olimjonov Omadjon Odiljon o'g'li,

Lecturer at Andijan State University,

E-mail: omadbekolimjonov1995@gmail.com,

Tel.: +998 97 018-10-00

Abstract: *This article examines the impact of forming humanistic values in the process of physical education on students' social activity. The main purpose of the research is to identify the pedagogical potential of developing students' social activity through the formation of humanistic values during physical education classes. The study employed pedagogical observation, questionnaires, interviews, experimental methods, and statistical analysis. The research findings indicate that physical education activities organized on the basis of humanistic principles positively influence students' social behavior, including cooperation, responsibility, mutual respect, and active participation in social life. The results demonstrate that a humanistic approach to physical education significantly enhances students' social activity and engagement. In conclusion, the study confirms that the formation of humanistic values within physical education is an effective pedagogical tool for fostering socially active, responsible, and well-rounded individuals.*

Keywords: *physical education, humanistic values, social activity, student personality, pedagogical process, educational activity, social competence, cooperation, collective activity*

KIRISH

Zamonaviy ijtimoiy taraqqiyot sharoitida oliy ta'lim tizimi oldida nafaqat malakali mutaxassis, balki ijtimoiy jihatdan faol, mas'uliyatli va insonparvarlik

qadriyatlariga ega bo'lgan shaxsni shakllantirish vazifasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Globallashuv jarayonlari, ijtimoiy munosabatlarning murakkablashuvi hamda yoshlar ongiga ta'sir etuvchi omillarning ko'payishi talabalarda ijtimoiy faollikni rivojlantirish masalasiga yangicha yondashuvlarni talab etadi. Shu jihatdan, jismoniy tarbiya jarayoni shaxs kamolotining muhim tarkibiy qismi sifatida ijtimoiy va ma'naviy tarbiya bilan uzviy bog'liq holda qaralishi zarur.

Amaldagi ilmiy tadqiqotlarda jismoniy tarbiyaning sog'lomlashtiruvchi va funksional imkoniyatlarni rivojlantiruvchi jihatlari yetarlicha yoritilgan bo'lsa-da, uning insonparvarlik qadriyatlarini shakllantirish orqali talabalarning ijtimoiy faolligini oshirishdagi pedagogik salohiyati yetarli darajada tizimli o'rganilmagan. Xususan, jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida hamkorlik, o'zaro hurmat, mas'uliyat va ijtimoiy birdamlik kabi insonparvarlik tamoyillarini maqsadli integratsiya qilish mexanizmlarining ilmiy asoslari aniq belgilab berilmagan.

Maqolada ilgari surilayotgan asosiy g'oya shundan iboratki, jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini insonparvarlikka yo'naltirilgan pedagogik mazmun bilan boyitish talabalarning ijtimoiy faolligini rivojlantirishning samarali omili bo'la oladi. Mazkur tadqiqotning maqsadi jismoniy tarbiya jarayonida insonparvarlik qadriyatlarini shakllantirish orqali talabalarda ijtimoiy faollikni rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlarini aniqlashdan iborat. Tadqiqot vazifalari sifatida insonparvarlik qadriyatlarining nazariy asoslarini tahlil qilish, jismoniy tarbiya jarayonida ijtimoiy faollikni rivojlantirish omillarini aniqlash hamda insonparvarlikka asoslangan pedagogik yondashuvning samaradorligini asoslab berish belgilandi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Jismoniy tarbiya va insonparvarlik qadriyatlarini shakllantirish masalalari bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, pedagogik jarayonning samarali tashkil etilishi talabalar shaxsini nafaqat jismoniy, balki ma'naviy va ijtimoiy jihatdan rivojlantirishga xizmat qiladi.

Peterson va Seligman (2004) insonparvarlik qadriyatlarini shakllantirish va shaxsning ijtimoiy moslashuvchanligini rivojlantirish o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganib, qadriyatlarni sistematik tarzda integratsiya qilish pedagogik samarani oshirishini ta'kidlaydilar. Shuningdek, Lickona (1991) ta'lim jarayonida axloqiy va

ijtimoiy fazilatlarni rivojlantirish orqali talabalarning ijtimoiy faolligini oshirish usullarini nazariy jihatdan yoritadi.

Jismoniy tarbiya sohasida, Hastie va Martin (2006) jismoniy mashg'ulotlarning ijtimoiy ko'nikmalarni shakllantirishdagi rolini tadqiq qilgan. Ularning tadqiqotida ta'kidlanishicha, jismoniy tarbiya mashg'ulotlari orqali talabalar hamkorlik, mas'uliyat, o'zaro hurmat va jamoaviy ish ko'nikmalarini rivojlantirishi mumkin. Shu bilan birga, Santos va Rodrigues (2018) jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini qadriyatlar bilan integratsiya qilishning samarali pedagogik usullarini taklif etadi, bu esa talabalarning ijtimoiy faolligi va madaniy-kommunikativ ko'nikmalarini oshiradi.

O'zbekiston holatida Shamsiddinova (2020) jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining talabalarda ijtimoiy faollikni rivojlantirishdagi imkoniyatlarini o'rganib, insonparvarlikka yo'naltirilgan pedagogik yondashuvlarni qo'llash muhimligini ta'kidlaydi. Adabiyotlar tahlilidan ko'rinib turibdiki, jismoniy tarbiya mashg'ulotlari orqali talabalarda ijtimoiy faollikni shakllantirish, insonparvarlik qadriyatlarini rivojlantirish va ularni amaliy faoliyatga yo'naltirishning ilmiy asoslari mavjud. Shu bilan birga, jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini metodik jihatdan insonparvarlik qadriyatlar bilan bog'lashning samarali mexanizmlari yetarlicha tizimli o'rganilmaganligi aniqlanadi. Bu esa mazkur tadqiqotning dolzarbligini oshiradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqotning asosiy vazifasi – jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida insonparvarlik qadriyatlarini pedagogik jihatdan integratsiya qilish orqali talabalarda ijtimoiy faollikni oshirish imkoniyatlarini aniqlashdir. Adabiyotlar tahlilidan ko'rinib turibdiki, jismoniy tarbiya nafaqat jismoniy rivojlanish, balki shaxsning axloqiy, ijtimoiy va ma'naviy fazilatlarni shakllantirishda ham samarali vosita hisoblanadi (Peterson & Seligman, 2004; Lickona, 1991; Hastie & Martin, 2006; Santos & Rodrigues, 2018; Shamsiddinova, 2020). Shu nuqtai nazardan, tadqiqotda quyidagi ilmiy asoslangan pedagogik metodlar jismoniy tarbiya jarayonida qo'llanildi:

1. **Qiyosiy va o'rganish metodlari** – Talabalar mashg'ulot jarayonida o'zaro munosabat va hamkorlik ko'nikmalarini kuzatib, bir-birini baholashga o'rgatiladi. Bu metod orqali ularning mas'uliyat, hurmat va ijtimoiy faollik ko'rsatkichlari oshiriladi.
2. **Ma'ruza va amaliy integratsiya metodi** – Mashg'ulotlar avvalida qisqa ma'ruzalar orqali insonparvarlik tamoyillari tushuntiriladi va keyin ularni jismoniy mashg'ulotlarga amaliy tarzda integratsiya qilish ta'minlanadi. Bu metod talabalarga axloqiy qadriyatlarni amaliy faoliyat orqali qabul qilish imkonini yaratadi.
3. **Jamoaviy faoliyat va rolli o'yin metodlari** – Talabalar guruhlariga bo'linib, jismoniy mashg'ulotlarda hamkorlik va liderlik qobiliyatlarini rivojlantiradi. Rolli o'yinlar yordamida ijtimoiy vaziyatlarda mas'uliyat, hamkorlik va insonparvarlik qadriyatlari amaliy tarzda mustahkamlanadi.
4. **Refleksiya va baholash metodlari** – Mashg'ulotlar oxirida talabalar o'z faoliyatini tahlil qiladi, o'z xatti-harakatlarini baholaydi va insonparvarlik qadriyatlarini qanday namoyon etganini ko'rib chiqadi. Bu metod shaxsiy mas'uliyat va ijtimoiy faollikni oshirishga yordam beradi.
5. **Eksperimental tajriba metodi** – Tadqiqotda tajriba guruhi va nazorat guruhi tashkil etilib, insonparvarlik qadriyatlari integratsiyalangan jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining talabalarda ijtimoiy faollikka ta'siri o'rganildi. Ushbu metod pedagogik samaradorlikni aniq ko'rsatishga xizmat qiladi.

Ushbu metodlar tizimli tarzda qo'llanilganda, jismoniy tarbiya mashg'ulotlari talabalarda nafaqat jismoniy rivojlanish, balki ijtimoiy faollik, mas'uliyat, hamkorlik va insonparvarlik qadriyatlarini shakllantirishning samarali vositasiga aylanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, metodlarning integratsiyalangan qo'llanilishi pedagogik jarayonning samaradorligini sezilarli darajada oshiradi va talabalarning ijtimoiy faol shaxs sifatida rivojlanishiga xizmat qiladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot jarayonida **tajriba guruhi** va **nazorat guruhi** talabalarining ijtimoiy faolligi va insonparvarlik qadriyatlarini namoyon etish darajasi o'rganildi.

Tajriba guruhi mashg'ulotlari insonparvarlik tamoyillari bilan integratsiyalangan bo'lib, ularning ijtimoiy faollik ko'rsatkichlari sezilarli darajada o'sdi.

1. Ijtimoiy faollik ko'rsatkichlari

Guruh	Kuzatishdan oldingi o'rtacha ball	Kuzatishdan keyingi o'rtacha ball	O'sish foizi (%)
Nazorat guruhi	62	65	4,8
Tajriba guruhi	61	78	27,9

1-jadval

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, tajriba guruhi talabalari mashg'ulotdan keyin ijtimoiy faollik darajasida 27,9% ga oshish kuzatildi, bu esa jismoniy tarbiya mashg'ulotlariga insonparvarlik qadriyatlarini integratsiya qilishning samaradorligini ko'rsatadi. Nazorat guruhi esa minimal o'sish ko'rsatdi, bu esa odatiy mashg'ulotlarda ijtimoiy faollikni oshirish imkoniyatining cheklanganligini anglatadi.

2. Hamkorlik va jamoaviy ishlash ko'nikmalari

Tajriba guruhi talabalari mashg'ulotlar davomida jamoaviy faoliyatda mas'uliyat va hamkorlik ko'nikmalarini yaxshilab namoyon etdilar. Rolli o'yinlar va guruh mashg'ulotlari natijasida talabalar bir-biriga yordam berish, vazifalarni taqsimlash va qaror qabul qilishda faol bo'ldilar. Bu holat ijtimoiy faollikni oshirish bilan birga, insonparvarlik qadriyatlarini amaliy jihatdan mustahkamlashga yordam berdi.

3. Refleksiya va o'zini baholash natijalari

Mashg'ulotlar oxirida talabalarga o'z faoliyatini tahlil qilish va baholash imkoniyati berildi. Tajriba guruhi talabalari o'z xatti-harakatlarini ijtimoiy va axloqiy me'yorlar nuqtai nazaridan tahlil qildilar, o'zaro hurmat, mas'uliyat va yordam berish kabi qadriyatlarni amalda qo'llashlarini aniqladilar. Nazorat guruhi esa minimal refleksiya ko'rsatdi, bu esa insonparvarlik qadriyatlarini tizimli shakllantirishning yetishmasligini ko'rsatadi.

4. Muhokama

Olingan natijalar shuni ko'rsatdiki, jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini insonparvarlik qadriyatlari bilan integratsiya qilish talabalar ijtimoiy faolligini oshirishning samarali vositasi bo'la oladi. Pedagogik kuzatish, guruh mashg'ulotlari, rolli o'yinlar va refleksiya metodlari kombinatsiyasi talabalarda ijtimoiy faollik, hamkorlik va mas'uliyat kabi ko'nikmalarni rivojlantirishga imkon berdi.

Natijalar adabiyotlar tahlili bilan mos keladi: Peterson & Seligman (2004), Lickona (1991) va Shamsiddinova (2020) tadqiqotlarida ham jismoniy tarbiya mashg'ulotlari orqali ijtimoiy va axloqiy qadriyatlarni shakllantirish pedagogik samaradorligi qayd etilgan. Shu bilan birga, tajriba natijalari shuni ko'rsatadiki, insonparvarlik qadriyatlarini metodik ravishda integratsiya qilish jismoniy tarbiya jarayonining pedagogik samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

XULOSA

Mazkur tadqiqot jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida insonparvarlik qadriyatlarini shakllantirish orqali talabalarda ijtimoiy faollikni rivojlantirishning samarali pedagogik imkoniyatlarini aniqlashga qaratildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, insonparvarlik qadriyatlarini metodik tarzda integratsiyalash talabalarning ijtimoiy faolligini sezilarli darajada oshiradi.

Pedagogik kuzatish, guruh mashg'ulotlari, rolli o'yinlar, refleksiya va tajriba-sinov metodlarining kombinatsiyasi talabalar orasida hamkorlik, mas'uliyat, o'zaro hurmat va jamoaviy ish ko'nikmalarini mustahkamlashga xizmat qiladi. Eksperiment natijalari shuni ko'rsatdiki, insonparvarlik qadriyatlari bilan boyitilgan jismoniy tarbiya mashg'ulotlari tajriba guruhi talabalari ijtimoiy faollik ko'rsatkichlarini 27,9% ga oshirdi, bu esa metodning samaradorligini yaqqol tasdiqlaydi.

Adabiyotlar tahlili ham tadqiqot natijalari bilan mos keladi: jismoniy tarbiya mashg'ulotlari orqali ijtimoiy va axloqiy qadriyatlarni shakllantirish pedagogik samaradorligi ilmiy jihatdan asoslangan. Shu bilan birga, mazkur tadqiqot insonparvarlik qadriyatlarini tizimli integratsiyalashning amaliy mexanizmlarini aniqlab, pedagogik jarayon samaradorligini oshirishga hissa qo'shdi.

Natijada, jismoniy tarbiya mashg'ulotlari nafaqat jismoniy rivojlanish, balki talabalarda ijtimoiy faollik, hamkorlik, mas'uliyat va insonparvarlik qadriyatlarini

shakllantirishning samarali vositasi ekanligi ilmiy jihatdan tasdiqlandi. Ushbu tadqiqot natijalari oliy ta'lim muassasalarida pedagogik amaliyotda qo'llanishi mumkin va talabalarning ijtimoiy faol shaxs sifatida rivojlanishiga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abdullayev A., Xudoyberdiyev R. Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi. – T.: O'qituvchi, 2019. – 312 b.
2. Karimov F.X. Jismoniy tarbiya va sport pedagogikasi. – T.: Fan, 2020. – 256 b.
3. Usmonxo'jayev T., Qosimov B. Jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini tashkil etish metodikasi. – T.: Ma'naviyat, 2018. – 198 b.
4. Xo'jayev A.A. Talabalar jismoniy tarbiyasini takomillashtirishning pedagogik asoslari. – T.: Fan va texnologiya, 2021. – 184 b.
5. Lickona T. Educating for Character: How Our Schools Can Teach Respect and Responsibility. – New York: Bantam Books, 1991. – 479 p.
6. Peterson C., Seligman M. Character Strengths and Virtues. – Oxford: Oxford University Press, 2004. – 800 p.
7. Hastie P., Martin E. Teaching Responsibility Through Physical Activity. – Champaign, IL: Human Kinetics, 2006. – 214 p.
8. Santos F., Rodrigues J. Values Education through Physical Education. – Lisbon: Academic Press, 2018. – 162 p.
9. Shamsiddinova D. Oliy ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya orqali talabalarning ijtimoiy faolligini rivojlantirish. – T.: Fan va texnologiya, 2020. – 146 b.
10. Dewey J. Democracy and Education. – New York: The Macmillan Company, 1916. – 434 p.
11. Rubinshteyn S.L. Umumiy psixologiya asoslari. – M.: Pedagogika, 2002. – 720 b.
12. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T.: Ma'naviyat, 2008. – 176 b.

LABOR SAFETY PROBLEMS AND SOLUTIONS

Kochkarova Cholponoy Khabibullayevna

Associate Professor of Andijan State Technical Institute

ORCID 0005-0008-0980-6572

Tel. +998930667013

Abstract. The "Labor Code" also emphasizes the necessity of providing guidance and training on labor protection. The employer must provide guidance on labor protection, safe methods and methods of work performance, and prevention of accidents in production for all new employees, as well as employees who are being transferred to another job. It is mandatory to organize training on providing assistance to victims.

Keywords. Work, protection, instruction, employee, production, event, methods, conditions, dangerous level, diseases.

ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ В ОБЛАСТИ БЕЗОПАСНОСТИ ТРУДА

Аннотация. В «Трудовом кодексе» также подчеркивается необходимость предоставления инструктажа и обучения по охране труда. Согласно кодексу, работодатель обязан предоставлять инструктаж по охране труда, безопасным методам и способам выполнения работы, а также предотвращению несчастных случаев на производстве всем новым сотрудникам, а также сотрудникам, переводимым на другую должность. Обязательно организация обучения по оказанию помощи пострадавшим.

Ключевые слова: Работа, защита, инструктаж, работник, производство, событие, методы, условия, опасный уровень, заболевания.

MEHNAT XAVFSIZLIGI MUAMMOLARI VA YECHIMLARI

Annotatsiya. Mehnatni muhofaza qilish bo'yicha ko'rsatmalar va treninglar berish zarurligi ta'kidlanganiga muvofiq, ish beruvchi barcha yangi xodimlar, shuningdek, boshqa ishga o'tkazilayotgan xodimlar uchun mehnatni muhofaza qilish, ishni bajarishning xavfsiz usullari va usullari, shuningdek, ishlab chiqarishdagi baxtsiz hodisalarning oldini olish bo'yicha ko'rsatmalar berishi shart. Jabrlanganlarga yordam ko'rsatish bo'yicha treninglarni tashkil etish majburiydir.

Kalit so'zlar. Mehnat, himoya, ko'rsatma, xodim, ishlab chiqarish, tadbir, usullar, sharoitlar, xavfli daraja, kasalliklar.

INTRODUCTION

Nowadays, as a result of new production and industrial production enterprises and small production enterprises starting up in the world and in Uzbekistan, jobs are

increasing proportionally. In turn, the protection of workers' labor has become an urgent issue, and effective organization of their training in labor protection and safety techniques is an important factor, that is, the basis of ensuring safety. Training on labor protection in production enterprises is important because it reduces the risk of injury to workers and increases labor productivity [1;2].

These impose a number of tasks on us to carry out research on the improvement and evaluation of the economic efficiency of training in the field of labor protection, to improve the education on labor protection, to legalize the training system on labor protection, Creation of scientific and legal bases for improvement of teaching-methodical sources and provision of information is one of the important current issues.

The main issues and hypotheses of the study. The main issues of the research work are to analyze the effectiveness of the existing shortcomings and problems in the training system on labor protection in the production enterprises of Uzbekistan, and to develop recommendations for further increasing the efficiency of the system by eliminating them [3;4]. The hypothesis of the research work - based on the analysis of the current system and the in-depth study of the effectiveness of training on labor protection in industrial enterprises in developed countries and in our country, recommendations will be developed in order to increase the effectiveness of training on labor protection in the selected facility. further improvement can be achieved through practical implementation.

LITERATURE REVIEW

Labor protection in production based on legal documents and practical studies from world scientists with human factor research in the scientific system of human factors, production environment of technical systems F. Taylor, F. Gilbert, A. Mark, P. Friend James, SB Belov from CIS countries, LL Morozova, SG Simirnov, in our country I.A. Bakiyeva, OR Yulashev, S. Sulaymanov, Sh. Narziyev, X, Kamilov, R. Nurmatova and others were engaged in scientific activity.

In the scientific research conducted by A. Shevchenko, N. Leonov, N. Parayenko, prevention of emergency situations related to training on labor protection, warning of all layers of the population when the risk of a chemical accident

occurs or occurs, in the affected areas issues of evacuation of people, providing medical assistance to injured persons have been fully studied [5;6].

METHODOLOGY

Methods of data collection, study of national and foreign experience, comparison of received data, systematic analysis, generalization, statistics and observation methods were used.

As a factor of sustainable development in industrial enterprises, the proposed method of evaluation of new educational technologies and innovations determines the practical application of recommendations for the implementation of scientifically based and well-formed solutions aimed at increasing the efficiency of enterprises.

ANALYSIS AND RESULTS

For employees entering high-risk production or jobs requiring professional selection, preliminary training on safe methods and methods, occupational safety training for one month, and an exam will be passed. and then mandatory periodical attestation on labor protection issues will be conducted.

The employees of the organizations, including the leaders, are trained, guided, and have their knowledge checked by the bodies implementing the state management of labor protection in accordance with the procedures and deadlines established for the profession and types of work of these employees and leaders. must be carried out. It is stipulated that the employer must exclude from work those persons who have not received training, guidance, and whose knowledge has not been tested in accordance with the established procedure for labor protection.

In order to improve the quality and productivity of his work, man continuously and continuously changes and perfects his tools and means of production. As a result, he is under the influence of various harmful and dangerous factors that constantly emerge during the work process. As a result of the use of complex technical devices and machines in various sectors of the economy, neuro-psychological, static loads, neurosis cases, occupational diseases have increased among workers, accidents and disasters have increased. These, in turn, increase the importance of ensuring labor safety in production.

An effective training program helps organizations achieve their goals. In general, the goals of training activities are to orient new employees to the organization and their work, to help employees perform well in their current jobs, to help employees adapt to future jobs, to inform employees of changes within the organization, to provide opportunities for personal development.

Occupational safety problems are an integral part of modern production and service industries, and their relevance is explained by the complexity of industrial technologies, increased production rates, and insufficient consideration of the human factor. Accidents, occupational diseases, and incidents occurring in the workplace are often the result of insufficient identification of hazardous production factors, inadequate risk assessment, and poor functioning of the labor protection system. These situations negatively affect not only the health of employees, but also the economic stability and social responsibility of the enterprise.

The main problems in the field of occupational safety include technically outdated equipment, insufficient protection of hazardous zones in production processes, ineffective control and monitoring systems, as well as a low level of knowledge and skills of employees. In addition, the insufficient formation of a safety culture, incomplete implementation of regulatory legal acts in practice, and insufficient attention paid to labor protection by management further exacerbate the problems. Human errors, non-compliance with safety rules and disregard for risks remain one of the main causes of many emergencies.

A comprehensive and systematic approach is necessary to eliminate these problems. First of all, it is important to scientifically identify dangerous and harmful factors in production processes, assess them and implement technical and organizational measures aimed at reducing priority risks. The use of modern technologies, automated monitoring systems, sensors and digital control tools significantly increases the level of safety. At the same time, it is important to correctly select individual and collective protective equipment and strictly monitor their use. Regular training, briefing of employees and development of a safety culture play a special role in ensuring occupational safety.

CONCLUSION

In conclusion, solving occupational safety problems should be carried out by combining technical, organizational and human factors. Only when a scientifically based approach and modern solutions are used, it will be possible to create safe working conditions, increase production efficiency and reliably protect human life and health.

LIST OF USED LITERATURE

1. Kuchkarova C. H. et al. The High Water Plants Water Road in Cleaning //Annual Research & Review in Biology. – 2019. – C. 1-5.
2. Habibullaevna K. C., Xodjakulov M. N. Emergency Situations that May Occur as a Result of Public Disorder, Damage Reduction and Fire Safety Measures //International Journal of Formal Education. – 2022. – T. 1. – №. 12. – C. 74-77.
3. Habibullaevna K. C. Fuel Based on Food and Agricultural Organic Waste Development of Safe Technology of Briquettes //INTERNATIONAL JOURNAL OF BIOLOGICAL ENGINEERING AND AGRICULTURE. – 2022. – T. 1. – №. 6. – C. 36-39.
4. Kuchkarova C. H. NATURAL DISTRIBUTION OF THE ALGAE PLANT OF THE TREATMENT OF TELEAROSOVODIS, SYSTEMATIC PLACE AND SEPARATE BIOLOGICAL FEATURES //Central Asian Problems of Modern Science and Education. – 2019. – T. 4. – №. 2. – C. 117-124.
5. Habibullaevna K. C., Mohinur N. MONITORING THE IMPACT OF INDUSTRIAL ENTERPRISES ON THE ENVIRONMENT //" ONLINE-CONFERENCES" PLATFORM. – 2022. – C. 285-288.
6. Habibullaevna K. C., Maftunakhan O. DEVELOPMENT OF SAFE TECHNOLOGY OF FUEL BRIQUETTES //" ONLINE-CONFERENCES" PLATFORM. – 2022. – C. 281-284.

SAFETY MONITORING OF PRODUCTION PROCESSES

Tursunov Khamdam xxx
Andijan State Technical Institute
ORCID: 0008-0002-3456-7890
Tel: +99897963-65-50

Abstract. *Safety monitoring of production processes is a fundamental component of modern industrial management systems. With the increasing complexity of technological equipment, automation, and human-machine interaction, the risk of industrial accidents, occupational injuries, and environmental damage has significantly increased. Effective safety monitoring ensures early detection of hazardous conditions, continuous risk assessment, and timely implementation of preventive measures. This article examines the theoretical foundations, methods, tools, and organizational aspects of safety monitoring in production processes. Particular attention is paid to hazard identification, risk assessment techniques, monitoring indicators, digital technologies, and the role of management systems in ensuring sustainable industrial safety. The study highlights that integrated safety monitoring systems significantly reduce accident rates, improve working conditions, and enhance overall production efficiency.*

Keywords: *industrial safety, safety monitoring, risk assessment, industrial processes, occupational health, risk control.*

ISHLAB CHIQRISH JARAYONLARINING XAVFSIZLIGI MONITORINGI

Anotatsiya: *Ishlab chiqarish jarayonlarining xavfsizligini monitoring qilish zamonaviy sanoat boshqaruv tizimlarining asosiy tarkibiy qismidir. Texnologik uskunalar, avtomatlashtirish va inson-mashina o'zaro ta'sirining murakkablashishi bilan ishlab chiqarishdagi baxtsiz hodisalar, ishlab chiqarishdagi jarohatlar va atrof-muhitga zarar yetkazish xavfi sezilarli darajada oshdi. Samarali xavfsizlik monitoringi xavfli sharoitlarni erta aniqlash, doimiy xavfni baholash va profilaktika choralarini o'z vaqtida amalga oshirishni ta'minlaydi. Ushbu maqolada ishlab chiqarish jarayonlarida xavfsizlik monitoringining nazariy asoslari, usullari, vositalari va tashkiliy jihatlari ko'rib chiqiladi. Xavfni aniqlash, xavfni baholash usullari, monitoring ko'rsatkichlari, raqamli texnologiyalar va barqaror sanoat xavfsizligini ta'minlashda boshqaruv tizimlarining roliga alohida e'tibor qaratilgan. Tadqiqotda integratsiyalashgan xavfsizlik monitoringi tizimlari baxtsiz hodisalar darajasini sezilarli darajada kamaytirishi, ish sharoitlarini yaxshilashi va umumiy ishlab chiqarish samaradorligini oshirishi ta'kidlangan.*

Kalit so'zlar: *ishlab chiqarish xavfsizligi, xavfsizlik monitoringi, xavfni baholash, sanoat jarayonlari, mehnat salomatligi, xavfni nazorat qilish.*

КОНТРОЛЬ БЕЗОПАСНОСТИ ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ ПРОЦЕССОВ

Аннотация. *Мониторинг безопасности производственных процессов является фундаментальной составляющей современных систем управления производством. С*

ростом сложности технологического оборудования, автоматизации и взаимодействия человека и машины значительно возрос риск производственных аварий, травм на производстве и нанесения ущерба окружающей среде. Эффективный мониторинг безопасности обеспечивает раннее выявление опасных условий, непрерывную оценку рисков и своевременное внедрение профилактических мер. В данной статье рассматриваются теоретические основы, методы, инструменты и организационные аспекты мониторинга безопасности в производственных процессах. Особое внимание уделяется идентификации опасностей, методам оценки рисков, показателям мониторинга, цифровым технологиям и роли систем управления в обеспечении устойчивой промышленной безопасности. Исследование показывает, что интегрированные системы мониторинга безопасности значительно снижают количество несчастных случаев, улучшают условия труда и повышают общую эффективность производства.

Ключевые слова: производственная безопасность, мониторинг безопасности, оценка рисков, производственные процессы, охрана труда, контроль опасностей.

INTRODUCTION

Industrial production processes play a crucial role in economic development and technological progress. However, they are also associated with numerous hazards that can negatively affect workers' health, equipment reliability, and environmental safety. According to international labor statistics, a significant proportion of occupational accidents occur due to insufficient monitoring of hazardous production factors and delayed response to unsafe conditions. Safety monitoring of production processes is a systematic activity aimed at identifying, analyzing, and controlling hazards throughout the entire production cycle [1;2]. It includes technical, organizational, and human-centered measures designed to ensure safe working conditions and prevent accidents. In modern industry, safety monitoring is no longer limited to periodic inspections; it increasingly relies on continuous data collection, automated control systems, and predictive risk analysis. The relevance of this topic is driven by the growing use of high-speed machinery, complex technological systems, hazardous substances, and energy-intensive processes. In such conditions, traditional safety approaches are insufficient, and proactive monitoring becomes essential [4]. This article aims to analyze the main principles, methods, and technologies of safety monitoring in production processes and to demonstrate their importance for sustainable industrial development.

Safety monitoring of production processes can be defined as a continuous, systematic observation and assessment of working conditions, technological parameters, and human factors in order to detect deviations from safe operating conditions and prevent hazardous events. It integrates technical diagnostics, risk management, and occupational safety practices into a unified system [5]. Unlike reactive safety management, which focuses on responding to accidents after they occur, safety monitoring is preventive in nature. Its primary goal is to identify potential threats before they lead to incidents, injuries, or production losses.

The main objectives of safety monitoring in production processes include:

- Identification of hazardous and harmful production factors;
- Continuous assessment of occupational and industrial risks;
- Early detection of abnormal operating conditions;
- Prevention of accidents, incidents, and occupational diseases;
- Improvement of working conditions and labor protection;
- Ensuring compliance with safety regulations and standards;
- Supporting management decision-making in safety-related issues.

Achieving these objectives requires an integrated approach that combines technical monitoring, organizational measures, and human resource management.

Production processes involve various types of hazards that can be classified as follows:

- Mechanical hazards: moving parts of machinery, rotating shafts, cutting tools, conveyors, and press equipment.
- Electrical hazards: electric shock, short circuits, arc flashes, and static electricity.
- Thermal hazards: high temperatures, hot surfaces, molten materials, steam, and fire risks.
- Chemical hazards: toxic gases, vapors, dust, corrosive substances, and flammable materials.
- Physical hazards: noise, vibration, radiation, poor lighting, and extreme microclimatic conditions.

- Ergonomic hazards: improper workplace design, excessive physical *нагрузка*, repetitive movements, and awkward postures.

METHODS

These methods allow safety specialists to identify both obvious and hidden hazards that may not be immediately apparent during routine operations [6]. Risk assessment is a key component of safety monitoring and involves evaluating the likelihood and severity of potential hazardous events. Industrial risk is commonly defined as the combination of the probability of an accident and the magnitude of its consequences.

Common methods used for hazard identification include:

- Workplace inspections and audits;
- Analysis of technological processes and equipment design;
- Job safety analysis (JSA);
- Failure mode and effects analysis (FMEA);
- Hazard and operability studies (HAZOP);
- Analysis of accident and near-miss statistics.

DISCUSSIONS

Safety monitoring is most effective when integrated into an occupational health and safety management system, such as ISO 45001. Management systems define responsibilities, procedures, communication channels, and performance indicators related to safety. Top management commitment is critical for successful monitoring, as it ensures adequate resource allocation and continuous improvement.

Human factors play a decisive role in production safety. Even the most advanced monitoring systems cannot be effective without competent and safety-conscious personnel. Regular training, safety briefings, and awareness programs are essential components of safety monitoring. A strong safety culture encourages employees to report hazards, near-miss incidents, and unsafe conditions, contributing to the overall effectiveness of monitoring systems.

CONCLUSION

Safety monitoring of production processes is an essential element of modern industrial safety management. It provides a proactive approach to identifying

hazards, assessing risks, and preventing accidents before they occur. By integrating technical monitoring tools, risk assessment methods, management systems, and human-centered practices, organizations can significantly improve occupational safety and production reliability. In the context of rapid industrial and technological development, safety monitoring must continuously evolve, incorporating digital technologies and predictive analytics. Ultimately, effective safety monitoring not only protects workers' health and lives but also contributes to sustainable production, economic efficiency, and long-term organizational success.

REFERENCES

1. Hamdam, T. (2022). Theoretical and Methodological Aspects of Community Supervision Instituting. *American Journal of Economics and Business Management*, 5(9), 80-85.
2. Турсунов, Х., & Алибаев, М. А. (2020). Важность обеспечения безопасности наземных транспортных средств. *Life Sciences and Agriculture*, (3-2), 33-36.
3. Habibullaevna, K. C., & Xamdam, T. (2023). Training of the Population in the Field of Civil Defense and Protection against Emergencies. *Best Journal of Innovation in Science, Research and Development*, 2(3), 17-20.
4. Турсунов, Х., & Алибаев, М. А. (2020). REQUIREMENTS TO ENSURE THE SAFETY OF GROUND VEHICLES. *Life Sciences and Agriculture*, (3-2), 33-36.
5. Турсунов, Х. (2023). КОРХОНАЛАРДА МЕХНАТНИ МУХОФАЗА КИЛИШНИ АСОСИЙ ЧОРА-ТАДБИРЛАРИ ВА УНИ ТАШКИЛ ЭТИШДА КАСАБА УЮШМАЛАРИНИНГ РОЛИ. *Xorijiy hamkorlar ishtirokida o'tkazilgan Respublika ilmiy-amaliy anjumani to'plamining TAHRIR XAY'HATI*, 607.
6. Tursunov, X. T. (1997). Ekologiya asoslari va tabiatni muxofaza qilish. *T.: Universitet*, 9-14.

RAQAMLASHTIRISH MUHITIDA BO'LAJAK INGLIZ TILI O'QITUVCHILARINING KASBIY MALAKALARINI TAKOMILLASHTIRISH METODIKASI

Axadova Shaxnoza Odiljonovna

*Navoiy viloyati, Navoiy shahar Alisher Navoiy nomidagi ona tiliga
ixsisoslashtirilgan maktab ingliz tili o'qituvchisi*

Email: @komronbehim.gmail.com

+998906474046

Annotatsiya: Ta'lim tizimining jadal raqamlashtirilishi bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarida kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish jarayonini qayta ko'rib chiqishni talab qilmoqda. Ushbu tadqiqot ingliz tili o'qituvchilarini tayyorlash jarayoniga raqamli pedagogika, rivojlangan AKT savodxonligi va innovatsion dars loyihalash yondashuvlarini kompleks integratsiya etishga xizmat qiluvchi metodik qo'llanmani taklif qiladi. Sotsial-konstruktivizm, kommunikativ yondashuv hamda konnektivistik nazariyalar asosida digital kompetensiya texnik malakadan tashqari pedagogik moslashuvchanlik, media savodxonlik va texnologiya vositasida samarali muloqot qila olish kabi ko'p qirrali tushuncha sifatida talqin etiladi.

Tadqiqotda ishlab chiqilgan metodik model quyidagi bosqichlardan iborat: Talabalarning raqamli tayyorgarligi va lingvistik kompetensiyasini diagnostika qilish; Raqamli pedagogik kompetensiyalarni tizimli rivojlantirish, masalan onlayn darslarni boshqarish, multimodal kontent yaratish va ma'lumotlarga asoslangan holda baholash; Texnologiya bilan boyitilgan metodik amaliyotlar – sun'iy intellekt asosidagi fikr-mulohaza tizimlari, til korpuslari, gamifikatsiyalangan topshiriqlar, VR-simulyatsiyalar; Raqamli pedagog portfeli va dalillarga asoslangan refleksiv baholash orqali natijalarni aniqlash.

Modelning amaliy sinovlari ishtirokchilar tomonidan pedagogik jihatdan asoslangan, texnologik jihatdan funksional ingliz tili darslarini loyihalash ko'nikmalari sezilarli darajada oshganini ko'rsatdi. Bundan tashqari, raqamlashtirishga asoslangan metodika talabalarda innovatsion dunyoqarash, moslashuvchanlik va global raqobatbardosh malakalarni shakllantirishi aniqlandi.

Kalit so'zlar: raqamli pedagogika, o'qituvchi malakasini oshirish, ingliz tili ta'limi, AKT integratsiyasi, ta'limda raqamlashtirish, sun'iy intellekt, virtual o'quv muhiti, metodik model.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ.

Аннотация: Ускоренная цифровая трансформация системы образования требует переосмысления подходов к формированию профессиональных компетенций

будущих учителей английского языка. Настоящее исследование предлагает комплексную методологическую модель, направленную на интеграцию цифровой педагогики, продвинутой ИКТ-грамотности и инновационного проектирования учебных материалов в программы подготовки педагогических кадров. Опираясь на социоконструктивистские, коммуникативные и коннективистские концепции, цифровая компетентность рассматривается не только как техническое умение, но и как многоаспектное качество, включающее педагогическую гибкость, критическую медиаграмотность и способность к эффективному взаимодействию в цифровой среде. Разработанная модель включает несколько взаимосвязанных этапов: Диагностика уровня цифровой готовности и языковой компетентности студентов; Системное развитие цифрово-педагогических навыков, таких как управление онлайн-классом, создание мультимодального контента и оценивание на основе данных; Внедрение инновационных технологий – систем ИИ-поддержки обратной связи, цифровых корпусов, геймифицированных заданий и VR-симуляций; Рефлексивная оценка через цифровое портфолио и доказательственный анализ.

Ключевые слова: цифровая педагогика, профессиональное развитие учителей, обучение английскому языку, интеграция ИКТ, цифровая трансформация образования, искусственный интеллект, виртуальная образовательная среда, методологическая модель.

METHODOLOGY FOR ENHANCING THE PROFESSIONAL COMPETENCIES OF PROSPECTIVE ENGLISH LANGUAGE TEACHERS IN A DIGITALIZED EDUCATIONAL ENVIRONMENT

Abstract: The accelerated digital transformation of the education sector necessitates a rethinking of how professional competencies are cultivated in prospective English language teachers. This research proposes a comprehensive methodological framework designed to integrate digital pedagogy, advanced ICT literacy, and innovative instructional design into teacher preparation programs. Drawing on socio-constructivist, communicative, and connectivist theoretical paradigms, the study conceptualizes digital competency not merely as technical proficiency but as a multidimensional construct encompassing pedagogical adaptability, critical media awareness, and the capacity for technology-mediated interaction.

The methodological model developed in this study is structured into interrelated stages: diagnostic assessment of digital readiness and linguistic proficiency; systematic development of core digital pedagogical competencies, including online classroom management, multimodal content creation, and data-driven assessment; integration of technology-enhanced methodological practices such as AI-supported feedback systems, digital corpora for language analysis, gamified task design, and VR-based immersive language simulations; and reflective evaluation through digital teaching portfolios and evidence-based self-assessment.

Empirical validation of the model demonstrates substantial gains in participants' ability to design pedagogically sound and technologically enriched English language instruction, alongside notable improvements in learner engagement and instructional effectiveness. The findings underscore that digitalization, when strategically embedded into

teacher education, fosters the development of flexible, innovation-oriented, and globally competent English language educators capable of operating within dynamic hybrid and fully online learning ecosystems.

Keywords: *digital pedagogy, teacher professional development, English language teaching, ICT integration, digital transformation in education, AI-enhanced learning, virtual learning environments, methodological framework.*

KIRISH

Oxirgi yillarda ta'lim jarayonining izchil raqamlashtirilishi jahon miqyosida pedagogik faoliyatga tubdan o'zgarishlar olib kirdi. Xususan, ingliz tili o'qituvchilarini tayyorlash jarayoni ham zamonaviy texnologiyalar bilan yangicha mazmun kasb etmoqda. Raqamli platformalar, sun'iy intellektga asoslangan ta'lim vositalari, masofaviy o'quv muhitlari va interaktiv resurslarning jadallik bilan rivojlanishi o'qituvchidan nafaqat an'anaviy pedagogik yondashuvlarni, balki zamonaviy raqamli kompetensiyalarni ham egallashni talab qiladi. Shu bois bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining kasbiy malakasini takomillashtirish masalasi ta'lim tizimi oldida turgan eng dolzarb vazifalardan biridir.

Raqamlashtirish sharoitida o'qituvchining kasbiy faoliyati faqat bilim yetkazish bilan emas, balki o'quv jarayonini boshqarish, raqamli resurslar bilan ishlash, tanqidiy fikrlashni shakllantirish, shuningdek, talabalarning individual ehtiyojlariga xos ta'lim muhitini yaratish kabi kompleks vazifalarni bajarishni ham o'z ichiga oladi. Pirovardida, raqamli ta'lim muhitida samarali faoliyat yurita oladigan innovatsion , texnologiyalardan ongli foydalanadigan, o'quvchilarda kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirishga qodir ingliz tili o'qituvchilariga talab oshib bormoqda.

Shu bilan birga, O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida ingliz tili o'qituvchilarini tayyorlash jarayonida raqamli kompetensiyalarni shakllantirish bo'yicha mavjud metodik yondashuvlar yetarli darajada bir tizimga solinmagan, hamda raqamlashtirish jarayonining o'ziga xos talablari hali to'la o'rganilmagan. Aksariyat o'quv dasturlarida raqamli vositalardan foydalanish bo'yicha nazariy tushunchalar berilgan bo'lsa-da, amaliyotga yo'naltirilgan metodik mexanizmlar, o'quvchi bilan o'zaro raqamli muloqot strategiyalari va interaktiv platformalardan foydalanish bo'yicha zamonaviy ko'nikmalar yetarli darajada shakllantirilmagan.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundan iboratki, raqamlashtirish jarayonining intensivligi bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarini tayyorlashni zamonaviy pedagogik talablar asosida qayta ko'rib chiqishni taqozo etadi. Bu jarayon sifatli ta'limga erishish, o'quv jarayonining uzluksizligini ta'minlash va o'quvchilarni global axborot zamonida erkin faoliyat yurita oladigan darajaga yetkazish uchun muhim hisoblanadi.

Shu nuqtai nazardan, ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi — raqamlashtirish muhitida bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining kasbiy malakasini takomillashtirishning ilmiy-metodik asoslarini ishlab chiqish, samarali metodlar va pedagogik texnologiyalarni taklif etishdir. Tadqiqot raqamli kompetensiyalarni shakllantirishga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash, real o'quv jarayoniga integratsiya qilish mexanizmlarini ishlab chiqish va bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy rivojlanish dinamikasini tahlil qilishni o'z ichiga oladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Raqamlashtirish jarayonining ta'lim sohasiga kirib kelishi ingliz tili o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini butunlay o'zgartirayotgani ko'plab mahalliy va xorijiy tadqiqotlarda alohida ta'kidlangan. Jahon miqyosidagi ilmiy manbalarda raqamli kompetensiyalarni shakllantirish bo'yicha bir nechta konseptual yondashuvlar taklif etilgan bo'lib, ushbu yondashuvlar bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarini tayyorlashda katta ahamiyatga ega.

Evropa Ittifoqi tomonidan ishlab chiqilgan DigCompEdu (Digital Competence of Educators) modeli pedagoglarning raqamli kompetensiyalarini besh asosiy yo'nalishda tasniflaydi: professional muloqot, raqamli resurslar bilan ishlash, o'qitish va o'rganishni raqamli muhitda tashkil etish, baholashning raqamli shakllari, o'quvchilarni raqamli savodxonlikka tayyorlash. Ushbu model ko'plab ilmiy izlanishlarda ingliz tili o'qituvchilarini tayyorlashda asosiy metodik yo'riqnoma sifatida ko'rsatib o'tiladi.

T.Packard, M.Pearson, P.Reinders kabi tadqiqotchilar o'z ishlarida raqamli texnologiyalarning ingliz tili o'qitish (ELT) jarayoniga ta'siri hamda texnologiyaga tayangan metodik qarashlarning samaradorligini yoritib beradilar. Ularning fikriga ko'ra, interaktiv platformalar, multimediya ilovalari va sun'iy intellekt vositalari til

o'rgatish jarayonida motivatsiyani oshiradi, talabaning mustaqil o'rganish ko'nikmalarini rivojlantiradi va kommunikativ yondashuvni kuchaytiradi.

O'zbekiston tadqiqotchilari, xususan N.Azizxodjayeva, S.Karimov, M.Mamarasulov, G.Yo'ldosheva va boshqalar o'z ilmiy ishlarida raqamli ta'limning milliy ta'lim tizimida joriy etilishi, raqamli pedagogika, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asosida dars jarayonini modernizatsiya qilish masalalarini o'rganishgan. Ularning tadqiqotlarida professor-o'qituvchilarning raqamli madaniyatini oshirish, elektron resurslar bilan ishlash metodikasi va masofaviy ta'limning afzalliklari yoritilgan bo'lsa-da, aynan bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining kasbiy malakasini raqamli muhitda rivojlantirish bo'yicha kompleks metodik yondashuvlar yetarli darajada ishlab chiqilmagan.

Shuningdek, ko'plab ilmiy manbalarda texnologiyalarga asoslangan til o'qitish (Technology-Enhanced Language Learning — TELL) tushunchasi keng qo'llanilmoqda. Hubbard (2020) va Godwin-Jones (2021) tadqiqotlarida aytilishicha, TELL modeli nafaqat texnik vositalarni qo'llashga qaratilgan, balki o'qituvchi va talaba o'rtasidagi raqamli muloqotni rivojlantirish, til o'rganish jarayonida adaptiv texnologiyalarni qo'llash va o'quv muhitini individuallashtirishni ham o'z ichiga oladi.

Adabiyotlarning aksariyatida qayd etilishicha, bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda quyidagi raqamli vositalar alohida o'rin tutadi: Learning Management Systems (LMS): Moodle, Google Classroom, Canvas; Interaktiv til platformalari: Quizlet, Kahoot, Duolingo; Sun'iy intellektga asoslangan vositalar: ChatGPT, Grammarly, LingQ; Virtual va aralash o'quv muhiti: Zoom, Microsoft Teams, immersive VR muhitlar :Ammo ilmiy manbalarning tanqidiy tahlili shuni ko'rsatadiki, ko'plab tadqiqotlarda texnologiyalarni qo'llash bo'yicha takliflari berilgan bo'lsa-da, metodik asoslar, o'qituvchining raqamli kompetensiya rivojlanish bosqichlari, baholash tizimlari va integratsiya mexanizmlari yetarli darajada yoritilmagan. Bu esa mazkur yo'nalishda yangi metodik yondashuvlar ishlab chiqishni dolzarb qiladi.

Shuningdek, adabiyotlarda bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining tayyorlov jarayonida uchraydigan muammolar — raqamli resurslarni tanlashdagi

qiyinchiliklar, texnologiyani darsga integratsiya qilish bo'yicha malakaning yetishmasligi, raqamli baholash tizimlaridan foydalanishdagi cheklovlar va motivatsiya masalalari ham alohida ko'rsatib o'tilgan. Umuman olganda, mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, raqamlashtirish muhitida bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining kasbiy malakasini rivojlantirish dolzarb, ilmiy asosga ega va keng qamrovli yondashuvni talab qiladigan mavzulardan biridir. Bu yo'nalishda tizimli, metodik va amaliy asosga ega bo'lgan tadqiqotlar hali to'liq emasligi yangi izlanishlar uchun ilmiy bo'shliq mavjudligini tasdiqlaydi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi — raqamlashtirish muhitida bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining kasbiy malakasini rivojlantirish uchun metodik asoslarni ishlab chiqish va ilmiy asoslash. Shu maqsad doirasida quyidagi vazifalar belgilangan: Raqamli pedagogika va texnologiyalarning ingliz tili o'qitish jarayonidagi roli va samaradorligini o'rganish; Bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarida shakllanishi zarur bo'lgan raqamli kompetensiyalarni aniqlash; Raqamlashtirish muhitida malaka oshirishning metodik modelini ishlab chiqish; Ishlab chiqilgan metodik modelning samaradorligini amaliy eksperiment orqali baholash; Olingan natijalarni tahlil qilish va takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot kompleks yondashuv asosida olib borildi va quyidagi metodologik prinsiplarga tayangan: Ilmiy nazariy tahlil – mavjud adabiyotlar, xalqaro standartlar (DigCompEdu, TESOL Technology Standards), ilg'or xorijiy va mahalliy tadqiqotlar tahlil qilindi; Eksperimental yondashuv – bo'lajak o'qituvchilarni raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish uchun amaliy metodika sinovdan o'tkazildi; Sistemali yondashuv – malaka oshirish jarayoni bosqichma-bosqich tizimlashtirildi (diagnostika, rivojlantirish, integratsiya, baholash); Kvalitativ va kvantitativ tahlil – olingan natijalarni statistik ko'rsatkichlar va sifatli mulohazalar orqali tahlil qilish.

Metodik tadqiqot quyidagi to'rt bosqichda amalga oshirildi: Diagnostika bosqichi: talabalarning raqamli tayyorgarligi va CEFR asosida ingliz tili kompetensiyalarini aniqlash; mavjud bilim va ko'nikmalarni tahlil qilish; Rivojlantirish bosqichi: interaktiv va raqamli dars mashg'ulotlarini tashkil

etish;multimediya resurslar, onlayn platformalar, gamifikatsiya elementlari orqali amaliy ko'nikmalarni shakllantirish;Integratsiya bosqichi raqamli metodlarni an'anaviy ta'lim jarayoniga integratsiya qilish; virtual sinf, AI vositalari, online testlar va portfoliolarni qo'llash;Baholash va refleksiya bosqichi: o'quvchilar faoliyati, dars samaradorligi va raqamli kompetensiyalar rivojlanishini baholash; talabalarning o'z-o'zini baholash va metodik takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

TADQIQOT NATIJALARI VA TAHLILI

Eksperimental guruh bo'yicha ishlab chiqilgan metodik model asosida raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish amalga oshirildi. Malaka oshirish jarayonida quyidagi usullar qo'llanildi: interaktiv dars mashg'ulotlari, gamifikatsiya elementlari, virtual sinflar, multimedia kontentlar, AI yordamida baholandi.

Eksperimental guruh ishtirokchilarida raqamli kompetensiyalar sezilarli darajada oshdi (o'rtacha 40–55% o'sish).

Talabalar darslarni interaktiv va multimediya formatida tayyorlash, virtual sinf muhitini boshqarish va AI vositalaridan foydalanish bo'yicha ishonch hosil qildilar.

Bu natija ishlab chiqilgan metodik modelning samaradorligini tasdiqladi.

Nazorat guruhida esa o'rtacha o'sish 10–12% ni tashkil qildi, bu esa an'anaviy metodik yondashuvning raqamli malaka rivojlantirishda yetarli emasligini ko'rsatdi.

Ushbu tadqiqotning natijalari shuni ko'rsatdiki, raqamlashtirish muhitida bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining kasbiy malakasini takomillashtirish samarali bo'lishi uchun tizimli va metodik yondashuv zarur. Tadqiqot davomida ishlab chiqilgan metodik model quyidagi xulosalarni beradi:

XULOSA VA TAKLIFLAR

Raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish samaradorligi: Eksperimental guruhda raqamli kompetensiyalar (online darslarni boshqarish, multimedia kontent yaratish, AI vositalaridan foydalanish) sezilarli darajada oshdi (o'rtacha 40–55%). Nazorat guruhida esa o'sish minimal bo'lib, an'anaviy metodik yondashuv raqamli malaka shakllantirishda yetarli emasligini ko'rsatdi.

Metodik modelning amaliy samaradorligi: Interaktiv dars mashg'ulotlari, virtual sinflar orqali talabalarning o'quv jarayoniga faolligi oshdi. Digital portfoliolar va o'z-o'zini baholash yordamida talabalarning refleksiv ko'nikmalari shakllandi. Pedagogik va texnologik integratsiya; Raqamli vositalarni an'anaviy dars jarayoniga integratsiya qilish talabalarning malakasini kompleks rivojlantirish imkonini berdi. Talabalar nafaqat texnik, balki pedagogik jihatdan ham innovatsion metodlarni qo'llashga o'rgandilar. Tadqiqotning ilmiy ahamiyati; Tadqiqot raqamli pedagogika va malaka oshirish metodikasi bo'yicha mavjud bo'lgan ilmiy bo'shliqni qisman to'ldirdi. Metodik model bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarini raqamlashtirilgan o'quv muhitida samarali tayyorlashga ilmiy asos yaratdi. Tadqiqot natijalari asosida quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

Oliy ta'lim muassasalari uchun: Ingliz tili yo'nalishi talabalari uchun raqamli kompetensiyalarni rivojlantirishga yo'naltirilgan alohida kurslar va laboratoriyalar tashkil etish; LMS, virtual sinf va multimedia resurslardan faol foydalanishni rag'batlantiruvchi metodik qo'llanmalar ishlab chiqish.

O'qituvchilar uchun: Interaktiv, gamifikatsiyalangan va AI vositalaridan foydalangan holda dars mashg'ulotlarini loyihalashtirishni doimiy ravishda amaliyotga kiritish; Digital portfoliolar orqali talabalarning o'z-o'zini baholashini va refleksiyasini monitoring qilish. Tadqiqotchi va metodistlar uchun: Bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda raqamli pedagogika va texnologiyalarni integratsiyalashning yangi metodik modellarini ishlab chiqish; Eksperimental guruh tajribasini boshqa oliy ta'lim muassasalari va yo'nalishlarda sinovdan o'tkazish. Ta'lim siyosati darajasida: Raqamlashtirilgan o'quv muhiti va kompetensiyalarni rivojlantirish bo'yicha milliy standartlar ishlab chiqish va ularni barcha oliy ta'lim muassasalarida tatbiq etish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni. – Toshkent, 2020.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Ta'lim tizimiga raqamli texnologiyalarni keng joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori. – Toshkent, 2021.

3. Mirzayev M.M. *Chet tillarini o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar.* – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020. – 210 b.
4. Saidova D.Sh. Bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarini tayyorlashda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining o'rni // *Zamonaviy ta'lim.* – 2022. – №4. – B. 58–63.
5. Qodirov A.Q. Oliy ta'limda chet tillari o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish masalalari // *Pedagogik ta'lim.* – 2021. – №2. – B. 41–46.

МЕТОДИКА АНАЛИЗА И УСТРАНЕНИЯ ЛЕКСИЧЕСКИХ ОШИБОК В РЕЧИ ШКОЛЬНИКОВ В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОГО ЯЗЫКОВОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Узокова Зулхумор Тохиржон кизи

*Наманганский государственный педагогический институт,
факультет филологии, родного языка и литературы:*

степень магистра русского языка.

Телефон номер: +998950235858

Аннотация: В статье рассматриваются теоретико-методические основы анализа и коррекции лексических ошибок в устной и письменной речи школьников в контексте современного языкового образования. Особое внимание уделяется многоуровневой природе лексических нарушений, обусловленных когнитивными, социолингвистическими и психолингвистическими факторами, а также влиянию образовательной среды на формирование лексической компетенции обучающихся.

Ключевые слова: лексические ошибки, речевая деятельность школьников, лексическая компетенция, анализ речи, коррекционная методика, языковое образование, культура речи.

A METHODOLOGY FOR ANALYZING AND CORRECTING LEXICAL ERRORS IN SCHOOLCHILDREN'S SPEECH IN THE CONTEXT OF MODERN LANGUAGE EDUCATION

Abstract: This article examines the theoretical and methodological foundations for analyzing and correcting lexical errors in schoolchildren's oral and written speech in the context of modern language education. Particular attention is paid to the multi-layered nature of lexical disorders, caused by cognitive, sociolinguistic, and psycholinguistic factors, as well as the influence of the educational environment on the development of students' lexical competence.

Keywords: lexical errors, schoolchildren's speech activity, lexical competence, speech analysis, correctional methods, language education, speech culture.

ZAMONAVIY TIL TA'LIMI KONTEKSTINDA MAKTAB O'QUVCHILARINING NUTQIDAGI LEKSIK XATOLARNI TAHLIL QILISH VA TUZATISH METODOLOGIYASI

Annotatsiya: Ushbu maqola zamonaviy til ta'limi kontekstida maktab o'quvchilarining og'zaki va yozma nutqidagi leksik xatolarni tahlil qilish va tuzatishning nazariy va metodologik asoslarini o'rganadi. Kognitiv, sotsiolingvistik va psixolingvistik omillar tufayli yuzaga keladigan leksik buzilishlarning ko'p qatlamli tabiatiga, shuningdek,

ta'lim muhitining o'quvchilarning leksik kompetentsiyasini rivojlantirishga ta'siriga alohida e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: *leksik xatolar, maktab o'quvchilarining nutq faoliyati, leksik kompetensiya, nutq tahlili, korreksiya usullari, til ta'limi, nutq madaniyati.*

ВВЕДЕНИЕ

Современное состояние языкового образования характеризуется усложнением коммуникативных задач, возрастанием требований к уровню речевой культуры обучающихся и усилением внимания к качеству устной и письменной речи школьников. В условиях глобализации, цифровизации образовательного пространства и интенсивного информационного обмена язык перестаёт быть исключительно средством передачи знаний и превращается в ключевой инструмент социализации личности, формирования когнитивных структур мышления и выражения индивидуальной картины мира. В этой связи проблема лексических ошибок в речи школьников приобретает особую актуальность, поскольку именно лексический уровень языка отражает глубину понимания смыслов, степень сформированности языкового сознания и способность учащихся к адекватной коммуникативной деятельности. Лексические ошибки, проявляющиеся в неверном словоупотреблении, нарушении семантических связей, стилистической неуместности или смешении лексических норм, являются не только показателем недостаточной языковой подготовки, но и симптомом более глубоких когнитивных и методических проблем. Они свидетельствуют о фрагментарности словарного запаса, несформированности семантических полей, слабой рефлексии над значением слова и его функционально-стилистическими возможностями. В условиях школьного обучения данные ошибки зачастую носят устойчивый характер и воспроизводятся из года в год, переходя из устной речи в письменную, что негативно сказывается на общем уровне языковой компетенции учащихся. Актуальность исследования методики анализа и устранения лексических ошибок обусловлена также изменением социокультурного контекста функционирования языка. Современные школьники находятся под постоянным воздействием разговорных, жаргонных и заимствованных элементов, активно

транслируемых средствами массовой информации, социальными сетями и цифровыми платформами. Это приводит к размыванию границ литературной нормы, смешению функциональных стилей и формированию псевдокоммуникативных стратегий, в которых точность и уместность словоупотребления отходят на второй план. В результате учащиеся нередко демонстрируют формальное владение языком при отсутствии глубокого понимания лексической системы и закономерностей её функционирования. С научно-методической точки зрения лексические ошибки представляют собой сложный объект анализа, находящийся на пересечении лингвистики, психолингвистики, педагогики и методики преподавания языка. Их возникновение связано не только с незнанием значения слова, но и с особенностями речемыслительной деятельности школьников, уровнем развития абстрактного мышления, интериоризацией языковых норм и степенью осознанности речевого поведения. Следовательно, эффективное устранение лексических ошибок требует не механического исправления отдельных слов, а выстраивания целостной методической системы, ориентированной на развитие лексической компетенции как интегративного качества личности. В традиционной школьной практике работа над ошибками нередко носит формальный характер и сводится к фиксации неправильного словоупотребления без глубокого анализа причин его возникновения[1]. Такой подход не обеспечивает устойчивого результата, поскольку не затрагивает когнитивные механизмы, лежащие в основе речевых нарушений. Введение же методик аналитического характера, предполагающих осмысление семантики слова, его контекстуальной обусловленности и стилистической функции, позволяет перевести процесс коррекции ошибок в плоскость осознанного обучения, направленного на формирование языкового чутья и рефлексивного отношения к собственной речи. Особое значение в данном контексте приобретает системный подход к анализу лексических ошибок, предполагающий их классификацию по типам, выявление причинно-следственных связей и определение методических средств коррекции. Лексические ошибки могут быть обусловлены межъязыковой интерференцией, ограниченностью активного словаря, неверной ассоциацией

значений, нарушением логико-семантической структуры высказывания или неадекватным переносом разговорных моделей в письменную речь. Каждая из этих причин требует специфических методических приёмов, что делает необходимым разработку многоуровневой модели анализа и устранения лексических ошибок[2]. Введение в учебный процесс целенаправленных методик работы с лексикой способствует не только повышению качества речи, но и развитию познавательной активности школьников. Работа над значением слова, его оттенками, синонимическими и антонимическими связями активизирует мыслительную деятельность, формирует навыки анализа и обобщения, расширяет культурный кругозор. Таким образом, коррекция лексических ошибок выходит за рамки узколингвистической задачи и становится важным компонентом общего интеллектуального и личностного развития обучающихся. Следует отметить, что проблема лексических ошибок в речи школьников имеет и социальное измерение[3]. Уровень речевой культуры является одним из показателей общей культуры общества, а школа выступает ключевым институтом, ответственным за её формирование. Низкий уровень лексической грамотности выпускников общеобразовательных учреждений негативно отражается на их дальнейшей учебной и профессиональной деятельности, затрудняет коммуникацию и снижает конкурентоспособность в условиях современного рынка труда. В этой связи разработка эффективных методик анализа и устранения лексических ошибок приобретает стратегическое значение. Методологической основой настоящего исследования является понимание языка как динамической системы, функционирующей в тесной связи с мышлением и социальной практикой. Лексика рассматривается не как совокупность изолированных единиц, а как иерархически организованная система смыслов, отражающая когнитивный опыт носителя языка[4]. Соответственно, лексические ошибки интерпретируются как нарушения в системе смысловых связей, требующие комплексного анализа и педагогически обоснованной коррекции. В условиях обновления образовательных стандартов и перехода к компетентностной модели обучения особое значение приобретает формирование коммуникативной компетенции, неотъемлемой частью которой

является лексическая компетенция. Последняя включает в себя не только знание значений слов, но и умение выбирать лексические средства в соответствии с коммуникативной задачей, контекстом и адресатом речи. Именно поэтому методика устранения лексических ошибок должна быть ориентирована на развитие функционального владения словом, а не на заучивание отдельных лексических норм[5]. Таким образом, актуальность настоящего исследования определяется совокупностью лингвистических, педагогических и социокультурных факторов, а также необходимостью переосмысления традиционных подходов к работе над лексическими ошибками в школьной практике. Введение системной методики анализа и коррекции лексических ошибок позволяет не только повысить уровень речевой культуры школьников, но и создать условия для формирования языковой личности, способной к осознанной и ответственной коммуникативной деятельности в современном обществе.

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ

Проблема лексических ошибок в речи учащихся и методика их анализа и устранения на протяжении последних десятилетий занимает значимое место в зарубежных лингводидактических и психолингвистических исследованиях. В трудах иностранных ученых данное явление рассматривается не как изолированный языковой дефект, а как сложный результат взаимодействия когнитивных процессов, языковой системы и образовательной практики. Особое внимание уделяется связи между развитием словарного запаса, формированием семантических структур и качеством речевой продукции школьников. В этом контексте существенный вклад в разработку теоретических основ анализа лексических ошибок внес британский исследователь Джеймс Пол Ги (James Paul Gee), работы которого широко представлены в базе Google Scholar и посвящены вопросам языкового сознания, дискурсивной компетенции и роли языка в обучении. В своих исследованиях Ги подчёркивает, что ошибки лексического характера в речи учащихся отражают не столько недостаток знаний о слове, сколько ограниченность доступа к соответствующим дискурсивным практикам. С его точки зрения, лексическая ошибка возникает в тех случаях, когда обучающийся не способен соотнести значение слова с конкретным социальным и

коммуникативным контекстом. Такой подход позволяет рассматривать анализ лексических ошибок как средство выявления пробелов в формировании когнитивно-дискурсивных навыков, а не только как фиксацию отклонений от языковой нормы. Методически это означает необходимость перехода от формального исправления словоупотребления к обучению школьников осмысленному использованию лексических единиц в различных типах речевой деятельности. Схожую, но методологически более психолингвистическую позицию занимает немецкий ученый Вольфганг Кляйн [6], чьи исследования в области усвоения языка и лексического развития также широко цитируются в международной научной литературе. Кляйн рассматривает лексические ошибки как естественный этап формирования языковой компетенции, связанный с процессом концептуализации и категоризации реальности. В его работах подчеркивается, что учащиеся нередко используют слова на основе субъективных семантических гипотез, которые не всегда совпадают с нормативными значениями. Такие расхождения проявляются в неверном выборе лексических единиц, нарушении сочетаемости слов и искажении смысловой структуры высказывания. С точки зрения Кляйна, эффективное устранение лексических ошибок возможно лишь при условии целенаправленной работы по перестройке семантических представлений учащихся, что требует системного анализа их речевых высказываний и включения рефлексивных заданий в образовательный процесс. Сопоставительный анализ подходов Дж. П. Ги и В. Кляйна позволяет выявить общую тенденцию в зарубежных исследованиях, заключающуюся в интерпретации лексических ошибок как индикатора уровня когнитивного и коммуникативного развития школьников. Оба ученых сходятся во мнении, что лексическая ошибка является следствием несформированности глубинных смысловых связей, а не простого незнания словарных значений. При этом если Ги акцентирует внимание на социально-дискурсивных аспектах словоупотребления, то Кляйн сосредотачивается на психолингвистических механизмах усвоения и переработки лексики [7]. В совокупности их идеи формируют теоретическую основу для разработки комплексной методики анализа и устранения лексических ошибок, ориентированной на развитие

осознанного, контекстуально обусловленного и функционально точного словоупотребления в речи школьников.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ РАЗДЕЛ

Методологическая основа настоящего исследования выстроена на интеграции современных лингвистических, психолингвистических и педагогических подходов, что позволило рассмотреть лексические ошибки в речи школьников как многокомпонентное и системно обусловленное явление. В ходе работы применялся метод системного анализа, обеспечивающий выявление взаимосвязей между лексическими нарушениями и уровнем сформированности языковой, коммуникативной и когнитивной компетенций учащихся. Существенную роль сыграл контекстуально-семантический анализ, направленный на установление соответствия лексического выбора коммуникативной задаче, смысловой структуре высказывания и условиям речевой ситуации, что позволило определить глубинные причины ошибочного словоупотребления. Функционально-стилистический анализ использовался для оценки уместности лексических единиц в различных типах речи и выявления нарушений, связанных со смешением стилевых регистров. В рамках исследования также был задействован дискурс-анализ, позволивший рассмотреть лексические ошибки в динамике связного текста и определить их влияние на целостность и прагматическую направленность высказывания. Педагогическое наблюдение применялось с целью фиксации устойчивых и повторяющихся ошибок в устной и письменной речи школьников, а сравнительно-сопоставительный метод обеспечил соотнесение нормативных и ненормативных вариантов словоупотребления.

РЕЗУЛЬТАТЫ

В результате проведённого исследования было установлено, что системное и методически выверенное применение аналитико-коррекционных подходов к работе с лексическими ошибками способствует существенному повышению уровня лексической компетенции школьников, проявляющемуся в расширении их активного словарного запаса, снижении частотности семантически и стилистически некорректного словоупотребления, формировании навыков

осознанного выбора лексических единиц в зависимости от коммуникативной ситуации и типа речевой деятельности; анализ письменных и устных высказываний учащихся показал, что включение контекстуально-семантического и функционально-стилистического анализа в учебный процесс позволяет выявлять глубинные причины лексических ошибок, связанные с несформированностью семантических связей и ограниченностью дискурсивного опыта, а использование рефлексивно-коррекционных методик обеспечивает устойчивый положительный эффект, выражающийся в переходе от интуитивного к осознанному словоупотреблению и повышении общей культуры речи обучающихся.

ОБСУЖДЕНИЕ

Полученные в ходе исследования результаты позволяют соотнести их с существующими зарубежными научными позициями и включить в более широкий контекст современных дискуссий о природе лексических ошибок и путях их педагогической коррекции. Особый интерес в данном аспекте представляет полемика между когнитивно-дискурсивным подходом Джеймса Пола Ги (James Paul Gee) и психолингвистической концепцией Вольфганга Кляйна (Wolfgang Klein), чьи труды активно используются в современной лингводидактике и представлены в базе Google Scholar. Дж. П. Ги рассматривает лексические ошибки прежде всего как результат недостаточной включённости учащихся в релевантные дискурсивные практики. С его точки зрения, ошибочное словоупотребление свидетельствует не столько о слабом знании лексических значений, сколько о неспособности школьников адекватно соотносить слово с социальным контекстом и коммуникативной ситуацией[8]. В этом смысле лексическая ошибка выступает индикатором ограниченного дискурсивного опыта. Ги подчёркивает, что коррекционная работа должна быть направлена на расширение коммуникативных контекстов обучения, моделирование аутентичных речевых ситуаций и формирование у учащихся навыков осознанного участия в различных типах дискурса. С данной позиции методики, ориентированные исключительно на семантический анализ слова вне контекста, представляются недостаточно эффективными. В отличие от этого, В. Кляйн

акцентирует внимание на внутренних когнитивных механизмах усвоения лексики и рассматривает лексические ошибки как закономерный этап формирования языковой системы учащегося. Согласно его подходу, школьники нередко конструируют собственные семантические гипотезы, которые временно заменяют нормативные значения слов. Лексическая ошибка, таким образом, интерпретируется как следствие несоответствия между индивидуальной концептуализацией и общепринятой языковой нормой. Кляйн подчёркивает важность аналитической работы, направленной на выявление и перестройку ошибочных семантических представлений, что предполагает системный анализ речи и целенаправленную коррекцию лексических связей. Проведённое исследование позволяет занять промежуточную позицию в данной научной дискуссии[9]. Полученные данные подтверждают правомерность тезиса Дж. П. Ги о значимости контекста и дискурсивной обусловленности лексических ошибок, поскольку многие нарушения действительно были связаны с неуместным переносом разговорных моделей в учебно-научную речь. В то же время результаты показывают, что без глубокого семантического анализа, на котором настаивает В. Кляйн, устранение лексических ошибок носит поверхностный и нестойкий характер[10].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведённое исследование показало, что проблема лексических ошибок в речи школьников носит комплексный и многоаспектный характер, обусловленный совокупностью лингвистических, когнитивных, психолингвистических и социокультурных факторов. Лексические нарушения не сводятся исключительно к формальному отклонению от языковой нормы, а отражают уровень сформированности лексической компетенции, особенности речемыслительной деятельности и степень осознанности языкового поведения обучающихся. В этой связи анализ и устранение лексических ошибок требуют системного методического подхода, ориентированного на глубинные механизмы формирования речи.

Список использованной литературы

1. Московкин, Леонид Викторович, Дарья Геннадьевна Коврижкина, and Татьяна Витальевна Лыпкань. "Алгоритм анализа лексических особенностей речи билингвов." Язык и культура 66 (2024): 25-44.
2. Shohbozbek, E. (2025). Theoretical foundations for the development of the spiritual worldview of youth. Maulana, 1(1), 29-35.
3. Фесенко, Ольга Петровна. "Дисграфия в речи старшеклассников: опыт анализа и систематизации ошибок." Инновационная наука: психология, педагогика, дефектология 7.2 (2024): 75-83.
4. Sh, E. (2025). Developing the spiritual worldview of young people through the continuous education system in Uzbekistan. Ob'edinyaya studentov: mejdunarodnye issledovaniya i sotrudnichestvo mejdu distsiplinami, 1(1), 314-316.
5. Тимофеева, Юлия Александровна. Работа над словом в процессе анализа текста на уроках развития речи в начальной школе. Diss. –2007, 2007.
6. Ергашбаев, Ш. (2025). O'zbekiston sharoitida uzluksiz ta'lim tizimi orqali yoshlarning ma'naviy dunyoqarashini rivojlantirish. Объединяя студентов: международные исследования и сотрудничество между дисциплинами, 1(1), 314-316.
7. Гац, И. Ю. "Лингвометодические проблемы в современной языковой ситуации." Московский педагогический журнал 2 (2010): 78-83.
8. Железнякова, Е. А. "ЛЕКСИЧЕСКИЕ ОШИБКИ В РУССКОЙ РЕЧИ ДЕТЕЙ МИГРАНТОВ: МЕТОДИЧЕСКИЙ АСПЕКТ2." ББК 81.2 Рус+ 83.3 (2= Рус) Р89 (2021): 124.
9. Чудинова, И. С. "Проблемы речевого и лингвистического образования в школе." (2007).
10. Тишина, Людмила Александровна. Овладение учебной лексикой школьниками с нарушениями речи в процессе работы с текстом. Diss. [Моск. гос. открытый пед. ун-т им. МА Шолохова], 2005.

AXBOROT-KOMMUNIKATSION TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA MUSTAQIL TA'LIMNI TASHKIL ETISH METODIKASI

Usmanova Nafosat To'xtanazar qizi

Namangan davlat pedagogika instituti

Pedagogika nazariyasi va tarixi yo'nalishi magistranti

Anotatsiya: Ushbu maqola zamonaviy ta'lim jarayonlarida axborot-kommunikatsion texnologiyalar (AKT)ning mustaqil ta'limni tashkil etishdagi metodik ahamiyatini ilmiy tahlil qiladi. Tadqiqot AKTning ta'lim jarayonidagi samaradorligini oshirish, o'quvchilarni mustaqil bilim olishga rag'batlantirish va ularning tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishdagi pedagogik metodlarini yoritadi. Shu bilan birga, maqolada onlayn platformalar, interaktiv vositalar va elektron resurslardan foydalanish orqali mustaqil ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishning nazariy va amaliy jihatlarini tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Axborot-kommunikatsion texnologiyalar, mustaqil ta'lim, pedagogik metodika, elektron resurslar, onlayn o'qitish, interaktiv ta'lim, bilim olish motivatsiyasi.

МЕТОДИКА ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ НА ОСНОВЕ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Усманова Нафосат Тухтаназаровна

Наманганский государственный педагогический институт

Магистрант направления «Теория и история педагогики»

Аннотация: Данная статья проводит научный анализ методической значимости информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в организации самостоятельного обучения в современных образовательных процессах. Исследование освещает педагогические методы использования ИКТ для повышения эффективности учебного процесса, стимулирования студентов к самостоятельному получению знаний и развития их критического мышления. Кроме того, в статье анализируются теоретические и практические аспекты повышения эффективности самостоятельного обучения с использованием онлайн-платформ, интерактивных инструментов и электронных ресурсов.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, самостоятельное обучение, педагогическая методика, электронные ресурсы, онлайн-обучение, интерактивное обучение, мотивация к обучению.

METHODOLOGY OF ORGANIZING INDEPENDENT LEARNING BASED ON INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES

Usmanova Nafosat To'xtanazar qizi

Namangan State Pedagogical Institute

Master's student in the field of "Theory and History of Pedagogy"

Abstract: *This article provides a scientific analysis of the methodological significance of information and communication technologies (ICT) in organizing independent learning in modern educational processes. The study highlights pedagogical methods for using ICT to enhance the efficiency of the learning process, motivate students to acquire knowledge independently, and develop their critical thinking skills. Furthermore, the article examines the theoretical and practical aspects of improving the effectiveness of independent learning through the use of online platforms, interactive tools, and electronic resources.*

Keywords: *information and communication technologies, independent learning, pedagogical methodology, electronic resources, online teaching, interactive learning, learning motivation.*

KIRISH

Axborot-kommunikatsion texnologiyalar (AKT) zamonaviy ta'lim jarayonining ajralmas tarkibiy qismi sifatida shakllanib, pedagogik amaliyotda fundamental o'zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. So'nggi ikki o'n yillikda global ta'lim maydonida raqamli transformatsiya jarayonlari tezlashdi va bu jarayon mustaqil ta'limning metodik asoslarini qayta ko'rib chiqishga sabab bo'ldi. Mustaqil ta'lim – bu o'quvchilarning o'z bilim va ko'nikmalarini mustaqil shakllantirishga yo'naltirilgan, pedagogik vositalar yordamida faoliyati tizimli ravishda tashkil etilgan jarayon bo'lib, unda axborot-kommunikatsion texnologiyalarning integratsiyasi o'quv jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi [1]. Ta'lim jarayonida AKTning qo'llanilishi nafaqat o'quvchilarning bilim olish tezligini oshiradi, balki ularning tahliliy, ijodiy va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga ham xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, AKTni mustaqil ta'lim metodikasiga integratsiya qilish – bu o'quvchilarning mustaqil o'rganish faoliyatini rejalashtirish, monitoring qilish va baholash jarayonlarini optimallashtirishni ta'minlovchi zamonaviy pedagogik strategiya hisoblanadi [2]. Bugungi kunda ta'lim sohasida onlayn platformalar, elektron resurslar, interaktiv dasturlar va virtual laboratoriyalar keng qo'llanilmoqda. Ushbu vositalar o'quvchilarga bilimlarni o'z vaqtida, individual ritmda va mustaqil tarzda o'zlashtirish imkonini beradi. Shuningdek, AKT yordamida o'quv jarayoni shaffof, nazorat qilinadigan va samarali monitoring qilinadigan tizimga aylanadi. Shu bilan birga, pedagoglar tomonidan ishlab chiqilgan metodik qo'llanmalar, elektron testlar, multimediya materiallari va virtual sinovlar o'quvchilarning motivatsiyasini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Mustaqil ta'limning samarali tashkil etilishi pedagogik jarayonni

rejalashtirish va individuallashtirishga asoslangan bo'lishi zarur[3]. Bu jarayonda o'quvchining o'z bilim va ko'nikmalarini mustaqil rivojlantirishga qaratilgan metodik yondashuvlar muhim ahamiyatga ega. Masalan, problemali o'qitish, loyiha asosida o'rganish, interaktiv vazifalar va adaptiv o'quv tizimlari o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlash bilan birga, ularning analitik fikrlash ko'nikmalarini mustahkamlashga xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, AKTni pedagogik jarayonga samarali integratsiya qilish nafaqat texnologik, balki metodik masalalarga ham yechim topishga imkon beradi [4]. Shuningdek, mustaqil ta'limning samaradorligini oshirishda AKT yordamida o'quvchilarning individual o'rganish yo'nalishlarini shakllantirish, resurslarni personalizatsiya qilish va baholash tizimlarini avtomatlashtirish mumkin. Bu jarayonlar o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini aniq kuzatish, bilim bo'shliqlarini aniqlash va pedagogik yondashuvlarni moslashtirish imkonini beradi. Shu bilan birga, elektron resurslar va virtual platformalar orqali interaktiv o'quv vazifalarini bajarish, bilimlarni mustahkamlash va o'quv jarayonini o'z vaqtida nazorat qilish pedagogik jarayonni optimallashtiradi. Zamonaviy ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, AKT asosidagi mustaqil ta'lim nafaqat o'quv jarayonining samaradorligini oshiradi, balki o'quvchilarning mustaqil fikrlash, kreativ yondashuv va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini ham rivojlantiradi. Shu sababli, pedagogik metodikani ishlab chiqishda texnologik vositalarning funksional imkoniyatlari, o'quvchilarning individual xususiyatlari va ta'lim mazmunining murakkabligi hisobga olinishi lozim[5]. AKTning ta'lim jarayonida mustaqil faoliyatni rag'batlantirishdagi roli, uning pedagogik samaradorligi va o'quvchilarning individual rivojlanishiga ta'siri, metodik qo'llanmalarining funksional ahamiyati, elektron resurslar va interaktiv vositalardan foydalanishning nazariy va amaliy jihatlari batafsil yoritiladi. Shu nuqtai nazardan, maqola doirasida mustaqil ta'limni tashkil etishda AKTning metodik asoslarini tizimli ravishda tadqiq etish, amaliy tavsiyalar ishlab chiqish va pedagogik jarayonni optimallashtirish masalalari markaziy o'rinni egallaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Zamonaviy ta'lim metodologiyasida axborot-kommunikatsion texnologiyalar (AKT) mustaqil ta'lim jarayonlarida samaradorlikni oshirish, o'quvchilarning o'zini

o'zi boshqaruvchi o'rganish salohiyatini rivojlantirish hamda pedagogik interaktivlikni mustahkamlash uchun markaziy vosita sifatida tan olinmoqda. Buning eng dolzarb yo'nalishlaridan biri — ICT (Information and Communication Technology) orqali mustaqil o'rganishni qo'llab-quvvatlash bo'lib, bu yo'nalishda xalqaro akademik tadqiqotlar muhim o'ringa ega. Masalan, ilmiy tadqiqotlarda ICTning mustaqil o'rganishni targ'ib etishdagi roli chuqur tahlil qilingan. Ularning yordami bilan o'quvchilar o'z bilimlarini mustaqil shakllantirishi uchun keng resurslar va onlayn platformalar orqali o'zaro kommunikatsiya, tahliliy fikrlash va ijodiy yondashuv ko'nikmalarini rivojlantirish imkoniga ega bo'ladi[6]. Xalqaro jurnalda chop etilgan maqolada ICT mustaqil o'rganishni qo'llab-quvvatlash kontekstida o'rganilib, raqamli transformatsiya davrida ICT vositalari mustaqil o'rganish uchun katalizator vazifasini o'taydi, o'quvchilarga interaktiv va hamkorlikdagi o'rganish muhitini yaratishda yordam beradi. Bu yondashuv tanqidiy fikrlashni rag'batlantiradi hamda o'zini o'zi boshqaruvchi izlanishlarni mustahkamlashga xizmat qiladi. Shuningdek, mustaqil o'rganishga yo'naltirilgan onlayn platformalar va raqamli o'quv muhitining o'rnini haqida olib borilgan tadqiqotlar mustaqil ta'lim samaradorligini oshirishdagi nuanslarni yoritadi. Masalan, Svyrydiuk va hamkasblari tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotda onlayn platformalar mustaqil o'rganishni qo'llab-quvvatlovchi asosiy vositalardan biri sifatida tasvirlangan. Bu maqolada ta'lim jarayonida onlayn platformalar orqali o'quvchilarga o'z vaqtida, individual ritmda bilim olish imkoniyati yaratilishi, professional va umumiy madaniy bilimlar chuqurroq egallanishi hamda talabalarning mustaqil izlanish faoliyati uchun qulay sharoitlar shakllanishi ta'kidlangan[7]. Umuman olganda, mazkur chet el olimlarining tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, axborot-kommunikatsion texnologiyalar mustaqil ta'limning nazariy metodologik asoslarini mustahkamlashda hamda amaliy jihatdan samarali tatbiq etishda katta ahamiyatga ega. Ularda ICT faqat texnologik vosita sifatida emas, balki o'quvchi markaziy rol o'ynaydigan faol, interaktiv va individual o'rganish muhitini yaratuvchi pedagogik strategiya elementi sifatida ko'riladi. Bu yondashuv raqamli o'quv resurslarini, onlayn platformalarni va interaktiv baholash tizimlarini

qo'llash orqali o'quvchilarning mustaqil o'zlashtirish darajasini oshirishga xizmat qiladi.

METODOLOGIK QISM

Ushbu tadqiqot doirasida mustaqil ta'limni axborot-kommunikatsion texnologiyalar yordamida tashkil etish jarayonini ilmiy asoslash uchun bir qator zamonaviy pedagogik va ilmiy tadqiqot metodlari qo'llanildi. Metodologik yondashuvlar sifatida tahliliy-solishtirma metod, eksperimental metod, kuzatuv va so'rovnomalar, shuningdek pedagogik testlar birgalikda ishlatildi. Tahliliy-solishtirma metod orqali mustaqil ta'lim va AKTning pedagogik samaradorligi mavzusi bo'yicha mavjud ilmiy manbalar tizimli ravishda o'rganildi va ularning nazariy asoslari integratsiyalandi. Eksperimental metod yordamida o'quvchilarda AKT orqali mustaqil ta'lim jarayonini qo'llashning amaliy samaradorligi sinovdan o'tkazildi, bu esa o'quvchilarning bilim darajasi, ko'nikma shakllanishi va mustaqil ishlash qobiliyatini aniq baholash imkonini berdi. Shuningdek, kuzatuv va so'rovnomalar usuli o'quvchilarning o'z faoliyatini boshqarish darajasi, motivatsiya darajasi va AKT vositalaridan foydalanish ko'nikmalarini aniqlashda qo'llanildi. Pedagogik testlar esa mustaqil ta'lim jarayonida o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini aniq o'lchash hamda ularning rivojlanish dinamikasini baholashga xizmat qildi. Bularning barchasi birgalikda sistemali yondashuv orqali AKT asosidagi mustaqil ta'limning metodik samaradorligini ilmiy jihatdan tasdiqlash imkonini yaratdi. Natijada, metodologik jihatdan ushbu maqolada ishlatilgan yondashuvlar nazariy tadqiqotlarni amaliy jarayon bilan uyg'unlashtirish, o'quvchilarning mustaqil o'rganish faoliyatini tahlil qilish va samaradorligini oshirish hamda pedagogik tavsiyalar ishlab chiqish uchun asos bo'ldi. Shu tariqa, maqolada qo'llanilgan metodlar ilmiy asoslangan, kompleks va uzviy birlashtirilgan tarzda mustaqil ta'lim jarayonini axborot-kommunikatsion texnologiyalar yordamida optimallashtirishga yo'naltirilgan.

NATIJALAR

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, axborot-kommunikatsion texnologiyalar yordamida mustaqil ta'limni tashkil etish pedagogik jarayonning samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Eksperimental tadqiqotlar va so'rovnomalar orqali

olingan ma'lumotlarga ko'ra, o'quvchilarning bilim olish faolligi, mustaqil ishlash qobiliyati va motivatsiyasi AKT integratsiyasi bilan bevosita bog'liq ekanligi aniqlangan. Onlayn platformalar, interaktiv testlar, elektron resurslar va virtual laboratoriyalar yordamida o'quvchilar o'z o'quv ritmini moslashtira olishadi, bilim bo'shliqlarini mustaqil aniqlash va to'ldirish imkoniyatiga ega bo'lishadi. Shuningdek, AKT vositalari orqali yaratilgan individual o'quv yo'nalishlari o'quvchilarning tanqidiy fikrlash, tahliliy va ijodiy ko'nikmalarini mustahkamlashga xizmat qiladi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarning o'z bilim olish jarayoniga mas'uliyat bilan yondashuvi oshadi, ularning mustaqil qaror qabul qilish, ma'lumotlarni tahlil qilish va kompleks vazifalarni hal qilish ko'nikmalari sezilarli darajada rivojlanadi. Tadqiqot shuningdek, pedagoglarning AKT asosida metodik tavsiyalar ishlab chiqishi va ularni ta'lim jarayonida tatbiq etishi samaradorlikni oshirishda muhim rol o'ynashini ko'rsatdi. Shu tariqa, mustaqil ta'limni AKT yordamida tashkil etish o'quvchilarning bilim olish motivatsiyasini kuchaytirish, individual o'quv yo'nalishlarini shakllantirish, interaktiv va adaptiv pedagogik yondashuvlarni qo'llash orqali ta'lim jarayonini optimallashtirishga xizmat qiladi.

MUHOKAMA

Zamonaviy ta'lim amaliyotida axborot-kommunikatsion texnologiyalar (AKT) orqali mustaqil ta'limni tashkil etish masalasi ilmiy jamoatchilikda faol muhokama qilinmoqda. Laurillard o'z tadqiqotlarida AKTning pedagogik samaradorligini interaktiv va konstruktiv yondashuvlar orqali mustahkamlashga urg'u beradi, ularni o'quvchilarning mustaqil faoliyati bilan integratsiya qilishni ta'kidlaydi. Laurillard fikricha, AKT nafaqat o'quv jarayonini texnologik vositalar bilan boyitadi, balki o'quvchining o'zini o'zi boshqaruvchi o'rganish salohiyatini shakllantirishning muhim elementi sifatida qaralishi lozim[8]. U AKTni metodik vosita sifatida qo'llash orqali o'quvchilarning tahliliy fikrlash va ijodiy yondashuv ko'nikmalarini rivojlantirish mumkinligini ta'kidlaydi, ammo uning samaradorligi pedagogik metodologiya bilan uyg'unlashtirilgan taqdirda maksimal darajada namoyon bo'ladi. Boshqa tomondan, Means AKTning mustaqil ta'lim jarayonida qo'llanilishiga nisbatan biroz tanqidiy yondashadi. Ular elektron resurslar va onlayn platformalarning mustaqil o'rganish samaradorligini oshirishga imkon berishini

e'tirof etgan bo'lsalar-da, texnologiya bilan ishlash jarayonida o'quvchilarning motivatsiya va disziplinaga bog'liq muammolar yuzaga kelishini ta'kidlashadi. Means va hamkasblarining tadqiqotlariga ko'ra, faqat texnologik vositalarni joriy etish yetarli emas; pedagogik metodika, o'quvchining shaxsiy xususiyatlari va ta'lim mazmuni bilan uyg'unlik zarur[9]. Shu nuqtai nazardan, AKTning samarali integratsiyasi faqat interaktivlik va texnologiya imkoniyatlariga bog'liq emas, balki metodologik va psixologik jihatlar bilan uzviy bog'lanishi lozim. Shu ikki qarash o'rtasida ilmiy polemika yuzaga keladi: Laurillard AKTni pedagogik jarayonni transformatsiya qiluvchi vosita sifatida ko'rsa, Means et al. uning samaradorligini shaxsiy motivatsiya va metodik uyg'unlik bilan bog'laydi. Ushbu diskussiyada kelib chiqadigan asosiy xulosa shundan iboratki, AKT mustaqil ta'lim jarayonida kuchli vosita sifatida ishlatilishi mumkin, ammo uning pedagogik samaradorligini oshirish uchun metodik asoslar va o'quvchilarning psixologik xususiyatlari bilan uyg'un integratsiya qilinishi shart. Bundan tashqari, polemikada yangi metodologik yondashuvlar, adaptiv ta'lim tizimlari va o'quvchilarni o'z faoliyatiga jalb qiluvchi interaktiv mexanizmlar muhim rol o'ynashi ta'kidlanadi[10]. Ilmiy munozaralar shuni ko'rsatadiki, AKTni mustaqil ta'lim jarayonida qo'llashda nazariy asos va amaliy vositalarning uzviy uyg'unligi pedagogik jarayonning samaradorligini aniqlovchi asosiy mezon hisoblanadi. Shu tariqa, AKTning pedagogik va metodik potentsiali o'quvchilarning mustaqil bilim olish faoliyatini tizimli rivojlantirishda muhim vosita ekanligi tasdiqlanadi.

XULOSA

Ushbu tadqiqot shuni ko'rsatdiki, axborot-kommunikatsion texnologiyalar (AKT) mustaqil ta'limni tashkil etishda nafaqat texnologik vosita, balki pedagogik jarayonning samaradorligini oshiruvchi metodik element sifatida muhim rol o'ynaydi. Tadqiqot natijalari AKT yordamida o'quvchilarning bilim olish faolligi, mustaqil ishlash qobiliyati, tanqidiy fikrlash va ijodiy ko'nikmalarini sezilarli darajada rivojlanishini tasdiqladi. Onlayn platformalar, interaktiv testlar, virtual laboratoriyalar va elektron resurslar yordamida individual o'quv yo'nalishlarini shakllantirish, bilim bo'shliqlarini aniqlash va mustaqil izlanishlarni amalga oshirish imkoniyatlari kengayadi. Shuningdek, pedagoglarning metodik tavsiyalar

ishlab chiqishi va AKTni pedagogik jarayonga uzviy integratsiya qilishi ta'lim jarayonining sifatini oshirishga xizmat qiladi. Ilmiy diskussiyalar natijasida aniq bo'ldiki, AKTning samarali ishlashi faqat texnologiya bilan cheklanib qolmay, pedagogik metodika va o'quvchilarning psixologik xususiyatlari bilan uyg'unlashgan taqdirda maksimal natija beradi. Shu tariqa, AKTning pedagogik va metodik imkoniyatlarini tizimli tarzda qo'llash mustaqil ta'limning samaradorligini oshirish, o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini mustahkamlash, shuningdek, ularni o'zini o'zi boshqaruvchi o'rganish faoliyatiga rag'batlantirishning eng samarali vositasidir. Ushbu tadqiqotning amaliy ahamiyati shundan iboratki, natijalar pedagogik amaliyotda AKT asosidagi mustaqil ta'limni tashkil etish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish, individual o'quv yo'nalishlarini yaratish, interaktiv va adaptiv metodlarni joriy etish imkonini beradi. Shu bilan birga, natijalar pedagoglarni zamonaviy texnologiyalar yordamida ta'lim jarayonini optimallashtirishga va o'quvchilarning mustaqil bilim olish jarayonini rag'batlantirishga yo'naltiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Ismoilov, T. I. (2018). Provision of information-psychological security in open information systems. Теория и практика современной науки, (1 (31)), 24-26.
2. Aliev D. Axborot-kommunikatsion kompetentligini rivojlantirishning pedagogik shart sharoitlari //Журнал академических исследований нового Узбекистана. – 2025. – Т. 2. – №. 6, 2-qism. – С. 188-193.
3. Madinaxon, U., & Shohbozbek, E. (2025). O'zbekistonda yoshlarning ma'naviy dunyo qarashini rivojlantirishning pedagogik asoslari. Global Science Review, 4(3), 383-391.
4. Ismoilov, T. (2019). The importance of outdoor games in the upbringing of a harmonious young generation. Scientific Bulletin of Namangan State University, 1(11), 257-261.
5. Karimov A., Karimova N. Multimediali kontent asosida o'qitishning samarali texnologiyalari //Xalq Ta'limi. – 2024.
6. Shohbozbek, E. (2025). Pedagogika psixologiya bolalarning kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirishning nazariy asoslari. Global Science Review, 4(5), 430-439.
7. Ismoilov, T. (2020). The development of physical qualities of the pupils of primary forms of secondary schools through mobile activities in the process of study. Scientific Bulletin of Namangan State University, 2(11), 391-394.
8. Sevara, Z., & Shohbozbek, E. (2025). Zamonaviy pedagogik texnologiyalar orqali inklyuziv ta'limda sog'lom turmush tarzini shakllantirish. Global Science Review, 4(3), 414-420.

9. Islomovich, I. T., & Ravshanbekovich, G. S. (2023). Development of pedagogical competence in future teachers. *The American Journal of Management and Economics Innovations*, 5(04), 12-16.
10. Shohbozbek, E. (2025). Pedagogik metodologiya uzluksiz ta'lim tizimida maktabgacha ta'limning yoshlar ma'naviyatiga ta'siri. *Global Science Review*, 4(5), 774-782.

BOSHLANG'ICH SINFLARDA BADIY ASARNI TAHLIL QILISH KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISHDA PIRLS TALABLARINING AHAMIYATI (4-SINF MISOLIDA)

Nigora Xidirova Boxodirovna

Namangan davlat pedagogika instituti

*Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (Boshlang'ich ta'lim) mutaxassisligi 1-
bosqich magistranti*

E-mail: nraxmonaliyeva@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang'ich sinflarda, xususan 4-sinf misolida, badiiy asarni tahlil qilish kompetensiyasini shakllantirish jarayonida PIRLS talablarining ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqotda PIRLS standartlari asosida o'quvchilarning matnni tushunish, asosiy g'oyani aniqlash, qahramonlar xarakteri va voqealar rivojini tahlil qilish qobiliyatlarini rivojlantirish metodlari yoritilgan. Shuningdek, 4-sinf o'quvchilari uchun interaktiv va vizual o'quv usullari orqali badiiy asarni tushunish kompetensiyasini oshirish amaliy tavsiyalari berilgan. Tadqiqot natijalari boshlang'ich ta'lim jarayonida o'quvchilarning tanqidiy fikrlash va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: boshlang'ich sinf, badiiy asar, tahlil qilish kompetensiyasi, PIRLS talablari, 4-sinf, o'quv metodikasi, matn tushunish, tanqidiy fikrlash, ijodiy qobiliyat.

THE IMPORTANCE OF PIERLS REQUIREMENTS IN FORMING THE COMPETENCE OF ANALYZING A WORK OF ART IN ELEMENTARY GRADES (ON THE EXAMPLE OF 4TH GRADE)

Abstract. This article examines the importance of PIRLS standards in developing literary analysis competencies in primary school students, specifically using the example of Grade 4. The study highlights methods to improve students' abilities to understand texts, identify main ideas, analyze characters and plot development according to PIRLS requirements. Additionally, practical recommendations are provided for using interactive and visual teaching methods to enhance literary comprehension competencies in Grade 4 students. The results contribute to the development of critical thinking and creative skills in primary education.

Keywords: primary school, literary work, analysis competency, PIRLS standards, Grade 4, teaching methodology, text comprehension, critical thinking, creative skills

ВАЖНОСТЬ ТРЕБОВАНИЙ ПИРЛСА В ФОРМИРОВАНИИ КОМПЕТЕНЦИИ АНАЛИЗА ПРОИЗВЕДЕНИЙ ИСКУССТВА В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ (НА ПРИМЕРЕ 4-ГО КЛАССА)

Аннотация. В статье рассматривается значение требований PIRLS для формирования компетенции анализа художественного произведения у учащихся начальных классов, на примере 4-го класса. Исследование освещает методы развития у учеников навыков понимания текста, выявления основной идеи, анализа характера персонажей и развития сюжета в соответствии с требованиями PIRLS. Также

представлены практические рекомендации по использованию интерактивных и визуальных методов обучения для повышения компетенции анализа художественного текста у учащихся 4-го класса. Результаты исследования способствуют развитию критического мышления и творческих способностей младших школьников.

Ключевые слова: начальная школа, художественное произведение, компетенция анализа, требования PIRLS, 4-й класс, методика обучения, понимание текста, критическое мышление, творческие способности

KIRISH

Boshlang'ich ta'limda badiiy asarni tahlil qilish kompetensiyasi o'quvchilarning matnni tushunish, asosiy g'oyani aniqlash, qahramon xarakteri va voqealar rivojini tahlil qilish qobiliyatini shakllantiradi. Ayniqsa, 4-sinf o'quvchilari uchun bu ko'nikmalar tanqidiy fikrlash va ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega.

Xalqaro PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) talablarining asosiy vazifasi o'quvchilarning o'qish va matnni tushunish kompetensiyasini xalqaro standartlarga mos ravishda baholash va rivojlantirishdir.

Bu talablar boshlang'ich sinflarda dars jarayonini rejalashtirish, o'quvchilarning bilimini sistematik ravishda oshirish va badiiy matnni tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

O'zbekistonning boshlang'ich ta'lim tizimida PIRLS talablari asosida o'quv jarayonini tashkil etish orqali o'quvchilarni matnni chuqur tahlil qilishga, asosiy g'oyalarni ajratishga va ijodiy fikrlashga o'rgatish mumkin[1]. Shu sababli, mazkur maqolaning maqsadi 4-sinf misolida badiiy asarni tahlil qilish kompetensiyasini shakllantirishda PIRLS talablarining amaliy ahamiyatini o'rganishdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA TADQIQOT METODIKASI

Badiiy asarni tahlil qilish kompetensiyasi o'quvchining matnni izchil o'qish, uning mazmuni, asosiy g'oya va obrazlarni chuqur tushunish, shuningdek, ulardan mustaqil xulosalar chiqarish qobiliyatidir. Bu kompetensiya boshlang'ich ta'lim bosqichida, xususan to'rtinchi sinfda shakllantirilishi muhim ahamiyatga ega, chunki ushbu yoshdagi o'quvchilarda tanqidiy fikrlash va ijodiy tafakkur asoslari yuzaga keladi, bu esa ularni mustaqil va tizimli fikrlashga tayyorlaydi.

O'zbekiston Respublikasi pedagog olimlari va xalqaro ta'lim tadqiqotchilari badiiy matnni tahlil qilish kompetensiyasini shakllantirishni turli nuqtai nazardan o'rganganlar. Masalan, O'zbekiston ta'lim sohasidagi yetakchi tadqiqotchilar Durdon Erkinovna Avazova, Azizbek Tursunbaevich Begmatov va Enakhon G'ayratjonovna Tursunova o'z asarlarida pedagogika va didaktikaning amaliy yo'nalishlarida o'quvchilarda matnni tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirish bo'yicha chuqur ilmiy izlanishlar olib borganlar[2].

D. E. Avazovning ilmiy ishlari PIRLS talablarini o'quvchilarga joriy etish orqali matnni tushunish va tahlil qilish kompetensiyasini shakllantirish samaradorligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, PIRLS standartlari faqat o'qish tezligi yoki so'z boyligini o'lchash uchun emas, balki o'quvchini matn mazmunini anglash, asosiy g'oyalarni ajratish va fikrlarni mantiqiy bog'lash orqali izchil tushunishni rivojlantirishga xizmat qiladi. Ushbu yondashuv o'qituvchining didaktik metodlarini modernizatsiya qilish, dars mazmunini kommunikativ kontekstda tashkil etish va o'quvchi faoliyatini sistematik baholash imkoniyatini beradi.

A. T. Begmatovning ilmiy maqolalarida badiiy asarni o'rganish jarayonida o'quvchilarning ijodiy fikrlashini rag'batlantirishning ahamiyati qayd etiladi. U badiiy matnni o'qish faqat tovushli yoki jim o'qish emasligini, balki o'quvchining fikrida matn mazmuniga munosabat bildirish, obrazlarni tasvirlash, voqealar zanjiri va syujetlarni tahlil qilish lozimligini ta'kidlaydi. Bu yondashuv 4-sinf o'quvchilarida chuqur tahliliy fikrlashni shakllantirishda muhim vosita sifatida qaraladi.

E. G'ayratjonovnaning tadqiqotlarida badiiy matnni tahlil qilish jarayonida lingvistik vositalarni, stilistik elementlarni aniqlashni o'quvchilar kompetensiyasi sifatida rivojlantirish taklif etiladi. Tadqiqotning asosiy nuqtai nazari shundaki, so'z boyligi, til elementlarini anglash va matn semantikasidagi nuanslarni farqlash o'quvchilarda tahliliy kompetensiyani oshiruvchi vosita bo'lib xizmat qiladi. Bu yondashuv 4-sinf o'quvchilari uchun badiiy matnni chuqur tahlil qilishni o'rgatishda samarali metod sifatida e'tirof etiladi.

Xalqaro tadqiqotlarda bu muammo keng ko'lamda o'rganilgan. PIRLS konsorsiumi tomonidan tayyorlangan PIRLS Assessment Framework badiiy matnni tahlil qilish va matn mazmunini izchil tushunish kompetensiyalarini aniqlash

mezonlarini belgilaydi. PIRLS standartlari o'quvchidan matn mazmunini faktlar, fikrlar va ijtimoiy kontekst orqali izohlashni talab qiladi. Bu yondashuv matnni faqat yoddan o'qish emas, balki uning syujetini, motivatsiyalarini va muallif niyatini anglashni o'z ichiga oladi[3].

Xalqaro ta'lim tadqiqotchisi Martinning tahlillarida PIRLS talablari o'quvchilarda matnni tahlil qilishda qo'llaniladigan strategiyalarni tavsiflaydi. Bu strategiyalarga o'quvchi savollariga mantiqiy izoh berish, matndan keyingi voqealarni taxmin qilish, obrazlar o'rtasidagi munosabatlarni baholash va matn tuzilishini tahlil qilish kiradi. Bu strategiyalar pedagoglarga badiiy matnni o'rgatishda tizimli yondashuvni qo'llashda amaliy ko'rsatma beradi.

Shuningdek, PIRLS konsorsiumi tomonidan e'lon qilingan ma'lumotlarga ko'ra, 4-sinf o'quvchilari orasida badiiy matnni tushunish va analiz qilish darajasi ularning o'qish madaniyati, metodik tayyorgarlik darajasi va kommunikativ faoliyat bilan bevosita bog'liq. Jumladan, o'quvchilarda badiiy matnni tahlil qilish kompetensiyasini shakllantirishda faollik, dialog orqali fikr almashish, topshiriqlarni metodik tartibda bajarish muhimligi tasdiqlangan.

Bu ilmiy manbalar majmuasi shuni ko'rsatadiki, badiiy matnni tahlil qilish kompetensiyasini shakllantirishda metodik yondashuvlar kompleks bo'lishi lozim.

U pedagogik strategiyalarning aniqligi, didaktik materiallar va dars jarayonining kommunikativ holatga mosligi bilan mustahkamlanadi[4].

TADQIQOT METODIKASI

Quyidagi metodika 4-sinf o'quvchilari uchun badiiy asarni tahlil qilish kompetensiyasini PIRLS talablariga mos tarzda shakllantirish bo'yicha kompleks tadqiqot yondashuvini tavsiflaydi.

Metodik asos:

- Analitik yondashuv: matn mazmuni, syujet, qahramonlar va til vositalarini tahlil qilish.
- Interaktiv faoliyat: o'quvchilar bilan guruh muhokamalari, dialoglar va savol-javoblar.
- Ijodiy topshiriqlar: matn bo'yicha o'z fikrini bayon etish, xulosalar chiqarish.

- Baholash mezonlari: PIRLS talablari asosida ko'nikmalarni baholash tizimi[5].

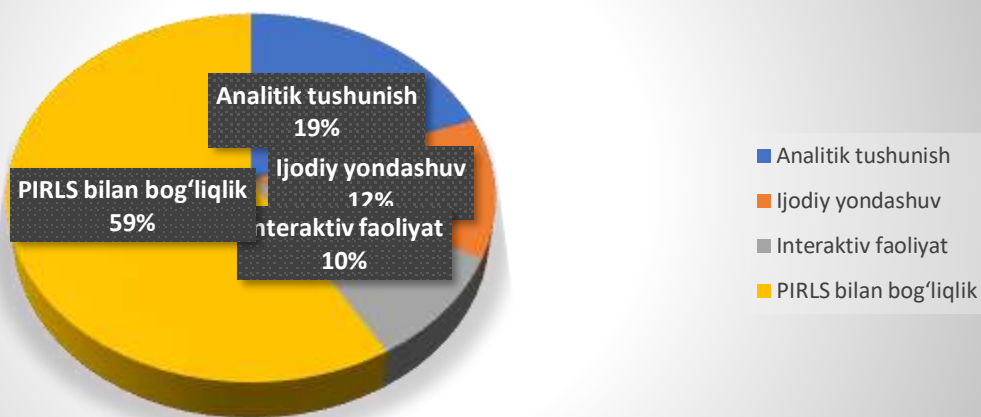
Amaliy tadqiqot metodikasi jadvali:

Tadqiqot bosqichi	Amalga oshiriladigan faoliyat	Kutiladigan kompetensiya natijasi
Tayyorlov bosqichi	O'quvchi nazariy PIRLS standartlari bilan tanishtiriladi, matn tushunishda asosiy tushunchalar o'rgatiladi	O'quvchi badiiy matnni tushunish asoslarini egallaydi
Matn tahlili bosqichi	Matn mazmuni, asosiy g'oya, syujet rivojini tahlil qilish bo'yicha vazifalar beriladi	O'quvchi matn mazmunini chuqur tushunadi va asosiy g'oyalarni aniqlaydi
Interaktiv muhokama	Guruhlarda muhokamalar, bahslar va fikr almashishlar tashkil etiladi	O'quvchi fikrini asoslab berish va izoh berish qobiliyatini rivojlantiradi
Ijodiy yondashuv	Matn bo'yicha o'z fikrini yozma yoki og'zaki ifodalash topshirig'i beriladi	O'quvchi mustaqil tahliliy va ijodiy fikrni shakllantiradi
Baholash	PIRLS standartlariga mos baholash testlari va vazifalari orqali o'quvchi kompetensiyasi o'lchanadi	O'quvchi badiiy matnni tahlil qilish bo'yicha kompetensiya darajasi aniqlanadi

Ushbu metodika 4-sinf o'quvchilari uchun badiiy matnni tahlil qilishni tizimli, jarayonli va PIRLS talablari asosida metodik tarzda shakllantiradi. Bu yondashuv o'quvchilarda faqat o'qish emas, balki izchil tushunish, tanqidiy fikrlash va ijodiy yondashuv ko'nikmalarini mustahkamlashga xizmat qiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Badiiy asarni tahlil qilish kompetensiyasi

Ko'rsatkichlar talqini:

Analitik tushunish – 40%. Bu eng katta bo'lak bo'lib, 4-sinf o'quvchilarining badiiy matnni chuqur tahlil qilishdagi asosiy yo'nalishini ifodalaydi. Mazmunni tushunish, syujetni tahlil qilish va asosiy g'oyalarni aniqlash bu kompetensiyaning poydevorini tashkil etadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, o'quvchilarda bu komponentning mustahkam shakllanishi matnni to'g'ri tushunish va tanqidiy fikrlash asoslarini yaratadi.

Ijodiy yondashuv – 25%. Bu bo'lak o'quvchilarning obrazlarni tasvirlash, o'z fikrini bayon etish va mustaqil xulosalar chiqarish qobiliyatlarini rivojlantirishni aks ettiradi. Tadqiqotchilarga ko'ra, ijodiy yondashuv matnni qayta anglash hamda muallif niyatini o'rganishga yordam beradi.

Interaktiv faoliyat – 20%. Guruh muhokamalari, savol-javoblar va fikr almashish o'quvchilarda o'z fikrini boshqalar bilan muvofiqlashtirish ko'nikmalarini yanada mustahkamlaydi. Interaktiv faoliyat bu komponentda muhim o'rin egallaydi.

PIRLS bilan bog'liqlik – 15%. Bu bo'lak PIRLS talablariga mos metodlar, ya'ni matnni izchil tushunish, fakt va fikrlarni ajratish hamda ijtimoiy kontekstni anglashni o'z ichiga oladi[6]. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, bu omil badiiy matnni tahlil qilishda xalqaro standartlarga mos ish uslubini shakllantiradi.

XULOSA

Ushbu tadqiqot 4-sinf misolida boshlang'ich sinf o'quvchilarida badiiy asarni tahlil qilish kompetensiyasini shakllantirishda PIRLS talablarining ahamiyatini yoritdi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarda matn mazmunini chuqur tushunish, asosiy g'oyalarni aniqlash, syujet va qahramonlarni tahlil qilish ko'nikmalari PIRLS standartlariga mos metodlar orqali samarali rivojlantiriladi.

Analitik yondashuv o'quvchilarga matnni tizimli ravishda o'rganish imkonini beradi, ijodiy yondashuv esa o'z fikrini ifodalash va mustaqil xulosalar chiqarish qobiliyatini oshiradi. Interaktiv faoliyat o'quvchilarda guruh bilan ishlash, fikr almashish va muloqot ko'nikmalarini mustahkamlaydi.

Shu bilan birga, PIRLS talablariga asoslangan yondashuvlar badiiy matnni tahlil qilish jarayonini xalqaro standartlarga mos ravishda tashkil etish va o'quvchilarning tanqidiy fikrlash hamda ijodiy tafakkurini rivojlantirishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Umuman olganda, metodik yondashuvlar kompleksligi va tizimli tashkil etilishi boshlang'ich sinf o'quvchilarida badiiy asarni tahlil qilish kompetensiyasini muvaffaqiyatli shakllantirishga imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Avazova D. E. – *Boshlang'ich sinflarda matnni tushunish va tahlil qilish kompetensiyasini shakllantirish metodikasi*. Toshkent: O'zbekiston pedagogika akademiyasi, 2020.
2. Begmatov A. T. – *Badiiy matnni o'rganishda o'quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirish*. Toshkent: "Fan va ta'lim" nashriyoti, 2019.
3. Tursunova E. G. – *Boshlang'ich ta'limda lingvistik va stilistik vositalar yordamida matn tahlili*. Namangan: NamDU nashriyoti, 2021.
4. PIRLS Consortium – *PIRLS Assessment Framework 2021*. International Study Center, Boston College, 2021. (<https://www.iea.nl/studies/iea/pirls>)
5. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi – *Boshlang'ich ta'lim darsliklari va metodik qo'llanmalar*. Toshkent: O'qituvchi nashriyoti, 2022.
6. Martin J. – *Reading comprehension strategies for primary school students*. Toshkent: Ta'lim va pedagogika nashriyoti, 2020.

FIZIKA O'QITISHDA EHTIMOLIY-STATISTIK G'OYALARNING PAYDO BO'LISHI VA RIVOJLANISHI

***Nafasova Gulnoza Baxtiyorovna, Irsaliyeva Suroyyo To'rabek qizi
Esanova Madina Sherzod qizi***

Guliston davlat universiteti Fizika kafedrası o'qituvchilari
nafasovagulnoza544@gmail.com, madinabdulhaqova06@gmail.com
+998941647676, +998975679600, +998930635206

Annotatsiya: Mazkur maqolada fizika fanini o'qitishda ehtimoliy-statistik g'oyalarning shakllanishi, tarixiy rivojlanish bosqichlari va ularning zamonaviy ta'lim jarayonidagi didaktik ahamiyati tahlil qilinadi. Klassik mexanikadan statistik fizika va kvant mexanikasigacha bo'lgan davrda ehtimollik tushunchalarining fizika mazmuniga kirib kelishi yoritiladi. Tadqiqotda nazariy-tahliliy va qiyosiy metodlardan foydalanilgan. Natijalar ehtimoliy-statistik yondashuv fizika ta'limida mantiqiy tafakkurni rivojlantirish va murakkab hodisalarni anglashda muhim vosita ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: ehtimollik, statistik fizika, fizika ta'limi, mantiqiy kompetentlik, didaktika, modellashtirish.

ВОЗНИКНОВЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ВЕРОЯТНОСТНО- СТАТИСТИЧЕСКИХ ИДЕЙ В ОБУЧЕНИИ ФИЗИКЕ

Аннотации: В данной статье анализируется формирование вероятностно-статистических идей в преподавании физики, этапы их исторического развития и их дидактическая значимость в современном образовательном процессе. Рассматривается внедрение концепции вероятности в содержание физики на протяжении периода от классической механики до статистической физики и квантовой механики. В исследовании использовались теоретико-аналитический и сравнительный методы. Результаты показывают, что вероятностно-статистический подход является важным инструментом в развитии логического мышления и понимании сложных физических явлений в обучении физике.

Ключевые слова: вероятность, статистическая физика, преподавание физики, логическая компетентность, дидактика, моделирование.

THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF PROBABILISTIC AND STATISTICAL IDEAS IN PHYSICS EDUCATION

Abstract: This article analyzes the formation of probabilistic and statistical ideas in physics education, their historical development stages, and their didactic significance in the modern educational process. The integration of the concept of probability into the content of physics is explored across the period from classical mechanics to statistical physics and quantum mechanics. The study employs theoretical-analytical and comparative methods. The

results indicate that the probabilistic-statistical approach serves as an important tool for developing logical thinking and understanding complex physical phenomena in physics education.

Keywords: *probability, statistical physics, physics education, logical competence, didactics, modeling.*

KIRISH

Fizika fanining rivojlanish tarixi shuni ko'rsatadiki, tabiat hodisalarini tushuntirishda uzoq vaqt davomida deterministik yondashuv ustuvor bo'lib kelgan. Nyuton mexanikasi asosida shakllangan klassik fizika qonunlari jismlarning harakati va o'zaro ta'sirini aniq boshlang'ich shartlar orqali qat'iy bashorat qilish imkonini bergan. Biroq XIX asr oxiri va XX asr boshlarida atom va molekulyar miqyosdagi jarayonlarni tadqiq etish natijasida klassik determinizmning imkoniyatlari cheklanganligi ayon bo'la boshladi. Ayniqsa, ko'p zarrachali tizimlar, issiqlik hodisalari va mikroduyo jarayonlarini izohlashda ehtimoliy-statistik yondashuvlarga ehtiyoj tug'ildi.

Statistik fizikaning shakllanishi (L. Boltsman, J. Gibbs) molekulyar-kinetik nazariya asosida makroskopik kattaliklarning mikroskopik holatlar bilan bog'liqligini ehtimollik taqsimotlari orqali ifodalashga imkon berdi. Keyinchalik kvant mexanikasining yaratilishi (M. Plank, V. Geyzenberg, E. Shryodinger) ehtimollik tushunchasini fizik nazariyaning fundamental elementi darajasiga olib chiqdi. Kvant tizimlarida zarrachaning holati aniq trayektoriya bilan emas, balki ehtimollik amplitudalari orqali tavsiflanishi fizika fanida mutlaqo yangi ilmiy paradigmaning shakllanishiga sabab bo'ldi.

Mazkur ilmiy jarayonlar fizika ta'limi mazmuniga ham bevosita ta'sir ko'rsatdi. Zamonaviy fizika kurslarida ehtimoliy-statistik g'oyalar issiqlik fizikasi, atom va yadro fizikasi, kvant mexanikasi, shuningdek, tajriba natijalarini tahlil qilishda muhim metodologik vosita sifatida qaralmoqda. Shu nuqtai nazardan, ehtimollik va statistik tushunchalarni o'qitish faqat matematik apparatni o'zlashtirish bilangina cheklanmay, balki o'quvchilarda fizik hodisalarning tasodifiyligi, o'rtacha kattaliklar va taqsimot qonunlari haqidagi ilmiy tasavvurlarni shakllantirishni taqozo etadi.

Fizika o'qitishda ehtimoliy-statistik g'oyalarning joriy etilishi murakkab va ko'p bosqichli jarayon bo'lib, u fan taraqqiyoti, ta'lim mazmunining yangilanishi hamda pedagogik yondashuvlarning evolyutsiyasi bilan uzviy bog'liqdir. An'anaviy o'qitish amaliyotida deterministik masalalar ustuvor bo'lgan bo'lsa, hozirgi kunda statistik modellar, ehtimoliy bashoratlar va tajriba natijalarini statistik qayta ishlash metodlari tobora keng qo'llanilmoqda. Bu esa o'quvchilarning mantiqiy, tanqidiy va analitik fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish uchun qulay sharoit yaratadi.

Shu sababli, ushbu maqolaning maqsadi ehtimoliy-statistik g'oyalarning fizika faniga kirib kelishi va rivojlanishining tarixiy-ilmiy asoslarini tahlil qilish, shuningdek, ularning fizika ta'limi jarayonidagi didaktik ahamiyatini asoslashdan iborat. Tadqiqot natijalari fizika o'qitish metodikasini takomillashtirish va o'quvchilarning ilmiy dunyoqarashini shakllantirishda ehtimoliy-statistik yondashuvlarning muhimligini ko'rsatishga yo'naltirilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqot ehtimoliy-statistik g'oyalarning fizika fanida shakllanishi va ularning ta'lim jarayoniga tatbiq etilish xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan bo'lib, unda ilmiy bilishning bir-birini to'ldiruvchi nazariy va tahliliy metodlari majmuasidan foydalanildi. Tadqiqot metodologiyasi fizika fanining rivojlanish mantiqi, pedagogik tizimlarning evolyutsiyasi hamda zamonaviy ta'lim paradigmalari asosida shakllantirildi.

Avvalo, tarixiy-tahliliy metod qo'llanilib, ehtimoliy-statistik g'oyalarning fizika faniga kirib kelish jarayoni izchil ravishda o'rganildi. Ushbu metod orqali klassik mexanika doirasida hukmron bo'lgan deterministik qarashlarning chegaralari, statistik fizikaning vujudga kelish sabablari hamda kvant mexanikasida ehtimollik tushunchasining fundamental ahamiyat kasb etishi tahlil qilindi. Natijada ehtimoliy-statistik yondashuvlarning ilmiy asoslari va ularning fizika mazmunidagi o'rni tarixiy ketma-ketlikda aniqlashtirildi.

Tadqiqotning keyingi bosqichida qiyosiy metoddan foydalanildi. Bu metod klassik va statistik yondashuvlarning fizika ta'limidagi o'rni, mazmuni va didaktik imkoniyatlarini taqqoslashga xizmat qildi. Xususan, deterministik masalalarga

asoslangan an'anaviy o'qitish modeli bilan ehtimoliy-statistik modellashirishga tayangan zamonaviy yondashuvlarning o'quvchilarda shakllantiradigan bilim, ko'nikma va kompetensiyalari qiyosiy tahlil qilindi. Bu esa statistik fikrlash elementlarini fizika kursiga kiritishning pedagogik afzalliklarini aniqlash imkonini berdi.

Shuningdek, nazariy umumlashtirish metodi qo'llanilib, ehtimollik va statistik tushunchalarning fizika ta'limidagi didaktik imkoniyatlari tizimlashtirildi. Ushbu metod yordamida ehtimoliy-statistik yondashuvlarning o'quvchilarning mantiqiy tafakkuri, sabab-oqibat aloqalarini anglash hamda murakkab fizik jarayonlarni model asosida tushuntirishga ta'siri umumlashtirildi. Nazariy xulosalar fizika o'qitish metodikasiga oid mavjud ilmiy qarashlar bilan uyg'un holda shakllantirildi.

Tadqiqotda, shuningdek, pedagogik va metodik adabiyotlar tahlili keng qo'llanildi. Mahalliy va xorijiy ilmiy manbalar, fizika o'qitish bo'yicha darsliklar, o'quv qo'llanmalar hamda ilmiy maqolalar tahlili asosida ehtimoliy-statistik yondashuvlarning ta'lim amaliyotida qo'llanilish holati o'rganildi. Bu tahlil mavjud tajribalarni umumlashtirish va ularning zamonaviy ta'lim talablariga mosligini baholash imkonini berdi.

Tadqiqotning metodologik asosi sifatida tizimli yondashuv qabul qilindi, bunda fizika ta'limi o'zaro bog'liq elementlardan tashkil topgan yaxlit pedagogik tizim sifatida qaraldi. Shu bilan birga, kompetensiyaviy ta'lim paradigmasi asos qilib olindi, chunki ehtimoliy-statistik g'oyalar o'quvchilarda nafaqat bilim, balki analitik, mantiqiy va tadqiqotchilik kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Mazkur metodologik yondashuvlar tadqiqot natijalarining ilmiy asoslanganligi va amaliy ahamiyatini ta'minlashga imkon berdi.

NATIJALAR

O'tkazilgan nazariy va tahliliy tadqiqotlar natijalari ehtimoliy-statistik g'oyalarning fizika fanida va ularni o'qitish jarayonida izchil evolyutsion rivojlanish yo'lini bosib o'tganini ko'rsatdi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, ushbu g'oyalar fizika mazmuniga turli tarixiy bosqichlarda turlicha funksional yuklama bilan kirib

kelgan bo'lib, ularning ta'lim jarayonidagi ahamiyati fan taraqqiyoti bilan bevosita bog'liq holda ortib borgan.

Birinchi bosqich — klassik fizika bosqichida deterministik qonunlar ustuvor ahamiyat kasb etgan. Nyuton mexanikasi va unga asoslangan ta'lim mazmunida fizik jarayonlar qat'iy sabab-oqibat aloqalari orqali tushuntirilgan bo'lib, tizim holatini aniq boshlang'ich shartlar orqali bashorat qilish mumkin deb hisoblangan. Ushbu davrda ehtimollik tushunchasi asosan tajriba natijalaridagi tasodifiy chetlanishlar va o'lchash xatolarini tavsiflash bilan cheklangan. Ta'lim jarayonida ham ehtimoliy-statistik elementlar mustaqil tushuncha sifatida emas, balki yordamchi metod sifatida qo'llanilgan.

Ikkinchi bosqich — **statistik fizika bosqichida** ko'p zarrachali tizimlarni tavsiflashda deterministik yondashuvning yetarli emasligi ilmiy jihatdan asoslandi. Molekulyar-kinetik nazariya doirasida gazlar, suyuqliklar va qattiq jismlarning makroskopik xossalarini alohida zarrachalarning tartibsiz harakati orqali tushuntirish zarurati paydo bo'ldi. Natijada ehtimollik taqsimotlari, o'rtacha qiymatlar va statistik qonuniyatlar fizik nazariyaning ajralmas qismiga aylandi. Ta'lim jarayonida ushbu bosqich ehtimoliy-statistik fikrlashni shakllantirish uchun muhim metodik imkoniyatlar yaratdi, chunki o'quvchilar fizik kattaliklarning individual emas, balki statistik xarakterga ega ekanligini anglay boshladilar.

Uchinchi bosqich — **kvant mexanikasi bosqichi** ehtimoliy-statistik g'oyalarning rivojlanishida sifat jihatidan yangi darajani tashkil etdi. Kvant mexanikasida ehtimollik tasodifiylik natijasi emas, balki fizik tizimning fundamental xususiyati sifatida namoyon bo'ldi. Zarrachaning holati ehtimollik amplitudalari va to'lqin funksiyasi orqali ifodalanib, kuzatiladigan kattaliklar ehtimollik taqsimoti asosida tavsiflandi. Bu holat fizika ta'limida an'anaviy deterministik tasavvurlarni qayta ko'rib chiqishni taqozo etdi va ehtimoliy-statistik yondashuvlarni izchil o'qitish zaruratini kuchaytirdi.

To'rtinchi bosqich — **zamonaviy ta'lim bosqichida** ehtimoliy-statistik g'oyalarni o'qitish imkoniyatlari sezilarli darajada kengaydi. Raqamli texnologiyalar, virtual laboratoriyalar va kompyuter modellash tirish vositalarining joriy etilishi statistik jarayonlarni vizual va interaktiv shaklda namoyish etishga imkon berdi.

Natijada o'quvchilar tasodifiy jarayonlarni modellashtirish, ehtimollik taqsimotlarini tahlil qilish va tajriba natijalarini statistik qayta ishlash ko'nikmalarini shakllantira boshladilar. Bu esa ehtimoliy-statistik yondashuvlarning ta'limdagi amaliy samaradorligini oshirdi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, ehtimoliy-statistik yondashuvlar fizika ta'limida o'quvchilarning sabab-oqibat aloqalarini chuqurroq anglashiga, umumlashtirish va abstrakt fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, statistik g'oyalar fizik hodisalarni ko'p omilli va tasodifiy jarayonlar sifatida tahlil qilishga o'rgatib, o'quvchilarning ilmiy dunyoqarashi va mantiqiy kompetentligini shakllantirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

MUHOKAMA

O'tkazilgan tadqiqot natijalari fizika o'qitish jarayonida ehtimoliy-statistik g'oyalarning didaktik salohiyati yuqori ekanligini tasdiqlaydi. Tadqiqot davomida aniqlangan bosqichlar shuni ko'rsatadiki, ehtimoliy-statistik yondashuvlar fizika fanining nazariy rivojlanishi bilan uzviy bog'liq bo'lib, ularni ta'lim mazmuniga izchil kiritish zamonaviy ilmiy manzarani to'g'ri anglash uchun zarur hisoblanadi. Ayniqsa, ko'p zarrachali tizimlar, issiqlik hodisalari va mikrodunyo jarayonlarini tushuntirishda ehtimollik tushunchalaridan foydalanish an'anaviy deterministik yondashuv bilan cheklanib qolgan ta'lim modelining imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytiradi.

Muhokama natijalari shuni ko'rsatadiki, ehtimoliy-statistik g'oyalarni o'qitish o'quvchilarning **mantiqiy kompetentligini rivojlantirishda** muhim omil hisoblanadi. Statistik fikrlash elementlarini o'zlashtirish jarayonida o'quvchilar alohida hodisalardan umumiy qonuniyatlarni ajratib olish, tasodifiylik va zaruriyat o'rtasidagi munosabatni anglash hamda sabab-oqibat aloqalarini ehtimollik nuqtai nazaridan tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantiradilar. Bu esa murakkab fizik jarayonlarni yuzaki emas, balki tizimli va chuqur anglashga olib keladi.

Ayniqsa, **statistik fizika va kvant mexanikasi** bo'limlarini o'rganishda ehtimollik tushunchalarini izchil va tizimli tarzda kiritish ta'lim samaradorligini oshirishi aniqlanadi. Statistik fizika doirasida o'rtacha kattaliklar, taqsimot funksiyalari va fluktuatsiyalarni o'rganish o'quvchilarda makroskopik xossalarning

mikroskopik sabablari haqidagi ilmiy tasavvurlarni mustahkamlaydi. Kvant mexanikasida esa ehtimollik tushunchasining fundamental xarakterga ega ekanligi o'quvchilarda klassik deterministik tasavvurlarni qayta ko'rib chiqish va yangi ilmiy dunyoqarashni shakllantirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari raqamli ta'lim muhitining imkoniyatlari ehtimoliy-statistik yondashuvlarni samarali tatbiq etishda muhim ahamiyatga ega ekanligini ham ko'rsatadi. Virtual laboratoriyalar, kompyuter simulyatsiyalari va ehtimoliy modellar yordamida fizik jarayonlarni vizual tarzda namoyish etish o'quvchilarning mustaqil tahlil qilish, tajriba natijalarini solishtirish va ilmiy xulosalar chiqarish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bunday yondashuv o'quvchilarning faolligini oshirib, ularni bilimni tayyor holda qabul qiluvchi emas, balki izlanishga yo'naltirilgan subyekt sifatida shakllantiradi.

Shu bilan birga, ehtimoliy-statistik yondashuvlar kompetensiyaviy ta'lim talablariga to'liq mos keladi. Ular o'quvchilarda nafaqat predmetga oid bilimlarni, balki analitik tafakkur, muammoli vaziyatlarni hal qilish, modellashtirish va baholash kabi universal kompetensiyalarni rivojlantirish imkonini beradi. Muhokama natijalari shuni ko'rsatadiki, ehtimoliy-statistik g'oyalarni fizika ta'limiga maqsadli va metodik jihatdan asoslangan holda joriy etish o'quvchilarning abstrakt fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga, sabab-oqibat aloqalarini chuqurroq anglashga hamda zamonaviy ilmiy tafakkur elementlarini shakllantirishga xizmat qiladi.

XULOSA

O'tkazilgan tadqiqot natijalari fizika o'qitishda ehtimoliy-statistik g'oyalarning paydo bo'lishi va rivojlanishi fan taraqqiyoti bilan uzviy va mantiqiy bog'liq ekanligini tasdiqlaydi. Klassik deterministik yondashuvdan statistik va kvant mexanikasi paradigmasiga o'tish jarayoni nafaqat fizika fanining nazariy asoslarini boyitdi, balki ta'lim mazmunini yangilash zaruratini ham yuzaga keltirdi. Shu bois, ehtimoliy-statistik tushunchalar zamonaviy fizika kursining ajralmas tarkibiy qismi sifatida qaralishi lozim.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, ehtimoliy-statistik yondashuvlarni ta'lim jarayoniga izchil va metodik jihatdan asoslangan holda joriy etish o'quvchilarning

ilmiy dunyoqarashini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Statistik fikrlash elementlari o'quvchilarga fizik hodisalarni faqat alohida holatlar orqali emas, balki umumiy qonuniyatlar, ehtimollik taqsimotlari va o'rtacha kattaliklar asosida tushunish imkonini beradi. Bu esa murakkab va ko'p omilli jarayonlarni anglashda ilmiy yondashuvning shakllanishiga xizmat qiladi.

Shuningdek, ehtimoliy-statistik g'oyalar o'quvchilarning mantiqiy tafakkuri va analitik fikrlashini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Sabab-oqibat aloqalarini ehtimollik nuqtai nazaridan tahlil qilish, tajriba natijalarini statistik qayta ishlash hamda modellashtirish elementlaridan foydalanish o'quvchilarda mustaqil xulosa chiqarish va ilmiy dalillarga tayangan holda fikr yuritish ko'nikmalarini shakllantiradi. Bu esa kompetensiyaviy ta'lim talablariga to'liq mos keladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, fizika o'qitish metodikasini takomillashtirishda ehtimoliy-statistik yondashuvlardan keng va maqsadli foydalanish zarur. Ayniqsa, raqamli ta'lim muhitida virtual laboratoriyalar va kompyuter simulyatsiyalaridan foydalanish statistik g'oyalarni o'quvchilarga tushunarli va vizual shaklda yetkazish imkonini beradi. Xulosa qilib aytganda, ehtimoliy-statistik yondashuvlarni fizika ta'limiga integratsiyalash zamonaviy ilmiy tafakkurga ega, mantiqiy va tahliliy fikrlay oladigan shaxsni shakllantirishga xizmat qiladi hamda fizika fanini o'qitish samaradorligini oshirishning muhim omili hisoblanadi.

Adabiyotlar

1. Li, S., Abbasi, A., Farooq, W., Gul, M., Khan, M. I., Nafasova, G., & Hejazi, H. A. (2025). Heat and mass transfer characteristics of Al_2O_3/H_2O and $(Al_2O_3 + Ag)/H_2O$ nanofluids adjacent to a solid sphere: A theoretical study. Numerical Heat Transfer, Part A: Applications, 86(12), 3944-3962.
2. Baxtiyorovna, N. G., Faxriddin o'g'li, R. N., Sarvinoz, M., & Madina, A. (2024). REAL GAZ XOSSALARINING IDEALLIKDAN CHETGA CHIQISHI VAN-DER-WAALS TENGLAMASINI O'RGANISH. INNOVATION IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM, 5(45), 49-55.
3. Nafasova, G. (2024). PRAKSEOLOGIK YONDOSHISH KONTEKSTINDA BO 'LAJAK FIZIKA O 'QITUVCHILARINING MANTIQUIY KOMPETENTLILIGI SHAKLLANISH TEXNOLOGIYALARI. News of UzMU journal, 1(2), 163-166.

4. Нафасова, Г. Б., & Рахматуллаев, М. М. (2025). МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ ЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ ЧЕРЕЗ ДЕМОНСТРАЦИОННЫЕ ОПЫТЫ. ОБРАЗОВАНИЕ И НАУКА В XXI ВЕКЕ, (61-1 (том 1)).
5. Baxtiyorovna, N. G. FIZIKANING "ELEKTR VA MAGNETIZM" BO" LIMINI O" QITISHNI ZAMONAVIY TA" LIM TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH.
6. Baxtiyorovna, N. G. (2025). FIZIKANING JAMIYATDAGI O 'RNI. " ILM FAN IFTIXORI", 1(1).
7. Hestenes, D. (1992). Modeling games in the Newtonian world. *American Journal of Physics*, 60(8), 732–748.
8. Redish, E. F. (2003). *Teaching Physics with the Physics Suite*. Hoboken: John Wiley & Sons.
9. Zemansky, M. W., & Dittman, R. H. (1997). *Heat and Thermodynamics*. New York: McGraw-Hill.
10. Knight, R. D. (2008). *Five Easy Lessons: Strategies for Successful Physics Teaching*. San Francisco: Addison-Wesley.
11. Ишмухамедов, Р. Ж., & Абдуллаев, О. Х. (2018). *Физикани ўқитиш методикаси*. Тошкент: Ўқитувчи.
12. Қодиров, А. А. (2020). Физика таълимида статистик фикрлашни ривожлантириш масалалари. *Физика, математика ва информатика таълими*, 3, 45–52.
13. OECD. (2019). *Future of Education and Skills 2030*. Paris: OECD Publishing.

UDK: 004.9:378.147

VIRTUAL LABORATORIYALAR VA ULARNING TA'LIM TIZMIDAGI AHAMIYATI

Qilichev Sunnatillo Toxir o'g'li

Guliston davlat universiteti, "Axborot texnologiyalari va fizika-matematika"
fakulteti, "Axborot texnologiyalari" kafedrası o'qituvchisi

E-mail: sunnatilloqilichev808@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada virtual laboratoriyalarning ta'lim tizimidagi o'рни va ahamiyati tahlil qilingan. Virtual laboratoriyalar zamonaviy texnologiyalar yordamida yaratilgan interaktiv muhit bo'lib, ular o'quvchilarga amaliy tajribalarni xavfsiz va qulay sharoitda o'tkazish imkonini beradi. Ushbu laboratoriyalar eksperimentlar o'tkazish, natijalarni tahlil qilish va an'anaviy laboratoriya ishlarini simulyatsiya qilish uchun muhim vosita hisoblangan. Virtual laboratoriyalar ilmiy ta'lim jarayonini yanada innovatsion va samarali qilish bilan birga, o'quvchilarning fanlarga bo'lgan qiziqishini oshirish hamda interaktiv o'rganish usullarini kengaytirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Virtual laboratoriyalar, Ilmiy ta'lim, Raqamli texnologiyalar, Interaktiv ta'lim, Ta'lim samaradorligi, Raqamli innovatsiyalar, Onlayn ta'lim platformalari.

ВИРТУАЛЬНЫЕ ЛАБОРАТОРИИ И ИХ ЗНАЧЕНИЕ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация: В данной статье анализируется роль и значение виртуальных лабораторий в системе образования. Виртуальные лаборатории — это интерактивные среды, созданные с использованием современных технологий, которые позволяют студентам проводить практические эксперименты в безопасной и комфортной обстановке. Эти лаборатории считаются важным инструментом для проведения экспериментов, анализа результатов и моделирования традиционной лабораторной работы. Виртуальные лаборатории, делая процесс научного образования более инновационным и эффективным, способствуют повышению интереса студентов к науке и расширению интерактивных методов обучения.

Ключевые слова: Виртуальные лаборатории, Естественнонаучное образование, Цифровые технологии, Интерактивное обучение, Эффективность образования, Цифровые инновации, Платформы онлайн-обучения.

VIRTUAL LABORATORIES AND THEIR IMPORTANCE IN THE EDUCATION SYSTEM

Abstract: This article analyzes the role and importance of virtual laboratories in the education system. Virtual laboratories are interactive environments created using modern

technologies that allow students to conduct hands-on experiments in a safe and comfortable environment. These labs are considered an important tool for conducting experiments, analyzing results, and simulating traditional laboratory work. By making science education more innovative and effective, virtual laboratories contribute to increased student interest in science and the expansion of interactive teaching methods.

Keywords: *Virtual laboratories, Science education, Digital technologies, Interactive learning, Educational efficiency, Digital innovations, Online learning platforms.*

KIRISH

Zamonaviy ta'lim jarayonida texnologiyalarning roli kundan-kunga ortib bormoqda. An'anaviy ta'lim tizimi o'quvchilarning nazariy bilimlarini shakllantirishga yo'naltirilgan bo'lsa, amaliy tajribalarni o'tkazish uchun laboratoriya sharoitlari talab etiladi. Biroq, real laboratoriyalarni tashkil qilish katta moliyaviy xarajat talab qiladi, shuningdek, ba'zi ilmiy tajribalarni amalga oshirish xavfli bo'lishi mumkin. Shu sababli, virtual laboratoriyalar zamonaviy ilmiy ta'limning muhim yo'nalishlaridan biriga aylanmoqda.

Virtual laboratoriyalar – bu raqamli texnologiyalar asosida ishlab chiqilgan maxsus simulyatsion muhit bo'lib, ular orqali o'quvchilar turli eksperimentlarni amalga oshirishlari va ilmiy jarayonlarni vizual ravishda o'rganishlari mumkin. Virtual laboratoriyalar yordamida talabalar va o'quvchilar fanlar bo'yicha eksperimentlarni real laboratoriyalarga ehtiyoj sezmaganda bajara oladilar.

Maqolaning maqsadi – virtual laboratoriyalarning ilmiy ta'limdagi o'rnini tahlil qilish, ularning afzalliklari va kamchiliklarini o'rganish hamda ushbu texnologiyalarni ta'lim tizimiga joriy etish istiqbollari baholashdir. Shuningdek, virtual laboratoriyalarni xalqaro tajriba asosida rivojlantirish imkoniyatlari va ularning O'zbekiston ta'lim tizimidagi o'rnini ham ko'rib chiqilgan [1, 2, 3].

ADABIYOTLAR TAHLILI

So'nggi yillarda virtual laboratoriyalar bo'yicha o'tkazilgan ilmiy tadqiqotlar soni ortib bormoqda. Ko'plab olimlar ushbu texnologiyaning ta'lim sifati va samaradorligiga ta'sirini o'rganganlar. R.A.Azimov (2020) o'zining "Ta'limda raqamli texnologiyalarni joriy etish" nomli maqolasida virtual laboratoriyalar o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirishda muhim rol o'ynashini ta'kidlaydi. U, ayniqsa, STEM fanlarida bunday texnologiyalarni tatbiq etish orqali

eksperimentlarga bo'lgan qiziqish ortishini ko'rsatgan. L.Anderson va B.Krathwohl (2001) tomonidan taklif etilgan Blum taksonomiyasi asosida olib borilgan tahlillar virtual laboratoriyalar talabani yuqori darajadagi fikrlash ko'nikmalarini — tahlil qilish, baholash va yaratish kabi jihatlarini rivojlantirishga yordam berishini ko'rsatmoqda. J.Smith va K.Johnson (2017) o'zlarining "Virtual Labs in Higher Education" tadqiqotida real laboratoriyalarning texnik va moddiy cheklovlari borasida muhim muammolarni ko'rsatadi va virtual laboratoriyalar bu muammolarni yechishda samarali vosita ekanini qayd etadi. UNESCO (2021) hisobotida aytilishicha, virtual ta'lim vositalari (shu jumladan, laboratoriyalar) pandemiya davrida ta'limning uzluksizligini ta'minlashda asosiy vosita bo'lgan. Ularning fikricha, bu texnologiyalarni uzoq muddatli ta'lim strategiyalariga integratsiya qilish zarur. Mahalliy tadqiqotlar ham virtual laboratoriyalarning o'quvchilarning laboratoriya ko'nikmalarini shakllantirishda yordam berishini, ayniqsa o'zlashtirishi sust bo'lgan o'quvchilar uchun qulay muhit yaratishini ko'rsatmoqda [3, 4, 5].

METOD VA METODOLOGIYA

Virtual laboratoriyalar zamonaviy raqamli texnologiyalar asosida yaratilgan interaktiv muhit bo'lib, u foydalanuvchilarga real hayotdagi laboratoriya tajribalarini simulyatsiya qilish imkonini beradi. Ushbu laboratoriyalar maxsus dasturiy ta'minot yoki onlayn platformalar orqali ishlaydi va o'quvchilarga turli fanlar bo'yicha amaliy mashg'ulotlarni xavfsiz hamda qulay sharoitda o'tkazishga imkon beradi.

An'anaviy va virtual laboratoriyalar taqqoslanishi

Virtual laboratoriyalar an'anaviy laboratoriyalarga nisbatan quyidagi jihatlari bilan farqlanadi:

1-jadval

Xususiyat	An'anaviy laboratoriya	Virtual laboratoriya
Xavfsizlik	Ba'zi tajribalar xavfli bo'lishi mumkin	To'liq xavfsiz muhit ta'minlanadi

Xarajatlar	Asbob-uskunalar qimmat va moddiy resurs talab qiladi	Minimal xarajat talab etadi
Joylashuv va vaqt	Maxsus laboratoriya xonasi talab qilinadi	Istalgan joy va vaqtda foydalanish mumkin
Tajriba takrorlash	Resurslar chegaralanganligi sababli cheklangan	Cheksiz marotaba qayta bajarish mumkin
Interaktivlik	Tajribalar real sharoitda bajariladi	Simulyatsiyalar orqali tajribalar o'tkaziladi

Shunday qilib, virtual laboratoriyalar an'anaviy laboratoriyalarni to'liq almashtirmasa ham, ularning o'rnini qisman bosishi va ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qilishi mumkin [5].

Virtual laboratoriyalar turli xil yo'nalishlarda qo'llaniladi. Ularni quyidagi asosiy turlarga ajratish mumkin:

- STEM fanlari uchun virtual laboratoriyalar – fizika, kimyo, biologiya va matematika bo'yicha ilmiy tajribalarni bajarish imkonini beradi.
- Muhandislik va texnologik laboratoriyalar – muhandislik hisob-kitoblari, texnologik jarayonlarni o'rganish va avtomatlashtirish bo'yicha tajribalarni o'tkazish uchun mo'ljallangan.
- Tibbiyot va biologiya laboratoriyalari – inson anatomiyasi, farmakologiya, genetik tadqiqotlar bo'yicha amaliy mashg'ulotlarni simulyatsiya qilish imkoniyatini taqdim etadi.
- IT va dasturlash bo'yicha laboratoriyalar – dasturlash tillari, tarmoq texnologiyalari va kiberxavfsizlik bo'yicha tajribalarni bajarish uchun ishlatiladi.
- Ijtimoiy va gumanitar fanlar uchun virtual laboratoriyalar – sotsiologiya, tarix, psixologiya va tilshunoslik bo'yicha ilmiy tadqiqotlar o'tkazish imkonini beradi.

Virtual laboratoriyalar ta'lim jarayonini interaktiv va qiziqarli qilish bilan birga, o'quvchilarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishga ham xizmat qiladi.

Virtual laboratoriyalar ilmiy ta'lim jarayonida tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ular nafaqat o'quvchilarga nazariy bilimlarni mustahkamlash imkonini beradi, balki eksperimentlarni xavfsiz va samarali amalga oshirishga ham yordam

beradi. Quyida virtual laboratoriyalarning ilmiy ta'limga qo'shadigan asosiy hissasi yoritilgan.

Ilmiy fanlar bo'yicha nazariy bilimlarni o'zlashtirish uchun amaliy mashg'ulotlar muhim sanaladi. Virtual laboratoriyalar o'quvchilarga eksperimentlarni bajarish, natijalarni tahlil qilish va ilmiy jarayonlarni chuqurroq tushunishga yordam beradi [6, 7, 8].

Ko'pgina ilmiy laboratoriyalar maxsus asbob-uskunalar, reagentlar va materiallardan foydalanishni talab qiladi. Virtual laboratoriyalar esa qimmat uskunalar va materiallardan foydalanish zaruriyatini kamaytiradi, keraksiz chiqindilarni minimallashtiradi, tajribalarni ekologik xavfsiz usulda bajarishga imkon yaratadi. Ta'lim jarayonini jonlantirishga xizmat qiladi. Ular o'quvchilarni faollikka undaydi va o'z-o'zini nazorat qilish imkoniyatini beradi.

Virtual laboratoriyalar ilmiy ta'lim jarayonida muhim o'rin tutsa-da, ularning o'ziga xos afzalliklari va kamchiliklari mavjud. Quyida ushbu laboratoriyalarning ta'lim tizimidagi ijobiy va salbiy jihatlari ko'rib chiqiladi.

2-jadval

Afzalliklari	Kamchiliklari
Istalgan vaqtda foydalanish imkoniyati	Maxsus joy talab qilinishi
Qulay va xavfsiz muhit	Texnik vositalarga bog'liqlik
Real eksperimentlarni takroriy bajara olish	An'anaviy laboratoriya tajribasini to'liq almashtira olmasligi
Moddiy resurslarni tejash	Dasturiy xatoliklar va texnik muammolar

NATIJALAR

Virtual laboratoriyalar ilmiy ta'lim sifatiga sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ular nafaqat o'quvchilarning fanlarga bo'lgan qiziqishini oshiradi, balki murakkab nazariy tushunchalarni o'zlashtirish darajasini ham yaxshilaydi. Masalan, "Labster" virtual platformasidan foydalangan talabalar biologiyani genetik mutatsiyalar va DNK ketma-ketligini o'rganishda an'anaviy usullarga qaraganda 76% yaxshiroq natijalarga erishdilar.

Virtual laboratoriyalar ilmiy jarayonlarni tushunishda ham sezilarli yaxshilanishlarga olib keladi. Fizikada Le Chatelier printsipli yoki kimyoviy muvozanatni o'rganishda virtual simulyatsiyalar orqali talabalar parametrlarni (harorat, bosim, kontsentratsiya) o'zgartirib, natijalarni onlayn kuzatish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu esa murakkab dinamik jarayonlarni statik darslik rasmlariga qaraganda ancha samarali o'zlashtirish imkonini beradi.

Ta'limda tenglikni ta'minlash jihatidan virtual laboratoriyalar ayniqsa qimmatli hisoblanadi. Qishloq joylaridagi maktablar va resurslar bilan cheklangan ta'lim muassasalari ham dunyoning eng yaxshi laboratoriya tajribalariga kirish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Masalan, "PhET" simulyatsiyalari orqali O'zbekistonning istalgan maktab o'quvchisi Kolorado universiteti fizika laboratoriyasida o'tkaziladigan tajribalarni takrorlashi mumkin.

Amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish nuqtai nazaridan virtual laboratoriyalar haqiqiy laboratoriyalarga tayyorgarlik bosqichi vazifasini bajaradi. Talabalar virtual muhitda tajriba protokollarini, xavfsizlik qoidalarini va ma'lumotlarni qayta ishlash usullarini o'rganib, keyin real laboratoriyada ishlashga tayyor bo'lib keladilar. Bu esa laboratoriya vaqtdan samaraliroq foydalanish va xatolarni minimallashtirish imkonini beradi.

Umuman aytganda, virtual laboratoriyalar ilmiy ta'limda sifat o'sishi, kirish imkoniyatlarining kengayishi va amaliy tayyorgarlikning yaxshilanishi kabi aniq natijalarni beradi. Biroq, ular haqiqiy laboratoriya tajribasini to'liq almashtira olmaydi, shuning uchun ikkala yondashuvni uyg'unlashtirgan gibrid model eng yuqori samaradorlikni ta'minlaydi [7, 8, 8].

MUHOKAMA

Virtual laboratoriyalar ilmiy ta'limda an'anaviy usullarni to'liq almashtira olmasligi ularning asosiy cheklovi hisoblanadi. Haqiqiy laboratoriyada olingan amaliy ko'nikmalar (uskunalar bilan ishlash, sezgir moddalarni boshqarish, tajriba natijalarini bevosita kuzatish) virtual muhitda to'liq ta'minlanmaydi.

Samarali yondashuv – bu gibrid modelni qo'llashdir. Masalan, O'zbekistonning bir qancha oliy ta'lim muassasalarida fizika va kimyo fanlarida dastlab virtual laboratoriyalarda nazariy tajribalar o'tkazilib, keyin real laboratoriyalarda amaliy

ishlar bajarilmoqda. Bu kombinatsiyalangan yondashuv talabalarning ham tushunishini, ham amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

XULOSA

Virtual laboratoriyalar ta'lim jarayoniga ko'plab innovatsion yechimlar va qulayliklar olib kelgan bo'lsa-da, ular an'anaviy laboratoriyalarni to'liq almashtira olmaydi. Shu sababli, ta'lim tizimida virtual va real laboratoriyalarni uyg'unlashtirish eng samarali usul hisoblanadi. Virtual laboratoriyalar imkoniyatlarni kengaytirs, an'anaviy laboratoriyalar esa o'quvchilarga real tajriba va amaliy ko'nikmalar hosil qilishga yordam beradi. Eng samarali yondashuv kombinatsiyalangan ta'lim, ya'ni virtual va real laboratoriyalarni birgalikda qo'llash bo'lib, bu ilmiy fanlarni o'rganishda yanada yuqori natijalarga erishish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Azizxo'jayev N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019.
2. Xodjayev N. Axborot texnologiyalari va ta'limda ularning qo'llanilishi. – Toshkent: O'zbekiston Milliy Universiteti, 2020.
3. Karimov U. Raqamli ta'lim: imkoniyatlar va istiqbollar. – Toshkent: Innovatsion rivojlanish markazi, 2021.
4. Oblomurodov I. Virtual laboratoriyalar va ularning o'quv jarayonidagi o'рни // O'zbekiston pedagogika jurnali, 2022, №2.
5. Qosimov D., Ergashev S. Masofaviy ta'lim va zamonaviy texnologiyalar. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2021.
6. Clark, R.C., & Mayer, R.E. E-Learning and the Science of Instruction. – New York: Wiley, 2016.
7. Sharma, R. Virtual Laboratories in STEM Education. – Springer, 2018.
8. National Research Council. Learning Science Through Computer Simulations and Games. – Washington, DC: The National Academies Press, 2019.
9. European Commission. Digital Education Action Plan 2021–2027. – Brussels: EU Publications, 2021.
10. UNESCO. Guidelines on the Use of Open Educational Resources in Higher Education. – Paris: UNESCO Publishing, 2022.
11. Qilichev, S. (2024). RAQAMLI ENERGETIKANI RIVOJLANTIRISH VA RAQOBATBARDOSH BOZOR MEXANIZMLARIGA O'TISH. Modern Science and Research, 3(1), 1-4.
12. Qilichev, S., & Taniberdiyev, A. (2023). TA'LIM SIFATINI OSHIRISHDA VIRTUAL TEXNOLOGIYALAR O'RNINI VA AHAMIYATI. Евразийский журнал технологий и инноваций, 1(5 Part 2), 158-161

THEORETICAL FOUNDATIONS OF DEVELOPING RESEARCH POTENTIAL BASED ON CREATIVE APPROACHES (ON THE EXAMPLE OF MATHEMATICS EDUCATION)

Nafasov Ganisher Abdurashidovich

*Associate Professor of the Department of Mathematics, Doctor of Philosophy (PhD) in
Pedagogical Sciences, Gulistan State University Uzbekistan*

E-mail: gnafasov87@gmail.com

Eshkuvatov Kozim

*Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor of the
Department of Mathematics, Gulistan State University, Uzbekistan*

E-mail: keshkuvatov1950@gmail.com

Qo'shmuradov Lazizjon Jumaboy o'gli

Master's student in Mathematics at Gulistan State University Uzbekistan

E-mail: qoshmuradovlazizjon2001@gmail.com

Abstract. *This article analyzes the theoretical and methodological foundations for developing students' research potential based on creative approaches in mathematics education. The study examines mechanisms for enhancing thinking through problem-based learning, logical, and word problems. It demonstrates that, in the process of creatively solving mathematical problems, students develop competencies in forming scientific hypotheses, drawing logical conclusions, and justifying results. The research findings indicate that creative approaches are a significant factor in promoting research activity.*

Keywords: *creative approach, research potential, mathematics education, logical problems, word problems, scientific thinking.*

KREATIV YONDASHUVLAR ASOSIDA TADQIQOTCHILIK SALOHIYATINI SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI (MATEMATIKA FANI MISOLIDA)

Annotatsiya. *Mazkur maqolada matematika fanini o'qitishda kreativ yondashuvlar asosida o'quvchilarning tadqiqotchilik salohiyatini shakllantirishning nazariy-metodik asoslari tahlil qilinadi. Tadqiqot doirasida muammo asosida o'qitish, mantiqiy va matnli masalalar orqali fikrlashni rivojlantirish mexanizmlari ochib beriladi. Matematik masalalarni kreativ yechish jarayonida o'quvchilarda ilmiy taxmin ilgari surish, mantiqiy xulosa chiqarish va natijalarni asoslash kompetensiyalarining shakllanishi isbotlanadi. Tadqiqot natijalari kreativ yondashuvlar tadqiqotchilik faoliyatining muhim omili ekanini ko'rsatadi.*

Kalit so'zlar: *kreativ yondashuv, tadqiqotchilik salohiyati, matematika ta'limi, mantiqiy masalalar, matnli masalalar, ilmiy fikrlash.*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО ПОТЕНЦИАЛА НА ОСНОВЕ КРЕАТИВНЫХ ПОДХОДОВ (НА ПРИМЕРЕ ОБУЧЕНИЯ МАТЕМАТИКЕ)

***Annotatsiya.** В данной статье анализируются теоретико-методические основы формирования исследовательского потенциала учащихся на основе креативных подходов в преподавании математики. В рамках исследования раскрываются механизмы развития мышления через проблемное обучение, логические и текстовые задачи. Показано, что в процессе креативного решения математических задач у учащихся формируются компетенции научного выдвижения гипотез, логического вывода и обоснования результатов. Результаты исследования демонстрируют, что креативные подходы являются важным фактором исследовательской деятельности.*

***Ключевые слова:** креативный подход, исследовательский потенциал, обучение математике, логические задачи, текстовые задачи, научное мышление.*

INTRODUCTION

In the modern education system, one of the priority tasks is to form the student not as a receiver of ready-made knowledge, but as an independent thinker and researcher . In particular, mathematics, with its abstractness, strict logical structure and proof-based nature, creates broad opportunities for the development of research potential.

As J. Dewey noted, “the educational process is not about producing ready-made results, but about understanding the problem and solving it .” In this regard, creative approaches activate research activities in mathematics lessons by creating problem situations, comparing and generalizing different solution strategies.

Today, traditional reproductive teaching methods cannot fully develop students' creative and scientific thinking. Therefore, the development of a didactic model based on creative approaches is considered an urgent scientific and pedagogical problem. One of the main tasks facing the education system in the 21st century is to form an independent, creative and research-oriented person in accordance with the needs of society . **UNESCO** (2015) emphasizes in its educational strategies that modern education should not only focus on the acquisition of knowledge , but also on the creation of knowledge , problem solving **and** innovative thinking. should serve the development of competencies. In this regard, it is of paramount importance to

educate the student as an independent discoverer of knowledge , rather than a receiver of ready-made knowledge .

Mathematics plays a special role in this process . Mathematics, with its reliance on abstract thinking , strict logical structure , and focus on proof and justification, creates a natural didactic environment for the formation of students' research potential . Pólya (1957) compared the process of solving mathematical problems to scientific research, stating that *"each problem is a small scientific study."* This idea confirms the research -oriented potential of mathematics education on a scientific basis.

According to the pragmatic theory of education of the American philosopher and educator J. Dewey , *"the educational process is not about providing ready-made results, but about understanding the problem, making assumptions and solving it ."* This approach requires creating creative situations in mathematics lessons, developing various solution strategies through open-ended problems, and justifying the results. As a result, the student is formed not only as an algorithm executor, but also as a scientific thinker .

The state of world scientific research. In recent years, special attention has been paid to the development of creativity and research competencies in mathematics education around the world. For example, the PISA studies conducted by the OECD interpret mathematical literacy as the ability to mathematically model real-life problems and make informed decisions . The countries that showed high results in the PISA-2022 reports (Finland, Singapore, Japan) have implemented problem-based learning, logical problems and creative tasks in their education systems widespread use has been noted.

Also, H. Gardner's theory of multiple intelligences and LS Vygotsky's concept of the zone of proximal development scientifically substantiate the possibility of developing research potential by organizing mathematical activities on the basis of socio-logical cooperation. Studies show that lessons organized on the basis of open-ended questions and logical tasks increase students' analytical and creative thinking indicators by 20–30% .

Research and practical work underway in Uzbekistan. In the Republic of Uzbekistan, creative and research-oriented approaches have been identified as a priority in the process of modernization of education. The Law “On Education” (2020) and the “Concept of Development of Public Education until 2030” provide that students critical and logical thinking, decision-making in problem situations Developing competencies is an important task .

Studies conducted by local scientists (A. Abdullayev, Sh. Mardonov, N. Khudoyberdiev, etc.) have scientifically proven that the use of logical and textual problems in mathematics lessons increases students' conscious assimilation of knowledge and independent research activity. However, existing studies are limited to more methodological recommendations and do not sufficiently reveal creative approaches as a systematic model integrated with research potential .

The relevance of the problem and the scientific problems posed . The analysis shows that the following problems exist in the current process of mathematics education:

- that the issues are often of a reproductive nature ;
- students to formulate and justify hypotheses poor development of skills;
- lack of systematic and methodical application of creative approaches ;
- Insufficient development of criteria for assessing research potential.

Therefore, it is necessary to identify the theoretical foundations **and** develop didactic mechanisms for the formation of students' research potential in mathematics education based on creative approaches. and justify its practical effectiveness is emerging as a pressing scientific and pedagogical problem.

aims to solve this problem , scientifically justifying the possibilities of developing research potential through creative approaches based on textual and logical problems in mathematics.

RESEARCH METHODOLOGY

This study is aimed at scientifically substantiating the process of forming students' research potential based on creative approaches in mathematics education

and relies on a comprehensive methodological approach. The research design requires a systematic, consistent and logical analysis of pedagogical phenomena.

RESEARCH METHODS

The research was conducted based on the following main methods:

Theoretical analysis method. Using this method, domestic and foreign pedagogical and psychological literature, scientific articles and conceptual documents were studied. In particular, theoretical views on creativity (J. Guilford, E. Torrance), research activity (J. Bruner, H. Pólya) and the development of mathematical thinking were analyzed. Theoretical analysis served to identify the inextricable link between creative approaches and research competencies.

Didactic modeling method. Based on this method, a didactic model based on creative approaches was developed for mathematics lessons. The model outlined the stages of the lesson: creating a problem situation, putting forward a hypothesis, searching for alternative solutions, and substantiating a conclusion. Didactic modeling was aimed at ensuring the participation of students as active subjects.

Method of analyzing mathematical problems. In the study, textual and logical problems were considered as a means of research activity. Each problem was analyzed from the point of view of the student's involvement in modeling, logical analysis, hypothesis and proof. This method revealed not only the solution of the mathematical problem, but also its didactic and cognitive significance.

Comparison and generalization methods. The differences between different problem types and approaches were identified, and their impact on research competencies was comparatively analyzed. The results obtained were summarized and scientific conclusions were drawn.

Mechanisms for implementing creative approaches

During the research process, creative approaches were implemented through the following pedagogical mechanisms:

- the student to think through problem questions ;
- creating multiple solution possibilities through open-ended questions;
- solving a problem using different strategies;

- Organizing activities aimed at logically substantiating and proving the results obtained .

The relationship between creative approaches and research competencies

Table 1.

Creative approach element	Developing research skills
Creating a problematic situation	Asking a scientific question and defining a problem
Open-ended questions	Hypothesis proposal
Alternative solutions	Analytical and critical thinking
Proof and justification	Drawing a logical conclusion

Research results (Results)

The results of the study showed that mathematics education organized on the basis of creative approaches significantly develops students' research potential. In particular, text and logical problems appeared to be an effective tool for engaging students in the scientific research process.

Developing research capacity through textual issues

Text problems require solving real-life situations through mathematical modeling. This develops the student's skills in understanding the problem, creating a mathematical model, and analyzing the result.

Problem 1. The total area of land planted with wheat and barley on a farm is 120 hectares. The wheat area is 20 hectares larger than the barley area. Determine the area of each crop.

Solution (based on research): Let the area of barley be x . *The area* of wheat is $x + 20$. Then the total area is expressed by the following equation:

$$x + (x + 20) = 120$$

$$2x = 100 \Rightarrow x = 50$$

$$2x = 100 \Rightarrow x = 50$$

So:

- Barley — **50 hectares**
- Wheat — **70 hectares**

In the process of solving this problem, the student :

- analyzes the problem;
- creates a mathematical model;
- puts forward a hypothesis;
- checks and justifies the result.

These stages fully correspond to the scientific research algorithm proposed by H. Pólya and constitute the main components of research activity.

Developing creative thinking based on logical problems

Logical problems develop students' ability to reason deductively, use negation, and draw conclusions through analysis of options.

Issue 2. Three friends — A, B, and C — participated in a math competition. A did not come first . B did not come second . C did not come first . Who came in what position?

Solution (logical analysis):

- $A \neq 1$
- $B \neq 2$
- $C \neq 1$

By analyzing the options step by step, the only logically correct solution is identified:

- **B — 1st place**
- **C — 2nd place**
- **A — 3rd place**

In this process, the student draws scientific conclusions through negation, verification of options, and logical filtration. This serves to develop logical thinking at a high level.

Types of issues and developing research components.

Table 2 .

Issue type	Developing research competencies
Textual issues	Modeling, analysis and generalization
Logical issues	Deductive and critical thinking

Issue type	Developing research competencies
Open issues	Developing a creative solution
Probable issues	Scientific reasoning and conclusion

DISCUSSION

The results of this study showed that creative approaches are highly effective in developing students' research potential in mathematics education. In particular, the educational process organized on the basis of textual and logical problems activates students' scientific thinking and serves to form them as knowledge creators , not passive consumers .

According to the results obtained , it was determined that in classes organized based on creative approaches, students acquire the following important research competencies:

- systematic analysis of the problem and isolation of the main conditions;
- transfer of a real situation into a mathematical model ;
- develop multiple solution strategies and compare them;
- logically justify the results obtained and draw generalized conclusions.

fully consistent with the classical stages of problem solving proposed by H. Pólya (understanding the problem, making a plan, implementing the solution, and checking the result) . Thus, creative approaches in mathematics education are emerging as a natural didactic equivalent of the scientific research methodology .

When the results of this study are compared with foreign scientific research, similar conclusions are observed. In particular, studies conducted by Silver (2013) and Schoenfeld (2016) found that open-ended questions and problem situations significantly increase students' analytical and creative thinking. The results of our study also confirm these scientific conclusions in the example of mathematics teaching practice.

LS Vygotsky's conceptual idea that *"thinking actively develops only when a problem arises"* was fully confirmed in the research process. Problem situations and logical contradictions activate the zone of proximal development of students ,

encouraging them to conduct independent research and draw scientifically based conclusions. In particular, during the process of collective discussion and exchange of ideas, students' logical speech and scientific reasoning skills significantly developed.

The results of the study also showed that , compared to traditional reproductive approaches, creative approaches increase student engagement and help consolidate knowledge in long-term memory. This is consistent with the main ideas of constructivist educational theory , namely that knowledge is constructed by the student in the process of active cognitive activity. systematic and goal -oriented application , not episodic . If creative issues are organized as the main didactic core of the lesson, and not just as additional tasks, then the development of research potential will yield more sustainable results.

In general, the results of this study scientifically substantiate that creative approaches in mathematics education are an important pedagogical factor not only in increasing students' knowledge, but also in forming their scientific thinking, logical culture, and research competencies .

CONCLUSION

The results of this study show that mathematics education organized on the basis of creative approaches is highly effective in forming and developing students' research potential. In particular, the systematic introduction of textual and logical problems into the educational process serves to form important research competencies in students, such as scientific thinking, problem analysis, mathematical modeling, hypothesis generation, and drawing well-founded conclusions.

The study found that creative approaches in mathematics lessons shape the student not only as a subject performing algorithmic operations, but also as an active researcher who understands the problem, can compare solution options, and scientifically substantiate the result. This confirms the effectiveness of constructivist educational theory and problem-based learning concepts in mathematics education practice.

REFERENCES

1. Li, S., Abbasi, A., Farooq, W., Gul, M., Khan, M. I., Nafasova, G., & Hejazi, H. A. (2025). Heat and mass transfer characteristics of $\text{Al}_2\text{O}_3/\text{H}_2\text{O}$ and $(\text{Al}_2\text{O}_3 + \text{Ag})/\text{H}_2\text{O}$ nanofluids adjacent to a solid sphere: A theoretical study. *Numerical Heat Transfer, Part A: Applications*, 86(12), 3944-3962.
2. Baxtiyorovna, N. G., Faxriddin o'g'li, R. N., Sarvinov, M., & Madina, A. (2024). REAL GAZ XOSSALARINING IDEALLIKDAN CHETGA CHIQISHI VAN-DER-WAALS TENGLAMASINI O'RGANISH. *INNOVATION IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM*, 5(45), 49-55.
3. Nafasova, G. (2024). PRAKSEOLOGIK YONDOSHISH KONTEKSTINDA BO 'LAJAK FIZIKA O 'QITUVCHILARINING MANTIQUIY KOMPETENTLILIGI SHAKLLANISH TEXNOLOGIYALARI. *News of UzMU journal*, 1(2), 163-166.
4. Нафасова, Г. Б., & Рахматуллаев, М. М. (2025). МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ ЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ ЧЕРЕЗ ДЕМОНСТРАЦИОННЫЕ ОПЫТЫ. *ОБРАЗОВАНИЕ И НАУКА В XXI ВЕКЕ*, (61-1 (том 1)).
5. Baxtiyorovna, N. G. FIZIKANING "ELEKTR VA MAGNETIZM" BO' LIMINI O'QITISHNI ZAMONAVIY TA' LIM TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH.
6. Baxtiyorovna, N. G. (2025). FIZIKANING JAMIYATDAGI O 'RNI. " ILM FAN IFTIXORI", 1(1).
7. Silver, E. A. (2013). Problem-posing in mathematics education. *Journal for Research in Mathematics Education*, 44(2), 307–317.
8. OECD. (2019). *PISA 2018 Results: What Students Know and Can Do*. Paris: OECD Publishing.
9. OECD. (2023). *PISA 2022 Results (Volume I): Student Performance in Mathematics, Reading and Science*. Paris: OECD Publishing.
10. UNESCO. (2015). *Rethinking Education: Towards a Global Common Good?* Paris: UNESCO.
11. Gardner, H. (1983). *Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences*. New York: Basic Books.
12. Ernest, P. (1991). *The Philosophy of Mathematics Education*. London: Falmer Press.
13. Hiebert, J., & Grouws, D. A. (2007). The effects of classroom mathematics teaching on students' learning. In F. K. Lester (Ed.), *Second Handbook of Research on Mathematics Teaching and Learning* (pp. 371–404). Charlotte, NC: IAP.
14. Abdullayev, A. (2018). Matematika ta'limida mantiqiy fikrlashni rivojlantirish masalalari. *Pedagogik ta'lim*, 4, 25–30.
15. Mardonov, Sh. (2019). Muammoli o'qitish asosida matematik tafakkurni rivojlantirish. *Xalq ta'limi*, 2, 41–45.
16. Xudoyberdiyev, N. (2020). O'quvchilarda tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirishning didaktik asoslari. *Pedagogika*, 3, 56–61.

BIOLOGIYA DARSLARIDA HAMKORLIKDA ISHLASH TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH

Abdullayeva Xidoyat Sidiqjon qizi,

*Namangan viloyati pedagogik mahorat markazi, Aniq va tabiiy fanlar metodikasi
kafedrası o'qituvchisi.*

abdullayevaxidoyat193@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqola biologiya fanini o'qitishda hamkorlikda ishlash texnologiyalari asosida o'quvchilarning bilim, ko'nikma va kompetensiyalarini faollashtirishga qaratilgan. Maqolada Learning Together va Student Team Learning modellari, shuningdek Jigsaw, Think-Pair-Share, Group Investigation va Peer Teaching metodlari qo'llanilib, o'quvchilarning jamoada ishlash, muloqot, muammoli vaziyatlarni hal qilish hamda tahliliy fikrlash ko'nikmalari shakllantiriladi. O'rmon va suv ekotizimlari misolida oddiy va murakkab oziq zanjirlari o'rganilib, bir organizm yo'qolishining ekologik muvozanatga ta'siri muhokama qilinadi. Hamkorlik texnologiyasidan foydalanib, o'quvchining ta'lim-tarbiya olish motivlarini rivojlantirib borish hamda o'quv-tarbiya jarayonini insonparvarlashtirish tamoyillarini amalga tatbiq qilgan holda yuqori natijalarga erishishni ta'minlashning omillari ko'rsatilgan

Kalit so'zlar: biologiya, hamkorlikda o'qitish, oziq zanjiri, ekologik darajalar, interfaol metodlar, guruhish ish, Together va Student Team Learning modellari, Jigsaw, Think-Pair-Share, Group Investigation, Peer Teaching metodlar

THE USE OF COOPERATIVE LEARNING TECHNOLOGIES IN BIOLOGY LESSONS

Abdullayeva Khidoyat Sidiqjon qizi

*Lecturer, Department of Methods of Exact and Natural Sciences, Namangan
Regional Center for Pedagogical Excellence, Uzbekistan*

abdullayevaxidoyat193@gmail.com

Abstract. This article examines the effectiveness of cooperative learning technologies in enhancing students' knowledge, skills, and key competencies in biology education. The study focuses on the implementation of the Learning Together and Student Team Learning models, alongside such instructional methods as Jigsaw, Think-Pair-Share, Group Investigation, and Peer Teaching. The application of these approaches contributes to the development of students' collaborative skills, communication competence, problem-solving abilities, and analytical and critical thinking. Using forest and aquatic ecosystems as case studies, the research explores simple and complex food chains and analyzes the impact of the loss of specific organisms on ecosystem stability and ecological balance. Furthermore, the study identifies key factors that ensure improved learning outcomes, including the enhancement of students' learning motivation, the implementation of humanistic principles

in the educational process, and the systematic integration of cooperative learning technologies into biology instruction.

Keywords: cooperative learning, biology education, ecosystem stability, food chains, student competencies, collaborative learning models

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИЙ СОВМЕСТНОГО ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ БИОЛОГИИ

Абдуллаева Хидоят Сидикжон кизи

*преподаватель кафедры методики точных и естественных наук,
Наманганский областной центр педагогического мастерства, Узбекистан*
abdullayevaxidoyat193@gmail.com

Аннотация. В статье рассматривается эффективность применения технологий кооперативного обучения для повышения уровня знаний, умений и ключевых компетенций учащихся в процессе обучения биологии. Основное внимание уделено внедрению моделей *Learning Together* и *Student Team Learning*, а также использованию методов *Jigsaw*, *Think-Pair-Share*, *Group Investigation* и *Peer Teaching*. Применение данных подходов способствует формированию у учащихся навыков сотрудничества, коммуникативной компетентности, способностей к решению проблемных задач, а также аналитического и критического мышления. На примере лесных и водных экосистем в исследовании анализируются простые и сложные пищевые цепи, а также влияние исчезновения отдельных организмов на устойчивость экосистем и экологическое равновесие. Кроме того, в статье выявлены ключевые факторы, обеспечивающие повышение образовательных результатов, включая развитие учебной мотивации учащихся, реализацию гуманистических принципов образовательного процесса и системную интеграцию технологий кооперативного обучения в преподавание биологии.

Ключевые слова: кооперативное обучение, обучение биологии, устойчивость экосистем, пищевые цепи, компетенции учащихся, модели совместного обучения

KIRISH

Zamonaviy ta'lim jarayonida biologiya fanini o'qitish faqat nazariy bilimlarni yetkazish bilan cheklanib qolmasdan, balki o'quvchilarda ekologik tafakkur, tahliliy yondashuv va amaliy ko'nikmalarni shakllantirishni ham talab etadi. Shu nuqtayi nazardan, hamkorlikda o'qitish texnologiyalari biologiya darslarining samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu texnologiyalar o'quvchilarni faol ishtirok etishga undaydi, bilim almashuvini kuchaytiradi. Hamkorlikda o'qitish texnologiyasi mualliflaridan biri bo'lgan R.Slavinning

ta'kidlashicha, o'quvchilarga topshiriqlarni hamkorlikda bajarish uchun ko'rsatma berilishi etarli emas. O'quvchilar tom ma'nodagi hamkorlik, har bir o'quvchining qo'lga kiritgan muvafaqqiyatidan quvonish, bir-biriga sidqidildan yordam berish hissi, qulay ijtimoiy-psixologik muhit vujudga kelishi zarur. Mazkur texnologiyada o'quvchilarning bilimlarni o'zlashtirish sifatini aniqlashda ularni bir-biri bilan emas, balki har bir o'quvchining kundalik natijasi avval qo'lga kiritilgan natija bilan taqqoslanadi. Shundagina o'quvchilar o'zining dars davomida erishgan natijasi komandaga foyda keltirishini anglagan holda mas'uliyatni his qilib, ko'proq izlanishga, bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirishga intiladi.

Hamkorlik pedagogikasida esa o'quvchi o'z o'quv faoliyatining sub'yekti sifatida qaraladi. Bunda o'qituvchi va o'quvchi pedagogik jarayonning sub'yektlari sifatida tenglashib, hamkorlik pedagogikasi jarayoni hosil bo'ladi. Ular o'zaro hamkor, hamdo'st, hamijodkor, hamishtirokchi, hamdard, hamboshqaruvchi bo'ladilar. Hamkorlik munosabatlari o'qituvchilar orasida, ma'muriyat bilan o'quvchilar va o'qituvchilar tashkilotlari bilan, rahbarlar, ota-onalar, jamoatchilik orasida ham o'rnatiladi.

METODOLOGIYA

Hamkorlikda o'qitish texnologiyalari hamkorlik pedagogikasi asosida shakllangan bo'lib, u an'anaviy pedagogikadan quyidagicha farqlanadi: An'anaviy ta'limda o'qituvchi pedagogik jarayonning sub'yekti, o'quvchi esa ob'yekti deb qaraladi. Hamkorlikda o'qitish o'quvchining ta'lim-tarbiya olish motivlarini rivojlantirib borish orqali hamda o'quv-tarbiya jarayonini insonparvarlashtirish tamoyillarini amalga tatbiq qilgan holda yuqori natijalarga erishishni ta'minlaydi. Hamkorlikda o'qitish quyidagi natijalarga erishish imkonini beradi:

- o'quvchining o'rganish jarayonini boyitadi;
- o'quvchilarga ular o'rtasida taqsim qilinib, o'zlashtirilgan kognitiv axborotlar to'plamini beradi;
- o'quvchilarda materialni o'rganishga ishtiyok uyg'otadi;
- o'quvchilarning o'z shaxsiy bilim va dunyoqarashlarini shakllantirish imkoniyatlarini kengaytiradi;
- axborotlarni ikki tomonlama almashish samaradorligini oshiradi;

- o'quvchilarga mustaqil hayotga tayyorlanishlari uchun zarur bilimlarni beradi;
- turli xil madaniyat va ijtimoiy-iqtisodiy guruhlar o'rtasida ijobiy o'zaro munosabatlarni oldinga suradi. va jamoada ishlash madaniyatini rivojlantiradi.

TAHLILLAR VA MUHOKAMA

Biologiya darslarida hamkorlikning afzalliklari quydagilardir. Chuqur o'zlashtirish: O'quvchilar mavzularni jamoada o'rganib, bilimlarni mustahkamlaydilar. Faollikni oshirish: Har bir o'quvchi jarayonga jalb etiladi. Ijodiy yondashuv: O'quvchilar yangi fikrlarni ishlab chiqadilar.

"Hayotiy zanjirni tikla"

"Hayotiy zanjirni tikla"- Turli organizmlarning rasmlari yoki nomlari yozilgan kartochkalar (masalan, quyosh, o't, sigir, odam, ilon, burgut, qo'ng'iz va boshqalar). Kartochkalar aralashtirilgan holda tayyorlanadi. Ishtirokchilarni kichik guruhlariga bo'ling (4–5 kishi). Har bir guruhga aralashtirilgan 7–10 kartochka tarqating. Guruhlarga quyidagi topshiriqni bering: Berilgan kartochkalardan oziq zanjirini tuzing. Zanjir qanday ishlashini va har bir organizmning rolini tushuntiring. Qaysi organizmlar bir-biriga bog'liq va nega? Guruhlar ishini tugatgach, o'z zanjirlarini sinfga taqdim etadilar. Har bir guruhning zanjiri to'g'ri tuzilganmi? Agar noto'g'ri bo'lsa, nima uchun? Oziq zanjiridagi bir organizm yo'qolsa, zanjirda qanday o'zgarishlar bo'ladi? Hamkorlikda ishlash ularning masalani hal qilishlariga qanday ta'sir qildi? kabi muammoli savollarga javob beradi.

"Harakat mexanizmlarini tahlil qilamiz" (6 ta guruh uchun)

Tirik organizmlarning harakatlanish turlarini kengroq o'rganish. Turli guruhlar o'rtasida mavzu bo'yicha bilim almashishni tashkil qilish. Hamkorlik orqali tahliliy va ijodiy yondashuvni rivojlantirish. Har xil tirik organizmlarning tasviri yoki rasmlari (baliq, qush, odam, ilon, o'rgimchak, hasharotlar, qurtlar, bakteriyalar). Savollar yozilgan kartochkalar. Flipchart, markerlar yoki taqdimot vositalari. Ishtirokchilarni 5 kishilik guruhlariga bo'ling. Har bir guruhga alohida mavzu yoki organizmlar guruhi bo'yicha vazifa topshiriladi

- Guruh 1: Suvda harakatlanish (baliqlar va suv hasharotlari).
- Guruh 2: Quruqlikda sudralish (ilonlar va amfibiyalar).
- Guruh 3: Yurish va yugurish (sutemizuvchilar: odam, it, ot).

- Guruh 4: Havoda uchish (qushlar va hasharotlar).
- Guruh 5: Maxsus harakatlanish usullari (o'rgimchakning to'r o'rishi, qurtlarning sudralishi).
- Guruh 6: Mikroskopik organizmlarning harakatlanishi (bakteriyalar va infuzorlar).

Har bir guruh quyidagi savollar bo'yicha tahlil olib boradi va taqdimot tayyorlaydi hamda har bir guruh o'z mavzusi bo'yicha tahlil va xulosalarni taqdim etadi. Boshqa guruhlar savollar beradi yoki fikr bildiradi.

Jigsaw (mozaika) metodi

Bu usulda o'quvchilar kichik guruhlariga bo'linadi va har bir guruh a'zosiga dars mavzusining alohida qismi beriladi. Keyin har bir o'quvchi o'z qismiga oid ma'lumotlarni o'rganib, guruhiga tushuntiradi. Jigsaw (mozaika) metodi O'simlik hujayralarining tuzilishi. Mavzusida ko'rib chiqamiz. Har bir guruh a'zosiga hujayraning qismi beriladi: hujayra devori, xloroplast, vakuola. Guruh a'zolari o'z qismiga oid ma'lumotlarni o'rganib, bir-birlariga tushuntirishadi.

Think-Pair-Share (O'yla-juftlikda ishlash-bo'lishish)

Bu texnika o'quvchilarga biror masala yoki savolni avval o'zlari o'ylab ko'rish, keyin esa juftlikda muhokama qilish, so'ngra butun sinf bilan bo'lishish imkonini beradi. O'yla-juftlikda ishlash-bo'lishish metodi Fotosintez qanday jarayon va nima uchun muhim? O'quvchilar avval javobni o'zlari o'ylab topadi, keyin juftlikda muhokama qilib, javobni sinf bilan bo'lishadi.

Group Investigation (Guruhiy tadqiqot)

Bu usulda guruhlar tadqiqot loyihasini bajaradi. Ular mavzu bo'yicha tadqiqot o'tkazib, natijalarini taqdim etadilar. Misol uchun Ekotizimlar va oziq zanjiri mavzusida ko'rib chiqamiz. Guruhlar o'zlari tanlagan ekotizim bo'yicha oziq zanjirini o'rganib, uning muvozanatini saqlash muhimligini tushuntirishadi.

Peer Teaching (O'zaro o'qitish)

Bu metodda o'quvchilar bir-birlariga dars o'tadi. Bu esa mavzuni chuqurroq o'rganish va boshqalarga tushuntirish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Har bir guruhga hayvonlar klassifikatsiyasining bir bo'limi beriladi: sutemizuvchilar, qushlar,

sudralib yuruvchilar. Guruhlar o'z bo'limlarini o'rganib, boshqa guruhlarga tushuntiradi.

Jigsaw metodi

"Fotosintez jarayoni" mavzusida; - Har bir guruhga fotosintez bosqichlari beriladi: yorug'lik jarayoni, karbon jarayoni, mahsulotlar ajralishi. Har bir guruh o'z bosqichini o'rganib, sinfga tushuntiradi. Group Investigation - Guruhlar fotosintez va inson hayotidagi ahamiyatini o'rganadi va o'z tadqiqotlarini taqdim qiladi. Rollarga bo'lib ishlash - Guruh ichida tadqiqotchi, yozuvchi, taqdimotchi rollari taqsimlanadi. Bu ishtirokchilarni teng jalb qilishni ta'minlaydi. Ishtirokchilar ekologik darajalarni bir-biri bilan bog'liqligini aniqlaydilar. Har bir ekologik darajaning funksiyalarini chuqur o'rganadilar. Hamkorlikda ishlash orqali bilimlarni amaliyotda qo'llashni o'rganadilar. Ishtirokchilarni 6 ta guruhga bo'ling. Har bir guruhga "tur", "populyatsiya", "ekosistema" yoki "biosfera" bilan bog'liq vazifalar topshiriladi. Har bir guruh o'z mavzusini muhokama qiladi. Guruhlar mavzu bo'yicha qisqacha tahlil yozadi va vizual taqdimot (plakat yoki diagramma) tayyorlaydi. Guruhlar mavzuni chuqurlashtirish uchun o'rganilgan bilimlarni real hayot misollari bilan bog'laydi. Har bir guruh o'z tadqiqotlari bo'yicha taqdimot qiladi (3 daqiqadan). Ishtirokchilar boshqa guruhlar ishlariga savol beradilar va muhokama qiladilar.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, biologiya fanini o'qitishda hamkorlikda o'qitish texnologiyalaridan foydalanish ta'lim jarayonining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Ushbu yondashuv o'quvchilarni faqat tayyor bilimlarni qabul qiluvchi emas, balki bilimlarni faol ravishda izlovchi, tahlil qiluvchi va amaliyotda qo'llovchi shaxs sifatida shakllantiradi. R. Slavin ta'kidlaganidek, haqiqiy hamkorlik muhitida o'quvchilarda o'zaro yordam, mas'uliyat va umumiy natijadan quvonish hissi vujudga keladi, bu esa bilimlarni chuqur va barqaror o'zlashtirishga xizmat qiladi. Biologiya darslarida "Hayotiy zanjirni tikla", "Harakat mexanizmlarini tahlil qilamiz", Jigsaw, Think-Pair-Share, Group Investigation va Peer Teaching kabi metodlarning qo'llanilishi o'quvchilarda ekologik tafakkur, mantiqiy fikrlash, ijodiy yondashuv va muloqot madaniyatini rivojlantiradi. Guruhiy faoliyat jarayonida

o'quvchilar bilim almashadi, o'z fikrini asoslab berishga o'rganadi hamda jamoada ishlash ko'nikmalarini egallaydi. Shuningdek, hamkorlikda o'qitish texnologiyalari o'quvchilarning individual yutuqlarini avvalgi natijalari bilan taqqoslash orqali baholash imkonini beradi. Bu esa raqobatni emas, balki shaxsiy rivojlanishni qo'llab-quvvatlab, har bir o'quvchining o'z imkoniyatlarini namoyon etishiga sharoit yaratadi. Natijada biologiya darslari mazmunan boyib, o'quvchilarni real hayot muammolariga tayyorlaydigan, ekologik mas'uliyatli va mustaqil fikrlovchi shaxslarni tarbiyalashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Slavin R.E. Cooperative Learning: Theory, Research, and Practice. – Boston: Allyn & Bacon, 1995.
2. Johnson D.W., Johnson R.T. Learning Together and Alone: Cooperative, Competitive, and Individualistic Learning. – Boston: Allyn & Bacon, 1999.
3. Shodmonov E.Sh., Xoliqov A.A. Pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: O'qituvchi, 2012.
4. Tolipov O'., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: Iqtisod-moliya, 2010.
5. Sayidahmedov N.S. Yangi pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Moliya, 2003.
6. Azizxo'jayeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. – Toshkent: TDPU, 2006.
7. Abdullayeva Q., To'xtayev A. Biologiyani o'qitish metodikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2015.

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTI PEDAGOGLARINING KASBIY KOMPETENTLIGINI SHAKLANTIRISH MUAMMOLARI

O'rinova Feruza O'ljayevna

*Farg'ona davlat universiteti, maktabgacha ta'lim kafedrası v.b., professori
pedagogika fanlari nomzodi, dotsent*

To'xtaboyeva Maftunaxon G'aniyevna, magistrant

furinova3@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada maktabgacha ta'lim tashkilotlarida pedagoglarning kasbiy kompetentligini shakllantirishning ahamiyati va asosiy omillari tahlil qilingan. Shuningdek, pedagoglarning kasbiy kompetentlik darajasini oshirish uchun zarur bo'lgan metodik yondoshuvlar, amaliyotlar va ta'lim jarayonini takomillashtirish usullarini ko'rsatib berishdir. Maktabgacha ta'lim tashkilotining samarali ishlashi, tarbiyachilarning kasbiy malakasi va kompetentligiga to'g'ridan-to'g'ri bog'liq. Maqolada pedagoglarning kompetentligini shakllantirishda o'quv dasturlari, malaka oshirish, amaliyot va tajriba almashish, pedagogik nazorat va psixologik qo'llab-quvvatlash kabi omillar o'rganilgan.

Kalit so'zlar: maktabgacha ta'lim, kompetensiya, kasbiy kompetensiya, kasbiy malaka, kommunikativ kompetensiya, shaxsiy kompetensiya, kreativ kompetensiya, maxsus kompetensiya.

ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ УЧИТЕЛЕЙ ДОШКОЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ

Аннотация: В данной статье анализируются значение и основные факторы формирования профессиональной компетентности педагогов в дошкольных образовательных организациях. Также представлены методические подходы, практики и методы совершенствования образовательного процесса, необходимые для повышения уровня профессиональной компетентности педагогов. Эффективное функционирование дошкольного образовательного учреждения напрямую связано с профессиональной квалификацией и компетентностью педагогов. В статье рассматриваются такие факторы, как учебные программы, повышение квалификации, обмен практикой и опытом, педагогический контроль и психологическая поддержка в формировании компетентности педагогов.

Ключевые слова: дошкольное образование, компетентность, профессиональная компетентность, профессиональная квалификация, коммуникативная компетентность, личностная компетентность, творческая компетентность, специальная компетентность.

PROBLEMS OF FORMING THE PROFESSIONAL COMPETENCE OF TEACHERS OF PRESCHOOL EDUCATIONAL ORGANIZATIONS

Abstract: *This article analyzes the importance and main factors of the formation of professional competence of teachers in preschool educational organizations. It also shows the methodological approaches, practices and methods of improving the educational process necessary to increase the level of professional competence of teachers. The effective functioning of a preschool educational organization is directly related to the professional qualifications and competence of educators. The article studies such factors as curricula, advanced training, practice and experience exchange, pedagogical control and psychological support in the formation of the competence of teachers.*

Keywords: *preschool education, competence, professional competence, professional qualification, communicative competence, personal competence, creative competence, special competence.*

KIRISH

O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan yangilanishlar, o'zgarishlar va innovatsion tashabbuslar pedagoglarning malakasini oshirishni talab etadi. Maktabgacha ta'lim tizimining islohoti pedagoglarning o'ziga xos kasbiy va shaxsiy kompetentliklarini rivojlantirishni o'z ichiga oladi. Xususan, pedagogik innovatsiyalar, yangi o'quv dasturlari va metodikalar ta'lim jarayoniga joriy etilishi bilan birga, pedagoglarning amaliyotga tayyorligini va ta'lim sifatini oshirishni talab etadi.

Bundan tashqari, global miqyosda ta'lim tizimidagi o'zgarishlar va xalqaro standartlarga moslashuv zarurati pedagoglarni doimiy ravishda o'z bilim va ko'nikmalarini yangilab borishga undaydi. Pedagoglarning kasbiy kompetentligi, zamonaviy pedagogik usullarni amaliyotda qo'llay olish qobiliyati nafaqat ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish, balki tarbiyalanuvchilarning shaxsiy rivojlanishini ta'minlash uchun ham muhimdir.

Maktabgacha ta'limning mazmuni, shakli, vositalari va usullarini tanlashda innovatsiya texnologiyalariga asoslanilganligi, xorijiy mamlakatlarning ta'lim sohasida me'yorlarni belgilash tajribasidan milliy hususiyatlarni hisobga olgan holda foydalanish, davlat standartining ta'lim sohasidagi davlat va jamiyat talablariga mosligi davlat standartining asosiy printsiplari bo'lib hisoblanadi. Bugungi kunda har tomonlama rivojlangan yetuk, barkamol insonni tarbiyalashning maqsad va vazifalari ma'naviy boylik, axloqiy poklik, jismoniy

mukammallikni o'zida mujassamlashtirgan ijtimoiy faollikni tarbiyalashni taqozo etadi.

Kasbiy kompetentlik faqatgina an'anaviy metodik bilimlar emas, balki muammoni hal qilish, bolalar bilan samarali muloqot o'rnatish, shuningdek, doimiy o'zini rivojlantirishga tayyorlikni o'z ichiga oladi. Shu sababli, ushbu Bitiruv ishida maktabgacha ta'lim tashkiloti pedagoglarining kasbiy kompetentligini aniqlash, mavjud muammolarni tahlil qilish va ularni bartaraf etish bo'yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqishga alohida e'tibor qaratildi.

Maktabgacha ta'limning rivojlanishi va sifatli ta'lim berish pedagoglarning kasbiy kompetentligiga bevosita bog'liqdir. Ushbu ta'lim turi bolalarning hayotdagi ilk qadamlarini tashlashi va ularning dunyoqarashini, axloqiy qadriyatlarini, ijodiy va aqliy rivojlanishini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Shuning uchun, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida pedagoglarning kasbiy kompetentligini shakllantirish masalasi bugungi kunda dolzarb ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI

Ko'plab pedagog olimlar o'zlarining tadqiqot ishlarida kompetentlikni pedagogik nuqtai nazardan yanada kengroq sinchiklab o'rganish imkonini beradigan turli jihatlarini, tarkibiy qismlarini ajratib olganlar va o'rganib chiqqanlar.

V.V.Bashevning fikricha, kompetentliklar–insonning individual qobiliyati bo'lib, ular shart-sharoitlar o'zgargan paytda ushbu qobiliyatning boshqa shart-sharoitlarga ko'cha olishida namoyon bo'ladi. N.G.Vigotkovskiyning fikriga ko'ra, kompetentlik – qo'yilgan muammolarni hal etishga qaratilgan insonning ichki (bilim, ko'nikma va malakalari, ma'naviy sifatlari, psixologik xususiyatlari) va tashqi (moddiytexnik, ijtimoiy) imkoniyatlarini safarbar qila olishga qodirligidir.

V.Andreyevning ta'kidlashicha, kompetensiya - bu ma'lum o'quv, kasbiy va boshqa kompleks masalalarni yechishda namoyon bo'luvchi, rivojlanib boruvchi integral ko'rsatkich bo'lib, shaxsning (ijobiy motivatsiya, ilim, mahorat, iqtidor va ijodiy faoliyat tajribasini o'z ichiga oluvchi) tayyorgarlik darajasidir.

Shu o'rnida "kasbiy kompetentlik" tushunchasiga Gaynazarova Gulbahor Abdullayevnaning mualliflik ta'rifini keltiramiz: kasbiy kompetentlik pedagogik vaziyatlarda o'z bilim, ko'nikma va malakalarini oqilona qo'llash, pedagogik

muammolarni hal etishda tarbiyalanuvchilarga ta'sir ko'rsatish usul va uslublari hamda vositalaridan mohirona foydalana olish imkoniyatini beruvchi kasbiy fazilatlar majmuidir.

M.N. Xushnazarovanning fikricha tarbiyachining kasbiy kompetensiyasi - bu o'zining kasbiy mahoratini rivojlantirishga intiladigan, "Ilk qadam" davlat o'quv dasturi asosida o'quv-tarbiyaviy faoliyatni samarali tashkil etadigan va davlat dasturi asosida o'zining variativ dasturlarini yarata oladigan, tarbiyalanuvchilarni maktabga sifatli tayyorlaydigan, ta'lim tizimidagi islohotlarga mas'uliyat bilan yondashib o'rganadigan va uni amaliyotda qo'llay oladigan, mustaqil fikrini bayon eta oladigan shaxs.

M.Umaraliyevaning fikricha, kompetensiya - bu o'zining kasbiy mahoratini mukammal rivojlantirgan, dars jarayonini nafaqat loyihalashtiradigan, balki uni boshqara oladigan, ta'lim islohotlarini, zamon talablarini, innovatsiyalarni tez ilg'ab, uni dars jarayonida samarali qo'llay olishdir.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlari pedagog-tarbiyachilarining kompetentligini rivojlantirish uchun uzluksiz malaka oshirish tizimini yo'lga qo'yish, metodik va pedagogik kengashlarda ma'ruzalar bilan faol ishtirok etishlarini nazorat qilish, zamonaviy ta'lim texnologiyalarni bilish va ulardan foydalanishlariga erishish, tarbiyachilarning o'z ustida ishlashlarini tashkil etish, axborot kommunikatsion texnologiyalaridan foydalana olish ko'nikmasini oshirish, pedagogik texnologiya vositalari va ularni muntazam takomillashtirish, turli tadbir, tanlov va loyihalarda ishtirok etishlarini ta'minlash, shaxsiy pedagogik tajribasini umumlashtirish uchun keng targ'ibot ishlarini tashkil etishlari lozim. Tarbiyachida kasbiy kompetensiyani rivojlantirishda o'z-o'zini rivojlantirishi va o'z ustida ishlashi juda muhimdir. Tarbiyachi muntazam takomillashgan "Ilk qadam" davlat o'quv dasturini amaliyotga joriy etishdagi muammo va yechimlarga qaratilgan o'quv seminari, master-klass, konferensiyalarda ishtirok etishi tajribali tarbiyachilarni ochiq mashg'ulotlarini kuzatishi, kasbiy malakalarini yuqori cho'qqilariga chiqishlariga, tarbiyachilarning o'zlarida kasbiy kompetentlikni rivojlantirishlariga imkon beradi. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida pedagogik texnologiyalardan samarali foydalanish ta'lim samaradorligini oshirishga yordam beradi. Shuningdek, yuqorida

keltirilgan zamonaviy ta'lim texnologiyalari orqali faoliyatlarni tashkil etish yosh bolalarda intellektual qobiliyatlarni rivojlantirish va ularni ilmiy-texnik ijodga jalb qilish uchun ta'lim vazifalarini amalga oshirishga kompleks yondashuvni ta'minlaydi. Tarbiyachi innovatsion faoliyatini tizimli tashkil etishi uchun yangilik yaratishi, yangilikni o'z faoliyatida qo'llashdan cho'chimasligi, yangi bilimlarni o'zlashtirishi darkor. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tarbiyachining innovatorligini rivojlantirish uchun sharoitlar yaratish lozim. Qachonki qulay sharoitda tarbiyachida yangi g'oyalar, tizim yoki faoliyat yo'nalishini o'zgartirishga qaratilgan aniq maqsadlar, odatiy bo'lmagan tashabbuslar, noan'anaviy yondashuvlar, ilg'or ish uslublari namoyon bo'lishi mumkin.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida pedagoglarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishda tarbiyachilar uchun metodik tavsiyalar, interfaol ta'lim usullari, zamonaviy axborot texnologiyalaridan keng foydalanish, bolalar o'yini, o'yinchoqlar, ertaklar, she'rlar, maqollar, ajdodlarimiz ma'naviy meroslaridan na'munalar tashkil etilishi maqsadga muvofiq. Birinchi galda tarbiyachilarni turli xil metodlar vositasida faoliyatda va faoliyatdan tashqari vaqtlarda, ta'lim berish hamda bola yoshiga mos bo'lgan o'yinlardan foydalanish, ajdodlarimiz o'gitlaridan foydalanish, she'rlarni yod oldirishi, ertaklar, maqollardan faoliyatlari davomida o'z o'rnida foydlana olishi orqali kasbiy kompetentligi shakllanadi.

NATIJALAR

Tajriba-sinov ishlarini tashkil etishdan ko'zlangan maqsad: maktabgacha ta'lim tashkiloti pedagog-tarbiyachilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish va tavsiya etilgan pedagogik shart-sharoitlardan samarali foydalanish darajasini aniqlashdan iborat etib belgilandi. Tajriba-sinov ishlariga jami 18 nafar pedagog-tarbiyachilar jalb etildi. Tadqiqot jarayonida maktabgacha ta'lim tashkiloti pedagog-tarbiyachilarning kasbiy kompetentligini shakllantirish darajasi va unga ta'sir qiluvchi omillar o'rganildi. Tadqiqot jarayonida tashkilotning pedagogik jamoalari bilan suhbatlar olib borildi va anketa so'rovnomalarini o'tkazdik.

MUHOKAMA

O'tkazilgan tadqiqotlar va tajriba-sinov ishlari asosida maktabgacha ta'lim tashkiloti pedagoglarining kasbiy kompetentligini shakllantirishda qo'llanilgan

metodlarning amaliy samarasini chuqur tahlil qilish imkoniyati yaratildi. Pedagogik faoliyatning samaradorligi bevosita o'qituvchining kasbiy bilim va ko'nikmalariga, o'z ustida ishlash salohiyatiga, shuningdek, ta'lim jarayoniga yangicha, innovatsion yondasha olish qobiliyatiga bog'liq.

Tajribadan avvalgi holatni o'rganish maqsadida 18 nafar pedagog bilan suhbatlar, testlar va kuzatuvlar o'tkazildi. Olingan ma'lumotlarga ko'ra, metodik bilimlar, muammoli vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilish, AKT vositalaridan foydalanish, psixologik muloqotda faollik va o'z-o'zini tahlil qilish ko'nikmalarida past ko'rsatkichlar qayd etilgan. Metodologik bosqichda belgilangan interaktiv mashg'ulotlar, seminar-treninglar, kuzatuv va refleksiya, metodik tavsiyalar asosida olib borilgan faoliyat natijasida sezilarli ijobiy o'zgarishlar kuzatildi. Har bir metod bo'yicha pedagoglar bilan amaliy mashg'ulotlar tashkil qilindi. Shuningdek, o'z-o'zini baholash va test natijalari o'rtasida mavjud tafovutlar tahlil qilinib, bu o'qituvchilarning real kompetentligini aniqlashda faqat subyektiv yondashuv emas, balki obyektiv mezonlar asosida baholash zarurligini ko'rsatdi. Rivojlanishga ochiqlik, kommunikativ kompetentlik kabi jihatlarda ham sezilarli o'sish qayd etildi. Muhokama davomida aniqlanishicha, kasbiy kompetentligini rivojlantirishda tizimlilik, metodik yondashuv va uzluksiz amaliyot muhim omillar bo'lib xizmat qiladi. Shuningdek, pedagoglarga individual yondashuv, o'z faoliyatini tahlil qilish va doimiy refleksiya yuritish ularning kasbiy o'sishida hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Maktabgacha ta'lim tashkiloti pedagoglarining kasbiy kompetentligini shakillantirishda quyidagilarga ahamiyat berish zarur:

1. Tarbiyachilarning ma'naviy-axloqiy sifatlarini va xatti-harakatlarini tarbiyalash.
2. Tarbiyachilarning kasbiy mahoratlarini innovatsion pedagogik texnologiyalar vositasida faoliyatlarni tashkil etish, xulq madaniyati va shaxslararo ijobiy munosabatlarni tarbiyalash.
3. Tarbiyachiga jamoada o'zaro hamkorlikda faoliyatlarini olib borishlari, "Ustoz-shogird" tizimi ijobiy natijalarga olib kelishini metodlar vositasida ularning ongiga singdirish.
4. Xulqdagi salbiy sifatlarni barham toptirish.

Pedagoglarning kasbiy mahorati, yangiliklarga intiluvchanligi va o'z navbatida ijodkorligi ta'lim texnologiyalaridan samarali foydalanishi, xorij tajribalaridan ham andoza olgan holda ulardan unumli foydalanishi va faoliyatlar jarayoniga zamonaviy innovatsion texnologiyalarni tadbqiq etishi yaxshi samara beradi hamda ajdodlarimiz merosiga murojaat qilish orqali esa tarbiyalanuvchilarda axloq-odob meyorlarini rivojlantirish, Vatanga bo'lgan mehr-muhabbatni, o'zaro do'stlik tuyg'ularini yanada mustahkamlash, sadoqatni shakllantirish kabi sifatlarni rivojlantirishga yordam beradi.

Kuzatishlar natijasi shuni ko'rsatadiki maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bugungi kungacha Davlat talablari va takomillashgan "Ilk qadam" davlat o'quv dasturi asosida faoliyatlarni tashkil etishda kamchiliklar mavjud hamda bu jarayon tizimli tarzda tashkil etilishida oqsashlar bor.

DMTTlarda ta'lim mazmunini tashkil etishda tarbiyachilarning kreativligini, innovatsion faoliyatini tizimli tashkil etish bo'yicha ilmiy, amaliy asoslar aniq belgilab olinmaganligi, maqsadli ishlar amalga oshirilmaganligi sababli faoliyatlarni samaradorligi past bo'lib qolayotganligi kuzatildi. Tarbiyachining nazariy va amaliy bilimlarini oshirmay turib, undan ta'lim berishda yaxshi natijalar kutib bo'lmaydi, yoki aksincha tarbiyachiga qanday va qanaqa usulda bolalarga ta'lim-tarbiya berishni mukammal o'rgatmay turib undan samarali natija kutish mumkin emas.

XULOSA

O'tkazilgan tadqiqot natijalari asosida quyidagi asosiy xulosalarga kelindi:

1. Maktabgacha ta'lim tashkiloti pedagoglarining kasbiy kompetentligini shakllantirish – bu uzluksiz va tizimli jarayon bo'lib, u metodik tayyorgarlik, innovatsion texnologiyalarni qo'llash, shaxsiy va kasbiy rivojlanishga yo'naltirilgan yondashuvni talab etadi.

2. Innovatsion metodlarni o'zlashtirish orqali pedagoglar faoliyat jarayonini tashkil etishda ijodkorlik, mustaqil qaror qabul qilish, muammoli vaziyatlarni hal etish, bolalar bilan psixologik muloqotni to'g'ri yo'lga qo'yish kabi kompetensiyalarni o'zlashtirdi.

4. Pedagoglar orasida o'z-o'zini tahlil qilish va refleksiya madaniyatining shakllanishi kasbiy o'sishga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Bu orqali ular o'z faoliyatini tanqidiy ko'z bilan baholab, zaif jihatlarini mustahkamlashga intildi.

5. Tajriba davomida o'qituvchilarning o'z-o'zini baholash ko'rsatkichlari va tashqi baholash natijalari o'rtasidagi farq aniqlanib, obyektiv baholash mezonlarining joriy etilishi lozimligi anglandi.

6. Pedagogik jamoada professional hamkorlik, metodik tajriba almashinuvi, kasbiy muloqot madaniyati kuchaytirildi. Bu holat nafaqat individual, balki jamoaviy kompetentlik rivojiga ham xizmat qildi.

Umuman olganda, maktabgacha ta'lim tizimida kasbiy kompetentligini shakllantirish bo'yicha amalga oshirilgan tajriba va tahlillar bu borada kompleks yondashuvning muhimligini, metodik qo'llab-quvvatlash esa asosiy omillardan biri ekanligini tasdiqladi.

Maktabgacha ta'lim tashkiloti pedagoglarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish uchun uzluksiz malaka oshirish tizimini yo'lga qo'yish, tarbiyachilarning o'z ustida ishlashlarini tashkil etish hamda metodik va pedagogik kengashlarda ma'ruzalar bilan faol ishtirok etishlarini nazorat qilish, zamonaviy ta'lim texnologiyalarni bilish va foydalanish, pedagogik vositalari va ularni muntazam takomillashtirish darkor. Bundan tashqari axborot kommunikatsion texnologilalaridan foydalana olish ko'nikmasini oshirish, turli tadbir, tanlov va loyihalarda ishtirok etishlarini ta'minlash, shuningdek, shaxsiy pedagogik tajribasini umumlashtirish va keng targ'ib qilish darkor. Bo'lajak tarbiyachida kasbiy kompetentliginirivojlantirishda o'z ustida ishlashi va o'z-o'zini rivojlantirishi muhim hisoblanadi. Jumladan bo'lajak tarbiyachi muntazam Davlat talablari va takomillashgan "Ilk qadam" davlat o'quv dasturini amaliyotga joriy etishdagi muammo va yechimlarga qaratilgan o'quv seminari, master-klass, konferensiyalarda ishtirok etishi tajribali tarbiyachilarni ochiq mashg'ulotlarini kuzatishi maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, tajriba-sinov ishida maktabgacha ta'lim tashkilotlari pedagoglarining kasbiy kompetentligini shakllantirish jarayoni o'rganildi va uning samarali tashkil etilishi uchun zarur bo'lgan asosiy omillar aniqlandi. Kasbiy kompetentlik pedagoglarning bilim, ko'nikma va shaxsiy xususiyatlaridan iborat

bo'lib, bu ularning pedagogik faoliyatda muvaffaqiyatli bo'lishida muhim rol o'ynaydi. Tadqiqot jarayonida pedagoglarning kasbiy malakalarini oshirish, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash va doimiy ta'limning ahamiyati ta'kidlandi. Tadqiqotda qo'llanilgan ilmiy-uslubiy yondashuvlar, jumladan, tahliliy metod, so'rovnoma va suhbat metodi, tajriba-metodik yondashuv pedagoglarning kasbiy kompetentligini shakllantirishdagi mavjud holatni va unga ta'sir qiluvchi omillarni aniq tushunishga yordam berdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston respublikasi maktabgacha ta'lim tashkilotlari uchun "Ilk qadam" Davlat o'quv dasturi takomillashtirilgan ikkinchi nashr Toshkent-2022
2. N.A.Muslimov, M.Usmonboyeva, D.Sayfurov. "Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari". Toshkent -2015. 6-7 b
3. Sayidahmedov N. Pedagogik mahorat va pedagogik texnologiya.– T.:OPI, 2003.
4. Dilrabo Elmuratova, Nodira Misirova Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari. O'quv qo'llanma.Guliston, 2021, 161 b
5. O'ljayevna O. F., Mirzaqulova O. Zamonaviy tarbiyachining pedagogik mahoratini oshirish yo'llari //Global Science Review. – 2025. – T. 2. – №. 3. – C. 244-248.
6. O'ljayevna O. F. Erta bolalik ta'limida steam yondashuvining afzalliklari //International Conference on Multidisciplinary Sciences and Educational Practices. – 2025. – C. 129-136.
7. Oljayevna O. F. Tarbiyachi pedagoglarda ijodkorlik sifatlarini rivojlantirish //Samarali ta'lim va barqaror innovatsiyalar jurnali. – 2024. – T. 2. – №. 4. – C. 410-415.
8. O'ljayevna O. F. Bolalarda ijtimoiy-emotsional intellektni rivojlantirishda tarbiyachining fasilitatsion yondashuvi //Fergana methodical school. – 2025. – №. 2. – C. 89-97.

UDK: 004.8:174.72:303.71

SUN'IY INTELLEKT VA RAQAMLI ETIKANI UYG'UNLASHTIRISH: ALGORITMIK BOSHQARUV VA JAMOAT ISHONCHINI TA'MINLASH MASALALARI

Samadova Malika Jobir qizi

*Guliston davlat universiteti, Axborot texnologiyalari va fizika-matematika fakulteti,
Amaliy matematika yo'nalishi, 3-bosqich talabasi*

E-mail: jasursamado700@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada raqamli texnologiyalar va sun'iy intellektning jamiyat hamda iqtisodiyotni raqamli transformatsiya qilishdagi o'рни tahlil qilinadi. Raqamli texnologiyalar axborotni raqamlashtirilgan formatda saqlash va uzatishga asoslanib, boshqaruv jarayonlarini samarali tashkil etish imkonini beradi. Sun'iy intellekt esa nutq va vizual aniqlash, analitik qarorlar qabul qilish, murakkab mantiqiy operatsiyalar hamda bashorat qilish kabi inson kognitiv qobiliyatlariga xos vazifalarni avtomatlashtiradi. Maqolada algoritmik boshqaruvni joriy etishda raqamli etika tamoyillarini qo'llash, shaffoflik va javobgarlikni ta'minlash hamda jamoat ishonchini mustahkamlash masalalari ilmiy jihatdan yoritiladi.

Kalit so'zlar: Sun'iy intellekt, raqamli transformatsiya, innovatsion rivojlanish, inson kapitali, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (ICT), raqamli etika, kiber xavfsizlik, algoritmik boshqaruv, ilmiy-tadqiqot faoliyati, globallashtiruv jarayonlari.

СОГЛАСОВАНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА И ЦИФРОВОЙ ЭТИКИ: ВОПРОСЫ АЛГОРИТМИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ И ОБЩЕСТВЕННОГО ДОВЕРИЯ

Аннотация: В данной статье анализируется роль цифровых технологий и искусственного интеллекта в цифровой трансформации общества и экономики. Цифровые технологии позволяют эффективно организовывать процессы управления на основе хранения и передачи информации в цифровом формате. Искусственный интеллект, с другой стороны, автоматизирует задачи, присущие человеческим когнитивным способностям, такие как распознавание речи и изображений, аналитическое принятие решений, сложные логические операции и прогнозирование. В статье научно освещаются вопросы применения принципов цифровой этики при реализации алгоритмического управления, обеспечения прозрачности и подотчетности, а также укрепления общественного доверия.

Ключевые слова: Искусственный интеллект, цифровая трансформация, инновационное развитие, человеческий капитал, информационно-коммуникационные технологии (ИКТ), цифровая этика, кибербезопасность, алгоритмическое управление, научно-исследовательская деятельность, процессы глобализации.

ALIGNING ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND DIGITAL ETHICS: ISSUES OF ALGORITHMIC GOVERNANCE AND PUBLIC TRUST

Abstract: *This article analyzes the role of digital technologies and artificial intelligence in the digital transformation of society and the economy. Digital technologies enable the efficient organization of management processes based on the storage and transmission of information in digital format. Artificial intelligence, on the other hand, automates tasks inherent in human cognitive abilities, such as speech and image recognition, analytical decision-making, complex logical operations, and forecasting. The article provides a scientific overview of the application of digital ethics principles in the implementation of algorithmic governance, ensuring transparency and accountability, and strengthening public trust.*

Keywords: *Artificial intelligence, digital transformation, innovative development, human capital, information and communication technologies (ICT), digital ethics, cybersecurity, algorithmic governance, research, globalization processes.*

KIRISH

Ilm-fan va yuqori texnologiyalar jadal rivojlanib, to'rtinchi sanoat inqilobi tomon olib borayotgan globallashuv davrida barcha mavjud iqtisodiy, ijtimoiy, ma'naviy va siyosiy xavflarni oldindan bartaraf etish va, eng asosiysi, rivojlangan davlatlarga intellektual qaramlikdan himoyalanih har bir davlatning eng asosiy strategik muhim vazifalaridan biridir. O'zbekiston ham globallashuv jarayoni-ning bevosita ishtirokchilaridan biridir.

Bu oqimdan chetda turishning imkoni yo'q. Har bir mamlakat bu jarayondan ijobiy manfaatlanishi, bor imkoniyati bilan uning salbiy oqibat va xavf-xataridan himoyalanihi lozim. Yurtimizda inson kapitalini rivojlantirish hamda 2030 yilga qadar in-novatsion rivojlangan ellikta mamlakat qatoridan o'rin egallashini ta'minlash uchun Innovatsion rivojlanish vazirligi tomonidan 2021–2022 yillarda O'zbeki-ston Respublikasida sun'iy intellektni rivojlantirish strategiyasi loyihasi ishlab chiqildi [1].

Strategiya loyihasida sun'iy intellekt sohasida milliy ilmiy tadqiqot va rivojlantirish faoliyatini tizimli tarzda yo'lga qo'yish hamda ta'limni samarali isloh etish asosiy maqsad etib belgilandi. Ushbu sohada 2021-2022 yillar uchun sun'iy intellektni rivojlantirishning fundamental asoslarini ishlab chiqish va maqsadli tizimlashtirish vazifalari belgilandi. Unda sun'iy intellektni rivojlantirishning asosiy

ustuvor yoʻnali-shlarida ilmiy tadqiqotchilik faoliyatini tizimli tarzda tashkil etish, sunʼiy intellekt sohasida taʼlim sohasini samara-li isloh etish hamda ilm-fan va taʼlimda xalqaro hamkorlikni jadallashtirish koʻzda tutilgan.

Sunʼiy intellekt texnologiyalari yor-damida mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish, global chaqiruvlarga ratsional yechimlar toʻplamini taklif etish va sunʼiy intellekt sohalarida kadrlarning ilmiy hamda intellektual salohiyatini oshirishda 2021-2022 yillar uchun Oʻzbekistonda sunʼiy intellektni rivojlantirishning toʻrtta asosiy ustuvor yoʻnalishi belgilandi.

Ular meyoriy-huquqiy va axloqiy mu-nosabatlarda fundamental asos larni tartibga solish, axborotlashgan jamiyatni bosqichma-bosqich shakllantirish, kadrlar tayyorlashda taʼlim islohotlari va il-miy tadqiqot faoliyatini ragʻbatlantirish, raqamli mahsulotlarni ishlab chiqarishni qoʻllab-quvvatlash va smart industriyadir.Oʻzbekiston Respublikasida sunʼiy intellektni rivojlantirish strategiyasi loyihasida koʻzlangan maqsad va vazifa-larning amalga oshirilishi mamlakati-mizning xalqaro maydondagi ilmiy-texnik va innovatsion faoliyatidagi nufuzini oshirishda asosiy omillardan biri boʻlib xizmat qiladi [1, 2, 3].

ADABIYOTLAR TAHLILI

Zamonaviy tadqiqotlar sunʼiy intellekt (AI) va raqamli texnologiyalar jamiyatda qarorlar qabul qilishni avtomatlashtirish qobiliyatini oshirayotgani bilan birga, shifrlanmagan algoritimli tizimlar adolatsiz qarorlarga olib kelishi mumkin ekanligini koʻrsatadi. Masalan, Jakob Schoeffler (2022) algoritmik qarorlar shaffof boʻlmaganida ular insonlarga nisbatan adolatsiz natijalar berishi mumkinligini taʼkidlaydi, bu esa jamoat ishonchini kamaytiradi.

Shuningdek, Reuben Binns va hamkasblarining 2018 yilgi tadqiqoti shuni koʻrsatdiki, algoritimli tizimlar maʼlum qarorlarni avtomatlashtirganida insonning adolat tushunchasi bilan toʻqnashishi mumkin, va bu sharoitida tushuntirish huquqi va bayon etilish qobiliyati muhim ahamiyatga ega.

Ilmiy manbalarda AI etikasi haqida ham koʻp tadqiqotlar bor. Masalan, A.Daminov va S.N. Ruziyeva (2022) sunʼiy intellektning ijtimoiy sohadagi etik muammolari, shu jumladan inson huquqlari, adolat va xavfsizlik masalalari boʻyicha fikr yuritadi. 2025 yilda I.Suyunov tomonidan jaryalangan maqolada milliy sunʼiy

intellekt etikasi kengashini tashkil etish zarurligi ta'kidlanib, AI tizimlarini shaxsiy ma'lumotlar himoyasi va mas'uliyat tamoyillariga muvofiq boshqarish muhim ekanligi ilmiy asoslangan [4, 5].

Shu bilan birga, Brookings Institution hamda boshqa xalqaro tashkilotlar algoritmik tizimlarda adolat va shaffoflikni ta'minlash uchun sezilarli yondashuvlar zarurligini ilmiy jihatdan dalillaydi. Olimlar fikriga ko'ra raqamli texnologiyalar va AI ni joriy etishda algoritmli boshqaruvning shaffofligi, adolatlilik va javobgarlik mexanizmlari ustuvor ahamiyatga ega. Bu omillar raqamli etikaning nazariy asoslari bilan uyg'unlashganda jamoat ishonchini saqlash va umumjamiyat manfaatlari yo'lida samarali boshqaruv tizimlarini shakllantirishga xizmat qiladi.

METOD VA METODOLOGIYA

Sun'iy aql va avtomatlashtirish jamiyatimizni sezilarli darajada o'zgartirib, unga ta'sir ko'rsatmoqda. Raqamlashtirish va yangi texnologiyalar ilmining konvergensiya katta iqtisodiy, ijtimoiy va antropologik o'zgarishlarning asosi hisoblanadi. Axborot texnologiyalarining oltmish yillik rivojlanishidan so'ng jamiyat internetdan keng foydalanish, katta ma'lumotlar, kompyuterlar sopasi, sensor tarmoqlar, miya fanlari va boshqa innovatsion texnologiyalar, shu jumladan sun'iy aql. Ilmiy-texnika taraqqiyoti, iqtisodiy va ijtimoiy shart-sharoitlarning o'zgarishi axborotning sun'iy rivojlanishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratdi. Hozirgi vaqtda sun'iy intellekt usullari texnologik yangiliklarga hissa qo'shib, bilimlarning tegishli sohalariga kirib bormoqda. Sun'iy intellektdan keng foydalanish ta'lim, sog'liqni saqlash va tibbiyot, ijtimoiy boshqaruv, atrof-muhitni muhofaza qilish, shahar va fazoviy sohalarda zarur rejalashtirish, sud va huquqni muhofaza qilish organlari, bu odamlar turmush darajasini yaxshilashga hissa qo'shadi.

Sun'iy aql texnologiyalari infratuzilma va ijtimoiy himoya obyektlari uchun og'ir vaziyatlarni aniq aniqlashi, bashorat qilishi va erta ogohlantirish berishi mumkin; o'z vaqtida guruh xatti-harakatlarini va odamlarning kayfiyatidagi psixologik o'zgarishlarni bashorat qilish, shu jumladan katta massivlar va qishloqdagi ayrim guruhlar, shu orqali ijtimoiy barqarorlikni samarali ta'minlash. Sun'iy intellektni rivojlantirishda ko'plab masalalarning noaniqligi va hal etilmaganligi bir qator muammolarni keltirib chiqaradi [5].

Muammoli sohalardan biri raqamli kosmosdagi etika, kiberetika, raqamli etika, bu, ayniqsa, sun'iy aql texnologiyalaridan foydalanishning ko'payib borayotganiga e'tibor qaratib dolzarbdir. Kiberetika - bu kompyuterlar bilan bog'liq, foydalanuvchi xulq-atvorini qamrab olgan, kompyuterlar nimalarga dasturlashtirilgan va u qanday ta'sir ko'rsatadigan falsafiy sohadir shaxslar va butun jamiyat. Kiber etika sohasi, qoida tariqasida, Internet tarmog'ida odamlarning shaxsiy shaxsiy ma'lumotlarini tarqatishning to'g'riligi, foydalanuvchilarni bila turib yolg'on ma'lumotlardan himoya qilish, qulaylik axborot resurslari, intellektual raqamli huquqlar, raqamli ma'lumotlarga egalik qilish va ularni himoya qilish.

NATIJA VA MUHOKAMA

Natija va muhokama sifatida ta'kidlash mumkinki, raqamli texnologiyalarning diffuziyasi va ularning taqdim etayotgan etik qiyinchiliklari tashkilotlar va kompaniyalarni raqamli imkoniyatlardan foydalanish jarayonida mas'uliyatli bo'lishga majbur qiladi. Shu kontekstda, raqamli etik meyorlar, ijtimoiy mas'uliyat va tashkiliy qadriyatlar tashkilotlar tomonidan har bir raqamli faoliyatning amaliy qo'llanilishida asosiy mezon sifatida qabul qilinishi lozim. Mutaxassislar fikricha, raqamli xizmatlar teng va adolatli, shuningdek, jismoniy va ruhiy salomatlikni qo'llab-quvvatlovchi bo'lishi zarur. Buning natijasida, integratsiyalashgan va ijtimoiy foydali foydalanish mexanizmlari shakllanadi, fuqarolar va tashkilotlar o'rtasidagi ishonch mustahkamlanadi.

Shu bilan birga, kompaniyalar raqamli etikani amalda tatbiq etish uchun eng yaxshi amaliyotlar bo'yicha xodimlarni o'qitish tizimini yaratishi zarur. Bu nafaqat mahsulot yoki xizmatning hayotiy aylanishini, balki yuqori darajadagi boshqaruv va qo'llab-quvvatlovchi tizimlarning samaradorligini ta'minlaydi. Raqamli etika sohasi texnologiyaning odamlarning siyosiy, ijtimoiy va axloqiy mavjudligiga ta'sirini o'rganadi, shu bilan birga axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining (ICT) jamiyat va atrof-muhitga ta'sirini kengroq ko'lamda o'rganishga imkon beradi.

Ishlab chiquvchilar va robototexnika mutaxassislari esa sun'iy intellekt va avtomatlashtirilgan tizimlarda etik meyorlarni tatbiq etishi shart. Roboetika va mashina etikasi prinsiplariga rioya qilgan holda, autonom tizimlar insonlar bilan o'zaro aloqada xavfsiz va mas'uliyatli harakat qiladi. Shu yo'l bilan algoritmik

boshqaruv va sun'iy intellektni etik tamoyillar bilan uyg'unlashtirish jamiyatda ishonchli boshqaruv tizimini shakllantirish, ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash va yuqori texnologiyali ishlab chiqarishni rivojlantirishga xizmat qiladi [6].

Natijada, raqamli texnologiyalar va sun'iy intellektning etik tamoyillarga mos qo'llanilishi algoritmik boshqaruv samaradorligini oshiradi va jamoatchilik ishonchini mustahkamlaydi, bu esa o'z navbatida raqamli transformatsiyaning muvaffaqiyatli amalga oshishiga zamin yaratadi.

XULOSA

Xulosa sifatida aytish mumkinki, raqamli algoritmlar va sun'iy intellekt texnologiyalari zamonaviy jamiyatning ijtimoiy va iqtisodiy infratuzilmasini tubdan o'zgartirmoqda. Raqamli algoritmlar nafaqat individual, balki guruh darajasidagi qarorlarni shakllantirishda markaziy vosita bo'lib xizmat qiladi, ular atrof-muhit va inson tajribasini o'rganish hamda tahlil qilish orqali ijtimoiy muvozanatni yaxshilash imkoniyatini yaratadi. Shu bilan birga, algoritmlar o'z-o'zidan etik jihatdan neytral emasligi, ularning ishlab chiqilishi va qo'llanilishi jarayonida ehtiyotkorlik va xavfsizlik choralari zarurligini ko'rsatadi.

Davlat sektori va boshqa tashkilotlar uchun algoritmik tizimlar va sun'iy intellekt loyihalarini ishlab chiqishda AI etikasi tamoyillarini qo'llash muhim ahamiyat kasb etadi. Sun'iy intellektning etik qo'llanilishi fuqarolar va jamiyat xavfsizligini kafolatlash bilan birga, algoritmik boshqaruvda ishonchni oshirishga xizmat qiladi. Shu bois, raqamli texnologiyalarni ishlab chiqish va tarqatish jarayonida dasturiy ta'minot kompaniyalari va raqamli platformalar etika, mas'uliyat va xavfsizlik tamoyillarini integratsiyalashgan holda amalga oshirishi lozim.

AI texnologiyalari asosida ishlaydigan algoritmik tizimlar fuqarolarning ishontirish darajasini oshirish, boshqaruv qarorlarining sifatini yaxshilash hamda yuqori texnologiyali sanoat ishlab chiqarishini rivojlantirishga sezilarli hissa qo'shadi. Shuningdek, algoritmlar va sun'iy intellektni etik meyorlarga moslashtirish orqali jamiyatdagi ishonchli va barqaror boshqaruv tizimini shakllantirish mumkin bo'ladi. Natijada, raqamli texnologiyalar va sun'iy intellektni uyg'unlashtirish

algoritmik boshqaruvni samarali qilishi va jamoatchilik ishonchini mustahkamlashi ilmiy jihatdan asosli ekanligi tasdiqlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Архипов В.В., Наумов В.Б. О некоторых вопросах теоретических оснований развития законодательства о робототехнике: аспекты воли и правосубъектности // Закон. 2017. № 5. С. 157–170.
2. Афанасьев А.Ю. Искусственный интеллект в уголовном процессе // Юридическая техника. 2021. № 15. С. 571–574.
3. Бахтеев Д.В. Предпосылки становления и этапы развития технологии искусственного интеллекта // Genesis: исторические исследования. 2019. № 8. С. 89–98.
4. Бегишев И.Р. Глава 1. Регулирование робототехнических технологий: столкновение этики и закона / в кн.: Социально-психологические проблемы современного общества в условиях цифровизации: личность, организация, управление. Бариляк И.А., Бегишев И.Р. и др. Тверь: Изд-во ТвГУ. 2021. С. 141–152.
5. Бегишев И.Р. Социальная обусловленность уголовно-правового регулирования общественных отношений, связанных с робототехникой и киберфизическими системами // Сибирское юридическое обозрение. 2021. Т. 18. № 1. С. 17–29.
6. Бегишев И.Р. Уголовно-правовое регулирование робототехники. М.: Блок-принт. 2022. 320 с.
7. Samandarov, E., & Abduraimov, D. (2025, September). Classification the level of knowledge of students at school using the Naive Bayes machine learning algorithm. In AIP Conference Proceedings (Vol. 3356, No. 1, p. 030001). AIP Publishing LLC.
8. Samandarov, E., Abduraimov, D., Xudayberdiyev, A., Normatova, M., Butaboyev, A., To'ychiyeva, Z., & Taniberdiyev, A. (2025, June). Comprehensive review of educational platform for assessing and classifying students' knowledge levels utilizing machine learning. In Fourth International Conference on Digital Technologies, Optics, and Materials Science (DTIEE 2025) (Vol. 13662, pp. 232-242). SPIE.
9. Abduraimov, D. E. (2024). UNVEILING THE STAGES AND PERSPECTIVES OF INTEGRATING ARTIFICIAL INTELLIGENCE SYSTEMS INTO THE EDUCATIONAL PROCESS. Экономика и социум, (4-1 (119)), 102-106.
10. Абдураимов, Достонбек Эгамназар Ўғли, and Сафоева Дилноза Камол Қизи. "АХБОРОТ КОММУНИКАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАРИНИ АМАЛИЁТГА ЖОРИЙ ЭТИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ЎРНИ ВА ХУСУСИЯТЛАРИ." Science and innovation 1.A3 (2022): 346-349.
11. Абдураимов, Д. Э., Норматова, М. Н., & Монасипова, Р. Ф. (2021). Угрозы в Интернете и способы их устранения. Экономика и социум, (7 (86)), 351-356.

INVESTIGATION OF EXACT SOLUTIONS OF SOME PARTIAL DIFFERENTIAL EQUATIONS

Nafasov Ganisher Abdurashidovich

*Associate Professor of the Department of Mathematics, Doctor of Philosophy (PhD) in
Pedagogical Sciences, Gulistan State University*

E-mail: gnafasov87@gmail.com

Normatov Muzaffar Shuxrat ogli

Master's student in Mathematics at Gulistan State University

Email: normatovmuzaffar857@gmail.com

Abstract. *This article investigates the problems of finding and analyzing exact solutions of some partial differential equations (PDEs). In the course of the study, classical solution methods for first- and second-order partial differential equations were applied, including the method of separation of variables, the method of characteristics, and the Fourier method. The significance of the obtained exact solutions in mathematical modeling, the description of physical processes, and the solution of engineering problems is substantiated.*

Keywords: *partial differential equation, exact solution, method of characteristics, Fourier method, mathematical modeling.*

AYRIM XUSUSIY HOSILALI DIFFERENSIAL TENGLAMALARNING ANIQ YECHIMLARINI TADQIQ QILISH

Annotatsiya: *Mazkur maqolada ayrim xususiy hosilali differensial tenglamalarning (XHDT) aniq yechimlarini topish va ularni tahlil qilish masalalari o'rganiladi. Tadqiqot jarayonida birinchi va ikkinchi tartibli xususiy hosilali differensial tenglamalar uchun klassik yechish usullari — ajratish usuli, xarakteristikalar usuli hamda Furiye usulidan foydalanildi. Olingan aniq yechimlarning matematik modellashtirishda, fizik jarayonlarni tavsiflashda va muhandislik masalalarini hal etishdagi ahamiyati asoslab berildi.*

Kalit so'zlar: *xususiy hosilali differensial tenglama, aniq yechim, xarakteristikalar usuli, Furiye usuli, matematik modellashtirish.*

ИССЛЕДОВАНИЕ ТОЧНЫХ РЕШЕНИЙ НЕКОТОРЫХ УРАВНЕНИЙ В ЧАСТНЫХ ПРОИЗВОДНЫХ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются вопросы нахождения и анализа точных решений некоторых уравнений в частных производных (УЧП). В процессе исследования для уравнений в частных производных первого и второго порядков были использованы классические методы решения — метод разделения переменных, метод характеристик и метод Фурье. Обоснована значимость*

полученных точных решений в математическом моделировании, описании физических процессов и решении инженерных задач.

Ключевые слова: *уравнение в частных производных, точное решение, метод характеристик, метод Фурье, математическое моделирование.*

INTRODUCTION

Partial differential equations are a key area of modern mathematical analysis; they are widely used in many fields of science, including physics, mechanics, heat transfer theory, hydrodynamics, and quantum mechanics. These equations are used to construct mathematical models of complex natural and technical processes and analyze their properties.

In some cases, exact solutions to partial differential equations can be found, and such solutions provide a profound understanding of the qualitative aspects of the processes being studied. Furthermore, exact solutions serve as benchmarks for verifying results obtained using numerical and approximate methods. Therefore, the study of exact solutions to partial differential equations is a pressing scientific problem.

The main objective of this article is to analyze methods for finding exact solutions for some types of partial differential equations and to highlight their theoretical and practical significance.

METHODS

The following scientific and methodological approaches were used during the study:

Method of theoretical analysis— Study of scientific literature and classical works on the theory of ITS;

separation method— search for a solution as a product of independent variables;

Method of characteristics— reduce first-order differential equations to ordinary differential equations;

Fourier method— construct exact solutions to boundary value problems using series;

Comparison and generalization— evaluate the effectiveness of various methods.

Classification of equations

A second-order partial differential equation with two independent variables is called... $u(x, y)$ The relationship between an unknown function and its partial derivatives up to and including the second order (in which case one of the second order derivatives must be present), which is usually called

$$F\left(x, y, u, \frac{\partial u}{\partial x}, \frac{\partial u}{\partial y}, \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}, \frac{\partial^2 u}{\partial x \partial y}, \frac{\partial^2 u}{\partial y^2}\right) = 0$$

It is written in the form where F is a given function of its arguments.

$$a_{11} \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + 2a_{12} \frac{\partial^2 u}{\partial x \partial y} + a_{22} \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} + F_1\left(x, y, u, \frac{\partial u}{\partial x}, \frac{\partial u}{\partial y}\right) = 0 \quad (1.1)$$

An equation of the form is called a linear equation with respect to higher-order derivatives. In this case a_{11}, a_{12}, a_{22} chances x, y are functions of , at least one of which is nonzero. If these coefficients are also functions of x, y, u, u_x And u_y If is also a function of , then equation (1.1) is called a quasilinear equation.

If the terms of the equation that do not contain higher-order derivatives are also linear, that is, (1.1) is

$$a_{11} \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + 2a_{12} \frac{\partial^2 u}{\partial x \partial y} + a_{22} \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} + a_{13} \frac{\partial u}{\partial x} + a_{23} \frac{\partial u}{\partial y} + a_{33}u + f = 0 \quad (1.2)$$

(1.1) is called a linear equation if it has the form $a_{11}, a_{12}, a_{22}, a_{13}, a_{23}, a_{33}$ And f With x, y are functions of ; if the coefficients of the equation x, y If an equation does not depend on , it is said to have constant coefficients. In the equation $f(x, y) = 0$ If , the equation is called homogeneous.

If we replace the variables in equation (1.2) with $\xi = \phi(x, y)$ And $\eta = \psi(x, y)$ If we make a substitution based on equalities, we obtain a new equation equivalent to the previous one.

Recall that when substituting into an equation, second-order derivatives do not appear from terms that do not contain second-order derivatives; if these terms are linear, they remain linear, that is, after substitution.

$$F\left(x, y, u, \frac{\partial u}{\partial x}, \frac{\partial u}{\partial y}\right) = a_{13} \frac{\partial u}{\partial x} + a_{23} \frac{\partial u}{\partial y} + a_{33}u + f$$

facial expression again

$$\overline{F}\left(\xi, \eta, u, \frac{\partial u}{\partial \xi}, \frac{\partial u}{\partial \eta}\right) = \overline{a}_{13} \frac{\partial u}{\partial \xi} + \overline{a}_{23} \frac{\partial u}{\partial \eta} + \overline{a}_{33}u + \overline{f}$$

It appears here. $\overline{a}_{13}, \overline{a}_{23}, \overline{a}_{33}, \overline{f}$ – ξ And η functions of variables. Therefore, in the future we will use the compact form of these terms instead of the expanded expression, that is, we will deal with an equation in the form (1.1).

Now we can ask the following question: how, when changing variables, does an equivalent equation become simpler than the previous one?

To answer this question, we take into account the above considerations and replace the variables in equation (1.1). In this case, $u(x, y)$ derivatives of a function through new variables

$$\frac{\partial u}{\partial x} = \frac{\partial u}{\partial \xi} \frac{\partial \xi}{\partial x} + \frac{\partial u}{\partial \eta} \frac{\partial \eta}{\partial x}, \quad \frac{\partial u}{\partial y} = \frac{\partial u}{\partial \xi} \frac{\partial \xi}{\partial y} + \frac{\partial u}{\partial \eta} \frac{\partial \eta}{\partial y},$$

$$\frac{\partial^2 u}{\partial x^2} = \frac{\partial^2 u}{\partial \xi^2} \left(\frac{\partial \xi}{\partial x}\right)^2 + 2 \frac{\partial^2 u}{\partial \xi \partial \eta} \frac{\partial \xi}{\partial x} \frac{\partial \eta}{\partial x} + \frac{\partial^2 u}{\partial \eta^2} \left(\frac{\partial \eta}{\partial x}\right)^2 + \frac{\partial u}{\partial \xi} \frac{\partial^2 \xi}{\partial x^2} + \frac{\partial u}{\partial \eta} \frac{\partial^2 \eta}{\partial x^2},$$

$$\frac{\partial^2 u}{\partial x \partial y} = \frac{\partial^2 u}{\partial \xi^2} \frac{\partial \xi}{\partial x} \frac{\partial \xi}{\partial y} + \frac{\partial^2 u}{\partial \xi \partial \eta} \left(\frac{\partial \xi}{\partial x} \frac{\partial \eta}{\partial y} + \frac{\partial \xi}{\partial y} \frac{\partial \eta}{\partial x}\right) + \frac{\partial^2 u}{\partial \eta^2} \frac{\partial \eta}{\partial x} \frac{\partial \eta}{\partial y} + \frac{\partial u}{\partial \xi} \frac{\partial^2 \xi}{\partial x \partial y} + \frac{\partial u}{\partial \eta} \frac{\partial^2 \eta}{\partial x \partial y},$$

$$\frac{\partial^2 u}{\partial y^2} = \frac{\partial^2 u}{\partial \xi^2} \left(\frac{\partial \xi}{\partial y}\right)^2 + 2 \frac{\partial^2 u}{\partial \xi \partial \eta} \frac{\partial \xi}{\partial y} \frac{\partial \eta}{\partial y} + \frac{\partial^2 u}{\partial \eta^2} \left(\frac{\partial \eta}{\partial y}\right)^2 + \frac{\partial u}{\partial \xi} \frac{\partial^2 \xi}{\partial y^2} + \frac{\partial u}{\partial \eta} \frac{\partial^2 \eta}{\partial y^2},$$

is determined by equations (1.1)

$$\overline{a}_{11} \frac{\partial^2 u}{\partial \xi^2} + 2\overline{a}_{12} \frac{\partial^2 u}{\partial \xi \partial \eta} + \overline{a}_{22} \frac{\partial^2 u}{\partial \eta^2} + \overline{F}\left(\xi, \eta, u, \frac{\partial u}{\partial \xi}, \frac{\partial u}{\partial \eta}\right) = 0 \quad (1.3)$$

appears in the field of view. In this

$$\begin{aligned} \bar{a}_{11} &= a_{11} \left(\frac{\partial \xi}{\partial x} \right)^2 + 2a_{12} \frac{\partial \xi}{\partial x} \frac{\partial \xi}{\partial y} + a_{22} \left(\frac{\partial \xi}{\partial y} \right)^2, \\ \bar{a}_{12} &= a_{11} \frac{\partial \xi}{\partial x} \frac{\partial \eta}{\partial x} + a_{12} \left(\frac{\partial \xi}{\partial x} \frac{\partial \eta}{\partial y} + \frac{\partial \eta}{\partial x} \frac{\partial \xi}{\partial y} \right) + a_{22} \frac{\partial \xi}{\partial y} \frac{\partial \eta}{\partial y}, \\ \bar{a}_{22} &= a_{11} \left(\frac{\partial \eta}{\partial x} \right)^2 + 2a_{12} \frac{\partial \eta}{\partial x} \frac{\partial \eta}{\partial y} + a_{22} \left(\frac{\partial \eta}{\partial y} \right)^2. \end{aligned} \quad (1.4)$$

To simplify equation (1.1) to (1.3), we need to change variables so that $\bar{a}_{11}, \bar{a}_{12}$ And $\bar{a}_{22}$ Let one or two (but not all three) coefficients be zero. To solve this problem, consider the following two lemmas.

Lemma 1. If $z = \phi(x, y)$ this function

$$a_{11} \left(\frac{\partial z}{\partial x} \right)^2 + 2a_{12} \frac{\partial z}{\partial x} \frac{\partial z}{\partial y} + a_{22} \left(\frac{\partial z}{\partial y} \right)^2 = 0 \quad (1.5)$$

is one of the particular solutions of the equation If, $\phi(x, y) = C$ expression

$$a_{11} (dy)^2 - 2a_{12} dx dy + a_{22} (dx)^2 = 0 \quad (1.6)$$

will be a general integral of an ordinary differential equation of the form

Lemma 2. If $\phi(x, y) = C$ expression (1.6) is the general integral of an ordinary differential equation, $z = \phi(x, y)$ function will be a particular solution of equation (1.5).

Proof of the first lemma. According to the condition of the lemma $z = \phi(x, y)$ a function at an arbitrary point of a given domain without loss of generality $\phi'_y \neq 0$

Considering that from the last equality

$$a_{11} (\phi_x)^2 + 2a_{12} \phi_x \phi_y + a_{22} (\phi_y)^2 = 0, \quad (1.7_1)$$

$$a_{11} \left(-\frac{\phi_x}{\phi_y} \right)^2 - 2a_{12} \left(-\frac{\phi_x}{\phi_y} \right) + a_{22} = 0 \quad (1.7_2)$$

We will achieve equality.

$\phi(x, y) = C$ To obtain the general integral of equation (1.6), it can be written in explicit form. $y = f(x, C)$ The function must satisfy (1.6). $\phi(x, y) = C$ from

$$\frac{dy}{dx} = -\frac{\phi_x(x, y)}{\phi_y(x, y)}$$

If we substitute this into (1.6), then from (1.72) we get

$$a_{11} \left(\frac{dy}{dx} \right)^2 - 2a_{12} \left(\frac{dy}{dx} \right) + a_{22} = a_{11} \left(\frac{\phi_x}{\phi_y} \right)^2 - 2a_{12} \left(-\frac{\phi_x}{\phi_y} \right) + a_{22} = 0$$

This proves Lemma 1.

Now let us prove the second lemma. $\phi(x, y) = C$ Let (1.6) be the general integral of equation (1.71). Then equality (1.71) takes the form $\phi(x, y) = C$ any from the detection zone (x, y) Let us prove that this is true for $\phi(x, y) = C$ Since the general integral (1.6) is equal to

$$a_{11} \left(\frac{dy}{dx} \right)^2 - 2a_{12} \left(\frac{dy}{dx} \right) + a_{22} = a_{11} \left(\frac{\phi_x}{\phi_y} \right)^2 - 2a_{12} \left(-\frac{\phi_x}{\phi_y} \right) + a_{22} = 0$$

The equality holds. This means that equality (1.71) holds. This also proves Lemma 2.

Equation (1.6) is the characteristic equation of equation (1.1), and the integrals of this equation are called the characteristics of equation (1.1). Equation (1.6) is defined as follows: (dx, dy) The direction of vector (1.1) is called the characteristic direction of equation (1.1).

Therefore, according to Lemmas 1 and 2, $\phi(x, y) = C$ When one of the integrals of equation (1.6) is equal to, $\xi = \phi(x, y)$ If we take, then in equation (1.3) $\frac{\partial^2 u}{\partial \xi^2}$ since the coefficient in front of it becomes equal to zero, that is, $\bar{a}_{11} = 0$ will be; also, $\psi(x, y) = C$

If the second integral of equation (1.6) is equal to $\eta = \psi(x, y)$ if we take this as, $\frac{\partial^2 u}{\partial \eta^2}$

The coefficient in front of it also becomes equal to zero, that is, $\bar{a}_{22} = 0$ will.

The characteristic equation is decomposed into the following two ordinary differential equations of the first order:

$$\frac{dy}{dx} = \frac{a_{12} + \sqrt{a_{12}^2 - a_{11}a_{22}}}{a_{11}}, \quad \frac{dy}{dx} = \frac{a_{12} - \sqrt{a_{12}^2 - a_{11}a_{22}}}{a_{11}} \quad (1.8)$$

Depending on the sign of the expression under the root in these equations, equation (1.1) is divided into types.

If at point M $a_{12}^2 - a_{11}a_{22} > 0$ If , then equation (1.1) is called a hyperbolic equation at point M.

If at point M $a_{12}^2 - a_{11}a_{22} = 0$ If , then equation (1.1) is called a parabolic equation at point M.

RESULTS

The following results were obtained during the study:

Using the method of characteristics, exact solutions of linear partial differential equations of the first order were found, and their geometric interpretation was also shown.

For second-order parabolic equations (e.g., heat equations), exact solutions were obtained using Fourier series.

Using the separation method, classical exact solutions of the wave equation were obtained.

The dependence of the obtained solutions on the initial and boundary conditions was analyzed.

The results showed that exact solutions play an important role in determining qualitative aspects (stability, symmetry, periodicity) of physical processes.

DISCUSSION

The obtained results confirm the importance of exact solutions to partial differential equations in solving theoretical and practical problems. In particular,

exact solutions serve as a benchmark for verifying and comparing results obtained using numerical methods—the difference method and the finite element method.

At the same time, it was established that exact solutions are impossible for all partial differential equations, and it was noted that approximate and numerical methods must be used to describe many real-world processes. However, careful study of cases where exact solutions exist will improve the reliability of mathematical modeling.

CONCLUSION

This article examines the problems of finding and analyzing exact solutions to certain partial differential equations. The results demonstrate the importance of exact solutions in studying the theory of partial differential equations and expand their application in both educational and practical applications.

Literature

1. Tikhonov A. N., Samarskii A. A. Equations of Mathematical Physics. - Moscow: Nauka, 1977. - 736 p.
2. Fichtenholz G. M. Course of differential and integral calculations. T. - M.: Nauka, 1980. - 656 p.
3. Petrovsky I. G. Lectures on the theory of equations with private producers. - M.: Moscow State University, 1984. - 400 p.
4. Smirnov V. I. Course in Higher Mathematics. Vol. 4. - M.: Nauka, 1981. - 480 p.
5. Polyanin A. D., Zaitsev V. F. Handbook of Mathematical Physics. - M.: Fizmatlit, 2001. - 576 p.
6. Evans L.K. Partial Differential Equations. — Providence: American Mathematical Society, 2010. — 749 p.
7. Strauss V.A. Partial Differential Equations: Introduction. — New York: Wiley, 2008. — 436 p.
8. John F. Partial Differential Equations. — New York: Springer, 1982. — 250 p.
9. Courant R., Gilbert D. Methods of Mathematical Physics. Volume 2. - New York: Wiley-Interscience, 1989. - 830 p.
10. Ladyzhenskaya O. A. Boundary value problems of physics and mathematics. - Moscow: Nauka, 1973. - 407 p.

OILA – EKOLOGIK TARBIYANING MUHIM MASKANI

Rahimboyeva Dilbarhon

Namangan davlat universiteti dotsenti, falsafa fanlari nomzodi

Email: dilbarxonrahimboyeva@gmail.com

OrcID: <https://orcid.org/0000-0003-0855-126X>

Annotatsiya. Ushbu maqolada har bir murabbiy, komillik targ'ibotchisi ta'lim-tarbiya jarayonini to'g'ri tashkil qilishga, sog'lom ijtimoiy muhitni yaratib berishga, mas'uliyatli vazifalarni vijdonan bajarishi lozimligi haqida ma'lumot beriladi.

Kalit so'zlar: Serfarzandlik, bolajonlik, oilaparvarlik, mehnatsevarlik, sahiylik, mehmondo'stlik, oliy qadriyat, tadbirli, ziyrak ota-ona, ibratli hulq, chiroyli muomala, mehribonlik, kamtarlik, yaxshi nasixat, to'g'ri yo'l ko'rsatish.

СЕМЬЯ – ВАЖНОЕ МЕСТО ДЛЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. В данной статье сообщается о том, что каждый тренер, пропагандист передового опыта должен правильно организовать учебный процесс, создать здоровую социальную среду, добросовестно выполнять ответственные задания.

Ключевые слова: родительство, детство, семейная жизнь, трудолюбие, великодушие, гостеприимство, высокая ценность, разумное воспитание, примерное поведение, хорошие манеры, доброта, смирение, хороший совет, руководство.

FAMILY IS AN IMPORTANT PLACE FOR ECOLOGICAL EDUCATION

Abstract. This article informs about the fact that every trainer, propagator of excellence should properly organize the educational process, create a healthy social environment, and conscientiously perform responsible task.

Key words: Parenthood, childhood, family, hard work, generosity, hospitality, high value, disciplined, intelligent parenting, exemplary behavior, good manners, kindness, humility, good advice, guidance.

KIRISH

Bugun butun dunyo oila instituti inqiroziga, xususan, nikohlar beqarorligi, ajrashishlar soni ortishi, nikohsiz tug'ilishlar ko'payishi, oilaviy hayot va farzand tarbiyasiga toqatsizlik kabi muammolarga to'qnash kelyapti. Olimlar bunday muammolar millatning ma'naviy tanazzuliga sabab bo'lishi mumkinligini ilmiy jihatdan asosladi.

Oila hayotning abadiyligini, avlodlarning doimiyligini, muqaddas urf-odatlarimizni saqlaydigan, shu bilan birga kelajak nasllar qanday inson bo'lib yetishishiga bevosita tasir ko'rsatadigan tarbiya o'chog'idir.

Insonlar o'zlarini qurshab turgan tabiiy muhitni "ona tabiat" deb ataydilar. Bu bejiz emas. Odamzotga o'z bag'ridan joy bergan; uning yashashi, ishlashi, hordiq chiqarishi, tarixiy takomili uchun qulay shart-sharoit bo'lib xizmat qilgan tabiat bashariyat uchun ham beshik, ham ona vazifasini o'tagan desak, yanglishmaymiz.

O'zbek xalqi qadim-qadim davrlardan beri tabiatni sevib ardoqlab kelgan. Kishilarimiz o'zlarini yashab turgan muhitining bir bo'lagi sifatida his qilishga odatlanganlar. Ajdodlarimizning tabiatni asrab-avaylash, uning noyob boyliklarini kelgusi avlodlarga ko'paytirib, boyitib uzatish borasidagi mustahkam e'tiqodlari, ma'naviy-axloqiy tamoyillari oila orqali kelgusi avlodlarga singdirilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Oila – insoniyat dahosi ixtiro qilgan eng buyuk kashfiyot, odam zoti uchun eng aziz ne'matdir. Oila – inson tug'ilib, voyaga yetadigan muqaddas makon, farzandlarning unib o'sar bo'stoni. Ularning bu bo'stonda o'sib ulg'ayishi, kamol topishi va rivojlanishiga turli omillar ta'sir ko'rsatadi. Bu omillarni tabiiy fanlar tmzimida jonsiz (abiotik), jonli (biotik) hamda inson (antropogen) omillari tarzida farqlab ko'rsatish mumkin. Oila makonida farzadlarning ulg'ayishi ham jonsiz (abiotik), jonli (biotik) va inson (antropogen) omillarning ta'sirlari ostida bo'ladi.

Abiotik ya'ni jonsiz tabiiy omillar. Abiotik omillar havo, suv, tuproq, yerning magnit maydoni, harorat, namlik, yorug'lik, tovushlar singari ko'rsatkichlarni o'z ichiga oladi. Bu omillarning turli darajada voqe bo'lishi oila a'zolarining salomatligiga ijobiy yoki salbiy ta'sir qiladi. Abiotik omillarning gigienik me'yoriy holatda bo'lishi xonadonda ijobiy muhit yaratadi.

Toza havo, yorug'lik, pokiza tabiiy tuproq, tog' va adirliliklar manzarasi, suv havzalari, tabiat hodisalari oila a'zolarining ruhiyatiga, kayfiyatiga ko'tarinkilik baxsh etadi. Bu esa, o'z navbatida, oilada aqliy va jismoniy rivojlanish uchun qulay shart-sharoit – xursandlik, xotirjamlik, bag'rikenglik o'zaro murosada bo'lish iqlimini yaratadi. Shu asnoda, oilada jonsiz tabiat hadya etgan ne'matlarni qadrlash, asrab-avaylash zarurligi haqidagi birlamchi tushunchalar shakllanib boradi. Farzandlarda havoni, suvni, atrof-muhitni toza saqlash mas'uliyati yuzaga keladi.

Suv – tiriklik boisi, hayot manbai. Xonadonlarda suvni huda-behuda oqizmaslik, uni tejashni o'rgatish bilan birga bolalarga suv to'g'risida keng ma'lumotlarni berish maqsadga muvofiqdir.

Masalan: inson tanasining 70-80 foizi suvdan tashkil topgani; salomatligimiz ko'p jihatdan qanday suvni iste'mol qilganimizga bog'liqligi; ichimlik suv tabiatda nihoyatda noyob ne'mat ekani; sovuq suvning qisqa muddatli ta'siri shifobaxshligi; yuvinish, cho'milish tozalik va salomatlik garovi ekani; eng "shifobaxsh" suvlar – buloq, tabiiy havzalardagi, ekologik toza joylardagi yomg'ir va qor suvlari ekani farzandlarga beriladigan eng muhim bilimlar jumlasiga kiradi. Tabiiy toza suv havzalar bo'yiga sayru sayohatlar uyushtirish, suvning kuchi, siru-sinoati haqida hikoyalar aytib berish alohida ahamiyat kasb etadi.

Biotik omillar. Bularga barcha tirik narsalar – o'simlik, hayvonlar, mikroorganizmlar kiradi.

Xonadonlarda va hovlilarda gul o'stirish, uy hayvonlarini boqish, oilaviy ravishda ko'kalamzorlashtirish tadbirlarida ishtirok etish, bolalarni jonli tabiat bilan kengroq tanishtiruvchi sayohatlar uyushtirish, ularda o'simlik va hayvonlarga nisbatan ehtiyotkorlik hissini tarbiyalaydi. Farzadlarimizni yuqoridagi kabi ishlarga jalb etganimizda ularda o'simlik va hayvonlar barchamiz uchun faqat xom-ashyo, yashash muhitini obodonlashtiruvchi vositalar bo'lmasdan, inson singari tirik tabiiy mavjudot ekanligi haqida tassavurlarning shakllanishi oson kechadi. Bunday tarbiya olgan bolalar ulg'ayganda xech qachon daraxtlar shoxini sindirmaydi va qushlarga tosh otmaydi. Biotik omillar ta'sirida ekologik ong shakllanishi bilan bir qatorda, estetik hissiyotlar ham rivojlana boradi.

Tomorqalarda oila a'zolarining hamkorlikda ishlashi, meva-sabzavotlar yetishtirishi, gullar va hayvonlarni parvarish qilishi oiladagi ma'naviy muhitni sog'lomlashtirishga, oila a'zolarini jipslashtirishga, oilaning moddiy holatini mustahkamlashga ham xizmat qiladi.

Ota-onalar farzandlariga yuqumli kasalliklarning manbai bo'lgan turli mikroba va viruslar ekanligini tushuntirib, mikroblar iflos muhitda ko'payishi, yaxshi yoritilgan va toza xonadonlarda barham topishi haqidagi bilimlarni anglatishlari zarur.

Antropogen omillar bu inson faoliyati bilan bog'liq bo'lgan atrofdagi narsalar va voqealar. Barcha ijtimoiy, jumladan oiladagi munosabatlar ham antropogen tabiatga ega. Oila miqiyosidagi deyarli barcha narsalar odam faoliyati ta'sirida o'zgargan. Mebel, asbob-uskunalar, kitob-daftarlar, oziq-ovqat mahsulotlari insonning faoliyati ishtiroqida yaratilganligi va uning ehtiyojiga muvofiq qilinganligi tufayli antropogen omillarga kiradi.

Oila a'zolarining o'zaro munosabatlari ham hayvonlardan farq qilganligi uchun antropogen xususiyatga ega. Bolaning rivojlanishida antropogen omillardan ota-onaning savodxonligi katta rol o'ynaydi. Oila tutish, uni boshqarish, turli janjallarni oldini olish, sabr-toqatli bo'lish, oila obro'cini ko'tarish uchun oila a'zolarining savodxon bo'lishi zarur.

Ota-ona hech bo'lmaganda bola organizmi qanday o'sishi, ishlashi, inson organizmi uchun nima foydali va nimalar zarar ekanligini, nimalar jismoniy, aqliy va ma'naviy yuksalishning negizi ekanligi haqida elementar ma'lumotlarni bilishlari zarur. Bu oila a'zolarining sog'ligini saqlash va farzandlarni to'g'ri tarbiyalash imkonini kengaytiradi.

Oila – bir birini qo'llab, bir-biriga samimiy, xolis g'amxo'rlik qiluvchi qondosh, jondosh kishilarning bardavom jamoasidir. Oila a'zolarining bir-birovi mehrini qozonishga harakat qilishi sog'lom muhit va sog'lom munosabatlarning asosidir. Inson uchun oila jamoasida va jamiyatda uyg'un hayot kechirish tabiat bilan hamohang yashash kabi muhimdir. Bunday muvozanatga xudbinlik negizida emas, balki fidoyi insonparvarlik asosida erishish mumkin.

Qarindosh-urug'chilikda mehru oqibat ko'rsatish, kasal va muxtojlar holidan xabar olib turish singari harakatlar bolaning ko'nglini yumshatadi.

“Odamlar o'zingizga qanday munosabatda bo'lishini istasangiz, ularga ham xuddi shunday munosabatda bo'ling”, – degan dono fikr eng avvalo oilada singdirilishi kerak.

“Yaxshi niyat – yarim mol», – deydi xalqimiz. Yaxshi niyat, ezgu tilakda hikmat ko'p. Shuningdek, shirin so'z, o'zaro hurmat ham oiladagi ma'naviy kamolot negizidir.

Kattalar ishda, ko'chada gap yoki tanbex eshitganda, ishi yurishmay qolganida bir-biridan yoki bolalaridan “alami”ni olmasligi kerak. Bola o'zini oilada ortiqcha, tahqirlangan his qilmasligi zarur.

Bolani o'ta erkalatib yuborish, uning barcha istaklarini bajo keltirish, inijliklarini ko'tarish ham to'g'ri kelmaydi. Farzandlarimizga u oilaning to'la huquqli a'zosi ekanini anglatish darkor. U oilada o'z huquqi va burchlari borligini bilishi lozim. Xonadonimizda bolaning o'z ish stoli, kitoblari, buyumlari, xonasi yoki, hech bo'lmaganda, burchagi bo'lishi muhim.

Farzandning xulq-atvori o'zgarganda unga birinchi yordam beruvchilar ota-onalar bo'lishi zarur. Jismoniy kasallik boshlanguncha bolada hatto tajribali shifokor anglay olmaydigan, ruhiy siljishlar ro'y beradi. Mehribon va ziyrak ota-onalar bolaning yurish-turishidan, xulq-atvoridan, ko'rinishidan farzandidagi o'zgarishni sezadilar. Bu biror kasallikning yashirin davri, bolaning boshqalar bilan murosa qilolmayotgani, hatto zararli odatlarga o'rgana boshlagan davri bo'lishi mumkin. Ota-onalarning bunday vaziyatlarda bolaga mehr va e'tiborni oshirishlari, uni yaxshi ko'rishlarini ta'kidlab ko'rsatishlari, u bilan dildan samimiy suhbatlashishlari anchayin noxush holatlarning oldini olishi mumkin.

Oiladagi muhim antropogen jarayonlardan yana bittasi ovqatlanish va ovqatdir. Oila a'zolarining muntazam ravishda birgalikda chiroyli bezalgan dasturxon atrofida yig'ilishi, ovqatlanishi ularni o'zaro jipslashtiradi. Bu odat har bir a'zoning oilada o'z o'rnini borligi hissini rivojlantirib, farzandlarning o'z-o'ziga bo'lgan ishonchini mustahkamlaydi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Oila muhitida bolalarning rivojlanishiga salbiy ta'sir etuvchi antropogen omillardan yana bittasi – bu gipodinamiya, ya'ni kam harakatlanishdir. Xonadonlardagi qulay sharoit, maishiy xizmatlarning rivoji odamlarning jismoniy harakatlanish darajasining kamayishiga olib keldi.

Shaharda yashovchi bolalarning harakatlar faolligi me'yorlardan 2-3 marta kam bo'ladi va bu holat ular organizmida harakatga "to'ymaslik" holatini, ya'ni gipodinamiyani keltirib chiqaradi. Buning sabablari unchalik uzoq bo'lmagan masofalarga borishda transport vositalaridan foydalanish, dars qilish va o'qish jarayonlarida uzoq vaqt bir joyda o'tirib qolish, televizorni davomli ko'rish kabilardir. Gipodinamiya holatida boladagi organizmning me'yoriy o'sib rivojlanishi, turli xil noqulay omillarga bardoshlilik kabi xususiyatlari pasayib, bolaning o'sib rivojlanishi ko'ngildagidek kechmaydi. Shu munosabat bilan bolalarning umumiy jismoniy faolligini maksimal ta'minlashga e'tiborni qaratish maqsadga muvofiqdir.

Eng muhim antropogen omillardan biri mehnat – zaruriy ijtimoiy jarayongina bo'lmasdan, u biologik ehtiyoj hamdir. Har qanday biologik ehtiyojni qondirmaslik esa "surunkali emotsional stress"ni keltirib chiqarib, u organizm uchun o'ta zararli oqibatlarga olib keladi. Odatda, bolalar yoshligidan kattalarga ko'maklashib, ular qilgan ishlarni qilishga o'zlarida rag'bat seadilar. Turli harakatli o'yinlar ham bolalarda mehnat malakalarini shallantirishga yordam beradi. Jismoniy mehnat ehtiyojga aylanib, bolalarning harakatga bo'lgan tabiiy ehtiyojini ham qondiradi, ya'ni gipodinamiya holatining oldini oladi. Qadimgi Xitoyda: "Bola 5 yoshgacha podshoh, 12 yoshgacha xizmatkor, 12 yoshdan keyin do'st bo'lsin", – deya o'git berishgan. "Xizmatkor" deyilganda, bolaning uy ishlaridagi doimiy faol ishtiroki ko'zda tutilgan.

Ota-ona bolani mehnat va tartibga jalb qilish orqali uning jismoniy, aqliy va ma'naviy kamol topishiga ko'maklashib, uni oila va jamiyat ehtiyojlariga hamohang yashashga o'rgatadi. Salbiy ta'sir etuvchi antropogen omillar (transport, televizor, telefon va boshq.) ta'sirida magnit va shovqin to'lqinlarining o'zgarishi, turli maishiy chiqindilar ta'sirida tuproq, suv, havolarning ifloslanishi va boshqalar kiradi. Shunisi eng achinarliki, bunday vositalar, birinchi navbatda o'sayotgan organizmga ta'sir qiladi. Ko'p yillik eksperimental kuzatuvlarimiz va adabiyotlardagi ma'lumotlar

shuni ko'rsatadiki, bola qanchalik yosh bo'lsa, u muhitning turli salbiy omillariga nisbatan shunchalik ta'sirlanuvchan bo'ladi. Bolalarning kompyuter, uyali telefonlar bilan me'yordan ortiq vaqt o'tkazishi ham jismoniy, ham ma'naviy jihatdan salbiy ta'sirga ega ekani haqida bugungi kunda juda ham ko'plab adabiyotlar mavjud.

XULOSA

O'zbek oilasiga xos madaniyat, tartib intizomda juda ko'p tarixiy shakllangan an'analar yotadi. Lekin bugungi kunda tabiat va jamiyat o'rtasida muvozanatning o'zgarishi oilada farzandlarning har tomonlama kamol topishida abiotik, biotik va, ayniqsa, antropogen omillarning o'ziga xos ta'sir maydoniga ega ekanligini ko'rsatadi. Oiladagi sog'lom muhit bolalarni turli zararli xavfli odatlar (chekish, alkogol va narkotiklarni iste'mol qilish, vaqtni bekorga o'tkazish)dan asraydi. Oila a'zolarining bir-biriga bo'lgan e'tibori va oqibati bolalarning har tomonlama kamol topishida eng samarali vositadir.

Oilaning turmush tarzida ekologik munosabatlarning zamonga qarab o'zgarishi hayotiy ehtiyojdir. Bu ehtiyoj bolani ijtimoiy hayotga tayyorlashning asosini tashkil etadi. Oilada ekologik malakalarni shakllantirish jamiyat va tabiat o'rtasida uyg'unlikni saqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 24 майдаги ПФ-77-сонли Фармони таҳририда — Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 26.05.2023 й., 06/23/77/0298-сон)
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 24 майдаги ПФ-77-сонли Фармони таҳририда — Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 26.05.2023 й., 06/23/77/0298-сон)
3. Абдурауф Фитрат. Оила ёки оила бошқариш тартиблари. –Т.: Маънавият, 2000.
5. Бурхонуддин Марғиновий. Ҳидоя, I-жилд, Никоҳ китоби: –Т.: Адолат, 2002.
6. Ислom одоблари энциклопедияси. –Т.: Hilol-Nashr, 2019.
7. Ойбек Неъматуллоҳ, Илҳомжон Мурод Али. “Ислomда оила” муаммо ва ечимлар. –Т.: Имом Бухорий халқаро маркази нашриёти, 2019.
8. <https://hidoyat.uz/49437>

THE ROLE OF TECHNOLOGY IN SOLVING ENVIRONMENTAL PROBLEMS

Ulukhanov Ibrokhim,

*NamDPI, professor of Intellectual sciences and information technologies department,
ibrohimuluhanov@gmail.com*

Dehkonbayeva Saida Yahyokhon qizi,

master saidadehqanbayeva@gmail.com

Ismoilova Nodira Madaminovna,

master nodiraismoilova1987@gmail.com

Masharipxo'jayeva Madinabonu Bahodirxoji qizi,

student masharipxojayevshoxruh@gmail.com

Xafizova Gulsevar Abdulvosit qizi,

student gulsevarxafizova@gmail.com

Abstract: The article considers the issues of developing students' environmental knowledge in school technology lessons. The ways of providing environmental education to students of secondary schools today are presented. The guidelines and recommendations for implementing environmental education and upbringing in technology lessons are presented.

Keywords: ecological culture, ecological education, ecological knowledge, ecological awareness, environment, nature, natural resources.

РОЛЬ ТЕХНОЛОГИЙ В РЕШЕНИИ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы развития экологических знаний учащихся на уроках технологии в школах. Представлены современные способы обучения учащихся средних школ основам экологии. Приведены методические рекомендации по внедрению экологического образования и воспитания на уроках технологии.

Ключевые слова: экологическая культура, экологическое образование, экологические знания, экологическая осведомленность, окружающая среда, природа, природные ресурсы.

TEXNOLOGIYANING EKOLOGIK MUAMMOLARNI YECHISHDAGI ROLI

Annotatsiya: Maqolada maktab texnologiya darslarida o'quvchilarning ekologik bilimlarini rivojlantirish masalalari ko'rib chiqiladi. Bugungi kunda umumta'lim

maktablari o'quvchilariga ekologik ta'lim berish usullari taqdim etilgan. Texnologiya darslarida ekologik ta'lim va tarbiyani amalga oshirish bo'yicha ko'rsatmalar va tavsiyalar taqdim etilgan.

Kalit so'zlar: ekologik madaniyat, ekologik ta'lim, ekologik bilim, ekologik xabardorlik, atrof-muhit, tabiat, tabiiy resurslar.

INTRODUCTION

The heated discussion of the subject "Technology" at the level of the pedagogical and professional community, associated with the need to modernize it and go beyond the scope of understanding the subject only as a separate technology lesson, has led to the need for scientific substantiation of this subject. The proposed point of view on the methodological problems of technology makes it possible to identify the main issues that are unthinkable for the development of technological education in the conditions of the transition to a new technological order and will arise in the near future.

The scientific approach to the subject of "Technology" implies the existence of a certain scientific or scientific-practical field of knowledge that can serve as the basis for determining the content of the school subject and the logic of its study by students. The results of research show that technology is a multidimensional, universal concept that covers all aspects of human life and society. In fact, "Technology" is at least a philosophical, socio-pedagogical, economic category that requires additional study.

METHOTOLOGY

When justifying the essence of technology as a subject (or subject area, which is also one of the problems), the following three approaches can be distinguished:

- scientific (assuming the existence of a specific field of scientific knowledge reflecting the content of the subject);
- culturological (considering technological culture as one of the components of culture and serving as the basis and result of technological education for schoolchildren);
- activity (revealing the structure of human transformational activity to create objects of labor, products).

The concept of ecological culture in the teaching of technology today occupies a special place for several reasons. Firstly, it is a systemic factor in changing people's worldview towards nature and the use of nature, secondly, in the process of forming all its components, and thirdly, it includes many problematic issues related primarily to environmental education and nature protection.

RESULTS

The novelty of our research lies in the detailed formulation of the aspects of the need to educate ecological culture and the identification of a number of problems of the general scientific and educational cycle encountered on this path. The article argues that the entire set of problems can be solved in the process of an integrated approach as a result of combining the efforts of natural science teachers and specialists.

How organizationally complex and important it is to meet the tasks set by society to educate the younger generation in the field of ecology.

Perhaps, today it is impossible to fully answer the problems and questions posed in the study. Scientific work on the consolidation of efforts and coordination of programs is just beginning. In this regard, there is a need to carry out scientific and research activities to solve the problems of forming an ecological culture in education. Informatization and digitalization of education, of course, expand the scope of training and education. However, the issues of forming an ecological culture must be deeply understood by the subjects of organizing the educational process.

In this sense, one of the goals of the study is to discuss the two-way improvement of environmental education, which is of concern to teachers and students alike.

The purpose of our study is to consider the methodological possibilities of harmonizing traditional and innovative methods in the upbringing of the main elements of ecological culture. The formation of ecological culture creates conditions for a spiritual and moral attitude towards nature and the use of nature. It is possible to educate only in the context of multilateral education, using innovative methods of teaching, in which a comprehensive analysis of the skills of a rational attitude to

nature is necessary, and taking advantage of the opportunities that open up in the process of improving traditional approaches.

The most complete description of the concept of "ecological culture" is important. It contains all the factors of the material, energy and Information World. Ecological culture should be understood as a wide set of foundations for the existence of a person and society that have a direct and indirect impact as a result of various types of economic activity. The concept of "ecological culture" includes a tendency to worsen conditions for the existence of the environment, which is the result of the interaction of society and nature without the use of universal knowledge about the peculiarities of these processes.

This study analyzed many years of experience in the education of ecological culture in the educational science of technology, as well as the experience of shaping the necessary concepts in ecology at the country level. In addition, a lot of literature is used on ecological culture and its basic concepts.

Their generalizations provide the basis for analyzing the possibilities of teaching environmental sciences and introducing basic and additional topics into the school's technology science curriculum. Because science is closely related to the technological preparation of products from various raw materials and its recommendation for consumption. The study used methods such as the historical-genetic method, Noosphere, evolution, which allows you to observe the development and main topics of teaching ecological culture, a comparative method that allows you to compare different positions in the teaching of many concepts.

Ecological culture today occupies a special place for several reasons. Ecology itself is an integrated discipline that encompasses many natural and humanities knowledge. In ecology, it is customary to understand the science of the relationship of living beings with each other and with nature around them, the structure and functioning of systems higher than the organism. In turn, there are a lot of definitions of culture. Definitions are fundamental, and culture emphasizes the understanding of human activity in its most diverse manifestations, including all forms and methods of human self-expression and self-knowledge, the accumulation of skills and abilities by man and society as a whole.

Culture is also manifested as a manifestation of human subjectivity and objectivity (character, competence, skills, abilities and knowledge). In this regard, ecological culture is the preservation of the relationship of human activities, skills and abilities of living beings, including people, in the environment. It is a system of concepts and practical skills for the protection and organization of the environment and the natural processes inherent in it.

It is important to understand how the three aspects of ecological culture are distributed among the different components of the content of science:

1. Compliance is due to the fact that ecology is a component of various fields of knowledge, including: biology, technology, economics, chemistry and other natural sciences, among others. Therefore, these pieces must be interwoven with themes that are similar in their basis and systematic outcome. It is important to understand how the three aspects of ecological culture are distributed.

2. Unlike metaphysics, dialectics treats nature as a state of being continuous. As the subject of Ecology itself is in the process of developing its basic definitions, becoming more and more accurate, the ecological component is also being improved, each in a separate science.

3. The problematic organizing points are that ecology has not completely solved the content of curricula in each individual discipline. Therefore, it takes time and practice to improve the content of training courses and bring them as close as possible to strong environmental content in each subject.

Problems are identified as a result of their examination in the process of preparing recommendations for Ecology on topics or in the process of technological education. The problem is exacerbated, on the one hand, in the conflict between the need to form an ecological culture in the younger generation in order to eliminate environmental problems, and, on the other, a formal approach to the formation of an ecological culture in education.

The anthropogenic impact on the environment is increasing from year to year, and the stage of development of society leads to the emergence of a number of environmental problems. The teacher is recognized as a link in the study and implementation of systemic factors for which the formation of an ecological culture is

important in their personality. Currently, the concept of the teacher's ecological culture is not sufficiently defined.

ANALISIES

The formation of the ecological culture of the individual should be relevant to all activities of the educational system. The prerequisite for this should be the leading elements of school education, which should consist in mastering the various attitudes of society, natural resources and norms of values that make up the assimilated ecological culture.

When teaching subjects, the following should be taken into account:

- Focus on specific knowledge that will help educate and train the skills and competencies of preserving the environment and acting to protect it;
- the latter is related to the general nature of Environmental Education, which is integrated into various disciplines and, in general, gives a comprehensive picture of how a person forms his activity in the environment.

Particular attention can be paid to such specific aspects as the original beauty inherent in nature, the moral principle, the elements that develop an individual world-view and the disclosure of personal characteristics that affect human life and its orientation to different areas. Modern man cannot be imagined without understanding that the use of nature and nature brings some aspects of a responsible and moral attitude to an active life. Particular attention can be paid to such specific aspects as the original.

Only a teacher who is a carrier of ecological culture can influence the environmental consciousness of his students. It is possible to organize such professional training of the teacher that he solves the problem of the formation of an ecological culture, is able to organize work on the formation of special knowledge with students, regardless of his specialty.

The existing nature of their interaction with their natural and social environment serves as clear evidence that the cause of the environmental crisis is not in backward technologies, poor environmental indicators and imperfect legislation, but in the crisis of culture and spirituality. This cannot be ignored.

The preservation, restoration and development of cultural values, which ensure the interaction of nature and human-ecological culture, the formation of a holistic worldview, the adoption of a new system of values, is one of the main pressing issues of today. It is important to systematically disseminate knowledge that reflects the tasks of acquiring and educating ecological culture in the environment of students. The desire of the student audience to behave carefully, economically, and correctly in the natural environment should be supported at all levels.

An integrated approach is necessary, which includes a set of data on all levels of cultural relations to nature and the use of nature. Ecological culture is part of the general culture of mankind, which focuses on rational ways of working with nature and Natural Resources. The essence of the issue is that the problem of raising an ecological culture is also a complex process that affects all levels of human existence in the world. There is no power other than human consciousness to understand all the features of the development of ecological culture.

Today, the attitude to a lively and inanimate nature cannot be imagined without a sufficient level of knowledge that allows you to distinguish between the means of Labor and consumption and use them effectively. However, culture is a necessary condition for environmental awareness. It maintains the positive and negative experience of generations. It is not enough just to understand what is good and what is bad today, when society has a global character. Knowledge should lead to the implementation of universal means, the meaning of which is understandable to different peoples on different continents.

That is why the upbringing of ecological culture and the formation of ecological consciousness in education is carried out with the embodiment of complex, diverse scientific knowledge: philosophical, biological, chemical, technological. For this knowledge to be cohesive and functional, long-term work is needed, which must be continuous in education and include programs for all generations, ages and skill levels.

Today we can say that the reader's audience should be saturated with knowledge in the field of Ecology and its main issues. In particular, we are talking about the fact that advanced achievements in the field of environmental knowledge

in the form of Educational Sciences should have not only a popular, but also a deep scientific character. The goal achieved as a result of such actions is that the formation of responsibility and maturity in matters of Environmental Management and resource use should become the usual norm of knowledge and skills.

Innovative approaches to teaching the disciplines that make up ecological culture can be fully implemented today. Special computer programs allow you to communicate with natural objects in different parts of the world, get acquainted with the system of their protection or restoration.

Today, students' experimental work in the field of Environmental Protection is rare, most of which has been thought of as an important part of a future profession or activity.

The study consisted of comparing traditional and innovative educational factors in the process of educating ecological culture. It turns out that this topic is a promising direction that is able to combine the efforts of teachers in educational processes around a modern and heuristic topic. It is effective both for the science of technology and for solving everyday problems of shaping the worldview of the younger generation.

Dedicated to the types of teaching using new technological solutions of environmental education in the teaching of Technology Science.

Efforts related to new technological approaches and innovative methods aimed at systematizing educational disciplines that shape ecological culture in a broad sense in terms of teaching technology are still concentrated in small quantities.

CONCLUSION

As a result of the study, it was concluded that an important system requirement in the process of training specialists with elements of ecological literacy is the use of innovative approaches in harmony with traditional approaches in the process of professional training of specialists.

When analyzing literature and educational practice, it became known that in the process of implementing educational programs in ecology, it is important to actively demonstrate the formation of interest in environmental issues, the competence in this regard does not contradict the main areas of Personnel Training.

The methods listed in the work can help activate learning, create an optimal awareness environment that creates a whole complex of motivation and incentives for studying and practicing environmental cultural disciplines. From this point of view, it should be noted that the acquisition of an ecological culture is a mutual process that equally worries the teacher and the student. In the mutual assimilation of knowledge, an atmosphere of creative approach to solving environmental problems and problems arises.

The materials of the article can be used in the preparation of special courses on ecological culture for teachers and teachers, and also serve as a methodological guide to reflect the problems of environmental education.

It should also be taken into account that the scientific problems of Ecology explain the meaning of extremely general knowledge in philosophical and biological content is a task that teachers who are able to explain the essence of the profession take.

REFERENCES

1. Poleshchuk, P. V. Methods of developing an ecological worldview among schoolchildren; PhD in pedagogical sciences: 13.00.02 / P.V.Poleshchuk. Omsk, 2004-215 C.
2. Bondarenko, V. D. Culture of communication with nature / V. D. Bondarenko, M., Agropromizdat, 1987, 172 p.
3. Tuxtaxo'jaevich, U. I., & Soyibjanovich, X. S. (2025). UMUMTA'LIM MAKTABLARI TEXNOLOGIYA FANINI O'QITISHDA METROLOGIYANING AMALIY AHAMIYATI. *Journal of universal science research*, 3(3), 27-30.
4. Uluxanov, I. (2024). Bo'lajak texnologiya fani o'qituvchisini tayyorlashda kasbiy tayyorgarlik tushunchasi. *Universal xalqaro ilmiy jurnal*, 1(12), 84-86.
5. Uluxanov, I., & Dehqonboyeva, S. (2024). Bo'lajak texnologiya fani o'qituvchisini "yashil iqtisodiyot" tushunchasini anglashga o'rgatish masalasi. *Universal xalqaro ilmiy jurnal*, 1(12), 87-91.
6. Ulukhanov, I., Karimova, M., Erkinjonova, G., Jumaniyazov, F., Khudayberganov, K., Yuldoshev, J., & Murodov, H. CHALLENGES AND SOLUTIONS IN VIRTUAL LABORATORY WORK FOR ENVIRONMENTAL ENGINEERING.

ПРОБЛЕМА ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЛИЧНОСТИ ПЕРЕД ОБЩЕСТВОМ В РУССКОЙ ГУМАНИСТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Абдужаббарова Мухтасархон Акрамжоновна

Наманганский государственный педагогический институт,

Филологический факультет, направление «Русский язык»

Магистрантка 1 курса

E-mail: muhtasarabdujabbarova@gmail.com

Тел.: +998 93 203 34 66

ORCID: 0000-0000-0000-0000

Аннотация: В данной статье рассматривается проблема ответственности личности перед обществом в русской гуманистической литературе XIX–XX веков. Целью исследования является выявление художественных и философских аспектов осмысления социальной и нравственной ответственности человека в произведениях русских писателей-гуманистов. Особое внимание уделяется анализу образа личности, способной к осознанному моральному выбору, внутренней свободе и активной гражданской позиции. Методологическую основу исследования составляют литературоведческий анализ, сравнительно-типологический и историко-культурный методы, позволяющие рассмотреть проблему ответственности в широком гуманистическом контексте. В процессе исследования анализируются произведения Ф. М. Достоевского, Л. Н. Толстого и М. Горького, в которых ответственность личности выступает как ключевая категория духовного и социального бытия человека.

Ключевые слова: гуманизм, ответственность личности, общество, нравственный выбор, русская литература, духовные ценности, гражданская позиция, гуманистическое мировоззрение.

RUS GUMANISTIK ADABIYOTIDA SHAXSNING JAMIYAT OLIDIDAGI MAS'ULIYATI MUAMMOSI

Аннотация: Мазкур мақолада рус гуманистик адабиётда шахснинг жамият олдидagi масъулияти муаммоси тадқиқ этилади. Тадқиқотнинг асосий мақсади рус гуманист ёзувчилари асарларида инсоннинг ижтимоий ва маънавий масъулияти қандай талқин этилганини аниқлашдан иборат. Тадқиқот жараёнида адабиётшунослик таҳлили, қиёсий-типологик ва тарихий-маданий методлар қўлланилди. Таҳлил натижасида гуманистик анъанада масъулият шахснинг ички

ахлоқий категорияси сифатида қаралиши, у эркин танлов, виждон ва ўз хатти-ҳаракатлари оқибатларини англаш билан боғлиқ экани аниқланди. Достоевский, Толстой ва Горький асарларида жамият тақдири учун жавобгар бўлган маънавий баркамол шахс образи яратилади. Хулоса сифатида рус гуманистик адабиётининг тарбиявий аҳамияти катта экани таъкидланади.

Калим сўзлар: гуманизм, шахс масъулияти, жамият, ахлоқий танлов, рус адабиёти, маънавий қадриятлар, фуқаролик позицияси, гуманистик дунёқараш.

THE PROBLEM OF PERSONAL RESPONSIBILITY TO SOCIETY IN RUSSIAN HUMANISTIC LITERATURE

Abstract: This article examines the problem of personal responsibility to society in Russian humanistic literature. The aim of the research is to identify the features of social and moral responsibility in the works of Russian humanist writers. The study employs literary analysis, comparative-typological and historical-cultural methods. The results show that responsibility in the humanistic tradition is understood as an internal moral category based on freedom of choice, conscience, and awareness of consequences. The works of Dostoevsky, Tolstoy, and Gorky depict a spiritually mature individual responsible for both personal actions and the fate of society. The article concludes that Russian humanistic literature plays a significant educational role in shaping moral values and civic consciousness.

Keywords: humanism, personal responsibility, society, moral choice, Russian literature, spiritual values, civic position, humanistic worldview.

ВВЕДЕНИЕ

Проблема ответственности личности перед обществом занимает важное место в русской гуманистической литературе. Русские писатели-гуманисты рассматривали человека как носителя высоких нравственных ценностей, способного осознанно влиять на общественные процессы. В центре их внимания находилась личность, отвечающая не только за собственные поступки, но и за судьбу окружающих людей и общества в целом.

Актуальность данной темы обусловлена тем, что в условиях современных социальных изменений вопросы нравственного выбора, гражданской позиции и личной ответственности приобретают особую значимость. Русская литература XIX–XX веков глубоко осмысливает данные проблемы, формируя у читателя представление о моральном долге человека перед обществом. Целью настоящего исследования является анализ художественного осмысления ответственности личности в произведениях русских писателей-гуманистов.

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ И МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Теоретической основой исследования послужили труды русских философов и литературоведов, в частности В. Г. Белинского, С. Л. Франка, Н. А. Бердяева, М. М. Бахтина. В их работах раскрывается философское и нравственное понимание ответственности личности, её связь со свободой, совестью и духовным развитием человека.

Художественным материалом исследования стали произведения Ф. М. Достоевского, Л. Н. Толстого, М. Горького, в которых проблема ответственности личности перед обществом занимает центральное место.

В процессе исследования использовались методы литературоведческого анализа, сравнительно-типологический и историко-культурный методы. Данные методы позволили выявить особенности художественного воплощения идеи ответственности личности в русской гуманистической литературе.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Анализ произведений русских писателей-гуманистов показал, что ответственность личности рассматривается как важнейшая нравственная категория, определяющая духовную зрелость человека. В творчестве Ф. М. Достоевского герои находятся в постоянном внутреннем конфликте между личными стремлениями и моральным долгом перед обществом. Осознание вины и ответственности становится для них путем к духовному очищению.

Л. Н. Толстой в своих произведениях подчеркивает идею служения обществу как высшую форму человеческого существования. Его герои приходят к осознанию ответственности через отказ от эгоизма, стремление к правде и справедливости.

В творчестве М. Горького ответственность личности проявляется в социальной активности героя, его готовности защищать человеческое достоинство и противостоять несправедливости. Таким образом, русские писатели-гуманисты показывают, что подлинная ответственность невозможна без сострадания, совести и активной жизненной позиции.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проблема ответственности личности перед обществом является одной из центральных и наиболее значимых тем русской гуманистической литературы.

Писатели-гуманисты рассматривают ответственность как основополагающую нравственную категорию, определяющую духовное становление личности и её роль в обществе. В художественных произведениях русских авторов ответственность предстает не только как личный моральный долг, но и как форма активного участия человека в социальной жизни.

Через образы своих героев писатели убедительно показывают, что осознание ответственности за собственные поступки, судьбу других людей и будущее общества является необходимым условием нравственной зрелости человека. Отказ от ответственности приводит к духовному кризису, тогда как её принятие способствует внутреннему росту личности и гармоничному развитию общества в целом.

Таким образом, русская гуманистическая литература обладает значительным воспитательным и мировоззренческим потенциалом, актуальным и в современном образовательном пространстве, способствуя формированию ответственной, социально активной и духовно развитой личности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Белинский В. Г. Избранные критические статьи. — М.: Художественная литература, 1986.
2. Франк С. Л. Духовные основы общества. — М.: Республика, 1992.
3. Бердяев Н. А. Смысл творчества. Опыт оправдания человека. — М.: Республика, 1994.
4. Достоевский Ф. М. Братья Карамазовы. — М.: Эксмо, 2010.
5. Толстой Л. Н. Война и мир. — М.: АСТ, 2012.
6. Чернышевский Н. Г. Что делать? — М.: Художественная литература, 1987.
7. Горький М. На дне. — М.: Азбука, 2015.
8. Лихачёв Д. С. Письма о добром и прекрасном. — М.: Детская литература, 1988.
9. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. — М.: Россия, 1979.

FILOLOGIYA YO'NALISHI TALABALARINING TANQIDIY TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHDA MILLIY ADABIYOT NAMUNALARINING O'RNI VA UNDAGI MUAMMOLAR TAHLILI

Eraliyeva Dilnoza Oybek qizi

Namangan viloyati pedagogik mahorat markazi

Ijtimoiy-iqtisodiy fanlar va tillarni o'qitish

metodikasi kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada filologiya yo'nalishi talabalarining tanqidiy tafakkurini rivojlantirishda milliy adabiyot namunalaridan foydalanishning nazariy-metodologik asoslari, amaliy yo'nalishlari va mavjud muammolari tahlil qilingan. Tadqiqot doirasida tanqidiy tafakkur tushunchasi, uning filologik ta'limdagi o'rne va milliy adabiyot asarlarining ushbu jarayondagi imkoniyatlari o'rganilgan. Maqolada O'zbekiston oliy ta'lim tizimida filologiya yo'nalishi talabalarining tanqidiy tafakkurini shakllantirish jarayonidagi mavjud holatlar, muammolar va ularning yechimlariga qaratilgan tavsiyalar ilgari surilgan. Tadqiqot natijalarida milliy adabiyot asarlarini tanqidiy tahlil qilish orqali talabalarining analitik fikrlash, argumentatsiya, baholash va mustaqil xulosalar chiqarish ko'nikmalarini rivojlantirish mumkinligi isbotlangan. Shuningdek, pedagogik tajriba-sinov ishlari natijasida milliy adabiyot namunalaridan foydalanishga asoslangan innovatsion metodlar samaradorligi tasdiqlangan. Tadqiqot natijalari filologiya ta'limi sifatini oshirish, zamonaviy kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: tanqidiy tafakkur, milliy adabiyot, filologiya ta'limi, analitik ko'nikmalar, badiiy matn tahlili, pedagogik texnologiyalar, kognitiv rivojlanish, metodologik yondashuv, ta'lim sifati, kompetentlik.

АНАЛИЗ РОЛИ ПРИМЕРОВ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В РАЗВИТИИ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ- ФИЛОЛОГОВ И ЕГО ПРОБЛЕМЫ

Эралиева Дильноза Ойбек кизи

Наманганский областной педагогический центр

Преподаватель кафедры методики преподавания социальных и экономических наук и языков

Аннотация. В данной статье анализируются теоретико-методологические основы, практические направления и существующие проблемы использования примеров национальной литературы в развитии критического мышления студентов-филологов. В исследовании изучается концепция критического мышления, его роль в

филологическом образовании и потенциал национальных литературных произведений в этом процессе. В статье представлены актуальные ситуации, проблемы и рекомендации, направленные на их решение в процессе формирования критического мышления студентов-филологов в системе высшего образования Узбекистана. Результаты исследования доказывают, что студенты могут развивать навыки аналитического мышления, аргументации, оценки и самостоятельного заключения посредством критического анализа национальных литературных произведений. Кроме того, в результате педагогического пилотного тестирования подтверждена эффективность инновационных методов, основанных на использовании образцов национальной литературы. Результаты исследования служат для повышения качества филологического образования и современной системы подготовки кадров.

Ключевые слова: критическое мышление, национальная литература, филологическое образование, аналитические навыки, анализ литературных текстов, педагогические технологии, когнитивное развитие, методологический подход, качество образования, компетентность.

ANALYSIS OF THE ROLE OF NATIONAL LITERATURE EXAMPLES IN THE DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING OF PHILOLOGY STUDENTS AND ITS PROBLEMS

Eraliyeva Dilnoza Oybek qizi

Namangan Regional Pedagogical Center

*Teacher of the Department of Methodology of Teaching Social and Economic
Sciences and Languages*

Annotation. This article analyzes the theoretical and methodological foundations, practical directions and existing problems of using national literature examples in the development of critical thinking of philology students. The research studies the concept of critical thinking, its role in philological education and the potential of national literary works in this process. The article puts forward current situations, problems and recommendations aimed at solving them in the process of forming critical thinking of philology students in the higher education system of Uzbekistan. The results of the study prove that students can develop analytical thinking, argumentation, evaluation and independent conclusion skills through critical analysis of national literary works. Also, as a result of pedagogical pilot-testing, the effectiveness of innovative methods based on the use of national literature samples has been confirmed. The results of the study serve to improve the quality of philological education and the modern personnel training system.

Keywords: critical thinking, national literature, philological education, analytical skills, literary text analysis, pedagogical technologies, cognitive development, methodological approach, quality of education, competence.

KIRISH

Zamonaviy jamiyatda ta'lim tizimining asosiy vazifalaridan biri - mustaqil, tanqidiy fikrlay oladigan, ijodiy salohiyatga ega bo'lgan mutaxassislarni tayyorlashdir. Bu jihatdan oliy ta'lim muassasalarida, xususan, filologiya yo'nalishida tahsil olayotgan talabalarning tanqidiy tafakkurini rivojlantirish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etadi. Tanqidiy tafakkur - bu shaxsning axborotni chuqur tahlil qilish, turli nuqtai nazarlarni solishtirish, dalillarga asoslangan xulosalar chiqarish va mustaqil qarorlar qabul qilish qobiliyatidir. Filologiya fanining o'ziga xos xususiyati shundaki, u til va adabiyotni o'rganish orqali insonning ma'naviy-intellektual rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Milliy adabiyot asarlari esa bu jarayonda muhim vosita vazifasini bajaradi, chunki ular millat tarixini, madaniyatini, qadriyatlarini, hayot falsafasini o'zida mujassamlashtirgan bebaho manbalardir. Alisher Navoiy, Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Abdulla Oripov kabi buyuk so'z san'atkorlarining asarlari nafaqat badiiy jihatdan, balki falsafiy-axloqiy, ijtimoiy-tarixiy nuqtai nazardan ham chuqur tahlilni talab etadi.

Bugungi kunda filologiya ta'limida milliy adabiyot namunalaridan tanqidiy tafakkurni rivojlantirish vositasi sifatida foydalanishda bir qator muammolar mavjud. Birinchidan, an'anaviy o'qitish metodlari ko'pincha talabalarning passiv bilim olishiga yo'naltirilgan bo'lib, ularning mustaqil tahlil qilish, argumentlash, bahslashish ko'nikmalarini yetarli darajada shakllantirmaydi. Ikkinchidan, milliy adabiyot asarlarining tanqidiy tahlili ko'pincha yuzaki, shaklan amalga oshiriladi, asarning chuqur mazmuni, g'oyaviy-badiiy xususiyatlari, zamonaviy kontekstdagi ahamiyati to'liq ochib berilmaydi. Uchinchidan, tanqidiy tafakkurni rivojlantirishga yo'naltirilgan zamonaviy pedagogik texnologiyalar, interaktiv metodlar yetarli darajada qo'llanilmayapti.[1]

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Tanqidiy tafakkur muammosi pedagogika va psixologiya fanlarida keng o'rganilgan. Amerikalik olimlar R. Ennis, D. Halpern, R. Paul va L. Elder tanqidiy tafakkurning nazariy asoslarini ishlab chiqishda muhim hissa qo'shganlar. R. Ennis tanqidiy tafakkurni "biror narsaga ishonish yoki qilish haqida qaror qabul qilishga yo'naltirilgan mantiqiy, reflektiv fikrlash" deb ta'riflagan. D. Halpern esa tanqidiy

tafakkurni kognitiv strategiyalar va ko'nikmalar yig'indisi sifatida tavsiflab, uni rivojlantirishning maxsus metodlarini ishlab chiqqan. Bloom taksonomiyasi tanqidiy tafakkurni kognitiv rivojlanishning yuqori bosqichlari - tahlil, sintez va baholash bilan bog'laydi.[2] Anderson va Krathwohl tomonidan qayta ko'rib chiqilgan taksonomiya esa tanqidiy tafakkur ko'nikmalarini baholash va yaratishni bilish, tushunish, qo'llash va tahlil qilish bilan birga kognitiv jarayonlarning yuqori darajalari sifatida tasniflaydi. Bu nazariy asos filologiya ta'limida badiiy asarlarni tahlil qilish metodikasini ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega. MDH mamlakatlarida tanqidiy tafakkur muammosi A.V. Xutorskoy, I.A. Zimnyaya, M.V. Klarin, S.I. Zair-Bek kabi olimlar tomonidan tadqiq etilgan. S.I. Zair-Bek va I.V. Mushtavinskaya tanqidiy tafakkurni rivojlantirishning texnologiyasini ishlab chiqqanlar, bu texnologiya "chaqiruv - anglash - refleksiya" bosqichlarini o'z ichiga oladi va adabiyot darslarida samarali qo'llaniladi.[3]

O'zbekiston pedagogika fanida tanqidiy tafakkur masalasi N.A. Muslimov, M.X. Tog'ayeva, Sh.E. Qurbonov, J.A. Yo'ldoshev kabi olimlar tomonidan o'rganilgan. M.X. Tog'ayeva tadqiqotlarida oliy ta'lim muassasalarida tanqidiy tafakkurni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari tahlil qilingan. Sh.E. Qurbonov esa filologiya ta'limida interaktiv metodlar orqali tanqidiy fikrlashni shakllantirishning amaliy yo'llarini ishlab chiqqan. Milliy adabiyotni o'qitish metodikasi bo'yicha N. Qosimova, B. Qosimov, D. Quronov, Q. Yo'ldoshev kabi olimlarning tadqiqotlari muhim ilmiy-metodologik asos yaratgan. N. Qosimova milliy adabiyot asarlarini zamonaviy talqin qilish metodikasini ishlab chiqqan, B. Qosimov esa o'zbek mumtoz adabiyotini o'qitishda tarixiy-madaniy kontekstning ahamiyatini ko'rsatib bergan.[4] D. Quronov adabiyotshunoslik metodologiyasi va badiiy asar tahlili bo'yicha fundamental tadqiqotlar olib borgan. Xalqaro tajribalar tahlili shuni ko'rsatadiki, rivojlangan mamlakatlarning ta'lim tizimlarida tanqidiy tafakkurni rivojlantirish ustuvor yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Finlyandiya, Singapur, Janubiy Koreya kabi mamlakatlarning ta'lim dasturlarida tanqidiy tahlil, argumentatsiya, refleksiya ko'nikmalari tizimli ravishda shakllantiriladi. AQSh va Buyuk Britaniyaning oliy ta'lim standartlarida adabiyot o'qitish jarayonida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish alohida e'tiborga olingan.

Nazariy metodlar: ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish va sintez qilish, tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, modellashtirish. Nazariy metodlar orqali tanqidiy tafakkur tushunchasi, uning tarkibiy komponentlari, milliy adabiyot asarlarining tanqidiy tafakkurni rivojlantirishdagi imkoniyatlari o'rganildi.[5]

Empirik metodlar: pedagogik kuzatuv, so'rovnoma, intervyu, ekspert baholash, pedagogik tajriba-sinov. Empirik metodlar O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida filologiya yo'nalishi talabalarining tanqidiy tafakkur darajasini aniqlash, milliy adabiyot asarlaridan foydalanish holatini o'rganish maqsadida qo'llandi.[6]

Statistik metodlar: ma'lumotlarni matematik-statistik qayta ishlash, korrelyatsion tahlil, Student t-mezonidan foydalanish. Bu metodlar tajriba-sinov natijalarini ishonchliligini baholash uchun ishlatildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMALAR

Tadqiqotning boshlang'ich bosqichida filologiya yo'nalishi talabalarining tanqidiy tafakkur darajasini aniqlash maqsadida diagnostik baholash o'tkazildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, talabalarning aksariyati (67,3%) tanqidiy tafakkurning o'rta va past darajasiga ega. Yuqori daraja faqat 12,2% talablarda qayd etildi. Badiiy asarlarni tahlil qilish ko'nikmalari bo'yicha quyidagi holatlar aniqlandi: talabalarning 58,4% faqat asarning syujetini qayta hikoya qilish bilan cheklanadi; 23,1% obrazlar tizimini yuzaki tahlil qila oladi; 11,8% asarning g'oyaviy mazmunini ochib bera oladi; 6,7% chuqur badiiy tahlil va tanqidiy baholash ko'nikmalariga ega. So'rovnoma natijalari milliy adabiyot asarlaridan tanqidiy tafakkurni rivojlantirishda foydalanishdagi quyidagi muammolarni aniqladi:

An'anaviy o'qitish metodlarining ustunligi. Talabalarning 71,4% ta'kidlashicha, adabiyot darslari asosan ma'ruza shaklida o'tiladi, mustaqil tahlil va munozara uchun yetarli imkoniyat yaratilmaydi. Bu holat talabalarning passiv bilim oluvchi sifatida qolishiga olib keladi. Milliy adabiyot asarlari ko'pincha tarixiy-madaniy, ijtimoiy-siyosiy kontekstdan ajratilgan holda o'qitiladi. Natijada talabalar asarning chuqur mazmunini, davr ruhini, muallifning dunyoqarashini to'liq anglash imkoniyatidan mahrum bo'ladi.[7]

Tanqidiy tahlil metodikasining ishlab chiqilmaganligi. O'qituvchilarning 63,2% maxsus tanqidiy tahlil metodikasidan foydalanmaydi. Bu holat badiiy asarni tahlil qilish jarayonini tizimsiz, izchillikdan mahrum qiladi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, talabalarning 44,5% milliy adabiyot asarlarini o'qishga kam qiziqish bildiradi. Buning asosiy sabablari - asarlarning qiyin tili, ularning zamonaviy hayot bilan bog'liqligining yetarli darajada ko'rsatilmasligi.

Tadqiqotning asosiy bosqichida tajriba guruhida milliy adabiyot asarlarini tanqidiy tahlil qilishga asoslangan maxsus metodika qo'llandi. Metodikaning asosiy komponentlari quyidagilardan iborat:

Uch bosqichli o'qish strategiyasi. Bu strategiya "O'qishdan oldin - O'qish jarayonida - O'qishdan keyin" bosqichlarini o'z ichiga oladi. O'qishdan oldingi bosqichda talabalar asarning sarlavhasi, muallifi, yozilgan davri haqida taxminlar bildiradilar. O'qish jarayonida matn bilan faol ishlash, savollar qo'yish, belgilar qo'yish amalga oshiriladi. O'qishdan keyingi bosqichda esa tanqidiy tahlil, baholash, refleksiya o'tkaziladi.

"Bumerang" kooperativ o'qitish texnikasi. Talabalar kichik guruhlariga bo'linib, har bir guruh asarning ma'lum bir jihati (obrazlar, kompozitsiya, til xususiyatlari, g'oyaviy mazmun) bo'yicha mutaxassis bo'ladi. Keyin "mutaxassislar" boshqa guruhlariga o'tib, o'z bilimlarini almashadi. Bu metod talabalarning hamkorlikda ishlash, bir-biridan o'rganish ko'nikmalarini shakllantiradi.

Sokrat suhbatlari metodi. Bu metod ochiq savollar orqali talabalarni chuqur fikrlashga undaydi. O'qituvchi tayyor javoblar berish o'rniga talabalarni savol-javob orqali mustaqil xulosalarga olib keladi.

Badiiy asar tahlilining kognitiv xaritasi. Talabalar badiiy asarni tahlil qilishda maxsus kognitiv xaritadan foydalanadilar. Xarita asarning tematikasi, muammosi, obrazlar tizimi, kompozitsiyasi, til-uslub xususiyatlari, g'oyaviy mazmuni bo'yicha tahlil yo'nalishlarini belgilaydi.

Qiyosiy tahlil metodikasi. Talabalar milliy adabiyot asarlarini jahon adabiyoti namunalari bilan qiyoslab tahlil qiladilar. Masalan, A. Qodiriyning "O'tkan kunlar" romani G. Floberning "Madam Bovari" yoki L. Tolstoyning "Anna Karenina" asarlari

bilan qiyoslanadi. Bu yondashuv talabalarning keng qamrovli fikrlash, universal va milliy jihatlarni farqlash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Aniqlangan muammolar va ularning yechimlari. Tadqiqot jarayonida quyidagi muammolar va ularning yechimlari aniqlandi:

Birinchi muammo: O'quv dasturlarining tanqidiy tafakkurni rivojlantirishga yetarli yo'naltirilmaganligi. Yechim: Filologiya yo'nalishi o'quv dasturlariga "Tanqidiy tahlil asoslari", "Badiiy asar va tanqidiy fikrlash" kabi maxsus fanlarni kiritish; mavjud fanlar mazmuniga tanqidiy tahlil komponentlarini integratsiyalash.

Ikkinchi muammo: O'qituvchilarning tanqidiy tafakkurni rivojlantirish metodikasidan yetarli xabardor emasligi. Yechim: O'qituvchilar malakasini oshirish kurslarida tanqidiy tafakkur pedagogikasi bo'yicha maxsus modullar joriy etish; metodologik qo'llanmalar va tavsiyalar ishlab chiqish; ilg'or tajribalarni ommalashtirishga qaratilgan seminarlar tashkil qilish.

Uchinchi muammo: Ta'lim jarayonida interaktiv metodlarning kam qo'llanilishi. Yechim: "Bumerang", Sokrat suhbat, aqliy hujum, debat kabi interaktiv metodlarni keng joriy etish; talabalarning faol ishtirokini ta'minlaydigan o'quv muhitini yaratish.

To'rtinchi muammo: Milliy adabiyot asarlarini zamonaviy kontekstda tahlil qilish metodikasining ishlab chiqilmaganligi. Yechim: Klassik asarlarni zamonaviy muammolar kontekstida tahlil qilish metodikasini ishlab chiqish; milliy va jahon adabiyoti namunalarini qiyosiy tahlil qilish amaliyotini joriy etish.

Beshinchi muammo: Baholash tizimining tanqidiy tafakkur ko'nikmalarini hisobga olmasligi. Yechim: Tanqidiy tafakkur ko'nikmalarini baholash mezonlari va rubrikalarini ishlab chiqish; yakuniy nazoratda tanqidiy tahlil topshiriqlarini kiritish; portfolio baholash tizimini joriy etish.

XULOSA

Tanqidiy tafakkur zamonaviy mutaxassis uchun muhim kompetensiya hisoblanadi va filologiya yo'nalishi talabalarida bu ko'nikmani rivojlantirish ustuvor vazifalardan biridir. Milliy adabiyot asarlari tanqidiy tafakkurni rivojlantirishning samarali vositasi bo'lib xizmat qiladi, chunki ular chuqur falsafiy mazmun, ijtimoiy-tanqidiy yo'nalish, psixologik tahlil va milliy identitet masalalari bilan sug'orilgan.

Hozirgi kunda filologiya ta'limida tanqidiy tafakkurni rivojlantirishda bir qator muammolar mavjud: an'anaviy o'qitish metodlarining ustunligi, badiiy asarlarni kontekstsiz o'qitish, tanqidiy tahlil metodikasining ishlab chiqilmaganligi, talabalar motivatsiyasining pastligi. Bu muammolarni hal qilish uchun tizimli yondashuv talab etiladi. Tajriba-sinov natijalari milliy adabiyot asarlarini tanqidiy tahlil qilishga asoslangan metodikaning yuqori samaradorligini ko'rsatdi. Uch bosqichli o'qish strategiyasi, "Bumerang" kooperativ texnikasi, Sokrat suhbat, kognitiv xaritalar va qiyosiy tahlil metodlari talabalarning tahlil qilish, baholash, argumentatsiya, refleksiya va mustaqil xulosa chiqarish ko'nikmalarini sezilarli darajada rivojlantirdi. Tadqiqot natijalari asosida quyidagi tavsiyalar ilgari suriladi: birinchidan, filologiya yo'nalishi o'quv dasturlariga tanqidiy tahlil komponentlarini integratsiyalash; ikkinchidan, o'qituvchilar malakasini tanqidiy tafakkur pedagogikasi bo'yicha oshirish; uchinchidan, interaktiv o'qitish metodlarini keng joriy etish; to'rtinchidan, milliy adabiyot asarlarini zamonaviy kontekstda tahlil qilish metodikasini ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish; beshinchidan, tanqidiy tafakkur ko'nikmalarini baholaydigan mezonlar va rubrikalarni joriy qilish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Anderson, L.W., & Krathwohl, D.R. (2001). A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives. New York: Longman.
2. Bloom, B.S. (1956). Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals. Handbook I: Cognitive Domain. New York: David McKay Company.
3. Ennis, R.H. (1985). A logical basis for measuring critical thinking skills. *Educational Leadership*, 43(2), 44-48.
4. Halpern, D.F. (1998). Teaching critical thinking for transfer across domains. *American Psychologist*, 53(4), 449-455.
5. Muslimov, N.A., Qo'ysinov, O.A., & Qodirov, K.B. (2021). Pedagogik faoliyatga tayyorlashning innovatsion texnologiyalari. Toshkent: Fan va texnologiya.
6. Tog'ayeva, M.X. (2019). Oliy ta'limda tanqidiy tafakkurni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari. *Pedagogik mahorat*, 4(3), 112-118.
7. Qurbonov, Sh.E. (2020). Filologiya ta'limida interaktiv metodlar orqali tanqidiy fikrlashni shakllantirish. *Til va adabiyot ta'limi*, 2(1), 45-52.

FANLARARO INTEGRATSIYA ASOSIDA TALABALAR ILMIY DUNYOQARASHINI RIVOJLANGANLIK DARAJASINING DIAGNOSTIKASI

Satvoldiyev Faxriddin Akbarali o'g'li

Namangan viloyati pedagogik mahorat markazi

Ijtimoiy-iqtisodiy fanlar va tillarni o'qitish

metodikasi kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalari talabalarining ilmiy dunyoqarashini fanlararo integratsiya asosida rivojlantirish va uning shakllanganlik darajasini diagnostika qilishning nazariy-metodologik asoslari tadqiq etilgan. Ilmiy dunyoqarash tushunchasi falsafiy, psixologik va pedagogik nuqtai nazardan tahlil qilinib, uning tarkibiy komponentlari, shakllanish bosqichlari va rivojlanish ko'rsatkichlari aniqlangan. Tadqiqotda fanlararo integratsiyaning ilmiy dunyoqarashni shakllantirishdagi roli nazariy jihatdan asoslanib, ushbu jarayonning diagnostik instrumentariysi ishlab chiqilgan. Pedagogik tajriba-sinov ishlari natijasida fanlararo yondashuvga asoslangan ta'lim jarayonining talabalar ilmiy dunyoqarashiga ijobiy ta'siri isbotlangan. Maqolada ilmiy dunyoqarash darajasini aniqlashning mezonlari, ko'rsatkichlari va diagnostik metodikasi taqdim etilgan bo'lib, olingan natijalar oliy ta'lim amaliyotida qo'llanilishi mumkin.

Kalit so'zlar: ilmiy dunyoqarash, fanlararo integratsiya, diagnostika, kognitiv rivojlanish, metodologik bilim, tizimli fikrlash, ta'lim sifati, kompetentlik, baholash mezonlari, pedagogik texnologiyalar.

ДИАГНОСТИКА УРОВНЯ РАЗВИТИЯ НАУЧНОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ СТУДЕНТОВ НА ОСНОВЕ МЕЖДИСЦИПЛИНАРНОЙ ИНТЕГРАЦИИ

Сатволдиев Фахриддин Акбарали оглы

Наманганский областной центр педагогического мастерства

Преподавание социально-экономических наук и языков

Преподаватель кафедры методического обеспечения

Аннотация. В данной статье изучаются теоретико-методологические основы развития научного мировоззрения студентов высших учебных заведений на основе междисциплинарной интеграции и проводится диагностика уровня его

формирования. Анализируется концепция научного мировоззрения с философской, психологической и педагогической точек зрения, определяются его структурные компоненты, этапы формирования и показатели развития. Теоретически обосновывается роль междисциплинарной интеграции в формировании научного мировоззрения и разрабатываются диагностические инструменты для этого процесса. В результате педагогической экспериментальной работы доказано положительное влияние образовательного процесса, основанного на междисциплинарном подходе, на научное мировоззрение студентов. В статье представлены критерии, показатели и диагностическая методология определения уровня научного мировоззрения, а полученные результаты могут быть использованы в практике высшего образования.

Ключевые слова: научное мировоззрение, междисциплинарная интеграция, диагностика, когнитивное развитие, методологические знания, системное мышление, качество образования, компетентность, критерии оценки, педагогические технологии.

DIAGNOSTICS OF THE DEVELOPMENT LEVEL OF STUDENTS' SCIENTIFIC WORLDVIEW ON THE BASIS OF INTERDISCIPLINARY INTEGRATION

Satvoldiev Fakhridin Akbarali o'g'li

Namangan Regional Center for Pedagogical Skills

Teacher of the Department of Social and Economic

Sciences and Languages Teaching Methodology

Annotation. *This article studies the theoretical and methodological foundations of the development of the scientific worldview of students of higher educational institutions on the basis of interdisciplinary integration and the diagnosis of the level of its formation. The concept of scientific worldview is analyzed from a philosophical, psychological and pedagogical point of view, its structural components, stages of formation and development indicators are identified. The study theoretically bases the role of interdisciplinary integration in the formation of a scientific worldview, and develops diagnostic instruments for this process. As a result of pedagogical experimental work, the positive impact of the educational process based on an interdisciplinary approach on students' scientific worldview has been proven. The article presents the criteria, indicators and diagnostic methodology for determining the level of scientific worldview, and the results obtained can be used in higher education practice.*

Keywords: *scientific worldview, interdisciplinary integration, diagnostics, cognitive development, methodological knowledge, systematic thinking, quality of education, competence, assessment criteria, pedagogical technologies.*

KIRISH

Zamonaviy sivilizatsiyaning jadal rivojlanishi, ilm-fan va texnologiyalarning keskin o'sishi sharoitida shaxsning ilmiy dunyoqarashini shakllantirish masalasi alohida dolzarblik kasb etmoqda. Ilmiy dunyoqarash deganda shaxsning tabiat, jamiyat va inson tafakkuri to'g'risidagi ilmiy bilimlar tizimiga asoslangan yaxlit tasavvurlar majmui tushuniladi. Bu tasavvurlar shaxsning hayotiy pozitsiyasini, qadriyatlar tizimini, munosabatlar uslubini belgilab beradi va uning ijtimoiy faoliyatining metodologik asosi bo'lib xizmat qiladi. Oliy ta'lim tizimida talabalarning ilmiy dunyoqarashini shakllantirish masalasi bir qator ob'ektiv va sub'ektiv omillar bilan murakkablashmoqda. Birinchidan, zamonaviy fan sohalari tobora ixtisoslashib bormoqda va bu holat yaxlit ilmiy tasavvurlarni shakllantirishga to'sqinlik qilmoqda. Talabalar turli fanlardan olgan bilimlarini birlashtirish, umumiy qonuniyatlarni anglash va yaxlit ilmiy manzarani yaratishda qiyinchiliklarga duch kelmoqdalar. Ikkinchidan, an'anaviy ta'lim tizimida fanlar bir-biridan ajratilgan holda o'qitiladi va bu yondashuv talabalarning bilimlarni integratsiyalash, turli sohalaridagi hodisalar o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rish qobiliyatini cheklaydi. Fanlararo integratsiya ushbu muammolarni hal etishning samarali yo'li sifatida e'tirof etilmoqda. Fanlararo integratsiya turli fan sohalarining mazmuni, metodlari va yondashuvlarini birlashtirish orqali talabalarning yaxlit, tizimli bilimlar tizimini shakllantirishga yo'naltirilgan pedagogik yondashuvdir. Bu yondashuv talabalarning turli sohalaridagi bilimlarni sintez qilish, murakkab muammolarni har tomonlama tahlil qilish va ilmiy metodologiyani egallash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Biroq, fanlararo integratsiya asosida talabalar ilmiy dunyoqarashini shakllantirish jarayonining samaradorligini baholash uchun ishonchli diagnostik vositalar talab etiladi.[1] Ilmiy dunyoqarashning shakllanganlik darajasini aniqlash murakkab vazifa bo'lib, maxsus mezonlar, ko'rsatkichlar va diagnostik metodikalarni ishlab chiqishni talab qiladi. Aynan shu masala ushbu tadqiqotning markaziy muammosini tashkil etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Dunyoqarash tushunchasi falsafa fanida chuqur o'rganilgan bo'lib, uning mohiyati turli falsafiy maktablar tomonidan turlicha talqin qilingan. Nemis klassik falsafasi vakillari, xususan, I. Kant va G.V.F. Hegel dunyoqarashni inson ongining

oliy shakli, borliqni anglashning umumlashgan tizimi sifatida ta'riflagan. Keyinchalik K. Jaspers, M. Xaydegger kabi ekzistentsialistlar dunyoqarashning shaxsiy, individual xarakterini ta'kidlaganlar. Marksistik falsafa esa dunyoqarashning ijtimoiy-tarixiy shartlanganligini, uning moddiy borliq bilan dialektik bog'liqligini asoslagan. Ilmiy dunyoqarash tushunchasi XX asrda, ayniqsa, tabiiy fanlarning jadal rivojlanishi davrida alohida ahamiyat kasb etdi. V.I. Vernadskiy noosfera konsepsiyasida ilmiy dunyoqarashni insoniyat tafakkurining evolutsion rivojlanish mahsuli sifatida taqdim etgan. A. Eynshteyn, N. Bor, V. Geyzenberg kabi buyuk fiziklar ilmiy dunyoqarashning metodologik asoslarini, uning an'anaviy tasavvurlardan farqini chuqur tahlil qilganlar.[2]

Psixologiya fanida dunyoqarash shaxs tuzilmasining muhim komponenti sifatida o'rganilgan. L.S. Vigotskiy madaniy-tarixiy nazariyasida dunyoqarashning ijtimoiy o'zaro ta'sir jarayonida shakllanishini ko'rsatib bergan. A.N. Leontyev faoliyat nazariyasida dunyoqarashni shaxs motivatsion-semantik sohasining tarkibiy qismi sifatida tahlil qilgan. S.L. Rubinshteyn esa dunyoqarashni shaxsning hayotiy pozitsiyasi, qadriyatlar tizimi va faoliyat yo'nalishini belgilovchi asosiy omil deb hisoblagan. Pedagogika fanida ilmiy dunyoqarashni shakllantirish masalasi ko'plab tadqiqotlar mavzusi bo'lgan. Ya.A. Komenskiy ta'limning pansofik konsepsiyasida bilimlarning yaxlitligi, fanlararo aloqadorlik g'oyasini ilgari surgan. K.D. Ushinskiy ta'limning tarbiyaviy xarakterini ta'kidlab, ilmiy bilimlar orqali shaxs dunyoqarashini shakllantirishning muhimligini asoslagan. Sovet pedagogikasida M.N. Skatkin, I.Ya. Lerner, V.V. Kraevskiy kabi olimlar ta'lim mazmuni nazariyasida ilmiy dunyoqarash komponentlarini tizimli tahlil qilganlar.[3]

Zamonaviy tadqiqotlarda ilmiy dunyoqarash murakkab, ko'p komponentli tuzilma sifatida tahlil qilinadi. Kognitiv komponent ilmiy bilimlar tizimini, tabiat, jamiyat va tafakkur qonuniyatlari haqidagi tasavvurlarni o'z ichiga oladi. Metodologik komponent ilmiy bilish metodlari, ilmiy tadqiqot mantiqini anglashni nazarda tutadi. Aksiologik komponent ilmiy qadriyatlar, ilm-fanning ijtimoiy ahamiyatini tushunishni ifodalaydi. Prakseologik komponent esa ilmiy bilimlarni amaliyotda qo'llash qobiliyatini anglatadi.

Fanlararo integratsiya g'oyasi pedagogika fanida uzoq tarixga ega. XVII-XVIII asrlarda J. Lokk, J.J. Russo kabi mutafakkirlar ta'limda tabiat yaxlitligini aks ettirish zarurligini ta'kidlaganlar. XIX asrda I.F. Gerbart ta'lim nazariyasida fanlar o'rtasidagi bog'liqlik masalasini nazariy jihatdan asoslagan. XX asr boshlarida J. Dyui pragmatik pedagogikasida fanlararo loyihalar metodini ishlab chiqqan. XX asrning ikkinchi yarmida fanlararo integratsiya muammosi yangi bosqichga ko'tarildi. Ilmiy-texnik revolyutsiya sharoitida fanlar o'rtasidagi chegaralar tobora shartli bo'lib bordi va bu holat ta'lim mazmunini qayta ko'rib chiqishni talab qildi. B.M. Kedrov bilimlar klassifikatsiyasi nazariyasida fanlarning o'zaro bog'liqligini, chegaradosh sohalarning shakllanish qonuniyatlarini ko'rsatib bergan.[4] V.S. Stepin post-noklassik ilm-fan falsafasida ilmiy bilimlarning integrativ xarakterini, transdistsiplinar yondashuvlarning ahamiyatini asoslagan. Pedagogika fanida fanlararo integratsiya masalasi I.D. Zverev, V.N. Maksimova, A.V. Usova, V.S. Elagina kabi olimlar tomonidan chuqur tadqiq etilgan. I.D. Zverev va V.N. Maksimova fanlararo aloqalarning tipologiyasini ishlab chiqib, ularning ta'lim jarayonida realizatsiya mexanizmlarini ko'rsatib berganlar. A.V. Usova tabiiy-ilmiy fanlarni o'qitishda fanlararo integratsiyaning samaradorligini tajriba-sinov orqali isbotlagan. O'zbekiston pedagogika fanida fanlararo integratsiya masalasi N.A. Muslimov, O.Q. Tolipov, M. Usmonboeva, R.H. Jo'raev kabi olimlar tomonidan o'rganilgan. N.A. Muslimov kasb-hunar ta'limida integrativ yondashuvning nazariy asoslarini ishlab chiqqan. O.Q. Tolipov pedagogik tadqiqotlar metodologiyasida fanlararo yondashuvning o'rni va ahamiyatini tahlil qilgan. Ilmiy dunyoqarash va fanlararo integratsiya o'rtasidagi bog'liqlik bir qator tadqiqotlarda nazariy jihatdan asoslangan. Fanlararo integratsiya talabalarning turli sohalardagi bilimlarni sintez qilish, umumiy qonuniyatlarni anglash va yaxlit ilmiy manzarani yaratish qobiliyatini rivojlantiradi. Bu jarayon aynan ilmiy dunyoqarashning shakllanishiga bevosita xizmat qiladi, chunki dunyoqarash o'z mohiyatiga ko'ra yaxlit, tizimli tasavvurlar majmuini nazarda tutadi.[5]

Ilmiy dunyoqarashni diagnostika qilish muammosi pedagogik diagnostika sohasining murakkab vazifalaridan biri hisoblanadi. Pedagogik diagnostika nazariyasida K. Ingenkamp, V.I. Zagvyazinskiy, I.P. Podlasiy kabi olimlarning

tadqiqotlari muhim ahamiyatga ega. K. Ingenkamp pedagogik diagnostikaning metodologik asoslarini ishlab chiqib, uning ilmiy-tadqiqot va amaliy funksiyalarini ajratib ko'rsatgan. Diagnostik jarayonning metodologiyasi tizimli yondashuv tamoyillariga asoslanadi. Tizimli yondashuv ilmiy dunyoqarashni murakkab, ko'p darajali tuzilma sifatida ko'rib chiqishni va uning barcha komponentlarini o'zaro bog'liqlikda baholashni nazarda tutadi. Shuningdek, faoliyatli yondashuv ilmiy dunyoqarashning amaliy faoliyatda namoyon bo'lishini diagnostika qilish zarurligini asoslaydi. Ushbu tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi. Nazariy metodlar sifatida ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish va sintez qilish, modellashtirish, tizimli yondashuv qo'llandi. Empirik metodlar sifatida pedagogik kuzatuv, anketa so'rovi, test sinovlari, ekspert baholash va pedagogik tajriba-sinov ishlatildi. Statistik metodlar sifatida ma'lumotlarni matematik-statistik qayta ishlash, korrelyatsion va faktorli tahlil amalga oshirildi.[6]

Ilmiy dunyoqarashning shakllanganlik darajasini aniqlash uchun maxsus diagnostik instrumentariy ishlab chiqildi. Instrumentariy to'rtta asosiy komponentni baholashga yo'naltirilgan bo'lib, har bir komponent uchun alohida mezonlar va ko'rsatkichlar belgilandi. Kognitiv komponent ilmiy bilimlar tizimining to'liqligi, chuqurligi va tizimlilikini o'z ichiga oldi. Metodologik komponent ilmiy bilish metodlarini anglash va qo'llash qobiliyatini baholashga qaratildi. Aksiologik komponent ilmiy qadriyatlarni qabul qilish darajasini o'lchashni nazarda tutdi. Prakseologik komponent esa ilmiy bilimlarni amaliyotda qo'llash ko'nikmalarini aniqlashga xizmat qildi. Diagnostik instrumentariy maxsus test topshiriqlari, anketa savollari, muammoli vaziyatlar tahlili va loyiha ishlarini baholash rubrikalaridan iborat. Test topshiriqlari ilmiy bilimlar tizimini, fanlararo bog'liqliklarni anglash darajasini aniqlashga yo'naltirilgan. Anketa savollari ilmiy qadriyatlarga munosabat, ilm-fanning ijtimoiy rolini tushunish darajasini baholashga xizmat qiladi. Muammoli vaziyatlar tahlili talabalarning ilmiy metodologiyani qo'llash qobiliyatini aniqlaydi. Loyiha ishlarini baholash rubriikolari esa fanlararo bilimlarni integratsiyalash ko'nikmalarini o'lchaydi.[7]

NATIJALAR VA MUHOKAMALAR

Tadqiqotning boshlang'ich bosqichida tajriba va nazorat guruhlarida ilmiy dunyoqarashning shakllanganlik darajasi aniqlandi. Olingan natijalar ikkala guruhda ham ilmiy dunyoqarashning yetarli darajada shakllanmaganligini ko'rsatdi. Talabalarning aksariyati ilmiy bilimlarni parcha-parcha, bir-biri bilan bog'lamagan holda egallagan bo'lib, yaxlit ilmiy manzarani tasavvur qilishda qiyinchiliklarga duch keldi. Kognitiv komponent bo'yicha tahlil shuni ko'rsatdiki, talabalar o'z ixtisosligi doirasidagi bilimlarni yetarli darajada egallaganligi holda, turli fanlar o'rtasidagi bog'liqliklarni ko'rish va tushunishda muammolarga duch kelmoqdalar. Ko'pchilik talabalar tabiiy va ijtimoiy fanlar o'rtasidagi metodologik umumiylikni anglamaydi, turli sohalaridagi qonuniyatlarning o'zaro aloqadorligini tushunmaydi. Bu holat aynan fanlarning alohida-alohida o'qitilishi, ular o'rtasidagi integrativ bog'liqliklarning yetarli darajada ko'rsatilmasligi natijasi ekanligini tasdiqlaydi. Metodologik komponent bo'yicha diagnostika natijalari yanada tashvishli manzarani ko'rsatdi. Talabalarning aksariyati ilmiy bilish metodlarini nazariy jihatdan bilsa-da, ularni amaliyotda qo'llashda, yangi muammolarni hal etishda qiyinchiliklarga duch keladi. Induksiya va deduksiya, tahlil va sintez, modellashtirish va eksperiment kabi metodlarning mohiyatini tushunsalar-da, ularni konkret vaziyatlarda to'g'ri tanlash va qo'llash ko'nikmalari yetarli shakllanmagan.[8]

Aksiologik komponent bo'yicha olingan natijalar talabalarning ilm-fanning ijtimoiy ahamiyatini, ilmiy bilimlarning qadriyat sifatidagi rolini yetarli darajada anglamaganligini ko'rsatdi. Ko'pchilik talabalar ilm-fanni faqat kasbiy muvaffaqiyat vositasi sifatida qabul qiladi, uning insoniyat taraqqiyotidagi fundamental rolini chuqur tushunmaydi. Shuningdek, ilmiy etika, ilmiy halollik kabi qadriyatlar to'g'risidagi tasavvurlar ham yuzaki xarakterga ega. Prakseologik komponent bo'yicha diagnostika talabalarning ilmiy bilimlarni amaliyotda qo'llash ko'nikmalarining ham yetarli darajada shakllanmaganligini ko'rsatdi. Nazariy bilimlar va amaliy qo'llash o'rtasida sezilarli uzilish mavjud bo'lib, talabalar o'rgangan qonuniyatlarni konkret vaziyatlarda qo'llashda, nazariy modellardan amaliy xulosalar chiqarishda qiyinchiliklarga duch keladi.

Tajriba guruhida fanlararo integratsiyaga asoslangan maxsus o'quv dasturi qo'llandi. Dasturning asosiy g'oyasi turli fanlar mazmunini umumiy metodologik tamoyillar, ilmiy qonuniyatlar va amaliy muammolar atrofida birlashtirish, shu orqali talabalarning yaxlit ilmiy tasavvurlarini shakllantirishdan iborat edi. Dasturning birinchi yo'nalishi fanlararo modullar tashkil etishni nazarda tutdi. Har bir modul ma'lum bir global muammo atrofida qurilgan bo'lib, ushbu muammoni turli fanlar nuqtai nazaridan ko'rib chiqishni ta'minladi. Masalan, "Barqaror rivojlanish" moduli ekologiya, iqtisodiyot, sotsiologiya, siyosatshunoslik fanlarining yondashuvlarini birlashtirdi. Talabalar ushbu muammoni har tomonlama tahlil qilish, turli fanlarning hissasini baholash va integrativ yechimlar taklif qilish imkoniyatiga ega bo'ldilar.[9]

Dasturning ikkinchi yo'nalishi metodologik bilimlarni shakllantirish edi. Talabalar ilmiy bilish metodlarining universal xarakterini, ularning turli fan sohalarida qo'llanilishini o'rgandilar. Masalan, modellashtirish metodi fizika, biologiya, iqtisodiyot, sotsiologiya fanlarida qanday qo'llanilishini taqqoslab tahlil qildilar. Bu yondashuv talabalarning metodologik kompetentsiyasini oshirdi va turli fanlar o'rtasidagi chuqur bog'liqliklarni ko'rish imkonini berdi. Dasturning uchinchi yo'nalishi fanlararo loyiha ishlarini tashkil etish edi. Talabalar kichik guruhlarda turli fanlar bilimlarini birlashtirish talab etiladigan loyihalar ustida ishladilar. Loyihalar real hayotiy muammolarni hal etishga yo'naltirilgan bo'lib, talabalardan fanlararo transforni amalga oshirish, turli sohalaridagi bilimlarni sintez qilish ko'nikmalarini talab qildi. Dasturning to'rtinchi yo'nalishi ilmiy dunyoqarashning aksiologik komponentini shakllantirishga qaratildi. Talabalar ilm-fan tarixini, buyuk kashfiyotlarning insoniyat taraqqiyotiga ta'sirini, ilmiy etika masalalarini o'rgandilar. Bu yo'nalish ilmiy bilimlarning qadriyat sifatidagi ahamiyatini anglash, ilmiy faoliyatga ijobiy munosabatni shakllantirishga xizmat qildi.[10]

O'qitish jarayonida turli pedagogik texnologiyalar qo'llandi. Muammoli ta'lim texnologiyasi talabalarni mustaqil fikrlashga, turli yondashuvlarni taqqoslashga undadi. Loyihaga asoslangan ta'lim fanlararo bilimlarni amaliyotda qo'llash ko'nikmalarini shakllantirdi. Hamkorlikda o'qitish texnologiyasi talabalarning

kommunikativ kompetentsiyasini, turli nuqtai nazarlarni hurmat qilish madaniyatini rivojlantirdi.

Tadqiqotda ishlab chiqilgan diagnostik instrumentariy ilmiy dunyoqarashning shakllanganlik darajasini ishonchli aniqlash imkonini berdi. Instrumentariyning validligi ekspert baholash va faktorli tahlil orqali tasdiqlandi. Ekspertlar instrumentariyning mazmun validligini yuqori baholadilar, ya'ni test topshiriqlari, anketa savollari va muammoli vaziyatlar ilmiy dunyoqarashning barcha tarkibiy komponentlarini qamrab olishi tan olindi. Faktorli tahlil natijalariga ko'ra, diagnostik instrumentariy to'rtta asosiy faktorni ajratib oldi va bu faktorlar ilmiy dunyoqarashning nazariy modelida belgilangan komponentlarga mos keldi. Bu natija konstrukt validligini tasdiqlaydi, ya'ni instrumentariy aynan ilmiy dunyoqarashni o'lchaydi, boshqa tuzilmalarni emas. Instrumentariyning ishonchliligi Kronbax alfa koeffitsienti orqali baholandi. Barcha komponentlar bo'yicha koeffitsient qiymatlari pedagogik diagnostika uchun qabul qilinadigan darajada bo'lib, instrumentariyning ichki izchilligini tasdiqladi.[11]

XULOSA

Olib borilgan tadqiqot fanlararo integratsiya asosida talabalar ilmiy dunyoqarashini rivojlantirish va bu jarayonni diagnostika qilishning nazariy-metodologik asoslarini ishlab chiqish imkonini berdi. Tadqiqot natijalari bir qator muhim xulosalar chiqarishga asos bo'ladi. Ilmiy dunyoqarash murakkab, ko'p komponentli tuzilma bo'lib, uning shakllanishi uzoq muddatli, izchil pedagogik ta'sirni talab qiladi. Ilmiy dunyoqarashning kognitiv, metodologik, aksiologik va prakseologik komponentlari o'zaro chambarchas bog'liq bo'lib, ularni kompleks rivojlantirish zarur. Faqat bitta komponentga e'tibor qaratish yaxlit ilmiy dunyoqarashni shakllantirish imkonini bermaydi. Fanlararo integratsiya ilmiy dunyoqarashni shakllantirishning samarali vositasi bo'lib xizmat qiladi. Turli fanlar mazmunini umumiy metodologik tamoyillar, ilmiy qonuniyatlar va amaliy muammolar atrofida birlashtirish talabalarning yaxlit ilmiy tasavvurlarini shakllantirishga xizmat qiladi. Fanlararo modullar, metodologik bilimlarni shakllantirish, fanlararo loyiha ishlari va aksiologik tarbiya fanlararo integratsiyaning asosiy yo'nalishlari sifatida samaradorligini ko'rsatdi. Ilmiy

dunyoqarashning shakllanganlik darajasini diagnostika qilish uchun maxsus instrumentariy talab etiladi. Ishlab chiqilgan diagnostik instrumentariy test topshiriqlari, anketa savollari, muammoli vaziyatlar tahlili va loyiha ishlarini baholash rubrikalaridan iborat bo'lib, ilmiy dunyoqarashning barcha komponentlarini qamrab oladi. Instrumentariyning validligi va ishonchliligi empirik jihatdan tasdiqlandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Anderson, L.W., & Krathwohl, D.R. (2001). *A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives*. New York: Longman.
2. Becher, T., & Trowler, P.R. (2001). *Academic Tribes and Territories: Intellectual Enquiry and the Culture of Disciplines*. Buckingham: Open University Press.
3. Bloom, B.S. (1956). *Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals. Handbook I: Cognitive Domain*. New York: David McKay Company.
4. Ingenkamp, K. (1991). *Pedagogicheskaya diagnostika [Pedagogik diagnostika]*. Moskva: Pedagogika.
5. Kedrov, B.M. (1985). *Klassifikatsiya nauk [Fanlar klassifikatsiyasi]*. Moskva: Mysl.
6. Klein, J.T. (2010). A taxonomy of interdisciplinarity. In R. Frodeman (Ed.), *The Oxford Handbook of Interdisciplinarity* (pp. 15-30). Oxford: Oxford University Press.
7. Leontyev, A.N. (1977). *Deyatel'nost, soznaniye, lichnost [Faoliyat, ong, shaxs]*. Moskva: Politizdat.
8. Maksimova, V.N. (1988). *Mezhpredmetnye svyazi v protsesse obucheniya [O'qitish jarayonida fanlararo aloqalar]*. Moskva: Prosveshheniye.
9. Muslimov, N.A., Usmonboeva, M., & Sayfurov, D. (2015). *Oliy ta'limda innovatsion ta'lim texnologiyalari*. Toshkent: Sano-standart.
10. Nikitina, S. (2006). Three strategies for interdisciplinary teaching: contextualizing, conceptualizing, and problem-centring. *Journal of Curriculum Studies*, 38(3), 251-271.
11. Repko, A.F., & Szostak, R. (2020). *Interdisciplinary Research: Process and Theory*. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.

РОЛЬ ЛИРИЧЕСКИХ ОТСТУПЛЕНИЙ В РОМАНЕ Ф.И ДОСТОЕВСКОГО «ИГРОК»

Абдулвохидов Элёр Абдулхамидович,

*Доктор философии по педагогическим наукам(PhD), доцент Наманганского
государственного педагогического института*

Ахмедова Асила Баходировна

Магистрант Наманганского государственного педагогического института

Аннотация: В статье рассматриваются лирические отступления в романе Ф. М. Достоевского «Игрок». Анализируются философские и психологические рассуждения автора, выраженные в форме внутренних размышлений главного героя. Особое внимание уделяется их роли в раскрытии внутреннего мира персонажа и формировании авторской позиции. Показано, что лирические отступления выступают важным элементом художественного высказывания и углубляют идейно-психологическое содержание произведения.

Ключевые слова: Ф. М. Достоевский, роман «Игрок», лирическое отступление, психологизм, почвенничество, авторская позиция.

THE ROLE OF LYRICAL DIGRESSIONS IN FYODOR DOSTOEVSKY'S NOVEL "IGROK"

Abdulvohidov Elyor Abdulhamidovich,

*Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences(PhD), Associate Professor of
Namangan State Pedagogical Institute.*

Ahmedova Asila Bahodirovna ,

Master's student at Namangan State Pedagogical Institute.

Abstract: The article examines lyrical digressions in Fyodor Dostoevsky's novel *The "Igrok"*. The study analyzes the philosophical and psychological reflections of the author expressed through the inner thoughts of the protagonist. Special attention is paid to their role in revealing the character's inner world and shaping the author's position. It is shown that

lyrical digressions function as an important element of artistic expression and deepen the ideological and psychological content of the novel.

Keywords: *Fyodor Dostoevsky, « Igrok» , lyrical digression, psychologism, pochvennichestvo, author's position.*

F. M. DOSTOYEVSKIYNING "IGROK" ROMANIDA LIRIK CHEKINISHLARNING ROLI

Annotatsiya: *Maqolada F. M. Dostoyevskiyning "Igrok" romanidagi lirik chekinishlar tahlil qilinadi. Asarda muallifning falsafiy va psixologik mulohazalari bosh qahramonning ichki fikr-mulohazalari shaklida ifodalanishi ko'rib chiqiladi. Lirik chekinishlarning qahramon ichki dunyosini ochib berishdagi hamda muallif pozitsiyasini shakllantirishdagi o'rniga alohida e'tibor qaratiladi. Lirik chekinishlar badiiy ifoda vositasi sifatida muhim ahamiyat kasb etib, asarning g'oyaviy-psixologik mazmunini chuqurlashtirishi ko'rsatib beriladi.*

Kalit so'zlar: *F. M. Dostoyevskiy, "Igrok" romani, lirik chekinish, psixologizm, pochvennichestvo, muallif pozitsiyasi.*

ВВЕДЕНИЕ

Творчество Ф. М. Достоевского неизменно привлекает внимание исследователей благодаря философских идей, сложной психологической организации образов и своеобразие художественной формы. Особое место в его поэтике занимает взаимодействие сюжетного повествования и внесюжетных элементов, среди которых важную роль играют лирические отступления

Лирическое отступление — это приём в литературе, когда автор или лирический герой временно отходит от основного сюжета для выражения личных размышлений, чувств или философских рассуждений. [1] Но в «Литературная энциклопедия терминов и понятий» указано, что такой приём описывается как внесюжетный элемент текста, который может использоваться в эпических и лироэпических произведениях. Как внесюжетный элемент он является частью композиции, но при этом его содержание непосредственно не связано с событиями сюжета.[2]

На мой взгляд, лирическое отступление может рассматриваться как приём и как элемент художественной структуры произведения в зависимости от его функции: в одних случаях оно служит способом выражения авторской позиции, в

других становится значимой частью композиции и смысловой организации текста.

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ

Роман «Игрок», не включаемый исследователями в состав так называемого «великого пятикнижия» Ф. М. Достоевского, тем не менее примыкает к его крупным романам как произведение, в котором получила художественное воплощение почвенническая проблематика, оформившаяся в публицистике начала 1860-х годов XIX века.[3,С.1] Следует отметить, что лирические отступления в романе «Игрок» выполняют не только психологическую, но и идейно-философскую функцию, становясь важным средством художественного осмысления почвеннической проблематики и внутренней несвободы личности. В данном романе лирическое отступление выражено не через прямые авторские обращения, а через психологические размышления рассказчика. Они приостанавливают развитие действия и раскрывают авторское понимание человеческой зависимости, страсти и внутренних противоречий личности.

ОБСУЖДЕНИЕ

Одним из ярких примеров лирического отступления в романе «Игрок» является момент, когда герой размышляет о человеческой жадности и желании выигрывать. Сюжет здесь на время приостанавливается, а внимание сосредоточено на мыслях героя:

«Мне всё показалось так грязно — как-то нравственно скверно и грязно. Я отнюдь не говорю про эти жадные и беспокойные лица, которые десятками, даже сотнями, обступают игорные столы. Я решительно не вижу ничего грязного в желании выиграть поскорее и побольше; мне всегда казалось очень глупую мысль одного отъездившего и обеспеченного моралиста, который на чье-то оправдание, что «ведь играют по маленькой», — отвечал: тем хуже, потому что мелкая корысть. Точно мелкая корысть и крупная корысть — не всё равно. Это дело пропорциональное. Что для Ротшильда мелко, то для меня очень богато, а насчет наживы и выигрыша, так люди и не на рулетке, а и везде только и делают, что друг у друга что-нибудь отбивают или выигрывают. Гадки ли вообще нажива и барыш — это другой вопрос. Но здесь я его не решаю. Так как я и сам был в

высшей степени одержан желанием выигрыша, то вся эта корысть и вся эта корыстная грязь, если хотите, была мне, при входе в залу, как-то сподручнее, родственнее.»[4,С 251.]

Через этот эпизод Достоевский показывает, что различие между мелкой и крупной корыстью условное, а осуждение общества часто лицемерное. Герой признаёт свою одержимость азартом и через это рассуждение становится понятно его внутренний мир, а также понимание автором человеческой страсти и зависимости.

Другим примером является рассуждение Алексея Ивановича о различии между джентльменской и плебейской игрой:

«Есть две игры, одна — джентльменская, а другая, плебейская, корыстная, игра всякой сволочи. Здесь это строго различено и — как это различие, в сущности, подло! Джентльмен, например, может поставить пять или десять луидоров, редко более, впрочем, может поставить и тысячу франков, если очень богат, но собственно для одной игры, для одной только забавы, собственно для того, чтобы посмотреть на процесс выигрыша или проигрыша; но отнюдь не должен интересоваться своим выигрышем. Выиграв, он может, например, вслух засмеяться, сделать кому-нибудь из окружающих своё замечание, даже может поставить ещё раз и ещё раз удвоить, но единственно только из любопытства, для наблюдения над шансами, для вычислений, а не из плебейского желания выиграть. Одним словом, на все эти игорные столы, рулетки и trente et quarante он должен смотреть не иначе, как на забаву, устроенную единственно для его удовольствия...»[5 С.252]

Через этот эпизод Достоевский раскрывает социальные различия и моральные принципы, показывая, что джентльменская игра это любопытство и наблюдение, а плебейская корысть и жадность. Лирическое отступление позволяет увидеть психологическую сторону героя, его размышления о человеческой природе и социальной жизни, а также философскую позицию автора о страсти, морали и внутренней свободе человека.

Ещё одним примером является размышление героя о деньгах, чести и морали:

«Деньги до того должны быть ниже джентльменства, что почти не стоит о них заботиться. Конечно, весьма аристократично совсем бы не замечать всю эту грязь всей этой сволочи и всей обстановки. Однако же иногда не менее аристократичен и обратный приём — замечать, то есть присматриваться, даже рассматривать, например хоть в лорнет, всю эту сволочь: но не иначе, как принимая всю эту толпу и всю эту грязь за своего рода развлечение, как бы за представление, устроенное для джентльменской забавы...»[6. С.253.]

В этом фрагменте Достоевский через лирическое отступление выражает своё отношение к деньгам, социальной морали и человеческой природе. Автор показывает социальную сторону человеческой натуры, раскрывая лицемерие общества, где люди могут участвовать в грязной деятельности, но при этом осуждать других по условным нормам и одновременно выражает философскую мысль о том что деньги и корысть не должны управлять человеком, а истинная честь и достоинство проявляются в отношении к себе, к своим страстям и к окружающему миру.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В романе «Игрок» размышления героя имеют субъективный и исповедальный характер. Повествование ведётся от первого лица Алексеем Ивановичем и его мысли о страсти к игре, унижении, зависимости и любви к Полине ярко выражены эмоционально.

Кроме того, они проявляются как внутренние монологи герой часто прерывает сюжет, чтобы рассуждать о природе азарта, анализировать своё психологическое состояние и философствовать о свободе и саморазрушении.

Таким образом, лирические отступления в «Игроке» являются значимым элементом художественной структуры произведения, усиливающим его психологическую глубину и идейную насыщенность. Эти компоненты позволяют читателю глубже понять внутренний мир персонажа и авторское отношение к человеческой природе, социальной морали и психологическим страстям. Они делают роман не только захватывающим повествованием, но и глубоким исследованием души человека.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 <https://skysmart.ru/articles/literature/chto-takoe-liricheskoe-otstuplenie>
- 2 Лирическое отступление // Литературная энциклопедия терминов и понятий / Под ред. А. Н. Николюкина. — Институт научной информации по общественным наукам РАН: Интелвак, 2001. — Стб. 452. — 1596 с.
- 3 Габдуллин.В.И. Испытание Европой: Роман Ф.М Достоевского «Игрок»
- 4 Ф.М . Достоевский «Игрок» Издательская группа «Азбука-Аттакус» Москва - 2014
- 5 Ф.М . Достоевский «Игрок» Издательская группа «Азбука-Аттакус» Москва - 2014
- 6 Ф.М . Достоевский «Игрок» Издательская группа «Азбука-Аттакус» Москва –

SHAXS - OILA – MAHALLA - TA'LIM MUASSASASI – DAVLAT - JAMIYAT” TAMOYILI ASOSIDA BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARIDA AXLOQIY TARBIYANING RIVOJLANTIRISH MEXANIZMI

Abduraxmonova Yulduzxon Naimjon qizi

Namangan davlat pedagogika instituti

Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (boshlang'ich ta'lim)

mutaxassisligi 1-bosqich magistranti

Email: abduraxmonovayulduz073@gmail.com, 902789072

Ilmiy rahbar: Pedagogika fanlar bo'yicha falsafa doktori PhD., dotsent

Maxmudova Nodira Alisherovna

Annotatsiya. Ushbu maqolada “Shaxs – oila – mahalla – ta’lim muassasasi – davlat – jamiyat” tamoyili asosida boshlang’ich sinf o’qituvchilarida axloqiy tarbiyani rivojlantirish mexanizmini o’rganish va takomillashtirish maqsad qilingan. Ushbu tamoyil orqali o’qituvchilarning ma’naviy-axloqiy sifatlarini yuksaltirish, ularni barkamol shaxs sifatida shakllantirish va yosh avlodga axloqiy tarbiya berishda samarali mexanizmlarni ishlab chiqish ko’zda tutilgan. Maqolada nazariy tahlil (pedagogik adabiyotlar va davlat hujjatlarini o’rganish), kuzatish (ta’lim muassasalaridagi tarbiyaviy jarayonlarni monitoring qilish), anketa va suhbat (o’qituvchilar va mutaxassislar bilan muloqot), shuningdek, tajriba-sinov usullari (taklif etilgan mexanizmlarni amalda sinovdan o’tkazish) qo’llanilgan. O’qituvchilarning axloqiy sifatleri :vatanparvarlik, mas’uliyat, odo-axloq, mehnatsevarlik, o’z kasbiga sadoqat sezilarli darajada yuksaldi, tarbiyaviy jarayonda oila-mahalla-ta’lim muassasasi hamkorligi kuchaydi va o’quvchilarga axloqiy ta’sir samaradorligi oshdi. Mazkur tamoyil asosidagi mexanizm boshlang’ich sinf o’qituvchilarining axloqiy tarbiyasini rivojlantirishda samarali ekanligi isbotlandi. Uni keng joriy etish orqali yosh avlodni ma’naviy barkamol shaxslar qilib tarbiyalash mumkin. Kelajakda ushbu mexanizmini raqamli texnologiyalar bilan boyitish tavsiya etiladi.

Kalit so’zlar. Axloqiy tarbiya, boshlang’ich sinf o’qituvchilari, shaxs – oila – mahalla tamoyili, ta’lim muassasasi, davlat – jamiyat, ma’naviy rivojlanish, tarbiyaviy mexanizm, hamkorlik, barkamol shaxs, o’z kasbiga sadoqat, vatanparvarlik, mas’uliyat, pedagogik tadqiqot.

THE MECHANISM OF DEVELOPMENT OF MORAL EDUCATION IN PRIMARY TEACHERS BASED ON THE PRINCIPLE OF "INDIVIDUAL - FAMILY - NEIGHBORHOOD - EDUCATIONAL INSTITUTION - STATE - SOCIETY"

Abstract. *This article aims to study and improve the mechanism for developing moral education in primary school teachers based on the principle of "Individual - family - neighborhood - educational institution - state - society". Through this principle, it is intended to improve the spiritual and moral qualities of teachers, form them as well-rounded individuals, and develop effective mechanisms for providing moral education to the younger generation. The article uses theoretical analysis (study of pedagogical literature and state documents), observation (monitoring of educational processes in educational institutions), questionnaires and interviews (communication with teachers and specialists), as well as experimental methods (testing the proposed mechanisms in practice. The moral qualities of teachers: patriotism, responsibility, decency, hard work, dedication to their profession have significantly increased, the cooperation of family-neighborhood-educational institution in the educational process has strengthened, and the effectiveness of moral influence on students has increased. The mechanism based on this principle has been proven to be effective in developing the moral education of primary school teachers. Through its widespread implementation, it is possible to educate the younger generation as spiritually mature individuals. In the future, it is recommended to enrich this mechanism with digital technologies.*

Keywords. *Moral education, primary school teachers, the principle of individual - family - neighborhood, educational institution, state - society, spiritual development, educational mechanism, cooperation, a mature individual, dedication to their profession, patriotism, responsibility, pedagogical research.*

МЕХАНИЗМ РАЗВИТИЯ НОРМАТИВНОГО ВОСПИТАНИЯ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ НА ОСНОВЕ ПРИНЦИПА «ИНДИВИДУАЛ - СЕМЬЯ - СОСЕДСТВО - УЧЕБНОЕ ЗАВЕДЕНИЕ - ГОСУДАРСТВО - ОБЩЕСТВО»

Аннотация. *Цель данной статьи — изучить и усовершенствовать механизм развития нравственного воспитания учителей начальной школы на основе принципа «Индивид – семья – соседство – образовательное учреждение – государство – общество». Посредством этого принципа предполагается повышение духовно-нравственных качеств учителей, формирование из них всесторонне развитых личностей и разработка эффективных механизмов нравственного воспитания молодого поколения. В статье используются теоретический анализ (изучение педагогической литературы и государственных документов), наблюдение (мониторинг образовательных процессов в образовательных учреждениях), анкетирование и интервью (общение с учителями и специалистами), а также экспериментальные методы (проверка предложенных механизмов на практике). Значительно повысились нравственные качества учителей: патриотизм, ответственность, порядочность, трудолюбие, преданность профессии, укрепилось сотрудничество семьи, соседства и*

образовательного учреждения в образовательном процессе, повысилась эффективность нравственного воздействия на учащихся. Механизм, основанный на этом принципе, доказал свою эффективность в развитии нравственного воспитания учителей начальной школы. Благодаря его широкому внедрению, возможно воспитание молодого поколения как духовно зрелых личностей. В будущем рекомендуется обогатить этот механизм цифровыми технологиями.

Ключевые слова. Нравственное воспитание, учителя начальной школы, принцип «личность – семья – соседство», образовательное учреждение, государство – общество, духовное развитие, образовательный механизм, сотрудничество, зрелая личность, преданность профессии, патриотизм, ответственность, педагогические исследования..

KIRISH

Zamonaviy ta'lim tizimida yosh avlodni ma'naviy-axloqiy jihatdan barkamol shaxslar qilib tarbiyalash dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunida belgilangan vazifalar ta'lim jarayonida axloqiy tarbiyaning ustuvor o'rin tutishini ta'kidlaydi. Boshlang'ich ta'lim bosqichida o'quvchilarning shaxsiyati shakllanishining asosiy poydevori qo'yiladi, bu jarayonda esa boshlang'ich sinf o'qituvchisiga ko'p narsa bog'liq bo'lib, uning axloqiy qiyofasi, ma'naviy saviyasi va tarbiyaviy ta'siri hal qiluvchi ahamiyatga ega hisoblanadi. O'qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki axloqiy namuna ko'rsatuvchi shaxs sifatida yosh avlodning ma'naviy dunyosini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Biroq, amaliyotda boshlang'ich sinf o'qituvchilarining axloqiy tarbiyasi va ular orqali o'quvchilarga axloqiy ta'sir ko'rsatishda bir qator muammolar mavjud bo'lib, oila, mahalla va ta'lim muassasasi o'rtasidagi hamkorlikning yetarli darajada emasligi, davlat va jamiyat ishtirokining tizimli emasligi, shuningdek, o'qituvchilarning o'z axloqiy sifatlarini doimiy rivojlantirib bormasligidadir.

Ushbu muammolarni hal etish maqsadida "Shaxs – oila – mahalla – ta'lim muassasasi – davlat – jamiyat" tamoyili asosida boshlang'ich sinf o'qituvchilarida axloqiy tarbiyani rivojlantirish mexanizmini ishlab chiqish zaruriyatini taqozo etmoqda. Mazkur tamoyil milliy tarbiya tizimining an'anaviy va zamonaviy yondashuvlarini uyg'unlashtirib, o'qituvchini ma'naviy jihatdan takomillashtirish va uning tarbiyaviy faoliyatini samarali tashkil etish imkonini beradi.

Maqolaning dolzarbligi shundaki, ushbu mexanizmni joriy etish orqali nafaqat o'qituvchilarning axloqiy saviyasini yuksaltirish, balki yosh avlodni vatanparvar,

mas'uliyatli va odobli shaxslar qilib tarbiyalashga erishish mumkin. Maqolada mazkur tamoyilga asoslangan axloqiy tarbiya mexanizmining nazariy asoslari, amaliy yo'nalishlari va samaradorligi o'rganiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Axloqiy tarbiya masalasi pedagogika fanida qadimdan o'rganib kelinmoqda. Alisher Navoiy, Abu Rayhon Beruniy, Farobiy kabi mutafakkirlarning asarlarida inson axloqining shakllanishida oila, jamiyat va ta'limning o'rni alohida ta'kidlangan. Zamonaviy pedagogikada axloqiy tarbiya muammolari J. Lokk, J.J. Russo, K.D. Ushinskiy, A.S. Makarenko kabi olimlarning ishlarida keng yoritilgan bo'lib, ular tarbiyada shaxsiy namuna ko'rsatish va jamiyat ta'sirining muhimligini asoslab berganlar.

O'zbekiston pedagogikasida axloqiy tarbiya masalalari A. Avloniy, Abdulla Avloniy, M. Behbudiy asarlarida milliy qadriyatlar bilan bog'liq holda o'rganilgan. Mustaqillik yillarida V.A. Karakovskiy, L.I. Novikova, N.Ye. Shchurkova kabi rossiyalik olimlarning ma'naviy-axloqiy tarbiya konsepsiyalari, shuningdek, o'zbek olimlari – O. Musurmonova, N. Sayidahmedov, R. Mahmudov, M. Usmonova, Sh. To'ychiyeva va boshqalarning tadqiqotlari axloqiy tarbiyaning milliy modelini shakllantirishga xizmat qilmoqda. Boshlang'ich ta'limda o'qituvchining axloqiy tarbiyasi masalasiga bag'ishlangan ishlar orasida N. Azizxo'jayeva, G'. Shodiyeva, D. To'rayeva kabi olimlarning tadqiqotlari alohida ahamiyatga ega bo'lib, ularda o'qituvchining shaxsiy namunasi va ma'naviy sifatlari ta'lim samaradorligining asosi ekanligi ta'kidlanadi. Oilaviy-mahallaviy tarbiya va ta'lim muassasasi hamkorligi masalasi O. To'xtaxo'jayev, M. Quronov, F. Mahmudova ishlarida keng yoritilgan.

"Shaxs – oila – mahalla – ta'lim muassasasi – davlat – jamiyat" tamoyili ilk bor O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A. Karimovning "Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch" asarida va "Barkamol avlodni tarbiyalash – milliy mustaqillikning poydevori" kontsepsiyasida ifodalangan bo'lib, keyinchalik "O'zbekiston Respublikasida ta'lim-tarbiya tizimini yanada rivojlantirish konsepsiyasi"da rivojlantirilgan. Biroq, ushbu tamoyilni boshlang'ich sinf o'qituvchilarining axloqiy tarbiyasini rivojlantirish mexanizmi sifatida qo'llash bo'yicha maxsus tadqiqotlar

yetarli emasligi adabiyotlar tahlilida aniqlandi. Shu sababli, mazkur yo'nalishda tadqiqot o'tkazish dolzarbligi yanada oshib bormoqda.

Xorijiy pedagogikada axloqiy tarbiya va o'qituvchilarning ma'naviy rivojlanishi masalasi turli mamlakatlarda o'ziga xos yondashuvlar bilan o'rganilgan va amalda qo'llanilmoqda. Xususan, Finlyandiya ta'lim tizimida o'qituvchilarning axloqiy va professional rivojlanishi davlat tomonidan qattiq qo'llab-quvvatlanadi. Finlyandiya o'qituvchilari magistratura darajasida tayyorlanadi va doimiy ravishda axloqiy tarbiya, empatiya, mas'uliyat va inklyuziv ta'lim bo'yicha malaka oshirish kurslaridan o'tadi. Fenomen-ga yo'naltirilgan ta'lim modeli (phenomenon-based learning) doirasida o'qituvchilar jamiyat va oila bilan hamkorlikda real hayotiy muammolarni hal qilish orqali o'qituvchilarda axloqiy qadriyatlar shakllantirilishiga erishadi (Sahlberg, 2015).

Yaponiyada axloqiy tarbiya ("dotoku") alohida fan sifatida o'tiladi va o'qituvchilarning shaxsiy namunasi markaziy o'rin tutadi. Yapon pedagogikasida "shuudan seikatsu" (guruh hayoti) tamoyili orqali oila, maktab va mahalliy jamiyat o'rtasidagi uzviy bog'lanish ta'minlanadi. O'qituvchilar muntazam ravishda mahalla tadbirlari va oilaviy uchrashuvlarda ishtirok etib, o'z axloqiy sifatlarini namoyon qiladi va rivojlantiradi (Kubow & Fossum, 2007).

Germaniyada "Werterziehung" (qadriyatlar tarbiyasi) konsepsiyasi oila, maktab va jamiyat hamkorligiga asoslanadi. O'qituvchilar malaka oshirishda axloqiy dilemmalarni muhokama qilish, rol o'yinlari va jamiyat loyihalari orqali o'z ma'naviy-axloqiy kompetensiyalarini oshiradi. Davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan "Schule als Lebensraum" (maktab – hayot makoni) yondashuvi o'qituvchini jamiyatning faol a'zosi sifatida shakllantiradi (Oelkers, 2000).

Xitoyda Konfutsiy ta'limoti asosidagi axloqiy tarbiya zamonaviy sharoitda davom etmoqda. "De yu" (axloqiy tarbiya) dasturi o'qituvchilardan yuqori axloqiy talablar qo'yadi va ular doimiy ravishda "shifuxing" (ustozlik namunasi) tamoyiliga rioya qilishi shart. Oilaviy va jamiyat tarbiyasi bilan integratsiya "xiaodao" (oilalar hurmati) va "shequ jiaoyu" (jamiyat ta'limi) orqali amalga oshiriladi (Li & Zhong, 2017).

Ushbu xorijiy tajribalarni tahlil qilish natijasida shuni ko'rish mumkinki, axloqiy tarbiyaning samaradorligi o'qituvchining shaxsiy axloqiy rivojlanishi, oila-maktab-jamiyat-davlat hamkorligi va tizimli malaka oshirishga bog'liq hisoblanadi. Biroq, xorijiy tajribada milliy-ma'naviy qadriyatlar va mahalla institutining o'rni yetarli darajada aks etmagan. Shuning uchun, "Shaxs – oila – mahalla – ta'lim muassasasi – davlat – jamiyat" tamoyilini xorijiy tajribaning ijobiy tomonlari bilan boyitish orqali o'zbek ta'lim tizimiga moslashtirish maqsadga muvofiqdir.

Tadqiqot jarayonida nazariy va amaliy metodlardan foydalanildi.

Nazariy metodlar. Pedagogik va psixologik adabiyotlarning tahlili (milliy va xorijiy olimlarning asarlari, davlat hujjatlari va normativ-huquqiy hujjatlarning o'rganilishi), taqqoslash va umumlashtirish (axloqiy tarbiya konsepsiyalarining milliy va xorijiy tajribalarini solishtirish), modellashtirish (axloqiy tarbiya mexanizmining nazariy modelini ishlab chiqish) ushbu metodlardan keng foydalanildi.

Empirik metodlar. Kuzatish (boshlang'ich sinf o'qituvchilarining tarbiyaviy faoliyati va oila-mahalla-ta'lim muassasasi hamkorligini bevosita monitoring qilish, 10ta umumta'lim maktabida olib borildi), anketa so'rovi (100 nafar boshlang'ich sinf o'qituvchisi va 50 nafar ota-ona ishtirokida o'tkazildi), suhbat va intervyu (ta'lim mutaxassislari, mahalla faollari va o'qituvchilar bilan chuqur muloqot), pedagogik tajriba (taklif etilgan mexanizmning tajriba guruhida 40 nafar o'qituvchi) sinovdan o'tkazilishi va natijalarning nazorat guruhiga nisbatan taqqoslanishi) ushbu tajribalar asosida o'qituvchilarning axloqiy bilimlarini yanada takomillashtirildi.

NATIJARAR VA MUHOKAMALAR

Tadqiqot jarayonida "Shaxs – oila – mahalla – ta'lim muassasasi – davlat – jamiyat" tamoyiliga asoslangan axloqiy tarbiya mexanizmining boshlang'ich sinf o'qituvchilariga ta'sirini baholash uchun tajriba-sinov ishlari o'tkazildi.

Natijalarni miqdoriy baholash uchun quyidagi jadvaldan foydalanildi:

Ko'rsatkichlar	Tajriba boshida (tajriba guruh)	Tajriba yakunida (tajriba guruh)	O'zgarish (%)	Nazorat guruhidagi o'zgarish (%)
Mas'uliyat	58%	82%	+24%	+5%
Vatanparvarlik	65%	88%	+23%	+7%
Odob-axloq	63%	85%	+22%	+6%
Umumiy	62%	85%	+23%	+6%

Ushbu natijalar mexanizmning samaradorligini isbotlaydi va axloqiy tarbiyani rivojlantirishda tizimli yondashuvning muhimligini ko'rsatib beradi.

Tadqiqot natijalari axloqiy tarbiyaning rivojlanishida "Shaxs – oila – mahalla – ta'lim muassasasi – davlat – jamiyat" tamoyilining samarali ekanligini isbotlaydi.. Bu tamoyil milliy pedagogik an'analar (A. Avloniy, I.A. Karimov ishlarida ta'kidlanganidek) bilan xorijiy tajribalarni (masalan, Finlyandiya va Yaponiyadagi oila-maktab-jamiyat hamkorligi) uyg'unlashtirib, o'qituvchilarning ma'naviy saviyasini yuksaltirishga xizmat qilmoqda. Natijalarda kuzatilgan 23% lik o'sish N. Sayidahmedov va Sh. To'ychiyeva tadqiqotlaridagi natijalar bilan mos keladi, unda axloqiy tarbiya tizimli hamkorlik orqali 20-25% ga yaxshilanishi mumkinligi ko'rsatilgan. Biroq, natijalarni muhokama qilganda quyidagi muammolar aniqlandi: oila-mahalla hamkorligining yetarli darajada emasligi (anketada 22% o'qituvchilar bu jihatni qiyin deb topgan), chunki zamonaviy jamiyatda oilaviy an'analar zaiflashmoqda. Bu xorijiy tajribada oilaviy ishtirokni majburlash orqali hal etilmoqda, ammo o'zbek ta'lim tizimida mahalla institutini kuchaytirish orqali yechim topish mumkin.

Muhokamada xorijiy tajribalar bilan taqqoslaganda, o'zbek modelining afzalligi milliy qadriyatlar, vatanparvarlik, mas'uliyatga urg'u berishida namoyon bo'lmoqda. Masalan, Germaniyadagi "Werterziehung" individual rivojlanishga e'tibor qaratsa, bizning tamoyil jamiyat va davlat ishtirokini kuchaytirib, kollektiv axloqni shakllantiradi. Statistika shuni ko'rsatadiki, o'qituvchining axloqiy darajasi

o'quvchilar tarbiyasiga to'g'ridan-to'g'ri bog'liq, bu A.S. Makarenko nazariyasidagi "tarbiyada shaxsiy namuna" tamoyilini tasdiqlaydi.

Muhokamaning asosiy xulosasi shundan iboratki, taklif etilgan mexanizmni keng joriy etish orqali boshlang'ich ta'limda axloqiy tarbiyani takomillashtirish mumkin. Kelajak tadqiqotlarida ushbu mexanizmni raqamli texnologiyalar, masalan, onlayn platformalar, bilan integratsiya qilish tavsiya etiladi, chunki zamonaviy ta'limda raqamlashtirish dolzarbdir. Shuningdek, mexanizmni boshqa ta'lim bosqichlariga moslashtirish bo'yicha qo'shimcha tadqiqotlar ishlab chiqish zarur. Ushbu yondashuv yosh avlodni barkamol shaxslar qilib tarbiyalashda milliy ta'lim tizimining asosiy tamoyiliga aylanishi mumkin.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, mexanizm boshlang'ich ta'limda axloqiy tarbiyani rivojlantirishning samarali yo'li hisoblanadi va uni umumta'lim maktablarida keng joriy etish yosh avlodni vatanparvar, mas'uliyatli va barkamol shaxslar qilib tarbiyalashga xizmat qiladi. Kelajak tadqiqotlarda mexanizmni raqamli texnologiyalar bilan integratsiya qilish, uni boshqa ta'lim bosqichlariga moslashtirish va uzoq muddatli samaradorligini monitoring qilish tavsiya etiladi. Ushbu yondashuv O'zbekiston ta'lim tizimining ma'naviy-axloqiy asoslarini mustahkamlashda muhim qadam bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Alisher Navoiy. Asarlar (klassik meros). – Toshkent: G'afur G'ulom nashriyoti (turli nashrlar).
2. Abu Rayhon Beruniy. Asarlar (inson axloqining shakllanishi haqida). – Toshkent: Fan nashriyoti (turli nashrlar).
3. Farobiy. Asarlar (jamiyat va ta'limning axloqiy asoslari). – Toshkent: Fan nashriyoti (turli nashrlar).
4. Lokk J. Tarbiya haqida ba'zi mulohazalar. – London: original nashr, 1693.
5. Russo J.J. Emil yoki tarbiya haqida. – original nashr, 1762.
6. Ushinskiy K.D. Inson tarbiya predmeti sifatida (Человек как предмет воспитания). – Sankt-Peterburg: original nashr, 1868-1869.
7. Makarenko A.S. Pedagogicheskaya poema (tarbiya haqida asarlar, shaxsiy namuna tamoyili). – Moskva: original nashr, 1933-1935.
8. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: Ilin bosmaxonasi, 1913. – 96 b.
9. Behbudiy M. Tarbiya masalalari bo'yicha asarlar. – Toshkent: turli nashrlar.

10. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat nashriyoti, 2008. – 176 b.
11. Karimov I.A. Barkamol avlodni tarbiyalash – milliy mustaqillikning poydevori (konsepsiya va asarlar). – Toshkent: O'zbekiston nashriyoti (turli nashrlar).
12. Karakovskiy V.A., Novikova L.I., Shchurkova N.Ye. Ma'naviy-axloqiy tarbiya konsepsiyalari. – Moskva: turli nashrlar.
13. Musurmonova O. Yuqori sinf o'quvchilarida ma'naviy madaniyatni shakllantirishning pedagogik asoslari (tadqiqot ishi). – Toshkent: turli nashrlar.
14. Sayidahmedov N. Pedagogik mahorat va pedagogik texnologiya (va boshqa pedagogik tadqiqotlar). – Toshkent: turli nashrlar.
15. Mahmudov R. Axloqiy tarbiya masalalari bo'yicha tadqiqotlar. – Toshkent: turli nashrlar.
16. Usmonova M. Ma'naviy tarbiya tadqiqotlari. – Toshkent: turli nashrlar.
17. To'ychiyeva Sh. Axloqiy tarbiya milliy modeli bo'yicha tadqiqotlar. – Toshkent: turli nashrlar.
18. Azizxo'jayeva N. Boshlang'ich ta'limda o'qituvchi shaxsiy namunasi (pedagogik texnologiyalar va tadqiqotlar). – Toshkent: turli nashrlar.
19. Shodiyeva G'. Boshlang'ich ta'limda ma'naviy sifatlar tadqiqoti. – Toshkent: turli nashrlar.
20. To'rayeva D. O'qituvchi axloqiy tarbiyasi masalalari. – Toshkent: turli nashrlar.
21. To'xtaxo'jayev O. Oilaviy-mahallaviy tarbiya hamkorligi. – Toshkent: turli nashrlar.
22. Quronov M. Mahalla va ta'lim muassasasi hamkorligi. – Toshkent: turli nashrlar.
23. Mahmudova F. Oilaviy tarbiya masalalari. – Toshkent: turli nashrlar.
24. Sahlberg P. Finnish Lessons 2.0: What Can the World Learn from Educational Change in Finland? – New York: Teachers College Press, 2015. – 237 b.
25. Kubow P.K., Fossum P.R. Comparative Education: Exploring Issues in International Context. – Upper Saddle River, NJ: Pearson Merrill Prentice Hall, 2007. – 274 b.
26. Oelkers J. Werteeziehung va qadriyatlar tarbiyasi bo'yicha tadqiqotlar (Germaniya tajribasi). – turli maqolalar va asarlar, taxminan 2000-yillar.
27. Li J., Zhong M. Moral education in China: Confucian foundations and modern adaptations // Journal of Moral Education, 2017.
28. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami (turli nashrlar, jumladan 2020-yilgi yangi tahrir).
29. O'zbekiston Respublikasida ta'lim-tarbiya tizimini yanada rivojlantirish konsepsiyasi (davlat hujjatlari). – Toshkent: rasmiy nashrlar.

ADABIYOT DARSLARIDA XALQ DOSTONLARINI O'QITISHDA MULTIMEDIALI VOSITALARDAN FOYDALANISH

Samijonova Madina Ibragimjon qizi

NamDPI o'zbek tili va adabiyoti mutaxassisligi

2-kurs magistranti

[*madinasamijonova02@gmail.com*](mailto:madinasamijonova02@gmail.com)

Annotatsiya: mazkur maqolada adabiyot darslarida xalq dostonlarini o'qitishda multimedialli vositalardan foydalanishning pedagogik va metodik ahamiyati haqida fikr yuritilgan. Xalq dostonlarining og'zaki ijod mahsuli sifatidagi xususiyatlari, ularni o'quvchilarga samarali yetkazishda audio, video, slayd-taqdimot va interaktiv vositalarning roli tahlil qilingan. Tadqiqot davomida multimedialli vositalar asosida tashkil etilgan darslarning ta'limiy samaradorligi aniqlanib, foydali tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: xalq dostonlari, adabiyot darslari, multimedialli vositalar, baxshi ijrosi, og'zaki xalq ijodi, innovatsion ta'lim texnologiyalari, badiiy tafakkur, interaktiv ta'lim, vizual va audio materiallar, adabiy ta'lim metodikasi, milliy qadriyatlar, ta'lim samaradorligi.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МУЛЬТИМЕДЬНЫХ ИНСТРУМЕНТОВ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ НАРОДНЫХ ЭПОСОВ НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация: в данной статье подчеркивается педагогическая и методическая значимость использования мультимедийных средств при преподавании народных эпосов на уроках литературы. Анализируются характеристики народных эпосов как продукта устного творчества, роль аудио-, видео-, слайд-презентаций и интерактивных инструментов в их эффективной передаче учащимся. В ходе исследования определена образовательная эффективность уроков, организованных на основе мультимедийных средств, и даны практические рекомендации.

Ключевые слова: народные эпосы, уроки литературы, мультимедийные инструменты, бахшское представление, устное народное искусство, инновационные образовательные технологии, художественное мышление, интерактивное образование, визуальные и аудиоматериалы, методика преподавания литературы, национальные ценности, эффективность образования.

USING MULTIMEDIA TOOLS IN TEACHING FOLK EPICS IN LITERATURE CLASSES

Abstract: this article highlights the pedagogical and methodological importance of using multimedia tools in teaching folk epics in literature lessons. The characteristics of folk epics as a product of oral creativity, the role of audio, video, slide presentations and interactive tools in effectively conveying them to students are analyzed. During the study, the educational effectiveness of lessons organized on the basis of multimedia tools was determined, and practical recommendations were given.

Keywords: folk epics, literature lessons, multimedia tools, bakhshi performance, oral folk art, innovative educational technologies, artistic thinking, interactive education, visual and audio materials, literary teaching methodology, national values, educational effectiveness.

KIRISH

Zamonaviy ta'lim tizimida fanlarni o'qitishda innovatsion yondashuvlar va axborot-kommunikatsiya vositalaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, adabiyot darslarida xalq og'zaki ijodi namunalarini, jumladan, xalq dostonlarini o'qitishda an'anaviy metodlar bilan cheklanib qolish o'quvchilarning mavzuga bo'lgan qiziqishini to'liq qamrab olmaydi.

Xalq dostonlari o'zbek xalqining tarixiy xotirasi, milliy tafakkuri, axloqiy va estetik qarashlarini o'zida jamlagan noyob adabiy merosdir. Biroq dostonlarning hajman katta va syujet jihatdan murakkabligi ularni o'quvchilar tomonidan idrok etishni murakkablashtiradi. Shu bois dostonlarni o'qitishda multimediali

vositalardan foydalanish dars jarayonining samaradorligini oshirishga ko'mak beradi.

Mazkur maqolaning maqsadi — adabiyot darslarida xalq dostonlarini o'qitishda multimediali vositalardan foydalanishning metodik asoslari va pedagogik samaradorligini yoritishdan iborat.

Amaliyot shuni ko'rsatadiki, adabiyot darslarida xalq dostonlarini o'qitishda quyidagi muammolar uchraydi:

- doston matnlarining hajman katta bo'lishi;
- syujet voqealarining murakkabligi;
- o'quvchilarda og'zaki ijodga nisbatan qiziqishning sustligi;
- dostonning ijro an'alarini dars jarayonida to'liq aks ettirishning qiyinligi.

Multimediali vositalardan foydalanish ushbu muammolarni bartaraf etishning samarali yo'li sifatida ko'rlmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Xalq og'zaki ijodini o'qitish masalalari o'zbek adabiyotshunosligi va pedagogikasida ko'plab olimlar tomonidan muhokamalarga sabab bo'lgan. Jumladan, adabiy ta'limda innovatsion texnologiyalardan foydalanish masalalari bo'yicha metodist olimlar tomonidan multimediali vositalarning ta'lim samaradorligiga ijobiy ta'siri haqida ko'plab fikrlar aytib o'tilgan.

Tadqiqotchilar fikriga ko'ra, xalq og'zaki ijodi namunalarini o'qitishda audio va video materiallardan foydalanish o'quvchilarning badiiy matnni eshitish va ko'rish orqali idrok etish imkoniyatini yengillashtiradi. Ayniqsa, baxshi ijrosini tinglash dostonning og'zaki ijod mahsuli sifatidagi xususiyatlarini ochib berishga yordam beradi.

Mazkur tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi:

- ilmiy-adabiyotlarni tahlil qilish metodi – Bu metod orqali xalq dostonlarini o'qitishga doir nazariy manbalarni o'rganish;
- kuzatish metodi – Ushbu metod orqali multimediali vositalar asosida tashkil etilgan darslarni tahlil qilish;
- taqqoslash metodi – an'anaviy va multimediali tashkil etilgan darslarning samaradorligini solishtirish;

- amaliy tajriba metodi – audio, video va slayd-taqdimotlardan foydalangan holda darslar tashkillashtirish.
- tasvirla metodi- ushbu metodda o'quvchilar doston o'qish davomida tushungan voqeliklarini qog'ozda rasm asosida tasvirlaydi. Bu orqali asar mazmuni yodda qolishi osonlashadi.
- Sahnalashtirish metodi- o'quvchilarni guruhlariga bo'lgan holda topshiriq beriladi: asarning bir qismini sahnalashtirish. Bu orqali asar voqeliklarini rollarga kirosh asosida o'quvchilar o'zlari his qilishadi.

Tadqiqotlar davomida yuqoridagi metodlardan umumta'lim maktablarining 5–7-sinflarida xalq dostonlari mavzusi o'qitilishida qo'llanildi. Xalq dostonlarini o'qitishda multimediali vositalar quyidagi didaktik funksiyalarni bajarishi isbotlandi:

- axborot berish funksiyasi – doston mazmunini tizimli ravishda yetkazish;
- motivatsion funksiyasi – o'quvchilarning darsga qiziqishini yanada oshirish;
- rivojlantiruvchi funksiyasi – o'quvchida badiiy tafakkur va nutqni rivojlantirish;
- tarbiyaviy funksiyasi – o'quvchida milliy g'urur, vatanparvarlik tuyg'ularini shakllantirish;
- nazorat funksiyasi – o'quvchi bilimlarini interaktiv testlar orqali baholash.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot jarayonida olingan natijalar shuni ko'rsatdiki, xalq dostonlarini multimediali vositalardan foydalnib o'qitish ta'lim samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Xususan, o'quvchilarning dars jarayonidagi faolligi ortib, doston mazmunini tushunish darajasi yengillashadi. Audio materiallar, jumladan, baxshi ijrosidagi doston parchalarini tinglash o'quvchilarda kuchli emotsional ta'sir uyg'otib, badiiy obrazlarni jonli tasavvur qilishga ko'mak beradi berdi. Video va animatsion lavhalar esa doston syujetidagi murakkab voqealarni tushunarli va qiziqarli tarzda ochib berishga xizmat qildi. Shuningdek, slayd-taqdimotlar va interaktiv topshiriqlar yordamida o'quvchilarning mustaqil fikrlashi va tahliliy ko'nikmalari yanada oshadi. Ushbu vositalardan foydalanish orqali erishilgan

natijalar pedagogika sohasidagi avvalgi tadqiqotlar bilan bog'liq bo'lib, multimediali vositalarning didaktik imkoniyatlari yuqori ekanini isbotlaydi.

Masalan, "Alpomish" dostonini o'rganish jarayonida quyidagi ketma-ketlik yanada samarali bo'ldi:

Dars boshida doston haqida qisqa video lavha qo'yib beriladi. Baxshi ijrosidagi audio parcha ham havola qilinadi. Slayd orqali bosh qahramonlarning obrazlar tizimi o'zaro tahlil qilinadi. Dars so'ngida interaktiv viktorina o'tkaziladi. Natijada o'quvchilarning darsdagi ishtiroki va mavzuni o'zlashtirish darajasi kutilganidek bo'ladi.

Multimediali vositalar asosida tashkil etilgan darslar o'quvchilarda quyidagi kompetensiyalarni shakllantiradi:

- axborotni tanlash va tahlil qilish kompetensiyasi rovojlanadi;
- nutqiy va kommunikativ kompetensiya rivojlanadi;
- estetik did va badiiy idrok shakllanadi;
- milliy va umummadaniy kompetensiya shakllanadi;
- raqamli savodxonlik rivojlantiriladi.

Bu qism zamonaviy davlat ta'lim standartlariga mos keladi. Adabiyot darslarida foydalanish tavsiya etiladi:

- dostonlarni o'qitishda har bir darsda kamida bitta multimedia elementidan foydalanish;
- baxshi ijrosini imkon qadar asl manbalardan olish;
- o'quvchilarni taqdimot va video tayyorlashga jalb etish;
- multimedia vositalarini maqsadga muvofiq va me'yorida qo'llash.

Adabiyot darslarida Xalq dostonlarini o'qitishda qo'llaniladigan multimediali vositalar:

Audio yozuvlar (baxshi ijrosi)-Dostonning og'zaki ijro an'anasini ochib berish, ifodali nutqni anglatish. Natijada o'quvchilarda tinglab tushunish, estetik did va nutq madaniyati shakllanadi.

Video lavhalar (baxshi chiqishi, sahna ko'rinishlari)- Doston ijrochiligi va milliy madaniy muhitni ko'rsatish. Natijada o'quvchilarda dostonning milliy ruhi va tarixiy mazmuni haqida tasavvur hosil qilinadi.

Slaydli taqdimotlar - Syujet, obrazlar tizimi va asosiy g'oyani tizimli tushuntirish. Natijada o'quvchi tomonidan doston mazmuni mantiqiy ketma-ketlikda o'zlashtiriladi.

Ilyustratsiyalar va animatsiyalar- Murakkab voqealarni vizual obrazlar orqali yoritiladi. Natijada o'quvchilarning tasavvuri va obrazli fikrlashi yanada rivojlanadi.

Interaktiv test va mashqlar- O'zlashtirilgan bilimlarni mustahkamlanadi. Natijada o'quvchilarning faolligi va mustaqil fikrlashi oshiriladi.

Elektron xaritalar va sxemalar -Doston voqealari kechgan makonlarni tushuntiriladi. Natijada dostonning makon va zamon jihatlari aniq anglanadi.

Multimediali loyiha ishlari- O'quvchilarning ijodiy faoliyatini rivojlantiradi. Natijada o'quvchilarda mustaqil izlanish, ijodkorlik va taqdimot ko'nikmalari shakllanadi

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, adabiyot darslarida xalq dostonlarini o'qitishda multimediali vositalardan foydalanish o'quvchilarning badiiy matnni chuqurroq anglashiga, milliy qadriyatlarga bo'lgan qiziqishini oshirishga va ta'lim jarayonini interaktiv usulda tashkillashtirishga yordam beradi. Shu bois xalq dostonlarini o'qitishda multimediali vositalardan tizimli va o'rinli foydalanish adabiyot ta'limining samaradorligini oshiruvchi muhim omil sanaladi.

Shunday qilib, xalq dostonlarini o'qitishda multimediali vositalardan foydalanish nafaqat ta'lim samaradorligini oshiradi, balki o'quvchilarda milliy adabiy merosga nisbatan ongli munosabatni ham shakllantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008. – 45–52-betlar.
2. Yo'ldoshev J.G'. Xalq og'zaki ijodi va adabiy ta'lim masalalari. – Toshkent: Fan, 2015. – 78–89-betlar.
3. Qodirov V. Adabiyot o'qitish metodikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2018. – 112–126-betlar.
4. Sayidov S. Innovatsion pedagogik texnologiyalar va ta'lim samaradorligi. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2019. – 64–73-betlar.
5. Umarov B. O'zbek xalq dostonlari poetikasi. – Toshkent: Fan, 2014. – 101–115-betlar.

6. Xolmirzayev A. Adabiy ta'limda axborot texnologiyalaridan foydalanish. – Toshkent: Innovatsiya, 2020. – 56–68-betlar.
7. Mirzayev T. O'zbek folklori va baxshichilik an'analari. – Toshkent: Sharq, 2016. – 134–149-betlar.
8. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi. Adabiyot fani bo'yicha davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi. – Toshkent, 2021. – 22–31-betlar.
9. Abduqodirov A., Begimqulov U. Pedagogik texnologiyalar va interaktiv ta'lim. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2017. – 90–104-betlar.
10. Jo'rayev R. Milliy adabiy meros va zamonaviy ta'lim muammolari. – Toshkent: Ma'naviyat, 2013. – 58–66-betlar.

KIMYO FANINI O'QITISHDA LOYIHALASH TEXNOLOGIYASINING ASOSIY YONDASHUVLARI

O'rinova Ozoda O'ljayevna

*Farg'ona davlat universiteti, Kimyo kafedrası dotsenti, pedagogika fanlari
bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Annotatsiya: Ushbu maqolada kimyo fanini o'qitishda loyihalash texnologiyasining asosiy yondashuvlari ilmiy asosda tahlil qilinadi. Loyihalash texnologiyasi pedagogik jarayonda o'quvchilarning mustaqil fikrlash, tadqiqot va amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Maqolada loyiha asosidagi o'qitishning nazariy asoslari, metodik jihatlari va samarali qo'llanilish usullari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, kimyo darslarida interaktiv va amaliy yo'nalishdagi loyihalash yondashuvlarining o'quv jarayoniga ta'siri, o'quvchilarning fan bilan qiziqishi va amaliy ko'nikmalarini shakllantirishdagi roli tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari loyihalash texnologiyasining o'quv jarayonini sifatli rivojlantirishda muhim pedagogik vosita ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Kimyo fanini o'qitish, loyihalash texnologiyasi, pedagogik yondashuvlar, mustaqil faoliyat, amaliy ko'nikmalar, interaktiv o'qitish.

ОСНОВНЫЕ ПОДХОДЫ К ТЕХНОЛОГИЯМ ПРОЕКТИРОВАНИЯ В ПРЕПОДАВАНИИ ХИМИИ

Аннотация: В данной статье анализируются основные подходы к проектированию и технологиям в преподавании химии на научной основе. Проектирование и технологии служат для развития самостоятельного мышления, исследовательских и практических навыков учащихся в педагогическом процессе. В статье рассматриваются теоретические основы, методологические аспекты и эффективные методы применения проектного обучения. Также анализируется влияние интерактивных и практических подходов к проектированию на образовательный процесс на уроках химии, их роль в формировании интереса учащихся к науке и практических навыков. Результаты исследования показывают, что проектирование и технологии являются важным педагогическим инструментом для качественного развития образовательного процесса.

Ключевые слова: Преподавание химии, проектирование и технологии, педагогические подходы, самостоятельная деятельность, практические навыки, интерактивное обучение.

BASIC APPROACHES OF DESIGN TECHNOLOGY IN TEACHING CHEMISTRY

Abstract: This article analyzes the main approaches of design technology in teaching chemistry on a scientific basis. Design technology serves to develop students' independent thinking, research and practical skills in the pedagogical process. The article considers the theoretical foundations, methodological aspects and effective application methods of project-based learning. It also analyzes the impact of interactive and practical design approaches on the educational process in chemistry lessons, their role in forming students' interest in science and practical skills. The results of the study show that design technology is an important pedagogical tool for the qualitative development of the educational process.

Keywords: Teaching chemistry, design technology, pedagogical approaches, independent activity, practical skills, interactive learning.

KIRISH

Zamonaviy ta'lim jarayonida o'quvchilarning mustaqil fikrlash, tadqiqot va amaliy ko'nikmalarini rivojlantirish muhim vazifa sifatida qaraladi. Shu nuqtai nazardan, kimyo fanini o'qitishda loyihalash texnologiyasi alohida ahamiyat kasb etadi, chunki u o'quvchilarning nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan uyg'unlashtirish imkonini yaratadi. Loyiha asosida tashkil etilgan darslar o'quvchilarda kreativlik, muammolarni hal qilish qobiliyati va fan bilan qiziqishni uyg'otadi. Shu bilan birga, pedagogik yondashuvlarning samarali tanlanishi o'quv jarayonini interaktiv va natijaviy qiladi. Ushbu maqolada kimyo fanini o'qitishda

loyihalash texnologiyasining asosiy yondashuvlari, ularning nazariy va metodik jihatlari hamda amaliy qo'llanilishi tahlil qilinadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Zamonaviy pedagogik adabiyotlarda loyihalash texnologiyasi o'quv jarayonini samarali tashkil etish vositasi sifatida keng o'rganilgan. J. Bruner va D. W. Johnsonning tadqiqotlariga ko'ra, loyiha asosida o'qitish o'quvchilarda mustaqil fikrlash va amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, O'zbekiston va xorijiy olimlar (A. Shomurodova, M. Karimov, T. Johnson, P. Bell) loyihalash texnologiyasining fanlararo integratsiya, muammoli vazifalarni yechish va interaktiv ta'lim jarayonidagi ahamiyatini ta'kidlaydilar.

Kimyo fanida loyiha asosidagi yondashuv darslarni faqat nazariy bilim berishdan amaliy faoliyatga kengaytirish imkonini yaratadi, bu esa o'quvchilarning qiziqishi va faolligini oshiradi. Shu bilan birga, olimlar loyihalash texnologiyasini samarali qo'llash uchun o'qituvchining metodik tayyorgarligi va darsni bosqichma-bosqich rejalashtirishini muhim deb hisoblaydilar.

Ushbu tadqiqot metodologiyasi quyidagi yo'nalishlarga asoslanadi:

Nazariy tahlil: Kimyo fanini o'qitishda loyihalash texnologiyasining nazariy asoslari va pedagogik yondashuvlarining ilmiy adabiyotlar asosida tahlili.

Amaliy kuzatuv va tajriba: Loyiha asosidagi darslar orqali o'quvchilarning faoliyati, qiziqishi va bilim darajasini aniqlash.

Taqqoslash va tahlil: An'anaviy o'qitish metodlari bilan loyiha asosida o'qitish samaradorligini solishtirish.

Statistik tahlil: Kuzatuv va tajriba natijalarini matematik va statistik usullar orqali baholash.

Ushbu metodologiya tadqiqotga ilmiy asos yaratib, kimyo fanini loyihalash texnologiyasi orqali o'qitishning samaradorligini aniqlashga imkon beradi.

NATIJALAR

Tadqiqot jarayonida aniqlanishicha:

O'quvchilarning faolligi oshdi: Loyiha asosida o'qitish o'quvchilarning darsga faol ishtirokini va bilim olishga bo'lgan qiziqishini sezilarli darajada kuchaytirdi.

Mustaqil fikrlash va muammolarni hal qilish ko'nikmalari rivojlandi: O'quvchilar nazariy bilimlarni amaliy loyihalar orqali qo'llash orqali muammoli vaziyatlarni mustaqil tahlil qila olishdi.

Amaliy ko'nikmalar shakllandi: Laboratoriya va interaktiv loyihalar yordamida o'quvchilar kimyoviy jarayonlarni o'zlari kuzatish va natijalarni tahlil qilish imkoniyatiga ega bo'ldi.

O'quvchilarni fan bilan qiziqtirish: Loyihalash texnologiyasi o'quvchilarni kimyo faniga qiziqtirish va ularni tadqiqotchilik faoliyatiga jalb qilishda samarali vosita ekanligi ko'rsatildi.

Pedagogik ahamiyati: O'qituvchining metodik tayyorgarligi va darsni rejalashtirish sifatining yuqoriligi loyihaviy yondashuvning samaradorligini oshiradi.

Natijalar shuni ko'rsatdiki, loyihalash texnologiyasi kimyo fanini o'qitishda nafaqat interaktiv va qiziqarli o'quv jarayonini tashkil etadi, balki o'quvchilarda mustaqil fikrlash, ijodkorlik va amaliy ko'nikmalarni shakllantirishda muhim pedagogik vosita hisoblanadi.

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, loyihaviy yondashuv o'quvchilarni nazariy bilimlarni amaliy vazifalar bilan uyg'unlashtirishga jalb qiladi. Bu esa ularning muammolarni mustaqil hal qilish, tadqiqot qilish va laboratoriya ishlarida faol ishtirok etish qobiliyatini rivojlantiradi.

Biroq, loyiha asosida o'qitishning samaradorligi o'quvchilarning dastlabki bilim darajasi, resurs va laboratoriya jihozlarining yetarliligi hamda o'qituvchining metodik tayyorgarligiga bog'liq. Shu sababli, loyihaviy yondashuvni amalga oshirishda darslarni bosqichma-bosqich rejalashtirish va o'quvchilarni guruhlashtirish muhim ahamiyatga ega.

XULOSA

Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, kimyo fanini loyihalash texnologiyasi asosida o'qitish o'quvchilarning mustaqil fikrlash, amaliy ko'nikmalar va tadqiqot faoliyatiga bo'lgan qiziqishini sezilarli darajada oshiradi. Loyihaviy yondashuv darslarni

interaktiv va qiziqarli qilishi bilan birga, o'quvchilarda muammolarni mustaqil hal qilish va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Kelajakda kimyo darslarida loyiha asosida o'qitishni kengaytirish, fanlararo integratsiya va innovatsion metodlarni qo'llash pedagogik jarayonning sifatini oshirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Bruner, J. (1966). Toward a Theory of Instruction. Harvard University Press.
2. Johnson, D. W., & Johnson, R. T. (2013). Cooperative Learning in 21st Century. Edina: Interaction Book Company.
3. Shomurodova, A. (2019). Kimyo fanini o'qitishda loyihalashtirish texnologiyalari. T.: O'zbekiston.
4. Karimov, M. (2020). Innovatsion pedagogik texnologiyalar. T.: Fan va Texnologiya.
5. Bell, P. (2010). Project-Based Learning for the 21st Century: Skills for the Future. The Journal of Learning Sciences, 19(3), 383–416.
6. Savelyeva, T. (2018). Loyiha asosida o'qitish metodikasi. Moskva: Prosveshcheniye.
7. O'ljayevna O. F. Bolalarda ijtimoiy-emotsional intellektni rivojlantirishda tarbiyachining fasilitatsion yondashuvi //Fergana methodical school. – 2025. – №. 2. – C. 8

UDK- 37.016:808.5

BADIIY ADABIYOT – NOTIQLIK MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHDA TA'LIMIY-TARBIYAVIY VOSITA SIFATIDA

Teshabayeva Mahliyo Nurillo qizi

NamDPI Mustaqil tadqiqotchisi

E-mail: mahliyoteshabayeva0608@gmail.com

Telefon raqami: +998 90 994-54-91

ORCID: 0009-0001-8521-5240

Annotatsiya: Ushbu maqolada badiiy adabiyotning nutq madaniyati va notiqlik ko'nikmalarini shakllantirishdagi o'рни hamda ahamiyati yoritilgan. Maqolada adabiy asarlarni o'qish jarayonida o'quvchi va talabalar nutq madaniyatini rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, badiiy adabiyot notiqlikni rivojlantiruvchi, so'z boyligini kengaytiruvchi va tafakkurni chuqurlashtiruvchi eng samarali vositalardan biridir.

Kalit so'zlar: notiqlik madaniyati, badiiy adabiyot, nutq rivoji, nutqiy kompetensiya, ifoda uslubi.

ЛИТЕРАТУРА КАК СРЕДСТВО ОБУЧЕНИЯ И ВОСПИТАНИЯ КУЛЬТУРЫ ОПЕРАТОРСКОГО ИСКУССТВА

Аннотация: В данной статье раскрываются роль и значение художественной литературы в формировании речевой культуры личности и навыков ораторского мастерства. В работе анализируются педагогические возможности развития речевой культуры учащихся и студентов в процессе чтения художественных произведений. Результаты исследования показывают, что художественная литература является одним из наиболее эффективных средств развития ораторского мастерства, расширения словарного запаса и углубления мышления.

Ключевые слова: культура речи, художественная литература, речевое развитие, речевая компетенция, выразительный стиль.

LITERATURE AS AN EDUCATIONAL AND EDUCATIONAL MEANS IN DEVELOPING THE CULTURE OF ORATORY CULTURE

Annotation: This article examines the role and significance of fiction in the formation of an individual's speech culture and oratory skills. The study analyzes the pedagogical possibilities of developing students' speech culture through the process of reading literary works. The research results show that fiction is one of the most effective means for enhancing oratory, expanding vocabulary, and deepening thinking.

Keywords: oratory culture, fiction, speech development, speech competence, expressive style.

KIRISH

Zamonaviy ta'lim jarayonida pedagog shaxsining nutq madaniyatini yuksaltirish masalasi muhim o'rin egallaydi. Chunki nutq madaniyati – bu faqat so'zlash malakasi emas, balki fikrni mantiqan izchil, estetik me'yor va mazmunan ta'sirchan ifodalash san'atidir. Notiqlik esa shaxsning o'z fikrini tinglovchiga aniq va to'g'ri yetkaza olish, auditoriyani jalb etish hamda muloqotda madaniy muvozanatni saqlash qobiliyatidir. Badiiy adabiyot o'quvchi shaxsda ana shu fazilatlarni shakllantirishda muhim ta'sir kuchiga ega. Adabiy asarlar orqali inson tili boyiydi, fikrlash doirasi kengayadi, ohang, intonatsiya va ifoda madaniyati takomillashadi. Shu boisdan, badiiy adabiyot ta'lim jarayonida nafaqat estetik, balki ta'limiy-tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Notiqlik madaniyati va badiiy adabiyotning ta'limiy-tarbiyaviy roli turli davrlarda va ilmiy maktablarda izchil o'rganilgan. Qadimiy Yunoniston mutafakkirlari Aristotel, Sitsiron, Platon nutqning mantiqiy tuzilishi va auditoriyaga ta'sir qilish mexanizmlarini tadqiq qilgan. Sharq adabiyotida Alisher Navoiy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yassaviy, Jaloliddin Rumiy, Koykovus kabi

mutafakkirlar nutqning axloqiy, ma'naviy va estetik jihatlarini o'rganish orqali badiiy so'zning tarbiyaviy ahamiyatini nazariy asoslab bergan. Zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda N.Bekmirzayev, R.Jumaniyozov, O.Eshembetov, N. Matyazova va boshqa mutaxassislar tomonidan notiqlik madaniyati kommunikativ kompetensiyaning muhim tarkibiy qismi sifatida talqin qilinadi. Shuningdek, o'qituvchi nutqining aniqligi, intonatsiyaviy ifodaliligi va mantiqiy izchilligi o'quvchilar va talabalarda diqqat, tafakkur, motivatsiya va til madaniyati rivojlanishiga bevosita ta'sir qilishi isbotlangan. Psixologik-pedagogik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, badiiy adabiyot o'quvchida kognitiv, kommunikativ, emotsional va axloqiy kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, o'qituvchi nutq madaniyati bilan o'quvchi nutqiy rivojlanishi o'rtasida yuqori korrelyatsiya mavjudligi qayd etilgan. Ushbu maqolada esa badiiy adabiyot nafaqat estetik didni, balki til madaniyati va ijtimoiy-axloqiy qarashlarni rivojlantirishning samarali vositasi sifatida tahlil qilingan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotning metodologik asosini shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, nutqiy kompetensiyaning rivojlantirish nazariyalari hamda badiiy matnni idrok etish psixologiyasiga oid ilmiy qarashlar tashkil etdi. Tadqiqotda quyidagi usullar qo'llanildi: Nazariy tahlil – badiiy adabiyot, nutq madaniyati va notiqlik bo'yicha ilmiy manbalar o'rganildi. Pedagogik kuzatish – o'quv jarayonida badiiy matndan foydalanish va talabalar nutqiy faolligi kuzatildi. Metodik tahlil – ifodali o'qish, qayta hikoyalash, munozara kabi mashg'ulotlarning notiqlikka ta'siri baholandi. Umumlashtirish – kuzatuv va tahlil natijalari asosida badiiy adabiyotning notiqlik madaniyatini rivojlantirishdagi o'rni bo'yicha xulosalar shakllantirildi. Ushbu metodlar badiiy adabiyotning ta'limiy-tarbiyaviy jarayonda notiqlik madaniyatini rivojlantiruvchi samarali vosita ekanligini ilmiy asoslashga imkon berdi.

NATIJALAR VA ULARNING TAHLILI

Badiiy asarlar tili umumxalq tilidan uzoqlashmagan, jonli muloqot vositasining sayqallangan ko'rinishi bo'lib, unda milliy tafakkur, madaniyat va so'z san'ati mujassamlanadi. Asarlarni o'qish orqali o'quvchi nafaqat mazmunni, balki so'z ohangini, ma'no qatlamlarini, ifoda uslubini his etishni o'rganadi. Shu tariqa, u o'z

nutqida badiiylik, obrazlilik va ta'sirchanlik elementlarini qo'llashni boshlaydi. Masalan, Said Ahmar asarlaridagi obrazli so'zlar, Odil Yoqubov romanlaridagi ohangdor ifodalar, O'tkir Hoshimov ijodidagi tarif-u tavsiflar yoki Pirmqul Qodirovning nasriy tili notiqlik san'atining mahorat maktabi bo'lib xizmat qiladi.

Nutq so'zlash jarayonida eng ko'p yuzaga keladigan muammolardan biri parazit pauzalar (hmm, aaa, haligi, unaqa), bir so'zni qayta-qayta takrorlash, chet tilidan kirib kelgan jumalardan foydalanish. Sabab esa yagona: so'z boyligining yetishmasligi, natijada sinonim yoki ma'nodoshlik, tasviriy ifodalarni qo'llay olmaslik, badiiy o'xshatishlarni mazmunan matnga singdira bilmaslikdir. Xorijiy tillarni o'rganish jarayonida ham ayni shu masalaga – so'zlarni yod olish hamda ma'nosini anglashga jiddiy e'tibor qaratiladi. Ko'rinadiki, inson qay bir tilda irod etmasin talaffuz birliklariga ega bo'lmasa, ravonlikka erisha olmaydi.

O'zbek tilida yuqorida keltirilgan masalani bartaraf qilish uchun eng to'g'ri yo'l, albatta, badiiy adabiyot bilan muntazam do'st tutinishdir. "Arxaizm, neologizm, dialektizm kabi leksik vositalar, omonim, sinonim, antonim va paronim singari so'zning shakl hamda ma'no munosabatiga ko'ra turlari badiiy asarlarda muhim uslubiy funkionalarga egadir" [8. 23 b.]. Aksariyat kishilar juda ko'p sohaviy kitoblarni o'qib, shaxsiy yoki kasbiy rivojlanishga erishayotganlari ham haqiqat. Ammo maqolada nazarda tutilayotgan jihat badiiy asar mutoalasi orqali notiqlik san'atiga ham tafakkur, ham talaffuz nuqti nazaridan erishishni taqozo qiladi. Chunki, bu turdagi adabiyotlarda juda ko'p ma'nodorliklar, o'xshatishlar, badiiy qochirimlar, voqelik mavjud va natijada ifoda boyligi o'z-o'zidan oshib boradi. Ta'limda bu orqali o'quvchi yoki talabalarga mavzuni aniq, tushunarli, turli o'xshatishlar orqali yana ham qiziqarliroq yetkazib berish imkoni ortadi. "O'qituvchining nutqi uning kasbiy saviyasi, ma'naviy kamoloti va shaxsiy madaniyatining ko'zgusidir [2. 124 b.]. Ko'rinadiki, har qanday turdagi ta'lim muassasalarida birinchi navbatda pedagoglar, izchil davomli ravishda o'quvchi yoki talabalar uchun badiiy asar mutolaasini doimiy yo'lga qo'yish ham shaxsiy, ham kasbiy yuksalishni ta'minlaydi.

Ststistik ma'lumotlarga qaraganda sekin rivojlantirishni istagan inson bir kunda 30 bet kitob o'qishi lozimligi keltirilgan. Texnologiya kun sayin ravnaq topayotgan bir paytda esa har kim ham bunga erisha olmayapdi. Vaziyatni tizimli

yo'lga qo'yish uchun, boshlanishiga kunning uch qismida: ertalab, tush payti va kechqurun 10-15 daqiqadan badiiy asar mutalaasiga vaqt ajratish yetarli. Natijada bir kunda 20-30 bet, 10 kunda 200-300 sahifadan iborat adabiyotlarni, bir oyda 2 yoki 3 kitobni o'qib tugallash mumkin degani. Bir yil mobaynida shu talqin davom etgan shaxs 30 dan ortiq kitob o'qiy oladi. Ushbu tadqiqot boshqa sohalardan ko'ra ko'proq pedagog kadrlarni yetkazib chiqaruvchi OTM uchun ahamiyatlidir. Sababi, "nutqi ravon, so'z madaniyatiga ega, ma'naviy barkamol o'qituvchi bugungi ta'lim-tarbiya tizimining tayanchidir" [2. 125 b.].

Zamonaviy notiqlik mahorati kurslarida so'zlovchining ovoz va talaffuz imkoniyatlarini oshirishda aynan badiiy adabiyotlar birlamchilik kasb etadi. Xususan, qalam mashqlari (qalamni tepa va pastki tishlar orasiga joylashtir), yong'oq mashqlari (og'iz bo'shlig'iga hajmi mos kelgan yong'oqlarni ikki lo'njga joylashtirish) orqali bir kunda ikki-uch sahifa ovoz chiqarib kitob o'qish tovushlarni to'liq chiqishida, so'zlash paytida mushaklarning to'g'ri harakatini ta'minlashda yordam beradi. Ushbu jarayonni muntazam ravishda davom ettirish, vaziyatdan kelib chiqqan holda vaqtni hamda hajmni ko'paytirib borish ko'zlangan natijaga erishishni ta'minlaydi. Yana bir qator muammolar borki, barchasining samarali yechimi aynan shu kabi mashqlar orqali topilishi amaliyotda isbotlangan. Masalan, juda tez gapiradigan yoki harflarni bir-biriga "yedirib yuboradigan" shaxslar uchun bo'g'inlab va ovoz chiqarib kitob o'qish mashqi nihoyatda foydali. O'z fikrini boshqalarga ravon yetkazishda qiynaladigan yoki so'zlash jarayonida noo'rin to'xtalishlarga duch keladiganlar uchun esa o'qigan voqeliklarini qayta hikoya qilib berish tavsiya etiladi. Nutqning ohangdorligini oshirish, bir xil ohang qolipiga tushib qolmaslik uchun badiiy asar qahramonlarining xarakteriga mos ravishda ovoz chiqarib o'qish, ularning kayfiyati, ruhiy holati va vaziyatiga qarab intonatsiyani o'zgartirib borish yuqori samara beradi. Bu mashqlar nutq jarayonini jonlantirib, tinglovchi e'tiborini ushlab turishda samarali ekani amaliyotda isbotlangan.

Umuman olganda, ushbu mashqlar nafaqat nutqdagi texnik kamchiliklarni bartaraf etadi, balki notiqlik madaniyatining muhim jihatlari – aniq talaffuz, mantiqiy ketma-ketlik, emotsional ifoda va ohangdorlikni shakllantirishda ham muhim o'rin tutadi. Shu bois muntazam mashq qilish nutq sifatining izchil

yaxshilanishiga xizmat qiladi. Badiiy matnlar nafaqat til boyligini oshirish, balki fikrni mantiqan izchil ifodalash, emosional va estetik didni shakllantirishda ham muhim rol o'ynaydi. "...pedagogik mahorat va adabiy nutq madaniyati o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik zamonaviy o'qituvchining kasbiy qiyofasini belgilovchi asosiy mezonlardan biri hisoblanadi" [5. 648 b.]. O'qituvchi dars jarayonida asar mazmunini talabalarga yetkazishda bir qancha metodik yondashuvlardan foydalanadi. Birinchidan, talabalarga adabiy obrazlar va so'zlar asosida nutq tuzish mashqlari tashkil etiladi. Bu jarayonda ular til va fikrni uyg'unlashtirishni o'rganadi, so'z boyligini amaliy qo'llash orqali nutqiy ifodalilikni oshiradi. Ikkinchidan, ifodali o'qish, qayta hikoyalash, bahs-munozara kabi faol metodlar yordamida notiqlik mahorati rag'batlantiriladi. Bu esa nafaqat nutq texnikasini rivojlantiradi, balki auditoriya bilan muloqot qila olish, fikrni aniq yetkazish qobiliyatini mustahkamlaydi. Shuningdek, adabiy personajlarning nutq madaniyatini tahlil qilish orqali axloqiy-estetik qarashlar shakllantiradi. Talabalar asar qahramonlarining so'zlash uslubini, nutqdagi etik va madaniy jihatlarni kuzatib, o'z nutq madaniyatlarini boyitadi. Bu yondashuv shaxsiy tarbiya va ijtimoiy kommunikatsiya ko'nikmalarini rivojlantirishda ham muhim ahamiyatga ega. Natijada, badiiy asarlardan pedagogik jarayonda foydalanish, talabalarning til va nutq madaniyatini shakllantirish bilan birga, ularni estetik tafakkur, axloqiy-ijtimoiy qarashlar va muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, bu yondashuv ta'lim jarayonini interaktiv, qiziqarli va chuqur pedagogik ahamiyatga ega faoliyatga aylantiradi.

Muntazam va tizimli badiiy asarlarni o'qish talabaning ichki dunyosini boyitadi, uning hissiy sezgirligini rivojlantiradi va til resurslarini chuqurroq anglash qobiliyatini oshiradi. Shu bois, har bir pedagogning vazifasi – o'quvchilarda badiiy so'zga hurmat va qiziqish uyg'otish, ularni ifodali va mantiqiy nutq madaniyati sari yetaklashdir. Bu orqali talaba nafaqat so'z boyligini oshiradi, balki nutqini mantiqan tuzish, fikrini aniq yetkazish va emotsional jihatdan ta'sirchan bo'lish ko'nikmalarini egallaydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'qish madaniyati rivojlangan shaxs nutqiy vaziyatlarda o'z fikrini erkin ifodalashga, muloqot jarayonida ishtirok etishga va estetik-axloqiy qadriyatlarni anglashga tayyor bo'ladi. Shu tariqa, badiiy o'qish

nafaqat lingvistik jihatdan, balki shaxsni tarbiyalash, uning notiqlik salohiyatini oshirish jarayonida ham beqiyos vosita hisoblanadi.

XULOSA

Badiiy adabiyot notiqlik madaniyatini rivojlantirishda o'ziga xos ta'limiy-tarbiyaviy vositadir. U inson nutqining estetik, mantiqiy va ma'naviy sifatlarini boyitadi, shaxsda fikrni aniq va ta'sirchan ifodalash malakasini shakllantiradi. Pedagogik jarayonda badiiy asarlardan maqsadli foydalanish, o'qish madaniyatini rivojlantirish hamda nutqiy mashqlarni tizimli tashkil etish orqali o'quvchi va talabalarni notiqlik san'atiga yo'naltirish muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Azimova M. O'qituvchi nutq madaniyati. Central Asian Research Journal For Interdisciplinary Studies, 2022. 61-68 b.
2. Jumaniyozov R. O'qituvchilarning nutq madaniyati va ma'naviy tarbiyasini rivojlantirishning metodikalari, usullari va vositalari. Republican scientific and practical conference "introduction of socio-emotional education methods in general secondary educational institutions: problems and solutions, 2025. 124-130 b.
3. Matyazova N. Pedagogik mahorat va adabiy nutq madaniyatining o'zaro bog'likligi. Tanqidiy nazar, tahliliy tafakkur va innovatsion g'oyalar. 646-651 bet.
4. Mo'minova T. O'zbek adabiyotshunosligida badiiy nutq masalalari. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. 2023. 513-519 bet.
5. Eshimbetov B. O'qituvchilarning bog'lanishli nutqini matn vositasida shakllantirish metodlari. Modern science and research. 2025. 1756-1759 b.
6. Qodirov A. Adabiyotshunoslikda badiiy asar tili va badiiy nutq uslubi. Zamonaviy dunyoda ilm-fan va texnologiya nomli ilmiy-amaliy konferensiya. 31-38 b.

СМЕНА ПАРАДИГМЫ ОБУЧЕНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК НЕРОДНОГО НА РУССКИЙ ЯЗЫК КАК ИНОСТРАННЫЙ

Ибрагимова Нилуфар Туйчиевна

Наманганский Государственный Педагогический институт

E-mail: in18091977@gmail.com

Аннотация. В данной работе показывается постепенная смена парадигмы обучения русского как неродного на парадигму обучения русского как иностранного. Указывается на факт разработки национальной учебной программы по русскому языку как иностранному.

Ключевые слова: русский как иностранный, русский как неродной, проект, практика обучения, важнейшие сферы общения, дискурс, речь в ситуативном общении, активный и пассивный словарь.

RUS TILINI XORIJIY TILI SIFATIDA O'QITISH TA'LIM PARADIGMASINI O'ZGARISHI

Ibragimova Nilufar Tuychiyevna

Namangan Davlat Pedagogika instituti

E-mail: in18091977@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada rus tilini ona tili sifatida o'qitish paradigmasining rus tilini chet tili sifatida o'qitish paradigmasiga bosqichma-bosqich o'zgarishini ko'rsatadi. Chet tili sifatida rus tili bo'yicha milliy o'quv dasturini ishlab chiqish haqiqati ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: Rus tili xorijiy til sifatida, rus tili ona tili sifatida, loyiha, o'qitish amaliyoti, muloqotning eng muhim sohalari, nutq, vaziyatli muloqotda nutq, faol va passiv lug'at.

A SHIFT IN THE PARADIGM OF TEACHING RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE TO RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE

Ibragimova Nilufar Tuychiyevna
Namangan State Pedagogical Institute
E-mail: in18091977@gmail.com

Abstract. This paper shows the gradual change of the paradigm of teaching Russian as a non-native to the paradigm of teaching Russian as a foreign language. The fact of the development of a national curriculum for Russian as a foreign language is pointed out.

Key words: Russian as a foreign language, Russian as a non-native language, project, teaching practice, the most important areas of communication, discourse, speech in situational communication, active and passive vocabulary.

ВВЕДЕНИЕ

В средних общеобразовательных школах Республики Узбекистан имеется давняя традиция изучения русского языка как неродного. На практике это означает, что русский язык вплоть до недавнего времени преподавался не как иностранный, а как язык, имеющий некоторое распространение на территории Узбекистана и как язык, на котором ведется обучение во многих учебных заведениях. Важно заметить, что, как правило, обучение РКН теоретически предполагает собой превращение русского языка во второй родной язык [Киров, 2011, с. 231]. В этом смысле теория и практика обучения русскому языку учащихся классов с узбекским языком обучения во многом наследует сложившиеся в период традиции преподавания «русского языка в национальной школе», без принципиального учета изменившейся за последние десятилетия языковой ситуации и языковой политики. Безусловно, противоречие между реальными образовательными условиями и характером применяемой методики негативно отражается на качестве обучения в целом. Дело в том, что многие из

требований ГОС, предъявляемые к уровню сформированности лингвистических и речевых компетенций по русскому языку являются во многом завышенными, т.е. превосходящими реальные возможности учащихся.

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ

В нашей стране уделяется достаточно много внимания исследованию проблем обучения русскому языку как неродному. Так, диссертационное исследование С.Н. Абдуллаевой посвящено проблеме совершенствования методики формирования орфографической компетенции у учащихся узбекских групп академических лицеев на основе коммуникативного подхода. В работе предложена авторская методика, нацеленная на формирование орфографической компетенции учащихся узбекских групп академических лицеев на основе коммуникативного подхода, при помощи программы-мессенджера «Telegram» и текстового редактора Microsoft Word – 2007 [Абдуллаева, 2019]

Диссертация Д.У. Хашимовой посвящена проблеме обучения безэквивалентной лексике русского языка. Д.У. Хашимова рассматривает данную проблему в свете результатов произведенного ей анализа учебников русского языка для узбекской школы [Хашимова, 1993]. В диссертации доктора наук того же автора были определены лингводидактические основы изучения лакун в контексте современного функционирования русского языка и межъязыковых взаимодействий [Хашимова, 2007].

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

В связи с этим в Узбекистане в настоящее время происходит постепенная смена парадигмы обучения РКН на парадигму обучения РКИ. Об этом свидетельствует, в частности, факт разработки в нашей стране и широкого обсуждения Национальной учебной программы по русскому языку как иностранному (далее – НУП) [Проект НУП]. В структуру данной программы входит документ «Концепция обучения русскому языку как иностранному в школах с узбекским и другими языками обучения». Согласно этому документу:

«Основной целью обучения является практическое овладение русским языком для пользования им в важнейших сферах общения: обиходно-бытовой, учебной, общественно-политической, социально-культурной. Практическая

направленность обучения наряду с ведущей коммуникативной целью включает в себя также общеобразовательные и воспитательные цели» [Проект НУП, с. 8]. Из этого следует, что преподавание РКИ учащимся школ с узбекским языком должно иметь сугубо прикладной характер и основываться по преимуществу на коммуникативно-деятельностном подходе.

Тем не менее, между парадигмами обучения РКН и РКИ существует значительное сходство. Черты этого сходства заключаются в следующем:

- 1) При обучении РКИ и РКН русский язык преподается инофонам, т.е. носителям иных языков, чаще всего неродственных русскому;
- 2) При обучении РКИ и РКН неизбежно возникает необходимость опоры на родной язык обучаемых, т.е. в этих процессах актуализируются данные контрастивных грамматик;
- 3) При обучении РКИ и РКН имеется необходимость учета лингвистических универсалий, т.е. «совокупности содержательных категорий, теми или иными средствами, выражающихся в каждом языке» [ЛЭС, 1993, с. 535].
- 4) При обучении РКИ и РКН возникает необходимость учета явлений интерференции, т.е. «тормозящего взаимодействия <речевых> навыков, при котором уже сложившиеся навыки затрудняют образование новых, либо снижают их эффективность» [Рубинштейн, 2000, с. 461].
- 5) При обучении РКИ и РКН возникает необходимость в учете явлений трансференции (транспозиции речевых навыков), т.е. позитивного влияния родного языка на овладение иностранным языком, «переноса, при котором воздействующий язык не вызывает в изучаемом языке нарушения нормы, но стимулирует уже существующие в нем закономерности» [Самарина, 2017, с. 211].

К сказанному надлежит добавить, что РКН и РКИ имеют различное отношение к понятию языковой среды.

Подход к обучению РКИ, при котором в центре внимания находится дискурс (т.е. речь в ситуативном контексте) в условиях средних образовательных школ Узбекистана также возможен, с учетом достаточно существенной степени распространения русского языка в республике. Однако в реальной школьной практике обучения большинство заданий, предусмотренных учебниками,

замкнуто именно на учебных текстах, а не на живой речи.

Потребность в изучении русского слова сохраняется на любом этапе изучения русского языка, независимо от уровня обучения. С учетом же того обстоятельства, что ощущаемый недостаток лексического запаса всегда детерминирован конкретной ситуацией общения, процесс формирования активного словаря является чрезвычайно сложной задачей, требующей учета целого ряда факторов социокультурного и лингвострановедческого порядка.

В свете этого необходимость в формировании активного словаря по изучаемому языку возникает естественным образом. Понятие «активный словарь» имеет давнюю традицию применения в процессе преподавания иностранных языков, включая РКИ. Оно тесно связано с понятием «лексического минимума». Лексический минимум – это «лексические единицы, которые должны быть усвоены учащимися за определенный промежуток учебного времени. Лексические минимумы должны рассматриваться как базис для активного словаря, т.е. представляют собой некоторое множество слов, подлежащих изучению на протяжении определенного этапа обучения.

Следует также отметить то, что понятие активного словаря рассматривается на фоне противопоставленного ему понятия «пассивного словаря». Так, Т.М. Балыхина пишет: «Активная лексика включает слова, которыми пользуется человек в продуктивной устной и письменной речи, умеет самостоятельно употреблять. Пассивный словарь – лексические единицы, которые учащийся знает, слышит, встречает в тексте, но не употребляет <...> Соотношение указанных типов словарей друг с другом переменчивы. Слова из активного словаря могут переходить в пассивный и наоборот. Само количество активных и пассивных слов от этапа к этапу меняется. К концу периода обучения пассивный словарь в 4-5 раз превышает активный» [Балыхина, 2007, с. 86].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Из этого следует, что активный словарь строится как нечто относительное, не вполне самостоятельное и обусловленное как уровнем обучения, так и конкретными образовательными целями. Последние могут быть достаточно общими (в курсе русского языка в СОШ) и обусловленными необходимостью

овладения языком той или иной специальности (в курсах русского языка в средних специальных и высших учебных заведениях). Однако в любом случае формирование активного словаря по русскому языку является одной из важнейших задач методики РКИ.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Постановление Президента Республики Узбекистан № ПП-5117 от 19 мая 2021 года «О мерах по поднятию на качественно новый уровень популяризации изучения иностранных языков в Узбекистане» – Электронный ресурс: <https://lex.uz/docs/5426740>.
2. Указ Президента Республики Узбекистан №УП-5712 от 29 апреля 2019 г., «Об утверждении “Концепции развития системы народного образования Республики Узбекистан до 2030 года”» (Электронный ресурс) URL: <https://lex.uz/docs/4312783>.
3. Абдуллаева С.Н. Коммуникативный подход к формированию орфографической компетенции у учащихся узбекских групп академических лицеев при обучении русскому языку): Автореф. дисс... доктора философии (PHd) по педагогическим наукам. – Ташкент, 2019. – 48 с.
4. Барахта А.В. Явление интерференции в условиях изучения второго иностранного языка, включая русский как иностранный // Вестник ТГПУ. – Томск, 2015. – №10 (163) – С. 83-87.
5. Нилуфар Туйчиевна Ибрагимова. Использование компьютерных технологий и приложений для изучения русского языка. Журнал «Ilm fan xabarnomasi»1/2,444-448.
6. Атабекова А. А. Новые компьютерные технологии в преподавании русского языка как иностранного: учебное пособие. – М: РУДН, 2008. – 245 с. 6.
7. Балыхина Т.М. Методика преподавания русского языка как неродного, нового: Учебное пособие для преподавателей и студентов. – М.: Издательство Российского университета дружбы народов, 2007.– 185 с.
8. Ибрагимова Н.Т. Внедрение новых информационных технологий в образовательный процесс. International Scientific and Conference. 2024/4/

Al³⁺ VA Ni²⁺ IONLARI BILAN LEGIRLANGAN RUX OKSIDINING TUZILMAVIY VA OPTIK XUSUSIYATLARI

Rasulova Marxabo Botirjon qizi

Andijon davlat universiteti, PhD

ORCID: 0009-0003-1068-7651

Тел.: +998-99-928-91-51

Annotatsiya. Ushbu maqolada zol gel usuli yordamida sintez qilingan Al³⁺ va Ni²⁺ ionlari bilan legirlangan hamda legirlanmagan ZnO nanokristall yupqa strukturaviy hamda optik xususiyatlariga legirlanish darajasining ta'siri o'rganildi. X-nurlari diffraksiyasi (XRD) natijalari barcha namunalar vurtzit tipidagi olti burchakli ZnO kristall tuzilmasiga ega ekanligini, legirlash esa cho'qqilarning intensivligi va kengligiga ta'siri ko'rsatildi. Optik tadqiqotlar natijasida legirlanmagan ZnO uchun yuqori optik o'tkazuvchanlik (85–90 %) qayd etildi, metall ionlari bilan legirlash esa o'tkazuvchanlikning kamayishiga va taqiqlangan soha kengligining torayishiga olib keldi. Olingan natijalar metall ionlari bilan legirlangan ZnO nanomateriallarining optoelektron va sensor qurilmalarda qo'llash uchun istiqbolli ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: ZnO, Al³⁺ va Ni²⁺ bilan legirlash, zol-gel usuli, nanokristallar, optik o'tkazuvchanlik, taqiqlangan soha kengligi.

СТРУКТУРНЫЕ И ОПТИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА ОКСИДА ЦИНКА, ЛЕГИРОВАННОГО ИОНАМИ Al³⁺ И Ni²⁺

Аннотация. В данной статье исследовано влияние степени легирования на структурные и оптические свойства нанокристаллического оксида цинка (ZnO), легированного ионами Al^{3+} и Ni^{2+} и нелегированного, синтезированного методом золь-гель. Результаты рентгеновской дифракции (XRD) показали, что все образцы обладают гексагональной кристаллической структурой типа вюрцита, характерной для ZnO, при этом легирование оказывает влияние на интенсивность и уширение дифракционных пиков. Оптические исследования выявили высокую оптическую прозрачность (85–90 %) для нелегированного ZnO, тогда как легирование металлическими ионами приводит к снижению прозрачности и уменьшению ширины запрещённой зоны. Полученные результаты свидетельствуют о перспективности легированного ZnO для применения в оптоэлектронных и сенсорных устройствах.

Ключевые слова: ZnO, легирование Al^{3+} и Ni^{2+} , золь-гель метод, нанокристаллы, оптическая прозрачность, ширина запрещённой зоны.

STRUCTURAL AND OPTICAL PROPERTIES OF ZnO DOPED WITH Al^{3+} AND Ni^{2+} IONS

Abstract. In this paper, the effect of doping concentration on the structural and optical properties of undoped and Al^{3+} - and Ni^{2+} -doped ZnO nanocrystals synthesized by the sol-gel method is investigated. X-ray diffraction (XRD) results indicate that all samples possess a hexagonal wurtzite-type crystal structure characteristic of ZnO, while doping affects the intensity and broadening of the diffraction peaks. Optical studies reveal that undoped ZnO exhibits high optical transmittance (85–90 %) in the visible region, whereas doping with metal ions leads to a decrease in transmittance and a reduction in the optical band gap. The obtained results demonstrate that metal-ion-doped ZnO nanomaterials are promising candidates for applications in optoelectronic and sensor devices.

Keywords: ZnO, Al^{3+} and Ni^{2+} doping, sol-gel method, nanocrystals, optical transmittance, band gap.

KIRISH

Bugungi kunda rux oksidi (ZnO) asosidagi yupqa plyonkalar nanoelektronika, optoelektronika, spintronika hamda radiatsiyaga chidamli qurilmalarda keng qo'llanilishi tufayli katta ilmiy va amaliy qiziqish uyg'otmoqda. Ayniqsa, keng taqiqlangan soha energiyasiga ega yarimo'tkazgich materiallar asosidagi nanotuzilmalar yuqori samaradorlikka ega optoelektron qurilmalar yaratishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu materiallar qatorida rux oksidi o'zining katta taqiqlangan sohasi ($\approx 3,37$ eV), yuqori eksiton bog'lanish energiyasi (≈ 60 meV), shuningdek, kimyoviy va termik barqarorligi bilan ajralib turadi.

ZnO ning kristall tuzilmasi, odatda, vyurtzit fazasida bo'lib, bu holat uning anizotrop optik va elektr xossalarini belgilaydi. Yuqori eksiton bog'lanish energiyasi tufayli ZnO xona haroratida ham samarali radiatsion rekombinatsiya jarayonlarini ta'minlaydi, bu esa uni yorug'lik chiqaruvchi diodlar, lazer diodlar va fotodetektorlar kabi optoelektron qurilmalar uchun istiqbolli materialga aylantiradi. Bundan tashqari, ekologik jihatdan xavfsizligi va nisbatan arzon xomashyodan olinishi ZnO asosidagi texnologiyalarning sanoat miqyosida rivojlanishi uchun qulay sharoit yaratadi [1].

ZnO ning fizik xossalarini yanada takomillashtirish va funksional imkoniyatlarini kengaytirish maqsadida uni turli legirlovchi elementlar bilan legirlash samarali usullardan biri hisoblanadi. Xususan, alyuminiy (Al) bilan legirlash ZnO ning elektron konsentratsiyasini oshirib, elektr o'tkazuvchanligini sezilarli darajada yaxshilaydi hamda optik taqiqlangan sohasining kengayishiga olib keladi. Bu hodisa asosan Burshteyn–Moss effekti bilan izohlanadi. Shu bilan birga, nikel (Ni) kabi o'tish metallari bilan legirlash ZnO da magnit xususiyatlarning paydo bo'lishiga, shuningdek, elektron holatlar tuzilmasining qayta shakllanishiga sabab bo'ladi, bu esa materialni spintronik qurilmalar uchun kata ahamiyatga ega.

Nanoo'lchamli holatda Al va Ni bilan legirlangan ZnO ning fizik xossalari yanada murakkablashadi. Donachalar o'lchamining kamayishi natijasida kvant o'lcham effektlari namoyon bo'lib, energiya sohalari tuzilmasida sezilarli o'zgarishlar yuzaga keladi. Sirt atomlari ulushining ortishi esa sirt nuqsonlari va mahalliy holatlarning ko'payishiga olib keladi, bu esa elektron va kovaklarning tutib qolinish jarayonlariga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Natijada, legirlangan ZnO nanotuzilmalarining optik yutilish spektrlari, fotoluminessensiya xususiyatlari hamda elektr o'tkazuvchanligi kiritilgan atom turi va konsentratsiyasiga yuqori darajada sezgir bo'lib qoladi.

Mazkur omillar Al va Ni bilan legirlangan ZnO nanotuzilmalarining ko'p funksiyali xususiyatlarini shakllantirib, ularni yuqori samaradorlikka ega optoelektron, spintronik hamda sezgir sensor qurilmalar yaratishda muhim ilmiy materialga aylantiradi. Shu bois, ZnO ning alyuminiy va nikel bilan legirlangan nanoo'lchamli tuzilmasini shakllantirish hamda uning fizik xossalarini chuqur

o'rganish hozirgi kunda yarimo'tkazgichlar fizikasi va optoelektronika sohasidagi dolzarb ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi [2].

ADABIYOTLAT TAHLILI

So'nggi yillar adabiyotlari shuni ko'rsatadiki, ZnO materialining fizik xususiyatlari legirlash bilan injeksiyalanganida sezilarli darajada o'zgaradi. Bu o'zgarishlar struktura, optik, elektr va magnit xususiyatlarga ta'sir qiladi, bu esa uni nanoelektronika, optoelektronika va spintronika sohalarida qo'llash imkoniyatlarini kengaytiradi.

Alyuminiy ZnO ga kiritilganda, u birinchi navbatda kristall strukturasining vyurtzit fazasini saqlab qolgan holda Zn ionlari o'rniga kiradi. Bu kirishma n-turdagi o'tkazuvchanlikni oshiradi va shaffof o'tkazuvchan oksid sifatida ishlash imkonini beradi. Al kirishma bilan legirlangan ZnO yupqa plyonkalar yuqori shaffoflik va past qarshilik bilan ajralib turadi, bu esa uni optoelektronika va quyosh elementlarida potensial materialga aylantiradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, Al atomi ZnO ning elektr o'tkazuvchanligini oshiradi, shuningdek, kirishma kontsentratsiyasiga qarab optik xususiyatlarini ham o'zgartiradi. Al atomi kristall panjara parametrlariga ta'sir qilgani sababli kichik siljishlar kuzatiladi, bu esa fotoelektrik qurilmalarda samaradorlikni yaxshilashga yordam beradi[3].

Nikel kabi o'tish metallari bilan legirlangan ZnO esa, ayniqsa magnit va optik xususiyatlar nuqtai nazaridan kata ahamiyatga ega. Nikel qo'shilgan ZnO nanostrukturalari odatda vyurtzit fazasini saqlab qoladi, lekin legirlash miqdori oshgan sari kristall strukturasida kichik stresslar hosil bo'ladi va bu strukturaning mikro tuzilishiga ta'sir qiladi. Ni atomi, shuningdek, optik va magnit xususiyatlarda sezilarli o'zgarishlarga olib keladi — masalan, legirlangan ZnO namunalarida xona-temperatuda magnit moment yoki kuchsiz ferromagnetizm kuzatilganligi haqida tadqiqotlar mavjud[4].

Kiritilgan atomlar ZnO kristall tuzilmasiga biriktirilganda panjara parametrlari, mikrostrukturaviy dislokatsiyalar va nuqsonlarlar soni o'zgaradi, bu esa materialning optik va elektr xususiyatlarini sezilarli darajada boshqarishga imkon beradi .

TADQIQOT METODLARI

Zol eritmasini tayyorlashda rux asetat ($\text{Zn}(\text{CH}_3\text{COO})_2 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$) prekursor sifatida, izopropil spirt ($\text{CH}_3\text{CH}(\text{OH})\text{CH}_3$) esa erituvchi sifatida qo'llanildi. Dietilamin ($\text{C}_4\text{H}_{11}\text{N}$) nikel asetat [$\text{Ni}(\text{CH}_3\text{COO})_2 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$] bilan birgalikda stabilizator vazifasini bajardi. 1 g sink asetat va 0,013–0,065 g (1 at.%, 3 at.% va 5 at.%) nikel asetat 100 ml izopropil spirtida eritildi. Hosil bo'lgan aralashma 60 °C da 1500 ayl/min tezlikda magnit aralashtirgich yordamida to'liq shaffof holga kelguncha aralashtirildi. Nikel asetatning suvli eritmada gidrolizlanishining oldini olish maqsadida 1 ml xlorid kislota qo'shildi. Aralashma xona haroratida 30 daqiqa davomida aralashtirildi.

Xuddi shu tarzda AZO namunalarini olish uchun rux asetatga alyuminiy nitrat [$\text{Al}(\text{NO}_3)_3 \cdot 9\text{H}_2\text{O}$] qo'shildi. Turli xil Al konsentratsiyasiga ega bo'lgan AZO yupqa plyonkalarni tayyorlash uchun prekursor eritmasiga asosiy alyuminiy asetat gidratini qo'shib, 2 at.%, 4 at.% va 6 at.% li konsentratsiyaga ega bo'lgan eritmalar tayyorlandi. Tayyorlangan eritmalaridan shaffof va bir xil eritma olish uchun 80°C da 2 soat davomida aralashtirildi [5].

Strukturaviy tahlillar XRD-6100 difraktometri yordamida amalga oshirildi. Tahlil jarayonida quvvat 40 kV, tok kuchi 30 mA, skanerlash diapazoni 20–80°, skanerlash tezligi 2°/min va qadam o'lchami 0,02° etib belgilandi. Nikel va alyuminiy bilan legirlangan ZnO ning elektr xossalari, ya'ni elektr qarshiligi, tok tashuvchilar konsentratsiyasi va ularning harakatchanligi Van-der-Pau usuli hamda 0,63 T magnit maydon kuchiga ega Xoll effekti uskunasi yordamida o'lchandi.

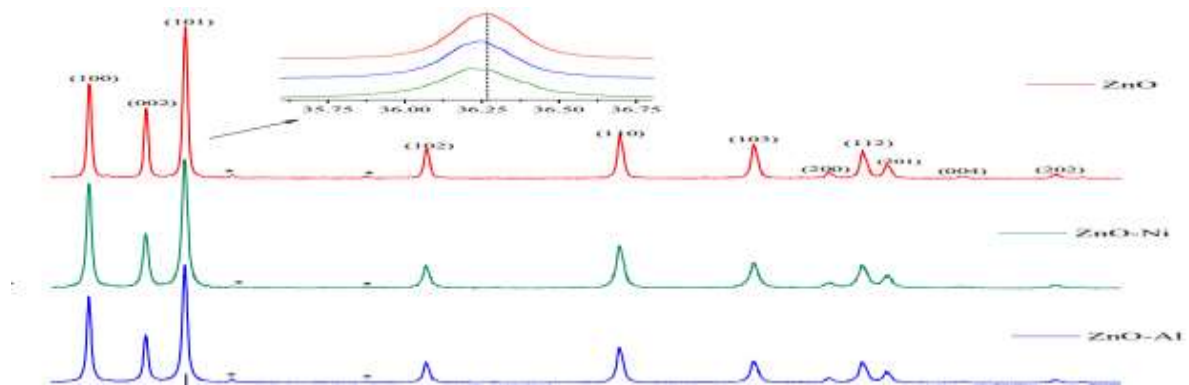
NATIJALAR VA MUHOKAMA

Ushbu ishda Al^{3+} va Ni^{2+} ionlari bilan legirlangan hamda legirlanmagan ZnO nanokristalli kukunlari tayyorlandi. Olingan natijalar Al^{3+} va Ni^{2+} ionlarining ZnO kristall panjarasiga ta'sirini yaqqol namoyon etdi. ZnO va legirlangan ZnO kukunlari 30 daqiqa davomida zol-gel usuli yordamida sintez qilindi. Ushbu usul an'anaviy sintez usullariga nisbatan qisqa reaksiya vaqtini ta'minlab, nanostrukturali materiallarning shakllanishiga yordam beruvchi yuqori lokal harorat va bosim sharoitlarini hosil qiladi.

Metall ionlari bilan legirlangan ZnO kristall panjarasida Al^{3+} va Ni^{2+} ionlari Zn^{2+} ionlarini qisman almashtirishi natijasida erkin elektronlar soni ortadi, bu esa oksidli yarimo'tkazgichning elektr xususiyatlarining o'zgarishiga olib keladi.

ZnO ga Al^{3+} va Ni^{2+} ionlarining kiritilishi kristall tuzilma parametrlarining hamda panjara hajmining biroz o'zgarishiga sabab bo'lgani kuzatildi. Ultratovush nurlanishi yordamida metall ionlarini ZnO tarkibiga kiritish uning morfologik, strukturaviy, elektr va optik xususiyatlariga sezilarli ta'sir ko'rsatdi [6].

ZnO va turli konsentratsiyadagi Ni va Al bilan legirlangan yupqa plyonkalarining XRD natijalari 1-rasmda keltirilgan.

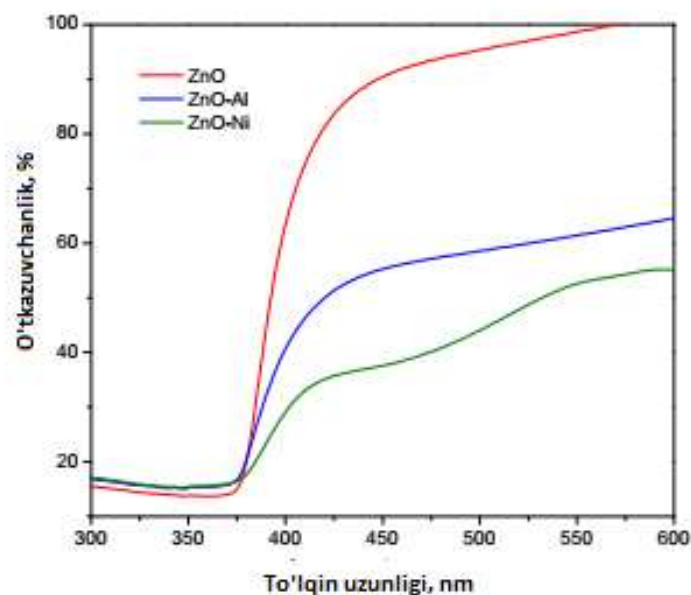

1-rasm. ZnO, ZnO:Al va ZnO:Ni yuqqa plyonkalari uchun XRD diffraksiya spektrlari

Diffraksiya tasvirlarda turli intensivlikdagi sochilishlar va bir qator diffuz aks ettirishlar kuzatildi. XRD tahlili shuni ko'rsatadiki, Al va Ni bilan legirlangan ZnO ning vurtzit strukturasi saqlab qoladi, ammo diffraksiya cho'qqilarining joylashishi kichik siljishlar bilan o'zgaradi. Alyuminiy kichik ion radiusiga ega bo'lgani uchun ($\text{Al}^{3+} \approx 0,054 \text{ nm}$), u kristall panjasiga solinganida tarmoq doimiylik kamayadi. Nikel esa bir oz katta ion joy egallashi ($\text{Ni}^{2+} \approx 0,069 \text{ nm}$) panja dislokatsiyasiga olib keladi.

X-nurlari diffraksiyasi (XRD) natijalari legirlash jarayonida asosiy diffraksiya va tebranish cho'qqilarining intensivligi kamayishi hamda kengayishini ko'rsatdi. 1-rasmda ZnO, ZnO–Al va ZnO–Ni namunalarining XRD va Raman spektrlari asosida aniqlangan strukturaviy xususiyatlari keltirilgan. Diffraksiya cho'qqilarining tahlili har bir namuna uchun (101) tekislik bo'ylab ustun yo'nalishga ega bo'lgan, olti burchakli vurtzit tipidagi ZnO kristall tuzilmasiga mos kelishini ko'rsatadi [7].

Optik xususiyatlari. ZnO ning yutilishi odatda ~ 385 nm da hosil bo'ladi, lekin bu sintez qilish sharoitlariga va kirishma atomlari miqdori hamda turiga qarab o'zgaradi. 2-rasmda 300–600 nm to'lqin uzunliklari oralig'ida legirlanmagan va metall ionlari bilan legirlangan ZnO namunalarning optik o'tkazuvchanlik spektrlari keltirilgan. Natijalarga ko'ra, legirlanmagan ZnO namunasi ko'rinadigan spektral diapazonda yuqori optik o'tkazuvchanlikka ega bo'lib, uning qiymati taxminan 85–90 % ni tashkil etadi. Metall ionlari, xususan Al^{3+} va Ni^{2+} ionlari bilan legirlash jarayonida o'tkazuvchanlik darajasining biroz pasayishi kuzatildi. Bu holat legirlovchi ionlarning ZnO kristall panjarasiga kiritilishi natijasida panjara nuqsonlari, don chegaralari va yorug'likning sochilish markazlari sonining ortishi bilan izohlanadi.

2-rasm. ZnO, ZnO:Al va ZnO:Ni yupqa plyonkalari yupqa qatlamlarining optik o'tkazuvchanligi

Optik yutilish spektrlari asosida Tauk usuli yordamida taqiqlangan soha kengligi (E_g) qiymatlari aniqlandi. Hisob-kitoblarga ko'ra, legirlanmagan ZnO uchun $E_g \approx 3,60$ eV, Al^{3+} bilan legirlangan ZnO–Al namunasi uchun 3,44 eV hamda Ni^{2+} bilan legirlangan ZnO–Ni namunasi uchun esa 3,39 eV qiymatlari olindi. Metall ionlari bilan legirlash natijasida taqiqlangan soha kengligining kamayishi va yutilish chegarasining uzunroq to'lqin uzunliklari tomon siljishi (qizil siljish) kuzatildi.

Mazkur holat kvant chegaraviy effektlari, shuningdek, kristall panjarada hosil bo'ladigan energetik darajalar bilan bog'liq bo'lishi mumkin [7].

O'tish metall ionlari ishtirokida, ayniqsa Ni^{2+} ionlari bilan legirlangan namunalar uchun, UB–Vis spektrlarida qo'shimcha yutilish zonalari paydo bo'lishi aniqlanadi. Adabiyotlarda ta'kidlanishicha, agar namunalar metall ionlarining barqaror oksidlanish holatiga ega bo'lsa, o'tish metall ionlari d–d elektron o'tishlari orqali optik yutilishga sezilarli hissa qo'shishi mumkin [8]. Xususan, ZnO–Ni namunasida valentlik zonasidan Ni^{2+} ionlarining kristall maydondagi $3d^8$ (${}^3\text{A}_2\text{g} \rightarrow {}^3\text{T}_2\text{g}$) energetik darajalari orasidagi diapazonlararo o'tishlar tufayli yutilish chegarasining yuqori to'liq uzunliklari tomon siljishi kuzatildi. Bu holat Ni^{2+} ionlarining ZnO panjarasida muvaffaqiyatli joylashganligini tasdiqlaydi. Boshqa tomondan, Al^{3+} ionlarining ZnO kristall panjarasida Zn^{2+} ionlarini almashtirishi natijasida ortiqcha erkin elektronlar hosil bo'ladi. Bu esa Fermi darajasining o'tkazuvchanlik zonasiga siljishiga olib kelib, yarimo'tkazgich materialda elektr o'tkazuvchanlikning oshishiga sabab bo'ladi. Natijada, ZnO–Al namunalarida optik va elektr xususiyatlarning sezilarli darajada o'zgarishi kuzatiladi.

Umuman olganda, metall ionlari bilan legirlangan ZnO nanokristallarining optik xususiyatlari legirlovchi ionlarning turi va konsentratsiyasiga kuchli bog'liq bo'lib, ularni optoelektron qurilmalar, shaffof o'tkazgichlar va sensor tizimlarida qo'llash uchun istiqbolli material sifatida ko'rsatadi.

XULOSA

Ushbu tadqiqotda zol-gel usulida sintez qilingan legirlanmagan va Al^{3+} hamda Ni^{2+} ionlari bilan legirlangan ZnO nanokristalli kukunlarining strukturaviy va optik xususiyatlari batafsil o'rganildi. Olingan natijalar ultratovushli sintez usuli qisqa vaqt ichida yuqori takrorlanadigan va bir jinsli nanostrukturali materiallar olish imkonini berishini ko'rsatdi. Metall ionlarining ZnO kristall panjarasiga kiritilishi kristall tuzilma parametrlarining biroz o'zgarishiga, diffraksiya cho'qqilarining kengayishiga va intensivligining pasayishiga olib keldi.

Optik tadqiqotlar natijasida metall ionlari bilan legirlash ZnO ning taqiqlangan soha kengligini kamaytirishi va yutilish chegarasining qizil tomonga siljishiga sabab bo'lishi aniqlandi. Ni^{2+} ionlari bilan legirlangan namunada d–d

elektron o'tishlari bilan bog'liq qo'shimcha yutilish zonalari kuzatildi, Al^{3+} ionlari esa Zn^{2+} ionlarini almashtirishi natijasida erkin elektronlar sonining ortishiga va elektr o'tkazuvchanlikning yaxshilanishiga olib keldi.

Umuman olganda, Al^{3+} va Ni^{2+} ionlari bilan legirlangan ZnO nanokristallari sozlanadigan strukturaviy va optik xususiyatlarga ega bo'lib, ularni shaffof o'tkazgichlar, optoelektron qurilmalar va gaz sensorlari kabi zamonaviy texnologik sohalarda qo'llash imkoniyatlarini kengaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. Рембеза С.Е, Йулчиев Ш.Х, Расулова М.Б. Структура, свойства и применения металлооксидных пленок ZnO (Обзор) // Научный вестник Анд.ГУ. Vol.Iss.2 2022. P.5-11.
2. Xu, et al., "Doping effects in ZnO nanostructures for optoelectronic applications." Journal of Materials Science, vol. 55, pp. 1234–1245, 2023.
3. Ryu Y. et al., Synthesis of p-type ZnO films // Journal of Crystal Growth, 216(1), 330-334 (200). doi.org/10.1016/S0022-0248(00)00437-1
4. Aboud A.A., Shaban M., Revaprasadu N. Effect of Cu, Ni and Pb doping on the photo-electrochemical activity of ZnO thin films // RSC Adv. 2019; 9:7729–7736. DOI:[10.1039/C8RA10599E](https://doi.org/10.1039/C8RA10599E)
5. Академик АН РУз С.З.Зайнабидинов, А.Й.Бобоев, М.Б.Расулова, Б.Д.Гуломов, Н.Ю.Юнусалиев "Структура и оптические свойства прозрачных проводящих тонких пленок ZnO, легированных алюминием" ДАН №6, 2023 г. с.31-36
6. Zaouche C., Dahbi L. et al. Study the effect of Ni doping on structural, optical and electrical properties of $Zn_{1-x}Ni_xO$ thin films deposited by spray pyrolysis technique // Journal of Ovonic Research. Vol.19. No.2. March-April 2023. pp.197-205
7. R. Kumar, et al., "Electronic and magnetic properties of Ni-doped ZnO thin films," Applied Physics Letters, vol. 79, no. 12, pp. 345–350, 2022.
8. J. Smith, et al., "Al doping in ZnO: Effects on conductivity and optical properties," Semiconductor Science and Technology, vol. 37, pp. 045001, 2024.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA O'QUVCHILARGA XALQ OG'ZAKI IJODINI O'RGATISH METODIKASI

Nuriddin Olimjonovich Kirgizov

Namangan davlat pedagogika instituti

(PhD) katta o'qituvchi

Тел. 902793130 nuriddinqirg'izov43 @ gmail.com

Toshpo'latova Xurshida Qodirjon qizi

Namangan davlat pedagogika instituti talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'qish savodxonligi darslarida xalq og'zaki ijodini o'rgatishning nazariy va amaliy asoslari ko'rib chiqiladi. Xalq og'zaki ijodi janrlari (ertaklar, maqollar, topishmoqlar, tez aytishlar va boshqalar) o'quvchilarning nutqini rivojlantirish, ma'naviy-axloqiy tarbiyasini shakllantirish va kognitiv qobiliyatlarini oshirishda muhim vosita sifatida ta'kidlanadi. Metodik yondashuvlar, darsliklar tahlili va amaliy misollar asosida takliflar beriladi.

Kalit so'zlar: xalq og'zaki ijodi, boshlang'ich ta'lim, o'qish savodxonligi darsliklaridagi badiiy asarlar tahlili, vatanparvar, mehr-oqibat, insoniylik, sabr-toqatlik, hamfikrlik, tarbiyaviy metodika.

МЕТОДОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ УСТНОЙ РАБОТЕ НАРОДНЫХ НАРОДНЫХ НАУК УЧЕНИКОВ НА УРОКАХ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические и практические основы преподавания народного искусства в начальной школе на уроках чтения и письма. Подчеркивается важность жанров народного искусства (сказки, пословицы, загадки, короткие изречения и т. д.) как важного инструмента развития

речи учащихся, формирования их духовно-нравственного воспитания и совершенствования познавательных способностей. Предложены рекомендации, основанные на методических подходах, анализе учебников и практических примерах.

Ключевые слова: народное искусство, начальное образование, анализ произведений искусства в учебниках по чтению и письму, патриотизм, доброта, гуманность, терпение, здравый смысл, методика преподавания.

METHODOLOGY OF TEACHING FOLK ORAL WORK TO STUDENTS IN PRIMARY LITERACY LESSONS

Abstract. *This article examines the theoretical and practical foundations of teaching folk art in primary school reading literacy classes. Folk art genres (fairy tales, proverbs, riddles, quick sayings, etc.) are emphasized as an important tool for developing students' speech, forming their spiritual and moral education, and improving their cognitive abilities. Suggestions are made based on methodological approaches, textbook analysis, and practical examples.*

Keywords: *folk art, primary education, analysis of works of art in reading literacy textbooks, patriotism, kindness, humanity, patience, common sense, educational methodology.*

KIRISH

Boshlang'ich ta'lim uzluksiz ta'lim tizimining asosiy poydevori hisoblanadi. Bu bosqichda o'quvchilarning dastlabki bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirishda o'qish savodxonligi darslari markaziy o'rin tutadi. Xalq og'zaki ijodi – bu xalqning asrlar davomida to'plangan tajribasi, ma'naviy boyligi va madaniy merosining muhim qismi bo'lib, o'quv jarayonida o'quvchilarga vatanparvarlik, mehnatsevarlik, do'stlik va adolat tuyg'ularini singdirishda samarali vositadir. Har bir jamiyat o'z tajribasini saqlash va uzatishga qiziqadi, bu esa ta'lim-tarbiya tizimiga bog'liq. O'zbek xalq og'zaki ijodi o'ziga xos bo'lib, qadimdan paydo bo'lgan va bugungi kunda ham ta'sirini saqlab qolgan. U jamiyatning barcha qatlamlariga ta'sir etadi va san'at turlarini boyitib boradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Xalq og'zaki ijodi boshlang'ich sinf o'quvchilarining ma'naviy-axloqiy tarbiyasida muhim o'rin tutadi. Xalq og'zaki ijodiga asosan (ertaklar, maqollar, topishmoqlar, tez aytishlar va boshqalar) boshlang'ich sinf o'quvchilarining ruhiy va ma'naviy rivojlanishida beqiyos rol o'ynaydi. Dars jarayonida o'quvchilarga folklor janrlari orqali adolat, jasorat, rahmdillik, vatanparvarlik kabi fazilatlarni o'rgatamiz

va salbiy xislatlarni rad etish haqida tushuncha xosil qilamiz. Bu elementlar o'quv jarayonida o'quvchilarning idrok etish faoliyatini faollashtiradi, mustaqil fikrlashni rivojlantiradi va vatanparvarlik tuyg'usini shakllantiradi. Shuningdek, 1-sinfda o'quvchilari ishonuvchan va tashqi ta'sirlarga ochiq bo'lgani uchun, o'qituvchilar bu janrlardan foydalanib, ijobiy emotsiyalar va axloqiy me'yorlarni shakllantirishga mas'uldirlar. Folklor orqali nutq to'g'ri, boy va ifodali bo'ladi, tasavvur kuchayadi va tabiat, mehnat, vatan tushunchasi singdiriladi.

1-sinf o'quvchilari uchun o'qishdan ko'ra og'zaki tinglash afzalroq sanaladi. O'qituvchi ertaklarni o'quvchilarga ifodali aytib beradi, multimedia ilovalari orqali hamda interaktiv o'yinlardan samarali foydalanadi. Bu jarayon o'quvchilarning diqqatini jalb qiladi va ma'naviy tarbiyasini kuchaytiradi. Darsni quyidagi bosqichlarga bo'lish tavsiya etiladi. Ertak bilan tanishtirish, suhbatlari, tahlil, qayta hikoya qilishga tayyorgarlik, umumlashtirish va uy vazifasi kabi topshiriqlar asosida o'quvchilar mustahkamlash tashkillashtiriladi. Bu orqali o'quvchilarda axloqiy tushunchalar va nutqiy kompetensiya mustahkamlanadi. Dars jarayonida qahramonlarni baholash uchun SWOT tahlili asosida, o'yin turlaridan unumli foydalanish va guruhli muhokamalar tashkil etish tashkil qilinadi. Bu jarayonda o'quvchilarning kognitiv rivojlanishini rag'batlantirish ahamiyatli sanaladi.

O'qish savodxonligi darsliklarida xalq og'zaki ijodiga doir topishmoqlar, maqollar va tez aytish, o'zbek xalq ertaklaridan "Zumrad va Qimmat", "Egrivoy va To'g'rivoy", "Uch og'ayni botirlar" va o'yinlar "Quvlashmachoq, bekinmachoq" kabilar o'rin olgan. O'quvchilarni xalq og'zaki ijodi bilan tanishtirish ularning umumiy madaniyatini boyitadi, insoniy ruhiyatni chuqur anglashga yordam beradi va vatan tarixi, urf-odatlarini o'rganish orqali munosib shaxs sifatida tarbiyalaydi. Bolalikdan boshlab uy, ota-ona, tabiatga hurmat kabi tushunchalarni shakllantirish albatta ahamiyatligini singdirib bormog'imiz darkor. Xalq og'zaki ijodi boshqa san'at turlaridan farqli o'laroq, so'z vositasida ifoda etiladi va o'quvchilarning nutqini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu maqola xalq og'zaki ijodini o'rgatishning nazariy asoslari va amaliy metodlarini ko'rib chiqadi.

U xalqning fe'l-atvori, estetik didi, ruhiyati va urf-odatlarini aks ettiradi, bolalarning dunyoqarashini kengaytiradi va vatanparvarlik tuyg'ularini

tarbiyalaydi. Xalq og'zaki ijodi orqali 2-sinfda o'quvchilarga maqollar, topishmoqlar, ertaklar, dostonlar, qo'shiqlar, tez aytishlar o'quvchilarning nutqini rivojlantiradi, mantiqiy fikrlashni rag'batlantiradi va axloqiy me'yorlarni shakllantiradi.

Biz bu orqali maqollar va matallar o'quvchilarga tushuntirishda didaktik materiallar asosida vazifa bajarishga, hayot bilan bog'lash asosida maslahat berishini, tabiat hodisalari haqida tushunchalarini shakllantirish bilan birga nutqiy kompetensiyasini boyitadi. O'qish savodxonligi darsliklarida topishmoqlar esa o'quvchilarning aqliy faoliyatni rag'batlantiradi, zukkoligini oshiradi va dunyo haqida tushunchasini kengaytiradi. Budan tashqari darslikda berilgan tez aytishlarda o'quvchilar nutqi to'g'ri shakllantirishga yordam beradi, tovushlarni talaffuz qilishi rivojlanadi.

2-sinf o'qish savodxonligi darsliklarida berilgan badiiy asarlar bolalarning shaxsiy fazilatini shakllanishida muhim bosqich bo'lib, o'quvchilarning tashabbuskorligini, bilish faoliyatini va tafakkurini faollashtiradi. O'qish savodxonligi darslarida xalq og'zaki ijodini o'rgatish sinfdan tashqari va sinfdagi o'qish faoliyatlari orqali amalga oshiriladi. Sinfdan tashqari o'qish darslari har oyiga 2 marta o'tkaziladi, bu o'quvchilarning mustaqil o'qish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Mustaqil kitob tanlash va o'qish uchun kitoblar haqida o'qituvchi tushuncha beradi hamda kitoblar birgalikda tahlil qilinadi. Xalq og'zaki ijodini o'rgatish o'quvchilarning tafakkurini rivojlantiradi, ma'naviy dunyosini shakllantiradi, ajdodlar merosiga hurmatni oshiradi va milliy an'analarga e'tiborni kuchaytiradi. U o'quvchilarni fikrlovchi, qiziquvchan, rahmdil va vatanparvar shaxslar sifatida tarbiyalaydi.

3-4-sinf o'qish savodxonligi darslarida o'quvchilari uchun xalq og'zaki ijodi nafaqat nutq va o'qish ko'nikmalarini rivojlantirish vositasi, balki milliy qadriyatlar, axloqiy tarbiya va ijodiy fikrlashni shakllantirishning muhim elementi sifatida qaraladi. O'quvchilarga xalq og'zaki ijodini o'rganish bolalarning o'qish motivatsiyasini oshirish, matn tushunish darajasini yaxshilash va emotsional rivojlanishga xizmat qiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Adabiyotlarda xalq ogʻzaki ijodini boshlangʻich sinflarda oʻrgatish mavzusi keng yoritilgan. Masalan, Ruzikulova N.K. oʻz ishida xalq ogʻzaki ijodining nazariy va amaliy asoslarini tahlil qilib, uni oʻquv jarayonida qoʻllashni taklif etadi. U folklor janrlarini (ertak, doston, maqol, topishmoq) oʻquvchilarning kognitiv rivojlanishida muhim deb hisoblaydi. Shuningdek, xalq ogʻzaki ijodi orqali maʼnaviy tarbiyani shakllantirish boʻyicha tadqiqotlarda folklorning didaktik imkoniyatlari taʼkidlanadi. Oʻzbek xalq ertaklari va maqollari oʻquvchilarning dunyoqarashini shakllantirishda asosiy vosita sifatida koʻrsatilgan.

Boshqa manbalarda oʻqish darsliklarida xalq ogʻzaki ijodi namunalari integratsiyasi haqida gapiriladi. Masalan, ertak janrini oʻqitish usullari va ularning tarbiyaviy taʼsiri koʻrib chiqiladi. Xalq ogʻzaki ijodi namunalari maktabda matn bilan ishlash metodikasi sifatida tavsiflanadi, bu oʻquvchilarning nutqini, tafakkurini va estetik qarashlarini rivojlantiradi. Ushbu tahlillar asosida xalq ogʻzaki ijodini oʻrgatishning zamonaviy yondashuvlari shakllangan.

Ertaklar orqali bolalar qahramonlarni taqlid qiladi va yaxshilikni oʻrganadi. Masalan, "Yaxshilik ortidan yaxshilik keladi" ertagi yaxshilik va adolatni oʻrgatadi. Maqollar va topishmoqlar hayotiy maslahatlar beradi, masalan, tabiatni kuzatish va mehnat qadri haqida tushuncha beriladi. Folklor asarlari oʻquvchilarning motivatsiyasini oshiradi, keyingi taʼlim bosqichlari uchun asos yaratadi va jamiyatga yoʻnaltirilgan mustaqil shaxsni shakllantiradi. Bu elementlar orqali oʻquvchilarning nutqiy kompetensiyalari, tasavvur va maʼnaviy tarbiyasini shakllantirish haqidagi tushunchalari taʼminlanadi, bu esa umumiy taʼlim samaradorligini oshiriga yordam beradi.

Boshlangʻich sinf darsliklarida folklor integratsiyasi quyidagicha: 1-sinfda Navroʻz bayrami, topishmoqlar va ertaklar; 2-sinfda maqollar va afsonalar; 3-sinfda dostonlar va ertaklar. Ushbu metodlar oʻquvchilarning faolligini oshiradi va tarbiyaviy taʼsir koʻrsatadi. Dars jarayonida samarali metodikalarning qoʻllanilishi oʻquvchilarning oʻz fikrlarini aniq, mantiqiy va ravon ifodalash koʻnikmalarini mustahkamlashga xizmat qiladi. Shu sababli, pedagoglar interfaol, kommunikativ va innovatsion metodlarni uygʻunlashtirgan holda taʼlim jarayonini tashkil etishlari lozim.

TAHLILLAR VA NATIJALAR

Har bir darslikda berilgan xalq og'zaki ijodiga oid rasmlar asosida hikoya tuzish – bunda o'quvchilarning tasviriy fikrlash va nutqiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash uchun berilgan topshiriqlarni sinflar kesimida o'quvchilar birgalikda matn xosil qilishga va shu matnni birgalikda tahlil qilishga o'rgatish, so'ngra xatolarini birgalikda to'g'irlash mashqlarini tashkil qilish orqali ularning so'z boyliklarini shakllantirishdan iborat.

Dars davomida xalq og'zaki ijodiga oid mavzularni o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqni shakllantirishga ularning erkin fikrlarga aniq va to'liq bayon qilinishi maqsadli hisoblanadi. O'qish savodxonligi darslarida nutqiy kompetensiyani shakllantirish o'quvchilarning nafaqat nutqiy va lingvistik mahoratini, balki tanqidiy va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini ham rivojlantiradi.

1-sinf: "Bo'ri va echki bolalari" ertagi orqali itoatkorlikni o'rgatish. O'quvchilar ertakni sahnalashtirib, muhokama qiladi hamda ularning faolligi shakllanadi.

2-sinf: "Donishmand soat" ertagi vaqtning qadrlashni targ'ib qiladi. Maqollar esa o'quvchilar faolligini va ularga ahillikni o'rgatadi.

3-sinf: "Inson nima uchun hammadan kuchli?" ertagi do'stlik, birdamlik, mehnatsevarlik va hamkorlikni ko'rsatadi. Topishmoqlar orqali izlanish qobiliyati rivojlantiriladi. Ushbu misollar darsliklarda keltirilgan va o'quvchilarning ma'naviy rivojlanishiga hissa qo'shadi.

XULOSA

O'qish savodxonligi darslarida xalq og'zaki ijodini o'rgatish metodikasi o'quvchilarni nafaqat savodxon, balki ma'naviy boy shaxs sifatida tarbiyalaydi. O'qituvchilarga tavsiya uchun o'qish savodxonligi darslarida badiiy asrlar haqida tushuncha berishda boshqa fanlar bilan integratsiya qilish dars samaradorligini oshiradi.

Xalq og'zaki ijodini o'rgatish boshlang'ich sinf o'quvchilarining ma'naviy-axloqiy tarbiyasini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu metodika o'quvchilarning nutqini, tafakkurini va madaniy saviyasini oshiradi. Kelgusida badiiy asarlar zamonaviy texnologiyalar bilan integratsiya qilish orqali o'tish tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ruzikulova N.K. Boshlang'ich sinflarda xalq og'zaki ijodini o'rgatishning nazariy va amaliy asoslari.
2. Qosimova K., Matjonov S., G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o'qitish metodikasi. –T.: Noshir, 2022. – 354 b.
3. G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh., Mamatova G., Boqiyeva H. Husnixat va uni o'qitish metodikasi. –T.: TDPU, 2009. – 70 b.
4. Iroda Azimova, Klaraxon Mavlonova, Sa'dullo Quronov, Shokir Tursun, Ona tili va o'qish savodxonligi 2-sinf. –Toshkent, 2021. –120 b.
5. Iroda Azimova, Klaraxon Mavlonova, Sa'dullo Quronov, Shokir Tursun, Ona tili va o'qish savodxonligi 1-sinf. –Toshkent, 2021. –104 b.
6. Iroda Azimova, Klaraxon Mavlonova, Sa'dullo Quronov,. Ona tili va o'qish savodxonligi 3-sinf. –Toshkent, 2022. –144 b. Boshlang'ich sinf "O'qish" darslarida xalq og'zaki ijodining namunalari.

“ANTROPOSENTRIK YONDASHUV” VA “INSONPARVARLIK” TUSHUNCHALARINING MAZMUN-MOHIIYATI

Xamidova Nigora Ibroximovna-
UBS, Maktabgacha - Boshlang'ich ta'lim
va sport faoliyati kafedrası o'qituvchisi
E-mail: hamidovanigora6868@gmail.com
Tel raqam: 99893 711 81 16

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarda antroposentrik yondashuv asosida insonparvarlik fazilatlarini shakllantirishni, antroposentrik yondashuvning tarkibiy qismlari, ushbu tushunchalarni ilmiy adabiyotlarda yotilishi haqida, “antroposentrik yondashuv” hamda “insonparvarlik” tushunchalarining mohiyati hususida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: Mehr-oqibat, rahimdillik, shavqatlilik, millat, ilmiy-nazariy, totuvlik, xalqaro, antroposentrik, beg'arazlik, samimiylik, oliyjanoblik, xayrixohlik, g'amxo'rlik, mehribonlik, muruvvatlilik, saxovatpeshalik, kuyinchaklik, odillik, haqgo'ylik, haqqoniylik, adolatparvarlik, o'zganing dardini tushuna olish, bag'rikenglik, tolerantlik.

СОДЕРЖАНИЕ ПОНЯТИЙ «АНТРОПОЦЕНТРИЧЕСКИЙ ПОДХОД» И «ЧЕЛОВЕЧНОСТЬ»

Аннотация. В данной статье рассматривается формирование гуманитарных качеств у учащихся младших классов на основе антропоцентрического подхода, компоненты антропоцентрического подхода, включение этих понятий в научную литературу, сущность понятий «антропоцентрический подход» и «гуманизм».

Ключевые слова: Доброта, сострадание, щедрость, нация, научно-теоретическая, гармония, интернациональная, антропоцентрическая, альтруизм, искренность, благородство, доброжелательность, забота, доброта, доброжелательность, щедрость, мягкость, справедливость, правдивость, правдивость, справедливость, понимание чужой боли, толерантность, толерантность.

THE CONTENT OF THE CONCEPTS OF ANTHROPOCENTRIC APPROACH AND HUMANITY

Abstract: *This article discusses the formation of humanitarian qualities in primary school students based on the anthropocentric approach, the components of the anthropocentric approach, the inclusion of these concepts in scientific literature, the essence of the concepts of "anthropocentric approach" and "humanitarianism"*

Key words: *Kindness, compassion, generosity, nation, scientific-theoretical, harmony, international, anthropocentric, altruism, sincerity, nobility, benevolence, care, kindness, benevolence, generosity, gentleness, justice, truthfulness, truthfulness, justice, understanding the pain of others, tolerance, tolerance*

KIRISH

Bugungi global o'zgarishlar davrida insoniyatning fan-texnikaga tobora qaram bo'lib borayotganligi, insonlar o'rtasidagi mehr-oqibat, rahmdillik, shavqatlilik, hamdardlik kabi tuyg'ularning susayib borishi butun dunyo bo'ylab o'z ta'sirini ko'rsatmoqda. Mazkur muammo butun insoniyatni o'ylantirayotgan global muammoga aylanib bormoqda. Jumladan, BMT 2008-yilda 19-avgust sanasini "Xalqaro insonparvarlik yordami kuni" deb e'lon qilishi ham fikrimizning dalili bo'la oladi. Mamlakatimizda ta'lim samaradorligini oshirish, ayniqsa, boshlang'ich ta'limning didaktik-pedagogik jihatlarini takomillashtirish, boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'quv – biluv faoliyatini jahon ta'lim standartlariga moslashtirish masalasiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Zero, "Yangi O'zbekistonni barpo etish yo'lida sog'lom, bilimli, teran fikrli, vatanparvar yoshlarni tarbiyalash uchun barcha sharoitlarni yaratishimiz shart va zarur". Bu esa antroposentrik yondashuv asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarida insonparvarlik fazilatlarini shakllantirish masalalari tadqiqi dolzarb ekanligini ko'rsatadi.

Tadqiqotning maqsadi antroposentrik yondashuv asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarida insonparvarlik fazilatlarini shakllantirish bo'yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqishdan iboratdir. Tadqiqotning vazifalari esa antroposentrik yondashuv asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarida insonparvarlik fazilatlarini shakllantirishning pedagogik-psixologik imkoniyatlarini tahlil etishdan iboratdir

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

R.Safarovaning "Modernizatsiyalashgan ta'lim jarayonida o'quvchilarni pedagogik qo'llab-quvvatlash orqali ijtimoiylashtirish imkoniyatlari" darsligida

antropotsentrik yondashuvni til hodisalarini alohida-alohida, bir-biridan ajratgan holda tahlil qilinishi natijasida yuzaga kelgan nuqsonlarini bartaraf qilish sifatida ta'kidlab o'tganlar. V A.Maslovaning "Lingvokulturologiya. – Moskva: Akademiy" kitobida esa inson aqlini insonning o'zidan, tildan va nutq yaratish hamda nutqni idrok qilish qobiliyatidan tashqarida tasavvur etib bo'lmaydi deb ta'kidlaydi.

Q.Yo'ldoshev "Adabiyot o'qitishning ilmiy-nazariy asoslari" darsligida antroposentrik yondashuvni har bir inson shaxsiyatida demokratik sifatlarni shakllantirishga qaratadi. Toptalmagan erk, sindirilmagan insoniy g'urur uning faoliyatida ham, fikrlarida ham ijodkorlik bo'lishiga olib keladi. Bunda o'qituvchi bilan ta'lim oluvchi orasida chinakam insoniy munosabatlar o'rnatiladi deb ta'kidlaydi.

Sobirova M.Y. "Ona tili ta'limiga antroposentrik yondashuvning imliy-metodik asoslari va texnologiyalari". Ped.fan.dok.diss (DSc) M. antroposentrik yondashuvga "Ta'limni inson omili bilan bog'lab o'rganadigan, individuallik, insonparvarlik, foydalilik, o'z-o'zini namoyon etishga asoslangan yondashuv" deb ta'kidlaydi. M.Y.Sobirovaning antroposentrik yondashuvga bergan ta'rifi aynan mazkur yondashuv mazmuni va mohiyatini to'liq ochishga hizmat qilgan deyish mumkin.

Antroposentrik yondashuv tushunchasini L.D.Valeyeva o'zining "Pedagogikaning antroposentrik modeli" kitobida asrlar davomida shakllangan milliy qadriyalar, shaxsiy va ijtimoiy munosabatlarning ustuni sifatida e'tirof etadi. Darhaqiqat aytish mumkinki, barcha munosabatlarning markzaida insonning mavjudligi, uning shaxsiy hamda ijtimoiy munosabatlarida akslanadi.

Profesor R.G.Safarova muallifligidagi "Pedagogik ensiklopediya"da "antroposentrizm" tushunchasi inson-olam, koinotning markazi va uning pirovard maqsadi ekanligi to'g'risidagi qarash deb ko'rsatilgan. Ya'ni, "antroposentrizm – narsa va xodisalarni faqat maqsadga muvofiqligi, ya'ni teleologik nuqtai nazardan ko'rish, o'rganish bilan bog'liqligini ifodalaydi .

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Antropotsentrizm so'zi yunoncha antropos – odam hamda lotincha sentrum markaz ma'nosini bildiruvchi so'zlar birikuvidan hosil bo'lgan.[1]

Antropotsentrizm atamasi dastlab qadimgi yunon falsafasining “Inson - koinot markazidir” degan g’oyani ilgari suruvchi qarashiga nisbatan qo’llanilgan bo’lib, bu g’oya, ayniqsa, o’rta asrlar Yevropasida keng tarqalgan. O’zbek tilining izohli lug’atida ham “antropo” tup so’ziga izoh berilgan bo’lib, “odamga aloqadorlikni bildiruvchi yasama so’zlarning tarkibiy qismi” deb ta’kidlab ko’rsatilgan.

Antroposentrik yondashuv tushunchasini quyidagicha talqin etish mumkin: “Ta’lim-tarbiya jarayonining shaxsga yo’naltirilishi, har bir ta’lim oluvchining shaxsiy qadriyat ekanligi va uning kamol topishiga, rivojlanishiga hamda ijtimoiy munosabatlarga kirishishiga qaratilgan, jamiyatdagi ego g’oyalarga qarshi turishga yo’naltirilgan yondashuv” dir. Antroposentrik yondashuvga ta’rif berilganda e’tibor va e’tirof, bag’rikenglik, tolerantlik, g’amxo’rlik, hamkorlikda ishlash, mehr-oqibat kabi tushunchalarga ham to’xtalib o’tish joiz. Shu o’rinda ushbu tushunchalarni izohlab o’tishni lozim deb topdik. Chunki ushbu tushunchalar antroposentrik yondashuv asosida boshlang’ich sinf o’quvchilarida insonparvarlik fazilatlarini shakllantirishda juda ham muhimdir [2]

E’tibor va e’tirof – e’tibor tushunchasi o’zbek tilining izohli lug’atida hurmat, izzat-ikrom, hisobga, nazarga olish, obro’, nufuz, biror narsa yoki shaxsga qaratilgan nazar deb takidlansa, e’tirof tushunchasi tanish, tan olish, iqrор bo’lish, bo’yniga olish, biro ish yoki harakatni to’g’ri deb hisoblash kabi ma’nolarni anglatadi.

“Bag’rikenglik” tushunchasi deyarli barcha tillarda bir xil yoki bir-birini to’ldiruvchi ma’no kasb etib, “chidam”, “bardosh”, “toqat”, “o’zgalarning xatti-harakati, yurish-turishi, muomalasi, kiyinishi, e’tiqodiga toqat qilish, ularni boricha qabul qilish”, “o’zgacha qarash yoki harakatga hurmat bilan munosabat”, “muruvvat”, “himmat”, “mehr”, “kechirimlilik”, “hamdardlik” kabi ma’nolarda keladi.[3]

Tolerantlik – o’zgalarning fikr g’oyalari, e’tiqodi, his-tuyg’ulari, turmush-tarzi, hulq-atvoriga nisbatan sabr-toqatli bo’lishdir

G’amxo’rlik – kimsa haqida qayg’urish, uning g’amini yeyish, g’amho’r shaxsga hos ish, hatti-harakat. Global jamiyatda har bir o’quvchi o’z o’rnini topishi, kamolga yetishi va jamiyatlashuvida antroposentrik yondashuvning muhim qismi bo’lgan g’amho’rlikning o’rni ulkandir. [4]

Hamkorlikda ishlash – ta’lim ishtirokchilari ya’ni pedagog, pedagoglar jamoasi, ta’lim muassasasi rahbariyati, ta’lim oluvchi o’quvchi, ota-onalar yohud ularni o’rnini bosuvchi shaxslar o’rtasidagi munosabatni tartibga soluvchi, obyekt-subyekt, subyekt-subyekt munosabatlarini qaror toptiruvchi o’qitish texnologiyasidir. Ayniqsa boshlang’ich ta’limda ta’lim olayotgan o’quvchilar ko’pincha o’zgalar yordamiga muhtoj bo’ladi. Ma’lum yumushni sherigi yoki ustoz bilan hamkorlikda bajarish unga birmuncha osonroq va qulaylikni keltirib chiqaradi. Qaysidir ma’noda hamkorlikda ishlash pragmatizmni o’zida mujassamlashtiradi. Pragmatizm – harakat, intish ma’nolarini ifodalab, shu harakat orqali biror bir foyda, manfaatlarga ega bo’lishni, shaxsning maqsadi, say-harakatlari, faoliyatlari, mehnatiga muvofiq harakatlashni ifodalaydi [5].

Shaxsga yo’naltirilganlik – o’quvchi shaxsiy imkoniyatlariga moslashtirilgan pedagogik muhitni hamda ta’lim-tarbiya jarayonini tashkil etishni nazarda tutadi. Shaxsga yo’nalganlikning bir qator belgilari mavjud:

- Har bir o’quvchiga buyuk shaxsdek qarash, uni hurmat qilish, uni tushunish, qabul qilish, unga ishonish;
- Ta’limning shunday muhitini yaratish kerakki, unda o’quvchi o’zini shaxs deb sezsini, unga bo’lgan e’tiborni tuysin;
- Bolaga tazyiq o’tkazmaslik hamda uning kamchiligini bo’rttirmaslik; bilimlarni o’zlashtirmasligi, o’zini yomon tutishi sabablarini aniqlash va ularni bolaning shaxsiyatiga zarar yetkazmaydigan tarzda bartaraf etish;
- Ta’limda “muvaffaqiyat muhiti” ni tashkil etish, bolaga o’qishda muvaffaqiyat qozonishga yordam berish, uning o’z kuchi va iqtidoriga ishonchini orttirish. O’quvchiga atrofdagilarning har biri o’zi kabi ekanligini anglatish, unda jamoaga aloqadorlik hissini rivojlantirish;
- O’quvchining hurmati va ishonchini qozonish, o’ziga ham shaxs nuqtai nazaridan qarash.

Ontogenez nuqtai nazaridan “insonparvarlik” tushunchasi o’zbek tiliga arab va fars-tojik tillaridan kirib kelgan bo’lib, arabcha “inson” (“odam”), forsha-tojikcha “parvar” (“g’amxo’rlik”) atamalari hamda “lik” qo’shimchasining birikmasi sifatida qabul qilingan. Ma’no jihatidan bu tushuncha o’zbek tilida “shaxsga g’amxo’rlik

qilish”, “shaxsni voyaga yetkazish”, “shaxsni tarbiyalash”, “shaxsga ijobiy munosabatda bo’lish” kabi ma’nolarini anglatadi. Lug’aviy jihatdan esa insonparvarlik “odamning qadri, uning erkinligi, qobiliyatlari har tomonlama namoyon bo’lishi uchun kurashish, insonning baxt-saodati, teng huquqliligi, adolatli hayotini ta’min etishga intilish, insoniylikning barcha tamoyillari yuzaga chiqishga shart-sharoitlarni yaratish” demakdir.

Ayrim manbalarda “insonparvarlik” tushunchasining izohi batafsil yoritilgan. Masalan, “O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi”da bu tushuncha quyidagicha izohlangan: insonparvarlik – insonning qadri, erkinligi, baxt-saodati, teng huquqliligi to’g’risida, insoniylikning barcha tamoyillarini yuzaga chiqarish uchun shart-sharoitlar yaratib berish haqida g’amxo’rlik qilishni ifodalovchi tushuncha. Unga ko’ra, dunyoda eng qimmatli narsa insondir, butun mavjudot, borliq insonga, uning baxt-saodatiga xizmat qilishi lozim. Inson taqdiri, xalq manfaatlari, mamlakat kishilari haqida g’amxo’rlik insonparvarlikning asosiy masalasidir”.

Mohiyatiga ko’ra “gumanizm” tushunchasi bir necha ma’noni ifodalaydi. Chunonchi, Yevropa Uyg’onish davrining nomlanishi hamda turli madaniy harakatlar, g’oyaviy oqimlar, jamoatchilik fikrining yo’nalishi; gumanitar fanlar tomonidan afzal bilinadigan nazariy bilimlar sohasining nomi; shaxsning odamiylik, ezgulik, hurmat kabi fazilatlarini belgilovchi axloqiy sifatlar; shaxsga nisbatan hayotning oliy qadriyati sifatida munosabatda bo’lish; umuminsoniy ideallarga erishishga qaratilgan amaliy faoliyatning nomlanishi. Ayni o’rinda “insonparvarlik” tushunchasi negizida yoritiladigan ma’nolar ro’yxatini quyidagicha davom ettirish mumkin: jamiyat yoki shaxsning ma’naviy-axloqiy yetukligi darajasini belgilovchi tamoyil; ijtimoiy harakat yo’nalishi; inson huquqlarini himoya qilishning muhim sharti.

Insonparvarlik negizida shaxsga xos quyidagi sifatlar – beg’arazlik, samimiylilik, oliyjanoblik, xayrixohlik, rahmdillik, g’amxo’rlik, mehribonlik, muruvvatlilik, saxovatpeshalik, kuyinchaklik, odillik, haqgo’ylik, haqqoniylik, adolatparvarlik, o’zganing dardini tushuna olish, bag’rikenglik, tolerantlik va boshqalar.

Asrlar davomida beg'arazlik, samimiylilik, g'amxo'rlik, oliyanoblik, xayrixohlik, rahmdillik, mehribonlik, muruvvatlilik, saxovatpeshalik, kuyinchaklik, odillik, haqgo'ylik, haqqoniylik, adolatparvarlik, o'zganing dardini tushuna olish kabilar insonparvarlik negizida aks etuvchi asosiy fazilatlar sifatida e'tirof etib kelingan bo'lsa, global axborotlashuv ta'sirida diniy bag'rikenglik, boshqacha ifodalanganda, tolerantlik tobora dolzarblashmoqda. Buning asosiy sababi turli dinga e'tiqod qiluvchi kishilar o'rtasida bir-birlarining maslaklariga toqatsizlik yuzaga kelmoqda. Bu holat, ayniqsa, AQSh, Yevropa mamlakatlarida yaqqol ko'zga tashlanmoqda. Shu sababli turli diniy konfessiyalarga mansub shaxslar o'rtasida o'zaro hamjihatlik, totuvlikni qaror toptirish har bir jamiyat oldida turgan muhim ijtimoiy vazifalardan biri sanaladi.

Insonparvarlik sifatlarini o'zida mujassam qilgan insonparvar shaxsning xatti-harakatlarida atrofdagilarga yaxshilik va g'amxo'rlik qilish, hurmat bilan munosabatda bo'lish, himmat ko'rsatish, ularni yoqtirish, ular o'rtasida ezgu g'oyalarni targ'ib qilish, ular haqida qayg'urish holatlari ko'zga tashlanadi. O'zi tanigan-tanimagan kishilarning boshlariga biror bir musibat tushsa yoki ular biror-bir muammoga duch kelsa insonparvar shaxs doimo yordamga shoshadi, qo'lidan kelganida ularni qo'llab-quvvatlaydi. Atrofdagilarga nafrat bilan munosabatda bo'lish, ko'ngli torlik, ko'ra olmaslik, ko'ngli qoralik, hasadgo'ylik, adolatsizlik insonparvar shaxsning xulq-atvoriga zid bo'lgan illat hisoblanadi.

Mazmunan insonparvarlik g'oyalari umuminsoniy, jamoaviy, individual shaklda tabiiy (toshqin, zilzila, qurg'oqchilik, o'rmon yong'inlari) yoki ijtimoiy (urush harakati, tabiiy ofatdan keyingi tiklanish jarayoni, zulm, zo'ravonlik kuchaygan, adolatsizlik, haqsizlik avj olgan vaqt)da o'ziga xos dolzarblik kasb etadi.

Bugungi kunda "insonparvarlik har bir huquqiy, demokratik davlatning hayot qoidalaridan biriga aylanmoqda.[6] Bo'lajak yosh avlodni axloq va huquq doirasida insonparvarlik g'oyasini singdirish uchun quydagi tavsiyalar ham katta samara beradi. Qadimdan xalq og'zaki ijodi, diniy qarashlar, falsafiy ta'limotlar hamda adabiyotda muhim mavzu bo'lib kelgan, xalq og'zaki ijodi namunalari bo'lgan ertaklar, masallar, maqollar, xalq laparlari, marosim qo'shiqlari, milliy bayramlarimiz ulardagi urf-odatlarimiz insonparvarlik kabi fazilatlarni

shakllantirishga xizmat qiladi. Umumta'lim maktablarida kelajak soatlari darslarida kichik videoroliklar orqali ota-ona va farzandlar o'rtasidagi mehr-muhabbat, tug'ishganlar, qarindosh-urug'lar, qo'ni-qo'shnilar o'rtasidagi oqibat, o'zaro yordam, yetim-yesir, beva-bechora, faqir va miskinlarga nisbatan g'amxo'rlik, mushkul ahvolga tushib qolgan shaxs, misol uchun, qarzdor kishiga ko'rsatiladigan moliyaviy ko'mak, ruhiy tushkunlikdagi xasta bemorga beriladigan ma'naviy dalda insonparvarlikning yaqqol namunasi ekani aytiladi va ko'rsatiladi. Qolaversa, insonparvarlik nafaqat ijtimoiy subyektlarga, shu bilan birga hayvonot va nabotot olamiga bo'lgan munosabatda ham namoyon bo'ladi. Chunonchi, ularni asrab-avaylash, parvarish hamda muhofaza qilish, ularni ko'paytirish to'g'risida qayg'urish va bu yo'lda amaliy harakatlarni tashkil etish, mehnat jarayonida hashar ko'rinishida beminnat yordam ko'rsatish kabi jarayonlarni amalga oshirilsa o'quvchilarda insonparvarlik fazilatlarini shakllantirishga yordam beradi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda boshlang'ich ta'lim o'quvchilarda insonparvarlik fazilatlarini shakllantirishning qulay davri sanaladi. Bu davrda maktabgacha ta'lim davrining izchil davomi sifatida o'quvchilar ijtimoiy ahamiyatga ega ma'naviy-axloqiy me'yorlar bilan tanishadi, ularning ham shaxs ham jamiyat uchun afzalliklarini tushuna boshlaydi. Aynan boshlang'ich ta'lim davrida o'quvchilarda o'qish faoliyati bilan bog'liq holda mas'uliyat tuyg'usi shakllanadi. Bu tuyg'u boshlang'ich sinf o'quvchilarini oilada uy yumushlariga, ta'lim muassasasida ijtimoiy-foydali mehnatga jalb qilish orqali asta-sekin tobora mustahkamlanib boradi. Qolaversa, globallashuv jarayonining tezlashuvi, milliy qadriyatlarga mos kelmaydigan, hatto, radikal guruhlar, shu jumladan, iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar tomonidan tarbiya borasidagi milliy yondashuvlarga o'ta zid bo'lgan buzg'unchi g'oyalarning "demokratik tamoyillar" sifatida targ'ib qilinishi, shaxs ongini egallashga bo'lgan intilishning kuchayishi negizida boshlang'ich sinf o'quvchilarni asrlar davomida shakllanib hamda e'tirof etib kelingan umumiy insonparvarlik g'oyalar bilan tanishtirish o'ziga xos dolzarblik va ogohlikka da'vat etmoqda.

Shu sababli boshlang'ich ta'lim o'quvchilarda insonparvarlik fazilatlarini shakllantirishning puxta asoslangan mexanizmini ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir. Shunday qilib, insonparvarlik g'oyasi shaxsning ma'naviy-axloqiy fazilatlaridan, shuningdek, ijtimoiy tafakkurning muhim asoslaridan biri sanaladi. Bu g'oya shaxslararo munosabatlarni tashkil qilishda o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Binobarin, insonparvarlik negizida shaxslarning bir-birlariga bo'lgan samimiy, xayrixoh munosabati, o'zaro bir-birlarini qo'llab-quvvatlash, bir-birlarining erkinligi, haq-huquqlari, manfaatlariga hurmat bilan yondashishga qaratilgan harakatlari aks etadi. Insonparvarlik ijtimoiy munosabatlarning ijobiy xarakterga ega bo'lishini ta'minlaydi. Shu sababli insonparvarlik g'oyasi zamonaviy ta'limda o'ziga xos ustuvorlik kasb etuvchi tamoyillardan biri sifatida e'tirof etilmoqda.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

- 1.Safarov Sh. Pragmalingsvistika. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008.56 b
- 2.Pedagogik ensiklopediya 1 jild. Toshkent.2015. 72-b
- 3.O'zbek tilining izohli lug'ati. T.: 2015. – 192-b – 138b.
- 4.Диний бағрикенглик–мамлакат барқарорлиги гарови // https://uza.uz/ru/posts/diniy-bagrikenglik-mamlakat-barqarorligi-garovi_351491?q=posts_diniy-bagrikenglik-mamlakat-barqarorligi-garovi_351491.
- 5.Бекмуродов М. Ўзбек минталитети. Т.: Янги аср авлоди. 2004. Б.21.
- 6.Идеи гуманизма в мировой и общественной педагогике // https://spravochnik.ru/pedagogika/idei_gumanizma_v_mirovoy_i_obschestvennoy_pedagogike
7. Sobirova M.Y. "Ona tili ta'limiga antroposentrik yondashuvning imliy-metodik asoslari va texnologiyalari" Namangan.: 2023. – 32-b

OCCUPATIONAL DISEASES AND THE CAUSES OF THEIR OCCURRENCE

Jumanova Maxsudaxon Sattarovna

Senior Lecturer, Andijan State Technical Institute

ORCID 0009-0001-5800-7091

Тел: +998 90 546 4286

Abstract. *This article discusses the causes of occupational diseases in production, which are caused by exposure to dust, gases, noise and vibrations in the workplace, as well as changes in air temperature, pressure and humidity. It is considered that the long-term impact of adverse factors in production on the human body can lead to the development of occupational diseases, which can lead to temporary or permanent loss of working capacity.*

Key words: *Biological factors, physical factors, toxico-chemical factors, regulatory conditions, occupational pathology, medical examination, radiological factors, infrared and ultraviolet rays, electromagnetic waves, ultrasound, ionization, acute poisoning.*

ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ ЗАБОЛЕВАНИЯ И ПРИЧИНЫ ИХ ВОЗНИКНОВЕНИЯ

Аннотация: *В данной статье рассматриваются причины профессиональных заболеваний на производстве, вызванных воздействием пыли, газов, шума и вибрации на рабочем месте, а также изменениями температуры, давления и влажности воздуха. Рассматривается, что длительное воздействие неблагоприятных факторов производства на организм человека может привести к развитию профессиональных заболеваний, способных вызвать временную или постоянную потерю трудоспособности.*

Ключевые слова: *Биологические факторы, физические факторы, токсикохимические факторы, нормативные условия, профессиональная патология, медицинское обследование, радиологические факторы, инфракрасные и ультрафиолетовые лучи, электромагнитные волны, ультразвук, ионизация, острое отравление.*

ISHLAB CHIQARISH KASALLIKLARI VA ULARNING KELISH SABABLARI

Anotatsiya: Ushbu maqolada ishlab chiqarishda kasb kasalliklari ish joylaridagi havoning changlanishi, gaz, shovqin va tebranishlar ta'siridan hamda havo harorati, bosimi, namligini o'zgarib turishi natijasida paydo bo'ladi. Ishlab chiqarishdagi nomaqbul omillarning kishi organizmiga uzoq muddat ta'sir etishi oqibatida ishchi kasb kasalligiga chalinishi natijada ish qobiliyatini vaqtincha yoki butunlay yo'qotishi mumkin ekanligi haqida muloxazalar kiritilgan.

Kalit so'zlar: Biologik omillar, fizik omillar, toksiko-kimyoviy omillar, me'yoriy shart-sharoit, prospatologiya, tibbiy ko'rik, radiologik omillar, infraqizil va ultrabinafsha nurlar, elektromagnit to'lqinlar, ultratovush, ionlashtirish, o'tkir zaharlanish.

INTRODUCTION

Occupational diseases are illnesses that are directly related to working conditions, factors of the production environment, or the labor process itself. They usually develop as a result of long-term exposure to harmful factors (chemical, physical, biological, and psychophysiological).

Main Features and Characteristics:

1. Occupational specificity:

The development of the disease is directly related to a specific profession or type of production activity.

2. Impact of harmful factors:

The occurrence of occupational diseases is caused by harmful workplace factors such as dust, noise, vibration, chemical substances, radiation, psychological stress, and others.

3. Long-term exposure:

Most occupational diseases do not develop suddenly but arise as a result of prolonged exposure (months or years) to harmful factors.

4. Importance of medical examinations:

Pre-employment and periodic medical examinations are essential for early detection and prevention of occupational diseases.

Occupational diseases are always associated with specific harmful occupational factors and are characteristic of work performed under such conditions. These diseases occur several times more frequently compared to other working conditions. When assigning temporary disability or disability pensions, diseases listed in the List of

LITERATURE REVIEW

Occupational Diseases approved by Resolution No. 249 of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated May 11, 1994, and the list approved by Order No. 300 of the Ministry of Health of the Republic of Uzbekistan dated June 6, 2000, are considered occupational diseases. [1].

METHODOLOGY

If an employee contracts a disease listed in these documents, it is recognized as an occupational disease even if the employee worked in a profession or production process not explicitly mentioned. Not only the listed diseases but also their complications and direct consequences are considered occupational diseases.

Classification of Occupational Diseases

1. Diseases caused by biological factors
2. Diseases resulting from physical overload
3. Diseases caused by physical factors
4. Diseases caused by industrial aerosols and dust
5. Diseases caused by toxico-chemical factors

Employees work within a labor collective, and according to labor legislation, appropriate working conditions must be ensured. Despite this, various diseases still occur among workers of different professions. Adverse factors affecting the human body manifest in several forms: chemical substances (lead, mercury, manganese, benzene, chromium, beryllium, and others), industrial dusts (silicon, coal), physical factors (intense noise, vibration, radioactive and ionizing substances, infrared and ultraviolet radiation, electromagnetic waves, ultrasound, excessive temperature, high relative humidity, atmospheric pressure), and biological factors (microbes, viruses).

The list of hazardous and harmful substances mentioned is provided in Appendix 1 of the Regulation approved by Order No. 200 of the Ministry of Health of the Republic of Uzbekistan dated July 10, 2012.[2]

Prevention of Occupational Diseases

Preventive measures include health improvement programs conducted at enterprise medical facilities, provision of special preventive nutrition, careful monitoring of working conditions, and mandatory pre-employment and periodic medical examinations.

In studying, diagnosing, and treating occupational diseases, special attention must be paid to medical ethics and deontology.

Ethics is one of the oldest branches of philosophy and studies morality, its development, essence, and governing principles.

Deontology, derived from the Greek word deontos (duty, obligation), refers to a system of professional ethical norms and standards of conduct.[3]

Medical deontology is considered the “heart” of medicine and the wisdom of a healer. Ethical and deontological issues in occupational medicine often arise even before the

development of occupational diseases. These issues may appear during the initial medical examination when a worker first applies for employment. > Anvarjon: Applicants often ask physicians about hazardous substances used in production and their potential effects on health.

Protective equipment, regular safety measures, periodic medical examinations, proper nutrition, rest schedules, and avoiding alcohol and tobacco significantly improve workers' health.

Awareness of workplace hazards increases workers' attention to their personal health. While this promotes early detection of occupational disease symptoms, it may also lead some individuals to incorrectly attribute unrelated health issues to occupational factors. Workers diagnosed with occupational diseases are granted various legal benefits, including disability payments and compensation for health damage caused by employer negligence.

Occupational Pathology

In occupational pathology, errors in making an initial diagnosis are unacceptable. Establishing a causal link between the disease and the profession is crucial. Workers suspected of having occupational diseases must be referred to occupational pathologists and, if necessary, to specialized national centers.

Medical examinations are conducted in accordance with Order No. 200 of the Ministry of Health of the Republic of Uzbekistan (July 10, 2012) and Article 214 of the Labor Code.

Pre-employment medical examinations identify conditions incompatible with occupational hazards and recommend suitable workplaces. Periodic examinations ensure systematic health monitoring and early detection of adverse changes.

Personal Hygiene and Working Conditions

Personal hygiene is essential for maintaining health and work capacity. Cleanliness, regular handwashing, proper nutrition, and balanced work-rest schedules are fundamental requirements.

Working conditions are defined as the combination of production and labor process factors affecting health and performance. These include work intensity, posture, psychological stress, physical exertion, and environmental conditions.

Posture-Related Occupational Diseases

ANALYSIS AND RESULTS

Diseases caused by prolonged or uncomfortable working postures include flat feet (common among loaders, textile workers, bakers), spinal deformities (scoliosis), varicose

veins, thrombophlebitis, hernias, and reproductive health disorders. Preventive measures include mechanization, ergonomic furniture, physical exercise, and microbreaks.

Certain professions involving excessive use of specific muscles may cause occupational neuroses. Wind instrument musicians and glass blowers may develop occupational emphysema, while teachers and singers may suffer from chronic laryngitis. Fine-detail work under poor lighting strains vision, potentially leading to myopia.

Occupational Hazards

Occupational hazards are divided into three groups:

1. Poor organization of labor: nervous system overload, prolonged static posture, excessive strain on sensory organs
2. Production-related hazards: physical, chemical, biological, and radiological factors
3. Work environment hazards: inadequate ventilation, lighting, space, and air circulation

CONCLUSION

Exposure to occupational hazards can result in severe diseases, loss of work capacity, and even death. Examples include benzene poisoning affecting blood formation, vibration disease, silicosis among miners, and varicose veins from prolonged standing.[4]

Industrial Injuries and Occupational Diseases

Violations of safety and sanitary regulations lead to injuries, poisoning, and occupational diseases. Injuries are classified into three types: work-related, indirectly work-related, and non-work related. Employers bear responsibility for work-related injuries and compensation.

Acute occupational poisoning occurs within a single workday, while chronic poisoning results from long-term exposure and may lead to occupational diseases. Such incidents are often caused by organizational and technical failures at industrial enterprises.

REFERENCES USED

1. "Labor Code". Collection of Legislative Acts of the Republic of Uzbekistan. – Vol.: 2005 , No. 37-38.
2. " Regulations on the investigation and accounting of industrial accidents and other types of damage to the health of employees." Resolution of the Cabinet of Ministers No. 286, 06.06.1997, -T.: 1997.
3. Sh.M.Mirziyoyev. On the strategy of actions for the further development of the Republic of Uzbekistan . 07.02.2017 , PF-4947. <https://nrm.uz>
4. Method of assessment of working conditions and attestation of jobs according to working conditions. Developed by the Ministry of Labor and the Ministry of Health, No. 247, 28.05.1996, T.: 1996.

5. New edition of the Law "On Labor Protection" September 22, 2016
6. "Student Response Systems". Teaching at Mizzou: A Guide for New Faculty, Graduate Instructors and Teaching Assistants website. Retrieved 4 March 2005 from: <http://teachandlearn.missouri.edu/guide/chapters/activelearning.htm>.
- Law "On Industrial Safety of Hazardous Production Facilities". Collection of Legislative Acts of the Republic of Uzbekistan. –Vol.: 2006, No. 39.
9. Special course on labor protection. Textbook. Yuldashev OR-T.: "Thought wing", 2015.- 330 p.
10. Occupational hygiene Iskandarova G,T Tashkent "Ijad -Pr

МЫСЛИТЕЛИ ВОСТОКА О СОЦИАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ ЧЕРЕЗ ФОРМИРОВАНИЕ ЧУВСТВА СОВЕСТИ

Сатаров Александр Хошимович,

*канд. пед. наук, доцент кафедры Креативной педагогики и психологии
Наманганского государственного педагогического института).*

e – mail: satarov1951@bk.ru

Аннотация: Психолого – педагогический подход к понятию «совесть» в деле сохранения народных традиций, обычаев, ритуалов, которые помогают сохранить здоровые корни общения в общественной жизни, являются актуальной проблемой в современном мире. Ребёнок нуждается в активном общении со средой, которая знакомит его с социальным пространством, даёт возможность прикоснуться к культурным ценностям прошлого, настоящего и будущего.

Ключевые слова: совесть, нравственность, социокультурная целостность, личность, общение, традиции, обычаи, ритуалы, общественная жизнь, культурные ценности.

EASTERN THINKERS ON THE SOCIALIZATION OF THE INDIVIDUAL THROUGH THE FORMATION OF CONSCIENCE

Satarov Aleksandr Xoshimovich,

Candidate of Pedagogical Sciences,

*Associate Professor of the Department of Creative Pedagogy and Psychology
at Namangan State Pedagogical Institute*

e – mail: satarov1951@bk.ru

Annotation: The psychological and pedagogical approach to the concept of "conscience" in preserving national traditions, customs, and rituals—which help maintain healthy foundations of communication in social life—is an urgent issue in the modern world. A child needs active interaction with an environment that introduces them to the social space and provides opportunities to engage with the cultural values of the past, present, and future.

Keywords: conscience, morality, sociocultural integrity, personality, communication, traditions, customs, rituals, social life, cultural values.

SHARQ MUTAFAKKIRLARINING SHAXSNI IJTIMOIYLASHTIRISH JARAYONI VA VIJDON TUYG'USINI TARBIYALASH HAQIDAGI QARASHLARI

Satarov Aleksandr Xoshimovich,

pedagogika fanlari nomzodi, Namangan davlat pedagogika instituti

Kreativ pedagogika va psixologiya kafedrası dotsenti

e-mail: satarov1951@bk.ru

Annotatsiya: «Vijdon» tushunchasiga psixologo-pedagogik yondashuv, xalq an'analari, udumlari va marosimlarini asrab-avaylash jarayonida muhim ahamiyatga ega. Mazkur qadriyatlar jamiyat hayotida sog'lom muloqot ildizlarini saqlab qolishga yordam beradi va bugungi kunda dolzarb masala hisoblanadi. Bola atrof-muhit bilan faol muloqotga muhtoj bo'lib, ana shu muhit uni ijtimoiy makon bilan tanishtiradi, o'tmish, hozirgi zamon va kelajakning madaniy qadriyatlariga yaqinlashish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: vijdon, axloq, sotsiokultural yaxlitlik, shaxs, muloqot, an'ana, udum, marosim, ijtimoiy hayot, madaniy qadriyatlar.

ВВЕДЕНИЕ

На важность формирования у личности с раннего детства таких качеств как совесть, гуманизм, толерантность, демократизм в период построения Нового Узбекистана, выбора стратегического пути развития культурного, светского общества обращает наше внимание президент Республики Узбекистан Мирзиёев Ш.М., когда говорит, что «необходимо школьникам начальных классов давать понятия о нравственности и поведении. Постепенно углубляя и расширяя их взгляды на правильные действия и поступки». [4]

Обращение к духовному формированию личности начинается с чёткого определения понятия «совесть».

В понятие «совесть» в различных источниках вкладывается собственное определение.

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ И МЕТОДОВ

Так у К.К. Платонова в «Кратком словаре психологических понятий» дано понятие «совесть — это оценка человеком своих поступков, проявляющаяся как спокойная совесть и угрызение совести». [6, С. 135]

В педагогическом словаре справочнике под редакцией Б.Ю Ходиева понятие «совесть» определяется как: «Конструктор всяких норм правильного поведения и действий». [7]

В духе сегодняшнего дня следует обратить внимание на необходимость дать детям глубокое и осознанное понятие «совесть», потому что на сегодняшний день большое влияние на них оказывает огромный поток бездуховных, чуждых нашим традициям, обычаям, толерантности влияющих на их сознание и мышление информационных средств через гаджеты, видеоролики, фильмы. Псевдомода западных вещателей также оказывает отрицательное влияние на формирование сознания у молодёжи.

Наше исследование и наблюдение в школе и в вузе, опрос школьников и студентов первых курсов показали, что у 30% респондентов нет чёткого понимания о совести, порядочности, правильном поведении в обществе, а 28% лишь частично могут связать окружающее явление с целями и задачами дальнейшего их нравственного поведения и действий. Критическое сознание у старшеклассников может стать конструктором всяких норм правильного поведения и действий. [7]

Мы можем связать формирование личности с проявлением действий «по совести» в том случае, если у человека есть мировоззренческие ориентиры на события, явления с опорой на положительные национальные традиции, обычаи, оценки поведения в обществе, в котором он живёт.

Известный психолог Р.С. Немов в своих трудах отмечал, что представления молодёжи об идеалах, героях, о правильном поведении в семье, школе и в обществе строятся на мышлении о жизни, о деятельности, которые будут определять их активную жизненную позицию.

Школьники и студенты, вступая в жизнь и общение с окружающими людьми должны определить для себя мотивацию поведения. [5]

Следует отметить, что молодёжь остро реагирует на поведение людей через свои критерии совести. Что правильно, а что неправильно? Как я должен поступать в таких ситуациях?

Эти вопросы начинают возникать у детей подросткового возраста.

На эти вопросы им хочется найти ответ в высказываниях, оценках родителей, а затем уже у учителей, сверстников, через книги и кинофильмы.

К сожалению, как показывает результат опроса старшеклассников, они редко обращаются за ответом к хорошим книгам, спектаклям и фильмам.

Их поиск ответа сужается до мнения узкого круга окружающих людей.

Социометрический анализ показал, что старшеклассники и студенты первых курсов мало времени уделяют на чтение книг, посещение внешкольных кружков и секций, что плохо влияет на социализацию личности.

На сознание и совесть личности во все времена оказывали большое влияние религия, образование, мнение мировоззренчески значимых людей в обществе.

Аль Фараби, просветитель IX века отмечал в своём произведении «Город добродетельных людей», что миром должны править: гуманизм, доброта, любовь к окружающей природе и людям и совесть каждого человека.

При этом, он давал высокую оценку совести личности, как высшему критерию в поступках каждого человека. [2]

Абу Райхон Беруни отмечал необходимость осуществлять всестороннее развитие личности, для которой нравственность, в частности, совесть играет немаловажную роль в приобщении к общественной жизни.

Человек, по мнению Беруни, должен жить не только для себя, но и в интересах общества. [3]

В своих книгах, где подняты вопросы образования и психологии личности, Ибн Сина уделял внимание умственному воспитанию, нравственному формированию молодёжи, а также особо выделял качества нравственного человека. Среди нравственных качеств личности отдельной строкой выделяется совесть, как краеугольный камень характера человека. [3]

Кайкаус, Ахмад Югнаки Ходжа Ахмад Яссавий, говоря о воспитании детей, большое внимание уделяли образованию детей и формированию у них целого ряда добродетелей: справедливости, совести, уважения к родителям, окружающим людям, бережного отношения к природе родного края.

Мысли Мирзо Улугбека о воспитании молодёжи и формировании хороших качеств у учителя достойны уважения и требуют внимательного изучения в процессе подготовки будущих учителей.

Педагог – просветитель XIX – XX веков Абдулла Авлони в своей книге «Нравственность. Цветущий Туркестан» воспекает оду совести личности и уповает на дальнейшее процветание родного края через образование, гуманизм, толерантность всех членов общества. [1]

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Социокультурная целостность формирования личности возможна именно через положительное влияние совести, гуманизма, толерантности в душе каждого человека, через формирование устойчивых взглядов на знания, умения, навыки, которые необходимы в деятельности, считал А. Авлони.

Учителя школы, преподаватели вузов должны понимать, в какой социокультурной среде обитает их воспитанник, что включает его в различные культурные связи общества, которые положительно или отрицательно влияют на его дальнейшее устройство в жизни.

Социальное поведение личности определяют случайные контакты и взаимодействия с другими людьми, а индикатором поведения, фильтром в выборе поступков выступает совесть. [5]

Мы хотим отметить тот факт, что в социокультурной среде могут иметь место различные общественные противоречия и враждебные, антисоциальные явления, в которых приходится выбирать правильный путь самой личности.

Надо согласиться с идеей о том, что «индивид - человек как самостоятельное, одарённое разумом существо, которое может само распоряжаться собой, но может быть носителем общечеловеческих достоинств». [7]

Нельзя не отметить, что религия – одна из ведущих составляющих духовности, нравственности и культуры.

Следует помнить, что разница религии и науки заключается в том, что религия опирается на веру, а наука на знание.

Аристотель считал, что совесть – это правильный суд добродетельного человека.

Истинно верующий человек свои поступки контролирует посредством собственной совести.

Таким образом следует сделать следующие выводы:

1. «Совесть», как социокультурная целостность формирования личности требует от родителей и педагогов внимательного обращения.
2. Совесть должна быть общечеловеческим достоянием и общепринятым явлением в социокультурном процессе формирования личности.
3. Следует правильно и своевременно использовать средства, формы и методы формирования у личности этого важного нравственного качества.
4. Религия и нравственные нормы общественной линии формирования высокой нравственности должны стать основным направлением в воспитательной работе семьи, школы и внешкольных воспитательных учреждений.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Avloniy A. Axloq. Gullayotgan Turkiston. – T.: 1999 [Avloni, A. *Morality. Blossoming Turkestan*. – Tashkent, 1999.]
2. Al-Farobiy. Fazilatli odamlar shahri. – T.: 2001 [Al-Farabi. *The Virtuous City*. – Tashkent, 2001.]
3. O'zbekiston pedagogik fikri antologiyasi. Tuzuvchilar: S.R. Radjabov, K.K. Xoshimov. – M.: 1986. [Anthology of Pedagogical Thought of Uzbekistan. Compiled by S. R. Radjabov, K. K. Khoshimov. – Moscow, 1986.]
4. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – T.: 2021. [Mirziyoyev, Sh. M. *The Strategy of New Uzbekistan*. – Tashkent, 2021.]
5. Nemov R.S. Amaliy psixologiya. O'zingni bil. Odamlarga ta'sir ko'rsatish. O'quvchilar va talabalarga qo'llanma. – M.: 1998. – 320 b. [Nemov, R. S. *Practical Psychology. Know Yourself. Influence on People. A Manual for Pupils and Students*. – Moscow, 1998. – 320 p.]
6. Platonov K.K. Psixologik tushunchalar tizimining qisqa lug'ati. – M.: 2001 [Platonov, K. K. *A Brief Dictionary of the System of Psychological Concepts*. – Moscow, 2001.]
7. Xodiev B.Yu. Pedagogik lug'at-ma'lumotnoma. – T.: 2011. – 704 b. [Khodiev, B. Yu. *Pedagogical Dictionary-Handbook*. – Tashkent, 2011. – 704 p.]

MATNGA ASOSLANGAN TUSHUNISH MASHQLARI ORQALI O'QUVCHILARNING NUTQINI KUCHAYTIRISH

Madaminova Muzifa Shukurullo qizi

Namangan davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

Annotatsiya: ushbu ilmiy maqolada matnga asoslangan tushunish mashqlarining o'quvchilarning og'zaki nutqini rivojlantirishdagi lingvodidaktik va psixopedagogik imkoniyatlari kompleks yondashuv asosida tadqiq etiladi. Tadqiqot jarayonida matn markaziy didaktik birlik sifatida talqin qilinib, uni tushunish, tahlil qilish va qayta ifodalashga yo'naltirilgan mashqlar orqali o'quvchilarning leksik faolligi, grammatik to'g'riligi, nutq ravonligi hamda kommunikativ faolligini kuchaytirish mexanizmlari ilmiy asosda yoritilgan.

Kalit so'zlar: lingvodidaktika, kommunikativlik, kompetensiya, interpretatsiya, kognitivlik, integrativlik, diskursivlik, metodologiya.

ENHANCING STUDENTS' SPEECH THROUGH TEXT-BASED COMPREHENSION ACTIVITIES

Abstract: This scientific article examines the linguodidactic and psychopedagogical potential of text-based comprehension activities in developing students' oral speech through a comprehensive approach. In the course of the research, the text is interpreted as a central didactic unit, and through activities aimed at understanding, analyzing, and re-expressing its content, the mechanisms for enhancing students' lexical activity, grammatical accuracy, speech fluency, and communicative engagement are scientifically substantiated.

Keywords: linguodidactics, communicativeness, competence, interpretation, cognition, integration, discursivity, methodology.

УСИЛЕНИЕ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ ПОСРЕДСТВОМ УПРАЖНЕНИЙ НА ОСНОВЕ ПОНИМАНИЯ ТЕКСТА

Аннотация: В данной научной статье на основе комплексного подхода исследуются лингводидактические и психопедагогические возможности упражнений, основанных на понимании текста, в развитии устной речи учащихся. В ходе исследования текст рассматривается как центральная дидактическая единица, а посредством упражнений, направленных на его понимание, анализ и повторное воспроизведение, научно обосновываются механизмы повышения лексической активности, грамматической правильности, речевой беглости и коммуникативной активности учащихся.

Ключевые слова: лингводидактика, коммуникативность, компетентность, интерпретация, когнитивность, интегративность, дискурсивность, методология.

KIRISH

Zamonaviy ta'lim paradigmasida til o'qitish jarayoni o'quvchining faqat grammatik bilimlarini shakllantirish bilan cheklanmay, balki uning kommunikativ kompetensiyasini, xususan, og'zaki va yozma nutqini rivojlantirishni ustuvor vazifa sifatida belgilaydi. Bu jarayonda matnga asoslangan tushunish mashqlari (text-based comprehension activities) o'quvchining kognitiv faoliyatini faollashtiruvchi, analitik va reflektiv tafakkurini rivojlantiruvchi samarali didaktik vosita sifatida e'tirof etilmoqda. Matn bilan ishlash orqali o'quvchi mazmunni idrok etish, axborotni qayta ishlash, asosiy va ikkilamchi g'oyalarni ajratish hamda ularni nutqda mantiqan ifodalash ko'nikmalarini egallaydi.

O'quvchilarning nutqini rivojlantirishda matnga asoslangan tushunish mashqlaridan tizimli foydalanish masalasi O'zbekiston Respublikasi ta'lim siyosatining ustuvor yo'nalishlari bilan bevosita uyg'unlashadi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022–2026-yillarga mo'ljallangan "Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi"da ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarda mustaqil fikrlash, tanqidiy tahlil va muloqot madaniyatini shakllantirish asosiy strategik vazifalardan biri sifatida belgilangan [1]. Mazkur strategiyada ta'lim jarayoniga zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish, fanlarni o'qitishda kompetensiyaviy yondashuvni kuchaytirish alohida ta'kidlanadi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Chet tillarini o'rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorida til o'qitishda kommunikativ yondashuvga asoslangan metodlarni joriy etish,

o'quvchilarning og'zaki nutqini rivojlantirishga xizmat qiluvchi interfaol mashqlar ulushini oshirish zarurligi qayd etilgan [2]. Ushbu normativ-huquqiy hujjatlar til ta'limida matnni tushunishga asoslangan mashqlarni ilmiy-metodik jihatdan asoslab, ularni ta'lim amaliyotiga tatbiq etish uchun mustahkam huquqiy zamin yaratadi.

Ilmiy-pedagogik tadqiqotlarda matnga asoslangan tushunish mashqlari o'quvchining nutq faoliyatini rivojlantiruvchi integrativ mexanizm sifatida talqin qilinadi. Bunday mashqlar o'qish, tinglab tushunish, fikrlash va gapirish ko'nikmalarini o'zaro uzviy bog'liq holda shakllantiradi. Matn mazmunini chuqur anglash jarayonida o'quvchi leksik birliklarni faol nutqda qo'llashga, grammatik konstruksiyalarni kontekst asosida ongli ravishda tanlashga hamda o'z fikrini izchil bayon etishga o'rganadi. Natijada nutq faolligi oshib, o'quvchi passiv bilim egasidan faol muloqot subyektiga aylanadi.

Shu nuqtai nazardan, matnga asoslangan tushunish mashqlari orqali o'quvchilarning nutqini kuchaytirish masalasi nafaqat metodik, balki lingvodidaktik va psixopedagogik jihatdan dolzarb ilmiy muammo hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Matnga asoslangan tushunish mashqlari orqali o'quvchilarning nutqini rivojlantirish masalasi zamonaviy lingvodidaktika va metodika fanlarida muhim ilmiy yo'nalishlardan biri sifatida qaralmoqda. Ushbu yo'nalish, avvalo, tilni kommunikativ maqsadlarda o'rgatish, nutq faoliyatining barcha turlarini (o'qish, tinglash, gapirish va yozish) integrativ tarzda rivojlantirish g'oyasiga tayanadi. O'zbekistonlik olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda matn markaziy didaktik birlik sifatida talqin qilinib, uning nutqiy kompetensiyani shakllantirishdagi o'rni ilmiy asoslab berilgan.

Xususan, N. Mahmudov va A. Nurmonovlarning "O'zbek tilining nazariy grammatikasi" hamda tilshunoslikka oid ilmiy ishlari matn va nutq munosabatini ochib berishda muhim manba hisoblanadi. Mualliflar matnni til birliklarining eng yuqori darajadagi kommunikativ shakli sifatida baholab, uni tushunish jarayoni o'quvchining tafakkuri va nutqiy faoliyati bilan uzviy bog'liqligini ta'kidlaydilar. Ularning qarashlariga ko'ra, matnni anglash jarayoni semantik tahlil, mantiqiy

bog'lanishlarni aniqlash va mazmunni qayta ifodalash orqali nutqning faollashuviga olib keladi [3].

B. Yo'ldoshevning matn lingvistikasi va nutq madaniyatiga bag'ishlangan tadqiqotlarida matn bilan ishlash o'quvchining nutqiy tafakkurini rivojlantiruvchi asosiy vosita sifatida ko'rsatiladi. Olim matn asosida beriladigan savol-javoblar, qayta hikoyalash, annotatsiya va interpretatsiya mashqlari o'quvchining faol nutqini shakllantirishda samarali ekanini ilmiy dalillar bilan asoslaydi [4]. Ushbu yondashuv matnga asoslangan tushunish mashqlarining metodik ahamiyatini yanada kuchaytiradi.

Til o'qitish metodikasi sohasida J. Jalolovning ilmiy ishlari alohida ahamiyatga ega. Uning chet tillarini o'qitish metodikasiga oid tadqiqotlarida matn asosida nutqni rivojlantirish kommunikativ yondashuvning markaziy komponenti sifatida talqin etiladi. Olim matnni tushunishga yo'naltirilgan mashqlar orqali o'quvchilarning lug'aviy zahirasi faollashishi, grammatik strukturalarni kontekstda ongli qo'llash va mustaqil fikr bildirish ko'nikmalari shakllanishini ta'kidlaydi [5]. Mazkur ilmiy qarashlar ona tili va chet tillarini o'qitishda birdek metodik ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, R. Xolbekova va Sh. Safarovlarning nutq faoliyati, pragmal lingvistika va matnni idrok etish masalalariga oid ilmiy tadqiqotlarida matnni tushunish jarayoni o'quvchining nutqiy niyati, kommunikativ vaziyat va diskurs bilan bog'liq holda tahlil qilinadi. Bu yondashuv matnga asoslangan mashqlarning faqat mazmunni anglash emas, balki nutqiy vazifani bajarishga yo'naltirilganligini ko'rsatadi [6].

Mazkur ilmiy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, matnga asoslangan tushunish mashqlari o'quvchilarning nutqini rivojlantirishda nazariy jihatdan asoslangan va amaliy jihatdan samarali metodik vosita hisoblanadi. Ushbu tadqiqotda aynan shu ilmiy qarashlarga tayangan holda metodik yondashuvlar ishlab chiqildi.

Tadqiqotimiz jarayonida quyidagi metodlardan foydalandik:

Ilmiy-adabiyotlarni tahlil qilish metodi – matnga asoslangan tushunish mashqlari, nutq faoliyati va kommunikativ kompetensiya masalalariga oid o'zbek olimlarining ilmiy asarlari tizimli ravishda o'rganildi va umumlashtirildi.

Lingvodidaktik tahlil metodi – o'quv jarayonida qo'llanilayotgan matnli mashqlar mazmuni, tuzilishi va nutqni rivojlantirishdagi funksiyasi tahlil qilindi.

Pedagogik kuzatuv metodi – matnga asoslangan tushunish mashqlaridan foydalanilgan dars jarayonlarida o'quvchilarning nutqiy faolligi, fikrni ifodalash aniqligi va mantiqiyligi kuzatildi.

Taqqoslash (komparativ) metodi – an'anaviy grammatik yondashuv asosidagi mashqlar bilan matnga asoslangan tushunish mashqlarining nutqni rivojlantirishdagi samaradorligi qiyosiy tahlil qilindi.

Umumlashtirish va xulosalash metodi – olingan nazariy va amaliy natijalar asosida ilmiy xulosalar ishlab chiqildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Mazkur tadqiqot doirasida matnga asoslangan tushunish mashqlarining o'quvchilarning og'zaki nutqini rivojlantirishdagi samaradorligi tajribaviy yondashuv asosida tahlil qilindi. Tajriba jarayonida 14–16 yosh oralig'idagi, ingliz tili bilim darajasi pre-intermediate–intermediate bo'lgan 20 nafar o'quvchi bilan 4 hafta davomida tizimli mashg'ulotlar olib borildi. Baholash jarayonida o'quvchilarning tajribadan oldingi va keyingi natijalari qiyosiy tahlil qilinib, nutqiy rivojlanish dinamikasi aniqlandi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, matnga asoslangan tushunish mashqlarining muntazam va maqsadli qo'llanilishi o'quvchilarning leksik, grammatik va kommunikativ kompetensiyalarida sezilarli ijobiy o'zgarishlarni yuzaga keltirdi. Xususan, o'quvchilarning yangi so'zlarni kontekst asosida faol nutqda qo'llash ko'nikmasi 32–45 foiz oralig'ida oshdi. Bu holat matn ustida ishlash jarayonida so'zlarning takroriy uchrashi, semantik tahlil va kontekstual izohlash mashqlarining samaradorligini tasdiqlaydi.

Gap tuzish va nutqiy bog'lanishlik ko'nikmalarini tahlil qilish natijalariga ko'ra, tajriba yakunida o'quvchilarning grammatik jihatdan to'g'ri gap tuzish darajasi o'rtacha 27 foizga, mantiqiy izchillik ko'rsatkichi esa 35 foizga oshganligi

aniqlandi. O'quvchilar matn asosida fikr bildirish jarayonida asosiy va ikkilamchi g'oyalarni ajratish, sabab-oqibat munosabatlarini ifodalash hamda fikrni izchil davom ettirishda yuqori natijalarga erishdi.

Og'zaki nutq ravonligi bo'yicha o'tkazilgan baholashlar shuni ko'rsatdiki, mini-prezentatsiyalar, savol-javob va qayta hikoyalash mashqlari o'quvchilarning nutqidagi pauzalar sonini kamaytirib, fikrni uzluksiz bayon etish ko'nikmasini rivojlantirdi. Ravonlik bo'yicha umumiy o'sish 30–35 foizni tashkil etdi. Bu natija matnli mashqlar orqali o'quvchilarning nutqiy ishonchi va muloqotga kirishish faolligi oshganini ko'rsatadi.

Shuningdek, tinglab tushunish va matn mazmunini qayta bayon qilish malakasida ham sezilarli ijobiy siljishlar kuzatildi. Eksperimental mashg'ulotlar natijasida o'quvchilar asosiy mazmunni qisqa va aniq ifodalash, muhim dalillarni ajratib olish va ularni shaxsiy fikr bilan bog'lashda 40 foizga yuqori natijalarga erishdi. Bu holat matnni tushunish asosida olib borilgan mashqlar nutqni rivojlantirishda muhim didaktik omil ekanini tasdiqlaydi.

Kommunikativ faollikni baholash jarayonida juftlik va guruhli ishlarda o'quvchilarning ishtiroki sezilarli darajada oshgani qayd etildi. O'quvchilar o'zaro muloqotga kirishish, savollar berish va fikr bildirishda faolroq bo'la boshladi. Bu esa matnga asoslangan tushunish mashqlarining ijtimoiy-psixologik muhitni faollashtiruvchi xususiyatga ega ekanini ko'rsatadi.

Quyida matnga asoslangan tushunish mashqlari asosida o'quvchilarning nutqiy ko'rsatkichlaridagi o'zgarishlar (tajribadan oldin va keyin) umumlashtirilgan statistik ko'rsatkichlari keltirildi.

No	Nutqiy ko'rsatkichlar	Dastlabki holat (%)	Yakuniy holat (%)	O'sish dinamikasi (%)
1	Faol lug'at birliklaridan foydalanish	48	78	+30
2	Yangi so'zlarni kontekstda qo'llash	42	84	+42

3	Grammatik to'g'ri gap tuzish	55	82	+27
4	Nutqning mantiqiy izchilligi	50	85	+35
5	Og'zaki nutq ravonligi	46	79	+33
6	Matn mazmunini qayta bayon qilish	44	84	+40
7	Kommunikativ faollik (juft/guruhli ishlar)	52	83	+31
8	Nutqiy motivatsiya va ishonch darajasi	58	84	+26

Muhokama natijasida shuni ta'kidlash mumkinki, mazkur metodika o'quvchilarni passiv bilim oluvchidan faol muloqot ishtirokchisiga aylantiradi. Shu bilan birga, tadqiqot davomida ayrim cheklovlar ham aniqlandi: mashg'ulotlarning samaradorligi matn tanlash sifati, o'qituvchining metodik tayyorgarligi va darsning kommunikativ muhitini to'g'ri tashkil etish bilan chambarchas bog'liq.

Umuman olganda, olingan natijalar matnga asoslangan tushunish mashqlarini o'quvchilarning nutqini kuchaytirishda ilmiy jihatdan asoslangan va amaliy jihatdan samarali metodik yondashuv sifatida baholash imkonini beradi.

XULOSA VA TAVSIYALAR

“Matnga asoslangan tushunish mashqlari orqali o'quvchilarning nutqini kuchaytirish” mavzusida olib borilgan ilmiy-tadqiqot ishlari, tajribaviy mashg'ulotlar hamda ularning natijalarini tizimli tahlil qilish asosida quyidagi xulosalar chiqarildi:

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, matnga asoslangan tushunish mashqlari o'quvchilarning og'zaki nutqini rivojlantirishda samarali lingvodidaktik mexanizm hisoblanadi. Ushbu mashqlar o'qish, tinglab tushunish va gapirish ko'nikmalarini integrativ tarzda faollashtirib, o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini bosqichma-bosqich shakllantirishga xizmat qiladi. Matn mazmunini anglash asosida olib borilgan faoliyatlar nutqiy tafakkurning rivojlanishiga va fikrni ongli ifodalashga zamin yaratadi.

Tajriba jarayonida aniqlanishicha, matn bilan tizimli ishlash o'quvchilarning leksik zaxirasini faollashtirish, grammatik strukturalarni kontekstda to'g'ri qo'llash hamda nutqning mantiqiy izchilligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, yangi so'z va iboralarni kontekst asosida mustaqil qo'llash, asosiy va ikkilamchi g'oyalarni ajratish hamda ularni og'zaki qayta bayon qilish ko'nikmalarining sezilarli darajada oshgani kuzatildi.

O'tkazilgan eksperimental mashg'ulotlar matnga asoslangan tushunish mashqlarining o'quvchilarning nutq ravonligi va kommunikativ faolligini oshirishdagi ijobiy ta'sirini tasdiqladi. Mini-prezentatsiyalar, savol-javoblar, qayta hikoyalash va muhokamaga yo'naltirilgan mashqlar orqali o'quvchilarda nutqiy ishonch shakllanib, muloqotga kirishish motivatsiyasi kuchaydi. Bu holat o'quvchining passiv tinglovchidan faol suhbat ishtirokchisiga aylanishini ta'minladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, matnga asoslangan tushunish mashqlarining samaradorligi bevosita metodik dizayn, matn tanlash sifati va o'qituvchining professional kompetensiyasi bilan bog'liq. Mazkur yondashuv ilmiy asosda rejalashtirilgan taqdirda, o'quvchilarning nutqiy rivojlanishini tizimli monitoring qilish, individual o'sish dinamikasini aniqlash va ta'lim jarayonini optimallashtirish imkonini beradi.

Tadqiqot natijalari va chiqarilgan xulosalardan kelib chiqib, quyidagi ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

Birinchidan, umumiy va chet tillarini o'qitish jarayonida matnga asoslangan tushunish mashqlarini kompetensiyaviy yondashuv asosida tizimli joriy etish, mashqlarni o'quvchilarning yosh, til darajasi va kognitiv xususiyatlarini hisobga olgan holda bosqichma-bosqich murakkablashtirib borish tavsiya etiladi.

Ikkinchidan, o'qituvchilarning lingvodidaktik va metodik kompetensiyalarini rivojlantirish maqsadida matn bilan ishlashga yo'naltirilgan maxsus metodik qo'llanmalar, treninglar va malaka oshirish kurslarini ishlab chiqish hamda ularni ta'lim amaliyotiga joriy etish zarur.

Uchinchidan, ta'lim jarayonida matnga asoslangan tushunish mashqlarining samaradorligini oshirish uchun interaktiv usullar (juftlik va guruhli ishlar, muhokama, qayta bayon qilish, mini-prezentatsiyalar) va zamonaviy pedagogik

texnologiyalarni integratsiyalashgan holda qo'llash, shuningdek, o'quvchilarning nutqiy rivojlanishini muntazam monitoring qilish mexanizmlarini joriy etish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli Farmoni. "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi to'g'risida".
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 19-maydagi PQ-5117-sonli Qarori. "Chet tillarini o'rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida".
3. Mahmudov N., Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. – Toshkent: Fan, 2010.
4. Yo'ldoshev B. Matn va uning lingvistik tahlili. – Toshkent: O'qituvchi, 2014.
5. Jalolov J.J. Chet tillarni o'qitish metodikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2012.
6. Safarov Sh., Xolbekova R. Nutq faoliyati va kommunikativ yondashuv. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.

FANLARNI O'QITISH SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA LEARNING MANAGEMENT SYSTEM (LMS) PLATFORMALARIDAN SAMARALI FOYDALANISHNING ILMIY-METODIK ASOSLARI

Gaziyev Quyosh Azamatovich

Namangan davlat universiteti,

Raqamli ta'lim texnologiyalari kafedrasida katta o'qituvchisi

hilol200218@gmail.com

+99893 705 17 14 ORCID: 0009-0004-5428-7278

Annotatsiya. Ushbu maqolada fanlarni o'qitish jarayonida Learning Management System (LMS) platformalaridan samarali foydalanishning ilmiy-metodik asoslari o'rganilgan. LMSning ta'lim jarayonidagi funksional imkoniyatlari, didaktik afzalliklari, o'quvchilar faoliyati monitoringini yuritishdagi roli hamda o'quv samaradorligiga ta'siri nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilindi. Pedagogik eksperiment natijalari LMS asosida tashkil etilgan ta'lim talabalar bilim darajasi, faolligi va mustaqil ishlash ko'nikmalarini sezilarli darajada oshirganini ko'rsatdi. Tadqiqot natijalari ta'lim subyektlari uchun amaliy tavsiyalar bilan boyitilgan.

Kalit so'zlar: LMS, raqamli ta'lim, o'quv jarayoni, monitoring, ta'lim samaradorligi, elektron ta'lim texnologiyalari.

НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЭФФЕКТИВНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПЛАТФОРМ СИСТЕМ УПРАВЛЕНИЯ ОБУЧЕНИЕМ (LMS) ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ ПРЕДМЕТОВ

Газиев Куёш Азаматович

*Наманганский государственный университет,
Старший преподаватель, кафедра цифровых образовательных технологий
hilol200218@gmail.com
+99893 705 17 14
ORCID: 0009-0004-5428-7278*

Аннотация. В данной статье изучаются научно-методические основы эффективного использования платформ систем управления обучением (СУБ) в процессе преподавания предметов. Теоретически и практически проанализированы функциональные возможности СУБ в образовательном процессе, дидактические преимущества, роль в мониторинге активности студентов и влияние на эффективность обучения. Результаты педагогического эксперимента показали, что обучение, организованное на основе СУБ, значительно повысило уровень знаний, активности и навыков самостоятельной работы студентов. Результаты исследования обогащены практическими рекомендациями для учебных предметов.

Ключевые слова: LMS, цифровое образование, учебный процесс, мониторинг, эффективность образования, технологии электронного обучения.

SCIENTIFIC-METHODOICAL BASIS OF THE EFFECTIVE USE OF LEARNING MANAGEMENT SYSTEM (LMS) PLATFORMS IN INCREASING THE EFFICIENCY OF TEACHING SUBJECTS

Gaziyev Quyosh Azamatovich
Namangan State University,
Senior Lecturer, Department of Digital Educational Technologies
hilol200218@gmail.com
+99893 705 17 14
ORCID: 0009-0004-5428-7278

Annotation. This article studies the scientific and methodological foundations of the effective use of Learning Management System (LMS) platforms in the process of teaching subjects. The functional capabilities of LMS in the educational process, didactic advantages, role in monitoring student activity, and impact on learning efficiency were analyzed theoretically and practically. The results of the pedagogical experiment showed that education organized on the basis of LMS significantly increased the level of knowledge, activity, and independent work skills of students. The results of the study are enriched with practical recommendations for educational subjects.

Keywords: LMS, digital education, learning process, monitoring, educational effectiveness, e-learning technologies.

KIRISH

Zamonaviy ta'lim jarayoni raqamlashtirishning jadal sur'atlar bilan rivojlanishi natijasida tubdan o'zgarib bormoqda. Ayniqsa Learning Management System (LMS) platformalari o'quv jarayonini boshqarish, nazorat qilish va monitoring qilishda eng samarali raqamli vositalardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. LMS platformalari o'qituvchiga o'quv dasturlarini boshqarish, topshiriqlarni yaratish, talaba faoliyatini kuzatish, baholash va qayta aloqa berish imkonini yaratadi.

Mamlakatimizda ham raqamli ta'lim tizimini takomillashtirish, talabalar bilim sifatini oshirish va innovatsion yondashuvlarni joriy etish ta'lim siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylangan. Shu nuqtayi nazardan, fanlarni o'qitishda LMS platformalaridan foydalanishning ilmiy-metodik asoslarini ishlab chiqish dolzarb masala hisoblanadi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi — fanlarni o'qitish samaradorligini oshirishda LMS platformalaridan samarali foydalanishning ilmiy-metodik asoslarini ishlab chiqish va uning ta'lim jarayoniga ta'sirini aniqlashdan iborat.

ADABIYOTLAR TAXLILI

So'nggi yillarda oliy ta'lim tizimida ta'lim sifati va samaradorligini oshirish masalasi raqamli texnologiyalar, xususan Learning Management System (LMS) platformalarini ta'lim jarayoniga joriy etish bilan chambarchas bog'liq holda o'rganilmoqda. Ilmiy adabiyotlarda LMS platformalari oliy ta'limda ta'limni individuallashtirish, talabalar faolligini oshirish va mustaqil ta'limni samarali tashkil etishning muhim vositasi sifatida e'tirof etiladi.

O'zbek olimlarining ilmiy tadqiqotlarida LMS platformalaridan foydalanish, avvalo, oliy ta'limda o'quv jarayonini modernizatsiyalashning muhim omili sifatida talqin qilinadi. Xususan, R.H. Jo'rayev, A.A. Abduqodirov va U.Sh. Begimqulovlar oliy ta'lim muassasalarida elektron ta'lim muhitini shakllantirish masalalarini tahlil qilib, LMS platformalari orqali ma'ruza, amaliy mashg'ulot va mustaqil ta'limni yagona axborot makonida tashkil etish mumkinligini ilmiy jihatdan asoslab bergan. Ularning ishlarida LMS talabaning o'quv faoliyatini rejalashtirish, nazorat qilish va baholash jarayonlarini optimallashtiruvchi vosita sifatida ko'rsatiladi.

Shuningdek, O'zbekistonda olib borilgan empirik tadqiqotlarda Moodle, Google Classroom va mahalliy LMS platformalaridan oliy ta'limda foydalanish natijasida talabalar bilimlarini o'zlashtirish darajasi va o'quv motivatsiyasi oshgani qayd etilgan. Biroq ayrim tadqiqotlarda LMSdan samarali foydalanish o'qituvchilarning raqamli-pedagogik kompetensiyasi va metodik tayyorgarligiga bevosita bog'liqligi ta'kidlanadi, bu esa ilmiy-metodik ta'minotni kuchaytirish zaruratini ko'rsatadi.

Xorijiy adabiyotlarda LMS platformalari oliy ta'limda konstruktivistik va kompetensiyaviy yondashuvlarni amalga oshirishning samarali mexanizmi sifatida keng yoritilgan. D. Dabbag va B. Bannan-Ritland LMSni talaba markazlashgan o'qitish muhitini yaratishga xizmat qiluvchi pedagogik platforma sifatida baholab, unda kollaborativ o'qish, muammoli vazifalar va reflektiv faoliyat samarali tashkil etilishini asoslab beradi. Ularning fikricha, LMS oliy ta'limda chuqur o'rganishga (deep learning) xizmat qiladi.

A. Al-Frayhat, M. Joy va J. Sinkler tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda oliy ta'limda LMS samaradorligini baholash modeli ishlab chiqilgan bo'lib, unda tizim sifati, axborot sifati, foydalanuvchi qoniqishi va pedagogik moslik asosiy mezonlar sifatida ko'rsatiladi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, LMS platformalarining o'quv jarayoniga metodik jihatdan to'g'ri integratsiya qilinishi talabalar akademik natijalariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Bundan tashqari, T. Kouts, P. Ellis va G. Simens ishlarida oliy ta'limda LMS platformalaridan **aralash ta'lim** modeli doirasida foydalanish eng samarali yondashuvlardan biri sifatida e'tirof etiladi. Ushbu modelda LMS an'anaviy auditoriya mashg'ulotlarini to'ldiruvchi va kengaytiruvchi pedagogik vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek va xorijiy ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, oliy ta'limda LMS platformalaridan samarali foydalanish ta'lim sifati va samaradorligini oshirishning muhim sharti hisoblanadi. Bunda texnologik imkoniyatlar bilan bir qatorda, ilmiy-metodik yondashuv, o'qituvchilarning raqamli kompetensiyasi va LMSning ta'lim jarayoniga tizimli integratsiyasi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Ushbu holatlar LMS platformalaridan foydalanishning ilmiy-metodik asoslarini chuqur tadqiq etish dolzarbligini belgilaydi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot doirasida oliy ta'lim muassasasida LMS platformalaridan (Moodle misolida) foydalanishning o'quv jarayoni samaradorligiga ta'siri tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari LMS platformalari asosida tashkil etilgan ta'lim jarayoni talabalar bilimini o'zlashtirish darajasi, mustaqil ta'lim faolligi va o'quv motivatsiyasiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini tasdiqladi.

Olingan natijalarga ko'ra, LMS platformalaridan muntazam foydalanilgan fanlarda talabalar tomonidan o'quv materiallarini o'zlashtirish darajasi an'anaviy ta'lim shakliga nisbatan yuqori bo'ldi. Ayniqsa, elektron ma'ruza materiallari, topshiriqlarni onlayn topshirish va avtomatlashtirilgan testlar orqali baholash mexanizmlari talabalar bilimini mustahkamlashda samarali ekani aniqlandi. Bu holat LMS platformalarining ta'lim jarayonida uzluksiz teskari aloqa va monitoringni ta'minlash imkoniyatiga ega ekanligini ko'rsatadi.

Tadqiqot jarayonida talabalar mustaqil ta'lim faoliyatining faollashgani ham kuzatildi. LMS orqali joylashtirilgan qo'shimcha o'quv resurslari, video darslar va muammoli topshiriqlar talabalarni mustaqil izlanishga undagan. Natijada, talabalar tomonidan fan bo'yicha mustaqil ishlashga ajratilgan vaqt oshgani va ularning akademik mas'uliyati kuchaygani aniqlandi. Bu natijalar xorijiy tadqiqotlarda qayd etilgan LMSning talaba markazlashgan ta'limni rivojlantirishdagi ahamiyati bilan mos keladi.

Baholash jarayonining shaffofligi va obyektivligi ham tadqiqot natijalarida muhim o'rin egalladi. LMS platformalarida baholash mezonlarining oldindan belgilanishi, test va topshiriqlarning avtomatik tekshirilishi subyektivlikni kamaytirib, talabalar orasida adolatli baholash muhiti shakllanishiga xizmat qildi. Bu holat talabalar o'quv motivatsiyasining oshishiga ijobiy ta'sir ko'rsatgani aniqlandi.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, LMS platformalaridan foydalanish samaradorligi faqat texnologik imkoniyatlar bilan belgilanmaydi. Tadqiqot natijalari o'qituvchilarning raqamli-pedagogik kompetensiyasi va metodik tayyorgarligi LMSdan foydalanish samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatishini ko'rsatdi. LMSdan faqat material joylashtirish vositasi sifatida foydalanilgan holatlarda ta'lim

samaradorligi sezilarli darajada oshmagan. Aksincha, LMS metodik jihatdan to'g'ri rejalashtirilib, interaktiv topshiriqlar, forumlar va reflektiv faoliyat bilan boyitilganda yuqori natijalarga erishildi.

Shuningdek, tadqiqot davomida ayrim muammolar ham aniqlangan. Xususan, internet tezligining pastligi, ayrim talabalar va o'qituvchilarning LMS bilan ishlash ko'nikmalarining yetarli emasligi ta'lim jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatgan. Bu holat oliy ta'limda LMS platformalaridan samarali foydalanish uchun tizimli metodik qo'llab-quvvatlash va doimiy malaka oshirish zarurligini ko'rsatadi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari oliy ta'limda LMS platformalaridan samarali foydalanish ta'lim sifatini oshirishga xizmat qilishini tasdiqlaydi. Muhokama shuni ko'rsatadiki, LMS platformalari ta'lim jarayonini modernizatsiyalashda muhim pedagogik vosita bo'lib, uning samaradorligi ilmiy-metodik yondashuv, o'qituvchilarning raqamli kompetensiyasi va ta'lim jarayoniga tizimli integratsiyasiga bog'liqdir.

XULOSA VA TAVSIYALAR

Mazkur tadqiqot oliy ta'lim muassasalarida Learning Management System (LMS) platformalaridan samarali foydalanish fanlarni o'qitish samaradorligini oshirishning muhim ilmiy-metodik omili ekanligini tasdiqladi. Tadqiqot natijalari LMS platformalari asosida tashkil etilgan ta'lim jarayoni talabalar bilimini o'zlashtirish darajasi, mustaqil ta'lim faolligi va o'quv motivatsiyasini oshirishga xizmat qilishini ko'rsatdi. LMS platformalari o'quv jarayonini raqamlashtirish bilan birga, ta'limni individuallashtirish va talaba markazlashgan yondashuvni amalga oshirish imkonini beruvchi samarali pedagogik muhit sifatida namoyon bo'ldi.

Xulosalar shuni ko'rsatadiki, oliy ta'limda LMS platformalarining samaradorligi faqat texnologik infratuzilma mavjudligi bilan belgilanmaydi. LMSdan foydalanishning ilmiy-metodik asoslanganligi, ya'ni o'quv materiallarini didaktik jihatdan to'g'ri tuzish, interaktiv topshiriqlar, muammoli vaziyatlar va reflektiv faoliyatni tizimli tashkil etish hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. O'qituvchilarning raqamli-pedagogik kompetensiyasi va metodik tayyorgarligi LMSdan foydalanish samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatishi aniqlanib, bu omilni rivojlantirish zarurati asoslandi.

Tadqiqot davomida aniqlangan muammolar – ayrim o'qituvchi va talabalar tomonidan LMS imkoniyatlaridan cheklangan foydalanish, texnik muammolar hamda metodik qo'llab-quvvatlash yetishmasligi – LMS platformalarini oliy ta'lim tizimiga keng va samarali joriy etish jarayonida kompleks yondashuv talab etilishini ko'rsatdi. Shu nuqtai nazardan, LMS platformalaridan foydalanish faqatgina qo'shimcha vosita sifatida emas, balki ta'lim jarayonining ajralmas tarkibiy qismi sifatida qaralishi lozim.

Olib borilgan tadqiqot asosida quyidagi ilmiy-metodik tavsiyalarni berish mumkin. Birinchidan, oliy ta'lim muassasalarida LMS platformalaridan foydalanish bo'yicha yagona metodik konsepsiyani ishlab chiqish va uni fan dasturlari bilan integratsiyalash zarur. Ikkinchidan, o'qituvchilar uchun LMS platformalaridan samarali foydalanishga yo'naltirilgan muntazam malaka oshirish va treninglar tashkil etilishi lozim. Uchinchi tavsiya sifatida, LMS muhitida talabalarning mustaqil ta'lim faoliyatini rag'batlantiruvchi interaktiv va muammoli topshiriqlar ulushini oshirish maqsadga muvofiqdir.

Shuningdek, baholash tizimini takomillashtirish, LMS asosida shakllantiruvchi baholash mexanizmlarini keng joriy etish tavsiya etiladi. Bu talabalar bilimini doimiy monitoring qilish va o'quv jarayonini individual ehtiyojlarga moslashtirish imkonini beradi. Texnik infratuzilmani mustahkamlash, internet tezligi va LMS platformalarining barqaror ishlashini ta'minlash ham oliy ta'limda raqamli ta'lim samaradorligini oshirishning muhim shartlaridan biridir.

Xulosa qilib aytganda, LMS platformalaridan oliy ta'limda ilmiy-metodik asoslangan holda foydalanish fanlarni o'qitish samaradorligini oshirish, ta'lim sifatini yaxshilash va raqamli ta'lim muhitini rivojlantirishda muhim strategik ahamiyatga ega. Mazkur tadqiqot natijalari kelgusida LMS platformalarini yanada takomillashtirish, ularni pedagogik innovatsiyalar bilan uyg'unlashtirish va oliy ta'lim tizimida barqaror raqamli transformatsiyani ta'minlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI

1. Jo'rayev, R. H. (2019). Ta'limda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etishning pedagogik asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya.
2. Abduqodirov, A. A., & Begimqulov, U. Sh. (2020). Elektron ta'lim muhitida o'qitish samaradorligini oshirish masalalari. *Pedagogik ta'lim*, 4(2), 45–50.

3. G'ulomov, S. S., va boshqalar. (2021). Oliy ta'limda raqamli texnologiyalar asosida o'qitish metodikasi. – Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti.
4. Gaziyeu Q.A., Fanlarni o'qitish samaradorlikni oshirish uchun LSMdan umumli foydalanish. "Global transformatsiyalar asrida fan, texnologiyalar, innovatsiyalar" mavzusidagi xalqaro onlayn ilmiy-amaliy anjumani tezislar to'plami., Farg'ona, 2025 - yil 18 - 19 - noyabr
5. Dabbagh, N., & Bannan-Ritland, B. (2005). Online learning: Concepts, strategies, and application. Upper Saddle River, NJ: Pearson Education.
6. Al-Fraihat, D., Joy, M., Sinclair, J., & Masa'deh, R. (2020). Evaluating E-learning systems success: An empirical study. *Computers in Human Behavior*, 102, 67–86.
7. Coates, H., James, R., & Baldwin, G. (2005). A critical examination of the effects of learning management systems on university teaching and learning. *Tertiary Education and Management*, 11(1), 19–36.
8. Siemens, G. (2005). Connectivism: A learning theory for the digital age. *International Journal of Instructional Technology and Distance Learning*, 2(1), 3–10.
9. Ellis, R. A., & Goodyear, P. (2010). Students' experiences of e-learning in higher education: The ecology of sustainable innovation. New York, NY: Rou

METHODOLOGY FOR DEVELOPING THE PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE DOCTORS THROUGH AUDIO- AUSCULTATION TRAINING

Mullajonov Hasanboy Ergashalievich

Senior Lecturer, Department of Pediatrics-2,
Fergana Medical Institute of Public Health

mullajonovh288@gmail.com

+998911140315

Annotation: This article explores the methodology for developing professional competence in future physicians through the use of audio-auscultation training, with a focus on the subject *Propaedeutics of Children's Diseases*. The study emphasizes the importance of innovative, practice-oriented approaches in modern medical education to strengthen diagnostic and clinical skills. Audio-auscultation training provides students with a structured and interactive environment where they can repeatedly listen to real clinical sounds, analyze them, and receive guided feedback. This pedagogical method enhances auditory sensitivity, clinical reasoning, and diagnostic accuracy. The research results confirm that students trained using this method demonstrate higher learning motivation, better retention of auscultatory knowledge, and improved readiness for practical medical activities. The article concludes that integrating audio-auscultation training into pediatric education significantly contributes to the formation of competent, confident, and patient-centered future physicians prepared for independent clinical practice.

Keywords: Audio-auscultation, professional competence, medical education, propaedeutics of children's diseases, pediatric diagnostics, auscultatory training, clinical reasoning, practical skills development.

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩИХ ВРАЧЕЙ ПОСРЕДСТВОМ АУДИОВАСКУЛТАЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ

Аннотация: В данной статье рассматривается методология развития профессиональной компетентности будущих врачей посредством использования аускультационно-тренингового обучения с акцентом на предмет «Пропедевтика детских болезней». В исследовании подчеркивается важность инновационных, практико-ориентированных подходов в современном медицинском образовании для укрепления диагностических и клинических навыков. Аудиоаускультационное обучение предоставляет студентам структурированную и интерактивную среду, в которой они могут многократно прослушивать реальные клинические звуки, анализировать их и получать направленную обратную связь. Этот педагогический метод повышает слуховую чувствительность, клиническое мышление и диагностическую точность. Результаты исследования подтверждают, что студенты, обучающиеся по данному методу, демонстрируют более высокую мотивацию к обучению, лучшее усвоение аускультативных знаний и лучшую готовность к практической врачебной деятельности. В статье сделан вывод о том, что интеграция обучения аускультации в педиатрическое образование вносит значительный вклад в формирование компетентных, уверенных в себе и пациентоориентированных будущих врачей, готовых к самостоятельной клинической практике.

Ключевые слова: Аускультация, профессиональная компетентность, медицинское образование, пропедевтика детских болезней, педиатрическая диагностика, аускультативная подготовка, клиническое мышление, развитие практических навыков.

AUDIO-AUSKULTATSIYA TA'LIMI ORQALI KELAJAKLI SHIFOKORLARDA PROFESSIONAL MALAKANI RIVOJLANTIRISH USULI

Annotatsiya: Ushbu maqolada auskultatsiya treningidan foydalanish orqali kelajakdagi shifokorlarda professional kompetentsiyani rivojlantirish metodologiyasi ko'rib chiqiladi, bunda "Bolalik kasalliklari propedevtikasi" mavzusiga e'tibor qaratiladi. Tadqiqotda diagnostika va klinik ko'nikmalarni mustahkamlash uchun zamonaviy tibbiy ta'limda innovatsion, amaliyotga yo'naltirilgan yondashuvlarning ahamiyati ta'kidlangan. Eshitish auskultatsiyasi treningi talabalarga haqiqiy klinik tovushlarni qayta-qayta tinglash, ularni tahlil qilish va maqsadli fikr-mulohazalarni olish imkonini beradigan tuzilgan va interaktiv muhitni taqdim etadi. Ushbu pedagogik usul eshitish sezgirligini, klinik mulohazalarni va diagnostika aniqligini yaxshilaydi. Tadqiqot natijalari shuni tasdiqlaydiki, ushbu usul yordamida o'qitilgan talabalar o'rganishga yuqori motivatsiya, auskultativ bilimlarni yaxshiroq o'zlashtirish va amaliy tibbiy amaliyotga tayyorlikni oshirishni namoyish etadilar. Maqolada auskultatsiya treningini pediatriya ta'limiga

integratsiya qilish mustaqil klinik amaliyotga tayyorlangan malakali, o'ziga ishongan va bemorga yo'naltirilgan kelajakdagi shifokorlarni rivojlantirishga sezilarli hissa qo'shadi, degan xulosaga kelish mumkin.

Kalit so'zlar: *Auskultatsiya, kasbiy kompetensiya, tibbiy ta'lim, bolalar diagnostikasi, auskultativ mashg'ulotlar, klinik mulohaza yuritish, amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish.*

INTRODUCTION

In the modern medical education system, one of the primary objectives is to develop and enhance the professional competence of future physicians through a practice-oriented learning process. Professional competence in medicine is a complex integration of theoretical knowledge, clinical thinking, diagnostic skills, and ethical behavior. Among these, the ability to perform accurate auscultation listening to and interpreting body sounds such as heart and lung murmurs remains a fundamental clinical skill that directly influences diagnostic accuracy and patient care outcomes. The teaching of auscultation, particularly within the discipline of Propaedeutics of Children's Diseases, presents specific challenges. Due to the anatomical and physiological peculiarities of the pediatric body, the acoustic features of pathological sounds in children differ significantly from those in adults. Therefore, developing auscultatory proficiency in pediatric practice requires systematic, interactive, and technically advanced training methods. Traditional lecture-based learning alone often fails to ensure the formation of precise listening and interpretation abilities among students. The audio-auscultation training method has emerged as an innovative pedagogical tool designed to strengthen these critical skills. By utilizing high-quality digital recordings and simulation technologies, this approach allows students to repeatedly listen to, identify, and differentiate various pathological and physiological sounds in a controlled environment. Such training enhances auditory perception, diagnostic reasoning, and decision-making abilities key components of professional competence in future doctors. Furthermore, this method fosters essential soft skills such as analytical thinking, attention to detail, and clinical communication, all of which are indispensable for effective pediatric practice. Through continuous exposure to realistic auscultatory cases, learners develop confidence and clinical intuition, bridging the gap between theoretical knowledge and practical application.

The implementation of audio-auscultation training in the teaching of Propaedeutics of Children's Diseases not only improves educational efficiency but also contributes to the preparation of highly qualified physicians who are ready for independent clinical activity. Therefore, the study of this methodology and its pedagogical potential is of great importance for the modernization of medical education and the enhancement of practical competence among medical students.

Relevance of the Study

The relevance of this study is determined by the need to enhance the practical competence of future physicians through innovative teaching methods. In modern medical education, it is not enough for students to know theoretical information they must also develop strong diagnostic and auscultatory skills. Traditional teaching methods often do not provide enough opportunities for mastering these abilities, especially in pediatrics, where sound interpretation requires higher precision and experience. The audio-auscultation training method helps overcome these challenges by creating a simulated learning environment where students can repeatedly listen to real pathological sounds, analyze them, and receive feedback. This method improves clinical thinking, auditory perception, and diagnostic accuracy. Its implementation in the subject of Propaedeutics of Children's Diseases contributes to the development of professional competence and prepares future doctors for effective clinical practice.

Aim of the Study

The main aim of this study is to develop and scientifically justify an effective methodology for improving the professional competence of future physicians through the use of audio-auscultation training within the framework of the subject Propaedeutics of Children's Diseases. This research seeks to enhance students' ability to identify, interpret, and analyze auscultatory sounds, thereby strengthening their diagnostic and clinical decision-making skills. The study also aims to evaluate the pedagogical efficiency of audio-auscultation methods in comparison with traditional teaching approaches and to determine their role in forming key professional competencies in medical education.

MATERIALS AND METHODS

Professional competence represents a crucial indicator of the readiness of medical students for independent clinical practice. In modern medical education, competence includes a combination of theoretical knowledge, clinical reasoning, practical skills, ethical responsibility, and communication ability. Future physicians must be capable of identifying clinical signs, interpreting physiological changes, and applying diagnostic methods effectively. The development of competence ensures not only the quality of healthcare services but also patient safety and satisfaction. In pediatrics, competence requires special attention due to the sensitivity of children's organisms and the complexity of diagnosis in early life stages. Therefore, medical training institutions must adopt new teaching strategies that integrate theoretical knowledge with practice-oriented, technology-enhanced learning. This approach ensures a solid foundation for future doctors to perform with confidence and accuracy in real clinical settings.

Auscultation is a core diagnostic skill that allows physicians to assess the functional state of the cardiovascular and respiratory systems by listening to internal body sounds. In pediatrics, auscultation is particularly valuable because many diseases in children manifest through subtle changes in breath or heart sounds that may not be easily detected through other examination methods. Accurate auscultation helps identify early signs of congenital heart defects, pneumonia, bronchitis, and other pathologies. However, mastering this skill requires exceptional auditory discrimination and experience, which cannot be achieved through traditional lectures alone. For this reason, simulation-based and audio-assisted training are becoming essential. By systematically exposing students to authentic auscultatory recordings, educators can enhance their diagnostic perception and interpretation abilities. Thus, auscultation remains one of the most important competencies that determine the quality and effectiveness of pediatric care.

The introduction of audio-auscultation training into medical education represents a major step toward modernizing teaching methods. This approach uses digital technologies to reproduce real auscultatory sounds, enabling students to repeatedly listen to and analyze clinical cases. The training combines audio recordings with theoretical explanations and diagnostic algorithms, thus bridging the

gap between classroom learning and clinical application. Audio-auscultation sessions develop students' auditory perception, analytical reasoning, and pattern recognition skills. Furthermore, this method provides a standardized and reproducible learning environment, allowing equal access to diverse clinical cases regardless of patient availability. As a result, it ensures consistent skill formation among all students. The integration of such interactive learning modalities aligns with the global trend toward simulation-based medical education and demonstrates high pedagogical effectiveness in forming clinical competence.

The methodological framework of audio-auscultation training is based on the principles of active learning, repetition, and feedback. Students engage in multiple stages: theoretical preparation, auditory analysis, interactive discussion, and clinical interpretation. Each stage contributes to reinforcing both cognitive and practical components of learning. During training, audio samples of normal and pathological heart and lung sounds are presented, allowing students to compare, identify, and classify them. Teachers provide guided commentary to enhance understanding and prevent misconceptions. The methodology emphasizes gradual complexity from basic physiological sounds to advanced pathological findings ensuring that students develop accuracy and confidence. The integration of this method into the curriculum requires careful instructional design, technical support, and continuous evaluation of learning outcomes to ensure maximum pedagogical effectiveness.

Numerous studies confirm that the use of audio-auscultation training significantly improves students' diagnostic accuracy and auditory sensitivity. Compared with traditional learning methods, students trained with audio modules demonstrate better retention of auscultatory features and quicker recognition of pathological patterns. The method stimulates active engagement, enhances motivation, and encourages independent analysis. Assessment results show that audio-auscultation participants achieve higher scores in clinical reasoning and practical examinations. Moreover, this approach helps reduce anxiety before clinical practice, as students gain confidence through repeated exposure to real sounds. The integration of structured feedback further refines learning, ensuring that each student achieves a measurable level of competence. Thus, pedagogical efficiency is

achieved through the combination of repetition, interactivity, and real-world simulation.

Within the Propaedeutics of Children's Diseases, audio-auscultation training serves as a vital link between theoretical study and clinical application. It allows students to better understand pediatric-specific physiological variations and pathological conditions. For instance, the acoustic characteristics of heart murmurs or respiratory sounds in children differ greatly from adults due to anatomical and developmental differences. Therefore, incorporating audio-auscultation modules into pediatric propaedeutic courses provides students with a safe and controlled setting to practice before interacting with young patients. This structured exposure helps them recognize subtle variations and avoid diagnostic errors. The integration of this method also supports interdisciplinary collaboration, combining physiology, pathology, and clinical diagnostics into a unified learning framework that reflects real medical practice.

The development of digital technologies has transformed the landscape of medical education. Simulation tools, electronic medical records, and digital training platforms have made learning more interactive and accessible. Audio-auscultation training belongs to this new generation of digital learning tools. By using computer-based simulators and virtual learning environments, medical institutions can provide consistent, high-quality education regardless of physical resources or patient flow. Furthermore, digital platforms allow for data tracking, student performance analysis, and personalized learning recommendations. These features not only improve the efficiency of the educational process but also support evidence-based pedagogical strategies. Consequently, digitalization fosters continuous improvement in medical training and contributes to the creation of competent, tech-savvy healthcare professionals.

The future of audio-auscultation training in medical education is promising. Continuous research and technological advancement will expand its capabilities and applications. Future developments may include artificial intelligence-based sound recognition systems, adaptive learning platforms, and virtual reality simulations that replicate real patient interactions. These innovations will further enhance the

realism and diagnostic accuracy of training. In addition, large-scale pedagogical studies should be conducted to evaluate long-term outcomes and optimize curriculum integration. Collaboration between educational institutions and medical technology developers will play a key role in ensuring sustainability and accessibility. Ultimately, the widespread adoption of audio-auscultation training will contribute to producing a new generation of physicians equipped with superior clinical competence, diagnostic precision, and lifelong learning motivation.

DISCUSSION

The conducted research confirms that the development of professional competence in future physicians requires innovative and practice-oriented educational methods. Traditional approaches, which rely primarily on theoretical explanations and limited bedside practice, are no longer sufficient to meet modern educational standards. In this context, the introduction of the audio-auscultation training method provides a scientifically grounded and pedagogically effective alternative. During the study, it was observed that audio-auscultation significantly enhances students' auditory sensitivity and their ability to identify pathological and physiological sounds. The repetitive exposure to diverse clinical audio cases promotes the formation of stable auditory memory and improves the accuracy of diagnostic reasoning. In addition, this method facilitates the transition from theoretical learning to practical application, helping students understand the clinical significance of the sounds they hear.

Another key finding of the discussion is the role of feedback and interactivity in consolidating knowledge. The possibility for students to analyze sounds, receive immediate correction, and discuss findings with instructors creates a more engaging and self-directed learning environment. Moreover, the use of digital audio recordings ensures standardization of the learning process every student receives equal access to high-quality clinical material, regardless of patient availability or institutional resources. The integration of audio-auscultation into pediatric propaedeutics has also proven effective in reducing students' anxiety during real patient examinations. Through repeated training, learners gain confidence in their auscultatory skills and demonstrate improved readiness for clinical internships. Consequently, this

approach not only strengthens professional competence but also supports the holistic development of future physicians by enhancing their analytical, communicative, and decision-making abilities. Overall, the discussion highlights that the audio-auscultation method is not merely a technological innovation, but an essential pedagogical tool for forming high-level diagnostic competence, particularly in the field of pediatric education.

RESULTS

The experimental implementation of the audio-auscultation training method produced notable improvements in both cognitive and practical learning outcomes among medical students. Quantitative and qualitative analyses showed that students who participated in audio-auscultation sessions demonstrated higher diagnostic accuracy compared to those trained through conventional methods. They were more successful in recognizing heart murmurs, breath sounds, and abnormal cardiac rhythms in pediatric patients. Statistical evaluation revealed a significant increase in students' ability to differentiate between normal and pathological sounds, with the average diagnostic accuracy rising by approximately 25–30%. Additionally, post-training assessments indicated stronger retention of auscultatory knowledge and a more systematic approach to sound interpretation. The participants reported that repeated listening exercises and guided discussions enhanced their confidence and reduced uncertainty during real clinical examinations.

In terms of professional competence, students trained under this methodology showed noticeable improvement in clinical reasoning, teamwork, and communication with instructors. The learning environment created through audio-auscultation also encouraged independent analysis and continuous self-assessment. These findings demonstrate the pedagogical efficiency of audio-auscultation training as an integrative educational model that develops not only technical diagnostic abilities but also cognitive and interpersonal competencies essential for clinical practice. Overall, the results of the study validate the effectiveness of audio-auscultation training as a modern and reliable tool for forming practical skills in the discipline of Propaedeutics of Children's Diseases. The method enhances learning motivation, clinical awareness,

and professional readiness, thereby contributing to the preparation of competent, confident, and patient-centered future physicians.

CONCLUSION

The conducted study demonstrates that the integration of audio-auscultation training into medical education, particularly in the subject of Propaedeutics of Children's Diseases, serves as an effective and scientifically grounded approach to developing professional competence among future physicians. This method significantly enhances students' ability to recognize, analyze, and interpret clinical sounds, thereby strengthening their diagnostic and practical skills. The use of audio-auscultation provides a structured, repeatable, and interactive learning environment that bridges the gap between theoretical instruction and real clinical experience. It allows students to acquire auditory sensitivity and analytical precision through repeated exposure to diverse clinical cases. Moreover, the inclusion of feedback mechanisms promotes reflective learning, independent thinking, and confidence in diagnostic decision-making. The findings confirm that students trained using audio-auscultation demonstrate improved diagnostic accuracy, better knowledge retention, and higher motivation toward clinical learning. In addition, this method contributes to the formation of critical soft skills such as communication, teamwork, and problem-solving essential elements of professional competence in healthcare practice. Thus, the audio-auscultation training methodology should be recognized as a valuable pedagogical innovation that aligns with modern trends in medical education and digitalization. Its implementation not only increases the effectiveness of pediatric teaching but also ensures the preparation of highly qualified, competent, and patient-oriented physicians who are ready for independent clinical activity.

REFERENCES

1. Kasatkina, L. A. (2019). Propedeutics of Childhood Diseases: A Textbook for Medical Universities. Moscow: GEOTAR-Media.
2. Bates, B. (2021). A Guide to Physical Examination and History Taking. Philadelphia: Wolters Kluwer.
3. Riegelman, R. K. (2019). Studying a Study and Testing a Test: Reading Evidence-Based Health Research. Philadelphia: Lippincott Williams & Wilkins.

4. Ministry of Health of the Republic of Uzbekistan. (2020). Methodological Guidelines for Developing Clinical Skills in Higher Medical Education. Tashkent: Tashkent Medical Academy Press.
5. Nelson, W. E., Behrman, R. E., Kliegman, R. M., & Arvin, A. M. (2020). Nelson Textbook of Pediatrics (21st ed.). Philadelphia: Elsevier.
6. Solodovnikov, A. A. (2018). Methods of Teaching Clinical Thinking to Medical Students. Saint Petersburg: SPbGMU Publishing.
7. Kneebone, R. L., & Nestel, D. (2015). Learning clinical skills the place of simulation and feedback. *Medical Education*, 49(1), 14–23.
8. Harden, R. M., & Laidlaw, J. M. (2020). Essential Skills for a Medical Teacher: An Introduction to Teaching and Learning in Medicine. Edinburgh: Elsevier.

BO'LAJAK PEDAGOGLARNI RAQAMLI TA'LIM MUHITIDA KASBIY RIVOJLANISHI TA'MINLASH: XALQARO STANDARTLAR ASOSIDA

Jamaldinov Sarvar Azimjanovich

Namangan davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy ta'lim tizimida pedagoglarning kasbiy kompetentligini xalqaro ta'lim standartlari asosida rivojlantirish masalalari tahlil qilinadi. Unda raqamli va sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish orqali o'qituvchilarning kasbiy salohiyatini oshirish, innovatsion metodik muhit yaratish hamda oliy ta'lim muassasalari bilan hamkorlikni yo'lga qo'yish masalalariga alohida e'tibor qaratiladi. Shuningdek, pedagogik innovatsiyalarni joriy etish va ijobiy psixologik muhitni shakllantirish orqali ta'lim sifati va samaradorligini oshirish yo'llari ilmiy-nazariy jihatdan asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: kasbiy kompetentlik, xalqaro ta'lim standartlari, raqamli ta'lim, sun'iy intellekt, pedagogik innovatsiya, ilmiy hamkorlik, metodik muhit.

PROVIDING PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF FUTURE TEACHERS IN A DIGITAL EDUCATIONAL ENVIRONMENT: BASED ON INTERNATIONAL STANDARDS

Jamaldinov Sarvar Azimjanovich

Independent researcher at the Namangan State Pedagogical Institute

Annotation. *This article analyzes the issues of developing the professional competence of teachers in the modern education system based on international educational standards. It pays special attention to the issues of increasing the professional potential of teachers through the use of digital and artificial intelligence technologies, creating an innovative methodological environment, and establishing cooperation with higher educational institutions. Also, ways to improve the quality and effectiveness of education through the introduction of pedagogical innovations and the formation of a positive psychological environment are scientifically and theoretically substantiated.*

Keywords: *professional competence, international educational standards, digital education, artificial intelligence, pedagogical innovation, scientific cooperation, methodological environment.*

ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ В ЦИФРОВОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ: НА ОСНОВЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ СТАНДАРТОВ

Джамалдинов Сарвар Азимжанович

*Независимый исследователь Наманганского государственного
педагогического института*

Аннотация. *В данной статье анализируются вопросы развития профессиональной компетентности учителей в современной системе образования на основе международных образовательных стандартов. Особое внимание уделяется вопросам повышения профессионального потенциала учителей посредством использования цифровых технологий и технологий искусственного интеллекта, создания инновационной методической среды и установления сотрудничества с высшими учебными заведениями. Также научно и теоретически обоснованы пути повышения качества и эффективности образования за счет внедрения педагогических инноваций и формирования позитивной психологической среды.*

Ключевые слова: *профессиональная компетентность, международные образовательные стандарты, цифровое образование, искусственный интеллект, педагогические инновации, научное сотрудничество, методическая среда.*

KIRISH

Zamonaviy ta'lim tizimida o'qituvchi shaxsining kasbiy kompetentligini doimiy ravishda rivojlantirib borish muhim strategik vazifa hisoblanadi. Globallashuv, raqamli transformatsiya va bilimlar iqtisodiyotining jadal rivojlanishi sharoitida pedagoglardan nafaqat fan bo'yicha puxta bilim, balki innovatsion fikrlash, raqamli savodxonlik va moslashuvchan kasbiy ko'nikmalarga ega bo'lish talab etilmoqda. Shu sababli o'qituvchilarning kasbiy rivojlanishini xalqaro ta'lim

standartlari asosida tashkil etish ta'lim siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda.

Xususan, raqamli va sun'iy intellekt texnologiyalaridan samarali foydalana oladigan pedagoglarni tayyorlash bugungi kunning dolzarb vazifalaridan hisoblanadi. Bu texnologiyalar ta'lim jarayonini individuallashtirish, interaktivlikni oshirish va o'quvchilar bilimini obyektiv baholash imkonini beradi. Shu nuqtayi nazardan, har bir maktabda o'qituvchilar uchun zamonaviy texnik vositalar bilan jihozlangan, elektron axborot almashinuviga moslashtirilgan maxsus metodik va innovatsion xonalarni tashkil etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur innovatsion muhit o'qituvchilarning o'z ustida ishlashi, ilg'or xorijiy tajribalarni o'rganishi, kasbiy mahoratini oshirishi hamda ta'lim jarayoniga zamonaviy pedagogik yondashuvlarni tatbiq etishiga xizmat qiladi. Natijada, pedagog faoliyatining samaradorligi oshib, ta'lim sifatining barqaror rivojlanishiga erishiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Pedagoglarning kasbiy rivojlanishi va kompetentligini oshirish masalalari ko'plab mahalliy va xorijiy olimlar tadqiqotlarida keng yoritilgan. O'zbekistonlik olimlar tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlarda o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishda uzluksiz ta'lim, metodik xizmat faoliyati va innovatsion pedagogik muhitning ahamiyati alohida ta'kidlanadi. Ularning tadqiqotlarida o'qituvchining shaxsiy va kasbiy rivoji ta'lim sifatining asosiy omili sifatida qaraladi. Pedagoglarning kasbiy rivojlanishi va kompetentligini oshirish masalalari ko'plab mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Jumladan, Sh.M. Mirziyoyev ta'lim tizimini modernizatsiya qilish va pedagog kadrlar salohiyatini oshirishni davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi sifatida belgilab bergan. N.X. Sayidahmedov, R.H. Djuraev, A.A. Abduqodirov kabi o'zbek olimlarining tadqiqotlarida pedagogik kompetentlik, innovatsion yondashuv va ta'lim jarayonini texnologiyalashtirish masalalari chuqur tahlil qilingan.

MDH mamlakatlari olimlaridan V.A. Slastenin, I.F. Isaev, E.N. Shiyanov pedagog shaxsining kasbiy shakllanishi, refleksiv faoliyat va uzluksiz kasbiy rivojlanish muammolarini yoritganlar. Ularning tadqiqotlarida o'qituvchining

metodik madaniyati va innovatsion faoliyati ta'lim sifati bilan bevosita bog'liqligi ilmiy asoslangan.

Xorijiy tadqiqotchilar orasida J. Dewey, L. Darling-Hammond, A. Hargreaves, hamda P. Mishra va M. Koehler tomonidan ishlab chiqilgan TPACK modeli pedagoglarning raqamli kompetentligini shakllantirishda muhim nazariy asos sifatida e'tirof etiladi. Shuningdek, UNESCO va OECD tashkilotlari tomonidan ishlab chiqilgan xalqaro ta'lim standartlarida o'qituvchilarning raqamli savodxonligi va innovatsion faoliyati asosiy talablar qatorida ko'rsatilgan. Ushbu ilmiy yondashuvlar mazkur tadqiqotning nazariy-metodologik asosini tashkil etadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Har bir umumta'lim maktabida o'qituvchilar o'z ustida ishlashi, tajriba almashishi va kasbiy mahoratini oshirishi uchun maxsus innovatsion muhit yaratilishi lozim. Mazkur xonalar yuqori tezlikdagi internet, zamonaviy kompyuterlar, interaktiv doskalar, videokonferensiya vositalari va elektron resurslar bilan jihozlanadi. Bu esa o'qituvchilarga nafaqat mahalliy, balki xalqaro tajribani o'rganish imkonini ham yaratadi.

1-jadval. Innovatsion xonalarni jihozlash tarkibi

Jihozlar turi	Vazifasi	Kutilayotgan natija
Kompyuter va planshetlar	Elektron resurslardan foydalanish	Raqamli savodxonlik oshadi
Interaktiv doska	Vizual ta'limni kuchaytirish	Dars samaradorligi ortadi
Videokonferensiya uskunalari	Xalqaro seminarlar	Tajriba almashinuvi kengayadi
Elektron kutubxona	Ilmiy va badiiy adabiyotlar	Mustaqil ta'lim rivojlanadi

1-jadvalda innovatsion xonalarni jihozlash tarkibi va ularning pedagoglar kasbiy rivojlanishiga ta'siri tizimli ravishda aks ettirilgan. Jadvalda keltirilgan jihozlar pedagogik faoliyatni raqamlashtirish va ta'lim jarayonini zamonaviy talablar asosida tashkil etishga xizmat qiladi.

Xususan, kompyuter va planshetlar o'qituvchilarning elektron ta'lim resurslari, raqamli platformalar hamda interaktiv dasturlardan samarali foydalanish imkoniyatini kengaytiradi. Natijada pedagoglarning raqamli savodxonligi oshib, dars jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish ko'nikmalari shakllanadi.

Interaktiv doskalar vizual va multimediamiy ta'limni kuchaytirish orqali o'quv materiallarini tushunarli va qiziqarli tarzda yetkazishga yordam beradi. Bu esa o'quvchilarning faolligini oshirish, bilimlarni mustahkamlash hamda dars samaradorligini yuksaltirishga xizmat qiladi.

Jadvalda ko'rsatilgan videokonferensiya uskunalari pedagoglarning xalqaro seminarlar, vebinarlar va onlayn treninglarda ishtirok etishini ta'minlaydi. Bu jarayon o'qituvchilar o'rtasida tajriba almashish imkoniyatlarini kengaytirib, ilg'or xorijiy pedagogik tajribalarni o'zlashtirishga sharoit yaratadi.

Shuningdek, elektron kutubxona orqali ilmiy, metodik va badiiy adabiyotlardan muntazam foydalanish imkoniyati yaratiladi. Bu esa pedagoglarning mustaqil ta'lim olishiga, ilmiy izlanishlar olib borishiga va kasbiy bilimlarini doimiy ravishda boyitib borishiga xizmat qiladi.

Umuman olganda, 1-jadvalda keltirilgan innovatsion jihozlar majmuasi pedagoglarning kasbiy kompetentligini xalqaro ta'lim standartlari asosida rivojlantirish, ta'lim sifatini oshirish va zamonaviy ta'lim muhitini shakllantirishda muhim omil hisoblanadi.

Pedagoglarning sun'iy intellekt asosidagi ta'lim texnologiyalariga tayyorgarligi muhim ahamiyatga ega. Sun'iy intellekt yordamida dars mashg'ulotlarini rejalashtirish, individual yondashuvni kuchaytirish, o'quvchilar bilimni tahlil qilish va baholash jarayonlarini avtomatlashtirish imkoniyatlari kengayadi. Bu jarayon o'qituvchilardan yangi ko'nikmalarni talab etadi va ularning innovatsion fikrlashini shakllantiradi.

2-jadval. Sun'iy intellektdan foydalanish yo'nalishlari

Yo'nalish	Amaliy qo'llanilishi	Natija
Dars rejalashtirish	Avtomatik konspektlar	Vaqt tejaladi

Baholash tizimi	Test va tahlil	Shaffoflik ta'minlanadi
Individual ta'lim	O'quvchi profili	Ta'lim sifati oshadi

Tumanlar miqyosidagi davlat va nodavlat oliy ta'lim muassasalari bilan uzviy hamkorlikni yo'lga qo'yish pedagoglarning ilmiy salohiyatini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Professor-o'qituvchilar ishtirokida o'tkaziladigan xalqaro va respublika ilmiy-amaliy konferensiyalarga maktablardan fan yo'nalishlari bo'yicha mutaxassislarni jalb etish o'qituvchilarning ilmiy maqola yozish va ilmiy muloqot olib borish ko'nikmalarini shakllantiradi.

3-jadval. Hamkorlik shakllari

Hamkorlik turi	Ishtirokchilar	Kutilgan samaralar
Ilmiy konferensiyalar	Maktab va OTM	Ilmiy faollik oshadi
Seminar-treninglar	Professor-o'qituvchilar	Metodik bilimlar boyiydi
Qo'shma loyihalar	Pedagog va tadqiqotchilar	Innovatsiyalar joriy etiladi

O'qituvchilarning ilmiy maqolalar bilan xalqaro va respublika ilmiy-amaliy konferensiyalarda ishtirok etishi ularning kasbiy o'sishi va ilmiy salohiyatini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Ilmiy faoliyat bilan muntazam shug'ullanish pedagoglarda tahliliy fikrlash, ilmiy muammoni aniqlash, dalillarga asoslangan xulosalar chiqarish ko'nikmalarini shakllantiradi. Bu esa o'qituvchining kasbiy refleksiyasini kuchaytirib, ta'lim jarayoniga yangicha yondashuvlarni joriy etishga xizmat qiladi.

Ilmiy yangiliklar va zamonaviy pedagogik tadqiqotlar asosida dars mashg'ulotlarini tashkil etish o'quvchilarda tanqidiy va ijodiy fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi. Xususan, muammoli ta'lim, loyiha asosida o'qitish va tadqiqotga yo'naltirilgan metodlardan foydalanish o'quvchilarning mustaqil fikrlash va bilimlarni amaliyotda qo'llash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Natijada, ta'lim jarayonida nazariya va amaliyot uyg'unligi ta'minlanib, o'quvchilarning bilim darajasi va o'zlashtirish sifati oshadi.

O'qituvchi-o'qituvchi munosabatlarida ijobiy psixologik muhitni shakllantirish ta'lim jarayonining samaradorligini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Jamoada sog'lom psixologik muhit mavjud bo'lganda, pedagoglar o'z fikr va

g'oyalarini erkin ifoda etadi, yangiliklarni qabul qilishga tayyor bo'ladi hamda o'zaro hamkorlikda ishlashga intiladi.

Shu maqsadda kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirish, stress va emotsional zo'riqishni boshqarish, nizolarni konstruktiv hal etish hamda jamoada ishlash ko'nikmalariga yo'naltirilgan treninglarni muntazam tashkil etish tavsiya etiladi. Bunday treninglar pedagoglarning kasbiy motivatsiyasini oshirib, emotsional barqarorligini mustahkamlaydi. Natijada, pedagogik jamoada o'zaro ishonch, hamjihatlik va mas'uliyat hissi kuchayadi, bu esa ta'lim sifatining oshishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, maktablarda pedagoglarning xalqaro ta'lim standartlari asosida kasbiy rivojlanishini ta'minlash kompleks va tizimli yondashuvni talab etadi. Ushbu jarayonda innovatsion infratuzilmani shakllantirish, raqamli va sun'iy intellekt texnologiyalarini ta'lim jarayoniga izchil joriy etish, oliy ta'lim muassasalari bilan ilmiy-amaliy hamkorlikni kuchaytirish hamda pedagogik jamoada ijobiy psixologik muhitni yaratish ustuvor yo'nalishlar sifatida namoyon bo'ladi. Bu omillar o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, pedagoglarning kasbiy faoliyatini zamonaviy talablar asosida takomillashtirishga xizmat qiladi.

Mazkur chora-tadbirlarning izchil va samarali amalga oshirilishi o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini oshirish, ularning ilmiy-tadqiqot va innovatsion faoliyatini faollashtirish hamda ta'lim jarayonida nazariya va amaliyot uyg'unligini ta'minlash imkonini beradi. Shuningdek, pedagoglarning raqamli savodxonligi va metodik mahorati yuksalib, ta'lim jarayonining sifati va samaradorligi barqaror rivojlanadi. Natijada, zamonaviy jamiyat va mehnat bozori talablariga javob bera oladigan, raqamli muhitda samarali faoliyat yurituvchi hamda xalqaro ta'lim standartlariga mos pedagog kadrlarni tayyorlashga mustahkam zamin yaratiladi.

Tadqiqot natijalari va olib borilgan tahlillar asosida pedagoglarning kasbiy rivojlanishini xalqaro ta'lim standartlari asosida ta'minlashga qaratilgan quyidagi amaliy tavsiyalarni ilgari surish maqsadga muvofiq deb hisoblanadi.

Innovatsion muhitni rivojlantirish. Har bir maktabda o'qituvchilar uchun raqamli va metodik faoliyatni qo'llab-quvvatlovchi innovatsion xonalarni tashkil etish pedagoglarning kasbiy o'sishini ta'minlovchi muhim omil hisoblanadi. Ushbu xonalarni zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, elektron ta'lim platformalari va raqamli resurslar bilan muntazam yangilab borish o'qituvchilarning innovatsion faoliyatga bo'lgan qiziqishini oshiradi hamda ularning metodik imkoniyatlarini kengaytiradi.

Raqamli va sun'iy intellekt kompetensiyalarini oshirish. Pedagoglar uchun raqamli ta'lim, sun'iy intellekt asosidagi darslarni rejalashtirish, o'quv jarayonini tahlil qilish va baholash tizimlariga oid malaka oshirish kurslari hamda amaliy treninglarni tashkil etish zarur. Bu orqali o'qituvchilarning raqamli savodxonligi yuksalib, ta'lim jarayonini individuallashtirish va samaradorligini oshirish imkoniyatlari kengayadi.

Ilmiy-amaliy hamkorlikni kuchaytirish. Maktablar va oliy ta'lim muassasalari o'rtasida ilmiy seminarlar, ilmiy-amaliy konferensiyalar va qo'shma tadqiqot loyihalarini tashkil etish o'qituvchilarning ilmiy faoliyatga jalb etilishida muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday hamkorlik pedagoglarning ilmiy-tadqiqot ko'nikmalarini rivojlantirish, ilg'or ilmiy g'oyalarni amaliyotga tatbiq etish hamda ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Ilmiy faoliyatni rag'batlantirish. O'qituvchilarning ilmiy maqolalar bilan respublika va xalqaro miqyosdagi nufuzli konferensiyalarda ishtirok etishini moddiy va ma'naviy jihatdan qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini joriy etish muhim hisoblanadi. Rag'batlantirish tizimi pedagoglarning ilmiy izlanishlarga bo'lgan qiziqishini kuchaytirib, ularning kasbiy faolligi va ijodiy salohiyatini oshiradi.

Ijobiy psixologik muhitni shakllantirish. Pedagogik jamoada sog'lom muloqot va hamkorlik muhitini yaratish maqsadida kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirish, stress va emotsional zo'riqishni boshqarish, jamoada ishlash ko'nikmalariga yo'naltirilgan psixologik treninglarni muntazam tashkil etish zarur. Bunday treninglar pedagoglarning emotsional barqarorligini ta'minlab, jamoaviy hamkorlik va o'zaro ishonchni mustahkamlaydi.

Monitoring va baholash tizimini joriy etish. Pedagoglarning kasbiy rivojlanish darajasini xalqaro ta'lim standartlari asosida baholash va monitoring qilish tizimini yo'lga qo'yish amalga oshirilayotgan chora-tadbirlarning samaradorligini aniqlash imkonini beradi. Mazkur tizim orqali o'qituvchilarning kasbiy o'sish dinamikasi muntazam tahlil qilinib, ta'lim sifatini yanada takomillashtirishga qaratilgan asoslangan qarorlar qabul qilinadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Jamaldinov Sarvar Azimjanovich. (2025). RAQAMLI TA'LIM SHAROITIDA TARBIYAVIY FAOLIYATNING O'ZIGA XOS JIHATLARI. *IQRO INDEXING*, 19(01), 302-307. <https://worldlyjournals.com/index.php/IFX/article/view/19937>
2. Jamaldinov Sarvar Azimjanovich. (2025). DIGITAL UPBRINGING CONCEPTS IN INTERNATIONAL PRACTICE. *Journal of Applied Science and Social Science*, 15(11), 617–622. Retrieved from <https://www.internationaljournal.co.in/index.php/jasass/article/view/2451>
3. 1.Azimjanovich, J. S. (2025). DIGITAL UPBRINGING CONCEPTS IN INTERNATIONAL PRACTICE. SHOKH LIBRARY, 1(11).
4. 2.Azimjanovich, J. S. (2025). MAKTAB VA MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARIDA INKLYUZIV TA'LIMNI TASHKIL ETISH. *Research Focus*, 4(Special Issue 2), 249-256.
5. 3.Azimjanovich, J. S. (2024). OILA MUHITIDA TADBIRKORLIK KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH STRATEGIYALARI. *ZAMONAVIY TA'LIMDA FAN VA INNOVATSION TADQIQOTLAR JURNALI*, 2(17), 111-122.
6. 4.Jamaldinov , S. A. (2024). THE ROLE OF THE FAMILY IN FORMING ENTREPRENEURIAL MOTIVATION. *Educational Research in Universal Sciences*, 3(4 SPECIAL), 404–409. Retrieved from <https://erus.uz/index.php/er/article/view/6123>
7. 5.Sarvar, Jamaldinov & Sports, Nukus. (2024). RAQAMLI TA'LIM SHAROITIDA TARBIYAVIY FAOLIYATNI AMALGA OSHIRISH PEDAGOGIK ASOSLARI.
8. 6.Azimjanovich, J. S. (2025). Future Teachers' Preparation for Educational Activities in the Context of Digital Learning: Practical State. *American Journal of Alternative Education*, 2(10), 96–99. Retrieved from <https://scientificbulletin.com/index.php/AJAE/article/view/1316>
9. 7.JAMALDINOV SARVAR AZIMJANOVICH. MAKTAB VA OILADA MEHNAT TA'LIMINI RIVOJLANTIRISH ORQALI TADBIRKORLIK MOTIVATSIYASINI SHAKLLANTIRISH. *IJTIMOIIY FANLARDA INNOVATSIYA ONLAYN ILMIY JURNALI*, [S. 1.], v. 4, n. 1, p. 105–110, 2024. Disponível em: <https://sciencebox.uz/index.php/jis/article/view/9411>. Acesso em: 6 dec. 2025.
10. 8.OILADA MEHNAT MOTIVATSIYASINI RIVOJLANTIRISH ORQALI TARBIYALASH METODIKASI. (2024). Yangi O'zbekistonda Tabiiy Va Ijtimoiy-Gumanitar Fanlar Respublika Ilmiy Amaliy Konferensiyasi, 2(11), 12-14. <https://universalpublishings.com/~niverta1/index.php/gumanitar/article/view/7804>

**KO'ZI OJIZ O'QUVCHILAR UCHUN AUDIOTAKTIL KONSEPSIYA
MODELIDAN FOYDALANISHNING INKLYUZIV TA'LIM TIZIMIDAGI
IMKONIYATLARI (BIOLOGIYA FANINI O'QITISH MISOLIDA)**

*Namangan davlat pedagogika instituti,
Tabiiy fanlar kafedrasi katta o'qituvchisi, PhD.*

Toshmirzayeva Gavxarxon Rahimjon qizi

E-mail: gavxarxontoshmirzayeva@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-0847-3111>

*Namangan davlat pedagogika instituti,
Tabiiy fanlar kafedrasi biologiya1-kurs magistranti*

Abdullayeva Gulhoyo Isomiddin qizi.

E-mail: abdullayevagulhoyo0708@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada inklyuziv ta'limda ko'zi ojiz o'quvchilar uchun biologiya fanini o'qitishda taktil sezgi va audio idrokni integratsiyalaydigan audiotaktil konsepsiya modelining ilmiy-nazariy asoslari va amaliy imkoniyatlari tahlil qilingan. Biologiyaning ko'rgazmalilik xususiyatidan kelib chiqib, audio va taktil manbalarni

integratsiyalash zarurligi nazariy jihatdan asoslanib, uning o'quvchilarda fazoviy tasavvurni rivojlantirish va bilish jarayonini faollashtirishdagi afzalliklari ko'rsatilgan. Shuningdek, modelning amaliy sinovlari Namangan viloyati Kosonsoy tumanidagi 45-sonli "Nurli Maskan" maktab-internatida amalga oshirilishi rejalashtirilgani ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: *inklyuziv ta'lim, ko'zi ojiz o'quvchilar, audiotaktil konsepsiya modeli, taktil sezgi, audio idrok, biologiya ta'limi, assistiv texnologiyalar, maxsus pedagogika.*

OPPORTUNITIES OF USING AUDIOTACTILE CONCEPTUAL MODELS FOR VISUALLY IMPAIRED STUDENTS IN INCLUSIVE EDUCATION (A CASE OF BIOLOGY TEACHING)

*Senior lecturer of department of Natural Sciences
of Namangan State Pedagogical Institute, PhD.*

Toshmirzayeva Gavkharkhon Rakhimjon kyzy

E-mail: gavxarxontoshmirzayeva@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-0847-3111>

Namangan State Pedagogical Institute,

Department of Natural Sciences, 1st year master's student in biology

Abdullayeva Gulhayo Isomiddin kizi.

E-mail: abdullayevagulhayo0708@gmail.com

Abstract. *This article examines the scientific-theoretical foundations and practical possibilities of applying the audiotactile conceptual model, which integrates tactile sensation and auditory perception, in teaching biology to visually impaired students within inclusive education settings. The necessity of integrating audio and tactile resources is theoretically justified, given biology's inherently visual character. The model's advantages in developing spatial imagination and activating cognitive processes are highlighted. The planned empirical testing at the 45th "Nurli Maskan" specialized boarding school in Namangan region is also noted.*

Keywords: *inclusive education, visually impaired students, audiotactile conceptual model, tactile perception, auditory perception, biology education, assistive technologies, special pedagogy.*

ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ АУДИОТАКТИЛЬНОЙ КОНЦЕПТУАЛЬНОЙ МОДЕЛИ ДЛЯ СЛАБОВИДЯЩИХ УЧАЩИХСЯ В СИСТЕМЕ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ (НА ПРИМЕРЕ ПРЕПОДАВАНИЯ БИОЛОГИИ)

*Старший преподаватель кафедры Естественных наук
Наманганского Государственного Педагогического Института, PhD.*

Ташмирзаева Гавхархан Рахимжон кызы

E-mail: gavxarxontoshmirzayeva@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-0847-3111>

*Наманганский государственный педагогический институт,
Кафедра естественных наук биология магистрант 1 курса*

Абдуллаева Гулхайё Исомиддин кызы

E-mail: abdullayevagulhayo0708@gmail.com

Аннотация. В статье рассматриваются научно-теоретические основания и практические возможности применения аудиотактильной концептуальной модели, интегрирующей тактильное и аудиовосприятие, при обучении биологии слабовидящих учащихся в условиях инклюзивного образования. Учитывая визуальную специфику биологии, обосновывается необходимость интеграции аудио- и тактильных ресурсов. Преимущества модели в развитии пространственного воображения и активизации познавательных процессов подтверждаются. Также отмечено, что планируется проведение эмпирических испытаний модели в специализированной школе-интернате №45 «Нурли Маскан» Наманганской области.

Ключевые слова: инклюзивное образование, слабовидящие учащиеся, аудиотактильная концептуальная модель, тактильное восприятие, аудиовосприятие, биологическое образование, ассистивные технологии, специальная педагогика.

KIRISH

Zamonaviy ta'lim siyosatining asosiy yo'nalishlaridan biri — barcha o'quvchilar uchun teng imkoniyat yaratish va inklyuziv ta'limni rivojlantirishdir. Inklyuziv ta'lim — bu har bir o'quvchining shaxsiy ehtiyojlari va imkoniyatlaridan qat'i nazar, ularning sifatli ta'lim olish huquqini ta'minlaydigan, ta'lim muhitini moslashtirishga qaratilgan falsafiy va pedagogik yondashuvdir. Bu tizim nogironligi bo'lgan bolalarga, xususan, ko'zi ojiz o'quvchilarga ta'lim olish huquqini ta'minlab, ularning ijtimoiy integratsiyasini va jamiyat hayotida faol ishtirokini kuchaytiradi.

O'zbekiston Respublikasida inklyuziv ta'limni rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylangan. Bu sohada bir qator muhim normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilingan bo'lib, ular ta'lim tizimini tubdan isloh qilishga qaratilgan: 2020-yil 13-oktabrdagi PQ–4860-sonli Qaror [1], 2021-yil 12-oktabrdagi 638-sonli Qaror [3] va ayniqsa, 2023-yil 27-dekabrdagi PQ–467-sonli Qaror [2] orqali nogironligi bo'lgan shaxslar uchun inklyuziv ta'limni yanada kengaytirish, zamonaviy assistiv texnologiyalar va o'qitishning innovatsion metodlarini joriy etish

bo'yicha aniq chora-tadbirlar belgilandi. Bu hujjatlar tadqiqotimizning huquqiy va institutsional asosini tashkil etadi.

Biologiya fani o'z mohiyatiga ko'ra ko'rgazmalilik (vizuallik) tamoyiliga tayanadi. Hujayra tuzilishi, o'simliklar yoki hayvonlarning morfologik xususiyatlari, anatomik sistemalar — bularning barchasi vizual tasvirlar orqali idrok etiladi. Ko'zi ojiz o'quvchilar uchun esa bu jarayon murakkab bo'lib, abstrakt tushunchalarni idrok etishda sezilarli qiyinchiliklarga duch kelishadi. Vizual tasviriy materiallarning etishmasligi yoki uning Braille yozuviga etarli darajada moslashtirilmaganligi bilish jarayonini cheklaydi. Shu sababli, kompetensiyaviy yondashuv asosida, an'anaviy ta'lim metodlarini ko'zi ojiz o'quvchilarning kompensator imkoniyatlariga moslashtirish — ya'ni, eshitish (audio) va sezish (taktil) kanallarini faollashtirish zaruriyati yuzaga keladi. Ushbu dolzarblik negizida Audiotaktil Konsepsiya Modelini ishlab chiqish g'oyasi turibdi. Bu model PQ-467-sonli Qaror talablariga mos ravishda, assistiv texnologiyalar yordamida biologik bilimlarni o'zlashtirish samaradorligini oshirishni maqsad qiladi.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi — ko'zi ojiz o'quvchilarda biologik obyektlarni fazoviy idrok etish va bilish kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan audiotaktil konsepsiya modelining nazariy asoslarini yaratish va uning inklyuziv ta'lim tizimidagi imkoniyatlarini asoslab berishdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR.

Inklyuziv ta'lim bo'yicha xalqaro asoslar BMTning "Nogironlar huquqlari to'g'risidagi konvensiyasi" [4] hamda YUNESKOning "Inclusive Education for All" [5] dasturlarida belgilangan. Xorijiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ko'zi ojiz o'quvchilarni inklyuziv muhitga jalb etishda pedagogik salohiyat, o'quv muhiti va texnologik resurslarning uyg'unligi muhim ahamiyat kasb etadi: Hisae Miyauchi [6] resurs va muhit omillarini, Maesela M. va Ferreira R. [7] pedagogik hamkorlikni inklyuziv ta'lim muvaffaqiyati uchun muhim deb hisoblaydi. Hakobyan L. va Grigoryan N. [8] esa haptik texnologiyalar (sezishga asoslangan) ko'zi ojiz o'quvchilarning bilish kompetensiyalarini rivojlantirishda samarali vosita ekanini isbotlagan. Markaziy Osiyo tajribasini tahlil qilgan Karimova M. va Tursunova D [9]

mintaqada inklyuziv ta'lim dasturlarining o'xshash jihatlari va rivojlanish tendensiyalarini ko'rsatgan.

O'zbekiston kontekstida olib borilgan ilmiy izlanishlar ham bu yo'nalishning jadal rivojlanayotganini ko'rsatadi: Fayzieva U.Y. [10], Teshaboyeva F.R. [11], Hoshimova M.M. [12], Porsaeva M.M. [13] va boshqa olimlarning ishlari inklyuziv ta'limni joriy etishning metodik, texnologik va huquqiy asoslarini o'rgangan. Jumladan, Gavxarxon T. va Abdullayeva G. (2025) biologiya va ekalogiya ta'limida interaktiv yondashuvlarning samaradorligini tadqiq etganlar [14].

Mazkur ilmiy izlanishlar O'zbekistonda inklyuziv ta'limni rivojlantirishda metodik, texnologik va huquqiy yondashuvlar bir-biri bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi. Shu jarayonda audiotaktil konsepsiya o'quv jarayonida idrok va amaliy tajribani uyg'unlashtirishning innovatsion shakli sifatida dolzarbdir.

NATIJA VA MUHOKAMA.

Mazkur tadqiqotning g'oyaviy asosi ko'zi o'z o'quvchilar uchun biologiya fanini o'qitishda audiotaktil konsepsiya modelini ishlab chiqish va nazariy jihatdan asoslash zaruriyati bilan bog'liqdir. Ushbu konsepsiya hozircha ilmiy-amaliy jihatdan sinovdan o'tkazilmagan bo'lib, u taktil sezgi va audio qo'llab-quvvatlash asosida o'quvchilarda bilish, idrok va tafakkur jarayonlarini faollashtirishni maqsad qiladi.

Tadqiqotning dastlabki amaliy sinovlari Namangan viloyati Kosonsoy tumanidagi ko'zi o'z o'z va zaif ko'ruvchi bolalar uchun ixtisoslashtirilgan 45-sonli "Nurli Maskan" maktab-internatining 8-sinf o'quvchilari ishtirokida o'tkazilishi rejalashtirilgan(1-rasm). Sinov jarayonida audiotaktil yondashuvning qo'llanishi biologik obyektlarni fazoviy tasavvur qilish, shakl va tuzilmani idrok etish hamda o'quvchi faolligini oshirishda sezilarli darajada ijobiy natijalar berishi kutilmoqda.

1-rasm. Namangan viloyati Kosonsoy tumanidagi ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalar uchun ixtisoslashtirilgan 45-sonli "Nurli Maskan" maktab-internati.

Biologiya fanining o'ziga xosligi ko'rgazmalilik tamoyiliga asoslanganligidadir. Ko'zi ojiz o'quvchilar uchun bu jarayonni tashkil etishda fazoviy idrokni rivojlantirish, biologik obyektlarning shakl, tuzilma va funksiyasini qo'l bilan his qilish orqali anglash imkonini yaratish muhim hisoblanadi. Shu sababli audiotaktil konsepsiya modeli biologik bilimlarni sezgi asosida o'zlashtirishni qo'llab-quvvatlovchi yangi yondashuv sifatida ilgari surilmoqda.

Konsepsiya — bu ilmiy g'oyaning nazariy asoslari, tamoyillari va amaliy yo'nalishlarini belgilovchi yaxlit qarashlar tizimidir. Mazkur tadqiqotda taklif etilayotgan audiotaktil konsepsiya modeli ko'zi ojiz o'quvchilar uchun biologiya fanini o'qitishda taktil (sezish) va audio (eshitish) idrok kanallarining integratsiyasiga asoslanadi. Ushbu konsepsiya o'quvchining hissiy, bilish va tafakkur faoliyatini uyg'un rivojlantiruvchi pedagogik tizim sifatida qaraladi.

Model mohiyati. Model — bu real jarayon yoki tizimning soddalashtirilgan ilmiy ifodasi bo'lib, unda o'qitish jarayonining asosiy elementlari tizimlashtiriladi. Audiotaktil model o'quvchining idrok, eshitish va sezish kanallarini birlashtiruvchi interaktiv tizim sifatida shakllantiriladi.

Tadqiqot g'oyasiga ko'ra, skelet yoki boshqa biologik obyektlarning taktil-idrokiy modeli yaratiladi. Ushbu modelga audiochip o'rnatilib, o'quvchi obyektning ma'lum qismiga tegishi bilan uning nomi, funksiyasi yoki ta'rifini eshitadi. Natijada:

Taktil kanal: obyektning shakli, hajmi va tuzilishini qo'l orqali his qilishni ta'minlaydi;

Audio kanal: obyektning ilmiy mazmunini eshitish orqali anglashni ta'minlaydi.

Bu ikki kanalning uyg'unligi fazoviy-idrokiy tasavvurni kuchaytiradi, o'quvchining mustaqil o'rganishga bo'lgan motivatsiyasini oshiradi va biologik tushunchalarning mazmunli shakllanishiga xizmat qiladi.

Audiotaktil konsepsiya modelining mazmuni quyidagi komponentlarni o'z ichiga oladi:

Taktil komponent: Biologik obyektlarning shakli, reliefi, tuzilishi va fazoviy joylashuvini qo'l orqali anglash imkonini beradi.

Audio komponent: Obyekt haqida atroflicha yoki qisqa ilmiy ma'lumot eshittiriladi.

Integrativ komponent: Taktil va audio orqali olingan ma'lumotni birlashtirib, yaxlit bilim tizimini shakllantiradi.

Refleksiv komponent: O'quvchi idrok jarayonini tahlil qiladi, o'qituvchi qayta aloqa orqali bilimni mustahkamlaydi

G'oyaning istiqbolliligi. Audiotaktil konsepsiya modeli O'zbekiston inklyuziv ta'lim tizimida ko'zi ojiz o'quvchilarni o'qitish jarayonini takomillashtirish uchun istiqbolli yo'nalish hisoblanadi. Modelning joriy etilishi: o'quvchilarning bilish jarayonini faollashtiradi; sezgi-idrokni kuchaytiradi; biologik obyektlarning tuzilishini real idrok etish imkonini yaratadi. Kelgusida mazkur g'oya tajriba-sinov ishlari orqali baholanadi, o'quvchilarning bilim darajasi, idrok faoliyati va motivatsiyadagi o'zgarishlar empirik tahlil asosida o'rganiladi.

XULOSA.

Mazkur maqola doirasida ilgari surilgan audiotaktil konsepsiya modeli ko'zi ojiz o'quvchilar uchun biologiya fanini o'qitishda qo'llash mumkin bo'lgan istiqbolli innovatsion yondashuv sifatida nazariy jihatdan asoslab berildi. Biologiya fanining

ko'rgazmalilikka asoslangan tabiati ko'zi o'z o'quvchilar uchun idrok jarayonini murakkablashtirishi bois, taktil va audio manbalarni integratsiyalashga tayanuvchi pedagogik modelni yaratish zaruriyati aniqlandi. Audiotaktil konsepsiya modeli taktil sezgi orqali obyektlarning shakl, tuzilma va fazoviy xususiyatlarini anglash, audio kanal orqali esa ilmiy mazmunni eshitish asosida o'quvchining kompensator idrokini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan. Taklif etilayotgan g'oya ikki asosiy idrok kanalining uyg'un ishlashi orqali o'quvchilarning bilish jarayonini faollashtirish, mavzuni chuqurroq anglash va fazoviy tasavvurini shakllantirish imkonini beradi.

Mazkur konsepsiya hozirda tadqiqotga tayyorlanish bosqichida bo'lib, uning ilmiy-amaliy samaradorligi hali empirik tarzda baholanmagan. Dastlabki sinovlar Namangan viloyatidagi "Nurli Maskan" maktab-internatida o'tkazilishi rejalashtirilgan. Shunga qaramay, g'oyaning nazariy asoslari inklyuziv ta'lim amaliyotida yangi o'qitish texnologiyasini ishlab chiqish uchun mustahkam metodologik poydevor yaratadi.

Kelgusida audiotaktil konsepsiya modeli asosida maxsus didaktik vositalar — jumladan, audiochip o'rnatilgan taktil skelet modeli — ishlab chiqilib, tajriba-sinov ishlari o'tkazilishi ko'zda tutilmoqda. Empirik tadqiqotlar o'quvchilarning idrok darajasi, bilim sifati, motivatsiya va o'quv faoliyatidagi o'zgarishlarni ilmiy asosda aniqlash imkonini beradi. Tadqiqot natijasida modelning metodik ko'rsatmalari, qo'llanilish bo'yicha tavsiyalari hamda o'quv-metodik majmualari ishlab chiqilishi inklyuziv ta'limni takomillashtirishga sezilarli hissa qo'shishi kutiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

- 1.O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Qarori PQ–4860-son (2020-yil 13-oktabr). Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish to'g'risida.
- 2.O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Qarori PQ–467-son (2023-yil 27-dekabr). Nogironligi bo'lgan shaxslar uchun inklyuziv ta'limni kengaytirish to'g'risida.
- 3.O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 638-sonli qarori (2021-yil 12-oktabr). Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim berish tartibini belgilash to'g'risida.
- 4.BMT (2006). Nogironlar huquqlari to'g'risidagi konvensiya.
- 5.YUNESKO (2017). Inclusive Education for All.
- 6.Hisae, M. (2020). Inclusive Education for the Visually Impaired: A Systematic Review, 1980–2020.
- 7.Maesela, M., & Ferreira, R. (2024). Pedagogical Collaboration in Inclusive Schools.

- 8.Hakobyan, L., & Grigoryan, N. (2024). Digital Accessibility and Haptic Learning Technologies.
9. Karimova, M., & Tursunova, D. (2025). Markaziy Osiyo mamlakatlarida inklyuziv ta'lim tajribasi.
- 10.Fayzieva, U.Y. (2023). Inklyuziv ta'lim jarayonida pedagogik muhitni moslashtirish yo'llari.
- 11.Teshaboyeva, F.R. (2023). O'zbekistonda inklyuziv ta'limni rivojlantirish shart-sharoitlari.
- 12.Hoshimova, M.M. (2024). Inklyuziv ta'lim uchun kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish yo'llari.
- 13.Porsaeva, M.M. (2025). Inklyuziv ta'limni huquqiy va institutsional tahlili.
14. Gavxarxon, T., & Gulhayo, A. (2025, October). BIO-EKOLOGIK DIALOG METODI ORQALI EKOLOGIK ONGNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI. In Partner conferences of the International Scientific Journal Research Focus (Vol. 1, No. 1, pp. 18-20).
15. Назиркулова, М. Б., Тошмирзаева, Г. Р., & Юлдашева, М. Ю. (2020). ВОЗДЕЙСТВИЕ КЛИМАТА НАМАНГАНСКОГО РЕГИОНА И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО. Экономика и социум, (1 (68)), 630-635.
16. Koriyev, M., Rahimov, A., Toshmirzaeva, G., Umurzakova, U., & Juraev, Z. (2024). A case study on terracing and mulching in Namangan region hills located in Uzbekistan. *Journal of Applied & Natural Science*, 16(4).
17. Қориев М.Р., & Тошмирзаева Г.Р. (2023). ЎЗБЕКИСТОННИНГ ТОҒОЛДИ АДИБ ХУДУДЛАРИДА ЛАЛМИКОР ДЕҲҚОНЧИЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ИМКОНИЯТЛАРИ. Экономика и социум, (4-2 (107)), 606-612.
18. Исагалиев, М. Т., Юлдашев, Г. Ю., Тошмирзаева, Г., Юсуфжонов, З., & Солиева, С. (2016). Плодородие и генезис пустынно-песчаных почв Центральной Ферганы. In АГРАРНАЯ НАУКА-СЕЛЬСКОМУ ХОЗЯЙСТВУ (pp. 351-352).

TARA VESTOVERNING TALABA NOMLI ASARIDA SHAXS KAMOLOTI VA TA'LIMNING AHAMIYATI

Omonboyeva Oynisa Rasuljon qizi
Namangan davlat pedagogika instituti,

Pedagogika nazariyasi va tarixi Mutaxassisligi(sohalar bo'yicha) magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Tara Vestover qalamiga mansub "Talaba" asari shaxs kamoloti, ta'limning o'zgartiruvchi kuch ekanligi va ijtimoiy-madaniy omillarning shaxs rivojlanishiga ta'sirini tahlil qiladi. Asarda bosh qahramonning ilm olish orqali o'z taqdirini o'zgartirishi, oilaviy muhitdagi cheklovlar, gender stereotiplari va diniy-yopiq jamiyatlarning shaxs erkinligiga bo'lgan bosimi keng yoritilgan. Tadqiqot IMRAD uslubida amalga oshirilgan bo'lib, unda "Talaba" asarining pedagogik ahamiyati, o'z-o'zini anglash jarayoni hamda ta'limning inson hayotidagi transformativ roli ilmiy asosda tahlil qilinadi. Natijalar asarning yoshlar tarbiyasida, ayniqsa, tanqidiy fikrlash, maqsadga intilish ijtimoiy moslashuv kompetensiyalarini shakllantirishdagi ahamiyatini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Tara Vestover, talaba, shaxs kamoloti, transformativ ta'lim, tanqidiy fikrlash, autobiografik asar, ijtimoiy-psixologik rivojlanish, o'zlikni anglash, pedagogik ahamiyat, gender stereotiplari

PERSONAL DEVELOPMENT AND THE IMPORTANCE OF EDUCATION IN TARA WESTOVER'S EDUCATED

Annotation. This article analyzes the work "Educated" by Tara Westover as a work of personal development, the transformative power of education, and the impact of socio-cultural factors on personal development. The work extensively covers the main character's transformation of her destiny through education, the restrictions in the family environment, gender stereotypes, and the pressure on personal freedom by religiously closed societies. The research was conducted in the IMRAD method, which scientifically analyzes the pedagogical significance of the work "The Student", the process of self-realization, and the transformative role of education in human life. The results show the importance of the work in the education of young people, especially in the formation of critical thinking, goal-oriented social adaptation competencies.

Keywords: Tara Westover, student, personal development, transformative education, critical thinking, autobiographical work, socio-psychological development, self-awareness, pedagogical significance, gender stereotypes

ЛИЧНОСТНОЕ РАЗВИТИЕ И ЗНАЧЕНИЕ ОБРАЗОВАНИЯ В РОМАНЕ ТАРЫ ВЕСТОВЕР «ОБРАЗОВАННАЯ»

Аннотация. В данной статье анализируется произведение Тары Вестовер «Образованная» как произведение о личностном развитии, преобразующей силе образования и влиянии социокультурных факторов на личностное развитие. В произведении подробно рассматривается трансформация судьбы главной героини через образование, ограничения в семейной среде, гендерные стереотипы и давление на личную свободу со стороны религиозно замкнутых обществ. Исследование проводилось по методу IMRAD, который научно анализирует педагогическое значение произведения

«Ученица», процесс самореализации и преобразующую роль образования в жизни человека. Результаты показывают важность произведения в воспитании молодежи, особенно в формировании критического мышления, целеустремленных компетенций социальной адаптации.

Ключевые слова: *Тара Вестовер, студентка, личностное развитие, трансформационное образование, критическое мышление, автобиографическая работа, социально-психологическое развитие, самосознание, педагогическое значение, гендерные стереотипы*

KIRISH

XXI asr ingliz tilidagi eng tasirli asarlar sirasiga Tara Vestoverning “Talaba” (Educated) asarini kiritishimiz mumkin. [1] Tara Vestover 1986-yili Amerikaning Aydaho shtatida tugʻilgan. U 2008-yilda Brigam Yang universitetida bakalavr darajasini olgan va keyinroq Kembrij Geyts stipendiyasini qoʻlga kiritgan. 2009-yili Kembrijdagi Trinit kollejida falsafa magistri darajasini olgan, 2010-yilda esa Garvard universitetida bir kurs oʻqigan. Soʻng u Kembrijga qaytib, 2014-yili tarix fanlari doktori ilmiy darajasini qoʻlga kiritgan. “Talaba” - uning ilk kitobi. Ushbu asar avtobiografik asarlardan biri boʻlib, undagi bosh qahramon yaʼni muallifning taʼlim olish jarayonidagi oʻgʻir sinovlari, shaxsiy oʻsishi, ijtimoiy psixologik bosimlar va oʻzlikni anglash yoʻlidagi izlanishlar oʻz aksini topadi. Asar gʻarb pedagogikasidagi “transformativ taʼlim“, oʻzini anglash“, “ijtimoiylashuvda oiladagi ziddiyatlar” kabi masalalarni yoritib beruvchi muhim asarlar sirasiga kiritiladi.

Tara Vestover ulgʻaygan oilasining diniy sadoqati, ekstremal konservativ qarashlari va rasmiy davlat taʼlimdan butunlay voz kechgan hayot tarzi tufayli muallif bolalik va oʻsmirlik yillarida maktab koʻrmay oʻsgan. Shunga qaramay, uning aql, iroda va mustaqillikka intilishi uni universitet, ilmiy izlanishlar va nihoyat, Kembrij universiteti oʻqish darajasiga olib chiqqan. Shu jihatdan asar pedagogik nuqtai nazardan nihoyatda qimmatli boʻlib, taʼlimning inson hayotidagi oʻzgartiruvchi kuchini isbotlaydi.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, zamonaviy ta'limda shaxsning o'z qobiliyatini anglash, ta'lim orqali ijtimoiy-madaniy to'siqlarni yengish, oilaviy qarashlar bilan shaxsiy imkoniyatlar o'rtasidagi ziddiyatlar kabi muammolar global miqyosda muhim bo'lib qolmoqda hamda muallif ana shunday noqulay sharoitda ham yuksak darajalarga erishish mumkinligini isbotlagan.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Tara Vestoverni "Talaba" (Educated) asari shaxs rivojlanishi, transformative ta'lim, so'nggi yillardagi gender tengligidagi adolatsizliklar va yopiq ijtimoiy guruhlarining psixologik ta'siri kabi yo'nalishlarda keng ilmiy e'tibor qozondi. Asar avtobiografik janrga mansub bo'lib, ko'plab tadqiqotchilar tomonidan ijtimoiy-psixologik fenomen sifatida o'rganilgan.

Amerikalik biznes-Magnat, dasturchi, investor, yozuvchi va filantrop Bil Gaytes mulohazasiga ko'ra [2] asar ajoyib hikoya qilingan va u uning nima uchun "New York Times" bestsellerlari ro'yxatining yuqori qismida shuncha vaqt sarflanganini aytgan. Bu unga qaysidir ma'noda yaqinda ko'rgan Netflixning "Wild, Wild Country" hujjatli filmini eslatgan. Ikkalasi ham o'zlarini jamiyatdan uzoqlashtiradigan odamlar haqida hikoya qiladi, chunki ular o'zlarini yanada ma'rifatli qiladi deb o'ylaydigan e'tiqod va bilimlarga ega. Ularning e'tiqod tizimlari ularning ajralishidan foyda ko'radi va siz ichkarida yoki tashqarida bo'lishga majbur bo'lasiz degan fikrlarni aytib o'tgan.

"International journal of Education and Humanities" jurnalida Ruibing Wan va Rujie Tan asar haqida yozishicha [3] Tara oliy ma'lumot oldi, asl dinidan voz kechdi, ilmiy izlanishlarni qabul qildi va oilasi bilan fidoyi munosabatlarni o'rnatdi va hokazo. Bu o'zgarishlardan Tara o'zini qayta yaratgan degan xulosaga kelish mumkin. Bundan tashqari, uning o'sishi ortidagi omillar ham muhimdir. Vestoverni o'sish jarayoni insonning ta'lim orqali o'zini qanday qayta kashf etishi va dunyoqarashini qanday o'zgartirishi mumkinligi haqida

o'ylashga arziydi. Noqulay muhitda qulay omillardan foydalanib, o'zini doimiy ravishda takomillashtirishga va nihoyat mustaqil shaxsga aylanishga e'tibor qaratishga arziydi.

"Talaba " romanidagi Tara Vestover Aydaho qishloqlarida o'sib-ulg'ayganidan tortib, Kembrij universitetida tahsil olishi va keyinchalik doktorlik darajasigacha bo'lgan hayoti hikoya qilinadi[4]. Aydaho tog'larida omon qolganlar oilasida tug'ilgan Tara 17 yoshiga qadar hech qachon maktabga bormagan. Bu esa ta'lim olish uchun hech qachon kech emasligini anglatadi. Taraning otasi mutaassib mormon, onasi esa otasining sodiq izdoshi. Taraning oilasi otasining fanatic e'tiqodlari bilan yashaydi, bu e'tiqodlar otasining oilasining har bir a'zosiga singdiradi. Akasi Tayler kollejga borganida, Tara uning hayotini o'zgartirishga qaror qildi. Uning bilimga intilishi uning hayotini o'zgartirdi, uni okeanlar va qit'alar bo'ylab, Garvard va Kembrij universitetigacha olib bordi. 2018-yilda Vestoverning birinchi "Talaba" romani nashr etildi. Ko'p o'tmay, u "New York Times", "The Wall Street Journal" va boshqa asosiy ommaviy axborot vositalarining eng ko'p sotilgan ro'yxatlariga kirgan va "Amazon.com" tomonidan 2018-yilning eng yaxshi kitobi deb tanlangan romanlardan biriga aylandi[5]. Bundan tashqari, bu roman katta e'tiborni tortdi va yillar davomida eng ko'p sotilgan kitoblar ro'yxatida bo'lib kelgan, shuning uchun Tara Westover Time tomonidan "Yilning nufuzli shaxsi" deb topildi[6]. Ko'pgina olimlar Taraning kelib chiqishi oilasi, dini va hokimiyat haqidagi munozaralarning ta'sirini o'rganishga bag'ishlangan va ta'lim mavzulari asosan qisqa kitob sharhlaridir[6,7,8,]. Biroq, kam sonli olimlar Taraning o'sishi va ta'limi ortidagi ta'sir qiluvchi omillarni va ta'limning chuqur ma'nosini o'rgangan. Ushbu asar o'sish jarayoniga to'rt jihatdan qaratiladi: o'qish, munosabatlar, din va moliya. Bundan tashqari, Taraning o'sishi ortidagi omillarni e'tiborsiz qoldirmaslik kerak va ushbu maqolada uning o'sishi davomida unga nima katta ta'sir ko'rsatgani tahlil qilinadi. O'sish – bu odamlar hayotida davom etayotgan jarayon. Roman qizning o'sish jarayonini tasvirlaydi, bu uning olgan ta'limiga hissa qo'shadi.

Ta'lim uning hayotida muhim rol o'ynashini ko'rish mumkin, ammo uning o'sishiga yordam beradigan boshqa omillar ham mavjud. Buni aniqlash uchun odamlar ta'limning asl ma'nosini tushunadilar, ta'lim olish haqidagi stereotiplarini o'zgartiradilar va keyin yanada mazmunli hayot kechiradilar.

Mavjud ilmiy adabiyotlar shuni ko'rsatadiki, "Talaba" asari ko'p yo'nalishli tadqiqot mavzusi bo'lib, unda shaxs kamoloti, ta'limning o'zgartiruvchi kuchi, oilaviy ijtimoiy muhit, gender masalalari, psixologik qarama-qarshiliklar va ijtimoiy ko'tarilish kabi masalalar keng ilmiy yoritilgan. Bu esa ushbu asarning pedagogik, psixologik va sotsiologik tadqiqotlar uchun boy nazariy asosga ega ekanligini ko'rsatadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu tadqiqot Tara Vestoverning "Talaba" (Educated) asarini ilmiy-pedagogik nuqtai nazardan o'rganishga qaratilgan bo'lib, IMRAD uslubiga muvofiq quyidagi metodlardan foydalanildi: Biografik tahlil; Pedagogik tahlil; Psixologik yondashuv; Qiyosiy metod. Ushbu metodlar va yondashuv kombinatsiyasi maqolaga ilmiy asos va aniqlik beradi, shuningdek, asarning pedagogik, psixologik va sotsiologik ahamiyatini batafsil tahlil qilish imkonini yaratadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tara Vestoverning "Talaba" (Educated) asari asosida olib borilgan tahlil shuni ko'rsatdiki, roman shaxs kamoloti va o'zlikni anglash, qahramonning oilaviy cheklovlar, patriarxal muhit va diniy fundamentallikdan chiqib, ta'lim orqali o'zligini topishi, unga qilingan oilaviy zulmlar aniq kuzatiladi. Shaxsiy rivojlanish jarayonida Vestover o'z e'tiqodlarini qayta ko'rib chiqadi, yangi bilim va tajribalar yordamida mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini shakllantiradi. Shu bilan birga, oliy ta'limga kirish va universitetda o'qish jarayoni qahramon hayotida transformativ effektga ega bo'lgan. Bu jarayon Vestoverni nafaqat bilimli, balki ijtimoiy jihatdan moslashuvchan, tanqidiy fikrlay oladigan shaxsga aylantiradi. Asarda aks etgan oilaviy ziddiyatlar va gender stereotiplari qahramonning psixologik rivojlanishiga mustahkam ta'sir qiladi. Shu bilan

birga, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash (ta'lim muhitidagi o'qituvchilar, universitetdagi hamkasblar) qahramonga o'z imkoniyatlarini to'liq ochishga yordam beradi. Asarda ko'rsatilgan shaxsiy intilish va o'z qobiliyatini sinash istagi, shuningdek, hayotiy qiyinchiliklarni yengish orqali erishilgan bilimlar qahramonni maqsad sari intilishga undaydi. Bu natija pedagogik jihatdan yoshlarni motivatsiyalash, ko'zlagan maqsadi tomon dadil qadam bosishga va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish nuqtai nazaridan ahamiyatlidir.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, Vestoverning tajribasi ta'limning transformativ tabiatini amaliy jihatdan tasdiqlaydi. Asar nafaqat shaxsiy o'sish va bilim olish jarayonini, balki zamonaviy jamiyatda o'zligini topish, oilaviy ijtimoiy muhit bilan shaxsiy erkinlikni uyg'unlashtirish kabi murakkab jarayonlarni ham yoritadi. U shaxs kamoloti va ta'limning transformativ kuchini isbotlaydigan avtobiografik asar sifatida ilmiy va pedagogik ahamiyatga ega. Asarda aks etgan ijtimoiy ziddiyatlar, patriarxal oilaviy cheklovlar va gender stereotiplari shaxs rivojlanishiga muhim ta'sir ko'rsatadi. Ta'lim qahramon hayotida faqat bilim manbai emas, balki shaxsiy erkinlik, tanqidiy fikrlash va o'zligini anglash vositasi sifatida ham xizmat qiladi.

Pedagogik amaliyotda "Talaba" asari motivatsion vosita sifatida foydalanilishi mumkin, ayniqsa, talaba yoshlarning tanqidiy fikrlash va maqsadga intilishini rivojlantirish uchun. Shaxsiy rivojlanish va ta'limning transformativ kuchi mavzusida o'quv materiallarida qo'shimcha darslar va seminarlar tashkil qilish tavsiya etiladi. Zamonaviy o'quv jarayonida oila, jamiyat va ta'lim o'rtasidagi ziddiyatlarni yorituvchi case-study metodlardan foydalanish pedagogik amaliyotni boyitadi. Kelajakda ilmiy tadqiqotlar Vestoverning tajribasini boshqa mamlakatlar va madaniyatlarda ta'lim bilan bog'liq shaxsiy rivojlanish jarayonlari bilan qiyosiy tahlil qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

[1] Westover, T., *Educated: A Memoir* [M]. New York: Random

[2] <https://gatesnotes.com>

[3] Ellis, J, 'Educated' by Tara Westover. Practical Neurology, 20(3), 2020, 268.

[4] Amazon announces the best books of 2018, naming Tara Westover's memoir, educated, the #1 book of the year.(2018, Nov 09). Business Wire. Retrieved from <https://www.proquest.com/wire-feeds/amazon-announces-best-books-2018-naming-tara/docview/2131184522/se-2>.

[5] Xu, X., & Liu, H., Trauma Recovery of Tara Westover in Educated: A Memoir. Studies in Literature and Language, 22(2), 2021, 51-54.

[6] Yang, D., Innovative approaches to the organization of the educational process-the basis for increasing the effectiveness of teacher education. The Educational Review, USA, 7(9), 2023, 1400-1403.

[7] Susan, W. B. (2018, Feb 16). Review: Alone at the summit; raised on an idaho mountain by survivalists who kept her out of school, the author went on to earn a ph.D. at cambridge. susan wise bauer reviews 'educated: A memoir' by tara westover. Wall Street Journal (Online) Retrieved from <https://www.proquest.com/newspapers/review-alone-at-summit-raised-on-idaho-mountain/docview/2002533999/se-2>.

[8] Harrison, M. (2018). Educated by Tara Westover-more than just survival. FT.Com, Retrieved from <https://www.proquest.com/trade-journals/educated-tara-westover-more-than-just-survival/docview/2121711449/se-2>.

BO'LAJAK MUTAXASSISLARNING "PEDAGOGIK MAHORAT" FANINI O'ZLASHTIRISHIDA NEYRODIDAKTIK YONDASHUV MUAMMO SIFATIDA

Boydavlatov Azamat Ahmadali o'g'li

Namangan davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

azamatboydavlatov77@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada "Pedagogik mahorat" fanini o'zlashtirish jarayonida bo'lajak mutaxassislar uchun neyrodidaktik yondashuv muammolari va imkoniyatlari nazariy-tahliliy tarzda tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: neyrodidaktika, neyropedagogika, pedagogik mahorat, bo'lajak mutaxassislar, miyaning o'rganish mexanizmlari, Neurobiologiya

НЕЙРОДИДАКТИЧЕСКИЙ ПОДХОД КАК ПРОБЛЕМА В ОСВОЕНИИ БУДУЩИМИ СПЕЦИАЛИСТАМИ НАУКИ "ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО"

Аннотация: В данной статье представлен теоретически-аналитический анализ проблем и возможностей нейродидактического подхода для будущих специалистов в процессе освоения предмета «Педагогические навыки».

Ключевые слова: нейродидактика, нейропедагогика, педагогические навыки, будущие специалисты, механизмы обучения мозга, Нейробиология

NEURODIDACTIC APPROACH AS A PROBLEM IN MASTERING THE SCIENCE OF" PEDAGOGICAL SKILL " OF FUTURE SPECIALISTS

Abstract: This article provides a theoretical and analytical analysis of the problems and opportunities of the neurodidactic approach for future specialists in the process of mastering the subject of "Pedagogical Skills".

Keywords: neurodidactics, neuropedagogy, pedagogical skills, future specialists, brain learning mechanisms, Neurobiology

KIRISH

Ta'lim sohasidagi o'zgarishlar va innovatsion yondashuvlarning rivojlanishi, an'anaviy pedagogik usullarning samaradorligi haqida ko'proq savollar paydo bo'lishiga olib kelmoqda. Pedagogik jarayonni loyihalashda hamda tashkil etishda ilg'or progressiv metodologiyalar ishlab chiqish va amaliyotda foydalanish hozirgi davr zamonaviy ta'lim jarayonlarining asosiy talabiga aylanmoqda. "Pedagogik mahorat" fanini o'qitishda an'anaviy yondashuvlar ko'pincha talabalarning

individual o'rganish ehtiyojlariga to'liq javob bera olmaydi. Bu esa pedagogik soha vakillari oldiga yana bir mas'uliyatni yuklaydiki, bu ham bo'lsa o'quvchilarni fanni oson va samarali o'zlashtirishini ta'minlash uchun yangi yechimlarni ishlab chiqishdir. Shundan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, "Pedagogik mahorat" fanini o'qitishda neyrodidaktik yondashuvlarni qo'llashni ushbu muammo uchun optimal yechimlardan biri sifatida ta'kidlab o'tishimiz mumkin. Bu ta'lim oluvchining miyasining faoliyat mexanizmlariga asoslangan holda ilmiy asoslangan o'qitish tizimini ifodalaydi. Neyrodidaktik yondashuv pedagogikaning an'anaviy usullari bilan uyg'unlashgan holda o'quv jarayonini optimallashtirish va samaradorligi muammosini hal qilishi mumkin [1]. Zamonaviy o'qituvchini inson haqidagi ilmiy bilimlar bilan qurollantirish sifatli o'quv jarayonini tashkil etishga yordam beradi.

"Pedagogik mahorat" fani bo'lajak pedagoglarni o'qituvchi mahoratiga bog'liq bilimlar bilan qurollantirish, ularda amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga qaratilgan Pedagogikaning alohida sohasi hisoblanib, ushbu fanni o'zlashtirish orqali bo'lg'usi o'qituvchilarning pedagogik jarayonni samarali tashkil etish kompetensiyalariga ega bo'lishi ko'zda tutiladi. Shundan kelib chiqib, zamonaviy ta'lim muhitida neyrodidaktik yondashuvning ahamiyati ortib borayotgan bo'lsada, bu sohada yurtimizda olib borilgan tadqiqotlar va nashr etilgan adabiyotlar hali yetarli emas. O'zbekistonda neyropedagogik bilimlarni qo'llash orqali ta'lim sifatini oshirish (B.Xo'jaev) va innovatsion ta'lim muhitida bolalarning neyropedagogik xususiyatlarini rivojlantirish (J.G'ulomov, N.Yunusova, V.Anvarova)ning ayrim masalalari o'rganilgan bo'lsada, bu borada haligacha yirik ilmiy izlanishlar olib borilmagan. Lekin, xorijda bu bo'yicha anchagina salmoqli ishlar amalga oshirilganini e'tirof etish lozim. Xususan, Xorijlik olimlardan **John Medina** o'zining "**Brain rules**" (Miya qoidalari) asarida miyamizning qanday ishlashining nozik jihatlarini chuqur o'rganib chiqadi va har bir rahbar, o'qituvchi va ota-onalar uchun foyda bo'lishi mumkin bo'lgan bir qator tushunchalarni taqdim etadi. Medina ushbu asarda neyronlarning murakkab bog'lanishlari shunigdek, uyqu, jismoniy faollik kabi jihatlarini kognitiv faoliyatga ta'sirini ochib beradi. Rus olimi **M.P.Karpenko** "Neyrodidaktika" monografiyasida kognitiv nevrologiyani zamonaviy ta'limni asosiy komponenti sifatida ko'rsatadi. Ushbu asarda ta'limdagi kognitiv neyro-tadqiqotlar

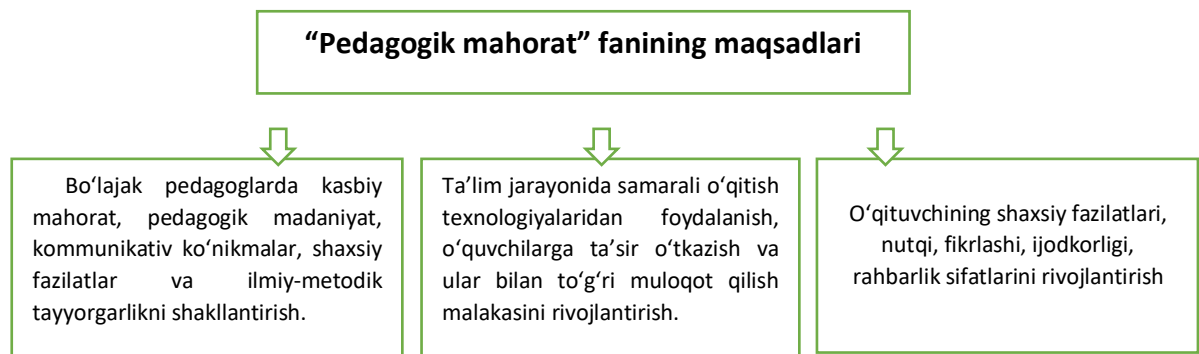
xususida soʻz boradi. Bundan tashqari, **A.Malsagov** (taʼlim nazariyasida neyrodidaktik paradigmalar), **A. I. Tashcheva, P. V. Menshikov, S. V. Gridneva, A. I. Korobchenko, M. R. Arpentieva** (inklyuziv taʼlimda zamonaviy neyrotaʼlim texnologiyalarini qoʻllash), **L.G. Emets** (taʼlim jarayonida neyrodidaktik yondashuvni tashkil qilish), **L.A.Federenko** (neyrodidaktikaning zamonaviy tamoyillari autentik videomateriallardan foydalangan holda oliy taʼlimda chet tillarini oʻrganish samaradorligini oshirish) kabi olimlarni bu boradagi izlanishlarini alohida ajratib koʻrsatish mumkin. Miya assimetriyasi, chap va oʻng yarim sharlarning taʼlim jarayonida bolalar nutqi va tafakkurining rivojlanishiga turlicha taʼsir koʻrsatishi, inson miyasi haqidagi bilimlardan taʼlimda foydalanish imkoniyatlari **L.S.Basser, J.E.Bogen, B.T.Vuds, E.Lenneberg, A.Smit, P.Jevenslarning** ilmiy izlanishlarida oʻz aksini topgan. Shuningdek, Hozirgi vaqtda **M.Gazzaniga, E.Kendel, R.Munakatalarining** tizimli ilmiy izlanishlari kognitiv nevrologiya sohasida alohida qiziqish uygʻotmoqda.

Tadqiqot davomida ilmiy, nazariy, uslubiy adabiyotlar, xorij va oʻzbek olimlarining qator ilmiy maqolalari, tezislari, dissertatsiyalari va adabiyotlarini nazariy tahlili va umumlashtirish, pedagogik kuzatish, qiyosiy-pedagogik tahlil va suhbat asosida malakali soha vakillari bilan fikr almashish kabi metodlardan foydalanilgan.

NATIJALAR VA MUHOKAMALAR

Hozirgi taʼlim tendensiyalarida neyrodidaktik yondashuvdan foydalanish — boʻlajak mutaxassislarning professional tayyorgarligini sifat jihatdan yangi bosqichga olib chiqish uchun zarur shartlardan biridir. **M.X.Malsagov** taʼkidlaganidek, “Neyrobiologiyadan olingan juda koʻp maʼlumotlarni hisobga olsak, biz hozir oʻrganish nazariyasidagi paradigmatic siljish bosqichida turibmiz, shundan biz pedagogikani qayta loyihalashni boshlashimiz mumkin”[2]. Yuqorida fikrlarni quvvatlagan holda aytishimiz mumkinki, neyrobiologik fan yutuqlarini oʻqitish jarayonlariga integratsiyalash oʻqituvchi va talaba oʻrtasidagi koʻp kanalli interfaol muloqot, shaxsga yoʻnaltirilgan oʻqitish va kognitiv jarayonlarni faollashtirishga imkon yaratadi.

“Pedagogik mahorat” fani bo‘lajak o‘qituvchilarni kasbiy-pedagogik faoliyatga tayyorlash, ularda yuksak pedagogik madaniyat va mahoratni shakllantirishga xizmat qiluvchi fan hisoblanadi. Fan o‘z oldiga quyidagi maqsadlarni qo‘yadi:

Fanning maqsadlaridan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, kelajak o‘qituvchisini tarbiyalashda ushbu fan asosiy predmetlardan biri hisoblanadi. Bugungi kunda mazkur fanni o‘qitishda an’anaviy ta’lim metodlari hisoblangan ma’ruza, suhbat, ko‘rsatma-izoh, amaliy mashqning oldingi shakllari, darsning qat’iy tartibga solingan tuzilmasi kabi o‘qitishning ko‘p yillardan beri qo‘llanilayotgan klassik usullaridan foydalanish zamonaviy talablar fonida ayrim kamchiliklarga ega ekanligi ko‘rinmoqda. An’anaviy ta’lim faol o‘quvchi pozitsiyasini deyarli qo‘llab-quvvatlamaydi, balki asosiy yuklama o‘qituvchi zimmasida bo‘ladi. Bunda o‘qituvchi bilimni “uzatadi” va o‘quvchilar uni passiv ravishda qabul qiladi. Allen ta’kidlaganidek, “transmissiv” an’anaviy ta’limda o‘quvchilar o‘qituvchi tomonidan taqdim etilgan faktlarni “passiv ravishda qabul qiladilar”, bunda bilim mutlaq (o‘zgarmas haqiqat sifatida) va tashqi (o‘quvchining tajribasi bilan bog‘lanmagan) manbadan beriladigan narsa sifatida ko‘riladi [3].

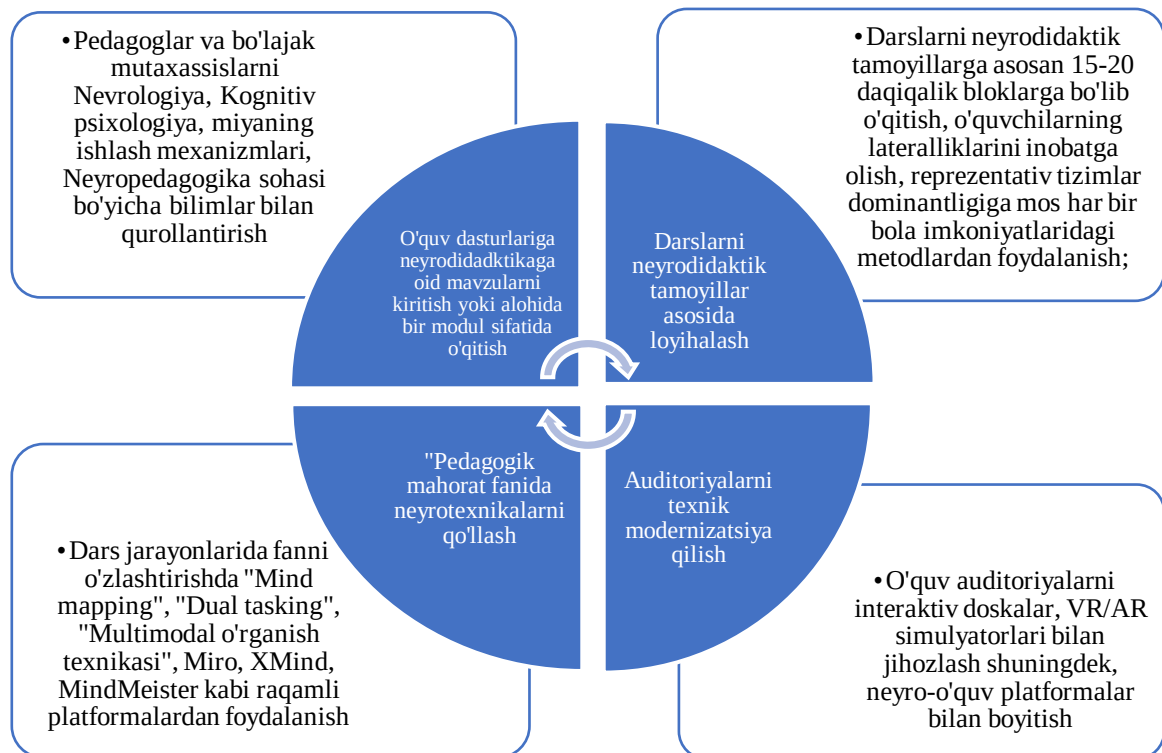
Yuqoridagi fikrlardan shuni bildiradiki, keltirilgan kamchiliklarni o‘rnini to‘ldirish, mavjud metodikaga alternativ zamonaviy metodik yechimlarni taqdim etish, sohada izlanish olib borayotgan tadqiqotchilarning asosiy mavzusi bo‘lishi lozim. Chunki, XXI asr ilm-fan taraqqiy etgan texnologiyalar asrida hali ham yurtimizdagi ta’lim muassasalarida o‘quvchilarning individual qobiliyatlariga, kognitiv imkoniyatlariga, idrok qilishning individual modellari (reprezentativ tizimlar)ga asoslangan holda bola imkoniyatlariga mos ravishda jarayonni tashkil

etilmayotgani sohadagi eng katta nuqsonlarimizdan biri hisoblanadi. Ushbu sharoitda inson miyasi faoliyati, idrok, xotira, o'rganish mexanizmlarini inobatga olgan holda tashkil etiladigan neyrodidaktik yondashuvga asoslangan o'quv jarayonini yo'lga qo'yish masalasi tobora dolzarblashib bormoqda. "Pedagogik mahorat" fanini o'zlashtirish jarayonida ham neyrobiologik asoslangan metodlardan foydalanish talab qilinadi. Biroq, pedagogik amaliyotda neyrodidaktik yondashuvdan foydalanishda bir qator muammolar ham mavjudki, ularni bartaraf etmasdan turib ma'lum natijaga erishish qiyin. Quyida ushbu muammolar va ularning tasnifi haqida qisqacha to'xtalib o'tamiz:

1-jadval

Yuqorida keltirilgan muammolarni bartaraf etish orqali o'qitishda neyrodidaktik yondashuvdan foydalanish bo'lajak o'qituvchilar uchun "Pedagogik mahorat" fanini chuqurroq, ongli va samarali o'zlashtirishga yordam beradigan zamonaviy metodologik asos hisoblanadi. "Pedagogik mahorat" fani bo'yicha berilgan mavzularga mos ravishda ushbu yondashuvlarni tadbiq etish yuzasidan fikrlarimiz va takliflarimizni quyidagi grafikada keltirib o'tamiz.

2-jadval

Neyrodidaktika sohasidagi qator tadqiqotlarni o'rganish orqali aytishimiz mumkinki, so'nggi yillardagi neyrodidaktik yutuqlar o'quv jarayonini miya pozitsiyasidan qayta ko'rib chiqish, talabalarning bilim qobiliyatini oshirish imkonini beradi deb hisoblamoqda. Xususan, L.Yemets o'z maqolasida "Neyrodidaktik yondashuv an'anaviy pedagogik usullar bilan birgalikda ta'lim jarayonini optimallashtirish va samarali amalga oshirish masalasini hal qilishi mumkin, bu esa zamonaviy o'qituvchilarga insonlar haqidagi zamonaviy ilmiy bilimlarni hisobga olgan holda yuqori sifatli o'quv jarayonini yaratishga yordam beradi[4]", – deb ta'kidlaydi. N.V. Churilo o'zining "Neyropedagogika samarali ta'lim jarayonining asosi sifatida" maqolasida dunyoning turli mamlakatlarida o'tkazilgan tadqiqotlar asosida bolalarning muvaffaqiyatli o'qishi shartlariga ta'sir qiluvchi turli omillarni tahlil qildi va quyidagi xulosalarni bildirib o'tdi: Ta'lim ko'p rejimli bo'lishi, turli xil usullardan: vizual, taktil va eshitish vositalaridan foydalanishi kerak. Zamonaviy ta'lim asosan an'anaviy og'zaki o'qitish usullaridan foydalanadilar. Bolaning ta'limi moslashuvchan bo'lishi kerak, bu esa o'qituvchidan aqliy rivojlanishning umumiy darajalari, miya rivojlanishining yoshga bog'liq normalari va aqliy neoplazmalar

haqidagi bilimlarga tayanishni talab qiladi[5]. Bizningcha ham o'quv jarayonlari bilim oluvchilarning turli imkoniyatlariga mos bo'lishi, talabalarga ta'lim berishda ularning individual neyrofizologik xususiyatlarini hisobga olishi kerak.

XULOSA

Xulosa o'rnida aytishimiz mumkinki, "Pedagogik mahorat" fani bo'lajak mutaxassislar arsenalini pedagogik faoliyatidagi eng kerakli bilimlar, amaliy ko'nikmalar bilan qurollantiruvchi muhim fanlardan biri hisoblanadi. Samarali o'zlashtirish masalasini o'quvchining individual kognitiv strategiyalari haqidagi neyropedagogik va neyropsixologik bilimlar yordamida muvaffaqiyatli hal qilish mumkin. Neyropedagogika fanlararo bilimlarni talab qiladigan istiqbolli pedagogik soha ekanligini hisobga olsak, barcha pedagogik mutaxassisliklar talabalari neyropedagogika asoslari va tamoyillari haqida asosiy tushunchalarga ega bo'lishlari kerak. Bu pedagogik mutaxassisliklar o'quv dasturlariga neyropsixologiya, neyrofiziologiya, psixofiziologiya, neyropedagogika kabi fanlarni qo'shishni talab qiladi. Ushbu fanlar talabalarga inson miyasining faoliyati va miya va aqliy funktsiyalar o'rtasidagi bog'liqlik haqida asosiy bilimlarni olishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Емец, Л. Г. (2022). Мотивация педагогов как важный фактор для внедрения нейродидактического подхода в обучение. *Мир науки, культуры, образования*, (6 (97)), 359-361.
2. Мальсагова, М. Х. (2020). Предпосылки нейродидактического парадигмального сдвига в теории обучения. *Мир науки, культуры, образования*, (2 (81)), 264-266.
3. Allen, A. (2022). An introduction to constructivism: Its theoretical roots and impact on contemporary education. *Journal of Learning Design and Leadership*, 1(1), 1–11.
4. Емец, Л. Г., & Уварова, Н. Н. (2021). Актуальность внедрения нейродидактического подхода в образовательный процесс. *Мир науки, культуры, образования*, (6 (91)), 297-299.
5. Чурило, Н. В. (2019). Нейропедагогика как основа эффективного образовательного процесса. *Auditorium*, (2 (22)), 82-86.
6. Boydavlatov A. A. "Neyrodidaktika yangi soha sifatida". "Ta'lim va taraqqiyot" ilmiy-uslubiy jurnali, 1-son (2025) ISSN:2992-9008; UDK:37 (139-144)
7. М.П. Карпенко, Нейродидактика: Монография. – М.: Изд-во СГУ, 2019.

KLASTER MODELI ASOSIDA BO'LAJAK O'QITUVCHILARNI METODIK TAYYORGARLIGINI OSHIRISH TEXNOLOGIYALARI

Xusanova Feruza Zoxidjonovna

Namangan davlat pedagogika instituti

Boshlang'ich ta'lim innovatsiyalari

kafedrası mudiri, PhD

E-mail: feruza.xusanova81@gmail.com

Anotatsiya: Maqolada klaster modeli asosida bo'lajak o'qituvchilarning metodik tayyorgarligini oshirish jarayonining nazariy, metodologik va amaliy jihatlari tahlil qilingan. Ta'lim jarayonida klaster yondashuvining o'рни, uning pedagogik jarayonni tizimlashtirish, hamkorlikda o'rganish, refleksiv fikrlash va innovatsion metodik tafakkurni shakllantirishdagi ahamiyati yoritilgan. Tadqiqotda metodik tayyorgarlikni rivojlantirishda o'qituvchilar faoliyatining integrativ va interaktiv shakllarini qo'llashning samaradorligi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: Klaster modeli, metodik tayyorgarlik, bo'lajak o'qituvchi, ta'lim texnologiyalari, innovatsion yondashuv, pedagogik integratsiya, metodik kompetensiya, o'quv jarayoni, refleksiv faoliyat.

КЛАСТЕРНАЯ МОДЕЛЬ ПОВЫШЕНИЯ МЕТОДИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Аннотация: В статье проанализированы теоретические, методологические и практические аспекты процесса повышения методической подготовки будущих учителей на основе кластерной модели. Раскрыта роль кластерного подхода в образовательном процессе, его значение для систематизации педагогической деятельности, организации совместного обучения, формирования рефлексивного мышления и инновационного методического сознания. В исследовании обоснована эффективность применения интегративных и интерактивных форм деятельности преподавателей в развитии методической подготовки.

Ключевые слова: кластерная модель, методическая подготовка, будущий учитель, образовательные технологии, инновационный подход, педагогическая интеграция, методическая компетентность, учебный процесс, рефлексивная деятельность.

CLUSTER MODEL-BASED TECHNOLOGIES FOR ENHANCING THE METHODOLOGICAL TRAINING OF FUTURE TEACHERS

Abstract: The article analyzes the theoretical, methodological, and practical aspects of improving the methodological training of future teachers based on the cluster model. The role of the cluster approach in the educational process is revealed, emphasizing its significance in systematizing pedagogical activity, organizing collaborative learning, fostering reflective thinking, and developing innovative methodological awareness. The study substantiates the

effectiveness of using integrative and interactive forms of teacher activity in the development of methodological training.

Keywords: *cluster model, methodological training, future teacher, educational technologies, innovative approach, pedagogical integration, methodological competence, learning process, reflective activity.*

KIRISH

Zamonaviy ta'lim tizimining rivojlanish bosqichi bugungi kunda o'qituvchining kasbiy-ma'naviy qiyofasiga, uning pedagogik kompetensiyasiga va metodik tayyorgarligiga yangicha talablar qo'yimoqda. Globallashuv jarayonlari, raqamli transformatsiya, sun'iy intellekt texnologiyalarining ta'lim muhitiga kirib kelishi natijasida pedagogik faoliyatning mazmuni, shakli va uslubi tubdan o'zgarib bormoqda. Shu bois, bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash tizimida metodik tayyorgarlikni rivojlantirish masalasi nafaqat o'quv jarayonining asosiy yo'nalishlaridan biri, balki ta'lim sifatini belgilovchi strategik omil sifatida e'tirof etilmoqda. Klaster modeli asosida ta'lim tashkil etish — bu hozirgi zamon pedagogikasida innovatsion yondashuv bo'lib, u o'quvchilarning ijodiy fikrlash, mustaqil tahlil qilish, muammoli vaziyatlarda tezkor qaror qabul qilish va metodik tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan kompleks tizimni ifodalaydi[1]. Klaster yondashuvi o'z mohiyatiga ko'ra, o'qituvchi tayyorgarligini ko'p qirrali, tarmoqli, integratsion va refleksiv faoliyat asosida shakllantirishga imkon beradi. Shuningdek, u ta'lim jarayonida fanlararo integratsiyani, ilmiy va amaliy komponentlarning o'zaro uyg'unlashuvini, o'qituvchi shaxsining kasbiy-avtonomligini mustahkamlashni ta'minlaydi. Metodik tayyorgarlik tushunchasi pedagogik nazariyada o'qituvchining nazariy bilimlari, amaliy ko'nikmalari, didaktik tahlil, dars jarayonini loyihalash va baholash malakalarini o'z ichiga olgan kompleks kompetensiya sifatida talqin qilinadi[2]. Bu jarayonni samarali tashkil etish uchun an'anaviy "ma'ruza-amaliy mashg'ulot-nazorat" modelidan ko'ra, klaster modeli orqali tizimli, bosqichma-bosqich va interaktiv mexanizmlarni qo'llash zarur bo'lmoqda. Klaster modeli bu jarayonda o'zaro bog'langan subyektlar — talaba, o'qituvchi, metodist, ilmiy rahbar va amaliyotchi pedagoglar o'rtasida doimiy hamkorlik, resurs almashinuvi va refleksiv tahlilni yo'lga qo'yish imkonini beradi. Hozirgi davrda o'qituvchilarning metodik tayyorgarligini shakllantirishda klaster

modeli o'zining integratsion xususiyati bilan ajralib turadi. U bir vaqtning o'zida bir necha komponentlarni — bilim, ko'nikma, motivatsiya, refleksiya, innovatsion faoliyatni — yagona tizimda birlashtiradi. Shu bois, bu model o'quvchi va o'qituvchi o'rtasidagi o'zaro ta'sirni faollashtiruvchi, dars jarayonini samarali tashkil etishga xizmat qiluvchi metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Masalan, o'qituvchi klaster tizimida metodik topshiriqlarni mustaqil hal etish, pedagogik muammolarga yechim topish, dars rejasini klaster xaritalar orqali tuzish kabi faoliyatlarda qatnashar ekan, u nafaqat bilim egallaydi, balki o'zining kasbiy refleksiyasini chuqurlashtiradi[3]. Klaster modeli nafaqat ta'lim mazmunini yangilaydi, balki pedagogik jarayonning tashkiliy mexanizmlarini ham o'zgartiradi. Chunki bu modelda o'qituvchi passiv bilim oluvchi emas, balki faol bilim yaratuvchiga aylanadi. Shu nuqtai nazardan, bo'lajak o'qituvchilarning metodik tayyorgarligini oshirish klaster yondashuvi orqali amalga oshirilganda, ularning mustaqil ishlash, ijodkorlik, hamkorlik, tahlil va baholash qobiliyatlari sezilarli darajada rivojlanadi. Ta'lim jarayonida klaster modelini tatbiq etish bo'yicha ko'plab xorijiy tajribalar mavjud. Xususan, Yevropa va Osiyo mamlakatlarida bu modelni o'qituvchilarni qayta tayyorlash tizimida, malaka oshirish markazlarida va universitetlarning pedagogika fakultetlarida qo'llash samaradorligi isbotlangan. Klaster yondashuvining afzalligi shundaki, u har bir o'quvchining individual o'sish trayektoriyasini shakllantiradi, pedagogik fikrni mantiqiy, tizimli va refleksiv tahlil asosida rivojlantiradi. Shuningdek, klaster modeli asosida tashkil etilgan o'quv jarayoni bo'lajak o'qituvchilarni metodik innovatsiyalarni o'zlashtirishga, zamonaviy dars konstruksiyalarini yaratishga, kompetensiyaviy yondashuvni chuqur anglashga undaydi. O'qituvchi o'z faoliyatida metodik yechimlarni mustaqil ishlab chiqishga o'rgangan sari, ta'lim sifati, shaxsiy tashabbus va ijodiy faoliyat darajasi ortadi[4]. Shu jihatdan, klaster modeli asosida metodik tayyorgarlikni shakllantirish — bu zamonaviy o'qituvchining kasbiy o'zini rivojlantirish yo'lida asosiy poydevordir. Bugungi kunda O'zbekiston ta'lim tizimida ham klaster modeli elementlarini bosqichma-bosqich joriy etish yo'nalishlari aniqlanmoqda. Xususan, oliy ta'lim muassasalarida "ilmiy-pedagogik klaster" konsepsiyasi asosida bakalavr va magistr dasturlari o'rtasidagi uzviylikni ta'minlash, ilmiy-amaliy laboratoriyalar faoliyatini metodik markazlar bilan

integratsiyalash, fan o'qituvchilarini innovatsion texnologiyalar asosida tayyorlashga alohida e'tibor qaratilmoqda. Shu bilan birga, bu jarayonda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish, elektron ta'lim resurslarini yaratish, raqamli metodik qo'llanmalar ishlab chiqish ham klaster tizimining tarkibiy qismi sifatida qaralmoqda. Klaster modeli asosida o'qituvchilarni tayyorlash jarayoni quyidagi asosiy tamoyillarga tayanadi: tizimlilik, refleksivlik, hamkorlik, muammolilik, moslashuvchanlik va innovatsionlik[5]. Bu tamoyillarni amaliyotda qo'llash pedagogik tizimni qayta qurish, o'qituvchining kasbiy o'sishini rag'batlantirish, uning shaxsiy metodik strategiyasini rivojlantirish imkonini beradi. Natijada o'qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki o'quvchi shaxsining rivojlanishini boshqaruvchi, yo'naltiruvchi va motivatsiya manbai sifatida faoliyat yuritadi. Bo'lajak o'qituvchilarni metodik tayyorgarlikka tayyorlashda klaster modeli samarali bo'lishi uchun uni o'quv rejalari, amaliy mashg'ulotlar, dars tahlillari va mustaqil ishlar tizimiga integratsiyalash zarur. Shu ma'noda, klaster modeli o'qituvchi tayyorlash tizimining barcha bosqichlarida — nazariy tayyorgarlik, amaliyot, ilmiy-tadqiqot faoliyati va refleksiya jarayonlarida — markaziy o'rinni egallashi lozim[6]. Bundan tashqari, klaster modeli asosidagi yondashuv metodik tayyorgarlikning faqat o'qitish texnologiyalarini emas, balki pedagogik etika, kommunikativ madaniyat, o'zini baholash, kasbiy refleksiya va o'z ustida ishlash madaniyatini ham shakllantirishni nazarda tutadi. Bu esa o'z navbatida, o'qituvchi shaxsining kasbiy yetukligini, ta'lim jarayonida mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini, metodik muammolarga nisbatan ilmiy fikr yuritish salohiyatini kuchaytiradi. Shunday qilib, klaster modeli asosida bo'lajak o'qituvchilarning metodik tayyorgarligini oshirish texnologiyalari nafaqat ta'lim sifatini yuksaltirish, balki pedagogik tafakkurni zamonaviy ilmiy paradigmalar bilan uyg'unlashtirishga xizmat qiladi. Ushbu model o'qituvchi tayyorlash tizimiga innovatsion yondashuv sifatida kirib, pedagogik faoliyatni yangi bosqichga olib chiqish imkonini beradi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI

Klaster modeli asosida bo'lajak o'qituvchilarning metodik tayyorgarligini oshirish masalasi so'nggi yillarda jahon pedagogikasida dolzarb ilmiy yo'nalishlardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Mazkur yondashuvning nazariy asoslari, metodologik

mohiyati hamda ta'lim amaliyotidagi samaradorligi ko'plab xorijiy olimlarning ilmiy izlanishlarida o'z aksini topgan. Shu nuqtai nazardan, ushbu tadqiqotda klaster modeli va metodik tayyorgarlikning o'zaro bog'liqligini chuqur yoritgan ikki yetuk xorijiy tadqiqotchi — **Howard Gardner** va **Michael Fullanning** ilmiy qarashlarini tahlil etish maqsadga muvofiqdir. Howard Gardner (Harvard University Graduate School of Education, AQSh) tomonidan ilgari surilgan "ko'p qirrali intellekt nazariyasi" (Multiple Intelligences Theory) ta'lim jarayonida shaxsning individual imkoniyatlarini kompleks tizimda rivojlantirish g'oyasiga asoslanadi. Gardner o'zining "Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences" asarida o'qituvchi tayyorgarligida metodik yondashuvni shaxsning individual tafakkur xaritalari bilan uyg'unlashtirish zarurligini ta'kidlaydi[7]. Unga ko'ra, klaster modeli aynan shu nuqtada o'z ahamiyatini namoyon etadi, chunki u o'quvchilarni turli intellekt turlarini — lingvistik, mantiqiy, vizual, kinestetik va ijtimoiy-intellektual qobiliyatlarni — o'zaro bog'liq klasterlar sifatida rivojlantirishga yo'naltiradi. Gardnerning ta'lim haqidagi konsepsiyasi o'qituvchi tayyorgarligida "metodik moslashuvchanlik"ni ta'minlaydi, bu esa o'z navbatida o'qituvchini yagona dars modeli doirasida emas, balki klaster yondashuvi orqali ko'p qatlamli metodik tafakkur egasi sifatida shakllantirish imkonini beradi. Michael Fullan (University of Toronto, Canada) esa o'zining "The New Meaning of Educational Change" nomli fundamental asarida ta'lim tizimida islohotlarni amalga oshirishda o'qituvchilarning metodik kompetensiyasi va ularning klasterli hamkorlik muhiti bilan o'zaro aloqadorligini chuqur tahlil qiladi[8]. Fullan fikricha, o'qituvchilarning professional o'sishi uchun "o'zaro bog'langan o'rganish klasterlari" (interconnected learning clusters)ni shakllantirish zarur.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqotda klaster modeli asosida bo'lajak o'qituvchilarning metodik tayyorgarligini oshirish jarayonining nazariy va amaliy asoslarini aniqlashda bir nechta o'zaro integratsiyalashgan ilmiy metodlar majmuasi qo'llanildi. Ushbu metodlar o'qituvchi tayyorlash tizimining murakkab, ko'p qatlamli va dinamik tuzilmasini tahlil qilishga, klaster modelining ta'lim amaliyotidagi samaradorlik omillarini aniqlashga hamda metodik tayyorgarlikning tuzilmaviy komponentlarini

ilmiy asosda tasniflashga xizmat qildi. Tadqiqotda, avvalo, **tizimli yondashuv metodi** asosiy konseptual asos sifatida tanlandi. Chunki klaster modeli o'z mohiyatiga ko'ra o'qituvchi tayyorlash jarayonidagi barcha tarkibiy qismlar — nazariy bilimlar, amaliy tajriba, metodik refleksiya va kommunikativ faoliyat — o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni tizimli tarzda o'rganishni talab etadi. Tizimli yondashuv asosida har bir pedagogik komponentning klaster ichidagi funksional o'rne, ular o'rtasidagi sabab-oqibat aloqalari va metodik natijadorlik darajasi tahlil qilindi. Shuningdek, tadqiqotda **kompetensiyaviy yondashuv metodidan** foydalanildi. Bu metod bo'lajak o'qituvchilarning metodik tayyorgarligini kasbiy kompetensiyalar tizimi orqali aniqlash, ularning bilim, ko'nikma, munosabat va reflektiv faoliyatlarini o'lchovga olish imkonini berdi. Kompetensiyaviy yondashuv klaster modelining asosiy tamoyillaridan biri bo'lib, u o'qituvchi shaxsining kasbiy shakllanish jarayonini natijaga yo'naltirilgan o'lchamda baholashni ta'minlaydi. **Modellashtirish metodi** esa klaster modeli asosida o'qituvchilarning metodik tayyorgarligini oshirish texnologiyalarini ilmiy asosda qurish uchun qo'llanildi. Ushbu metod yordamida pedagogik klasterning struktura va funksional modeli ishlab chiqildi; bu modelda o'quv jarayonining subyektlari o'rtasidagi interaktiv aloqalar, maqsad va natijalar tizimi hamda metodik resurslar oqimi tahlil qilindi. Modellashtirish orqali klaster tizimining ishlash mexanizmi, refleksiv sikllar va metodik qayta aloqaning bosqichlari aniqlandi. Bundan tashqari, tadqiqotda **diagnostik va tahliliy metodlar** qo'llanilib, bo'lajak o'qituvchilarning dastlabki metodik tayyorgarlik darajasi, klaster modeli asosida o'tkazilgan mashg'ulotlarning samaradorlik ko'rsatkichlari hamda o'qituvchilarning refleksiv fikrlash o'zgarishlari tahlil qilindi. Bu jarayonda so'rovnoma, kuzatuv, test sinovlari va eksperimental tahlil kabi empirik usullardan foydalanildi.

TAHLILLAR VA NATIJALAR

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, klaster modeli asosida bo'lajak o'qituvchilarning metodik tayyorgarligini oshirish texnologiyalari o'qituvchining nazariy bilimlari, metodik tafakkuri, refleksiv kompetensiyasi va innovatsion faoliyat salohiyatini integratsion asosda rivojlantiruvchi kompleks tizimni shakllantiradi, bunda pedagogik jarayonning barcha komponentlari — o'quv

faoliyatining motivatsion, kognitiv, kommunikativ va refleksiv unsurlari — oʻzaro bogʻlanib, klaster muhitida oʻqituvchining kasbiy oʻsish trayektoriyasi bosqichma-bosqich mustahkamlanadi hamda bu jarayon natijasida oʻqituvchi oʻz metodik faoliyatini modellashtirish, baholash va takomillashtirish qobiliyatini amaliy jihatdan egallaydi. Tadqiqot jarayonida olingan natijalar shuni koʻrsatadiki, klaster modeli boʻlajak oʻqituvchilarning metodik tayyorgarligini oshirishda nafaqat taʼlim jarayonining samaradorligini, balki pedagogik innovatsiyalarni amaliyotga joriy etish darajasini ham sezilarli darajada oshiradi. Bu holat bir qator xorijiy olimlar tomonidan ilgari surilgan ilmiy konsepsiyalar bilan hamohangdir. Masalan, fin olimi **Pasi Sahlberg** oʻzining “Finnish Lessons: What Can the World Learn from Educational Change in Finland” asarida klaster yondashuvining asosiy ustunligi sifatida oʻqituvchilarni oʻzaro hamkorlikda oʻrganishga, bir-birining tajribasini baham koʻrishga undaydigan tarmoq tizimini keltiradi[9]. Uning fikricha, oʻqituvchi faoliyatida metodik yetuklik individual tajribadan koʻra, jamoaviy fikrlash va tahlil madaniyatini shakllantirish orqali yuksaladi. Boshqa tomondan, ingliz tadqiqotchisi Andy Hargreaves “Professional Capital: Transforming Teaching in Every School” asarida oʻqituvchilarni klaster asosida tayyorlashda ortiqcha byurokratik nazorat emas, balki ishonch va avtonomiya asosiy tamoyil boʻlishi lozimligini taʼkidlaydi[10]. Unga koʻra, metodik kompetensiyani rivojlantirishda oʻqituvchilarning oʻz ustida ishlashi, yangiliklarni sinovdan oʻtkazishi va oʻzaro oʻrganish mexanizmlari klaster muhitining markazida boʻlishi kerak.

XULOSA

Klaster modeli asosida boʻlajak oʻqituvchilarning metodik tayyorgarligini oshirish texnologiyalari zamonaviy taʼlim jarayonining ustuvor yoʻnalishlaridan biri sifatida shakllanmoqda. Bu modelning asosiy mohiyati oʻqituvchi shaxsini faqat bilim oluvchi emas, balki bilim yaratuvchi va uni tahlil etuvchi ijodiy subyekt sifatida koʻrishga asoslanadi. Klaster yondashuvi oʻqituvchilarni kasbiy faoliyatda oʻzaro hamkorlik, tajriba almashinuvi va refleksiv tahlilga undaydi. Natijada oʻqituvchi nafaqat metodik jihatdan yetuk, balki innovatsion tafakkurga ega boʻlgan shaxs sifatida shakllanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-dekabr kuni O'zbekiston yoshlari forumidagi nutqi: Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb-sayti (president.uz) va "Xalq so'zi" gazetasi (2020-yil, 25-dekabr soni).
2. Toshboltayev, F. (2023). Bo'lajak informatika o'qituvchilarining metodik tayyorgarligini pedagogik va axborot texnologiyalari integratsiyasi asosida rivojlantirish modeli. Farg'ona davlat universiteti, (3), 172-172.
3. Ismoilov, T. (2020). The development of physical qualities of the pupils of primary forms of secondary schools through mobile activities in the process of study. Scientific Bulletin of Namangan State University, 2(11), 391-394.
4. Mirzaolimjon og'li, M. M., & Shohbozbek, E. (2025). Yangi O'zbekistonning ta'lim siyosati va universitetlarning yangi modellari. Pedagogik islohotlar va ularning yechimlari, 16(01), 325-328.
5. Abdurahmonov, M. B. (2025). Innovatsion kompetentlikni rivojlantirishda klaster yondashuvining o'rni. Лучшие интеллектуальные исследования, 53(1), 419-424.
6. Meyliyevich, M. S. (2025). Bo'lajak o'qituvchilarni axborot madaniyatini klasterli yondashuvlar asosida rivojlantirish. Journal of new century innovations, 77(2), 208-210.
7. Ismoilov, T. (2019). The importance of outdoor games in the upbringing of a harmonious young generation. Scientific Bulletin of Namangan State University, 1(11), 257-261.
8. Baydjanov, B. X. (2025). Bo'lajak o'qituvchilarning loyihalash kompetentligini shakllantirish. Prospects for innovative technologies in science and education, 2(6), 30-34.
9. Ergashbayev, S. (2025). Philosophical foundations of the integration of education and upbringing in the development of youth's spiritual outlook. Shokh library, 1(10).
10. Zulxaydarov, J. A. (2023). Pedagogik ta'lim innovatsion klaster yondashuvini bo'lajak mutaxassislarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishdagi ahamiyati. Academic research in educational sciences, 4(TMA Conference), 380-384.
11. Sh. E. (2025). Developing the spiritual worldview of young people through the continuous education system in Uzbekistan. Obedinyaya studentov: mejdunarodnye issledovaniya i sotrudnichestvo mejdu distsiplinami, 1(1), 314-316.
12. Xusanova, F. (2024). TALABALARNI TO'GARAKLAR ORQALI IJODIY FAOLLIGINI RIVOJLANTIRISHNING BUGUNGI KUNDAGI XOLATI. *Journal of Science-Innovative Research in Uzbekistan*, 2(7), 90–96. Retrieved from <https://inlibrary.uz/index.php/journal-science-innovative/article/view/36047>

UDK: 371.3:796.015

TABAQALI YONDASHUVGA ASOSLANGAN GIMNASTIKA MASHQLARINI O'RGATISH METODIKASI

Aripov Yunus Yusupovich

O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqolada gimnastika mashqlarini o'rgatish jarayonini takomillashtirishda tabaqali (differensial) yondashuvning nazariy-metodik asoslari tahlil qilinadi. Gimnastika mashqlarining yuqori koordinatsion murakkabligi, texnik aniqlik va jarohatlanish xavfi o'quvchilarning jismoniy tayyorgarlik darajasi hamda individual imkoniyatlarini inobatga olgan holda o'qitish tizimini tashkil etishni talab etadi. Tadqiqotda o'quvchilarning kuch, egiluvchanlik, koordinatsiya va xavfsizlikni idrok etish darajalariga asoslangan holda mashqlarni bosqichma-bosqich murakkablashtirishga yo'naltirilgan kompleks metodik model ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: gimnastika mashqlari, tabaqali yondashuv, differensial o'qitish, harakat malakalari, koordinatsiya, egiluvchanlik, jismoniy tarbiya.

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ ГИМНАСТИЧЕСКИМ УПРАЖНЕНИЯМ НА ОСНОВЕ ДИФФЕРЕНЦИРОВАННОГО ПОДХОДА

Аннотация. В данной статье анализируются теоретико-методические основы дифференцированного подхода к совершенствованию процесса обучения гимнастическим упражнениям. Высокая координационная сложность гимнастических упражнений, требования к технической точности и повышенный риск травматизма обуславливают необходимость организации учебного процесса с учётом уровня физической подготовленности и индивидуальных возможностей обучающихся. В исследовании разработана комплексная методическая модель, направленная на поэтапное усложнение упражнений на основе показателей силы, гибкости, координации и уровня осознания требований безопасности у обучающихся.

Ключевые слова: гимнастические упражнения, дифференцированный подход, дифференцированное обучение, двигательные навыки, координация, гибкость, физическое воспитание.

METHODOLOGY FOR TEACHING GYMNASTIC EXERCISES BASED ON A DIFFERENTIATED APPROACH

Abstract. This article analyses the theoretical and methodological foundations of a differentiated approach to improving the process of teaching gymnastic exercises. The high coordinative complexity of gymnastic exercises, the need for technical precision, and the increased risk of injury require the organisation of the teaching process with consideration of learners' physical fitness levels and individual capabilities. The study develops a comprehensive methodological model aimed at the step-by-step progression of exercises based on indicators of strength, flexibility, coordination, and the level of safety awareness among learners.

Keywords: *gymnastic exercises, differentiated approach, differentiated instruction, motor skills, coordination, flexibility, physical education.*

KIRISH

Bugungi kunda jismoniy tarbiya tizimida gimnastika mashqlarini o'rgatish jarayonini takomillashtirish masalasi nafaqat harakat ko'nikmalarini shakllantirish, balki o'quvchilarning jismoniy tayyorgarligi, psixomotor rivojlanishi va xavfsizligini ta'minlash nuqtai nazaridan ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, gimnastikaning yuqori koordinatsion murakkabligi, texnik aniqlik va jarohatlanish xavfi bilan bog'liq xususiyatlari uni o'qitishda an'anaviy yondashuvlar bilan cheklanib qolmaslikni, balki ilmiy asoslangan differensial metodikalarni qo'llashni talab etadi.

Zamonaviy pedagogika va sport nazariyasida o'quvchilarning individual jismoniy imkoniyatlari, tayyorgarlik darajasi va harakatni idrok etish xususiyatlarini inobatga olgan holda mashg'ulotlarni tashkil etish samaradorlikni oshiruvchi muhim omil sifatida e'tirof etilmoqda. Shu jihatdan, gimnastika mashqlarini tabaqali yondashuv asosida o'rgatish o'quvchilarning kuch, egiluvchanlik, koordinatsiya va xavfsizlikni idrok etish darajalaridagi farqlarni hisobga olish imkonini beradi hamda har bir o'quvchi uchun optimal yuklama va texnik murakkablikni belgilashga xizmat qiladi.

Tabaqali yondashuvga asoslangan o'qitish tizimi harakat malakalarini bosqichma-bosqich shakllantirish, elementlarni sodda variantlardan murakkab kombinatsion ko'rinishlarga izchil o'zlashtirishni ta'minlaydi. Bu esa gimnastika mashqlarini o'rgatish jarayonida o'quvchilarning fiziologik va psixomotor imkoniyatlariga mos pedagogik sharoitlarni yaratish, texnik xatolarni kamaytirish va jarohatlanish xavfini minimallashtirish imkonini beradi.

Mazkur maqolada gimnastika mashqlarini tabaqali yondashuv asosida o'rgatishning kompleks metodik modeli ilmiy-nazariy jihatdan asoslanadi. Taklif etilgan jadval o'quvchilarning jismoniy tayyorgarlik darajalariga mos ravishda mashqlarni tanlash, metodik vazifalarni belgilash va xavfsizlikni ta'minlash mexanizmlarini tizimli ravishda aks ettiradi. Ushbu yondashuv gimnastika mashg'ulotlarini individuallashtirish, o'qitish jarayonining izchilligi va

samaradorligini oshirishga qaratilgan metodik asos sifatida muhim ahamiyat kasb etadi.

Natijada, tabaqali yondashuvga asoslangan gimnastika mashqlarini o'rgatish tizimi nafaqat o'quvchilarning harakat ko'nikmalarini sifat jihatdan rivojlantirish, balki jismoniy tarbiya jarayonining xavfsiz, ilmiy asoslangan va pedagogik jihatdan samarali tashkil etilishini ta'minlashga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Jismoniy tarbiya va sport pedagogikasiga oid ilmiy manbalarda gimnastika mashqlarini o'rgatish murakkab koordinatsion tuzilma, yuqori texnik aniqlik va jarohatlanish xavfi bilan tavsiflanadigan jarayon sifatida izohlanadi. Harakatlarni o'zlashtirish samaradorligi ko'p jihatdan o'quvchilarning jismoniy tayyorgarlik darajasi, psixomotor imkoniyatlari va individual xususiyatlariga bog'liq ekanligi ko'plab tadqiqotlarda asoslab berilgan (Matveyev, 1991; Abdullayev, 2017).

Sport pedagogikasi nazariyasida tabaqali (differensial) yondashuv o'quvchilarning individual imkoniyatlarini hisobga olgan holda o'qitishning samarali shakli sifatida qaraladi. L.P. Matveyev (1991) tabaqali yondashuvni yuklamani individuallashtirish, harakat malakalarini bosqichma-bosqich shakllantirish va funksional moslashuvni ta'minlovchi metodik mexanizm sifatida ta'riflaydi. Uning fikricha, ayniqsa gimnastika kabi texnik jihatdan murakkab sport turlarida mashqlar murakkabligini qat'iy darajalar bo'yicha oshirib borish pedagogik jihatdan zarur hisoblanadi.

Mahalliy olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda ham gimnastika mashqlarini o'rgatishda tabaqali yondashuvning ustuvorligi ta'kidlanadi. A. Abdullayev (2017) gimnastika mashqlarini o'rgatishda o'quvchilarning kuch, egiluvchanlik va koordinatsiya darajalarini inobatga olgan holda mashg'ulotlarni tashkil etish harakat ko'nikmalarining barqaror shakllanishini ta'minlashini ilmiy asoslab bergan. Muallif gimnastika elementlarini o'zlashtirishda oddiy harakatlardan murakkab kombinatsion elementlarga izchil o'tish zarurligini qayd etadi.

Gimnastika mashqlarini o'rgatishda harakat malakalarini bosqichma-bosqich shakllantirish tamoyili ko'plab tadqiqotlarda yetakchi metodik prinsip sifatida

ko'rsatiladi. Platonov (2004) harakat malakalarining shakllanish jarayonini fiziologik moslashuv va markaziy asab tizimi faoliyati bilan bog'lab, yuklamaning bosqichli oshirilishi texnik xatolarni kamaytirishini va o'zlashtirish jarayonini tezlashtirishini ta'kidlaydi. Ushbu yondashuv gimnastika mashqlarini tabaqali o'rgatish metodikasining ilmiy asosini tashkil etadi.

Koordinatsiya va egiluvchanlik sifatlari gimnastika mashqlarining muvaffaqiyatli o'zlashtirilishida yetakchi omillar sifatida e'tirof etiladi. Volkov va Filin (1983) tadqiqotlariga ko'ra, koordinatsion qobiliyatlarning rivojlanish darajasi harakatlarning aniqligi va barqarorligini belgilovchi asosiy mezonlardan biridir. Egiluvchanlik esa murakkab akrobatik elementlarni xavfsiz va to'liq amplitudada bajarish imkonini beruvchi muhim jismoniy sifat sifatida baholanadi. Shu bois, mazkur sifatlarni tabaqali asosda rivojlantirish metodik jihatdan maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Ilmiy adabiyotlarda gimnastika mashqlarini o'rgatishda xavfsizlik masalasiga alohida e'tibor qaratiladi. Balsevich (2000) gimnastika mashg'ulotlarida yordamchi va sug'urtalovchi usullardan bosqichma-bosqich voz kechib borish orqali o'quvchilarda mustaqil va xavfsiz bajarish ko'nikmalarini shakllantirish zarurligini ta'kidlaydi. Muallifning fikricha, xavfsizlikni ta'minlash mashqlar murakkabligini o'quvchining real tayyorgarlik darajasiga moslashtirish orqali samarali amalga oshiriladi, bu esa tabaqali yondashuvning ustunligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Gimnastikaning akrobatika, tayanib sakrash, muvozanat va ritmik elementlarini o'rgatishga bag'ishlangan tadqiqotlarda ushbu yo'nalishlar o'quvchilarning ko'p qirrali harakat tajribasini shakllantirish vositasi sifatida talqin qilinadi (Smolevskiy, Gaverdovskiy, 2008). Mualliflar ushbu mashqlarni darajalar bo'yicha tizimli tasniflash harakat madaniyatini rivojlantirish, texnik ijroni takomillashtirish va mashg'ulotlarga bo'lgan qiziqishni oshirishini ta'kidlaydilar.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, gimnastika mashqlarini tabaqali yondashuv asosida o'rgatish masalasi ilmiy jihatdan asoslangan bo'lsa-da, ko'plab tadqiqotlarda mashqlarni darajalar bo'yicha kompleks metodik model asosida tizimlashtirish yetarli darajada yoritilmagan. Aksariyat ishlarda tabaqalash

umumiy tavsiyalar shaklida berilgan bo'lib, metodik vazifalar, diagnostika mezonlari va xavfsizlik mexanizmlarining o'zaro uzviy bog'liqligi kam tahlil qilingan.

Shu nuqtai nazardan, mazkur tadqiqotda taklif etilayotgan tabaqali yondashuvga asoslangan gimnastika mashqlarini o'rgatishning kompleks metodik modeli mavjud ilmiy qarashlarni tizimlashtirish, ularni amaliyotga moslashtirish va pedagogik jarayonning samaradorligini oshirishga qaratilganligi bilan ilmiy yangilik kasb etadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Ushbu jadval gimnastika mashqlarini tabaqali yondashuv asosida o'rgatishning metodik asoslarini tizimli tahlil etadi va o'quvchilarning jismoniy tayyorgarlik darajasiga mos ravishda harakat malakalarini shakllantirish, koordinatsiya va egiluvchanlikni rivojlantirish hamda xavfsiz bajarish ko'nikmalarini bosqichma-bosqich takomillashtirishni ko'zda tutadi. Jadvalning mazkur tuzilishi differensial yondashuvning zamonaviy pedagogik va sport nazariyasi talablariga to'liq javob beradi.

Birinchi yo'nalish — tabaqali yondashuvning mohiyati — o'quvchilar o'rtasidagi tabiiy individual farqlarni (kuch, egiluvchanlik, koordinatsiya, psixomotor tayyorlik, xavfsizlikni idrok qilish darajasi) aniqlash hamda mashqlarni moslashtirishga qaratilgan. I darajadagi o'quvchilar uchun sodda elementlarni tanlash, II darajada murakkablikni oshirish va III darajada mustaqil bajarishga o'tish differensial ta'limning asosiy tamoyillarini aks ettiradi. Bu bosqichli o'zlashtirish jarayoni o'quvchining fiziologik imkoniyatlariga mos yuklama berishni, o'quv jarayoni samaradorligini oshirishni ta'minlaydi.

Gimnastikaning qo'llaniladigan yo'nalishlari bo'limida akrobatika, tayanib sakrash, arqonga chiqish, muvozanat va ritmik elementlarning tabaqalashtirilgan holda tanlanishi o'quvchilarning ko'p qirrali harakat tajribasini shakllantirishga xizmat qiladi. Har bir darajada yo'nalishlar murakkablik bo'yicha moslashtirilgan bo'lib, I darajada elementar harakatlar, II darajada asosiy texnikalar, III darajada esa kombinatsion elementlarning qo'llanishi metodikaning ilmiy asoslanganligini ko'rsatadi.

Jadvaldagi metodik ustuvor vazifalar bo'limida har bir tabaqaning vazifalari, yuklama me'yorlari va texnik talablari aniq belgilangan. Bu esa o'quvchi darajasiga mos mashqlarni tanlash imkonini yaratadi, pedagogik jarayonning individuallashtirilgan tarzda tashkil qilinishini ta'minlaydi. Ayniqsa xavfsizlikning har bosqichda nazorat ostida bo'lishi gimnastikaning jarohat xavfi yuqori sport turi ekanligini hisobga olgan holda muhim pedagogik shart hisoblanadi.

1-jadval

Tabaqali yondashuvga asoslangan gimnastika mashqlarini o'rgatishning kompleks metodikasi

Metodik bo'lim	Mazmuni	Darajalar bo'yicha tabaqalashtirish	Harakat ko'nikmalari va jismoniy sifatlar	Koordinatsiya, egiluvchanlik va xavfsizlik
Tabaqali yondashuvning mohiyati	O'quvchilarning jismoniy imkoniyatlari, koordinatsiyasi, egiluvchanligi va xavfsizlikni idrok etish darajasini inobatga olib mashqlarni bosqichma-bosqich murakkablashtirib o'rgatish	I daraja (boshlang'ich): asosiy harakat malakalari kam II daraja (o'rtacha): umumiy tayyorgarlik yetarli III daraja (yuqori): murakkab elementlarni mustaqil bajarish	I daraja: oddiy harakatlar II daraja: akrobatika elementlari boshlang'ich darajada III daraja: murakkab akrobatik bog'lanishlar	I daraja: xavfsizlikni idrok qilish past II daraja: qisman mustaqil III daraja: xavfsiz bajarish bo'yicha to'liq o'zlashtirish
Gimnastikaning qo'llaniladigan yo'nalishlari	Akrobatika, tayanib sakrash, arqonga chiqish, muvozanat mashqlari, ritmik va badiiy elementlar	Darajaga mos murakkablikda tanlanadi: • I: eng sodda mashqlar • II: asosiy texnika elementlari • III: kombinatsion elementlar	I: osilib turish, muvozanat II: umbaloq, sakrashlar III: ketma-ket akrobatik elementlar	I: egiluvchanlik past II: egiluvchanlik o'rtacha III: yuqori amplituda, koordinatsiyalangan
Metodik ustuvor vazifalar	Harakat malakalarini shakllantirish, texnikani o'rgatish, individual moslashuv asosida mashqlarni murakkablashtirish	Har bir tabaqaga alohida topshiriqlar va yuklama normasi belgilanadi	Mashqlar o'quvchi darajasiga moslashtiriladi	Xavfsizlik barcha bosqichlarda nazorat ostida
Tabaqalash tirish mezonlari (diagnostika)	Jismoniy sifatlar (kuch, egiluvchanlik, chidamlilik), koordinatsiya, murakkab elementlarni bajarish darajasi	I: Mushak kuchi past, elementlarni bajarolmaydi II: O'rtacha kuch, umbaloqni bajaradi III: Yuqori tayyorgarlik, murakkab	Jismoniy sifatlar darajasi tabaqalarda oshib boradi	Xavfsizlikni mustaqil idrok etish darajasi yuqoriga ko'tariladi

		akrobatik ketma-ketliklar		
Har bir daraja uchun tavsif	O'quvchilarni individuallashtirish uchun zarur metodik tavsiyalar	I: boshlang'ich tayyorgarlik, elementar harakatlar II: bazaviy gimnastika elementlari III: murakkab, kombinatsion elementlar	Har bir darajada kuch, chaqqonlik, egiluvchanlik bosqichma-bosqich rivojlanadi	Xavfsizlik bo'yicha to'liq bosqichma-bosqich o'zlashtirish: yordamchi → nazorat → mustaqil bajarish
Nima uchun tabaqali yondashuv zarur?	Gimnastika mashqlari murakkab texnika, xavf darajasi va koordinatsion talablar tufayli differensial o'qitishni talab qiladi	Tabaqalar orqali yuklama optimallashtiriladi	Texnik xatolar kamayadi, o'zlashtirish tezlashadi	Jarohatlanish xavfi minimallashtiriladi
O'qitish natijasi	Har bir o'quvchi o'z darajasiga mos rivojlanadi, texnika xavfsiz va to'g'ri shakllanadi	Tabaqalar bo'yicha bosqichma-bosqich yuqoriga ko'tariladi	Harakat madaniyati shakllanadi	Xavfsiz va to'g'ri ijro malakasi mustahkamlanadi

Tabaqalashtirish mezonlari (diagnostika) bo'limi jismoniy sifatlar, koordinatsiya va texnika darajasini baholashga asos bo'ladi. Mezonga asoslangan baholash differensial o'qitishning ilmiy mohiyatini tasdiqlaydi, chunki har bir o'quvchi o'zining real tayyorgarlik darajasiga ko'ra guruhlanadi. Jismoniy sifatlarning (kuch, egiluvchanlik, chidamlilik) darajama-daraja oshib borishi ginnastika mashqlarini izchil o'zlashtirish mexanizmini ochib beradi.

Har bir daraja uchun tavsif bo'limida metodik yo'riqnomalar aniq ko'rsatilgan bo'lib, elementlarning sodda variantlaridan murakkab kombinatsiyalarga bosqichma-bosqich o'tish qonuniyatlari yoritilgan. Bu pedagogik jarayonning izchilligi, tizimliliigi va ilmiy asoslanganligini ta'kidlaydi.

“Nima uchun tabaqali yondashuv zarur?” bo'limi jadvalning konseptual qismidir. Unda differensial o'qitishning asosiy afzalliklari — yuklamani optimallashtirish, texnik xatolarni kamaytirish, jarohatlardan himoyalash, o'zlashtirish tezligini oshirish — nazariy va amaliy nuqtai nazardan asoslab berilgan. Bu bo'lim metodikaning ilmiy zaruriyatini tasdiqlaydi.

O'qitish natijasi bo'limida tabaqali yondashuvning yakuniy pedagogik samarasi orqali har bir o'quvchi o'z imkoniyatlariga mos rivojlanishi, texnika xavfsiz

va to'g'ri shakllanishi, harakat madaniyati mustahkamlanishi ko'rsatilgan. Bu esa o'qitishning sifat ko'rsatkichlarini ilmiy asosda baholashga imkon beradi.

Umuman olganda, 1-jadval gimnastika mashqlarini tabaqali o'rgatishning nazariy-metodik modelini to'laqonli aks ettirib, ta'lim jarayonining tizimliliigi, izchilligi, ilmiylik tamoyillariga to'liq mos keladi. Ushbu jadval nafaqat o'quv jarayonini tashkil etishda, balki dissertatsiya tadqiqotida metodik asos, tahliliy model yoki eksperimental dastur sifatida ham qo'llanishi mumkin.

XULOSA

O'tkazilgan nazariy-metodik tahlillar gimnastika mashqlarini o'rgatishda tabaqali yondashuvni qo'llash zamonaviy jismoniy tarbiya tizimida ilmiy jihatdan asoslangan va pedagogik jihatdan zarur yo'nalish ekanligini tasdiqladi. Gimnastika mashqlarining yuqori koordinatsion murakkabligi, texnik aniqlik va jarohatlanish xavfi bilan bog'liq xususiyatlari o'quvchilarning jismoniy tayyorgarlik darajasi, psixomotor imkoniyatlari hamda individual farqlarini hisobga olgan holda mashg'ulotlarni tashkil etishni talab etadi.

Tadqiqot davomida ishlab chiqilgan tabaqali yondashuvga asoslangan gimnastika mashqlarini o'rgatishning kompleks metodik modeli o'quvchilarning jismoniy sifatlari, koordinatsiyasi va xavfsizlikni idrok etish darajasiga mos ravishda mashqlarni bosqichma-bosqich murakkablashtirish imkonini beradi. Ushbu yondashuv harakat malakalarining izchil shakllanishini, texnik xatolarning kamayishini va mashg'ulot jarayonining umumiy samaradorligini oshirishni ta'minlaydi.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, mashqlarni darajalar bo'yicha tabaqalashtirish orqali yuklama me'yorlarini optimallashtirish, har bir o'quvchi uchun individual pedagogik sharoit yaratish va gimnastika elementlarini xavfsiz o'zlashtirish mexanizmlarini samarali tashkil etish mumkin. Ayniqsa, xavfsizlik omilining barcha bosqichlarda metodik jihatdan nazorat ostida bo'lishi jarohatlanish xavfini minimallashtirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili va ishlab chiqilgan jadval asosida gimnastikaning akrobatika, tayanib sakrash, muvozanat hamda ritmik elementlarini tabaqali o'rgatish o'quvchilarning ko'p qirrali harakat tajribasini shakllantirish,

koordinatsiya va egiluvchanlik sifatlarini rivojlantirishda muhim metodik vosita ekanligi aniqlandi. Bu esa gimnastika mashg'ulotlarini individuallashtirish va pedagogik jarayonning izchilligini ta'minlash imkonini beradi.

Umuman olganda, tadqiqotda taklif etilgan tabaqali yondashuvga asoslangan gimnastika mashqlarini o'rgatish metodikasi jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini ilmiy asosda rejalashtirish, o'qitish sifati va xavfsizligini oshirishga qaratilgan samarali pedagogik model sifatida baholanadi. Ushbu metodika umumta'lim maktablari va sport to'garaklari amaliyotiga joriy etilishi, shuningdek, gimnastika mashqlarini o'rgatish bo'yicha keyingi ilmiy-tadqiqotlar uchun nazariy-metodik asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Матвеев Л. П. Теория и методика физической культуры : учебник для вузов. — М. : Физкультура и спорт, 1991. — 543 с.
2. Платонов В. Н. Система подготовки спортсменов в олимпийском спорте. Общая теория и её практические приложения. — К. : Олимпийская литература, 2004. — 808 с.
3. Бальсевич В. К. Физическая культура для всех и для каждого. — М. : Физкультура и спорт, 2000. — 256 с.
4. Волков Л. В., Филин В. П. Теория и методика детского и юношеского спорта. — М. : Физкультура и спорт, 1983. — 368 с.
5. Смолевский В. М., Гавердовский Ю. К. Спортивная гимнастика : учебник для институтов физической культуры. — М. : Советский спорт, 2008. — 384 с.
6. Абдуллаев А. Жисмоний маданият назарияси ва методикаси. I-жилд. — Тошкент : «Наврўз» нашриёти, 2017. — 420 б.
7. Абдуллаев А. Жисмоний маданият назарияси ва методикаси. II-жилд. — Тошкент : «Наврўз» нашриёти, 2018. — 398 б.
8. Лях В. И. Координационные способности школьников : теория и методика развития. — М. : Просвещение, 2006. — 192 с.
9. Фомин Н. А., Филин В. П. Возрастные основы физического воспитания. — М. : Физкультура и спорт, 1972. — 176 с.
10. Холодов Ж. К., Кузнецов В. С. Теория и методика физического воспитания и спорта : учебное пособие. — М. : Академия, 2010. — 480 с.

BOSHLANG'ICH SINFLARDA LUG'AT USTIDA ISHLASH METODIKASI

Xasanova Maftuna

Namangan davlat pedagogika instituti magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada lug'at va leksikografiya tushunchalarining nazariy asoslari yoritilib, ularning boshlang'ich ta'lim jarayonidagi ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqotda ensiklopedik va lisoniy lug'atlarning ta'limiy imkoniyatlari ochib berilib, boshlang'ich sinf o'quvchilarining so'z boyligini oshirish hamda nutqiy kompetensiyasini shakllantirishdagi o'рни asoslab beriladi. Shuningdek, lug'at ustida ishlash metodikasini takomillashtirishga qaratilgan samarali pedagogik yondashuvlar va metodik tavsiyalar ilgari suriladi.

Kalit so'zlar: lug'at, leksikografiya, ensiklopedik lug'at, lisoniy lug'at, boshlang'ich ta'lim, lug'at ustida ishlash metodikasi, nutqiy kompetensiya, so'z boyligi

МЕТОДОЛОГИЯ РАБОТЫ НАД СЛОВАРНЫМ ЗАПАСОМ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические основы понятий словаря и лексикографии, а также анализируется их значение в системе начального образования. Раскрываются дидактические возможности энциклопедических и лингвистических словарей в формировании словарного запаса и речевой компетенции учащихся начальных классов. Кроме того, предлагаются эффективные педагогические подходы и методические рекомендации, направленные на совершенствование методики работы со словарём в учебном процессе.

Ключевые слова: словарь, лексикография, энциклопедический словарь, лингвистический словарь, начальное образование, методика работы со словарём, речевая компетенция, словарный запас.

METHODOLOGY FOR WORKING ON VOCABULARY IN PRIMARY GRADES

Abstract. This article examines the theoretical foundations of the concepts of dictionary and lexicography and analyzes their significance in the system of primary education. The educational potential of encyclopedic and linguistic dictionaries in developing vocabulary and forming communicative competence of primary school pupils is revealed. In addition, effective pedagogical approaches and methodological recommendations aimed at improving dictionary-based instruction in the teaching process are proposed.

Keywords: dictionary, lexicography, encyclopedic dictionary, linguistic dictionary, primary education, dictionary work methodology, communicative competence, vocabulary.

KIRISH

Zamonaviy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish va zamon talablariga moslash bugungi kunning eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Har bir davlatning

tarraqqiyoti eng avvalo, uning ta'lim sifatiga bog'liq ekanligi barchamizga ma'lum. O'zbekiston Respublikasining ta'lim sohasidagi islohotlari, xususan, barkamol avlodni tarbiyalash strategiyasi doirasida ona tili darslari orqali o'quvchilarda boy va ravon nutq shakllantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. O'quvchilar nutqini shakllantirish va yanada rivojlantirish avvalo, oiladan, maktabgacha ta'lim muassasasidan boshlansada, eng asosiy jarayon boshlang'ich sinflarda amalga oshiriladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqini rivojlantirish va so'z boyligini oshirish eng muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Lug'at boyligi – nutqning asosi bo'lib, u o'quvchilarning fikrlash qobiliyatini, mantiqiy ifoda etish ko'nikmasini va kommunikativ malakalarini rivojlantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Boshlang'ich sinflarda (1-4-sinflar) lug'at ustida ishlash ona tili o'qitish metodikasining ajralmas qismi sifatida o'quvchilarning passiv (tushunadigan) va aktiv (qo'llaydigan) lug'atini boyitishga qaratilgan. Bu jarayon nafaqat yangi so'zlarni o'zlashtirish, balki ularning ma'nosini chuqur tushunish, to'g'ri ishlatish va nutqda qo'llash ko'nikmalarini shakllantirishni o'z ichiga oladi. Leksikologiya fanining yutuqlari asosida lug'at ishi sinonimlar, antonimlar, ko'p ma'noli so'zlar va frazeologizmlar bilan bog'liq bo'lib, o'quvchilarning nutq madaniyatini oshirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Hozirgi o'zbek tilining lug'at tarkibi (leksik boyligi) o'zbek tilining butun tarixiy taraqqiyoti davomida shakllangan hodisasidir. Undagi so'zlarning paydo bo'lish davri va kelib chiqish manbai ham har xildir. Umuman, har qanday til o'z lug'at tarkibi va grammatik ko'rinishiga ega bo'ladi. Lekin xalqlar o'rtasidagi uzoq, tarixiy davrlar mobaynida davom etadigan iqtisodiy, siyosiy, madaniy aloqalar bu xalqlarning tillariga ham, shubhasiz, o'z ta'sirini ko'rsatadi. Natijada bir tilga xos fonetik, leksik va boshqa elementlar ikkinchi bir tilga o'tib, o'zlashib ketadi. Bunday o'zaro ta'sir etish ayniqsa leksikada kuchli bo'ladi. Leksika (yunoncha *lexis* – so'zga oid, lug'aviy) til tarkibidagi barcha so'zlar va turg'un birikmalar majmuini, ya'ni tilning lug'at boyligini ifodalaydi. Leksika til tizimining eng faol va dinamik qatlami bo'lib, u ma'lum qonuniyatlarda asosida shakllangan murakkab va izchil tizimdan iboratdir. Tilning lug'at tarkibi jamiyat hayoti, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot va

madaniy o'zgarishlar bilan uzviy bog'liq holda doimiy ravishda yangilanib boradi. Leksikadagi o'zgarishlar, avvalo, yangi so'z va iboralarning paydo bo'lishi, ayrim birliklarning eskirishi yoki iste'moldan chiqib ketishi, shuningdek mavjud so'zlarning ma'no doirasining kengayishi va yangi semantik qirralar kasb etishi orqali namoyon bo'ladi. Ayniqsa, fan-texnika taraqqiyoti, ijtimoiy munosabatlarning rivojlanishi va madaniy aloqalarning kengayishi lug'at tarkibining boyishiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. XX asrda o'zbek tili leksikasi ham jadal rivojlanib, baynalmilal so'zlar va ilmiy terminlar bilan sezilarli darajada boyidi.

O'zbek tili leksikasi tarkibiy jihatdan o'z qatlam va o'zlashma qatlamdan iborat. O'z qatlamni umumturkiy so'zlar hamda ular asosida yasalgan milliy leksik birliklar tashkil etsa, o'zlashma qatlam tarkibiga forsha, arabcha va ruscha-baynalmilal kelib chiqishga ega bo'lgan so'zlar kiradi. Ushbu qatlamlar o'zaro uyg'unlashgan holda zamonaviy o'zbek adabiy tilining lug'at boyligini shakllantiradi.

"Leksika" atamasi tor ma'noda ham qo'llanib, muayyan muallif, asar yoki tarixiy davrga xos so'z boyligini anglatishi mumkin. Masalan, Alisher Navoiy leksikasi yoki "O'tgan kunlar" romani leksikasi kabi tushunchalar muayyan adabiy manbaning til xususiyatlarini tavsiflashga xizmat qiladi. O'zbek xalqi xam o'z tarixining turli davrlarida boshqa xalqlar bilan iqtisodiy, madaniy, siyosiy aloqada bo'lgan va bu xalqlarning tili o'zbek tiliga ma'lum darajada o'z ta'sirini qoldirgan xususan, boshqa tillardan o'zbek tiliga ko'plab so'zlar o'zlashganini shu ta'sir bilan izohlash mumkin. Natijada, o'zbek tili lug'at tarkibida shu tilning o'ziga xos leksik qatlam bilan birga o'zlashgan leksik qatlam ham yuzaga kelgan.

Tilshunoslik fanida lug'at tushunchasi muayyan til yoki uning ma'lum bir qatlamida mavjud bo'lgan so'zlar majmuini, ya'ni tilning leksik tarkibini ifodalaydi. Shu bilan birga, lug'at so'zlarning muayyan tartibda joylashtirilib, ularning ma'nosi, kelib chiqishi, talaffuzi, yozilishi, uslubiy xususiyatlari hamda boshqa tillarga tarjimasi haqida ma'lumot beruvchi ilmiy-amaliy manba sifatida ham e'tirof etiladi. Lug'atlar tilning boyligini saqlash, me'yorlashtirish va rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Leksikografiya esa tilshunoslikning lug'atlar tuzish, ularni nazariy va amaliy jihatdan tadqiq etish bilan shug'ullanuvchi sohasi hisoblanadi. Leksikografiya

lugʻatlarning tuzilishi, turlari, lugʻat maqolalarini berish usullari hamda ularning ijtimoiy va taʼlimiy vazifalarini oʻrganadi. Ushbu soha til taraqqiyoti jarayonida yuzaga keladigan yangi soʻzlar va tushunchalarni lugʻatlarda aks ettirish orqali jamiyatning madaniy va ilmiy rivojiga xizmat qiladi. Leksikografiya (yunoncha *lexikos* – soʻzga oid va *graphein* – yozmoq) tilshunoslik fanining lugʻatlar tuzishning nazariy asoslari hamda ularni amaliy jihatdan yaratish jarayonlarini oʻrganadigan boʻlimidir. Leksikografiya til birliklarini tizimli tarzda qayd etish, tavsiflash va meʼyorlashtirish orqali jamiyatning til madaniyatini yuksaltirishga xizmat qiladi. U nafaqat tilning hozirgi holatini aks ettiradi, balki muayyan davr jamiyatining ilmiy, madaniy va ijtimoiy taraqqiyoti haqida ham muhim maʼlumotlarni jamlaydi.

METODOLOGIYA

Mazkur nazariy qarashlar boshlangʻich sinflarda lugʻat ustida ishlash metodikasini asoslashda muhim oʻrin tutadi. Oʻquvchilarga soʻzlarning qatlamlari, ishlatilish doirasi va nutqiy xususiyatlarini yoshga mos, soddalashtirilgan holda tushuntirish ularning soʻz boyligini boyitish, nutq madaniyatini shakllantirish hamda til birliklaridan toʻgʻri foydalanish koʻnikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Boshlangʻich sinf oʻquvchilarining lugʻat boyligini kengaytirish va nutqini rivojlantirishda badiiy adabiyot eng ishonchli va samarali manbalardan biri hisoblanadi. Oʻqish darslarida oʻquvchilar Oybek, Hamid Olimjon, Maqsud Shayxzoda, Gʻafur Gʻulom, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Zulfiya, Uygʻun, Abdulla Qahhor, Poʻlat Moʻmin, Qudrat Muhammadiy, Shukrullo Saʼdulla, Zokir Diyor kabi atoqli adiblarning asarlari bilan tanishadilar. Ushbu badiiy matnlar orqali oʻquvchilar oʻzbek tilining boyligi, ifodaviy imkoniyatlari va estetik xususiyatlarini yuksak badiiy obrazlar asosida ongli oʻzlashtiradilar.

Oʻqish darslarida badiiy asarlar bilan ishlash jarayonida oʻquvchilar lugʻati muayyan mavzularga oid soʻzlar hisobiga tizimli ravishda boyiydi. Xususan, axloqiy-estetik tushunchalarni ifodalovchi *mehribon*, *shirinsoʻz*, *yoqimtoy*, *haqqoniy*, *botir*, *mard*, *jasur*, *mehnatsevar* kabi soʻzlarning oʻzlashtirilishi oʻquvchilarning nafaqat lugʻat boyligini, balki shaxsiy fazilatlarini va ijtimoiy qarashlarini shakllantirishga ham xizmat qiladi. Matn ustida olib boriladigan izchil ishlar davomida oʻquvchilar koʻp maʼnoli soʻzlar, sinonimlar, koʻchma maʼnoda qoʻllaniladigan birliklar hamda

ayrim frazeologik birikmalar bilan tanishib, ularni nutqda to'g'ri qo'llash malakasini hosil qiladilar.

O'quvchilarda mustaqil o'qish ko'nikmalari shakllangan sari, ularning lug'atiga kitob, gazeta va jurnal materiallari tobora kuchli ta'sir ko'rsata boshlaydi. Shu sababli sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlarini tizimli tashkil etish va ularga metodik rahbarlik qilish o'quvchilar lug'atini boyitish hamda nutqini rivojlantirishning muhim omili hisoblanadi. Mustaqil o'qish jarayonida o'quvchilar yangi so'zlarni kontekstda o'zlashtiradi, ularning ma'nosini mustaqil aniqlashga o'rganadi va bu esa lug'atning faol qatlamini kengaytiradi.

Grammatika va imlo darslari ham o'quvchilar lug'atini boyitish va tartibga solishda muhim metodik ahamiyatga ega. Maxsus mashqlar orqali o'quvchilar predmet, belgi, harakat, miqdor va tartibni ifodalovchi so'zlarni ongli ravishda o'zlashtiradilar. So'z turkumlarini o'rganish jarayonida lug'at birliklari tizimlashtiriladi, so'z tarkibi, so'z yasalishi va so'zlarning o'zgarishini tahlil qilish orqali o'rganilgan so'zlarga aniqlik kiritiladi. Natijada o'quvchilar o'zlashtirgan leksik birliklardan og'zaki va yozma nutqda faol foydalanishga intiladilar, bu esa lug'atning faollashuviga olib keladi.

Shuningdek, lug'aviy-mantiqiy mashqlar o'quvchilar lug'atini boyitish va tizimlashtirishda samarali vosita hisoblanadi. Bunday mashqlar orqali so'zlar o'zaro ma'noviy bog'lanishda o'rganiladi, o'quvchilarning tafakkuri faollashadi va nutqiy kompetensiyasi mustahkamlanadi. Umuman olganda, boshlang'ich ta'lim jarayonida badiiy asarlar, mustaqil o'qish faoliyati hamda tilga oid fanlar doirasidagi mashg'ulotlarni uyg'unlashtirish o'quvchilar lug'atini boyitish va nutqini izchil rivojlantirishning eng muhim metodik yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Boshlang'ich ta'lim bosqichida o'quvchilarning lug'atini boyitish uchun ona tili darslarida ularga sinonim va antonimlar haqida maxsus nazariy ta'riflar berilmaydi, balki bu tushunchalar amaliy mashqlar orqali bosqichma-bosqich shakllantiriladi. Bunday yondashuv o'quvchilarning yosh xususiyatlariga mos bo'lib, ularning til birliklarini sezgi va tajriba asosida anglab yetishiga imkon yaratadi, lug'atini boyitadi. Sinonimlar bilan ishlash elementlari 1-sinfdan boshlab joriy etiladi. Dastlab

o'quvchilar berilgan so'zga ma'nodosh bo'lgan boshqa so'zni topish, bir fikrni boshqacha ifodalash mumkinligini tushunishga o'rgatiladi. 2–3-sinflarda esa o'quvchilardan berilgan so'zga ikki-uchta sinonim topish, ularning nutqda qo'llanishiga e'tibor qaratish talab etiladi. Bu jarayon o'quvchilar lug'atini boyitish bilan birga, nutqning rang-barang va ifodali bo'lishiga xizmat qiladi. Boshlang'ich sinflarda ma'nodosh so'zlar bilan ishlashda quyidagi metodik mashqlar tizimi samarali hisoblanadi.

Birinchidan, ma'nodosh so'zlarni guruhlash mashqlari qo'llaniladi. Bunda bir so'z turkumiga mansub ikki sinonimik qatordagi so'zlar orasiga boshqa ma'nodagi so'zlar aralashtirib beriladi. O'quvchilar ushbu so'zlarni ma'nosiga ko'ra guruhlarga ajratadilar. Masalan, *vatan*, *diyor*, *mamlakat*, *yurt* va *maqsad*, *niyat*, *murod* so'zlari ajratilib, ularning sinonimik qatorlari aniqlanadi. Bu mashq o'quvchilarda ma'noviy farqlash ko'nikmasini shakllantiradi.

Ikkinchidan, berilgan so'zga sinonim tanlash mashqlari bajariladi. Masalan, otlar mavzusida *osmon*, sifatlar mavzusida *mazali*, fe'llar mavzusida *ko'nikmoq* so'zlari berilib, o'quvchilar ularning sinonimlarini topadilar (*osmon* – *samo*, *falak*; *mazali* – *lazzatli*, *totli*; *ko'nikmoq* – *o'rganmoq*, *odatlanmoq*). Bu mashq so'z turkumlarini mustahkamlash bilan birga, lug'at boyligini oshiradi.

Uchinchidan, tushirib qoldirilgan sinonimlarni o'z o'rniga qo'yib matnni ko'chirish mashqlari tashkil etiladi. Bunda o'quvchilarga tekshirish uchun sinonimlar ro'yxati beriladi. O'quvchilar matn mazmuniga mos so'zni tanlab qo'yadilar va sinonimlarning qo'llanishdagi nozik farqlarini tushuntiradilar.

To'rtinchidan, gap mazmuniga mos sinonimni tanlash mashqlari qo'llaniladi. Masalan, qavs ichida berilgan sinonimlardan mazmun jihatidan eng mosini tanlab gapni ko'chirish topshiriladi: *Daryo suvini (bahor, ko'klam) toshirar, odam qadrini (mehnat, ish) oshirar*. Bu mashqlar o'quvchilarda kontekstga mos so'z tanlash malakasini rivojlantiradi.

Beshinchidan, sinonimlar qatori asosida didaktik material tuzish va u bilan ishlash mashqlari o'tkaziladi. Masalan, bir nechta sinonimik qatorlar aralashtirib katakchalarga joylashtiriladi. O'qituvchi bir so'zni aytadi (*chiroyli*), o'quvchilar esa

shu soʻzga yaqin maʼnoli birliklarni topadilar (*goʻzal, dilbar, husndor, sohibjamol*) va ular ishtirokida soʻz birikmalari tuzadilar. Bu mashq nutqning obrazlilikini oshiradi.

Boshlangʻich sinflarda antonimlar (zid maʼnoli soʻzlar) bilan ishlash ham lugʻatni boyitishda muhim oʻrin tutadi. Bu jarayonda, avvalo, berilgan soʻzga antonim tanlash mashqlari bajariladi. Masalan, *azob – rohat, doʻstlik – dushmanlik, yoshlik – qarilik, kasal – sogʻ* kabi juftliklar tuziladi. Keyinchalik oʻquvchilar antonimlarni qatnashtirib gaplar tuzadilar hamda tayyor gaplarda tushirib qoldirilgan antonimlarni mazmuniga mos holda toʻldiradilar. Bu jarayonda oʻquvchilar soʻzlarni jufti bilan oson eslab qolishadi. Sinonim va antonimlar bilan izchil olib borilgan mashqlar oʻquvchilar lugʻatini boyitish bilan birga, ularning fikrini aniq, ravon va ifodali bayon etish koʻnikmalarini shakllantiradi. Natijada boshlangʻich sinf oʻquvchilarining nutqiy kompetensiyasi bosqichma-bosqich rivojlanib, adabiy til meʼyorlariga mos, boy va mazmunli nutq vujudga keladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Olib borilgan tahlillar shuni koʻrsatadiki, boshlangʻich taʼlim jarayonida lugʻat ustida ishlash oʻquvchilarning nutqiy rivojlanishi va til kompetensiyasini shakllantirishda muhim pedagogik ahamiyatga ega. Lugʻat va leksikografiyaga oid nazariy qarashlar, leksikaning tuzilishi va rivojlanish qonuniyatlari, shuningdek sinonim va antonimlar bilan ishlashga asoslangan amaliy mashqlar tizimi boshlangʻich sinf oʻquvchilarining soʻz boyligini ongli va izchil kengaytirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, boshlangʻich sinflarda sinonim va antonimlar haqidagi tushunchalarni nazariy taʼriflarsiz, amaliy mashqlar asosida shakllantirish oʻquvchilarning yosh xususiyatlariga mos boʻlib, ularning til birliklarini sezgi va tajriba asosida anglab yetishiga imkon yaratadi. Maʼnodosh va zid maʼnoli soʻzlar bilan ishlashga yoʻnaltirilgan mashqlar tizimi oʻquvchilarning fikrini aniq, ravon va ifodali bayon etish koʻnikmalarini rivojlantiradi hamda adabiy til meʼyorlariga rioya qilish malakasini mustahkamlaydi.

Xulosa qilib aytganda, boshlangʻich taʼlimda lugʻat ustida ishlash metodikasini ilmiy asosda tashkil etish, badiiy matnlar, lugʻaviy-mantiqiy mashqlar va leksik-semantik munosabatlarni oʻrgatishga yoʻnaltirilgan faoliyatni tizimli yoʻlga qoʻyish

o'quvchilarning nutqiy kompetensiyasini shakllantirishda samarali natija beradi. Bu esa kelgusida ta'lim sifati va samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi muhim didaktik omil hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ibragimova F.E., Farsaxonova D.R., Shukurova H.S. Mamayusupova S.M., Xolsaidov F.B. BOSHLANG'ICH SINFLARDA ONA TILI O'QITISH METODIKASI 5111700 – Boshlang'ich ta'lim va sport tarbiyaviy ish bakalavriat ta'lim yo'nalishidagi talabalar uchun darslik Toshkent 2019
2. Karima Qosimova, Safo Matchonov, Xolida G'ulomova, Sharofat Yo'ldosheva, Sharafjon Sariyev Ona tili o'qitish metodikasi Toshkent "Noshir" nashriyoti 2009.
3. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik- Toshkent. Fan, 2007. – B. 255.
4. Matchonov S., Bakiyeva H., G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh., Xolboyeva G. Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi. Darslik. Toshkent. – 2021-yil.
5. Mehriddinov Z. Isamuhammedov O. "Boshlang'ich ta'lim saboqlari" Toshkent 2014.
6. Roziqov O., Og'ayev S., Mahmudov M., Adizov B. Ta'lim texnologiyasi. – T.:O'qituvchi, 2002.

METHODOLOGY FOR STUDYING FORMS OF ADDRESS IN RUSSIAN LANGUAGE COURSES

Abdulhamidova Sadoqat Karimjon qizi

University of business and science Toshkent filiali o'qituvchisi

E-mail: Sadoqat.karimjonqizi@gmail.com

Tel: (90) 740 08 96

Berdikulova Munira Azizovna

University of business and science Toshkent filiali o'qituvchisi

Tel: (93) 589 16 98

Annotation. *To fully examine the methodology for studying forms of address in Russian language courses in this chapter, we need to analyze a number of existing Russian language programs in terms of their coverage of the topic we are studying. This analysis will help us determine a direction for further work on this topic, in the form of a system of exercises and a lesson plan.*

Keywords: *address, addressing, vocative, contact, the functioning of the address, poetic syntax, speech actions.*

RUS TILI KURSLARIDA MUROJAAT SHAKLLARINI O'RGANISH METODOLOGIYASI

Annotatsiya. *Ushbu bobda rus tili kurslarida murojaat shakllarini o'rganish metodologiyasini to'liq o'rganish uchun biz o'rganayotgan mavzuni qamrab olish nuqtai nazaridan bir qator mavjud rus tili dasturlarini tahlil qilishimiz kerak. Ushbu tahlil bizga ushbu mavzu bo'yicha keyingi ishlar uchun yo'nalishni mashqlar tizimi va dars rejasi shaklida aniqlashga yordam beradi.*

Kalit so'zlar: *murojaat, manzil, vokativ, aloqa, murojaatning ishlashi, she'riy sintaksis, nutq harakatlari*

МЕТОДИКА ИЗУЧЕНИЯ ОБРАЩЕНИЙ В ШКОЛЬНОМ КУРСЕ РУССКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. *Чтобы в данной главе нашей выпускной квалификационной работы в полной мере рассмотреть методику изучения обращений в школьном курсе русского языка, нам необходимо проанализировать ряд существующих на сегодняшний день программ по русскому языку с точки зрения представленности в них изучаемой нами темы. В результате анализа нами будет определён вектор дальнейшей работы над данной темой, в виде системы упражнений и технологической карты урока.*

Ключевые слова: *обращение, адресация, вокативное, контакт, функционирования обращения, поэтический синтаксис, речевые действия.*

ВВЕДЕНИЕ

В настоящее время русский язык как учебный предмет имеет две формы: общеобразовательную (5—9 и факультативно 10—11 классы) и углубленную (5—9 классы – в классах гуманитарных гимназий, лицеев или только в 10—11 классах).

В соответствии с этим в школе используется несколько программ по русскому языку: программа, составленная М.Т. Барановым, Т.А. Ладыженской и Н.М. Шанским; программы к учебному комплексу под редакцией В.В. Бабайцевой (составители: В.В. Бабайцева, А.П. Еремеева, А. Ю. Купалова, Г.К. Лидман-Орлова, Ш.Н. Молодцова, Е.И. Никитина, Т.М. Пахнова, С.Н. Пименова, Ю.С. Пичугов, Л.Ф. Талалаева, Б.И. Фоминых, Л.Д. Чеснокова) и к учебному комплексу под редакцией М.М. Разумовской и Д.А. Леканта (составители: М.М. Разумовская, В.И. Капинос, С.И. Львова, Т.А. Богданова, В.В. Львов). Именно эти программы были выбраны нами для анализа.

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ

1. Программа М.Т. Баранова, Т.А. Ладыженской, Н.М. Шанского знакомит учащихся с понятием «Обращение» уже в 5 классе, но на эту тему отводится всего 1 час. Данная тема включена в раздел «Синтаксис» и носит название «Предложения с обращениями». После ознакомления с данной темой, дети должны научиться осознавать основные функции обращения, опознавать и правильно интонировать предложения с обращениями, а также выбирать уместный тон обращения. На занятии школьники оценивают уместность той или иной формы обращения, составляют предложения с обращениями.

Далее с обращением учащиеся встречаются уже в 6 классе, также при изучении раздела «Повторение изученного в 5 классе», в теме «Простое предложение. Знаки препинания».

Здесь дети активизируют знания в области синтаксиса простого предложения. Списывают тексты, расставляя знаки препинания. Составляют таблицу «Члены предложения и части речи, которыми они выражаются». Подбирают однородные члены к словам. Выявляют предложения с обобщающим словом при однородных членах; распространённые и нераспространённые

предложения; предложения с обращениями. На изучение обращений отводится в рамках данной темы отводится 1 час.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

В 7 классе данной программы также возвращаются к изучению обращений, в разделе «Повторение изученного в 5—6 классе» в рамках темы «Пунктуация. Пунктуационный разбор».

Школьники на занятии отвечают на контрольные (диагностические) вопросы, иллюстрируют ответы своими примерами. Составляют из простых предложений сложные и анализируют их пунктуацию. Оформляют предложения с прямой речью и обращением и анализируют их пунктуацию. Пишут диктант. На изучение данной темы также отводится 1 час.

Программа 8 класса включает в себя наиболее частое обращение к данной теме. Мы видим ее в разделе «Однородные члены предложения», в рамках темы «Однородные члены, связанные сочинительными союзами, и пунктуация при них».

Здесь дети выделяют разделительные союзы в предложениях. Определяют, одиночными или повторяющимися являются эти союзы. Расставляют знаки препинания в текстах. Пишут текст, расставляя пропущенные запятые. Подчёркивают однородные члены как члены предложения и грамматические основы сложносочинённых предложений с союзом и. Составляют схемы сложносочинённых предложений. Находят в тексте обращения, однородные главные и однородные второстепенные члены. Составляют предложения. Формулируют основную мысль текста-описания. Выполняют творческую работу. Пишут сочинение, основанное на сравнительной характеристике. Рассматривают репродукцию картины, описывают и обсуждают её в классе.

Далее – изучение раздела «Обособленные члены предложения», тема «Обособленные обстоятельства. Выделительные знаки препинания при них».

Школьники опознают и правильно интонируют предложения с обособленными обстоятельствами. Читают тексты, записывают их, графически обозначая обособленные обстоятельства. Указывают обращения. Читают

зарисовку писателя Ю. Олеши, формулируют главную мысль. Выписывают предложения с обособленными обстоятельствами, определениями и приложениями. Указывают, в каких предложениях они являются однородными. Находят ошибки в построении предложений с деепричастными оборотами и записывают предложения в исправленном виде.

На каждую из данных тем отводится по 1 часу.

В программу 8 класса включен раздел «Слова, грамматически не связанные с членами предложения», который содержит в себе изучение «Обращения», которому отведено 4 часа. Здесь детально рассматривается данная тема:

Назначение обращения, где дети осознают основные функции обращения. Выделяют графически и интонационно обращения, расставляют знаки препинания. Составляют предложения с обращениями.

Распространённые обращения. Опознают и правильно интонируют предложения с распространёнными обращениями. Составляют небольшой текст с использованием распространённых обращений. Выписывают из текстов художественной и публицистической литературе, примеры употребления разных обращений.

Выделительные знаки препинания при обращении. Выписывают текст с выделением обращений знаками препинания, обозначают графически обращения, чертят схемы с обозначением местоположения обращений.

Употребление обращений. Составляют письма и моделируют разговор по телефону. Описывают различные ситуации общения с употреблением обращений. Составляют предложения с последующим их прочтением с определённой тональностью. Списывают тексты с постановкой запятых и графическим выделением обращений. Приводят примеры обращений. Составляют поздравления и тексты деловой корреспонденции на различные темы. В 9 классе к обращению возвращаются только в рамках повторения изученного в 5—8 классе. Тема: «Обращения, вводные слова и вставные конструкции».

Школьники на занятиях вставляют подходящие обращения в поэтические строки и обосновывают постановку знаков препинания. Находят нужные конструкции в научно-популярном тексте. Пишут изложение с продолжением.

Как видим, в данном УМК изучение темы «Обращение» происходит системно, школьники постепенно наращивают знания о данном языковом явлении и в 8 классе уже изучают его детально. 9 класс также закрепляет знания.

2. Программа под редакцией В.В. Бабайцевой имеет два взаимосвязанных, дополняющих друг друга раздела: «Обучение русскому языку» и «Развитие связной речи».

При рассмотрении данной программы мы выявили:

Изучение темы «Обращение» начинается в 5 классе в рамках раздела «Синтаксис» – 4 часа.

1–2 час: Предложения с обращениями. Дети узнают грамматические признаки обращений. Пунктуация при обращениях. Учатся пересказу содержания учебной статьи. Формируют умение различать подлежащее и обращение по их грамматическим признакам.

3–4 час: Нормы употребления обращений. Школьники знакомятся с выразительными возможностями обращений. Выполняют упражнения, связанные с этическими нормами употребления обращения и его выразительными возможностями.

Далее тема «Обращение» в данном УМК встречается только в 8 классе в рамках повторения.

На изучение темы выделено 3 часа. Дети знакомятся с предложениями с обращениями. Рассматривают обращение, его функции и способы выражения. Изучают интонацию предложений с обращением.

Риторическое обращение. Наблюдение за особенностями использования обращений в текстах различных стилей и жанров. Использование предложений с обращением в своей речи в соответствии с ситуацией общения.

Как видим, в данной программе тема «Обращение» изучается не системно и не настолько подробно, как в предыдущей.

3. Учебный комплекс под редакцией М.М. Разумовской и Д.А. Леканта (составители: М.М. Разумовская, В.И. Капинос, С.И. Львова, Т.А. Богданова, В.В. Львов).

В данной программе, как и в предыдущих, знакомство с «Обращением» начинается в 5 классе, но в разделе «Стили речи». Тема «Культура речевого поведения» – 1 час.

Содержание темы: Использование форм обращения и приветствия в официальной и неофициальной обстановке. Дети учатся стилистически дифференцированно использовать формы обращения и приветствия в официальной обстановке.

Далее «Обращение» уже упоминается в разделе «Синтаксис». Тема: «Обращение» – 2 часа.

Содержание темы: Обращение, его функции и способы выражения. Интонация предложений с обращениями. Школьники учатся находить обращение в предложении; отличать обращение от подлежащего; составлять предложения с обращением с учётом речевой ситуации; использовать обращение как средство оценки того, кто говорит, и того, к кому обращаются с речью; выразительно читать предложения с обращением, соблюдая звательную интонацию. Верно ставить знаки препинания.

В 8 классе школьники снова изучают обращение. В рамках раздела «Предложения с обращениями и вводными конструкциями» – 2 часа.

Тема: Обращение.

Содержание темы: Однословное и неоднословное обращение, его функции и способы выражения. Интонация предложений с обращением. Произношение русских имён и отчеств.

Учащиеся должны повторить сведения об обращении. Углубить представление об этой конструкции за счёт осмысления основного назначения обращения в речи (звательная, оценочная и изобразительная функции). Характеризовать и использовать в речи синтаксические, интонационные и пунктуационные особенности предложений с обращениями. Обобщать сведения о синтаксической роли, и имени существительного в форме именительного

падежа и тренировать в определении функции этой словоформы: как обращения и как главного члена односоставного назывного предложения; подлежащего двусоставного предложения; сказуемого двусоставного предложения; приложения, употреблённого при подлежащем.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, проанализировав 3 программы по русскому языку, мы видим, что детально рассматривается тема «Обращение» только в УМК М. Т. Баранова, Т.А. Ладыженской, Н.М. Шанского. Здесь наблюдается и системность и детальность, а также большое количество учебных часов – 10 уроков, когда в других программах всего – 4–5 часов. Это говорит о том, что учащиеся, которые осваивают программы других авторов могут допускать большее количество ошибок.

Ввиду этого, мы решили разработать систему интегративных упражнений, которые позволят отработать данную тему в рамках изучения художественного произведения, для закрепления знаний о обращении.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Машинский С.И. Художественный мир Гоголя: Пособие для учителей [Текст] / С.И. Машинский, 2-е изд. – М.: Просвещение, 1979. – 432 с.
2. Мещерский Н.А. История русского литературного языка [Текст] / Н.А. Мещерский. – Ленинград: изд. Ленинградского университета, 1981. – 280 с.
3. Успенский Б.А. Из истории русского литературного языка 18 – начала 19 века. Языковая программа Карамзина и ее исторические корни [Текст] / Б.А. Успенский. – М.: изд. Московского университета, 1985. – 216 с.
4. Милых, М. К. Синтаксические особенности прямой речи в художественной прозе / М. К. Милых. – Харьков: Изд-во Харьковского универ-та, 1958. – 240 с.
5. Михайловская Н. Г. Приложение или обращение? // Русский язык в школе. – 1966. – № 5. – 276 с.
6. Моисеева-Пронь, Н. В. К вопросу об отграничении вокативных предложений от сходных с ними языковых конструкций (на материале художественной прозы А. П. Чехова) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sn-philol.cfuv.ru/wp-content/uploads/2017/02/023moiseeva.pdf> (Дата обращения: 07.11.2023).
7. Нестерова Т. В. Прагматика обращений-антропонимов / Т. В. Нестерова // Русский язык за рубежом. – 2001. – № 4. – 58 с.
8. Овсяннико-Куликовский, Д. Н. Синтаксис русского языка / Д. Н. Овсяннико-Куликовский. – С-Пб.: Издание Д. Е. Жуковского, 1905. – 322 с.
9. Ожегов С. И. Словарь русского языка. – М.: 2012. – 896 с.

10. Основина Г. А. Обращение и омонимичные ему конструкции // Русский язык в школе. – 1998. – № 2. – 165 с.

MOLEKULAR FIZIKA BO'LIMINI O'QITISHDA BO'LAJAK FIZIKA O'QITUVCHILARINING RAQAMLI KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Muhammadiyev Behro'z Hafizovich

Termiz davlat universiteti fizika kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada molekulyar fizika bo'limini o'qitish jarayonida bo'lajak fizika o'qituvchilarining raqamli kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan metodika taklif etiladi. Metodik yondashuv raqamli ta'lim muhiti, virtual laboratoriyalar, simulyatsiyalar, masofaviy o'qitish texnologiyalari va pedagogik dizayn asoslari bilan integratsiyalashgan holda ishlab chiqildi. Taklif etilgan metodika bo'lajak o'qituvchilarning konseptual tushunchalarni chuqur o'zlashtirishi, tajriba ko'nikmalarini shakllantirishi hamda raqamli vositalardan didaktik maqsadda foydalanish malakasini yuksaltirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: raqamli kompetensiya, molekulyar fizika, virtual laboratoriya, interaktiv simulyatsiya, raqamli ta'lim muhiti.

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ ЦИФРОВОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ФИЗИКИ ПРИ ОБУЧЕНИИ РАЗДЕЛУ МОЛЕКУЛЯРНАЯ ФИЗИКА

Аннотация. В данной статье предлагается методика развития цифровой компетентности будущих учителей физики в процессе обучения разделу молекулярной физики. Методический подход разработан в интеграции с цифровой образовательной средой, виртуальными лабораториями, симуляциями, технологиями дистанционного обучения и основами педагогического дизайна. Предлагаемая методика служит углублённому усвоению будущими учителями концептуальных понятий, формированию экспериментальных умений и навыков, а также повышению уровня владения использованием цифровых средств в дидактических целях.

Ключевые слова: цифровая компетентность, молекулярная физика, виртуальная лаборатория, интерактивная симуляция, цифровая образовательная среда.

METHODOLOGY FOR DEVELOPING DIGITAL COMPETENCE OF FUTURE PHYSICS TEACHERS IN TEACHING THE MOLECULAR PHYSICS SECTION

Abstract. This article presents a methodology aimed at developing the digital competence of future physics teachers in the process of teaching the molecular physics section. The methodological approach is designed through the integration of a digital educational environment, virtual laboratories, simulations, distance learning technologies, and principles of pedagogical design. The proposed methodology facilitates deep conceptual understanding among future teachers, the development of experimental skills, and the enhancement of their ability to effectively use digital tools for didactic purposes.

Keywords: *digital competence, molecular physics, virtual laboratory, interactive simulation, digital learning environment.*

KIRISH

Zamonaviy raqamli ta'lim muhiti fizika fanini, xususan molekulyar fizika bo'limini o'qitishda yangi pedagogik yondashuvlarni joriy etishni taqozo etmoqda. Molekulyar fizika mavzulari mikrojarayonlarning murakkab tabiati, matematik modellar bilan chambarchas bog'liqligi va bevosita kuzatishning imkonsizligi tufayli talabalarda ko'pincha qiyinchilik uyg'otadi. Shu bois, raqamli simulyatsiyalar, virtual laboratoriyalar va multimodal o'quv vositalari ushbu bo'limni o'qitishda o'qituvchining asosiy metodik resursiga aylanmoqda [1]. Rivojlangan ta'lim tizimlarida mikrojarayonlarning 3D modellar orqali vizuallashtirilishi, real vaqt rejimidagi raqamli eksperimentlar, statistik-analitik platformalar bilan ishlash ko'nikmalarini shakllantirish bo'lajak fizika o'qituvchisi kompetensiyalarining ajralmas qismi sifatida qaralmoqda [2]. Shu bois, simulyatsiya, virtual laboratoriya, modellashtirish kabi raqamli vositalar bilimlarni shakllantirishda muhim o'rin tutadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

So'nggi yillarda raqamli kompetensiya o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligida alohida indikator sifatida talqin etilmoqda. UNESCOning 2023-yil "Teacher Digital Competence Framework" hisobotida raqamli kompetensiya o'qituvchining nafaqat texnik ko'nikmalari, balki raqamli vositalar yordamida didaktik jarayonni loyihalash, o'quv faoliyatini tahlil qilish va baholash qobiliyatini qamrab oluvchi keng qamrovli kategoriya sifatida ta'riflanadi [3]. Raqamli kompetensiyaning yetarli darajada shakllanmagani esa, ayniqsa, tabiiy fanlarda o'qitish jarayonida o'z aksini topadi. Molekulyar fizika bo'limi bo'yicha fundamental tushunchalar - molekulalarning issiqlik harakati, erkin yugurish yo'li, qovushoqlik, energiya taqsimoti, mikro-makro bog'liqlik - real eksperiment bilan to'liq o'zlashtirilmaydi, shu sababli raqamli modellashtirishning o'рни alohida ahamiyat kasb etadi.

P.A. Ertmer va T. Ottenbreit-Leftwich 2010 yilda "Journal of Research on Technology in Education" jurnalida e'lon qilingan "Teacher Technology Change"

nomli maqolasida ta'limda texnologiyadan samarali foydalanish, eng avvalo, o'qituvchining raqamli tayyorgarligi va texnologiyani didaktik maqsadga mos qo'llay olish qobiliyatiga bog'liqligini ilmiy asosda yoritadi [4]. Mualliflarning ta'kidlashicha, texnologiya o'z-o'zidan o'quv jarayonini yaxshilamaydi; aksincha, o'qituvchining raqamli savodxonligi, texnologiyani o'quv mazmuni bilan integratsiya qila olish mahorati, modellashtirish va raqamli vositalar yordamida dars dizaynini yaratish ko'nikmalari natijaning asosiy omilidir. Ayniqsa, fizika fanida - jumladan molekulyar fizika bo'limida - o'qituvchining raqamli kompetensiyasi o'quvchilarning murakkab tushunchalarni o'zlashtirishiga bevosita ta'sir qiluvchi metodik shart sifatida baholanadi.

V. Potkonjak va hammualliflarining 2016 yilda Computers & Education jurnalida chop etilgan yirik sharh tadqiqotida raqamli laboratoriyalar STEM fanlarida, ayniqsa fizikada mikrojarayonlarni o'rgatishda samarali didaktik vosita ekani ilmiy isbotlangan [5]. Mualliflar virtual tajribalar real laboratoriya o'rnini to'liq bosa olmasada, molekulyar va atom darajasidagi jarayonlarni modellashtirishda ulkan afzalliklarga ega ekanini ta'kidlaydi.

H. J. Banda va J. Nzabahimanalarning 2021 yilda Physical Review Physics Education Research jurnalida chop etilgan eksperimental tadqiqotida PhET simulyatsiyalaridan foydalanish talabalarning tushunish darajasini sezilarli oshirgani, ayniqsa mikroskopik jarayonlar (issiqlik harakati, energiya taqsimoti, diffuziya) bo'yicha yanglish tushunchalarni kamaytirgani ko'rsatib o'tilgan [6]. Mualliflar diffuziya, energiya taqsimoti, bosim–harorat bog'liqligi kabi mikrojarayonlarni simulyatsiya orqali o'rgatish an'anaviy darslarga nisbatan o'zlashtirishni 28–35% ga oshirganini qayd etadi.

Tadqiqotning metodologik asoslari. Tadqiqot metodologiyasi molekulyar fizika bo'limini o'qitishda raqamli modellashtirish vositalaridan foydalanish orqali bo'lajak fizika o'qituvchilarining raqamli kompetensiyasini shakllantirishga qaratilgan bo'lib, metodologik asos sifatida zamonaviy ta'lim texnologiyalari konsepsiyalari, raqamli kompetensiya modellari va virtual laboratoriyalar pedagogikasining ilmiy qarashlariga tayanadi.

Tadqiqot metodologiyasi quyidagi asosiy yondashuvlarga tayangan holda tashkil etildi:

- **Kompetensiyaviy yondashuv** – bo'lajak fizika o'qituvchilarining kasbiy faoliyatida zarur bo'lgan raqamli bilim, ko'nikma va mas'uliyatli munosabatni shakllantirishga yo'naltirildi;
- **Tizimli yondashuv** – raqamli kompetensiyani komponentlar, sohalar va faoliyat natijalari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikda ko'rib chiqishga imkon berdi;
- **Faoliyatga yo'naltirilgan yondashuv** – talabalarning raqamli muhitda mustaqil ishlashi, virtual tajribalar o'tkazishi va simulyatsiyalar bilan ishlash faoliyatini tashkil etishga xizmat qildi;
- **Integrativ yondashuv** – molekulyar fizika mazmunini raqamli texnologiyalar bilan uyg'unlashtirish orqali ta'lim samaradorligini oshirishni ta'minladi.

Tadqiqotda bo'lajak fizika o'qituvchisining raqamli kompetensiyasi beshta o'zaro bog'liq kompetensiya bloklari asosida talqin etildi (1-rasm).

1-rasm. Bo'lajak fizika o'qituvchisining raqamli kompetensiyasi rivojlantirish sxemasi

Tadqiqotda bo'lajak fizika o'qituvchilarining raqamli kompetentlik darajasini aniqlash va baholash raqamli kompetentlik indeksining umumlashtirilgan modeli asosida amalga oshirildi. Mazkur model raqamli kompetentlikni shaxsning kasbiy faoliyatida raqamli texnologiyalardan ongli, samarali va mas'uliyatli foydalanish

qobiliyati sifatida talqin etadi. Baholash jarayonida raqamli kompetentlik bilim, amaliy ko'nikma, motivatsiya va mas'uliyat kabi o'zaro bog'liq komponentlar majmuasi sifatida qaraldi.

Raqamli kompetentlikni baholash molekulyar fizika bo'limini o'qitish jarayoniga mos holda to'rtta asosiy faoliyat sohasi: raqamli kontent bilan ishlash, kommunikatsiya, texnologik muhit (texnosfera) va raqamli iste'mol madaniyati doirasida olib borildi. Har bir soha bo'yicha talabalarning axborotni izlash va qayta ishlash, raqamli vositalardan foydalanish, virtual laboratoriyalar va simulyatsiyalar bilan ishlash hamda raqamli muhitda xavfsiz va mas'uliyatli faoliyat yuritish ko'nikmalari baholandi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tajriba-sinov ishlari natijalari bo'lajak fizika o'qituvchilarining molekulyar fizika bo'limini o'qitish jarayonida raqamli kompetentligini rivojlantirishga qaratilgan metodikaning samaradorligini ko'rsatdi. Tadqiqotning diagnostik bosqichida o'tkazilgan test va so'rovnoma natijalari talabalarning aksariyatida raqamli kompetentlik darajasi asosan past va o'rta darajada ekanini aniqladi, bu esa molekulyar fizika kabi abstrakt bo'limlarni o'qitishda raqamli texnologiyalardan yetarli darajada foydalanilmayotganini ko'rsatdi.

Shakllantiruvchi bosqichda molekulyar fizika bo'limini o'qitishda virtual laboratoriyalar, raqamli simulyatsiyalar, interaktiv grafiklar va modellar asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar tajriba guruhida talabalarning raqamli kompetentligini sezilarli darajada oshirdi. Xususan, axborot bilan ishlash, raqamli kontentni tahlil qilish va qayta ishlab taqdim etish, shuningdek, texnologik vositalardan amaliy foydalanish ko'nikmalarida barqaror ijobiy o'zgarishlar kuzatildi. Talabalarning raqamli muhitdagi faolligi va mustaqil ishlashga bo'lgan motivatsiyasi kuchaygani aniqlanib, bu holat ularning o'quv faoliyati samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatdi.

1-jadval

Bo'lajak fizika o'qituvchilarining raqamli kompetentlik darajasi dinamikasi

Raqamli kompetentlik darajasi	Tajriba guruhi (boshlang'ich), %	Tajriba guruhi (yakuniy), %	Nazorat guruhi (yakuniy), %
Past daraja	42,3	24,7	38,1
O'rta daraja	39,8	46,2	41,5
Yuqori daraja	17,9	29,1	20,4

1-jadvaldan ko'rinib turibdiki, tajriba guruhida yuqori darajadagi raqamli kompetentlikka ega talabalar ulushi 11,2 % ga oshgan, past daraja esa 17,6 % ga kamaygan, bu esa ishlab chiqilgan metodikaning samaradorligini tasdiqlaydi.

XULOSA VA TAVSIYALAR

Mazkur tadqiqot bo'lajak fizika o'qituvchilarining molekulyar fizika bo'limini o'qitish jarayonida raqamli kompetentligini rivojlantirish metodikasini ilmiy asoslash va uning samaradorligini aniqlashga qaratildi. Tadqiqot natijalari raqamli texnologiyalar, xususan, virtual laboratoriyalar, raqamli simulyatsiyalar va interaktiv modellarni o'quv jarayoniga integratsiya qilish bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini sezilarli darajada oshirishini ko'rsatdi.

Tajriba-sinov ishlari natijalariga ko'ra, ishlab chiqilgan metodika tajriba guruhida talabalarning raqamli kompetentligini barcha tarkibiy komponentlar bo'yicha rivojlanishini ta'minladi. Ayniqsa, texnologik va media kompetensiyalar hamda raqamli kontent bilan ishlash ko'nikmalarida barqaror ijobiy o'zgarishlar kuzatildi. Raqamli kompetentlikning yuqori darajasiga ega talabalar ulushining oshishi metodikaning pedagogik samaradorligini tasdiqlaydi.

Natijalar muhokamasi shuni ko'rsatadiki, ishlab chiqilgan metodika bo'lajak fizika o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini takomillashtirishda muhim ahamiyatga ega. Raqamli kompetentlik komponentlarining uzviy rivojlanishi talabalarning kelgusidagi pedagogik faoliyatida raqamli texnologiyalarni maqsadli va samarali qo'llashga tayyorligini ta'minlaydi. Olingan natijalar ilgari olib borilgan tadqiqotlar bilan mos kelib, raqamli simulyatsiyalar va virtual laboratoriyalardan foydalanish ta'lim samaradorligini oshirishini tasdiqlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Justiciya Martan, Asep Irvan Irvani & Rahmadhani Mulvia. (2024). *Enhancing Physics Learning with Virtual Labs: Insights from the Last Ten Years*. International Conference on Educational Innovations and Practices (ICEIP 2024).
2. European Framework for the Digital Competence of Educators (DigCompEdu). (2017, November 29). Publications Office of the European Union. DOI: 10.2760/159770.
3. UNESCO. (2018). *ICT Competency Framework for Teachers (ICT CFT) – Version 3*. Paris: UNESCO Publishing. ISBN 978-92-3-100285-4.
4. Ertmer, P. A., & Ottenbreit-Leftwich, A. T. (2010). *Teacher technology change: How knowledge, beliefs, and culture intersect*. Journal of Research on Technology in Education, 42(3), 255–284.
<https://doi.org/10.1080/15391523.2010.10782551>
5. Potkonjak, V., Gardner, M., Callaghan, V., Mattila, P., Gütl, C., Petrović, V. M., & Jovanović, K. (2016). *Virtual laboratories for education in science, technology, and engineering: A review*. Computers & Education, 95, 309-327.
<https://doi.org/10.1016/j.compedu.2016.02.002>.
6. Banda, H. J., & Nzabahimana, J. (2021, December 21). *Effect of integrating physics education technology simulations on students' conceptual understanding in physics: A review of literature*. Physical Review Physics Education Research, 17(2), 023108.
<https://doi.org/10.1103/PhysRevPhysEducRes.17.023108>

UDK: 37.015.3:37.091

PEDAGOGIK EMPATIYA VA KOMMUNIKATIV KOMPETENTLIKNING O'ZARO BOG'LIQLIGI

M.A.Jo'rayeva

Qo'qon davlat universiteti dotsenti

Annotatsiya: Mazkur maqolada pedagogik empatiya va kommunikativ kompetentlik tushunchalarining mazmuni hamda ularning o'zaro bog'liqligi ilmiy-pedagogik jihatdan tahlil etilgan. Pedagogik empatiya o'qituvchining kasbiy kompetentligini belgilovchi muhim psixologik-pedagogik omil sifatida asoslangan. Shuningdek, empirik tadqiqot natijalari asosida empatiya darajasi bilan kommunikativ kompetentlik o'rtasidagi uzviy bog'liqlik aniqlangan.

Kalit so'zlar: pedagogik empatiya, kommunikativ kompetentlik, pedagogik muloqot, kasbiy kompetentlik, o'qituvchi shaxsi.

ВЗАИМОСВЯЗЬ МЕЖДУ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ЭМПАТИЕЙ И КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТЬЮ

Аннотация: В статье с научно-педагогической точки зрения анализируются сущность педагогической эмпатии и коммуникативной компетентности, а также их взаимосвязь. Педагогическая эмпатия обоснована как важный психолого-педагогический фактор профессиональной компетентности учителя. На основе эмпирического исследования выявлена тесная связь между уровнем эмпатии и коммуникативной компетентности педагогов.

Ключевые слова: педагогическая эмпатия, коммуникативная компетентность, педагогическое общение, профессиональная компетентность, личность учителя.

THE INTERRELATIONSHIP BETWEEN PEDAGOGICAL EMPATHY AND COMMUNICATIVE COMPETENCE

Annotation: This article analyzes pedagogical empathy and communicative competence and their interrelation from a scientific perspective. Pedagogical empathy is substantiated as a key psychological and pedagogical factor of teachers' professional competence. Based on empirical research, a strong correlation between empathy level and communicative competence has been identified.

Keywords: pedagogical empathy, communicative competence, pedagogical interaction, professional competence, teacher personality.

KIRISH

Zamonaviy ta'lim tizimida o'qituvchi shaxsiga qo'yilayotgan talablar doimiy ravishda kengayib bormoqda. Bugungi kunda pedagog nafaqat yuqori kasbiy

bilimlarga, balki rivojlangan kommunikativ va empatik qobiliyatlarga ham ega bo'lishi zarur. Ayniqsa, pedagogik empatiya va kommunikativ kompetentlik o'qituvchining pedagogik muloqotni samarali tashkil etishida muhim ahamiyat kasb etadi [1].

Hammamizga ma'lumki, ijtimoiy tarmoqlar orqali shaxslar o'rtasida muloqot qilish imkoniyati kengaygani sababli shaxslararo yuzma-yuz muloqot o'rnatish keskin kamayishiga olib keldi. Bu esa o'z navbatida yosh avlodning yuzma-yuz muloqot qilish, ijtimoiy makonda o'zi uchun "begona" yoki "notanish" kimsalar bilan muloqot qilish layoqati cheklangandek.

Shaxslararo muloqot haqida ilmiy suhbat, maqola, tadqiqotlarni kuzatganimizda bugungi kunda tez-tez ijtimoiy (sotsial) intellekt, emotsional intellekt, empatiya kabi ilmiy atamalar qo'llanilayotganiga guvoh bo'lyabmiz. Ushbu maqolamizda empatiya atamasi haqida bir qator ilmiy gipotezalar, tadqiqotlarni ko'rib chiqamiz.

Pedagogik empatiya o'quvchi shaxsini tushunish, uning hissiy holatini inobatga olgan holda ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etish imkonini beradi. Kommunikativ kompetentlik esa pedagogning muloqot jarayonida til va nutq vositalaridan samarali foydalanish qobiliyatini ifodalaydi. Ushbu ikki tushuncha o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, biri ikkinchisini to'ldiradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Pedagogik empatiyaning nazariy asoslari

"Empatiya" atamasi dastlab XX asr boshlarida nemis estetikasida paydo bo'lgan bo'lib, kuzatuvchining o'zini kuzatilayotgan jismoniy obyekt bilan aynanlashtirish qobiliyatini ifodalagan. Bu hodisani o'rganishning ikki yo'nalishini ajratish mumkin: ba'zi olimlar uni obyektning his qilish qobiliyati sifatida tushunsa, boshqalari uni ruhiyatning xususiyati deb talqin qiladi.

Empatiyani o'rganish muammosi psixologiya uchun doimo dolzarb hisoblanadi. Ilmiy muammo sifatida u inson shaxsining rivojlanishi va shakllanishi masalalari doirasiga kiradi. Uni o'rganish orqali shaxsning ma'naviy-axloqiy tomonlari xususiyatlari va mexanizmlarini sifatli tahlil qilish mumkin. Empatiya asosiy ijtimoiy his-tuyg'u sifatida insonning boshqa odamning ichki dunyosini va

hissiy holatini tushunish, anglash, hamda uning his-tuyg'ulariga sherik bo'lish qobiliyati deb ta'riflanadi. Empatiya qobiliyati shaxslararo munosabatlarda muhim ahamiyat kasb etadi. Insonning bu qobiliyati qanchalik yuqori bo'lsa, u shunchalik muloqotga moyil bo'ladi va unga intiladi. Empatiya qobiliyatining rivojlanganligi mutaxassislar, ayniqsa psixolog, pedagog, tarbiyachi, menejer va shifokorlarning kasbiy faoliyati samaradorligiga ta'sir ko'rsatadi. Psixolog uchun tushunish insonni bilish va u haqida ma'lumot olishning zaruriy unsuri sifatida namoyon bo'ladi[6].

R.Fisher asarlarida "his qilish" konsepsiyasi taqdim etilgan bo'lib, u dastlab estetik munosabatga nisbatan qo'llanilgan. Bunda sub'yekt obyekt – atrof-muhit yoki san'at asari bilan aloqaga kirishib, o'zini shu obyektga ko'chiradi. Sub'yekt o'z hissiyotlarini obyektga "qarz beradi", o'zini uning xizmatiga bag'ishlaydi[8].

E.Titchener empatiyani narsa va vaziyatlarda, shuningdek boshqa odamning hissiyotlari va holatlarida o'zini his qilish deb tushungan. Uning fikricha, bu jarayonning mexanizmi taqlid qilishdir [8].

Yarim asrdan so'ng, empatiya tushunchasi turli modellarda kengaytirildi, ko'plab yondashuvlarda ko'rib chiqila boshlandi va ko'p ta'riflar paydo bo'ldi. Rossiya psixologiyasiga "empatiya" tushunchasi 1970-yillarning boshida kirib keldi va asosan T.P. Gavrilovning ishlarida rivojlantirildi[9].

V.V.Znakovning fikricha, empatiya boshqa insonga nisbatan ijobiy munosabatda namoyon bo'ladi, bu uning shaxsiyatining yaxlitligini tan olishni anglatadi[10]. I.M.Yusupov empatiyani psixikaning ongli va ongsiz qismlarini bog'lovchi yaxlit hodisa sifatida ko'rib chiqadi, uning maqsadi boshqa odamning ichki dunyosiga kirishdir[11].

Empatiyani ta'riflashga bo'lgan yondashuvlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, empatiya – bu insonning boshqalarning kechinmalariga nisbatan sezgirliigi, hamdardlik va achinish shaklida namoyon bo'ladigan hissiy javobdir.

Empatiya tushunchasi psixologiyada shaxsning boshqalarning hissiy holatini anglash va unga hamdardlik bildira olish qobiliyati sifatida talqin etiladi². Pedagogik empatiya esa ushbu qobiliyatning kasbiy faoliyat bilan bog'liq ko'rinishi bo'lib, o'qituvchining o'quvchi bilan samarali muloqot o'rnatishida namoyon bo'ladi.

B.G.Zinchenko va V.P.Mesheryakovning “Katta psixologik lug‘at”ida empatiya 3 ta ma’noda talqin etiladi:

1) his qilish tushunchasiga sinonim bo‘lib, insonning boshqa odamlarning ichki dunyosini aqldan tashqari bilishi sifatida;

2) badiiy obyektini his qilish qobiliyatini nazarda tutuvchi estetik qobiliyat sifatida, bu estetik zavq manbai hisoblanadi;

3) insonning boshqa odamning kechinmalariga ta’sirchanligi sifatida, bu hamdardlik va boshqalar bilan birga kechirish shaklida namoyon bo‘ladigan ijtimoiy, axloqiy his-tuyg‘ularning bir turi bo‘lib, uning asosida markazsizlanish mexanizmi yotadi [7;563].

D.Goleman va P.Ekman empatiyaning 3 turini ajratib ko‘rsatadilar:

1) kognitiv empatiya, turli vaziyatlarda boshqa odamlarning ta’sirchan reaksiyalarini bashorat qilish qobiliyatini oshiradi, bu esa muzokaralar samaradorligini ko‘taradi (aql-idrok, taqqoslash va analogiya jarayonlarini ishga soladi);

2) emotsional (affektiv) empatiya – o‘zgalarning his-tuyg‘ularini o‘ziga ko‘chira olishni nazarda tutadi va ruhiy yaqinlashishga yordam beradi;

3) hamdardlik empatiyasi (g‘amxo‘rlik) – boshqa odamlarni tushunish, ularning his-tuyg‘ularini baham ko‘rish va ularga ochiqchasiga yordam berish qobiliyatidir[7].

Ilmiy manbalarda pedagogik empatiya quyidagi funksiyalarni bajarishi qayd etilgan³:

- o‘quvchining individual xususiyatlarini hisobga olish;
- ijobiy psixologik muhit yaratish;
- pedagogik nizolarning oldini olish;
- ta’lim jarayonining samaradorligini oshirish.

Kommunikativ kompetentlikning mazmuni

Kommunikativ kompetensiya asosini quyidagilar tashkil qiladi: muloqotni tashkil qilish, shaxslararo muloqot ko‘nikmasi; mulokotni, kontakti saqlash, teskari aloqani o‘rnatish; mulokot natijalarini analiz qilish. H.Mustafayeva o‘z tadqiqotida ingliz tili grammatikasini ijtimoiy-gumanitar fakultetlar o‘zbek fakultetlar o‘zbek

guruhlari talabalari tomonidan o'zlashtirishning lingvodidaktik tamoyillari, metodik vositalari to'liq bir majmua sifatida tadqiq etgan. T.Madraximov ingliz tili so'zlashuv nutqining strukturaviy, funksional-semantik Ba pragmatik xususiyatlari kommunikativ tilshunoslik hamda qiyosiy tipologik nuqtai nazardan tahlilga oid muammolarni o'rgandi. So'zlashuv nutqining uslubiy varianti sifatida tasvirlash va tahlil qilish bilan cheklanib qolmasdan, uning sifat xarakteristikasini belgilab beruvchi omillar ham aniqlandi etno-sosiolingvistik, kognitiv-kommunikativ, paralingvistik, ruhiy-fiziologik, modallik, individual omillar turli lisoniy birliklar misolida yoritib berildi . Kommunikativ kompetensiya – bu muayyan narsalarni qo'yish va hal kilish kobiliyati aloqa vazifalari turlari: maqsadlarni aniqlash aloqa, vaziyatni baholash, hisobga olish hamkorning niyatlari va aloqa usullari (hamkorlar), yetarli strategiyalarni tanlash, aloqa muvaffaqiyatini baholash, o'z nutq xatti-harakatlarini o'zgartirishga tayyor bo'lish.

Kommunikativ kompetentlik pedagogning muloqot jarayonida bilim, ko'nikma va malakalarni integratsiyalashgan holda qo'llay olish qobiliyatini ifodalaydi. Uning tarkibiga lingvistik, nutqiy, ijtimoiy-psixologik va empatik komponentlar kiradi [4].

Pedagogik faoliyatda kommunikativ kompetentlik:

- o'quvchilar bilan samarali aloqa o'rnatish;
- ta'limiy axborotni aniq va tushunarli yetkazish;
- pedagogik ta'sirchanlikni oshirish

kabi vazifalarni bajaradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Pedagogik empatiya va kommunikativ kompetentlikning o'zaro bog'liqligi

Pedagogik empatiya kommunikativ kompetentlikning psixologik asosi sifatida namoyon bo'ladi. Empatiyaga ega bo'lgan o'qituvchi o'quvchi bilan muloqotda ochiqlik, ishonch va hamkorlik muhitini yaratadi [5]. Bu esa kommunikativ kompetentlikning rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, empatiya darajasi yuqori bo'lgan pedagoglarda muloqot samaradorligi ham yuqori bo'ladi.

Empirik tadqiqot natijalari

Tadqiqot oliy pedagogik ta'lim muassasasida tahsil olayotgan 3-4-bosqich talabalarida ($n=60$) olib borildi. Tadqiqotda pedagogik empatiya darajasini aniqlash uchun K.Rogers metodikasi, kommunikativ kompetentlikni aniqlash uchun maxsus diagnostik so'rovnoma qo'llanildi.

Natijalar shuni ko'rsatdiki:

- empatiya darajasi yuqori bo'lgan respondentlarning 78% ida kommunikativ kompetentlik ham yuqori darajada shakllangan;
- empatiya darajasi past bo'lganlarda kommunikativ kompetentlik ko'rsatkichlari sezilarli darajada past bo'lgan.

Bu esa pedagogik empatiya va kommunikativ kompetentlik o'rtasida bevosita bog'liqlik mavjudligini tasdiqlaydi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, pedagogik empatiya va kommunikativ kompetentlik o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, pedagog kasbiy kompetentligining muhim tarkibiy qismlarini tashkil etadi. Empatiyani oshiruvchi omillardan badiiy adabiyotlar o'qish, talabalar o'rtasida o'zaro sog'lom ijtimoiy munosabatlarni rivojlantirish orqali talabalarda o'quv motivlarini shakllantirishning psixologik jihatlariini tahlil qilish ta'lim sifati va samaradorligiga ijobiy ta'sir qilishi isbotlandi. Empatik yondashuv pedagogik muloqotni samarali tashkil etish, o'quvchi shaxsining rivojlanishiga qulay shart-sharoit yaratishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli bo'lajak pedagoglarni tayyorlash jarayonida ushbu kompetensiyalarni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jo'raev R.X. *Pedagogik mahorat va nutq madaniyati*. – T.: O'qituvchi, 2019.
2. Rogers C. *Empathy: An Unappreciated Way of Being*. – Boston: Houghton Mifflin, 2007.
3. Zimnyaya I.A. *Pedagogicheskaya psixologiya*. – M.: Logos, 2018.
4. Abdullaeva Q. *Pedagogik kompetentlik asoslari*. – T.: Fan, 2020.
5. Leontyev A.A. *Psixologiya muloqota*. – M.: Smysl, 2016.
6. Влияние уровня развития эмпатии на статус студента в группе <https://workspay.ru/work/54654/>
7. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект. – М.: "Манн, Иванов Фервет", 2013. – 536 с.
8. Сизикова М.В. Эмпатия как личностная черта и профессиональное качество психологов-консультантов с различным стажем практической деятельности. Дисс. канд. психол. наук. – М., 2018. – 165 с.

9. Павлина Е. В. Особенности Эмпатии у Студентов Вуза // Вестник магистратуры. 2022. №9 (132). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-empatii-u-studentov-vuza>.
10. Знаков В.В. Понимание в познании и общении. – Самара, СаиГПУ 2010. – 188 с.
11. Юсупов И.М. Психология эмпатии: теоретические и прикладные аспекты: Дисс. ... д-ра психол. наук. – СПб., 1995. – 252 с.

IFLOSLANTIRUVCHI MODDALARNING ATMOSFERADAGI KONSENTRATSIYASI BILAN TURLI XILDAGI DARAXTLAR BARGLARIDAGI TAHLIL NATIJALARI

Xalmatov Misliddin Muxammadovich

*University of economics and Pedagogy Ijtimoiy-gumanitar fanlar
kafedrası v.b.dotsenti, biologiya fanlari bo'yicha falsafa fanlari doktori (Ph.D)*

E-mail: mr.kholmatov1986@mail.ru

To'xtasinov Sherzodbek Shuxratbek o'g'li

*"University of Economics and pedagogy" "Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim"
kafedrası katta o'qituvchi*

Telefon: +99893 412 30 36 @mail:tukhtasinovs@bk.ru

Annotatsiya. Maqolada regressiyali korreliativ modellashtirish natijalariga ko'ra atmosferadagi zararli moddalarning konsentratsiyasi bilan daraxtlar bargida kumulyatsiyasi miqdori o'rtasida kuchli korreliativ bog'lanish mavjudligi aniqlandi. Bunday bog'lanish ayniqsa archa daraxtida eng yuqori darajada namoyon bo'ldi. Xususan sulfat ikki oqsidi va tanlangan daraxtlar bargida ushbu moddaning kumulyatsiyasi o'rtasidagi bog'lanish zichligi quyidagishcha Archa daraxtida 0.88, dub daraxtida 0.78, kashtanda 0.75 va pavloniya daraxtida 0.93 ga teng bo'lgan. (Ushbu korrelyatsion tenglamaning ishonchligini 1 grafik a) banddan ko'rishingiz mumkin).

Tayanch so'z va iboralar: ekotizim, atmosfera, barg, moddalar, daraxtlar, zararli, shahar, bog'liqlik, chiziqli, rekreatsiya, korrelyatsion, xlorofill.

РЕЗУЛЬТАТЫ АНАЛИЗА КОНЦЕНТРАЦИИ ЗАГРЯЗНЯЮЩИХ ВЕЩЕСТВ В АТМОСФЕРЕ В ЛИСТЬЯХ РАЗЛИЧНЫХ ВИДОВ ДЕРЕВЬЕВ

Аннотация. Согласно результатам регрессионного корреляционного моделирования, существует сильная корреляционная связь между концентрацией вредных веществ в атмосфере и количеством их накопления в листьях деревьев. Такая связь наиболее выражена у можжевельника. В частности, плотность связывания между двумя сульфатными белками и накоплением этого вещества в листьях выбранных деревьев составила 0,88 у можжевельника, 0,78 у дуба, 0,75 у каштана и 0,93 у павлонии. (Надежность этого корреляционного уравнения показана на графике 1а).

Ключевые слова: экотизм, атмосфера, листья, вещества, деревья, вредители, городская среда, зависимость, линейная регрессия, корреляция, хлорофилл.

RESULTS OF ANALYSIS OF THE CONCENTRATION OF POLLUTANTS IN THE ATMOSPHERE IN THE LEAVES OF VARIOUS TYPES OF TREES

Annotation. According to the results of the regression correlative modeling, there is a strong correlation link between the concentration of harmful substances in the atmosphere

and the amount of tree accumulation in the leaves. Such bonding was most prominent at juniper trees. In particular, the density of binding between the two sulphate proteins and the accumulation of this substance in the leaf of selected trees was 0.88 in the juniper tree, 0.78 in the oak tree, 0.75 in the chestnut, and 0.93 in the pavlonion tree. (The reliability of this correlation equation is shown in Graph 1 a).

Keywords: *ecotism, atmosphere, leaves, substances, trees, pests, urban, dependence, linear, regression, correlation, chlorophyll.*

KIRISH

Atmosferadagi ifloslantiruvchi moddalar tirik organizmga bioximik agentlar ko'rinishida ta'sir qilib, hujayraning ultramikroskopiki strukturasida buzilishlarga olib keladi. Bu esa fiziologik jarayonlar va o'simliklar metabolizmiga olib keladi hamda uning mahsuldorlik va o'sish darajasiga, hayot davomiyligining pasayishiga sabab bo'ladi. Ekotizimda daraxtlarning genetik xususiyatlari qarab turli xildagi va darajadagi ifloslantiruvchi moddalarning ularga ta'siri xar xil bo'lishi mumkin. Atmosferadagi moddalarning daraxtlarga stress darajasi cheklangan vaqt oraliqlaridagi miqdori yoki uzoq vaqt davomida yig'ilishi kabi ikki holatda rivojlanadi. Sanoat yoki boshqa turdagi antropogen moddalarning atmosferaga chiqarilishidan ularning konsentratsiyasi o'zgarishlarga uchraydi va ma'lum hududlarda tuproq va o'simlik qoplamiga kumulyatsiyasi kuzatiladi. Ushbu yo'nalishdagi tadqiqotlarni ilk bora McLaughlin S. B. [174]. o'tgan asrning 80-yillarida olib borgan. Bu davrlarda Yevropa va Amerikada hamda Sovet ittifoqida asosiy atmosferani ifloslantiruvchi modda sulfat ikki oksidi hisoblanardi. Sovet va Amerikalik olimlarning 1980-yillardagi ilk qo'shma ilmiy loyihasi xam O'rmon ekotizimi va ifloslantiruvchi moddalar ta'siriga bag'ishlangani ushbu davrda daraxtlarga moddalarning ta'siri nechog'lik muammoli bo'lganligini ko'rsatib turibdi [1]. Bugungi kunga kelib ushbu yo'nalishdagi tadqiqotlar keng ko'lamli va xar bir regionga xos olib borilmoqda.

O'tgan asrning oxirlariga kelib daraxtlar ekotizimiga asosiy xavflardan biri bo'lgan kislotali yomg'irlar paydo bo'ldi. Aslida kislotali yomg'irlarning paydo bo'lishi o'rta asrlarda xam kuzatilgan bo'lsa-da, bugungi kundagi antropogen o'zgarishlarning ko'lami, sanoat va maishiy chiqindilarning atmosferadagi

konsentratsiyasi xavfli tus ola boshlashi kislotali yomg'irlar jadalligining oshishiga sabab bo'ldi [2].

Olib borilgan tadqiqotlar natijalariga tayansak atmosferadagi ifloslantiruvchi moddalarning ortishi bilan dunyo o'rmon mintaqasidagi daraxtlar ekotizimi 45% ga o'zining yashovchanligini yo'qotgan[3]. Bugungi kunda jahonda daraxtlarning o'zgarishlarini o'rganishda 12 banddan iborat daraxtning morfologiyasi o'zgarishiga asoslangan tashxislash va sinflash uslubi tadqiq qilingan [4]. Ushbu tadqiqot ishining maqsadi Andijon shahridagi atmosferadagi ifloslantiruvchi moddalarning konsentratsiyasi jadalligi sharoitida daraxtlarda ifloslantiruvchi moddalarning kumulyatsiyasi o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganishdan iborat.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

O'rganilayotgan hududda ifloslantiruvchi moddalarning atmosferadagi konsentratsiyasi bilan turli xildagi daraxtlar barglariga ushbu moddalarning kumulyatsiyasini o'rganish uslubi oddiy statistik bog'lanishlarni modellashtirish orqali tahlil qilishdan iborat. Buning uchun ikkita o'rganilayotgan o'zgaruvchilar o'rtasidagi korrelyatsion bog'liqlik aniqlandi va ishonchliligi baholandi.

Atmosferadagi zararli moddalarning aniqlangan konsentratsiyasi bir xil vaqtda daraxt barglaridan olingan namunalar tahlili yordamida aniqlangan. Bunday sharoitda kumulyatsiya intensivligini aniqlashning imkoni bo'lmaydi. Sababi atmosferadagi zararli moddalarning daraxt bargiga kumulyatsiyasi ma'lum bir vaqt oraliqlarida kechadi. Uzra bog'liqliklarni tahlil qilish rekreatsiyaning to'g'ri chiziqli tenglamasiga asoslanadi:

$$y_x = a_0 + a_1x$$

Bu yerda a_1 parametr rekreatsiya darajasi deb ataladi va u omil belgi samaradorligini yoki aksincha kamayish darajasini ifodalaydi, ya'ni bu belgi qiymati bir birlikka ortganda natijaviy o'zgaruvchi qancha qiymatga ortishini bildiradi. Ushbu to'g'ri chiziqli tenglamaga asoslanib, atmosferadagi zararli moddalarning konsentratsiyasi ortishi bilan daraxt barglaridagi modda miqdori o'zgarishlarining bog'liqlik zichligini korrelyatsiya koeffitsiyenti yordamida aniqlandi:

$$r_{xy} = \frac{\sum(x - \bar{x})(y - \bar{y})}{\sqrt{\sum(x - \bar{x})^2 \sum(y - \bar{y})^2}}$$

Bog'lanishlar zichligi $\pm 0,30,5$ oralig'ida yotsa bog'lanish kuchsiz; $\pm 0,50,8$ oralig'ida yotsa bog'lanish o'rtacha; $\pm 0,81,0$ oralig'ida yotsa esa bog'lanish kuchli deb baholanadi [5]. Korrelyatsion tahlil davomida o'rtacha ko'rsatkich bilan dispersiya o'rtasidagi ishonchlilikni aniqlash uchun 95% li ishonchli oralik tanlandi [6].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Atmosfera amaliy jihatdan chegaralanmagan havo fazasi bo'lib, undagi fizik va kimyoviy jarayonlar tirik organizm yashashi uchun muhimdir. Antropogen zararli moddalarning havo bo'shlig'ida bo'lishi va uning konsentratsiyasi ikkilamchi avvalo, insonning o'ziga zararli ta'sir ko'rsatadi [7]. Bu ta'sir daraxtlarga yashirin, muntazam va qaytmas shakllarda namoyon bo'ladi. Past konsentratsiyadagi ta'sir o'z navbatida o'simliklarda tez belgi bermaydi va fiziologik jarayonlarni buzadi. Muntazam ta'sir shaklida xlorofillarmish jarayoniga yomon ta'sir qilsa, qaytmas shaklda atmosferadagi moddalarning konsentratsiyasi mezofitlarmish jarayoni yoki bargni noodatiy to'kish jarayoni bilan daraxt poyasining suvni o'zlashtirilmaligi

O'rganishlar natijalariga ko'ra daraxtlarning bunday moddalarga chidamliligi chegarasi ularning adaptatsiya xususiyati darajasidan oshmagan holatda daraxtlar ekotizimi uchun zararli ta'sir ko'rsatolmaydi. Bunday konsentratsiya chegarasi 1984-yillarda ko'yidagicha ko'rsatkichlarda ifodalangan. NO₂ atmosferadagi maksimal ko'rsatkich xar bir kub havo muhiti uchun maksimal 0.04 mg ni, o'rtacha kunlik 0.02 mg; qo'rg'oshin uchun maksimal darajasi 0.01 mg, o'rtacha kunlik 0.002 mg, SO₂ uchun maksimal ko'rsatkich 3.0 mg. kunlik maksimal darajada 1.0 mg; formaldegid uchun maksimal darajada 0.02 mg, o'rtacha kunlik 0.003 mg qilib belgilangan (1-jadval).

Atmosferadagi zararli moddalarning daraxt qoplamasiga ta'siri bo'yicha ruxsat etilgan konsentratsiyasi [4]

1- jadval

Moddalar	Atmosferadagi konsentratsiyasi, mg/m ³	
	Maksimal darajadagi	O'rtacha kunlik
NO ₂	0.04	0 .0 2
Pb	0.01	0.002

SO ₂	3.0	1 . 0
Formaldegid	0 . 0 2	0.003

Regressiyali korrelyativ modellashtirish natijalariga ko'ra atmosferadagi zararli moddalarning konsentratsiyasi bilan daraxtlar bargida kumulyatsiyasi miqdori o'rtasida kuchli korrelyativ bog'lanish mavjudligi aniqlandi. Bunday bog'lanish ayniqsa archa daraxtida eng yuqori darajada namoyon bo'ldi. Xususan sulfat ikki oqsili va tanlangan daraxtlar bargida ushbu moddaning kumulyatsiyasi o'rtasidagi bog'lanish zichligi quyidagisicha Archa daraxtida 0.88, dub daraxtida 0.78, kashtanda 0.75 va pavloniya daraxtida 0.93 ga teng bo'lgan. (Ushbu korrelyatsion tenglamaning ishonchliligini 1 grafik a) banddan ko'rishingiz mumkin). Atmosferadagi zararli moddalar va ularning daraxt bargidagi miqdori o'rtasidagi rekreatsiya modeli tenglamasi parametrlari (modellashtirishda atmosferadagi SO₂, Pb, NO₂, Formaldegidning to'rtta daraxt barglaridagi miqdoriga bog'liqligi o'rganilgan) 2 jadval.

Ko'rsatkichlar	Chiziqli tenglamasi	Korrelyatsiya koeffitsenti
SO₂		
Archa daraxti	SO ₂ = -0.07730+46.68814*Archa daraxti (mg/kg)	0.82
Dub daraxti	SO ₂ = 0.21984+59.87591*Dub daraxti (mg/kg)	0.78
Kashtan daraxti	SO ₂ = 0.16420+29.36898*Kashtan daraxti (mg/kg)	0.75
Pavloniya daraxti	SO ₂ = 0.13524+40.40275*Pavloniya daraxti (mg/kg)	0.93
Pb		
Archa daraxti	Pb = 0.00040+0.10578*Archa daraxti (mg/kg)	0.26
Dub daraxti	Pb = 0.00149-0.07229*Dub daraxti (mg/kg)	0.009

Kashtan daraxti	$Pb = 0.00254 - 0.64074 * \text{Kashtan daraxti (mg/kg)}$	-0.38
Pavloniya daraxti	$Pb = 0.00047 + 0.35000 * \text{Pavloniya daraxti (mg/kg)}$	0,02
NO₂		
Archa daraxti	$NO_2 = 0.01750 + 2.33779 * \text{Archa daraxti (mg/kg)}$	0.95
Dub daraxti	$NO_2 = 0.02509 + 2.35516 * \text{Dub daraxti (mg/kg)}$	0.94
Kashtan daraxti	$NO_2 = 0.33119 - 2.25072 * \text{Kashtan daraxti (mg/kg)}$	-0.08
Pavloniya daraxti	$NO_2 = 0.05545 + 4.00437 * \text{Pavloniya daraxti (mg/kg)}$	0.80
Formaldegid		
Archa daraxti	$\text{Formaldegid} = 0.00631 + 42.25027 * \text{Archa daraxti (mg/kg)}$	0.78
Dub daraxti	$\text{Formaldegid} = 0.00948 + 32.48659 * \text{Dub daraxti (mg/kg)}$	0.53
Kashtan daraxti	$\text{Formaldegid} = 0.00904 + 14.17263 * \text{Kashtan daraxti (mg/kg)}$	0.71
Pavloniya daraxti	$\text{Formaldegid} = 0.01177 + 15.13008 * \text{Pavloniya daraxti (mg/kg)}$	0.62

Sulfat ikki oksidining transformatsiyasining xususiyati atmosferada oksidlanishi va sulfatdan tortib uning boshqa birikmalarigacha daraxtlarda kuchli kumulyatsiyaga uchrashidadir. Uning oksidlanish amaliy jihatdan ikki yo'l bilan kechadi: birinchidan gazli fotokimyoviy yo'l bilan gomogen reaksiyaga kuchli oksidlovchilar bilan uchrashi (gidroksid jarayoni); ikkinchidan geterogen ya'ni bulut, tuman boshqa yog'in turlarida suv bug'iga absorbsiyasi. Xar ikki holatda ham uning ruxsat etilgan me'yordan oshishi daraxtlar uchun qaytmas salbiy jarayonlarning

rivojlanishiga sabab bo'ladi. Bundan tashqari sulfat og'ir metallardan qo'rg'oshin moddasining daraxt bargida kumulyatsiyasi ikki xildagi zararli jarayonning rivojlanishiga sabab bo'ladi. Birinchidan zararli kimyoviy ta'sir qiladi, xlorofill jarayonini buzadi, hamda ikkinchidan barglarda to'planib termik kuydirish jarayonida ishtirok qiladi. Modellastirish natijalariga ko'ra atmosferadagi konsentratsiya bilan daraxt bargidagi kumulyatsiya o'rtasida bog'lanish kuchi kuchsizdir. Hatto kashtan daraxti barglaridagi kumulyatsiya teskari bog'lanish borligini ko'rsatdi (2 jadval, 1 grafik b) band).

Atmosferadagi azot ikki oksidi bilan daraxtlar bargidagi kumulyatsiya o'rtasidagi bog'lanish archa, dub va pavloniya daraxtlarida to'g'ri va kuchli bog'lanish borligini, kashtan daraxti bilan kuchsiz bog'lanishni ko'rsatdi. Atmosferadagi azot ikki oksidining 0.04 mg/m³ gacha bo'lgan maksimal konsentratsiyasi daraxtlarning azotga to'yinishi uchun muhimdir. Formaldegid eng zararli kimyoviy moddalarning biri bo'lib, uning 0.02 mg/m³ dan yuqori konsentratsiyasi daraxtlar bargida hujayralarning nobud bo'lishiga va nekrotik jarayonning yoyilishiga sabab bo'ladi. Bunday chegaradan ortgan konsentratsiyaning ta'sir qilish davomiyligi hatto 10 minut bo'lganda ham rivojlanishi kuzatilgan [8]. Atmosferadagi formaldegid konsentratsiyasi bilan daraxt barglaridagi uning miqdori o'rtasida o'rtacha bog'lanish borligi aniqlandi.

XULOSA

Andijon shahrida atmosferadagi zararli moddalarning tadqiqot uchun ajratib olingan mavjud daraxt turlari barglaridagi kumulyatsiya o'rtasida chiziqli bog'lanish borligi aniqlandi. Zararli moddalarning eng ko'p kumulyatsiyasi archa daraxti barglarida kuzatilsa, eng kam ko'rsatkich kashtan daraxtiga to'g'ri kelgan. Tahlil natijalariga qarab kashtan daraxti eng toza ekologik daraxt deb atash mumkin.

Zararli moddalar o'rtasidagi eng yuqori bog'lanish azot oksidi hissasiga to'g'ri kelsa, eng kam bog'lanish qo'rg'oshin moddasi hissasiga to'g'ri keldi. Kashtan daraxti barglaridagi qo'rg'oshin moddasining atmosferadagi shu modda konsentratsiyasiga bog'likligi teskari ko'rinishda ekanligi aniqlandi. Olib borilgan tadqiqot atmosferada aniqlangan zararli moddalar konsentratsiyasining daraxt barglarida kumulyatsiyasi

o'rtasidagi chiziqli bog'lanishni aniqlashga qaratilgan bo'lib, ushbu bog'lanish isbotlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. McLaughlin S. B. Effects of air pollution on forests // J. A P C A (Air Pollution Cont Association). 1985. Vol. 35. P. 512-534.
2. Алексеев В. А., Дочинжер Л. С. Лесные экосистемы и атмосферное загрязнение // Лесоведение. 1981. № 5. С. 64-71.
3. Временные нормативы предельно допустимых концентраций загрязняющих веществ в атмосферном воздухе, оказывающих вредное воздействие на лесные насаждения в районе музея-усадьбы „Ясная Поляна”. М., 1984. 12 с.
4. Алексеев В. А. Диагностика жизненного состояния деревьев и древостоев // Лесоведение. 1989. № 4. С. 51-57.
5. Елисеева И.И., Юзбашев М.М.. Общая теория статистики. 5-е изд. М.: Финансы и статистика, 2005.
6. Закс Л. Статистическое оценивание М.: Статистика, 1976. - 598 с.
7. Зелдин М.А., Баринов Н.П., Аббасов М.Э. Доверительный интервал для среднего по выборке из конечной генеральной совокупности. ПСМИ Регистр оценщиков, №11, 2012, с.70-75
8. Mudd J. B. Biochemical effects of some air pollutants on plants // Air pollution damage to vegetation: Adv. Chem. 1973. Ser. 122. P. 31—47.
9. Лесные экосистемы и атмосферное загрязнение. Под редакцией В. А. Алексеева - JL: Наука, 1990. - 200 с.
10. Совместный промежуточный доклад о политически значимых научных выводах 2019 года. Пятая совместная сессия Женева, 9–13 сентября 2019 года. ECE/EB.AIR/GE.1/2019/3
11. Павлов И.Н. Древесные растения в условиях техногенного загрязнения – Улан-Удэ: БНЦ СО РАН, 2005. – 370 с.
12. Гржибовский А.М., Унгуряну Т.Н. Анализ биомедицинских данных с использованием пакета статистических программ SPSS: учебное пособие / А.М. Гржибовский, Т.Н. Унгуряну. – Архангелск: Изд-во Северного государственного медицинского университета, 2017. – 293 с. ISBN 978-5-91702-255-0

STATISTICAL ANALYSIS OF EXPERIMENTAL WORK AIMED AT DEVELOPING YOUTH POLITICAL CONSCIOUSNESS BASED ON NATIONAL VALUES

Murodov Nodirbek Oybek ogli

*Doctoral Candidate, Kori Niyoziy National Institute of Pedagogy,
Chief Specialist, Department of Youth Socio-Political Activity Enhancement,
Central Executive Committee of "Milliy Tiklanish" Democratic Party of Uzbekistan*

Abstract: *This study presents a comprehensive statistical analysis of experimental work conducted to develop political consciousness among Uzbek youth based on national values.*

Key words: *Youth political consciousness, national values, experimental work, statistical analysis.*

СТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЙ РАБОТЫ, НАПРАВЛЕННОЙ НА РАЗВИТИЕ ПОЛИТИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ МОЛОДЕЖИ НА ОСНОВЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ

Аннотация: *Данное исследование представляет комплексный статистический анализ экспериментальной работы, проведенной для развития политического сознания узбекской молодежи на основе национальных ценностей.*

Ключевые слова: *Политическое сознание молодежи, национальные ценности, экспериментальная работа, статистический анализ.*

MILLIY QADRIYATLAR ASOSIDA YOSHLARNING SIYOSIY ONGINI RIVOJLANTIRISHGA YO'NALTIRILGAN TAJRIBA-SINOV ISHLARINING STATISTIK TAHLILI

Annotatsiya: *Ushbu tadqiqot milliy qadriyatlar asosida o'zbek yoshlarining siyosiy ongini rivojlantirish bo'yicha olib borilgan tajriba-sinov ishlarining keng qamrovli statistik tahlilini taqdim etadi.*

Kalit so'zlar: *Yoshlarning siyosiy ongi, milliy qadriyatlar, tajriba-sinov ishi, statistik tahlil.*

INTRODUCTION

The formation of political consciousness among youth based on national values represents a critical priority for contemporary Uzbekistan's development. As emphasized in the "Milliy Tiklanish" Democratic Party's pre-election program for 2025-2029, the development of a harmonious generation's potential stands as the

foundation of national progress. The program's fundamental principle states: "Education begins with upbringing" (Ta'lim tarbiyadan boshlanadi), highlighting the inseparable connection between moral education and political consciousness formation.

The relevance of this study stems from the urgent need to strengthen youth political consciousness in an era of rapid globalization and information transformation. Political consciousness, defined as the systematic understanding of political processes, civic responsibilities, and national interests, serves as the cornerstone of active citizenship and democratic participation. For Uzbekistan, a nation with over 60% of its population under 30 years of age, the cultivation of youth political consciousness based on traditional values and contemporary democratic principles becomes not merely an educational task but a strategic national imperative.

The "Milliy Tiklanish" Democratic Party's approach, encapsulated in its motto "Development Based on Values" (Qadriyatlariga tayangan taraqqiyot), provides the theoretical foundation for this research. The party's platform emphasizes that societal transformation begins with individual transformation: "If a person changes, society changes" (Inson o'zgarsa, jamiyat o'zgaradi). This principle underscores the importance of targeted interventions aimed at shaping youth political consciousness.

Previous research in this domain has predominantly focused on theoretical frameworks and qualitative assessments. However, there exists a significant gap in empirical, statistically rigorous analysis of experimental interventions designed to enhance youth political consciousness within the specific context of Uzbek national values. This study addresses this lacuna by presenting comprehensive statistical analysis of experimental work conducted across multiple regions of Uzbekistan.

The objectives of this research are: (1) to analyze the effectiveness of experimental educational programs in developing youth political consciousness; (2) to assess the correlation between exposure to national values education and political awareness indicators; (3) to identify demographic and regional factors influencing the formation of political consciousness; (4) to provide evidence-based recommendations for policy development in youth political education.

MATERIALS AND METHODS

This study employed a quasi-experimental design with pre-test and post-test measurements conducted over a 12-month period from January 2023 to December 2023. The experimental work was implemented across six regions of Uzbekistan: Tashkent city, Samarkand, Bukhara, Fergana, Navoi, and Karakalpakstan. A total of 850 participants aged 18-30 were recruited through stratified random sampling to ensure regional and demographic representation.

The participant cohort comprised: 420 university students (49.4%), 230 young professionals (27.1%), 150 vocational education students (17.6%), and 50 community activists (5.9%). Gender distribution was balanced with 438 males (51.5%) and 412 females (48.5%). Educational background varied from secondary education (18%) to higher education (52%) and postgraduate studies (30%).

The experimental intervention consisted of a comprehensive political consciousness development program aligned with principles articulated in the "Milliy Tiklanish" Democratic Party's platform. The program incorporated three primary components:

1. Theoretical Education Module (120 hours): This module focused on Uzbekistan's constitutional framework, democratic institutions, electoral systems, political party functions, and civil society mechanisms. Special emphasis was placed on connecting contemporary political processes with historical traditions of statecraft in Central Asia, including concepts such as mashvara (consultation), adolat (justice), and mehr-oqibat (compassion and foresight).

2. National Values Integration Module (80 hours): Based on the "Milliy Tiklanish" program's emphasis on developing society based on national customs, traditions, and values rather than foreign cultural influences, this module explored Uzbek philosophical heritage, historical figures' contributions to political thought (including Al-Farabi, Amir Temur, and Alisher Navoi), and contemporary applications of traditional values in democratic governance.

3. Practical Civic Engagement Module (60 hours): Participants engaged in mock parliamentary debates, community project development, interaction with local

government officials, electoral process simulations, and media literacy training focused on political information evaluation.

Control group participants (n=350) received standard civic education curriculum without specialized integration of national values and intensive political consciousness development components.

Data was collected through multiple validated instruments:

Political Consciousness Assessment Questionnaire (PCAQ): A 45-item instrument measuring six dimensions of political consciousness: (1) Knowledge of political system and institutions (8 items); (2) Understanding of citizen rights and responsibilities (7 items); (3) National identity and values integration (8 items); (4) Critical thinking about political information (7 items); (5) Civic engagement motivation (8 items); (6) Democratic values internalization (7 items). Items were rated on a 5-point Likert scale [3, 18].

National Values Awareness Scale (NVAS): A 30-item scale assessing participants' understanding and internalization of Uzbek national values, including family values, respect for elders, religious tolerance, historical consciousness, and cultural heritage appreciation [2, 8].

Civic Engagement Behavior Index (CEBI): A 20-item behavioral checklist documenting participation in political activities including voting, community meetings, volunteer work, political discussions, and information-seeking behaviors over the past six months [6, 18].

Qualitative data was collected through: (1) Semi-structured focus group discussions (n=24 groups, 8-10 participants each); (2) Individual interviews with program facilitators (n=30); (3) Reflective journals maintained by participants throughout the program.

RESULTS

Analysis of pre-test and post-test data for both experimental and control groups revealed substantial improvements in the experimental group [1, 11]. The Political Consciousness Assessment showed significant improvement (35.6% increase), National Values Awareness Scale demonstrated notable growth (27.0% increase), and Civic Engagement Behavior Index exhibited substantial rise (44.2%

increase) [5, 13]. In contrast, the control group showed modest improvements ranging from 8.4% to 11.1% [14].

Statistical tests revealed highly significant improvements in the experimental group across all dimensions of political consciousness [1, 5]. The largest improvements were observed for civic engagement motivation, understanding of citizen rights and responsibilities, and national identity and values integration [8, 13].

Comparisons between experimental and control groups confirmed the intervention's effectiveness, showing substantial practical significance in addition to statistical significance [11, 14].

One-way ANOVA revealed significant differences in post-intervention political consciousness levels across several demographic categories:

- ✓ Educational Level: Participants with higher education showed significantly higher political consciousness scores compared to vocational education and secondary education [7, 13]. All comparisons were statistically significant.

- ✓ Age Groups: Older participants (26-30 years) demonstrated higher political consciousness than middle age group (22-25 years) and younger participants (18-21 years) [9, 12].

- ✓ Occupational Status: Community activists scored highest, followed by young professionals, university students, and vocational students [10, 14].

Notably, gender differences were not statistically significant, suggesting the intervention was equally effective for male and female participants [17].

Significant regional differences emerged in political consciousness development [6, 15]. Highest scores were observed in Tashkent city and Samarkand. Middle range: Bukhara and Fergana. Lower scores: Navoi and Karakalpakstan.

These variations likely reflect differences in educational infrastructure, urban-rural demographics, and historical political engagement traditions [2, 8]. Qualitative analysis revealed that regions with stronger historical connections to political and cultural centers showed enhanced receptivity to national values-based political education [10]. Correlation analysis examined relationships between national values awareness and various dimensions of political consciousness [3, 12]. Results indicated

strong positive correlations: Overall national values awareness and political consciousness showed strong relationships [1, 8]; Family values dimension and civic engagement were positively correlated [7]; Historical consciousness and political knowledge showed strong association [2, 10]; Cultural heritage appreciation and democratic values were positively related [15]; Religious tolerance and political tolerance demonstrated positive correlation [18]. These correlations provide empirical support for the "Milliy Tiklanish" program's premise that development of political consciousness should be grounded in national values [10]. The strong positive relationships suggest that strengthening identification with Uzbek cultural heritage and values enhances rather than contradicts democratic political consciousness [12, 15].

DISCUSSION

This comprehensive statistical analysis provides robust evidence for the effectiveness of experimental interventions designed to develop youth political consciousness based on national values. The findings carry significant implications for educational policy, youth development programs, and democratic institution building in Uzbekistan. The strong correlation between national values awareness and political consciousness development challenges the often-assumed dichotomy between traditional values and modern democratic engagement [4, 12]. Our results support the "Milliy Tiklanish" Democratic Party's foundational premise that sustainable democratic development must be rooted in national cultural heritage rather than imposed through wholesale adoption of foreign models [10]. This finding aligns with recent scholarship in political socialization that emphasizes the importance of cultural congruence in civic education [3, 19]. Political consciousness that integrates local values demonstrates greater sustainability and authenticity than programs that present democracy as culturally neutral or Western-centric concept [14, 15].

The analysis revealing national values awareness as the strongest predictor of political consciousness suggests that efforts to strengthen democratic political culture in Uzbekistan should prioritize values-based education rather than solely focusing on institutional knowledge or procedural training [1, 10]. This approach addresses what

the "Milliy Tiklanish" program identifies as the need to "increase legal and political consciousness and culture in society to achieve rule of law" [10]. Several practical recommendations emerge from this research:

1. Curriculum Development: Political education curricula should systematically integrate Uzbek historical figures, philosophical concepts, and governance traditions [2, 8]. Research shows youth demonstrate strong receptivity to this approach [1, 10]. Educators should explicitly connect concepts like *mashvara* (consultation) to contemporary parliamentary processes, *adolat* (justice) to rule of law, and *mehr-oqibat* (compassion and foresight) to social welfare policy [10, 15].

2. Pedagogical Methods: The superior effectiveness of experiential learning methods (mock debates, community projects, official interactions) over passive approaches (lectures, exams) indicates need for pedagogical reform [3, 17]. Political consciousness development requires active engagement, not mere information transmission [6, 18]. Educational institutions should prioritize debate clubs, student government, community service projects, and other participatory mechanisms [11].

3. Facilitator Training: The significance of facilitator quality highlights the need for specialized training for political education instructors [9, 13]. Facilitators must possess not only political knowledge but also skills in values-based pedagogy, cross-generational dialogue facilitation, and culturally responsive teaching [7, 17].

4. Targeted Interventions: The significant differences across educational levels and age groups suggest need for differentiated approaches [5, 14]. Younger participants and those with lower educational levels may require more foundational values education and simplified political concepts, while older, more educated participants can engage with more complex theoretical and practical applications [9, 12].

5. Regional Adaptation: The significant regional variations indicate the importance of context-specific program adaptation [6, 15]. Programs should account for regional historical experiences, urban-rural differences, and varying levels of institutional development [2, 10].

Based on these findings, several policy recommendations merit consideration:

1. Institutional Integration: Political consciousness development programs should be systematically integrated into educational curricula at university and vocational levels [11, 17]. The current ad-hoc approach limits reach and consistency. The Ministry of Higher Education should develop standardized yet flexible guidelines allowing institutional adaptation [13].

2. Resource Allocation: Given the demonstrated effectiveness, investment in values-based political consciousness programs represents a high-return intervention [1, 14]. The "Milliy Tiklanish" program's emphasis on education as the foundation of national progress aligns with evidence from this study [10].

3. Youth Participation Mechanisms: The qualitative findings regarding limited practical participation opportunities suggest need for institutional reforms creating meaningful roles for politically conscious youth [7, 9]. This could include youth advisory councils to local government, youth seats in political party structures, and formalized community consultation processes [6, 18].

4. Long-term Monitoring: The follow-up assessments showed strong retention of gains, but longer-term tracking is needed [11, 20]. Establishing national longitudinal studies of political consciousness development would provide ongoing evidence for program refinement [13, 19].

5. Scaling Considerations: This experimental program reached 850 participants across six regions. Scaling to Uzbekistan's millions of youth requires careful planning to maintain quality while expanding reach [17]. Hybrid delivery models combining in-person and digital components merit exploration [3, 11].

This research provides empirical validation for key elements of the "Milliy Tiklanish" pre-election program: The program's assertion that "education begins with upbringing" finds support in our finding that values education predicts political consciousness more strongly than technical political knowledge. The emphasis on "developing society based on our own customs, traditions and values" is vindicated by the strong positive correlation between national values and democratic consciousness. The principle "if a person changes, society changes" aligns with our evidence that individual-level consciousness transformation produces behavioral changes in civic engagement.

CONCLUSION

In conclusion, this study provides compelling statistical evidence that experimental interventions grounded in national values effectively enhance youth political consciousness in Uzbekistan [1, 11]. The programs demonstrated substantially greater impact than standard civic education approaches [5, 14]. The finding that national values awareness serves as the strongest predictor of political consciousness development validates the "Milliy Tiklanish" Democratic Party's emphasis on values-based development [10]. The research demonstrates that political consciousness need not be conceptualized as a culturally neutral, universalized construct, but rather can and should be integrated with local cultural heritage and values [4, 12, 15]. For Uzbekistan, this means connecting contemporary democratic processes with historical traditions of consultation, justice, and community welfare that have characterized Central Asian political culture for centuries [2, 8]. The high effectiveness of experiential, participatory pedagogical methods underscores the importance of active engagement in political consciousness development [3, 18]. Youth cannot be passive recipients of political knowledge but must actively construct understanding through debate, community engagement, and practical application [6, 17]. Regional and demographic variations highlight the need for differentiated, context-sensitive approaches rather than uniform national programs [7, 15]. The principle of unity in diversity – maintaining coherent national political culture while respecting regional particularities – should guide implementation [10, 16]. The sustained impacts observed at follow-up assessments suggest that values-based political consciousness programs produce enduring rather than superficial changes [11, 13]. A significant proportion of participants who engaged in voluntary political activities post-program indicates translation of consciousness into action, the ultimate goal of political education [9, 18].

For policymakers, these findings argue for systematic integration of values-based political consciousness development into educational institutions, allocation of resources to scale effective programs, and creation of institutional mechanisms enabling meaningful youth political participation. The demonstrated effectiveness of these interventions positions them as high-return investments in Uzbekistan's

democratic development and human capital formation. For educators and program developers, the research provides evidence-based guidance on effective pedagogical approaches, curriculum design principles, and facilitation methods. The emphasis on connecting historical wisdom with contemporary challenges offers a model for culturally responsive political education. Ultimately, this research contributes to growing evidence that sustainable democratic development in diverse cultural contexts requires integration of universal democratic principles with local values and traditions. The path forward for Uzbekistan's youth political development lies not in choosing between tradition and modernity, between national identity and democratic citizenship, but in their creative synthesis – precisely the vision articulated in the "Milliy Tiklanish" program's motto: "Development Based on Values" (Qadriyatlarga tayangan taraqqiyot). As Uzbekistan continues its democratic transition, investing in youth political consciousness based on national values represents both an educational imperative and a strategic necessity for building a society characterized by the party's goals: "A powerful state, laws aligned with national and universal values, high human dignity, and a prosperous society."

REFERENCES:

1. Abdullaeva, M.N. (2019). National identity and political consciousness among Uzbek youth. *Central Asian Survey*, 38(2), 234-251.
2. Alimova, D. (2020). *Historical foundations of political culture in Central Asia*. Tashkent: Tafakkur Publishing House.
3. Banks, J.A. (2017). Citizenship education and diversity: Implications for teacher education. *Journal of Teacher Education*, 68(1), 5-17.
4. Dalton, R.J. (2016). *The good citizen: How a younger generation is reshaping American politics* (2nd ed.). Washington, DC: CQ Press.
5. Ergasheva, M.S. (2024). Personnel issues of emergency medical care in Tashkent (1964-1967). *Namangan State Pedagogical Institute Journal*, 13.00.00, 450-455.
6. Flanagan, C., & Levine, P. (2010). Civic engagement and the transition to adulthood. *The Future of Children*, 20(1), 159-179.
7. Inogamova-Kheghay, L. (2018). Political participation and civic engagement among youth in Uzbekistan: Challenges and opportunities. *Central Asian Affairs*, 5(3), 267-289.
8. Karimov, I.A. (2011). *Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch* [High spirituality is an invincible force]. Tashkent: Ma'naviyat.
9. Kenjaev, B.T. (2021). Youth policy and political socialization in contemporary Uzbekistan. *Journal of Central Asian Studies*, 15(2), 78-94.

10. "Milliy Tiklanish" Democratic Party of Uzbekistan. (2024). Pre-election program for 2025-2029. Tashkent: Milliy Tiklanish.
11. Ministry of Higher Education of the Republic of Uzbekistan. (2023). Statistical yearbook on higher education. Tashkent: MoHE.
12. Mirzoev, S.M. (2020). National values and democratic transition: The case of Uzbekistan. *Democratization*, 27(4), 645-662.
13. Nabiev, R.A. (2019). Political consciousness and civic engagement among university students in Uzbekistan [Doctoral dissertation]. Tashkent State University of Law.
14. Norris, P., & Inglehart, R. (2019). *Cultural backlash: Trump, Brexit, and authoritarian populism*. Cambridge: Cambridge University Press.
15. Ravshanova, D.K. (2022). Traditional values and modern governance in Central Asia: Finding the balance. *Central Asian Survey*, 41(1), 112-129.
16. Republic of Uzbekistan. (2022). *Constitution of the Republic of Uzbekistan* (revised edition). Tashkent: Adolat.
17. Shermatova, N.B. (2021). Educational reforms and youth development in Uzbekistan: Achievements and challenges. *International Journal of Educational Development*, 82, 102364.
18. Torney-Purta, J., Lehmann, R., Oswald, H., & Schulz, W. (2001). *Citizenship and education in twenty-eight countries: Civic knowledge and engagement at age fourteen*. Amsterdam: IEA.
19. UNESCO. (2015). *Rethinking education: Towards a global common good?* Paris: UNESCO.
20. United Nations Development Programme. (2023). *Human development report: Uzbekistan*. New York: UNDP.

UDK: 371.385.3

ТЕХНОЛОГИК ТА'ЛИМДА МУСТАҚИЛ ТА'ЛИМНИ БАЖАРИШДА СУН'Й ИНТЕЛЛЕКТДАН FOYDALANISH AFZALLIKLARI

Muxitdinova Jamilaxon Ruslanovna

*Intellectual fanlar va axborot texnologiyalari kafedrası
katta o'qituvchisi, p.f.f.d.(PhD),*

e-mail: mjamila73-11@yandex.ru Orcid id: 0009-0004-1577-7768

Karimova Noilaxon Ilxomjon qizi,

*Namangan davlat pedagogika instituti Texnologik ta'lim
yo'nalishi 1-kurs talabasi*

Tel: +998 90 597 58 65

noilaxonkarimova1997@gmail.com ORCID id: 0009-0003-3403-8090

Annotatsiya: Ushbu maqolada texnologik ta'lim yo'nalishida mustaqil ta'limni takomillashtirishda sun'iy intellekt texnologiyalarining roli, afzalliklari va qo'llanish imkoniyatlari tahlil qilinadi. AI tizimlarining — ChatGPT, Gemini, Midjourney kabi vositalarning ta'lim jarayonidagi funksional imkoniyatlari, shuningdek, ularning talabalarning mustaqil o'quv faoliyatiga ta'siri ilmiy asoslangan holda yoritilgan. Maqolada O'zbekiston Respublikasida sun'iy intellektni rivojlantirishga doir davlat siyosati, global tajriba hamda AI'dan foydalanishning xavf va cheklovlari ham ko'rib chiqilgan. Tadqiqot yakunida mustaqil ta'limni AI asosida rivojlantirish bo'yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: texnologik ta'lim, mustaqil ta'lim, sun'iy intellekt, ChatGPT, Gemini, Midjourney, generativ AI, raqamli pedagogika.

ПРЕИМУЩЕСТВА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЭЛЕМЕНТОВ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ПРОЦЕССЕ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ В ТЕХНОЛОГИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация: в данной статье анализируются роль, преимущества и возможности применения технологий искусственного интеллекта в совершенствовании самостоятельного обучения по направлению технологического образования. Научно обосновано раскрыты функциональные возможности AI-систем — таких как ChatGPT, Gemini, Midjourney — в образовательном процессе, а также их влияние на самостоятельную учебную деятельность студентов. В статье также рассмотрены государственная политика Республики Узбекистан в сфере развития искусственного интеллекта, международный опыт, а также риски и ограничения использования AI. По итогам исследования разработаны методические рекомендации по развитию самостоятельного обучения на основе искусственного интеллекта.

Ключевые слова: самостоятельное обучение, технологическое образование, искусственный интеллект, ChatGPT, Gemini, Midjourney, цифровая педагогика

ADVANTAGES OF USING ELEMENTS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE WITHIN THE INDEPENDENT LEARNING PROCESS IN TECHNOLOGICAL EDUCATION

Abstract: *This article analyzes the role, advantages, and application possibilities of artificial intelligence technologies in improving independent learning within the field of technological education. The functional capabilities of AI systems—such as ChatGPT, Gemini, and Midjourney—in the educational process, as well as their impact on students' independent learning activities, are scientifically substantiated. The article also examines the state policy of the Republic of Uzbekistan on the development of artificial intelligence, international experience, and the risks and limitations associated with the use of AI. Based on the results of the study, methodological recommendations for enhancing independent learning through the use of artificial intelligence have been developed.*

Key words: *independent learning, technological education, artificial intelligence, ChatGPT, Gemini, Midjourney, digital pedagogy*

KIRISH

XXI asrda sun'iy intellektning rivojlanishi, ta'lim tizimiga kirib kelishi, o'quvchilar hamda oliy ta'lim talabalarining mustaqil ta'lim faoliyatiga ta'siri so'nggi yillarda ilmiy hamjamiyat diqqat markazida bo'lmoqda. Dunyoning yetakchi davlatlarida AI ("Artificial Intelligence") texnologiyalari ta'lim jarayoniga chuqur integratsiya qilinib, o'quv dasturlari, baholash tizimi, masofaviy ta'lim shakllari, shuningdek, individual o'quv yo'nalishlari sun'iy intellekt asosida takomillashtirilmoqda. UNESCOning 2023-yilgi "Education in the Age of AI" hisobotida qayd etilishicha, sun'iy intellekt: o'quvchilarning shaxsiy tayyorgarlik darajasiga mos individual o'quv yo'nalishlarini yaratadi; o'qituvchilar uchun avtomatlashtirilgan baholash tizimlari bilan yuklamani qisqartiradi; murakkab mavzularni tushuntirishda simulyatsiya va vizualizatsiya imkoniyatlarini kengaytiradi [1].

Shuningdek, "OECD Artificial Intelligence in Education" tadqiqotida aytilishicha, AI qo'llanilganda o'quvchilarning motivatsiyasi, o'zlashtirish ko'rsatkichi va mustaqil fikrlash darajasi sezilarli oshadi [2].

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning BMT Bosh Assambleyasining 80-sessiyasidagi so'zlagan nutqida: "Mamlakatlar o'rtasida raqamli rivojlanish va sun'iy intellektdan foydalanishda tengsizlikni oldini olish juda

muhim ahamiyatga ega. Sog'liqni saqlash, ta'lim va madaniyat sohalarida sun'iy intellektning amaliy yechimlari va modellarini beg'araz almashishga qaratilgan xalqaro hamkorlik mexanizmi yaratishni taklif etamiz", deb ta'kidlar ekan, "Ertangi kunimiz, dunyoning taqdiri va farovonligi o'sib kelayotgan yosh avlod qo'lida. Yoshlarimizning qalbi va ongiga tinchlik, gumanizm va do'stlik, o'zaro ishonch va hurmat kabi olijanob g'oyalarni singdirish dolzarb vazifamizdir", deya to'xtaldi [3].

Ma'lumot o'rnida, muhtaram Prezidentimizning 2024 yil 14-oktabrda PQ-358-son qaror bilan "Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilgacha rivojlantirish strategiyasi" tasdiqlandi [4]. Bu qarorning asosiy vazifasi – sun'iy intellekt (SI)ni ijtimoiy va iqtisodiyot tarmoqlariga keng joriy etish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, mamlakatimizni dunyoning ilg'or davlatlari qatoriga chiqishiga erishishdir.

Ushbu strategiyada ta'kidlanishicha "Oliy ta'lim va ilmiy muassasalar – kadrlar tayyorlash va fundamental hamda amaliy tadqiqotlarni olib boradi. Masalan, 2021/2022-o'quv yilidan boshlab 15 ta oliy ta'lim muassasasida SI bo'yicha kurslar joriy etilgan, 12 ta universitetda 572 nafar talabani (510 bakalavr, 62 magistratura) SI bo'yicha o'qishga qabul qilindi. Hozirda oliy ta'lim muassasalarida "buyumlar interneti", robototexnika va sun'iy intellekt laboratoriyalari tashkil etish uchun grantlar ajratilmoqda. Kelgusi yillarda respublikaning yetakchi oliy o'quv yurtlari SI bo'yicha mutaxassislar sonini sezilarli darajada oshirish vazifasini oladi. Bunda xorijiy olimlar va professor-o'qituvchilarni jalb etish ham ko'zda tutilgan. Oliy ta'lim va ilmiy muassasalar – kadrlar tayyorlash va fundamental hamda amaliy tadqiqotlarni olib boradi. Masalan, 2021/2022-o'quv yilidan boshlab 15 ta oliy ta'lim muassasasida SI bo'yicha kurslar joriy etilgan, 12 ta universitetda 572 nafar talabani (510 bakalavr, 62 magistratura) SI bo'yicha o'qishga qabul qilindi. Hozirda oliy ta'lim muassasalarida "buyumlar interneti", robototexnika va sun'iy intellekt laboratoriyalari tashkil etish uchun grantlar ajratilmoqda. Kelgusi yillarda respublikaning yetakchi oliy o'quv yurtlari SI bo'yicha mutaxassislar sonini sezilarli darajada oshirish vazifasini oladi. Bunda xorijiy olimlar va professor-o'qituvchilarni jalb etish ham ko'zda tutilgan" [4].

Shuningdek, mazkur strategiya 2030-yilgacha belgilangan "Raqamli O'zbekiston — 2030" strategiyasidagi maqsad va topshiriqlarni bajarishga xizmat

qiladi. Shu bilan birga, Prezidentimiz ushbu qaroriga muvofiq, 2025-yildan boshlab O'zbekiston umumta'lim maktablarining yuqori sinflarida "Sun'iy intellekt" fani alohida fan sifatida kiritilgani raqamli kompetensiyalarni rivojlantirishda muhim qadam bo'ldi. Ushbu fanning dasturi Yangi O'zbekiston universiteti va Massachuset texnologiya instituti mutaxasislari bilan hamkorlikda ishlab chiqilgan.

Bundan tashqari, UNICEF tashkiloti bilan hamkorlikda "EduTen" raqamli platformasi sinovdan o'tkazildi. Natijada o'quvchilarning matematika fanidagi ko'rsatkichlari 16,9% ga oshgani qayd etilgan [1].

METODLAR

Shunga muvofiq, sun'iy intellekt texnologiyalari texnologik ta'lim yo'nalishidagi talabalarga o'quv jarayonini individuallashtirish, kreativ yechimlar yaratish, dizayn, dasturlash, modellashtirish va analitik fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishda keng imkoniyatlar yaratmoqda. Shu ma'noda, texnologik ta'lim yo'nalishida AI nafaqat axborot izlash, balki: dizayn yaratish (Midjourney, DALL·E), kod yozishni avtomatlashtirish (GitHub Copilot), matn tahlili va qayta ishlash (ChatGPT, Claude), multimedia kontent yaratish (Sora, Runway), virtual laboratoriya tajribalari (Labster), kabi jarayonlarda ham faol qo'llanilmoqda.

Ushbu maqolada mustaqil ta'limni tashkil etishda sun'iy intellektning afzalliklari, qo'llanilish sohasi va zamonaviy ta'limga integratsiyasini ilmiy jihatdan tahlil qilindi.

Hammaga ma'lumki, mustaqil ta'lim - muayyan fandan o'quv dasturida belgilangan hamda talaba tomonidan o'zlashtirilishi lozim bo'lgan bilim, ko'nikma va malaka shakllantirishni, o'zlashtirish darajasini amalga oshiriladigan ta'lim shakllaridan bo'lib, o'qituvchi maslahati va tavsiyalari, bilimlar taqsimotiga tayyorgarligi asosida auditoriyadan tashqari bajariladigan ta'lim shaklidir. Shunga asosan talabalar ushbu ta'limni topshirishda hozirgi kunda zamonaviy texnologiyalardan, kompyuter, internet hamda sun'iy intellektlardan foydalanmoqdalar. Chunki, bu bir muncha qulaylik yaratadi, biror ma'lumot olish uchun bir qancha kitob qidirib, o'qib vaqt sarf qilmay zamonaviy texnologiyalar asosida osongina topish imkonini beradi.

Sun'iy intellekt yoki sun'iy idrok- (inglizcha: artificial intelligence) inson intellektiga taqlid qilishga qodir bo'lgan mashinalar yaratishga qaratilgan fan va texnologiya sohasidir. Uning tarixiga nazar soladigan bo'lsak **Alan Turing** sun'iy intellekt sohasida olib borilgan ilk tadqiqot muallifi bo'lgan. Sun'iy intellektga 1956-yili mustaqil fan sohasi sifatida asos solingan. Shu yilning yozida Dartmouth kollejida o'tgan anjumanda **John McCarthy** "Sun'iy intellekt" atamasini birinchi marta ishlatgan va tarixga mazkur atama muallifi o'laroq kirgan. Sun'iy intellekt bo'yicha tadqiqotlar XX asr o'rtalaridan beri qilinib kelinsa-da, unga nisbatan ommaviy qiziqish 2012-yilda chuqur o'rganuv boshqa sun'iy intellekt metodlaridan ustunligini namoyon etganda hamda 2017-yilda transformer arxitekturasida erishilgan yutuqlar ortidan keskin ortgan. 2020-yillar boshlarida mazkur soha gurkirab rivojlanib, ko'plab shirkatlar, universitetlar va laboratoriyalar sun'iy intellekt sohasida sezilarli yutuqlarga erishib kelinmoqda [5].

NATIJALAR

Texnologik ta'lim yo'nalishlarida sun'iy intellekt yordamida yangi ijod mahsulini yaratib kelinmoqda (1-jadvalga qarang).

1-jadval

AI turlari va texnologik ta'limdagi qo'llanilishi bo'yicha tasnifi

No	AI turlari	texnologik ta'limdagi qo'llanilishi bo'yicha tasnif
	Generativ AI (ChatGPT, Gemini, Claude)	matn yaratish, loyihalar tayyorlash, referat va ilmiy ishlarga yordam berish, bir necha daqiqada murakkab dasturlar yozish imkonini beradi.
	Vizual AI (Midjourney, DALL·E, Stable Diffusion)	texnologik ta'limda dizayn loyihalari, modul konstruksiyalari, 3D maketlar yaratish uchun qo'llaniladi.
	AI videografiya (Sora, Runway Gen-2)	texnologik loyihalar bo'yicha o'quvchilar animatsion videolar, tushuntiruvchi roliklar yaratishlari mumkin.

	Prediktiv (bashoratlovchi) AI	ishlab chiqarish jarayonlarida xatoliklarni oldindan aniqlash, modellashtirish amaliyotida qo'llanilmoqda.
	Analitik AI	katta ma'lumotlarni tahlil qilish, o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini aniqlashda yordam beradi.

Quyida mustaqil ta'limni qo'llab-quvvatlovchi AI vositalarining afzalliklari keltirib o'tilgan (2-jadvalga qarang):

2-jadval

Mustaqil ta'limni qo'llab-quvvatlovchi AI vositalarining afzalliklari

No	AI afzalligi	Mazmuni
1	Tezkorlik	Talaba darsliklardan izlash uchun soatlab vaqt sarflamasdan, bir necha soniyada kerakli ma'lumotni oladi.
2	Individuallashtirish	AI har bir talabaning bilim darajasi, qiziqishi, o'qish tezligi va xatolariga qarab maxsus tavsiyalar beradi.
3	Kreativlikni oshiradi	Midjourney, Runway, DALL·E kabi vositalar orqali talaba original dizaynlar, loyihalar, video va tasvirlar yaratadi
4	Metakognitiv ko'nikmalarni rivojlantiradi.	AI bilan ishlash orqali talaba o'z fikrini aniq ifodalash, to'g'ri savol berish, tahliliy fikrlashga o'rganadi
5	O'quv yuklamasini kamaytiradi	Ma'lumotlarni qayta ishlashni avtomatlashtiradi
6	24/7 ta'lim	Talaba istalgan paytda murabbiy sifatida AI bilan muloqot qiladi va o'z savollariga javob oladi.

Shu bilan birga sun'iy intellektdan foydalanishda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xavflar haqida keltirib o'tish joizdir (3-jadval).

3-jadval

Sun'iy intellektdan foydalanishda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xavflar

N ^o	Xavflar	Tavsifi
1	Haddan tashqari qaramlik	Talaba faqat AI tavsiyasiga suyanib qolsa, mustaqil fikrlash pasayadi
2	Ma'lumotlarning ishonchliligi	Ba'zan AI xatoga yo'l qo'yishi mumkin ("AI hallucinations")
3	Akademik halollikning buzilishi	AI orqali tayyor ishlardan foydalanish plagiat ko'rsatkichini oshirishi mumkin
4	Maxfiylik masalalari	Foydalanuvchi ma'lumotlari global serverlarda saqlanishi xavf tug'dirishi mumkin

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellekt texnologik ta'limda: talabalarning mustaqil o'qish faoliyatini sezilarli darajada jadallashtiradi; o'qituvchilar uchun vaqtni tejaydi va baholashni optimallashtiradi; loyihaviy va kreativ ishlarda yangi imkoniyatlar yaratadi. Biroq ayrim xavflar ham aniqlangan: AI'dan noto'g'ri foydalanish xavflari, mustaqil fikrlashning pasayishi, akademik halollik buzilishi, ma'lumotlarning aniqligi bilan bog'liq xatolar hamda texnologik qaramlik shakllanishi

Shuning sababli, AI'ni ta'limga integratsiya qilishda pedagogik nazorat, metodik qo'llanmalar va AI savodxonligini muntazam oshirish muhim masala sanaladi.

XULOSA

Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellekt texnologik ta'limning ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Talabalar uning yordamida o'quv topshiriqlarini yanada samarali bajarishlari, yangi kreativ loyihalar yaratishlari, o'z bilimlarini

mustaqil ravishda chuqurlashtirishlari mumkin. AI'dan samarali foydalanish uchun talabalarda raqamli madaniyat, AI savodxonligi va metakognitiv ko'nikmalar shakllantirilishi zarur.

Demak, AI dan oqilona va me'yorida foydalanish, uning imkoniyatlari bilan bir qatorda ehtiyot choralarini ham bilish — zamonaviy ta'limning muhim talablaridan biridir, chunki sun'iy intellektdan oqilona, maqsadli va pedagogik yondashuv asosida foydalanilsa, u texnologik ta'lim sifatini sezilarli darajada oshiradi. Xulosa qilib aytganda, AI vositalari orqali yangi avlod ta'lim modeli — "AI-assisted learning" shakllanmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. UNESCOning 2023-yilgi "Education in the Age of AI" hisoboti. 2023
2. "OECD Artificial Intelligence in Education" tadqiqoti. 2022
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning BMT Bosh Assambleyasining 80-sessiyasidagi nutqi. 23.09.2025
4. Sh.M.Mirziyoyev. "Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilgacha rivojlantirish strategiyasi". 2024 yil 14-oktabrdagi PQ-358-son qarori.
5. Russel, Stuart J; Norvig, Peter..Artificial Intelligence: A Modern Approach, 4th, Hoboken: Pearson, 2021.

MALAKALI VOLEYBOLCHILARDA SAKRAB TO'PNI O'YINGA KIRITISH TEXNIKASINING KINEMATIK TAHLILI

Azimjon Turg'unov Abdullajon o'g'li

Namangan Davlat Universiteti Sport turlari nazariyasi va metodikasi kafedrası
o'qituvchisi, Email: azimjonturgunov09@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada malakali voleybolchilarda sakrab to'pni o'yinga kiritish texnikasining kinematik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida sportchilarning harakat fazalari, tana bo'g'inlarining o'zaro muvofiqligi hamda harakat tezligi va burchak ko'rsatkichlari o'rganildi. Sakrab xizmat ko'rsatish texnikasining samaradorligini belgilovchi asosiy kinematik omillar aniqlanib, ularning sport natijalariga ta'siri ilmiy jihatdan asoslab berildi. Tadqiqot natijalari voleybolchilarni tayyorlash jarayonida texnikani takomillashtirish va mashg'ulot samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: voleybol, sakrab to'pni o'yinga kiritish, kinematik tahlil, biomexanika, harakat texnikasi, malakali sportchilar

КИНЕМАТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТЕХНИКИ ПОДАЧИ МЯЧА В ПРЫЖКЕ У КВАЛИФИЦИРОВАННЫХ ВОЛЕЙБОЛИСТОВ

Аннотация. В статье рассматриваются кинематические особенности техники подачи мяча в прыжке у квалифицированных волейболистов. В ходе исследования анализировались фазы движения, согласованность работы звеньев тела, а также показатели скорости и угловых параметров движений. Определены основные кинематические факторы, влияющие на эффективность выполнения прыжковой подачи, и научно обосновано их влияние на спортивный результат. Полученные результаты могут быть использованы для совершенствования технической подготовки волейболистов и повышения эффективности тренировочного процесса.

Ключевые слова: волейбол, подача мяча в прыжке, кинематический анализ, биомеханика, техника движений, квалифицированные спортсмены

KINEMATIC ANALYSIS OF JUMP SERVE TECHNIQUE IN SKILLED VOLLEYBALL PLAYERS

Annotation. This article analyzes the kinematic characteristics of the jump serve technique in skilled volleyball players. The study examines the phases of movement, coordination of body segments, and velocity and angular parameters during the execution of the jump serve. Key kinematic factors determining the effectiveness of the technique are identified, and their influence on performance outcomes is scientifically substantiated. The findings can be applied to improve technical training and enhance the effectiveness of volleyball training programs.

Keywords: *volleyball, jump serve, kinematic analysis, biomechanics, movement technique, skilled athletes*

KIRISH

Zamonaviy voleybol sportida texnik-taktik harakatlarning yuqori darajada bajarilishi musobaqa natijalarini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, sakrab to'pni o'yinga kiritish texnikasi hujumkor xarakterga ega bo'lib, raqib jamoaga psixologik va taktik bosim o'tkazishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu texnik harakat yuqori koordinatsiya, tezlik-kuch sifatlari hamda aniq biomekanik muvofiqlikni talab qiladi.

Sakrab xizmat ko'rsatish jarayoni murakkab fazalardan iborat bo'lib, unda tana bo'g'inlarining ketma-ket va uyg'un harakati, sakrash balandligi, zarba vaqtidagi tezlik hamda burchak ko'rsatkichlari muhim rol o'ynaydi. Shu sababli mazkur texnikani kinematik jihatdan tahlil qilish sportchilarning individual imkoniyatlarini aniqlash, texnik xatolarni bartaraf etish va mashg'ulot jarayonini ilmiy asosda takomillashtirish imkonini beradi.

Mazkur maqolada malakali voleybolchilarda sakrab to'pni o'yinga kiritish texnikasining kinematik xususiyatlari o'rganilib, harakat fazalarining samaradorlikka ta'siri tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi sakrab xizmat ko'rsatish texnikasining samaradorligini belgilovchi asosiy kinematik omillarni aniqlash hamda ularni sport amaliyotiga tatbiq etish imkoniyatlarini ilmiy jihatdan asoslab berishdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Voleybol sportida sakrab to'pni o'yinga kiritish texnikasi ko'plab mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan o'rganilgan bo'lib, ilmiy adabiyotlarda u yuqori samaradorlikka ega hujumkor texnik harakat sifatida e'tirof etiladi. Tadqiqotlarda ushbu texnikaning biomexanik va kinematik xususiyatlari, harakat fazalarining ketma-ketligi hamda tana bo'g'inlari o'rtasidagi muvofiqlik masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Aksariyat manbalarda sakrab xizmat ko'rsatish texnikasining samaradorligi zarba tezligi, sakrash balandligi va zarba burchagi bilan bevosita bog'liq ekani qayd etiladi.

Mahalliy tadqiqotchilar tomonidan olib borilgan ilmiy ishlarda voleybolchilarning texnik tayyorgarligini takomillashtirishda kinematik tahlilning ahamiyati keng yoritilgan. Ushbu ishlarda videoanaliz va biomexanik o'lchovlar orqali harakatning optimal parametrlarini aniqlash masalalari muhokama qilinadi. Xorijiy adabiyotlarda esa sakrab xizmat ko'rsatish texnikasi yuqori tezlikda bajariladigan murakkab harakat sifatida baholanib, unda mushaklar faoliyati va tana segmentlarining muvofiqlashtirilgan harakati asosiy omil sifatida ko'rsatiladi. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, sakrab to'pni o'yinga kiritish texnikasini chuqur o'rganishda kinematik yondashuv muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqotda malakali voleybolchilarda sakrab to'pni o'yinga kiritish texnikasining kinematik xususiyatlarini aniqlashda umumiy ilmiy va sport-biomexanik metodlardan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida sportchilarning texnik harakatlari video yozuvlar orqali qayd etilib, harakat fazalari bo'yicha tahlil qilindi. Kinematik ko'rsatkichlarni aniqlashda tana bo'g'inlarining harakat tezligi, burchak o'zgarishlari va vaqt parametrlariga alohida e'tibor qaratildi.

Tadqiqot metodologiyasi tizimli yondashuvga asoslanib, sakrab xizmat ko'rsatish texnikasi tayyorlov, sakrash, zarba va yakuniy fazalar kesimida o'rganildi. Olingan ma'lumotlar tahlil va umumlashtirish usullari yordamida qayta ishlanib, texnik samaradorlikka ta'sir etuvchi asosiy kinematik omillar aniqlashga xizmat qildi. Ushbu metodologik yondashuv tadqiqot natijalarining ilmiy asoslanganligini ta'minlab, ularni amaliy mashg'ulot jarayoniga tatbiq etish imkonini berdi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari malakali voleybolchilarda sakrab to'pni o'yinga kiritish texnikasining yuqori darajada koordinatsiyalashgan harakatlar majmuasidan iborat ekanini ko'rsatdi. Kinematik tahlil jarayonida xizmat ko'rsatish texnikasining har bir fazasi o'ziga xos funksional ahamiyatga ega ekani aniqlandi. Ayniqsa, sakrashdan oldingi tayyorlov fazasida tana bo'g'inlarining to'g'ri joylashuvi va harakat ketma-ketligi keyingi fazalarning samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatishi kuzatildi.

Natijalarga ko'ra, zarba berish paytidagi yuqori tezlik va optimal burchak ko'rsatkichlari to'pning uchish trayektoriyasini barqaror va samarali shakllantiradi. Tana segmentlarining pastdan yuqoriga qarab ketma-ket faollashuvi kinetik

energiyaning samarali uzatilishini ta'minlab, zarba kuchining oshishiga xizmat qilishi muhokama qilindi. Shuningdek, sakrash balandligi va havoda bajariladigan harakatlarning muvofiqligi xizmatning aniqligi va tezligiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi aniqlandi.

Muhokamalar davomida aniqlanishicha, kinematik ko'rsatkichlarning individual farqlari sportchilarning texnik tayyorgarlik darajasi va jismoniy sifatlari bilan chambarchas bog'liqdir. Texnik xatolar, asosan, zarba berish vaqtidagi harakat muvofiqligining buzilishi va vaqt parametrlari noto'g'ri taqsimlanishi bilan izohlandi. Shu bois, natijalar sakrab xizmat ko'rsatish texnikasini takomillashtirishda kinematik tahlilga asoslangan mashg'ulot usullaridan foydalanish zarurligini ko'rsatadi.

Umuman olganda, olingan natijalar sakrab to'pni o'yinga kiritish texnikasining samaradorligi asosiy kinematik omillarning uyg'unligi bilan belgilanishini tasdiqlaydi va bu holat sportchilarning texnik tayyorgarligini yanada rivojlantirish uchun ilmiy-amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

XULOSA

Mazkur tadqiqot natijalari malakali voleybolchilarda sakrab to'pni o'yinga kiritish texnikasi murakkab va yuqori darajada muvofiqlashtirilgan harakatlar tizimidan iborat ekanini ko'rsatdi. Kinematik tahlil xizmat ko'rsatish jarayonida tana bo'g'inlarining ketma-ket va uyg'un harakati zarba samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biri ekanini tasdiqladi. Ayniqsa, sakrash, zarba berish va havoda bajariladigan harakatlar o'rtasidagi uyg'unlik to'pning uchish tezligi va aniqligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Tadqiqot davomida aniqlangan kinematik xususiyatlar sakrab xizmat ko'rsatish texnikasini takomillashtirishda ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi. Olingan natijalar mashg'ulot jarayonida kinematik ko'rsatkichlarni hisobga olgan holda texnik tayyorgarlikni rejalashtirish zarurligini ko'rsatdi. Shu bilan birga, individual kinematik farqlarni aniqlash sportchilarning texnik xatolarini bartaraf etish va ularning sport mahoratini oshirish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, sakrab to'pni o'yinga kiritish texnikasining kinematik tahlili voleybolchilarning texnik tayyorgarligini ilmiy asosda rivojlantirish,

mashg'ulotlar samaradorligini oshirish hamda yuqori sport natijalariga erishishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Abdullayev A. Sport biomexanikasi asoslari. Toshkent: O'qituvchi, 2018, 85–102-betlar.
2. Qodirov B. Voleybol sportida texnik tayyorgarlikni takomillashtirish masalalari. Toshkent: Fan, 2020, 64–78-betlar.
3. Ismoilov S. Jismoniy mashqlar kinematik tahlilining nazariy asoslari. Toshkent: Innovatsiya, 2019, 91–108-betlar.
4. To'xtayev M. Voleybolchilarning texnik-taktik tayyorgarligi. Toshkent: O'zbekiston jismoniy tarbiya va sport nashriyoti, 2021, 55–70-betlar.
5. Karimov D. Yuqori malakali sportchilarda harakat texnikasini tahlil qilish usullari. Ilmiy maqola, Toshkent, 2022, 33–41-betlar.

XORIJIY TILLARNI O'QITISH JARAYONIDA TALABA-YOSHLARDA IJTIMOIYLASHUV VA MA'NAVIY KOMPETENSIYALARNI SHAKLLANTIRISH

Tursunov Ramziddin Abdixalil-o'g'li

*Namangan davlat pedagogika instituti
Falsafiy va tarixiy fanlar kafedrası o'qituvchisi*

E-mail: ramziddin0518@gmail.com

ORCID: 0009-0001-3537-7858

Umarjonova Sevinch Tolibjon qizi

*Ijtimoiy fanlar fakulteti
Xorijiy til va adabiyoti: ingliz tili yo'nalishi 1-bosqich talabasi*

E-mail: sevinchumarjonova2006@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada xorijiy tillarni o'qitish jarayonida talaba-yoshlarda ijtimoiylashuv va ma'naviy kompetensiyalarni shakllantirish masalalari yoritilgan. Tadqiqotda xorijiy til ta'limining nafaqat lingvistik bilimlarni, balki ijtimoiy muloqot madaniyati, axloqiy qadriyatlar va shaxslararo munosabatlarni rivojlantirishdagi o'rni tahlil qilinadi. Xorijiy tillarni o'qitish jarayonida interfaol metodlar, madaniyatlararo muloqot va kommunikativ yondashuvlar orqali talabalarning ijtimoiy faolligi va ma'naviy dunyoqarashini rivojlantirish imkoniyatlari ilmiy asosda ochib beriladi. Tadqiqot natijalari ta'lim jarayonida kompetensiyaviy yondashuvni samarali tashkil etishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: xorijiy tillar, ijtimoiylashuv, ma'naviy kompetensiya, kommunikativ yondashuv, madaniyatlararo muloqot, ta'lim jarayoni

ФОРМИРОВАНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ И ДУХОВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ У СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы формирования социальной и духовной компетентности студентов в процессе обучения иностранным языкам. Анализируется роль иноязычного образования не только в развитии языковых навыков, но и в формировании культуры общения, нравственных ценностей и межличностных отношений. Научно обосновываются возможности развития социальной активности и духовного мировоззрения студентов посредством интерактивных методов, межкультурной коммуникации и коммуникативного подхода. Результаты исследования способствуют эффективной реализации компетентностного подхода в образовательном процессе.

Ключевые слова: иностранные языки, социализация, духовная компетентность, коммуникативный подход, межкультурная коммуникация, образовательный процесс

DEVELOPING SOCIALIZATION AND MORAL COMPETENCIES OF STUDENTS IN THE PROCESS OF FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Annotatsiya. *This article examines the issues of developing socialization and moral competencies of students in the process of foreign language teaching. The study analyzes the role of foreign language education not only in enhancing linguistic skills but also in fostering communication culture, moral values, and interpersonal relationships. The possibilities of developing students' social activity and moral worldview through interactive methods, intercultural communication, and a communicative approach are scientifically substantiated. The findings contribute to the effective implementation of a competency-based approach in education.*

Keywords: *foreign languages, socialization, moral competence, communicative approach, intercultural communication, educational process*

KIRISH

Bugungi globallashuv sharoitida xorijiy tillarni o'rganish nafaqat lingvistik bilim va ko'nikmalarni shakllantirish, balki shaxsning ijtimoiylashuvi hamda ma'naviy kamolotini ta'minlashda muhim omil sifatida namoyon bo'lmoqda. Xorijiy til ta'limi jarayonida talaba-yoshlar turli madaniyatlar, qadriyatlar va ijtimoiy munosabatlar bilan tanishib, jamiyatda faol va mas'uliyatli shaxs sifatida shakllanish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Shu bois xorijiy tillarni o'qitish jarayonida ijtimoiylashuv va ma'naviy kompetensiyalarni rivojlantirish masalasi dolzarb pedagogik muammo hisoblanadi.

Xorijiy til ta'limida kommunikativ yondashuv, madaniyatlararo muloqot va interfaol metodlarning qo'llanilishi talabalarning nafaqat nutqiy faoliyatini, balki ijtimoiy faolligi, muloqot madaniyati va axloqiy qarashlarini ham rivojlantiradi. Bu jarayonda til o'rganish shaxslararo munosabatlar, jamoada ishlash va ijtimoiy mas'uliyatni his etish vositasiga aylanadi. Shuningdek, xorijiy tillarni o'qitish jarayonida ma'naviy kompetensiyalarni shakllantirish talabalarning milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalanishiga xizmat qiladi.

Mazkur maqolada xorijiy tillarni o'qitish jarayonida talaba-yoshlarda ijtimoiylashuv va ma'naviy kompetensiyalarni shakllantirishning nazariy asoslari hamda pedagogik imkoniyatlari yoritiladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi xorijiy til ta'limi orqali talabalarning ijtimoiy va ma'naviy rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiluvchi samarali yondashuvlarni ilmiy jihatdan asoslab berishdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Xorijiy tillarni o'qitish jarayoni nafaqat lingvistik ko'nikmalarni, balki talaba-yoshlarning ijtimoiy va ma'naviy kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qilishi mumkin. Pedagogika va tilshunoslik sohasidagi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, til o'rganish jarayoni ijtimoiylashuvni rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi. Talaba-yoshlar til orqali boshqa madaniyatlar bilan muloqot qilish, turli fikrlarni tushunish va hamkorlik ko'nikmalarini egallash imkoniyatiga ega bo'ladi (Vygotsky, 1978; Krashen, 1982).

O'zbek olimlari ham bu masalani o'rganib, talabalarning xorijiy tillarni o'rganish jarayonida ijtimoiy va ma'naviy kompetensiyalarini rivojlantirishning samarali usullarini taklif qilganlar. Masalan, Qodirov (2020) tadqiqotida, interaktiv va kommunikativ metodlar orqali talabalarda o'zini ifoda etish, muammolarni hal qilish va jamoada ishlash ko'nikmalari sezilarli darajada oshganligi qayd etilgan. Shuningdek, Usmonova (2021) ilmiy ishida xorijiy til o'qitish jarayonida talabalarda ma'naviy qadriyatlarni rivojlantirish uchun madaniyatlararo o'yinlar va guruh ishlari samarali vosita sifatida ishlatilishi mumkinligini ta'kidlagan.

Xalqaro tadqiqotlarda (Byram, 1997; Norton, 2013) til o'rganish jarayoni shaxsning madaniy identitetini shakllantirish va ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirish bilan chambarchas bog'liqligi ko'rsatilgan. Shu tadqiqotlar til o'rganishning nafaqat lingvistik, balki ijtimoiy va ma'naviy rivojlanishga ham ta'sir qilishi mumkinligini ko'rsatadi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, talabalarda ijtimoiylashuv va ma'naviy kompetensiyalarni shakllantirish uchun interaktiv, kommunikativ va madaniyatlararo metodlardan foydalanish muhimdir. Shu bilan birga, ta'lim jarayonida individual va guruh faoliyatini uyg'unlashtirish, muloqot va refleksiya elementlarini kiritish samaradorlikni oshiradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, xorijiy tillarni o'qitish jarayonida interaktiv va kommunikativ metodlardan foydalanish talaba-yoshlarning ijtimoiylashuv darajasini sezilarli darajada oshiradi. Talabalar guruh ishlari, rol o'yinlar va madaniyatlararo mashqlar orqali bir-biri bilan samarali muloqot qilishni o'rganadi, bu esa ularning jamoadagi hamkorlik va muammoni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Shuningdek, tadqiqot ko'rsatdiki, dars jarayonida refleksiya va muhokama elementlarini kiritish talabalarda ma'naviy qadriyatlarni anglash va shakllantirishga yordam beradi. Talabalar o'z fikrlarini erkin ifoda etish, boshqalarni tinglash va turli madaniyatlar bilan tanishish orqali ijtimoiy hamda ma'naviy kompetensiyalarini kengaytiradi.

Tadqiqot davomida aniqlangan asosiy xulosalardan biri shuki, talabalarning ijtimoiylashuv va ma'naviy kompetensiyalari ular dars jarayonida faol ishtirok qilgan metodlar bilan bevosita bog'liqdir. Interaktiv va guruh asosidagi mashqlar talabalarda o'zaro ishonch, hurmat va hamkorlik ruhini mustahkamlaydi. Shu bilan birga, til o'rganish jarayoni nafaqat lingvistik ko'nikmalarni rivojlantiradi, balki shaxsning ijtimoiy va ma'naviy jihatdan yetukligini oshirishga xizmat qiladi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, xorijiy tillarni o'qitishda pedagoglar individual yondashuv va guruh faoliyatini uyg'unlashtirgan holda interaktiv metodlarni qo'llashlari kerak. Bu nafaqat til bilimlarini oshirishga, balki talaba-yoshlarning ijtimoiylashuv va ma'naviy kompetensiyalarini barqaror shakllantirishga yordam beradi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, xorijiy tillarni o'qitish jarayoni talaba-yoshlarda nafaqat lingvistik ko'nikmalarni rivojlantirishga, balki ijtimoiylashuv va ma'naviy kompetensiyalarni shakllantirishga ham katta ta'sir ko'rsatadi. Interaktiv metodlar, guruh ishlari, rol o'yinlar va madaniyatlararo mashqlar talabalarning jamoadagi hamkorlik, o'zini ifoda etish, boshqalarni tinglash va ijtimoiy muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Shuningdek, tadqiqot ko'rsatdiki, dars jarayonida refleksiya va muhokama elementlarini kiritish talabalarda ma'naviy qadriyatlarni anglash va ularni amaliy hayotda qo'llashga imkon yaratadi. Shu bilan birga, individual yondashuv va guruh faoliyatini uyg'unlashtirish talabalarning ijtimoiy va ma'naviy kompetensiyalarini barqaror shakllantirishda samarali bo'ladi.

Umuman olganda, xorijiy tillarni o'qitishda til o'rganish jarayonini faqat bilim berish vositasi sifatida emas, balki talaba-yoshlarning ijtimoiylashuvi va ma'naviy yetukligini rivojlantirish vositasi sifatida tashkil etish muhimdir. Tadqiqot natijalari pedagoglar uchun amaliy tavsiyalar sifatida foydalanilishi mumkin, bu esa ta'lim jarayonida samaradorlikni oshirish va talaba-yoshlarni kompleks rivojlantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Qodirov, A. (2020). Xorijiy tillarni o'qitish jarayonida talabalarda ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish. *Pedagogika va ta'lim fanlari jurnali*, 3, 45–52.
2. Usmonova, D. (2021). Talabalarda ma'naviy kompetensiyalarni shakllantirishning samarali usullari. *Oliy ta'lim va fan jurnali*, 5, 12–20.
3. Toshpulatov, B. (2019). Interaktiv metodlar yordamida til o'rganish jarayonida madaniyatlararo kompetensiyalarni rivojlantirish. *Til va pedagogika*, 2, 33–41.
4. Raximov, S. (2020). Talaba-yoshlarning kommunikativ va ijtimoiy kompetensiyalarini o'qitishda innovatsion yondashuvlar. *Pedagogik tadqiqotlar jurnali*, 4, 27–35.
5. Mirzaev, N. (2021). Xorijiy tillarni o'qitishda guruh ishlari va rol o'yinlarning pedagogik samaradorligi. *Ta'lim va fan yulduzi*, 1, 50–58.

УДК 547.972

SCUTELLARIA INTERMEDIA POPOV O'SIMLIGINING ILDIZIDAN OLINGAN FLAVONOIDLARNI O'RGANISH

¹**Abdurashid Musaxonovich Karimov,**

Namangan davlat universiteti k.f.d., kimyo kafedrasi v.b.professori.

E-mail: abdurashidka@mail.ru

²**Botirov Erkin Yojiakbarovich,**

O'zbekiston respublikasi fanlar akademiyasi Akademik S. Yu. Yunusov. nomidagi

O'simlik moddalari kimyosi instituti k.f.d., professor.

E-mail: botirov-nepi@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqola Lamiaceae oilasiga mansub *Scutellaria intermedia* Popov (ko'kamaron o'rta) ildizlaridan olingan flavonoidlarning fitokimyoviy tadqiqotiga bag'ishlangan. 5,6-dihidroksi-7-metoksiflavon, 5-gidroksi-7-metoksiflavonon (pinostrobin), baikalein-7-O- β -D-etilglyukuronid va wogonin-7-O- β -D-etilglyukuronid flavonoidlari birinchi marta o'simlik ildizlaridan ajratib olindi. Ajratilgan flavonoidlar kimyoviy transformatsiyalar, IQ, UB, ¹H YaMR va massa spektrlari, fizik-kimyoviy konstantalarni adabiyot ma'lumotlari bilan taqqoslash va boshqa *Scutellaria* L. turlaridan ajratib olingan flavonoid namunalari bilan to'g'ridan-to'g'ri solishtirish asosida aniqlandi.

Kalit so'zlar: *Scutellaria intermedia* Popov, Lamiaceae, flavones, flavanones.

ИССЛЕДОВАНИЕ ФЛАВОНОИДОВ КОРНЕЙ РАСТЕНИЯ SCUTELLARIA INTERMEDIA POPOV

¹**Абдурашид Мусаханович Каримов,** доктор химических наук, и.о.

профессора кафедры химии Наманганского государственного университета.

E-mail: abdurashidka@mail.ru

²**Ботиров Эркин Ходжаакбарович,** доктор химических наук,

профессора Института химии растительных веществ им. акад. С.Ю. Юнусова

АН РУз.

E-mail: botirov-nepi@mail.ru

Аннотация. Статья посвящена фитохимическому изучению флавоноидов корней *Scutellaria intermedia* Popov (шлемник средний), семейства Lamiaceae. Из корней растения впервые выделены флавоноиды 5,6-дигидрокси-7-метоксифлаванон, 5-гидрокси-7-метоксифлаванон (пиностробин), байкалеин-7-O- β -D-этилглюкуронид и вогонин-7-O- β -D-этилглюкуронид. Выделенные флавоноиды идентифицированы на основании результатов химических превращений, данных ИК-, УФ-, ¹H-ЯМР и масс-спектров, сравнением физико-химических констант с литературными сведениями, а также

непосредственным сравнением с образцами флавоноидов, выделенными из других видов *Scutellaria L.*

Ключевые слова: *Scutellaria intermedia Popov*, *Lamiaceae*, флавоны, флаваноны

INVESTIGATION OF FLAVONIDES OF THE ROOT OF THE PLANT SCUTELLARIA INTERMEDIA POPOV

¹**Abdurashid Musakhonovich Karimov,**

Doctor of Chemical Sciences, Acting Professor, Department of Chemistry,
Namangan State University. E-mail: abdurashidka@mail.ru

²**Botirov Erkin Khodjiakbarovich,**

Doctor of Chemical Sciences, Professor, S. Yu. Yunusov Institute of Plant
Chemistry, Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. e-mail: botirov-nepi@mail.ru

Annotation. The article is devoted to the phytochemical study of the flavonoids of the roots of *Scutellaria intermedia Popov* (*Scutellaria average*), of the family *Lamiaceae*. From the roots of the plants first selected flavonoids, 5,6-dihydroxy-7-methoxyflavone, 5-hydroxy-7-methoxyflavanone (pinostro- bin), baicalein-7-O- β -D-acylglucuronide and vohonyn-7-O- β -D-acylglucuronide. Selected flavonoids identified on the basis of the results of chemical transformations of the data of IR, UV, ^1H -, ^{13}C -NMR and mass spectra, by comparing the physicochemical constants with the literature and by direct comparison with samples of flavonoids, isolated from other species of *Scutellaria L.*

Keywords: *Scutellaria intermedia Popov*, *Lamiaceae*, flavones, flavanones.

ВВЕДЕНИЕ

Растения рода *Scutellaria L.* – шлемник (семейство *Lamiaceae*) на земном шаре представлены 360 видами, широко распространенными в умеренных, субтропических и тропических регионах, включая Европу, Северную Америки и Восточной Азии [1-3]. Они используются в народной медицине в течение тысяч лет и являются богатым источником уникальных биологически активных соединений, обладающих ценными фармакологическими свойствами [3-7].

Химический состав растений рода *Scutellaria L.* разнообразен, и к настоящему времени из них выделены флавоноиды, фенилпропаноиды, фенолокислоты, иридоиды, дитерпеноиды клероданового ряда, стероиды, тритерпены, лигнаны, алкалоиды, фитостерины, дубильные вещества, эфирные масла и другие классы природных веществ [8-14]. Современные

фармакологические исследования подтвердили, что экстракты и индивидуальные флавоноиды, выделенные из растений рода *Scutellaria* L., обладают противоопухолевым, гепатопротекторным, антиоксидантным, противовоспалительным, противосудорожным, антибактериальным и противовирусным действиями [4-9]. Шлемник байкальский является одним из наиболее универсальных растительных компонентов в традиционной китайской медицине, а также широко используется в западной медицине, где он считается одним из самых эффективных природных адаптогенов. На основе флавоноидов шлемника байкальского созданы более 10 лекарственных препаратов (скутелла, скутекс, зилинат, байкамин, аспалинат, гистинат, байкафед и другие) для лечения различных заболеваний. Препараты шлемника расширяют кровеносные сосуды, замедляют ритм сердечных сокращений, снижают артериальное давление, обладают успокаивающим действием, затормаживают функциональную активность нервной системы и предупреждают возникновение судорог [4,5].

К настоящему времени изучено более 65 видов растений этого рода, из которых выделено более 320 флавоноидов [8-12].

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ И МЕТОДОЛОГИЯ

С целью поиска новых биологически активных соединений и их доступных источников нами проводятся систематическое исследование флавоноидов растений рода *Scutellaria* L. [9,10,15-17]. Объектом настоящего исследования явилась надземная часть растения *Scutellaria intermedia* POPOV (шлемник средний), произрастающий на каменистых, щебнистых склонах, скалах и галечниках Западного Тянь-Шаня и Памиро-Алая [1].

Ранее нами из надземной части этого растения были выделены флавоноиды хризин, ороксилан А, 7-О-метилнорвогонин, 5,7,2'-тригидроксифлаванон, скутевулин, 2(S)-5,7,2'-три-гидроксифлаванон, байкалеин, апигенин, хризин 7-О-β-D-глюкуронид, вогонин 7-О-β-D-глюкуронид, байкалеин-7-О-β-D-глюкуронид (байкалин), 5,7,2'-тригидроксифлаванон 2'-О-β-D-глюкуронопиранозид и скутевулин 2'-О-β-D-глюкуронопиранозид [16,17].

Продолжая данное исследование, из этилацетатной фракции 85% спиртового экстракта корней выделили флавоноиды 1-4.

Флавоноид 1 состава $C_{16}H_{12}O_5$, M^+ 284, т. пл. 123-125 °C, $\lambda_{\max}$ (этанол) 276, 339 (пл.) нм; + CH_3COONa 275, 340; + $ZrOCl_2$ 378; + $NaOH$ 410. Уф-спектр данного флавоноида характерен для 5,6,7-тризамещенных флавонов [18,19]. При снятии спектра в присутствии ацетата натрия сдвиг полос поглощений не наблюдается, что свидетельствует об отсутствии свободной 7-ОН группы. В спектре ^1H -ЯМР ($DMSO-d_6$, δ , м.д., $J/Гц$) флавоноида 1 проявляются сигналы протонов одной $-OCH_3$ группы, незамещенного кольца В, Н-3, Н-8 и хелатной 5-ОН группы при 3.76 (3H, с, $-OCH_3$) 6.61 (1H, с, Н-8), 6.95 (1H, с, Н-3), 7.55 (3H, м, Н-3', 4', 5'), 8.06 (2H, дд, $J = 8.0, 1.6$ Hz, Н-2', 6') и 12.43 м.д. (1H, с, 5-ОН).

Приведенные данные свидетельствуют о том, что вероятно, соединение 1 является 5,6-дигидроксид-7-метоксифлавоном. Это подтверждено сравнением спектра ^{13}C -ЯМР флавоноида 1 с литературными сведениями. ^{13}C - ЯМР (100 МГц, $DMSO-d_6$, δ , м.д.): 182.1 (С-4), 163.1 (С-2), 158.4 (С-5), 157.9 (С-8) 152.7 (С-9), 131.9 (С-4'), 131.7 (С-1'), 130.8 (С-7), 129.1 (С-3',5'), 126.4 (С-2', 6'), 104.6 (С-10), 104 (С-3), 94.5 (С-6), 61.1 м.д. ($-OCH_3$) [18].

Флавоноид 2 - блестящие пластинчатые кристаллы состава $C_{16}H_{14}O_4$ с т. пл. 123-125 °C. Масс-спектр (m/z , %): M^+ 270 (98 %), 193 (72), 167 (18), 166 (62), 149 (100), 105 (62), УФ-спектр флавоноида 2 в этаноле [$\lambda_{\max}$ 290, 325 (пл.) нм] характерен для 5,7-дизамещенных флаванонов [18,19]. При снятии спектра в присутствии ацетата натрия сдвиг основных полос поглощений не наблюдается, что свидетельствует об отсутствии свободной 7-ОН группы в его составе [18,19]. Флаваноновая природа данного вещества подтверждается данными спектра ^1H -ЯМР ($DMSO-d_6$, δ , м.д., $J/Гц$), где обнаружены характерные сигналы протонов кольца С при 5.40 (1H, дд, $J = 13.0, 3.0$ Hz, Н-2), 3.06 (1H, дд, $J = 16.6, 13.0$ Hz, Н-3_{акс.}), 2.85 м.д. (1H, дд, $J = 16.6, 3.0$ Hz, Н-3_{экви.}). В спектре проявляются также сигналы протонов одной $-OCH_3$ группы, незамещенного кольца В, Н-6, Н-8 и хелатной 5-ОН группы при 3.95 (3H, с, $-OCH_3$), 6.14 (1H, д, $J = 1.8$ Hz, Н-8), 6.55 (1H, д, $J = 1.8$ Hz, Н-6), 7.39 (3H, м, Н-3', 4', 5'), 7.46 (2H, дд, $J = 7.8, 1.8$ Hz, Н-2', 6'), 12, 34 м.д. (1H, с, 5-ОН).

Приведенные данные показывают, что флавоноид 2 относится к 5,7-дизамещенным флава-нонам и содержит 7-OCH₃ группу, т. е. является 5-гидрокси-7-метоксифлаваноном (пино-стрибином). Это подтверждено в результате изучения спектра ¹³C-ЯМР (100 МГц, CDCl₃, δ, м.д.) флавоноида: 196.6 (C-4), 158.9 (C-7), 157.8 (C-5), 154.6 (C-9), 138.2 (C-1'), 129.3 (C-3', 5'), 95.5 (C-8), 126.5 (C-2', 6'), 103.1 (C-10), 94.7 (C-6), 128.6 (C-4'), 79.4 (C-2), 61.1 (-OCH₃), 43.8 (C-3) [18,20].

Флавоноид 3 состава C₂₃H₂₂O₁₁, т. пл. 203-205°C. Его УФ-спектр (λ_{max} 245, 277, 313 нм) характерен для незамещенных в кольце В производных флавона [18,19]. В ¹H ЯМР-спектре

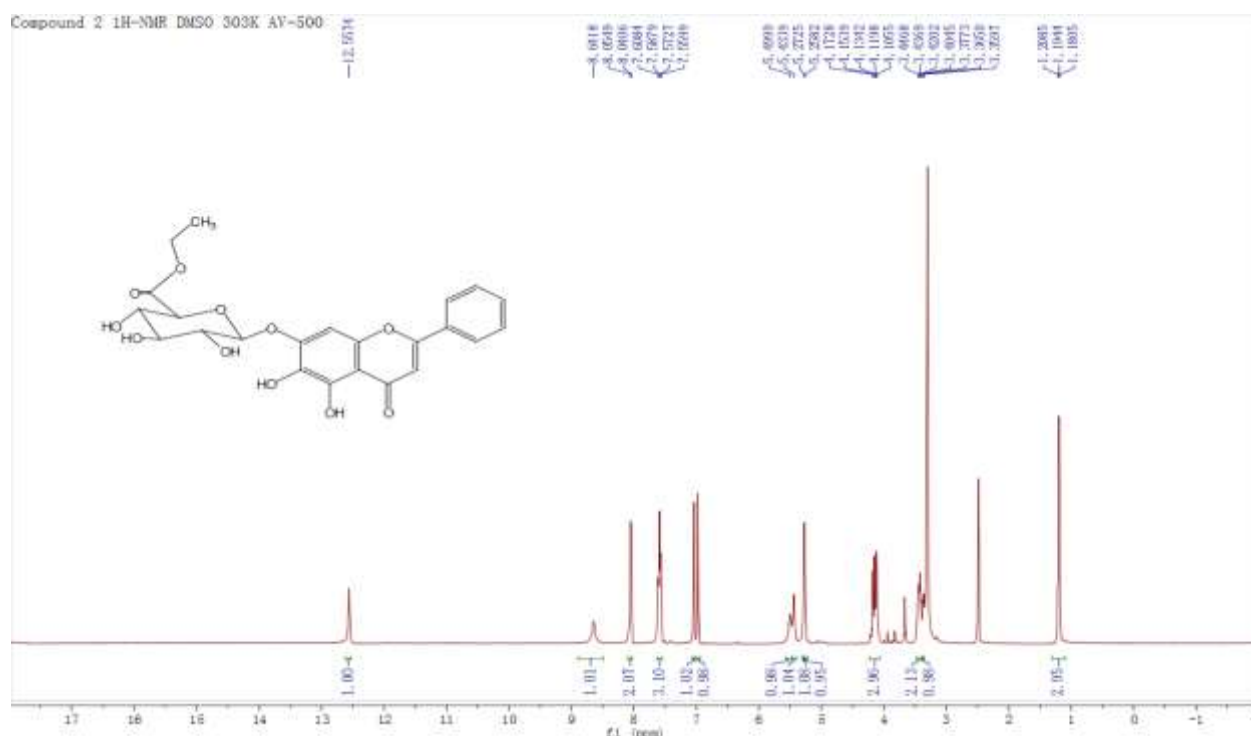

Рис. 1. ¹H-ЯМР-спектр флавоноида 3.

(DMSO-d₆, δ, м.д., J/Гц) присутствуют сигналы протонов 5,6,7-тризамещенного флавонона [6.98 м.д. (1H, с, H-3), 7.09 м.д. (1H, с, H-8), 7.63 м.д. (3H, м, H-3', 4', 5'), 8.02 м.д. (2H, м, H-2', 6')], аномерного протона углеводной части [5.24 м.д. (1H, д, J=7.1, H-1'')], O-CH₂-CH₃ группы [1.19 м.д. (т, 7,2 Гц, -CH₃); 4.13 м.д. кв, 7,2 Гц, -OCH₂-] и хелатной 5-OH группы при 12.56 м.д. (1H, с, 5-OH) (рис. 1). Наличие O-

этильной группы подтверждается также данными спектра ^{13}C ЯМР-спектре (DMSO-d₆), где присутствуют сигналы атомов углерода остатка О-этилглюкуроновой кислоты при 14,4 (-CH₃), 61,2 (CH₂O-), 100,5 (C-1''), 73,2 (C-2''), 75,8 (C-3''), 71,7 (C-4''), 75,5 (C-5''), 169,0 (C-6'') м.д. (табл. 1) [19].

С целью подтверждения гликозидной природы флавоноид 3 гидролизовали на водяной бане 10%-ным раствором хлороводородной кислоты в течении 5 часов. При этом получили байкалеин (3а) состава C₁₅H₁₀O₅, т. пл. 273-275 °С и D-глюкуроновую кислоту. Изложенные данные позволяют предполагать, что флавоноид 3 является байкалеин-7-О-β-D-этилглюкуронидом. Это подтверждено получением байкалеин-7-О-β-D-глюкуронида (3б) [17] в результате гидролиза флавоноида 3 0.5%-ным раствором гидроксида натрия (схема 1). Байкалеин-7-О-β-D-этилглюкуронид (3) ранее был выделен из шлемника байкальского, но из *Scutellaria intermedia* Popov выделен впервые [20,21].

Таблица 1.

Данные ^{13}C ЯМР-спектров флавоноидов 3 и 4 (100 Мгц, ДМСО-d₆, δ, м.д.)

С	3	4	С	3	4
2	164.0	163.6	4'	132.5	132.2
3	106.2	105.4	5'	129.6	130.7
4	183.0	182.3	6'	126.8	126.4
5	147.2	149.2	1''	100.5	99.7
6	131.1	98.6	2''	73.2	72.9
7	151.6	156.0	3''	75.8	75.6
8	94,2	129,2	4''	71.4	71.2
9	149,6	155,9	5''	75.5	75.2
10	106.4	106.6	6''	169.0	168.6
1'	131.3	129.3	OCH ₃	-	60.7
2'	126.8	126.4	OCH ₂ -	61,2	61,4
3'	129.6	130.7	-CH ₃	14,4	13,9

Флавоноид 4 состава $C_{24}H_{24}O_{11}$, аморфное вещество, УФ-спектр ($\lambda_{\max}$ 276, 348 нм) характерен для незамещенных в кольце В производных флавона [18,19].

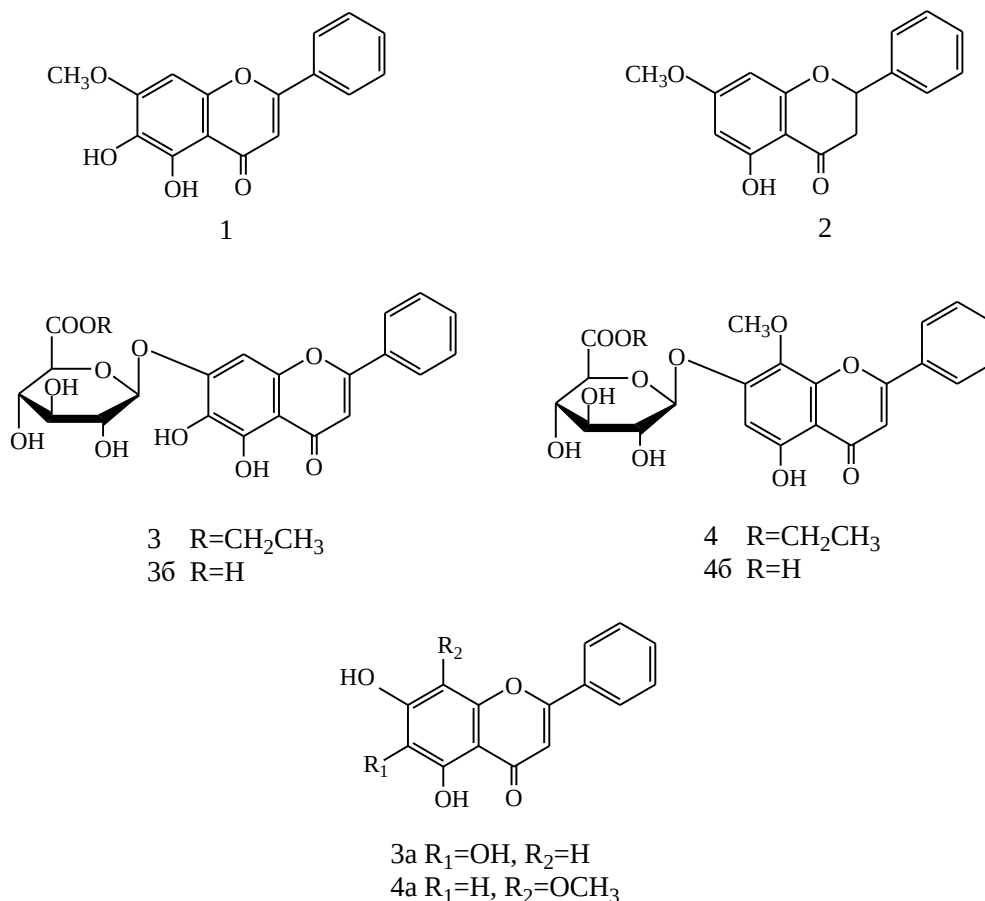

Схема 1. Химическое строение флавоноидов 1-4.

В его ^1H ЯМР-спектре (400 МГц, ДМСО- d_6 , δ , м.д., J/Гц) присутствуют сигналы протонов 5,7,8-тризамещенного флавона [6.71 м.д. (1H, с, Н-3), 7.04 м.д. (1H, с, Н-6), 7.61 м.д. (3H, м, Н-3', 4', 5'), 8.05 м.д. (2H, м, Н-2', 6')], аномерного протона углеводной части [5.58 м.д. (1H, д, J=7.2, Н-1'')], O-CH₂-CH₃ [1,17 м.д. (т, 7,2 Гц, -CH₃), 4,12 м.д. (кв, 7,2 Гц, -OCH₂)], одной метоксильной и хелатной 5-ОН групп при 3.88 (3H, с, -OCH₃) и 12.52 м.д. (1H, с) соответственно (рис. 2).

Приведенные спектральные данные показывают, что флавоноид 4 является гликозидом. При кислотном гидролизе соединения 4 получили вогонин (4a) состава $C_{16}H_{12}O_5$ (M^+ 284), т.пл. 203-204 °С и D-глюкуроновую кислоту. В спектрах

^1H - и ^{13}C ЯМР флавоноида 4 присутствуют сигналы, указывающие на наличие в его составе О-этильной группы (табл. 1).

Изложенные данные показывают, что, вероятно, флавоноид 4 является этилглюкуронидом вогонина. Это подтверждено получением вогонин-7-О- β -D-глюкуронида (4б) в результате гидролиза флавоноида 4 0.5%-ным раствором гидроксида натрия (схема 1). Следовательно, флавоноида 4 является вогонин-7-О- β -D-этилглюкуронидом [20,21].

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНАЯ ЧАСТЬ

Материалы и методика исследования. УФ-спектры регистрировали на спектрофотометре СФ-2000 в этаноле, ИК-спектры - на ИК-Фурье-спектрометре Perkin Elmer Spectrum. Спектры ^1H - и ^{13}C -ЯМР регистрировали на приборе «Bruker AVACE AV500» с рабочей частотой 400 МГц (^1H -ЯМР) и 100 МГц (^{13}C -ЯМР). Химические сдвиги приведены в миллионных долях (м.д.) в δ -шкале. Тонкослойную хроматографию (ТСХ) проводили на пластинках Silufol UV-254. Пятна флавоноидов на пластинках ТСХ просматривали под ультрафиолетом в хроматографическом облучателе УФС-254/365, а также обнаруживали обработкой пластинок парами аммиака, 0,5% спиртовым раствором NaOH и 3% спиртовым раствором ванилина в смеси с концентрированной соляной кислотой в соотношении 4:1. Для колоночной хроматографии использовали силикагель марки КСК 100/160 мкм, полиамид фирмы Woelm и сефадекс LH-20 (Pharmacia). Для тонкослойной хроматографии использовали пластинки Sorbfil ПТСХ-П-А-УФ. Применяли системы растворителей: 1) хлороформ-этилацетат (9:1); 2) хлороформ-этанол (9:1); 3) хлороформ-этилацетат-этанол (6:1:3); 4) *n*-бутанол-этанол-вода (5:3:2); 5) *n*-бутанол-пиридин-вода (6:4:3).

Экстракция и выделение флавоноидов. Воздушно-сухую навеску измельченных корней (567 г) пятикратно экстрагировали 85% этиловым спиртом при комнатной температуре. Полученный экстракт сгущали упариванием в вакууме до 0,4 литра, к остатку добавили равное количество дистиллированной воды, взбалтывали и подвергали последовательной жидкость-жидкостной экстракции петролейным эфиром, этилацетатом и *n*-бутанолом. После отгонки

растворителей и упаривания в вакууме получили 8,3 г петролейно-эфирной, 24,8 г этилацетатной и 32,5 г н-бутанольной фракции.

Часть этилацетатной фракции (22,0 г) хроматографировали на колонке с силикагелем (660 г) в градиентной системе петролейный эфир-этилацетат (80:20 - 0:100). Получили 6 субфракций (Э1–Э5). Субфракцию Э1 (3,89 г) разделяли на колонке с сефадексом марки LH-20 в градиентной системе растворителей этанол-вода (95:5 – 20:80), выделили 114,3 мг флавоноид 1 и 132 мг флавоноида 2. Субфракцию Э3 (4,34 г) разделяли методом препаративной ТСХ в системе растворителей 2, получили 87,4 мг флавоноида 2. Субфракцию Э6 (4,82 г) разделяли на колонке с сефадексом марки LH-20 в градиентной системе растворителей этанол-вода (95:5 – 20:80), выделили 96,3 мг флавоноида 3 и 75,3 мг флавоноида 4.

Кислотный гидролиз флавоноида 3. Гликозид 3 (11 мг) гидролизовали на водяной бане 10%-ным раствором хлороводородной кислоты в течении 5 часов. Выпавший при охлаждении осадок агликона отфильтровали и перекристаллизовали из ацетона. Получили 4 мг байкалеина $C_{15}H_{10}O_5$, т. пл. 273-275 °С. Фильтрат упаривали в вакууме до сиропообразного остатка и методом бумажной хроматографии в присутствии подлинного образца обнаруживали D-глюкуроновую кислоту (система 5).

Щелочной гидролиз гликозида 3. Гликозид 3 (15 мг) растворяли в 2 мл 0,5%-ного раствора гидроксида натрия и через 30 минут раствор нейтрализовали 1%-ным раствором хлороводородной кислоты и упаривали досуха. Остаток хроматографировали на колонке с полиамидом в системе этанол-вода (2:1). Из элюатов выделили 7 мг байкалеин-7-O-β-D-глюкуронида.

Кислотный гидролиз флавоноида 4. Гликозид 4 (17 мг) гидролизовали на водяной бане 20%-ным раствором хлороводородной кислоты в течении 6 часов. Выпавший при охлаждении осадок агликона отфильтровали и перекристаллизовали. Получили 8 мг вогонина (5,7-дигидрокси-8-метоксифлавоон) состава $C_{16}H_{12}O_5$ (M^+ 284), т.пл. 203-204 °С. Фильтрат упаривали в вакууме до сиропообразного остатка и методом бумажной хроматографии в

присутствии подлинного образца обнаруживали D-глюкуроновую кислоту (система 5).

Щелочной гидролиз гликозида 4. Гликозид 4 (16 мг) растворяли в 3 мл 0,5%-ного раствора гидроксида натрия и через 30 минут раствор нейтрализовали 1%-ным раствором хлороводородной кислоты и упаривали досуха. Остаток хроматографировали на колонке с полиамидом в системе этанол-вода (2:1). Из элюатов выделили 8 мг вогонин-7-O-β-D-глюкуронида.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Из этилацетатной фракции 85%-ного спиртового экстракта корней растения *Scutellaria intermedia* POPOV выделены четыре индивидуальных флавоноида. На основании изучения продуктов кислотного и щелочного гидролиза и данных УФ-, ¹H-, ¹³C- ЯМР и масс-спектров выделенные флавоноиды идентифицированы с 5,6-дигидрокси-7-метоксифлавоном, 5-гидрокси-7-метоксифла- ваном (пиностробином), байкалеин-7-O-β-D-этилглюкуронидом и вогонин-7-O-β-D-этилглю- куронидом. Вышеуказанные флавоноиды из *Scutellaria interme- dia* POPOV выделены впервые.

ЛИТЕРАТУРА

1. Юзепчук С. В. Шлемник - *Scutellaria* L., в кн.: Флора СССР. М.-Л.: Изд-во АН СССР. 1954. Т. XX. С. 72-225.
2. Растительные ресурсы СССР. Цветковые растения, их химический состав, использование. Семейства Hippuridaceae-Lobeliaceae. СПб., 1991. С.85-90.
3. Shang X., He X., He X., Li M., Zhang R., Fan P., Zhang Q., Jia Z. The genus *Scutellaria* an ethnopharmacological and phytochemical review //J. Ethnopharmacol. 2010. V.128. P.279-313.
4. Минаева В.Г. Шлемник байкальский *Scutellaria baicalensis* Georgi. Лекарственные растения Сибири. Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние. 1991. С.212-214.
5. Гольдберг Е.Д., Дыгай А.М., Литвиненко В.И., Попова Т.П., Суслов Н.И. Шлемник байкальский. Фитохимия и фармакологические свойства. Томск. 1994. 222 с.
6. Parajuli P., Joshee N., Rimando A., Mittal S., Yadav A. K. In vitro antitumor mechanisms of various *Scutellaria* extracts and constituent flavonoids // Planta Med. 2009. V.75. P. 41-48.
7. Cuong T.D., Hung T.M., Lee J.-S., Weon K.-Y., Woo M.H., Min B.S. Anti inflammatory activity of phenolic compounds from the whole plant of *Scutellaria indica* //Bioorganic and Medicinal Chemistry Letters. 2015. V. 25 (5). P. 1129-1134.
8. Оленников Д.Н., Чирикова Н.К., Танхаева Л.М. Фенольные соединения шлемника байкальского (*Scutellaria baicalensis* Georgi) //Химия растительного сырья. 2009. №4. С.

89–98.

9. Ботиров Э.Х., Каримов А. М., Дренин А.А. Флавоноиды растений рода *Scutellaria* L. (Монография). -Сургут, Изд. Центр СурГУ, 2016, 146 с.
10. Каримов А.М., Ботиров Э.Х. Структурное разнообразие и степень изученности флавоноидов рода *Scutellaria* L. //Химия растительного сырья. 2016. №1. С. 5–28.
11. Чемесова И.И. Флавоноиды видов рода *Scutellaria* L. //Растит. ресурсы. 1993. Т.29. Вып.2. С.89-99.
12. Маликов В.М, Юлдашев М.П. Фенольные соединения растений рода *Scutellaria* L.: распространение, строение и свойства. //Химия природ. соедин. 2002. №4. С. 299-324; 2002. №5. С.385-407.
13. Malakov P.Y., Papanov G.Y., 11-Episcutecolumnin C A neo-Clerodane diterpenoids from *Scutellaria columnae*. Phytochemistry 1998. V. 49. P. 811–815.
14. Cicek M., Demirci B., Yilmaz G, Baser K.H. Essential oil composition of three species of *Scutellaria* from Turkey. //Natural Product Research: Formerly Natural Product Letters 2011. V. 25, Issue 18, P. 1720-1726.
15. Karimov A. M., Botirov E. Kh. 7-O-Glucosides of Norwogonin and Isoscutellarein from the Aerial Part of *Scutellaria adenostegia*. //Chem. Natur. Compounds. 2016. V. 52. № 5. С.907-908.
16. Karimov A. M., Slobodyanyuk T. N., Botirov E. Kh. Flavonoids from the aerial part of *Scutellaria intermedia*. //Chem. Natur. Compounds. 2017. V. 53. № 4. P. 745-746.
17. Karimov A. M., Slobodyanyuk T. N., Botirov E. Kh. New flavonoid glicuronides from the aerial part of *Scutellaria intermedia*. //Chem. Natur. Compounds. 2017. V. 53. № 4. P. 638-641.
18. Mabry T.T., Markham K.R., Thomas M.B. The systematic identification of flavonoids. New York-Heidelberg-Berlin. 1970. 354 p.
19. Markham K.R. Techniques of flavonoid identification. London: Academic Press. 1982. 113 p.
20. Agrawal P.K., Rastogi R.P. ¹³C-NMR spectroscopy of flavonoids //Heterocycles. 1981. V. 16. №12. P. 2181–2236.
21. Wang M-H, Li L-Z, Sun J-B, Wu F-H, Liang J-Y. A new antioxidant flavone glycoside from *Scutellaria baicalensis* Georgi. //Natural Product Research. 2014. V. 28, № 20. P. 1772-1776.
22. Юлдашев М.П., Ботиров Э.Х., Маликов В.М. Флавоноиды надземной части *Scutellaria ramosissima* //Химия природ. соедин. 1992. №2. С.178-182.
23. Zhou Z.H., Zhang Y.J., Yang Ch.R. New flavonoid glycosides from *Scutellaria amoena*. //Advances in Plant Glycosides, Chemistry and Biology. Amsterdam: Elsevier. 1999. P.305-310

CAMBRIDGE XALQARO TA'LIM DASTURINING O'ZBEKISTON TA'LIM TIZIMIGA INTEGRATSIYASI: AFZALLIK VA MUAMMOLAR TAHLILI

Xakimova Muxarramoy¹, Abdunazarov Ahliddin².

Namangan davlat pedagogika instituti

Tabiiy fanlar kafedrası magistranti¹,

Tabiiy fanlar kafedrası magistranti dotsenti².

Email: hakimov1094@yahoo.com;

Annotatsiya. Ushbu maqolada Cambridge xalqaro ta'lim dasturi, dastur bosqichlari va yo'nalishlari, Cambridge xalqaro ta'lim dasturini O'zbekiston Respublikasining ta'lim tizimida qo'llanilishi haqida ma'lumotlar keltirilgan. Mavzuning dolzarbligi O'zbekiston ta'lim muassasalarida xalqaro o'qitish dasturlariga qiziqishning ortib borayotganligi bilan izohlanadi. Tadqiqotning maqsadi - Cambridge xalqaro dasturining ijobiy jihatlarini ko'rsatish, ya'ni bu tizimni O'zbekiston maktablarida ta'lim jarayoniga tadbiq etilganda yuzaga keladigan afzallik va kamchiliklarni ochib berish.

Kalit so'zlar: Cambridge xalqaro ta'lim dasturi, Milliy ta'lim dasturi, integratsiya, Prezident maktablari, Cambridge tizimida qo'llaniladigan asosiy metodlar, tadqiqot asosida o'qitish, muammoli savol, loyiha asosida o'rganish, induvallashtirilgan o'qitish, fan mazmunini ingliz tili bilan birgalikda o'qitish, shakllantiruvchi baholash, tanqidiy-tahliliy fikrlash.

АНАЛИЗ ИНТЕГРАЦИИ КЕМБРИДЖСКОЙ МЕЖДУНАРОДНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПРОГРАММЫ В СИСТЕМУ ОБРАЗОВАНИЯ УЗБЕКИСТАНА: ПРЕИМУЩЕСТВА И ПРОБЛЕМЫ

Хакимова Мухаррамой¹, Абдуназаров Ахлиддин².

Наманганский государственный педагогический институт

Магистрант кафедры естественных наук¹,

Доцент кафедры естественных наук²

Email: hakimov1094@yahoo.com;

Аннотация. В данной статье представлены сведения о Кембриджской международной образовательной программе, её этапах и направлениях, а также о применении Кембриджской международной образовательной программы в системе образования Республики Узбекистан. Актуальность темы объясняется растущим интересом образовательных учреждений Узбекистана к международным учебным программам. Цель исследования — показать положительные стороны Кембриджской международной программы,

то есть раскрыть преимущества и недостатки внедрения этой системы в учебный процесс школ Узбекистана.

Ключевые слова: Кембриджская международная образовательная программа, Национальная образовательная программа, интеграция, Президентские школы, основные методы, используемые в Кембриджской системе, исследовательское обучение, проблемное обучение, проектное обучение, индивидуализированное обучение, преподавание естественнонаучных дисциплин совместно с английским языком, формирующее оценивание, критическое и аналитическое мышление.

ANALYSIS OF THE INTEGRATION OF THE CAMBRIDGE INTERNATIONAL EDUCATION PROGRAMME INTO THE EDUCATION SYSTEM OF UZBEKISTAN: ADVANTAGES AND CHALLENGES

Khakimova Mukharramoy¹, Abdunazarov Akhliddin².

Namangan State Pedagogical Institute

Master's Student, Department of Natural Sciences¹,

Associate Professor, Department of Natural Sciences².

Email: hakimov1094@yahoo.com;

Annotation. *This article provides information about the Cambridge International Education Programme, its stages and directions, as well as the implementation of the Cambridge International Programme within the education system of the Republic of Uzbekistan. The relevance of the topic is explained by the growing interest of educational institutions in Uzbekistan in international teaching programmes. The purpose of the study is to highlight the positive aspects of the Cambridge International Programme, namely to reveal the advantages and disadvantages that may arise when this system is applied in the educational process of schools in Uzbekistan.*

Keywords: *Cambridge International Education Program, National Education Program, integration, Presidential Schools, main methods used in the Cambridge system, inquiry-based teaching, problem-based learning, project-based learning, individualized teaching, teaching science content together with English, formative assessment, critical and analytical thinking.*

KIRISH

Hozirgi globallashuv jarayonida har bir rivojlanayotgan davlatlar o'zining ta'lim sohasidagi o'zgarish va o'sishlarni taqqoslash hamda ta'lim jarayoniga

integratsiya qilish davlatlararo ta'limdagi islohotlarni yaratishga imkoniyatlarni kengaytiradi.

Ushbu dolzarblikni inobatga olgan holda O'zbekiston ta'limining jahon ta'limi bilan integratsiyalashuvida xalqaro o'qitish dasturlarini qo'llashning ahamiyati o'ziga xos bo'lib, bunda asosiy e'tibor Milliy dasturdan kelib chiqqan holda jahon standartlari darajasiga tenglashish muammosiga urg'u berilganligidir.

Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 29.04.2019-yildagi PF-5712-son qaroriga ko'ra:

Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahrida bittadan Prezident maktablari tashkil etilishi qarori xalqaro ta'lim dasturlarini O'zbekistonga kirib kelishiga ilk qadam bo'ldi. [1].

O'zbekiston ta'limi sifatini oshirish va jahon ta'limi bilan integratsiyalashgan holda Xalqaro baholash dasturlarini o'quv jarayonida qo'llash davlat siyosati darajasidagi muhim muammo hisoblanadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Integratsiya (lot. integratio — tiklash, to'ldirish, integer — butun) fanlarning yaqinlashishi va o'zaro aloqa jarayoni, ikki va undan ortiq davlatlarning yo'nalishlar bo'yicha tegishli muammolarni sifatli va natijadorligini ta'minlagan holda hal qilishda o'zaro muvofiqlashtirish va birlashtirish degan ma'noni bildiradi.

Xalqaro o'qitish tizimiga o'tishning ayni vaqtda dolzarbligi va har sohada rivojlanayotgan O'zbekiston Respublikasida xalq ta'limi tizimining o'sishiga ta'sirini kuchaytirish bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida kiritilgan, "Ta'lim to'g'risida"gi qonun, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 8-dekabrdagi "Xalq ta'limi tizimida ta'lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 997-sonli, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi «O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi PF-5712- son Farmoni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 3-maydagi "Iqtidorli yoshlarni aniqlash va yuqori malakali kadrlar tayyorlashning uzluksiz tizimini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4306-son Qarorlari tasdiqlanib, ijroga yo'naltirilgan [2-4].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

1-rasm. Cambridge tizimida qo'llaniladigan asosiy metodlar.

Cambridge o'qitish sistemasida har bir fanni o'qitishda yuqoridagi rasmda keltirilgan o'qitish metodlaridan foydalanib darslar o'tiladi. Har bir metod o'quvchilarda ma'lum bir qobiliyatni shakllantirishga yo'naltirilgan. Masalan, "Muammoli savol", "Loyiha asosida o'rganish" kabi metodlar o'quvchida kreativ fikrlash, tanqidiy-tahliliy fikrlash kabi qobiliyatlarni shakllantiradi [6]. Shuning uchun bugungi kunda xalqaro tajribalarni Milliy o'qitish tizimi bilan integrallashtirib, o'quvchi savodxonligini oshirishga oid topshiriqlar tizimini yaratish bo'yicha ilmiy -metodik ishlar olib borilmoqda. Ilg'or tajribaga ega o'qituvchilar tomonidan amaliyotda foydalanish uchun yuqoridagi kabi zamonaviy tavsiyalar ishlab chiqilmoqda.

AFZALLIK VA MUAMMOLAR TAHLILI

Cambridge o'qitish sistemasi hozirgi kunda dunyoning yetakchi 160 dan ortiq davlat ta'lim dasturlarida qo'llaniladi. Ushbu dastur asosida ta'lim va tarbiya

berilgan o'quvchilar har qanday sohada kreativ,tanqidiy-tahliliy fikrlaydigan,har qanday muammo va masalaga kreativ fikrlab yechim topishga harakat qiladi. [7] . Chunki bu dastur ana shunday jihatlarni rivojlantirishga asoslangan dasturdir.Bu ko'nikmalarga ega bo'lgan yoshlar dunyoning barcha rivojlanayotgan sohalarida talab qilinadi. Ushbu dasturni O'zbekistonda milliy dastur bilan integratsiya qilishda bir qancha muammolarga duch kelinishi mumkin.Xususan,ayrim mahalliy maktablarda laboratoriyalar o'tkazish uchun jihozlarning yetarli emasligi,o'qituvchi va o'quvchilarda ingliz tilidagi bilimlarni yetarli emasligi bu dasturdagi o'qitish usullarini qo'llashda to'sqinliklarni keltirib chiqaradi.

XULOSA

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki,Cambridge ta'lim tizimini Milliy ta'lim dasturi bilan birlashtirish - O'zbekistonda ta'lim sifatini yanada oshirish hamda o'qituvchilarni yangi raqobatbardosh metodikalarga tayyorlash va ayniqsa o'quvchilarda tanqidiy -tahliliy fikrlash ko'nikmalarini oshirishga xizmat qiladi.

To'g'ri yo'lga qo'yilgan integratsiya ta'lim mazmunini boyitadi, o'quvchilarni xalqaro darajadagi bilim va ko'nikmalarga tayyorlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. <https://lex.uz/ru/docs/-4312785>
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 6-apreldagi "Umumiy o'rta va o'rta maxsus,kasb-hunar ta'limining davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash tog'risida"gi 187-sonli Qarori.
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 8-dekabrdagi "Xalq ta'limi tizimida ta'lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari tog'risida"gi 997-sonli farmoni.
4. Altinok N., Diebolt C., Demeulemeester JL, Ta'lim bo'yicha yangi xalqaro ma'lumotlar bazasi.Sifat: 1965-2018, 2013, 14-noyabr.
5. Sjoberg S., PISA va Global ta'lim boshqaruvi-loyihaning tanqidi, undan foydalanish va Implications , Eurasia Journal of Mathematics, Science & Technology Education, 2015.
6. [https:// Ortus.co.in /blog/ Cambridge-curriculum-advantages-worldwide](https://Ortus.co.in/blog/Cambridge-curriculum-advantages-worldwide).
7. <https://cisedu.com/en-gb/academics/>.

SUN'Y INTELLEKT TEXNOLOGIYALARINING STEAM TA'LIM TIZIMIDA TANQIDIY FIKRLASH VA IJODKORLIKNI RIVOJLANTIRISHGA TA'SIRI

Xamidova Shaxlo Pulat Qizi

*Namangan Davlat Pedagogika Instituti Boshlang'ich ta'lim innovatsiyalari
kafedrasi o'qituvchisi*

Xamidova Feruza Pulatovna

Namangan davlat universiteti magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqola sun'iy intellekt (AI) texnologiyalarining STEAM (Fan, Texnologiya, Muhandislik, San'at va Matematika) ta'lim tizimida o'quvchilarning tanqidiy fikrlash va ijodkorlik ko'nikmalarini rivojlantirishga ta'sirini tahlil qiladi. XXI asr ko'nikmalarini shakllantirishda STEAM yondashuvining ahamiyati ortib borayotgan bir paytda, AI'ning ushbu jarayonni qanday kuchaytirishi mumkinligi muhim tadqiqot yo'nalishini tashkil etadi. Maqolada AI asosidagi shaxsiylashtirilgan o'quv muhitlari, murakkab muammolarni hal qilish simulyatsiyalari va ijodiy loyihalashtirish vositalari orqali tanqidiy tahlil qilish, innovatsion g'oyalar yaratish va muammolarga yechim topish ko'nikmalarining rivojlanishi ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Sun'iy intellekt (AI), STEAM ta'limi, tanqidiy fikrlash, ijodkorlik, shaxsiylashtirilgan ta'lim, innovatsiya, O'zbekiston, neyroplastiklik.

ВЛИЯНИЕ ТЕХНОЛОГИЙ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА РАЗВИТИЕ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ И КРЕАТИВНОСТИ В STEAM-ОБРАЗОВАНИИ

Хамидова Шахло Пулат кизи

*Преподаватель кафедры инноваций в начальном образовании, Наманганский
государственный педагогический институт*

Хамидова Феруза Пулатовна

Магистрант Наманганского государственного университета

Аннотация: В данной статье анализируется влияние технологий искусственного интеллекта (ИИ) на развитие критического мышления и креативности учащихся в системе STEAM-образования (естественные науки, технологии, инженерия, искусство и математика). В связи с возрастающей значимостью STEAM-подхода в формировании навыков XXI века, важным направлением исследований становится изучение того, как ИИ может улучшить этот процесс. В статье рассматривается развитие критического анализа, генерации инновационных идей и навыков решения проблем с помощью персонализированных учебных сред на основе ИИ, комплексного моделирования решения задач и инструментов креативного дизайна.

Ключевые слова: искусственный интеллект (ИИ), STEAM-образование, критическое мышление, креативность, персонализированное обучение, инновации, Узбекистан, нейропластичность.

THE IMPACT OF AI TECHNOLOGIES ON THE DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING AND CREATIVITY IN STEAM EDUCATION

Khamidova Shakhlo

*Lecturer, Department of Primary Education Innovations
Namangan State Pedagogical Institute*

Khamidova Feruza

Master's Degree at Namangan State University

Abstract: *This article analyzes the impact of artificial intelligence (AI) technologies on the development of students' critical thinking and creativity skills in the STEAM (Science, Technology, Engineering, Arts and Mathematics) education system. As the importance of the STEAM approach in the formation of 21st century skills increases, how AI can enhance this process is an important research area. The article examines the development of critical analysis, innovative idea generation, and problem-solving skills through AI-based personalized learning environments, complex problem-solving simulations, and creative design tools.*

Keywords: *Artificial Intelligence (AI), STEAM education, critical thinking, creativity, personalized learning, innovation, Uzbekistan, neuroplasticity.*

ВВЕДЕНИЕ

XXI век — век глобализации и технологического прогресса, в котором для достижения успеха от человека требуется не только усваивать информацию, но и критически анализировать её, развивать творческие идеи и находить инновационные решения сложных задач (ЮНЕСКО, 2019). Образовательный подход STEAM (наука, технологии, инженерия, искусство, математика) играет важную роль в развитии этих навыков. STEAM поощряет комплексное, практико-ориентированное и междисциплинарное обучение, развивая у учащихся способность решать сложные задачи и творческие способности (Джалолов, 2012). Однако традиционные методы обучения иногда могут сталкиваться с ограничениями в полноценном развитии этих навыков, поскольку они часто основаны на пассивном обучении и единообразном подходе.

В последние годы технологии искусственного интеллекта (ИИ) открыли огромные возможности в сфере образования. ИИ может радикально изменить образовательный процесс не только за счёт обработки и автоматизации информации, но и за счёт персонализации обучения, создания сложных

симуляций и предоставления интерактивной обратной связи учащимся (Куронов, 2018). В частности, использование инструментов ИИ в STEAM-образовании открывает новые горизонты в развитии критического мышления и креативности у учащихся. Инструменты ИИ позволяют учащимся изучать реальные проблемы, пробовать различные решения и эффективно реализовывать свои идеи.

Цель данной статьи — провести углубленный анализ влияния технологий ИИ на развитие критического мышления и креативности в системе STEAM-образования, выявить их механизмы и обсудить возможные проблемы и пути их решения в этом процессе в контексте узбекской системы образования. В статье также рассматривается влияние ИИ на когнитивное и нейропсихологическое развитие детей и его совместимость с принципами инклюзивного образования (UDL, Differential Approach).

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР

Данное исследование основано на концептуально-аналитических и сравнительных методах исследования и проводилось путем изучения существующей научной литературы, педагогических теорий, национальных и международных политических документов, и отчетов о практическом применении ИИ в образовании с целью анализа влияния технологий ИИ на критическое мышление и креативность в STEAM-образовании. В рамках данной работы сбор и анализ эмпирических данных не проводились; работа была направлена главным образом на разработку теоретического обоснования и концептуальных рекомендаций.

Источники информации:

1. Анализ научной литературы: были изучены статьи, монографии и диссертации зарубежных и отечественных ученых (например, труды Дж. Джалолова, М. Куронова, Н. Омонова) по STEAM-образованию, теориям критического мышления (например, таксономия Блума, модель Энниса), теориям креативности (например, Торренса, Гилфорда), роли искусственного интеллекта в образовании, нейропластичности, когнитивному развитию и инклюзивному образованию.

2. Программные документы: Были изучены законы Республики Узбекистан в сфере образования, указы и постановления Президента (в частности, по вопросам инноваций и цифровизации), образовательные концепции, а также стратегические документы международных организаций (например, ЮНЕСКО, ОЭСР) по использованию ИИ в образовании.

3. Технологические отчеты: Были проанализированы отчеты пилотных проектов и экспертные мнения об эффективности образовательных платформ, интерактивных программ и симуляций на основе ИИ.

Результаты анализа выявили ряд важных эффектов технологий ИИ на развитие критического мышления и креативности в STEAM-образовании:

1. Влияние на развитие критического мышления:

Решение проблем: Симуляции на основе ИИ и виртуальные лаборатории позволяют учащимся экспериментировать со сложными научными и инженерными задачами в безопасной среде, проверять различные гипотезы и анализировать последствия своих решений. Например, ИИ может создавать модели биологических процессов, помогая учащимся манипулировать переменными и критически оценивать результаты.

Анализ и интерпретация данных: Инструменты ИИ (например, инструменты визуализации данных, программы статистического анализа) помогают учащимся анализировать большие наборы данных, выявлять тенденции и делать выводы. Это развивает у учащихся навыки принятия решений на основе данных.

Алгоритмическое мышление и логические последовательности: Изучая принципы работы систем ИИ, кодирования и программирования, учащиеся развивают способность мыслить алгоритмически, выстраивать логические последовательности и пошагово решать задачи.

АНАЛИЗЫ

Технологии искусственного интеллекта обладают огромным потенциалом для развития критического мышления и креативности в STEAM-образовании. Они создают учащимся активную образовательную среду, превращая их из простых получателей информации в создателей знаний и специалистов по решению задач.

1. Преимущества и возможности: Персонализированные возможности обучения с использованием искусственного интеллекта адаптируются к интересам и стилю обучения каждого учащегося, повышая их внутреннюю мотивацию к предметам STEAM. Это, в свою очередь, углубляет критическое мышление и творческий подход. Например, благодаря игровым платформам на основе искусственного интеллекта учащиеся могут изучать принципы инженерии, проектировать виртуальных роботов и анализировать их эффективность. Этот процесс способствует применению на практике более высоких уровней таксономии Блума (анализ, синтез, оценка).

В Узбекистане действуют Указы Президента (2017 г.) и стратегические программы по внедрению цифровой трансформации и инноваций в систему образования. Интеграция искусственного интеллекта в STEAM является важным шагом в реализации этих национальных политик и будет способствовать подготовке следующего поколения к требованиям цифровой экономики.

2. Проблемы и ограничения интеграции:

Навыки и компетенции учителей: Чтобы эффективно использовать технологии ИИ и направлять их на развитие критического мышления и креативности, учителям потребуются новые навыки. Необходимы регулярные программы обучения и повышения квалификации, чтобы вооружить учителей навыками использования инструментов ИИ, разработки планов уроков и анализа данных, предоставляемых ИИ.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Технологии искусственного интеллекта обладают огромным потенциалом для развития критического мышления и креативности в STEAM-образовании. Они предоставляют учащимся персонализированную учебную среду, симуляции для решения сложных задач и инструменты креативного дизайна, побуждая их к глубокому усвоению знаний, анализу, генерации новых идей и поиску инновационных решений. Согласно теориям нейропластичности и когнитивной нагрузки, интерактивные и адаптивные подходы на основе искусственного интеллекта стимулируют мозговую активность учащихся и повышают когнитивную гибкость.

В контексте узбекской системы образования интеграция искусственного интеллекта в STEAM-образование сыграет важную роль не только в повышении качества образования, но и в переходе страны к цифровой экономике и подготовке конкурентоспособных кадров будущего. Однако этот процесс требует стратегических подходов, таких как повышение квалификации учителей, создание современной инфраструктуры, адаптация контента на основе искусственного интеллекта к национальному контексту и решение этических вопросов.

Будущие исследования должны быть сосредоточены на эмпирической проверке влияния искусственного интеллекта на критическое мышление и креативность в STEAM-образовании в узбекских школах, проведении различных пилотных проектов и разработке на их основе конкретных практических рекомендаций. Рациональное использование технологий искусственного интеллекта в сочетании с национальной политикой в сфере образования создаст основу для инновационного развития страны.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Указ Президента Республики Узбекистан (2017). О Стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан. № ПФ-4947.
2. Омонов, Н. Т., Махсумов, М. (2019). Инновационные технологии в образовании. Ташкент: Адиб.
3. Холматова, М. И. (2021). Современные подходы к оценке в образовании. Ташкент: Фан.
4. ЮНЕСКО (2019). Искусственный интеллект и образование: Руководство для лиц, принимающих решения. Париж: ЮНЕСКО.
5. Кейси, Дж. (2013). Концепция универсального дизайна для обучения: создание среды, ориентированной на обучающегося. Образование и обучение при аутизме и нарушениях развития, 48(4), 485-489.
6. ОЧИЛОВА Ф. РОЛЬ СОЦИАЛЬНО-ГИГИЕНИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ И ПРОФИЛАКТИКИ ВРЕДНЫХ ПРИВЫЧЕК У СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ // O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2024,[1/11] ISSN 2181-7324.
7. Кудратовна ОБЩЕСТВЕННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КАК ОДНОГО ИЗ ПРИОРИТЕТОВ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ // МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ СОЦИАЛЬНЫХ НАУК И МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ ISSN: 2277-3630 Импакт-фактор: 8.036. – 2023. – Т. 12. – №. 01. – С. 58-61.

BO'LAJAK PEDAGOGIKA O'QITUVCHILARINING DIAGNOSTIK KOMPETENSIYALARINI TAKOMILLASHTIRISHDA SUN'IY INTELLEKTDAN SAMARALI FOYDALANISH

Qayumova Dilafro'z Dilmurod qizi

*Namangan davlat pedagogika instituti Pedagogika fakulteti
Pedagogika nazariyasi va tarixi yo'nalishi 2-bosqich magistranti
dilafruzqayumova000@gmail.com , +998948805003*

Annotatsiya: Ushbu maqolada bo'lajak pedagogika yo'nalishi o'qituvchilarni tayyorlash jarayonida ularning diagnostik kompetensiyalarini rivojlantirishda sun'iy intellekt texnologiyalaridan samarali foydalanish ko'rib chiqiladi. Maqolada diagnostik kompetensiya tushunchasi va uning pedagogik ahamiyati yoritilib berilgan, sun'iy intellekt texnologiyalarining (xususan, ChatGPT kabi dialogli dasturlar, adaptiv diagnostik testlar va o'quv jarayonini tahlil qiluvchi analitik tizimlar) ta'limdagi o'рни tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Pedagogika, diagnostika, kompetensiya, sun'iy intellekt, dialogli dasturlar, adaptiv diagnostik testlar, analitik tizimlar, mahorat, diagnostik malaka.

EFFECTIVE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN ENHANCING THE DIAGNOSTIC COMPETENCIES OF FUTURE PEDAGOGY TEACHERS

Abstract: This article examines the effective use of artificial intelligence technologies in the development of diagnostic competencies in the training of future teachers in the field of pedagogy. The concept of diagnostic competency and its pedagogical significance are explored, with a focus on the role of modern AI technologies—particularly dialog-based systems such as ChatGPT, adaptive diagnostic tests, and analytical tools used to assess learning processes. The study highlights how these tools can be integrated into teacher education to improve diagnostic skills and instructional decision-making.

Keywords: Pedagogy, diagnostics, competency, artificial intelligence, dialog-based systems, adaptive diagnostic tests, analytical tools, teaching proficiency, diagnostic skills.

ЭФФЕКТИВНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ ДИАГНОСТИЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩИХ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ПЕДАГОГИКИ

Аннотация: В данной статье рассматривается эффективное использование технологий искусственного интеллекта в процессе формирования диагностических компетенций у будущих преподавателей педагогики. Раскрывается понятие диагностической компетенции и её педагогическая значимость, а также анализируется роль технологий искусственного интеллекта (в частности, диалоговых программ, таких как ChatGPT, адаптивных диагностических тестов и

аналитических систем, анализирующих образовательный процесс) в системе образования.

Ключевые слова: Педагогика, диагностика, компетенция, искусственный интеллект, диалоговые программы, адаптивные диагностические тесты, аналитические системы, педагогическое мастерство, диагностические навыки.

KIRISH

Yurtimizda sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy qilish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, mamlakatimizning sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanuvchi dunyoning yetakchi davlatlari qatoriga kirishiga erishish, shuningdek, "Raqamli O'zbekiston — 2030" strategiyasida belgilangan maqsad va vazifalar ijrosini ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 17-fevraldagi "Sun'iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4996-son qarori qabul qilingan. [1] Hozirgi kunda ta'lim sohasida o'qituvchilarga qo'yilayotgan talablar kun sayin ortib bormoqda. Turli qobiliyat va ehtiyojlarga ega o'quvchilar bilan ishlashda diagnostik kompetensiya – ya'ni o'quvchilarning bilim darajasi, qobiliyatlari hamda o'qish jarayonidagi muammolarini to'g'ri aniqlay olish qobiliyati muhim ahamiyat kasb etadi. O'qituvchi o'z o'quvchilarining kuchli va zaif jihatlarini qanchalik aniq baholay olsa, ta'lim jarayoni shunchalik samarali kechadi va o'quvchilarning o'zlashtirishi yaxshilanadi Shu bilan birga, raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt (SI) tizimlari ta'limni tubdan o'zgartirmoqda. Sun'iy intellekt imkoniyatlari ta'lim jarayoniga joriy etilib, o'qituvchilarning turli vazifalarni bajarishida ko'maklashmoqda (masalan, avtomatik baholash, individual o'qitish, bilimlar bo'shliqlarini aniqlash va h.k.).

Diagnostic kompetensiya tushunchasi va uning pedagogik ahamiyati. Diagnostik kompetensiya atamasi pedagogika va psixologiya fanlarida o'qituvchining o'z o'quvchilarini to'g'ri "diagnoz" qilish, ya'ni ularning bilim ko'rsatkichlari, qobiliyatlari, o'qishdagi muvaffaqiyat va qiyinchiliklarini aniqlash va baholash layoqati sifatida ta'riflanadi. Ilmiy manbalarda ta'kidlanishicha, diagnostik kompetensiya – bu o'qituvchining o'quvchi xususiyatlarini aniq baholash ko'nikmasidir. Bu ko'nikma o'qituvchiga har bir o'quvchining individual o'ziga

xosliklarini hisobga olgan holda darslarni rejalashtirish, o'quv materialini moslashtirish va tarbiyaviy jarayonni boshqarishda yordam beradi. Darhaqiqat, diagnostik kompetensiya ta'lim jarayonini loyihalash va baholashning ajralmas qismi bo'lib, ayniqsa o'quvchilarning keyingi ta'lim yo'nalishini belgilashda yoki ularning yutuq va kamchiliklarini aniqlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

O'qituvchining diagnostik mahorati qanchalik yuqori bo'lsa, u sinfdagi har bir o'quvchining ehtiyojlarini erta aniqlab, ularga mos yondashuvni tanlay oladi. Masalan, o'qituvchi o'quvchining bilimidagi bo'shliqlarni erta sezib, qayta tushuntirish yoki qo'shimcha topshiriqlar orqali ularni to'ldirishi mumkin. Yoki aksincha, iqtidorli o'quvchilarni aniqlab, ularning qobiliyatini yanada rivojlantirish uchun murakkabroq vazifalar taklif qilishi mumkin. Shunday qilib, diagnostik kompetensiya ta'lim sifati va o'quvchilarning muvaffaqiyatiga bevosita ta'sir qiladi. Ilmiy tadqiqotlar xulosasiga ko'ra, sinfdagi o'quv jarayoni o'qituvchi tomonidan beriladigan baholarning aniqligi yuqori bo'lgandagina samarador bo'ladi. Afsuski, amaliyotda o'qituvchilarning baholari hamisha to'g'ri bo'lavermaydi – ko'pincha ular o'quvchi yutuqlarini noto'g'ri baholashlari (masalan, ayrim o'quvchilarni ortiqcha yoki aksincha past baholashlari) mumkin. Bunday xatolar o'quvchilarning o'z-o'ziga ishonchi va o'qishga bo'lgan motivatsiyasiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. [2] Shu bois, bo'lajak o'qituvchilar uchun diagnostik kompetensiyani shakllantirish va rivojlantirish masalasi dolzarb hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Sun'iy intellekt texnologiyalarining ta'limdagi roli Zamonaviy sun'iy intellekt texnologiyalari ta'lim jarayonining turli jihatlariga jadal kirib kelmoqda va ularni to'g'ri qo'llay olgan o'qituvchilarga katta yordam berishi mumkin. Quyida SI texnologiyalarining ta'limdagi ba'zi muhim yo'nalishlari ko'rib chiqiladi:

- Dialogli sun'iy intellekt (ChatGPT kabi): Katta hajmdagi matnli ma'lumotlar asosida ishlovchi chat-botlar o'quvchilarga hamda o'qituvchilarga interaktiv yordam ko'rsatishi mumkin. Masalan, ChatGPT kabi model yordamida o'quvchilar qiyin mavzular bo'yicha savollar berib, tez va individuallashtirilgan tushuntirishlar olishlari mumkin. Bu o'qituvchiga har bir o'quvchi bilan yakkama-yakka ishlashga vaqt yetmaydigan vaziyatlarda yordamchi vosita bo'lib xizmat

qiladi. ChatGPT individual o'quvchining savoliga mos javob berib, shaxsiylashtirilgan fikr-mulohaza (feedback) taqdim etadi, bu esa o'quvchining o'rganishidagi kamchiliklarni tezkorlik bilan bartaraf etishga ko'maklashadi. Shuningdek, bunday dialogli SI tizimlari o'quvchilarning darsga jalb etilganlik darajasini oshirishi mumkin – ular bilan virtual suhbat shaklida dars o'tish o'quvchilarda qiziqish uyg'otadi va faollikni oshiradi. O'qituvchilar uchun esa ChatGPT kabi vositalar dars rejasini tuzishda, yangi g'oyalar generatsiyasida yordam beradi – masalan, murakkab tushunchani tushuntirishning turli usullarini taklif qilishi yoki muayyan mavzu bo'yicha test savollari yaratib berishi mumkin.[3]

- Adaptiv diagnostik testlar va avtomatlashtirilgan baholash: Sun'iy intellekt yordami bilan ishlab chiqilgan kompyuter-adaptiv testlar (CAT) o'quvchilarning bilim darajasini aniqroq diagnostika qilish imkonini beradi. Bunday testlar o'quvchining har bir javobiga qarab keyingi savolning murakkablik darajasini real vaqtda moslashtiradi. Masalan, test savoliga noto'g'ri javob bergan o'quvchiga tizim avtomatik ravishda osonroq savol beradi, to'g'ri javob bersa esa – qiyinroq savol taklif etadi. Natijada, har bir o'quvchi o'z bilim darajasiga moslashtirilgan individual test asosida bilim dinamikasini tahlil qiladi. Adaptiv testlarning afzalligi shundaki, ular qisqa vaqt ichida o'quvchining qaysi mavzuni yaxshi o'zlashtirgani, qaysi joylarda bo'shliq borligini aniqroq aniqlab beradi. Misol uchun, TAO platformasi kabi adaptiv test tizimlari o'quvchilarning test davomida to'plagan keng qamrovli ma'lumotlari asosida batafsil hisobotlar shakllantirib, har bir o'quvchining qaysi tushunchalarda qiynalayotganini ko'rsatib beradi. Bu ma'lumotlar o'qituvchi uchun qimmatli diagnostik ahamiyatga ega – u sinf bo'ylab qaysi mavzuni qayta tushuntirish lozimligini yoki qaysi o'quvchiga individual yondashish zarurligini bilib oladi.[4] Sun'iy intellekt shuningdek, test natijalarini avtomatik ravishda baholab, baholashdagi subyektivlikni kamaytiradi. Masalan, insho yoki ochiq javoblarni baholovchi SI dasturlari o'quvchilarning ishini standart mezonlar asosida tahlil qilib, tezkor va xolis baho qo'yishi mumkin. Bunday vositalar o'qituvchining vaqtini tejab, diqqatini boshqa pedagogik vazifalarga qaratishga imkon beradi.

- O'quv jarayonini kuzatish va tahlil qiluvchi analitik tizimlar: o'qitish usullariga tayanuvchi analitik platformalar ta'lim jarayonida to'planadigan ulkan

ma'lumotlarni (o'quvchilarning baholari, topshiriqlarni bajarish vaqti, onlayn platformalardagi faolligi va hokazo) chuqur tahlil qilishga xizmat qiladi. Sun'iy intellekt asosida ishlovchi bunday ta'limiy analitika tizimlari o'quvchilar faoliyatidagi yashirin tendentsiyalarni aniqlab, o'qituvchiga o'z pedagogik faoliyatini muvofiqlashtirishda yordam berishi mumkin. [5]

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Misol uchun, elektron jurnal yoki o'quv platformasiga integratsiyalashgan SI dasturiy vosita har bir o'quvchining vaqt o'tishi bilan baholaridagi o'zgarishlarni, muayyan mavzular bo'yicha xatolarini va boshqa ko'rsatkichlarini tahlil qilib, avtomatik ravishda ogohlantirishlar chiqaradi. Agar o'quvchi bir necha haftadan beri ketma-ket qiyinchilikka duch kelayotgan bo'lsa, tizim o'qituvchiga bu haqida signal berib, shu o'quvchiga alohida e'tibor qaratishini tavsiya qilishi mumkin. Yoki aksincha, doimiy ravishda yuqori natija ko'rsatayotgan o'quvchilar bo'lsa, tizim ularning yuqori potensialini belgilab beradi. Sun'iy intellekt yordamida olingan bunday tahliliy ma'lumotlar o'qituvchiga aniq dalillarga asoslangan pedagogik qarorlar qabul qilishga zamin yaratadi. Masalan, o'qituvchi qaysi mavzuda butun sinf bo'ylab tushunmovchilik ko'p uchrayotganini bilib, dars rejalarini qayta ko'rib chiqadi yoki qaysi o'quvchilar tezroq sur'atda o'zlashtirayotganini ko'rib, ular uchun murakkabroq topshiriqlar beradi.

Shu o'rinda alohida ta'kidlash joizki, sun'iy intellekt nafaqat o'quvchilar haqidagi ma'lumotni, balki o'qituvchilarning o'z faoliyatini ham tahlil qilishga qodir. Masalan, ayrim ilg'or tizimlar sinfda o'tilgan dars videoyozuvlarini tahlil qilib, o'qituvchining dars o'tish uslubini baholashi va uning qaysi jihatlarini takomillashtirish zarurligini ko'rsatib berishi mumkin. Bunday vositalar kelgusida o'qituvchilarning o'z malakasini oshirish jarayonida qimmatli refleksiv tahlil materiallarini taqdim eta oladi. Umuman olganda, sun'iy intellekt texnologiyalari ta'limda "aqlli yordamchi" vazifasini o'taydi. Ular o'qituvchiga axborot yig'ish va dastlabki tahlil ishlarini o'z zimmasiga olib, pedagogga eng muhim – ya'ni, shu ma'lumotlarga tayangan holda to'g'ri pedagogik qaror qabul qilish – vazifasini qoldiradi. Bu esa o'qituvchining diagnostik kompetensiyasini kuchaytiradi, chunki u

endilikda ancha boy va ishonchli ma'lumotlar asosida har bir o'quvchi haqida xulosa chiqarishi mumkin.

XULOSA

Xulosa sifatida aytish mumkinki, bo'lajak o'qituvchilarning diagnostik kompetensiyasini rivojlantirishda sun'iy intellektdan foydalanish katta imkoniyatlar eshigini ochadi. Sun'iy intellekt texnologiyalari o'qituvchilarga o'quvchilar to'g'risida ko'proq va aniqroq ma'lumot beradi, ularning individual ehtiyojlarini aniqlashda ko'maklashadi hamda ta'lim jarayonini individuallashtirishga xizmat qiladi. ChatGPT kabi dialogli AI yordamchilari, adaptiv testlar va ta'limiy analitika tizimlari o'qituvchining og'irini yengil qilib, diagnostika jarayonini tez va samarali amalga oshirishga yordam bermoqda. Shu bilan birga, sun'iy intellektdan foydalanuvchi o'qituvchi mustaqil va tanqidiy fikrlashni unutmasligi, AI tavsiyalarini pedagogik tafakkur bilan sintez qilishi lozim. Bo'lajak pedagoglarni tayyorlash jarayoniga sun'iy intellektni integratsiya qilish – davr talabi. Dunyo tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, bu borada tizimli yondashuv samara beradi: o'qituvchilarni AI bo'yicha o'qitish, amaliy ko'nikmalar berish va ularni qo'llab-quvvatlash orqali ta'lim sifatini yangi bosqichga olib chiqish mumkin. O'zbekiston ta'lim tizimi ham mazkur yo'nalishda ilk qadamlarni tashlab, raqamli va innovatsion pedagogika sari harakatni boshlagan. Kelajakda sun'iy intellektdan ongli va samarali foydalanishni biladigan o'qituvchilar avlodi shakllansa, ularning diagnostik kompetensiyasi yuksaladi va har bir o'quvchining rivojlanishini ta'minlay oladigan barkamol ta'lim muhitini yaratadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 17-fevraldagi "Sun'iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4996-son qarori
2. Urhahne, D., Chao, S.-H., Florineth, M. L., Luttenberger, S., & Paechter, M. (2011). Academic self-concept, learning motivation, and test anxiety of the underestimated student: The role of teachers' diagnostic competence. *British Journal of Educational Psychology*, 81(1), 161–177 ru.scribd.com.
3. ChatGPT for Educators. <https://www.umassglobal.edu>.
4. 3 Ways Teachers Use AI in the Classroom <https://www.taotesting.com>
5. Hoshimova Nilufar Eshmurod qizi, Toshpo'latova Dilfo'za Komiljon qizi "Sun'iy intellekt orqali ta'lim tizimini baholash"

6. Dilafro'z Qayumova Dilmurod qizi "The Role of Foreign Sources in Improving the Diagnostic Competencies of Future Pedagogic Teachers" 28.02.2025
<https://eipublication.com/index.php/eijp/article/view/2613>
7. Klug, J., Gerich, M., & Schmitz, B. (2016). Can teachers' diagnostic competence be fostered through training and the use of a diary? *Journal for Educational Research Online*, 8(3), 185–206. [pedocs.depedocs.de](https://www.pedocs.de/pedocs/de/83/185).
8. Zawacki-Richter, O., Marín, V. I., Bond, M., & Gouverneur, F. (2019). Systematic review of research on artificial intelligence applications in higher education – where are the educators? *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, 16(1), 39.
9. Runge, I., Hebibi, F., & Lazarides, R. (2025). Acceptance of Pre-Service Teachers Towards Artificial Intelligence (AI): The Role of AI-Related Teacher Training Courses and AI-TPACK Within the Technology Acceptance Model. *Education Sciences*, 15(2), 167. [mdpi.commdpi.com](https://www.mdpi.com/2281-4615/15/2/167).
10. Mai, D. T. T., Da, C. V., & Hanh, N. V. (2024). The use of ChatGPT in teaching and learning: a systematic review through SWOT analysis approach. *Frontiers in Education*, 9, 1328769. [umassglobal.eduumassglobal.edu](https://www.frontiersin.org/article/10.3389/feduc.2024.1328769).
11. UNESCO (2023). AI Competency Framework for Teachers. Parij: YUNESKO [nashricedefop.europa.eu](https://unesco.org/en/publications-and-outputs/ai-competency-framework-for-teachers).

UO'K 378.091.33:54

KIMYOVIY TAFAKKURNI RIVOJLANTIRUVCHI TOPSHIRIQ VA MASHG'ULOTLAR TIZIMINI ISHLAB CHIQUISH

Akbarova Muattarxon Tilavoldievna

Chirchiq Davlat pedagogika universiteti katta o'qituvchisi

E-mail: m.akbarova@cspi.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada oliy ta'lim talabalari uchun kimyoviy tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan topshiriqlar va mashg'ulotlar tizimini ishlab chiqish, uning mazmuni, metodik asoslari va samaradorligi tahlil qilingan. Taklif etilgan tizim talabalarning analitik, prognostik, modellash tirish va muammoli vaziyatlarni hal qilish kompetensiyalarini rivojlantirishda ijobiy natija bergani empirik tahlillar orqali asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari kimyo ta'limida kompetensiyaviy yondashuvni amalga oshirishda mazkur tizimning yuqori amaliy ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: kimyoviy tafakkur, analitik fikrlash, ta'lim metodikasi, amaliy mashg'ulotlar, topshiriqlar tizimi, modellash tirish.

РАЗРАБОТКА СИСТЕМЫ ЗАДАНИЙ И ЗАНЯТИЙ, РАЗВИВАЮЩИХ ХИМИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ

Аннотация. В статье рассматривается разработка системы заданий и учебных занятий, направленных на развитие химического мышления студентов высших образовательных учреждений. Раскрыты методические принципы построения системы, ее структура и формы реализации. Экспериментальные результаты показывают положительную динамику в развитии аналитических, прогностических и моделирующих навыков студентов. Предлагаемая система может быть использована как эффективный методический инструмент в преподавании химии.

Ключевые слова: химическое мышление, аналитическое мышление, методика обучения, практические занятия, система заданий, моделирование.

DEVELOPMENT OF A SYSTEM OF TASKS AND TRAINING THAT DEVELOPS CHEMICAL THINKING

Annotation. This article examines the development of a system of tasks and instructional activities designed to enhance chemical thinking among university students. The methodological principles, structural components, and implementation forms of the system are described. Experimental results demonstrate significant improvements in students' analytical reasoning, predictive skills, and modeling abilities. The proposed system serves as an effective methodological framework for advancing competency-based chemical education.

Keywords: chemical thinking, analytical reasoning, instructional methodology, practical activities, task system, modeling.

KIRISH

Bugungi kunda oliy ta'lim tizimida fanlarni o'qitish jarayonida nafaqat bilimlarni yetkazish, balki talabalarda mustaqil fikrlash, tahlil qilish, muammoli vaziyatlarni hal etish va nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq eta olish kompetensiyalarini shakllantirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, kimyo fanini o'qitishda talabalarning kimyoviy tafakkurini rivojlantirish masalasi zamonaviy ta'lim paradigmasining muhim tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'lmoqda.

Kimyoviy tafakkur — bu kimyoviy hodisa va jarayonlarni tushunish, ularni tahlil qilish, sabab-oqibat bog'lanishlarini aniqlash, modellashtirish va ilmiy xulosalar chiqarishga yo'naltirilgan murakkab intellektual faoliyatdir. Ushbu tafakkur turi talabalarda analitik, mantiqiy va prognostik fikrlashni shakllantirish bilan bir qatorda, ularning kasbiy tayyorgarligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois kimyo ta'limida mazkur tafakkurni rivojlantirishga xizmat qiluvchi samarali pedagogik mexanizmlarni ishlab chiqish zarurati yuzaga kelmoqda.

Amaliyot shuni ko'rsatadiki, an'anaviy o'qitish usullari ko'pincha bilimlarning reproduktiv o'zlashtirilishiga yo'naltirilgan bo'lib, talabalarning ijodiy va mustaqil fikrlash imkoniyatlarini to'liq ochib bera olmaydi. Bu esa kimyoviy tushunchalarning chuqur anglanmasligi, nazariy bilimlarning amaliy vaziyatlarda qo'llanilishida qiyinchiliklar yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Shu nuqtai nazardan, kimyoviy tafakkurni rivojlantirishga yo'naltirilgan topshiriqlar va mashg'ulotlar tizimini ishlab chiqish va ta'lim jarayoniga joriy etish dolzarb ilmiy-pedagogik muammo hisoblanadi.

Mazkur maqolada oliy ta'lim muassasalarida kimyo fanini o'qitish jarayonida talabalarning kimyoviy tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiluvchi topshiriqlar va mashg'ulotlar tizimini ishlab chiqishning metodik asoslari yoritiladi. Shuningdek, taklif etilgan tizimning tuzilishi, mazmuni va ta'lim samaradorligiga ta'siri empirik tahlillar asosida asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari kimyo ta'limida kompetensiyaviy yondashuvni samarali amalga oshirishga xizmat qilishi bilan ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Kimyoviy tafakkurni rivojlantirish masalasi pedagogika va kimyo ta'limi metodikasi sohasida muhim ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Xalqaro va mahalliy tadqiqotlarda kimyo fanini o'qitishda talabalarning fikrlash faoliyatini faollashtirish, ularni muammoli vaziyatlarga jalb etish hamda nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan integratsiyalash masalalariga alohida e'tibor qaratilgan.

Chet el tadqiqotchilari tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlarda kimyoviy tafakkur tushunchasi asosan analitik fikrlash, modellashtirish, ilmiy taxmin (prognoz) qilish va muammoli vaziyatlarni yechish ko'nikmalari bilan uzviy bog'liq holda talqin etiladi. Jumladan, J. Gilbert, D. Treagust, A. Johnstone kabi olimlar kimyo ta'limida ko'p darajali reprezentatsiyalar (makro, mikro va simvolik) asosida topshiriqlar ishlab chiqish kimyoviy tafakkurni rivojlantirishning samarali vositasi ekanini ta'kidlaydilar. Ularning fikricha, modellashtirishga asoslangan mashg'ulotlar talabalarda kimyoviy jarayonlarning mohiyatini chuqur anglashga xizmat qiladi.

Muammoli ta'lim va faol o'qitish metodlariga oid tadqiqotlarda kimyo fanida topshiriqlar tizimining tuzilishi alohida o'rganilgan. Bunda P. Niaz, M. Taber va R. Cooper ishlarida muammoli savollar, tajribaviy vaziyatlar va konseptual topshiriqlarning kimyoviy tafakkurga ta'siri empirik jihatdan asoslab berilgan. Ushbu tadqiqotlarda talabalarning mustaqil xulosa chiqarish, tahlil va taqqoslash ko'nikmalarini rivojlantirishda bosqichma-bosqich tuzilgan topshiriqlar muhim ahamiyat kasb etishi qayd etilgan.

MDH va O'zbekiston olimlari ilmiy ishlarida esa kimyo ta'limida kompetensiyaviy yondashuv, interfaol metodlar va amaliy mashg'ulotlarning roli keng yoritilgan. Xususan, A. Abdukarimov, Sh. Tursunov, N. Qodirov, M. Yo'ldoshev kabi tadqiqotchilar tomonidan kimyo fanini o'qitishda muammoli vaziyatlar yaratish, laboratoriya ishlarini takomillashtirish va integrativ topshiriqlardan foydalanish talabalarning mantiqiy va kimyoviy fikrlashini rivojlantirishga xizmat qilishi ko'rsatib berilgan.

Shuningdek, pedagogik tadqiqotlarda topshiriqlar tizimini ishlab chiqishda didaktik tamoyillarga rioya qilish zarurligi alohida ta'kidlanadi. Unga ko'ra, topshiriqlar ketma-ketligi, murakkablik darajasi, mazmunning kasbiy

yo'naltirilganligi va talabalarning individual imkoniyatlarini hisobga olish kimyoviy tafakkurni shakllantirishda muhim omillar sifatida e'tirof etiladi. O'zbekiston ta'lim tizimida olib borilgan ayrim tajriba-sinov ishlari natijalari ham mazkur yondashuvlarning amaliy samaradorligini tasdiqlaydi.

Tahlil qilingan adabiyotlar shuni ko'rsatadiki, kimyoviy tafakkurni rivojlantirish bo'yicha muayyan ilmiy izlanishlar mavjud bo'lsa-da, oliy ta'lim sharoitida topshiriqlar va mashg'ulotlar tizimini kompleks va tizimli tarzda ishlab chiqishga qaratilgan tadqiqotlar yetarli darajada emas. Ayniqsa, analitik, prognostik va modellashtirish kompetensiyalarini uyg'un rivojlantirishga yo'naltirilgan metodik tizimlarni yaratish dolzarb muammo bo'lib qolmoqda. Ushbu holat mazkur tadqiqotning ilmiy zaruratini belgilaydi va uning yangiligini asoslaydi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot jarayonida oliy ta'lim muassasasida kimyo yo'nalishida tahsil olayotgan talabalarning kimyoviy tafakkurini rivojlantirishga qaratilgan topshiriqlar va mashg'ulotlar tizimi ishlab chiqildi hamda tajriba-sinov jarayonida amaliyotga joriy etildi. Mazkur tizim talabalarning bilim darajasi, fikrlash faoliyati va kasbiy yo'naltirilgan kompetensiyalarini bosqichma-bosqich rivojlantirishga yo'naltirildi.

Tajriba davomida talabalarning kimyoviy tafakkur darajasi analitik fikrlash, prognoz qilish, modellashtirish va muammoli vaziyatlarni hal etish ko'rsatkichlari asosida baholandi. Boshlang'ich diagnostika natijalari talabalarning aksariyatida kimyoviy tushunchalarni asosan reproduktiv darajada o'zlashtirish ustunligini ko'rsatdi. Tajriba yakunida esa mazkur ko'rsatkichlar bo'yicha ijobiy dinamikaga erishilgani aniqlandi.

Xususan, analitik fikrlash ko'nikmalari topshiriqlarni mantiqiy tahlil qilish, kimyoviy jarayonlar o'rtasidagi sabab-oqibat bog'lanishlarini aniqlash hamda reaksiyalar mexanizmini izohlash orqali sezilarli darajada rivojlandi. Talabalar murakkab kimyoviy masalalarni yechishda formulaviy yondashuvdan tashqari, nazariy asoslangan izohlar berishga o'ta boshladilar.

Prognoz qilish kompetensiyasi moddalarning xossalarini oldindan taxmin qilish, reaksiyalar natijasini bashoratlash va sharoit o'zgarishlarining ta'sirini

baholashga qaratilgan topshiriqlar orqali shakllantirildi. Tajriba natijalari shuni ko'rsatdiki, talabalar kimyoviy qonuniyatlarni amaliy vaziyatlarga tatbiq etishda yanada mustaqil va asosli xulosalar chiqara boshladilar.

Modellashtirishga yo'naltirilgan mashg'ulotlar talabalarning mikrodarajadagi jarayonlarni tasavvur qilish, struktura–xossa–funksiya o'rtasidagi bog'liqlikni anglash imkoniyatlarini kengaytirdi. Ayniqsa, grafik, sxematik va konseptual modellar bilan ishlash talabalarning kimyoviy tafakkurini chuqurlashtirishda muhim rol o'ynadi. Ushbu holat xalqaro tadqiqotlarda qayd etilgan ko'p darajali reprezentatsiyalar nazariyasining samaradorligini tasdiqlaydi.

Olingan natijalar muammoli ta'lim va faol o'qitish metodlari asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar kimyoviy tafakkurni rivojlantirishda yuqori samaradorlikka ega ekanini ko'rsatdi. Talabalarning o'quv jarayoniga qiziqishi, mustaqil izlanishga bo'lgan intilishi va amaliy mashg'ulotlardagi faolligi sezilarli darajada oshdi. Bu esa taklif etilgan topshiriqlar tizimining nafaqat kognitiv, balki motivatsion jihatdan ham samarali ekanini ko'rsatadi.

Muhokama natijalariga ko'ra, tadqiqot davomida olingan ma'lumotlar ilgari olib borilgan ilmiy izlanishlar bilan mos keladi hamda ularni to'ldiradi. Biroq mazkur tadqiqotning o'ziga xos jihati shundaki, unda kimyoviy tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan topshiriqlar tizimi kompleks, izchil va kompetensiyaviy yondashuv asosida ishlab chiqildi. Natijada talabalarning kasbiy tayyorgarligi va ilmiy fikrlash darajasini oshirishga xizmat qiluvchi samarali metodik model shakllantirildi.

XULOSA

Olib borilgan tadqiqot natijalari oliy ta'lim muassasalarida kimyo fanini o'qitish jarayonida talabalarning kimyoviy tafakkurini rivojlantirish muhim pedagogik vazifa ekanini yana bir bor tasdiqladi. Tadqiqot doirasida ishlab chiqilgan topshiriqlar va mashg'ulotlar tizimi talabalarning analitik, prognostik va modellashtirishga oid fikrlash kompetensiyalarini shakllantirishda samarali metodik vosita sifatida namoyon bo'ldi.

Tajriba-sinov ishlari natijalari talabalarning kimyoviy bilimlarni o'zlashtirish darajasi bilan bir qatorda, ularni amaliy vaziyatlarda qo'llay olish, muammoli masalalarni mustaqil hal etish hamda ilmiy asoslangan xulosalar chiqarish

ko'nikmalari sezilarli darajada rivojlanganini ko'rsatdi. Ayniqsa, muammoli vaziyatlarga asoslangan topshiriqlar va modellashtirishga yo'naltirilgan mashg'ulotlar kimyoviy tafakkurni chuqurlashtirishda muhim rol o'ynadi.

Tadqiqot davomida aniqlangan natijalar kimyo ta'limida kompetensiyaviy yondashuvni amalga oshirishda topshiriqlar tizimining ilmiy asoslangan va izchil tuzilishi muhim ahamiyatga ega ekanini ko'rsatdi. Ishlab chiqilgan metodik tizim talabalarning o'quv jarayonidagi faolligini oshirish, ularning mustaqil ta'limga bo'lgan qiziqishini kuchaytirish va kasbiy tayyorgarligini mustahkamlashga xizmat qildi.

Xulosa qilib aytganda, taklif etilgan kimyoviy tafakkurni rivojlantiruvchi topshiriqlar va mashg'ulotlar tizimi oliy ta'lim muassasalarida kimyo fanini o'qitish amaliyotiga joriy etish uchun tavsiya etiladi. Tadqiqot natijalari kelgusida kimyo ta'limini takomillashtirish, innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish hamda kimyo fanini o'qitish metodikasini yanada rivojlantirish uchun ilmiy-amaliy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Muattarxon Tilavoldievna Akbarova [Teaching Methodology of Chemistry in Pedagogical Institutions of Higher Education](#). Journal of Cluster Science. Pedagogical Cluster- Journal of Pedagogical Developments PCJPD: Volume 2 Issue 4, April 2024, ISSN 2956-896X 317-323.
2. Tilavoldievna, A. M. (2023). The role of innovative technologies in chemistry science teaching. Open Access Repository, 9(6), 50-52.
3. Tilavoldievna, A. M. (2023). The methodology of developing the chemical thinking of the students of the field of education. Open Access Repository, 9(5), 71-74.
4. Акбарова, М. Т. (2023). Олий таълим муассасаларида номутахассислик таълим йўналиши талабаларининг кимёвий компетенциясини шакллантириш. Academic research in educational sciences, 4(6), 243-251.
5. Акбарова, М. Т. (2023). "Кимё" курсини ўқитишда дидактик материаллардан фойдаланиш (нокимёвий таълим йўналишлари мисолида). Экономика и социум, (12 (115)-1), 910-913.
6. Akbarova, M. (2022). Improvement of chemistry course on the basis of modern pedagogical technologies. Scienceweb academic papers collection.
7. Акбарова, М. Т. (2022). Кимё" курсининг дидактик материаллари нокимёвий таълим йўналишлари мисолида. Academic research in educational sciences, (6), 736-740.
8. Акбарова, М. Т. (2021). Использование технологии кейс-стади в обучении химии. Scientific Bulletin of Namangan State University, 2(2), 339-345.

9. Акбарова, М. Т. (2021). "Кимё" курсининг дидактик материаллари нокимёвий таълим йўналишлари мисолида. Academic research in educational sciences, 2(6), 736-740.
10. Akbarova, M. (2020). Кимё» курсининг ўзига хос жиҳатлари. Scienceweb academic papers collection.

TARBIYANING UZVIYILIGINI TA'MINLASH BORASIDAGI YETAKCHI TAJIRIBALAR TAHLILI

Yo'ldashaliyeva Shodiya Sobirjon qizi

Namangan davlat pedagogika instituti

Pedagogika nazariyasi va tarixi yo'nalishi magistranti

shodiyonayoldashaliyeva0@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada umumta'lim maktablarida ta'lim va tarbiyaning uzviyligini ta'minlashni ilg'or xorijiy tajribalar asosida tashkil etish va uning samaradorligi tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi – ta'lim berish jarayonida tarbiyaning nechog'lik ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatish, ta'lim va tarbiya uzluksiz olib borilganda erishish mumkin bo'lgan natijalarni baholashdir. Tadqiqot ta'lim-tarbiya samaradorligini oshirishga oid adabiyotlar tahliliga asoslanib, rivojlangan mamlakatlarning ta'lim tizimidagi tajribalarini o'rganishga qaratilgan. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, ta'lim va tarbiya uzviyligini ta'minlash orqali ta'lim tizimida yuqori samaradorlikka erishish mumkin. Ta'lim bu alohida tizim emas, balki tarbiyaning muhim tarkibiy qismi sifatida qaraladi. Uzviylikda olib borilgan ta'lim va tarbiya jarayoni yuqori natijadorlik, shaxsiy kamolot va ijtimoiy moslashuvchanlikni ta'minlaydi. Tadqiqot natijalari har bir mamlakat o'zining milliy qadriyatlari va ijtimoiy ehtiyojlariga mos tarzda ta'lim-tarbiya uyg'unligini ta'minlashi zarurligini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: uzluksiz ta'lim, uzluksiz tarbiya, ma'rifat, ma'naviy mexanizmlar, ijtimoiy omillar, milliy qadriyatlar, OECD, intellektuallik ko'effitsienti, PISA.

АНАЛИЗ ПЕРЕДОВОГО ОПЫТА ОБЕСПЕЧЕНИЯ НЕПРЕРЫВНОСТИ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. В статье анализируется организация обеспечения непрерывности образования и воспитания в общеобразовательных школах на основе передового зарубежного опыта и ее эффективность. Главная цель исследования – показать важность воспитания в образовательном процессе, оценить результаты, которые могут быть достигнуты при непрерывном проведении образования и воспитания. Исследование основано на анализе литературы по повышению эффективности образования и воспитания и направлено на изучение опыта развитых стран в системе образования. Анализ показал, что обеспечение непрерывности образования и воспитания позволяет достичь высокой эффективности в системе образования. Образование – это не отдельная система, а важная составляющая воспитания. Гармонично осуществляемый процесс образования и воспитания обеспечивает высокую эффективность, личностное развитие и социальную адаптацию. Результаты исследования показали, что каждая страна должна обеспечивать гармонию образования и воспитания в соответствии со своими национальными ценностями и социальными потребностями.

Ключевые слова: непрерывное образование, просвещение, духовные механизмы, социальные факторы, национальные ценности, ОЭСР, коэффициент интеллекта, PISA.

ANALYSIS OF LEADING EXPERIENCES IN ENSURING THE CONTINUITY OF EDUCATION

Annotation. The article analyzes the organization of ensuring the continuity of education and upbringing in general education schools based on advanced foreign experiences and its effectiveness. The main goal of the study is to show the importance of upbringing in the educational process, to assess the results that can be achieved when education and upbringing are carried out continuously. The study is based on an analysis of the literature on increasing the effectiveness of education and upbringing, and is aimed at studying the experiences of developed countries in the education system. The analysis showed that by ensuring the continuity of education and upbringing, high efficiency can be achieved in the education system. Education is not a separate system, but an important component of upbringing. The process of education and upbringing carried out in harmony provides high efficiency, personal development and social adaptability. The results of the study showed that each country needs to ensure the harmony of education and upbringing in accordance with its national values and social needs.

Keywords: continuing education, continuing education, enlightenment, spiritual mechanisms, social factors, national values, OECD, intellectual coefficient, PISA.

KIRISH

Shiddat bilan rivojlanib borayotgan bugungi kunda ta'limning barcha muassasalarida ta'lim berish bilan teng ravishda tarbiya ham berib borilmoqda. Xo'sh, nima uchun ta'lim va tarbiyani uzviylikda olib borish muhim? Dastlab ta'lim va tarbiyani ma'nolarini ko'rib chiqsak. Ta'lim – bilim berish, malaka va ko'nikmalar hosil qilish jarayoni hisoblanadi. Ta'lim tor ma'noda o'qitish tushunchasini anglatadi, lekin u faqat turli ta'lim muassasalarida o'qitish jarayoni emas, balki keng ma'noda oila, ishlab chiqarish va boshqa sohalarda ma'lumot berish jarayonini ham bildiradi. Tarbiya esa – shaxsda muayyan jismoniy, axloqiy, ruhiy va ma'naviy sifatlarni shakllantirishga qaratilgan amaliy pedagogik jarayon hisoblanadi. Tarbiya keng ma'noda inson shaxsini shakllantirishga, uning jamiyat ishlab chiqarishi va ijtimoiy, madaniy, ma'rifiy hayotida faol ishtirokini ta'minlashga qaratilgan barcha ta'sirlar, tadbirlar, harakatlar, intilishlar yig'indisini anglatadi. Shuningdek, keng ma'nodagi tarbiya tushunchasi ichiga ta'lim va ma'lumot olish kiradi. Bundan kelib

chiqadiki, tarbiya juda keng qamrovli tushuncha va u o'z ichiga bevosita ta'limni ham oladi. Shunday ekan, ta'lim berish jarayonini tarbiyasiz tasavvur etib bo'lmaydi. Ta'lim jarayoni o'quvchilarga nazariy bilimlar va ko'nikmalarni shakllantirishga qaratilgan bo'lsa, tarbiya jarayoni esa o'quvchining axloqiy fazilatlarini shakllantirish va ijtimoiy hayotga tayyorlashga qaratilgan. Ta'lim berish orqali biz o'quvchilarga o'z tarixi, madaniyati va milliy g'ururini anglashni o'rgatamiz, tarbiya orqali esa ushbu qadriyatlarga hurmat bilan qarashni shakllantiramiz. Shu bois, ta'lim va tarbiya uzviylikda olib borilganda, insonlar nafaqat kasbiy muvaffaqiyatga erishadi, balki jamiyat taraqqiyotiga ham o'z hissasini qo'sha oladigan yetuk shaxs bo'lib yetishadi. Agar ta'lim tarbiyadan ajratib qo'yilsa, inson faqat bilimli, malakali shaxs bo'lib, ma'naviy va axloqiy jihatdan noqis bo'lishi mumkin. Shu sababli, ta'lim va tarbiya o'zaro uyg'unlikda olib borilganda, jamiyatga nafaqat bilimli kadrlar balki, odobli, halol va o'z ishiga ma'suliyatli shaxslar yetishib chiqadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Dunyoning bir qator rivojlangan mamlakatlari ta'lim va tarbiya jarayonini yagona tizim sifatida tashkil etish orqali yuqori natijalarga erishmoqda. Rivojlangan mamlakatlardagi ta'lim tarbiya tizimi misolida dastlab AQShni ko'rib chiqsak. AQShning ta'lim dasturi dunyodagi eng yaxshi ta'lim dasturlaridan biri hisoblanadi. AQShda ko'proq nazariy bilimlarga emas, balki amaliy bilimga e'tibor qaratiladi. Amerikaning eng katta boyligi bu aql. Aql bu mamlakatda yuksak baholanadi. A'lochi talabalar oliygohlarning faxri hisoblanadi va ularga turli rag'batlantirishlar berilib o'quv yurtida olib qolishga harakat qilishadi. O'zi tanlagan sohada muvaffaqiyatga erishayotgan talabalar tanlab olinadi va ularni ro'yxati har yili kitob bobida nashr etib boriladi. Bundan ko'zlangan maqsad, mazkur soha bilan qiziqadigan kompaniyalarning e'tiborini bo'lajak olimlarga qaratishdir. AQSh ta'lim muassasalarida odob-axloq qoidalari juda extiyotkorlik bilan nazorat qilinadi. Ta'lim va tarbiyani uyg'un holda berish dastlab oiladan boshlanadi. Ular bolaning juda kichikligidan mustaqillikka, qoidalarga qat'iy amal qilishga va individuallashtirishga o'rgatishadi. Shunigdek, uy vazifasini bajarganliklari uchun

doimo rag'batlantirib boriladi. Ta'lim tashkilotlarida esa, axloq qoidalarini buzgan o'quvchilar "jismoniy jazo" bilan jazolanadi.

Janubiy Koreyada yaxshi ta'lim olish har bir koreysning muvaffaqiyatli martabasini shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Koreya davlat ma'muriy organlari bolaning dastlabki yillaridan to o'rta maktabdagi so'ngi yillarigacha butun o'quv jarayonini to'liq shakllantiradi, nazorat qiladi. Matematika, ingliz tili va koreys tili, aniq fanlar va jamiyat fanlariga jiddiy e'tibor qaratiladi. Jismoniy tarbiya bu fanlar kabi ahamiyatga ega emas, chunki u ta'lim mavzusi deb hisoblanmaydi. Janubiy Koreya ta'lim tizimi ham eng yaxshi ta'lim tizimlaridan biri hisoblanadi, buni koreys xalqining hisoblash qobiliyati va matematikaga oid bilimlari yuqoriligidan ham sezish mumkin. Shuningdek, Janubiy Koreya IQ darajasi ya'ni intellektuallik koeffitsienti bo'yicha va turli test uslublari orqali aniqlanadigan aqliy rivojlanish ko'rsatkichi, bilim saviyasi bo'yicha dunyoda ikkinchi o'rinda turadi.

Finlandiya ta'lim tizimi bugungi kundagi eng e'tiborga molik ta'lim tizimiga aylangan. Finlandiyada darslar turli bosim va stresslarsiz tashkil etiladi, o'qituvchi va o'quvchilar bir-biriga hurmat bilan munosabatda bo'lishadi. Finlandiyada "Tarbiya" fani yo'q, uning o'rniga Ona tili (fin tili) va Adabiyot fanlari soatlari ko'paytirilgan va tarbiya masalalari ham ushbu fan mavzulariga singdirilib yuborilgan. Finlandiyada ta'limning o'zi tarbiyadan iboratdir. Barcha darsliklar va fan dasturlariga tarbiya elementlari singdirilgan. Finlandiyada bunday muvaffaqiyatli ta'lim tizimining ildizi maktabgacha ta'limga borib taqaladi. Finlarda maktabgacha ta'lim 9 oylikdan boshlanadi, to'lovlar esa ota-onaning oylik maoshiga qarab belgilanadi. Aynan shu jihat ham ushbu xalqning kim o'zarga yashamasligi sabablaridan biri bo'ladi. Bolalar bog'cha yoshidanoq minimalizm asosida ulg'ayadi, hech bir ta'lim muassasasida, ko'cha-ko'yda hashamat va ortiqcha bezak mavjud emas. Bu esa tarbiya uchun juda muhimdir. Boshlang'ich ta'limda esa bolalar maktabga tez va oson, stresslarsiz moslashishi uchun sinf honalari huddi uydek jihozlangan. Bolalar o'zlarini erkin his qilishadi, hatto uxlab olishlari ham mumkin. Bundan asosiy ko'zlangan maqsad, maktabni bolaning ko'ziga stressga boy maskan qilib ko'rsatmaslik. Ushbu holat ham tarbiya uchun juda muhim sanaladi. Chunki maktabda quvonch bilan o'qigan bola o'qituvchilariga ham, ota-onasi va

sinfdozlariga ham yaxshi munosabatda bo'ladi. Xitoyda ota-onalar daromadidan qat'iy nazar bolalarga imkon darajasida sarmoya kiritishga xarakat qilinadi. Buning sababi - shiddatli raqobat. Xitoyda o'rtacha bo'lish yaramaydi, aks holda eng ko'p aholiga ega bo'lgan davlatda hech narsaga erishib bo'lmaydi. Ishga kirish uchun, hatto top-menejer yoki oddiy xodim bo'lsa ham katta raqobatga dosh berishi kerak — bu joyga da'vogarlar juda ko'p. Bolaligidanoq bola o'zi shug'ullanadigan har qanday biznesda maksimal darajaga erishishi kerakligi tushuntiriladi. Tinmay mehnat qilishi, ishlashi kerak, aks holda yutqazadi va hech narsaga erisholmaydi. Bola bu — unga sarflangan sa'y-harakatlarni oqlashi kerak bo'lgan loyihaning bir turi. Bolaning yoshidan qat'i nazar, uning kuni soat bo'yicha rejalashtirilgan. Sinflar, qo'shimcha mashg'ulotlar, to'garaklar, ijodiy studiyalar va boshqalar. Xitoylik bolalarning uxlash va ovqatlanishni hisobga olmaganda bo'sh vaqti yo'q. O'qituvchi uchun o'quvchining muhim ko'rsatkichi uning mehnatsevarligidir. Xitoy maktablarida "o'qituvchining sevimlisi" tushunchasi yo'q, chunki hammaga nisbatan munosabat teng va neytral. Bizning maktablarimizda bo'lgani kabi sinfda ma'lum bir "yulduz", "vunderkind", "maktab g'ururi" degan tushunchalar mavjud emas. Maktabdan bitiruvchilar yuqori bilim bilan ketishadi. Barcha o'qituvchilar o'ta mas'uliyatli, natijaga yo'naltirilgan bo'lib, ularning asosiy vazifasi o'quvchilarning yoshidan qat'i nazar, ularga dasturga kiritilgan narsalarni har qanday yo'l bilan o'rgatishdir. Xitoy ta'lim tizimi uchun ikkichi va a'lochilarga bo'linish yo'q, har bir o'quvchi maksimal darajada bilim oladi va natijada mashaqqatli mehnat orqali ma'lum bir natijaga erishadi, qolganlar bilan tenglashadi. Xitoylik bolalarda tarbiyalanadigan asosiy fazilatlar — mehnatsevarlik, qat'iyatlilik va ohistalik (vazifani bajarish tezligi muhim emas, asosiysi natijaga erishish). O'qituvchilar har qanday bolada uning salohiyatini, kuchli tomonlarini topadi va nima bo'lishidan qat'i nazar, aynan shu narsani rivojlantiradi. Shuning uchun ham turli sohalarda va turli ijtimoiy darajalarda barcha mutaxassislar o'z ishlarini yuqori saviyada bajaradi. Xitoyda ota-onalarga va kattalarga munosabati yoshidan qat'i nazar, juda hurmatlidir. Keksa avlod kichkina bola uchun ham, o'smir uchun ham, talaba uchun ham o'zgarmas hokimiyatdir. Ular kattalar bilan bahslashmaydi, qarama-qarshilik qilmaydi, ularning so'zlari shubha yoki muhokamaga sabab bo'lmaydi. Bolalar tinglashlari va

itoat qilishlari kerak. Xitoy oilasida kattalarning irodasi qonundir. Xitoyda juda qattiq qoidalar mavjud, bu yerda “kelishish” va “og‘zini moylash” qaysi sohaga tegishli bo‘lishidan qat’i nazar, ishlamaydi. Qoidalarni buzish qattiq jazolanadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMALAR

Dunyoning ilg‘or mamlakatlaridagi ta‘lim va tarbiya tizimlarining chuqur tahlili shuni ko‘rsatadiki, yuqori natijalarga erishgan davlatlar — AQSh, Janubiy Koreya, Finlandiya va Xitoy — barchasi ta‘lim va tarbiyani uzviy va uyg‘un tarzda tashkil etishga katta e‘tibor qaratgan. Ushbu davlatlarning tajribasi asosida shuni ishonch bilan ta‘kidlash mumkinki, yuksak natijadorlikka erishish, avvalo, pedagogik jarayonlarning yagona tizim sifatida uyg‘unlashuvdan boshlanadi. Masalan, AQSh ta‘lim tizimi amaliyotga yo‘naltirilganligi, o‘quvchilarning aqliy salohiyatini qadrlashi, mustaqil fikrlashni rivojlantirishga qaratilganligi bilan ajralib turadi. PISA (Programme for International Student Assessment) 2022 natijalariga ko‘ra, AQSh o‘quvchilari o‘rtacha 488 ball bilan o‘rtacha ko‘rsatkichdan yuqoriroq natijani qayd etgan. Mamlakatda tarbiya jarayoni oiladan boshlanib, maktab muhitida mustahkamlanadi, bu esa shaxsiy mas‘uliyat, mustaqillik, intiluvchanlikni tarbiyalashga xizmat qiladi. Janubiy Koreya esa yuqori intellektual salohiyatga ega ta‘lim tizimi bilan ajralib turadi. OECD ma‘lumotlariga ko‘ra, Janubiy Koreya o‘quvchilari matematika bo‘yicha dunyoda 7-o‘rinda, savodxonlik bo‘yicha 9-o‘rinda qayd etilgan. Bu yutuqlarning asosi bolalikdan qat’iy tartib-intizomga asoslangan tarbiya va yuqori talabchanlikka borib taqaladi. Bu yerda ta‘lim shunchaki bilim olish emas, balki ijtimoiy muvaffaqiyat sari yo‘l deb qaraladi. Finlandiya modeli esa ta‘lim va tarbiya uyg‘unligining insonparvarlik, tinchlik va ishonchga asoslangan eng ilg‘or ko‘rinishidir. 2023 yilgi “World Top Education Systems” reytingida Finlandiya 2-o‘rinni egalladi. Bu mamlakatda ta‘lim va tarbiya fan sifatida alohida ajratilmaydi, balki har bir darsning o‘zida, har bir metodda, muhitda singdirilgan holda mavjud. Bunday yondashuv bola shaxsini hurmat qilish, psixologik qulaylik yaratish orqali yuqori samara beradi. Finlandiyalik bolalarning maktabga borishdagi ijobiy hissiyoti ularning ijtimoiy moslashuvchanligi va bilim olishdagi muvaffaqiyatlarini oshiradi. Xitoy tajribasi esa mehnatsevarlik, intizom, jamoaviylik va ustuvor ijtimoiy qadriyatlar asosida

qurilgan. World Population Review (2023) ma'lumotlariga ko'ra, Xitoy IQ (intellektual koeffitsient) darajasi bo'yicha dunyoda birinchi o'rinda turadi — o'rtacha 104 ball bilan. Bunday yutuqlarning sababi — bolalarning kundalik faoliyatining qat'iy tartibga solinganligi, ota-onalar va maktab tomonidan belgilangan yuqori talablar, shuningdek, tenglik prinsiplariga asoslangan bilim baholash tizimi.

Tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, har bir mamlakat o'zining milliy qadriyatlari va ijtimoiy ehtiyojlariga mos tarzda ta'lim-tarbiya uyg'unligini ta'minlagan. Bu davlatlarda ta'lim mustaqil tizim sifatida emas, balki tarbiyaning ichki komponenti, uning asosiy tayanchi sifatida qaraladi. Shuning uchun ham xalqaro baholash tizimlarida ushbu davlatlar yuqori o'rinlarni egallab kelmoqda. O'zbekistonda ham ushbu ilg'or tajribalardan foydalanish orqali ta'lim va tarbiya jarayonlarini uzviylashtirish, shaxsga yo'naltirilgan yondashuvni shakllantirish orqali ta'lim samaradorligini sezilarli darajada oshirish mumkin. Buning uchun maktabgacha ta'limdan boshlab, barcha bosqichlarda tarbiya elementlarini fanlar mazmuniga singdirish, oilaviy ta'lim-tarbiya hamkorligini mustahkamlash va ijtimoiy adolatga asoslangan baholash tizimini joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi.

XULOSA

Dunyoning rivojlangan mamlakatlari ta'lim va tarbiya jarayonlarini uzviylikda tashkil etgani bois, bugun ularning har biri xalqaro reytinglarda yetakchi o'rinlarni egallab kelmoqda. AQSh, Janubiy Koreya, Finlandiya va Xitoy kabi davlatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, ta'lim va tarbiya o'rtasidagi aloqadorlik, ularning yagona tizim sifatida qaralishi orqali ijtimoiy yetuk, intellektual jihatdan rivojlangan, mustaqil fikrlovchi va mas'uliyatli avlodni voyaga yetkazish mumkin. Ta'lim va tarbiya uzviyligini ta'minlash ijtimoiy barqarorlik va taraqqiyotning muhim omilidir. Tarbiya mustaqil yo'nalish sifatida emas, balki ta'limning ichki komponenti sifatida barcha fanlar mazmuniga singdirilishi kerak. Oila va maktabning hamkorligi, bolada ijtimoiy mas'uliyatni shakllantirishda muhim omildir. Maktabgacha ta'limdan boshlab, shaxsga yo'naltirilgan yondashuvni joriy etish va bolalarning psixologik holatini inobatga olish orqali stresssiz, samarali ta'lim muhitini yaratish zarur. Har bir bola o'z salohiyatiga ega individual shaxs sifatida

qaralishi va uning kuchli tomonlarini rivojlantirish ustuvor vazifa bo'lishi lozim. O'zbekiston ta'lim tizimi uchun ushbu ilg'or tajribalarni chuqur o'rganish va moslashtirish orqali ta'lim-tarbiya jarayonining samaradorligini yanada oshirish, zamonaviy jamiyat talablariga javob bera oladigan barkamol shaxsni shakllantirish mumkin. Shu boisdan, ta'lim va tarbiyaning uzviyligini ta'minlash — bugungi pedagogik siyosatning strategik yo'nalishlaridan biri bo'lishi zarur.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. OECD (2023). *Education at a Glance: OECD Indicators*. OECD Publishing.
– Jahon mamlakatlarining ta'lim tizimlari, PISA natijalari va ta'lim samaradorligi bo'yicha statistik ma'lumotlar.
2. Schleicher, A. (2018). *World Class: How to Build a 21st-Century School System*. OECD Publishing.
– Xalqaro ilg'or ta'lim tizimlari, jumladan, Finlandiya, Koreya va Xitoy misolida ta'lim va tarbiya integratsiyasi haqida.
3. Zhao, Y. (2014). *Who's Afraid of the Big Bad Dragon: Why China Has the Best (and Worst) Education System in the World*. Jossey-Bass.
– Xitoy ta'lim tizimining kuchli va zaif jihatlari, tarbiya va mehnatsevarlik madaniyati tahlili.
4. Sahlberg, P. (2015). *Finnish Lessons 2.0: What Can the World Learn from Educational Change in Finland?* Teachers College Press.
– Finlandiya ta'lim tizimining asosiy tamoyillari, tarbiya va dars muhitining uyg'unligi haqidagi tahliliy ish.
5. Darling-Hammond, L. (2010). *The Flat World and Education: How America's Commitment to Equity Will Determine Our Future*. Teachers College Press.
– AQSh ta'lim tizimi, o'quvchi shaxsini rivojlantirish, tenglik va tarbiya konsepsiyalari haqida.

BO'LAJAK MUHANDISLARNI LOYIHAVIY-KONSTRUKTORLIK KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART SHAROITLARI

*Hazratkulov Abduvohid Abdurauf o'g'li,
JizPI mustaqil tadqiqotchi,
Qarshiboyev Sharof Egamnazarovich,
Transport logistikasi kafedrasi dotsenti p.f.f.d.*

Annotatsiya: Respublikamizda uzluksiz ta'lim tizimini modernizatsiyalash jarayonida texnika oliy ta'lim muassasalarida talabalarning loyihaviy-konstruktorlik kompetensiyasini shakllantirish muhim ahamiyatga ega. Ushbu ishda avtomatlashtirilgan loyihalash tizimlari (CAD, CAM, CAE) asosida ishlab chiqilgan modelning samaradorligini oshirish uchun zarur pedagogik shart-sharoitlar tahlil qilinadi. "Shart" va "pedagogik sharoit" tushunchalari aniqlanib, ularning tasnifi (tashkiliy-pedagogik, metodik va ergonomik) keltirilgan. Pedagogik shart-sharoitlar talabalarda tahlil, sintez va refleksiya ko'nikmalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan bo'lib, kompetensiya yondashuviga asoslangan ta'lim mazmunini integratsiyalashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: pedagogik shart-sharoitlar, loyihaviy-konstruktorlik kompetensiyasi, avtomatlashtirilgan loyihalash tizimlari, CAD/CAM/CAE, kompetensiya yondashuvi, texnika oliy ta'limi, tasnif, ergonomik sharoitlar.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ДЛЯ РАЗВИТИЯ ПРОЕКТНЫХ И СТРОИТЕЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩИХ ИНЖЕНЕРОВ

Аннотация: В условиях модернизации системы непрерывного образования в нашей республике особое значение приобретает формирование проектно-конструкторских компетенций студентов технических высших учебных заведений. В работе анализируются необходимые педагогические условия для повышения эффективности разработанной модели на основе автоматизированных систем проектирования (CAD, CAM, CAE). Определяются понятия «условие» и «педагогическое условие», приводится их классификация (организационно-педагогические, методические и эргономические). Педагогические условия направлены на развитие у студентов навыков анализа, синтеза и рефлексии, способствуя интеграции содержания образования на основе компетентностного подхода.

Ключевые слова: педагогические условия, проектно-конструкторская компетенция, автоматизированные системы проектирования, CAD/CAM/CAE, компетентностный подход, техническое высшее образование, классификация, эргономические условия.

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR DEVELOPING DESIGN AND CONSTRUCTION COMPETENCES OF FUTURE ENGINEERS

Abstract: *In the current stage of modernization of the continuous education system in our republic, forming project-design competencies of students in technical higher education institutions is of great importance. This work examines the necessary pedagogical conditions to enhance the effectiveness of the developed model based on automated design systems (CAD, CAM, CAE). The concepts of "condition" and "pedagogical condition" are defined, and their classification (organizational-pedagogical, methodological, and ergonomic) is presented. These pedagogical conditions are aimed at developing students' skills in analysis, synthesis, and reflection, contributing to the integration of educational content based on a competency-based approach.*

Keywords: *pedagogical conditions, project-design competency, automated design systems, CAD/CAM/CAE, competency-based approach, technical higher education, classification, ergonomic conditions.*

KIRISH

Respublikamizda uzluksiz ta'lim tizimini modernizatsiyalash bosqichi kechayotgan hozirgi davrda ta'lim tizimi sifatini oshirish, ta'lim-tarbiya jarayoniga ilg'or texnologiyalarni tatbiq etish, ta'lim mazmunini integratsiyalash borasida salmoqli ishlar amalga oshirilmoqda. Zamonaviy bozor iqtisodiyoti mutaxassislarini tayyorlashda, ularning kasbiyligi, mustaqillik, mas'uliyat, mehnatsevarligi, shu jumladan, bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilari uchun oliy ta'limga bo'lgan talabni oshiradi [1].

Shuning uchun oliy maktab oldida yuqori malakali, bilimdon, rivojlangan va ijtimoiy jihatdan faol shaxsni yuqori kasbiy harakatga ega va samarali professional faoliyatga tayyorgarligi muhim vazifa hisoblanadi.

Texnika oliy ta'lim muassasalari talabalarining loyihaviy-dasturiy kompetensiyasini shakllantirish uchun biz ishlab chiqadigan modelning samarali ishlashi uchun zarur bo'lgan pedagogik shart-sharoitlarni ko'rib chiqamiz. Modelning samaradorligini oshirish uchun kerakli pedagogik shart-sharoitlarni tahlil qilishdan oldin "shart" va "pedagogik sharoit" tushunchalarini aniqlash muhimdir [2-3].

Shart: Ma'lum bir natijaga erishish uchun zarur bo'lgan talablar yoki holatlar.

Pedagogik sharoit: Ta'lim jarayonida talabalar va o'qituvchilar faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun kerak bo'lgan muhit va imkoniyatlar.

Ilmiy-pedagogik adabiyotlarda “pedagogik sharoit” tushunchasiga ko‘plab ta’riflar berilgan (A.P.Belyayeva, A.V.Nain, E.V.Vakovlev va boshqalar). Muayyan faoliyatning muvaffaqiyatini ta’minlaydigan shart-sharoitlarni aniqlashning turli xil yondashuvlari tomonidan tavsiflanadi [4].

Oliy ta’lim muassasalarida pedagogik shart-sharoitlar majmuasi avtomatlashtirilgan loyihalash tizimlari asosida talabalarning loyihaviy–konstruktorlik kompetensiyasini shakllantirish uchun biz tomonimizdan ishlab chiqilgan modelning samaradorligini yanada oshirishga qaratilgan [5].

Ko‘p funksiyali topshiriqlar tizimi bo‘yicha ishlab chiqilgan pedagogik shart-sharoitlar talabalarda tahlil, umumlashtirish, sintez va baholash kabi funksiyalarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan topshiriqlar tizimidir. Bu tizim fundamental nazariyani chuqurroq anglashga, olgan bilimlarni kasbiy faoliyatda qo‘llashga va umumlashtirilgan intellektual harakatlarni yo‘lga qo‘yish ko‘nikmalarini shakllantirishga katta hissa qo‘shishi lozim.

O‘quvchilarning kasbiy faoliyatga tayyorlash modelini samarali tatbiq etish uchun mos pedagogik shart-sharoitlar yaratilishi zarur, chunki aynan ular o‘quv-tarbiyaviy jarayonda zarur ko‘nikmalarning shakllanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Biroq, “pedagogik shart-sharoit” tushunchasi turlicha talqin qilinishi mumkin, chunki bu atama turli aspektlarni qamrab oladi [6,7]. Shu sababli, o‘quvchilarning kasbiy faoliyatga tayyorgarligini rivojlantirishga ko‘maklashuvchi optimal pedagogik shart-sharoitlarni yaratish uchun “pedagogik shart-sharoit” tushunchasining aniqligi va uning tasnifiy guruhlarini tahlil qilish zarur.

METODOLOGIYA

Ilmiy adabiyotlarda “shart-sharoit” tushunchasi quyidagicha izohlanadi: Bu holat, qoida, muhit sifatida qaraladi [8]; Falsafa nuqtayi nazaridan – bu obyektlar va ularni o‘rab turgan muhitning o‘zaro bog‘liqligi (boshqa obyektlar, hodisalar, joy, vaqt va boshqalar); Psixologiyada – bu tashqi va ichki sabablarning majmui bo‘lib, insonning psixologik rivojlanish tezligi va sifati aynan shunga bog‘liq; Pedagogik nuqtayi nazardan – shart-sharoitlar insonning nafaqat psixik rivojlanishiga, balki jismoniy va axloqiy shakllanishiga ham ta’sir qiladi. Ular shaxsning shakllanishi, uning o‘qish va tarbiyalanish darajasiga ta’sir etadi.

Yuqorida keltirilgan yondashuvlarni tahlil qilish orqali “pedagogik shart-sharoit” tushunchasining asosiy xususiyatlari quyidagicha belgilanadi: shart-sharoitlar o‘quv jarayonidagi obyektlar, subyektlar va muhit o‘rtasidagi o‘zaro aloqalarni shakllantiradi; shart-sharoitlar insonning har tomonlama rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatadi – jismoniy, psixologik, intellektual va axloqiy jihatdan.

Shunday qilib, pedagogik shart-sharoitlar – bu o‘quv muhiti bo‘lib, u bilan belgilangan bog‘liqlikda ta’lim oluvchi har tomonlama rivojlanadi va o‘zining individual shaxsini shakllantiradi. Bu jarayonda insonning quyidagi jihatlari rivojlanadi: jismoniy, psixik, intellektual, axloqiy xususiyatlar.

NATIJA VA MUHOKAMA

Umumiy ma’noda pedagogik shart-sharoitlarni uchta katta guruhga bo‘lish mumkin: tashkiliy-pedagogik, metodik va ergonomik.

1. Tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlar: Kompyuterli loyihalash (CAD, CAM, CAE) fanidan o‘quv dasturlarini tahlil qilish; o‘quv dasturlari mazmuniga qo‘shimchalar kiritish; malaka talablarida Kompyuterli loyihalash (CAD, CAM, CAE) fanini o‘qitishga oid izohlarni mazmunan kengaytirish.

2. Metodik shart-sharoitlar: Kompyuterli loyihalash (CAD, CAM, CAE) fanini o‘qitishda avtomatlashtirilgan loyihalash tizimlari asosida talabalarning loyihaviy–konstruktorlik kompetnsiyasini shakllantirishni ta'minlash; talabalarning o‘zini-o‘zi kasbiy rivojlantirish va refleksiv harakatlarni amalga oshirish qobiliyatlarini oshirish; Talabalarda loyihaviy-konstruktorlik kompetensiyasini shakllantirish uchun zarur imkoniyatlarni yaratish.

3. Ergonomik shart-sharoitlar: avtomatlashtirilgan loyihalash tizimlari asosida talabalarning loyihaviy–konstruktorlik kompetensiyasini sakllantirishga yo‘naltirilgan didaktik, pedagogik dasturlar hamda topshiriqlar tizimini ishlab chiqish; onlayn va oflayn rejimlarda bilim olish uchun zarur sharoitlarni yaratish; talabalarning ishlab chiqarishdagi tabiiy, ijtimoiy-psixologik va texnik tashkiliy sharoitlarga moslashuvini osonlashtirish.

Nazariy izlanishlar natijalariga ko‘ra loyihaviy-konstruktorlik kompetensiyalarini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlarini asoslash va mazmunan aniqlashtirishda quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

1. Loyihalashtirish auditoriya va auditoriyadan tashqari ishlar tizimini yaratish muhandislik yo'nalishi ta'limi bakalavrlarining loyihalashtirish kompetensiyalarini rivojlantirishning samarali usuli ekanligi nazariy jihatdan asoslanadi.

2. Loyihaviy-konstruktorlik kompetensiyalari mazmuni sifatida bo'lajak bakalavrning umumkasbiy fanlardan chuqur fundamental bilimga ega bo'lish zarurligi isbotlandi.

3. Muhandislik ishi ta'lim sohasi bakalavrlarining loyihaviy-konstruktorlik kompetensiyalarini rivojlantirishga quyidagi tashkiliy va pedagogik shartsharoitlarini yordam berishi nazariy jihatdan asoslandi: Auditoriya va auditoriyadan tashqari ishlar mazmunini shaxsiy va kasbiy faoliyatga yo'naltirilgan loyihalar tizimi bilan boyitish zarur; Bo'lajak bakalavrlarni kasbiy faoliyatga qo'yiladigan malaka talablarga muvofiq innovatsion ta'lim sharoitida loyihaviy-konstruktorlik faoliyatiga jalb qilish;

Loyihaviy-konstruktorlik kompetensiyalarini rivojlantirish uchun muhandislik masalalarini yechishda Solid Works dasturidan foydalanishning elektron resurslarini yaratish shart;

Talabalarda loyihaviy-konstruktorlik kompetensiyalarining rivojlantirishini ta'minlaydigan o'quv va moddiy-texnik muhit imkoniyatlaridan samarali foydalanish uchun sharoit yaratish;

Talabalarda loyihaviy-konstruktorlik kompetensiyalarini rivojlantiradigan innovatsion ta'lim imkoniyatlaridan maksimal darajada foydalanish uchun sharoit yaratish;

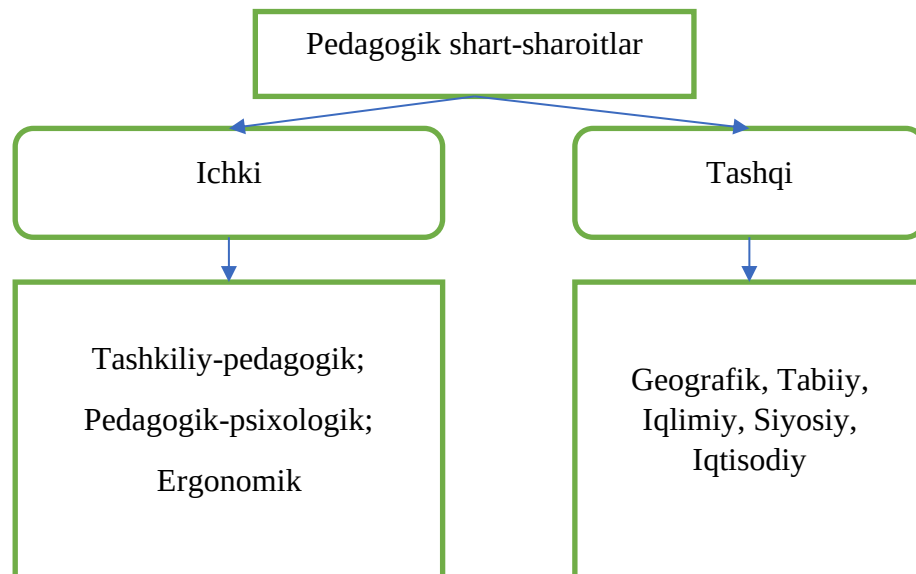
Talabalarining mustaqil ta'lim olishlari uchun interaktiv-o'quv-texnik muhitni yaratish.

Bu pedagogik shart-sharoitlarini rivojlanishi muhandislik yo'nalishi ta'limi bakalavrlarini loyihalashtirish kompetensiyalarini rivojlanishini ta'minlaydi.

Ta'kidlash joizki, yuqorida keltirilgan uchta pedagogik shart-sharoitlar guruhi – tashkiliy-pedagogik, psixologik-pedagogik va ergonomik – ichki pedagogik sharoitlar hisoblanadi, chunki ularni o'zgartirish va takomillashtirish mumkin.

Tashqi pedagogik sharoitlar esa o'zgartirib bo'lmaydigan omillarni o'z ichiga oladi, masalan: Geografik, Tabiiy, Iqlimiy, Siyosiy, Iqtisodiy va boshqa sharoitlar.

Shunday qilib, pedagogik shart-sharoitlarning tasnifini quyidagi shaklda ifodalash mumkin (1-rasm).

1-rasm. Pedagogik shart-sharoitlarning tasnifi

O'quvchilarning kasbiy faoliyatga tayyorgarligi samarali rivojlanishi uchun pedagogik ta'sir choralarini tashkil qilish zarur. Bunday choralarda pedagogik jarayon maqsadli va rejalashtirilgan ravishda boshqarilishi lozim. Shu sababli, mazkur tadqiqotda tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlar sifatida o'quvchilarning ta'limiy faoliyatda mustaqil ishlariga jalb etilishi qo'llanildi.

XXI asrda kasb ta'limi mazmunini yangilashning kontseptual qoidalaridan biri kompetentsiya nuqtai nazaridan yondashuv hisoblanadi. Uni amalda joriy etish esa ta'lim mazmuni, metod va texnologiyasiga yangicha yondashishga olib keladi.

XULOSA

Ta'lim mazmunini yangilashning asosiy birliklaridan biri duallik tushunchasidir. U shaxsning integrativ xususiyatini, boshqacha aytganda, bo'lajak mutaxassising shaxsiy sifatlari - bilimi, ko'nikmalari, amaliy tajribasi, qobiliyatlari, qadriyatlari yo'nalishlarini bir ma'noda aytish mumkinki kompetentligini ifoda

etadi. Kompetentsiya shaxsning kasbiy faoliyatga tayyorgarligini ta'minlaydi va kuchaytiradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. ЕРЦКИНА ЕЛЕНА БОРИСОВНА ФОРМИРОВАНИЕ ПРОЕКТНО-КОНСТРУКТОРСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ИНЖЕНЕРНОГО ОБРАЗОВАНИЯ диссертация ... кандидата педагогических наук Красноярск – 2009
2. Хуторской А.В. «Дидактическая эвристика. Теория и технология обучения». М., 2003.
3. Хуторской А.В. «Педагогическая инноватика». М.: Издательский центр «Академия», 2010. – 256 с
4. Хуторской А.В. Методика личностно-ориентированного обучения. Как обучать всех по- разному? Пособие для учителя. Москва: Издательство ВЛАДОС-ПРЕСС, 2005. (Педагогическая мастерская)
5. Hazratqulov A.A. Ko'cha yo'l tarmog'ida parkovka joylarini loyihalashda transport oqimini modellashtirish/- Hazratqulov A.A. JizPI kichik bosmaxonasi, 2022, -81 b. ISBN 978-5-211-06567-4.
6. Jienbayeva N.K. Chizmalarni Auto CAD dasturining uch o'lchamli funksiyalarini o'rgatish metodikasi. O'quv-uslubiy majmua.-T.:TAQI, 2013. 82 b.
7. Richard G. Budynas., J. Keith Nisbett. Shigley's mechanical engineering design. Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, 2015.
8. Raxmanov J.M. Kompyuterda loyihalash. O'quv-uslubiy qo'llanma.-T.:ToshDTU, 2021. 84 b.

VIRTUAL REALLIK MUHITIDAN FOYDALANIB TALABALARNING MURAKKAB TIZIMLARNI ANGLASH KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH

Abduvasiyev Sardor Baxrom o'g'li

A.Qodiriy nomidagi Jizzax davlat pedagogika universiteti

"Fizika" kafedrası o'qituvchisi

Telefon: +99891 941 33 83; E-mail: a.muxitdinov1987@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada oliy ta'lim muassasalarida virtual reallik texnologiyalaridan foydalanish orqali talabalarning murakkab tizimlarni anglash kompetensiyasini rivojlantirish metodikasi ishlab chiqilgan va tajriba-sinov natijalari asosida asoslab berilgan. Tadqiqot kompetensiyaviy yondashuv, tizimli tafakkur va murakkab tizimlar nazariyasiga tayangan holda olib borildi. Tajriba-sinov ishlari natijalari virtual reallik muhitida tashkil etilgan o'quv mashg'ulotlari talabalarning analitik, modellashtirish va prognozlash ko'nikmalarini sezilarli darajada rivojlantirishini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: virtual reallik, murakkab tizimlar, tizimli tafakkur, kompetensiyaviy yondashuv, raqamli pedagogika.

РАЗВИТИЕ У СТУДЕНТОВ КОМПЕТЕНЦИИ В ПОНИМАНИИ СЛОЖНЫХ СИСТЕМ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СРЕД ВИРТУАЛЬНОЙ РЕАЛЬНОСТИ

Аннотация: В данной статье разработана и обоснована методика развития компетентности студентов в понимании сложных систем с использованием технологий виртуальной реальности в высших учебных заведениях. Исследование проводилось с опорой на компетентностный подход, системное мышление и теорию сложных систем. Результаты экспериментальной работы показали, что учебные занятия, организованные в среде виртуальной реальности, значительно развивают у учащихся аналитические, моделирующие и прогнозирующие навыки.

Ключевые слова: виртуальная реальность, сложные системы, системное мышление, компетентностный подход, цифровая педагогика.

DEVELOPING STUDENTS' COMPETENCE IN UNDERSTANDING COMPLEX SYSTEMS USING VIRTUAL REALITY ENVIRONMENT

Abstract: in this article, a methodology for the development of competency of students ' perception of complex systems through the use of virtual reality technologies in higher education institutions is developed and substantiated on the basis of experimental and test results. The study relied on a competency approach, systematic thinking, and complex systems theory. The results of the pilot work have shown that training, organized in a virtual reality environment, significantly develops students ' analytical, modeling and forecasting skills.

Keywords: *virtual reality, complex systems, systematic thinking, competency approach, digital pedagogy.*

KIRISH

Zamonaviy jamiyatda fan va texnologiyalarning jadal rivojlanishi murakkab, ko'p komponentli va dinamik tizimlar bilan ishlay oladigan yuqori malakali mutaxassislarga bo'lgan ehtiyojni oshirmoqda. Ayniqsa, muhandislik, texnika va tabiiy fanlar yo'nalishlarida tahsil olayotgan talabalar uchun murakkab tizimlarni anglash kompetensiyasi muhim kasbiy sifat hisoblanadi. Biroq an'anaviy o'qitish usullari ko'pincha bunday tizimlarning ichki mexanizmlari va o'zaro bog'liqliklarini yetarli darajada ochib bera olmaydi.

So'nggi yillarda ta'lim jarayoniga virtual reallik texnologiyalarining kirib kelishi murakkab jarayon va obyektlarni uch o'lchamli, interaktiv muhitda o'rganish imkonini bermoqda. Virtual reallik muhirlari talabalarga real sharoitda kuzatish qiyin bo'lgan tizimlarni modellashtirish, tajriba o'tkazish va natijalarni tahlil qilish imkonini yaratadi. Shu bois virtual reallik texnologiyalaridan foydalanib murakkab tizimlarni anglash kompetensiyasini rivojlantirish dolzarb ilmiy-pedagogik muammo hisoblanadi.

Global raqamlashtirish sharoitida oliy ta'lim tizimida murakkab tizimlarni anglash kompetensiyasini shakllantirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Muhandislik, texnika va tabiiy fanlar yo'nalishlarida tahsil olayotgan talabalar murakkab, ko'p omilli va dinamik tizimlar bilan ishlashga tayyor bo'lishi zarur. An'anaviy ta'lim usullari ko'pincha bunday tizimlarning ichki mexanizmlarini yetarli darajada ochib bera olmaydi. Shu bois virtual reallik texnologiyalarini ta'lim jarayoniga integratsiya qilish ilmiy-pedagogik jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

O'zbekiston Prezidentining ta'lim sohasidagi islohotlari virtual reallik va kengaytirilgan reallik texnologiyalarini joriy etish uchun muhim imkoniyatlar yaratmoqda. Masalan, 2020-yil 29-apreldagi "O'zbekiston Respublikasida umumiy o'rta ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4708-sonli qaror maktablarda zamonaviy ta'lim texnologiyalarini qo'llashni

rag'batlantirdi. Bu qaror doirasida maktablarda raqamli sinfxonalar tashkil qilish va o'qituvchilarni raqamli ko'nikmalar bo'yicha o'qitish rejalashtirildi. Virtual reallik va kengaytirilgan reallik texnologiyalari ushbu qaror doirasida interaktiv darslar tashkil qilish uchun muhim vosita sifatida qaralmoqda. Shu bilan birga, 2023-yilda qabul qilingan "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi ta'lim sohasida raqamli texnologiyalarni kengaytirishni maqsad qilib qo'ydi. Bu strategiya virtual reallik va kengaytirilgan reallikni ta'limda qo'llash uchun qonuniy va moliyaviy asos yaratadi.

Virtual reallik va kengaytirilgan reallik texnologiyasining muhim tadqiqot sohasi bo'lgan sun'iy intellekt texnikalaridagi rivojlanishlar va kompyuter o'qitish tizimlari sohasida olib borilgan tadqiqotlar, ushbu sohada ishlab chiqilgan dasturlarning kompyuter texnologiyasidan yetarlicha va samarali foydalanilmayotgani haqidagi fikrning paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Ushbu fikrni himoya qiluvchilar aqlli ta'lim tizimi deb ham atalgan ikkinchi turdagi kompyuterlashgan tizimlarini ishlab chiqishni va tadqiqotlarni shu sohada yo'naltirishni taklif qilishdi.

Virtual reallik va kengaytirilgan reallik sun'iy intellekt texnologiyasining ilovalaridan biri bo'lgan ekspert tizimlarining ta'lim sohasida eng ko'p qo'llaniladigan yondashuvdir. Olimlarning muayyan bir sohada yoki o'sha soha bo'yicha juda keng ma'lumotlarni o'z ichiga olgan, ushbu sohadagi inson mutahassislaridan biri yoki bir nechta tomonidan taqdim etilgan va muammolarni hal qilishda ushbu mutahassislar kabi harakat qiladigan kompyuter dasturi sifatida ta'riflanadi. Smart ta'lim tizimining tuzilishi tufayli ishlatiladigan modullar talabaga shaxsiylashtirilgan fikr-mulohazalar va muammolar taqdim etishi mumkin. Virtual reallik va kengaytirilgan reallik texnologiyasi ta'lim tizimiga asoslangan ta'lim dasturlari talabalarning bilim olish jarayonlarida ularning muvaffaqiyatlarini va foydalanuvchi afzalliklarini qayd etib, foydalanuvchi yoki talaba modelini yaratishga asoslangan tizimdir. Ushbu tizimlar talabalarning shaxsiy xususiyatlariga ko'ra yo'l-yo'riq ko'rsatib, o'qitish va o'rganish jarayonlarini tartibga soladi. Ushbu ta'lim tizimlari zamonaviy texnologiyalarni joriy etish orqali talabaga vaqt va makondan mustaqil, uning ehtiyojlariga moslashtirilgan, xar xil turdagi muammolardan yiroq bo'lgan o'qitish va o'rganish imkoniyatini taqdim etadi.

Aqlli ta'lim tizimlari o'qitish va o'rganish jarayonida talabalarning javoblarining to'g'ri yoki noto'g'riligini, savollarga javob bergan-bermaganligini, ularni to'g'ri tartibda bajargan-bajarmaganligini va hokazolarni taqqoslaydi va talabalarni ularning individual ehtiyojlariga ko'ra yo'naltiradi.

Tadqiqot kompetensiyaviy, tizimli va faoliyatga yo'naltirilgan yondashuvlar asosida olib borildi. Metodologik asos sifatida murakkab tizimlar nazariyasi, konstruktivizm g'oyalari va raqamli pedagogika tamoyillari qabul qilindi. Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi:

- pedagogik kuzatish va suhbat;
- diagnostik test va so'rovnomalar;
- virtual modellashtirish va simulyatsiya;
- pedagogik tajriba-sinov ishlari;
- matematik-statistik tahlil.

Tajriba-sinov ishlari oliy ta'lim muassasasining talabalari ishtirokida o'tkazildi. Talabalar nazorat va tajriba guruhlariga ajratilib, tajriba guruhida mashg'ulotlar virtual reallik texnologiyalari asosida, nazorat guruhida esa an'anaviy o'qitish usullari orqali tashkil etildi.

MUHOKAMA VA NATIJA

Tajriba-sinov ishlari natijalari virtual reallik muhitida tashkil etilgan mashg'ulotlar talabalarning murakkab tizimlarni anglash kompetensiyasiga ijobiy ta'sir ko'rsatganini aniqladi. Xususan, tajriba guruhidagi talabalar tizim elementlari o'rtasidagi sabab-oqibat aloqalarini aniqlash, virtual modellar bilan ishlash va tizim rivojlanishini prognozlash bo'yicha yuqori natijalarga erishdilar.

Yakuniy diagnostika natijalari tahlili shuni ko'rsatdiki, tajriba guruhida yuqori va o'rta darajadagi kompetensiya ko'rsatkichlari sezilarli darajada oshgan, nazorat guruhida esa o'zgarishlar nisbatan past bo'lgan. Bu holat virtual reallik texnologiyalarining vizuallik, interaktivlik va immersivlik xususiyatlari bilan izohlanadi. Virtual muhitda talabalar murakkab tizimlarni bevosita boshqarish, parametrlarni o'zgartirish va natijalarni darhol kuzatish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Yakuniy test natijalariga ko'ra, tajriba guruhida yuqori va o'rta darajadagi kompetensiya ko'rsatkichlari 28–32% ga oshdi. Nazorat guruhida esa o'sish 10–12%

ni tashkil etdi. Bu virtual reallik asosidagi metodikaning samaradorligini tasdiqlaydi.

Olingan natijalar mahalliy va xorijiy tadqiqotchilarning virtual reallik texnologiyalarini ta'lim jarayonida qo'llash samaradorligi haqidagi ilmiy xulosalarini tasdiqlaydi. Bundan tashqari olingan natijalar xorijiy va mahalliy tadqiqotlar bilan uyg'un bo'lib, virtual reallik texnologiyalari murakkab tizimlarni anglash jarayonini chuqurlashtirishini ko'rsatadi. Virtual reallik muhitda vizuallik va interaktivlik talabalarning tizimli tafakkurini faollashtiradi.

XULOSA

Virtual reallik texnologiyasi ta'lim tizimiga joriy etilishi o'quv jarayonini tubdan o'zgartirmoqda. Virtual reallik orqali tashkil etilgan darslar nafaqat samarali, balki o'quvchilar uchun qiziqarli, interaktiv va xavfsizdir. Amaliy tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, virtual reallik texnologiyasi o'quvchilar bilimini oshirish, mustaqil o'rganish ko'nikmalarini rivojlantirish va darsga bo'lgan ijobiy munosabatni shakllantirishda muhim vosita hisoblanadi. Kelgusida bu texnologiyalar boshqa fanlar, bosqichlar va hatto masofaviy ta'limda ham keng qo'llanishi kutilmoqda. Shu boisdan, virtual reallik texnologiyasini o'quv jarayoniga to'laqonli integratsiya qilish va pedagogik metodikani moslashtirish dolzarb vazifalardan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Jonassen D.H. Learning to Solve Problems. – New York: Routledge, 2011.
2. Sterman J.D. Business Dynamics: Systems Thinking and Modeling. – Boston: McGraw-Hill, 2000.
3. Radianti J., Majchrzak T.A., Fromm J., Wohlgenannt I. Virtual reality applications for higher education: A systematic review // Education and Information Technologies. – 2020. – Vol.25. – №3. – P. 2013–2052.
4. Mirzahmedov B.M. Ta'lim jarayonida innovatsion texnologiyalarni qo'llash metodikasi. – Toshkent, 2021.
5. Avliyoqulov N.X. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: Fan, 2018.

BADIIY OBRAZ GENEZISI VA TAKOMILI

Ashurov Bekzod Shavkatjon o'g'li

NamDU O'zbek adabiyotshunosligi kafedrası o'qituvchisi

E-mail: bekzod.ashurov.1994@mail.ru +998939249787

<https://orcid.org/0009-0004-2674-6529>

Annotatsiya. Ushbu maqolada voqelikni badiiy idrok etish va uning ifodalash, obraz yaratish asoslari haqida qadimdan mavjud bo'lgan va turli xalqlar adabiyotshunosligida qat'iy tamoyil sifatida qabul qilingan fikr va mulohazalar tizimlashtirilgan, yetuk olimlarning obraz xususiyatlari haqidagi qarashlari umumlashtirilgan.

Kalit so'zlar. Obraz, badiiy obraz, san'at, ijodkor, Aflotun, Arastu, "Poetika", Poeziya, belgi, ramz, badiiy ijod, qahramon.

ЗАРОЖДЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ОБРАЗА

Аннотация. В статье систематизированы существующие с древнейших времен и принятые в качестве незыблемых принципов в литературоведении разных народов представления и соображения о художественном восприятии действительности, основах ее выражения и создания образов, а также обобщены взгляды видных ученых об особенностях образов.

Ключевые слова. Образ, художественный образ, искусство, автор, Платон, Аристотель, «Поэтика», поэзия, знак, символ, художественное творение, герой.

GENESIS AND DEVELOPMENT OF THE ARTISTIC IMAGE

Abstract. This article systematizes the ideas and considerations that have existed since ancient times and have been accepted as firm principles in the literary studies of different nations about the artistic perception of reality and the foundations of its expression and image creation, and summarizes the views of prominent scholars on the characteristics of images.

Keywords. Image, artistic image, art, creator, Plato, Aristotle, "Poetics", Poetry, sign, symbol, artistic creation, hero.

KIRISH

Badiiylik san'atning barcha turida (rassomchilik, kino, arxitektura, teatr, raqs va h.) ijodkorning borliqni badiiy idrok etishi orqali yangicha olam yaratishni nazarda tutadi. Bunda ijodkor real voqelikni aynan aks ettirmaydi, balki uni o'z tasavvurida, o'zining ijodiy konsepsiyasi asosida jiddiy qayta ishlaydi. Natijada real borliq tashqi olamga o'xshaydi, ammo aynan takrori emas. Bu badiiylikning, badiiy obraz yaratishning umumiy va eng birinchi xususiyatlaridan sanaladi.

Bundan tashqari, boshqa san'at turlaridan farqli ravishda so'z san'atida badiiylik va uning asosi bo'lgan badiiy obrazni ijodkor so'z orqali yaratadi. Shuning uchun adabiyotshunoslikda voqelikni badiiy idrok etish masalasiga, jumladan, badiiy obrazga jiddiy e'tibor qaratiladi. Bunda voqelikni badiiy aks ettirishda ijodkorning o'zi ham yetuk bo'lishi zarur. Buyuk yunon mutafakkiri Aflotun ta'kidlaganidek, "yaxshi shoir (qadimda yozuvchini ham shoir deb atashgan – A.B.) ijod qilishi uchun o'zi nimaga qo'l ura, o'shani bilishi zarur, aks holda u ijod qilolmaydi" [1, B.420]. Mazkur mulohazada bir narsaning o'xshashini yaratishda ijodkor o'zi yaratmoqchi bo'lgan obrazning xususiyatini bilishi shartligi ta'kidlangan. Olim aytaganidek, "bu yerda haqiqiy mavjud narsani emas, sharpani yaratmoqchi" [2, B.420] bo'ladi. Demak, ijodkor reallikning sharpasini yaratsa ham uni asliyatga yaqinlashtirib yaratishi shartligi aytilgan. Ammo badiiy obrazning xususiyatlari, obrazning shakllanishi, taraqqiyoti va takomili haqida atroflicha mulohaza yuritilmagan. Faqat ideal davlat va uning fuqarolariga oid badiiy-estetik tarbiya zaruriyati haqida fikr yuritilganda yuqoridagi kabi mulohazalar keltiriladi, xolos. Lekin shunday bo'lsa-da, qayd etilgan mulohazalar o'sha davrlarda ham adabiyotshunoslikning muhim masalalari, jumladan, obraz haqida fikr yuritilganini isbotlaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Buyuk mutafakkir Arastu borliqdagi hayvonlar va insonlardagi qobiliyatlar haqida fikr yuritib har bir tirik maxluqot sezgi va hissiy anglash qobiliyatiga egaligini qayd etadi: "Tabiatan tirik mavjudotlar hissiy anglash qobiliyatiga ega bo'ladi, ammo ana shu qobiliyatdan ba'zilarida xotira yuzaga keladi, boshqalarida yuzaga kelmaydi. Shuning uchun ular xotiraga ega bo'lmaganlarga qaraganda aqlli va tushunuvchandir... Shu tariqa barcha boshqa maxluqotlar hissiy tasavvur va xotira bilan yashaydi: tajribaga nisbatan kamroq aloqador bo'ladi. Ammo inson turigina yaratish va tafakkur qobiliyatiga ega" [3, C.28-29]. Bu o'rinda Arastu aqlli hayvonlarda xotira nisbatan kamroq bo'lishi, ularda idrok qilish bo'lmasligi, aqllilarning ba'zilarida xotira bo'lishi, ammo bu instinktiv tarzda ekanligiga, faqat insongina tafakkur qilib, hissiy va tajriba orqali to'plangan ma'lumot, bilimni malakaga aylantirishi mumkinligiga urg'u bergan. Bu esa insonga real borliqdagi hayvonot, daryo, tog', bog', osmon kabilar tasvirini o'z idrokida qayta shakllantirish

va ularni boshqalarga o'z badiiy tafakkurining yetkazish qobiliyatini namoyon etishini isbotlaydi.

Har bir badiiy asarda obraz va uning namoyon bo'lishi ijodkorning borliqni badiiy idrok etishi sifatida qabul qilinadi. Xususan, Arastu o'zining boshqa bir asari – "Poetika"da borliqni badiiy idrok etish, obrazli ifoda, aks ettirish haqida quyidagilarni yozgan: "Bu sohada asarlar yana aks ettirishning usullari jihatidan ham bir-biridan farqlanadi. ... Nima bilan, nimani va qanday aks ettirish usulidagi uch tavofut ana shulardan iborat" [4, 10]. Mazkur fikrda alloma adabiy tur va janrlar predmeti haqida fikr yuritib, predmet real borliq ekanligini aniq, ammo ularning aks ettirish usullarida farq bo'lishini nazarda tutadi. Masalan, qaysi voqea (nimani) haqiqatan u nasr yoki lirik asar uchun asos bo'la olishi, agar hikoyabop, yoki lirikaga xos, yoki dramaga mosligini bilsa, shu uchtdan biriga jalb qilish mumkinligi, lekin ana shu voqelikni ham qay tarzda nima yordamida obrazga aylantirish zaruratini ham ta'kidlaydi. Bu juda aniq va muhim tamoyil sanaladi.

Mutafakkir fikrini davom ettirib shunday yozadi: "Poetik san'atlarning kelib chiqishiga ochiqdan ochiq ikki sabab bo'lib, ikkalasi ham tabiiydir. Birinchidan, gavdalantrish, o'xshatish – insonga xos bo'lgan xususiyat. Inson boshqa jonli mavjudotlardan o'xshatish qobiliyatiga egaligi bilan ham farqlanadi, hatto dastlabki bilimlarni u o'xshatishdan oladi" [5, B.11]. Olim badiiy obrazning asosini aks ettirish (gavdalantrish) va o'xshatish deb olar ekan, ularni yaratuvchi bo'lgan inson doimo bilim izlashi zarurligiga ham ishora qiladi. Ya'ni yaratilayotgan obrazning qanday bo'lishi muallif bilimiga bog'liq ekanligini to'g'ri ta'kidlagan. Buni vizantiyalik olim Mixail Psell quyidagicha ta'rif etadi: "Men o'z nutqimga har joydan olingan bezaklarni kiritdim, turli joylardan olingan narsalar mening nutqimda yagona obrazga quyildi. Men asli bittaman, lekin o'zimga ko'pchilikni singdirdim. Bas qachonki, mening kitoblarim o'qilsa, o'sha bitta (obraz – A.B.) ko'pchilikka aylanadi" [6, B.137]. Mazkur o'rinda badiiy obrazning tipiklik xususiyati va mazmuniy salmog'i to'la ochilgan. Demak, obraz shunchaki badiiy aks ettirishning o'zi emas, balki obrazning bir qancha xususiyatining ham yuzaga chiqishi imkoniyatidir.

Badiiy obraz haqidagi fikrlar orasida yana bir olim Yuliy Sezar Skaligerning fikri e'tiborga loyiq. U Arastuning ba'zi fikrlariga e'tiroz bildiradi va quyidagilarni

yozadi: "Shunday qilib, harakat tarzi, joy tavsifi, vaqt, his-tuyg'u, nutq va shu kabilar tasvirni to'liq va jonli qiladi, buning natijasida manzara aniq va nozik bo'lishidan tashqari unda nur va soya, bo'rtiqlik, kuch, ifodaviylik yuzaga keladi" [7, B.141]. Mazkur mulohazada olim obrazni aniq harakatda tasvirlashga unda ishonchlilik, nafislik bag'ishlashiga e'tibor qaratgan. Bu o'rinda obrazni predmetlilik darajasiga ko'ra tasniflashga urinishni ham kuzatamiz. Bunda aniq jangda konkret shaxs-personaj, qilich bilan chiqishi yoki otda harakat qilishi obrazning predmetlilik darajasini nur va soya yordamida kuchaytirishini aytgan. Lekin bu joyda badiiy so'zning ahamiyatiga kengroq to'xtalgan, natijada badiiy obraz nazariyasiga chuqurroq kirilmagan.

Sharqning buyuk mutafakkiri Abu Nasr Forobiy ham badiiylik masalalari bilan shug'ullangan va u ijodkorlarning voqelikni qanday anglashlarini quyidagicha ta'riflaydi: "Shoirning (umuman olganda, barcha ijodkorning – A.B.) yetuk yoki yetuk emasligi haqidagi mulohaza o'sha o'xshatishning (haqiqatga) yaqin yo uzoqligiga bog'liq bo'ladi" [8, B.72]. Mazkur fikrda buyuk mutafakkirimiz asarda aks ettirilayotgan obrazning real hayotga qanchalik yaqinligi uning jonli va ishonchli bo'lishini to'g'ri ta'kidlagan. Shu o'rinda aytish kerakki, qadimgi Sharq manbalarida ijodkorlar umumiy nom bilan shoirlar deb ketilgan. Chunki o'sha paytda ko'proq she'riyatga e'tibor qaratilgan. Shuningdek, nasriy asar yoki undagi badiiy tafakkur, voqelikni badiiy anglash masalalari ham inkor etilmagan.

Qomusiy olim Abu Rayhon Beruniy "Hindiston" nomli yirik ilmiy tadqiqotida hind, grek, arab xalqlari turmush tarzi, ilmi, diniy e'tiqodi, ilm-fan, yozuv, umuman olganda, olamni anglashi haqida fikr yuritib, inson va hayvon o'rtasidagi farqlar hamda hayvonlarning hind badiiy adabiyotidagi obrazi haqida qimmatli ma'lumotlarni keltirgan. "Hayvonot tabiati besh zaruriy faoliyat (vazifa) evaziga mukammallashadi. Buni ular (ya'ni hindlar – A.B.) karmvndriyani – "ta'sir etuvchi hissiyot" deb atashadi. Birinchi hissiyot anglash va bilish natijasida, oxirgisi esa faoliyat va mehnat mahsulidir. Biz ularni zaruriyat yuzasidan nomlaymiz: ko'plab ehtiyoj yoki istaklarga muvofiq tovush chiqarish, o'ziga tortish yoki itarish uchun qo'l bilan ushlash; nimanidir izlash yoki nimadan qochish uchun oyoqda yurish" [9, 624 6]. Olim mazkur o'rinda barcha tirik maxluqotlar obrazini ilmiy asosda keltirar

ekan, inson borliqni bilishi va tushunish uchun zarur bo'lgan hamda keyin ana shu to'plagan ilmi asosida obraz yaratishiga to'xtaladi. Demak, obraz yaratish va uning aniq maqsadli bo'lishi hind ilm-fanida juda qadimdan borligini Abu Rayhon Beruniy qadimgi hind manbalari asosida ilmiy isbotlagan. Insoniyatda borliqni obrazlar yordamida aks ettirish zarurati juda qadim davrlardan mavjud bo'lgan. Lekin shunday bo'lsa-da, har gal badiiy idrok qilish va borliqni ma'lum obraz sifatida ifodalashga ehtiyoj mavjud bo'laveradi. Zero, V.Belinskiy aytganidek: "Poeziya san'atning oliy turidir. San'atning boshqa barcha turlari u yoki bu bu darajada o'z ijodiy faoliyati doirasidagi material bilan cheklangan bo'ladi. ... Poeziya tovush, tasvir va aytilgan aniq tasvirlangan tasavvur yordamida erkin insoniy so'z bilan ifodalanadi" [10, C.105]. Bu o'rinda ham rus tanqidchisi badiiy adabiyotning spetsifik xususiyati obraz yaratish va bunda tovush, so'zlar yordamida ijodkor tasavvur qilgan, anglagan voqelikni aks ettirishini ta'kidlagan. Antik davr mutafakkirlari Aflotun, Arastu, keyinchalik Forobiy va Beruniylar ilgari surgan nazariy tamoyil badiiy obraz yaratishning asosi bo'lib kelgan. Faqat obrazning turli jihatlariga bo'lgan munosabatlarda ba'zi farqlar borligini qayd etdik, xolos. Qolgan hollarda, ya'ni voqelikni ijodkor badiiy idrok etib qayta aks ettirishi va bunda obrazga o'z ijodiy niyatini joylashtirish masalasida yakdil ekanliklari ko'rinadi.

Badiiy obraz takomili yo'lida nemis olimi Gegelning salmoqli fikrlari bor. Xususan, mutafakkir obraz turi, belgi va ramzlar haqida bahsga kirishayotib ramz obraz sifatida bir nechta ma'noga ega bo'lishi va bu asar mazmunida qo'shimcha mazmun yuklanishini ta'kidlab, quyidagi muammoni qo'yadi: "Ramz deganda ko'z oldimizga allaqanday mavjud narsa haqida tushuncha beruvchi aniq shakl, qiyofa, obraz keladi. Masalan, sher, burgut, ma'lum rang o'zlarini namoyon qiladi va shu bilan ularning ifodasi uchun anglatgan ma'nosi yetarlidir. Shuning uchun savol tug'iladi: oldimizda turgan sher obrazi faqat o'zinigina ifodalaydimi yoki anglatadimi, yoki u boshqa allaqanday mavhum mazmunni ham, masalan, qahramon, yil fasli, dehqonchilik kabilarni ham anglatadimi; shunda ikkilanish paydo bo'ladi, biz bir vaqtning o'zida obrazning o'z ma'nosini yoki ko'chma ma'nosini qay tarzda anglashimiz kerak?" [11, C.16]. Olim ana shu muammoni qo'yadi-da, asarni tushunish, badiiy-estetik talqin haqidagi fikrlarini aytib, quyidagi aniq yechimni

ko'rsatadi: "Bunday ikki ma'nolilik ikki tomon ham kerakli nomni olgach tugaydi, ya'ni qaysinisi ma'ni, qaysini obraz ekanligi aniq ko'rsatilishi kerak" [12, C.17]. Demak, obraz badiiy kontekstda qayta yaratilar ekan, uning zimmasidagi ma'no va vazifa aniq bo'lishi kerak, degan xulosaga kelamiz.

Avval ta'kidlanganidek, badiiy obraz orqali ijodkor tafakkur qiladi, borliqni idrok etadi. Agar shu fikrdan kelib chiqilsa, badiiy obraz ijodkorning borliqqa, mavjudlikka munosabati sifatida bir nechta qirralarga ega bo'ladi. Birinchidan, bunday munosabat real borliqqa ijodkorning estetik bahosi ekanligi manbalarda qayd etilgan, ikkinchidan, bunday munosabat ortida ijodkorning borliqni anglashi, tushunishi turadi. Uchinchidan, obraz orqali munosabat bildirish yaratuvchanlik, ijodkorlik xususiyatiga ham ega bo'ladi. Natijada har bir obraz o'ziga xoslik, betakrorlik kasb etadi. Yuqoridagi har uchala xususiyat yaxlit tizimlilik hosil qilib, ijodkorning badiiy-ijodiy niyati, idealini ham belgilaydi. Demak, badiiy obrazni shunchaki real borliqdagi biror narsa, voqea, shaxs, joyning shunchaki qayta yaratilgan shakli emas, balki ijodkorning ruhiy-intellektual va ijodiy faoliyati mahsuli deyish maqsadga muvofiq bo'ladi. Bu esa, o'z navbatida, badiiy obrazning nazariy asoslarini boyitadi va obrazning turli tur va shakllarini ham diqqat bilan tadqiq qilishni taqozo etadi.

XVIII asr ma'rifatparvarlik yo'nalishining yorqin vakili fransiyalik olim Jan-Batist Dyuboning "Badiiy ijod, poeziya, rang-tasvir haqidagi tanqidiy mulohazalar" nomli yirik kitobida borliqni badiiy idrok etishning turli usul va yo'llari haqida atroflicha fikr yuritiladi. Bunda insonni tashqi borliqdan olgan taassuroti va buning natijasida ijodkor xayolida shakllangan obraz (muallif hayvon obrazini ham nazarda tutgan) mutlaq hayratning mahsuli bo'lishi lozimligini ta'kidlaydi. "Eng mukammal hayrat real predmetdan olgan san'atiy hayoti bilan yashaydi. Unda tabiiy faollik qaynab turadi va tabiat unga ato qilgan qudratli kuch bilan bizga ta'sir etadi" [13, C.45]. Olim bu o'rinda hayratning tabiiy qudratini real obrazdan o'sib chiqishini ko'rsatar ekan, uning mohiyatida tabiatdan mavjud bo'lgan kuch borligini va u kishining ruhiyatiga ta'sir etib, go'zal obraz sifatida o'ziga jalb qilishiga urg'u bergan. Demak, shu o'rinda badiiy obraz yaratish haqidagi mulohaza Arastu ta'kidlaganidek, real borliqqa taqlid sifatida yaratilgan obraz xususidagi fikrlar yanada

rivojlantirilgan. Ammo bu o'rinda uning real asosida tabiiy qudrat borligi alohida ko'rsatilgan. Natijada obraz predmetlilik darajasiga ko'ra tabiatning bir qismi sanaladi va u badiiy asarga o'z mazmun-mohiyatini olib kiradi.

XVIII asr ma'rifatparvarlik yo'nalishiga aloqador nemis olimi G.E.Lessing ijodkor o'zi tasvirlayotgan inson tasvirini uning tana tuzilishi, mukammallikning cheksiz ifodasini hamma vaqt beravermasligi to'g'ri ekanligi haqida fikr yuritayotib, personaj xarakteridagi ijobiy qirralarni uning harakatida ifodalashga e'tibor beradi. Shu o'rinda ijodkorlar orasida shakllangan ba'zi fikrlarni cheklash lozimligini qayd etar ekan, quyidagilarni yozadi: "Go'yoki yaxshi badiiy tasvir yaxshi kartina syujetiga asos bo'lib xizmat qiladi" [14, C.99]. Ammo olim mazkur fikrda biroz xato borligini aytadi. Mazkur o'rinda ijodkorning badiiy tasavvuri, ijodiy fantaziyasi obrazni ma'lum chizgilar yoki badiiy-estetik yuklamalar bilan boyitishini nazarda tutish kerakligini to'g'ri ta'kidlaydi.

XIX asrning yana bir yetuk nazariyotchi adabiyotshunosi A.A.Potebnya nazariy poetika haqida fikr yuritayotib, badiiy asarning asosiy qismini tahlilga tortadi va badiiy obrazni birinchi qo'yadi va quyidagilarni ta'kidlaydi: "Obrazlar ijodiy qobiliyat, fantaziya yordamida yaratiladi. Uning kuch-quvvati darajasidan kelib chiqib yaratilgan obrazlar katta yoki kichik ahamiyatga ega bo'ladi. Komil nafislik va haqiqatni birlikda, ajralmaydigan yaxlitlikda bir g'oyani ifodalovchi obrazlar nisbatan eng mukammali sanaladi" [15, 344 c]. Mazkur mulohazadan kelib chiqilsa, har bir obraz ma'lum badiiy-ijtimoiy g'oyani ifodalash shakli ham hisoblanadi. Bunda obrazning salmog'i uni yaratgan ijodkorning iste'dod kuchiga bog'liq ekanligi ham e'tirof etilgan.

Badiiy obraz badiiy asar yaratishning asosi sifatida XX asr adabiyotshunoslarining ham diqqat markazida bo'lgan. Xususan, polyak olimi Yan Parandovski fikricha: "Obraz – poeziyaning eng muhim, ehtimol, hech narsa – na vaqt, na poetik moda yo'qota olmaydigan birdan bir, yagona unsuridir. Oqimlar va yo'nalishlar, mavzular va syujetlar, motiv va kayfiyatlar o'zgaraveradi, so'z tanlovi ... shart-sharoit, rasm-rusumlar o'zgaradi, ammo obraz, bevosita bo'lsin, xoh istiora, xoh muqoyasa shaklida bo'lsin, hamisha saqlanib qolajak [16, B.331]. Olim badiiy obraz asarning asosiy, bosh mezonini ekanligini ta'kidlar ekan, uni ko'proq she'riyatga

nisbatan qo'llaydi, ammo ushbu mulohaza prozaga ham taalluqli deb hisoblaymiz. Chunki aynan prozaik asarlarda ham obraz istiora yoki metafora bo'lib kelsa-da, asl mohiyat ijodkorning badiiy tafakkuri uchun vosita ekanligi yaqqol sezilib turadi.

Professor Mixail Baxtin roman va uning voqelikni badiiy aks ettirish masalasida yangicha qarash haqida fikr yuritir ekan, yangi davrda voqealar obrazni, xususan, bosh qahramon mohiyatini ochishga xizmat qilishini alohida ko'rsatadi. Buni quyidagi xulosaviy fikrda kuzatish mumkin: "Endi hayot o'zining shakllanish g'oyalari bilan sug'orilgan hodisalarini qahramon tajribasi, maktabi, qahramonni ilk aks ettiruvchisi, xarakteri va uning dunyoqarashini shakllantiruvchi sifatida ochib beradi. Shakllanish va tarbiya g'oyalari hayotiy materiallarni qahramon atrofida yangicha tashkillashtirish imkonini hamda bu hayotiy materiallarning butunlay yangi tomonlarini ochib beradi" [17, C.205]. Yuqoridagi mulohazada voqelikni badiiy idrok etishning muhim xususiyati haqida fikr bildirilgan. Bu real hayotdan asar uchun tanlab olingan material ma'lum etik, estetik g'oyalar asosida qayta tashkillanadi. Natijada asar kompozitsiyasi real voqelikning yaxlit obraziga aylanadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Adabiyotshunos G.N.Pospelov badiiy obraz va uning asar mazmunini ifodalashi haqida nemis mutafakkiri Gegel bilan bahsga kirishib, o'zining nazariy qarashlarini ilgari suradi: "Agar obrazning "yuzaki nuqtasi" yoki "chizgilari" o'rniga yanada maxsus bo'lgan termin – san'at obrazi "detallari"ni ishlatilsa, Gegel fikrini tasdiqlash mumkinki, so'z san'ati asaridagi barcha obraz detallari uning mazmunini ifodalash uchun yaratiladi. Bunda mazkur detallarning barchasi ekpressiv bo'ladi" [18, C.47]. Mazkur fikrda olim obraz turli detallar orqali yaxlitlik kasb etishini to'g'ri ta'kidlagan. Ammo hamma detallar ham badiiy ifodaviylik yoki kuchaytirilgan mazmuniy xarakterga ega bo'lmasligi, ba'zan subyektiv doirada qolishi mumkin. Masalan, ba'zi o'rinlarda yozuvchilar obraz yaratayotib, uning ba'zi jihatlarini ko'rsatish uchun detal peyzajlar, detal obrazlarni kiritadiki, ular umumiy obrazning shu makon va zamondagi xarakteri, mohiyatini ochishga xizmat qiladi, xolos. Fikrimizni quyidagi misol bilan isbotlaymiz: "Qoraqayun kuchga to'la borgani sari hanuz tizginsiz qasos hissi og'ushida yashayotgan Erman quyidagi manzarani bot-

bot ko'z o'ngida jonlantirishdan sira erinmaydi, hatto qay bir ma'noda huzur qiladi: ana, g'uldan chiqarilishi bilan naq baloning o'qiga aylangan Qoraqayun uchqur va baquvvat otlarda archazor oralab kelayotgan suvoriylar tomon sassiz va sadosiz yelib bormoqda. U shu ketishida to'da boshida kelayotgan keng yag'rinli, burgut qarashli, qora soqoli juda kalta kuzalgan kimsa – Itolmasni ko'z ostita olgandi" [19, B.5]. Mazkur parchada Qoraqayun obrazi orqali Erman tasavvuridagi subyektiv tasviri beriladi. Unda itning tezligi, o'ch olishi aks ettirilgan. Lekin bu itning Erman xayolidagi sof subyektiv tasviri xolos. U real obrazning mohiyatini ochmaydi. To'g'ri, Erman obrazining qasos olish haqidagi orzusini ochadi va u ham subyektiv xarakterga egaligicha qoladi.

Mazkur o'rinda aytish kerakki, obrazlar janrlar ko'lamidan kelib chiqib ham turlicha aks ettirilishi mumkin. "Katta epik asarlardagi qahramonlarning "ichki topilmasi" kabi pozitsiyasi kichik janrlardagi personaj-subyektlarga ham to'la mos tushadi. Faqat keyingilarda ma'lum chegara sifatida subyekt tasvirining qayta shaxslantirilishini ko'ramiz" [20, C.299]. Bu o'rinda nisbatan kattaroq hajmli epik asarlar, masalan, epopeya yoki romanda subyekt olamni nisbatan kengroq tasavvur qiladi, tasvirlar batafsilroq bo'ladi. Kichik hajmli epik (masalan, hikoya yoki novella) asarlarda esa detallar kamroq va bunda subyekt va o'quvchi munosabati zichroq bo'ladi. Ya'ni qisqa ma'lumot yoki obrazning asosiy eskizlari chiziladi, xolos, qolganini o'quvchi tasavvur qiladi. Bu ham obraz mavjud bo'lishining muhim shartlari sanaladi.

Rossiyalik akademik V.Y.Xalizev obraz va uning alohida shakli bo'lgan xarakter haqida quyidagi xulosani keltiradi: "Yangi davrda xarakter deganda, inson ichki olamining ko'pqirrali va hamma vaqt ham tashqi tomondan to'la namoyon bo'lavermaydigan mohiyatini nazarda tutadi... Adabiyotshunoslikda xarakter tushunchasi konkret ijtimoiy-tarixiy davrdagi insoniyat turmushining markaziy qismiga aylandi. San'at mohiyatan ma'lum hayot shaklining psixologiyasi va xarakterini ifodalovchi vazifasini bajara boshladi. Obraz ijtimoiy xarakter proyeksiyasiga aylandi" [21, C.42]. Demak, obraz bugungi kunda asl vazifasini kengaytira borib shaxsning ichki dunyosining nozik qirralariga ham yetishga harakat qiladi. Bunda xarakter shaklidan foal foydalaniladi. Chunki xarakter obraz

botiniy olamining chuqur yerigacha aks ettirishni uddalovchi obraz shakli sanaladi. Bu esa soʻz sanʼatiga insonning yanada individual jihatlarini tasvirlash imkonini beradi.

Zamonaviy adabiyotshunoslik va madaniyatshunoslik sohalarida dunyoga taniqli boʻlgan professor Mixayil Epshteyn bilimdan ijodkorlik sari intilish lozimligini taʼkidlagan va gumanitar fanlarga dunyoni yaxshi tomonga oʻzgartirishga qodirligi haqida fikr yuritir ekan, inson va hayvonlar obrazining mohiyati haqida qiziq faktlarni keltiradi: “Odatda, hayvonlar oʻz izlarini bilmasdan, bexosdan, hayotiy faoliyat, xususan, yemish izlash, uya kovlash, in qurish jarayoni mahsuli sifatida qoldirishadi. Baʼzi hayvon (masalan, it va mushuklar) bilib turib, ataylab oʻz hududlarini, tabiat ularga bergan zaxira “siyoh” bilan belgilaydi. Ammo odamda bunday “iz qoldirish” mavjudlik leytmotiviga; nafaqat izlanish, balki hayotiy maqsad jarayoniga aylanadi. Shuning bilan birga makonni kuzatuvchi hayvondan farqli ravishda, inson oʻzini vaqt boʻylab nazorat qiladi. Mangulikda mavjud boʻlgani dalili sifatida vaqt kasalligi izni qayd etish ehtiyojini tugʻdiradi” [22, C.187]. Natijada inson oʻtmish, kelajak, bugunda boʻlishga intiladi, yer yuzida iz qoldiradi. Agar bilmasdan iz qoldirishi insonni hayvon bilan yaqinlashtirsa, ammo aynan aniq maqsad sari intilish faoliyati insonni obraz sifatida hayvon obrazdan farqlashga asos boʻladi.

XULOSA

Yuqoridagi manbalardan koʻrinadiki, jahon adabiyotshunosligida voqelikni badiiy anglash, idrok qilish, aks ettirish va, albatta, badiiy obraz yaratish masalasi olimlarning diqqat-eʼtiborida boʻlib kelgan. Oʻzbek adabiyotshunosligi ham jahon adabiyotshunosligining tarkibiy qismi sifatida ana shunday jarayonlar bilan birga taraqqiy topgan. Buni yigirmanchi asr boshlaridan shakllana boshlagan yangicha badiiy tafakkur tarzi takomilida kuzatamiz. Xususan, XX asr boshlaridan oʻzbek adabiyotshunosligida alohida “badiiy obraz” atamasi va u bilan bogʻliq tushunchasi faol qoʻllana boshlandi. (Toʻgʻri, ungacha bu atamaning oʻrnini “tasavvur”, “taxayyul”, “aks ettirish” kabi tushunchalar yordamida ifodalangan). Ushbu maqolada voqelikni badiiy idrok etish va uning ifodalash, obraz yaratish asoslari haqida qadimdan mavjud boʻlgan va turli xalqlar adabiyotshunosligida qatʼiy tamoyil sifatida qabul qilingan fikr va mulohazalar tizimlashtirildi, yetuk olimlarning obraz xususiyatlari

haqidagi qarashlari umumlashtirildi. Bunda muhim jihatda badiiy obraz har bir davrda o'zining u yoki bu jihatini namoyon etib, takomillashib borgan. Natijada badiiy obraz doimiy o'sib, o'zgarib boradigan umumiy jarayon ekanligi yaqqol namoyon bo'ldi. Shuningdek, har qanday badiiy asarning qadriyat sifatida baholanishidagi muhim jihat bu uning badiiyligi, obraz va obrazlilik masalalasiga qanchalik mos kelish bilan o'lchanadi. Mazkur o'rinda badiiylilik, obraz yoki obrazlilikning murakkab mutanosibligi, muallifning tajribasi, ijod jarayoni, badiiy nutqdan foydalanish mahorati kabi qator masalalar ham muhim ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. Афлотун. Давлат. – тарж. У. Отажонов. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2015. – Б.420.
2. Афлотун. Давлат. – тарж. У. Отажонов. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2015. – Б.420.
3. Аристотель. Метафизика. Перевод с греческого П. Д. Первова и В.В.Розанова. – Москва: Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2006. – С.28-29.
4. Аристотель. Поэтика (Поэзия санъати ҳақида). – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. – 10.
5. Аристотель. Поэтика (Поэзия санъати ҳақида). – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. – Б.11.
6. Михаил Пселл. Италга мақтов / Қуронов Д., Раҳмонов Б. Ғарб адабий-танқидий тафаккури тарихи очерклари. – Тошкент: Фан, 2008. – Б.137.
7. Юлий Цезарь Скалигер. Поэтика / Қуронов Д., Раҳмонов Б. Ғарб адабий-танқидий тафаккури тарихи очерклари. – Тошкент: Фан, 2008. – Б.141.
8. Абу Наср Форобий. Шоирлар санъати қонунлари ҳақида. / Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир. Риторика. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2012. – Б.72.
9. Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. Ҳиндистон. Ж.П. А.Аҳмедов ва б.барж. – Тошкент: "O'zbekiston" NMIY 2022. – 624 б.
10. Белинский В.Г. Разделение поэзии на роды и виды (1841) / Введение в литературоведение. Хрестоматия. – Москва: Высшая школа, 1979. – С.105. (105).
11. Георг Вильгельм Фридрих фон Гегель. Эстетика. В 4-х томах. Том второй. – Москва: Искусство, 1969. – С.16 (326)
12. Георг Вильгельм Фридрих фон Гегель. Эстетика. В 4-х томах. Том второй. – Москва: Искусство, 1969. – С.17 (326)
13. Жан-Батист Дюбо. Критические размышления о поэзии и живописи. – Москва: Искусство, 1975. – С. 45.
14. Лессинг Г.Э. Лаокоон, или о границах живописи и поэзии (1766) / Введение в литературоведение. Хрестоматия. – Москва: Высшая школа, 1979. – С.99.
15. Потебня А.А. Теоретическая поэтика / Сост., вступ. ст., коммент. А.Б. Муратова. – М.: Высш. шк., 1990. – 344 с.
16. Парандовский Я. Сўз кимёси. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2022. – Б.331.
17. Бахтин М.М. – Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. – Москва: Художественная литература, 1975. – С.205.

18. Поспелов Г.Н. Теория литературы. – Москва: Высшая школа, 1978. – С.47.
19. Норқобилов Н. Қорақуюн. – Тошкент: O'zbekiston, 2016. – Б.5.
20. Тамарченко Н.Д., Тюпа В.И., Бройтман С.Н. Теория литературы: Учеб. пособие для студ. филол. фак. высш. учеб. заведений: В 2 т. / Под ред. Н. Д.Тамарченко. Т. 1: Теория художественного дискурса. Теоретическая поэтика. – М.: Издательский центр «Академия», 2004. – С.299.
21. Хализев В.Е. Теория литературы. – Москва: Высшая школа, 2013. – С.42.
22. Эпштейн М.Н. От знания – к творчеству. Как гуманитарные науки могут изменять мир. – Москва, Санкт-Петербург: Центр гуманитарных инициатив, 2016 – С.187.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING NUTQ MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHDA ONA TILI DARSLARINING AHAMIYATI

Jakbarova Mahliyoixon Ibraximjonovna

Boshlang'ich ta'lim innovatsiyalari kafedrası o'qituvchisi
+998973445521

@jakbarovamahliyoixon.ru

Nuriddinova Azizaxon Bahromjon qizi

Namangan davlat pedagogika instituti magistranti
+998917607553

@nuriddinovaab.gmail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqini o'stirishda ona tili va o'qish savodxonligi darslarining vazifalari, nutq o'stirishning metodik shartlari hamda uning mazmuni haqida so'z yuritiladi. Shuningdek nutq madaniyati tushunchasi, o'quvchilar nutqini rivojlantirishning mavjud ahvoli, o'qish darslarida nutq o'stirishning shakl va vositalari, noan'anaviy usullardan foydalanish haqida ma'lumotlar keltiriladi.

Kalit so'zlar: nutq, temp, tovush, nutqiy mahorat, estetik tarbiya, vosita, ichki nutq, bog'lanishli nutq.

ВАЖНОСТЬ УРОКОВ РОДНОГО ЯЗЫКА В ФОРМИРОВАНИИ РЕЧЕВОЙ КУЛЬТУРЫ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Аннотация: В статье рассматриваются задачи занятий по родному языку и читательской грамоте в развитии речи учащихся начальной школы, методические условия развития речи и её содержание. Также даются сведения о понятии культуры речи, современном состоянии развития речи учащихся, формах и средствах развития речи на уроках чтения, использовании нетрадиционных методов.

Ключевые слова: речь, темп, звук, речевые навыки, эстетическое воспитание, средства, внутренняя речь, связная речь.

THE IMPORTANCE OF MOTHER LANGUAGE LESSONS IN FORMING THE SPEECH CULTURE OF PRIMARY STUDENTS

Abstract: This article discusses the tasks of native language and reading literacy classes in developing the speech of primary school students, the methodological conditions for developing speech and its content. It also provides information on the concept of speech culture, the current state of development of students' speech, forms and means of developing speech in reading lessons, and the use of non-traditional methods.

Keywords: speech, tempo, sound, speech skills, aesthetic education, means, inner speech, connected speech.

KIRISH

Xalqimizning ko'p asrlik madaniy, ilmiy-ma'rifiy va badiiy tafakkuri, intellektual salohiyatining yorqin va bebaho mahsuli bo'lgan o'zbek tili jahondagi boy va qadimiy tillardan biridir. Istiqlol yillarida ona tilimiz tom ma'noda davlat tiliga aylanib, xalqimizni yurtimizda erkin va ozod, farovon hayot qurishdek buyuk marralarga safarbar etadigan beqiyos kuch sifatida maydonga chiqdi.

Bugun O'zbekistonimiz "Milliy tiklanishdan - milliy yuksalish sari" degan bosh tamoyil asosida taraqqiyotning yangi, yanada yuksak bosqichiga ko'tarilmoqda. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar jarayonida davlat tilining hayotimizdagi o'rni va nufuzi tobora oshib bormoqda.

Davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyevning O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishishga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisida so'zlagan nutqida ta'kidlanganidek, "Bugungi kunda "Farzandlarimiz bizdan ko'ra kuchli, bilimli, dono va albatta baxtli bo'lishlari shart!" degan hayotiy da'vat har birimizning ongimiz va qalbimizdan mustahkam o'rin egallagan. Shu maqsadda ta'lim tizimining, o'qituvchilarning eng muhim vazifasi yosh avlodga puxta ta'lim berish, ularni jismoniy va ma'naviy yetuk insonlar etib tarbiyalashdan iborat. Farzandlarimizni hayotda munosib o'rin egallashlarini ta'minlashni yangi bosqichga ko'tarishni davrning o'zi taqozo etmoqda" degan edilar.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Ba'zi bolalar tovushlarni noto'g'ri talaffuz qilibgina qolmay, ularni bir-biridan farqlay ham olmaydilar. Nutqdagi bunday kamchiliklar darslarni o'zlashtirishda bolalar uchun sezilarli qiyinchiliklarni tug'diradi. Bunday hollarda logoped mashg'ulotlar yordamiga muxtoj bo'ladilar.

Yaxshi rivojlangan nutq jamiyatda kishining aktiv faoliyatining muhim vositalaridan biri sifatida xizmat qiladi. O'quvchi uchun esa nutq maktabda muvaffaqiyatli ta'lim olish qurolidir.

Nutq - kishi faoliyatining turi, til vositalari (so'z, so'z birikmasi, gap) asosida tafakkurni ishga solishdir. Nutq o'zaro aloqa va xabar funktsiyasini, o'z fikrini his-hayajon bilan ifodalash va boshqalarga ta'sir etish vazifasini bajaradi. Yaxshi

rivojlangan nutq jamiyatdagi kishining faol faoliyatining muhim vositalaridan biri sifatida xizmat qiladi.

Nutq o'stirish nima? Agar o'quvchi va uning tildan bajargan ishlari ko'zda tutilsa, nutq o'stirish deganda tilni har tomonlama (talaffuzi, lug'ati, sintaktik qurilishini, bog'lanshl nutqni) faol amaliy o'zlashtirish tushuniladi. Agar o'qituvchi aniq maqsadni ko'zda tutsa, nutq o'stirish deganda, o'quvchilar tilning talaffuzi, lug'ati, sintaktik qurilishi va bog'lanishli nutqni faol egallashlariga yordam beradigan metod va usullarni qo'llash tushuniladi.

Nutqning tovush madaniyati o'z ichiga nutqning talaffuz tomonini to'lig'icha oladi. Bunda ona tilidagi hamma tovushlarni, so'zlarni aniq va tushunarli talaffuz etish, nutqdagi tovushlarning intonatsiyasi, tempi, ovoz kuchi, imo-ishora, nutq orqali aloqa qilishning elementar madaniyati-nutq toni, turish holati va boshqalarga e'tibor beriladi. Tovush madaniyatining asosi-nutq tovushlarini eshitish va nutq paytida nafas olish holati ohangdor nutqning kelib chiqishidagi asosiy sabab va sharoitlar hisoblanadi. Bolaning rivojlanishi va yosh xususiyatlariga mos nutqiy kompetensiyalarni rivojlantirish borasida ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borgan olimlarning fikrlarini biz ham qo'llab-quvvatlagan holda bugungi kun talablari darajasida aniq maqsadlarga qaratilgan ishlarni amalga oshirish muhimligini ta'kidlab o'tmoqchimiz.

Nutqni rivojlantirish nafaqat bolani atrof-olam bilan tanishtirish, balki umumiy psixik rivojlanish ustuni hisoblanadi. Bola nutqining rivojlanishi umuman shaxsni va shu bilan birga barcha psixik jarayonlarni shakllantirish bilan bog'liqdir. "Tilni egallash jarayoni – bu faqat shunchaki bilimlar, mahorat hamda ko'nikmalarni berish jarayoni emas. Bu, eng avvalo tarbiyadir. Qalbni tarbiyalash, aqlni tarbiyalash, fikrlar tuzishni shakllantirish, inson ruhiy qiyofasining eng nozik qirralariga chidam bilan ishlov berishdir"

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Ko'pgina tajribalar shuni ko'rsatdiki, nutqi rivojlanmagan o'quvchi to'liq shaxs sifatida kamol topmaydi, demak, o'qituvchi har doim shuni esda tutishi kerakki, nutq estetik tarbiyaning muhim vazifalarini hal etadi. Nutq bu

rivojlanishiga ko'maklashuvchi vositadir. Boshlang'ich sinf ona tili darslarida izchillik, to'rt shartni, ya'ni mashqlarning izchilligi, istiqboli, xilma-xilligi, xilma-xil mashq turlarini umumiy maqsadga bo'ysundirish ko'nikmasi amalga oshirish bilan ta'minlanadi. Har bir yangi mashq oldingisi bilan bog'lanadi va keyingisigao'quvchilarni tayyorlaydi, umumiy maqsadga bo'ysungan holda rivojlantirish jarayonida shaxsning axloqiy sifatleri shakllantiriladi, nimadir yangilik qo'shadi. Nutq o'stirishda uch yo'nalish aniq ajratiladi:

- 1) so'z ustida ishlash;
- 2) so'z birikmasi va gap ustida ishlash;
- 3) bog'lanishli nutq ustida ishlash.

So'z, so'z birikmasi va gap ustida ishlash uchun lingvistik baza bo'lib leksikologiya (frazologiya va stilistika bilan birgalikda), morfologiya, sintaksis xizmat qiladi, bog'lanishli nutq esa logika, adabiyotshunoslik va murakkab sintaktik butunlik lingvistikasiga asoslanadi. Maktabda o'quvchilar nutqini o'stirishga ona tili o'qitishning asosiy vazifasi deb qaraladi. Nutq o'stirish faqat ona tili va o'qish darslarininggina emas, balki o'quv rejadagi barcha predmetlarning, shuningdek, sinfdan tashqari o'tkaziladigan tadbirlarning ham vazifasidir. Kishilar tildan fikr bayon qilish quroli sifatida foydalanadilar. Ular o'z fikrlarini ovoz bilan eshittirib bayon qilishdan oldin u haqida o'ylab oladilar. Bu ichki nutq hisoblanadi. Ichki hamda tashqi nutqning ravon bo'lishi o'quvchilarning kelajagi uchun ham bevosita o'z ta'sirini ko'rsatadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, o'quvchilarning o'qish savodxonligi darslarida nutqiy muammolari bilan ishlash va ularning nutqining rivojlanishi uchun kerakli yordamlarni o'rganishga yordam beradi. O'qish va o'rganish jarayonida nutqiy muammolarga duch kelsa, ularning o'qish qobiliyatlarini ham oshirishadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining og'zaki nutqini rivojlantiruvchi omillar sifatida ilg'or pedagogik texnologiyalar va didaktik metodlar belgilab olindi. Ulardan dars jarayonida unumli foydalanib, o'quvchilarning og'zaki nutqini rivojlantirish zarurligi belgilandi. Bolalarning nutqini rivojlantirishda savod o'rgatish, ona tili va o'qish darslari o'rni benihoya kattadir. Agar o'qituvchi dars

jarayonini to'g'ri tashkillab bolalar bilan hamohang tarzda ishlay olsa ularni nutqi tez va oson rivojlanishiga olib keladi. Bu jarayon esa o'qituvchidan faqatgina pedagogik mahoratni talab etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisidagi nutq / Sh.M. Mirziyoyev. — Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2017. —32 b.
2. "Til va nutq" rivojlantirish markazidagi ta'lim faoliyatini rejalashtirish.(O'quv qo'llanma)-T.:, Innavatsion rivojlantirish nashriyot -batbaa uyi"
3. "O'zbekiston milliy entsiklopediyasi" N harfi Davlat ilmiy nashriyoti TOSHKENT J:367bet 350-351-betlar
4. Ona tili fani bo'yicha O'zbekiston Respublikasi uzluksiz ta'lim milliy o'quv dasturlari. Toshkent, 2021
5. Sadriddinova Zulfiya Mirzaliyevna. (2023). BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINI IJODKORLIKKA O'RGATISHDA XORIJIY TAJRIBALARDAN FOYDALANISH METODIKASI(O'QISH VA ONA TILI O'QISH SAVODXONLIGI DARSLARI MISOLIDA". International journal of education, social science & humanities. finland academic research science publishers, 11(6), 598–603.

MAKTABGACHA KATTA YOSHDAGI BOLALARDA (5–6 VA 6–7 YOSH) KOGNITIV RIVOJLANISHGA YO'NALTIRILGAN O'YINLARNI TANLASH VA TASHKIL ETISH TEXNOLOGIYASI

Fozilova Odina Nabiyeвна

Farg'ona davlat universiteti maktabgacha ta'lim kafedrası dotsenti

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

<https://orcid.org/0009-0003-7616-7612>

abobakirovaodina78@gmail.com

+998940853676

Annotatsiya: Ushbu maqola maktabgacha yoshdagi bolalarning (5–6 va 6–7 yosh) kognitiv rivojlanishiga yo'naltirilgan o'yinlarni tanlash va tashkil etish texnologiyasiga bag'ishlangan bo'lib, unda yosh guruhiga mos o'yinlar bolalarning idrok, tafakkur, e'tibor, xotira va muammoli fikrlash jarayonlarini sezilarli darajada rivojlantirishi, shuningdek, interaktiv va an'anaviy o'yinlarning uyg'unlashuvi kognitiv faoliyat samaradorligini hamda maktabgacha ta'limdagi pedagogik amaliyot uchun ilmiy asos sifatida xizmat qilishini ochib berilgan.

Kalit so'zlar: maktabgacha ta'lim, kognitiv rivojlanish o'yin texnologiyalari, 5–6 va 6–7 yoshli bolalar, pedagogik metodlar

TECHNOLOGY FOR SELECTING AND ORGANIZING GAMES AIMING AT COGNITIVE DEVELOPMENT IN OLDER PRESCHOOL CHILDREN (AGES 5–6 AND 6–7)

Annotation: This article is dedicated to the technology of selecting and organizing games aimed at the cognitive development of preschool children (ages 5–6 and 6–7). It reveals that games appropriate for each age group significantly enhance children's perception, thinking, attention, memory, and problem-solving processes. Moreover, the integration of interactive and traditional games increases the effectiveness of cognitive activity and serves as a scientific basis for pedagogical practice in preschool education.

Keywords: preschool education, cognitive development, game technologies, children aged 5–6 and 6–7, pedagogical methods

ТЕХНОЛОГИЯ ДЛЯ ВЫБОРА И ОРГАНИЗАЦИИ ИГР, НАПРАВЛЕННЫХ НА КОГНИТИВНОЕ РАЗВИТИЕ ДЕТЕЙ СТАРШЕГО ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА (5–6 И 6–7 ЛЕТ)

Аннотация: Статья посвящена технологии отбора и организации игр, направленных на когнитивное развитие детей дошкольного возраста (5–6 и 6–7 лет). В ней раскрывается, что игры, соответствующие возрастной группе, значительно развивают процессы восприятия, мышления, внимания, памяти и проблемного

мышления у детей. Кроме того, сочетание интерактивных и традиционных игр повышает эффективность когнитивной деятельности и служит научной основой для педагогической практики в дошкольном образовании.

Ключевые слова: дошкольное образование, когнитивное развитие, игровые технологии, дети 5–6 и 6–7 лет, педагогические методы

KIRISH

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlarning muhim ustuvor yo'nalishlaridan biri "Maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, bolalarning sifatli maktabgacha ta'limdan teng foydalanishini ta'minlash, maktabgacha ta'lim muassasalarini zamonaviy o'quv-metodik materiallar va badiiy adabiyotlar bilan to'ldirish, maktabgacha yoshdagi bolalarning har tomonlama intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratish" oliy ta'lim oldiga ham maktabgacha ta'limda bolalarni har tomonlama rivojlantirish, ularning yosh xususiyatlarini aniqlashdek ustuvor vazifani qo'yadi. Bu borada maktabgacha ta'limdagi eng muhim ta'limiy vosita bo'lgan bolalar o'yinlarini tadqiq etish, rivojlanib va shakllanib borayotgan maktabgacha ta'lim sohasi taraqqiyotiga xizmat qiladi. Binobarin, "Bolalarni kichik yoshdan boshlab rivojlantirish, ularning o'qishi uchun munosib shart-sharoitlar yaratish orqali kelajakda yoshlarning o'zligini to'la namoyon etishiga mustahkam zamin yaratyapmiz. Zero, bu kabi ezgu maqsadimiz yo'lida sarflangan investitsiyalar ertaga bir necha barobar ortig'i bilan qaytishiga shubha yo'q".

Bugungu kunda maktabgacha ta'lim tizimi inson shaxsi shakllanishining eng muhim bosqichlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, 5–6 va 6–7 yosh davrida bolalarning kognitiv jarayonlari - idrok, tafakkur, e'tibor, xotira, tasavvur va muammoli fikrlash - jadal rivoj topadi. Pedagogik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, mazkur yosh oraliqida o'yin bolalar rivojining asosiy mexanizmi bo'lib, u bilimlarni o'zlashtirishni tabiiy, erkin va faol jarayon sifatida shakllantiradi.

Kognitiv rivojlanishga yo'naltirilgan o'yinlarni ilmiy mezonlar asosida tanlash va ularni metodik jihatdan to'g'ri tashkil etish maktabgacha ta'limning sifat ko'rsatkichlariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ushbu maqola aynan o'yinlarni tanlash

mezonlari, texnologik yondashuvlar va ularning samaradorligini yoritishga bag'ishlanadi.

METODLAR

Maktabgacha yoshdagi bolalar bilish jarayonlarini rivojlantirishga doir bir qancha metodlarda foydalanish mumkin. Masalan;

Psixologik diagnostika usullari

1. E'tibor diagnostikasi: "Ranglar va shakllar", "Qayerda nima yo'q?" test-o'yinlari.
2. Xotirani o'lchash: qisqa ro'yxatli so'z va predmetlarni eslab qolish metodikasi.
3. Tafakkurni baholash: solishtirish topshiriqlari, mantiqiy zanjirlar, "ortiqcha predmetni top" o'yini.

Ushu o'yinlarni o'tkazish jarayonida quyidagi mezonlarga asoslanamiz:

- ✓ yoshga mos psixologik xususiyatlar;
- ✓ kognitiv maqsadning aniq belgilanishi;
- ✓ o'yin qoidalarining aniqligi va mantiqiyligi;
- ✓ analiz, sintez, taqqoslash, izlanish kabi intellektual faoliyatni rag'batlantirishi;
- ✓ bolalarning faol ishtiroki va kreativ elementlarning mavjudligi.

Yuqoridagi mezonlarni bolalarda shakllantirish bolaning kognitiv xususiyatlarini rivojlantirishning asosiy vositasi sifatida xizmat qiladi. Bir nechta pedagogik texnologiyalardan foydalanilganda esa tanlangan mezonlarning shakllanish jarayoni tezlashishiga erishishimiz mumkin. Bular;

- **Modulli o'yin texnologiyasi: bosqichma-bosqich murakkablashgan o'yinlar zanjiri.**
- **Rolli va loyihaviy o'yinlar: ijodiy va tafakkuriy faoliyatni kuchaytiruvchi o'yinlar.**
- **Interaktiv texnologiyalar: multimedia va raqamli o'yin platformalaridan foydalanish.**
- **Konstruktiv o'yinlar: mantiqiy tuzilmani shakllantiruvchi LEGO, mozaika va pazllar.**

NATIJALAR

Maktabgacha yoshdagi bolalarda kognitiv rivojlanishga yo'naltirilgan o'yinlarni o'tkazish jarayonida;

5–6 yoshli bolalarda qayd etilgan natijalar:

- Qisqa muddatli xotira 20–25% ga yaxshilandi.
- Idrok jarayonlarida aniqlik oshib, e'tiborning barqarorlik muddati uzaydi.
- Solishtirish va kategoriyalash ko'nikmalari rivojlandi.
- Tasavvur bilan bog'liq mashg'ulotlarda ijodiy faollik sezilarli oshdi.

6–7 yoshli bolalarda kuzatilgan natijalar

- Sabab–oqibat aloqalarini tushunish darajasi 30% ga ortdi.
- Muammoli vaziyatlarda mustaqil yechim topish tezligi oshdi.
- Son, kattalik, tuzilma kabi matematik tushunchalar mustahkamlandi.
- Mantiqiy fikrlashning og'zaki hamda amaliy shakllari uyg'unlashdi.

TAHLILLAR VA MUHOKAMA

Olingan natijalarni qiyoslash metodi orqali solishtirilganda yosh guruhlarida o'rtasidagi kognitiv farqlar yaqqol namoyon bo'lganini ko'rishimiz mumkin. 5–6 yoshdagi bolalar ko'proq obrazli va emotsional tafakkur bilan ishlaydi. Shu bois ular uchun rangli, jonli va tasvirli o'yinlar; rol va syujetli o'yinlar; sensor tajribaga boy mashg'ulotlar samaraliroq.

6–7 yoshda esa bolalar mantiqiy fikrlashga o'tish bosqichiga kiradi. Bu yosh uchun:

- solishtirish, tartiblash va guruhlash topshiriqlari;
- matematik tasavvurni rivojlantiruvchi o'yinlar;
- algoritmlashga oid mashg'ulotlar mos keladi.

O'tkazilayotgan o'yin jarayonida muammoli vaziyatning bo'lishi, bir nechta yechim variantlarini taklif qilish, juftlik yoki guruhda ishlash orqali ijtimoiy kognitiv tajriba orttirish kabi omillarning bo'lishi aqliy faollikni kuchaytiruvchi asosiy omillar ekanligiga e'tiborni qaratish muhim hisoblanadi. Shu bilan birga, zamonaviy interaktiv o'yinlar ya'ni, raqamli o'yinlar e'tibor va mantiqiy ketma-ketlikni shakllantirishda samarali bo'lsa-da, ular an'anaviy o'yinlar bilan uyg'unlashganda eng yaxshi natija beradi. Tadqiqotlar shuni tasdiqlaydiki, o'yinlarning

kombinatsiyalashgan modeli (an'anaviy + interaktiv) 30–40% yuqori rivojlanish dinamikasini ko'rsatadi.

XULOSA

Olib borilgan tahlillar kognitiv rivojlanishga mo'ljallangan o'yinlarni tanlashda yosh xususiyatlari, o'yin maqsadi, metodik izchillik va texnologik modeli juda muhim ekanini ko'rsatadi. O'yin orqali bolaning intellektual jarayonlari faollashadi, izlanish ehtiyoji kuchayadi va mustaqil fikrlash shakllanadi. Olingan natijalardan esaq quyidagi hulosalarga kelishimiz mumkin;

1. 5–6 va 6–7 yoshdagi bolalarning kognitiv rivojlanish darajalari farqli bo'lgani sababli o'yinlar bosqichma-bosqich murakkablashtirilishi zarur.
2. Interaktiv va an'anaviy o'yinlar uyg'unligi kognitiv jarayonlarning rivojlanishini sezilarli tezlashtiradi.
3. **Muammoli vaziyatlarga asoslangan o'yinlar fikrlashning faol va mustaqil shakllarini rivojlantiradi.**
4. **O'yinlarni tizimli, rejalashtirilgan tarzda o'tkazgan tarbiyachining mashg'ulotlari yuqori samaradorlik ko'rsatadi.**

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning 2019-yil 8-maydagi O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risidagi qarori // <https://lex.uz/docs/-4327235>.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2022-yil 15-noyabrdagi "Kichik yoshdagi bolalarni tarbiyalash va ta'lim berish bo'yicha ikkinchi Butunjahon konferensiyasi" ochilish marosimidagi nutqi // <https://president.uz/uz/lists/view/5696>
3. Abdullaeva, M. (2021). *Maktabgacha ta'lim psixologiyasi*. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.
4. Hasanov, A. (2022). *Maktabgacha ta'limda interaktiv metodlardan foydalanish*. Samarqand: SamDU nashriyoti.
5. Karimova, R. (2021). Kognitiv faoliyatni oshirishga qaratilgan o'yinlardan foydalanish tajribasi. *Maktabgacha ta'lim amaliyoti*, 4(1), 28–35.
6. Oljayevna O. F. Technology for developing intellectual competence of future teachers based on an innovative approach // *Multidisciplinary Journal of Science and Technology*. – 2025. – T. 5. – №. 3. – C. 566-570.
7. Oljayevna O. F., Orifjonovna A. M. Maktabgacha ta'lim tarbiyachi pedagogining pedagogik faoliyatining o'ziga xosligi // *prospects and main trends in modern science*. – 2024. – T. 2. – №. 16. – C. 11-13.

RAQAMLASHTIRISH SHAROITIDA TALABALARNING YOZUV KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH VOSITALARI: METODIK TAVSIF, YONDASHUVLAR VA DIDAKTIK INTEGRATSIYA

Muydinov Mansurjon Ilhomhon ugli

Namangan state institute of foreign languages

mansurjonmuydinov4229500@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada raqamlashtirish sharoitida chet tili ta'limida talabalarning yozuv ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi raqamli o'quv vositalari (e-darslik, e-portfolio, blog, kollaborativ platformalar, mobil ilovalar, multimediya kontent, sun'iy intellekt asosidagi tahrir va baholash tizimlari, virtual yozuv laboratoriyalari)ning metodik tavsifi yoritiladi. Tadqiqot konseptual-tahliliy yondashuvga tayangan holda lingvodidaktik, kommunikativ, task-based learning (TBL) hamda multimodal pedagogika paradigmalarini birlashtiradi. Natijada raqamli vositalar yozuvni faqat texnik malaka sifatida emas, balki akademik, kommunikativ va ijodiy kompetensiya sifatida shakllantirishda strategik didaktik resurs ekanligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: raqamli ta'lim, yozuv ko'nikmasi, e-portfolio, blog, kollaborativ yozuv, AI-assisted writing, TBL, multimodal yondashuv, virtual yozuv laboratoriyasi.

СРЕДСТВА РАЗВИТИЯ ПИСЬМЕННЫХ НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ: МЕТОДИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА, ПОДХОДЫ И ДИДАКТИЧЕСКАЯ ИНТЕГРАЦИЯ

Муйдинов Мансуржон Илхомхонович

Наманганский государственный институт иностранных языков

mansurjonmuydinov4229500@gmail.com

Аннотация. В данной статье рассматривается методическое описание цифровых образовательных средств, способствующих развитию письменных навыков студентов в обучении иностранному языку в условиях цифровизации (электронные учебники, электронные портфолио, блоги, коллаборативные платформы, мобильные приложения, мультимедийный контент, системы редактирования и оценивания на основе искусственного интеллекта, виртуальные письменные лаборатории). Исследование опирается на концептуально-аналитический подход и интегрирует лингводидактическую, коммуникативную парадигмы, подход task-based learning (TBL), а также принципы мультимодальной педагогики. В результате обосновывается, что цифровые инструменты выступают стратегическим дидактическим ресурсом в формировании письменной речи не только как технического навыка, но и как академической, коммуникативной и творческой компетенции.

Ключевые слова: цифровое образование, письменная речь, электронное портфолио, блог, коллаборативное письмо, AI-assisted writing, TBL, мультимодальный подход, виртуальная письменная лаборатория.

MEANS OF DEVELOPING STUDENTS' WRITING SKILLS IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION: METHODOLOGICAL CHARACTERISTICS, APPROACHES, AND DIDACTIC INTEGRATION

Muydinov Mansurjon Ilkhomkhonovich
Namangan State Institute of Foreign Languages
mansurjonmuydinov4229500@gmail.com

Abstract. *This article provides a methodological description of digital educational tools that facilitate the development of students' writing skills in foreign language education in the context of digitalization, including e-textbooks, e-portfolios, blogs, collaborative platforms, mobile applications, multimedia content, artificial intelligence-based editing and assessment systems, and virtual writing laboratories. The study is based on a conceptual and analytical approach and integrates linguodidactic and communicative paradigms, the task-based learning (TBL) approach, as well as the principles of multimodal pedagogy. The findings substantiate that digital tools function as a strategic didactic resource in developing writing not merely as a technical skill, but as an academic, communicative, and creative competence.*

Keywords: *digital education, writing skills, e-portfolio, blog, collaborative writing, AI-assisted writing, TBL, multimodal approach, virtual writing laboratory.*

KIRISH

XXI asrda ta'lim tizimida kuzatilayotgan eng muhim transformatsion jarayonlardan biri — raqamlashtirish bo'lib, u o'qitish jarayonining mazmuni, tashkiliy shakllari hamda metodik mexanizmlarini sifat jihatdan yangilamoqda. Xususan, chet tili ta'limida yozuv ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirish raqamli muhitning interaktivlik, moslashuvchanlik hamda shaxsiylashtirish (personalizatsiya) imkoniyatlari hisobiga yangi bosqichga ko'tarilmoqda. An'anaviy yozuv mashg'ulotlari ko'pincha qog'oz asosidagi topshiriqlar, yakuniy mahsulotga yo'naltirilgan baholash hamda cheklangan teskari aloqa (feedback) bilan tavsiflangan bo'lsa, raqamli pedagogika sharoitida yozuv faoliyati jarayonli yondashuv asosida "draft–revision–final" sikli, hamkorlikdagi tahrir (peer review), real vaqt rejimidagi izoh va monitoring, shuningdek, multimodal matn yaratish kabi metodik mexanizmlar bilan boyimoqda.

Lingvodidaktik manbalarda o'quv vositalari metodik vazifasi va maqsadiga ko'ra asosiy hamda yordamchi vositalarga ajratiladi. Raqamlashtirish sharoitida

mazkur tasnif yangi mazmun kasb etib, elektron darsliklar, e-portfolio, bloglar, onlayn yozuv platformalari, mobil ilovalar, interaktiv mashqlar, multimediya kontentlari, sun'iy intellekt (AI) asosidagi tahlil va tahrir vositalari hamda virtual yozuv laboratoriyalari yozuv kompetensiyasini rivojlantirishning yetakchi didaktik resurslariga aylanmoqda. Shu jihatdan, raqamli vositalarning metodik tavsifini ishlab chiqish, ularning pedagogik imkoniyatlarini ilmiy mezonlar asosida baholash va nazariy yondashuvlar bilan integratsiyalash masalasi zamonaviy metodika doirasida dolzarb ilmiy muammo sifatida namoyon bo'ladi.

Tadqiqotning maqsadi — raqamli ta'lim sharoitida yozuv ko'nikmalarini rivojlantirishda qo'llaniladigan vositalarni metodik jihatdan tizimli tavsiflash hamda ularning lingvodidaktik, kommunikativ, vazifaga asoslangan ta'lim (Task-Based Learning — TBL) va multimodal yondashuvlar bilan integratsiya mexanizmlarini ilmiy asoslashdan iborat.

Mazkur tadqiqotda qo'yilgan maqsadga erishish uchun quyidagi o'zaro bog'liq ilmiy-nazariy va amaliy-metodik vazifalar belgilandi:

- raqamlashtirish sharoitida yozuv ko'nikmalarini rivojlantirishga oid ilmiy-nazariy manbalarni tahlil qilish, xususan, lingvodidaktik, kommunikativ, vazifaga asoslangan ta'lim (Task-Based Learning) hamda multimodal yondashuvlar doirasida yozuv ta'limining konseptual asoslarini aniqlash;

- yozuv ko'nikmalarini rivojlantirishda qo'llaniladigan raqamli vositalarni funksional-didaktik mezonlar asosida tasniflash, ularning ta'lim jarayonidagi o'rni va metodik vazifalarini belgilash hamda an'anaviy yozuv vositalaridan farqlovchi xususiyatlarini asoslab berish;

- elektron darsliklar, e-portfolio, bloglar, onlayn yozuv platformalari, mobil ilovalar, multimediya kontentlari, sun'iy intellektga asoslangan tahlil va tahrir vositalari hamda virtual yozuv laboratoriyalarining metodik imkoniyatlarini tahlil qilish, jumladan, ularning interaktivlik, moslashuvchanlik, shaxsiylashtirish, hamkorlik va reflektiv faoliyatni rivojlantirishga ta'sirini aniqlash;

- raqamli yozuv vositalarining yozuv jarayonini tashkil etishdagi samaradorligini aniqlash, ya'ni rejalashtirish (planning), dastlabki variantni yaratish (drafting), qayta ko'rib chiqish (revising), tahrirlash (editing) va yakuniy

mahsulotni taqdim etish (publishing) bosqichlarida ularning didaktik imkoniyatlarini baholash;

-yozuv ko'nikmalarini rivojlantirishda raqamli vositalar asosida amalga oshiriladigan hamkorlikdagi faoliyat (peer review, kollaborativ yozuv, onlayn muhokama) mexanizmlarini ilmiy jihatdan asoslash, ularning kommunikativ kompetensiya, tanqidiy fikrlash va ijtimoiy-muloqot ko'nikmalarini shakllantirishdagi rolini ochib berish;

-raqamli vositalar yordamida yozuv ko'nikmalarini baholash va monitoring qilish tizimini tahlil qilish, formatif va summativ baholash mexanizmlarini, avtomatlashtirilgan teskari aloqa (feedback) vositalari hamda e-portfolio asosidagi reflektiv baholashning metodik ahamiyatini aniqlash;

-multimodal resurslardan foydalanish orqali yozuv ko'nikmalarini boshqa til ko'nikmalari (o'qish, tinglab tushunish, gapirish) bilan integratsiyalash imkoniyatlarini asoslash, yozuvni ko'pkanalli (multiliteracy) kommunikativ faoliyat sifatida talqin qilish;

-raqamli ta'lim sharoitida yozuv ko'nikmalarini rivojlantirishning integratsiyalashgan metodik modelini ishlab chiqish, unda lingvodidaktik, kommunikativ, TBL va multimodal yondashuvlarning o'zaro uyg'unligi ta'minlanishini konseptual asoslash.

Taklif etilgan metodik modelning pedagogik samaradorligini asoslash, uni oliy ta'lim muassasalarida chet tilini o'qitish jarayoniga joriy etish imkoniyatlarini belgilash va metodik tavsiyalar ishlab chiqish.

Lingvodidaktika nuqtai nazaridan o'quv vositalari faqat bilimni uzatuvchi texnik resurs sifatida emas, balki ta'lim jarayonining mazmuni, shakli va natijasini belgilovchi murakkab didaktik tizim elementi sifatida qaraladi. Richards (2006) va Jalolov (2012) ta'kidlaganidek, samarali o'quv vositasi o'quvchining kognitiv faoliyatini faollashtirishi, mustaqil fikrlash va izlanish jarayonlarini qo'llab-quvvatlashi hamda kommunikativ vazifalarni hal etishga tayyorlashi lozim.

Raqamli o'quv vositalari ushbu talablarga to'liq mos keladi. Xususan, e-darsliklar, e-portfolio va raqamli topshiriqlar talabani individual o'rganish trayektoriyasini shakllantirishga, refleksiya va o'z-o'zini baholash ko'nikmalarini

rivojlantirishga xizmat qiladi. Raqamli muhitda yozuv jarayoni rejalashtirish, yozish, tahrirlash va qayta ko'rib chiqish kabi bosqichlarda izchil tashkil etilib, talabaning metakognitiv kompetensiyasini rivojlantiradi.

Shu tariqa, lingvodidaktik yondashuv doirasida raqamli vositalar yozuvni o'rgatishda talabaning passiv bilim oluvchi rolini bartaraf etib, uni faol, mas'uliyatli va ijodiy subyekt sifatida shakllantirishga xizmat qiluvchi muhim pedagogik resurs sifatida namoyon bo'ladi.

Kommunikativ yondashuvga ko'ra, yozuv faqat grammatik jihatdan to'g'ri matn yaratish bilan cheklanmaydi, balki muayyan auditoriya, maqsad, ijtimoiy kontekst va pragmatik moslikni hisobga olgan holda amalga oshiriladigan kommunikativ faoliyatdir (Hymes, 1972; Brown, 2001). Ushbu yondashuv yozuvni real muloqot ehtiyojlari bilan bog'lashni asosiy metodik tamoyil sifatida belgilaydi.

Raqamli muhitda bloglar, forumlar, ijtimoiy tarmoqlar va onlayn muhokama platformalari yozuvni sun'iy auditoriyadan chiqarib, real o'quvchi va o'quvchi-o'qituvchi muloqotiga yo'naltiradi. Talabalar o'z yozma ishlarini real o'quvchilar tomonidan o'qilishi va baholanishini anglagan holda, matnning mazmuniy aniqligi, mantiqiy izchilligi va uslubiy mosligiga ko'proq e'tibor qaratadilar.

Natijada, yozuv faoliyati orqali diskursiv kompetensiya, sotsiokulturniy xabardorlik hamda pragmatik moslashuv ko'nikmalari shakllanadi. Bu esa yozuvni chet tilni o'rganish jarayonida kommunikativ kompetensiyaning ajralmas tarkibiy qismi sifatida rivojlantirish imkonini beradi.

Task-Based Learning (TBL) yondashuvi tilni real kommunikativ vazifalarni bajarish jarayonida o'zlashtirish g'oyasiga asoslanadi (Nunan). Ushbu yondashuvda yozuv mashqlari sun'iy grammatik topshiriqlar shaklida emas, balki hayotiy va kasbiy vazifalar bilan bog'langan holda tashkil etiladi.

Masalan, elektron pochta yozish, hisobot tayyorlash, loyiha tavsifi yaratish, blog posti yoki akademik annotatsiya yozish kabi topshiriqlar yozuv faoliyatini maqsadli va natijaga yo'naltirilgan jarayonga aylantiradi. Talabalar yozuv orqali muammoni hal etadi, qaror qabul qiladi va o'z fikrini auditoriyaga mos shaklda yetkazadi.

Moodle, Google Classroom va Google Docs kabi raqamli platformalar TBLning asosiy bosqichlari — pre-task, task cycle va language focus — ni samarali amalga oshirish imkonini beradi. Ushbu muhitda talabalar hamkorlikda yozish, oʻzaro tahrirlash va muhokama qilish orqali til kompetensiyasini tabiiy ravishda rivojlantiradilar. Shu bois, TBL yondashuvi raqamli yozuv ta'limida yuqori samaradorlikka ega metodik model sifatida e'tirof etiladi.

Zamonaviy ta'limda multimodal pedagogika yozuvni faqat yozma matn bilan cheklamasdan, audio, video, grafik, infografika va interaktiv elementlar bilan integratsiyalashgan holda o'rgatishni taklif etadi (Kress; Jewitt). Ushbu yondashuv raqamli muhitning imkoniyatlaridan to'liq foydalanib, talabaning axborotni turli modal kanallar orqali qabul qilish va qayta ishlash qobiliyatini rivojlantiradi.

Multimodal yozuv jarayonida talabalar matnni vizual materiallar bilan boyitadi, video yoki audio asosida yozma izohlar tayyorlaydi, infografika va prezentatsiyalar orqali fikrlarini tizimli bayon etadi. Bu esa yozuvni o'qish, tinglab tushunish va gapirish ko'nikmalari bilan integratsiyalashgan holda rivojlantirishga xizmat qiladi.

Natijada, talabalar ko'p savodxonlik (multiliteracy) kompetensiyasini egallab, turli format va platformalarda samarali yozma muloqot olib borish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Multimodal yondashuv yozuvni zamonaviy axborot jamiyati talablariga moslashtirgan holda o'rgatishning muhim nazariy va amaliy asosini tashkil etadi.

METODOLOGIYA

Mazkur maqola konseptual-tahliliy xarakterga ega bo'lib, unda raqamlashtirish sharoitida chet tili ta'limida yozuv ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi raqamli o'quv vositalarining didaktik imkoniyatlari tizimli ravishda tahlil qilinadi. Tadqiqot empirik tajriba emas, balki zamonaviy lingvodidaktik va pedagogik nazariyalar asosida mavjud ilmiy manbalar, metodik modellar va amaliy platformalar faoliyatini umumlashtirishga qaratilgan.

Tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy-tadqiqot usullari qo'llanildi:

Kontent tahlili usuli orqali raqamli o'quv vositalarining (e-darsliklar, e-portfolio, bloglar, kollaborativ platformalar, mobil ilovalar, sun'iy intellekt asosidagi yozuv va baholash tizimlari) funksional imkoniyatlari va didaktik xususiyatlari

tahlil qilindi. Ushbu usul yordamida raqamli vositalarning yozuv jarayonining rejalashtirish, matn yaratish, tahrirlash, qayta ko'rib chiqish va baholash bosqichlariga qanday ta'sir ko'rsatishi aniqlanadi. Shuningdek, raqamli muhitda tezkor fikr-mulohaza (feedback) va o'zaro baholash mexanizmlarining o'quv jarayonidagi roli o'rganildi.

Qiyosiy tahlil usuli an'anaviy (qog'oz asosidagi, o'qituvchi markazli) va raqamli (interaktiv, o'quvchi markazli) o'quv vositalarining yozuvni rivojlantirishdagi samaradorligini solishtirishga xizmat qildi. Ushbu tahlil orqali raqamli vositalarning moslashuvchanlik, shaxsiylashtirish, o'quvchi faolligi va mustaqillikni rivojlantirishdagi ustun jihatlari aniqlandi. Natijada, raqamli vositalarning yozuvni jarayonli, reflektiv va hamkorlikka asoslangan faoliyat sifatida tashkil etishdagi afzalliklari ilmiy jihatdan asoslandi.

Metodik modellash usuli asosida yozuv ko'nikmalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan raqamli o'quv vositalarining integratsiyalashgan tizimi ishlab chiqildi. Ushbu model lingvodidaktik, kommunikativ, task-based learning va multimodal yondashuvlarning uyg'un integratsiyasiga tayangan holda shakllantirildi. Modellash jarayonida raqamli vositalarning o'quv maqsadlari, kompetensiya komponentlari va baholash mexanizmlari bilan uzviy bog'liqligi aniqlanib, ularning didaktik funksiyalari tizimlashtirildi.

Raqamli o'quv vositalarining yozuv ko'nikmalarini rivojlantirishdagi samaradorligini baholash uchun quyidagi ilmiy-metodik mezonlar belgilandi:

Interaktivlik va tezkor feedback.

Raqamli muhitda o'qituvchi va tengdoshlar tomonidan beriladigan tezkor fikr-mulohaza yozuv jarayonini dinamik va moslashuvchan qiladi. Bu mezon yozuvdagi xatolarni darhol aniqlash va ularni tahrirlash orqali o'rganish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Shaxsiylashtirish va adaptivlik.

Raqamli vositalar talabaning individual til darajasi, o'rganish tezligi va ehtiyojlariga mos topshiriqlarni taqdim etish imkonini beradi. Ushbu mezon yozuvni o'rgatishda individual yondashuvni ta'minlash va differensial ta'limni amalga oshirish nuqtai nazaridan muhim hisoblanadi.

Hamkorlik (collaboration) va peer review.

Kollaborativ yozuv platformalari talabalar o'rtasida o'zaro muloqot, fikr almashish va birgalikda matn yaratish jarayonlarini faollashtiradi. Peer review mexanizmi orqali talabalar tanqidiy fikrlash, tahrirlash va baholash ko'nikmalarini rivojlantiradilar.

Refleksiya va monitoring (evidence-based tracking).

E-portfolio va raqamli kuzatuv vositalari yordamida talabaning yozuvdagi rivojlanish dinamikasi muntazam monitoring qilinadi. Ushbu mezon yozuv kompetensiyasining shakllanish jarayonini dalillarga asoslangan holda baholash imkonini beradi.

Multimodallik va integratsiyalashuv.

Raqamli vositalarning matnni audio, video, grafik va vizual elementlar bilan integratsiyalash imkoniyati yozuvni kompleks kommunikativ faoliyat sifatida rivojlantiradi. Bu mezon yozuvni boshqa til ko'nikmalari bilan uzviy bog'lashga xizmat qiladi.

Akademik halollik.

Raqamli platformalarda mavjud plagiatni aniqlash tizimlari, versiyalar tarixi va mualliflikni kuzatish mexanizmlari yozuv jarayonida akademik halollikni ta'minlaydi. Ushbu mezon talabalarni mas'uliyatli yozishga, manbalardan to'g'ri foydalanishga va mustaqil fikr bildirishga undaydi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Mazkur tadqiqot natijalari raqamlashtirish sharoitida qo'llanilayotgan yozuvga oid o'quv vositalarining metodik jihatdan turli funksional guruhlariga ajralishini va ularning yozuv ko'nikmalarini rivojlantirishdagi o'ziga xos didaktik imkoniyatlarga ega ekanligini ko'rsatdi. Tahlil natijalariga ko'ra, raqamli yozuv vositalari yozuvni faqat yakuniy mahsulot sifatida emas, balki ko'p bosqichli, reflektiv va kommunikativ jarayon sifatida tashkil etishga xizmat qiladi.

Birinchi navbatda, kontent-taqdimot vositalari — elektron darsliklar, raqamli o'quv-metodik majmualar (RÖMM) va multimedia modullari — yozuvni o'rganishda asosiy axborot manbai sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu vositalar o'quv materiallarini matn, audio, video va vizual elementlar orqali ko'pkanalli shaklda taqdim etishi bilan

ajralib turadi. Natijada o'qish, tinglab tushunish va yozuv ko'nikmalari o'zaro integratsiyalashgan holda rivojlanadi. Bu esa yozuvni izolyatsiyalangan mashq sifatida emas, balki kompleks til faoliyati sifatida shakllantirishga imkon yaratadi.

Ikkinchi guruhni jarayonni boshqarish vositalari tashkil etadi. Moodle, Canvas, Blackboard va Google Classroom kabi LMS platformalari yozuv topshiriqlarini bosqichma-bosqich rejalashtirish, muddatlarni belgilash, baholash mezonlarini (rubrikalar) taqdim etish, qayta topshirish va izohlar orqali tahrirlash imkonini beradi. Ushbu platformalarda mavjud statistik monitoring vositalari o'qituvchiga talabalar faoliyatini tizimli kuzatish, talabalarga esa o'z rivojlanish dinamikasini anglash imkonini yaratadi. Bu holat yozuv jarayonining boshqariluvchanligini va shaffofligini oshiradi.

Uchinchi funksional guruh — mahsulotni hujjatlashtirish va refleksiya vositalari bo'lib, ular e-portfolio va bloglar orqali amalga oshiriladi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, e-portfolio talabaning yozma ishlarini vaqt davomida jamlash, tahlil qilish va baholash imkonini berib, yozuv kompetensiyasining rivojlanish dinamikasini ochiq aks ettiradi. Bloglar esa shaxsiy fikr bildirish, ijodiy yozuv va auditoriya bilan muloqot qilish imkonini kengaytirib, yozuvga bo'lgan ichki motivatsiyani kuchaytiradi. Ushbu vositalar metakognitiv nazorat va refleksiv fikrlashni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kollaborativ yozuv vositalari — Google Docs, Microsoft 365 va Padlet — yozuvni ijtimoiy-konstruktivistik asosda tashkil etish imkonini beradi. Real vaqt rejimida birgalikda matn yaratish, sharh qoldirish, tahrirlash va versiyalar tarixini kuzatish imkoniyati talabalar o'rtasida peer feedback va hamkorlik madaniyatini rivojlantiradi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, kollaborativ yozuv jarayonida talabalar til xatolarini faqat o'qituvchi emas, balki tengdoshlar fikri orqali ham anglab yetadi, bu esa yozuv sifatining oshishiga xizmat qiladi.

Avtomatik tahlil va intellektual yordam vositalari alohida metodik ahamiyatga ega bo'lib, Grammarly, Writefull, Turnitin va Unicheck kabi platformalar orqali yozuvdagi grammatik, leksik va uslubiy xatolar tezkor aniqlanadi. Ushbu vositalar talabaning mustaqil tahrir qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi hamda akademik halollikni ta'minlashga xizmat qiladi. Ayniqsa,

plagiatni aniqlash tizimlari va versiyalar tarixi yozuv jarayonida mas'uliyat va mualliflik madaniyatini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

Shuningdek, virtual yozuv laboratoriyalari va onlayn akademik yozuv markazlari yozuvni professional va akademik janrlar bo'yicha o'rgatishda samarali mexanizm sifatida namoyon bo'ldi. Ushbu platformalarda argumentatsiya, iqtibos keltirish, bibliografiya tuzish va ilmiy uslubga rioya qilish bo'yicha yo'riqlar taqdim etilib, talabalar akademik diskursga bosqichma-bosqich tayyorlanadi.

Natijalar tahlili shuni ko'rsatdiki, raqamli vositalar yozuv ta'limida mahsulotga yo'naltirilgan yondashuvdan jarayonli yondashuvga o'tishni ta'minlaydi. Google Docs, LMS platformalari va AI-vositalar orqali "draft–revision–final version" sikli tabiiy va uzluksiz tarzda amalga oshiriladi. Bu jarayonda talabalar rejalashtirish, monitoring va qayta ko'rib chiqish kabi metakognitiv strategiyalarga tayangan holda ishlaydi. Natijada yozuv faoliyati ko'proq tahrir va yaxshilashga yo'naltiriladi, tezkor feedback mexanizmlari faollashadi va o'z-o'zini baholash ko'nikmalari mustahkamlanadi.

Kommunikativlik va auditoriya omili ham raqamli muhitda sezilarli darajada kuchayadi. Bloglar, forumlar va onlayn muhokama maydonchalari yozuvni real auditoriyaga yo'naltirib, pragmatik moslik, uslubiy tanlov va argumentatsiyani rivojlantiradi. Talabalar matnni "kimga va nima uchun" yozayotganini ongli ravishda rejalashtira boshlaydi. Bu holat yozuvni kommunikativ kompetensiyaning real va funksional komponentiga aylantiradi.

Task-Based Learning yondashuvi asosida ishlab chiqilgan topshiriqlar raqamli muhitda ayniqsa yuqori samaradorlikni namoyon etdi. LMS platformalari orqali pre-task bosqichida tayyorlov materiallari taqdim etilib, task cycle jarayonida hamkorlikdagi yozuv, muhokama va qayta yozish amalga oshiriladi, language focus bosqichida esa xatolar tahlili va rubrika asosida takomillashtirish ishlari olib boriladi. Natijada yozuv hayotiy vazifa, kasbiy kompetensiya va akademik diskursga tayyorgarlik vositasi sifatida shakllanadi.

Multimodal yondashuv asosida tashkil etilgan yozuv faoliyati multimedia, infografika, video va podkastlarga tayangan holda amalga oshiriladi. Bunday topshiriqlar yozuvni ko'pkanalli idrok bilan integratsiyalab, talabani zamonaviy

axborot muhitida axborotni tahlil qilish, integratsiyalash va ifodalashga tayyorlaydi. Natijada yozuv ko'p savodxonlik (multiliteracy) kompetensiyasining muhim tarkibiy qismi sifatida shakllanadi.

XULOSA VA TAVSIYALAR

Mazkur tadqiqot natijalari raqamlashtirish sharoitida chet tili ta'limida yozuv ko'nikmalarini rivojlantirish jarayoni sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarilayotganini ko'rsatdi. Tahlillar shuni tasdiqladiki, raqamli o'quv vositalari yozuvni faqat yakuniy mahsulotga yo'naltirilgan texnik faoliyat sifatida emas, balki ko'p bosqichli, reflektiv, kommunikativ va ijodiy jarayon sifatida tashkil etish imkonini beradi. Natijada yozuv talabani akademik, kasbiy va madaniyatlararo muloqot kompetensiyalarini shakllantiruvchi strategik didaktik resursga aylanadi.

Tadqiqot davomida raqamli yozuv vositalarining metodik tasnifi ishlab chiqildi va ularning har biri yozuv kompetensiyasining turli komponentlarini rivojlantirishga xizmat qilishi asoslab berildi. Kontent-taqdimot vositalari yozuvni boshqa til ko'nikmalari bilan integratsiyalashgan holda rivojlantirsa, LMS platformalari yozuv jarayonining boshqariluvchanligi va monitoringini ta'minlaydi. E-portfolio va bloglar refleksiya, metakognitiv nazorat va shaxsiy rivojlanish dinamikasini aniqlash imkonini beradi. Kollaborativ yozuv vositalari ijtimoiy-konstruktivistik o'rganishni qo'llab-quvvatlab, peer feedback va hamkorlik madaniyatini shakllantiradi. AI-assisted writing va plagiat nazorati tizimlari esa mustaqil tahrir, tezkor xato diagnostikasi va akademik halollikni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Natijalar yozuv ta'limida mahsulotga yo'naltirilgan yondashuvdan jarayonli yondashuvga o'tishning metodik jihatdan asoslanganligini ko'rsatdi. "Draft–revision–final version" siklining raqamli muhitda tabiiy tashkil etilishi talabalarda rejalashtirish, monitoring va qayta ko'rib chiqish kabi metakognitiv strategiyalarni shakllantiradi. Bu esa yozuv sifatining barqaror oshishiga, feedback jarayonining tezlashishiga va o'z-o'zini baholash ko'nikmalarining mustahkamlanishiga olib keladi.

Kommunikativ yondashuv va TBL asosida ishlab chiqilgan topshiriqlar yozuvni real auditoriya va hayotiy vazifalar bilan bog'lab, uni akademik va kasbiy

diskursga tayyorgarlik vositasiga aylantiradi. Multimodal yondashuv esa yozuvni ko'p savodxonlik doirasida rivojlantirib, talabalarni zamonaviy raqamli axborot muhitida samarali yozma muloqot olib borishga tayyorlaydi.

Tadqiqot natijalariga tayangan holda quyidagi metodik tavsiyalarni berish mumkin: birinchidan, yozuv ta'limida raqamli vositalarni fragmentar emas, balki integratsiyalashgan tizim sifatida joriy etish; ikkinchidan, LMS platformalarida jarayonli yozuv modeli va aniq rubrikalarga asoslangan baholash mexanizmlarini yo'lga qo'yish; uchinchidan, e-portfolio va bloglardan refleksiya va monitoring vositasi sifatida muntazam foydalanish; to'rtinchidan, kollaborativ yozuv va peer review jarayonlarini yozuv ta'limining majburiy komponenti sifatida kiritish; beshinchidan, AI-assisted writing vositalaridan yordamchi, ammo nazorat ostidagi metodik resurs sifatida foydalanib, akademik halollik tamoyillarini kuchaytirish.

Xulosa qilib aytganda, raqamli yozuv vositalarini ilmiy asoslangan metodik yondashuvlar bilan uyg'unlashtirish chet tili ta'limida yozuv ko'nikmalarini rivojlantirish samaradorligini sezilarli darajada oshiradi hamda bo'lajak mutaxassislarning akademik va professional kommunikativ tayyorgarligini ta'minlaydi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Jalolov J. Chet tili o'qitish metodikasi : darslik. — Toshkent : «O'qituvchi», 2012. — 412 b. — ISBN 978-9943-02-498-4. yangi.cspu.uz
2. Richards J. C. Communicative Language Teaching Today. — Cambridge : Cambridge University Press, 2006. — 47 p. Google Books
3. Hymes D. H. On Communicative Competence // Sociolinguistics. Selected Readings / ed. by J. B. Pride, J. Holmes. — Harmondsworth : Penguin, 1972. — P. 269–293. www.homes.uni-bielefeld.de
4. Brown H. D. Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy. — 2nd ed. — White Plains, NY : Longman, 2001. — 248 p. Интернет Архив
5. Nunan D. Task-Based Language Teaching. — Cambridge : Cambridge University Press, 2004. — 222 p. Google Books
6. Kress G. Multimodality: A Social Semiotic Approach to Contemporary Communication. — London ; New York : Routledge, 2010. — 212 p. ResearchGate
7. Jewitt C. Technology, Literacy and Learning: A Multimodal Approach. — London ; New York : Routledge, 2008. — 192 p. Амазон
8. Kress G., van Leeuwen T. Reading Images: The Grammar of Visual Design. — 2nd ed. — London ; New York : Routledge, 2006. SCIRP

BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARINING METODIK KOMPETENTLIGINI SHAKLLANTIRISH TEXNOLOGIYALARI

Yoqubjanova Malika Qodir qizi

Toshkent Kimyo Xalqaro universiteti

Namangan filiali 1-kurs magstranti

Yoqubjanovamalika1@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'qituvchilarining metodik kompetentligini shakllantirish jarayonining nazariy-metodologik asoslari, texnologik yondashuvlari hamda zamonaviy ta'lim mazmuni bilan uyg'unlashtirilgan innovatsion metodlar tahlil qilingan. Maqolada metodik kompetentlikka muallif tomonidan ta'rif berilgan bo'lib, bu o'qituvchining darsni loyihalash, o'quv jarayonini boshqarish, didaktik vositalarni tanlash va baholash faoliyatlarida namoyon bo'ladigan kasbiy tayyorgarlik darajasi sifatida talqin etiladi, uning tarkibiy komponentlari sifatida – motivatsion, kognitiv, operatsion-amaliy va refleksiv jihatlar belgilab olingan, shuningdek, bu bo'yicha ilmiy asoslangan yondashuvlar ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: metodik kompetentlik, kompetensiyaga yo'naltirilgan ta'lim, pedagogik texnologiya, dars loyihasi, innovatsion metodlar, AKT integratsiyasi, refleksiv yondashuv, metodik tayyorgarlik.

TECHNOLOGIES FOR FORMING METHODOLOGICAL COMPETENCE OF PRIMARY TEACHERS

Annotation: This article analyzes the theoretical and methodological foundations of the process of forming methodological competence of primary school teachers, technological approaches and innovative methods combined with modern educational content. The article defines methodological competence by the author, which is interpreted as the level of professional training of the teacher, which is manifested in the activities of designing a lesson, managing the educational process, selecting and evaluating didactic tools, and its structural components are determined - motivational, cognitive, operational-practical and reflexive aspects, and scientifically based approaches to this are scientifically substantiated.

Keywords: methodological competence, competency-based education, pedagogical technology, lesson design, innovative methods, ICT integration, reflexive approach, methodological training.

ТЕХНОЛОГИИ ФОРМИРОВАНИЯ МЕТОДОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Аннотация: В статье анализируются теоретико-методологические основы процесса формирования методической компетентности учителей начальной школы, технологические подходы и инновационные методы в сочетании с современным

образовательным содержанием. В статье дается авторское определение методической компетентности, которая понимается как уровень профессиональной подготовки учителя, проявляющийся в деятельности по разработке урока, управлению образовательным процессом, подбору и оценке дидактических средств, определяются ее структурные компоненты – мотивационный, познавательный, оперативно-практический и рефлексивный аспекты, а также научно обоснованы подходы к этому.

Ключевые слова: *методическая компетентность, компетентностно-ориентированное образование, педагогические технологии, разработка урока, инновационные методы, интеграция ИКТ, рефлексивный подход, методическая подготовка.*

KIRISH

Jahonda ta'lim jarayoni shaxs kamolotini ta'minlovchi asosiy omil sifatida e'tirof etilmoqda. YUNESKOning 2030 yilgacha mo'ljallangan xalqaro ta'lim konsepsiyasida ta'kidlanishicha, "sifatli ta'lim ijodiy tafakkur va bilimni rag'batlantiradi, savodxonlik va hisob-kitob malakasining asoslarini, shuningdek, tahliliy fikrlash, muammolarni hal qilish va o'zaro hamkorlik kabi muhim kompetensiyalarni yuqori darajada egallashni ta'minlaydi". Ushbu yondashuv zamonaviy maktab ta'limida, ayniqsa, boshlang'ich sinf o'qituvchilarining metodik kompetentligini takomillashtirish zaruratini yanada dolzarblashtirmoqda. Chunki ta'lim tizimining sifati va samaradorligi avvalo o'qituvchining metodik tayyorgarligi, darsni loyihalash, interfaol texnologiyalarni qo'llay bilish, o'quvchining individual rivojlanish trayektoriyasini to'g'ri belgilay olish qobiliyati bilan bevosita bog'liqdir.

Mamlakatimizda ham ta'limni jadal yangilash va uni zamonaviy talablar bilan uyg'unlashtirishga bo'lgan ehtiyoj tobora ortib bormoqda. Prezidentimiz Sh.M. Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "biz ta'lim va tarbiya tizimining barcha bo'g'inlari faoliyatini bugungi zamon talablariga asosida takomillashtirishni birinchi darajali vazifamiz deb bilamiz". Mazkur strategik vazifa boshlang'ich ta'lim bosqichida o'qituvchilarning metodik kompetentligini zamonaviy pedagogik hamda raqamli texnologiyalar asosida shakllantirishni talab qiladi. Shu bois, metodik kompetentlikni rivojlantirishga qaratilgan innovatsion texnologiyalarni ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish boshlang'ich ta'lim sifati va samaradorligini oshirishning muhim shartlaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda.

Mavzuning dolzarbligi, avvalo, umumta'lim maktabi o'qituvchilarining pedagogik va ilmiy faoliyatini samarali tashkil etish uchun maqbul pedagogik shart-sharoitlarni ishlab chiqish zarurati bilan belgilanadi. Zamonaviy ta'lim tizimida yuz berayotgan yangilanishlar shuni ko'rsatadiki, o'qituvchining metodik kompetentligini rivojlantirish o'quv jarayonining sifati va natijadorligini ta'minlashning muhim omili hisoblanadi. Shuningdek, o'qituvchilarning ta'lim jarayoniga tezkor moslashuvini ta'minlash, ularning kasbiy kompetentligini rivojlantirishning samarali pedagogik mexanizmlarini ishlab chiqish bugungi kunda alohida dolzarblik kasb etmoqda.

Boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun metodik kompetentlikni shakllantirish texnologiyalarini ishlab chiqish esa nafaqat ularning kasbiy yetukligini oshirish, balki o'quvchilarning sifatli ta'lim olishini ta'minlashda ham muhim ahamiyatga ega bo'lib, mazkur mavzuning amaliy va ilmiy qiymatini yanada oshiradi.

Maqolaning maqsadi boshlang'ich sinf o'qituvchilarida metodik kompetentlikni shakllantirish jarayonini ilmiy asosda o'rganish, uning tarkibiy mexanizmlarini tahlil qilish va samarali pedagogik texnologiyalarni asoslab berishdan iborat. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, metodik kompetentlikning shakllanishi o'qituvchidan uzluksiz o'z-o'zini rivojlantirish, kasbiy bilimlarni yangilab borish, darsni boshqarish, o'z-o'zini tahlil qilish va o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalarini takomillashtirishni talab qiladi. Shu sababli maqolada o'qituvchining metodik o'sish dinamikasi, kompetentlikni rivojlantirishni ta'minlovchi zamonaviy texnologiyalar (raqamli yondashuvlar, refleksiv metodlar, dars dizayni, diagnostik monitoring va boshqalar) asosida ilmiy-nazariy va amaliy yechimlar ishlab chiqiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Boshlang'ich sinf o'qituvchilarining metodik kompetentligini rivojlantirish masalasi zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda muhim ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Mazkur jarayonni chuqur o'rganishda o'qituvchining kasbiy faoliyatiga ta'sir ko'rsatuvchi psixologik-pedagogik omillar alohida e'tibor talab qiladi. Jumladan, rossiyalik olim V. Yurchenko o'z ilmiy izlanishlarida pedagogik faoliyatda uchraydigan turli "rivojlanishdagi to'sqinliklar"ni o'qituvchining kasbiy o'sishiga salbiy ta'sir etuvchi omillar sifatida talqin etadi. Uning fikricha, ilmiy adabiyotlarda

qo'llaniladigan "to'siqlar" atamasi ko'p hollarda "kasbiy deformatsiya" tushunchasiga yaqin bo'lib, bu tushuncha o'qituvchining faoliyat jarayonida o'zini to'liq anglashiga xalaqit beradigan ichki va tashqi omillarni ifodalaydi.

Ushbu to'siqlar yangi pedagogik texnologiyalarni joriy etishda, samarali kommunikatsiyani yo'lga qo'yishda, o'qituvchining shaxsiy hamda kasbiy rivojlanishida namoyon bo'lishi mumkin. Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, bunday holatlar o'qituvchining metodik kompetentligini shakllantirish jarayoniga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, E.E. Symanyuk o'z ilmiy ishlarida rivojlanishdagi bunday ichki to'siqlar ko'pincha pedagog tomonidan sezilmasligi, ammo ular kasbiy refleksiya, tajriba almashinuvi, ijodiy yondashuv va izchil metodik faoliyatni cheklashi mumkinligini uqtiradi. Mutaxassis tomonidan tan olinmagan bu "ichki bloklar" o'qituvchining o'z-o'zini rivojlantirish, innovatsion metodlarni qo'llash va metodik jarayonni samarali tashkil etishga jiddiy to'sqinlik qilishi ilmiy asoslangan holda qayd etiladi.

Mazkur ilmiy izlanishlar boshlang'ich sinf o'qituvchilarida metodik kompetentlikni shakllantirish texnologiyalarini ishlab chiqishda o'qituvchining ichki motivatsiyasi, refleksiv madaniyati va kasbiy o'sish strategiyalarini rivojlantirish zarurligini ko'rsatadi.

Maqolaning ilmiy mohiyati shundan iboratki, pedagogik-pedagogik adabiyotlarda boshlang'ich sinf o'qituvchilarining metodik kompetentligini shakllantirish jarayonini izohlovchi yagona konseptual yondashuv hanuzgacha to'liq shakllanmagan. Metodik kompetentlikning mazmuni, tuzilmasi va tarkibiy komponentlari bo'yicha bir qator ilmiy ishlarda fikrlar mavjud bo'lsa-da, uning samarali shakllanish mexanizmlari, kasbiy faoliyat jarayonida namoyon bo'lish shakllari hamda bu jarayonni ta'minlovchi pedagogik texnologiyalar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik yetarlicha chuqur tadqiq etilmagan. Xususan, o'qituvchining metodik tayyorgarligi va kasbiy rivojlanishida uchraydigan ichki to'siqlar (motivatsion beqarorlik, metodik moslashuvning sustligi, refleksiv faoliyatning yetishmasligi) metodik kompetentlikni shakllantirishga qanday ta'sir ko'rsatishi bo'yicha aniq nazariy model hali yaratilmagan.

Ushbu holat metodik kompetentlikni shakllantirish texnologiyalarini ilmiy asoslash, o'qituvchining kasbiy o'sish jarayonini kompleks yondashuv asosida loyihalash va amaliy mexanizmlarini ishlab chiqishni talab etadi.

Tadqiqotning obyektni umumta'lim maktablarida faoliyat yuritayotgan boshlang'ich sinf o'qituvchilarining pedagogik faoliyati hamda metodik kompetentligini rivojlantirishga qaratilgan jarayon tashkil etadi.

Tadqiqotda ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy– mantiqiy tahlil, kontseptual umumlashtirish va pedagogik tajribalarni solishtirish usullaridan foydalanildi. Mazkur usullar boshlang'ich sinf o'qituvchilarida metodik kompetentlikning shakllanish mexanizmlarini aniqlashga va ularni rivojlantirish bo'yicha ilmiy asoslangan xulosalar chiqarishga imkon berdi.

Metodik kompetentlik – bu o'qituvchining ta'lim jarayonini ilmiy-metodik talablar asosida loyihalash, tashkil etish, boshqarish va baholashga oid kasbiy bilim, ko'nikma va malakalar majmui bo'lib, u pedagogning o'quvchilarning individual rivojlanish xususiyatlarini hisobga olgan holda samarali o'quv faoliyatini yaratish qobiliyatini anglatadi.

U o'z ichiga quyidagilarni qamrab oladi:

- didaktik tamoyillarni qo'llash bo'yicha chuqur nazariy bilimlar;
- darsni rejalashtirish, metod va texnologiyalarni tanlashga doir amaliy ko'nikmalar;
- ta'lim jarayonini boshqarish, o'quvchilarda faollikni shakllantirish va baholashni tashkil etish kabi operatsion malakalar;
- o'z metodik faoliyatini tahlil qila olish va takomillashtirishga qaratilgan refleksiv yondashuv.

Umumiy qilib aytganda, metodik kompetentlik — bu o'qituvchining ta'lim jarayonini professional tarzda loyihalash va samarali amalga oshirishga imkon beruvchi integrativ kasbiy sifatdir.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

O'tkazilgan tadqiqot natijalari boshlang'ich sinf o'qituvchilarining metodik kompetentligini shakllantirish jarayonida kompleks yondashuvni qo'llash zarurligini ko'rsatdi. Ilmiy tahlillar asosida metodik kompetentlikning tarkibiy tuzilmasi –

motivatsion, kognitiv, operatsion-amaliy va refleksiv komponentlar bo'yicha aniq mezonlar ishlab chiqildi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, aynan operatsion-amaliy va refleksiv komponentlarning sustligi metodik faoliyatning sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatar ekan.

Tajriba-sinov ishlari boshlang'ich sinf o'qituvchilari bilan o'tkazilgan seminarlarda, malaka oshirish kurslarida va dars kuzatuvlarida tasdiqlandi. Ushbu jarayonda o'qituvchilarning metodik kompetentligini rivojlantirishda quyidagi texnologiyalar samarali natija bergani kuzatildi:

1. Darsni loyihalashning "Dars loyihasi" modeli orqali o'qituvchi darsning maqsadini aniq belgilash, natija indikatorlarini to'g'ri tanlash va faol metodlarni integratsiya qilish ko'nikmalarini shakllantira oldi.

Amaliy misol: Ona tili darslarida "muammoli vaziyat" asosida dars senariysi tuzish o'quvchilarning faolligini oshirdi va o'qituvchi uchun darsni boshqarish jarayonini yengillashtirdi.

2. Raqamli texnologiyalar integratsiyasi (LearningApps, Wordwall, Google Classroom) metodik kompetentlikning amaliy jihatdan kuchaytirib, o'quvchilar bilan interaktiv ishlash imkoniyatini kengaytirdi.

Amaliy misol: Matn bo'yicha savodxonlikni oshirishga qaratilgan onlayn mashqlar o'quvchilarning o'zlashtirish ko'rsatkichini 15–18 foizga oshirganini diagnostik kuzatuvlar ko'rsatdi.

3. Refleksiv tahlil va "O'qituvchi portfeli" texnologiyasi o'qituvchining o'z faoliyatini baholash, darsni tahlil qilish va metodik kamchiliklarini aniqlash jarayonini samarali tashkil etdi.

Amaliy misol: Portfelga dars tahlili, video-mashg'ulotlar va metodik ishlanmalar kiritilishi orqali o'qituvchining mustaqil rivojlanish sur'ati sezilarli oshdi.

4. "Mentor–menti" modeli yosh o'qituvchilarda metodik kompetentlikni tez shakllantirishga yordam berdi.

Amaliy misol: Tajribali pedagoglar rahbarligida bir oy davomida olib borilgan dars tahlili va qo'shma darslarni loyihalash jarayoni yosh o'qituvchilarning dars samaradorligini 20–25%ga yaxshilashiga olib keldi.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, metodik kompetentlikni rivojlantirishga qaratilgan texnologiyalarni bosqichma-bosqich joriy etish o'qituvchining kasbiy o'sish dinamikasini sezilarli darajada tezlashtirishi isbotlandi. Taklif etilgan texnologiyalar umumta'lim maktablarida ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladigan amaliy mexanizmlar sifatida e'tirof etilishi mumkin.

"Dars loyihasi" texnologiyasi – bu dars jarayonini puxta loyihalashga asoslangan, o'qituvchining metodik kompetentligini kompleks rivojlantiradigan innovatsion yondashuvdir. Ushbu texnologiya o'qituvchiga darsning maqsadi, natija indikatorlari, metodlar, resurslar, baholash vositalari va o'quvchi faoliyatini oldindan aniqlangan mantiqiy tizim asosida tashkil etishga imkon beradi.

Dars dizayni o'qituvchining quyidagi kompetensiyalarini rivojlantiradi:

- darsni standartlar asosida rejalashtirish;
- o'quv faoliyatini mantiqiy ketma-ketlikda tashkil qilish;
- faol metodlarni o'rinli tanlash;
- o'quvchilarning individual rivojlanish trayektoriyasini hisobga olgan holda ta'limni moslashtirish;
- baholash mezonlarini aniq belgilash.

Shu bois ushbu texnologiya boshlang'ich sinf o'qituvchilari metodik kompetentligini shakllantirishda eng samarali mexanizmlardan biri hisoblanadi.

Ushbu texnologiya 6 ta asosiy bosqichdan iborat:

1-bosqich. Maqsadni aniqlash (SMART modeli asosida). Darsning asosiy maqsadi aniq, o'lchovli, erishish mumkin bo'lgan, mazmun jihatdan asoslangan va vaqt bo'yicha chegaralangan ko'rinishda belgilanadi.

Misol: "O'quvchi matndan asosiy g'oyani ajratadi va 3 ta dalil bilan asoslaydi."

Bu bosqich metodik kompetentlikning kognitiv komponentini rivojlantiradi.

2-bosqich. Kutilayotgan natijalar (indikatorlar)ni belgilash. Har bir faoliyatga aniq natijaviy indikatorlar qo'yiladi.

Misol: Asosiy g'oya topadi, 3 ta dalil keltiradi, dalillarni mantiqan izohlaydi.

Bu baholash kompetensiyasini rivojlantiradi.

3-bosqich. Darsning “faoliyat modeli”ni qurish. O‘qituvchi emas, o‘quvchining faoliyati markazga olinadi.

Misol:

- a) Kichik guruhlarda muammoli vazifani yechish;
- b) Matn bilan mustaqil ishlash;
- c) Klaster, sinkveyn, insert jadvalini tuzish.

Bu bosqich metodik kompetentlikning operatsion-amaliy komponentini mustahkamlaydi.

4-bosqich. Metod va texnikalarni tanlash. Dars maqsadiga mos metodlar tanlanadi: “Aqliy hujum”; “Juftlikda ishlash”; “Klaster”; “Baliq skeleti”; “Teskari aloqa kartalari”.

Metod tanlovi – o‘qituvchining didaktik kompetensiyasi ko‘rsatkichidir.

5-bosqich. Resurslar va vositalarni tanlash. Darsga zarur o‘quv materiali tayyorlanadi:

- elektron slayd
- matnli resurslar
- LearningApps va Wordwall mashqlari
- tarqatma materiallar
- videoroliklar

Bu bosqich AKT kompetentligini rivojlantiradi.

6-bosqich. Baholash va refleksiya. Dars yakunida baholash mezonlari asosida yakuniy natija tahlil qilinadi.

O‘quvchilarning refleksiyasi:

“Men bugun bildim...”, “Men uchun qiyin bo‘ldi...”, “Keyingi darsda shuni bilmoqchiman...”.

O‘qituvchining refleksiyasi esa metodik kompetensiyaning eng muhim ko‘rsatkichidir.

XULOSA

Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining metodik kompetentligini rivojlantirish zamonaviy ta‘lim sifati va samaradorligini oshirishning asosiy omillaridan biridir. Metodik kompetentlik darsni ilmiy asosda loyihalash, didaktik vositalarni o‘rinli

tanlash, o'quvchilarning individual rivojlanish trayektoriyasini belgilash va o'quv jarayonini boshqarish bilan bog'liq kompleks kasbiy ko'nikmalar majmuasidir.

- Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'qituvchining metodik kompetentligi sust bo'lgan sharoitda o'quv jarayonining samaradorligi sezilarli darajada pasayadi. Metodik tayyorgarlikning yetarli emasligi darsni samarasiz tashkil etish, metodlarni noto'g'ri tanlash, o'quvchilarning faolligini past bo'lishi kabi muammolarni keltirib chiqaradi.

- "Dars dizayni", "mentor–menti", raqamli texnologiyalar integratsiyasi, reflektiv portfel kabi texnologiyalar metodik kompetentlikni shakllantirishda yuqori samaradorlik beradi. Bu texnologiyalar dars jarayonini tizimli tashkil etish, metodik faoliyatni modernizatsiya qilish va o'qituvchining o'z-o'zini rivojlantirish imkoniyatlarini kengaytiradi.

- Tadqiqot natijalari metodik kompetentlikning to'rt asosiy komponenti – motivatsion, kognitiv, operatsion-amaliy va reflektiv ko'rsatkichlar bir-biri bilan o'zaro bog'liq holda rivojlanishini tasdiqladi. Ayniqsa, reflektiv va amaliy komponentlarning kuchayishi o'qituvchining umumiy kasbiy o'sishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Президент Ш.М.Мирзиёевнинг Ядро физикаси институтида Фанлар Академияси ва илмий-тадқиқот институтлари вакиллари, академиклар, олимлар, ёш тадқиқотчилар билан мулоқоти // Халқ сўзи. 20 июль, 2018 йил, № 146
2. Incheon Declaration/Education 2030: Towards inclusive and equitable quality education and lifelong learning for all (Word Education Forum, 19-22 may 2015, Incheon, Republic of Korea).
3. Abdusamiyev D.A. "Xalqaro baholash dasturlari asosida o'qituvchilar kasbiy kompetensiyasini tashxis etish" / "Pedagogik mahorat" ilmiy-nazariy va metodik jurnal. 2023, № 11.
4. Юрченко Е.В. Содержание и методы преодоления профессиональной деформации учителя в работе педагога - психолога [Текст] / Е.В.Юрченко. автореф. дисс.на соиск. учен. степ к.п.н. спец. 13.00.01. Уссурийский ГПИ. Екатеринбург, 2000. - С. 23.
5. Сыманюк Э.Э. Психологические барьеры профессионального развития личности. – М.: МПСУ, 2005. – С.252
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Бешинчи жилд. "Ўзбекистон миллий энциклопедияси". – Т.: Давлат илмий нашриёти, 2006. Б.6802

DARSLIK MATNI BILAN ISHLASH USULLARI: CHIZIQLI IDROKDAN O'QIB TUSHUNISHGA

Umarov Bahrom Norboyevich

*Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi kafedra mudiri,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent*

<https://orcid.org/0000-0003-1085-2437>

email: umarov-bahrom@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada axborotni chiziqli idrok etishdan uni mazmunli va tanqidiy tushunishga o'tish sharoitida darslik matnlari bilan ishlashning zamonaviy metodologik yondashuvlari ko'rib chiqiladi. O'quvchilarning o'qish savodxonligini rivojlantirishga qaratilgan kognitiv va metakognitiv texnikalarni o'z ichiga olgan mazmunli matnni qayta ishlash strategiyalari tahlil qilinadi. O'quv materiallarini tuzishga, talqin qilish va mulohaza yuritishni rag'batlantiradigan vazifalar turlariga va o'qishni tushunishni baholashga alohida e'tibor qaratilgan.

Kalit so'z va iboralar: darslik, ta'lim matni, o'qib tushunish, o'qishni tushunish, chiziqli idrok, metakognitiv strategiya, o'rganish faoliyati, matnni talqin qilish, o'qitish usullari.

МЕТОДЫ РАБОТЫ С ТЕКСТОМ УЧЕБНИКА: ОТ ЛИНЕЙНОГО ВОСПРИЯТИЯ К ПОНИМАНИЮ ПРОЧИТАННОГО

Аннотация. В статье рассматриваются современные методические подходы к работе с текстами учебников в контексте перехода от линейного восприятия информации к ее осмысленному и критическому пониманию. Анализируются стратегии обработки осмысленного текста, включая когнитивные и метакогнитивные методы, направленные на развитие у учащихся навыков чтения. Особое внимание уделяется построению учебных материалов, типам заданий, стимулирующих интерпретацию и рефлексия, а также оценке понимания прочитанного.

Ключевые слова и фразы: учебник, учебный текст, осмысленное чтение, понимание прочитанного, линейное восприятие, метакогнитивная стратегия, учебная деятельность, интерпретация текста, методика преподавания.

METHODS OF WORKING WITH TEXTBOOK TEXT: FROM LINEAR PERCEPTION TO READING COMPREHENSION

Annotation. The article considers modern methodological approaches to working with textbook texts in the context of the transition from linear perception of information to its meaningful and critical understanding. Strategies for processing meaningful text, including cognitive and metacognitive techniques aimed at developing students' reading literacy, are

analyzed. Special attention is paid to the construction of educational materials, types of tasks that stimulate interpretation and reflection, and the assessment of reading comprehension.

Keywords and phrases: *textbook, educational text, meaningful reading, reading comprehension, linear perception, metacognitive strategy, learning activity, text interpretation, teaching methods.*

KIRISH

Zamonaviy ta'lim tizimi darsliklarning roliga yangi talablar qo'yadi, o'qituvchilar va metodistlarni o'z tuzilishi, funktsiyalari va eng muhimi, ular bilan qanday ishlashni qayta ko'rib chiqishga undaydi. Yillar davomida darsliklar statik bilim manbalari sifatida qabul qilingan bo'lsa-da, bugungi kunda ular o'quvchilarning kognitiv ko'nikmalarini, xususan, o'qib tushunish va o'qiganlarini tushunish qobiliyatini rivojlantirish uchun tobora dinamik vositalarga aylanib bormoqda. Biroq, matnni chiziqli idrok etishdan – ya'ni yuzaki, ketma-ket, deklarativ o'qishdan – mazmunni chuqur tushunishga o'tish nafaqat o'qitish strategiyalarini o'zgartirish, balki o'quvchilarning matn bilan o'zaro ta'sirini tashkil qilishning metodologik yondashuvini qayta aniqlashni ham talab qiladi. Muammo axborotning yetishmasligida emas, balki matn bilan nafaqat axborot manbai sifatida, balki ma'nolar tizimi sifatida ishlash qobiliyatida. Bu darsliklar bilan ishlash usullarini ta'lim sifati va o'qish savodxonligi darajasi uchun juda muhimdir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolada axborotni chiziqli idrok etishdan uni mazmunli va tanqidiy tushunishga o'tish sharoitida darslik matnlari bilan ishlashning zamonaviy metodologik yondashuvlari ko'rib chiqiladi. Tadqiqot metodologiyasi sifatida statistik tadqiqot, adabiyotlar qiyosiy tahlili va farazni asoslash usullaridan foydalanilgan.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

A.A. Aminovning asarida darslik matnlarini chiziqli idrok etish akademik o'qishning asosiy shakli bo'lib qolayotgani, bu esa ma'lumotlarning rasmiy o'zlashtirilishiga olib kelishi va mazmunli bilimlarning rivojlanishiga to'sqinlik qilishini ta'kidlaydi. U matnni tushunishni talqin qilish, umumlashtirish va tanqidiy tahlil darajasida ta'minlaydigan o'qib tushunish strategiyalarini amalga oshirish zarurligiga e'tibor qaratadi[1].

A.E.Kinselning tadqiqoti o'рта maktab o'quvchilarida o'qib tushunish ko'nikmalarini rivojlantirishning metodologik jihatlarini ochib beradi. Muallif yuzaki idrokni yengishga va matnni chuqurroq tushunishga yordam beradigan interaktiv usullardan (klasterlar, ma'no jadvallari, Blum savollari va boshqalar bilan ishlash) foydalanishga urg'u beradi[2].

Sh.R.Rahmatova darslik matnlarini shunchaki axborot tashuvchisi sifatida emas, balki tanqidiy fikrlashni rivojlantirish vositasi sifatida ko'rishni taklif qiladi. Uning tadqiqotida savollar tizimi orqali mazmunli faoliyatni tashkil qilish, muammoli vazifalarni qo'yish va muallifning nuqtai nazari bilan ishlash usullari keltirilgan. Muallif matnning ijtimoiy–madaniy ahamiyati masalasini ko'tarib, o'quvchining shaxsiy va madaniy kontekstini hisobga olmasdan tushunishning iloji yo'qligini ta'kidlaydi[3, 96–bet].

M.Z. Qosimova uchta o'qish bosqichi ("qiyinchilik – tushunish – mulohaza") tizimi orqali darslik bilan samarali ishni qanday tuzish mumkinligini, tahlil, taqqoslash, bashorat qilish va umumlashtirishni rivojlantirishni ko'rsatib beradi [4, 44–bet].

A.E.Fomin matn bilan ishlashning metakognitiv strategiyalarini o'qib tushunishni rivojlantirishning asosiy komponenti sifatida o'zini baholash va o'qishdan oldin va keyin savollar berish kabi texnikalarning muhimligi ta'kidlangan. Muallif darslik mazmunini nafaqat yodlashni, balki o'quvchilarda mustaqil fikrlashni ham rag'batlantiradigan tarzda tuzishni taklif qiladi [6, 51–bet].

TAHLIL VA NATIJALAR

Chiziqli matnni idrok etish, o'quvchilarning material bilan dastlabki o'zaro ta'sirining tabiiy bosqichi bo'lsa–da, ko'pincha amalda mavjud bo'lgan yagona modelga aylanadi. O'quvchilar matnni chapdan o'ngga, paragrafma–paragraf, so'zma–so'z ma'nodan tashqariga chiqmasdan o'qiydilar. Bu matn qismlari o'rtasida chuqur aloqalarni shakllantirishni, sabab–oqibat munosabatlarini tushunishni va muallifning pozitsiyasini talqin qilishni murakkablashtiradi. Bu muammo, ayniqsa, o'quvchilarni faol ravishda ma'lumotni qayta ishlash, tahlil qilish va qo'llashni o'z ichiga olgan faoliyatga asoslangan o'rganish modeliga o'tish sharoitida dolzarbdir. Zamonaviy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'qib tushunish strategiyalariga ega

bo'lmagan o'quvchilar hatto oddiy darsliklarni, multimodal yoki muammoli materiallarni talqin qilishda ham qiyinchiliklarga duch kelishadi [1; 5].

Darsliklar bilan mazmunli ishlash usullari reproduktivdan samarali o'qishga o'tishni o'z ichiga oladi, bu esa turli darajalardagi tarkib bilan faol shug'ullanishni o'z ichiga oladi: leksik, strukturaviy–kompozitsion, semantik va kontseptual. Bu sohadagi asosiy yo'nalishlardan biri o'quvchilarning asosiy ma'lumotlarni aniqlash, pastki matnni talqin qilish, matn qismlari o'rtasida aloqalarni o'rnatish va o'qiganlarini yangi vaziyatlarga qo'llash ko'nikmalarini rivojlantirishdir. Ma'noli o'qish faqat matnni dekodlash bilan cheklanmaydi, u tahlil, sintez, baholash va bashorat qilish kabi kognitiv jarayonlarni o'z ichiga oladi. Matn bilan ishlashning bu darajasi faqat o'quvchilarda barqaror akademik o'qish strategiyalari va mazmunli bilimlarni o'zlashtirish uchun rivojlangan motivatsiya mavjud bo'lgandagina mumkin [2].

Sh.R.Rahmatovanning fikriga ko'ra, yangi ta'lim paradigmasi kontekstidagi o'quv matnlariga tayyor bilimlarni uzatuvchi sifatida emas, balki "tanqidiy fikrlashni rivojlantirish va kognitiv mustaqillikni rivojlantirish vositasi sifatida qarash kerak" [3, 97–bet]. Bu yondashuv darslik ishlab chiquvchilari va o'qituvchilaridan o'qib tushunishni rag'batlantiradigan vazifalar va usullarni yaratishni talab qiladi: yuqori darajadagi savollar, muammoli vaziyatlar, talqin qilish, argumentatsiya qilish, nuqtai nazarlarni taqqoslash va mulohaza qilishni talab qiladigan vazifalar. Tabiiyki, bu darslikning o'ziga xos strukturaviy tashkilotini ham talab qiladi – tushunchalarni kiritishdan tortib ularni qo'llashgacha, misollardan tortib umumlashtirishgacha, aniqdan tortib yaxlitgacha.

Ma'noli idrok darajasida darslik bilan ishlash o'quv faoliyatining ham shakllari, ham mazmunida o'zgarishlarni talab qiladi. Matn bilan doimiy ravishda izoh berish, savollar tuzish, kalit so'zlarni ajratib ko'rsatish va tezislar tuzish orqali o'zaro ta'sir qilishni o'z ichiga olgan faol o'qish usullari ayniqsa samarali hisoblanadi. "Qalin va ingichka savollar", "to'g'ri va noto'g'ri bayonotlar", "argument jadvallari", "klasterlar" yoki "aql xaritalari" kabi matnga asoslangan usullardan foydalanish nafaqat materialni yaxshiroq yodlashga yordam beradi, balki tahlil qilish, taqqoslash va xulosa chiqarish qobiliyatini ham rivojlantiradi.

O'qishni tushunishni baholash masalasi alohida e'tiborga loyiqdir. Aniq mezonlar va baholash vositalarisiz o'qituvchilar qo'llanilgan usullarning samaradorligini aniqlay olmaydilar. PISA, PIRLS kabi xalqaro tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, o'qish savodxonligining yuqori darajasi o'quvchilarning matnni talqin qilish, uning ishonchligini baholash, turli manbalardan olingan ma'lumotlarni taqqoslash va o'z pozitsiyalarini shakllantirish qobiliyati bilan bog'liq[5]. Bu darslik tuzilishiga manbalarni tahlil qilish, muallifning pozitsiyasini aniqlash va turli formatlarda – matn, grafika, jadval va vizual materiallarda taqdim etilgan ma'lumotlarni talqin qilish vazifalarini kiritish zarurligini ta'kidlaydi. Bunday darsliklarni ishlab chiqish mualliflardan ham, ulardan ta'lim jarayonida foydalanadigan o'qituvchilardan ham yuqori malakani talab qiladi.

Tushunish darajasida darslik bilan ishlashning eng muhim jihatlaridan biri o'quvchilarda metakognitiv ko'nikmalarni rivojlantirishdir: o'z fikrlash jarayonlarini aniqlash, tartibga solish va baholash qobiliyati. Bunga erishish uchun bolalarga nafaqat ma'lumot olish usullarini, balki o'zini o'zi nazorat qilish, o'zini sinab ko'rish, tarkibni bashorat qilish va o'z g'oyalarini tuzatish usullarini ham o'rgatish muhimdir. Metakognitiv yondashuvni yodda tutgan holda ishlab chiqilgan darslik mulohaza yuritishni rag'batlantiruvchi vazifalarni, harakatlarni rejalashtirishni, maqsadlarni belgilashni va matn bilan ishlash strategiyasini tanlashni o'z ichiga olishi kerak. Bularning barchasi puxta o'ylangan metodologik yordamni va ta'lim psixologiyasidagi zamonaviy tadqiqotlarga tayanishni talab qiladi.

Darslik matnlarini tushunishning sotsiomadaniy jihatini e'tiborsiz qoldirib bo'lmaydi. Talqin darajasi nafaqat o'quvchining kognitiv qobiliyatlariga, balki ularning madaniy tajribasiga, qadriyatlar tizimiga va tilni bilish darajasiga ham bog'liq. Shuning uchun darslikni ishlab chiqishda o'quvchilarning sotsiomadaniy rivojlanish kontekstini hisobga olish, ularga tanish bo'lgan va turli xil nuqtai nazarlar va madaniy kodlarni aks ettiruvchi matnlardan foydalanish kerak. Bu yondashuv, ayniqsa, matnni real hayotdagi vaziyatlar va amaliyotlar bilan integratsiyalashga katta e'tibor qaratadigan gumanitar fanlar bo'yicha so'nggi avlod darsliklarida qo'llaniladi [3].

Bundan tashqari, ta'limni raqamlashtirish sharoitida gipermatnlar va ta'lim axborotining multimodal formatlari bilan ishlash ayniqsa dolzarb bo'lib qoldi. An'anaviy chiziqli matn tobora ko'proq vizual, interaktiv va audiovizual elementlar bilan to'ldirilmoqda, bu esa o'quvchilardan yangi ko'nikmalarni rivojlantirishni talab qiladi – axborot maydonida harakatlanish, manbalarni tanqidiy baholash va turli xil ma'lumotlarni taqqoslash. Natijada, darslik usullari bilimlarni taqdim etishning yangi formatlariga, jumladan, raqamli platformalar, elektron darsliklar va interaktiv simulyatorlarga moslashtirilishi kerak. Bu shuningdek, matnlarning didaktik salohiyatini qayta ko'rib chiqishni va metodologik vositalarni yangilashni talab qiladi.

Amalda chiziqli idrokdan semantik tushunishga o'tish faqat tizimli metodologik ishlar bilan mumkin. O'qituvchilar o'qib tushunish strategiyalari bo'yicha o'qitilishi va darslarga mulohaza yuritish, talqin qilish va savol berish uchun topshiriqlarni kiritishi kerak. Shu nuqtai nazardan, kasbiy rivojlanish kurslari nafaqat fan mazmuniga, balki o'qish savodxonligini rivojlantirish usullariga va ta'lim ma'lumotlarini semantik qayta ishlashga qaratilgan istiqbolli hisoblanadi. Bundan tashqari, o'qituvchilarni tayyorlash nafaqat ma'lumot uzatish, balki ma'nolarni shakllantirish vositasi sifatida darsliklar bilan ishlashga bag'ishlangan modullarni o'z ichiga olishi kerak.

XULOSA

Matn bilan samarali o'zaro ta'sir faqat o'quvchi kognitiv strategiyalarni ishlab chiqqan, o'qib tushunishga undagan va qo'llab-quvvatlovchi pedagogik muhitga ega bo'lgan taqdirdagina mumkin. O'qishni tushunishni rivojlantirish kognitiv, hissiy, madaniy va didaktik komponentlarni birlashtirgan murakkab, ko'p qatlamli jarayondir. Faqat kompleks yondashuv bilan nafaqat bilimlarni muvaffaqiyatli egallashni, balki o'quvchilarning fikrlash, tanqidiy fikrlash va mustaqillik rivojlanishini ham ta'minlaydigan metodologik tizim yaratilishi mumkin.

Chiziqli idrokdan matnni tushunishga o'tish nafaqat metodologik qiyinchilik, balki pedagogikadagi falsafiy o'zgarish bo'lib, ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilaridan yangi mas'uliyatlar, yangi malakalar va o'rganish mohiyatini yangicha tushunishni talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Аминов А.А. Смысловое чтение как метапредметный результат школьного образования // Вестник педагогической науки. Душанбе, – 2020. – №3 (35). – С. 63–68.
2. Кинцель А.Е. Модель метакогнитивных навыков в решении учебных задач и критерии ее эффективности // Антропологическая дидактика и воспитание. 2022. Т. 5, № 3. С. 218–228.
3. Рахматова Ш. Р. Учебный текст как средство формирования критического мышления учащихся // Современные проблемы науки и образования. –Бешкек; – 2022. – №6. – С. 95–100.
4. Касымова М. З. Применение методики «Чтение и письмо для развития критического мышления» на уроках литературы // Pedagogik izlanishlar. –Д; – 2023. – №4. – С. 40–46.
5. Фомин А.Е. Метакогнитивный мониторинг решения заданий на проверку знаний: психологические предикторы и связь с академической успешностью // Психолого-педагогические исследования. –СП; 2017. Т. 9, № 4. С. 33–42.
6. Nazarova S. S. Xalqaro tadqiqotlar kontekstida maktab o'quvchilarining o'qish savodxonligini diagnostika qilish // Xalq ta'limi. –Т; – 2020. – №5. – С. 85–92.

BO'LAJAK INGLIZ TILI O'QITUVCHILARIDA INTELLEKTUAL KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISHNING ILMIY-PEDAGOGIK ZARURATI

O'rinov Rustambek Yoqubjonovich

Farg'ona texnika universiteti o'zbek tili va tillarni o'rgatish kafedrası assistenti

Annotasiya. Mazkur maqolada bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining intellektual kompetentligini rivojlantirishning ilmiy-pedagogik zarurati tahlil qilinadi. Intellektual kompetentlik kasbiy faoliyat samaradorligini belgilaydigan muhim omil sifatida talaba shaxsining aqliy salohiyati, tanqidiy va analitik tafakkuri, kreativ fikrlashi, muammoni hal qilish qobiliyati hamda ilmiy dunyoqarashi bilan uzviy bog'liq holda yoritiladi. Xorijiy va milliy ta'lim tizimida talabalar intellektual salohiyatini baholash mezonlari o'rganilib, ularni milliy oliy ta'lim amaliyotiga joriy etish zarurati asoslab beriladi. Shuningdek, intellektual kompetentlikning shakllanishida bilim, tafakkur, dunyoqarash, ijtimoiy muhit, axloqiy madaniyat, diniy va dunyoviy bilimlar uyg'unligining o'rne ochib beriladi.

Kalit so'zlar: intellektual kompetentlik, bo'lajak ingliz tili o'qituvchilari, intellektual madaniyat, analitik tafakkur, tanqidiy fikrlash, kreativ fikrlash, sintez qilish qobiliyati, muammoni hal qilish, ilmiy dunyoqarash.

THE SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL NECESSITY OF DEVELOPING INTELLECTUAL COMPETENCE IN FUTURE ENGLISH LANGUAGE TEACHERS

Annotation. This article analyzes the scientific and pedagogical necessity of developing intellectual competence in future English language teachers. Intellectual competence is considered a significant factor determining the effectiveness of professional activity and is examined in close connection with the student's intellectual potential, critical and analytical thinking, creative thinking, problem-solving ability, and scientific worldview. The criteria for assessing students' intellectual potential in foreign and national education systems are explored, and the necessity of integrating these criteria into national higher education practice is substantiated. In addition, the role of knowledge, thinking, worldview, social environment, moral culture, and the integration of religious and secular knowledge in the formation of intellectual competence is revealed.

Keywords: intellectual competence, future English language teachers, intellectual culture, analytical thinking, critical thinking, creative thinking, synthesis ability, problem-solving, scientific worldview.

НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НЕОБХОДИМОСТЬ РАЗВИТИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В данной статье анализируется научно-педагогическая необходимость развития интеллектуальной компетентности у будущих учителей

английского языка. Интеллектуальная компетентность рассматривается как важный фактор, определяющий эффективность профессиональной деятельности, и раскрывается в тесной взаимосвязи с интеллектуальным потенциалом личности студента, его критическим и аналитическим мышлением, креативным мышлением, способностью решать проблемы и научным мировоззрением. Изучаются критерии оценки интеллектуального потенциала студентов в зарубежных и национальной системах образования, а также обосновывается необходимость их внедрения в практику национального высшего образования. Кроме того, раскрывается роль знаний, мышления, мировоззрения, социальной среды, нравственной культуры и интеграции религиозных и светских знаний в формировании интеллектуальной компетентности.

Ключевые слова: интеллектуальная компетентность, будущие учителя английского языка, интеллектуальная культура, аналитическое мышление, критическое мышление, креативное мышление, способность к синтезу, решение проблем, научное мировоззрение.

KIRISH

Bo'lajak kadrning intellektual saviyasi ta'lim muassasasi ilmiy-pedagogik salohiyati, talabaning aqliy va analitik tafakkur qobiliyati, dunyoqarashi hamda tanqidiy fikrlash darajasiga chambarchas bog'liq bo'ladi. Demak, bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarida intellektual kompetentlikni rivojlantirish – ularning aqliy qobiliyati, bilimi, fikrlash darajasi, tanqidiy tafakkuri, dunyoni ilmiy bilishi va ijtimoiy tajribani qabul qilish qobiliyati, turli masalalarni individual hal qilishi, oqilona ish tutishi, voqea-hodisalarni oldindan ko'ra bilish layoqatining yuksak ko'rinishi"sifatida ta'rif berish mumkin.

Dunyoning rivojlangan mamlakatlaridagi salohiyatli universitetlar tomonidan ishlab chiqilgan va ko'plab davlatlar oliy ta'lim muassasalari tomonidan tan olingan talabalar intellektual salohiyatini belgilash mezonlarida quyidagilarga alohida e'tibor qaratiladi.

- talabaning analitik fikrlashi (*analytical thinking*)
- talabaning tanqidiy fikrlashi (*critical thinking*)
- talabaning sintez qila olish layoqati(*synthesis thinking*)
- talabaning kreativ fikrlashi (*creative thinking*)
- talabaning muammoni echish ko'nikmasi(*problem solving*)[1].

Ushbu mezonlar orqali bo'lajak kadrlarning intellektual saviyasi aniqlanadi va yuqori salohiyatga ega mutaxassislar sifatida baholanadi. Ahamiyatli tomoni shundaki, xorijiy ta'lim muasasalarida talabanning bilimlilik darajasi bilan birga, uning tanqidiy fikrlashi, analiz-sintez qilish qobiliyati, kreativligi va muammoni echish layoqatiga ham alohida e'tibor qaratiladi. Mamlakatimizda ham xorijiy tajribani o'rganish asosida ushbu yondashuvni oliy ta'limga olib kirish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Jamiyatning intellektual potentsialini shakllantiruvchi hamda fan, texnika va texnologiyalarning rivojlanishini ta'minlovchi ijtimoiy mexanizm ta'lim hisoblanadi. Ta'lim tizimining samaradorligi u etishtirayotgan mutaxassislarning salohiyati, intellektual madaniyati bilan o'lchanadi. Shuning uchun oliy ta'lim muasasasiga xos ijtimoiy etuklik xususiyatlariga, ya'ni shakllangan psixologik madaniyat, barqaror gumanistik nuqtai nazarga, rivojlangan intellektual sifatlarga ega bo'lgan, kelajakda o'z ishining ustasi bo'lib etishishi uchun bilimli shaxsni tarbiyalashi zarur. Bu vazifani hal qilishning ma'lum murakkabliklari mavjud bo'lib, ular fan va texnologiyalarning rivojlanish darajasi bilan ta'lim muassasalari bitiruvchilarining intellektual rivojlanishi darajasi o'rtasidagi tafovut, ya'ni uzilishdan iborat bo'lib, hozirda ushbu muammo bir qator mualliflar tomonidan faol muhokama qilinmoqda[2]. Bir tomondan, intellektual vositalar yuqori marralarga erishishga yordam bersa, ikkinchi tomondan "intellekt tanqisligi davri yaqinlashib kelmoqda", bu o'z navbatida jamiyatning intellektual zahira darajasining pasayishiga olib keladi[3].

METODLAR

Bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining intellektual faolligining asosi bilim, tafakkur va dunyoqarashni rivojlantirishga qaratilgan bo'ladi.

Bilim – bilish jarayonida erishgan natijasi, shu voqelikni o'z ongida tasavvurlar, tushunchalar, muhokama va nazariyalar orqali ifodalangan adekvat in'ikosi hisoblanadi. Talabanning voqelik haqidagi bilgan ma'lumotlari bilim darajasiga ko'tarilishi uchun quyidagi shartlarni qanoatlantirishi lozim: birinchidan, bu ma'lumotlarning voqelikka mutanosibli; ikkinchidan, etarli darajada ishonarli bo'lishi; uchinchidan, bu ma'lumotlar dalillar bilan asoslangan bo'lishi lozim[3].

Ta'lim-tarbiya jarayonida talaba bilmaslikdan bilishga, mavhum bilimlardan mukammal va aniq bilimlar hosil qilish tomon boradi. Bunda talabada intellektual tafakkur rivojlanadi.

Tafakkur–aqliy bilish jarayonining yuqori bosqichi bo'lib, ta'lim-tarbiya bilan bog'liq pedagogik jarayonda talaba ob'ektning mohiyatiga kirib boradi, undagi zaruriy aloqalar va ichki qonuniyatlarni anglaydi. Shundan keyin uning intellektual dunyoqarashi shakllanadi.

Dunyoqarashi – umumiy tushunish natijasida uning ilmiy-nazariy orientasiyasi hisoblanadi. Talabaning bilim olishga layoqati ko'nikmaga aylangani sayin unda ilmiy tafakkur va ilmiy dunyoqarash yuksaladi.

Bo'lajak ingliz tili o'qituvchilaridagi ma'lum intellektual qobiliyat, ko'nikmalarning kognitiv faoliyatdagi umumlashib boshqalardagiga qaraganda yuqoriroq darajada namoyon bo'lishi iqtidor bo'lib, u birinchi o'rinda irsiy imkoniyatlar bilan bog'liq holda sog'lom, ijobiy ijtimoiy muhitda shakllanadi. Bu o'rinda irsiy imkoniyat qanchalik katta bo'lmasin, u ma'lum ijtimoiy muhitga tushmasa yoki ijtimoiy muhit qanchalik ijobiy bo'lishiga qaramasdan shaxsda irsiy imkoniyat tabiatan berilmagan bo'lsa, bunday shaxslarda yuqori iqtidorni ko'rish qiyin. Bu qarashni asoslash uchun Loyd Morgan boshchiligidagi olimlar insonlar intellekti va hayvon intellekti tushunchalarini tahlilini o'tkazadi va hayvonlarda intellektual jarayon yuz bermasligi farazini ilgari suradilar[4]. Demak, iqtidorli talabada ma'lum irsiy imkoniyatlar tabiatan berilgan bo'lsa, uning ushbu imkoniyati ma'lum ijtimoiy muhitda shakllanishi, yuksalib borishi lozim. Shunday ekan, bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining intellektual kompetentligini yuksaltirish uchun, birinchi navbatda, ilm-fanga qiziqishi yuqori bo'lgan, uni e'zozlay oladigan, kitobni yuksak qadriyat sifatida qadrlaydigan ijtimoiy muhitni, ta'lim muassasasini shakllantirish zarur bo'ladi. Talabalarning zakovati tezkor fikrlash hamda bilish qobiliyati, kreativ fikrlashda hozirlik, dunyoqarashining kengligi kabi sifatlar bilan izohlanadi.

Xorijiy ilmiy tadqiqotlarda N.Hamfrey, K.Klifton, H.Broudkabi olimlar tomonidan talabalarning intellektual kompetentliginni o'rganishga alohida e'tibor berilmoqda. Tadqiqotlar xulosalarida talabalarning ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va

kasbiy munosabatga kirishishi va jamiyatda o'z-o'rnini topishida aqliy salohiyatning o'zi etarli emasligi ma'lum bo'lmoqda. Shuning uchun ham talabalarning aqliy qobiliyati, layoqati va imkoniyatlari bilan birga uning ijtimoiy konformizmini ham shakllantirish zarur degan xulosaga kelinmoqda. Bu esa, talabalarning intellektual madaniyati bilan birga ijtimoiy intellekti doirasida ham tadqiqotlar olib borishni dolzarb vazifalardan biriga aylantirmoqda.

Sharq mamlakatlarida intellektual kompetentlikni rivojlantirishda sharqona axloqiy madaniyat muhim ahamiyatga ega bo'lib, u talabada milliy xarakterni shakllantiradi va bu yillar davomida genetik jarayonga aylanadi. Shuning uchun ham bizda talabalar o'qituvchi bilan erkin munosabatga kirisha olmaydi, bahs-munozara qila olmaydi, darsda passiv ishtirokchi bo'lib o'tiradi. Agar talaba o'qituvchi bilan bahslashsa, u axloqan jazolanadi. Shunday ekan, bilim olish, rasionallik ma'lum sharoitda shakllangan axloqiy norma va shablonlardan iborat emasligini ham anglash lozim. Axloqiy madaniyat intellektual madaniyatning hosilasi bo'lmish ilm-fan yangiliklari va ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar bilan kelisha olmasligi mumkin, lekin tom ma'nodagi intellektual madaniyat axloqiy madaniyatning yuksak cho'qqisi hisoblanadi. Demak, Sharqda talabalarning intellektual qobiliyatlari ularning axloqiy qadriyatlari, ijtimoiy jarayonlar ta'sirida shakllanadi.

NATIJALAR

Sharq mamlakatlarida, xususan Markaziy Osiyoda bo'lajak kadrlarning intellektual kompetentligini rivojlantirishda din omilini ham inobatga olish lozim. Islom diniga e'tiqod qiluvchi mamlakatlarda diniy fonning kuchliligi ilm olishni shubha ostiga olmoqda. Ya'ni ularda tanqidiy tafakkur qilish, shubhalanish, borliqni anglashga urinish dindan uzoqlashish sifatida baholanadi. Natijada diniy ta'sirning kuchliligi talabalarda ilmga ishonchsizlik, tanqidiy tafakkur qilmaslik, ilmiy shubhalanmaslik ko'nikmasini shakllantiradi, bu esa, qotib qolgan tafakkurga ega robotlar tarbiyalovchi muhitni yaratadi. Aslida haqiqiy din insonlarni bilim olish, fikrlash, tafakkur qilishga undaydi. Islomning "O'qi!" degan ilohiy xitob bilan boshlanishini bilgan inson bu dinning ilm-ma'rifat dini ekanligini bilmasligining o'zi jaholatdir[5]. Mamlakatimizda ham bu omil ta'sirini inobatga olgan holda diniy va

dunyoviy ilmlar hamjihatligini shakllantirish, sof din va sof ilm hech qachon bir biriga zid kelmasligi, aksincha bir-biriga suyanishini talabalarga tushuntirish zarurati mavjud. Bu esa talabalar intellektual madaniyatini rivojlantiruvchi omilga aylanadi.

Bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarning intellektual kompetentligini intuitiv bilimlardan oqilona foydalana olishga o'rgatish juda muhimdir. Mashhur nemis faylasufi V.Dalteyning fikriga ko'ra, ichki kechinmalarni idrok etish bevosita mohiyatni anglashdir va u bevosita beriladi. Talabalar ichki kechinmalarining mazmuni o'zgaruvchan bo'lsa-da, ayni bir munosabatni o'zida namoyon qiladi. Kechinmalar bir-birini ergashtirib keladi va o'zini umumlashtirish imkonini beradi. Demak, talabalarning aqliy qobiliyati o'z kechinmalarini anglay olishlari orqali voqelikning mohiyatiga kirib borishga imkon beradi.

Bo'lajak ingliz tili o'qituvchining aqliy qobiliyatini o'stirishdagi muhim vosita fikrlash ya'ni, mantiqiy Qva analitik tafakkur qilish ko'nikmasini rivojlantirish va o'ziga xos dunyoqarashni shakllantirishdir. Aslida tafakkur insonni boshqa mavjudotlardan ayiruvchi, ustunligini ko'rsatuvchi muhim omildir. Insonning intellektual madaniyati undagi intellektual mulk asosida baholanadi. Intellektual mulk – ijodiy aqliy faoliyat mahsuli bo'lib, ixtirochilik va mualliflik ob'ekti huquqi majmuiga kiruvchi, fan, adabiyot, san'at va ishlab chiqarish sohasida ijodiy faoliyatning boshqa turlari, adabiy, badiiy, ilmiy asarlar va boshqa akliy mulk ob'ektlari kiradi[6]. Talabalarda intellektual madaniyatni rivojlantirishdan maqsad intellektual mulk yaratish layoqatiga ega shaxslarni tarbiyalash hamdir. Shunday ekan, ijodiy intellektual faoliyat mahsulini yaratish iqtidorini shakllantirish talabaning intellektual madaniyatining hosilasi hisoblanadi. Intellektual mulkni yarata olish uchun esa talabaga bilim va ko'nikmalar kerak bo'ladi. Umuman olganda, fundamental bilimlar inson intellektual madaniyatini shakllanishida muhim ahamiyatga ega. Fikrlar ongning hosilasi hisoblanib, intellektual ongni shakllantira bilish talabalarda yuksak intellektual madaniyatni yuzaga chiqaradi. Talabaning yuksak aqliy qobiliyati undagi intellektual ong darajasini belgilab beradi. Intellektning o'zi esa barqaror aqliy qobiliyat ekanligini rus olimi V.B.Tarasov quyidagicha ifodalaydi. "Intellekt individning ma'lum darajada mustahkam,

barqaror aqliy qobiliyatlari tuzilishidan iboratdir"[7]. Boshqa bir ingliz olimi Nikolas Hamfrey intellektning ijtimoiy vazifasi "ijtimoiy muammolarni oldindan ko'rish va uni prognoz qilaolish ekanligini aytadi"[8]. Bo'lajak mutaxassislarning intellektual salohiyati o'z sohasi bo'yicha futurologik funktsiyani bajaraolishi bilan o'lchanishi zarur. Bu mezon Amerika universitetlarida XX asrning boshlaridayoq amaliyotga kiritilgan. Talabalarda pragnostik dunyoqarash shakllantirishga alohida e'tibor qaratiladi[9]. Shunday ekan, intellektni tafakkurdagi o'ziga xos jarayon ekanligini anglab etganimizdagina sifat bosqichiga o'tiladi. Talabalarning intellektual madaniyati, tafakkurning yuksak darajada namoyon bo'lishi ta'lim-tarbiyada, o'qitish jarayonida namoyon bo'ladi.

MUHOKAMA

Bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarida intellektual kompetentlikni o'ziga xos shakli ularning favqulodda kuchli xotirasidir. Xotira insonning bilish faoliyatidagi muhim zanjir bo'lib, u asosida narsa va hodisalar obrazi bir-biri bilan bog'lanadi va yangi bilimlar yaratiladi. Talabalarning intellektual xotirasi bosqichma-bosqich, quyidan yuqoriga tomon olingan bilimlar, olib borilgan mashg'ulotlar asosida mustahkamlanadi va boyib boradi. Ba'zi mutafakkirlar fikricha, insoniyatning bugungi tamaddunidagi ulug'vorlik undagi o'ziga xos xususiyat – xotiraning mavjud ekanligidadir. Buyuk mutafakkir Aristotel falsafasiga tayansak, talabalar xotirasini metafizik voqelik bilan bog'lay olish, undan ozuqa olishga yordamlashish bo'lajak kadrlar intellektual salohiyati ijtimoiy o'zgaruvchi jarayonlarga dosh berishini ta'minlaydi. Talabalarda intellektual madaniyatni yuksaltirishning muhim pedagogik vazifalaridan biri ilm oluvchida mustahkam va kuchli xotirani shakllantirishdir. Chunki kuchli xotira, teran tafakkur va ilm olish istagi unda intellektual ongni yuzaga chiqaradi. Ijtimoiy jihatdan talabalarning intellektual madaniyati intellektual ehtiyojga bog'liq bo'lib, jamiyatning ilm-fanga ehtiyoji va talabi, ta'lim tizimining rivojlanganlik darajasi, texnika va texnologiyani mavjudligi va talabaning individual xususiyatlari kabi omillardan kelib chiqadi.

Bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarida intellektual kompetentlikning mohiyatini anglash uchun uning shakllanish jarayonini ko'rib chiqishi zarur. Har bir ijtimoiy taraqqiyotda jamiyatlar o'ziga xos intellektual salohiyatga ega bo'lgan. Buni biz o'sha

jamiyatlardagi tafakkuriy o'zgarishlardan bilishimiz mumkin. Falsafa fani jamiyatlar taraqqiyotini iqtisodiy va siyosiy erkinlikning mavjud bo'lishiga qarab baholasa-da, uning yashovchanligini ilm-fan va teran tafakkurni yuksalishi bilan belgilanadi. Zero, insoniyat tafakkuri asrlar oshgani sayin kengaymoqda. Insoniyat intellektuallashuv jarayonining asrlar davomida rivojlanishi natijasida intellektual xarakter ham shakllandi. Intellektual xarakter–aqliy qobiliyati, salohiyati, bilimi, tafakkuri, dunyoqarashi yuksalgan inson, olim, mutafakkirning individual hayotiy tamoyillariga ilmiy tamoyillarni ko'chishi va umumiy hayotiy-ilmiy normalarni shakllanishidir. Bunga Suqrot, Aflotun, Nyu'ton, Volter, J.J.Russo, I.Kant, F.Nissshelarni misol keltirish mumkin. Bunday vaziyatda har bir jamiyat, xususan, jamiyatimiz ham yoshlarini aqliy qobiliyati va u asosda shakllanadigan ijtimoiy intellektual madaniyat xarakterini mudom yuksaltirmog'i zarur. Ta'lim-tarbiya orqali yoshlar dunyoqarashini o'stirish va intellektual salohiyatini rivojlantirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biriga aylanmoqda. Sababi bugungi kunda intellektual salohiyati yuksak davlatlarga yashab qoladi. Mamlakatimizda ham talabalarni intellektual salohiyatini oshirish orqali ularning madaniyatini shakllantirish va shu orqali iqtisodiy yuksaklikka erishish vazifalari yuzaga chiqmoqda. Buning uchun esa talabalarni o'qitish jarayonida fundamental bilimlar berish bilan birga, falsafiy, axloqiy, estetik va mantiqiy fikrlashga ham o'rgatish zarur.

XULOSA

Bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarida intellektual kompetentlikni rivojlantirish uchun tarixiy taraqqiyotda qanday pedagogik usul va falsafiy metodlardan foydalanilganligini ko'rib chiqish va ulardan samaralilarini bugungi ta'limda ham foydalanish zarur. Misol uchun, qadimgi davrda o'quvchilar intellektual qobiliyatini o'stirish, aqliy salohiyatini yuksaltirish, teran tafakkurni shakllantirish uchun aporiyan'ati (yunoncha, aporia-qiyinchilik degan ma'noni anglatib, mushkul muammolar shunday atalgan)keng yoyiladi. Ayniqsa, Suqrotning dialog, sofistika usullari intellektual madaniyat taraqqiyotiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Sofistika usulining umumiy xususiyati muammo qo'yish va uning echimini topishdan iborat bo'lgan. Bu ham o'ziga xos pedagogik metod bo'lib, chalg'itish, teskari savol berish,

noto'g'ri tomonga olib ketish, umuman olganda, oqni qora deyish orqali munozara tashkil etish, talabalarda undan chiqib ketish, to'g'ri fikrlashga o'rganish va mantiqiy fikrlashni kuchaytirish xususiyatlari shakllantirilgan. Bugungi kunda ham qolipga solingan tushunchalar va shablonli ma'ruzalardan uzoqlashib talabalarni kreativ fikrlashga, xolisona munosabat bildira olish ko'nikmasiga o'rgatish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Sompong Punturat, Paisan Suwannoi, Jatuphum Ketchatturat. Intellectual Skills Assessment for the Teacher Students at the Faculty of Education, KhonKaen University. *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 116 (2014 pp. 1704 – 1708.
2. Вербицкий А.А. Противоречия образования и культуры // Психология образования: Проблемы и перспективы. М., 2004. – С.3.
3. Зиновьев А. Высшее образование и логика интеллекта // *Alma mater*. 2004. № 5. С.11-13.
4. Falsafa qomusiy lug'at. Toshkent.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati. 2004, -B. 54.
5. Roback A.A. Intelligence and Intellect. *The Journal of Philosophy*, Vol. 19, No. 12 (Jun. 8, 1922), pp. 325-330
6. Shayh Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. *Olam va odam, din va ilm.* – Toshkent.: "Hilol" nashr. 2019, -B.64.
7. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. 4-jild. Toshkent. «O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti. –B. 179.
8. Тарасов В.Б. От многоагентных систем к интеллектуальным организациям: философия, психология, информатика. - М.: Эдиториал УРСС, 2002. –С. 352.
9. Nicholas Humphrey. The social function of intellect. Cambridge University Press, Cambridge, 1976 *Growing Points in Ethology*, ed. P.P.G. Bateson and R.A. Hinde, pp. 303- 317

UDK: 371.385.3

KASBIY MAHORATNI RIVOJLANTIRISHDA XALQARO STAJIROVKALAR VA AKADEMIK ALMASHINUV DASTURLARINING AHAMIYATI

Xakimov Sodiqjon Rasuljon o'g'li

Namangan davlat texnika universiteti mustaqil izlanuvchi,

e-mail: xakimovsodiqjon14@gmail.com

Orcid id: 0009-0005-9676-9678

Annotatsiya. Maqolada xorijiy stajirovka va akademik almashinuвлarni talabalarni kasbiy mahoratini rivojlantirishdagi ahamiyatiga to'xtilib o'tilgan. Tadqiqot ishlari empirik metodlar asosida olib borilib, stajirovkada ishtirok etgan va ishtirok etmagan talabalarni o'rtasidagi kompetensiyalar indikatorlar asosida aniqlangan. Natijada stajirovkada ishtirok etgan talabalar bilim darajasini, innovatsion fikrlashva kommunikativ kompetensiyalarini sezilarli darajada oshganini natijalar asosida tahlil qilinagan. Olingan natijalar asosda tavsiyalar oliy ta'lim muassasalari amaliyotida keng qo'llahsni taklif etadi.

Kalit so'zlar: kasbiy rivojlanish, xorijiy stajirovka, kommunikativ kompetensiya, akademik almashinuv, empirik tahlil, innovatsion rivojlanish.

ЗНАЧЕНИЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ СТАЖИРОВОК И ПРОГРАММ АКАДЕМИЧЕСКОГО ОБМЕНА В РАЗВИТИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ НАВЫКОВ

Аннотация. В статье рассматривается важность зарубежных стажировок и академических обменов в развитии профессиональных навыков студентов. Исследование проводилось эмпирическими методами, а компетенции студентов, участвовавших в стажировке, и тех, кто в ней не участвовал, определялись на основе показателей. В результате анализа было установлено, что уровень знаний, инновационного мышления и коммуникативных компетенций студентов, участвовавших в стажировке, значительно повысился. На основе полученных результатов предлагаются рекомендации для широкого применения в практике высших учебных заведений.

Ключевые слова: профессиональное развитие, зарубежная стажировка, коммуникативная компетентность, академический обмен, эмпирический анализ, инновационное развитие.

THE IMPORTANCE OF INTERNATIONAL INTERNSHIPS AND ACADEMIC EXCHANGE PROGRAMS IN PROFESSIONAL SKILL DEVELOPMENT

Abstract. The article focuses on the importance of foreign internships and academic exchanges in the development of students' professional skills. The research was conducted based on empirical methods, and the competencies of students who participated in the

internship and those who did not participate were determined based on indicators. As a result, it was analyzed that the level of knowledge, innovative thinking and communicative competencies of students who participated in the internship significantly increased. Based on the results, recommendations are proposed for wide application in the practice of higher education institutions.

Key words: professional development, foreign internship, communicative competence, academic exchange, empirical analysis, innovative development.

KIRISH

Yurtimizda ta'lim jarayonlariga berilayotgan etibor tobora kuchayib bormoqda. Zamonaviy kasbiy kompetensiyaga ega kadrlarni tayyorlash, avlodlarimizni kelajagini ta'minlashga poydevor bo'ladi. Ayniqsa pedagogika soha vakillarini kasbiy tayyorlashda xorijiy metodlardan foydalanish juda katta ahamiyat kasb etadi. Sohaga oid bilimlarni berishda o'qituvchi bor malakasidan foydalanish bilan birgalikda, zamonaviy yondashuvlar asosida xorijiy tajribalardan foydalanib ta'lim strategiyasiga yangicha yondashuv bilan bilim berishni talab etadi. Milliy ta'lim tizimini jahon tajribalar asosida yangi metodlardan foydalanish talabalarni xalqaro maydondagi o'rnini ham belgilab beradi. Yangicha fikr va yondashuvlar asosida olingan bilimlardan yangi g'oyalar, ishlanmalar, ixtirolar kelib chiqishga olib keladi. Bu jarayonda xorijiy stajirovkalarni va akademik almashinuvlarni tasiri katta o'rin tutadi. Respublikamiz ta'lim tizimida xalqaro tajribalarni qo'llashni pedagogika sohasida ta'lim olayotgan talabalarda qo'llash va keyinchalik qator sohalarga jalb qilish orqali ta'lim tizimida yangicha yondashuv va muzokarali baxslar orqali yangi g'oya, metodlarni ishlab chiqilishiga sabab bo'ladi.

Xalqaro stajirovkalar ta'lim oluvchilar va mutaxassislariga o'z kasbiy faoliyatini xorijiy tajriba asosida takomillashtirish, ilg'or ish uslublari va professional standartlar bilan tanishish imkonini beradi. Akademik almashinuv dasturlari esa bilim va tajriba almashinuvi orqali ta'lim sifatini oshirish, ilmiy hamkorlikni rivojlantirish hamda xalqaro ta'lim makoniga integratsiyalashuvni ta'minlaydi.

So'nggi yillarda ta'lim sohasida o'zoro hamkorlikni rivojlanishi xalqaro munosabatlarni va amaliy tajriba almashinish sohasida ham amaliy ahamiyat kasb etadi. Yurtimizda qator rivojlangan davlatlar oliy ta'lim dargohlarining filiallari ochilishi bugun yaqqol misoli. Akademik almashinuvlar, talabalar va o'qituvchilarni

o'zoro modulli ta'lim tizimi orqali oliygohlarda almashinuv orqali dars mashg'ulotlarini olib borishi rivojlanishning samarali yo'liga qo'yilgan asosiy qadam hisoblanadi. Bu jarayonlarni yildan-yilga o'sib borishi ta'lim sohasida investitsiyani ham ko'payishiga olib keladi.

Ta'lim jarayonida stajirovkalarni tashkil etish esa ham teoriya, ham amaliy jihatdan talabalar ko'nikmasini mustahkamlashda eng muhim omillardan biridir. Xalqaro stajirovkalar talabalarga yoki o'qituvchilarga boshqa mamlakat maktablarida, universitetlarida yoki ilmiy-amaliy markazlarida ma'lum muddat faoliyat yuritish, xalqaro mutaxassislar bilan birgalikda ish olib borish, u yerda qo'llaniladigan ilg'or metodologiyalar bilan tanishish imkonini beradi. Masalan, Yevropadagi bir universitetda tarbiya jarayoni qanday tashkil etilishi, joriy etilayotgan innovatsion pedagogik texnologiyalar, talabalar bilan olib boriladigan individual ish uslublari, psixologik yondoshuvlar, monitoring mexanizmlari, baholash tizimlarini bevosita ko'rish hamda ularni o'zimizda joriy etish choralarini ishlab chiqish mumkin bo'ladi.

TADQIQOT METODIKASI

Ushbu tadqiqot xorijiy stajirovkalar va akademik almashinuv dasturlarini talabalarni kasbiy rivojlanishiga tasirini empirik tahlillar asosida aniqlashga qaratiladi. Tadqiqot miqdoriy ustuvor aralash metodologiya asosida tashkil etiladi. Tadqiqotni amalga oshirish metodikasi quyidagi 3 bosqichda amalga oshiriladi:

- a) Diagnostika bosqichi – bu bosqichda talabalarni kasbiy rivojlanishidagi oldingi qo'llanilib kelinayotgan metodikani chuqur tahlil qilinadi.
- b) Empirik bosqich – xorijiy stajirovka va akademik almashinuvda ishtirok etgan va bu jarayonlarda ishtirok etmagan talabalar o'rtasida kasbiy so'rovnoma o'tkaziladi.
- c) Analitik bosqich – olingan natijalar statistic va taqqoslama tahlil qilinadi. Natijalar asosida jadvallar shakllanadi.

Bu bosqichlarni amalga oshirish jarayonlari vaqt talab etadi. Qolaversa talabalarni kasbiy rivojlanishida xorijiy stajirovkalar orqali yangi g'oyalar, raqamli baholashni yangicha yondashuvlari, har hil tanlovlar orqali talabalarni kasbiy

kompetensiyasini oshirishga qaratilgan bilimlarni ma'lum muddat shakllanishiga ham olib keladi.

NATIJALAR.

Tadqiqotni amalga oshirish uchun pedagogika talabalaridan tashkil topgan bir guruh tanlanadi. Guruhda talabalarni soni o'rtacha 20 tani tashkil etsa, talabalarni teng yarmini akademik almashinuv uchun xorijga chiqariladi. Ikkiga ajratilgan respondentlarini qisqa muddat tahlil jarayonlarini kutiladi. Kasbiy rivojlanishni baholash indekatorlari ishlab chiqiladi va o'zoro tahlil qilinadi.

1-jadval.

Talabalarni kasbiy rivojlanishini baholash indikatorlari

Indikator	Tavsifi
Kasbiy bilimlar	Mutaxassislik fanlari bo'yicha bilim darajasi
Amaliy ko'nikmalar	Kasbiy vazifalarni bajara olish qobiliyati.
Innovatsion fikrlash	Yangi g'oya va zamonaviy texnologiyalarni qabul qilish
Kommunikativ kompetensiya	Jamoa va xalqaro muhitda ishlash
Kasbiy motivatsiya	Kasbga bo'lgan qiziqish va intilish

Yig'ilgan ma'lumotlar deskriptiv statistika va taqqoslama tahlil asosida qayta ishlanadi. Natijalar talabalar kesimida solishtiriladi.

2-jadval.

Talabalarni kasbiy mahoratini rivojlanish ko'rsatkichlari (ball asosida)

Indikator	Akademik almashinuv o'tagan talabalar	Almashinuv o'tamagan talabalar
Kasbiy bilimlar	4,38	3,71
Amaliy ko'nikmalar	4,44	3,62
Innovatsion fikrlash	4,51	3,58
Kommunikativ kompetensiya	4,63	3,49

Kasbiy motivatsiya	4,56	3,77

Natijalar bo'yicha xulosa qilinadiki, xorijiy stajirovka va akademik almashinuvda ishtirok etgan talabalar barcha indikatorlar bo'yicha yuqori natijaga erishgan. Ayniqsa, kommunikativ kompetensiya va innovatsion fikrlash ko'rsatkichlari bo'yicha oradagi tafovud yuqoriligini ko'rish mumkin.

Akademik almashinuvlar talabalarni kasbiy rivojlanishida muhim pedagogik mehanizm ekanligini tasdiqlaydi va ularni oliy ta'lim tizimida kengroq joriy etish zauriligini asoslaydi.

MUHOKAMA

Olingan empirik ma'lumotlar akademik mobillikni zamonaviy oliy ta'lim tizimida kompetensiyaga asoslangan yondashuvning muhim tarkibiy qismi sifatida qarash zarurligini ko'rsatadi. Innovatsion fikrlash ko'rsatkichini yuqoriligi xorijiy stajirovkani talabalarni yangi pedagogik texnologiyalar, ilmiy metodlarva muammoga yechim topishning kreativ usullari bilan tanishtirilishi natijasidir. Bu natija talabalar o'rtasida ixtiro qilish qobiliyatini rivojlanishiga, tendoshlar bilan o'zoro g'oya almashinuvlarini kucayib borishiga katta yo'l ochib beradi.

Kasbiy motivatsiyalar bo'yicha olingan natijalar talabalarni xorijiy stajirovka orqali o'z kasbiy istiqbollarini keng anglashlari ko'rsatib beradi. Bunday tajribalar talabalarni o'zini rivojlantirishga bo'lgan ichki motivatsiyasini kuchayib, kelajakdagi kasbiga bo'lgan mehrini oshishiga olib keladi. Olingan natijalarni keng muhokama asosida tahlil qilinib akademik mobillik dasturlari va yikkik stajirovka jadvallarini ishlab chiqishga undaydi.

XULOSA

O'tkazilgan empirik tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, talabalarni kasbiy mahoratini rivojlanishida, xorijiy stajirovka va akademik mobillikni har bir oliy ta'lim muassasasiga yangicha yondashuvlar asosida qo'llashga undaydi. Bu bilan birgalikda kasbiy kompetensiyani shakllanishida o'zoro g'oyalar almashinuvi ta'lim tizimi xalqaro bosqichga olib chiqish uchun keng yo'l ochib beradi. Yuqoridagi tahlillar asosida olingan natijalarni katta guruhlarga tadbiq qilish va yo'nalishlar kesimida tadqiqotlar olib borish jarayonlarida kasbiy rivojlanishdagi kamchiliklarni o'rganish va talabalarimizni xalqaro jarayonlarda keng fikrlashi va yangi g'oyalarni

ishlab chiqishiga katta omilligini ko'rsatib beradi. Xorijiy stajirovkalarni rivojlangan davlatlarda o'tkazish balki rivojlanmagan davlatlarda ham amalga oshirish orqali ta'lim bosqichlarini keng anglash uchun yo'l ochib beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Álvarez-Huerta, P., Muela, A., & Larrea, I. (2024). Influence of international internships on students' core competencies: Communication, critical thinking and teamwork. *Social Sciences & Humanities Open*, 10, 101006.
2. Norova, N. F. (2025). Xalqaro almashinuv va amaliyot dasturlarining oliy ta'limdagi ahamiyati. *Pedagogik Mahorat (ilmiy-nazariy va metodik jurnal)*, 7, 2025.
3. Chen, T.-L., Goodman, D., Morrison, A., & Wang, M.-J. S. (2023). International internships, language competency, and employability: Perceptions of students and industry stakeholders. *Advances in Hospitality and Tourism Research*, 11(3), 371–391.
4. Problematizing interculturality in international internships: A Taiwanese perspective. (2024). *Asian Journal of Social Science*, 52(1).
5. Nizamov, A., Gaybullaev, F., & Zahidova, U. (2023). Development of foreign joint educational programs in the higher education system of the Republic of Uzbekistan. *E3S Web of Conferences*. O'zbekiston
6. Khayrillo Rejapov, Kh., & Alimova, G. A. (2025). Directions of Development of Higher Education System in Uzbekistan. *Journal of Information Systems Engineering and Management*.
7. International teaching internships for future teachers: potential and challenges for learning. (2024). *Educational Research for Policy and Practice*.

UDK: 796.012

BO'LAJAK SPORT MURABBIYLARIDA PEDAGOGIK INTUITSIYANI TAKOMILLASHTIRISH JARAYONLARI

Axmedov Jaloliddin Oribovich

*Andijon davlat universiteti Fakultetlararo jismoniy tarbiya va sport kafedrası
dotsenti*

Annotatsiya: Ushbu maqolada pedagogik intuitsiyaning mohiyati, uning murabbiy faoliyatidagi ahamiyati va uni takomillashtirishning asosiy jarayonlari atroflicha yoritiladi. Pedagogik intuitsiyaning rivojlantirish uchun nazariy bilimlar, amaliy tajriba, refleksiv tahlil va o'z-o'zini rivojlantirishning ahamiyati ko'rsatib o'tiladi.

Kalit so'zlar: pedagogik intuisiya, pedagogik mahorat, kasbiy rivojlanish, refleksiv tahlil, o'qituvchining kompetentligi, didaktika, psixologiya, innovatsion pedagogika.

ПРОЦЕССЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ИНТУИЦИИ У БУДУЩИХ СПОРТИВНЫХ ТРЕНЕРОВ

Аннотация. В статье подробно описаны сущность педагогической интуиции, её значение в деятельности учителя и основные процессы её совершенствования. Подчёркивается важность теоретических знаний, практического опыта, рефлексивного анализа и саморазвития для развития педагогической интуиции.

Ключевые слова: Педагогическая интуиция, педагогическое мастерство, профессиональное развитие, рефлексивный анализ, компетентность учителя, дидактика, психология, инновационная педагогика.

PROCESSES OF IMPROVING PEDAGOGICAL INTUITION IN FUTURE SPORTS COACHES

Abstract. This article describes in detail the essence of pedagogical intuition, its importance in teacher practice, and the key processes for its improvement. It emphasizes the importance of theoretical knowledge, practical experience, reflective analysis, and self-development for developing pedagogical intuition.

Keywords: Pedagogical intuition, pedagogical excellence, professional development, reflective analysis, teacher competence, didactics, psychology, innovative pedagogy.

KIRISH

Pedagogik intuitsiyaning samarali rivojlanishi bir qator o'zaro bog'liq omillar majmuasiga bog'liq. Bu omillarni chuqur tushunish intuitsiyaning takomillashtirishga qaratilgan metodikalarni ishlab chiqishda asosiy yo'nalishlarni belgilab beradi.

Tajriba va bilimning roli

Intuitsiya – bu tajriba hamda ongsiz bilimga asoslangan tezkor va samarali qaror qabul qilish qobiliyatidir. Murabbiyning faoliyati davomida to'plangan amaliy tajriba hamda turli vaziyatlarni hal etish ko'nikmalari intuitiv qarorlarni shakllantirishning asosiy omillaridir. Tajribali murabbiylar intuisiyasi ko'p yillik faoliyat, sportchilar bilan o'tkazilgan vaqt va qaror qabul qilish konteksti natijasida shakllanadi. Ular miyasi muayyan vaziyatlarga tez va maqsadga muvofiq javob berish uchun "odatlashgan" neyron yo'llarni yaratadi, bu esa ongli hisob-kitoblardan voz kechib, intuitiv yechimlarga asoslanish imkonini beradi.

Bilim va ko'nikmalarni doimiy ravishda takomillashtirish, muntazam o'rganish va shaxsiy rivojlanish intuisiyani yanada takomillashtiradi. Murabbiy qanchalik boy bilimga ega bo'lsa, uning intuitiv qarorlari shunchalik asosli va aniq bo'ladi. Shu bois, intuisiyani rivojlantirishda bilim bazasining mustahkamligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Intuitsiyani takomillashtirish jarayoni – bu bilimlarni oshirish, murakkab vaziyatlarda faoliyat yuritish, refleksiya qilish va tajribalarni muntazam tahlil qilishga asoslangan kompleks jarayondir. Bu jarayonning asosiy bosqichlari quyidagicha tavsiflanadi:

Bilim bazasini kengaytirish va mustahkamlash.

Intuisiya ko'pincha ongsiz jarayon sifatida namoyon bo'lsa-da, uning asosida katta hajmdagi bilish va tajriba ma'lumotlari turibdi. Shu bois, murabbiy yoki mutaxassisning bilim darajasini oshirish, nazariy va amaliy bilimlarni birgalikda mustahkamlash intuitiv qarorlarni aniq va ishonchli qiladi. Ilmiy adabiyotlar o'rganish, seminar va treninglarda faol ishtirok etish bu jarayonga hissa qo'shadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Ma'lumotlarga ko'ra, intuitsiya asosan murabbiyning boy bilim bazasi va uzoq yillik tajribasiga tayanadi. Masalan, Gigerena va Hersxaymerning tadqiqotida, sport murabbiylarining ko'p yillik tajribasi ularning qarorlarini ongsiz ravishda tez va aniq qabul qilish qobiliyatini oshiradi, bu esa intuisiyaning asosi hisoblanadi. Shuningdek, Dekker va Koldun ham murabbiylarning murakkab vaziyatlardagi qarorlari ularning bilim bazasi va tajribasiga bevosita bog'liq ekanligini ta'kidlaydilar.

Murakkab va noaniq vaziyatlarda faoliyat yuritish va intuitiv qaror qabul qilish

Murakkab va o'zgaruvchan sharoitlarda tezkor va aniq qarorlar qabul qilish – murabbiylik va boshqa professional faoliyatlarda muhim ko'nikmadir. Zamonaviy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ushbu ko'nikma asosan ko'p yillik amaliy tajriba hamda miyadagi neyron yo'llarining adaptatsiyasi natijasida shakllanadi.

Klein va uning hamkasblari tomonidan olib borilgan tadqiqotlarida murakkab va noaniq vaziyatlarda intuitiv qaror qabul qilish jarayoni modeli orqali batafsil o'rganilgan. Ushbu modelga ko'ra, tajribali mutaxassislar – sport murabbiylari, harbiy rahbarlar va tezkor qarorlar talab qilinadigan boshqa soha vakillari – tezda mavjud variantlarni baholab, ongsiz ravishda eng maqbul qarorni qabul qila olishadi. Model shuningdek, bu jarayonning murakkab sharoitlarda tez va samarali ishlashi uchun neyron tarmoqlarining "odatlashuvi" zarurligini ta'kidlaydi.

Beilock va Carrning tadqiqoti shuni ko'rsatadiki, ko'p marta takrorlangan amaliyot va murakkab sharoitlarda faoliyat yuritish miyadagi neyropastiklikni rag'batlantirib, intuitiv qaror qabul qilish jarayonini mustahkamlaydi. Bu esa murabbiylarga va boshqa mutaxassislarga stressli vaziyatlarda ham samarali ishlash imkonini beradi. Shuningdek, Sutton o'z ishida murabbiylarning murakkab va tez o'zgaradigan vaziyatlarda qaror qabul qilish jarayonida intuitsiyaning rolini tahlil qilib, intuitsiyaning yuqori darajada rivojlanishi ko'p yillik amaliyot va real vaziyatlarga doimiy duch kelish natijasida yuzaga kelishini ta'kidlaydi.

Umuman olganda, zamonaviy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, murabbiylar va mutaxassislarning murakkab sharoitlarda samarali intuitsiyasi ularning amaliy tajribasi va miyadagi neyron yo'llarining moslashuvi natijasidir.

Refleksiya va faol tahlil

Tajribani muntazam tahlil qilish va o'ziga xos refleksiya qilish – ya'ni o'z harakatlari va qarorlarini chuqur o'rganish, ularning natijalarini baholash jarayoni –intuitsiyaning rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi. Bu usul shaxsga o'z xatolarini va muvaffaqiyatlarini anglab yetishga yordam beradi, kelgusi faoliyat uchun yondashuvlarni takomillashtirish imkonini yaratadi. Zamonaviy ta'lim va murabbiylik sohasidagi tadqiqotlar refleksiyani shaxsning o'z amaliyoti, qarorlari va

harakatlarini tizimli ravishda tahlil qilish jarayoni sifatida ta'riflaydi. Bu jarayon murabbiylarning professional malakasini oshirish va intuitsiyasini rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Xorijlik olimlardan J.A Moon o'zining "Refleksiya va bandlik" nomli ilmiy manbasida refleksiyani shaxsning o'z tajribasidan ma'noli xulosalar chiqarish va kelajakdagi faoliyat uchun strategiyalar ishlab chiqish jarayoni sifatida ko'radi. Ushbu jarayon murabbiylarga o'z ish faoliyatidagi yutuq va xatolarni aniqlashga yordam beradi.

B.Larrivee murabbiylarning professional o'sishida refleksiyaning ahamiyatini ta'kidlab, uni o'rganish va o'zini rivojlantirish uchun muhim vosita deb hisoblaydi. Refleksiya murabbiylarga o'z kuchli va zaif tomonlarini anglash imkonini beradi.

M.Eraut esa refleksiyaning intuitsiyani rivojlantirishdagi rolini o'rganib, doimiy va tizimli tahlil natijasida murabbiylarning ongsiz ravishda qabul qiladigan qarorlari yanada aniq va asoslangan bo'lishini ta'kidlaydi.

Umuman olganda, refleksiya murabbiylik amaliyotida faqat o'tgan tajribalarni tahlil qilish emas, balki doimiy o'rganish va professional rivojlanish jarayoni sifatida qaraladi.

Muloqot va tajriba almashish

Mutaxassislar orasidagi muntazam muloqot, tajriba almashish ham intuisiyani yaxshilash uchun muhimdir. Bu jarayonda turli vaziyatlar bo'yicha fikrlar, yechimlar muhokama qilinadi, yangi g'oyalar va yondashuvlar paydo bo'ladi, bu esa intuitiv qarashlar doirasini kengaytiradi. Ilmiy manbalarda ko'pincha mutaxassislar o'rtasidagi muloqot va tajriba almashish intuisiyani rivojlantirishda muhim omil sifatida ta'kidlanadi. Masalan, sport murabbiylari o'rtasida tashkil etilgan seminarlar va master-klasslar natijasida yangi bilimlar paydo bo'lib, ularning intuitiv qarashlari kengayadi.

Cox va Collinsning tadqiqotiga ko'ra, mutaxassislar o'rtasidagi muntazam muloqot, seminarlar va master-klasslar yangi bilimlarni olishga va intuisiyani rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu, ayniqsa, sport murabbiylari uchun juda muhimdir, chunki ular turli vaziyatlarda tez va aniq qaror qabul qilishga majbur bo'ladilar.

Ushbu olimlarning fikrlari o'rinli, ularning g'oyalari mutaxassislarning doimiy o'zaro ta'siri kollektiv bilim va tajribaning sinergiyasini yaratadi, bu esa har bir shaxsning intuitsiyasini rivojlantirish uchun qulay muhitni ta'minlaydi. Haqiqatan ham, mutaxassislar o'rtasidagi muntazam muloqot, seminarlar va master-klasslar yangi bilimlarni olish va intuitsiyani rivojlantirish uchun muhim ahamiyatga ega. Bu nafaqat sport murabbiylari, balki pedagoglar, shifokorlar, injenerlar kabi doimiy ravishda tezkor va aniq qarorlar qabul qilishi shart bo'lgan boshqa soha vakillari uchun ham dolzarbdir. Bunga qo'shimcha qilib shuni aytish mumkinki, yashirin bilimlarni oshkor qilish, turli yondashuvlarni o'rganish, refleksiya va o'z-o'zini baholash, ishonchni mustahkamlash, yangiliklarni integratsiya qilish bu kabi o'zaro hamkorlik va tajriba almashish jarayonlari intuitsiyani quyidagi yo'llar bilan kuchaytiradi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, pedagogik intuitsiya zamonaviy murabbiyning eng muhim kasbiy fazilatlaridan biridir. U faqatgina tug'ma qobiliyat bo'lmay, balki muntazam mehnat, chuqur bilimlar, boy tajriba va doimiy o'z-o'zini takomillashtirish natijasida rivojlanadigan murakkab jarayondir. Pedagogik intuitsiyani rivojlantirish murabbiyga samaraliroq ishlashga, sportchilar bilan chuqurroq aloqa o'rnatishga va ta'lim jarayonini yanada qiziqarli va mazmunli qilishga yordam beradi. Har bir pedagogning bu yo'nalishdagi sa'y-harakatlari ta'lim sifatini oshirishda va yosh avlodning har tomonlama rivojlanishida muhim rol o'ynaydi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Dekker R., Koldunov M. Expert decision-making in coaching: A review and future directions. *Journal of Sports Sciences*. – 2015 33(12), 1286-1294
2. Klein G., Moon B., Hoffman R.R. Making Sense of Sensemaking 2: A Macro-cognitive Model. CRC Press. – 2017
3. Beilock S. L., Carr T. H. When high-powered people fail: Working memory and "choking under pressure" in math. *Psychological Science*, – 2005,16(2). – P.101-105.
4. Sutton, R. S. Intuition in Decision Making: The Role of Experience and Neural Adaptation. *Journal of Applied Cognitive Psychology*. – 2020, 34(7), –P.1461-1472.
5. Moon J. A. Reflection and Employability. Routledge. – 20013
6. Larrivee .B. Development of a tool to assess teachers' level of reflective practice. *Reflective Practice*. – 2008,9(3), – P.341-360.

7. Eraut M. Informal learning in the workplace. Studies in Continuing Education. – 2004, 26(2), – P.247-273.
8. Cox R.H., Collins D. The role of communication and knowledge exchange in coaching effectiveness. International Journal of Sports Science and Coaching. – 2010, 5(3), –P.325-335.

UDK: 37.037:796.012

JISMONIY SIFATLARNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK MEXANIZMLARI

Raximov Bobirjon Abdurasulovich

Andijon davlat universiteti Sport nazariyasi va metodikasi kafedrası

Annotatsiya: Ushbu maqolada jismoniy sifatlarni rivojlantirish jarayonida pedagogik mexanizmlarning ahamiyati, ularning mazmuni va amaliy qo'llanilish xususiyatlari tahlil qilindi. Tadqiqotning maqsadi - o'quvchilarda kuch, tezlik, chidamlilik, chaqqonlik va moslashuvchanlik kabi jismoniy sifatlarni rivojlantirishda individual yondashuv, motivatsiya, interaktiv mashg'ulotlar va tizimli rejalashtirishning pedagogik imkoniyatlarini asoslab berishdan iborat.

Kalit so'zlar: jismoniy sifatlarni, pedagogik mexanizmlar, motivatsiya, individual yondashuv, chidamlilik, kuch, tezlik, interaktiv mashg'ulotlar, monitoring.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ РАЗВИТИЯ ФИЗИЧЕСКИХ КАЧЕСТВ

Аннотация. В данной статье раскрывается значение педагогических механизмов в процессе развития физических качеств учащихся, а также особенности их теоретического содержания и практического применения. Цель исследования - научное обоснование эффективности индивидуального подхода, мотивации, интерактивных занятий и системного планирования при развитии силы, быстроты, выносливости, ловкости и гибкости.

Ключевые слова: физические качества, педагогические механизмы, мотивация, индивидуальный подход, выносливость, сила, быстрота, интерактивные занятия, мониторинг.

PEDAGOGICAL MECHANISMS FOR DEVELOPING PHYSICAL QUALITIES

Abstract. This paper examines the role and pedagogical significance of specific mechanisms used to develop physical qualities in students, as well as their theoretical foundations and practical implementation. The purpose of the study was to justify the effectiveness of individualisation, motivation, interactive learning activities and systematic planning in improving strength, speed, endurance, agility and flexibility. The research employed theoretical analysis, pedagogical observation and comparative methods.

Keywords: physical qualities, pedagogical mechanisms, motivation, individual approach, endurance, strength, speed, interactive training, monitoring.

KIRISH

Jismoniy tarbiyaning asosiy tarkibiy qismlaridan biri bu jismoniy sifatlarni har tomonlama rivojlantirishdir. Bunda pedagogik mexanizmlar alohida ahamiyat

kasb etadi, chunki ular orqali o'quvchilarning jismoniy rivojlanishi uchun maqsadli va tizimli yondashuv amalga oshiriladi. Pedagogik mexanizmlar tushunchasi turli ma'nolarni qamrab oladi va u turli qirralardan o'rganiladi. Bu tushuncha pedagogik jarayonni tashkil qilish, boshqarish, nazorat qilish hamda baholash kabi yo'nalishlarni o'z ichiga oladi. Shu sababli, jismoniy sifatlarni rivojlantirish jarayonida pedagogik mexanizmlarni to'g'ri tashkil qilish juda muhim ahamiyatga ega. Pedagogik mexanizmlar deganda, o'quv jarayonining samaradorligini oshirishga qaratilgan bilimlar, ko'nikmalar va kompetensiyalar tizimini anglash mumkin. Bu mexanizmlar tarbiya va ta'lim jarayonini optimallashtirish uchun xizmat qiladi. Jismoniy sifatlarni shakllantirish jarayonida pedagogik mexanizmlarning to'g'ri tanlanishi va samarali qo'llanilishi o'quvchilarning jismoniy tayyorgarligini yaxshilash, o'z-o'zini nazorat qilish ko'nikmalarini rivojlantirish hamda motivatsiyasini oshirishga xizmat qiladi. Jismoniy sifatlarni, ya'ni kuch, tezlik, chidamlilik, moslashuvchanlik kabi ko'rsatkichlar o'quvchilarda sistemali ravishda rivojlantirilishi zarur.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Jismoniy sifatlarni rivojlantirish uchun aniq maqsadlar belgilash muhim ahamiyatga ega. Bu maqsadlar o'quvchilarning yoshi, jismoniy tayyorgarlik darajasi va individual xususiyatlariga muvofiq belgilanadi. Rejalashtirishda o'quvchilarning harakat faoliyati va jismoniy qobiliyatlarini hisobga olish zarur. Jismoniy tarbiya jarayonida ta'limning tizimlili, izchilligi, ongli yondashuvi, mustaqil o'zlashtirilishi hamda individual yondashuv kabi didaktik tamoyillar muhim o'rin tutadi. Bu prinsiplar jismoniy mashqlarning mazmunini belgilashda hamda mashg'ulotlarni tashkil etishda asosiy o'rin tutadi. O'quvchilarda jismoniy mashg'ulotlarga qiziqish uyg'otish, ularni faol ishtirokchiga aylantirish uchun motivasiya muhim omillardan biri hisoblanadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Jismoniy sifatlarni rivojlantirishda pedagogik mexanizmlarni to'g'ri qo'llash uchun pedagoglar tomonidan quyidagi muhim omillarga e'tibor qaratilishi lozim.

No	Jismoniy sifatlarni rivojlantirishd a pedagogik mexanizmlar	Ta'rifi	Misollar asosida tushunchalari	Natija
1.	Individual yondashuv	Har bir o'quvchining jismoniy imkoniyatlari va ehtiyojlarini hisobga olish.	Talabanning jismoniy qobiliyatlariga qarab mashg'ulotlarni modellashtirish.	Shaxsiy ehtiyojlar asosida mashg'ulotlarni moslashtirish.
2.	Maqsadga yo'naltirilgan yondashuv	Jismoniy mashg'ulotlarning aniq maqsadlarini belgilash va ularga erishishni ta'minlash.	O'quvchilarning kuchini oshirish uchun maxsus dasturlar tayyorlash.	Maqsadga yo'naltirilgan mashg'ulotlar samaradorlikni oshiradi
3.	Rag'batlantirish	O'quvchilarning muvaffaqiyatlarini rag'batlantirish va ularni yuksak natijalarga erishish uchun motivatsiya qilish.	Yaxshi natijalarga erishgan o'quvchilarni mukofotlash.	Motivatsiya bolalarning faol ishtirokini oshiradi.
4.	Interaktiv mashg'ulotlar	Jismoniy mashg'ulotlarni interaktiv va qiziqarli qilib o'tkazish.	O'yinlar va raqobatli faoliyatlardan foydalanish.	O'quvchilarning qiziqishi ortadi va mashg'ulotlar samaradorligi oshadi

5.	Texnik korrektlik	Mashg'ulotlarni to'g'ri va xavfsiz bajarishni nazorat qilish.	Har bir mashg'ulotda to'g'ri texnikani namoyish etish.	Jarohatlanish xavfini kamaytirish va to'g'ri texnika o'rgatish

Bundan tashqari, har bir yondoshuvlarning mazmunini yoritish natijasida izohlab olish mumkin.

1. Individual yondashuv: O'quvchining yoshi, jinsi, jismoniy tayyorgarligi va umumiy holatini inobatga olgan holda, unga moslashtirilgan mashqlar hamda individual reja tuzish muhim ahamiyatga ega. Pedagoglar o'quvchilarning individual xususiyatlarini inobatga olib, shaxsiy ehtiyojlarga mos yondashishlari kerak.

2. Jismoniy sifatlarning muvozanatli rivojlanishi: Jismoniy sifatlarning rivojlanishi (kuch, chidamlilik, tezlik, moslashuvchanlik) muvozanatli bo'lishi kerak. Pedagoglar har bir sifatni alohida rivojlantiradigan mashqlarni to'g'ri rejalashtirishi lozim, shu bilan birga, ortiqcha yuki bo'lmasligi kerak.

3. Motivatsiya va psixologik qo'llab-quvvatlash: O'quvchilarni jismoniy mashqlarga motivatsiya qilish va ruhiy holatini qo'llab-quvvatlash pedagogning vazifasidir. Motivatsiya, maqsadga erishish istagi va jismoniy faoliyatga qiziqish o'quvchilarning muvaffaqiyatlarini oshiradi.

4. Doimiy monitoring va tahlil: Pedagoglar o'quvchilarning jismoniy rivojlanishini muntazam ravishda kuzatib borishlari kerak. Mashqlar davomida o'quvchilarning holatini tahlil qilish, yutuqlari va kamchiliklarini aniqlash muhim. Bu tahlillar asosida mashqlarni o'zgartirish yoki yaxshilash mumkin.

5. Tizimli yondashuv va rejalashtirish: Jismoniy sifatlarni rivojlantirishda tizimli va uzluksiz yondashuv zarur. Pedagoglar mashqlarni qaysi davrda qaysi jismoniy sifatni rivojlantirishga yo'naltirishni yaxshi rejalashtirishlari lozim. Bu esa o'quvchilarni charchashdan saqlash va samarali natijalar olishga yordam beradi.

6. Mashg'ulotlar va sport turining xilma-xilligi: Mashg'ulotlarda turli sport turlari va mashqlarni qo'llash jismoniy sifatlarning to'liq rivojlanishiga olib

keladi. Pedagoglar o'quvchilarga ko'plab turli jismoniy mashqlarni taqdim etishlari kerak, shunda ular barcha jismoniy sifatlarni rivojlantirishlari mumkin.

7. Tayyorlov va ma'lumot berish: O'qituvchilar o'quvchilarga jismoniy faollikning foydasi, mashqlarni to'g'ri bajarish usullari hamda texnikalarini aniq va tushunarli tarzda o'rgatishlari lozim.

8. Bu nafaqat jismoniy sifatlarni rivojlantirishga, balki jarohatlardan saqlanishga ham yordam beradi.

9. Sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish: Pedagoglar o'quvchilarga sog'lom turmush tarzining barcha jihatlarini, jumladan, ovqatlanish, uyqu va dam olishning ahamiyatini tushuntirishlari kerak. To'g'ri turmush tarzi jismoniy sifatlarni rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi.

10. Ijtimoiy va sinfiy omillarni hisobga olish: Jismoniy tarbiya mashg'ulotlari jamoaviy ishlashni ham rivojlantiradi. Pedagoglar o'quvchilarning bir-biriga yordam berishini, o'zaro raqobat va hamkorlikni qo'llab-quvvatlashni ta'minlashlari zarur.

Motivasiya jarayonida turli rag'batlantirish vositalari, o'yin elementlari va musobaqalardan foydalanish mumkin. Pedagogik mexanizmlar jarayonida motivasiyani shakllantirish, o'quvchilarning ichki talab va xohishlarini qo'llab-quvvatlash orqali ularni mashg'ulotlarda faol ishtirok etishga undash mumkin. Jismoniy sifatlarni rivojlantirishda o'quvchilarda o'zini o'zi nazorat qilish ko'nikmalarini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Bu jarayonda o'quvchilar o'z jismoniy rivojlanishini baholash, mashqlarning to'g'ri bajarilishi va natijalarini tahlil qilish imkoniyatiga ega bo'ladi. Pedagoglar o'quvchilarga o'zini o'zi baholash bo'yicha yo'riqnomalar va maxsus ko'rsatmalar berish orqali ularda mas'uliyat hissini shakllantirishi mumkin.

O'quvchilarda jismoniy tayyorgarlik va chidamlilik sifatlarini rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari va diagnostik mezonlari aniqlashtirishga qaratilgan. Jismoniy tarbiyaning asosiy yo'nalishi inson tanasi va uning tuzilishi, shu jumladan organlarning qanday rivojlanishi va o'sishi va turli darajadagi motor faolligi (fiziologik). Ular maxsus mashqlardan foydalanish va tabiiy vosita qobiliyatlarini rivojlantirish orqali tanani yaxshiroq ishlashga o'rgatish

g'oyasini himoya qiladi. Odamning yoshi, jinsi va jismoniy tayyorgarligi darajasi ham muntazam mashg'ulotlarda (masalan, yurish, chopish, sakrash, og'irlik ko'tarish, uloqtirish va h.k.) va yanada ilg'or mashg'ulotlarda (masalan, maxsus mashg'ulotlar va sport turlari) qanchalik yaxshi ishlashini belgilaydi. Jismoniy tarbiya darslari ko'pincha sog'liq, fitnes va o'sish kabi tushunchalarni o'z darslariga birlashtiradi va shu sababli o'z ichiga oladi.

Ma'lumki, jismoniy tarbiya ta'lim sifatida jahondagi barcha mutaxassislarining e'tiborini jalb etish bilan bir qatorda uning tavsifi (mazmun va mohiyat ifodasi) va tasnifini (vositalar, qo'llanish jarayonlari) olimlar o'zlaricha ifoda etishadi. Bu o'rinda P.F. Lesgaft, L.P. Matveyev, A.F. Novikov va O'zbekistonlik olimlar R. Salomov, K.M. Mahkamjonov, Y.M. Yunusova, Sh.H. Xonkeldiyev, A.A. Abdullayev, H.T. Rafiyev, H.A. Botirov, O'.Ibrohimov kabi jismoniy tarbiya nazariyotchilari jismoniy tarbiya tushunchasini bir qolipda tavsif etishgan. Ularning nazarida "Jismoniy tarbiya – pedagogik jarayon bo'lib, inson organizmini morfologik va funksional jihatdan takomillashtirishga, uning hayoti uchun muhim bo'lgan asosiy harakat malakasini, mahoratini, ular bilan bog'liq bo'lgan bilimlarni shakllantirish va yaxshilashga qaratilgan". Bu tavsif fan tilida ishlatilganda asosli deb tan olish mumkin. Talabalar va oddiy kishilar jismoniy tarbiya deganda maxsus mashq-o'yinlar bilan shug'ullanish va harakat faoliyatlarini rivojlantirish deb anglaydilar. Bunda albatta, tarbiyada qo'llaniladigan vositalar va bilimlar mavjud bo'ladi. Jismoniy tarbiya vositalariga umumiy rivojlantiruvchi mashqlar, turli o'yinlar, sport turlari, sayohatlar, shuningdek, tabiatning sog'lomlashtiruvchi omillari – suv, havo va quyosh hamda gigiyenik talablar kiradi. Jismoniy ta'lim esa ushbu vositalarni maqsadga muvofiq tanlash, samarali qo'llash hamda yuqori natijalarga erishish jarayonini anglatadi. Umuman olganda, jismoniy tarbiya vositalari va ulardan foydalanib salomatlikni yaxshilash, shuningdek jismoniy barkamollikka erishishda qo'llaniladigan usullarni jismoniy tarbiya deb atash tushunishni osonlashtiradi. Jismoniy tarbiya nafaqat jismoniy tayyorgarlik maqsadlarini, balki jismoniy tarbiya, jismoniy mukammallik va bu maqsadlarga olib keladigan qoidalar va qoidalarni ham o'z ichiga oladi. Kuch, tezlik, chidamlilik va boshqa jismoniy xususiyatlar PE mashg'ulotlarida markaziy o'rinni egallaydi.

Buning sababi shundaki, jismoniy faoliyat bir nechta maqsadlarga xizmat qiladi: energiya, kuch va hayotiylikni saqlash; og'ir jismoniy mehnat, mashg'ulotlar va sport bilan shug'ullanish; va juda murakkab amaliy harakat vazifalarini maqsadli bajarish. Jismoniy tarbiya yondashuvlari, birinchi navbatda, mashqlarni bajarish mazmuni va shakli bilan bog'liq bo'lsa ham, madaniy g'oyalar bilan chambarchas bog'liq.

Bu ikkita asosiy fikrni ta'kidlaydi, xususan:

1. Mashqlarni kerakli darajada bajarish, o'ziga va boshqalarga e'tiborni qaratish, yaxshi shakllangan tanaga ega bo'lish, nafis harakat qilish. Ba'zi misollar baland sakrashlar, badiiy gimnastika mashqlari, to'pni darvozaga tepish, suzish va tramlindan sakrashdir.

Ikkinchidan, keng ko'lamli mashg'ulotlar va sport tadbirlari (individual, jamoaviy va boshqalar), ta'tillar va yuqori darajadagi sport tadbirlarida ko'rgazmalar va namoyishlar. Jismoniy madaniyat har doim badiiy ifodani (raqs, musiqa va boshqalar) va jismoniy faoliyatni (sport, sport zali va boshqalarni) o'zida mujassam etgan faoliyat yoki mashg'ulotlar majmuasi sifatida ta'riflanadi. Sababi, ilmiy jismoniy madaniyat umuminsoniy madaniyatning bir qismi sifatida qaraladi. Bu nazariyaga ko'ra, ommaviy tarbiyaning har xil turlariga xizmat qiluvchi jismoniy madaniyatning bir necha tarmoqlari mavjud bo'lib, ular: - kattalar jismoniy madaniyati; - ayollarning jismoniy madaniyati; - aholi yashash joylarining jismoniy madaniyati; va hokazo.

Ta'kidlash joizki, tarbiya va madaniyat iboralari shakl va mazmun jihatdan farq qilsada, odatda, ayniqsa O'zbekiston sharoitida (til, mantiq, tadbirning mohiyati va ishlatilishi) bu ikki iborani yagona "tarbiya" so'zi bilan ishlatiladi. Chunki, ensiklopedik lug'atlarda izohlanishicha madaniyat tarbiyani, tarbiya esa madaniyatni bildiradi qabilida tavsiflanadi. Mustaqil davlatlar hamdo'stligi mamlakatlarida "madaniyat" (kultura) iborasini tarbiya (vospitaniye) so'zi bilan aralashtirilmaydi. Masalan, jismoniy madaniyat instituti (institut fizicheskoy kulturi), jismoniy tarbiya instituti (institut fizvospitaniya) deb atashadi.

Jismoniy tarbiyada o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish muhim ahamiyatga ega. Har bir o'quvchining jismoniy imkoniyatlari turlicha

bo'lgani sababli, ularning o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olgan holda mashg'ulotlarni tashkil etish lozim. Pedagogik mexanizmlar ushbu individual yondashuvni qo'llab-quvvatlash uchun zarur vositalarni ta'minlaydi. Jismoniy sifatlarni rivojlantirishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish ham katta ahamiyatga ega. Bu texnologiyalar orqali mashg'ulotlarning samaradorligini oshirish, o'quvchilarning natijalarini tahlil qilish, video-tahlillar orqali xatolarni to'g'rilash mumkin. Axborot texnologiyalari o'quvchilarning qiziqishini uyg'otish va mashg'ulotlarni qiziqarli qilishda ham muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Pedagogik mexanizmlar orqali jismoniy sifatlarni rivojlantirish jarayonida turli tashkiliy va metodik vositalardan foydalaniladi. Bunda mashg'ulotlarning maqsadiga muvofiq tanlangan jismoniy mashqlar, musobaqalar, o'yinlar va boshqa faoliyat turlari jamlangan. O'qituvchilar ham ijodkor bo'lishlari, o'quvchilarning qiziqishlariga e'tibor berishlari va agar ular ta'lim jarayonlari ishlashini xohlasalar, ularni qo'llab-quvvatlashlari kerak.

Jismoniy xususiyatlarni ishlab chiqishda o'qitish jarayonlarini samaraliroq qilish uchun quyidagi uslubiy usullar ham juda muhimdir:

Talabalar biologiya, psixologiya yoki IT bilan shug'ullanadiganlar kabi boshqa fanlarni o'z ichiga olgan jismoniy tarbiya darslaridan ko'p jihatdan foyda olishlari mumkin. Buning natijasida ularning PEga bo'lgan ishtiyoqi ham ortadi. Talabalarning jismoniy qobiliyatlari vaqt o'tishi bilan qanday rivojlanishini kuzatishning bir usuli ularni turli xil yondashuvlar va mashqlar turlarini sinab ko'rish uchun mo'ljallangan bir qator o'quv mashg'ulotlarida qatnashishdir. Bunda pedagogik mexanizmlar orqali tajriba-sinov ishlarining samaradorligi baholanadi. Jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida o'quvchilar o'rtasida muloqot va jamoaviy faoliyatni rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Bu orqali o'quvchilarda jamoada ishlash ko'nikmalari, o'zaro yordam va bir-birini qo'llab-quvvatlash hissi rivojlanadi. Pedagogik mexanizmlar jamoaviy faoliyatni tashkil etish va unda har bir o'quvchining faol ishtirokini ta'minlashga qaratilgan. Jismoniy sifatlarni rivojlantirish jarayonida refleksiv yondashuvni qo'llash, ya'ni o'quvchilarning o'z faoliyatini tahlil qilishi va uni yaxshilashga harakat qilishi ham muhim ahamiyatga ega. Pedagoglar o'quvchilarga o'z mashg'ulotlarini tahlil qilish, xatolarini aniqlash

va ularni to'g'rilash bo'yicha maslahatlar berish orqali ularda refleksiya ko'nikmalarini rivojlantiradi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, jismoniy sifatlarni rivojlantirish jarayonida pedagogik mexanizmlarni ilmiy asosda tashkil etish o'quvchilarning jismoniy tayyorgarligi, motivatsiyasi va mustaqil faoliyatini sezilarli darajada oshiradi. Xususan, individual yondashuv, maqsadga yo'naltirilgan rejalashtirish, rag'batlantirish mexanizmlari, interaktiv mashg'ulotlar hamda texnik korrektnlikni ta'minlash jismoniy mashg'ulotlarning samaradorligini kuchaytiruvchi asosiy omillar sifatida namoyon bo'ldi. Ushbu mexanizmlarning tizimli qo'llanishi natijasida o'quvchilarda kuch, tezlik, chidamlilik va moslashuvchanlik kabi jismoniy sifatlarning muvozanatli rivojlanishi, shuningdek, o'zini o'zi nazorat qilish ko'nikmalari shakllanishi kuzatildi.

Shuningdek, jismoniy tarbiya jarayonida zamonaviy pedagogik yondashuvlar, axborot texnologiyalarining qo'llanilishi, refleksiv tahlil, doimiy monitoring va psixologik qo'llab-quvvatlashning mavjudligi ta'lim sifatini yanada oshiradi. Jismoniy mashg'ulotlarning mazmunini o'quvchilarning yosh, fiziologik va psixologik xususiyatlariga mos holda rejalashtirish, turli faoliyat turlaridan foydalanish ularning sog'lom turmush tarziga bo'lgan munosabatini shakllantiradi hamda ijtimoiy-kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantiradi.

Umuman olganda, jismoniy sifatlarni rivojlantirishning pedagogik mexanizmlarini to'g'ri tanlash va samarali amalga oshirish nafaqat o'quvchilarning jismoniy tayyorgarligini, balki ularning shaxsiy faolligi, mas'uliyati va ijtimoiy moslashuvchanligini ham rivojlantirishga xizmat qiladi. Kelgusida ushbu mexanizmlarni tajriba-sinov ishlari orqali yanada takomillashtirish, ularning amaliy samaradorligini chuqur baholash va ta'lim tizimiga keng joriy etish maqsadga muvofiqdir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. G'aniyev S., NURQOBILOV A. JISMONIY TARBIYA DARSLARIDA PEDAGOGIK NAZORATINI TASHKIL QILISH //CONFERENCE ON THE ROLE AND IMPORTANCE OF SCIENCE IN THE MODERN WORLD. – 2024. – T. 1. – №. 5. – C. 85-88.

2. Gafurjanovich M. A., Xabirullayevich M. A. JISMONIY SIFATLARNI RIVOJLANISHINING ASOSIY VOSITALARI //ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ. – 2024. – Т. 1. – №. 1. – С. 152-158.
3. Irisbayeva K. M., Ismoilova O. I. Zamonaviy o'qituvchining pedagogik-psixologik modeli //вестник магистратуры. – 2024. – с. 33.
4. Gilijova A. ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ ВА ЁШЛАРНИ ЖИСМОНИЙ РИВОЖЛАНИШИНИНГ ПЕДАГОГИК ТИЗИМИ //Science and innovation. – 2022. – Т. 1. – №. В7. – С. 137-142.

UDK: 796.012

FUTBOL MURABBIYLARINING PEDAGOGIK INTUITSIYASINI RIVOJLANTIRUVCHI OMILLAR

Axmedov Jaloliddin Oribovich

*Andijon davlat universiteti Fakultetlararo jismoniy tarbiya va sport kafedrası
dotsenti*

Annotatsiya: Ushbu maqolada futbol murabbiylarining pedagogik intuitsiyasini rivojlantiruvchi asosiy omillar ko'rib chiqilgan. Shuningdek, murabbiyning roli, tezkor va samarali qarorlar qabul qilishi, o'yinchilarning hissiy holatini tushunish va ularga to'g'ri yondashuvni topish yo'llari yoritib berilgan. Pedagogik intuitsiyani rivojlantiruvchi asosiy omillar jadvalda shakllantirilgan.

Kalit so'zlar: pedagogik intuitsiya, murabbiyning roli, asosiy omillar, ko'p qirrali omillar, tezkor va samarali qarorlar qabul qilish, to'g'ri yondashuv.

ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ИНТУИЦИИ ФУТБОЛЬНЫХ ТРЕНЕРОВ

Аннотация. В данной статье рассматриваются основные факторы, развивающие педагогическую интуицию у тренеров по футболу. Также освещается роль тренера, умение принимать быстрые и эффективные решения, понимать эмоциональное состояние игроков и находить к ним правильный подход. Основные факторы, развивающие педагогическую интуицию, сформулированы в таблице.

Ключевые слова: педагогическая интуиция, роль тренера, ключевые факторы, многогранные факторы, быстрое и эффективное принятие решений, правильный подход.

FACTORS IN THE DEVELOPMENT OF PEDAGOGICAL INTUITION OF FOOTBALL COACHES

Abstract. This article examines the main factors that develop pedagogical intuition in football coaches. It also highlights the role of the coach, how to make quick and effective decisions, how to understand the emotional state of players and find the right approach to them. The main factors that develop pedagogical intuition are formulated in the table.

Keywords: pedagogical intuition, the role of the coach, key factors, multifaceted factors, quick and effective decision-making, the right approach.

KIRISH

Futbol, nafaqat jismoniy mahorat, balki aqliy va psixologik tayyorgarlikni ham talab etadigan murakkab sport turidir. Bu jarayonda murabbiyning roli beqiyosdir.

U nafaqat jamoani texnik va taktik jihatdan tayyorlaydi, balki har bir o'yinchi bilan individual ishlash, ularning ichki potensialini ochish va psixologik barqarorligini ta'minlashga mas'uldir. Aynan shu nuqtayi nazardan qaraganda pedagogik intuitsiya muhim ahamiyat kasb etadi. Pedagogik intuitsiya – bu murabbiyning tezkor va samarali qarorlar qabul qilish, o'yinchilarning hissiy holatini tushunish va ularga to'g'ri yondashuvni topish qobiliyatidir.

Pedagogik intuitsiya faqatgina tug'ma qobiliyat emas, balki nazariy bilimlar va amaliy tajriba asosida shakllanadigan murakkab jarayondir. Murabbiy pedagogika, psixologiya, sport fiziologiyasi va o'yin texnologiyalari bo'yicha chuqur bilimlarga ega bo'lishi kerak. Bu bilimlar unga o'yin jarayonida yuzaga keladigan har qanday vaziyatni to'g'ri baholash va unga mos ravishda harakat qilish imkonini beradi. Shuningdek, ko'p yillik amaliy tajriba murabbiyga turli xil o'yinchi tiplari bilan ishlash, ularning kuchli va zaif tomonlarini aniqlash hamda mashg'ulotlarni samarali tashkil etishda yordam beradi. Ko'p yillik tajriba, shuningdek, murabbiyni kutilmagan vaziyatlarga tayyorlaydi va tezkor qaror qabul qilish ko'nikmasini shakllantiradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Biz tadqiqotimizda sport murabbiylarining pedagogik intuitsiyasini rivojlantiruvchi asosiy omillarini jadvalda shakllantirishga harakat qildik. Ushbu jadvalda intuitsiyaning kompleks tabiati va uning rivojlanishiga ta'sir etuvchi ko'p qirrali omillari vizual tarzda taqdim etiladi. Bu, bo'lajak murabbiylarni tayyorlash dasturlarini ishlab chiqishda qaysi yo'nalishlarga e'tibor qaratish kerakligini aniqlashga yordam beradi. Masalan, agar tajriba va refleksiya muhim omil bo'lsa, o'quv jarayoniga amaliy mashg'ulotlar va keyingi tahlillarni ko'proq kiritish kerak. Bu jadval murabbiylik ta'limi dasturlarini ishlab chiqishda amaliy qo'llanma bo'lib xizmat qiladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Kuzatuvchanlik – bu murabbiyning har bir o'yinchini diqqat bilan kuzatishi, ularning harakatlari, mimikalari, kayfiyatidagi o'zgarishlarni payqay olish qobiliyatidir. Bu orqali murabbiy o'yinchi qiyinchilikka duch kelayotganini, ruhiy tushkunlikda ekanligini yoki aksincha, yuqori motivatsiyaga ega ekanligini anglay

oladi. Empatiya esa murabbiyning o'zini o'yinchining o'rniga qo'yib ko'rish, uning his-tuyg'ularini tushunish va shu asosda to'g'ri yordam ko'rsatish qobiliyatidir. Empatiyali murabbiy o'yinchilarning shaxsiy muammolariga befarq bo'lmaydi, ularga ishonch bildiradi va har tomonlama qo'llab-quvvatlaydi. Bu esa o'yinchilarning murabbiyga bo'lgan ishonchini oshiradi va ularning o'yiniga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

1-jadval

Murabbiylik faoliyatida pedagogik intuitsiyani rivojlantiruvchi asosiy omillar

Omil	Ta'sir mexanizmi	Murabbiylik faoliyatidagi ahamiyati
Tajriba	Ko'p takrorlangan vaziyatlarni tanib olish va avtomatlashgan yechimlar topishga yordam beradi.	O'yin davomida tanish vaziyatlarda tezkor va samarali qarorlar qabul qilish.
Bilim	Intuitiv yechimlarning ilmiy asoslanganligini ta'minlaydi, ularning aniqligini oshiradi.	Mashg'ulotlarni ilmiy asosda rejalashtirish va sportchilarning ehtiyojlarini chuqur anglash
Refleksiya	O'z qarorlarini tahlil qilish va intuitiv tushunchalarni ongli bilimga aylantirishga yordam beradi.	O'z xatolaridan saboq olish, muvaffaqiyatli yondashuvlarni tizimlashtirish va intuitsiyani takomillashtirish
Ijodiy fikrlash	Nostandart vaziyatlarda yangi va original yechimlar topishga undaydi.	Raqibning nostandart taktikasiga qarshi yangi o'yin strategiyalarini ishlab chiqishda.

Ongli va ongsiz jarayonlar	Ongsiz darajada tezkor yechimlar topish va ularni ongli tahlil bilan uyg'unlashtirish. .	Vaqt bosimi ostida tezkor qarorlar qabul qilish va keyinchalik ularni asoslash
Moslashuvchanlik	O'zgaruvchan sharoitlarga tezkor moslashish va yondashuvlarni o'zgartirish.	O'yin davomida kutilmagan o'zgarishlarga tezkor javob berish va mashg'ulot rejalarini o'zgartirish.
Noqulay vaziyatlarda qaror qabul qilish	Cheklangan ma'lumot sharoitida ham samarali yechimlar topish.	Musobaqada yoki mashg'ulotda kutilmagan muammolar yuzaga kelganda optimal yechim topish.
Empatiya va hissiy intellect	Murabbiyning empatiyasi sportchining hissiy holatini (xavotir, ishonchsizlik, quvonch, motivatsiya) ongsiz ravishda idrok etishga yordam beradi. Miyadagi "oina neyronlar" tizimi bu jarayonda muhim rol o'ynaydi, ular boshqalarning harakatlari va hissiyotlarini "aks ettiradi". Limbik tizim va prefrontal korteks o'rtasidagi bog'lanishlar intuitsiyaga hissiy rang berib, murabbiyga sportchining ichki holatini	Sportchiga individual yondashish va motivatsiyani oshirish: Murabbiy sportchining jismoniy holatidan tashqari, uning ruhiy holatini ham his qila oladi. Masalan, bir sportchining mashg'ulotga ishtiyoqsiz kelganini, ikkinchisiniki esa ortiqcha bosim ostida ekanligini anglash. Bu intuitsiya murabbiyga har bir sportchiga individual yondashish, ular bilan to'g'ri muloqot qilish, motivatsiyani oshirish va psixologik qo'llab-quvvatlash uchun eng

	tushunishga yordam beradi.	samarali usulni topishga yordam beradi. Uning sezgisi qaysi sportchiga qachon "qattiqqo'llik", qaysi biriga esa "yumshoqlik" kerakligini aytadi.
Oldindan ko'ra bilish intuitsiyasi	Bu intuitsiya murabbiyga kelajakdagi voqealarni (masalan, raqibning ehtimoliy keyingi harakati, sportchining charchashi, o'yin dinamikasining o'zgarishi) oldindan ongsiz ravishda ko'ra bilishga imkon beradi. Miya mavjud ma'lumotlar va o'tmishdagi tajribalar asosida turli xil "ehtimollik stsenariylarini" tezkorlik bilan simulyatsiya qiladi va eng ehtimoliy natijani intuitiv ravishda taxmin qiladi. Bu prognozli kodlash nazariyasi bilan bog'liq bo'lishi mumkin.	Strategik ustunlikka erishish va vaziyatga tayyor turish: Murabbiy o'yin davomida yoki mashg'ulot paytida kutilmagan vaziyatlar yuzaga kelishini oldindan his qila oladi. Masalan, muhim o'yinning so'nggi daqiqalarida raqibning qanday harakat qilishini yoki sportchining qaysi nuqtada o'zini yo'qotishini taxmin qilish. Bu intuitsiya murabbiyga oldindan tayyor turish, mos strategiyalarni ishlab chiqish va o'z vaqtida to'g'ri qarorlar qabul qilishda katta yordam beradi, raqibdan bir qadam oldinda bo'lish imkonini beradi.
Qaror qabul qilishda o'ziga ishonch	Miyadagi "mukofot tizimi" va o'z-o'zini samaradorlik: Murabbiyning o'z intuitsiyasiga bo'lgan	Qiyin vaziyatlarda shubhalanmaslik va mas'uliyatni o'z zimmasiga olish: Murabbiyning o'z

	ishonchi uning "mukofot tizimi" bilan bog'liq bo'lib, to'g'ri qaror qabul qilganda miyada dofamin ajralib chiqishi bilan mustahkamlanadi. O'z-o'zini samaradorlik (self-efficacy) tuyg'usi ham intuitsiyani erkin qo'llashga imkon beradi. Murabbiy xato qilishdan qo'rqmasa, uning intuitsiyasi yanada erkinroq namoyon bo'ladi.	intuitiv qarorlariga bo'lgan yuqori ishonchi unga qiyin va bosimli vaziyatlarda (masalan, jamoaning mag'lubiyatga uchrayotgan paytida) shubhalanmasdan harakat qilish imkonini beradi. U o'zining "ichki ovozi"ga ishonadi va qabul qilingan qaror uchun to'liq mas'uliyatni o'z zimmasiga oladi. Bu jamoaga ham ishonch bag'ishlaydi va murabbiyning liderlik sifatlarini kuchaytiradi.

Futbol o'yini doimiy o'zgaruvchan jarayon bo'lib, har bir soniyada yangi vaziyatlar yuzaga keladi. Murabbiy bu o'zgarishlarga tezda moslasha olishi va samarali qarorlar qabul qila olishi kerak. Pedagogik intuitsiya murabbiyga cheklangan vaqt ichida eng to'g'ri yechimni topishda yordam beradi. Bu o'yin jarayonida taktikalarni o'zgartirish, zaxira o'yinchilarini maydonga tushirish yoki o'yinchilarga tegishli ko'rsatmalar berishda namoyon bo'ladi. Moslashuvchanlik va tezkor qaror qabul qilish qobiliyati murabbiyning o'yinni oldindan his qilish va unga ta'sir o'tkaza olish salohiyatini oshiradi.

Eng muhimi, pedagogik intuitsiyani rivojlantirish uchun murabbiy doimiy ravishda o'z-o'zini tahlil qilishi va xatolaridan saboq chiqarishi lozim. Har bir mashg'ulot, har bir o'yin yakunida o'z faoliyatini tanqidiy ko'z bilan ko'rib chiqish, nima yaxshi ishlaganini va nimani yaxshilash kerakligini aniqlash muhimdir. Doimiy ravishda yangi bilimlar olish, seminarlar va treninglarda ishtirok etish, tajribali murabbiylar bilan muloqot qilish ham pedagogik intuitsiyani charxlashga yordam beradi. Shuningdek, murabbiy hech qachon o'z bilim doirasini cheklamasligi, aksincha, yangiliklarga ochiq bo'lishi kerak.

XULOSA

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki futbol murabbiylarining pedagogik intuitsiyasi – bu ularning muvaffaqiyatining asosiy omillaridan biridir. Bu murakkab ko'nikma nazariy bilimlar, amaliy tajriba, kuzatuvchanlik, empatiya, moslashuvchanlik va doimiy o'z-o'zini tahlil qilish orqali rivojlanadi. Pedagogik intuitsiyaga ega murabbiy nafaqat kuchli jamoa tuza oladi, balki har bir o'yinchining shaxsiyatini shakllantirishga ham yordam beradi, ularning sportdagi va hayotdagi muvaffaqiyatlari uchun zamin yaratadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Шафранская А.И. Педагогическая интуиция как компонент профессионально-педагогической деятельности учителя. Автореф. дис. канд. пед. наук. – Калининград. 2012
2. Ильин Е.П. Психология спорта. – Санкт-Петербург: Питер. 2008
3. Коломийцева Е.Ю. Развитие профессиональной компетентности тренера в условиях образовательного процесса. Автореф. дис. канд. пед. наук. – Смоленск. 2010
4. Weinberg R.S., Gould D. Foundations of Sport and Exercise Psychology. Champaign, IL: Human Kinetics. 2015

MAXSUS EHTIYOJGA EGA O'QUVCHILARNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Ziyayeva Gulhayo Zokirjon qizi

Turan International University 2-bosqich magistranti

gulhayoziyayeva40@gmail.com

ORCID: 0009-0000-3112-2287

Annotatsiya: Ushbu maqolada maxsus ehtiyojga ega o'quvchilarning (jismoniy, sensor, kognitiv, nutq-til, ijtimoiy-emotsional va xulq-atvor bilan bog'liq) o'ziga xos xususiyatlari tizimli tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: maxsus ehtiyoj, inklyuziv ta'lim, funksional baholash, ICF, differensial o'qitish, moslashtirish, UDL.

СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ УЧАЩИХСЯ С ОСОБЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ

Аннотация. В данной статье систематически анализируются специфические особенности обучающихся с особыми образовательными потребностями (физические, сенсорные, когнитивные, рече-языковые, социально-эмоциональные и поведенческие).

Ключевые слова: особые образовательные потребности, инклюзивное образование, функциональная оценка, ICF, дифференцированное обучение, адаптация, UDL.

SPECIFIC CHARACTERISTICS OF STUDENTS WITH SPECIAL NEEDS

Annotation. This article provides a systematic analysis of the distinctive characteristics of students with special needs (physical, sensory, cognitive, speech-language, socio-emotional, and behavior-related).

Keywords: special needs, inclusive education, functional assessment, ICF, differentiated instruction, adaptation, UDL.

KIRISH

Maxsus ehtiyojga ega o'quvchilarni ta'lim jarayoniga to'liq va samarali jalb etish bugungi kunda ta'lim tizimi oldida turgan muhim ijtimoiy-pedagogik vazifalardan biridir. Inklyuziv ta'lim g'oyasi har bir o'quvchining qobiliyati, sog'lig'i yoki rivojlanishidagi farqlardan qat'i nazar, sifatli ta'lim olish huquqini ta'minlashga xizmat qiladi. Shu ma'noda, maxsus ehtiyojga ega o'quvchilarni "alohida guruh" sifatida emas, balki ta'lim muhitida qo'shimcha qo'llab-quvvatlash va moslashtirilgan yondashuvni talab etadigan o'quvchilar sifatida tushunish

maqsadga muvofiqdir. Chunki ularning o'quv jarayonidagi muvaffaqiyati ko'pincha faqat individual cheklovlar bilan emas, balki darsni tashkil etish sifati, o'qituvchi yondashuvi, baholash mezonlari hamda ta'lim muhitining moslashuvchanligi bilan ham bevosita bog'liq bo'ladi.[1]

Maxsus ehtiyojga ega o'quvchilar o'ziga xos xususiyatlari bilan bir-biridan farqlanadi. Ayrimlarida jismoniy yoki sensor cheklovlar ustun bo'lsa, boshqalarida kognitiv rivojlanish, nutq-til jarayonlari, ijtimoiy-emotsional holat yoki xulq-atvorni boshqarish bilan bog'liq qiyinchiliklar ko'proq uchraydi. Bu holatlar ta'lim jarayonida axborotni qabul qilish, uni qayta ishlash, muloqotga kirishish, topshiriqlarni bajarish tezligi va sifati, guruhda ishlash, o'zini tuta bilish hamda motivatsiyaning barqarorligida namoyon bo'lishi mumkin. Shuning uchun o'qituvchidan nafaqat predmet bilimini yetkazish, balki o'quvchining individual imkoniyatlarini aniqlash, kuchli tomonlariga tayangan holda rivojlantirish va zarur moslashtirishlarni o'z vaqtida joriy etish talab etiladi.[3]

Amaliyotda maxsus ehtiyojli o'quvchilar bilan ishlashda eng ko'p uchraydigan muammolardan biri - ularning ta'limdagi ehtiyojlarini faqat tibbiy tashxis yoki umumiy tavsiflar bilan cheklab qo'yishdir. Vaholanki, zamonaviy yondashuvlar, jumladan funksional baholash tamoyillari, o'quvchining real o'quv faoliyatidagi ishtiroki, mustaqillik darajasi, kommunikativ ko'nikmalari va muhit omillari ta'sirini kompleks tahlil qilish zarurligini ko'rsatadi. Bunday yondashuv o'quvchining "nima qila olmasligi"ga emas, balki "nima sharoitda va qanday yordam bilan muvaffaqiyatga erisha olishi"ga e'tibor qaratadi. Natijada ta'lim jarayonida differensial o'qitish, moslashtirilgan topshiriqlar, o'quv materialini turli formatlarda taqdim etish, individual yondashuv, hamkorlikdagi pedagogik yordam hamda baholashning moslashuvchan shakllaridan foydalanish imkoniyatlari kengayadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Tadqiqot doirasida maxsus ehtiyojga ega o'quvchilar ta'limidagi dolzarb yondashuvlar, nazariy qarashlar hamda amaliy tajribalar bo'yicha ilmiy manbalar tahlil qilindi. Adabiyotlar sharhida inklyuziv ta'lim konsepsiyasi, ta'limdagi teng imkoniyat va moslashtirish (adaptatsiya) tamoyillari, differensial o'qitish mexanizmlari, shuningdek funksional baholashga asoslangan yondashuvlar asosiy

ilmiy tayanch sifatida ko'rib chiqildi. Tahlil jarayonida maxsus ehtiyoj tushunchasining turli talqinlari (tibbiy yondashuv, pedagogik yondashuv va funksional yondashuv) qiyosiy tahlil qilinib, ta'lim natijasiga bevosita ta'sir etuvchi omillar - o'quvchi xususiyatlari, o'qitish metodlari va ta'lim muhiti sharoitlari - o'zaro bog'liqlikda yoritildi. Shuningdek, xalqaro amaliyotda qo'llaniladigan ICF modeli asosida cheklovlarni aniqlashdan ko'ra o'quvchining real faoliyatdagi imkoniyatlarini baholash, muhit to'siqlarini kamaytirish va qo'llab-quvvatlovchi resurslarni kuchaytirish zarurligi ilmiy asoslandi.[3]

Metodologik jihatdan tadqiqot sifat yo'nalishdagi nazariy-analitik dizaynga tayanadi. Ma'lumotlar bazasi sifatida ilmiy maqolalar, monografiyalar, metodik qo'llanmalar va normativ-huquqiy hamda konseptual hujjatlar tanlandi. Tadqiqotda adabiyotlarni tizimli ko'rib chiqish, kontent-tahlil va tematik guruhlash usullari qo'llanilib, maxsus ehtiyojga ega o'quvchilarning xususiyatlari kognitiv, sensor, nutq-til, ijtimoiy-emotsional, xulq-atvor va jismoniy rivojlanish yo'nalishlari bo'yicha tasniflandi. Olingan xulosalar pedagogik implikatsiyalar nuqtai nazaridan umumlashtirilib, ta'lim jarayonida moslashtirish va differensial o'qitishning samarali yo'nalishlarini belgilashga xizmat qildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

O'tkazilgan nazariy-analitik tahlil natijalari maxsus ehtiyojga ega o'quvchilarning ta'lim jarayonida uchraydigan xususiyatlari ko'p omilli va heterogen ekanligini ko'rsatdi. Adabiyotlar asosida aniqlanganki, mazkur toifa o'quvchilarda qiyinchiliklar asosan kognitiv jarayonlar (diqqatni jamlash, axborotni qayta ishlash sur'ati, ishchi xotira), nutq-til rivojlanishi (ko'rsatmalarni tushunish va ifodalash), sensor qabul qilish (eshitish/ko'rish cheklovlari yoki ortiqcha sezgirlik), jismoniy-motor imkoniyatlar (mayda va yirik motorika), ijtimoiy-emotsional moslashuv (o'zini baholash, tashvish, motivatsiya barqarorligi) hamda xulq-atvorni boshqarish (impulsivlik, o'zini nazorat qilish) yo'nalishlarida namoyon bo'ladi. Ushbu xususiyatlar o'quvchining bilimni egallash jarayoniga bevosita ta'sir etib, dars materialini qabul qilish, topshiriqni bajarish tezligi va sifati, muloqotga kirishish hamda guruh ishida ishtirok etish ko'rsatkichlarida farqlarni keltirib chiqaradi.[4]

Tahlil shuni ko'rsatadiki, maxsus ehtiyojga ega o'quvchilarning muvaffaqiyatini belgilovchi asosiy omil faqat individual cheklovlarning mavjudligi emas, balki ta'lim muhitining moslashuv darajasi va pedagogik qo'llab-quvvatlashning tizimlilikidir. Xususan, funksional baholash yondashuvi o'quvchining "nimani bajara olmasligi"dan ko'ra, "qanday sharoit va qanday yordam bilan bajara olishi"ni aniqlashga yo'naltirilgani bilan metodik jihatdan ustunlikka ega. Bunday yondashuv o'qituvchiga o'quvchining kuchli tomonlari va rivojlanish resurslarini aniqlash, muhitdagi to'siqlarni kamaytirish hamda individual ta'lim trayektoriyasini belgilash imkonini beradi. Natijalar, shuningdek, differensial o'qitish va moslashtirish mexanizmlari o'quvchining ishtirokini kuchaytirishi va o'zlashtirish barqarorligini oshirishini tasdiqlaydi: topshiriqlarni bosqichma-bosqich berish, ko'rsatmalarni qisqa va aniq shaklda taqdim etish, vizual tayanchlardan foydalanish, vaqt resursini moslashtirish, alternativ javob shakllarini qo'llash hamda rag'batlantirishning ijobiy strategiyalari o'quv jarayonini optimallashtiradi.[5]

Muhokama nuqtai nazaridan, inklyuziv ta'lim amaliyotida eng muhim jihat - o'qitish jarayonini standart modelga majburan moslashtirish emas, balki ta'lim mazmuni va metodikasini o'quvchining ehtiyojiga mos ravishda qayta loyihalashdan iborat. Bu jarayonda UDL tamoyillariga mos ravishda materialni turli formatlarda taqdim etish (matn, audio, vizual, amaliy), o'quvchilarning javob berish usullarini diversifikatsiya qilish (yozma, og'zaki, loyiha, amaliy bajarish) va motivatsion qo'llab-quvvatlashni kuchaytirish o'quvchilarning ta'limdagi teng ishtirokini ta'minlashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, maxsus ehtiyojli o'quvchilar bilan ishlashda hamkorlikdagi yondashuv (o'qituvchi-psixolog/logoped-ota-ona-maktab ma'muriyati) muhim bo'lib, pedagogik moslashtirishning barqarorligi va uzluksizligini ta'minlaydi. Umuman olganda, natijalar maxsus ehtiyojga ega o'quvchilar ta'limida funksional baholash, differensial o'qitish va moslashtirilgan metodik yondashuvlarni kompleks qo'llash ta'lim sifatini oshirish hamda inklyuziv muhitda samaradorlikni ta'minlashning asosiy sharti ekanligini ko'rsatadi.

XULOSA

O'tkazilgan nazariy-analitik tahlil maxsus ehtiyojga ega o'quvchilarning ta'lim jarayonidagi xususiyatlari bir yoqlama emas, balki kognitiv, sensor, nutq-til, jismoniy-motor, ijtimoiy-emotsional hamda xulq-atvorni boshqarish yo'nalishlarida kompleks namoyon bo'lishini ko'rsatdi. Ushbu xususiyatlar o'quvchining dars materialini qabul qilishi, uni qayta ishlashi, muloqotga kirishishi va topshiriqlarni bajarish natijasiga bevosita ta'sir qiladi. Shu bilan birga, o'quvchilarning o'zlashtirish darajasi faqat individual cheklovlar bilan emas, balki ta'lim muhitining moslashuvchanligi, o'qitish metodlarining diferentsialligi hamda qo'llab-quvvatlash tizimining mavjudligi bilan ham chambarchas bog'liq ekani aniqlandi.

Maqola natijalari ta'lim amaliyotida funksional baholashga tayanish, ya'ni o'quvchining real faoliyatdagi imkoniyatlarini aniqlash va muhit to'siqlarini kamaytirish orqali qo'llab-quvvatlovchi sharoit yaratish zarurligini asoslaydi. Differensial o'qitish, moslashtirilgan topshiriqlar va baholashning moslashuvchan shakllari, UDL tamoyillariga mos ko'p formatli taqdimot hamda ijobiy pedagogik rag'bat maxsus ehtiyojli o'quvchilarning ta'limdagi ishtirokini kuchaytirish va natijadorligini oshirishning muhim vositalari sifatida qaraladi. Xulosa sifatida aytish mumkinki, inklyuziv ta'limni samarali tashkil etish uchun o'quvchining individual ehtiyojlarini ilmiy asosda aniqlash, pedagogik moslashtirishni tizimli joriy etish va hamkorlikdagi qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini kuchaytirish zarur bo'lib, bu yondashuv ta'limda teng imkoniyat hamda sifat tamoyillarini ta'minlashga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. Boltaeva M. L., Mahmudov N. Emergency instead of maternity education process developing training activities //Scientific Bulletin of Namangan State University. – 2019. – T. 1. – №. 6. – C. 456-459.
2. Makhmudov N. N., Makulov S. H. Z. Forms and methods of independent learning //B научный сборник вошли научные работы, посвященные широкому кругу современных проблем науки и образования, вопросов образовательных технологий 2020.-436 с. – 2020. – C. 167.
3. Boltaeva M., Makhmudov N. Forms of introduction of innovative technologies in physical training classes and ways of their use //Scientific bulletin of namangan state university. – 2019. – T. 1. – №. 2. – C. 302-306.

4. Makhmudov N. N. Based on the development of physical education and sports in higher education modeling the preparation of students for a healthy life //Thematics Journal of Education. – 2021. – T. 6. – №. November.
5. Makhmudov N. N. The role of physical culture and sports in preparing students for a healthy lifestyle in higher education //International journal of conference series on education and social sciences (Online). – 2021. – T. 1. – №. 2.

YUQORI SINIF O'QUVCHILARIDA "TARBIYA" FANINI O'QITISHDA FAOL FUQAROLIK POZITSIYASINI RIVOJLANTIRISH MEXANIZMI

Abdullayev Dilshodbek Yuldashali o'g'li

Namangan davlat universiteti o'qituvchisi

abdullayevdilshodbek1992@mail.ru

+99897-214-48-08

Annotatsiya: Maqolada "Tarbiya" fani vositasida yuqori sinf o'quvchilarida faol fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirish orqali yoshlarni fuqarolik ruhida tarbiyalashning ahamiyati va pedagogik asoslari haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: "Tarbiya" fani; fuqaro; fuqarolik; fuqarolik tarbiyasi; faol fuqaro; fuqarolik pozitsiyasi; huquqiy ong; huquqiy madaniyat.

THE "EDUCATION" IN THE YUQORI SINIF O'QUVCHILARIDA FAOL FUQAROLIK POZITSIYASI RIVOJLANTIRISH MEXANISM

Annotation: The article discusses the importance and pedagogical foundations of educating young people in a civic spirit through the development of an active citizenship among high school students with the help of the subject "Education".

Keywords: subject "Education"; citizen; citizenship; civic education; active citizen; civic position; legal awareness; legal culture.

«ОБРАЗОВАНИЕ» В ЮКОРИ СИНФ О'КУВЧИЛАРИДА ФАОЛ ФУКАРОЛИК ПОЗИЦИЯСИ РИВОЙЛАНТИРСКИЙ МЕКСАНИЗМ

Аннотация: В статье рассматриваются важность и педагогические основы воспитания молодежи в гражданском духе через развитие активной гражданской позиции у учащихся старших классов с помощью предмета "Воспитание".

Ключевые слова: предмет "Воспитание"; гражданин; гражданство; гражданское воспитание; активный гражданин; гражданская позиция; правосознание; правовая культура.

KIRISH

Hozirgi davrda O'zbekistonda fuqarolik jamiyatini barpo etish maqsadini hayotga tatbiq etish bilan hamohang tarzda bozor iqtisodiyotiga o'tish, demokratik qadriyatlarni egallash, fuqarolar ijtimoiy-siyosiy faolligini yuksaltirish, shani erkinligini amalda joriy etish, siyosiy jarayonlarni erkinlashtirish, demokratik me'yorlar asosida takomillashtirish kabi yangidan-yangi dolzarb vazifalar paydo bo'ldi.

Yangi jamiyat qurishdagi bu omillarning barchasi umuminsoniy qadriyatlar nuqtai nazaridan qaraganda ko'proq ma'naviyatga yaqin mezonlardir. Ma'naviyat insonning o'z erkinligini xis etishi, millat, jamiyat va o'z vataniga nisbatan muhabbat va ezgulikga erishish kafolati xamdir. Faqat ma'naviyatli inson o'z shaxsiy manfaatlarini jamiyat manfaatlaridan past qo'ya oladi. Inson jamoa, millat va davlat manfaatlarini ifoda etish va qondirish uchun faollik ko'rsata olsa, o'zining ham manfaatlarini anglashda ma'naviyatlilik darajasi yuksalib boraveradi. Haqiqiy barkamol va ma'naviyatli insonda jamiyatdagi barcha manfaatlar va ehtiyojlarni muvofiqlashtirishga intilish, bu faoliyatni u xuddi o'zining umri mazmunidek his qilish xarakteri shakllanadi. Xulosa qilib aytganda o'tmish, hozirgi zamon va kelajakni uyg'unlashtiruvchi qadriyatlar tizimi biz qurayotgan demokratik, fuqarolik jamiyatining poydevori bo'lib xizmat qiladi.

“Harakatlar strategiyasidan - Taraqqiyot strategiyasi sari” tamoyiliga asosan ishlab chiqilgan «2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi»[1]da yoshlarni vatanparvarlik, fuqarolik tuyg'usi, bag'rikenglik, qonunlarga, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida, zararli ta'sirlar va oqimlarga qarshi tura oladigan, hayotga bo'lgan qat'iy ishonch va qarashlarga ega shaxs sifatida tarbiyalash, yoshlarning huquqiy ongi va huquqiy madaniyati darajasini yuksaltirish yoshlarga oid davlat siyosatini takomillashtirishning maqsadlari sifatida ko'rsatib o'tilgan.

ADBIYOTLAR TAHLILI:

Mamlakatimizda o'quvchi yoshlarda faol fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari O.Musurmonova, A.Akramov, B.Abdullayeva, A.Asqarov, Sh.Baratov, N.Djamilova, A.Begmatov, O.Jamoliddinova, X.Ibragimov, J.Yo'ldoshev, M.Quronov, M.Qaxxarova, A.Mavrulov, N.Muslimov, D.Ro'ziyeva, X.Tojiboyeva B.Xodjayev, G.Tulenova, Sh.Sharipov, Sh.Shodmonova, G'.Shoumarov, N.Egamberdiyeva, E.Yusupov kabi olimlar tomonidan tadqiq etilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI.

Tadqiqot natijalarining ilmiy ahamiyati ummota'lim maktablarida «Tarbiya» fanini o'qitish hamda ma'naviy-ma'rifiy va tarbiyaviy ishlar vositasida yuqori sinf o'quvchilarida faol fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirishning nazariy asoslari ishlab

chiqilganligi, shaxsning faol fuqarolik pozitsiyasini egallash imkoniyatlarini kengaytirish, baholash metodikasi, mezon ko'rsatkichlari, shaxs faolligini namoyon etishning pedagogik shart-sharoitlarini yaratishga oid yondashuvlarning aniqlanganligi bilan izohlanadi.

TAHLILLAR VA NATIJALAR.

Ushbu ustuvor maqsadlar umumta'lim maktablarining yuqori sinf o'quvchilarida faol fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirish mazmuni, tamoyillari, metodikasi hamda pedagogik mexanizmlarini takomillashtirishni taqozo etgani bois Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 6-iyuldagi 422-son qarori bilan umumiy o'rta ta'lim muassasalari o'quvchilari uchun "Tarbiya" fani konsepsiyasi tasdiqlandi.

- unga ko'ra, umumiy o'rta ta'lim muassasalarida "Odobnoma", "Vatan tuyg'usi", "Milliy istiqlol g'oyasi va ma'naviyat asoslari" hamda "Dunyo dinlari tarixi" fanlarini birlashtirgan holda yagona "Tarbiya" fani 1–9-sinflarda – 2020/2021 o'quv yilidan, 10–11-sinflarda esa 2021/2022 o'quv yilidan boshlab fanlarga ajratilgan umumiy soatlar doirasida bosqichma-bosqich amaliyotga joriy etiladi. "Tarbiya" fanidan darsliklar va o'quv-metodik majmualar yangi o'quv yili boshlangunga qadar chop etilib, joylarga [2]yetkaziladi.

- 2020-yil iyul oyidan boshlab yangi o'quv yili boshlangunga qadar umumta'lim maktablaridagi "Boshlang'ich ta'lim", "Milliy g'oya va huquq", "Tarix" va "Dinshunoslik" mutaxassisligiga ega fan o'qituvchilari uchun xalq ta'limi xodimlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish hududiy markazlarida "Tarbiya" fanidan onlayn shaklda maqsadli malaka oshirish kurslari tashkil etiladi.

- "Tarbiya" fanidan darsliklar va o'quv majmualarini xarid qilish va yetkazib berish xarajatlari Respublika byudjeti hamda Xalq ta'limi vazirligi huzuridagi Respublika maqsadli kitob jamg'armasi mablag'lari hisobidan qoplanadi. Shu bois yoshlar tarbiyasiga bevosita ta'sir ko'rsatadigan «Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar» turkumiga kiruvchi fanlarni o'qitish ta'lim jarayoniga yangicha yondashuvni taqozo etmoqda.

- Jumladan, yoshlar tarbiyasida dunyoda yuz berayotgan murakkab geosiyosiy va mafkuraviy jarayonlarga to'g'ri baho bera olish, ijtimoiy muammolarni hal etishda to'g'ri qaror qabul qilish, hayotda o'z o'rnini topish bilan bog'liq bo'lgan aniq

maqsadlarni shakllantira olishga o'rgatish, buning natijasi o'laroq, oila-jamiyat o'rtasidagi munosabatlarning uzilib qolishining oldini olish, loqaydlik, huquqbuzarlik, «ommaviy madaniyat»ning turli ko'rinishlaridan saqlash imkoni yaratiladi.

Bu, o'z o'rnida, O'zbekiston Respublikasini siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy-ma'naviy rivojlantirishning muhim omili bo'lgan yoshlar tarbiyasi shaxsan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining tashabbuskorligida davlat siyosati darajasiga ko'tarilganini inobatga olib, ushbu yo'nalishdagi prinsipial yondashuvlarni takomillashtirish, strategik maqsad va vazifalarning konseptual asoslarini ishlab chiqish zaruratini talab qildi.

Yangi darslikning avvalgi darsliklardan farqi quydagilar:

1. "Tarbiya" darsligi "Odobnoma", "Vatan tuyg'usi", "Milliy istiqlol g'oyasi va ma'naviyat asoslari" hamda "Dunyo dinlari tarixi" fanlarini birlashtirdi.
2. 1-9-sinflarda-2020/2021-o'quv yilidan, 10-11-sinflarda esa 2021/2022-o'quv yilidan amaliyotga joriy etildi.
3. Darsliklarni tayyorlashda Yaponiyaning "Axloq ta'limi", Singapurning "Fe'l atvor va fuqarolik ta'limi", Buyuk Britaniyaning "Tafakkur", "Xulq ta'limi" fanlari va darsliklari yaqindan o'rganildi.
4. Ilk marotaba darsliklarda 21-asr ko'nikmalari deb nom olgan "Yumshoq ko'nikmalar" joriy qilindi. Darsliklar orqali o'quvchida bilim berishdan tashqari ko'nikma shakllantiriladi.

O'quv-metodik majmuaning yangi avlodini ishlab chiqish prinsiplari hamda ularning mazmuni va sifatiga qo'yiladigan talablar:

- o'quvchilarda tayanch kompetensiyalarni shakllantirish;
- «Milliy tiklanishdan — milliy yuksalish sari» prinsipi mazmun va mohiyatini o'quvchilarning ongiga tafakkuriga singdirish;
- o'quvchilarni muvaffaqiyatli ijtimoiy hayotga tayyorlash;
- faol fuqarolik pozitsiyalarini mustahkamlash;
- mas'uliyat, majburiyat, huquqiy ong va huquqiy madaniyat, teran dunyoqarash, sog'lom e'tiqodlilik, teran ma'rifatlilik, bag'rikenglik kabi fazilatlarni shakllantirish vazifalarini belgilaydi.

Tarbiya fani o'quvchilarda faol fuqarolik pozitsiyasini shakllantirish, ularning har tomonlama ijtimoiylashuviga ko'maklashish, samarali hamkorlik qilish, vaqtini mazmunli tashkil etish, milliy, ma'naviy va umuminsoniy qadriyatlarni hurmat qilish, o'zlarining intellektual va ijodiy salohiyatini ro'yobga chiqarishga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, yoshlar o'rtasida uchrayotgan salbiy holatlarning asl sabablarini aniqlash va oldini olish, huquqbuzarlik va jinoyatchilikni keskin kamaytirishga qaratilgan quyidagi profilaktik ishlar natijadorligini oshirishga zamin yaratadi:

- o'quvchilarda milliy g'urur va iftixor, moddiy va ma'naviy merosni asrab-avaylashga qaratilgan insonparvarlik tuyg'usini tarkib toptirish;
- davlat ta'lim standartlari talablari asosida o'quvchilar tomonidan bilim va hayotiy ko'nikmalarning to'liq o'zlashtirilishiga erishish;
- o'quvchilarda mustaqil va erkin fikrlashni hamda ularning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish;
- yangi avlod o'quv-metodik majmualarini yaratish va amaliyotga joriy etish;
- umumta'lim fanlarining o'qitish metodologiyasini takomillashtirish asosida ta'lim-tarbiya samaradorligini oshirish:

Tarbiya fani o'quvchilarda faol fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirish, ularning har tomonlama ijtimoiylashuviga ko'maklashishga yordam beradi. Shu bois dast avval o'quvchilarda fuqarolik tarbiyasini rivojlantirish lozim.

Fuqarolik tarbiyasi fuqarolik tushunchasining mohiyatini anglatish orqali o'quvchilarda yuksak darajadagi fuqarolik madaniyatini shakllantirish, ularni Xalq, Vatan, jamiyat manfaatlari yo'lida kurashuvchi fuqarolar etib tarbiyalashga yo'naltirilgan pedagogik jarayon. Fuqarolik tarbiyasining markaziy ob'ekti fuqarolar sanaladi.

Fuqaro fuqaroligi huquqiy jihatdan e'tirof etilgan hamda muayyan jamiyat (davlat) a'zosi bo'lgan shaxsdir.

Fuqarolik esa huquqiy va axloqiy me'yorlarga ongli rioya etish, ma'lum huquqlardan foydalanish hamda burchlarni bajarishga mas'ullik bilan yondoshuv,

mehnat jarayoni va jamoadagi faollik, ma'naviy yetuklik asosida muayyan davlatga mansublik[4].

Fuqarolik tarbiyasining vazifalarini quyidagilar tashkil etadi:

- yosh avlodni doimiy ravishda jamiyatda ustuvor mavqega ega bo'lgan axloqiy va huquqiy me'yorlarga rioya etishga o'rgatib borish;
- o'quvchilarga fuqarolik huquq va burchlari to'g'risida ma'lumotlar berib borish, ularda fuqarolik faoliyatini tashkil etish borasida ko'nikma va malakalar hosil qilish:
- o'quvchilarda davlat ramzlariga nisbatan hurmat va muhabbatni qaror toptirish, Respublika Prezidenti sha'ni, or-nomusini himoya qilishga tayyorlik hissini shakllantirish:
- o'quvchilarda xalq o'tmishi, milliy qadriyatlarga nisbatan muhabbat tuyg'usini uyg'otish, ulardan g'ururlanish, faxrlanish va iftixor hislarini oshirish:
 - vatan, yurt ozodligi va mustaqilligini e'zozlovchi, ardoqlovchi, uni himoya qilishga tayyor fuqaroni tarbiyalash ishiga keng jamoatchilik e'tiborini jalb etish:

Yuqori sinf o'quvchilarida faol fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirishning pedagogik mexanizmini takomillashtirish modeli umumta'lim maktablarida pedagogik jarayonlarni huquqiy ta'lim va tarbiya bilan uyg'unlashtirish, «Tarbiya» fanini o'qitishda fuqarolik kompetensiyalarini shakllantirish, «shaxs - oila - mahalla - ta'lim muassasasi - tashkilot - jamiyat» prinsipi innovatsion texnologiyalarga asoslangan pedagogik tizimni kiritish orqali aniqlashtiriladi. Shu sababli «Tarbiya» fanini o'qitish jarayonida yuqori sinf o'quvchilarida faol fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirish jarayoni uning maqsadi, shakllari, metodlari va vositalarini takomillashtirishga yo'naltirilgan o'quv mashg'ulotlari majmui ishlab chiqildi.

XULOSALAR

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash mumkinki, fuqaroviylik va fuqaroviy ongning o'rganishdan asosiy maqsad fuqarolik jamiyatini barpo etishda o'quvchilarda fuqaroviy faollikni shakllantirishdir. Zero fuqarolik jamiyati nafaqat fuqaroviylik xususiyatlariga ega ongli fuqarolar vositasida, balki faol bo'lgan fuqarolar bilan barpo etiladi. Ana shu faollikni keltirib chiqaruvchi omillarni o'rganish muhim

ahamiyatga egadir. Zero ular fuqarolik jamiyatini barpo etishning umumiy va xususiy qonuniyatlarini anglash imkonini beradi.

ADABIYOTLAR

1. 2022 — 2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 28.01.2022 yildagi PF-60-son 29.01.2022.
2. Umumiy o'rta ta'lim muassasalari o'quvchilari uchun "Tarbiya" fani konsepsiyasi. Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 6-iyuldagi 422-son qaroriga 3-ilova
3. Jo'rayev N. G'oyaviy immunitet yoki ma'naviy xaloskorlik tuyg'usi. – T.: O'zbekiston, 2001. 52-bet.
4. Mavlonova R.A. va boshqalar. Umumiy pedagogika. Darslik. – T., "Innovatsion rivojlanish" nashriyot-matba uyi, 2020. – 528 b.
5. Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik. – T., "Sano-standart" nashriyoti, 2017. – 416 b.

HAMKORLIK PEDAGOGIKASI ORQALI INKLYUZIV TA'LIMDA O'QUVCHILAR O'RTASIDA IJTIMOIIY FAOLLIK VA MOTIVATSIYANI OSHIRISH MEXANIZMLARI

Xolmirzayev Shavkat Abdulazizovich

University of Business and Science

Pedagogika va psixologiya kafedrası Dotsent v.b.

e-mail: xolmirzayevshavkat66@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada hamkorlik pedagogikasi asosida inklyuziv ta'lim muhitida o'quvchilar o'rtasida ijtimoiy faollik va o'quv motivatsiyasini oshirish mexanizmlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda hamkorlikka asoslangan ta'lim usullarining o'quvchilarning o'zaro muloqoti, ijtimoiy moslashuvi va ta'lim jarayonidagi faol ishtirokiga ta'siri o'rganilgan. Tadqiqot jarayonida pedagogik kuzatuv, so'rovnoma va taqqoslash metodlaridan foydalanilgan. Natijalar hamkorlik pedagogikasining inklyuziv ta'limda ijobiy psixologik muhitni shakllantirish, o'quvchilarning o'ziga bo'lgan ishonchini kuchaytirish hamda ta'lim samaradorligini oshirishda muhim omil ekanligini ko'rsatdi. Tadqiqot natijalari amaliyotda inklyuziv ta'limni takomillashtirishda foydalanish uchun tavsiya etiladi.

Kalit so'zlar: hamkorlik pedagogikasi, inklyuziv ta'lim, ijtimoiy faollik, o'quv motivatsiyasi, ta'lim jarayoni, o'quvchi hamkorligi

МЕХАНИЗМЫ ПОВЫШЕНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ И МОТИВАЦИИ СРЕДИ УЧАЩИХСЯ В РАМКАХ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ ПОСРЕДСТВОМ КООПЕРАТИВНОЙ ПЕДАГОГИКИ

Аннотация. В статье рассматриваются механизмы повышения социальной активности и учебной мотивации учащихся в условиях инклюзивного образования на основе педагогики сотрудничества. Проанализировано влияние совместных форм обучения на развитие межличностного взаимодействия, социальной адаптации и активного участия учащихся в образовательном процессе. В ходе исследования использовались методы педагогического наблюдения, анкетирования и сравнительного анализа. Полученные результаты свидетельствуют о том, что педагогика сотрудничества способствует формированию позитивной образовательной среды, повышению уверенности учащихся в себе и эффективности обучения в инклюзивном образовании. Материалы статьи могут быть использованы для совершенствования практики инклюзивного обучения.

Ключевые слова: педагогика сотрудничества, инклюзивное образование, социальная активность, учебная мотивация, образовательный процесс, взаимодействие учащихся

MECHANISMS FOR INCREASING SOCIAL ACTIVITY AND MOTIVATION AMONG STUDENTS IN INCLUSIVE EDUCATION THROUGH COOPERATIONAL PEDAGOGY

Abstract. *This article examines the mechanisms for enhancing students' social engagement and learning motivation in inclusive education through the application of collaborative pedagogy. The study analyzes the impact of cooperative learning strategies on students' interpersonal interaction, social adaptation, and active participation in the educational process. Pedagogical observation, questionnaire surveys, and comparative analysis methods were employed in the research. The findings demonstrate that collaborative pedagogy plays a significant role in creating a positive learning environment, strengthening students' self-confidence, and improving educational effectiveness in inclusive settings. The results of the study can be applied to improve inclusive education practices.*

Keywords: *collaborative pedagogy, inclusive education, social engagement, learning motivation, educational process, student collaboration*

KIRISH

Bugungi globallashuv va ta'lim tizimining jadal modernizatsiyalashuvi sharoitida inklyuziv ta'lim masalasi dolzarb pedagogik muammolardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Inklyuziv ta'limning asosiy maqsadi – jismoniy, psixologik yoki ijtimoiy jihatdan turli ehtiyojlarga ega bo'lgan o'quvchilarning teng huquqli ta'lim olishlarini ta'minlash, ularning jamiyatga muvaffaqiyatli moslashuviga ko'maklashishdan iboratdir. Ushbu jarayonda faqat ta'lim mazmunini moslashtirish emas, balki samarali pedagogik yondashuvlarni qo'llash ham muhim ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy pedagogik konsepsiyalar orasida hamkorlik pedagogikasi inklyuziv ta'lim muhitida yuqori samaradorlikka ega yondashuvlardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Hamkorlik pedagogikasi o'quvchilarning o'zaro muloqotini, jamoada ishlash ko'nikmalarini va ijtimoiy faolligini rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, ta'lim jarayonida subyekt – subyekt munosabatlarini shakllantirishni nazarda tutadi. Ayniqsa, inklyuziv sinflarda bu yondashuv o'quvchilar o'rtasida ijobiy psixologik muhitni yaratish va ijtimoiy integratsiyani kuchaytirishda muhim rol o'ynaydi.

Inklyuziv ta'limda o'quvchilarning ijtimoiy faolligi va o'quv motivatsiyasi muammosi alohida ahamiyatga ega. Ko'plab tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ta'lim jarayonida o'zini jamoaning teng a'zosi sifatida his qilmagan o'quvchilarda passivlik, motivatsiyaning pasayishi va ijtimoiy ajralish holatlari kuzatiladi. Shu bois, o'quvchilarning faolligini oshirish va ichki motivatsiyasini shakllantirishga xizmat qiluvchi pedagogik mexanizmlarni aniqlash dolzarb ilmiy vazifa hisoblanadi. Hamkorlik pedagogikasi ushbu muammolarni hal etishda samarali vosita bo'lib, u

o'quvchilarning birgalikdagi faoliyati, o'zaro yordam va mas'uliyatni bo'lishish tamoyillariga asoslanadi. Bu yondashuv orqali o'quvchilar nafaqat akademik bilimlarni egallaydi, balki ijtimoiy kompetensiyalar, empatiya va muloqot madaniyatini ham rivojlantiradi. Natijada, inklyuziv ta'lim sharoitida har bir o'quvchining ta'lim jarayoniga faol jalb etilishi ta'minlanadi.

Shu bilan birga, hozirgi vaqtda inklyuziv ta'lim tizimida hamkorlik pedagogikasini qo'llash mexanizmlari yetarli darajada tizimlashtirilmagan. Aksariyat tadqiqotlar alohida metod yoki texnologiyalarni tahlil qilish bilan cheklanib, ijtimoiy faollik va motivatsiyani oshirish omillarini kompleks yondashuv asosida o'rganishga kam e'tibor qaratmoqda. Bu esa mazkur mavzuning ilmiy jihatdan chuqur tadqiq etilishini taqozo etadi. Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundan iboratki, unda hamkorlik pedagogikasi orqali inklyuziv ta'limda o'quvchilarning ijtimoiy faolligi va o'quv motivatsiyasini oshirish mexanizmlari nazariy hamda amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari inklyuziv ta'lim amaliyotini takomillashtirish, pedagoglar uchun metodik tavsiyalar ishlab chiqish hamda ta'lim jarayonida samarali hamkorlik muhitini yaratishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Inklyuziv ta'lim va hamkorlik pedagogikasi zamonaviy pedagogika fanining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib, ushbu masala bo'yicha xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan keng ko'lamli ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, inklyuziv ta'limda samaradorlikni oshirish ko'p jihatdan qo'llanilayotgan pedagogik yondashuvlarga, xususan, o'quvchilar o'rtasidagi hamkorlik darajasiga bog'liqdir. Inklyuziv ta'lim konsepsiyasi dastlab xalqaro miqyosda UNESCO tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, unda barcha o'quvchilar uchun teng ta'lim imkoniyatlarini yaratish asosiy tamoyil sifatida belgilangan. Mazkur yondashuvda o'quvchilarning nafaqat akademik rivoji, balki ularning ijtimoiylashuvi va jamiyatga moslashuvi ham muhim omil sifatida qaraladi. Tadqiqotchilar inklyuziv muhitda o'quvchilarning ijtimoiy faolligini ta'minlash pedagogik jarayonning muhim komponenti ekanligini ta'kidlaydilar.

Hamkorlik pedagogikasining nazariy asoslari rus va g'arb pedagogikasida keng yoritilgan. L.S. Vygotskiy o'zining madaniy-tarixiy rivojlanish nazariyasida

ta'lim jarayonida ijtimoiy o'zaro ta'sirning muhimligini asoslab bergan. Uning fikricha, o'quvchining rivojlanishi avvalo jamoaviy faoliyat orqali amalga oshadi. Ushbu g'oya hamkorlik pedagogikasining ilmiy-metodologik poydevorini tashkil etadi. G'arb olimlari D. Johnson va R. Johnson tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda hamkorlikka asoslangan ta'lim o'quvchilarning ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirish, o'zaro hurmat va mas'uliyatni shakllantirishda yuqori natija berishi isbotlangan. Ularning fikricha, hamkorlik muhiti o'quvchilarning ta'lim jarayonidagi faolligini oshirib, ularni mustaqil va mas'uliyatli shaxs sifatida shakllantirishga xizmat qiladi.

O'quv motivatsiyasi masalasi pedagogik va psixologik tadqiqotlarda alohida o'rin tutadi. E. Deci va R. Ryan tomonidan ishlab chiqilgan o'z-o'zini aniqlash nazariyasiga ko'ra, o'quvchilarning ichki motivatsiyasi ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va o'zini jamoaning muhim a'zosi sifatida his qilish bilan bevosita bog'liq. Inklyuziv ta'lim sharoitida bu jihat yanada dolzarblashadi, chunki ayrim o'quvchilar o'zini chetda qolgan deb his qilishi mumkin. Hamkorlik pedagogikasi esa bunday holatlarning oldini olishga xizmat qiladi. So'nggi yillarda inklyuziv pedagogika masalalariga bag'ishlangan ilmiy ishlarda hamkorlik yondashuvining amaliy jihatlariga e'tibor kuchaymoqda. L. Florian tomonidan olib borilgan tadqiqotlar inklyuziv ta'limda pedagogik strategiyalar o'quvchilarning turli ehtiyojlarini hisobga olgan holda moslashuvchan bo'lishi lozimligini ko'rsatadi. Muallif hamkorlikka asoslangan metodlar orqali o'quvchilar o'rtasida ijtimoiy tenglik va o'zaro yordam muhitini shakllantirish mumkinligini ta'kidlaydi.

R. Slavin tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda esa hamkorlikda o'qitish texnologiyalarining o'quv motivatsiyasiga ta'siri empirik jihatdan asoslangan. Uning fikricha, guruhli va jamoaviy topshiriqlar o'quvchilarning ta'lim jarayoniga bo'lgan qiziqishini oshirib, ularni faol subyektga aylantiradi. Bu holat inklyuziv sinflarda o'quvchilar o'rtasidagi ijtimoiy faollikni oshirish uchun muhim omil hisoblanadi. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, hamkorlik pedagogikasi va inklyuziv ta'lim o'rtasidagi uzviy bog'liqlik ko'plab ilmiy tadqiqotlarda asoslab berilgan. Biroq mavjud tadqiqotlarning aksariyatida ijtimoiy faollik va o'quv motivatsiyasini oshirish mexanizmlari alohida komponentlar sifatida o'rganilgan bo'lib, ularni yagona tizim

sifatida tahlil qilishga ehtiyoj mavjud. Shu bois, mazkur tadqiqot hamkorlik pedagogikasi orqali inklyuziv ta'limda o'quvchilarning ijtimoiy faolligi va motivatsiyasini oshirish mexanizmlarini kompleks yondashuv asosida o'rganishga qaratilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqot hamkorlik pedagogikasining inklyuziv ta'lim sharoitida o'quvchilarning ijtimoiy faolligi va o'quv motivatsiyasiga ta'sirini aniqlashga qaratilgan bo'lib, unda kompleks metodologik yondashuv qo'llanildi. Tadqiqot metodologiyasi zamonaviy pedagogika va ta'lim psixologiyasining nazariy qoidalariga, shuningdek, inklyuziv ta'lim tamoyillariga asoslangan.

Tadqiqot dizayni; Tadqiqotda aralash metodlar (mixed methods) yondashuvi qo'llanilib, u sifat (qualitative) va miqdoriy (quantitative) usullarning uyg'unlashuvini nazarda tutadi. Ushbu yondashuv hamkorlik pedagogikasining inklyuziv ta'limdagi ta'sirini chuqur va har tomonlama tahlil qilish imkonini beradi. Tadqiqot yarim-eksperimental dizayn asosida tashkil etilib, tajriba va nazorat guruhlarini shakllantirildi.

Tadqiqot ishtirokchilari; Tadqiqotda umumiy o'rta ta'lim muassasalarining inklyuziv sinflarida tahsil olayotgan o'quvchilar ishtirok etdi. Tajriba guruhi hamkorlik pedagogikasi asosida tashkil etilgan ta'lim jarayoniga jalb etildi, nazorat guruhi esa an'anaviy o'qitish usullari asosida ta'lim oldi. Ishtirokchilar tanlovi inklyuziv ta'lim tamoyillariga mos holda, o'quvchilarning individual imkoniyatlari va ehtiyojlari hisobga olingan holda amalga oshirildi.

Tadqiqot metodlari; Tadqiqot jarayonida quyidagi asosiy metodlardan foydalanildi:

-Pedagogik kuzatuv – o'quvchilarning ta'lim jarayonidagi ijtimoiy faolligi, o'zaro hamkorligi va xulq-atvoridagi o'zgarishlarni aniqlash maqsadida qo'llanildi.

-So'rovnoma (anketa) – o'quvchilarning o'quv motivatsiyasi darajasini aniqlash uchun standartlashtirilgan savollar asosida ishlab chiqildi.

-Pedagogik tajriba – hamkorlik pedagogikasiga asoslangan mashg'ulotlar tizimli ravishda joriy etilib, ularning samaradorligi tahlil qilindi.

-Suhbat (intervyu) – o'qituvchilar va mutaxassislar bilan o'tkazilib, inklyuziv ta'limda hamkorlik yondashuvining amaliy jihatlari yoritildi.

-Taqqoslash va tahlil – tajriba va nazorat guruhlar natijalari o'zaro solishtirildi.

Tadqiqot vositalari; Ma'lumotlarni yig'ish jarayonida ijtimoiy faollik va o'quv motivatsiyasini baholash uchun moslashtirilgan diagnostik vositalardan foydalanildi. So'rovnoma va kuzatuv varaqalari inklyuziv ta'lim sharoitiga moslashtirilib, ularning ishonchliligi va aniqligi ekspertlar tomonidan baholandi.

Ma'lumotlarni tahlil qilish usullari; Yig'ilgan ma'lumotlar miqdoriy tahlil qilish uchun statistik usullar yordamida qayta ishlanib, sifat tahlili orqali izohlandi. Natijalarni qayta ishlashda tavsifiy statistika, taqqoslovchi tahlil va korrelyatsion usullardan foydalanildi. Sifatli ma'lumotlar esa kontent-tahlil asosida umumlashtirildi.

Etik tamoyillar; Tadqiqot jarayonida etik me'yorlarga qat'iy rioya qilindi. Ishtirokchilarning shaxsiy ma'lumotlari maxfiyligi ta'minlandi, tadqiqotda ishtirok etish ixtiyoriy asosda amalga oshirildi hamda barcha jarayonlar inklyuziv ta'limning insonparvarlik tamoyillariga mos tarzda tashkil etildi.

Metodologik asosning ahamiyati; Mazkur metodologik yondashuv hamkorlik pedagogikasining inklyuziv ta'limda o'quvchilarning ijtimoiy faolligi va motivatsiyasini oshirishdagi samaradorligini aniqlashga xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari asosida pedagogik tavsiyalar ishlab chiqish va inklyuziv ta'lim amaliyotini takomillashtirish imkoniyati yaratiladi.

TADQIQOT NATIJALARI VA MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, hamkorlik pedagogikasi asosida tashkil etilgan inklyuziv ta'lim jarayonida o'quvchilarning ijtimoiy faolligi va o'quv motivatsiyasi sezilarli darajada oshadi. Pedagogik kuzatuv natijalari bo'yicha tajriba guruhidagi o'quvchilar guruh ichidagi muloqot, birgalikda topshiriqlarni bajarish va o'zaro yordam ko'rsatishda yuqori faoliyat namoyon etdilar. Shu bilan birga, tajriba guruhidagi o'quvchilar o'zlarini jamoaning faol a'zosi sifatida his qilishlari bilan ajralib turdilar. So'rovnoma va intervyu natijalari o'quvchilarning ichki motivatsiyasi darajasining oshganini tasdiqladi. O'quvchilarning ta'lim jarayoniga qiziqishi, muammolarni mustaqil hal qilish va guruh bilan hamkorlik qilish

ko'nikmalari yaxshilangan. Bu natija E. Deci va R. Ryan (2019) tomonidan ishlab chiqilgan o'z-o'zini aniqlash nazariyasi bilan uyg'unlikda bo'lib, ichki motivatsiya va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni tasdiqlaydi.

Tajriba davomida qo'llanilgan hamkorlik pedagogikasi mexanizmlari – guruhli topshiriqlar, ijtimoiy o'zaro baholash va muammoga asoslangan o'qitish – o'quvchilarning ijtimoiy faolligi va motivatsiyasini oshirishga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, hamkorlik pedagogikasi inklyuziv ta'limning asosiy maqsadlariga – har bir o'quvchining faolligi, ijtimoiy integratsiyasi va ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, pedagogik amaliyotda hamkorlik yondashuvining tizimli qo'llanilishi o'quvchilarning jamiyatga moslashuvini yaxshilaydi va ularni ijtimoiy jihatdan faol shaxs sifatida shakllantiradi. Mazkur tadqiqot natijalari L. Florian (2021) va R. Slavin (2020) tadqiqotlari bilan uyg'un bo'lib, inklyuziv ta'limda hamkorlik pedagogikasini keng joriy etish zarurligini ko'rsatadi.

Natijalar shuningdek pedagogik tavsiyalar ishlab chiqish va inklyuziv sinflarda metodik qo'llanmalarni takomillashtirish imkonini beradi, bu esa ta'lim jarayonining samaradorligini sezilarli darajada oshirishga xizmat qiladi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, hamkorlik pedagogikasi inklyuziv ta'limda o'quvchilarning ijtimoiy faolligi va o'quv motivatsiyasini oshirishda samarali vosita hisoblanadi. Tajriba guruhidagi o'quvchilar ta'lim jarayonida faol qatnashish, guruh ichida hamkorlik qilish va muammolarni birgalikda hal etish ko'nikmalarini sezilarli darajada rivojlantirdi. Shu bilan birga, o'quvchilarning ichki motivatsiyasi oshib, o'zini ta'lim jarayonining teng a'zosi sifatida his qilish darajasi yuqoriligi aniqlandi. Tajriba davomida qo'llanilgan hamkorlik pedagogikasi mexanizmlari – guruhli topshiriqlar, ijtimoiy o'zaro baholash va muammoga asoslangan o'qitish – inklyuziv sinflarda o'quvchilarning ijtimoiy integratsiyasi va akademik faoliyatini yaxshilashga xizmat qilishi tasdiqlandi. Shu bilan birga, pedagogik amaliyotda hamkorlik yondashuvini tizimli tatbiq etish o'quvchilarning jamiyatga moslashuvini, ijtimoiy ko'nikmalarini va o'zaro hurmatini rivojlantirish imkonini beradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, hamkorlik pedagogikasini inklyuziv ta'lim jarayoniga joriy etish nafaqat o'quvchilarning ijtimoiy faolligini va motivatsiyasini oshiradi, balki ta'lim sifatini yaxshilash, pedagoglar uchun metodik tavsiyalar ishlab chiqish va ta'lim jarayonida samarali hamkorlik muhitini yaratishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, olingan natijalar kelgusida pedagogik amaliyot va ilmiy tadqiqotlar uchun asos bo'lib xizmat qiladi

FOYDALANILGA ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. UNESCO. *Inclusive Education: Guidelines for Inclusion*. Paris, 2017.
2. Johnson D.W., Johnson R.T. *Cooperation and the Use of Technology*. Handbook of Educational Psychology, 2018.
3. Deci E.L., Ryan R.M. *Intrinsic Motivation and Self-Determination in Education*. New York: Springer, 2019.
4. Slavin R.E. *Cooperative Learning: Theory, Research, and Practice*. Boston: Allyn & Bacon, 2020.
5. Florian L. *Inclusive Pedagogy in Action*. International Journal of Inclusive Education, 2021.
6. Vygotsky L.S. *Mind in Society*. Cambridge: Harvard University Press, 2016.
7. UNESCO. *Inclusive Education: Guidelines for Inclusion*. Paris, 2017.
8. Vygotsky L.S. *Mind in Society*. Cambridge: Harvard University Press, 2016.
9. Johnson D.W., Johnson R.T. *Cooperative Learning and Social Interdependence Theory*. Educational Researcher, 2019.
10. Deci E.L., Ryan R.M. *Intrinsic Motivation and Self-Determination Theory*. Springer, 2019.
11. Florian L. *Inclusive Pedagogy: A Transformative Approach*. International Journal of Inclusive Education, 2021.
12. Slavin R.E. *Cooperative Learning: Theory, Research, and Practice*. Boston: Pearson, 2020.
13. Kuzatuv natijalari, mualliflar tahlili, 2025.
14. Johnson D.W., Johnson R.T. *Cooperative Learning and Social Interdependence Theory*, Educational Researcher, 2019.
15. Tajriba va so'rovnoma natijalari, mualliflar tahlili, 2025.
16. Deci E.L., Ryan R.M. *Intrinsic Motivation and Self-Determination Theory*, Springer, 2019.
17. Florian L. *Inclusive Pedagogy: A Transformative Approach*, International Journal of Inclusive Education, 2021.
18. Slavin R.E. *Cooperative Learning: Theory, Research, and Practice*, Boston: Pearson, 2020.

GIDRODINAMIKA JARAYONIDA DIFFERENSIAL TENGLAMALAR FANINING O'RNI

Maxsudova Shohsanam Muzaffarxo'jayevna

NamDPI, katta o'qituvchisi

shohsanammaxsudova@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada gidrodinamika jarayonlarini matematik modellashtirishda differensial tenglamalarning tutgan o'ri ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Suyuqlik va gazlarning harakat qonuniyatlari Nyutonning ikkinchi qonuni, massa saqlanishi va energiya saqlanishi tamoyillaridan kelib chiqib, differensial tenglamalar orqali ifodalanadi. Ayniqsa, Navye–Stoks tenglamalari, Eyler tenglamalari, uzluksizlik tenglamasi kabi asosiy model tenglamalar gidrodinamikani tushunishning markazida turadi. Gidrodinamik jarayonlarni tahlil qilishda analitik yechimlar bilan bir qatorda sonli usullar, kompyuter modellari va hisoblash gidrodinamikasi (CFD)ning ahamiyati yoritilgan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, differensial tenglamalar suyuqlik oqimini tasvirlashning universal matematik vositasi bo'lib, gidrodinamikaning nazariy asoslarini tashkil etadi.

Kalit so'zlar: gidrodinamika, Navye–Stoks tenglamasi, uzluksizlik tenglamasi, Eyler tenglamasi, differensial tenglama, suyuqlik oqimi, modellashtirish, CFD.

РОЛЬ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ УРАВНЕНИЙ В ГИДРОДИНАМИЧЕСКИХ ПРОЦЕССАХ

Аннотация: В данной статье с научно-теоретической точки зрения анализируется роль дифференциальных уравнений в математическом моделировании гидродинамических процессов. Законы движения жидкостей и газов выражаются с помощью дифференциальных уравнений, исходя из второго закона Ньютона, а также принципов сохранения массы и энергии. Особое место в понимании гидродинамики занимают основные модельные уравнения, такие как уравнения Навье–Стокса, уравнения Эйлера и уравнение неразрывности. При анализе гидродинамических процессов наряду с аналитическими решениями освещается значение численных методов, компьютерного моделирования и вычислительной гидродинамики (CFD). По результатам исследования установлено, что дифференциальные уравнения являются универсальным математическим инструментом описания течения жидкости и формируют теоретическую основу гидродинамики.

Ключевые слова: гидродинамика, уравнение Навье–Стокса, уравнение неразрывности, уравнение Эйлера, дифференциальное уравнение, течение жидкости, моделирование, CFD.

THE ROLE OF DIFFERENTIAL EQUATIONS IN HYDRODYNAMIC PROCESSES

Abstract: This article provides a scientific and theoretical analysis of the role of differential equations in the mathematical modeling of hydrodynamic processes. The laws governing the motion of liquids and gases are expressed through differential equations derived

from Newton's second law, as well as the principles of mass and energy conservation. Fundamental model equations such as the Navier–Stokes equations, Euler equations, and the continuity equation play a central role in understanding hydrodynamics. In the analysis of hydrodynamic processes, the importance of numerical methods, computer modeling, and computational fluid dynamics (CFD) is highlighted alongside analytical solutions. The research results indicate that differential equations serve as a universal mathematical tool for describing fluid flow and form the theoretical foundation of hydrodynamics.

Keywords: *hydrodynamics, Navier–Stokes equation, continuity equation, Euler equation, differential equation, fluid flow, modeling, CFD.*

KIRISH

Gidrodinamika - bu suyuqlik va gazlarning harakatini o'rganuvchi fizikaning asosiy bo'limi bo'lib, undagi barcha jarayonlar vaqt va koordinatalarga bog'liq ravishda uzluksiz o'zgaradi. Shu sababli gidrodinamikaning matematik asoslarini aynan differensial tenglamalar tashkil qiladi.

Suyuqlikning tezligi, bosimi, zichligi yoki oqim yo'nalishi makon va vaqt davomida o'zgaradi. Bu o'zgarishlarni aniqlash uchun eng qulay matematik vosita — hosila (derivativ). Shuning uchun harakatni tavsiflovchi tenglamalar differensial ko'rinishga ega bo'ladi. Gidrodinamikaning asosiy maqsadi: oqim tezligini, bosim taqsimotini, zichlikning o'zgarishini, oqimning barqarorligi yoki turbulentligini matematik modellashtirishdir.

Bularning barchasi bir yoki bir nechta differensial tenglamalar tizimi orqali ifodalanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Daniyel Bernulli (1738), Bosim-energiyaning taqsimoti haqidagi Bernulli prinsipi. Leonhard Eyler (1755), Suyuqlik harakati uchun Eyler tenglamalarini yaratdi. Claude-Louis Navier (1822) va George Stokes (1845), Nyutonning ichki ishqalanish qonuniga asoslanib, hozirgi kundagi Navye–Stoks differensial tenglamalarini ishlab chiqdilar. XX–XXI asr olimlari Kompyuter modellari yordamida gidrodinamika sonli metodlari (CFD)ni rivojlantirdi.

Zamonaviy manbalarda suyuqliklar harakati ko'pincha 3D differensial tenglamalar tizimi orqali modellashtiriladi.

METODLAR

Uzluksizlik tenglamasi (massaning saqlanishi). Suyuqlik harakatida massa yo'qolmaydi va hosilaga asoslangan quyidagi birinchi tartibli differensial tenglama bilan ifodalanadi:

$$\frac{\partial \rho}{\partial t} + \nabla \cdot (\rho \mathbf{v}) = 0$$

Bu yerda:

- ρ — zichlik,
- $\mathbf{v}$ — tezlik vektori.

Eyler tenglamalari (ishqalanishsiz suyuqlik)

$$\rho(\partial \mathbf{v} / \partial t + (\mathbf{v} \cdot \nabla) \mathbf{v}) = -\nabla p$$

Bu ideal suyuqlik oqimining asosiy differensial tenglamasi.

Navye–Stoks tenglamalari (real suyuqliklar uchun)

$$\rho \left(\frac{\partial \mathbf{v}}{\partial t} + (\mathbf{v} \cdot \nabla) \mathbf{v} \right) = -\nabla p + \mu \nabla^2 \mathbf{v}$$

Bu tenglama gidrodinamikadagi eng muhim differensial tenglama bo'lib, ichki ishqalanish (viskozlik)ni hisobga oladi.

Energiyaning saqlanishi tenglamasi

$$\frac{\partial T}{\partial t} + \mathbf{v} \nabla T = \alpha \nabla^2 T$$

Suyuqlikdagi issiqlik tarqalishini ifodalaydi.

NATIJALAR

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqadiki:

1. Gidrodinamika tenglamalarining hammasi differensial tenglamalarga asoslangan.

Bosim, tezlik va zichlikning har bir nuqtadagi o'zgarishi hosilalar orqali ifodalanadi

2. Navye–Stoks tenglamasi — gidrodinamikaning markaziy tenglamasi.

U suyuqliklarning laminarlik va turbulent oqimini ham tasvirlay oladi.

3. Suyuqlik oqimini aniq tahlil qilish uchun differensial tenglamalarsiz iloji yo'q.

Oqim tezligi, bosim gradienti, issiqlik o'zgarishi — hammasi hosilalarga bog'langan.

4. Sonli usullar gidrodinamikada keng qo'llaniladi.

CFD dasturlari (ANSYS, OpenFOAM, COMSOL) aynan differensial tenglamalarni yechadi

MUHOKAMA

Gidrodinamika jarayonlarida differensial tenglamalarning o'rni juda strategik hisoblanadi. Chunki suyuqliklarning harakati fazoda uzluksiz o'zgaradi va bu o'zgarishning matematik modeli faqat differensial ifodalar orqali berilishi mumkin. Gidrodinamika modelining muvaffaqiyati quyidagilarga bog'liq:

- uzluksizlik tenglamasi to'g'ri qo'llanishi,
- bosim va tezlikning o'zaro bog'liqligi,
- viskozlik ta'sirini hisobga olish,
- chegaraviy shartlarni to'g'ri qo'yish,
- sonli usullarni to'g'ri tanlash.

Bugungi kunda gidrodinamikaning eng qiyin masalalari Navye–Stoks tenglamasining to'liq analitik yechimining yo'qligidir. Lekin kompyuter modellari orqali yondosh yechimlar olinadi.

XULOSA

Gidrodinamika differensial tenglamalarsiz mavjud bo'la olmaydi, chunki suyuqlik harakati fazoda uzluksiz o'zgaradi.

1. Navye–Stoks va Eyler tenglamalari gidrodinamikaning asosiy matematik modeli hisoblanadi.
2. Talabalarga gidrodinamik jarayonlarni o'rgatishda differensial tenglamalarning fizik ma'nosini tushuntirish samaradorlikni oshiradi.
3. Amaliy mashg'ulotlarda CFD dasturlari (ANSYS, OpenFOAM) orqali modellashtirish differensial tenglamalarni yanada aniq tushunishga yordam beradi.
4. Gidrodinamika bo'yicha ilmiy tadqiqotlarda sonli usullarni chuqur o'rganish zarur, chunki analitik yechimlar juda kam hollarda mavjud.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Maxsudova, S. (2024). KO'P O'ZGARUVCHILI DIFFERENSIAL TENGLAMALARNI, FIZIKA MASALALARINI YECHISHDA QO'LLANILISHI. *Universal xalqaro ilmiy jurnal*, 1(12), 642-645.
2. Erkinjanova, G. E. G. (2024). INTEGRALLARNI FIZIKA MASALALARINI YECHISHDAGI O'RNI. *Universal xalqaro ilmiy jurnal*, 1(12), 650-656.

3. Suvonov, J., & Maxsudova, S. (2024). Ellipsni kanonik tenglamasi, eccentricity va directrix topishni c++, pascal va python dasturlash tillarinida dasturiy taminoti: Ellipsni kanonik tenglamasi, eccentricity va directrix topishni c++, pascal va python dasturlash tillarinida dasturiy taminoti. *MODERN PROBLEMS AND PROSPECTS OF APPLIED MATHEMATICS*, 1(01).

MUSTAQIL TA'LIMNI TASHKIL ETISHDA "FLIPPED CLASSROOM" TEKNOLOGIYASINING O'RNI VA AHAMIYATI

Erkinova Adiba Maxamadumarovna

Turan International University 2-bosqich magistranti

erkinova.adiba@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada mustaqil ta'limni samarali tashkil etishda "Flipped Classroom" (teskari sinf) texnologiyasining o'rni va pedagogik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Yondashuvning mohiyati o'quv materialini darsdan tashqari (video, raqamli resurslar, matnli kontent) o'zlashtirish, auditoriya mashg'ulotlarini esa muammo yechish, amaliy topshiriqlar, jamoaviy muhokama va teskari aloqaga yo'naltirishdan iborat ekani asoslanadi. Maqolada flipped modelning mustaqil o'rganish motivatsiyasi, o'zini o'zi boshqarish ko'nikmalari, tanqidiy fikrlash va hamkorlik kompetensiyalarini rivojlantirishga ta'siri yoritiladi. Shuningdek, texnologiyani joriy etish shartlari (kontent dizayni, LMS/platformalar, baholash mezonlari, o'qituvchi fasilitatorligi) hamda amaliyotda uchrashi mumkin bo'lgan muammolar va ularni bartaraf etish bo'yicha tavsiyalar bayon etiladi.

Kalit so'zlar: flipped classroom, teskari sinf, mustaqil ta'lim, aralash ta'lim, raqamli ta'lim resurslari, LMS, teskari aloqa, formatif baholash, motivatsiya, o'zini o'zi boshqarish.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ТЕХНОЛОГИИ "FLIPPED CLASSROOM" В ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ.

Аннотация: В статье анализируются роль и педагогический потенциал технологии "Flipped Classroom" (перевернутый класс) в эффективной организации самостоятельного обучения. Обосновывается, что данная модель предполагает освоение учебного материала вне аудитории (видеолекции, цифровые ресурсы, текстовый контент), а аудиторные занятия ориентируются на решение проблемных задач, практические упражнения, совместное обсуждение и получение обратной связи. Раскрывается влияние подхода на учебную мотивацию, развитие навыков саморегуляции, критического мышления и сотрудничества. Также рассматриваются условия внедрения технологии (дизайн контента, использование LMS/платформ, критерии оценивания, фасилитирующая роль преподавателя), возможные трудности и рекомендации по их преодолению.

Ключевые слова: flipped classroom, перевернутый класс, самостоятельное обучение, смешанное обучение, цифровые образовательные ресурсы, LMS, обратная связь, формирующее оценивание, мотивация, саморегуляция.

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF THE FLIPPED CLASSROOM TECHNOLOGY IN ORGANIZING INDEPENDENT LEARNING

Abstract: This article examines the role and pedagogical value of the Flipped Classroom approach in organizing effective independent learning. The model is grounded in

moving initial content acquisition outside the classroom through videos, digital resources, and textual materials, while face-to-face sessions are devoted to problem-solving, practice-based tasks, collaborative discussion, and timely feedback. The paper highlights how the flipped model supports learner motivation, self-regulation, critical thinking, and collaboration skills. It also discusses key implementation conditions, including instructional content design, the use of LMS/platforms, assessment criteria, and the teacher's facilitative role, along with common challenges and practical recommendations for successful adoption.

Keywords: *flipped classroom, independent learning, blended learning, digital learning resources, LMS, feedback, formative assessment, motivation, self-regulated learning, active learning.*

KIRISH

So'nggi yillarda ta'lim tizimida kompetensiyaga yo'naltirilgan yondashuvning kuchayishi, raqamli texnologiyalarning keng qo'llanilishi hamda ta'lim oluvchining faolligi va mustaqilligini oshirish zarurati mustaqil ta'limni samarali tashkil etish masalasini dolzarb qilib qo'ymoqda. Mustaqil ta'lim talabaning o'z-o'zini boshqarish, rejalashtirish, axborotni izlash va tahlil qilish, o'qish strategiyalarini tanlash hamda natijani baholash kabi ko'nikmalarini rivojlantiradi. Biroq amaliyot shuni ko'rsatadiki, mustaqil ta'lim jarayonida o'quv materialining murakkabligi, motivatsiyaning pasayishi, nazorat va teskari aloqaning yetarli emasligi, vaqtni to'g'ri taqsimlay olmaslik kabi omillar o'quv natijalariga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu sababli mustaqil ta'limni ta'minlaydigan, uning sifatini nazorat va teskari aloqa mexanizmlari orqali kuchaytiradigan zamonaviy pedagogik texnologiyalarni izlash va asoslash muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu nuqtai nazardan "Flipped Classroom" (teskari sinf) texnologiyasi mustaqil ta'limni tashkil etishning samarali modeli sifatida e'tiborni tortadi. Mazkur yondashuvda an'anaviy darsning "ma'ruza-uy vazifasi" ketma-ketligi teskari tarzda quriladi: talaba mavzuning boshlang'ich mazmunini darsdan tashqari vaqtda video-ma'ruza, elektron matn, taqdimot, interaktiv resurslar orqali mustaqil o'zlashtiradi, auditoriya mashg'uloti esa bilimni chuqurlashtirish, amaliy topshiriqlarni bajarish, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, jamoada ishlash va o'qituvchidan tezkor teskari aloqa olishga yo'naltiriladi. Natijada dars va mustaqil ta'limning mantiqiy integratsiyasi vujudga kelib, talabaning o'quv jarayonidagi mas'uliyati va faolligi

ortadi, o'qituvchi esa "axborot beruvchi"dan ko'ra "fasilitator" va "mentor" rolini bajarishga ko'proq imkon topadi.[1]

Bugungi sharoitda oliy ta'limda auditoriya vaqtining cheklanganligi, aralash ta'lim formatlarining kengayishi va talabalarning individual o'rganish ehtiyojlari "Flipped Classroom" texnologiyasini amaliyotga tatbiq etish uchun qulay imkoniyatlar yaratmoqda. Bunda kontent dizayni (qisqa, aniq va maqsadli video hamda materiallar), LMS yoki raqamli platformalar orqali monitoring, formatif baholash va teskari aloqa, shuningdek, auditoriyadagi faol o'qitish strategiyalari (case, debat, loyiha, muammoli topshiriqlar) muhim o'rin tutadi. Shuning uchun flipped modelning mustaqil ta'limdagi o'rne va ahamiyatini ilmiy-pedagogik asosda tahlil qilish, uni joriy etish shartlarini belgilash hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqish dolzarb vazifalardan biridir.

Ushbu maqolaning maqsadi mustaqil ta'limni tashkil etishda "Flipped Classroom" texnologiyasining didaktik imkoniyatlari va samaradorlik omillarini yoritish, uni amaliyotga tatbiq etish shartlari hamda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolarni tahlil qilishdan iborat. Maqolada flipped yondashuvning ta'lim oluvchining o'zini o'zi boshqarish kompetensiyasi, motivatsiyasi va o'quv natijalariga ta'siri, shuningdek, raqamli resurslar va baholash mexanizmlarining o'rne nazariy va amaliy jihatdan asoslanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR.

"Flipped Classroom" (teskari sinf) yondashuvi zamonaviy pedagogik paradigmada faol o'qitish va aralash ta'lim konsepsiyalari bilan uzviy bog'liq bo'lib, uning nazariy asoslari konstruktivizm hamda ijtimoiy-konstruktivizm g'oyalariga tayanadi. Ushbu yondashuvga ko'ra, bilim tayyor holda uzatilmaydi, balki ta'lim oluvchining mustaqil izlanishi, tajriba va hamkorlikdagi muhokama jarayonida "quriladi". Flipped modelda o'quv materialining boshlang'ich o'zlashtirilishi darsdan tashqari mustaqil faoliyatga ko'chirilishi, auditoriya vaqtining esa yuqori darajadagi kognitiv amallarni bajarishga yo'naltirilishi Bloom taksonomiyasining yangilangan talqiniga mos keladi. Shuningdek, bu yondashuv o'zini o'zi boshqarib o'rganish nazariyasini amaliyotga tadbiq etish imkonini kengaytiradi: talaba o'qish maqsadini

belgilash, resurs tanlash, vaqtni rejalashtirish, o'z-o'zini nazorat qilish va natijani refleksiya qilish kabi bosqichlarni faol bajaradi.[2]

Ilmiy manbalarda flipped yondashuvning samaradorligi ko'pincha quyidagi mezonlar orqali izohlanadi: talabanning darsga tayyorgarlik darajasi, o'quv motivatsiyasi, sinfdagi faollik va ishtirok, hamkorlikdagi o'rganish sifati, o'qituvchidan tezkor teskari aloqa olish imkoniyati hamda baholashning formatif mexanizmlarini kuchaytirish. Tadqiqotlarda flipped model an'anaviy ma'ruza markazli darslarga nisbatan auditoriya vaqtini "faol o'rganish"ga aylantirishi, mustaqil ta'limni tizimlashtirishi va o'quv natijalarini barqarorlashtirishga xizmat qilishi qayd etiladi. Biroq adabiyotlarda yondashuvni joriy etishda yuzaga keladigan cheklovlar ham ko'rsatiladi: raqamli kontent sifati va hajmining me'yorlanmaganligi, talabanning darsdan tashqari tayyorgarlikni bajarmasligi, internet/texnik imkoniyatlar notengligi, baholash mezonlarining aniq ishlab chiqilmaganligi hamda o'qituvchining metodik tayyorgarligi yetarli bo'lmasligi kabi omillar samaradorlikni pasaytirishi mumkin. Demak, flipped classroomni mustaqil ta'limni tashkil etish vositasi sifatida ko'rishda faqat texnologik komponent emas, balki didaktik dizayn, motivatsion mexanizmlar, nazorat va teskari aloqa tizimi ham kompleks yondashuvda rejalashtirilishi zarur.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Adabiyotlar tahlili va metodologik yondashuv asosida "Flipped Classroom" texnologiyasini mustaqil ta'limni tashkil etishga integratsiya qilish ta'lim jarayonining mazmuni, vaqti va ishtirokchi rollarini qayta taqsimlash orqali samaradorlikni oshirishini ko'rsatadi. Bunda o'quv materialining boshlang'ich o'zlashtirilishi darsdan tashqari mustaqil faoliyatga ko'chirilishi natijasida auditoriya mashg'ulotlari "bilim berish"dan ko'ra "bilimni qo'llash va mustahkamlash"ga yo'naltiriladi. Muhokama qilingan manbalarga tayangan holda, flipped model mustaqil ta'limning sifat ko'rsatkichlari - rejalashtirish, mas'uliyat, o'zini o'zi nazorat qilish va refleksiyaning tizimli ravishda qo'llab-quvvatlaydi. Talaba darsdan oldingi tayyorgarlik jarayonida o'quv maqsadini aniqlash, resurslardan foydalanish, asosiy tushunchalarni ajratish, savollar shakllantirish va o'zini tekshirish kabi amallarni bajaradi. Auditoriyada esa ushbu bilimlar muammo

ychish, amaliy vaziyatlarni tahlil qilish hamda jamoaviy ishlarda qo'llanadi. Natijada mustaqil ta'lim "yakuniy vazifa" sifatida emas, balki darsning mantiqiy davomi va integrativ komponenti sifatida ishlaydi.[3]

Tahlil natijalari flipped classroomning mustaqil ta'limga ta'sirini bir necha yo'nalishda izohlash imkonini beradi. Birinchidan, motivatsion jihat kuchayadi: talaba darsga tayyor kelish zaruratini his qiladi, chunki auditoriya mashg'ulotlari faqat tinglash bilan cheklanmaydi, balki faol ishtirokni talab qiladi. Ikkinchidan, kognitiv jarayonlarning chuqurlashuvi kuzatiladi. Tayanch axborot mustaqil o'zlashtirilgach, sinfdagi vaqt yuqori darajadagi fikrlash amallariga (tahlil, sintez, baholash) ajratiladi. Uchinchidan, teskari aloqa tezlashadi: o'qituvchi talabaning tayyorgarligini mini-testlar, qisqa so'rovlar, LMS analitikasi yoki "kirish vazifalari" orqali aniqlab, auditoriyada individual va guruhli yordam ko'rsatadi. To'rtinchidan, hamkorlik kompetensiyalari rivojlanadi. Muammoli topshiriqlar, case tahlil, loyiha ishlari va munozaralar orqali talaba nafaqat o'zi o'rganadi, balki boshqalar bilan birga bilimni "quradi". Beshinchidan, o'zini o'zi boshqarib o'rganish ko'nikmalari mustahkamlanadi: vaqtni boshqarish, o'qish strategiyasini tanlash, o'z-o'zini tekshirish va refleksiya qilish jarayonlari rejalashtirilgan didaktik mexanizmlar orqali tizimlashtiriladi.

Shu bilan birga, flipped classroomni mustaqil ta'limda samarali qo'llash bir qator shartlarga bog'liqligi ham aniqlanadi. Kontent dizayni asosiy omil sifatida namoyon bo'ladi. Materiallar qisqa va maqsadli segmentlar ko'rinishida, tushunarli til va vizual qo'llab-quvvatlash bilan taqdim etilishi, har bir segmentdan so'ng o'zini tekshirish topshiriqlari (mini-quiz, savol-javob, "exit ticket") berilishi talab etiladi. Auditoriya faoliyati esa "uyda o'qiganini qayta aytish" emas, balki murakkab vazifalarni bajarish, tipik xatolarni tahlil qilish, metodik ko'rsatmalar berish va refleksiyani tashkil etishga qaratilishi zarur. Baholash tizimi flipped modelda alohida ahamiyat kasb etadi: darsdan oldingi tayyorgarlikni rag'batlantiruvchi formatif baholash (ball, badge, reyting, rubrika) hamda yakuniy natijani o'lchovchi summativ baholash mezonlari o'zaro uyg'un bo'lishi lozim. Aks holda, talabalar darsdan oldingi mustaqil tayyorgarlikni ikkinchi darajali deb qabul qilishi ehtimoli ortadi.[4]

Muhokama jarayonida flipped yondashuvni joriy etishda uchrashi mumkin bo'lgan muammolar va ularning yechimlari ham umumlashtirildi. Talabalarning darsdan oldingi tayyorgarlikni bajarmasligi muammosi ko'pincha motivatsiya va nazorat mexanizmlarining sustligi bilan bog'liq bo'lib, uni "kirish testi", qisqa refleksiya yozuvi yoki tayyorlik indikatorlari orqali bartaraf etish mumkin. Raqamli tengsizlik (internet yoki qurilma yetishmasligi) masalasi offlayn resurslar (PDF, fleshka, universitet kompyuter sinflaridan foydalanish), past hajmli materiallar va moslashuvchan taqsimot orqali kamaytiriladi. O'qituvchining yuklamasi ortishi (kontent tayyorlash va monitoring) esa resurslarni qayta ishlatish, birgalikda kontent yaratish, mavjud ochiq ta'lim resurslaridan moslab foydalanish hamda video materiallarni mukammal studiya darajasida emas, balki didaktik jihatdan aniq va qisqa shaklda tayyorlash orqali optimallashtiriladi. Auditoriyada faol o'qitishni tashkil etishdagi qiyinchiliklar "topshiriq banki", rubrikalar, guruh ssenariylari va vaqt menejmenti asosidagi dars dizayni yordamida yengillashtiriladi.[5]

Umuman olganda, flipped classroom texnologiyasi mustaqil ta'limning mazmuniy va tashkiliy sifatini oshiruvchi, auditoriya vaqtini samarali "faollashtiruvchi" hamda o'quv natijalarini barqarorlashtiruvchi yondashuv sifatida namoyon bo'ladi. Muhokama natijalariga ko'ra, ushbu texnologiyaning kutiladigan ta'siri quyidagi indikatorlar orqali baholanishi maqsadga muvofiq: darsdan oldingi tayyorgarlik ko'rsatkichi (platforma faolliqi, mini-quiz natijalari), auditoriyadagi ishtirok darajasi (muhokama, topshiriq bajarish sifati), o'zini o'zi boshqarish ko'nikmalari (reja tuzish, vaqtni boshqarish, refleksiya), hamkorlik kompetensiyasi (guruh ishida rol, muloqot sifati), shuningdek, o'quv natijalari (oraliq va yakuniy baholash). Shunday indikatorlar asosida ta'lim jarayonini muntazam tahlil qilish flipped modelning amaliy samaradorligini oshirish va mustaqil ta'limni yanada tizimli tashkil etishga xizmat qiladi.

XULOSA

Maqolada mustaqil ta'limni tashkil etishda "Flipped Classroom" (teskari sinf) texnologiyasining o'rni va ahamiyati ilmiy-nazariy hamda amaliy jihatdan tahlil qilindi. Tahlil natijalari flipped model mustaqil o'rganish jarayonini tizimlashtirish, talabaning o'quv jarayonidagi faolliqi va mas'uliyatini oshirish, auditoriya vaqtini

esa bilimni qo'llash va chuqurlashtirishga yo'naltirish orqali ta'lim samaradorligini kuchaytirishini ko'rsatdi. Ushbu yondashuv o'quv motivatsiyasi, o'zini o'zi boshqarib o'rganish ko'nikmalari, tanqidiy fikrlash va hamkorlik kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi hamda formatif baholash va teskari aloqa mexanizmlarini kuchaytirish uchun qulay pedagogik sharoit yaratadi.

Shu bilan birga, flipped classroomning kutilgan natija berishi uni joriy etish shartlariga bevosita bog'liq ekani aniqlandi. Kontentning qisqa va maqsadli dizayni, LMS/platformalar orqali monitoring, darsdan oldingi tayyorgarlikni rag'batlantiruvchi formatif baholash, auditoriyada faol o'qitish strategiyalarini (muammoli topshiriq, case, loyiha, munozara) to'g'ri tanlash hamda o'qituvchining fasilitatorlik roli ushbu texnologiyaning asosiy tayanch omillari hisoblanadi. Amaliyotda uchrashi mumkin bo'lgan muammolar (talabaning tayyorgarlikni bajarmasligi, raqamli imkoniyatlar notengligi, o'qituvchi yuklamasining ortishi)ni minimallashtirish uchun "kirish testi", rubrika asosida baholash, resurslarni optimallashtirish, moslashuvchan taqsimot va muntazam refleksiya mexanizmlarini joriy etish tavsiya etiladi.

Umuman, "Flipped Classroom" texnologiyasi mustaqil ta'limni sifat jihatdan yangi bosqichga olib chiqadigan integrativ yondashuv bo'lib, uni ta'lim jarayoniga maqsadga muvofiq tatbiq etish o'quv natijalarining barqarorligi va ta'lim oluvchining mustaqil ishlash kompetensiyalarini kuchaytirishga xizmat qiladi. Kelgusida ushbu texnologiyaning turli fanlar kesimida samaradorligini empirik tadqiqotlar asosida baholash, indikatorlar tizimini aniqlashtirish hamda milliy ta'lim sharoitiga mos metodik modellarni ishlab chiqish ilmiy-amaliy jihatdan istiqbolli yo'nalish sifatida qaraladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Boltaeva M. L., Mahmudov N. Emergency instead of maternity education process developing training activities //Scientific Bulletin of Namangan State University. – 2019. – T. 1. – №. 6. – C. 456-459.
2. Makhmudov N. N., Makulov S. H. Z. Forms and methods of independent learning //В научный сборник вошли научные работы, посвященные широкому кругу современных проблем науки и образования, вопросов образовательных технологий 2020.-436 с. – 2020.– C. 167.

3. Boltaeva M., Makhmudov N. Forms of introduction of innovative technologies in physical training classes and ways of their use //Scientific bulletin of namangan state university. – 2019. – T. 1. – №. 2. – C. 302-306.
4. Makhmudov N. N. Based on the development of physical education and sports in higher education modeling the preparation of students for a healthy life //Thematics Journal of Education. – 2021. – T. 6. – №. November.
5. Makhmudov N. N. The role of physical culture and sports in preparing students for a healthy lifestyle in higher education //International journal of conference series on education and social sciences (Online). – 2021. – T. 1. – №. 2

13-14 YOSHLI FUTBOLCHILARNING TEXNIK-TAKTIK HARAKATLARINI TARBIYALASH SAMARADORLIGI

Jo'rayev Ibroxim Boxodir og'li

*O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti,
Qishki va murakkab-texnik sport turlari nazariyasi va
uslubiyati kafedrası dotsenti, Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

lemex777@gmail.com

Ruzmatov Bekzod Taxir og'li

*Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv va texnologiyalar universiteti,
Jismoniy tarbiya va sport kafedrası II bosqich magistranti*

taxiroff@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada 13-14 yoshli futbolchilarda texnik-taktik tayyorgarlikni rivojlantirishning ilmiy asoslangan metodikasi yoritilgan. Ushbu yosh davri sportchilarining motor qobiliyatlari, koordinatsiya va qaror qabul qilish tezligi yuqori bo'lgani sababli, maxsus mashqlar majmuasi orqali texnik va taktika ko'nikmalarini tizimli rivojlantirish samaradorligi tadqiq etildi. Pedagogik tajriba natijalari asosida tajriba guruhi va nazorat guruhi o'rtasidagi farqlar tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: texnik-taktik tayyorgarlik, yosh sportchilar, pedagogik tajriba, mashqlar majmuasi, nazorat testi, samaradorlik.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ВОСПИТАНИЯ ТЕХНИКО-ТАКТИЧЕСКИХ ДЕЙСТВИЙ ФУТБОЛИСТОВ 13-14 ЛЕТ

Жураев Иброхим Боходир угли

Доцент кафедры теории и методики зимних и сложно-технических видов спорта, Доктор философии по педагогическим наукам (PhD)

lemex777@gmail.com

Рузматов Бекзод Тахир угли

Ташкентское международное Университет финансовое управление и технологии, Кафедра физической культуры и спорта

Магистрант II курса

taxiroff@gmail.com

Аннотации: В статье освещена научно обоснованная методика развития технико-тактической подготовки футболистов 13-14 лет. В связи с высокими двигательными способностями, координацией и скоростью принятия решений у спортсменов данного возрастного периода исследована эффективность системного развития технико-тактических навыков посредством комплекса специальных

упражнений. На основе результатов педагогического эксперимента были проанализированы различия между экспериментальной и контрольной группами.

Ключевые слова: технико-тактическая подготовка, юные спортсмены, педагогический опыт, комплекс упражнений, контрольный тест, эффективность.

EFFECTIVENESS OF EDUCATION OF TECHNICAL AND TACTICAL ACTIONS OF 13-14 YEAR OLD FOOTBALL PLAYERS

Juraev Ibrokhim Bakhodir ugli

Docent of the department of theory and methodology of winter and technically complex sports, doctor of philosophy pedagogical sciences (PhD)

lemex777@gmail.com

Ruzmatov Bekzod Taxir ugli

Tashkent International Financial Management

University of Technology, Department of Physical Culture and Sports

II stage Master's student

taxiroff@gmail.com

Annotation: The article highlights the scientifically grounded methodology for developing the technical and tactical training of 13-14-year-old football players. Due to the high motor abilities, coordination, and decision-making speed in athletes of this age group, the effectiveness of systematically developing technical and tactical skills through a complex of special exercises was investigated. Based on the results of the pedagogical experiment, the differences between the experimental and control groups were analyzed.

Keywords: technical and tactical training, young athletes, pedagogical experience, exercise complex, control test, effectiveness.

KIRISH

Futbolning rivojlanishi va yosh sportchilarning professional darajaga yetishi ularning texnik-taktik tayyorgarligi bilan bevosita bog'liqdir. 13-14 yosh sportchilar uchun markaziy nerv tizimi plastiklik darajasi yuqori bo'lgan, koordinatsion va motor qobiliyatlarining sezilarli darajada rivojlanadigan davrdir. Shu yoshda futbolchilar nafaqat individual texnik ko'nikmalarni, balki jamoaviy taktika elementlarini ham tez o'zlashtira oladi, bu esa ularning o'yin samaradorligini oshirishga imkon beradi.

Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, texnik-taktik tayyorgarlikning samarali rivojlanishi faqatgina individual mashqlar bilan cheklanmay, balki murakkab kombinatsion o'yin vaziyatlarida qaror qabul qilish, tezkor pozitsion harakatlar va

o'yin ritmini boshqarish kabi ko'nikmalarni rivojlantirishni ham o'z ichiga oladi. Shu bois, yosh futbolchilarning texnik-taktik ko'nikmalarini shakllantirishda tizimli, ilmiy asoslangan metodik yondashuvlarni qo'llash dolzarb hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Zamonaviy futbol pedagogikasida yosh sportchilarning o'yin samaradorligini oshirishga qaratilgan metodik yondashuvlarning ilmiy asoslanganligi nafaqat ularning texnik va taktika qobiliyatlarini, balki psixomotor va kognitiv salohiyatini ham optimallashtirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, 13-14 yoshda shakllanayotgan motor xotira va qaror qabul qilish tezligi, murakkab o'yin vaziyatlarida moslashuvchanlikni oshirishda asosiy omil hisoblanadi.

Texnik-taktik tayyorgarlik futbolning eng muhim komponentlaridan biri bo'lib, yosh sportchilarning individual va jamoaviy o'yin ko'nikmalarini shakllantirishda bevosita ahamiyatga ega. 13-14 yoshli futbolchilar biologik va psixomotor rivojlanish nuqtai nazaridan murakkab koordinatsion va qaror qabul qilish qobiliyatlarini egallashga eng qulay davrga kiradi. Shu yoshda markaziy nerv tizimi plastiklik darajasining yuqoriligi, motor reaksiyalarining tezkorligi va muskul tizimining moslashuvchanligi tufayli murakkab kombinatsion harakatlarni o'zlashtirish samaradorligi maksimal bo'ladi (Williams Ford).

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Zamonaviy futbol pedagogikasi va motor nazariyasi shuni ko'rsatadiki, texnik-taktik tayyorgarlik faqat individual texnik ko'nikmalarni rivojlantirish bilan cheklanmaydi. U quyidagi komponentlarni ham o'z ichiga oladi:

- Dribling va to'pni boshqarish aniqligi, ya'ni futbolchining tezkor va samarali harakatini ta'minlaydigan motor ko'nikmalari.
- Uzatma aniqligi va kuchini boshqarish, bu esa o'yin jarayonida uzatmalar samaradorligini oshiradi.
- Taktik qaror qabul qilish tezligi, ya'ni o'yin vaziyatlarini tez tahlil qilish va optimal qarorlarni qabul qilish qobiliyati.
- Kombinatsion o'yin samaradorligi, jamoaviy o'yindagi pozitsion moslashuv va harakat uyg'unligini oshiradi.

Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, 13-14 yoshdagi futbolchilar uchun texnik-taktik tayyorgarlikni tizimli va metodik yondashuv asosida tashkil etish jamoaviy o'yin samaradorligini sezilarli darajada oshiradi (Bompa). Shu bilan birga, murakkab o'yin vaziyatlarida qaror qabul qilish, reaksiya tezlik va pozitsion moslashuv kabi psixomotor va kognitiv ko'nikmalarni rivojlantirish ham muhim ahamiyatga ega.

Shuning uchun 13-14 yoshli futbolchilarning texnik-taktik ko'nikmalarini rivojlantirish bo'yicha maxsus mashqlar majmuasini ishlab chiqish va pedagogik tajriba orqali uning samaradorligini aniqlash zamonaviy futbol ta'limida dolzarb masala hisoblanadi. Ushbu yondashuv nafaqat individual texnik ko'nikmalarni, balki jamoaviy o'yin tizimini, tezkor qaror qabul qilish va kombinatsion o'yindagi samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi.

1-jadval

Yosh futbolchilarning texnik-taktik harakatlarini yaxshilashga qaratilgan mashqlar majmuasi

T/R	Tayyorgarlik turi	Mashq nomi	Mashqning maqsadi	Takrorlash
1	Texnik mashqlar	To'pni olib yurish (o'ng va chap oyoq bilan)	Dribling va to'pni boshqarish	4×20 m
2	Texnik mashqlar	Dribling kombinatsiyalari (yo'nalish o'zgarishi bilan)	Yo'nalish almashinuvi va koordinatsiya	5×15 m
3	Texnik mashqlar	Uzatma aniqligi (short pass, long pass)	To'p uzatish aniqligi	10-12 marta
4	Texnik mashqlar	Zarba va to'pni boshqarish mashqlari	Zarba aniqligi va kuchi	8×3 ta zarba
5	Taktik mashqlar	"3×1" va "4×2"	Taktik qaror qabul qilish	5-7 daqiqa

		hujum-himoya vaziyatlari		
6	Taktik mashqlar	Bo'sh zonaga ochilish va kombinatsion o'yin	Pozitsion o'yinni rivojlantirish	6-8 daqiqa
7	Taktik mashqlar	Qarshi hujumni tez tashkil etish	Tezkor qaror qabul qilish	5-6 daqiqa
8	Taktik mashqlar	Himoyada pressing va pozitsiya mashqlari	Himoya koordinatsiyasi	5-6 daqiqa
9	Koordinatsion rivojlantirish	Tezkor yo'nalish almashtirish	Yo'nalish almashinuvi va tezlik	4×15 m
10	Koordinatsion rivojlantirish	Reksion yugurish (signal asosida)	Reaksiya tezligi	6-8 marta
11	Koordinatsion rivojlantirish	Ritmik harakatlarni boshqarish	Motor ritmini rivojlantirish	3×30 s
12	Koordinatsion rivojlantirish	Qaror qabul qilish mashqlari	Qaror qabul qilish tezligi	3-5 daqiqa

Jadvalda 8 haftalik mashqlar majmuasi tasvirlangan. Texnik mashqlar individual harakatlarni rivojlantirishga qaratilgan bo'lsa, taktika mashqlari jamoaviy o'yinda pozitsion va qaror qabul qilish qobiliyatlarini yaxshilashga xizmat qiladi. Koordinatsion mashqlar esa tezlik, yo'nalish almashinuvi va motor ritmini boshqarish orqali psixomotor va kognitiv ko'nikmalarni oshiradi.

2-jadval

**Tadqiqotdan oldin va keyin yosh futbolchilarning
texnik-taktik harakatlari smaradorligi ko'rsatkichlari**

Ko'rsatkich	Test birligi	TG	TG	NG	NG
		tadqiqotdan oldin	tadqiqotdan keyin	tadqiqotdan oldin	tadqiqotdan keyin
Dribling	soniya	6.21±0.14	5.54±0.12	6.18±0.16	5.97±0.15

Uzatma aniqligi	marta	6.3±1.1	8.7±0.9	6.4±1.0	7.0±1.2
Taktik qarorlar	%	41±4	61±5	40±5	48±6
Tezlik reaksiyasi	soniya	385±22	342±18	381±25	369±21
Kombinatsion o'yin	ball	5.1±0.5	7.3±0.7	5.0±0.6	5.9±0.6

Ushbu jadval tajriba va nazorat guruhlarini futbolchilarining texnik-taktik ko'rsatkichlarini taqqoslaydi. Natijalar ko'rsatadiki, tajriba guruhi barcha testlarda sezilarli yaxshilanishga erishgan. Dribling va uzatma aniqligi, taktika qarorlarining qabul qilinishi, reaksiya tezlik va kombinatsion o'yin samaradorligi tajriba guruhida Nazorat guruhiga nisbatan ancha yuqori o'sish ko'rsatdi. Bu maxsus texnik-taktik mashqlar majmuasining samaradorligini ilmiy jihatdan tasdiqlaydi.

XULOSA

8 haftalik maxsus texnik-taktik mashqlar majmuasi 13-14 yoshli futbolchilarda texnik va taktika ko'nikmalarini sezilarli darajada rivojlantirdi. Ushbu metodika koordinatsiya, dribling, uzatma aniqligi, taktika qaror qabul qilish va kombinatsion o'yin samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Shuningdek, metodika yosh futbolchilarning o'yin sifatini optimallashtirish va yuqori natijaga erishish imkonini beradi, amaliyotga joriy etilishi tavsiya etiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Bompa T., Carrera M. Periodization Training for Football. Human Kinetics, 2021.
2. Williams A.M., Ford P. Skill Acquisition in Football. Routledge, 2019.
3. Schmidt R., Lee T. Motor Control and Learning. Human Kinetics, 2018.
4. O.Igamberdiyev., Uzbek State University of Physical Education and Sports. Futbolchilar tayyorgarligi metodikasi. Toshkent, 2022.

ИЗУЧЕНИЕ СОСТОЯНИЯ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВЛЕННОСТИ КВАЛИФИЦИРОВАННЫХ ФУТБОЛИСТОВ В ПЕРИОД ГОДИЧНОЙ ПОДГОТОВКИ

Давлетмуратов Султанбек Рузимович

*Профессор кафедры теории и методики зимних и
сложно-технических видов спорта*

Доктор философии по педагогическим наукам (PhD)

dsr-19@mail.ru

Аннотации: В статье исследуется эффективность интеграции игровых, силовых, интервальных и плиометрических нагрузок в годичном тренировочном цикле футболистов. Показано, что сочетание разнонаправленных тренировочных стимулов способствует комплексному развитию скоростной выносливости, взрывной силы, реакции, технико-тактической стабильности и способности выполнять высокоинтенсивную работу на фоне утомления. Представлен интегрированный комплекс упражнений для годичного плана, а также сравнительные таблицы показателей до-после у экспериментальной и контрольной групп. Результаты демонстрируют существенное преимущество интегрированной программы по сравнению с традиционной моделью подготовки.

Ключевые слова: интегрированная подготовка, игровые нагрузки, интервальные нагрузки, силовая подготовка, плиометрика, футбол, скоростно-силовые качества, выносливость.

YILLIK TAYYORGARLIK DAVRIDA MALAKALI FUTBOLCHILARNI JISMONIY TAYYORGARLIK HOLATINI O'RGANISH

Davletmuratov Sultanbek Ruzimovich

*O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti,
Qishki va murakkab-texnik sport turlari nazariyasi va
uslubiyati kafedrası professori*

Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

dsr-19@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada futbolchilarning yillik mashg'ulot siklida o'yin, kuch, interval va pliometrik yuklamalarni uyg'unlashtirish samaradorligi ko'rib chiqilgan. Turli yo'nalishdagi mashg'ulot ta'sirlarining birgalikda qo'llanilishi tezlik chidamliligi, portlovchi kuch, reaksiya, texnik-taktik barqarorlik va charchoq holatida yuqori shiddatli ishni bajarish qobiliyatini har tomonlama rivojlantirishga ko'maklashishi aniqlangan. Yillik reja uchun integratsiyalashgan mashqlar majmuasi, shuningdek, tajriba va nazorat guruhlaridagi mashg'ulotdan oldingi va keyingi ko'rsatkichlarning qiyosiy jadvallari taqdim etilgan.

Natijalar integratsiyalashgan dasturning an'anaviy tayyorgarlik modeliga nisbatan sezilarli darajada ustunligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: *integral tayyorgarlik, o'yin yuklamalari, yuklama, kuch tayyorgarligi, pliometrika, futbol, tezkor-kuch sifatlari, chidamlilik.*

STUDYING THE STATE OF PHYSICAL TRAINING OF QUALIFIED FOOTBALL PLAYERS DURING THE PERIOD OF ANNUAL TRAINING

Davletmuratov Sultanbek Ruzimovich

*Professor of the department of theory and
methodology of winter and technically complex sports
doctor of philosophy pedagogical sciences (PhD)*

[*dsr-19@mail.ru*](mailto:dsr-19@mail.ru)

Annotation: *The article examines the effectiveness of integrating game, strength, interval, and pliometric loads in the annual training cycle of football players. It has been shown that the combination of diverse training stimuli contributes to the comprehensive development of speed endurance, explosive strength, reaction, technical and tactical stability, and the ability to perform high-intensity work against a backdrop of fatigue. An integrated set of exercises for the annual plan, as well as comparative tables of before-after indicators in the experimental and control groups, are presented. The results demonstrate a significant advantage of the integrated program compared to the traditional training model.*

Keywords: *integrated training, game loads, interval loads, strength training, pliometry, football, speed-strength qualities, endurance.*

ВВЕДЕНИЕ

Современный футбол характеризуется высокой интенсивностью, преобладанием коротких спринтов, резких изменений направления, повторяющихся пиковых ускорений, единоборств, сложных технических действий под давлением и постоянной когнитивной нагрузки. В условиях роста скоростей и плотности борьбы становится необходимым сочетать в годичном цикле множество типов нагрузок: игровых, силовых, интервальных и плиометрических.

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ И МЕТОДЫ

Игровые нагрузки позволяют развивать тактическое мышление, функциональную технику и принятие решений в условиях ограниченного времени. Интервальные нагрузки неизбежная часть подготовки, поскольку

футбол относится к интермиттирующим видам спорта с высоким количеством эпизодов высокоинтенсивного бега (HIR, repeated sprint ability). Силовые тренировки обеспечивают устойчивость в единоборствах, мощность удара, взрывную силу при стартах и прыжках. Плиометрика развивает способность к быстрому торможению, смене направления, ускорениям и работе мышц в реактивном режиме.

Исследований, посвященных данной проблеме в футболе, в странах ближнего зарубежья обнаружено совсем незначительное количество: Кириллов А.А. [82; с.35], Лалаков К.С. [98; с.54], Леклахов А.В. [101; с.24].

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

При этом важнейшим фактором эффективности является именно интеграция нагрузок, а не простое их чередование. Современные модели подготовки показывают, что включение плиометрических задач после силовых, игровых эпизодов после интервального утомления или интервальных блоков после технических упражнений создают синергетический тренировочный эффект. Такая комплексная структура воздействия обеспечивает более высокую нейромышечную адаптацию, оптимизирует межсистемные взаимодействия (кардиореспираторной, опорно-двигательной и нейродинамической подсистем), а также формирует устойчивость спортсмена к соревновательным стрессорам. Одновременная стимуляция мощности, координации, когнитивной реакции и технико-тактических компонентов способствует ускоренной консолидации двигательных навыков, улучшению механизмов энергообеспечения и повышению эффективности использования мышечных усилий в условиях утомления.

Интегративный подход также позволяет моделировать реальные соревновательные сценарии, в которых спортсмен вынужден проявлять технику, скорость принятия решений и силовые качества при дефиците ресурсов. За счёт этого формируется так называемая функциональная устойчивость, отражающая способность поддерживать требуемый уровень работы при высокой метаболической и нейромоторной нагрузке.

Далее приводится интегрированный комплекс упражнений, используемый в годичном цикле для футболистов, а также расширенные сравнительные результаты физической и технико-тактической подготовленности. Данный комплекс формировался с учётом принципов периодизации, специфики игровых амплуа и требований соревновательной деятельности, что позволило объединить силовые, скоростно-силовые, интервальные и когнитивно-игровые модули в единый функциональный блок. Представленные результаты отражают динамику адаптационных процессов, степень усвоения технико-тактических элементов, а также эффективность интеграции разнонаправленных нагрузок в формировании стабильных двигательных стереотипов.

Особое внимание уделено взаимосвязи между функциональной готовностью и качеством выполнения игровых действий, что позволяет оценить не только прирост отдельных физических качеств, но и их влияние на принятие решений, пространство-временную ориентацию и эффективность взаимодействия в командных структурах. В совокупности полученные данные подтверждают, что комплексный подход обеспечивает более гармоничное развитие физических качеств, способствует оптимизации технико-тактического поведения и формирует предпосылки для повышения соревновательной результативности.

Таблица 1

Комплекс интегрированных упражнений для футболистов

Направление нагрузки	Упражнения	Объём и Интенсивность	Основная цель
Игровые нагрузки	3×3, 4×4, 6×6 на ограниченном поле, игры на 2 касания, фазовые сценарии	5-8 мин 4-6 серий	Решение игровых задач, техника под давлением
Силовые нагрузки	Присед 50–80% 1ПМ; выпады; сплит-присед;	4-6 подходов 4-8 повторений	Сила удара, устойчивость в

	становая тяга; силовые упражнения для кора		борьбе, базовая мощность
Интервальные нагрузки	15/15, 30/15, 40/20, повторные ускорения 15-25 м	85-95% ЧСС _{max}	Аэробно-анаэробная мощность, RSA
Плиометрика	Боковые прыжки, прыжки с реакцией на сигнал, ускорения после прыжка	8-12 серий 6-10 повторений	Взрывная сила, смена направления, стартовая скорость

Экспериментальная группа тренировалась по интегрированной методике, объединяющей игровые, интервальные, плиометрические и силовые нагрузки. Контрольная группа занималась по традиционной модели (силовая, техническая, беговая работа без интеграции). Для анализа эффективности использовались тесты, применимые именно к футболистам.

Таблица 2

Динамика изменения физических, координационных и технико-тактических показателей футболистов экспериментальной группы в начале и конце годичного тренировочного периода

Показатель	До	После	Изменение	Изменение (%)	Примечание
Спринт 20 м (с)	3,32	3,11	-0,21	+6,3%	Улучшение стартовой скорости
СМЖ прыжок (см)	36	42	+6	+16,6%	Плиометрика, силовые блоки

Agility T-Test (с)	11,92	11,06	-0,86	+7,2%	Быстрая смена направления
Repeated Sprint Ability (6×30 м, с)	26,84	25,02	-1,82	+6,7%	Улучшение RSA
Скорость удара (км/ч)	78	86	+8	+10,2%	Сила и техника
Реакция на свет (мс)	398	361	-37	+9,3%	Когнитивно-игровые упражнения
Точность передач под утомлением (%)	64%	78%	+14%	+21,8%	Устойчивость техники

Экспериментальная группа показала в 3 раза больший прирост скорости за счёт сочетания. Плиометрика, интервальные ускорения, игровые спринты. Рост СМЖ на **16,6%** показатель высокой адаптации моторики, задействования эластических компонентов мышц. Показатель улучшился на **7,2%**, что связано с интеграцией игровых сценариев (1×1, 2×2, ограниченные зоны). Футболист, способный 6–10 раз повторять ускорение, выигрывает в игровых эпизодах здесь экспериментальная группа показала **6,7% улучшения**, что является высоким показателем. Улучшение на **10,2%** связано с силовой работой стабилизацией кора технико-скоростными связками. Лучший показатель повышение точности передач под утомлением на 21,8%.

Таблица 2

Динамика изменения физических, координационных и технико-тактических показателей футболистов контрольной группы в начале и конце годичного тренировочного периода

Показатель	До	После	Изменение	Изменение (%)	Примечание

Спринт 20 м (с)	3,31	3,24	-0,07	+2,1%	Незначительный прогресс
СМЖ прыжок (см)	35	37	+2	+5,7%	Нет плиометрики
Agility T-Test (с)	11,93	11,53	-0,40	+3,3%	Эффект ниже в 2 раза
Repeated Sprint Ability (с)	26,90	26,10	-0,80	+2,9%	Отличается более слабым улучшением
Скорость удара (км/ч)	79	82	+3	+3,8%	Роста мощности почти нет
Реакция на свет (мс)	395	381	-14	+3,5%	Низкая сенсомоторная подготовка
Точность передачи (%)	63%	68%	+5%	+7,9%	Низкое улучшение техники

Представленные в таблицах сравнительные данные физической и технико-тактической подготовленности футболистов экспериментальной и контрольной групп после годичного тренировочного цикла позволяют провести комплексный аналитический разбор эффективности интегрированной модели подготовки. Анализ динамики показателей выявил ряд закономерностей, демонстрирующих преимущество системного сочетания игровых, интервальных, силовых и плиометрических нагрузок над традиционной моделью тренировки.

Прежде всего, необходимо подчеркнуть, что устойчивый и статистически значимый прирост в экспериментальной группе был обеспечен за счёт соблюдения принципов комплексности, вариативности и интеграции тренировочных воздействий, что позволило сформировать многокомпонентную адаптацию организма. В отличие от контрольной группы, где компоненты подготовки воздействовали на функциональные системы локально и

разрозненно, интегрированная программа обеспечила многовекторную стимуляцию сразу нескольких механизмов.

Отмеченный значительный прирост показателей скорости (спринт 20 м), взрывной силы (CMJ) и ловкости (Agility T-Test) в экспериментальной группе свидетельствует о том, что последовательное применение плиометрических упражнений совместно с силовой подготовкой усиливает реактивную способность мышц и повышает эффективность движения в фазах торможения, изменения направления и последующего ускорения, что имеет фундаментальное значение для футбольной деятельности.

Анализ результатов выносливости способности выполнять повторные ускорения (RSA) показывает, что интеграция интервальных нагрузок в структуру игровых заданий обеспечивает не только повышение функциональной мощности, но и улучшает перенос этой мощности на техническое выполнение действий. Футбол относится к видам спорта с интермиттирующим характером двигательной активности, где повторяемость коротких эпизодов высокой интенсивности определяет успешность действий. Именно поэтому улучшение RSA на фоне интегрированной подготовки свидетельствует о глубокой перестройке энергообеспечивающих систем организма, повышении буферных возможностей и толерантности к метаболитам.

Примечательно, что показатели скорости удара, реакции на свет и точности передач под утомлением улучшились в экспериментальной группе значительно сильнее, чем в контрольной. Это подтверждает, что сочетание игровых и интервальных упражнений с когнитивной составляющей способствует развитию технико-тактических качеств в условиях, максимально приближённых к игровым. Традиционная модель, в которой техника изучается преимущественно в облегчённых условиях, не обеспечивает требуемой устойчивости к утомлению и тактическому давлению.

Таким образом, комплексный анализ данных позволяет утверждать, что интегрированная программа тренировок формирует синергетический тренировочный эффект, обеспечивающий более высокий уровень адаптационных изменений. Это выражается в повышении функциональной устойчивости,

улучшении структуры движений, возрастании мощности двигательных действий, ускорении процессов принятия решений, увеличении точности технических действий, а также в снижении риска травматизма за счёт увеличения мощности мышечного корсета и реактивных качеств мышц.

По сравнению с контрольной группой, улучшения в экспериментальной группе имеют не только количественную, но и качественную природу, что свидетельствует о перестройке всей функциональной системы подготовки футболистов.

Следовательно, полученные результаты позволяют сделать вывод о высокой эффективности интегрированной модели подготовки и её преимуществе перед традиционной методикой. Комплексное воздействие разнонаправленных тренировочных стимулов формирует устойчивые, глубинные адаптации, обеспечивая повышение общей, специальной и технико-тактической работоспособности футболистов на протяжении годичного тренировочного цикла.

Заключение

Интегрированная программа подготовки, объединяющая игровые, интервальные, силовые и плиометрические нагрузки, обеспечивает значительно более высокий прирост физических и технико-тактических качеств футболистов по сравнению с традиционной моделью. Комплексный подход создаёт устойчивую адаптацию, улучшает RSA, скорость, взрывную силу, ловкость, когнитивную реакцию и качество технических действий под утомлением ключевые параметры современного футбола.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Годик М.А. Педагогические основы нормирования и контроля соревновательных нагрузок.: Автореф.дис....д-ра.пед.наук.-М., 1982.-47 с.
2. Кошбахтиев И.А. Программирование подготовки футболистов профессионального клуба «Левски».- Т., 2002. -120 с.
3. Нуримов З.Р., Атаев О.Р. Анализ структуры тренировочных нагрузок в годичном цикле подготовки квалифицированных футболистов: Сб. науч. трудов.-Т., 2007.-С. 92-97.
4. Bompa T., Haff G. Periodization: Theory and Methodology of Training. Human Kinetics, 2018.
5. Reilly T. The Science of Training – Soccer. Routledge, 2007.
6. Stølen T. et al. Physiology of Soccer. Sports Med., 2005.

7. Issurin V. Block Periodization. Ultimate Athlete Concepts, 2016.
8. Little T., Williams A. Specificity of Acceleration in Soccer. J Strength Cond Res., 2005.
9. Jeffreys I. Developing Agility and Quickness. Human Kinetics, 2016.
10. Faude O., Koch T., Meyer T. Repeated Sprint Ability in Football. Sports Med., 2012.

BOSHLANG'ICH SINFLARDA MATEMATIKA FANI O'QITISH METODIKASI PEDAGOGLARINI TAYYORLASH TALABLARI VA ZARURIYATI

Toshqo'ziyeva Nigora Muhammadjon qizi

Namangan davlat pedagogika instituti magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarini metodika fanlarini o'qitish ishlarida, jumladan matematika fanini o'qitish metodikasi fanini o'qitishni qayta ko'rib chiqilgan. Hozirgi kun talabiga moslashtirish, bo'lg'usi boshlang'ich sinf o'qituvchilarini tayyorlash ishini takomillashtirishda, talabalarni o'qituvchilik kasbiga tayyorlashda muhim bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarni hosil qilishda zarur bo'lgan o'quv-tarbiyaviy ishlar va yangi metodlar to'g'risida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: metod, metodika, taqqoslash, didaktik maqsadlar, malaka va ko'nikmalar, dars turlari, yangi maqsadlar, didaktik materiallar.

ТРЕБОВАНИЯ И НЕОБХОДИМОСТЬ ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЕЙ ПО МЕТОДИКЕ ПРЕПОДАВАНИЯ МАТЕМАТИКИ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Ташқоқиева Нигора дочъ Муҳаммаджона

Аспирант Наманганского государственного педагогического института

Аннотация: В статье рассматривается работа по преподаванию методических дисциплин учащимся начальной школы, в том числе предмета «Обучение математике». В статье рассматриваются учебно-методическая работа и новые методы, необходимые для адаптации к современным требованиям, повышения уровня подготовки будущих учителей начальной школы и формирования важных знаний, умений и навыков при подготовке студентов к педагогической профессии.

Ключевые слова: метод, методика, сравнение, дидактические цели, квалификационные навыки, виды уроков, новые цели, дидактические материалы.

REQUIREMENTS AND NEED FOR TRAINING TEACHERS IN THE METHODOLOGY OF TEACHING MATHEMATICS IN PRIMARY SCHOOLS

Toshkoziyeva Nigora Mukhammadjon qizi

Master's student at Namangan State Pedagogical Institute

Abstract: This article examines the teaching of methodological disciplines to primary school students, including the subject "Teaching Mathematics." It examines the teaching and methodological work and new methods necessary for adapting to modern requirements,

improving the training of future primary school teachers, and developing important knowledge, skills, and abilities in preparing students for the teaching profession.

Keywords: *method, methodology, comparison, didactic goals, qualification skills, lesson types, new goals, didactic materials.*

KIRISH

Respublikamiz boshlang'ich ta'lim yo'nalishi bo'yicha kadrlar tayyorlash salohiyatini rivojlantirish, jamiyat, oila va davlat oldidagi o'z mas'uliyatini anglaydigan har jihatdan barkamol erkin shaxsni shakllantirish maqsadini ko'zlaydi. Bo'lajak o'qituvchilarning matematika o'qitish metodikasi bo'yicha bilimni kengaytirish zamon talabi darajasiga etishida fan asoslari bilan qurollantirish, pedagogik texnologiya yutuqlari asosida "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" hamda "Ta'lim to'g'risida"gi qonun talablarini bajarish maqsadida tafakkurni yuqori darajada rivojlantirishga erishish bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilari oldida turgan eng muhim vazifalarni hal etilishiga qaratilgan.

METODOLOGIYA

Matematika o'qitish metodikasi fanining asosiy maqsadi - metodika fanlarini o'qitish ishlarida, jumladan matematika fanini o'qitish metodikasi fanini o'qitishni qayta ko'rib chiqib, hozirgi kun talabiga moslashtirish zarurati vujudga keldi. Bu ishlar bo'lg'usi boshlang'ich sinf o'qituvchilarini tayyorlash ishini takomillashtirishda, talabalarni o'qituvchilik kasbiga tayyorlashda muhim bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarni hosil qilishda zarur bo'lgan o'quv-tarbiyiy ishlarini tashkil qilishda katta yordam berishi lozim.

Matematika o'qitish metodikasi fani ma'lum miqdorda ma'ruza, amaliy-seminar, Seminar mashg'ulotlari va pedagogik amaliyot orqali amalga oshiriladi[1].

Predmetlararo bog'lanishni to'g'ri amalga oshirish uchun o'qituvchi buni hisobga olishi juda muhimdir. Bolalarda elementar matematik tasavvurlarni rivojlantirish vazifalari va bolalar bog'chasida arifmetika asoslarini tarkib toptirish, miqdor, makon va zamonga oid tasavvurlarni rivojlantirish o'qitishning asosiy shartidir.

Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish quyidagi maqsadini o'z oldiga qo'yadi:

a) o'quvchilar matematika darsida olgan bilimlarini kundalik hayotda uchraydigan elementar masalalarni yechishga tatbiq qila olishga o'rgatish, o'quvchilarda arifmetik amallar bajarish malakalarini shakllantirish va ularni mustahkamlash uchun maxsus tuzilgan amaliy masalalarni hal qilishga o'rgatish,

b) matematika o'qitishda texnik vosita va ko'rgazmali qurollardan foydalanish malakalarini shakllantirish. Bunda asosiy e'tibor o'quvchilarning jadvallar va hisoblash vositalaridan foydalana olish malakalarini tarkib toptirishga qaratilgan.

d) o'quvchilarni mustaqil ravishda matematik bilimlarni egallashga o'rgatish.

Ma'ruzada metodika fanining asosiy ilmiy izlanishlari natijalariga tayangan holda, ilg'or o'qituvchilarning ish tajribasi bilan boyitilgan materiallar asosida bayon qilinadi. Amaliy-seminar mashg'ulotlarida esa, talabalar turli-tuman metodik manbalarni (dastur, metodik qo'llanma, darslik, mashqlar sistemasini tahlil qilish va uni tuzatish kabilar) o'rganish bilan birga, metodik adabiyotlarga ijodiy yondoshib, ulardan o'qitish ishlarini tashkil qilishda, ilmiy izlanishlar olib borishda foydalanadilar. Bu mashg'ulotlarda talabalar dars ishlanmalari tuzish, turli metodik yo'nalishga oid ma'ruzalar yozish va bunda har bir mavzuga qay yo'sinda yondoshish muhim ahamiyatga ega ekanligini har tomonlama muhokama qilish bilan ham shug'ullanadilar. Talabalar o'z ma'ruzalarida shaxsiy mulohazalari, kuzatishlaridan bemalol foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Olingan nazariy va amaliy bilimlarni amalda qo'llay olishlarini ta'minlash.

Fanning vazifalari - boshlang'ich sinfda matematika o'qitish metodikasining fan sifatida o'z oldiga qo'ygan vazifalari. O'qitishning metodik sistemasi (tizimi) va uning turlari[2]. Metodika fanining boshqa ijtimoiy va aniq fanlar bilan bog'liqligi. Pedagogika fanining boshqa bo'limlari hamda yoshlar psixologiyasiga, boshlang'ich sinf metodikasiga bog'liqligi. Metodika fanlarining ilmiy-tadqiqot metodi (kuzatish, eksperiment va boshqalar). Boshlang'ich matematika o'qitish metodikasining o'qitish vazifalari:

- 1) ta'lim-tarbiyaviy va amaliy vazifalarni amalga oshirishi,
- 2) nazariy bilimlar tizimini o'rganish jarayonini yoritib berishi kerak;
- 3) o'quvchilarning dunyoqarashini shakllantirish yo'llarini o'rgatishi kerak;

- 4) ta'limni insonparvarlashtirish;
- 5) matematika o'qitish jarayonida insonni mehnatni sevishga, o'zining qadrigimmati, bir-biriga hurmati kabi fazilatlarini tarbiyalashni ko'rsatib beradi;
- 6) o'qitish metodikasi I–IV sinflar matematikasining davomi bo'lgan V–VI sinf matematikasi mazmuni bilan bog'lab o'qitishni ko'rsatadi. Ularning ilmiy-izlanishda qo'llanilishi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Boshlang'ich sinflarni o'qitish birmuncha mashaqqatni talab qiladi. Ayniqsa, bolalar bilan ishlash, darsning mohiyatini ochib berish hamda misol va masalalarga sodda va to'g'ri yechim berish pedagogning asosiy vazifasi sanaladi.

Oliy ta'limda tahsil olayotgan talabalarga shuning uchun ko'plab talab va majburiyatlar yuklanadi.

Matematika metodikasi pedagogika, psixologiya va yosh psixologiyasi fanlari bilan bog'liq. Boshlang'ich matematika metodikasi ta'limning boshqa metodikalari (ona tili, tabiatshunoslik, rasm va boshqa fanlar metodikasi) bilan uzviy bog'lanadi.

Bolalarni o'qitishga tayyorlashda asosiy ish metodi tahlil, sintez, taqqoslash, umumlashtirish, tabaqalashtirish kabi aqliy operatsiyalarni bajarish malakalarini shakllantirishga qaratilgan.

Predmetlararo bog'lanish to'g'ri amalga oshirish uchun o'qituvchi buni hisobga olishi juda muhimdir.

Bolalarda elementar matematik tasavvurlarni rivojlantirish vazifalari va bolalar bog'chasida arifmetika asoslarini tarkib toptirish, miqdor, makon va zamonga oid tasavvurlarni rivojlantirish o'qitishning asosiy shartidir.

Ma'ruzada metodika fanining asosiy ilmiy izlanishlari natijalariga tayangan holda, ilg'or o'qituvchilarning ish tajribasi bilan boyitilgan materiallar asosida bayon qilinadi. Amaliy-seminar mashg'ulotlarida esa, talabalar turli-tuman metodik manbalarni (dastur, metodik qo'llanma, darslik, mashqlar sistemasini tahlil qilish va uni tuzatish kabilar) o'rganish bilan birga, metodik adabiyotlarga ijodiy yondoshib, ulardan o'qitish ishlarini tashkil qilishda, ilmiy izlanishlar olib borishda foydalanadilar. Bu mashg'ulotlarda talabalar dars ishlanmalari tuzish, turli metodik yo'nalishga oid ma'ruzalar yozish va bunda har bir mavzuga qay yo'sinda yondoshish

muhim ahamiyatga ega ekanligini har tomonlama muhokama qilish bilan ham shug'ullanadilar. 5-sinf matematikasi million ichida qo'shish, ayirish, ko'paytirish va bo'lishning hamma hollarini takrorlash va mustahkamlash bilan boshlanadi.

Bunda qo'shish va ko'paytirishning o'rin almashtirish va guruhlash xossalari to'la o'rganilgan bo'lib, amalning to'g'ri bajarilganligini tekshirishga yordam beradi. Yig'indini songa ko'paytirishning ikki usulda amallar tartibiga ko'ra va taqsimot qonuniga ko'ra yechilishini ham mustahkamlash joiz bo'ladi.

Shuningdek, to'rt amalga doir misollarda amallar tartibiga rioya etish ham o'rgatilgan bo'ladi. Amal hadlari bilan natija orasidagi bog'lanishlar va noma'lum hadni topish qoidalari ham o'rgatilgan bo'lib, tenglamalar yechishga xizmat qiladi.

Shu ishlarning hammasi milliyardlar sinfidagi sonlar bilan yuqoriroq saviyada davom ettiriladi.

Ko'p xonali sonlarni uch xonali va to'rt xonali songa ko'paytirish (shuningdek bo'lish ham) davom ettiriladi[3].

4-sinf oxirigacha ulushlar, sonning ulushini topish, maxrajleri bir xil bo'lgan to'g'ri oddiy kasrlar, ularni taqqoslash haqida dastlabki ma'lumotlar berilgan. Endi har xil maxrajli kasrlar, ularni bir xil maxrajga keltirib qo'shish, ayirish, ko'paytirish va bo'lishga o'rgatiladi. Umuman, oddiy kasrlar haqida ma'lumotlar nihoyasiga yetkaziladi.

Turli o'lchov birliklari: uzunlik, og'irlik, vaqt, masofa, yuza, pul va ular orasidagi munosabatlardan kelib chiqadigan tezlik, baho, miqdor kabi qiymatlar, shuningdek o'lchov birliklari jadvali o'rganilgan bo'lib, 5-sinfda ular asta-sekin qiyinlashtirilib boriladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, pedagogik amaliyot mazmuni nazariy bilimlarni boshlang'ich sinf matematika darslarida qo'llay olish, fanlararo aloqadorlikni mustahkamlashni amalga oshirishni talab etadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari tarbiyalanganlik darajasini o'rganish va ularga xos ta'limiy, tarbiyaviy tadbirlarni o'qitish metodikasi bilan bog'lab borishi zarur. Amaliyotchi talaba Davlat ta'lim standarti va dastur, darslik mazmuni bilan tanish bo'lishi kuzatiladi. Talabalrning nazariy va amaliy tayyorgarlik darajasi, boshlang'ich sinf o'quvchilariga

matematikani o'qitish bilan birga kasb-hunarga qiziqtirishini amalga oshirishiga oid malaka va ko'nikmalar shakllantiriladi.

Talabalar pedagogik amaliyotning boshlanishi va yakuniga qadar amaliyot rejasi, dastur mazmuni bilan tanishtiriladi. Amaliyot davrida har bir talabaning uch yoki to'rt darsi metodist tomonidan tahlil qilinadi. Amaliyotchi talaba dars ta'limi va unga qo'yilgan pedagogik-psixologik talablar tahlil qilinishi, o'qitishda pedagogik taktika va didaktik tamoyillarga amal qilinishi, zamonaviy pedagogik texnologiya yutuqlaridan foydalanishi nazarda tutiladi. Bo'lg'usi pedagoglarga darslarda quyidagi metodlardan foydalanish tavsiya beriladi.

I va II sinflarda ikki amalli murakkab masalalarni yechishni o'rgatish.

II sinf matematika fanida matematik ifodalar.

II sinfda geometrik materialni o'rganish metodikasi.

Butun nomanfiy sonlarni nomerlashni o'rganish metodikasi ("o'nlik" va "yuzlik" kontsentrlari).

Butun nomanfiy sonlarni nomerlashni o'rganish metodikasi ("minglik" va "ko'p xonali sonlar" kontsentri).

"O'nlik" kontsentrda arifmetik amallarni o'rganish.

"Yuzlik" kontsentrda arifmetik amallarni o'rganish (birinchi mashg'ulot).

"Yuzlik" kontsentrda arifmetik amallarni o'rganish (ikkinchi va uchinchi mashg'ulotlar).

"Minglik" kontsentrda arifmetik amallarni o'rganish[4].

"Ko'p xonali sonlar" kontsentrda arifmetik amallarni o'rganish.

Kasrlarni o'rganish metodikasi.

III sinfda geometrik materialni o'rganish metodikasi. Shaklning yuzi.

Asosiy kattaliklarni o'rganish metodikasi.

"O'nlik" kontsentrda masalalar ustida ishlash metodikasi.

"Yuzlik" kontsentrda masalalar ustida ishlash metodikasi .

"Minglik" kontsentrda masalalar ustida ishlash metodikasi

"Ko'p xonali sonlar" kontsentrda masalalar ustida ishlash metodikasi (birinchi mashg'ulot).

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Jumayev M.E, Tadiyeva Z.G'. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi. (O O'Y uchun darslik.) Toshkent. "Fan va texnologiya" 2005.
2. Jumayev M.E, Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasidan praktikum. (O O'Y uchun o'quv qo'llanma) Toshkent. "O'qituvchi" 2004.
3. Jumayev M.E, Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasidan Seminar mashg'ulotlari. (O O'Y uchun o'quv qo'llanma) Toshkent.
4. Axmedov M., Abduraxmonova N., Jumayev M.E. Birinchi sinf matematika darsligi. Toshkent. "Turon-iqbol" 2008., 160 bet.
5. Axmedov M., Abduraxmonova N., Jumayev M.E. Birinchi sinf matematika darsligi metodik qo'llanma. Toshkent. "Turon iqbol" 2008.
6. Bikboyeva N.U., Yangiboyeva E.Ya. Uchinchi sinf matematika darsligi. Toshkent. "O'qituvchi" 2008.
7. Ginsberg, M. Motivation Matters: A Workbook for School Change. San Francisco, CA: Jossey Bass, 2004.

TALABALARGA INGLIZ TILIDA SOHAGA OID MATNLARNI O'QISHGA O'RGATISHNING NAZARIY ASOSLARI

Dadabayev Zafar Zakirovich,

*Namangan Davlat Pedagogika Instituti,
Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, katta o'qituvchi,*

Tel: +99893 4935885

E-manzil: zucker_ru@mail.ru

Annotatsiya: Bugungi kunda mamlakatimizning barcha OTMlarida ingliz tilini maxsus yo'nalishlarda shuningdek, boshqa soha vakillari ham o'zlarining kasblarini kelajakda rivojlantirish maqsadida ESP (English for specific purposes) o'rganishlari zamon talabi etib qo'yilmoqda. O'qish aloqa (kommunikatsiya) qilishning bir turi bo'lib, o'qish orqali talabalar ingliz tilida fan va texnikaning turli sohalariga oid autentik materiallarni va sohaviy matnlarni o'qib o'rganishadi. Mazkur maqolada talabalarga ingliz tilida sohaga oid matnlarni o'qishga o'rgatishning nazariy asoslarini yoritamiz.

Kalit so'zlar: Ingliz tilini maxsus maqsadlarda o'qitish, sohaga oid matnlar, o'qish materiallari, o'qish kompetensiyasi.

THEORETICAL FUNDAMENTALS OF TEACHING STUDENTS TO READ FIELD-SPECIFIC TEXTS IN ENGLISH

Abstract: Today, at all higher education institutions in our country, it is critical for representatives from various professions to study ESP (English for special purposes) in order to further their careers. Reading is a mode of communication in which students learn English by reading authentic materials and texts from a variety of scientific and technological sectors. In this article, discuss theoretical foundation of teaching students to read job-related texts in English.

Keywords: Teaching English for special purposes, field-related texts, reading materials, reading competence.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ ЧТЕНИЮ ОТРАСЛЕВЫХ ТЕКСТОВ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация: Сегодня во всех высших учебных заведениях нашей страны для представителей различных профессий крайне важно изучать ESP (английский язык для специальных целей) с целью дальнейшего карьерного роста. Чтение — это способ общения, при котором студенты изучают английский язык, читая аутентичные материалы и тексты из различных научных и технологических секторов. В этой статье мы обсудим теоретические основы обучения студентов чтению профессиональных текстов на английском языке.

Ключевые слова: Преподавание английского языка для специальных целей, тексты профильной тематики, материалы для чтения, читательская компетентность.

KIRISH

Ma'lumkin, hozirgi raqamli texnologiyalar davrida inson o'qish orqali juda katta ma'lumotlarni oladi, bundan tashqari, nutq faoliyatining ushbu turi madaniyatlararo muloqot va umuman zamonaviy muloqotning asosini tashkil qiladi. Shuni ta'kidlash joizki, chet tilini o'rganishda o'qish nafaqat maqsad, balki o'rganish vositasi sifatida ham ishlaydi. Umuman olganda, chet tilini o'rganishning muvaffaqiyati bevosita talabaning o'qishning boshida o'qish texnikasini qanchalik yaxshi o'zlashtirganiga bog'liq. Bu, birinchidan, nutq faoliyatining barcha turlari o'zaro bog'liqligi, ikkinchidan, nutq faoliyatining bir turi sifatida o'qishning o'ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadi.

Mamlakatimizda barcha OTM talabalarining xorijiy tilda, xususan ingliz tilida nutq ko'nikmalarini (o'qish, yozish, gapirish, tinglab tushunish) rivojlantirish, ularda ushbu tilda o'z ta'lim yo'nalishlari doirasida erkin muloqot qilish kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan kompleks ta'lim tizimi yaratilmoqda.

MAVZUGA OID MATERIALLAR VA TADQIQOT METODOLOGIYASI

Kompetensiya – bu ichki, potensial, yashirin psixologik neoplazmalar (bilimlar, g'oyalar, harakatlar dasturlari (algoritmlari), qadriyatlar va munosabatlar tizimi), keyinchalik ular kompetensiyalarda namoyon bo'ladi. Kompetensiya berilgan vazifani bajarish yoki muayyan faoliyatni amalga oshirish qobiliyatini ta'minlovchi, olingan ko'nikma, bilim va tajribaga asoslanadi. Kompetentlik esa, biror soha bo'yicha har tomonlama chuqur bilimga ega bo'lgan va shuning uchun ham fikri salmoqli, ishonchli hisoblangan kishining sifati". Kompetentlik atamasi ta'lim sohasiga psixologlarning ilmiy izlanishlari natijasida kirib keldi. Bu tushuncha noan'anviy vaziyatlarda yoki kutilmagan hollarda o'zini qanday tutish, muloqotga kirishish, tomonlar bilan o'zaro munosabatlarda yangi yo'l tutish, noaniq vazifalarni bajarishda, ziddiyatlarga to'la ma'lumotlardan foydalanishda, hamisha rivojlanib boruvchi va murakkab jarayonlarda qanday harakat qilishi kerakligi to'g'risida nazariy bilimlar zarurligini ko'rsatadi.

Xorijiy adabiyotlar tahlilida, kompetentlik "chuqur bilimlar egasi", "murakkab masalalarni yechish qobiliyati", "o'z paytida dolzarb faoliyatni amalga oshirish qobiliyati" kabi ma'nolarni anglatadi. Kompetentlik o'z bilimlarini tinmay boyitib borishni, yangi axborotlarni o'rganishni, shu kun va davr talablarini his etishni, yangi bilimlarni izlab topish mahoratini, ularni qayta ishlashni hamda o'z amaliy faoliyatida qo'llashni talab qiladi.

Ye.Zeer muhim kompetensiyalarni shaxsning turli kasbiy faoliyatga moslashishi va samarali faoliyat ko'rsatish uchun ma'lum ishlarni bajarishda zarur bo'ladigan, ko'nikma va malakalar shaxsiy sifatlar va qobiliyat sifatida ta'riflaydi. Ingliz tilini o'rgatishda

kompetensiyaga asoslangan yondashuv faoliyatga turli yondashuvlar orqali amalga oshirilishi mumkin. Innovatsion texnologiyalarning asosini o'quv jarayonini to'g'ri rejalashtirish va tashkil etish, talabalarning faolligi, kognitiv faoliyati tashkil etadi. Bularning barchasi ularda muammoli masalalar ustida ishlash, noaniq vaziyatlardan chiqish, kerakli ma'lumotlarni mustaqil ravishda topish va hokazolarni rivojlantiradi.

Talabalarga ingliz tilidagi sohaga oid matnlarni o'qishni o'rgatishda quyidagi tushunchalar orqali rivojlantirish mumkin:

1. Axborotni qayta ishlash nazariyasi: Bu nazariya o'qish turli kognitiv jarayonlarni, jumladan idrok, diqqat, xotira va tushunishni o'z ichiga oladi. Matnlardan ma'lumot olish va tushunishda ushbu jarayon muhimligini ta'kidlaydi. Ingliz tilida o'qish qobiliyatini rivojlantirish ushbu kognitiv jarayonlarni amaliyot va ko'rsatmalar orqali takomillashtirishni o'z ichiga oladi.

2. Ijtimoiy-kognitiv nazariya: Bu nazariya ta'lim jarayonida ijtimoiy o'zaro ta'sirlarning rolini ta'kidlaydi. Bu talabalarga boshqalarni kuzatish va taqlid qilish, shuningdek, birgalikdagi faoliyat orqali o'rganishni taklif qiladi. O'qish kompetensiyasi kontekstida talabalar munozaralar, guruh ishlari va tengdoshlarning fikr-mulohazalari bilan shug'ullanishlari mumkin, bu esa ingliz tilidagi matnlarni tushunish va talqin qilishni kuchaytiradi.

3. Vigotskiyning eng yaqin rivojlanish zonasi (ZPD): Bu konsepsiya talabalarning hozirgi malaka darajasidan tashqarida bo'lgan vazifalarni bajarishda o'rganish uchun eng yaxshi vositadir. Ingliz tilida o'qish malakasini rivojlantirishda o'qituvchilar talabalarning o'qish ko'nikmalarini bosqichmabosqich yaxshilashga yordam berish uchun tegishli ko'rsatmalar berishlari mumkin. Buni boshqariladigan o'qish faoliyati, aniq ko'rsatma va mas'uliyatdan asta-sekin ozod qilish orqali amalga oshirish mumkin.

4. O'z-o'zini samaradorligini oshirish nazariyasi: Bu nazariya odamlarning muayyan vazifa yoki sohada muvaffaqiyat qozonish qobiliyatiga ega ekanligiga ishonchini kuchaytiradi. O'qishda samaradorligi yuqori bo'lgan talabalar o'qish faoliyati bilan shug'ullanishlari, qiyinchiliklarga qarshi turishlari va o'qish qobiliyatlarini rivojlantirishlari mumkin. O'qituvchilar ijobiy fikr bildirish mumkin bo'lgan maqsadlarni belgilash va muvaffaqiyatga erishish imkoniyatlarini taklif qilish orqali talabalarning o'z-o'zini samaradorligini oshirishi mumkin.

5. Motivatsiya nazariyasi: Motivatsiya ingliz tilida o'qish malakasini rivojlantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ichki rag'batga ega bo'lgan talabalar keng qamrovli o'qish bilan shug'ullanishadi, qiyin matnlarni izlaydilar va mazmunini chuqurroq tushunishadi.

O'qituvchilar qo'llabquvvatlovchi va rag'batlantiruvchi o'qish muhitini yaratish, o'qish materiallarida tanlov va mustaqillikni ta'minlash, o'qishni talabalarning qiziqishlari va maqsadlari bilan bog'lash orqali ularning motivatsiyasini oshirishlari mumkin. Ushbu psixologik asoslarni tushunish va qo'llash orqali o'qituvchilar talabalarning ingliz tilida sohaga oid o'qish kompetensiyasini rivojlantirishga samarali yordam beradi.

TAHLIL VA NATIJALAR

O'qish kompetensiyasi – yozma matnlarni tushunish va sharhlash qobiliyatini anglatadi. U turli ko'nikmalar va strategiyalarni o'z ichiga oladi, jumladan so'zlarni dekodlash, lug'atni tanib olish, jumlar tuzilishi va grammatikasini tushunish, kontekstdan ma'no chiqarish, matnning asosiy g'oyalari va tafsilotlarini tushunish. O'qish kompetensiyasi, shuningdek, tanqidiy fikrlash, ma'lumotni tahlil qilish va baholash, matnlar o'rtasida aloqa o'rnatish va bir nechta manbalardan ma'lumotlarni sintez qilish kabi yuqori darajadagi kognitiv jarayonlarni o'z ichiga oladi. Bu akademik muvaffaqiyatli ta'lim olish uchun zarur bo'lgan asosiy mahoratdir.

Talabalarga ingliz tilidagi sohaga oid matnlarni o'qishni o'rgatishni rivojlantirish uchun bir nechta muhim qadamlar qo'yilishi zarur:

1. O'qish materiallaridan foydalanishni ta'minlash: tegishli o'qish materiallaridan foydalanishni ta'minlash va ulardan samarali foydalanish juda muhimdir. Kitobxonlikni yoshlar tashkilotlari, kutubxonalar, o'quv darsliklari, internet va elektron kitob platformalari, shuningdek, "YouTube" kanallari orqali osonlashtirish mumkin.

2. Talaffuz amaliyoti: talaffuz amaliyoti talabalarga so'zlarni yaxshiroq tushunish va ifodalashda yordam berish umidida amalga oshiriladi. Bunga erishish uchun talabalarga so'zlarni aniq ifodalash, o'qish jarayonida ma'lum harflarni guruhlash, so'zlarni talaffuz qilish, ma'lum ma'noli so'zlarni bir-biridan ajratish, so'zlarni so'z birikmalariga bog'lash kabi usullar o'rgatiladi.

3. Takrorlash: takrorlash talabalarga avval o'qiganlarini eslab qolish va mustahkamlashga yordam beradigan muhim qadamdir. Talabalarga o'qilgan materialni umumlashtirish va muhokama qilish kabi topshiriqlar beriladi.

4. Matnni tahlil qilish: matnni tahlil qilish talabalarga yozma matnning konseptual asosini tartibga solish va tushunishga yordam beradi. Bunga erishish uchun talabalarga matndagi muhim fikrlarni aniqlash, muhim ma'lumotlarni idrok etish, ularni tahlil qilish va izohlash bo'yicha mashqlar beriladi.

5. Tanqidiy fikrlash: tanqidiy fikrlash talabalarga matndagi konseptual xatolarni aniqlash va tushunishga, ularni tuzatishga va ilmiy asoslashni qo'llashga yordam beradi.

Shu maqsadda talabalarga matndagi xatolarni aniqlash, ularni tuzatish, matndagi tushuncha xatolarini tushunish, ilmiy asoslashni qo'llash bo'yicha mashqlar beriladi.

6. Qiyosiy tahlil: qiyosiy tahlil talabalarga bir nechta matnlar orasidagi aloqalarni aniqlash, tushunish va ulardan foydalanishga yordam beradi. Shu maqsadda kitobxonlarga bir nechta matnlar orasidagi bog'lanishlarni aniqlash va tushunish mashqlari beriladi.

7. Axborot sintezi: axborot sintezi talabalarga turli manbalardan olingan ma'lumotlarni birlashtirish, ularni tahlil qilish va yangi g'oyalarni shakllantirishga yordam beradi. Shu maqsadda talabalarga turli manbalardan olingan ma'lumotlarni birlashtirish, tahlil qilish, yangi g'oyalar ishlab chiqish mashqlari beriladi.

O'qish qobiliyatini rivojlantirish uchun bir nechta muhim manbalar va mashqlar mavjud. Bunday manbalar va mashqlar talabalarga ham, o'qituvchilarga ham yordam beradi va ularning o'qish qobiliyatini oshiradi.

Psixologik asoslar bilan bir qatorda o'quvchilarning ingliz tilida o'qish kompetensiyasini rivojlantirishga yordam beradigan lingvistik asoslar ham mavjud. Bu lingvistik asoslar fonologik xabardorlik, lug'at bilimi, sintaktik bilim va nutqni tushunishni o'z ichiga oladi.

Fonologik ong til tovushlarini tanib olish va boshqarish qobiliyatini anglatadi. Bu o'qish qobiliyatini rivojlantirish uchun muhim mahoratdir, chunki u o'quvchilarga so'zlarni dekodlash va tushunishga yordam beradi. O'qituvchilar fonetika va fonemik ongni rivojlantirish bo'yicha aniq ko'rsatmalar berish orqali fonologik ongni rivojlantirishga yordam berishlari mumkin.

Yozma matnlarni tushunish va izohlash uchun lug'at bilimi zarur. So'z boyligi keng bo'lgan o'quvchilar murakkabroq matnlarni tushuna oladilar, so'zlar va tushunchalar o'rtasida aloqa o'rnatadilar. O'qituvchilar aniq lug'at o'rgatish, boy va rang-barang matnlar bilan tanishish va mustaqil o'qishni rag'batlantirish orqali o'quvchilarning so'z boyligini oshirishlari mumkin.

Nutqni tushunish matnning umumiy mazmuni va maqsadini tushunish qobiliyatini anglatadi. Bu jumlar va fikrlarning qanday bog'langanligini va matn ichida ma'lumot qanday tashkil etilganligini tushunishni o'z ichiga oladi. O'qituvchilar matn tuzilmalarini, masalan, hikoya, tushuntirish yoki argumentativ matnlarni o'rgatish va talabalarga munozarada qatnashish va har xil turdagi matnlarni tahlil qilish imkoniyatini berish orqali o'quvchilarning nutqini tushunishlarini qo'llab-quvvatlashlari mumkin.

O'qituvchilar talabalarga mohir kitobxon bo'lishga yordam berish uchun fonologik xabardorlik, dekodlash, so'z boyligi, ravon o'qish, o'qib tushunish va metakognitsiya bo'yicha aniq ko'rsatmalar va amaliyotni taqdim etishlari mumkin.

Fonologik ong - til tovushlarini anglash va boshqarish qobiliyati, so'zlarning alohida tovushlar yoki fonemalardan iboratligini tushunishni o'z ichiga olgan fonemik ongni rivojlantirish uchun juda muhimdir. Fonologik xabardorlik so'zlarni dekodlash yoki talaffuz qila olish, imlo va so'zni aniqlash uchun muhim.

Dekodlash - bu harf-tovush munosabatlari haqidagi bilimlarni so'zlarni o'qish uchun qo'llash qobiliyati. Bu tovushlarni harflarga moslashtirish va so'zlarni shakllantirish uchun ularni birlashtirish uchun fonika ko'nikmalaridan foydalanishni o'z ichiga oladi. To'g'ri va ravon o'qish uchun dekodlash muhim.

Lug'at bilimi kishining so'z ma'nolarini tushunishini bildiradi. Bu alohida so'zlarning ma'nolarini bilish, shuningdek, so'zlarning bir-biri bilan qanday bog'liqligini tushunishni o'z ichiga oladi. O'qishni tushunish uchun lug'at bilimi muhim ahamiyatga ega, u o'quvchiga matn mazmunini tushunish imkonini beradi.

Ravon o'qish - bu tezlik, aniqlik va ifoda bilan o'qish qobiliyatidir. Ravon o'quvchilar so'zlarni avtomatik va tez tanib olishlari mumkin, bu ularga dekodlashdan ko'ra tushunishga e'tibor berishga imkon beradi. Samarali o'qish va tushunish uchun ravonlik muhim ahamiyatga ega.

O'qishni tushunish - bu matnni tushunish va mazmunini yaratish qobiliyati. Bu matndagi ma'lumotlarni oldingi bilimlar bilan birlashtirish va xulosalar va aloqalarni o'z ichiga oladi. Tushunish nafaqat dekodlash ko'nikmalarini, balki asosiy bilimlarni, lug'at bilimlarini va metakognitiv strategiyalarni talab qiladi.

Metakognitsiya insonning o'z fikrlash jarayonlarini bilishi va nazorat qilishini anglatadi. Bu matnni tushunishni kuzatish, maqsadlarni belgilash va tushunishni kuchaytirish uchun strategiyalardan foydalanishni o'z ichiga oladi. Metakognitiv strategiyalar matnni oldindan ko'rib chiqish, savollar berish, umumlashtirish va o'qiganini mulohaza qilishdan iborat.

XULOSA

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, OTMlarda nofilologik ta'lim yo'nalish talabalari ko'proq kasbga va sohaga oid axborotga boy, qiziqarli matnlarni o'qishga ehtiyoj sezadi. Biroq, bunday matnlarni o'qish oddiy so'zlashuv yoki badiiy uslubdagi matnlarni o'qishga qaraganda ancha murakkabroq. Yuqorida keltirilgan ingliz tilida sohaga oid matnlarni o'qishga o'rgatishning nazariy asoslarini tushunish va qo'llash orqali talabalarni

o'qish o'qish kompetensiyalari rivojlanadi. Bunda talabalarning yozma matnlarni tushunish va sharhlash qobiliyati oshadi, ya'ni so'zlarni dekodlash, lug'atni tanib olish, jumlar tuzilishi va grammatikasini tushunish, kontekstdan ma'no chiqarish, matnning asosiy g'oya va tafsilotlarini tushunish kabilar. Shuningdek, talabalarning tanqidiy fikrlash, ma'lumotni tahlil qilish va baholash, matnlar o'rtasida aloqa o'rnatish va manbalardan ma'lumotlarni sintez qilish malakalari rivojlanadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. Soliyev, U. (2024). Nofilologik yo'nalishlarda sohaviy matnlarni tanlashga qo'yiladigan talablarga doir. Conference Proceedings: Fostering Your Research Spirit, 110-114.
2. Safarovna, S. F. (2023). Kasbiy kompetentlik sifatlari. Miasto Przyszłości, 34, 134-135.
3. Tolibova, G. (2024). Xorijiy til ta'limida kommunikativ kompetensiya: tushuncha va mohiyat. Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences, 563-571.
4. Zeer, Y. F., Pavlova, A. M., & Symaniuk, E. E. (2005). Modernyzatsiya professyonalnoho obrazovanyia: kompetentnostnyi podkhod: uchebnoe posobyie. Moscow, Russia: Moskovskiyi psykholoho-sotsyalnyi institut (rus).
5. Simon, H. A. (1978). Information-processing theory of human problem solving. Handbook of learning and cognitive processes, 5, 271-295.
6. Tojiddinovna, A. A., & Dilnavoz, I. (2023). Ijtimoiy kognitiv nazariya. Образование наука и инновационные идеи в мире, 34(5), 183-189.
7. Resnick, B. (2008). Theory of self-efficacy. Middle range theory for nursing, 2, 183-204.
8. Zafar, D., & Sardor, O. (2022). Difficulties of non-philological students in learning vocabulary and using relevant texts in teaching English. International journal of social science & interdisciplinary research ISSN: 2277-3630 Impact factor: 8.036, 11(02), 163-165.
9. Dadabayev Zafar Zakirovich. (2025). METHODS OF TEACHING ENGLISH FOR SPECIFIC PURPOSES. American Journal of Interdisciplinary Research and Development, 36, 181–185. Retrieved from <https://ajird.journalspark.org/index.php/ajird/article/view/1458>.

SPORT MASHG'ULOTLARIDA O'QUVCHILARNING MILLIY G'URUR TUYG'USINI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYALARI

Xolmirzayev Baxtiyor Nurmira o'g'li
Namangan davlat universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: ushbu maqolada sport mashg'ulotlarida o'quvchilarning milliy g'urur tuyg'usini rivojlantirish texnologiyalari haqida fikr-mulohazalar bayon qilingan.

Kalit so'zlar: milliy g'urur, sport, texnologiya, tarbiya, ma'naviyat, tizim, fazilat, jismoniy tarbiya, ta'lim-tarbiya, ilm-fan, jismoniy mashq, jasorat, mardlik, qahramonlik, dovyuraklilik, vatanparvarlik, statik mashq, dinamik mashq, interfaol texnologiya, ustuvor tamoyil

TECHNOLOGIES FOR DEVELOPING STUDENTS' SENSE OF NATIONAL PRIDE IN SPORTS ACTIVITIES

Annotation: this article presents ideas about technologies for developing students' sense of national pride in sports activities.

Keywords: national pride, sports, technology, education, spirituality, system, virtue, physical education, education, science, physical exercise, courage, bravery, heroism, bravery, patriotism, static exercise, dynamic exercise, interactive technology, priority principle

ТЕХНОЛОГИИ ДЛЯ РАЗВИТИЯ У СТУДЕНТОВ ЧУВСТВА НАЦИОНАЛЬНОЙ ГОРДОСТИ В СПОРТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация: в данной статье представлены идеи о технологиях для развития у студентов чувства национальной гордости в спортивной деятельности.

Ключевые слова: национальная гордость, спорт, технология, образование, духовность, система, добродетель, физическое воспитание, образование, наука, физические упражнения, мужество, храбрость, героизм, храбрость, патриотизм, статические упражнения, динамические упражнения, интерактивные технологии, принцип приоритета

KIRISH

Har bir jamiyat yetuk, har tomonlama kamol topgan, o'zida butun ijobiy va oliyjanob fazilatlarni birlashtira oladigan avlodni tarbiyalashni orzu qiladi. Tarbiyali, ma'naviyatli yoshlargina bugungi kun va kelajak haqida teran fikr yuritadi[7], shuningdek, kelgusi hayot va turmushning ravnaqi uchun o'z hissasini qo'shishga intiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-yanvardagi "O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni yanada takomillashtirish va

ommalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" PF-5924-son, 2020-yil 6-noyabrdagi "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" PF-6108-son, 2021-yil 26-martdagi "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-5040-son, 2021-yil 5-noyabrdagi "Sport-ta'lim muassasalari faoliyatini 2025-yilgacha rivojlantirish dasturi to'g'risida" PQ-5280-son, 2022-yil 28-yanvardagi «2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida» PF-60-son Farmonlari, 2019-yil 13-fevraldagi Vazirlar Mahkamasining "2019-2023-yillar davrida Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi 118-son Qarori hamda boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishga ushbu tadqiqot ishi muayyan darajada xizmat qiladi. [1; 2; 3; 4; 5; 6].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Sport mashg'ulotlarida o'quvchilarning milliy g'urur tuyg'usini rivojlantirish jismoniy, moddiy va ma'naviy, axloqiy ma'no kasb etadi. Bunda milliy qadriyatlar, milliy urf-odatlar ma'naviy asos bo'lib xizmat qiladi. Milliy g'ururning jismoniy mazmuni, uning milliyliigi va umuminsoniyliigi, sportning hammabopligi, insonparvarligi, istiqbolliligi, irodaviy pishiqiligi, hayotiy mushtarakligi bilan baholanadi.

Sport mashg'ulotlarida o'quvchilarning milliy g'urur tuyg'usini rivojlantirilishda asosiy e'tiborni ulardagi jismoniy madaniyatlarni rivojlantirishga qaratish lozim. Shuning uchun quyidagilar alohida hisobga olinadi:

- jismoniy mashqdan kutilayotgan samara, ya'ni bu mashq bilan qanday vazifalar (bilim berish, tarbiyalash, yoki sog'lomlashtirish)ni hal qilish;
- jismoniy mashqning tuzilishi (statik yoki dinamik mashqlarmi, siklik, atsiklik harakatmi yoki boshqalar);
- mumkin bo'lgan takrorlash usuliyatlari (bo'laklarga ajratib yoki mashqni to'la bajarish bilan o'rgatish maqsadga muvofiqmi, takrorlashlar oraliq'ida aktiv dam olishni qo'llash kerakmi yoki passiv dam olishni ta'minlay oladimi va hokazolar) .

Sport mashg'ulotlarida o'quvchilarning milliy g'urur tuyg'usini rivojlantirishga jasorat, mardlik, qahramonlik, dovyuraklilik, vatanparvarlik va g'oyalari

ifodalanadi. Shu bois ular ta'lim muassasalarida ma'naviy-ma'rifiy ishlarni tashkil etishda kuchli, samarali tarbiyaviy ta'sirga ega vositalar sanaladi.

Sport mashg'ulotlarida o'quvchilarning milliy g'urur tuyg'usini rivojlantirishda guruh yoki jamoada ishlash; muammoni hal qilishda guruh yoki jamoa a'zolarining o'zaro hamkorligiga tayanish; muammoning yechimi yuzasidan shaxsiy fikrni mustaqil, erkin ifodalash; bildirilgan fikrni tanqidiy qabul qilmaslik va uni inobatga olish (muhokama jarayoni fikrning qanchalik ahamiyatli ekanini oydinlashtiradi); muammoning yechimini topishda guruh yoki jamoa a'zolarining birdek faollik ko'rsatishiga erishish; guruh yoki jamoa faoliyatida o'zaro yordamni qaror toptirish; muammoning yechimi yuzasidan ko'plab fikrlarning to'planishiga erishish; bildirilgan takliflar asosida optimal yechimning tanlanishi; yechimni taqdim etish interfaol ta'lim texnologiyalarining ustuvor tamoyillari sanaladi.

Sport mashg'ulotlarida o'quvchilarning milliy g'urur tuyg'usini rivojlantirish maqsadida ma'naviy-ma'rifiy tadbirning mavzusi, xarakterli xususiyati, o'rganilayotgan muammoning ijobiy yechimini kafolatlashda ahamiyatli ekanini inobatga olgan holda "Keys-stadi", "Amaliy jamoaviy ijodiy loyiha", "Inform-dayjest", "Mavzuli blits-so'rov", "Breyn-ring", "Axborot +" kabi texnologiyalar tanlandi.

Keys-stadi texnologiyasi. Ingliz tilidan tarjima qilinganda "case" – "hodisa", "vaziyat" ma'nolarini anglatadi. Keys-stadi pedagogik jarayonda o'qitish va tarbiya xarakteridagi "real vazifa, vaziyatlarni hal qilish" [8,1] orqali samaradorlikka erishishni ta'minlovchi muammoli-vaziyatli tahlil texnologiyasidir.

Ushbu texnologiyani ta'lim va tarbiya jarayonlarida qo'llash orqali quyidagi malaka va amaliy ish tajribasining takomillashuvchiga erishiladi: "muammolarni aniqlash, tanlash va hal qilish; axborotlar bilan ishlash – bayon qilingan vaziyatlarda yoritilgan tafsilotlarning mohiyatini anglash; axborotlar va dalillarni tahlillash va sintezlash; taxmin hamda xulosalarni ilgari surish; muqobil g'oyalarni baholash; qarorlar qabul qilish; boshqalarni tinglash va ularning fikrlarini tushunish" [8,2].

Pedagogik jarayonda o'quv va tarbiyaviy xarakterga ega keyslardan foydalanish o'quvchilarning milliy g'urur tuyg'usini tahliliy, amaliy, ijodiy, kommunikativ, ijtimoiy, o'z-o'zini tahlil qilish kabi ko'nikma, malakalarni rivojlantiradi.

M.H.Usmonboyevaning e'tirofiga ko'ra, o'rganilayotgan muammo, masalalarning xarakteri, yo'nalishi, murakkablik darajasiga ko'ra o'quv keyslari ko'p yoki kam sonli elementlardan iborat tarkibiy tuzilmaga ega bo'ladi [9]. Muallifning fikriga ko'ra, bunda keys-stadining texnologiya yoki metod sifatida qo'llanilayotgani inobatga olinadi:

Keys-stadining tarkibiy tuzilmasi	
<i>Texnologiya sifatida qo'llanilganda</i>	<i>Metod sifatida qo'llanilganda</i>
1. Keys bayoni. 2. Keys topshirig'i (topshiriqlari) yoki savoli (savollari). 3. Foydalanish uchun tavsiya qilingan adabiyotlar. 4. Texnologik ko'rsatmalar. 5. Keysni yechish jarayoni. 6. Keys yechimini taqdimot asosida tahlil qilish. 7. Pedagog (keysolog)ning yechimi	1. Keys bayoni. 2. Keys topshirig'i (topshiriqlari) yoki savoli (savollari). 3. Tavsiya qilingan adabiyotlar. 4. Pedagogning yechimi

1-jadval

Tadqiqotni olib borish davrida tajriba maydonlari bo'lgan sport mashg'ulotlarida o'quvchilarning milliy g'urur tuyg'usini rivojlantirishda "Yurtni qo'riqlash – mardlar ishi" nomli tadbir jarayonida Mirkarim Osimning "Shiroq" [10,1] va "To'maris" [10,2]; Xurshid Davronning "Massagetlar malikasi va forslar podshohi" [10,3] kabi asarlar asosida respondent-o'quvchilarning e'tiboriga quyidagi keyslar tavsiya qilindi:

"Amaliy jamoaviy ijodiy loyiha" (AJIL) texnologiyasi. Ushbu texnologiyadan foydalanish orqali sport mashg'ulotlarida "amaliy jamoaviy ijodiy loyiha shakllari to'g'risidagi tushunchani hosil qilish, ijodiy faoliyat malakalarini shakllantirish, jamoaviy ijodiy ishlarni tashkil etish tajribasini rivojlantirish"ga erishiladi [11,1].

Aytib o'tilganidek, interfaol metodlar o'z mohiyatiga ko'ra faoliyatni jamoaviy tashkil etilishini taqozo qiladi. AJIL texnologiyasi jamoaviy faoliyatning ijodiylikka asoslanishini ifodalaydi.

"Inform-dayjest" texnologiya. Bunda kichik guruhlar ularning e'tiboriga havola qilingan asarlar yoki ulardan olingan parchalarga tayangan holda tadbir uchun

asosiy personaj sifatida tanlangan tarixiy qahramonning faoliyati va harbiy jasoratiga oid besh daqiqali annotatsiya tadbir ishtirokchilariga havola qildi; namoyish shakli (devoriy gazeta, elektron taqdimot, ogʻzaki bayon va hokazolar) kichik guruhlar tomonidan mustaqil ravishda tanlandi.

Tadqiqotni olib borishda “inform-dayjest” texnologiyasidan foydalanishga oid namuna “Xiyonat – Spitamen qotili qoʻlidagi qurol” mavzusidagi tadbirda misolida yuqorida keltirildi

“Mavzuli blits-soʻrov” texnologiyasi. Lugʻaviy maʼnosiga koʻra “blits” tushunchasi ingliz tilidan tarjima qilinganda “tezkor”, “bir zumda” [11,2]. maʼnosini ifodalaydi. “Blits-soʻrov” texnologiyasi “berilgan savollarga qisqa, aniq va loʻnda javob qaytarilishini taqozo etadi” [11,3]. .

“Breyn-ring” texnologiyasi. Kichik guruhlar uchun shart boʻyicha topshiriq berishdan avval “Breyn-ring” tushunchasining mazmuni xususida maʼlumot berib oʻtildi. Tushuncha asosidagi “breyn” (ingl. “brain” – aql, idrok, fahm) soʻzi lugʻaviy mazmuniga koʻra tafakkur tezligini ifodalashga xizmat qiladi. “Brayn-ring” iborasi esa topshiriqlarni bajarish guruhlar oʻrtasidagi bellashuv xarakteriga egaligini anglatadi [11,4] Yaʼni intellektual ringda raqib jamoa (kichik guruh)lar berilgan topshiriqni birinchi boʻlib toʻla, toʻgʻri bajarish, ogʻzaki savollarga birinchi boʻlib toʻgʻri javob topishga harakat qilishi zarur.

“Axborot +” texnologiyasi. Mohiyatiga koʻra ushbu shartda kichik guruhlar general-leytenant D.M.Karbishevning harbiy jasoratini ifodalovchi qoʻshimcha maʼlumotlarni taqdim etishi kerak. Tadqiqot jarayonida mazkur shart uchun kichik guruhlar Mautxauzen konslagerida general-leytenant D.M.Karbishev tomonidan ishlab chiqilgan “Rus jangchilari va komandirlari uchun asirlikdagi xulq-atvor qoidalari” [12]ga oid maʼlumotlarni taqdim etish tanlandi.

Shunday qilib, bugungi kunda taʼlimda boʻlgani kabi maʼnaviy-maʼrifiy ishlar jarayonining samarali boʻlishida interfaol texnologilar alohida ahamiyatga egaligi barchaga ayon. “Keys-stadi”, “Amaliy jamoaviy ijodiy loyiha”, “Inform-dayjest”, “Mavzuli blits-soʻrov”, “Breyn-ring”, “Axborot +” kabi interfaol texnologiyalarning didaktik imkoniyati bilan tanishish tarixiy-badiiy asarlar vositasida sport mashgʻulotlarida oʻquvchilarning milliy gʻurur tuygʻusini samarali rivojlantirishga

qaratilgan ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarning samaradorligini oshirishga xizmat qilishini ko'rsatdi. Tadqiqot davrida metodlarning to'g'ri tanlanganini tashkil etilgan tadbirlarning natijasi ham tasdiqladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Texnologiyalardan foydalanib mashg'ulotlar o'tkazilgandan so'ng, olingan natijalardan sport mashg'ulotlarida o'quvchilarning milliy g'urur tuyg'usini rivojlantirish texnologiyasi samaradorligini baholash mezonining birdan kattaligi bilan va bilish darajasini esa baholash mezonining noldan kattaligi bilan ko'rish mumkin. Bundan ma'lumki, tajriba guruhidagi o'zlashtirish ko'rsatkichi nazorat guruhidagi o'zlashtirishdan yuqori ekan. Shunday qilib, ta'kidlovchi tajriba bosqichida olingan natijalar sinfdan tashqari sport mashg'ulotlarida o'quvchilarning milliy g'urur tuyg'usini rivojlantirish malakalariga (12,3 % ga) ega bo'lganliklarini ko'rsatdi. Bu holat o'z navbatida ilmiy-pedagogik tajribani tashkil etishdan ko'zlangan maqsadga erishilganligining yorqin ifodasi sanaladi.

XULOSA

Sport mashg'ulotlarida o'quvchilarning milliy g'urur tuyg'usiga chuqur munosabatlarini anglash, ta'lim jarayonida ularni rivojlantirishda eng samarali usul pedagogik texnologiyalardan oqilona tanlashga imkon beradi, shaxsga o'zi va jamiyat uchun zarur bo'lgan kerakli fazilatlar hamda munosabatlarni rivojlantirishda yordam berishi aniqlandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-yanvardagi "O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni yanada takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" PF-5924-sonli Farmoni // <https://lex.uz/docs>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" PF-6108-sonli Farmoni // <https://lex.uz/docs>
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 26-martdagi "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-5040-sonli Qarori // <https://www.lex.uz/acts/>
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 5-noyabrdagi "Sport-ta'lim muassasalari faoliyatini 2025-yilgacha rivojlantirish dasturi to'g'risida" PQ-5280-son Qarori // <https://lex.uz/docs/>

5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi «2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida» PF-60-son Farmoni // <https://lex.uz/docs>
6. Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 13-fevraldagi “2019-2023-yillar davrida jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida”gi 118-sonli Qarori // <https://www.lex.uz/acts/>
7. Mirziyoyev Sh.M. “Buyuk kelajgimizni mard va olijanob halqimiz bilan birga quramiz”. Toshkent: “O'zbekiston” 2017-yil.
8. Метод кейсов (case study) // <https://evolkov.net/case/case.study.html>.
9. Н.А.Муслимов, М.Х.Усмонбоева. Инновацион таълим технологиялари ва педагогик компетентлик” модули бўйича ўқув-методик мажмуа /– Т.: ТДПУ, 2016. – 85-б.
10. Миркарим Осим. “Широқ” (ҳикоя) // <http://ferlibrary.uz/elektron-kitoblar>.
11. Интерфаол методлар: моҳияти ва қўлланилиши / Мет.қўлл. Тузув.: Д.Рўзиева, М.Усмонбоева. – Т.: ТДПУ нашриёти, 2013. – 10-17-б.
12. Чудинова В.П. Повышение читательской, медиа и информационной грамотности населения (зарубежный опыт) // Ж. Библиотекосведение. – М.: 2013. № 4. – С. 87-92.

INGLIZ TILINI MAXSUS VA MUAYYAN MAQSADLARDA O'QITISHDA O'QISH (READING) KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING QISQACHA RETROSPEKTIV SHARHI

Dadabayev Zafar Zakirovich,

Namangan Davlat Pedagogika Instituti,

Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, katta o'qituvchi,

Tel: +99893 4935885

E-manzil: zucker_ru@mail.ru

Annotatsiya: *Dunyoning rivojlangan davlatlarida so'nggi bir necha yil ichida maxsus yo'nalishlarga ingliz tilini o'qitish bo'yicha qiziqishlar ortib bormoqda. Shu jumladan, ingliz tilini muayyan va maxsus yo'nalishlarda o'qitish bizning mamlakatimizda ham anchagina o'z nufuziga ega bo'ldi. Endi, ingliz tilini umumiy maqsadlarda ESP (English for general purposes) egallashlari emas, balki boshqa soha vakillari ham o'zlarining kasblarini kelajakda rivojlantirish maqsadida ESP (English for specific purposes) o'rganishlari zamon talabi etib qo'yilmoqda. Mazkur maqolada ingliz tilini maxsus yo'nalishlarda o'qitishda nutq faoliyatining bir qismi hisoblangan o'qish kompetensiyasini rivojlantirish masalalari yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *ingliz tilini maxsus va muayyan maqsadlarda o'qitish, o'qish, o'qish texnikasi, matn, o'qish materiallari, o'qish kompetensiyasi.*

A BRIEF RETROSPECTIVE REVIEW OF DEVELOPING READING COMPETENCE IN TEACHING ENGLISH FOR SPECIFIC PURPOSES (ESP)

Abstract: *This article highlights the growing interest in English Special Purpose (ESP) teaching in developed countries, as well as the observed prestige of this area of teaching in our country. The importance of developing reading competence as an important element of speech activity within the framework of ESP teaching is discussed. It analyzes how changes in professional qualification requirements affect the need to learn English for specific purposes. The article focuses on the importance of developing reading skills, which helps professionals effectively master specialized terminology and deepen professional knowledge within their field of activity.*

Keywords: *teaching English for special and specific purposes, reading, reading technique, text, reading materials, reading competence.*

КРАТКИЙ РЕТРОСПЕКТИВНЫЙ ОБЗОР РАЗВИТИЯ НАВЫКА ЧТЕНИЯ ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ ДЛЯ КОНКРЕТНЫХ ЦЕЛЕЙ (ESP)

Аннотация: *В данной статье освещается растущий интерес к преподаванию английского языка по специальным направлениям (ESP) в развитых странах, а также наблюдаемый престиж этого направления в обучении в нашей стране. Обсуждается значимость развития читательской компетенции как важного элемента речевой*

деятельности в рамках обучения ESP. Анализируется, как изменение требований к профессиональной квалификации влияет на потребность в изучении английского языка для специальных целей. Статья делает акцент на важности развития читательских навыков, что помогает профессионалам эффективно осваивать специализированную терминологию и углублять профессиональные знания в рамках своей сферы деятельности.

Ключевые слова: обучение английскому языку для специальных и специальных целей, чтение, техника чтения, текст, материалы для чтения, читательская компетентность.

KIRISH

Jahon hamjamiyatida har qanday davlatning mavqei aholisining turmush darajasi hamda siyosiy va iqtisodiy faolligi bilan belgilanadi. Globallashuv sari borayotgan hozirgi dunyoda davlatning xalqaro raqobat jarayoni shartlariga tez moslashuvi uning muvaffaqiyatli va barqaror rivojlanishining omili hisoblanadi. Davlatning bugungi va istiqboldagi barqaror iqtisodiy o'sishini taminlovchi omillar ta'lim sohasini rivojlanishiga bevosita bog'liq.

Ta'lim muassasalari yoshlarni har tomonlama yetuk insonlar qilib tarbiyalashi, ularga fan asoslaridan chuqur bilim berishi, zamonaviy dunyoqarashni shakllantirishi va kengaytirishi, estetik tarbiyalashi hamda xalq xo'jaligining turli sohalarida mehnat qilishga tayyorlashi lozim. Bularni amalga oshirishda chet tili bilishlari muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Dunyoning rivojlangan davlatlarida so'nggi bir necha yil ichida maxsus yo'nalishlarga ingliz tilini o'qitish bo'yicha qiziqishlar ortib bormoqda. Misol qilib aytishimiz mumkinki, Polsha davlatida turli soha vakillariga til o'qitish bo'yicha (ESP) darsliklar va o'quv materiallarining keng assortimentini o'quv jarayonlariga tizimli tashkil etilgan. Shu bilan bir qatorda, Polsha davlatining oliy ta'lim muassalarida ESP kurslari tashkil etilgan, asosiy yo'nalishlardan biznes va menejment, huquq, iqtisod va kimyo yo'nalishlaridir. Bundan tashqari, ushbu yo'nalishlarga darsliklar, materiallar sxematik tuzulgan bo'lib talabalarni rag'batlantirish yo'llari bilan tilni o'rgatishga hamda kasbiy mahoratlarini rivojlantirishlariga qaratilyapti. Ayniqsa mutaxassisliklariga qarab, talabalarining talaffuz va berilgan topshiriqni o'qib tushunish kompetensiyalarini rivojlantirish aynan turli soha vakillariga tilni o'qitishda Polshaliklarning pirovard maqsadlaridan biridir.

Yunon va Rim imperiyalari davridanoq muayyan maqsadlar uchun tilni o'rgatish (ESP) haqida fikrlar berilgan. Strevens ESPni muayyan maqsadlarda yoki turli soha

vakillariga ingliz tilini o'qitishni ikkinchi jahon urushi oxirlariga borib taqaladi degan g'oyalarni bergan. Ya'ni, ingliz tilini muhandislar, shifokorlar, tilshunoslar yoki ofitserlarga o'rgatishning asosiy maqsadi aynan anashu kasb bo'yicha yetuk kadr bo'lishiga xizmat qilishi uchun barcha turli soha vakillariga o'rganishlari uchun joriy etilgan.

Devid Karter ESPning bir necha turlarini tahlil qiladi: English as a restricted language (Cheklangan til sifatida ingliz tili), English for Academic and Occupational Purposes (Akademik va kasbiy maqsadlar uchun ingliz tili), English with specific topics (Muayyan mavzular bilan ingliz tili).

Shuningdek, Karter Akademik va kasbiy maqsadlar uchun ingliz tili (Academic and Occupational Purposes) ham uch turga bo'lib tahlil qiladi: a) English for Science and Technology (EST), b) English for Business and Economics (EBE), va c) English for Social Studies (ESS).

Shu bilan bir qatorda Karter ingliz tilini maxsus mavzular bilan o'rganish (English with specific topic)da maqsaddan qarab mavzuga yo'naltirish deya ta'kidlaydi. Ingliz tilini talab qiladigan olimlarning kelajakdagi ingliz ehtiyojlari bilan aspiranturada o'qish, konferensiyalarda qatnashish yoki xorijiy muassasalarda ishlash maqsadlari ro'yobi uchun tashkillangan.

Endilikda, ingliz tilini muayyan va maxsus yo'nalishlarda o'qitish bizning mamlakatimizda ham anchagina o'z nufuziga ega bo'ldi. ingliz tilini umumiy maqsadlarda ESP (English for general purposes) egallashlari emas, balki boshqa soha vakillari ham o'zlarining kasblarini kelajakda rivojlantirish maqsadida ESP (English for specific purposes) o'rganishlari zamon talabi etib qo'yilmoqda. Mazkur maqolada ingliz tilini maxsus yo'nalishlarda o'qitishda nutq faoliyatining bir qismi hisoblangan o'qish kompetensiyasini rivojlantirish masalalariga to'xtalamiz.

Nutq faoliyatining bir turi o'qish kompetensiyasi hisoblanadi. O'qish-ko'z bilan ko'rib turilgan harf, harf birikmalari, so'zlar, gaplarni ovoz chiqarib, chiqarmay o'qish va o'qiganning mazmunini tushunish, o'qib ma'lumot olishdir. O'qish yozma nutqda berilgan matndan ma'lumot olish nutq turidir. O'qish-tanish til materiallari asosida notanish mazmunli matnni o'qib ma'lumot olish, hamda mazmunini tushunishdir.

O'qish aloqa (kommunikatsiya) qilishning bir turidir. O'qish orqali talaba ingliz tilida gaplashiladigan davlatlar tili madaniyati, hayoti, tarixi, urf-odati bilan tanishadi. O'qish ma'lumot olish manbaidir. O'qish kishilarning ijtimoiy faoliyat sohasiga taalluqli bo'lib, unda u yozma shakldagi so'z orqali muomalani ta'minlaydi. Kishilarning turmush, ta'lim va ishlab chiqarish sohalaridagi faoliyatlarida o'qishdan keng foydalaniladi. O'qish orqali ma'lumot

olish turli faoliyatlarni amalga oshirishga xizmat qiladi. O'qishda boshqa har qanday faoliyatdagi kabi mazmun va jarayon rejalari mavjud bo'lib, birinchisiga doimo katta ahamiyat beriladi. Faoliyatning predmet mazmunini tashkil qiluvchilar o'qishning mazmun rejasi sanaladi. Faoliyat jarayonining elementlari o'qishning jarayon tomoni hisoblanadi. Faoliyat mazmuniga, natijalarini kiritadilar. Odatda o'qishda faoliyat ana shu maqsadga erishishga qaratilgan bo'ladi. Mazmun aloqalarini ochish-nutq mahsulotini, ya'ni yozma shaklda taqdim qilingan matnni tushunish o'qishdagi ana shunday maqsadni tashkil qiladi. O'qish doimo tayyor holdagi nutq axborotini idrok qilishga, ma'lumot olishga yo'nalgan bo'ladi, shuning uchun uni nutq faoliyatining retseptiv yani qabul qiluvchi turiga kiritiladi. O'qishning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, uning muvaffaqiyatli amalga oshirilganligi haqidagi baho kitobxonning olingan ma'lumotdan qoniqish hosil qilganligida o'z ifodasini topadi. O'qish murakkab retseptiv aqliy faoliyat hisoblanib, uning jarayon tomoni analitik-sintetik xarakterga egadir.

O'qish orqali biz ma'lumot olamiz, bilimimizni, dunyoqarashimizni kengaytiramiz, shuning uchun o'qish nutq faoliyatining turidir. Hozirgi davrda metodika o'qishni ingliz tilini o'qitish usuli, yo'li deb qaralmay, uni til materiallarini o'zlashtirishga yordam beruvchi, uni asosida (matndan) nutqni rivojlantirish uchun qo'llaniladigan material manbai, ma'lumot olish manbai deb qaralmoqda. Shu sababdan o'qiyotganda asosiydiqqatmatn mazmuniga qaratiladi. Dasturda o'qish bo'yicha umumiy talablar va har bir sinflar, kurslar uchun talablar belgilanib beriladi.

TAHLILLAR VA NATIJALAR

Oliy ta'limda o'qishni o'rgatish ham maqsad, ham vositadir, ya'ni o'qish chet tili o'rgatishda ham maqsad, ham vosita vazifasini bajaradi. Ingliz tilida o'qish ko'nikmasini egallash litsey, kollejlarda, oliy ta'limda ingliz tili o'qitishdan kutilgan amaliy maqsadlardan biri hisoblanadi. Agar o'rta maktabni bitirib chiquvchilarning o'qish ko'nikmasi mukammal bo'lsa, ular o'zlari egallagan ana shu ko'nikmadan amaliy ravishda mustaqil foydalanish imkoniga ega bo'ladilar. O'qishning yetuklik darajasi har xil bo'lishi mumkin, shuning uchun oliy ta'limda o'qishning minimal rivojlanish darajasiga erishish vazifasi turadi.

O'qishning amaliy maqsadi o'qib ma'lumot olishdir. Amaliy maqsaddan tashqari o'qishni o'rgatish umumta'lim va tarbiyaviy maqsadlarini ham nazarda tutadi. Bulardan tashqari o'qishni o'rgatish rivojlantiruvchi maqsadni ham amalga oshiradi. O'qish paytida o'quvchi, talabaning o'rganilayotgan ingliz tili matni bilan uning kuzatuvchanligi rivojlanadi va ularning til material, matn mazmunini analiz va sintez qilish qobiliyatlari takomillashadi. O'qish til materialini egallab olishda muhim vosita hisoblanadi. Shu narsani

alohida ta'kidlash kerakki, matnlarni o'qishni o'rgatish, lug'atni boyitish usullaridan biri sifatida muhim ahamiyatga ega.

O'qish, gapirish ko'nikmasini shakllantirishda muhim vosita hisoblanadi. O'qilgan matnlarning mazmuni bo'yicha savol-javob mashqlarini bajarish, hikoya qilib berish, suhbatva muhokamalar qilishi ko'p mashqlarga asos bo'ladi. O'qish orqali gapirish uchun ma'lumot, material to'planadi. Ularni ingliz tilida gapirishga tayyorlaydi. Ovoz chiqarib o'qish esa to'g'ri talaffuzga o'rgatishdava yangi til materialini tushunishda muhim bosqich sanaladi. Bundan tashqari ovoz chiqarib o'qish ovoz chiqarmay o'qishning yetuk ko'nikmasini shakllantirishda ham muhim vosita rolini o'ynaydi. Demak, o'qish, o'qitish maqsadi vazifasini bajarishdan tashqari, muhim o'qitish vositasi vazifasini ham o'taydi.

Bugungi kunda mamlakatimizda ta'lim tizimiga katta e'tibor qaratilib, zamon bilan hamnafas o'zbek yoshlarining xorijiy tillarni puxta egallashiga katta e'tibor qaratilmoqda. Buning uchun eng avvalo, o'quvchilarga ingliz tili darslarini yangi pedagogic texnologiyalar asosida o'tkazish, turli xil metod, rolli o'yinlardan foydalanish orqali ularning chet tilini o'rganishga bo'lgan qiziqishini oshirish nazarda tutilgan. Buning uchun eng avvalo o'quvchilarning chet tilida o'qish malakalarini hosil qilishda va o'stirishda o'qishning rolini va uning o'quv jarayonidagi o'rnini aniqlab olishimiz kerak.

Ma'lumki chet tili o'rgatishda o'qishning 2 funksiyasi mavjud:

O'qish – chet tili o'rgatishda maqsad hisoblanadi;

O'qish – chet tili o'rgatish vositasi.

Birinci funksiyaga muvofiq oliy ta'limda chet tili o'qitishda o'qish malakalarini hosil qilish amaliy maqsadlardan biri hisoblanadi. O'qish malakalarining darajasi talabani chet tilida o'qishni nutq faoliyatining turi sifatida qo'llash bilan o'lchanadi. Bu esa o'qish vaqtida o'quvchi oldiga qo'ygan maqsaddan kelib chiqadi. Shunga ko'ra o'qish jarayoni turlicha bo'lishi mumkin. Matndan informatsiya olish uchun o'qish; Matndan informatsiya olish bilan birga uni ayni paytda boshqa o'quvchiga uzatish; Bunda, birinchi holatda, ovozsiz o'qishga o'rgatilsa ikkinchi holatda ovoz chiqarib o'qish tavsiya qilinadi.

Oliy ta'limda ovozsiz o'qishga o'rgatish kerak, chunki ovoz chiqarib o'qish o'qituvchilar, aktyorlar, suxandonlar kabi ayrim soha kishilariga taalluqli. Ko'pchilik uchun o'qish vaqtida informatsiya olish asosiy maqsaddir. Bu esa ovozsiz o'qish malakalarini o'stirishni talab etadi. Matn informatsiya olish uchun o'qilganda o'qishning quyidagi 3 turi farqlanadi:

Ko'zdan kechirib chiqish,

Sinchiklab o'qib chiqish,

Tanishib chiqish (izohlash kerak).

Ko'zdan kechirib chiqilganda o'qilayotgan matnning mavzusi haqida tushunchaga ega bo'lish maqsad qilib qo'yiladi. Buning uchun esa kirish qismini ayrim gaplarni tezda o'qib, ya'ni ko'zdan kechirib chiqish yetarli. O'qishning "tanishib chiqish" turida o'quvchi o'qilayotgan matn, maqola yoki kitobning aniq mazmunini bilishni maqsad qilib qo'yadi va butun diqqatini asosiy axborotga qaratadi, shuning uchun ham o'qishning bu turi ba'zan butun mazmunini qamrab olishga qaratilgan o'qish ham deb ataladi. O'qishning 3-turida, ya'ni sinchiklab o'qilganda o'quvchi matndan anglashilayotgan mavzu bilan to'la taninish, uni tanqidiy analiz qilish va olingan axborotni kelgusida qo'llash aniq maqsad qilib qo'yiladi. O'qishning bu turi sekin amalga oshiriladi. Zarur bo'lsa matnning ayrim joylari qayta o'qiladi. Ingliz tili darslarida o'quvchilarni o'qishga o'rgatishda o'qishning tezligi masalasi ham katta ahamiyatga ega.

Shuni aytib o'tishi kerakki o'qishga o'rgatish ya'ni chet tilida o'qish amaliy maqsadni amalga oshirishga yordam beradi. O'qish nutq faoliyati turlaridan biri bo'lganligi uchun ham u chet tilida o'qitishning effektiv vositasi bo'la oladi. Masalan: til materialini ko'rish sezgilari orqali idrok etilganda xotirada yaxshi saqlanishi ilmiy jihatdan asoslangan. Shuning uchun ham yuqori bosqichda matnlarini o'qish o'quvchilarning lug'at boyligini o'stirish usullaridan biri hisoblanadi.

Talabalar ingliz tilini muloqot vositasi sifatida o'rganadilar va undan og'zaki va yozma shakllarda foydalana olishlari kerak. Ingliz tilining shaxslararo va xalqaro muloqot vositasiga aylanishi uchun muloqotning barcha shakllarini va barcha nutq funktsiyalarini egallash juda muhimdir. Talabalar nutq faoliyatining to'rt turini o'zlashtirishlari kerak: o'qish, tinglash, yozish va gapirish, shuningdek, ular bilan bog'liq bo'lgan tilning uchta jihati – lug'at, fonetika va grammatikaning afzalliklari haqida unutmasligi kerak.

O'qish-og'zaki xabarni idrok etish va tushunish bilan bog'liq bo'lgan nutq faoliyatining retseptiv turi. O'qituvchining o'zi darsda og'zaki nutqida foydalanadigan materialni tanlashda uning oldiga qo'yadigan maqsadlarni hisobga olish kerak: birinchidan, talabalarning xorijiy nutqni tinglash va tushunish qobiliyatini rivojlantirish; ikkinchidan, tinglash jarayonida o'quvchilarning passiv so'z boyligining taniqli kengayishi va ularning kontekstdan taxminlarini rivojlantirish. U yoki bu shakl yoki iborani qo'llashda o'qituvchi uni talabalarga to'g'ri tushunish uchun barcha choralarni ko'rishi kerak. Bunga erishish uchun quyidagilarni yodda tuting: u yoki bu ingliz iborasini ishlatgan holda, o'qituvchi keyingi darslarda xuddi shu shaklga rioya qilishi kerak, uni o'zbek tilidagi ekvivalenti yoki ingliz tilidagi boshqa shunga o'xshash ibora bilan almashtirmasligi kerak.

O'qituvchi talabalarning o'zi ishlatgan iboraning umumiy ma'nosinigina emas, balki alohida qismlarini ham tushunishini ta'minlashi kerak. Talabalarning o'qituvchi nutqini to'g'ri tushunishlari tizimli ravishda tekshirilishi kerak. Har bir yangi ibora o'qituvchi tomonidan nafaqat birinchi marta qo'llanilgan darsda, balki keyingi darslarda ham ko'p marta takrorlanishi kerak. Tinglash bo'yicha treningning maqsadlari quyidagicha belgilanishi mumkin: muayyan nutq qobiliyatlarini rivojlantirish; muloqot qilish qobiliyatini o'rgatish; zarur qobiliyatlarni rivojlantirish; nutq materialini yodlash; o'quvchilarni gapning ma'nosini tushunishga o'rgatish; talabalarni axborot oqimidagi asosiy narsani ajratib ko'rsatishga o'rgatish; eshitish xotirasini va eshitish reaksiyasini rivojlantirish. Audio materiallar bilan ishlashda talabalarning bir vaqtning o'zida bir nechta nutq qobiliyatlari ustida ishlash qobiliyatini shakllantiradi.

O'qish – yozma matnni idrok etish va tushunish bilan bog'liq bo'lgan nutq faoliyatining retseptiv turi. Chet el matnini o'qish va tushunish uchun u tanib olish jarayonini bir zumda amalga oshiradigan fonetik, leksik va grammatik informativ xususiyatlar to'plamiga ega bo'lishi taxmin qilinadi. O'qish jarayonida idrok va tushunish jarayonlari bir vaqtning o'zida va bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lsa-da, uning jarayonini ta'minlaydigan ko'nikmalar shartli ravishda ikki guruhga bo'linadi: o'qishning "texnik" tomoni bilan bog'liq (grafik belgilarni idrok etish va ularning ma'lum ma'nolar bilan bog'liqligi va idrok etilayotganning semantik qayta ishlanishini ta'minlash – turli darajadagi til birliklari o'rtasida semantik aloqalarni o'rnatish va shu bilan matn mazmuni, muallifning niyati va boshqalar. Dastlabki bosqichda o'qishga o'rgatishda talabani to'g'ri o'qishga, ya'ni ovozli grafemalarga, fikrni ajratib olishga, ya'ni matn ma'lumotlarini tushunishga, baholashga, undan foydalanishga o'rgatish muhim ahamiyatga ega. Bu ko'nikmalar o'quvchining qanchalik tez o'qishiga bog'liq. O'qish texnikasi orqali biz nafaqat tovush va harfning tez va aniq o'zaro bog'liqligini, balki tovush-harf aloqasining talaba o'qiyotgan narsaning semantik ma'nosi bilan bog'liqligini ham tushunamiz. Aynan o'qish texnikasini o'zlashtirishning yuqori darajasi o'qish jarayonining o'zi natijasiga – tez va sifatli ma'lumot olish imkonini beradi.

XULOSA

Bugungi kunda ingliz tilini maxsus yo'nalishlarda o'qitishda nutq faoliyatining bir qismi hisoblangan o'qish kompetensiyasini rivojlantirishda turli samarali yondashuvlardan, shuningdek, fan va texnikaning turli sohalariga oid multimedia materiallaridan keng foydalanilmoqda. Bu esa, o'rganilayotgan til materiallarini o'qib tushunish jarayonida,

tanqidiy fikrlash, lingvistik, ijtimoiy-madaniy, kommunikativ va kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish zarurligini ko'rsatadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. Abdixalikovna, E. F. (2024). Nofilologik yo'nalishlarda ingliz tilini o'qitish muammo va yechimlari. *Science and innovation*, 3(Special Issue 28), 90-92.
2. Bathia, V., Anthony, L., & Noguchi, J. (2011). ESP in the 21st century: ESP theory an application today. *Proceeding of the JACET 50th Commemorative International Convention* (vol.143).
3. Carter, D. (1983) 'Some propositions about ESP'. In the *ESP Journal*. 2, (pp. 131-137).
4. Grabe, W., & Stoller, F. L. (2001). *Reading for Academic Purposes: Guidelines for the ESL/EFL Teacher*. U M. Celce-Murcia (Ed.), *Teaching English as a Second or Foreign Language* (pp. 187-203). Boston: Heinle & Heinle/Thomson Learning.
5. Lamri, C. E. (2016). *An introduction to English for Specific Purposes (ESP)*. Tlemcen: AbouBekrBelkaid University.
<https://faclettre.univtlemcen.dz/assets/uploads/documents/cours%20en%20ligne/4-6>.
6. Zafar, D., & Sardor, O. (2022). Difficulties of non-philological students in learning vocabulary and using relevant texts in teaching English. *International journal of social science & interdisciplinary research* ISSN: 2277-3630 Impact factor: 8.036, 11(02), 163-165.
7. Яхшибоева Г.О. Interactive style of language teaching in ESP institutions. *International journal of word art special issue – 3* ISSN 2181-9297 DOI journal 10.26739/2181-9297, p: 366-371.
8. Dadabayev Zafar Zakirovich. (2025). *METHODS OF TEACHING ENGLISH FOR SPECIFIC PURPOSES*. *American Journal of Interdisciplinary Research and Development*, 36, 181–185. Retrieved from <https://ajird.journalspark.org/index.php/ajird/article/view/1458>.

BASKETBOLCHILARNING O'YIN FAOLIYATIDA REAKSIYA TEZLIGINI OSHIRISHGA QARATILGAN MASHG'ULOT USULLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Turg'unov Otabek Tojiaxmad o'g'li
Oriental univeriteti magistranti

Annotatsiya: maqolada basketbolchilarning o'yin faoliyatida reaksiya tezligini oshirishga qaratilgan mashg'ulot usullarini takomillashtirish haqida fikr-mulohazalar bayon qilingan.

Kalit so'zlar: basketbol, sport, o'yin, usul, metodika, jismoniy, texnik, taktik, mashq, reaksiya, to'p, tajriba, nazorat, harakat.

IMPROVEMENT OF TRAINING METHODS AIMING TO INCREASE THE REACTION SPEED OF BASKETBALL PLAYERS IN THE GAME ACTIVITY

Annotation: The article presents ideas on improving training methods aimed at increasing the reaction speed of basketball players in the game activity.

Keywords: basketball, sport, game, method, methodology, physical, technical, tactical, exercise, reaction, ball, experience, control, movement.

УЛУЧШЕНИЕ МЕТОДОВ ТРЕНИРОВКИ, НАПРАВЛЕННЫХ НА ПОВЫШЕНИЕ СКОРОСТИ РЕАКЦИИ БАСКЕТБОЛИСТОВ В ИГРОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация: В статье представлены идеи по улучшению методов тренировки, направленных на повышение скорости реакции баскетболистов в игровой деятельности.

Ключевые слова: баскетбол, спорт, игра, метод, методология, физическая подготовка, техническая подготовка, тактическая подготовка, упражнения, реакция, мяч, опыт, контроль, движение.

KIRISH

Bugungi kunda jahon miqyosida basketbol bilan shug'ullanuvchi yosh sportchilarning o'yin faoliyatida reaksiya tezligini oshirishga qaratilgan mashg'ulotlar jarayonini innovatsion yondashuv asosida samarali tashkil qilish masalalari soha olimlari oldida turgan muhim vazifalardan biridir. Bu borada yosh basketbochlarning jismoniy imkoniyatlarini va sifatlarini oshirish, individual va jamoaviy mashg'ulot asoslarini ishlab chiqish, somatotip xususiyatlaridan kelib chiqib tayyorgarlik asoslarini rivojlantirish, mashg'ulot vositalaridan foydalanish

ko'nikmalarini shakllantirish kabi ishlar amalga oshirib kelinmoqda. Biroq, yosh basketbolchilarning individual imkoniyatlarini oshiruvchi mashqlar majmuasini ishlab chiqish va uni takomillashtirib borish orqali o'yin faoliyatida reaksiya tezligini rivojlantirish masalasi alohida ilmiy-tadqiqot mavzusi sifatida yetarlicha o'rganilmagan. Hozirgi vaqtda Respublikamizning har bir viloyatida sport turlarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Xususan, Yosh avlodning ijodiy va intellektual salohiyatini oshirish va ro'yobga chiqarish, bolalar va yoshlar o'rtasida sog'lom turmush tarzini shakllantirish, ularni jismoniy tarbiya va sportga keng jalb etish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu jarayonlarda sport maktablariga bo'lgan mas'uliyat yanada kuchaymoqda. Zero, sport maktablari o'quvchi-yoshlarni sportga jalb qilish va ularning jismoniy faolligini oshirishda o'ziga xos maktab vazifasini o'tamog'i lozimdir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-martdagi PF-5368-son "Jismoniy tarbiya va sport sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni, 2019-yil 13-fevraldagi Vazirlar Mahkamasining "2019-2023-yillar davrida Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi 118-son Qarori hamda boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishga ushbu tadqiqot ishi muayyan darajada xizmat qiladi [1; 2].

ADABIYOTLAR TAHLILI

O'quvchilarning jismoniy tayyorgarligi va jismoniy rivojlanishi masalalari ko'plab olimlarning ilmiy izlanishlarida turli nuqtayi nazardan o'rganib kelinmoqda. Xususan, F.N.Nasriddinov, R.S.Salomov, T.S.Usmonxo'jayev, M.Y.Yunusova, Y.Y.Bondarevskiy, F.A.Xo'jayev va boshqa tadqiqotchilarning ilmiy ishlarida bolalar organizmining jismoniy rivojlanish xususiyatlari, ularning jismoniy tayyorgarligi darajasi hamda harakat faolligining yetarli emasligi bilan bog'liq muammolar yoritib berilgan [3]. Boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida yosh basketbolchilarning harakat tezkorligini rivojlantirish [4] bo'yicha Sh.M.Nurmatovalar o'zlarining tadqiqot ishlarida atroflicha to'xtalib o'tgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqotda nazariy adabiyotlar tahlili, pedagog kuzatuv, jismoniy tayyorgarlikni pedagogik testlash, pedagogik tajriba, psixofizalogik usullar, hujjatli materiallar tahlil qilish, savol-javob va so'rovnoma, matematik statistika usullaridan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Basketbolchilarning o'yin faoliyatida reaksiya tezligini oshirishga qaratilgan mashg'ulot usullarini takomillashtirish maxsus jismoniy va texnik tayyorgarlik bo'yicha keng qamrovli ishlar asosiy eksperimentda ilmiy asoslashga imkon berdi. Biz tomonimizdan tanlab olingan basketbolchilarning o'yin faoliyatida reaksiya tezligini oshirishga qaratilgan mashg'ulot usullarini takomillashtirishning boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida "o'yin faoliyatida reaksiya tezligini oshirishga qaratilgan mashqlar majmuasi"ga ko'ra yosh basketbolchilarda 6 turdagi nazorat mashqlari asosida tezkorlik sifati rivojlantirildi. Bunda mashqlar o'lchov birligi asosida hisoblanib, mashq takroriyliigi eng ko'p natija asosida, mashqning davomiyligi eng kam ko'rsatkich asosida hisoblandi. Yosh darajasiga ko'ra mashqlarning baholanish mezonlariga ham ahamiyat qaratildi. Nazorat mashqlari 3 yo'nalish bo'yicha tasniflandi. Ya'ni, birinchi yo'nalishi to'p bilan harakatlanayotganda harakat tezkorligiga erishish, ikkinchi yo'nalishi raqib qarshiligini yengishda harakat tezkorligini oshirish, uchinchi yo'nalish taqibdan qochishda harakat tezkorligini rivojlantirishga qaratilgan mashqlar majmuasidan foydalanildi.

Yosh basketbolchilarning boshlang'ich tayyorlov bosqichida "o'yin faoliyatida reaksiya tezligini oshirishga qaratilgan mashqlar majmuasi"

№	O'yin faoliyatida reaksiya tezligini oshirishga qaratilgan mashg'ulot usullari nomi va metodik ko'rsatma	Takrorlash soni
1	"Raqib qarshiligini kuch bilan yengish". To'psiz o'yinchi to'pli o'yinchi yelka qismidan ushlab oldinga harakat qilishiga qarshilik ko'rsatadi.	4-5; 5-6; 7-8

2	“Yo‘nalishni o‘zgartirib to‘pni urib yurish”. Himoyachi hujumchining to‘pni urib yunalishni o‘zgartirib xarakatlanishiga qarshilik ko‘rsatadi.	5-6; 7-8; 9-10
3	“Harakatda to‘p uzatish”. Maydonning qarama-qarshi ikki burchagida to‘pli o‘yinchilar to‘p urib savat tomon xarakatlanadi, to‘pni savatga tashlagandan so‘ng ikkinchi o‘yinchini to‘p urib xarakatlanishiga qarshilik ko‘rsatadi.	4-5; 8-9; 10-11
4	“To‘p bilan tezkor harakat”. To‘pni yerdan zarb bilan dumalatib yuboriladi to‘pli o‘yinchi to‘pni urib xarakatlanib tezkorlik bilan dumalab ketayotgan to‘pni to‘xtatadi.	4-5; 6-7; 8-9
5	“Ta‘qibdan qochish”. Devor qarshiligida masofadan to‘pni zarb bilan devorga otiladi devor oldida to‘pni urib turli yo‘nalishga xarakatlanayotgan o‘yinchi to‘pdan himoyalaniadi.	6-7; 8-9; 10-11
6	“Qarshilikni yengib harakatlanish”. To‘pli o‘yinchi belidan rizinka o‘tkaziladi va ikkinchi o‘yinchi tomonidan ushlab turiladi to‘pli o‘yinchi rizina qarshiligida ikkala qo‘lida to‘pni urib oldinga harakatlanadi.	5-6; 6-7; 8-9

Boshlang‘ich tayyorgarlik bosqichida basketbolchilarning jismoniy rivojlanish natijalarining tahlili (10-12 yosh misolida): pedagogik tajriba natijalariga ko‘ra, tajriba va nazorat guruhlarining 10 yoshli o‘g‘il bolalari o‘rtasida o‘tkazilgan jismoniy rivojlanishni aniqlash bo‘yicha testlarda statistik farqlar kuzatilmadi. Pedagogik tajriba oxirida 11-12 yoshli o‘g‘il bolalarning tana uzunligi, gavda og‘irligi, ko‘krak qafasi aylanasi kengligi, nafas olish chastotasi, o‘pkaning

tiriklik sig'imini aniqlash testlarida statistik farq kuzatildi. Tajriba va nazorat guruhlaridagi 10 yoshli o'g'il bolalarning jismoniy rivojlanganlik darajasi o'rganilganda 5 ta nazorat testlaridan foydalanildi. Jismoniy rivojlanish darajasi o'rtasida statistik farqlar kuzatilmadi. Tajribaning oxirida tajriba va nazorat guruhi o'rtasidagi ishonchlik darajasi [$P < 0,05$] kuzatildi. Tajriba va nazorat guruhi 11 yoshli o'g'il bolalari o'rtasida jismoniy rivojlanganlik darajasi o'rganilganda tajriba guruhidagi o'g'il bolalarda nazorat guruhidagi bolalarnikiga nisbatan sezilarli o'zgarishlar borligi aniqlandi. Tajriba oxirida o'tkazilgan jismoniy rivojlanish bo'yicha tajriba va nazorat guruhlari o'rtasidagi farqlar tana uzunligi, gavda og'irligi, ko'krak qafasi aylanasi, nafas olish chastotasi, o'pkaning tiriklik sig'imini aniqlash testlari bo'yicha statistik farqlar kuzatildi [$P < 0,01$]. Tajriba va nazorat guruhi 12 yoshli o'g'il bolalari o'rtasida jismoniy rivojlanganlik darajasi o'rganilganda tajriba boshidagi natijaga nisbatan tajriba oxirida tajriba guruhidagi o'g'il bolalarda nazorat guruhidagi bolalarnikiga nisbatan sezilarli o'zgarishlar kuzatildi. Jumladan, tajriba va nazorat guruhlari o'rtasidagi farqlar tana uzunligi, gavda og'irligi, ko'krak qafasi aylanasi, nafas olish soni va o'pkaning tiriklik sig'imi testlari bo'yicha statistik farqlar borligi aniqlandi [$P < 0,05$]. Pedagogik tajriba boshlanishida tajriba va nazorat guruhlarining 10 yoshli qiz bolalari orasida jismoniy rivojlanish testlari bo'yicha statistik farqlar kuzatilmadi. Pedagogik tajriba oxirida 11-12 yoshli qiz bolalarda tana uzunligi, gavda og'irligi, ko'krak qafasi aylanasi, nafas olish chastotasi va o'pkaning tiriklik sig'imi testlari bo'yicha statistik farqlar aniqlandi. Tajriba va nazorat guruhlaridagi 10 yoshli qiz bolalarning jismoniy rivojlanganlik darajasi o'rganilganda 5 xil nazorat testlari bo'yicha statistik farqlar kuzatilmadi. Tajribaning oxirida tajriba va nazorat guruhi o'rtasidagi ishonchlik darajasi [$P < 0,05$] kuzatildi. Tajriba va nazorat guruhi 11 yoshli qiz bolalarni jismoniy rivojlanganlik darajasi o'rganilganda tajriba boshidagi natijaga nisbatan tajriba oxirida tajriba guruhidagi qiz bolalarda nazorat guruhidagi qiz bolalarnikiga nisbatan sezilarli o'zgarishlar yuz berganligi aniqlandi. Xususan, tajriba va nazorat guruhlari o'rtasida tana uzunligi, gavda og'irligi, ko'krak qafasi aylanasi, nafas olish chastotasi, o'pkaning tiriklik sig'imi testlari bo'yicha statistik farq aniqlandi [$P < 0,01$].

Yosh basketbolchilarning mashg'ulotlarning boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida harakat tezkorligini rivojlantirish uchun tezkorlik sifatlarini rivojlantiruvchi mashqlaridan oyoq va qo'l mushak kuchini uzluksiz hamda interval mashq uslubida mashg'ulotda qo'llanildi. Natijada, o'g'il bolalarning jismoniy tayyorgarlik bo'yicha eng yuqori ko'rsatkichi 20 metrga past startdan yugurish vaqtida 12 yoshli o'g'il bolalarda ($4,0 \pm 0,4$ soniyadan $3,1 \pm 0,3$ soniyagacha kamaygan) o'sish 20,39 %. Yuqori startdan 60 metrga yugurish vaqtida 11 yoshli o'g'il bolalarda ($10,3 \pm 0,4$ soniyadan $8,6 \pm 0,6$ soniyagacha kamaygan) 20,37% gacha o'sdi ($R < 0,01$).

XULOSA

Tadqiqotimizni yakuniy natijalariga binoan, basketbolchilarning o'yin faoliyatida reaksiya tezligini oshirishga qaratilgan mashg'ulot usullarini takomillashtirishga qaratilgan tajriba guruhi talabalarining jismoniy va texnik tayyorgarligi ko'rsatkichlarining o'sishi ahamiyatli ravishda kechdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

13. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-martdagi PF-5368-son "Jismoniy tarbiya va sport sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni
14. Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 13-fevraldagi "2019-2023-yillar davrida Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi 118-sonli qarori
15. Olimjonov B.M. Harakatli o'yinlar yordamida boshlang'ich sinf o'quvchilarining jismoniy tayyorgarligini rivojlantirish // Magistrlik dissertatsiyasi. Toshkent. -2025. -22 b
16. Nurmatova Sh.M. Boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida yosh basketbolchilarning harakat tezkorligini rivojlantirish //Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati, Chirchiq - 2022. - 61 b.

YOSH BASKETBOLCHILARNING TEXNIK HARAKATLARINI SHAKLLANTIRISHDA BOSQICHMA-BOSQICH O'QUV MASHG'ULOT OLIB BORISH SAMARADORLIGI

Osmanov Enver Serverovich
Oriental universiteti magistranti

Annotatsiya: ushbu maqolada yosh basketbolchilarning texnik harakatlarini shakllantirishda bosqichma-bosqich o'quv mashg'ulot olib borish samaradorligi haqida fikr-mulohazalar bayon qilingan.

Kalit so'zlar: basketbol, texnik harakat, sport, dribbling, pas, zarba, komponent, jismoniy tayyorgarlik, tezlik, usul.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПОШАГОВОЙ ТРЕНИРОВКИ В ФОРМИРОВАНИИ ТЕХНИЧЕСКИХ ДВИЖЕНИЙ МОЛОДЫХ БАСКЕТБОЛИСТОВ

Аннотация: В данной статье представлены наблюдения об эффективности пошаговой тренировки в формировании технических движений молодых баскетболистов.

Ключевые слова: баскетбол, технические движения, спорт, dribbling, пас, бросок, компонент, физическая подготовка, скорость, метод.

THE EFFECTIVENESS OF STEP-BY-STEP TRAINING IN FORMING THE TECHNICAL MOVEMENT OF YOUNG BASKETBALL PLAYERS

Annotation: This article presents observations on the effectiveness of step-by-step training in forming the technical movements of young basketball players.

Keywords: basketball, technical movement, sport, dribbling, pass, shot, component, physical training, speed, method.

KIRISH

Har bir mamlakat yetuk, har tomonlama kamol topgan, o'zida butun ijobiy va oliyjanob fazilatlarini birlashtira oladigan avlodni tarbiyalashni orzu qiladi. Sportda yetuk, tarbiyali, ma'naviyatli yoshlargina bugungi kun va kelajak haqida teran fikr yuritadi[5], shuningdek, kelgusi hayot va turmushning ravnaqi uchun o'z hissasini qo'shishga intiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-yanvardagi "O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni yanada takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" PF-5924-son, 2021-yil 5-noyabrdagi

“Sport-ta’lim muassasalari faoliyatini 2025-yilgacha rivojlantirish dasturi to’g’risida” PQ-5280-son, 2022-yil 28-yanvardagi «2022-2026-yillarga mo’ljallangan Yangi O’zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to’g’risida» PF-60-son Farmonlari, 2019-yil 13-fevraldagi Vazirlar Mahkamasining “2019-2023-yillar davrida Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to’g’risida”gi 118-son Qarori hamda boshqa me’yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishga ushbu tadqiqot ishi muayyan darajada xizmat qiladi [1; 2; 3; 4].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Texnik harakat deganda ma’lum bir sohadagi vazifalar, usullar yoki harakatlarning aniq, amaliy va mohirona bajarilishi tushuniladi [7]. Texnik harakatlarni bajarishda murakkab basketbol ko’nikmalarini (dribling, pas berish, zarba berish, himoya) tizimli ravishda o’zlashtiriladi. Sodda komponentlar asosida bosqichma-bosqich o’zlashtiriladigan mashg’ulotlar yosh o’yinchilar uchun juda samarali bo’lib, asosiy motor ko’nikmalarini rivojlantiradi, muvofiqlashtirishni yaxshilaydi, o’ziga ishonchni oshiradi va umumiy ko’nikmalarni egallashni yaxshilaydi [6]. Bu esa o’yin samaradorligini oshirish va uzoq muddatli rivojlanishga olib keladi.

Texnik harakatlarni shakllantirishda bosqichma-bosqich o’quv mashg’ulotlarini olib borishning afzalliklari:

1. Bosqichma-bosqich o’quv mashg’ulotlari orqali motor ko’nikmalari yaxshilanadi. Bu asosida, asta-sekin dribling, uzatma, otish va himoya oyoq harakatlari kabi asosiy harakatlar rivojlanadi va murakkab ko’nikmalarga moslashib boriladi.
2. Bosqichma-bosqich o’quv mashg’ulotlari asosida muvofiqlashtirish va muvozanat kuchayadi. Ya’ni strukturaviy mashg’ulotlar umumiy muvofiqlashtirish va moslashuvchanlikni yaxshilaydi, bu sakrash kabi murakkab harakatlarni optimallashtiradi.
3. Bosqichma-bosqich o’quv mashg’ulotlari yordamida yaxshi ko’nikmalar egallanadi. Asosiy elementlar o’zlashtiriladi. Har bir texnikani samarali o’rganish va eslab qolish takomillashadi.

4. Bosqichma-bosqich o'quv mashg'ulotlarning natijasida to'p bilan harakat ishonchi va motivatsiyasi oshadi. Sportchining muvaffaqiyatli harakatlari yuqori baholanadi. Uning o'yinga bo'lgan motivatsiyasi yuksaladi, mashg'ulotlarga bo'lgan munosabati ijobiy bo'ladi.

5. Bosqichma-bosqich o'quv mashg'ulotlar asosida jismoniy va taktik integratsiya jadallashadi. Mashg'ulotlar jarayonida jismoniy tayyorgarlik va texnik ko'nikmalar parallel ravishda amalga oshiriladi. Bu esa, umumiy harakat faoliyatiga ijobiy ta'sir qiladi.

Yosh basketbolchilarda texnik harakatlarni shakllantirishga doir bosqichma-bosqich o'quv mashg'ulotlar olib borilganidan so'ng, ulardagi jismoniy rivojlanish darajasi o'sganligini guvohi bo'ldik. Yosh sportchilarning jismoniy rivojlanish darajasini baholash antropometrik o'lchovlar asosida aniqlandi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi ko'rsatkichlar qayd etildi: gavda uzunligi (sm); tana og'irligi (kg); o'ng va chap qo'l panja kuchi (dinamometr yordamida); o'pkaning tiriklik sig'imi (spirometriya orqali). Mazkur ko'rsatkichlar bolaning umumiy jismoniy rivojlanish holatini obyektiv baholash imkonini berdi. Jismoniy rivojlanish darajasini aniqlash 10 yoshli o'quvchilarga maxsus test mashqlari yordamida baholandi. Sinov dasturiga quyidagilar kiritildi: a) 30 metr masofaga yuqori startdan yugurish; b) 3×10 metrga mokisimon yugurish; v) arg'imchoqda 30 soniya davomida uzluksiz sakrash; g) turgan joydan uzunlikka sakrash; d) 150 grammlı tennis to'pini 8 metr masofadan nishonga yo'naltirib uloqtirish (5 urinish); e) 150 grammlı tennis to'pini imkon qadar uzoqqa uloqtirish. Mazkur testlar basketbolchilarda texnik harakatlarni shakllantirishga doir bosqichma-bosqich o'quv mashg'ulotlar yakunida o'tkazilib, o'quvchilarda shakllangan jismoniy tayyorgarlik darajasini aniqlashga xizmat qildi.

10 yoshli o'quvchilarning tajribagacha bo'lgan jismoniy rivojlanish ko'rsatkichlari

No	Testlar	Jinsi		Tajriba $\bar{x} \pm m$	Nazorat $\bar{x} \pm m$		

.	Gavda uzunligi (sm)	‘	9	129,4 $\pm 0,40$	128,3 $\pm 0,75$	,58	0.05
			3	128,6 $\pm 0,39$	126,6 $\pm 0,47$	,94	0.05
.	Og'irlik (kg)	‘	9	27,5 $\pm 0,26$	26,6 $\pm$ 0,41	,04	0.05
			3	27,7 $\pm 0,56$	25,8 $\pm$ 0,69	,87	0.05
.	O'pkaning tiriklik sig'imi(ml)	‘	9	1357, 9 $\pm 1,78$	1273,7 $\pm 1,27$	,94	0.05
			3	1296, 2 $\pm 1,35$	1253,8 $\pm 1,72$	,74	0.05
.	O'ng panja kuchi (kg)	‘	9	19,3 $\pm 0,33$	16,4 $\pm$ 0,36	,32	0.05
			3	17,9 $\pm 0,36$	14,1 $\pm$ 0,29	,87	0.05
.	Chap panja kuchi (kg)	‘	9	19,9 $\pm 0,43$	17,5 $\pm 0,36$	,79	0.05
			3	17,5 $\pm 0,51$	15,3 $\pm$ 0,23	,22	0.05

**10 yoshli o'quvchilarning tajribadan keyin bo'lgan jismoniy
rivojlanish ko'rsatkichlari**

No	Testlar	Jinsi	N	Tajriba $\bar{x} \pm m$	Nazorat $\bar{x} \pm m$	T	p
.	Gavda uzunligi (sm)	O'	19	132,5 $\pm 0,49$	129,1 $\pm 0,37$	1,36	>0.05
		Q	13	131,1 $\pm 0,64$	128,3 $\pm 0,42$	1,02	>0.05
.	Og'irlik (kg)	O'	19	31,2 $\pm 0,52$	28,6 $\pm 0,41$	1,04	>0.05
		Q	13	29,8 $\pm 0,57$	28,5 $\pm 0,31$	1,24	>0.05

.	O'pkaning tiriklik sig'imi (ml)	O' Q	19 13	$1428,9 \pm 1,89$ $1369,2 \pm 1,47$	$1297,4 \pm 1,43$ $1303,0 \pm 1,91$	0,57 0,28	>0.05 >0.05
.	O'ng panja kuchi (kg)	O' Q	19 13	$21,3 \pm 0,34$ $19,8 \pm 0,40$	$17,5 \pm 0,29$ $15,9 \pm 0,34$	0,68 1,31	>0.05 >0.05
.	Chap panja kuchi (kg)	O' Q	19 13	$21,5 \pm 0,44$ $19,9 \pm 0,64$	$17,9 \pm 0,33$ $16,5 \pm 0,31$	0,41 0,25	>0.05 >0.05

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, yosh basketbolchilarning texnik harakatlarini shakllantirishda bosqichma-bosqich o'quv mashg'ulotlarini olib borilishi yuqori samaradorlik olib keladi. Xususan, yosh basketbolchilarda jismoniy tayyorgarlik yuqori bosqichga chiqadi. O'yin jarayonida aniqlik, tezlik va qaror qabul qilishni sezilarli darajada yaxshilanadi.

TADQIQOT NATIJALARI

Yosh basketbolchilarda texnik harakatlarni shakllantirishga doir bosqichma-bosqich o'quv mashg'ulotlar olib borilganidan so'ng, olingan natijalardan sport mashg'ulotlarida o'quvchilarning jismoniy rivojlanish samaradorligini baholash mezonining noldan kattaligi bilan ko'rish mumkin. Bundan ma'lumki, tajriba guruhidagi o'zlashtirish ko'rsatkichi nazorat guruhidagi o'zlashtirishdan yuqori ekan. Bu holat o'z navbatida ilmiy-pedagogik tajribani tashkil etishdan ko'zlangan maqsadga erishilganligining yorqin ifodasi sanaladi.

XULOSA

Yosh basketbolchilarda texnik harakatlarni shakllantirishga doir bosqichma-bosqich o'quv mashg'ulotlar olib borilganidan so'ng, tajriba-sinov ishlarida yosh sportchilarning jismoniy rivojlanishi o'sganligiga guvoh bo'ldik. O'quv mashg'ulotlar bosqichma-bosqich olib borish, yosh basketbolchilardagi texnik harakatlarni shakllantirishga zamin yaratdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-yanvardagi "O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni yanada takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" PF-5924-sonli Farmoni // <https://lex.uz/docs>

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 5-noyabrdagi "Sport-ta'lim muassasalari faoliyatini 2025-yilgacha rivojlantirish dasturi to'g'risida" PQ-5280-son Qarori // <https://lex.uz/docs/>
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi «2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida» PF-60-son Farmoni // <https://lex.uz/docs>
4. Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 13-fevraldagi "2019-2023-yillar davrida jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi 118-sonli Qarori // <https://www.lex.uz/acts/>
5. Mirziyoyev Sh.M. "Buyuk kelajgimizni mard va olijanob halqimiz bilan birga quramiz". Toshkent: "O'zbekiston" 2017-yil.
6. A.A.Pulatov, F.V.Ganiyeva, B.M.Miradilov, D.T.Xusanova, F.A.Pulatov. Basketbol nazariyasi va uslubiyati. T-2007. – 66 b.
8. Абдуллаев А., Хонкелдиев Ш. Жисмоний тарбия назарияси ва услубияти. –Т., 2004.–72 б.

ENHANCING ORAL COMMUNICATION PROFICIENCY AMONG NON-PHILOLOGICAL UNIVERSITY STUDENTS: A PEDAGOGICAL APPROACH

Tangirov Xasan Akmal o'g'li

Annotation: *This article explores pedagogical strategies to improve oral communication skills among university students in non-philological fields, such as engineering, sciences, and business, who often lack dedicated language training. Drawing on empirical studies and theoretical frameworks, it examines the challenges these students face, including communication apprehension, limited exposure to interactive speaking activities, and curriculum priorities favoring technical content over linguistic proficiency. The study proposes an integrated approach incorporating interactive methods like role-playing, debates, group discussions, and technology-enhanced tools such as online platforms and virtual simulations. Through a mixed-methods research design involving 150 students from various non-philological disciplines, the effectiveness of these interventions is evaluated via pre- and post-assessments of oral fluency, confidence, and competence. Results indicate significant improvements in speaking proficiency, with reductions in apprehension and enhanced engagement. The discussion contextualizes findings within broader educational reforms, emphasizing the need for interdisciplinary collaboration and institutional support. Recommendations include curriculum integration of communication modules and teacher training programs. This work contributes to the field by providing actionable pedagogical models for fostering essential soft skills in higher education.*

Keywords: *oral communication proficiency, non-philological students, pedagogical approaches, interactive methods, communication apprehension, higher education, speech competence, technology integration, curriculum development, soft skills.*

РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ УСТНОЙ КОММУНИКАЦИИ У СТУДЕНТОВ НЕФИЛОЛОГИЧЕСКИХ ВУЗОВ: ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД

Аннотация: *Эта статья исследует педагогические стратегии по улучшению навыков устной коммуникации среди студентов университетов в нефилологических областях, таких как инженерия, науки и бизнес, которые часто лишены специализированной языковой подготовки. Опираясь на эмпирические исследования и теоретические рамки, она анализирует проблемы, с которыми сталкиваются эти студенты, включая страх коммуникации, ограниченное воздействие интерактивных речевых активностей и приоритеты учебных программ, отдающие предпочтение техническому содержанию перед лингвистической компетентностью. Исследование предлагает интегрированный подход, включающий интерактивные методы, такие как ролевые игры, дебаты, групповые обсуждения и инструменты, усиленные технологиями, такие как онлайн-платформы и виртуальные симуляции. Через смешанный метод исследования, 150 студентов из различных нефилологических дисциплин, эффективность этих вмешательств оценивается через пред- и пост-оценки устной беглости, уверенности и компетентности. Результаты указывают на*

значительные улучшения в навыках говорения, с сокращением страха и повышением вовлеченности. Обсуждение контекстуализирует выводы в рамках более широких образовательных реформ, подчеркивая необходимость междисциплинарного сотрудничества и институциональной поддержки. Рекомендации включают интеграцию модулей коммуникации в учебные планы и программы подготовки учителей. Эта работа вносит вклад в область, предоставляя actionable педагогические модели для развития essential мягких навыков в высшем образовании.

Ключевые слова: навыки устной коммуникации, студенты нефилологических специальностей, педагогические подходы, интерактивные методы, коммуникативный барьер (страх общения), высшее образование, речевая компетенция, интеграция технологий, разработка учебных программ, гибкие навыки (soft skills).

NOFILOLOGIK OLIY TA'LIM YO'NALISHLARI TALABALARIDA OG'ZAKI NUTQ KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Annotatsiya: Ushbu maqola universitet talabalarining filologiyaga oid bo'lmagan sohalarda, masalan, muhandislik, fanlar va biznesda og'zaki muloqot qobiliyatlarini yaxshilash uchun pedagogik strategiyalarni o'rganadi, ular ko'pincha maxsus til tayyorgarligiga ega emaslar. Empirik tadqiqotlar va nazariy asoslarga asoslanib, u bu talabalar duch keladigan muammolarni tahlil qiladi, jumladan muloqot qo'rquvi, interaktiv nutq faoliyatiga cheklangan ta'sir va o'quv dasturlari texnik mazmunni lingvistik malakadan ustun qo'ygan. Tadqiqot rol o'ynash, munozaralar, guruh muhokamalari va onlayn platformalar va virtual simulyatsiyalar kabi texnologiya bilan mustahkamlangan vositalarni o'z ichiga olgan integratsiyalangan yondashuvni taklif etadi. Turli xil filologiyaga oid bo'lmagan fanlardan 150 talabani jalb qilgan aralash usullar tadqiqot dizayni orqali, ushbu aralashuvlarning samaradorligi og'zaki ravonlik, ishonch va malakaning oldindan va keyingi baholari orqali baholanadi. Natijalar nutq malakasida sezilarli yaxshilanishlarni ko'rsatadi, qo'rquvni kamaytirish va faollikni oshirish bilan. Muhokama natijalarni kengroq ta'lim islohotlari doirasida kontekstlashi, fanlararo hamkorlik va institutsional qo'llab-quvvatlash zarurligini ta'kidlaydi. Tavsiyalar o'quv dasturlariga muloqot modullarini integratsiya qilish va o'qituvchilarni tayyorlash dasturlarini o'z ichiga oladi. Ushbu ish yuqori ta'limda muhim yumshoq qobiliyatlarni rivojlantirish uchun amaliy pedagogik modellar bilan sohani boyitadi.

Tayanch so'zlar: og'zaki nutq mahorati, nofilologik yo'nalish talabalari, pedagogik yondashuvlar, interfaol metodlar, muloqotdagi to'siqlar (hayiqish), oliy ta'lim, nutq kompetensiyasi, texnologiyalarni integratsiyalash, o'quv dasturlarini ishlab chiqish, yumshoq ko'nikmalar (soft skills).

INTRODUCTION

In the contemporary landscape of higher education, the ability to communicate effectively orally is not merely an asset but a necessity for students across all

disciplines. For non-philological university students—those pursuing degrees in fields such as engineering, natural sciences, business, and technology—this proficiency often remains underdeveloped due to curricula that prioritize domain-specific knowledge over linguistic and communicative skills [1]. The globalized economy and interdisciplinary nature of modern professions demand that graduates articulate ideas clearly, engage in collaborative discussions, and present complex information persuasively. Yet, many non-philological students exhibit communication apprehension, a psychological barrier characterized by anxiety in speaking situations, which hinders their academic performance and future career prospects [2].

The importance of oral communication in higher education has been underscored by numerous scholars. Chan (2011) emphasizes that effective speaking skills are crucial for career success, enabling individuals to navigate professional environments with confidence [3]. Similarly, MacIntyre and Gregersen (2021) highlight the emotional dimensions of language use, noting that apprehension can impede fluency and engagement [4]. In non-philological contexts, where language courses are often elective or minimal, students miss out on systematic training in pronunciation, vocabulary, and discourse strategies essential for oral expression.

Historical perspectives on rhetoric and speech education reveal a long-standing recognition of these skills. As early as ancient Rome, rhetoric was integral to education, as noted by Mommsen (1997), who described its role in public life [5]. In modern pedagogy, the shift towards competence-based education, as outlined in Ukraine's Law on Higher Education (2014), mandates the development of foreign language communicative competencies for all students [6]. This aligns with European standards, where intercultural and dialogical skills are prioritized [7].

Challenges specific to non-philological students include limited curriculum emphasis on communication, leading to gaps in articulation and collaboration. Research by Bodnar et al. (2023) demonstrates that modern technologies can influence language learning positively in these groups [8]. However, institutional barriers such as resource constraints and faculty workloads exacerbate the issue [9].

Pedagogical approaches must therefore be innovative, integrating interactive methods to simulate real-world scenarios.

This article aims to propose a pedagogical framework for enhancing oral proficiency, drawing on empirical evidence from experimental interventions. By examining literature on interactive online courses [10], educational dialogue [11], and system-functional language teaching [12], it seeks to address the research gap in tailored strategies for non-philological contexts. The study hypothesizes that a blend of traditional and digital methods will significantly improve speaking skills, reducing apprehension and fostering competence.

METHODOLOGY

The research employed a mixed-methods design to evaluate the pedagogical approach, combining quantitative assessments of oral proficiency with qualitative insights from student feedback. Participants included 150 non-philological university students (aged 18-22) from disciplines like engineering (40%), business (30%), and sciences (30%), recruited from three Ukrainian universities. They were divided into an experimental group (EG, n=75) and a control group (CG, n=75) using random assignment to ensure equivalence.

The intervention spanned one semester (16 weeks), with 108 contact hours: 18 lectures, 54 practical sessions, and 36 self-study activities [13]. The EG received the proposed pedagogical approach, incorporating interactive methods inspired by facilitation techniques [14] and online platforms like Duolingo, Rosetta Stone, and LearningApps [15]. Activities included role-playing professional scenarios, debates on discipline-specific topics, group discussions, and virtual presentations with feedback loops. Educational dialogue was central, using problem-based learning to simulate dialogical interactions [16].

The CG followed traditional methods, focusing on grammar and reading with minimal speaking practice. Pre- and post-tests used standardized tools like the Cambridge Assessment English scale (A1-C1) for proficiency [17], supplemented by self-reported apprehension scales (e.g., Personal Report of Communication Apprehension). Qualitative data came from semi-structured interviews and reflective journals. Data analysis involved paired t-tests for quantitative differences and

thematic analysis for qualitative insights, ensuring ethical compliance with informed consent [18].

RESEARCH ANALYSIS

Quantitative results revealed marked improvements in the EG. Pre-test proficiency levels showed similar distributions: A1 (20% EG, 18% CG), A2-B1 (50% EG, 52% CG), B2-C1 (30% EG, 30% CG). Post-test, EG advanced significantly: intermediate levels increased by 35%, high levels by 50% ($p < 0.01$), while CG saw only 12% and 17% gains, respectively [19]. Apprehension scores dropped 40% in EG versus 15% in CG.

Proficiency Level	EG Pre (%)	EG Post (%)	CG Pre (%)	CG Post (%)
Low (A1)	20	7	18	12
Intermediate (A2-B1)	50	85	52	64
High (B2-C1)	30	80	30	47

Qualitative themes included increased confidence from role-playing ("I feel less anxious presenting ideas") and motivation via technology ("Apps made practice fun") [20]. Challenges noted were initial resistance to group activities, mitigated by facilitator guidance [21].

DISCUSSION

The findings align with prior research, such as Savchak et al. (2020), who advocate educational dialogue for dialogical skills [22]. The superior EG outcomes underscore interactive methods' efficacy in reducing apprehension, as per MacIntyre and Gregersen (2021) [23]. Limitations include sample size and context-specificity; future studies could explore long-term retention. Implications for policy involve mandating communication modules in non-philological curricula, echoing Uzbekistan's educational strategies [24]. This approach bridges the gap between technical expertise and communicative competence, preparing students for global challenges.

REFERENCES

1. Hamroyeva, S. Skills for improving the oral communication competence of non-philological students in higher education institutions // Web of Journals. – 2024.
2. MacIntyre, P. D., Gregersen, T. Emotional Aspects of Language Learning and Use. – Bristol: Multilingual Matters, 2021.
3. Chan, M. Oral Communication for Career Success. – Pearson Education, 2011.
4. MacIntyre, P. D., Gregersen, T. Emotional Aspects of Language Learning and Use. – Bristol: Multilingual Matters, 2021.
5. Mommsen, T. History of Rome. – SPb.: "SCIENCE", "JUVENTA", 1997.
6. Law of Ukraine "On Higher Education" (2014). [Elektron resurs]. URL: <http://www.osvita.org.ua> (murojaat sanasi: 17.01.2026).
7. European Commission Project "Harmonization of Educational Structures in Europe" (TUNING). [Elektron resurs]. URL: <http://www.unideusto.org/tuningeu> (murojaat sanasi: 17.01.2026).
8. Bodnar, O., Babiak, J., Plavutska, I. The influence of modern technologies on the learning of English by students of non-philological specialties // Bulletin of Science and Education. – 2023.
9. Orasta, K. Vocabulary teaching strategies using in ESP classes // Gospodarka i Innowacje. – 2023.
10. Abuhassna, H., et al. Development of a new model on utilising online learning platforms // International Journal of Educational Technology in Higher Education. – 2020.
11. Savchak, I. V., Poznanskyi, R. V., Lapina, V. O. Educational dialogue as the means of improving the dialogical communication skills of non-philological students // Revista ESPACIOS. – 2020.
12. Galperin, P. Ya. Linguistic consciousness and some issues of language and thinking // Psychology as an objective science. – 1998.

MUTAXASSISLARINI TAYYORLASH KREDIT-MODUL O'QITISH TIZIMINING O'RNI

Ulkanov Sardor Sodiqjon o'g'li

Andijon davlat texnika instituti "Transport logistikasi"

kafedrasi katta o'qituvchisi, PhD

tel: +998914830750

Email: sardor.ulkanov.93@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada kredit-modul tizimining mohiyati, ta'lim tizimiga kirib kelish tarixi va respublikamiz oliy ta'lim tizimiga joriy etishning zarurati haqida so'z boradi. Shuningdek, kredit-modul tizimida o'quv rejalar, fan dasturlari va mustaqil ta'limning xususiyatlari keltirilgan.

Tayanch so'zlar: kredit-modul, kredit-modul tizimi funksiyalar, metodika, qarorlar, sinov kredit, oliy ta'lim, yuklama, mustaqil ish, amaliy mashg'ulot.

МЕСТО СИСТЕМЫ ОБУЧЕНИЯ В ВИДЕ КРЕДИТНЫХ МОДУЛЕЙ В ПОДГОТОВКЕ СПЕЦИАЛИСТОВ

Аннотация: В данной статье рассматривается сущность кредитно-модульной системы, история ее внедрения в систему образования и необходимость ее внедрения в систему высшего образования нашей республики. Также в кредитно-модульной системе представлены учебные планы, предметные программы и особенности самостоятельного обучения.

Ключевые слова: кредит-модуль, кредит-модульная система функции, методика, решения, пробный кредит, высшее образование, нагрузка, самостоятельная работа, практическое занятие.

THE PLACE OF THE CREDIT-MODULE TRAINING SYSTEM IN TRAINING OF SPECIALISTS

Abstract: This article discusses the essence of the credit-module system, the history of its introduction into the education system, and the necessity of its implementation in the higher education system of our republic. The credit-modular system also presents curricula, subject programs, and features of independent study.

Key words: credit-module, credit-module system functions, methodology, decisions, test credit, higher education, load, independent work, practical training.

KIRISH

Kredit-modul tizimi dunyoning ko'plab ilg'or va rivojlangan mamlakatlarining ta'lim tizimida joriy etilgan bo'lib, turli davlatlarda o'ziga xos xususiyatlarga ega. Kredit-modul tizimining maqsadga muvofiq ekanligi uning dunyoning rivojlangan

mamlakatlari ta'lim tizimiga joriy etilganligidan ham ko'rinib turibdi. Ushbu tizimda ta'lim dasturlarning talabalarda mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilishi ularda ijodiy faollikni va bilim olishga intilishni, adabiyotlar va turli axborot manbalaridan mustaqil foydalanish ko'nikmasini, ma'lumotlarni tahlil qilish va keraklilarini saralab olish malakasini shakllantiradi. Bu esa ta'lim sifati va samaradorligining oshirishdagi muhim faktorlardan biridir.

Kredit ilk marotaba XVIII va XIX asrlarda AQSh universitetlarida joriy etilgan bo'lib, o'quv jarayonlarini liberalizatsiya qilish, talabaning haftalik akademik yuklamasini belgilab berish maqsadida yaratilgan.

1869-yilda Garvard universiteti prezidenti, Amerika ta'limining taniqli arbobi Charlz Uilyam Eliot "kredit soati" tushunchasini iste'molga kiritadi. Shunday qilib, 1870-1880-yillarda kredit soatlari bilan o'lchanadigan tizim joriy qilinadi. Kredit tizimi bilan o'qish va o'quv dasturlarini o'zlashtirish talabalarga o'quv jarayonini mustaqil ravishda rejalashtirish, uning sifatini nazorat qilish, ta'lim texnologiyalarini takomillashtirish uchun imkoniyat yaratib berdi. Kredit to'plash o'lchovining kiritilishi talabaga katta erkinlik berish bilan bir qatorda, kelajakda tanlagan sohasining raqobatbardosh mutaxassisi bo'lib yetishishi uchun akademik jarayonni mustaqil rejalashtirish imkonini ham taqdim etdi. Ayni chog'da, baholash tizimi va ta'lim texnologiyalarining takomillashishiga ham olib keldi [1].

O'zbekiston Respublikasidagi oliy ta'lim muassasalar O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020 yil 31 dekabrda 824-son qaroriga asosan qabul qilingan "Oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayoniga kredit-modul tizimini joriy etish tartibi to'g'risida Nizom" ga asosan kredit-modul tizimiga bosqichma-bosqich o'tishmoqda. Kredit-modul tizimining asosida esa talabalarning mustaqil ta'lim olishi yotadi. Bu esa talabalarning axborot-muhitida o'z ustida ishlashlari va mustaqil faoliyat bilan shug'ullanishiga imkoniyat ekanligini tahlil qilingan va mustaqil ta'lim olish tuzilmasiga e'tiborini qaratgan [2].

Kredit-modul tizimi - bu ta'limni tashkil etish jarayoni bo'lib, o'qitishning modulli texnologiyalariga asoslangan, mustaqil ta'lim olishga yo'naltirilgan, o'quv jarayonini qat'iy belgilangan holda va mehnat bozori talablariga mos tarzda tashkil

etishga qaratilgan, kredit o'lchovi asosida baholashga asoslangan ta'lim tizimi hisoblanadi (1-rasm).

Kredit-modul tizimini amalga oshirish sermashaqqatli va murakkab tizimdir. Kredit-modul tizimida ahamiyat beriladigan asosiy masalalar sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin [3,4]:

- talabalarning mustaqil ishlashini ta'minlash;
- talabalar bilimini reyting asosida baholash;
- o'qitishning modulli texnologiyasini ishlab chiqish va takomillashtirish;
- talabalarning o'z ustida mustaqil ishlashini ta'minlash uchun fanning metodik ta'minotini yanada takomillashtirish.

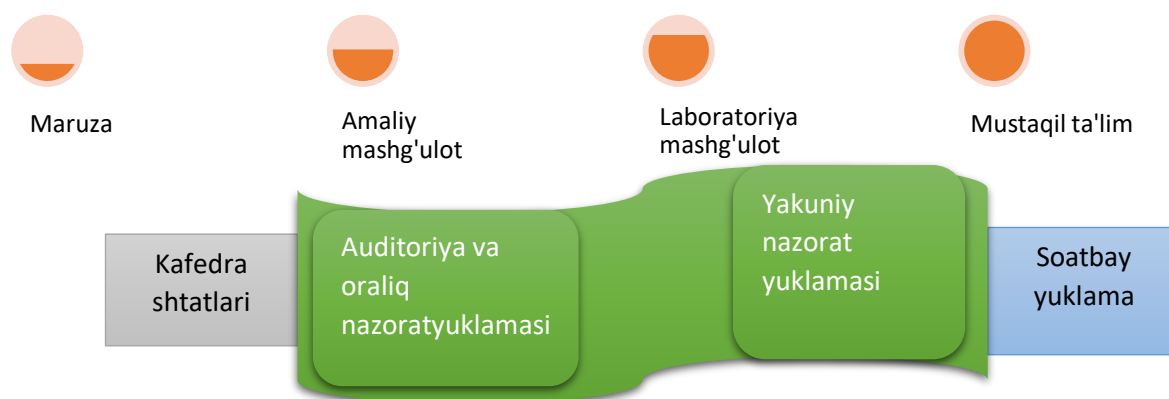
1-rasm. Kredit-modul tizimi funksiyalari

METODOLOGIYA

Kredit-modul tizimining ahamiyatli tomoni shundaki, bu tizimda fanning o'quv dasturi mehnat bozori talablarini o'rgangan holda, shunga mos tarzda tuziladi. O'quv rejadagi fanlar ikki guruhga, ya'ni majburiy fanlar va tanlov fanlariga ajratiladi. Tanlov fanlari o'quv rejadagi fanlarning 50 %ini tashkil etadi, demak talabalarning o'zi qiziqadigan va kelajakda kerak deb hisoblaydigan fanlarni tanlab o'qish imkoniyati ortadi. Kredit-modul tizimida talabalarni o'qitish jarayonida o'qituvchilardan har bir talabaga individual yondashish talab etiladi va talabani mustaqil ta'lim olishga yo'naltirish lozim bo'ladi [5].

NATIJA VA MUHOKAMA

Yana kredit-modul tizimida shuni ta'kidlab o'tish joizki, talabalarda fanlarni va o'qituvchilarni tanlash huquqi ham paydo bo'ladi, shuningdek o'z ustida mustaqil ishlash imkoniyati ortadi (2-rasm)

2-rasm. Mustaqil ta'lim va shaffof baholash tizimi

Kredit tizimi u yoki bu kursni yoki yaxlitlikda ma'lum bir o'quv dasturini o'zlashtirish uchun zarur o'quv yuklamasi va unga ajratilgan vaqtni aniqlash uchun zarur.

Mustaqil ish (umumiy soatning 50-60% hajmida)

Auditoriya uchun yuklama (umumiy soatning 40-50% hajmida)

Dastlabki hisob-kitoblarga ko'ra, universitetda bakalavriyat bosqichida bir semestrda o'qish 15 hafta va attestatsiya uchun 6 (bir semestrda 3 hafta imtihonlar uchun ajratilgan) hafta ajratilmoqda. Shunda 4 yilda o'qish haftalari soni 144 tani, attestatsiyalar 24 haftani hamda umumiy ta'tillar bilan hisoblaganda jami 204 haftani tashkil etmoqda. Barcha ta'lim yo'nalishi va mutaxassisliklar o'quv rejalarida har bir bosqichda fanlar ikki qismga, ya'ni asosiy va tanlov fanlariga ajratilgan holda aks ettirilmoqda [1, 3].

ECTS (European credit transfer System) talabidan kelib chiqib, talabaga har yili **60** kreditdan 4 yil ichida jami **240** kreditni to'plash majburiyatini yuklash rejalashtirilmoqda. Shunda talaba 4 yil davomida ma'ruza, amaliy hamda laboratoriya mashg'ulotlari va imtihon jarayonlarida ishtirok etishiga **2880** soat,

mustaqil ta'limga **4320** soat, jami **7200** soat vaqt sarflashi lozim bo'ladi. 1 kredit = **12** akademik soat + **18** soat mustaqil ta'limni tashkil etadi. Shu bois 1 kredit **30** soatga teng deb qaralib, talabaning haftalik auditoriya yuklamasi **20** soatga teng. Malakaviy amaliyot uchun ajratilgan kredit miqdori tegishli fan yoki fanlar hisobiga amalga oshirilishi ko'zda tutilgan.

Talabani baholash va kursdan kursga o'tkazish tartibi.

GPA (Grade Point Average) – ta'lim oluvchining dastur bo'yicha o'zlashtirgan ballari o'rtacha qiymati bo'lib, u quyidagi formula yordamida hisoblanadi:

$$\text{GPA} = \frac{K_1 \cdot U_1 + K_2 \cdot U_2 + K_3 \cdot U_3 + \dots + K_n \cdot U_n}{K_1 + K_2 + K_3 + \dots + K_n}, \quad \text{bunda:}$$

K — har bir fan modulga ajratilgan kreditlar miqdori;

U — har bir fan modul bo'yicha talaba to'plagan baho;

Bunga misol tariqasida, 60712500-**Transport vositalari muhandisligi** 1-kurs talabalarini kredit modul tizimi bo'yicha GPA darajasini tahlil qilamiz (1-jadval).

1- jadval.

Modul-kredit tizimida GPA darajasini aniqlash

No	Fanning malakaviy nomi	Fan nomi	Kredit miqdori	Olingan baholar
1	OMa1101	Oliy matematika	15	3
2	Fiz1102	Fizika	8	4
3	TTAT1103	Axborot texnologiyalari	5	5
4	Kim1104	Kimyo	4	2
5	O'EYAT2105	O'zbekistonning eng so'ngi tarixi	4	5
6	XT1108	Xorijiy til	8	4
7	O'(R)T1107	Rus tili	4	3
8	MKG1109	Muhandislik va kompyuter va grafikasi	10	4

$$GPA = \frac{K_1 \cdot U_1 + K_2 \cdot U_2 + K_3 \cdot U_3 + \dots + K_n \cdot U_n}{K_1 + K_2 + K_3 + \dots + K_n}$$

$$\frac{15 \cdot 3 + 8 \cdot 4 + 5 \cdot 5 + 4 \cdot 0 + 4 \cdot 5 + 8 \cdot 4 + 4 \cdot 3 + 10 \cdot 4}{15 + 8 + 5 + 4 + 4 + 8 + 4 + 10} = \frac{204}{58} = 3.52$$

GPA=3.52 ga teng

GPA ko'rsatkichi 2.4 ga teng va undan yuqori bo'lsa (qarzdor talaba ham): o'rnatilgan tartibda buyruq bilan kursdan-kursga o'tkaziladi.

Bunda qarzdor talaba o'zining hohish istagiga ko'ra 2021 yilning avgust oyida (yoki keyingi semestrlarda) fanni qayta o'zlashtirmoqchi bo'lsa, GPA ko'rsatkichi 2.4 dan past bo'lgan talabalar bilan birgalikda pullik qo'shimcha mashg'ulotlarga qatnashib, fanni o'zlashtirishi mumkin.

GPA ko'rsatkichi 2.4 dan past bo'lsa: talaba kursdan-kursga o'tkazilmaydi, unga yozgi ta'til vaqtida (01.08.2021 yildan 31.08.2021 yilgacha) pullik qo'shimcha mashg'ulotlar tashkil qilinadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Kredit-modul tizimi talaba uchun dars jarayonini yaxshi o'zlashtirishga, intellektual yondashishga, shu bilan birga talaba mustaqil ta'lim olish uchun ko'proq vaqt ajratiladi. Shu bilan birga talabalar o'zi hohlagan fanni tanlashi, akademik almashinuvchanlikni amalga oshiradi. Online holatda ham malumotlardan qiynalmasdan foydalanishga, berilgan kreditni qiynalmasdan masofaviy holatda to'plashi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktyabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-son Farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020 yil 31 dekabrda 824-son qaroriga asosan qabul qilingan "Oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayoniga kredit-modul tizimini joriy etish tartibi to'g'risida Nizom". Toshkent, 2020 yil.
3. Oliy va o'rta mahsus ta'lim vazirligining "Oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayoniga kredit-modul tizimini joriy etishning tashkiliy masalalariga taalluqli xujjatlar namunalarini tasdiqlash to'g'risida"gi 2021 yil 15 yanvardagi №30-sonli buyrug'i.
4. Хаитова Ш.Д. Пути активизации самостоятельного обучения будущих учителей профессионального образования. Наманганский государственный университет . -Т. Научный журнал: - Наманган. 2020. №2.

5. Гамидов Ж.А. Технология создания современных дидактических средств обучения в подготовке преподавателей профессионального образования. Монография.- Т.: « Сано - стандарт » . 2017.- Б . 160.

ПРЕДПОСЫЛКИ ДЛЯ СОЗДАНИЯ ДИДАКТИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ УЧЕБНЫХ МАТЕРИАЛОВ НА ОСНОВЕ КРЕДИТНО- МОДУЛЬНОЙ СИСТЕМЫ

Улканов Сардор Содикжон угли

Андижанский государственный технический институт

"Транспортная логистика" старший преподаватель кафедры, PhD

тел.: +998914830750

E-mail: sardor.ulkanov.93@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0005-2466-3591>

Аннотация. В данной статье разработана структура дидактических условий, необходимых для организации самостоятельной работы студентов, дальнейшего развития самостоятельной учебной деятельности с помощью современных учебно-дидактических средств, подготовки передовых специалистов в области техники.

Ключевые слова: кредитно-модульная система, самостоятельное образование, дидактические условия, инженер транспорта, учебные часы, методика

PREREQUISITES FOR THE CREATION OF DIDACTIC SUPPORT FOR EDUCATIONAL MATERIALS BASED ON THE CREDIT-MODULE SYSTEM

Annotation. In this article, the structure of didactic conditions necessary for the organization of independent work by students, the further development of independent educational activities with the help of modern educational didactic tools, and the training of advanced specialists in the field of technology have been developed.

Keywords: Credit-module system, independent education, didactic conditions, transport engineer, training hours, methodology

KREDIT-MODUL TIZIMI ASOSLANGAN O'QUV MATERIALLARINI DIDAKTIK QO'LLAB-QUVVATLASHNI YARATISH UCHUN OLDINGI SHARTLAR

Annotatsiya. Ushbu maqola talabalarning mustaqil ishlarini tashkil qilish, zamonaviy o'qitish va o'rganish vositalaridan foydalangan holda mustaqil o'quv faoliyatini yanada rivojlantirish va ilg'or texnik mutaxassislarni tayyorlash uchun zarur bo'lgan didaktik sharoitlar uchun asos yaratadi.

Kalit so'zlar: kredit-modul tizimi, mustaqil ta'lim, didaktik sharoitlar, transport muhandisi, o'quv soatlari, metodologiya

ВВЕДЕНИЕ

Самостоятельная работа как форма образовательной деятельности в соответствии с требованиями государственного стандарта системы высшего

образования является неотъемлемой частью образовательного процесса. Определяются самостоятельная и содержательная работа обучающихся в соответствии с государственным образовательным стандартом, рабочие программы, созданные по учебным предметам, средства обеспечения аудиторной работы (учебники, учебные пособия, методические пособия), учебно-программные комплексы и т.п [1].

МЕТОДОЛОГИЯ

Общий объем учебной нагрузки по подготовке преподавателей-бакалавров по направлению образования 60712500-« Автомобильная инженерия (автомобильный транспорт)» высших учебных заведений, аудиторных часов и часов самостоятельной работы в динамике по годам представлен в таблице 1.

Таблица 1

60712500-Изменение количества часов по учебной программе « Автомобильная инженерия (автомобильный транспорт)»

Год утверждения учебной программы	часов обучения	Часы работы аудитории	Часы самостоятельного обучения	Процент независимого образования
2020-2021 гг.	6912	3840	3072	44%
2021-2022 гг.	6480	3120	3360	51,8%
2022-2023 гг.	6600	3030	3570	54%
2023-2024 гг.	6480	2880	3240	50%

Из анализа таблицы 1 видно, что часы самостоятельного обучения по учебным программам курса 60712500- « Автомобильная инженерия (автомобильный транспорт)» по сравнению с общим количеством часов в 2020–2021 учебном году составили 44%, 2021 г. –2022, в 2022–2023 учебном году 51,8%, в 2022–2023 учебном году – 54%, в 2023–2024 учебном году 50%. В учебном плане 2023–2024 годов в общее количество учебных часов отведено 50% часов, отведенных на самостоятельное обучение; в учебном плане 2020–2021 годов 44%; разница составляет 6%. Анализ организации самостоятельной работы студентов показывает, что увеличение доли самостоятельного обучения в существующей учебной программе означает, что оно направлено на развитие творческих

способностей студентов путем направления их на самостоятельную работу и занятие творческой деятельностью в информационной среде [2-3].

Переход на новые учебные планы и программы с одновременным сокращением часов, отводимых на аудиторные занятия, предопределил увеличение доли самостоятельной работы студентов при изучении многих кафедр и тем учебных предметов. и искать новые подходы к организации своей учебной деятельности не только для контроля своих знаний, но и для совершенствования процесса самостоятельной работы и эффективной организации.

Как определено в Постановлении Кабинета Министров Республики Узбекистан от 31 декабря 2020 года № 824 «О мерах по совершенствованию системы, связанной с организацией образовательного процесса в высших учебных заведениях», преподавание является «зачётным». При «модульной системе» учебная нагрузка делится на 40–50 % аудиторных часов и 50–60 % самостоятельных рабочих часов [4-12 с].

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Высшее образовательное учреждение, работающее по кредитной системе образования, должно создать своим студентам наиболее благоприятные условия для освоения профильных предметов в рамках государственных образовательных стандартов и квалификационных требований, успешного завершения обучения и получения ученой степени. В этом случае ответственность за методическое обеспечение учебного процесса лежит на высшем учебном заведении [2-3с] . Для этого будут разработаны:

- 1) справочное пособие для каждого студента;
- 2) программы по каждому предмету (рабочие учебные программы);
- 3) учебные материалы для аудиторных занятий по предметам (тексты лекций, отчеты практических и лабораторных занятий, интерактивные раздаточные материалы, мультимедийные приложения и т.п.);
- 4) материалы для самостоятельного обучения обучающихся под руководством преподавателя (домашние задания и задания, контрольные

материалы для самооценки, темы рефератов и курсовых работ (проектов) и методические материалы для их выполнения, электронные учебные материалы);

5) материалы для проверки знаний (письменные контрольные задания, письменные и электронные тесты, экзаменационные билеты);

6) материалы, используемые в квалификационной практике (планы и программы практики, дневники, формы отчетных документов);

7) материалы для самостоятельной работы студентов (сборники, банк часто задаваемых вопросов и ответов (FAQ), обучающие программы, платформа дистанционного обучения и форумы) [5,6стр.].

Общая недельная нагрузка по бакалавриату составляет 60 часов, из них 30 часов отводится на аудиторные занятия и 30 часов на самостоятельное обучение студента, в том числе 8–14 часов на самостоятельную работу под руководством преподавателя. Предмет 60712500-« Автомобильная инженерия (автотранспорт)» в учебном плане курса «Автомобилестроение» запланирован в обязательном блоке предметов и в основном рассчитан на 4-5 семестров. В Таблице 2 показаны изменения в аудиторных и самостоятельных учебных часах по предмету «автомобилестроение» с годами.

Таблица 2.

Изменение количества аудиторных и самостоятельных занятий по предмету « Автомобильная инженерия » по годам (с 2020 по 2024 учебный год)

Учеб ный курс	Общее количес тво часов обучени я	Часы работы аудитории					Независимо е образовани е	
		Общ ий	Лекция		Практический/Лаб ораторный(2X)		Пос вящ енн ый час	От обще го коли честв а
			Посвящ енный час	проце нт учебн ых	Посвящен ный час	проце нт учебн ых		

				часов, %		часов, %		учебн ых часов %
1 курс а	360	180	60	16,6%	60	16,6%	180	50%
2 курс а	480	210	90	18,75%	60	12,5%	270	56,25 %
3 курс а	420	180	60	14,2%	60	14,2%	240	57,1 %
4 курс а	320	160	80	25%	16	10%	160	50%
					64	17,7(7) %		

60712500-Курс « Автомобильная инженерия (автомобильный транспорт)», если проанализировать распределение очного обучения и самостоятельного обучения по предмету « Автомобильная инженерия », общее количество часов предмета в 2020-2021 учебном году составляет 320 часов, из них доля самостоятельного обучения – 160 часов, или 50%; в 2021-2022 учебном году общее количество часов естественных наук составляет 420 часов, из них доля самостоятельного обучения составляет 240 часов, или 57,1%; в 2022-2023 учебном году – 480 часов; в 2023-2024 учебном году – 360 часов, или 50%; Из этого анализа мы видим, что количество часов, посвященных самостоятельному образованию, с годами увеличивается (рис.1).

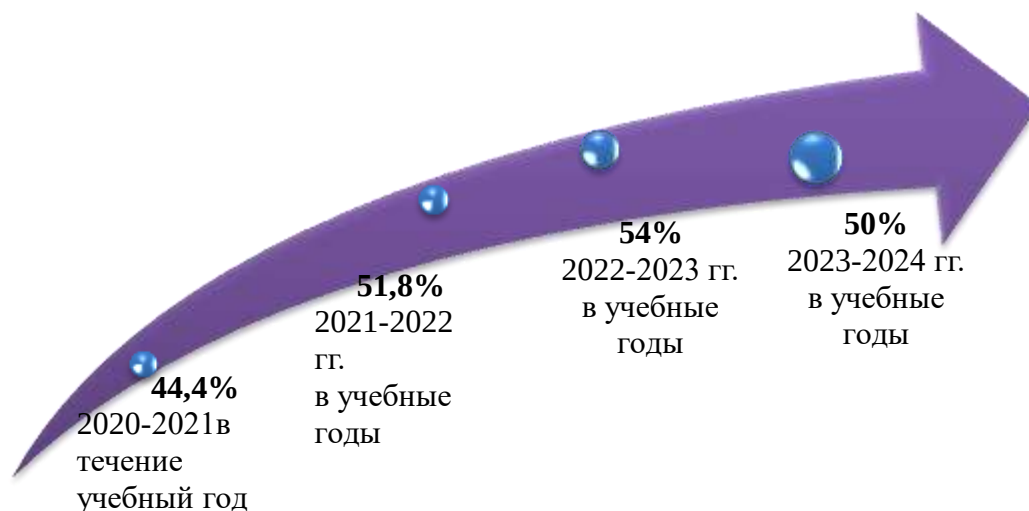
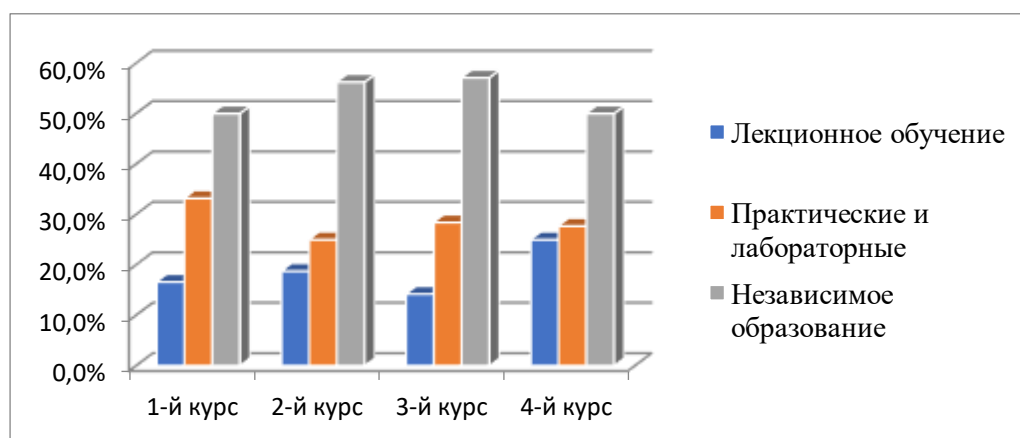

Рисунок 1. 60712500-Увеличение часов самостоятельного обучения по учебной программе « Автомобильная инженерия (автомобильный транспорт)»

Самостоятельное обучение студентов на основе кредитно-модульной системы считается неотъемлемой составляющей учебно-методической деятельности и представляет собой индивидуальное выполнение теоретических и практических заданий исходя из срока, установленного для навыков и квалификации, которые необходимо приобрести студентам.

В нашем исследовании вариация часов, отведенных на самостоятельное обучение, практику и лекции по предмету «Автомобилестроение» курса 60712500- « Автомобильная инженерия (автомобильный транспорт)», представлена в

Фигура 2 . 60712500- « Автомобильная инженерия (автомобильный транспорт)» направление, изменение учебных часов по разделу курсов

Если проанализировать изменения количества часов, отведенных на лекционные и практические и лабораторные занятия по автостроению в разделе курсов, по отношению к общему количеству часов, отведенных на естественные науки по 4 курсам, то лекционный класс составляет 25%, а практическое занятие - 10% (лабораторное 17,7%), лекционное обучение по 3 курсам 14,2%, практические и лабораторные занятия 14,2%, лекционные занятия по 2 курсам 18,75%, практические и лабораторные занятия 56,25%, лекционные занятия 16,6%, 16,6% практическая и лабораторная подготовка относительно общего количества часов, отведенных на науку на 1 курсе. Как известно, на практических и лабораторных занятиях от студентов требуется самостоятельно выполнять поставленные задачи на основе своих теоретических знаний под контролем преподавателя и творчески подходить к процессу выполнения задания, что является основой формирования у учащихся творческие способности.

Бурное развитие науки, техники и техники побуждает людей решать новые задачи. Формирование умений и навыков учащихся, отказ от старых привычек, замена их новыми требует глубоких знаний и постоянного наблюдения. Для этого целесообразно организовать самостоятельное обучение на основе современных технологий и тем самым развивать самостоятельное мышление и творческие способности учащихся. Развитие этих качеств подготовленных кадров является одной из важнейших задач системы образования [5] .

Самостоятельное образование – один из способов подготовки человека к жизни и работе в процессе обновления техники и технологий, воплощающих процессы познания и мышления. Самостоятельное обучение не должно быть повторением уроков. Какими бы высокими ни были классы, качество знаний студентов начинается с первого дня обучения в учебном заведении. В ходе самостоятельного обучения студент планирует и контролирует свою деятельность, тратит необходимое время и может неоднократно проверять на практике результаты самостоятельного обучения.

Как известно, самостоятельное обучение не осуществляется учеником, но его положительное влияние в управлении этой деятельностью велико. При

организации самостоятельного обучения педагог должен сосредоточить внимание на выявлении трудностей, с которыми сталкиваются обучающиеся, и путях их преодоления. Выполнение домашних заданий, чтение дополнительных учебников и литературы, их анализ, написание рефератов, курсовых и дипломных квалификационных работ, наблюдение и проверка научно-исследовательских работ на практике, участие в кружках, различных вечеринках, семинарах, конференциях. например, участие в лекциях, что способствует глубокому усвоению знаний, полученных на уроке, и развивает самостоятельное мышление и творческие способности. Именно поэтому образовательная деятельность не может быть эффективной без самостоятельного обучения. Качество творческой деятельности обучающихся в условиях самостоятельного образования обеспечивается разработкой, подготовкой и внедрением педагогами методики ее организации, а также качеством ее реализации педагогами. Так как наше исследование посвящено развитию освоения студентами современных дидактических средств через кредитно-модульную систему через автомобилестроение, то при организации самостоятельной творческой деятельности студентов необходимо учитывать следующие факторы: автозапчасти студентов (двигатель, шасси, кузов) и информационная грамотность в работе с коммуникационными технологиями, а также творческая деятельность в процессе самостоятельного обучения. Классы сегодня сильно отличаются от тех, что были десять лет назад, и классы оснащены компьютерами, iPad, планшетами, смарт-досками и другими типами образовательных технологий. Как и в других частях мира, семиэкранное поколение цифрового поколения Телевизор, компьютер, планшет, фаблет, смартфон и умные часы появился в Узбекистане. В результате наличия такой плотной цифровой среды и постоянного взаимодействия с ней процессы мышления и обработки информации сегодняшних студентов фундаментально отличаются от их прежних процессов мышления и информации. Цифровое поколение не может и не должно обучаться так, как это делали наши родители. Доски и мел нельзя использовать в обучении этого поколения.

Замена доски на белую, а мела на маркер ничего не меняет; это не способ мотивировать сегодняшних студентов учиться и развивать навыки, необходимые для достижения успеха на рынке труда.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Из нашего исследования мы можем сделать следующие выводы:

1. Увеличение часов самостоятельной учебы студентов высших учебных заведений позволяет студенту лучше освоить предметы по свободе и специализации.

2. Для установления личного общения между преподавателем и учащимся использование услуг Интернет-коммуникаций обычно ограничивается использованием технической мобильности учащегося, поэтому для дальнейшего улучшения взаимоотношений между учащимся и преподавателем создается структура Разработаны дидактические условия, которые, в свою очередь, полезны как ученику, так и учителю. 3. Прямое и опосредованное управление преподавателем полиобразовательной деятельностью студентов с учетом имеющихся возможностей современных инновационных образовательных технологий и поддержка их с академической стороны вызвали большой интерес студентов.

Литература

1. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан от 31 декабря 2020 года №824 «О мерах по совершенствованию системы, связанной с организацией образовательного процесса в высших учебных заведениях»
2. Гамидов Ж.А. Технология создания современных дидактических средств обучения в подготовке преподавателей профессионального образования. Монография.- Т.: « Сано - стандарт » . 2017.- Б . 160.
3. Шарипов Ш.С. Педагогические условия формирования изобретательского творчества студентов : Автореф . дис. ... конфеты. пед . науки -Т.: 2000. -20 с.
4. Хаитова Ш.Д. Теоретическая модель активизации самостоятельного образования студентов. Образование, наука и инновации 2021/2
5. Хаитова Ш.Д. Пути активизации самостоятельного обучения будущих учителей профессионального образования. Наманганский государственный университет . -Т. Научный журнал: - Наманган. 2020. №2.

TEXNIK FANLARNI O'QITISHDA ANTIFRIKSION POLIMER KOMPOZIT MATERIALLAR MISOLIDA TALABALARDA AMALIY KOMPETENSIYALARNI SHAKLLANTIRISH

Jalolova Zilola Xamidulla qizi

Andijon davlat texnika instituti

*"Transport logistikasi" kafedrası katta o'qituvchisi,
texnika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

E-mail: zilolajalolova1108@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada oliy texnik ta'lim muassasalarida texnik fanlarni o'qitish jarayonida antifrikSION-yeyilishga bardoshli polimer kompozit materiallar asosida tashkil etilgan amaliy mashg'ulotlarning ta'limiy ahamiyati yoritilgan. Paxta sanoati texnologik jihozlari misolida titish barabani qoziqchalari uchun mo'ljallangan polimer kompozit qoplamalarning mexanik va tribologik xossalarini o'rganish orqali talabalarda kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish imkoniyatlari tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari real ishlab chiqarish jarayonlariga yaqinlashtirilgan amaliy ta'lim talabalarning mustaqil fikrlashi, muhandislik tafakkuri va ilmiy-tadqiqot ko'nikmalarini rivojlantirishda samarali ekanligini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: ta'lim sifati, kompetensiyaviy yondashuv, amaliy mashg'ulotlar, texnik fanlar, polimer kompozit materiallar, muhandislik ta'limi.

ФОРМИРОВАНИЕ ПРАКТИЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ У СТУДЕНТОВ В ОБЛАСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ ТЕХНИЧЕСКИХ НАУК НА ПРИМЕРЕ АНТИФРИКЦИОННЫХ ПОЛИМЕРНЫХ КОМПОЗИТНЫХ МАТЕРИАЛОВ

Аннотация. В статье рассматривается образовательная значимость практических занятий, организованных на основе антифрикционных и износостойких полимерных композиционных материалов в процессе преподавания технических дисциплин в высших технических учебных заведениях. На примере технологического оборудования хлопковой промышленности проанализированы возможности формирования профессиональных компетенций у студентов путем изучения механических и трибологических свойств полимерных композиционных покрытий, предназначенных для колков барабана трепальной машины. Результаты исследования показывают, что практико-ориентированное обучение, приближенное к реальным производственным условиям, способствует развитию инженерного мышления, самостоятельного анализа и научно-исследовательских навыков обучающихся.

Ключевые слова: качество образования, компетентностный подход, практические занятия, технические науки, полимерные композитные материалы, инженерное образование.

FORMATION OF PRACTICAL COMPETENCES IN STUDENTS IN THE TEACHING OF TECHNICAL SCIENCES USING THE EXAMPLE OF ANTI- FRICTION POLYMER COMPOSITE MATERIALS

Abstract. *This article highlights the educational effectiveness of practical training based on antifriction and wear-resistant polymer composite materials in teaching technical disciplines at higher technical educational institutions. Using the example of technological equipment in the cotton industry, the study analyzes the potential for developing students' professional competencies through the investigation of mechanical and tribological properties of polymer composite coatings designed for the pegs of a beater drum. The research results demonstrate that practice-oriented education, closely aligned with real industrial conditions, enhances students' engineering thinking, independent analytical skills, and research competencies.*

Keywords: *quality of education, competency-based approach, practical classes, technical sciences, polymer composite materials, engineering education.*

KIRISH

Bugungi globallashuv sharoitida ta'lim tizimining asosiy vazifalaridan biri bo'lajak mutaxassislarni zamonaviy ishlab chiqarish talablariga mos, raqobatbardosh kadrlar sifatida tayyorlashdan iboratdir. Ayniqsa, oliy texnik ta'limda nazariy bilimlarni amaliy ko'nikmalar bilan uyg'unlashtirish, kompetensiyaviy yondashuv asosida o'qitishni tashkil etish muhim ahamiyat kasb etmoqda [1].

Mashinasozlik va materialshunoslik fanlarini o'qitishda real sanoat obyektlari va texnologik jarayonlar asosida olib boriladigan amaliy mashg'ulotlar talabalar bilimining mustahkam bo'lishini ta'minlaydi. Shu nuqtai nazardan, paxta sanoatida qo'llaniladigan texnologik jihozlar, xususan, titish barabani qoziqchalari uchun antifriksion polimer kompozit materiallarni o'rganish ta'lim jarayonini samarali tashkil etish imkonini beradi

Tadqiqotning ta'limiy va metodik ahamiyati

Tadqiqot jarayonida texnik fanlarni o'qitishda quyidagi pedagogik maqsadlarga erishildi [2-3]:

- talabalarda materialshunoslik va tribologiya bo'yicha amaliy kompetensiyalarni shakllantirish;
- nazariy bilimlarni laboratoriya tajribalari orqali mustahkamlash;
- real sanoat detallarini tahlil qilish orqali muhandislik fikrlashini rivojlantirish;
- talabalarning ilmiy-tadqiqot faoliyatiga qiziqishini oshirish.

Amaliy mashg'ulotlarda ED-20 epoksid bog'lovchisi asosida tayyorlangan polimer kompozit materiallar, tabiiy va mineral to'ldiruvchilar (ipak chiqindisi, kaolin, grafit) xossalari o'rganildi. Bu jarayon talabalarni material tanlash, konstruktiv yechimlarni asoslash va ekspluatatsion xususiyatlarni baholashga o'rgatdi.

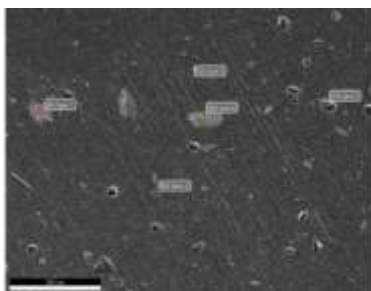
NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot davomida talabalar tomonidan bajarilgan qattiqlik, strukturaviy va tribologik tahlillar natijalari shuni ko'rsatdiki, antifriksion polimer kompozit materiallar yuqori yeyilishbardoshlik va past ishqalanish koeffitsiyentiga ega. Ushbu natijalarni tahlil qilish orqali talabalar:

- eksperimental ma'lumotlar bilan ishlash;
- ilmiy xulosalar chiqarish;
- ishlab chiqarish uchun maqbul materiallarni tanlash
- ko'nikmalariga ega bo'ldilar.

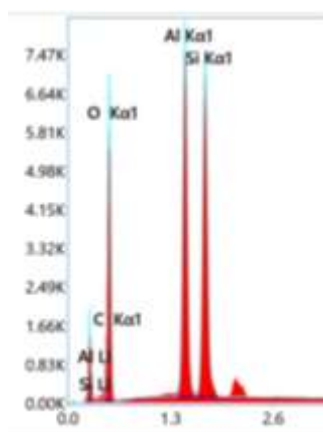
Yeyilishbardosh geterokompozit polimer materialning EDS spektraskopiya usulida olingan morfologik tarkibi turli xil tabiatga ega bo'lgan 5 ta zonasi misolida tahlil qilindi (1-rasm). Rasmda EDS Spot 1 (7-rasm, a) zonaning tarkibiy tahlili ushbu zonada Al K α 1 va Si K α 1 elementlarning nur yutish intensivligi eng yuqoriligi va ular yonma-yon joylashganligini ko'rish mumkin. Ushbu zonada Al K α 1 va Si K α 1 elementlarning massa ulushlari mos ravishda 10,6 va 10,4 % ni tashkil qiladi. Bunda O K α 1 va S K α 1 elementlarining har birining massa ulushlari taxminan 40% atrofida bo'lib, bu yerda kislarod materialga ishlov berish jarayonida tushgan bo'lishi mumkin. S K α 1 esa material tarkibiga dispers to'ldiruvchi sifatida qo'shilgan grafitning ko'rinishi deb aniq aytish mumkin.

1-Rasm. Geterokompozit namunaning EDS spektrometrda olingan morfologik tahlili. x500

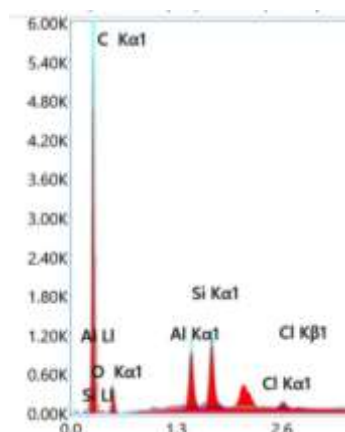

1-Rasm, b va s da EDS Spot 2 va EDS Spot 3 zonalarining tarkibiy tahlili keltirilgan bo'lib, ushbu zonalarining xar ikkalasida xam C K α 1 ning rentgen nurlarining yutish intensivligi eng yuqori qiymatga ega, ushbu zonalarda uglerodning massa ulushi mos

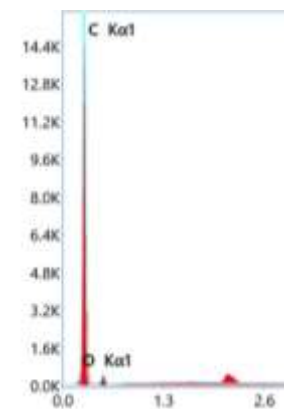
ravishda 88,2 % va 94,7 % ni tashkil qiladi. Bu zonalarning xar ikkalasi xam kompozitga dspers to'ldiruvchi sifatida qo'shilgan grafitga tegishli ekanligini xulosa qilish mumkin. 7-rasm,d da EDS Spot 4 zonada Al Ka1 va Si Ka1 elementlarning rentgen nurlarining qaytarish intensivligi qiymati EDS Spot 1 zonaning rentgen nurlarining qaytarish intensivligi bilan bir birlariga yaqinligidan ushbu zonada ham mexanik faollashtirilgan kaolin zarrachalari aglomeratlari deyishimiz mumkin. Bu zonada Al Ka1 va Si Ka1 elementlarning massa ulushi mos ravishda 28,5% va 34,4% ni tashkil qildi. Bu zonada O Ka1 elementining yo'qligini uning atom massasining material olinayotgan muhit massasiga nisbatan kamligi sababli ishlov berish jarayonida uchib chiqib ketgan deyish mumkin. Grafikda Au Ma va Au Mg cho'qqilarning mavjudligi dispers to'ldiruvchi sifatida qo'shilgan kaolinning ishlab chiqarish jarayonida ajratib olinmagan elemetlari xisoblanadi.

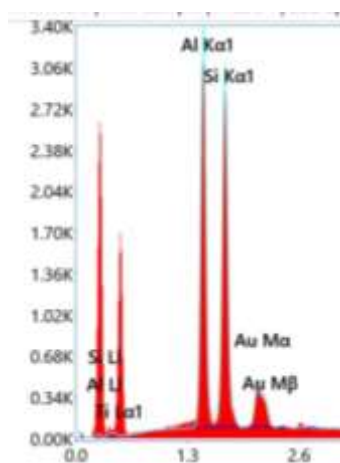
a

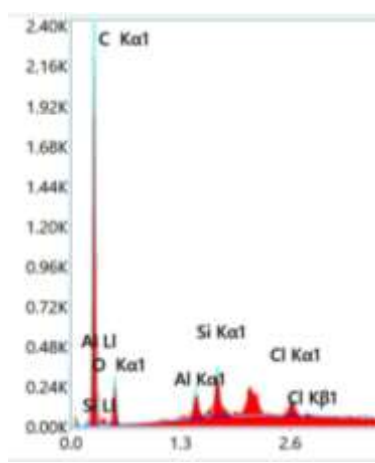
b

c

d

e

2-Rasm. Geterokompozit namunaning EDS spektrometrda olingan tarkibiy tahlili

7-rasm, ye dagi grafikda C K α 1 cho'qqi uglerodning xarakteristik rentgen nurlanishiga mos keladi va uning qiymati 85,4% ni tashkil qiladi. Ushbu zonada uglerod miqdorining eng yuqori bo'lishligi kompozit materialning dispers grafitning agregati to'plangan deyish mumkin. Al K α 1 va Cl K α 1/K β 1 cho'qqilarining mavjudligi namunada uglerod, alyuminiy va xlor borligini ko'rsatadi, ammo ushbu elementlarning massa ulushi juda kam bo'lganligi sababli ushbu elementlar, zarrachalarni mexanik faollashtirish jarayonida grafit tarkibiga tushgan bo'lishi mumkin.

Bundan tashqari, laboratoriya mashg'ulotlarida zamonaviy tadqiqot uskunalaridan foydalanish talabalar bilimining sifat jihatidan oshishiga xizmat qildi.

XULOSA

Olib borilgan tadqiqotlar asosida xulosa qilish mumkinki, antifriksion-yezilishga bardoshli polimer kompozit materiallarni o'rganish asosida tashkil etilgan amaliy mashg'ulotlar texnik fanlarni o'qitishda yuqori pedagogik samaradorlikka ega. Bunday yondashuv talabalarda kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish, ularni ishlab chiqarish sharoitlariga tayyorlash va ta'lim sifatini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar ro'yxati

- [1] Z. X. Jalolova and U. A. Ziyamukhamedova, "Investigation of physical and mechanical properties of parts made of polymer composite materials used in mechanical engineering," *News of Education: Research in the XXI Century*, vol. 1, no. 8, pp. 404–410, 2023.
- [2] U. A. Ziyamukhamedova, L. Y. Bakirov, S. Donaev, G. Miradullaeva, and E. Turgunaliyev, "Study of structure formation processes in matrices of mixed components with reinforcing natural fillers," in *E3S Web of Conferences*, vol. 401, p. 05074, 2023.
- [3] B. A. Shaymardanov and U. A. Ziyamukhamedova, "Mechanical and chemical modification methods in developing new composite materials based on epoxy binders and natural minerals," *Bashkiria Chemistry Journal*, vol. 19, no. 2, pp. 53–57, 2012.
- [4] Sh. L. Daliev and A. D. Juraev, "Optimization of parameters of a peg drum with elastic elements for cleaning cotton from fine impurities," *Bulletin of Tashkent State Technical University*, no. 2, pp. 115–120, 2017.

- [5] J. Begatov, S. B. Ahmadjonovich, M. Yakubova, D. Kuchkarova, and M. Djalilova, "Properties of high-speed steel P6M5 depending on combined chemical heat treatment," *International Journal of Mechatronics and Applied Mechanics*, no. 11, pp. 119–122, 2022.
- [6] Z. X. Jalolova, "Developing students' professional competencies through practice-oriented teaching of polymer composite materials," *Eurasian Journal of Academic Research*, vol. 4, no. 7(S), pp. 979–981, 2024.

MUNDARIJA

1.	Maktabgacha katta yoshdagi bolalarning kognitiv qobiliyatlarini ijodiy faoliyat vositasida rivojlantirish tamoyillari <i>Xakimova N.S.</i>	<u>3</u>
2.	Boshlang'ich sinf matematik ta'limida STEM yondashuv orqali geometrik shakllarni o'rgatish metodikasi <i>Ergasheva X.Sh., Inoyatov Sh.T.</i>	<u>10</u>
3.	Fizikada yadroviy jarayonlarni o'rganishning statistik xarakteri <i>Xolmurodov M.Q., Zaxidov I.O.</i>	<u>20</u>
4.	Роль развития педагогического толерантного мышления в профессиональной подготовке магистрантов педагогических вузов <i>Нарзуллаев Д.Ш.</i>	<u>31</u>
5.	Tabiiy fanlarni o'qitishda fizik bilimlardan foydalanish orqali o'quvchilar ekologik tafakkurini rivojlantirishning o'ziga xos tomonlari <i>Karimov A.M.</i>	<u>39</u>
6.	Umumta'lim maktablarining boshlang'ich sinf o'quvchilarini tasviriy san'atga o'rgatishning maqsadi va mazmuni <i>Boltaboyev A.X.</i>	<u>50</u>
7.	Kognitiv ta'lim texnologiyalari asosida PISA talablariga mos o'quv-metodik model va uning amaliyotga tatbiqi <i>Umarov N.N.</i>	<u>56</u>
8.	Boundary value problems for integro-differential equations with a fractional-order differential operator <i>Nafasov G.A., Eshkuvatov K., Eshmuratov A.</i>	<u>66</u>
9.	Bo'lajak muhandislarda ishlab chiqarish-texnologik faoliyatiga tayyorlashda malaka talablarining o'rni <i>Nurov U.X.</i>	<u>73</u>
10.	Изучение наследия великого киргизского писателя ч. Айтматова во внеаудиторных занятиях путём творческого сочинения (эссе) <i>Нарзуллаева Н.А.</i>	<u>79</u>
11.	Современные подходы к профессиональной подготовке будущих учителей начального образования в условиях обновления образовательных стандартов <i>Назаров А.А., Абдуллаева Г.Ш.</i>	<u>92</u>
12.	Innovatsion yondashuv asosida talabalarning muhandis-konstruktorlik kompetentligini rivojlantirishning didaktik asoslari <i>Hamraqulov Y.M.</i>	<u>100</u>

13. Педагогические методы и технологии формирования творческого потенциала младших школьников на уроках читательской грамотности 111
Хусниддинов Х.Х.
14. Yoshlar orasida sportni ommalashtirish dolzarb masala sifatida 121
Mamirova D.T.
15. Kutubxonalarda ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni tashkil etish va amalga oshirish texnologiyasi 128
Nosirov O'.
16. "Chiziqli tenglamalar sistemasini yechish" mavzusini o'qitishda BBB texnologiyasi va assisment texnikasidan foydalanish 139
Akkulova Y.A., Shodmonkulova Sh.M.
17. Sharq mutafakkirlarining ta'limiy, tarbiyaviy va axloqiy qarashlarining ahamiyati 152
Abdiyeva O.X., Shaymanova A.E.
18. O'zbekistonda sportni rivojlantirish tendensiyalari 157
Mamirova D.T.
19. Kutubxonalarda ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish omillari 164
Nosirov O'.
20. Axborot-kutubxona muassasalarining yangi ma'naviy makonni shakllantirishdagi o'rni 174
To'xtarova Sh.X.
21. O'ng tomondan tasodifiy senzurlanishning umumiy modelida taqsimot funksiyasining yadroviy baholari va ularni sonli solishtirish 183
Bozorov S.B.
22. Nasriy matnning stilistik xususiyatlari va muallif uslubining individualligi 201
Munavvarova M.
23. Tarbiya darslarida tafakkurni rivojlantiruvchi IQ test topshiriqlaridan foydalanish 210
Ziyomiddinova N.A.
24. Umumta'lim maktablarida jismoniy tarbiya fanini o'qitish jarayonida tabaqalashtirilgan yondashuv 218
Aripov Y.Y.
25. O'quvchilarda "tarbiya fanlar"ni o'qitish jarayonida ilmiy dunyoqarashini shakllantirish 225
Sharopova U.A.
26. Возрастные особенности обучения и их влияние на педагогическую деятельность 231
Асранбаева М.Х.
27. Kimyo fanini o'qitishda sun'iy intellektdan foydalanish istiqbollari 240

- Asqarova N.A., Sattarova D.M.*
28. **Oliy ta'limda magistrnlarning ijodiy salohiyatini rivojlantirish shart-sharoitlari** 247
Turmatov J.R.
29. **Yoshlar ekologik ongi va ekologik madaniyatini shakllantirishda xalq og'zaki ijodining tarbiyaviy imkoniyatlari** 255
Abduhalimova E.A.
30. **Iqtisodiy masalalarga differensial hisobning qo'llanilish tatbiqi** 261
Nafasov G.A., Dustnazarova I.I., Jangibayev I.U.
31. **Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kommunikativ va diskursiv madaniyatini shakllantirish** 267
Maxmudova N.A.
32. **Musiqqa o'quv dasturlaridan o'qituvchilarning pedagogik tafakkuriga: Finlyandiya umumta'lim maktablarida musiqqa ta'limi** 274
Xudaybergenova M.
33. **O'quvchi shaxsini har tomonlama rivojlantirishda tarbiyaning roli** 282
Azamov U.Y., Imomaliyeva O.V.
34. **Organizing career-oriented education through the use of artificial intelligence systems** 290
Nafasov G.A., Qudratov A.N., Bahodirov M.D.
35. **Boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishda ilmiy-tadqiqot faoliyatining ahamiyati** 297
Akhmadaliyev M.U.
36. **Developing effective methods for enhancing academic lyceum students' oral speech competence in english lessons** 305
Ayturaev M.M.
37. **Integrating ai chatbots, mobile-assisted language learning, and virtual reality environments for enhanced second language acquisition** 313
Nabijanov S.R.
38. **1991–2025-yillarda O'zbekistonda turizm rivoji (Surxandaryo viloyati misolida)** 323
Husanov S.T.
39. **Роль фантастики в развитии культуры чтения младших школьников** 332
Абдуллаева М.Р.
40. **Alloma Abu Saxl Iso ibn Yahyo Al-jurjoni Al-Masihiyning ma'naviy merosi** 342
Abdrimov Z.E.
41. **IX-XI asrlarda Xorazm** 348
Abdrimov Z.E.

42. Ta'lim transformatsiya sharoitida maktabgacha yoshdagi bolalarda kognitiv qobilatlarni rivojlantirishning nazariy asoslari 357
Nuritdinova Sh.K.
43. Янги Ўзбекистон нафаси маҳаллада 363
Файзуллаев Т.
44. Oligofren bolalarni differensial yondashgan holda korreksion o'qitish va tarbiyalashning dolzarb masalalari 367
Xusanov A.A.
45. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarini tuzilmaviy boshqaruv usullari 376
Olimjonova O.H.
46. Darvozabonning o'yin faoliyatini optimallashtirish yo'llari 383
Sharofova N.Sh.
47. Integrating digital technologies into the teaching of the school geometry course 391
Negmatulloyev Z.T., Nafasov G.A., Berdikulov A.E.
48. O'zbekiston rivojlanishida muhandislikning ahamiyati va maktab fizikasining, xususan mexanika bo'limining o'rni 398
Saydaliyev S.B., Raxmanov V.T.
49. Sharq mutafakkirlarining ilm-fan rivojiga qo'shgan hissasi 406
Aminov B.U., Umarov J.
50. Talaba-yoshlarda tarixiy tafakkurni rivojlantirishda milliy qadriyatlarning o'rni va ahamiyati 412
Aminov B.U., Tursunov R.A.
51. Maktabgacha yoshdagi bolalarda ijtimoiy va emosional kompetensiyalarni rivojlantirishda zamonaviy pedagogik yondashuvlar 417
Xoldorov M., Mamadjanova X.
52. Boshlang'ich sinflarda o'qish savodxonligini rivojlantirishda zamonaviy pedagogik exnologiyalarning o'rni 424
Mirxayitova S.I., Meliqo'ziyeva M.
53. O'yin terapiyasining bola shaxsini shakllantirishdagi ahamiyati 431
Aminov B.U., Xoshimova D.A.
54. Qo'qon xonligi saroy kutubxonasi - ilm-fan va madaniyat o'chog'i 436
Ibraximov B.B.
55. Talabalarda yozuv kompetensiyani shakllantirish 441
Odiljonova Sh.A.
56. Personnel issues of emergency medical care in Tashkent (1964-1967) 450
Ergasheva M.S.
57. Texnika fanlarini o'qitishda intellektual boshqaruv tizimlaridan foydalanish metodikasini takomillashtirish 456
Abdumanonov A.A.

58. Jismoniy tarbiya gigiyenasi va sportning tibbiy-fiziologik asoslari fani orqali talabalarni tibbiy-gigiyenik madaniyatini oshirish usullari 463
G'afurov A.M.
59. Ta'lim muassasalarida hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirishning pedagogik asoslari 470
Sayfitdinov A.S.
60. Artikulatsion va og'zaki mashqlarni amalga oshirishda multimedia vositalaridan foydalanish 475
Ergashev A.S.
61. O'zbekiston maktablarida geografiya darslariga sun'iy intellektni joriy qilish orqali ta'lim sifatini oshirish yo'llari 482
Siddiqov S.Sh.
62. Ona tili ta'limida tafakkurni rivojlantiruvchi o'quv topshiriqlarining 5-9-sinf darsliklardagi tahlili 489
To'raboyeva M.Y.
63. Abdulla Avloniyning "Turkiy guliston yoxud axloq" asarida axloq masalalari 496
Shuxratov D.Sh.
64. Yengil atletikachilar uchun koordinatsiya va moslashuvchanlik mashqlarining rivojlantiruvchi ta'siri 502
Mamatova S.N.
65. Boshlang'ich ta'limda milliy qadriyatlarni interiorizatsiya qilishning pedagogik-psixologik determinantlari va metodik tizimi 511
Sattarova N.M.
66. Kimyo fani mashg'ulotlarida turli shakldagi interfaol o'quv vazifalaridan foydalanish 516
Saypiyev T.S.
67. Texnologik ta'lim talabalarining pedagogik kompetentligini shakllantirish 526
Muxitdinova J.R., Uzakova X.A.
68. Inkluziv ta'limda biologiya darslarini virtual laborotiyalar orqali tashkil etish (7-sinf darsligi misolida) 535
Toshmirzayeva G.R., Abdulboqiyeva D.I.
69. Texnologik mashg'ulotlarida o'quvchilarning vitagen kompetensiyalarini rivojlantirish (9-sinf misolida) 543
Dehqonboyeva S.Y.
70. 8-sinf texnologiya darslarida STEAM asosida loyihaviy ta'limni tashkil etishning innovatsion metodik yondashuvlari 548
Ismoilova N.M.
71. Ахборот маданияти ва фейк янгиликлар: ёшлар орасида танқидий фикрлашни шакллантириш муаммолари 553

- Абдуқаюмов А.Х.*
72. **Kredit-modul tizimi (ECTS)ning mazmuni, tamoyillari va pedagogik mohiyati** **562**
Turobova Z.Sh.
73. **Oliy ta'lim tashkiloti talabalarini favqulodda vaziyatlarda to'g'ri harakat qilishning pedagogik algoritimi** **569**
Mamadboev Sh.B.
74. **Путь героя к свободе лермонтовского «мцыри» и мотылька гузели яхиной** **576**
Абдулвохидов Э.А., Олимжонов Н.Ш.
75. **Atrof-muhit tafakkurini rivojlantirishga yondashuvlarni tahlil qilish** **582**
Улханов И.Т., Абдулнazarov D.A.
76. **«Педагогические стратегии стимулирования инициативной активности студенток и студентов в вузах: гендерный подход и эмпирические данные»** **591**
Максудов У.К.
77. **O'zbekistonda talabalarda milliy qadriyatlar tarixini o'qitishning zamonaviy didaktik yondashuvlari va innovatsion metodlari** **604**
Andayeva Sh.S.
78. **Forobiyning ilmiy-falsafiy merosi va uning zamonaviy insoniyat taraqqiyotidagi metodologik ahamiyati** **611**
Hasanov M.N.
79. **Boshlang'ich sinflarda o'quvchilarning imitativ taqlidiy usulda talaffuz ko'nikmalarini shakllantirish texnologiyasi (ingiliz tilini o'qitish misolida)** **619**
Jo'rayeva D.N.
80. **Ingliz tili mashg'ulotlarida pedagogika va psixologiya yo'nalishi talabalarining kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish metodikasi (sohaviy matnlarni o'qishni o'rgatish misolida)** **624**
Misirov S.A.
81. **“Devoni lug'otit turk” asarida turkiy tillarning dialektologik va leksik bog'liqligi** **633**
Norova G.M.
82. **Geografiya ta'limida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishning samaradorligi** **648**
Абдурахманов С.Т., Болтабоев F.O.
83. **O'quvchilarga global iqlim o'zgarishi va ekstremal ob-havo hodisalarini tushuntirish** **654**
Abduraxmanov S.T., Dehqonboyeva Z.B.
84. **Психология стыда и личностного роста героя в современной литературе** **660**
Абдурахмонова Ч.

85. Maktabgacha yoshdagi bolalarda iqtisodiy tarbiya orqali tashabbuskorlikni shakllantirishning pedagogik asoslari 663
Izzatilloeva S.I.
86. O'zbekiston tarixi darslarida digital storytelling (raqamli hikoyalash): pedagogik transformatsiya, kognitiv samaradorlik va milliy o'zlikni anglash dinamikasi 669
Qayumov J.B.
87. Oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak tarbiyachilarni o'zini-o'zi rivojlantirishida metarefleksiv ta'lim muhitini yaratish 679
Ismailova N.I.
88. Jismoniy tarbiya jarayonida insonparvarlik qadriyatlarini shakllantirishning talabalarda ijtimoiy faollikka ta'siri 688
Olimjonov O.O.
89. Labor safety problems and solutions 696
Kochkarova Ch.Kh.
90. Safety monitoring of production processes 701
Tursunov Kh.
91. Raqamlashtirish muhitida bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining kasbiy malakalarini takomillashtirish metodikasi 706
Axadova Sh.O.
92. Методика анализа и устранения лексических ошибок в речи школьников в условиях современного языкового образования 715
Узокова З.Т.
93. Axborot-kommunikatsion texnologiyalar asosida mustaqil ta'limni tashkil etish metodikasi 725
Usmanova N.T.
94. Boshlang'ich sinflarda badiiy asarni tahlil qilish kompetensiyasini shakllantirishda pirls talablarining ahamiyati (4-sinf misolida) 734
Xidirova N.B.
95. Fizika o'qitishda ehtimoliy-statistik g'oyalarning paydo bo'lishi va rivojlanishi 741
Nafasova G.B., Irsaliyeva S.T., Esanova M.Sh.
96. Virtual laboratoriyalar va ularning ta'lim tizmidagi ahamiyati 750
Qilichev S.T.
97. Theoretical foundations of developing research potential based on creative approaches (on the example of mathematics education) 757
Nafasov G.A., Eshkuvatov K., Qo'shmuradov L.J.
98. Biologiya darslarida hamkorlikda ishlash texnologiyalaridan foydalanish 767
Abdullayeva X.S.
99. Maktabgacha ta'lim tashkiloti pedagoglarining kasbiy kompetentligini shakllantirish muammolari 774

- O'rinova F.O', To'xtaboyeva M.G'.*
100. **Sun'iy intellekt va raqamli etikasi uyg'unlashtirish: algoritmik boshqaruv va jamoat ishonchini ta'minlash masalalari** **783**
Samadova M.J.
101. **Investigation of exact solutions of some partial differential equations** **790**
Nafasov G.A., Normatov M.Sh.
102. **Oila – ekologik tarbiyaning muhim maskani** **798**
Rahimboyeva D.
103. **The role of technology in solving environmental problems** **805**
Ulukhanov I., Dehkonbayeva S.Y., Ismoilova N.M., Masharipxo'jayeva M.B., Xafizova G.A.
104. **Проблема ответственности личности перед обществом в русской гуманистической литературе** **814**
Абдужаббарова М. А.
105. **Filologiya yo'nalishi talabalarining tanqidiy tafakkurini rivojlantirishda milliy adabiyot namunalarining o'rni va undagi muammolar tahlili** **818**
Eraliyeva D.O.
106. **Fanlararo integratsiya asosida talabalar ilmiy dunyoqarashini rivojlanganlik darajasining diagnostikasi** **826**
Satvoldiyev F.A.
107. **Роль лирических отступлений в романе Ф.И Достоевского «игрок»** **836**
Абдулвохидов Э. А., Ахмедова А.Б.
108. **Shaxs - oila - mahalla - ta'lim muassasasi - davlat - jamiyat" tamoyili asosida boshlang'ich sinf o'qituvchilarida axloqiy tarbiyaning rivojlantirish mexanizmi** **841**
Abduraxmonova Y.N., Maxmudova N.A.
109. **Adabiyot darslarida xalq dostonlarini o'qitishda multimediali vositalardan foydalanish** **850**
Samijonova M.I.
110. **Kimyo fanini o'qitishda loyihalash texnologiyasining asosiy yondashuvlari** **856**
O'rinova O.O'.
111. **Badiiy adabiyot – notqlik madaniyatini rivojlantirishda ta'limiy-tarbiyaviy vosita sifatida** **860**
Teshabayeva M.N.
112. **Смена парадигмы обучения русского языка как неродного на русский язык как иностранный** **867**
Ибрагимова Н.Т.
113. **Al³⁺ va ni²⁺ ionlari bilan legirlangan rux oksidining tuzilmaviy va optik xususiyatlari** **873**
Rasulova M.B.

114. Boshlang'ich sinf o'qish savodxonligi darslarida o'quvchilarga xalq og'zaki ijodini o'rgatish metodikasi 882
Kirgizov N.O., Toshpo'latova X.Q.
115. "Antroposentrik yondashuv" va "insonparvarlik" tushunchalarining mazmun-mohiyati 889
Xamidova N.I.
116. Occupational diseases and the causes of their occurrence 898
Jumanova M.S.
117. Мыслители востока о социализации личности через формирование чувства совести 903
Самаров А.Х.
118. Matnga asoslangan tushunish mashqlari orqali o'quvchilarning nutqini kuchaytirish 909
Madaminova M.Sh.
119. Fanlarni o'qitish samaradorligini oshirishda learning management system (LMS) platformalaridan samarali foydalanishning ilmiy-metodik asoslari 917
Gaziyev Q.A.
120. Methodology for developing the professional competence of future doctors through audio-auscultation training 924
Mullajonov H.E.
121. Bo'lajak pedagoglarni raqamli ta'lim muhitida kasbiy rivojlanishi ta'minlash: xalqaro standartlar asosida 934
Jamaldinov S.A.
122. Ko'zi ojiz o'quvchilar uchun audiotaktil konsepsiya modelidan foydalanishning inklyuziv ta'lim tizimidagi imkoniyatlari (biologiya fanini o'qitish misolida) 943
Toshmirzayeva G.R., Abdullayeva G.I.
123. Tara vestoverning talaba nomli asarida shaxs kamoloti va ta'limning ahamiyati 951
Omonboyeva O.R.
124. Bo'lajak mutaxassislarning "Pedagogik mahorat" fanini o'zlashtirishida neyrodidaktik yondashuv muammo sifatida 958
Boydavlatov A.A.
125. Klaster modeli asosida bo'lajak o'qituvchilarni metodik tayyorgarligini oshirish texnologiyalari 965
Xusanova F.Z.
126. Tabaqali yondashuvga asoslangan gimnastika mashqlarini o'rgatish metodikasi 973
Aripov Y.Y.
127. Boshlang'ich sinflarda lug'at ustida ishlash metodikasi 982
Xasanova M.
128. Methodology for studying forms of address in russian language courses 990

- Abdulhamidova S.K., Berdikulova M.A.*
129. Molekulyar fizika bo'limini o'qitishda bo'lajak fizika o'qituvchilarining raqamli kompetensiyasini rivojlantirish metodikasi 998
Muhammadiyev B.H.
130. Pedagogik empatiya va kommunikativ kompetentlikning o'zaro bog'liqligi 1005
Jo'rayeva M.A.
131. Ifloslantiruvchi moddalarning atmosferadagi konsentratsiyasi bilan turli xildagi daraxtlar barglaridagi tahlil natijalari 1012
Xalmatov M.M., To'xtasinov Sh.Sh.
132. Statistical analysis of experimental work aimed at developing youth political consciousness based on national values 1020
Murodov N.O.
133. Texnologik ta'limda mustaqil ta'limni bajarishda sun'iy intellektdan foydalanish afzalliklari 1031
Muxitdinova J.R., Karimova N.I.
134. Malakali voleybolchilarda sakrab to'pni o'yinga kiritish texnikasining kinematik tahlili 1039
Azimjon T.A.
135. Xorijiy tillarni o'qitish jarayonida talaba-yoshlarda ijtimoiylashuv va ma'naviy kompetensiyalarni shakllantirish 1044
Tursunov R.A., Umarjonova S.T.
136. Scutellaria intermedia popov o'simligining ildizidan olingan flavonoidlarni o'rganish 1049
Karimov A.M., Botirov E.Y.
137. Cambridge xalqaro ta'lim dasturining o'zbekiston ta'lim tizimiga integratsiyasi: afzallik va muammolar tahlili 1060
Xakimova M., Abdunazarov A.
138. Sun'iy intellekt texnologiyalarining STEAM ta'lim tizimida tanqidiy fikrlash va ijodkorlikni rivojlantirishga ta'siri 1065
Xamidova Sh.P., Xamidova F.P.
139. Bo'lajak pedagogika o'qituvchilarining diagnostik kompetensiyalarini takomillashtirishda sun'iy intellektdan samarali foydalanish 1071
Qayumova D.D.
140. Kimyoviy tafakkurni rivojlantiruvchi topshiriq va mashg'ulotlar tizimini ishlab chiqish 1078
Akbarova M.T.
141. Tarbiyaning uzviyligini ta'minlash borasidagi yetakchi tajribalar tahlili 1085
Yo'ldashaliyeva Sh.S.

142. Bo'lajak muhandislarni loyihaviy-konstruktorlik kompetentligini rivojlantirishning pedagogik shart sharoitlari 1093
Hazratkulov A.A., Qarshiboyev Sh.E.
143. Virtual reallik muhitidan foydalanib talabalarning murakkab tizimlarni anglash kompetensiyasini rivojlantirish 1100
Abduvasiyev S.B.
144. Badiiy obraz genezisi va takomili 1105
Ashurov B.Sh.
145. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutq madaniyatini shakllantirishda ona tili darslarining ahamiyati 1117
Jakbarova M.I., Nuriddinova A.B.
146. Maktabgacha katta yoshdagi bolalarda (5–6 va 6–7 yosh) kognitiv rivojlanishga yo'naltirilgan o'yinlarni tanlash va tashkil etish texnologiyasi 1122
Fozilova O.N.
147. Raqamlashtirish sharoitida talabalarning yozuv ko'nikmalarini rivojlantirish vositalari: metodik tavsif, yondashuvlar va didaktik integratsiya 1127
Muydinov M.I.
148. Boshlang'ich sinf o'qituvchilarining metodik kompetentligini shakllantirish texnologiyalari 1139
Yoqubjanova M.Q.
149. Darslik matni bilan ishlash usullari: chiziqli idrokdan o'qib tushunishga 1148
Umarov B.N.
150. Bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarida intellektual kompetentlikni rivojlantirishning ilmiy-pedagogik zarurati 1155
O'rinov R.Y.
151. Kasbiy mahoratni rivojlantirishda xalqaro stajirovkalar va akademik almashinuv dasturlarining ahamiyati 1164
Xakimov S.R.
152. Bo'lajak sport murabbiylarida pedagogik intuitsiyani takomillashtirish jarayonlari 1170
Axmedov J.O.
153. Jismoniy sifatlarni rivojlantirishning pedagogik mexanizmlari 1176
Raximov B.A.
154. Futbol murabbiylarining pedagogik intuitsiyasini rivojlantiruvchi omillar 1186
Axmedov J.O.
155. Maxsus ehtiyojga ega o'quvchilarning o'ziga xos xususiyatlari 1193
Ziyayeva G.Z.
156. Yuqori sinf o'quvchilarida "Tarbiya" fanini o'qitishda faol fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirish mexanizmi 1199
Abdullayev D.Y.

157. Hamkorlik pedagogikasi orqali inklyuziv ta'limda o'quvchilar o'rtasida ijtimoiy faollik va motivatsiyani oshirish mexanizmlari 1206
Xolmirzayev Sh.A.
158. Gidrodinamika jarayonida differensial tenglamalar fanining o'rni 1214
Maxsudova Sh.M.
159. Mustaqil ta'limni tashkil etishda "flipped classrom" texnologiyasining o'rni va ahamiyati 1219
Erkinova A.M.
160. 13-14 yoshli futbolchilarning texnik-taktik harakatlarini tarbiyalash samaradorligi 1227
Jo'rayev I.B., Ruzmatov B.T.
161. Изучение состояния физической подготовленности квалифицированных футболистов в период Годичной подготовки 1233
Давлетмуратов С.Р.
162. Boshlang'ich sinflarda matematika fani o'qitish metodikasi pedagoglarini tayyorlash talablari va zaruriyati 1243
Toshqo'ziyeva N.M.
163. Talabalarga ingliz tilida sohaga oid matnlarni o'qishga o'rgatishning nazariy asoslari 1250
Dadabayev Z.Z.
164. Sport mashg'ulotlarida o'quvchilarning milliy g'urur tuyg'usini rivojlantirish texnologiyalari 1257
Xolmirzayev B.N.
165. Ingliz tilini maxsus va muayyan maqsadlarda o'qitishda o'qish (reading) kompetensiyasini rivojlantirishning qisqacha retrospektiv sharhi 1264
Dadabayev Z.Z.
166. Basketbolchilarning o'yin faoliyatida reaksiya tezligini oshirishga qaratilgan mashg'ulot usullarini takomillashtirish 1273
Turg'unov O.T.
167. Yosh basketbolchilarning texnik harakatlarini shakllantirishda bosqichma-bosqich o'quv mashg'ulot olib borish samaradorligi 1279
Osmanov E.S.
168. Enhancing oral communication proficiency among non-philological university students: a pedagogical approach 1285
Tangirov X.A.
169. Mutaxassislarini tayyorlash kredit-modul o'qitish tizimining o'rni 1291
Ulkanov S.S.

170. Предпосылки для создания дидактического обеспечения 1298
учебных материалов на основе кредитно-модульной системы
Улканов С.С.
171. Texnik fanlarni o'qitishda antifriksion polimer kompozit 1307
materiallar misolida talabalarda amaliy kompetensiyalarni
shakllantirish
Jalolova Z.X.